

**Національна академія державного управління
при Президентові України**

**National Academy of Public Administration,
Office of the President of Ukraine**

УДК 35-027.21(031)
Е64

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентові України
(протокол № 181/4-2.3 від 25 травня 2011 р.)*

Рецензенти:

В. Є. Воротін, доктор наук з державного управління, професор;
Е. М. Лібанова, доктор економічних наук, професор, академік НАН України;
В. В. Юрчишин, доктор наук з державного управління, професор.

Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ.
Е64 упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк
(голова) та ін. – К. : НАДУ, 2011.

Т. 1 : Теорія державного управління / наук.-ред. колегія : В. М. Кня-
зев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. – 2011. – 748 с.

ISBN 978-966-619-285-4

ISBN 978-966-619-286-1 (Т. 1)

У томі розкривається термінологічна система теорії державного управ-
ління як цілісного міждисциплінарного наукового знання про сутність, стан-
овлення і розвиток феномену державного управління. З'ясовуються специ-
фіка об'єкта теорії державного управління, функції цієї теорії, висвітлюються
закономірності функціонування та розвитку сукупності явищ, якими опису-
ються і пояснюються теоретичні системи державного управління.

Для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядуван-
ня, науковців, викладачів, магістрів, аспірантів, докторантів та всіх, хто ціка-
виться теоретичними проблемами державного управління.

УДК 35-027.21(031)

This Volume is dedicated to the terminology, which is used in the theory of
public administration for explaining the nature, ways of formation and development
of public administration as an element of social life. The authors study specific
features and functions of the theory of public administration; describe trends in the
development of the whole set of theories of public administration.

The publication is aimed at public servants, local self-government officials,
scholars, academics, MPA students, post-graduates, doctoral students and all those
who are interested in theory of public administration.

*Перший том "Енциклопедії державного управління" ("Теорія державного управління")
надруковано за фінансового сприяння Представництва Фонду Ганса Зайделя в Україні
та Благодійної організації "Фонд братів Кличків"*

ISBN 978-966-619-285-4
ISBN 978-966-619-286-1 (Т. 1)

© Національна академія державного
управління при Президентові України, 2011

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У восьми томах

Науково-редакційна колегія

Ю.В.Ковбасюк (голова)

В.П.Троцинський (заступник голови)

Ю.П.Сурмін (відповідальний секретар, координатор проекту)

М.М.Білинська

В.А.Гошовська

О.Ю.Амосов

В.С.Загорський

М.М.Іжа

С.М.Серьогін

В.Д.Бакуменко

В.Г.Бодров

І.А.Грицяк

О.С.Ігнатенко

В.М.Князєв

А.М.Михненко

П.І.Надолішній

І.В.Розпутенко

В.М.Сороко

С.О.Телешун

Київ
2011

Encyclopedia Of Public Administration

8 volumes

Scientific and Editorial Board

Y. Kovbasiuk (Chair)

V. Troshshynskyi (Deputy Chair)

Y. Surmin (Executive Secretary, Project Coordinator)

M. Bilynska

V. Hoshovska

O. Amosov

V. Zahorskyi

M. Izha

S. Seriohin

V. Bakumenko

V. Bodrov

I. Hrytsiak

O. Ihnatenko

V. Kniazev

A. Mikhnenko

P. Nadolishnii

I. Rozpoutenko

V. Soroko

S. Teleshoun

Kyiv

2011

Том 1

Теорія державного управління

Науково-редакційна колегія першого тому

В.М.Князєв (співголова)

І.В.Розпутенко (співголова)

Ю.Ф.Дехтяренко (відповідальний секретар)

О.Ю.Амосов

В.С.Загорський

М.М.Іжа

С.М.Серьогін

В.Д.Бакуменко

В.Г.Бодров

М.М.Білинська

О.Д.Брайченко

В.Г.Вікторов

В.Ф.Мартиненко

Н.М.Мельтюхова

А.М.Михненко

Т.І.Пахомова

В.А.Ребкало

Ю.П.Сурмін

С.О.Телешун

Київ
2011

Volume 1

Theory of Public Administration

Scientific and Editorial Board of Volume 1

V. Kniazev (Co-chair)

I. Rozpoutenko (Co-chair)

Y. Dekhtiarenko (Executive Secretary)

O. Amosov

V. Zahorskyi

M. Izha

S. Seriohin

V. Bakumenko

V. Bodrov

M. Bilynska

O. Braichenko

V. Viktorov

V. Martynenko

N. Meltiukhova

A. Mikhnenko

T. Pakhomova

V. Rebkalo

Y. Surmin

S. Teleshon

Kyiv
2011

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Ви щойно відкрили перший том “Енциклопедії державного управління” (ЕДУ), що презентує підсистему цілісної термінологічної системи державного управління, – фундаментальної багатотомної праці великого колективу українських учених, ключова роль у підготовці якої належить Національній академії державного управління при Президентіві України (далі – Національна академія) та її регіональним інститутам.

ЕДУ включає 8 томів:

- у першому томі **“Теорія державного управління”** окреслено предметне поле та теоретичні проблеми розвитку галузі науки “Державне управління”, її концептуальні досягнення;

- у другому томі **“Методологія державного управління”** характеризуються принципи, підходи, методи наукових досліджень, а також методи та механізми практичної управлінської діяльності, тобто її інструментальні можливості;

- у третьому томі **“Історія державного управління”** узагальнено досить суперечливий досвід державності та державного управління в Україні;

- у четвертому томі **“Галузеве управління”** розглядаються терміни різних галузей державного управління, пов’язані з розробкою та реалізацією державної політики;

- у п’ятому томі **“Територіальне управління”** розкривається термінологічна підсистема місцевого самоврядування та регіонального розвитку;

- у шостому томі **“Державна служба”** акцентується увага на комплексі термінів, що відображають державну службу, службу в органах місцевого самоврядування, професійне навчання та просування кадрів;

- у сьомому томі **“Глобалізація та європейська інтеграція”** презентуються терміни, які стосуються змін національної системи державного управління під впливом факторів глобалізації та європейської інтеграції;

- у восьмому томі **“Публічне врядування”** зосереджується увага на принципово нових термінах світової та європейської практики державного управління, які відображають його демократизацію та публічне адміністрування.

Така архітектоніка ЕДУ має певні переваги: по-перше, вона поєднує основні напрями розвитку як галузі науки, так і практики державного управління; по-друге, енциклопедія є одночасно досить повною, але разом з тим і відкритою термінологічною системою; по-третє, нею дуже зручно користуватися в науковій та навчальній діяльності, оскільки її статті згруповані тематично за томами, що значно полегшує пошук потрібної інформації.

Слід зазначити, що ЕДУ стала закономірним етапом розвитку галузі науки “Державне управління”, започаткованої в Україні зі здобуттям незалежності, логічним продовженням першої спроби систематизації термінів з державного управління, яка була реалізована в “Енциклопедичному словнику з державного управління”, підготовленому науковцями Національної академії із залученням учених з понад 30 навчальних та наукових закладів України. Загалом у підготовці словника взяли участь понад 350 авторів, серед яких державні службовці, керівники центральних і місцевих органів виконавчої влади, економісти, соціологи, юристи, викладачі, аспіранти та докторанти.

Підготовка ЕДУ цілком вписується в контекст сучасних економічних і соціальних перетворень в Україні, насамперед реформування системи державного управління.

Повільний характер та проблеми попередніх етапів реформ в Україні значною мірою зумовлені інтелектуальною неспроможністю державно-управлінської науки дати гідні відповіді на актуальні питання державотворення. Тому нагальною є потреба у виправленні допущених помилок, для чого необхідне стимулювання прискороного розвитку державного управління як галузі науки.

Важливим інструментом такого стимулювання й стала робота за загальнонаціональним проектом з підготовки ЕДУ, до якої вдалося залучити практично всіх відомих фахівців з державного управління в Україні, що саме по собі є мобілізацією її національного інтелекту. Реалізація цього проекту сприяла вирішенню багатьох суперечливих питань теорії, формуванню тезауруса державно-управлінської науки, упорядкуванню її категорійно-понятійного апарату.

Енциклопедизація знань з державного управління є необхідним і закономірним етапом його нормального функціонування. Розвиток таких галузей науки, як, наприклад, право, соціологія, політологія, для яких також характерні процеси інституціалізації та інтеграції наукового знання, підтверджує цю закономірність. Формою й засобом цього саме й стала підготовка енциклопедій. Роботу над їх створенням уже завершили українські юристи, політологи, інтенсивно працюють у цьому напрямі соціологи, незважаючи на те, що є досить змістовні зарубіжні видання.

Практика показує, що після появи енциклопедій спостерігається активізація розвитку відповідної науки. Щодо державного управління, то ця галузь потребує значної селекції, структуризації та інтеграції наукового знання. Якщо цього не робити, неможливо буде підвищити ефективність наукових досліджень, якість дисертацій, рівень державно-управлінської культури як науковців, так і державних службовців, політиків, посадових осіб місцевого самоврядування. Можливе виникнення й багатьох складних практичних проблем державотворення, наприклад гальмування формування та реалізації стратегії розвитку держави й державного управління. На сучасному етапі розвитку державного управління як галузі наукового знання існують значні проблеми, пов'язані з понятійним апаратом, визначенням специфіки методології та методів наукових досліджень, що стримує розвиток наукової галузі.

Енциклопедії відіграють дуже важливу роль. Вони є не лише нормативною частиною знань. Їх функціональне призначення набагато ширше: вони виконують у суспільстві інтегральну, нормативну, трансляційну, інституційну, консультативну функції, а також функцію розвитку.

Реалізація функцій безпосередньої дії диктує необхідність змістового наповнення ЕДУ науковим знанням, інформацією щодо освітньої підготовки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, а також характеристикою практики державного управління.

Особливу увагу акцентуємо на тому, що йдеться про створення такого енциклопедичного продукту, який, з одного боку, інтегрує в собі світове державно-управлінське знання, а з другого – адаптує його до реалій державного управління України. Тільки такий підхід дає змогу реалізувати призначення енциклопедії.

Сучасний етап розбудови України вимагає створення прозорої, ефективної і відповідальної системи державного управління, здатної задовольняти потреби людей, сприяти забезпеченню внутрішньополітичної стабільності, подоланню корупції, встановленню правових відносин між державою і бізнесом, реформуванню усіх сфер життя українського суспільства. Важливою умовою поступу на цьо-

му шляху є професіоналізм кадрового корпусу управлінців, менеджерів нової форми, які професійно реагуватимуть на виклики часу.

У процесі підготовки ЕДУ проводилися спеціальні наукові дослідження термінологічної системи державного управління, яка формувалася шляхом загальнонаціонального обговорення науковцями, використовувалися сучасні методи наукових досліджень, осмислювався досвід підготовки енциклопедичних та словникових видань, насамперед з державного управління, в Україні та за кордоном.

ЕДУ, на наш погляд, має досить високий науковий рівень, глибокий зміст та неповторне національне забарвлення. Її статті тісно пов'язані з національною історією, теорією та практикою державного управління в Україні. Однак її зміст не обмежується національною проблематикою. Велика кількість її статей відображають світовий, насамперед європейський, досвід управління державою, основні світові тенденції розвитку теорії та практики державного управління.

Відомо, що державно-управлінська наука не може існувати без тісної динамічної взаємодії з іншими управлінськими, економічними, соціально-гуманітарними і технічними науками. Ця методологічна позиція реалізується шляхом розміщення в енциклопедії відповідних статей так званої "суміжної зони наук".

Сподіваємось, що ЕДУ стане надійним порадином з питань державного управління для використання в повсякденному житті й роботі, а багатьом допоможе оволодіти професійними компетенціями. Нашій державі сьогодні дуже потрібні висококваліфіковані управлінці-професіонали, здатні мислити стратегічно, творчо, нестандартно, інноваційно, прискорити започатковані в Україні реформи в напрямі досягнення європейських стандартів суспільного життя.

Головне призначення енциклопедії – сприяння розвитку державності, підвищенню ефективності державного управління, формуванню високого рівня адміністративної культури державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, розширенню їх знань з питань державотворення.

*Президент Національної академії
державного управління
при Президентові України,
доктор наук з державного управління,
професор, заслужений економіст України*

Юрій КОВБАСЮК

“ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ” ЯК НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СТАНДАРТ ЗНАННЯ

Уже в перші роки незалежності України стало зрозумілим, що формування державності в умовах фрагментарного історичного досвіду українського державотворення, труднощів становлення національної ідеї, комплексу економічних, політичних, національно-етнічних і ціннісно-духовних проблем неможливе без створення спеціальної галузі знання – державного управління. Інституціоналізація науки “Державне управління” була забезпечена трьома документами: *наказом Вищої атестаційної комісії України* від 13 березня 1997 р. № 86 “Про затвердження Переліку спеціальностей наукових працівників”, де вперше названо шість спеціальностей цієї галузі науки: 25.00.01 – теорія та історія державного управління, 25.00.02 – філософія державного управління, 25.00.03 – організація і управління в державних установах, 25.00.04 – регіональне управління, 25.00.05 – галузеве управління, 25.00.06 – місцеве самоврядування; *постановою Кабінету Міністрів України* від 29 листопада 1997 р. № 1328 “Про затвердження переліку галузей науки, з яких може бути присуджений науковий ступінь”, де згадується галузь наук “Державне управління”, а також *наказом Вищої атестаційної комісії України* від 9 вересня 2002 р. № 368, яким скорочено та упорядковано перелік спеціальностей галузі науки державного управління таким чином: 25.00.01 – теорія та історія державного управління, 25.00.02 – механізми державного управління (нова спеціальність), 25.00.03 – державна служба (нова спеціальність), 25.00.04 – місцеве самоврядування (спеціальність збережено, але зі зміною номера 25.00.06 на 25.00.04).

Сучасний етап державотворення в Україні, який пов’язаний із кардинальними змінами всіх сфер суспільства, проведенням комплексу державно-управлінських реформ, зумовлює потребу у використанні наукового знання для модернізації державного управління, активізації розвитку однойменної галузі науки, яка є важливим досягненням українського національного інтелекту. Сьогодні ця галузь знання бурхливо розвивається, формуються її наукові школи, поглиблюються фундаментальні та прикладні дослідження. Досить швидко повільний, хаотичний розвиток цієї галузі знання окремих наукових напрямів переходить до оформлення її як цілісної системи знання.

Аналіз закономірностей наукового пізнання світу свідчить, що важливою формою системного уявлення про нього й одночасно інструментом забезпечення цілісності наукового знання є енциклопедії, які відображають термінологічні системи відповідної галузі науки. Тому “Енциклопедія державного управління” (ЕДУ), яка презентує термінологічну систему державного управління, є явищем справді закономірним, не випадковим, зумовленим потребами суспільства та держави. Енциклопедія, підготовлена науковцями Національної академії державного управління при Президенті України за широкої участі відомих вітчизняних фахівців з державного управління, сприяла мобілізації національного інтелекту, досягненню його єдності, а також активізації вирішення багатьох питань теорії, що гальмували розвиток науки. Однак головне полягає в тому, що ЕДУ є першим варіантом термінологічної системи, в ній сформовано тезаурус управлінської науки, упорядковано та систематизовано енциклопедичне знання.

Як слушно зазначає у своєму зверненні до читача президент Національної академії державного управління при Президентові України Ю.Ковбасюк, кожен із восьми томів енциклопедії з державно-управлінських проблем презентує певну підсистему цілісної термінологічної системи державного управління. Ключовою проблемою динамічного розвитку галузі науки “Державне управління” якраз і є формування такої системи. У цьому напрямі працюють відомі українські та зарубіжні вчені. У результаті такої роботи підготовлені словники з окремих складових державно-управлінської практики та галузі науки “Державне управління”, які, втім, не охоплюють державне управління як цілісне явище. Досить часто трактування термінів різними авторами суперечать одне одному, що призводить до зниження ефективності державного управління, особливо державно-управлінських комунікацій. Тому виникає необхідність формування певного національного стандарту термінологічної системи у формі енциклопедії.

Термінологічний апарат державного управління як складної сфери діяльності, попри те, що ця сфера є дуже давньою, перебуває в процесі становлення. Стосовно його сучасної ідентифікації можна запропонувати таку аргументацію. Термінологічний апарат будь-якої сфери діяльності у своєму розвитку звичайно проходить три етапи: виникнення основних (базових) термінів, формування всього комплексу термінів та їх систематизація в певний цілісний і несуперечливий термінологічний “ансамбль”, створення термінологічної системи.

З огляду на те, що державне управління як галузь наукових досліджень ще є “молодою”, її термінологічний апарат, найімовірніше, перебуває на другому етапі розвитку. Ознакою цього є поява різного роду словників та енциклопедій, що більшою або меншою мірою представляють понятійний простір державного управління. Користь від них не підлягає сумніву, оскільки у наукову сферу не тільки вводяться поняття, але й відбувається їх уточнення та наступна інституціоналізація, перетворення в деяку норму, національний стандарт.

Терміни в державному управлінні виконують не тільки багато функцій, що забезпечують розвиток пізнавального процесу, а й дисфункцій, що стримують і деформують цей процес (табл. 1).

Таблиця 1

Функції / дисфункції термінології в державному управлінні

Назва	Характеристика
Функції	
Підвищення якості	Сприяє підвищенню якості того наукового знання, що наповнюється науковими поняттями
Стимулююча	Відіграє роль джерела, стимулу наукового просування
Пізнавальна	Забезпечує пізнавальну діяльність, перевірку гіпотез
Систематизуюча	Забезпечує процес систематизації наукового знання, що відбувається як навколо окремих понять, так і в певній їх системі
Комунікаційна	Виступає засобом, мовою спілкування дослідників один з одним поза простором і часом
Методологічна	Є інструментом пізнавальної і практичної діяльності
Нормативна	Формує норми, деякі стандарти пізнавальної діяльності
Дисфункції	
Гальмування	Призводить до стримування, консервації дослідницької діяльності через панування в науці некоректних понять
Конфлікт	Виступає предметом суперечностей у науковому співтоваристві
Безплідність	Уособлює недієздатні утворення, до яких втрачається інтерес

Формування термінів – це процес виникнення і мовного оформлення понять. Складним є формування наукового поняття, в основу якого покладено безліч взаємозалежних логіко-методологічних процедур, таких як абстрагування, ідеалізація, індуктивне узагальнення, уявне конструювання, висування гіпотез тощо.

У процесі розробки термінів варто дотримуватися трьох принципів: принципу предметності, тобто наявності власне предмета терміна, принципу однозначності й принципу свідомості, тобто однозначності сприйняття. Державний стандарт України у сфері термінології закріплює такі вимоги до термінів, як однозначна відповідність терміна поняттю; відповідність лексичного значення терміна поняттю, що позначається ним; системність, раціональна стислість; словотворча (дериваційна) достатність; мовна правильність.

Розвиток термінологічного масиву в системі термінів потребує розробки класифікації як найбільш поширеного способу їх упорядкування. В її основу пропонується покласти такі ознаки, як соціальний час об'єктів і процесів, що позначаються термінами; складова сукупної управлінської діяльності; тип предметного поля державного управління; місце в термінологічній системі; склад терміна і джерело його походження (табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація термінів термінологічної системи державного управління

Підстава класифікації	Основні різновиди термінів
Соціальний час	Терміни, що відображають минуле, явища історії; терміни актуального буття, що відображають явища сьогодення; терміни прогностичного типу, що характеризують майбутнє
Складова сукупної управлінської діяльності	Терміни пізнання державного управління, що характеризують пізнавальні процеси в цій сфері; терміни оцінювання в державному управлінні, які відображають ціннісно-аксіологічний аспект державного управління; терміни практики державного управління, що відображають власне управлінську діяльність
Основні складові предметного поля державного управління	Терміни державного управління, що характеризують різні аспекти держави і управління державою; терміни місцевого самоврядування, які фіксують предметне поле місцевого самоврядування; терміни регіонального управління, що представляють управління розвитком територій; терміни інтеграції, що висвітлюють державне управління в контексті світової та європейської інтеграції
Місце в термінологічній системі	Основні терміни позначають головні поняття певної сфери; похідні - відображають видові й аспектні поняття
Склад терміна	Прості терміни не можуть бути розподілені на елементарні; складні терміни являють собою суму, принаймні, двох понять
Джерело походження	Власні терміни належать певній галузі знання; базові є термінами базових наук; запозичені терміни взяті із суміжних галузей знання; загальнонаукові і загальнотехнічні терміни позначають загальнонаукові поняття

Системоутворюючим фактором термінологічної системи державного управління виступає державне управління як складна соціальна підсистема суспільства, що відіграє ключову роль у його розвитку. Термін має включатися в термінологічну систему тільки тому, що він відображає управлінську систему. А значимість і місце терміна в терміносистемі зумовлюються значимістю й місцем процесів і явищ,

які він відображає. Зміна їх значимості неминуче призводить до “дрейфу” термінів усередині термінологічної системи.

Управлінська практика проявляється стосовно термінологічної системи в особливостях використання термінів. Тут працює своєрідна модель масового обслуговування, коли маса “клієнтів” звертається до енциклопедії для того, щоб скористатися наведеними в ній термінами. У зв’язку з цим цілком правомірно говорити про певну актуальну частину терміносистеми, терміни якої користуються постійним “попитом”, про її ретроскладову, у якій подані терміни, що поступово виходять із ужитку. Нарешті, можна виділити і перспективну частину системи термінів, що охоплює ті з них, які розраховані на майбутнє широке “вживання”.

Зрозуміло, що будь-яка термінологічна система уособлює собою концептуальну єдність, ґрунтується на певному задумі, інтелектуальному проекті. Не є винятком і термінологічна система державного управління, інакше вона не могла б перетворитися на систему, а залишилася б великим масивом термінів. Вона має базуватися на інтегруючій ідеї - ідеї ефективного управління національною державою. Обґрунтування цієї ідеї у філософському, політичному, соціологічному, економічному й інших аспектах з відображенням минулого, сьогодення і майбутнього, переосмисленням досвіду інших держав закладає ідейну основу розгорнутої термінологічної системи.

Для термінологічної системи державного управління нагальною є проблема меж. Термінологічна система повинна мати чіткі межі із суміжними галузями знання та практичної діяльності, інакше вона не буде системою. До речі, втрати, що їх зазнає держава, розпочинаються насамперед унаслідок неправильних транскрипцій понять, які характеризують державу і державне управління, що призводить до прийняття хибних рішень.

Інтегральний характер державного управління, що є значною мірою результатом дифузії, перенесення, інтеграції знання з багатьох інших наук, робить проблему “демаркації” системи термінів державного управління винятково складною. Вона може бути розв’язана тільки шляхом відображення державно-управлінського аспекту в процесі визначення термінів.

Найбільша небезпека полягає в тому, що в процесі формування державно-управлінської термінологічної системи дослідник вводить у неї всі популярні терміни соціальних і гуманітарних наук, оскільки все, що вони відображають, пов’язане, в остаточному підсумку, з державою і в той чи інший спосіб - з управлінням. Особливо велика спокуса виникає щодо того, аби запозичити терміни із суміжних наук, які характеризуються багатством термінології: теорії держави і права, політології, соціології, менеджменту. Проте це не може забезпечити інтеграцію запозичених термінів у єдину систему, необхідна копітка дослідницька робота з їх адаптації.

Дуже серйозною проблемою є обсяг термінологічної системи, що залежить від розвиненості галузі наукового знання або сфери практичної діяльності. Оскільки термін є результатом осмислення практики управління, то кількість термінів, зрештою, визначається здатністю інтелектуалів осмислити зміни, що відбуваються в ній.

Через певний час це осмислення завершується і “термінологічний рух” припиняється. Далі відбувається формування зв’язків між термінами, інтеграція їх масиву в систему. Однак новий кардинальний революційний переворот у практиці і

пізнанні підриває основи сформованої термінологічної системи, вимагає її відновлення. Настає такий період інтелектуального буття суспільства, коли воно широко використовує термінологічні запозичення з інших національних чи сусідніх термінологічних систем, тобто термінологічне “затишшя”. Такий стан був характерним для пострадянських держав на початку 90-х рр. минулого століття.

У ситуаціях “затишшя” спостерігається масовий приплив у державне управління людей зі сфери освіти, виробництва, культури, які до цього мислили категоріями своєї сфери діяльності. У цьому разі термінологічна система починає піддаватися ревізії, обґрунтовано і необґрунтовано розширюватися. Особливо відчутно поповнюють термінологію державного управління представники бізнесу і політики. Таким чином, термінологічна система – це система, що постійно змінюється під впливом соціальних та інших трансформацій суспільства.

Обґрунтованої позиції щодо оптимальної кількості термінів у термінологічній системі державного управління немає. “Енциклопедія державного управління Росії” вміщує понад 2 тис. термінів. Однак для неї характерні досить значні термінологічні запозичення із суміжних галузей знання і практичної діяльності. Разом з тим російська енциклопедія не містить термінів з історії державного управління, тобто є суто сучасною термінологічною системою. Термінологічна система державного управління в Україні налічує близько 3,5 тис. термінів. При цьому добір термінів для неї був суворим, проходив через кілька турів загальнонаціональної експертизи, в якій брали участь фахівці наукової галузі “Державне управління”. У систему включалися тільки ті терміни, що представляють державне управління. Суттєво вплинули на неї національна й історична парадигми, тобто прагнення термінологічно відобразити історію української державності, національні особливості державного управління.

У процесі створення будь-якої енциклопедії необхідно сформувати обґрунтований і досить повний масив термінів (багатогалузеві, галузеві, вузькогалузеві), визначитися з функціями (реєструючі, регламентуючі, науково-популярні, навчальні, інформаційні, систематизуючі) і читацьким призначенням (для фахівців, широкого кола читачів), їх змістом і формою, охопленням мов (одно-, дво-, багатомовні), принципом упорядкування (алфавітні, тематичні, змішані).

Важливо звернути увагу на те, що державне управління як галузь наукового знання належить до соціально-гуманітарних наук, які характеризуються первісно незначною формальністю. Зрозуміло, що суспільствознавство не має єдиної методології як нормативної системи, посібників з розробок, обґрунтування, уніфікації знання. Причини цього очевидні і пов’язані не стільки із закінченням періоду виняткових і абсолютних авторитетів, скільки з логікою розгортання теорії, що за різних обставин спирається на різні метатеоретичні припущення, передумови, у тому числі й на цінності, які суттєво трансформують і “прикрашають” терміни, але позбавляють їх необхідної для науки однозначності. У державному управлінні неминуче присутня антропологічна складова. При цьому “суспільствознавство гуманітарне тією мірою, якою передбачає врахування суб’єктивного фактора - розуміння людини як особистості, носія індивідуального”.

Гуманітарність державного управління виявляється в його ціннісних параметрах, людській значимості, сенсі для існування суспільства, відображенні світу людини, нерідко людської суб’єктивності. Відмовитися від цінностей у процесі побудови термінологічної системи державного управління не тільки неможливо, а

й шкідливо. Тут може йтися тільки про пошук такої ціннісної системи, яка була б адекватною сутності державного управління.

ЕДУ, що пропонується, є першою спробою в Україні розробити повну термінологічну систему державного управління. Її особливостями є: по-перше, багатовекторність розгляду державного управління з точки зору як основних аспектів галузі науки “Державне управління”, так і вимірів інших галузей знання - історії, філософії, політології, економіки, соціології, культурології тощо; по-друге, відображення не тільки проблем науки, а й практики державного управління та освіти в цій сфері; по-третє, те, що вона є результатом діяльності науковців усієї України, оскільки в її підготовці брали участь фахівці основних навчальних закладів, у яких викладається державне управління як навчальний предмет, а також представники органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Заслужують на увагу найбільш гострі проблеми термінологічної системи галузі науки “Державне управління”. Це проблеми:

- 1) чіткого визначення обсягу термінологічної системи (повного, актуального, перспективного);
- 2) обґрунтованості термінологічної бази термінологічної системи (необхідного термінологічного мінімуму як основи для практики, пізнання та навчання);
- 3) запозиченості термінів (без обґрунтування та адаптації);
- 4) відповідності термінів термінологічної системи національним термінологічним стандартам;
- 5) відповідності термінологічної системи вимогам системності (систематизованість термінологічної сукупності за критеріями);
- 6) застарілості термінологічної системи (наявність термінів, які не відповідають сучасному стану управління, відображають управлінські практики минулого).

Проведений аналіз термінологічної системи державного управління у форматі ЕДУ дає змогу сформулювати такі висновки:

1. Термінологічна система державного управління ще не склалася, є незавершеною та суперечливою, перевантажена застарілими трактуваннями термінів, недостатньо відображає кращий зарубіжний досвід державного управління, а також національні особливості української державності та ментальності.
2. Розвиток термінологічної системи передбачає: очищення термінологічного масиву від застарілих транскрипцій термінів, формулювання термінів відповідно до стандартів, збагачення цієї системи новітніми термінами, їх гармонізацію з українською мовою.
3. Термінологічний масив державного управління систематизується за такими основними критеріями: теорія, історія, методологічні засади державного управління, державна служба, галузеве управління, регіональний розвиток, публічне врядування, глобалізація та інтеграція.
4. Необхідне виокремлення термінологічних розробок державного управління як пріоритетного напрямку довгострокових методологічних наукових досліджень галузі.

5. Найбільш важливою складовою осмислення цієї проблеми є вивчення термінологічних джерел та механізмів перетворення термінологічних масивів у систему.

Підготовка ЕДУ – це важливий етап розвитку української науки, що є критерієм її зрілості. Водночас це тільки один з перших етапів системного розвитку державно-управлінського знання.

*Перший віце-президент
Національної академії державного управління
при Президентові України,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
лауреат Державної премії України
в галузі науки і техніки*

Володимир ТРОЩИНСЬКИЙ

*Перший заступник директора
Інституту проблем державного управління
та місцевого самоврядування
Національної академії державного управління
при Президентові України,
доктор соціологічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України*

Юрій СУРМІН

А

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (англ. social adaptation) (адаптація – від пізньолат. adaptatio – пристосування) – пристосування людини або групи людей до нового соціального середовища, а частково і пристосування до них цього середовища з метою співіснування та взаємодії. Спершу поняття адаптації виникло в біології, в суспільні науки перенесено представниками органічної школи, які редукували суспільні явища до біологічних. За своєю сутністю **А.с.** тісно пов'язана з процесом інтеріоризації, тобто прийняттям і вбиранням індивідом стандартів життя, переконань інших людей, норм та цінностей нового соціального середовища, а також форм соціальної взаємодії, що склалися в ньому (П'єр Жане, Жан Піаже, Анрі Валлоні). Згідно з Т.Парсонсом, адаптація до умов зовнішнього середовища – це одна з чотирьох функцій соціальних систем, які забезпечують їх існування, поруч із трьома іншими – підтриманням контролюючих стандартів, внутрішньою інтеграцією системи та досягненням мети по відношенню до оточення.

Процес **А.с.** індивіда за критерієм домінуючої форми адаптивної діяльності можна умовно розділити на три етапи: орієнтаційний, що спрямований на ознайомлення із соціальним середовищем; оцінний, протягом якого відбувається прийняття чи відхилення можливих за нових умов форм та способів діяльності; сумісності, на якому суб'єкт досягає стану адаптованості. Індикатором **А.с.** (як стадії процесу) вважається соціальний статус індивіда в певному середовищі, а також його психологічна задоволеність цим середовищем у цілому або його важливими елементами. Можливості та характер адаптивного процесу детермінуються факторами суб'єктивного порядку, які пов'язані з характеристиками адаптанта, та об'єктивними, пов'язаними з характеристиками соціального середовища.

Соціальним механізмом **А.с.** є зближення ціннісних орієнтацій індивіда та групи, завоювання норм, традицій та звичаїв культурного середовища, освоєння рольової поведінки в ньому. Сучасний американський соціолог Р.Мертон розглядає **А.с.** як двосторонній процес, як наслідок зустрічної активності суб'єкта і соціального середовища, що здійснюється на засадах “інституційних імперативів” спільності, безкорисливості, скептицизму та консенсусу. Найважливішим діючим компонентом тут є погодження самооцінок і прагнень суб'єкта з його можливостями і з вимогами соціального середовища. Розрізняють два типи **А.с.** – активна, що характеризується переважанням активного впливу на соціальне середовище, та пасивна, що визначається конформістським сприйняттям рішень та ціннісних орієнтацій оточення. Адаптація культурна – процес пристосування суспільства, окремих його членів до умов природного і соціального середовища через коригуючі механізми та цінності культури, передачу духовної спадщини від покоління до покоління, що забезпечує існування певного етносу в часі.

Адаптація професійна – це процес і результат пристосування індивіда до вимог професії, засвоєння ним професійних і соціальних норм поведінки, необхідних для виконання трудових функцій.

Соціальна адаптація осіб, які відбували покарання, – це комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, що здійснюються стосовно осіб, які відбули покарання, з метою пристосування до умов соціального середовища та захисту їх прав і законних інтересів. Основною формою цього виду **А.с.** є соціальний патронаж, який є комплексом заходів державної підтримки та допомоги звільненим особам з метою сприяння їм у працевлаштуванні, професійній переорієнтації та перепідготовці, створення належних

житлово-побутових умов, запобігання впливу на них криміногенних факторів.

Умови та порядок надання соціальної допомоги звільненим особам, а також правові засади участі в їх соціальній адаптації органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і об'єднань громадян визначаються Законом України "Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк" (2003) та іншими актами соціального законодавства. **А.с.** відіграє вирішальну роль у соціалізації особистості, тобто опануванні знань, сповідань та відчуттів, притаманних саме тому соціальному середовищу, куди людина адаптується. Зокрема, політична соціалізація – це процес активного набуття людиною політичних якостей, знань, умінь, навичок, політичної культури, який проходить у два етапи. На первісному етапі відбувається сприйняття й оцінка людиною окремих політичних подій, інституалізація політичних образів та явищ, її пристосування до політичного життя. На цьому етапі роль сім'ї, освіти, інститутів є вирішальною. На другому етапі відбувається усамостійнення особистості шляхом засвоєння методів опрацювання інформації, визначення відповідних політичних цінностей, осмислення громадянської позиції, вироблення свого ставлення до політичних реалій і процесів.

Проблема **А.с.** висвітлюється в працях Ж.Піаже, Р.Мертона, а в іноетнічному середовищі – у роботі У.Томаса та Ф.Знанецького "Польський селянин у Європі та Америці". У вітчизняній науковій літературі вивчення процесу **А.с.** має здебільшого вузькоприкладний характер.

Літ.: Джерри Д. Большой социологический словарь. Collins / Д. Джерри. – М. : Вече, АСТ, 2001. – Т. 1 : А–О; *Юридична* енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : "Укр. енцикл.", 1998. – Т. 3 : К–М; *Соціологія*: Енциклопедія / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. – Минск : Книжный Дом, 2003; *Матвієнко В. Я.* Соціальні технології. – К. : Укр. пропілеї, 2000; *Політична* наука. Словник: категорії, поняття і терміни. – Львів : Кальварія, 2003; *Соціологія* : короткий енциклопедичний словник / уклад. : В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. ; за заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Інф. Центр духов. культури, 1998; *Parsons T.* The Structure of Social Action. Vol. I: Marshall, Pareto, Durkheim / T. Parsons. – N.Y. : Free Press, 1968.

Крупник А. С.

АДАПТИВНА СТРУКТУРА УПРАВЛІННЯ. А.с.у. мають порівняно недовгу історію (їх термінологічне позначення починається від книги Т.Бернса і Д.Сталкера "Управління інноваціями", що вийшла в 1961 р.) і виникли як антипод бюрократичної організації, модель якої перестала задовольняти багато підприємств, що відчують необхідність у більш гнучких, органічних структурах.

А.с.у. – це форма організації системи управління, що визначає сукупність стійких зв'язків системи, забезпечує її цілісність і тотожність самій собі, тобто збереження основних властивостей при різних внутрішніх і зовнішніх зв'язках; спосіб організації і взаємодії елементів системи і зв'язків між ними є певною характеристикою процесів, які відбуваються між елементами системи. **А.с.у.** (від лат. *adaptation* – пристосування, пристосовність) передбачає пристосування існуючої системи управління до умов певної установи, організації для її подальшого ефективного розвитку.

Основні вимоги до організації **А.с.у.**: мінімальна кількість управлінських зв'язків; усунення елементів дублювання, оперативність і гнучкість у роботі.

А.с.у. є державно-управлінською категорією, що характеризує відносини сукупності ланок апарату державного управління та наявних між ними організаційних зв'язків, що виражають взаємодію і координацію елементів усередині даної системи.

Властивості, що характеризують **А.с.у.**: рішення приймаються на основі обговорення, а не базуються на авторитеті, правилах чи традиціях; обставинами, що беруться до уваги під час обговорення проблем, є довіра, а не влада, переконання, а не команда, робота на єдину мету, а не заради виконання посадової інструкції; головні інтегруючі фактори – місія і стратегія розвитку організації; творчий підхід до роботи і кооперація базуються на зв'язку між діяльністю кожного індивіда і місією; правила роботи формуються у вигляді принципів, а не установок; розподіл роботи між співробітниками обумовлюється не їхніми посадами, а характером розв'язуваних проблем; має місце постійна готовність до проведення й організації прогресивних змін.

Залежно від характеру зв'язків між різними підрозділами установ, організацій розрізня-

ють наступні типи **А.с.у.**: лінійну, функціональну, лінійно-функціональну (штабну), матричну тощо.

Переваги лінійної **А.с.у.**: єдність і чіткість розпорядництва; узгодженість дій виконавців; простота управління (один канал зв'язку); чітко виражена відповідальність; оперативність у прийнятті рішень; особиста відповідальність керівника за остаточний результат діяльності свого підрозділу.

Недоліки лінійної **А.с.у.**: високі вимоги до керівника, який має бути підготовлений всебічно, щоб забезпечити ефективне керівництво всіма функціями управління; відсутність ланок з планування і підготовки рішень.

Поширеною формою **А.с.у.** є функціональна структуризація. Це процес ділення організації на окремі елементи, кожний з яких має свої чітко визначені, конкретні завдання та обов'язки.

Переваги функціональної **А.с.у.**: висока компетентність спеціалістів, які відповідають за здійснення конкретних функцій; звільнення лінійних управлінців від вирішення деяких спеціальних питань; стандартизація, формалізація і програмування явищ та процесів.

Недоліки функціональної **А.с.у.**: надмірна зацікавленість у реалізації цілей і завдань "своїх" підрозділів; труднощі у підтриманні постійних взаємозв'язків між різними функціональними службами; прояви тенденції надмірної централізації.

Основа лінійно-функціональної **А.с.у.** складає принцип побудови та спеціалізація управлінського процесу за функціональними підсистемами організації. По кожній з них формується ієрархія служб, що пронизує всю організацію згори донизу.

Аналогічні характеристики має і т. зв. лінійно-штабна **А.с.у.**, що також передбачає функціональний розподіл управлінської праці в штабних службах різного рівня. Головне завдання лінійних керівників тут – координація дій функціональних служб (ланок) і спрямування їх у русло загальних інтересів організації.

Дивізіональну **А.с.у.** нерідко характеризують як поєднання централізованої координації з децентралізованим (децентралізація при збереженні координації та контролю).

Ключовими фігурами в управлінні організаціями з дивізіональною структурою є не керівники функціональних підрозділів, а управлінці, які очолюють виробничі відділи.

Матрична **А.с.у.** (один з найбільш поширених різновидів проектних організацій), коли члени проектної команди підкоряються керівникам тих функціональних підрозділів, у яких вони постійно працюють.

Ієрархічна **А.с.у.** – складна система, компоненти (підсистеми) якої розташовані за рівнями й відповідно до принципів ієрархії (від вищого до нижчого). В ієрархічно побудованій **А.с.у.** наявна як структурна, так і функціональна диференціація, кожний рівень спеціалізується на виконанні певного кола функцій, причому на більш високих рівнях ієрархічної структури здійснюються переважно функції узгодження, інтеграції, регулювання і контролю.

Літ.: *Анискин Ю. П.* Общий менеджмент : учеб. по общей теории менеджмента / Ю. П. Анискин. – М. : РМАТ, 1999. – 120 с.; *Глухов В. А.* Основы менеджмента : учеб.-справоч. пособие / В. А. Глухов. – СПб. : Спец. лит., 2000. – 325 с.; *Грейсон Дж. Младший.* Американский менеджмент на пороге XXI века / Дж. Младший Грейсон, К. О'Делл ; пер. с англ. – М. : Экономика, 1997. – 320 с.; *Державне управління в Україні.* Наукові, правові, кадрові, організаційні засади : навч. посіб. / за заг. ред. Н. Нижник, В. Олуйка. – Львів : [б. в.], 2002. – 351 с.; *Цветков В.* Державне управління: Основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В. Цветков. – Х. : Право, 1996. – 275 с.

Зіміна О.С.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРОВАДЖЕННЯ охоплює всі сторони діяльності державного апарату, починаючи від підготовки і видання актів управління і закінчуючи матеріально-технічними діями. **А.п.** охоплює широке коло суспільних відносин у сфері державного управління і за своїм змістом може бути поділене на три види: а) провадження, пов'язане із здійсненням завдань внутрішньої організації апарату управління; б) провадження, що опосередковує взаємовідносини даного державного органу з іншими державними органами, установами, підприємствами, які не входять у його систему; в) провадження у справах, пов'язаних з відносинами між громадянами чи громадськими організаціями та виконавчо-розпорядчими органами. Різниця між процесом і провадженням полягає в тому, що провадження регулюється за допомогою організаційних норм, які становлять певну групу норм матеріального адміністративного права.

Між адміністративним процесом (цілим) і будь-яким з **А.п.** (частиною цього цілого)

існують нерозривні взаємозумовлюючі та системоутворюючі зв'язки і відносини. Це зумовлює структуру адміністративного процесу як сукупність окремих проваджень, кожне з яких становить певну єдність послідовно здійснюваних дій і процедур, спрямованих на розгляд і вирішення індивідуально-конкретних (адміністративних) справ. Виділення конкретних проваджень у рамках адміністративного процесу пов'язано з регулюванням певних, якісно однорідних адміністративно-процесуальних правовідносин.

А.п. – це адміністративно-процесуальна діяльність (сукупність процесуальних дій) компетентного суб'єкта, що здійснюється в межах конкретної адміністративної справи для її вирішення. **А.п.** детермінується в адміністративному процесі завдяки наявності виключно йому належних: а) процесуальних правовідносин; б) доказів; в) процесуальних документів.

Однопорядкові групи проваджень утворюють види **А.п.**, тому виділяються: **А.п.** за зверненнями громадян; провадження у справах про адміністративні правопорушення; провадження з видачі ліцензій; провадження з надання громадянам пільг, виконавче провадження та ін.

Усі **А.п.** органічно пов'язані між собою, перебувають у постійній взаємодії та взаємопроникненні, наділені багатьма загальними ознаками, а їх сукупність має інтегративні якості та властивості цілісної системи.

Кількість конкретних адміністративних проваджень надзвичайно велика, що зумовлено характером самого державного управління, яке всебічно охоплює суспільне життя, і різноманітністю управлінських відносин. Тільки за останні роки з'явилися провадження з одержання громадянами субсидій, ліцензування діяльності підприємств, оформлення спеціальних економічних зон, приватизації громадянами житла, реєстрації цінних паперів та ін. Кожне з них має специфічні риси або ознаки. Ці ознаки зумовлені характером справи, що вирішується, правовим статусом суб'єктів, які беруть участь у процесі, особливостями правовідносин, що виникають, цілями, що ставляться, тощо.

Класифікація **А.п.** залежно від характеру індивідуально-конкретної (адміністративної) справи: неюрисдикційні адміністративні провадження; юрисдикційні адмініст-

ративні провадження. Від ступеня урегульованості процесуальної форми: звичайне **А.п.**; спрощене (прискорене) **А.п.**

З огляду на теоретичні дослідження структури юридичного процесу в адміністративному процесі виділяють чотири *блоки адміністративних проваджень*: нормотворчі провадження, установчі провадження, правозастосовні провадження, контрольно-наглядові провадження.

Нормотворчі провадження становлять специфічну діяльність уповноважених суб'єктів щодо підготовки, затвердження, офіційного оголошення нормативно-правових актів. У цьому блоці виділяють: а) провадження з упорядкування нормотворчості; б) провадження з упорядкування нормативного матеріалу; в) провадження із внесення змін до нормативного матеріалу тощо.

Установчі провадження – це специфічна діяльність уповноважених суб'єктів з реалізації норм матеріального адміністративного права щодо створення, реорганізації, ліквідації організаційних структур і комплектування їх персоналом. У цьому блоці виділяють: а) провадження щодо створення організаційних структур; б) провадження щодо реорганізації організаційних структур; в) провадження щодо ліквідації організаційних структур; г) провадження щодо комплектування організаційних структур персоналом.

Правозастосовні провадження становлять специфічну діяльність уповноважених суб'єктів із застосування норм матеріального адміністративного права щодо розгляду та вирішення індивідуальних управлінських справ. Серед них виділяють кілька груп проваджень, що, у свою чергу, складаються з конкретних видів проваджень.

По-перше, це група проваджень із застосування заходів адміністративного примусу. До неї належать: а) дисциплінарні провадження; б) провадження у справах щодо адміністративних правопорушень; в) виконавчі провадження; г) провадження із вжиття заходів адміністративного примусу до юридичних осіб.

По-друге, це група проваджень із вжиття в адміністративному порядку заходів заохочення і стимулювання. До неї належать: а) провадження у справах щодо нагородження державними нагородами, відзнаками Президента, грамотами тощо; б) провадження у справах щодо присвоєння почесних та інших

звань; в) провадження у справах щодо преміювання; г) провадження у справах щодо зняття стягнення тощо.

По-третє, це група проваджень з реалізації громадянами своїх прав та обов'язків. До неї належать: а) провадження за зверненням громадян; б) провадження з одержання громадянами дипломів, авторських свідоцтв, патентів і т.ін.; в) провадження з виконання громадянами військового обов'язку; г) провадження з виконання громадянами обов'язку мати паспорт; д) провадження з надання громадянам спеціальних прав тощо.

По-четверте, це група проваджень з реалізації юридичними особами своїх прав та обов'язків. До неї належать: а) провадження з легалізації юридичних осіб; б) провадження з оформлення та видачі юридичним особам ліцензії; в) провадження з надання юридичним особам пільг тощо.

Контрольно-надзорні провадження становлять специфічну діяльність уповноважених суб'єктів щодо здійснення моніторингу, отримання інформації та перевірки відповідності діяльності органів управління, а також фізичних осіб вимогам нормативних актів і режиму законності. У цій групі виділяють: а) провадження з контролю за виконавчо-розпорядчою діяльністю органів управління; б) провадження з контролю за правоохоронною діяльністю; в) провадження з контролю за установчою діяльністю органів управління; г) провадження з контролю за нормотворчою діяльністю органів управління; г) провадження щодо прокурорського нагляду; д) провадження щодо адміністративного нагляду тощо.

Будь-яке провадження з адміністративних справ складається з низки окремих операцій, наприклад, складання протоколу, прийом заяви, опитування свідків, вивчення документів, прийняття рішення, винесення постанови, оскарження дій посадових осіб; опублікування акта управління тощо. Стадії існують у будь-якому **А.п.** Кожному виду **А.п.** притаманні свої стадії, зміст яких не повторюється в інших видах. Саме тому через стадії, їх аналіз характеризується адміністративне провадження. Тобто розглянути або дати характеристику тому чи іншому **А.п.** здебільшого означає проаналізувати кожну з його стадій.

Стадії одних видів проваджень зафіксовані в нормативному порядку, інших - не зафік-

совані, але становлять специфічний результат узагальнення чинних у тій чи іншій сфері правил. У другому випадку вирішення цієї проблеми залежить не лише від характеру **А.п.** і ступеня його урегульованості адміністративно-процесуальними нормами, а й від позиції того чи іншого дослідника.

Результатом узагальнення чинних правил є висновок про п'ять стадій провадження з видання нормативних актів управління. Ними є: встановлення потреби видання нормативного акта. На цій стадії збирається інформація про стан справ, виявляються ситуації, що потребують нормативного врегулювання; підготовка проекту акта. На цій стадії готується проект. Підготовка включає такі дії: визначення виконавців, узгодження (візування) проекту, його створення, якщо це потрібно; визначення строків розробки та ін.; винесення проекту на обговорення органу управління. На цій стадії проект оцінюється органом управління, обирається оптимальний варіант рішення; прийняття рішення щодо проекту. На цій стадії проект визнається прийнятним або неприйнятним. Саме тут проект перетворюється на юридичний документ. Опублікування акта, на цій стадії здійснюється опублікування акта, тобто доведення його до відома посадових осіб. Вагома роль у вивченні та дослідженні **А.п.**, а також в галузі теорії управління та адміністративного права належить вітчизняним фахівцям, серед яких варто відзначити: В.Б.Авер'янова, О.М.Бандурку, Д.М.Битяка, О.С.Васильєва, В.А.Гуменюка, Р.А.Калюжного, В.К.Колпакова, І.В.Март'янова, В.Ф.Опришка, О.І.Остапенка, Р.С.Павловського, В.С.Стефанюка, Ю.О.Тихомирова, М.М.Тищенко, В.В.Цветкова, Ю.С.Шемшученка, В.К.Шкарупу, О.П.Шергіна та ін.

Літ.: Авер'янов В. Б. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. Т. 1. Загальна частина / ред. кол. : В. Б. Авер'янов (голова) та ін. – К. : ТОВ “Вид-во “Юрид. думка”, 2007; Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко. – К. : Юрінком Інтер, 2003; Салищева Н. Г. Адміністративний процес в СРСР / Н. Г. Салищева. – М. : Юрид. л-ра, 1964.

Стадник М.М., Ананко Л.В., Качковський О.Б.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ КОДЕКС. А.к. Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) 1927 р. був першою спро-

бою кодифікації адміністративного законодавства не тільки в УСРР, а й в СРСР. Видання цього **А.к.** відіграло велику роль у зміцненні правопорядку, спростило діяльність органів державної влади, сприяло покращенню їх роботи, внесло необхідну якість у роботу, стабільність у взаємовідносини державних органів між собою, а також з громадянами, удосконаленні роботи й розширенні прав місцевих органів державної влади, вивільненні судів від розгляду дрібних правопорушень, запровадженні єдиного порядку накладення адміністративних стягнень і безспірного стягнення сум неподаткового характеру, спрощенні реєстрації товариств і спілок, встановленні вільного (без спеціального дозволу) виготовлення печаток і штампів, на яких немає державного герба. Норми **А.к.** врегулювали суспільні відносини в галузі охорони громадського порядку і державної безпеки.

А.к. не мав аналогів серед союзних радянських республік. У 1927 р. схожий кодекс мала лише Португалія, в якому розглядалася тільки діяльність органів державної влади. Здебільшого кодифікації піддавались адміністративно-процесуальні норми. Протягом ХХ ст. у багатьох країнах були прийняті кодифікаційні акти процесуального (процедурного) характеру. Серед найвідоміших слід назвати адміністративно-процесуальний кодекс Австрії 1925 р., Акт про адміністративну процедуру США 1946 р., Закон про загальні постанови адміністративного процесу Угорщини 1957 р., Кодекс адміністративного провадження Польщі 1960 р., Закон про адміністративну процедуру ФРН 1976 р. Багато положень **А.к.** втратило чинність після прийняття Конституції УРСР 1937 р., яка встановила нову систему органів державної влади, а також назву їх нормативних актів (зокрема місцеві ради приймали вже не обов'язкові постанови, а рішення та розпорядження). Після прийняття нового Основного Закону розпочалися роботи з оновлення змісту **А.к.**, однак вони були припинені з початком Великої Вітчизняної війни.

Кодифікація адміністративного законодавства в 1927 р. була вдалою, про що свідчить той факт, що перевидання **А.к.** було здійснено Міністерством юстиції УРСР тільки в 1956 р. у витягах з додатком систематизованих законодавчих та інструктивних матеріалів. Це видання мало службовий характер і

було розраховане переважно на працівників місцевих органів державної влади і управління. У цьому виданні були вилучені скасовані норми, застарілі терміни замінені новими. Офіційно він не був скасований, проте у наступних роках його перестали застосовувати. Це єдиний приклад кодифікації адміністративного права до 1980 р., коли були прийняті Основи законодавства СРСР про адміністративні правопорушення, що є лише частиною норм галузі адміністративного права. Сучасне адміністративне право України не має єдиного кодифікованого акта, де містилися б основні норми даної галузі.

У перші роки непу в державі накопичилася велика кількість невпорядкованих нормативних актів у галузі адміністративного права. У серпні 1924 р. проект **А.к.** вперше було внесено на розгляд Ради Народних Комісарів (РНК) республіки. Після обговорення він був направлений на доопрацювання у зв'язку з необхідністю повнішого відображення в ньому основ революційної законності.

Попередній проект **А.к.** (451 ст.) було розіслано для обговорення з одночасним внесенням у Комісію розгляду законодавчих передбачень (КРЗП) РНК УСРР у серпні 1924 р. У жовтні 1924 – квітні 1926 рр. його розглянула підкомісія КРЗП, в яку входили відомі вчені з адміністративного права: А.І.Єлістратов, О.Ф.Євтихійєв, В.Л.Кобалевський, Ю.П.Мазуренко, С.С.Кишкін, І.К.Сухоплюєв та ін. У вересні-жовтні 1926 р. доопрацьований проект (706 ст.) розглянула 4-а сесія ВУЦВК 9-го скликання. Було запропоновано близько 100 поправок до 94 ст. РНК УСРР 9 грудня 1926 р. створила спеціальну комісію для остаточного редагування проекту **А.к.**, яку очолив заступник Народного комісара внутрішніх справ Н.А.Черлюнчакевич. Однак остаточне затвердження **А.к.** було тимчасово відкладене, оскільки в той час готувались нові положення про місцеві Ради, з'їзди і виконкоми, які були прийняті в середині 1927 р.

На початку 1927 р. відбулося широке обговорення проекту серед представників громадськості, наукових і практичних працівників, у вищих навчальних закладах. 14 березня 1927 р. проект **А.к.** розглядався на засіданні державно-адміністративної секції Харківського юридичного товариства, а також Українським юридичним товариством та на III Всеукраїнському адміністративному з'їзді у червні 1927 р.

А.к. був затверджений ВУЦВК 12 жовтня 1927 р. на 2-й сесії X скликання і вводився в дію з 1 лютого 1928 р. Одночасно скасовано 55 актів республіканського законодавства, до низки актів внесено зміни. **А.к.** не охоплював усе адміністративне законодавство. У нього були включені найважливіші акти з адміністративного права, доцільність яких показало життя. У зв'язку з виходом **А.к.** ряд законів, постанов і інструкцій, які регулювали адміністративну діяльність органів державної влади, втратили силу. **А.к.** складався з 528 ст., що складали 15 розділів. Коло питань, які регулювались **А.к.**, правознавці розділяють на такі основні групи:

- 1) взаємовідносини органів державного управління (розд. 2 – про адміністративні акти);
- 2) відносини органів державного управління з громадянами (розд. 3, 4, 13, 14 – про заходи адміністративного впливу; про нагляд адміністративних органів у галузі промисловості; про нагляд адміністративних органів за торгівлею);
- 3) відносини громадян з органами державного управління (розд. 15 – про порядок оскарження дій адміністративних органів).

А.к. регламентував також питання:

- громадянства УСРР, порядок його одержання і позбавлення;
  - питання реєстрації і обліку руху населення; правила організації і діяльності товариств, союзів, клубів, з'їздів, зборів;
  - правила про культ;
  - правила про публічні видовища і розваги.
- Обов'язки громадян визначались в розд. 5 – про трудову повинність, попередження стихійних лих і боротьбу з ними і розд. 6 – про охорону громадянського порядку.

Літ.: *Адміністративне право України. Академічний курс* : підручник : у 2 т. Т. 1. Загальна частина / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Юрид. думка, 2007; *Адміністративний кодекс УСРР*: Текст та поартикульний коментар / за ред. С. Канарського та Ю. Мазуренка. – Х. : Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1929; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]. – К. : "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 1998; *Фалькевич І.* Адміністративний кодекс УСРР у запитаннях та відповідях. Порадник для вузів та радустанов / І. Фалькевич, І. Житловський. – Х. : ДВУ, 1929; *Студеникин С.* Советское административное право / С. Студеникин, В. Власов, И. Евтихийев. – М. : [б. и.], 1950.

Коник С.М., Висоцька О.М.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНА

ЕЛІТА – прошарок, який править суспільством і є носієм найбільш характерних політико-управлінських якостей і функцій. Особлива роль **А.-п.е.** відображена в теоріях елітаризму, що обґрунтовують розподіл суспільства на керівників і керованих, де політична влада розглядається як база соціальних відносин, що зумовлює відносини панування і підкорення. Наприклад, теорія плюралістичних еліт, яка широко використовується для теоретичного обґрунтування сучасних західних демократій, стверджує, що в соціальних структурах є політична, економічна, культурна еліти. Провідна роль відводиться саме **А.-п.е.**, яка безпосередньо бере участь у процесі прийняття політичних рішень. До неї примикає, часто зливаючись з нею, управлінська еліта (вищий прошарок державної бюрократії), що не справляє безпосередній вплив на політику, але здійснює виконавську діяльність. **А.-п.е.** повинна мати відкритий характер, не перетворюватися на замкнену гільдію ледь не спадкових носіїв влади або клан олігархів. З цього випливає необхідність формування ефективного механізму її ротації, постійного припливу свіжих сил до її лав. Необхідно враховувати ідеї циркуляції еліти, запрошувати до управлінської діяльності в центрі відомих фахівців з регіонів, спроможних досягти успіхів у системі державного управління та ефективного адміністративного реформування. Важливою складовою державного впливу на формування політичної і управлінської еліти є організація навчальної підготовки представників корпусу державних, політичних та адміністративних діячів і загальнонаціональних лідерів інших сфер життєдіяльності суспільства, які не обіймають державних посад.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словниковий довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006.

Михненко А.М.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬ-

НА РЕФОРМА – вид державно-управлінської реформи, до якої включають два відносно самостійних, але тісно взаємопов'язаних компоненти, а саме: перетворення адміністративно-територіального устрою (територіальна реформа) і територіальної

організації влади в державі (адміністративна реформа на територіальному рівні). При цьому науковці вважають, що зміни адміністративно-територіального устрою самі по собі нездатні привести до кардинальних зрушень у функціонуванні системи органів державної влади, тому важливою є комплексність територіального, адміністративного, функціонального, бюджетного, фіскального реформування тощо. Сучасне бачення мети **А.-т.р.** полягає у спрямуванні даної реформи на забезпечення гармонійного розвитку суспільства, підвищення якості життя громадян у кожному населеному пункті. До важливих засад **А.-т.р.** відносять такі: укрупнення масштабу адміністративно-територіальних одиниць з метою раціоналізації витрачання бюджетних коштів, зміцнення кадрового потенціалу місцевих органів влади, мобілізації та повнішого використання фінансово-матеріальних ресурсів; урахування прогнозів розвитку і розміщення продуктивних сил з тим, щоб адміністративно-територіальні утворення мали достатній потенціал для подальшого соціально-економічного розвитку; урахування особливостей регіональних систем розселення та прогнозів їхнього розвитку; комплексне врегулювання відносин між місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування для забезпечення їхньої єдності у вирішенні питань місцевого значення; поетапність проведення **А.-т.р.**, розпочинаючи з низової ланки і закінчуючи регіональною; науково-методичне опрацювання всього комплексу питань **А.-т.р.** до початку її здійснення. Крім того, важливо враховувати європейські принципи субсидіарності, децентралізації, дерегулювання, повсюдності місцевого самоврядування.

А.-т.р. виступає територіальною складовою адміністративної реформи, якщо останню розуміти (в широкому тлумаченні) як реформу публічної адміністрації. До загальних напрямів **А.-т.р.** відносять: перетворення системи органів виконавчої влади на територіальному рівні, системи органів місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою; перерозподіл функцій та повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, а також органами місцевого самоврядування різного територіального рівня; удосконален-

ня кадрового забезпечення зазначених органів; зміцнення матеріально-фінансової бази і правових засад діяльності органів місцевого самоврядування та територіальних громад. Відповідно до цих напрямів фахівці пропонують різні конкретні моделі **А.-т.р.** Наприклад, виділяють низку альтернативних моделей реформування адміністративно-територіального устрою. За однією з них адміністрації на районному та обласному рівнях і надалі залишаються державними. Повноваження районної та обласної рад розширюються. Передбачається укрупнення (об'єднання) територіальних громад. В межах іншої моделі на районному та обласному рівнях створюються органи місцевого самоврядування, які через державні адміністрації реалізують свої рішення. Наступна модель означає збереження обласних державних адміністрацій і тимчасове утворення проміжного рівня департаментів з відповідними органами державної влади. При цьому райони зменшуються в розмірах з одночасним створенням виконавчих комітетів районних рад. Після остаточного впровадження нової моделі місцевого самоврядування департаменти ліквідуються. Ще одна модель передбачає, що обласні державні адміністрації перетворюються на префектури, а районні – ліквідуються. Поряд з цим створюються виконавчі комітети обласних та районних рад. Пропонуються також інші альтернативи на основі аналізу зарубіжного досвіду **А.-т.р.** Разом з тим науковці наголошують на розумному застосуванні цього досвіду з урахуванням національних умов. Зокрема, моделювання адміністративно-територіального устрою необхідно проводити на базі системи показників, що враховують географічні, історичні, політичні, економічні, соціальні, культурні, етнічні, демографічні та інші чинники.

Літ.: *Реформа публічної адміністрації в Україні: проекти концепції та законів / упоряд. : І. Б. Коліушко, В. П. Тимошук. – К. : Центр політико-прав. реформ, 2005. – 192 с.; Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 172 с.; Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лип. 2006 р. № 1001 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 30. – С. 36; *Адміністративно-**

територіальний устрій України. Шляхи реформування : монографія / В. Г. Яцуба, В. А. Яцюк, О. Я. Матвішин та ін. – К. : [б. в.], 2007. – 366 с.; *Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою* / ред. Л. Т. Шевчук. – Львів : Ін-т регіон. дослідж. НАН України, 2007. – 254 с.; *Кравченко С. О. Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження* : монографія / С. О. Кравченко. – К. : НАДУ, 2008. – 296 с.

Кравченко С. О.

АДМІНІСТРУВАННЯ (англ. administration) – управлінська діяльність посадових осіб, що має чітко регламентовані функції.

А. в перекладі з англійської мови означає: управління; адміністрація; урядування. Отже, **А.** тісно пов'язане з управлінням. Існує поділ на управління-лідера й управління-адміністратора. **А.** означає діяльність управління-адміністратора.

А. передбачає здійснення розпорядничих, керівних функцій. До предметного кола поняття **А.** входить поняття “адміністрація” як органи виконавчої влади, управління; керівний персонал установи, підприємства, організації. Адмініструвати означає керувати установою, організацією, підприємством, управляти. Керувати бюрократично, за допомогою наказів і розпоряджень.

Процес **А.** є впорядкуванням системи. Воно здійснюється в системі органів державної влади та органів місцевого самоврядування. **А.** здійснюється на основі системного принципу зворотного зв'язку. Успішним **А.** буде лише тоді, коли керуюча система буде одержувати інформацію про ефект, досягнутий дією суб'єкта управління, про досягнення мети, яку він поставив.

До функцій **А.** належать такі практичні функції:

- прогнозування – встановлення потенціалу об'єкта, його розрахунок у часі й просторі;
- планування, розрахунок реалізації шляхів і завдань розвитку об'єкта;
- регулювання – приведення до єдиного знаменника у виконанні певних завдань об'єктів, що включені в процес їх виконання;
- контроль – слідкування за процесом діяльності;
- комунікація – налагодження зв'язків та обмін інформацією;
- робота з кадрами – планування, розвиток, навчання;

- координація – узгодження процесів.

Методи **А.** є організаційно-розпорядчими (адміністративними): регламентаційні (організаційно-стабілізуючі), розпорядчі, дисциплінарні.

Серед організаційно-розпорядчих методів **А.** основну роль відіграють регламентаційні. Вони спрямовані на встановлення, підтримку та поліпшення організаційних структур, розподіл і закріплення функцій (обов'язків), завдань, прав і відповідальності суб'єктів і об'єктів.

Регламентування являє собою досить жорсткий тип організаційного впливу, що полягає в розробці та введенні в дію організаційних положень, обов'язкових для виконання протягом часу, визначеного цими положеннями. Методи, що належать до регламентаційних, характеризуються такими впливами, як упорядкування, розподіл, програмування та ін.

Загальноорганізаційне регламентування включає закони, статuti і положення загальноорганізаційного характеру, які встановлюють організаційну структуру і порядок функціонування соціальної системи в цілому.

Розпорядчі методи **А.** включають поточну організаційну роботу, яка базується на вже сформованій за допомогою регламентування організації.

Літ.: *Короткий тлумачний словник української мови* / за ред. Д. Г. Гринчишина. – К. : Рад. шк., 1988. *Основи науки управління* : навч. посіб. / Б. А. Гаєвський. – К. : МАУП, 1997; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред. вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.

Ковбасюк Ю.В., Приходько О.Л.

АДРЕСНА СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА є важливою складовою *державної соціальної допомоги*.

А.с.д. безпосередньо пов'язана з рівнем добробуту її отримувачів і надається в тому випадку, якщо сукупний дохід особи (сім'ї), яка претендує на допомогу, є нижчим за встановлений рівень (наприклад прожитковий мінімум).

Розмір **А.с.д.** не має стабільного розміру, оскільки призначається розрахунковим шляхом з урахуванням середньомісячного сукупного доходу громадян (допомога малозабезпеченим сім'ям, житлова субсидія тощо).

А.с.д. – це індивідуальний підхід до кожного випадку її надання. Відповідно, перевага **А.с.д.** полягає в цілеспрямованому використанні державних коштів, оскільки надається дійсно за призначенням, що дає змогу

більш чітко контролювати розподіл державних асигнувань.

А.с.д. розглядається у горизонтальній і вертикальній площинах.

Горизонтальна – це охоплення **А.с.д.** всіх, на кого вона розрахована, тобто забезпечення **А.с.д.** усіх, хто її потребує.

Вертикальна – це охоплення **А.с.д.** тільки певної групи, тобто виключення можливості доступу до коштів **А.с.д.** тих, для кого вона не призначена.

Існує три способи надання **А.с.д.**: перевірка засобів існування; категорійний; самовизначення (самооцінка).

Перевірка засобів існування дає змогу виплачувати соціальну допомогу тим особам, чий рівень добробуту за рахунок усіх джерел є нижче встановленого рівня.

При категорійному способі виділяються певні соціально-демографічні групи, категорії населення, щодо яких робиться припущення, що серед них більшість складають ті, хто потребує допомоги.

Самовизначення як спосіб **А.с.д.** передбачає, що людина особисто приймає рішення про свою потребу в соціальній допомозі.

Реалізація програм **А.с.д.** дає змогу уникнути помилок “включення” і “невключення”, які характерні для державної соціальної допомоги. У разі помилки “включення” програмою соціальної допомоги охоплюються ті сім’ї, які гостро її не потребують. При помилці “невключення” – ті, хто потребує соціальної допомоги, помилково не включаються в програму державної соціальної допомоги. Наслідком зазначених помилок є те, що програма державної соціальної допомоги марно витрачає кошти на осіб, які не належать до найбільш пріоритетних груп, відповідно, на нужденних припадає менше коштів. Отже, знижується ефективність програм державної соціальної допомоги.

Теоретико-методологічні та прикладні питання соціального захисту громадян, які потребують **А.с.д.**, досліджують українські вчені й практики, зокрема В.Дьяченко, Н.Кабаченко, К.Мищенко, Е.Лібанова, О.Макарова, Т.Семигіна, Л.Скоропад, Л.Сідельник та ін.

Літ.: Закон України про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім’ям // Відом. Верховної Ради України. – 2000. – № 35; Закон України про державну допомогу сім’ям з дітьми. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Закон України про державну соціальну допомогу інва-

лідам з дитинства та дітям-інвалідам. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Закон України про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Закон України про соціальні послуги. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу / Е. М. Лібанова. – К. : КНЕУ, 2008. – 330 с.; Соціальні допомоги, пільги та послуги за законодавством України : зб. нормат. актів / Т. М. Додіна (упоряд.), Г. І. Чанишева (упоряд.). – Х. : Одиссей, 2008. – 520 с. – (Серія “Законодавство України”); Про становище інвалідів в Україні : нац. доп. / Мінпраці України ; Держ. установа “Наук.-дослід. ін-т соц.-труд. відносин”. – К. : [б. в.], 2008. – 200 с.; Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / авт. кол. В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, Е. М. Лібанова та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського : у 2 ч. – К. : НАДУ, 2009. – Ч. 1. – 456 с.; Соціальний захист населення України : навч. посіб. / авт. кол. : І. Ф. Гнибіденко, М. В. Кравченко, О. М. Коваль, О. Ф. Новікова та ін. ; за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : Вид-во НАДУ ; Вид-во “Фенікс”, 2010. – 212 с.

Кравченко М.В.

АКМЕОЛОГІЯ УПРАВЛІНСЬКА (від грец. асме – вершина, пора розквіту і logos – слово, порядок, закономірність, вчення) – комплекс науково-практичних знань про шляхи досягнення найвищої професійної майстерності управлінських кадрів. При цьому професійна майстерність розглядається не лише як певний зразок чи “еталон” професіоналізму управлінця, а і як один із головних способів його розвитку як особистості на вирішальному етапі дорослого життя – у стані зрілості, коли найбільш повно розкриваються його індивідуальні таланти та здібності, особиста неповторна сутність і життєва енергія. **А.у.** вирішує два взаємопов’язаних завдання: 1) як досягти вершин управлінської професійної майстерності; 2) як завдяки цій майстерності досягти людської досконалості, самореалізації управлінця як особистості? Перше завдання є прагматичним, оскільки відображає практичну актуальність професійної управлінської діяльності в сучасних умовах, друге – гуманістичним, оскільки підкреслює роль особистості у сфері управління, актуалізує особистісні виміри управлінської діяльності як професії. **А.у.** є прикладною дисципліною акмеології – відносно самостійною галузю знань, що виникає в останній чверті ХХ ст. на стику пси-

хології, педагогіки, філософії, теорії управління. Особливу роль у розробці та запровадженні акмеології як самостійної галузі фундаментальних і прикладних досліджень відіграли науковці Російської академії державної служби при Президентові Російської Федерації, зокрема колектив кафедри акмеології та психології професійної діяльності, яку очолює д.психол.н., проф., акад. РАО, заслужений діяч науки Російської Федерації А.О.Деркач. За їх безпосередньої участі були створені відповідні кафедри й відділення в регіональних філіалах Академії та в інших ВНЗ, Міжнародна академія акмеологічних наук, теоретичні журнали "Акмеология" та "Вопросы акмеологии", здійснюється підготовка управлінських кадрів вищої кваліфікації. **А.у.** безпосередньо взаємодіє з іншими прикладними дисциплінами: юридичною акмеологією, медичною акмеологією, акмеологією діяльності в особливих та екстремальних умовах тощо. Розробка та запровадження **А.у.** в Україні є важливим чинником подолання таких недоліків, як непрофесіоналізм та корумпованість управлінських кадрів.

Літ.: *Деркач А.* Акмеология : учеб. пособие / А. Деркач, В. Зызыкин. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.; *Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека* : в 5 т. / под ред. А. А. Деркача. – М. : [б. и.], 2000-2001; *Василевська Т. Е.* Особистісні виміри етики державного службовця : монографія / Т. Е. Василевська. – К. : НАДУ, 2008. – 336 с.

Князєв В.М.

АКСІОЛОГІЯ УПРАВЛІНСЬКА (від грец. *axios* – цінність і *logos* – слово, поняття, вчення, порядок, закономірність) – теорія управлінських цінностей як смислоутворюючих засад, значимостей, що зумовлюють оцінку, вибір, мотивування та спрямованість управлінських рішень і стратегій.

На відміну від технології управління, яка відображає зовнішній, безпосередній, об'єктивно-предметний спосіб організації та реалізації управлінської діяльності, **А.у.** фіксує її суб'єктивно-предметні виміри, є "відображенням суб'єкта в об'єкті", проекцією уподобань, пріоритетів, ментальності, очікувань та кінцевих цілей і смислів діяльності суб'єкта управління. Це – оцінка об'єкта з точки зору його значимості для суб'єкта, здатності задовольняти певні потреби, інтереси, уподобання останнього.

У сфері державного управління головним завданням **А.у.** є відповідь на запитання: якими мають бути система і характер державно-управлінської діяльності, щоб відповідати як особливостям національної культури, так і зовнішньополітичним пріоритетам та інтересам держави, зокрема європейським стандартам і цінностям?

Управлінська діяльність сама може виступати як цінність, наприклад у процесі розгляду та вирішення таких питань: "державна служба як професія та покликання", "ціна та соціальні наслідки прийнятих (або неприйнятих) урядових рішень", "на кого має працювати урядова машина?", "державне управління як спосіб відтворення та розвитку національної культури, захисту та реалізації національних інтересів", "якою має бути національна модель демократії?" тощо.

А.у. є прикладною дисципліною загальної теорії цінностей (аксіології) та складовою філософії управління і теорії державного управління. Предметом **А.у.** є ціннісно-смилові характеристики управлінської діяльності та відповідні орієнтації (аксіологічні парадигми) і якості самого суб'єкта.

За формою розрізняють цінності: індивідуальні, групові, корпоративні, національно-етнічні, загальносуспільні, загальнолюдські. За змістом, залежно від сфер життєдіяльності, – матеріальні, духовні, релігійні, моральні, естетичні, наукові, політичні, екологічні, управлінські та ін.

Актуалізація досліджень у галузі **А.у.** на сучасному етапі обумовлена такими чинниками: перетворенням управлінської діяльності в основу суспільного виробництва і зростанням ступеня її професіоналізації з використанням інформаційних технологій; кризою усталених віками, традиційних систем цінностей на глобальному, національному та особистісному рівнях; посиленням стратегічного характеру державно-управлінської діяльності.

Управлінцю нової формації сьогодні потрібні не тільки певні професійні знання, уміння та навички, а й високі моральні якості, активна громадянська позиція, світоглядна та методологічна культура мислення, особиста відповідальність і творчий, інноваційний підхід до справи, толерантність до інших вірувань і систем цінностей, установка на відносини партнерства і співробітництва, а не "панування – підкорення", як це було

характерним для управлінських практик недемократичних суспільств.

Літ.: *Філософський* словник соціальних термінів. – Х. : Корвін, 2002. – 672 с.; *Теоретичні* та методологічні проблеми розробки і реалізації управлінських стратегій. – К. : НАДУ, 2008. – 240 с.; *Герберт А. Саймон*. Адміністративна поведінка : пер. з англ. / Саймон А. Герберт. – К. : Артек, 2001. – 392 с.

Князєв В.М.

АЛЬТЕРНАТИВНА ЕНЕРГЕТИКА (АЛЬТЕРНАТИВНІ ДЖЕРЕЛА ЕНЕРГІЇ).

Найбільш ефективними напрямками розвитку **А.е.** є енергетика сонця, вітру та води. У світі подібна практика використовується досить широко, так, існує навіть “велика вітроенергетична вісімка”, до складу якої входять Німеччина, Іспанія, США, Данія, Індія, Нідерланди, Англія, Китай.

Лідерами запровадження **А.е.** у світі є Данія, Німеччина, Іспанія, Індія. На чистоту повітря впливають не лише підприємства, а й кожна людина зокрема. Крім охорони повітря, у сфері охорони довкілля перебуває раціональне використання землі та мінеральних ресурсів у світі, збереження заповідників, утилізація та переробка відходів.

Україна значною мірою залежить від постачання із-за кордону органічного палива, яке становить близько 60% від загального обсягу споживання. Як свідчить практика країн, де відсутні значні запаси власних паливно-енергетичних ресурсів (нафти, газу, вугілля), енергетична незалежність забезпечується за рахунок ядерної електроенергетики, гідроелектростанцій, а також відновлюваних джерел енергії (ВДЕ).

Перший Закон щодо енергозбереження був прийнятий Верховною Радою України у 1994 р. З метою забезпечення підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів і сприяння досягненню енергетичної незалежності України КМУ було ухвалено державну цільову економічну програму енергоефективності на 2010-2015 рр. від 1 березня 2010 р.

Геотермальна енергетика. Геотермальні ресурси України являють собою перш за все термальні води і теплоту нагрітих сухих гірських порід. Крім того, до перспективних для використання в промислових масштабах можна зарахувати ресурси нагрітих підземних вод, які виводяться з нафтою та газом діючими свердловинами нафтогазових родовищ. Україна має значний потенціал геотермальної енергії. Річний технічно-досяжний енергетич-

ний потенціал геотермальної енергії в Україні дає змогу заощадити близько 10 млрд м³ природного газу.

Найперспективнішим для видобутку потенційних енергоресурсів є Карпатський геотермічний район, Крим, Дніпрово-Донецька западина. Пріоритетними районами першочергового освоєння геотермальних ресурсів є Керченський півострів (АР Крим), Львівська та Закарпатська області, окремі родовища в Харківській, Полтавській та Донецькій областях.

З кінця ХХ ст. і в останні роки у світовій теплоенергетиці потужного розвитку і застосування набули когенераційні технології, або ж системи комбінованого виробництва теплової та електричної енергії, завдяки таким своїм властивостям, як суттєве (до 30-40%) зменшення витрат у процесі спільного виробництва теплової та електричної енергії порівняно з їх роздільним генеруванням, а також зменшення викидів у *навколишнє середовище* шкідливих речовин, передусім парникових газів (двоокису вуглецю).

Увесь цей процес модернізації теплоенергетики, що спостерігається в індустріально розвинених країнах, є надзвичайно актуальним і для економіки та енергетики України, в якій витрати природного газу в паливному балансі перевищують 40%, що є одним із найвищих показників у світі.

Україна має величезні, фактично не розроблені ресурси метану вугільних родовищ. За його запасами країна посідає четверте місце у світі. В основних вугільних басейнах – Донецькому і Львівсько-Волинському, за оцінками фахівців, вугільні пласти і породи містять 12-22 трлн куб. м метану. Наразі з глибин донецьких шахт можна видобувати й використовувати в енергетичних цілях більше 3 млрд куб. метрів метану на рік.

Біоенергетика. З метою скорочення використання природного газу, мазуту та вугілля, підвищення рівня енергетичної безпеки країни впроваджуються біомасові технології шляхом: впровадження технологій та встановлення обладнання для виробництва біогазу, виробництва рідкого біопалива; комерціалізації ринку вітчизняного біоенергетичного обладнання; удосконалення нормативно-правової та нормативно-технічної бази з питань впровадження біомасових технологій, забезпечення її гармонізації з відповідними нормами міжнародного права тощо.

Вітроенергетика. Розвиток вітроенергетики у світі свідчить про вагомe місце, яке вона займає в енергозабезпеченні різних країн. Розвиток вітроенергетики в Україні сприяє вирішенню низки енергетичних, екологічних, соціальних та економічних проблем, що мають важливе значення для країни.

Сонячна енергетика. В останні роки у світі інтенсивно розвивається сонячна енергетика. Україна має напрацьовані технології випуску сонячних модулів, які здійснюють перетворення сонячної енергії в електричну з допомогою фотоперетворювачів на основі полікристалічного кремнію, і експортує їх в Європу.

Найбільша в Україні сонячна установка гарячого водопостачання продуктивністю 50 м³ на добу успішно працює в Ялтинському пансіонаті “Кастрополь” ще з 1986 р.

В Україні історично створені сприятливі умови для розвитку сонячної енергетики: кліматичні умови; науково-технічний та технологічний потенціал; потужності виробництва з випуску понад 10% світових обсягів монокристалічного кремнію для фотоелектричних перетворювачів. Наразі Україна входить у першу п'ятірку держав світу (Україна, США, Японія, Німеччина, Китай), що володіють найпотужнішим науковим і виробничим потенціалом для створення й випуску необхідного обладнання та устаткування, здатного вийти на світовий ринок із тривалою експортною перспективою. Україна має також технології й досвід промислового отримання полікремнію – сировини для монокристалічного кремнію, попит на який у світі на сьогодні необмежений, а вартісні показники наближаються до 100 дол. США за 1 кг.

Значний рівень зовнішньої енергетичної залежності та традиційно висока енерговитратність більшості процесів у промисловості, на будівництві, транспорті, аграрному секторі, житлово-комунальному господарстві та побуті свідчать про суттєвий потенціал енергозбереження.

Підвищення енергоефективності побуту та комунальної сфери не лише зміцнює енергетичну безпеку країни, зменшує залежність від імпорту надходжень, й позитивно впливає на рівень життя громадян через можливість припинення зростання та зниження тарифів на послуги ЖКГ, економію індивідуальних видатків на оплату спожитих електроенергії, газу, тепла.

“Зелений” тариф. За Законом України “Про внесення змін до Закону України “Про електроенергетику” (щодо стимулювання використання альтернативних джерел енергії) від 1 квітня 2009 р. № 1220-VI “зелений” тариф затверджується Національною комісією регулювання електроенергетики України на електричну енергію, вироблену суб'єктами господарювання на об'єктах електроенергетики, що використовують **А.е.** (крім доменного та коксівного газів, а з використанням гідроенергії – вироблену лише малими гідроелектростанціями). У Законі визначено “зелені” тарифи для суб'єктів господарювання, які виробляють електричну енергію з енергії вітру, біомаси, сонячного випромінювання, які експлуатують малі гідроелектростанції, ВРУ були встановлені коефіцієнти та фіксовані мінімальні розміри “зеленого” тарифу електроенергії, виробленої з використанням альтернативних джерел енергії.

Коефіцієнт “зеленого” тарифу електроенергії, що вироблена об'єктами електроенергетики, уведеними в експлуатацію (або суттєво модернізованими) після 2014, 2019 та 2024 рр., зменшується відповідно на 10, 20 та 30% від його базової величини. Суттєво модернізованими об'єктами електроенергетики, що виробляють електроенергію з використанням альтернативних джерел енергії, вважаються об'єкти, вартість модернізації енергетичного обладнання яких становить більше 50% початкової вартості такого обладнання. Для суб'єктів господарювання, які виробляють електричну енергію з використанням **А.е.**, “зелений” тариф застосовується до 1 січня 2030 р.

Літ.: Закон України про Національну комісію регулювання ринку комунальних послуг. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Енергетична стратегія України на період до 2030 року* : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 берез. 2006 р. № 145-р. – Режим доступу : kmu.gov.ua; *Державна цільова економічна програма енергоефективності на 2010-2015 роки* : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 берез. 2010 р. : Режим доступу : kmu.gov.ua; Закон України про внесення змін до Закону України “Про електроенергетику” (щодо стимулювання використання альтернативних джерел енергії). – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Малиш Н. А.* Організаційно-економічні засади управління екологічною політикою / Н. А. Малиш // *Ефективність державного управління* : зб. наук. пр. – Львів : ЛРІДУ НАДУ. – 2009. – Вип. 3 (20).

Малиш Н.А.

АНОМІЯ (з давньогрец. – беззаконня, “відсутність норм”) – такий стан суспільства, за якого значна частина його членів, знаючи про існування обов’язкових суспільних норм, ставляться до них негативно або байдуже.

Це поняття було введено в науку Е.Дюркгеймом, який пов’язував аномію з відсутністю або слабкістю нормативного регулювання людських бажань, які за своєю природою є безмежними. Вчений вважав, що обмеженість можливостей для задоволення бажань і відсутність ефективних норм, які б регулювали їх, роблять індивідів нещасними і навіть підштовхують до самогубства.

Американський вчений Р.Мертон вважав, що **А.** виникає тоді, коли люди не можуть досягнути приписуваних суспільством цілей тими засобами, які встановлює суспільство. При **А.**, навіть якщо існує розуміння спільних цілей, відсутнє спільне визнання правових і моральних способів дій, які ведуть до цих спільних цілей. Люди пристосовуються до **А.** в різний спосіб. Р.Мертон виділив п’ять моделей соціальної адаптації особистості до вироблених у суспільстві культурних норм, залежно від того чи визнають ці особи панівні цінності та чи відповідають вони виробленим у суспільстві правилам досягнення соціальних благ.

Стан **А.** можливий як наслідок погіршення життя, кризи, так і за умов матеріального добробуту в суспільстві.

При **А.**: індивід випадає з ритму, втрачає здатність пристосовуватися до нового стану і нових вимог суспільства; зникають чіткі норми і правила поведінки; руйнуються суспільні цінності; маргіналізуються деякі суспільні групи.

А. є способом пристосування суспільства до певної ситуації. Ступінь свободи особистості зростає, відсутні тверді життєві цілі, норми та взірці поведінки. Це ставить багатьох у непевне соціальне становище, позбавляє колективної солідарності, відчуття єдності з конкретною групою і суспільством. Звідси – зростання злочинності, порушень правил поведінки і норм моралі. Особливої концентрації **А.** досягає в економічній сфері.

Одна з головних причин **А.** – втрата звичних функцій інститутами і групами, які є проміжними ланками між індивідом і державою. Виникає своєрідний психологічний парадокс: людина відчуває себе більш захищеною і вільною в жорсткій закритій системі з малим вибором занять та обмеженими мож-

ливостями, ніж в умовах непевності у відкритій системі з універсальними нормами, які є формально рівними для всіх.

При традиційних суспільних порядках людські здібності і потреби забезпечувались відносно просто, оскільки колективна свідомість утримувала їх на низькому рівні, не дозволяючи розвинутися індивідуалізму і встановлюючи суворі межі для становища індивіда в суспільстві, подолати які він не міг. Ієрархічне традиційне суспільство (феодалізм) було стійким, оскільки ставило різні цілі для різних соціальних верств, дозволяючи кожному відчувати своє життя осмисленим усередині вузької замкнутої соціальної верстви. Феномен соціальної **А.** не розходиться з такими явищами, як: процеси соціальної дезорганізації, ціннісно-нормативна роз’єднаність, ідентифікаційна криза, культурна маргінальність, соціальна атомізація індивідів, амбівалентна соціальна свідомість. Соціальна **А.** набуває форми інституціональної двоїстості, яка проявляється в одночасному існуванні, взаємному проникненні різноманітних соціальних інститутів в умовах системної трансформації.

Значним є вплив соціальної **А.** на конкретні підсистеми суспільства та індивідів, які мають подвійне виявлення: з одного боку, **А.** є конструктивним елементом суспільства, тобто створює можливості для інноваційних процесів, соціальної творчості, свободи вибору можливостей і різноманітності досвіду, створення нових соціальних зв’язків, каналів комунікацій у ситуації руйнування культурної гомогенності. Подібний ефект **А.** містить у собі потенціал створення умов для виникнення т. зв. “активного суспільства” (у термінології А.Етціоні) як способу подолання (зняття) **А.** шляхом формування нових солідарностей і соціогрупових ідентифікацій особи, де індивіди стають вільнішими від вимушеної соціокультурної прихильності, керуються принципом індивідуального планування власного біографічного проекту. З цієї точки зору **А.** сприяє відтворенню механізму, який усунуто сьогодні з культурного життя України, за допомогою якого рефлексуючий соціальний агент, діючи індивідуально, інтерналізує цінності й норми своєї культури (своєї солідарності).

Проте, з іншого боку, **А.** - це елемент, що загрожує суспільству, якщо взяти до уваги, що за особливих умов вона може стати каталіза-

тором радикальних соціетальних трансформацій, що супроводжуються негативним індивідуально-особистим контекстом.

Літ.: *Мертон Р.* Американская социологическая мысль / Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц; В. И. Добренко (ред.); Е. И. Кравченко (сост.). – М.: Междунар. ун-т бизнеса и упр., 1996; *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон; Е.Н. Егорова (пер.). – М.: АСТ, 2006.

Макаренко Е.М.

АНОМИЯ СОЦІАЛЬНА (англ. social apomy) (франц. apomie – відсутність закону, організації) – стан соціальної дезорганізації суспільства, за якого культурні цінності, норми, інституції та зв'язки відсутні або стають нестійкими та суперечливими, коли слабкість імперативів, правил та регулюючих відносин між індивідами і суспільством призводить до того, що більшість із них виявляється “поза” суспільством, вступаючи в конфронтацію з ним. Стан **А.с.** притаманний суспільствам та державам, що перебувають в умовах системної кризи, радикальних змін та суспільної трансформації, масштабних і тривалих воєнних конфліктів, а також в умовах нестійкого економічного та соціального розвитку, коли старі норми і цінності перестають діяти, а нові ще не встановилися. **А.с.** має багаторівневий характер, виникаючи на мікро-, макро- і мезорівнях.

Термін **А.с.** вперше запровадили античні автори Еврипід і Платон. Пізніше його використовували у своїх працях англійський історик В.Лембейд, французький філософ і соціолог Ж.Гюйо. У соціології термін **А.с.** запровадив Е.Дюркгейм, який у книзі “Про розподіл суспільної праці” довів, що стан **А.с.** виникає тоді, коли поділ праці протистоїть відносинам солідарності, внаслідок чого стихійно зв'язана, стала сукупність правил виявляється не в змозі регламентувати відносини суспільних структур. За Дюркгеймом, поведінка особи повністю залежить від згуртованості та міцності суспільства, тому, якщо суспільство перебуває у стані кризи, соціальні регламентації втрачають значення для особистості, наслідком чого є неприборканість бажань та пристрастей.

Дюркгейм тлумачив **А.с.** як посилення відчуженості в суспільстві зі слабким консенсусом, кризою системи цінностей, втратою ефективних соціальних і моральних норм, що регулюють колективне та індивідуальне життя.

При цьому **А.с.** може характеризувати як стан окремого індивіда, що перебуває в конфлікті із суспільством, так і самого суспільства, яке не здатне попередити та подолати **А.с.** його членів. Дюркгейм вважав **А.с.** одним із чинників суспільного нездоров'я, що проявляється у поширенні самогубств. У книзі “Самогубство” він зазначив, що самогубства, зумовлені **А.с.**, мають тенденцію до зростання під час суспільно-економічних криз і катаклізмів, коли індивіди не можуть пристосуватися до соціальної ситуації, що швидко змінюється. Термін “аномія” активно використовував у своїй теорії політичного конфлікту і німецький соціолог Р.Дарендорф, який розглядав її як нелегітимний політичний конфлікт у зонах правового вакууму, що супроводжується електоральною пасивністю, вуличними зіткненнями, нігілістичними формами протестів та іншими антисоціальними акціями, що призводять до ескалації соціального конфлікту і навіть до зміни суспільно-політичної системи. Сучасну теорію **А.с.** розробив американський соціолог Р.Мертон, який суттєво розвинув та модифікував її дюркгеймівське трактування. Доповнюючи думку соціологів, що прагнення до непокори соціальним правилам корениться у самій природі людини (доктрина “соціально породженого гріха”), він стверджував, що часто сама соціальна структура породжує умови, за яких порушення соціального кодексу є “природною” відповіддю на ситуацію. За Плантом, це “нормальна реакція нормальних людей на ненормальні умови”.

Р.Мертон розглядає **А.с.** як результат конфлікту і розбіжностей між “культурною” і “соціальною” структурами. За Мертоном, у системі цілей і інтересів, що задаються певною культурою, важливу роль виконують суспільні інститути, які визначають і контролюють загальноприйняті способи досягнення цих цілей. **А.с.** розглядається як такий стан суспільства і свідомості, коли досягнення індивідуальних, особистих цілей, що визначаються соціокультурними чинниками та потребами, стає неможливим законними шляхами й засобами, що, врешті-решт, призводить до пошуку людьми інших (нелегітимних) засобів задоволення потреб. Аномічну ситуацію загострює і зменшення поваги особи до правових та моральних норм (які виступають головними регуляторами соціальних відносин). Водночас “зміцнення”, “скам'яні-

ння” офіційних норм та законів може створювати в суспільстві ситуацію застою, коли обмежується індивідуальна свобода.

Р.Мертон виділяє п’ять типів “аномічного пристосування”, тобто реакцій на існуючий розрив між індивідуальними цілями та легальними засобами їх досягнення: 1) підпорядкування (конформність) або поступливість стосовно думки більшості, приєднання до групових цінностей, *інтеріоризація* (див. *адаптація соціальна*); 2) інновація (оновлення), коли під впливом невдачі у досягненні мети особа змінює засоби її досягнення; 3) ритуалізм або акцентуація суто на засобах досягнення мети без надії на успіх (Л.Троїцький: “Мета – ніщо, рух до неї – усе”); 4) ретреатизм або заперечення існуючих цілей і засобів, що веде до *маргіналізації* (від фр. *marginal* – граничний; лат. *marginalis* – перебувати на краю); 5) заколот (рос. “*мятеж*”) або прагнення рішуче змінити наявну систему. *Конформність* як категорія психології, на відміну від *конформізму*, який належить до категорії сфер моралі і політики, означає схильність людини робити *неусвідомлено* вибір на користь думки групи в ситуації конфлікту між нею і особистою думкою. Здорова конформність дає змогу особі природно і гармонійно включатися в спілкування та співпрацю з іншими людьми на засадах терпимості та взаєморозуміння, що підтримує стабільність групи і забезпечує її єдність. Рівень конформності людини наростає в умовах соціальної або особистої невизначеності, коли знижується самооцінка людини та її довіра до себе, що автоматично підвищує її залежність від групового впливу. Тому в періоди суспільного занепокоєння легко маніпулювати людьми, об’єднуючи маси навколо ідеї, висунутої спраглими влади політиками. Т.Парсонс розширив мертонівську типологію пристосування (адаптації), пояснюючи виникнення *девіантної поведінки* нездійсненими очікуваннями. Крім “пристосовчої” або “відчуженої” орієнтації особи, Т.Парсонс розглядає її ставлення до “соціальних цілей” (людей і колективу), підкреслюючи значний вплив аномічного стану соціальної системи на аномічний стан кожного індивіда.

Роберт Маккавер, Девід Рисмен і Лео Сроул розвинули психологічну концепцію **А.с.** За Р.Маккавером, **А.с.** є “руйнуванням відчуття причетності індивіда до суспільства”. Людина втрачає відчуття спадковості та

здатність відчувати існування інших людей. Аномічна людина є духовно стерильною, відповідальною лише перед собою і скептично ставиться до життєвих цінностей інших людей. Вона живе лише безпосередніми відчуттями, у неї немає ні минулого, ні майбутнього. Р.Маккавер пов’язує це явище з такими проблемними характеристиками сучасного демократичного суспільства, як конфлікт культур, капіталістична конкуренція та швидкі темпи соціальних змін.

Д.Рисмен розглядає **А.с.** як синонім неприйняття. Він поділяє невідповідних характеру епохи індивідів на “автономний” та “аномічний” типи. Перший має здатність до пристосування до поведінкових норм власного суспільства. Аномічні ж індивіди характеризуються поведінковими нормами, які суттєво різняться із загально визнаними у суспільстві. Соціальна атомізація зумовлена послабленням сили традицій, внутрішньогрупової інтеграції, контролю з боку первинних груп, а також нерозвиненістю засобів масових комунікацій. У споживчому суспільстві формується третій тип – “зовнішньо-орієнтована” особистість. Її поведінка визначається не традиціями і принципами, а різного роду впливами, системою зв’язків, модою, авторитарною бюрократією.

Л.Сроул пропонує вимірювати психологічне відчуття **А.с.** індивідуально за допомогою п’яти параметрів, які охоплюють сфери політики, культури, економіки, інтерналізованих соціальних норм і цінностей, “первинного” ставлення до оточуючих. До цих параметрів належать: 1) відчуття індивідом того, що громадські лідери далекі від нього та байдужі до його потреб; 2) песимістичне сприйняття індивідом соціального устрою як переважно нестійкого та непередбачуваного; 3) такий погляд індивіда, згідно з яким він і йому подібні відступають назад від уже досягнутої мети; 4) відчуття індивідом безцільності життя; 5) відчуття того, що мережа стосунків особистості не підлягає передбаченню і не має підтримки.

Г.Спенсер відмічав як шкідливе з точки зору моральної та правової міцності суспільства ігнорування норм і законів з боку самих законодавців навіть на рівні парламенту, що створює і поширює масову неповагу до цих норм і законів, потурає відхиленню від них, породжуючи **А.с.** Р.Гільберт вважав, що “аномія у своїх загострених формах означає смерть суспільства”. А Монтеск’є ще у

XVIII ст. попереджав: “Держава загине тоді, коли законодавча влада буде більш духовно чи морально розбещеною, ніж виконавча”. Ідея гуманістичних праць Е.Фромма полягає в тому, що головним показником хвороби суспільства є байдужість (апатія) до особистості. Він убачав, що за допомогою духовності культурної еліти можна запобігти такому негативному феномену, як **А.с.** Він вважав, що першоджерелом, регулятором суспільних відносин повинна виступати духовність із суспільно закріпленими моральними приписами – кодексом честі, передусім для професійних політиків. Закони не можуть регулювати всі соціальні відносини, адже “закон покликаний не створити рай на землі, а запобігти тому, щоб він не перетворився в пекло”. Надмірне правове регулювання суспільної діяльності “законами задля законів” призводить до зворотної реакції – відчуження від них. Тільки шляхом комплексного вирішення всього обсягу питань правовими, педагогічними, психологічними і, нарешті, політичними заходами можна реалізувати “концепцію правової демократичної держави” – через “Дух закону”, який, за висловом Монтеск’є, повинен бути відповідним “Духу нації” та “Духу народу”.

В українській історії терміном **А.с.** можна позначити соціально-психологічні настрої у суспільстві після поразки Української революції 1917-1921 рр., голодомору 1932-1933 рр., масових репресій 1937-1939 рр., радянської перебудови 1987-1991 рр. та ін. У сучасних дослідженнях зазначається, що в багатьох посткомуністичних країнах, у тому числі і в Україні, спостерігається соціально-психологічний стан, близький до **А.с.**, або принаймні наявність рис, притаманних їй.

Літ.: Гюйо Ж. Собрание сочинений / Ж. Гюйо. – Т. 1-5. – СПб. : [б. и.], 1898-1901; Давидов П. Г. Морально-правовий конформізм посадових осіб і корупція влади / П. Г. Давидов // Интелект. Особистість. Цивілізація : темат. зб. наук. пр. із соціології / за ред. О. О. Шубіна. – Донецьк : ДонДУЕТ, 2004; Дюркгейм Е. Про поділ суспільної праці / Е. Дюркгейм. – Одеса : [б. в.], 1900; Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / Э. Дюркгейм. – СПб. : [б. и.], 1912; Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. / сост. А. Б. Гофман. – М. : Канон, 1995; Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности (Современные буржуазные теории) : пер. с фр. Е. А. Самарской. – М. : Изд-во “Прогресс”, 1966;

Никонов А. В. Социальная адаптация в условиях аномии общества : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Никонов А. В. – Волгоград : [б. и.], 1998; Покровский Н. Е. Проблема аномии в современных обществах / Н. Е. Покровский. – М. : [б. и.], 1995; D. S. Plant. Personality and the Cultural Pattern, New-York, 1937; E. Jones. Social Aspects of Psychoanalysis, 28, London, 1924; *The lonely crowd: a study of the changing American character.* – N.Y., 1950.

Крупник А.С.

АПАРАТ ДЕРЖАВИ – це конституційно передбачена та юридично впорядкована система державно-владних структур, наділених визначеними повноваженнями представницького, управлінського та судового характеру, через які безпосередньо здійснюється державна влада, реалізуються функції держави. **А.д.** (у вузькому розумінні) – власне управлінський апарат або апарат виконавчої влади, який складається з чиновників і очолюється вищими виконавчими органами. **А.д.** (у широкому розумінні) – поряд із власне управлінським апаратом включає главу держави, парламент, місцеві органи управління, збройні сили, міліцію (поліцію), дипломатичні представництва за кордоном та ін. До факторів, що забезпечують функціонування **А.д.** як системи, слід віднести: єдність економічної основи функціонування держави; єдність політичної основи функціонування суспільства; наявність єдиних принципів побудови і функціонування державних органів; спільність мети і завдань, що здійснюють органи держави; єдність підходів до розуміння соціальної основи суспільства; забезпечення діяльності апарату єдиними організаційними, фінансовими та правовими засобами; відображення у діяльності апарату єдиної волі всього суспільства, держави чи певної соціальної групи.

А.д. має самостійне значення і визначається як окреме юридичне поняття. При цьому повинно враховуватися і те, що як структурний елемент механізму держави у широкому значенні апарат держави характеризують ті ж ознаки, що й механізм. А деякі автори навіть ототожнюють ці два поняття.

В основу побудови та функціонування **А.д.** будь-якої країни покладаються об’єктивні та суб’єктивні фактори. Саме вони визначають особливості внутрішньої структури, характер, завдання, форми та методи діяльності апарату. При цьому необхідно зазначити, що

апарат держави є не простим об'єднанням різноманітних структур, а упорядкованою, єдиною, чітко організованою системою.

А.д. є структурованою категорією. Структура **А.д.** являє собою його внутрішню будову, порядок взаємодії та співвідношення складових елементів апарату. Основними серед них є: система органів державної влади, система органів державного управління, система судових органів. Кожна з цих систем – носій відповідної державної влади.

Основними принципами **А.д.** України є: демократизм; національна рівноправність; законність; суверенність; поділ влади; соціальна справедливість; гуманізм і милосердя; поєднання переконання і примусу; гласність, відкритість і врахування громадської думки тощо.

Безпосередньо управлінські форми діяльності **А.д.** не мають юридичного характеру. Їх функції: організаційно-регламентуюча – розробка наукових рекомендацій, підготовка проектів документів, організація виборів та ін.; організаційно-господарська – бухгалтерський облік, статистика, постачання та ін.; організаційно-ідеологічна – роз'яснення нормативних актів, формування громадської думки та ін.

Правові форми діяльності **А.д.** мають юридичний характер: правотворча, правозастосовна, правоохоронна, контрольна-наглядова, установча.

Існують різні погляди щодо співвідношення понять “механізм” та “апарат держави”. Місцеві органи влади забезпечують здійснення влади на місцях. Необхідно зазначити, що у федеративних державах законодавчі органи можуть мати трирівневу структуру – загальнофедеральні, суб'єктів федерації та місцеві. Виконавчо-розпорядчу діяльність здійснюють органи виконавчої влади. Систему органів виконавчої влади, наприклад, в Україні створюють Кабінет Міністрів України, міністерства, відомства і державні агентства, служби та місцеві державні адміністрації.

Особливе місце у структурі **А.д.** належить системі судових органів. Основним їх призначенням є здійснення правосуддя. Назва та структура судових органів у різних країнах неоднакові, проте схожими є завдання та принципи організації цих органів. Діяльність елементів судової системи більшості країн базується на принципах незалежності суддів, самостійності у вирішенні передбачених законодавчо питань, гласності судочинства.

Літ.: Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. – Х. : Консум, 2001; Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006; Хропанюк В. Н. Теорія государства и права / В. Н. Хропанюк. – М. : [б. и.], 2004.

Крига А.А.

АРИСТОКРАТІЯ (грец. aristos – кращий, вибраний і kratos – сила, влада, панування) – 1) принцип правління і форма політичного устрою держави, за якої влада перебуває в руках „найкращих”; 2) синонім терміна „еліта”. Основні теоретичні ідеї **А.** сформульовані ще в епоху Античності (Платон, Аристотель, Цицерон). Тоді ж з'явилася і перша критика недоліків політичної діяльності родовой **А.** **А.** існувала як альтернатива монархії, демократії і тиранії. Традиційно виділяють два види **А.** – родова (“еліта крові”) і духовна (“мерітократія”, або “еліта знання”).

Процес зародження родовой **А.** бере свій початок з витоків “військової демократії”. Цей вид **А.** характеризувався соціальною закритістю та претензіями на збереження привілеїв “знатності крові”. Родова **А.** домінувала в доіндустріальних суспільствах. Історично її змінюють **А.** багатства (або олігархія) в індустріальному суспільстві та **А.** духу при постіндустріалізмі. Платон розрізняв три основні форми правління (монархію, **А.** і демократію), а кожна ще розділяв на підтипи: монархія може бути законною або примусовою (тиранія), **А.** як влада небагатих може бути владарюванням кращих (**А.**) або гірших (олігархія), проте найгостріше він критикував демократію, що перероджується в охлократію. У його “ідеальній державі”, як і в олігархії, владарює меншість, проте ця меншість – найбільш достойні – дійсно здатні управляти державою, оскільки мають природні здібності й багаторічну підготовку, тому “ідеальна держава” – це втілення справедливості. Ідеї Платона справляють значний вплив на подальші дослідження **А.** Широко відома класифікація форм правління Аристотеля за чисельністю осіб, які отримали владу: влада однієї особи, монарха, та її деградована форма – тиранія; **А.** – влада небагатих, кращих (основна характеристика – гідність, відповідальність, турбота про загальне благо) та її деградована форма – олігархія (серед її характеристик Аристотель на перше місце ставить багатство); влада більшості – політія (республіка) (влада в ній основана на законі, урядові посади доступні

бідним, аби вони були достойні), її негативною формою є демократія, за якої влада перебуває в руках некерованого натовпу. Вважаючи, що кращим видом державного устрою є правління кращих – **А.**, Аристотель визнавав, що на практиці слід урахувати думки більшості, оскільки якщо їх відсторонити від влади, вони ставляться вороже до держави.

А. у вченні Ніцше нетотожна господарюванню владарюючої еліти над масами; важливою є якість еліти.

Р.Михельс вважав, що **А.** завжди була прикладом для демократії, що демократія як форма є найменше зло. Ідеалом була б **А.** етично піднесених і технічно компетентних людей. Але де їх знайти? Іноді – але рідко – завдяки відбору, але майже ніколи там, де панує принцип спадковості. Тому монархія як така є у своїй основі теоретично гіршою, ніж диктатура демагогів. Демократія завжди наслідувала **А.**, але публічно завжди заперечувала це глибоке прагнення бути на неї схожою. Тому Р.Михельс висловлював надію, що в майбутньому виявлені історією ХХ ст. недоліки демократії стануть приводом для повернення до **А.**, тим більше що ці недоліки полягають, крім т.зв. панування мас, не інакше як у невід’ємних від неї “шляках аристократизму”.

У теорії постіндустріалізму першість віддається **А.** духу, основним завданням якої є розвиток культурних і наукових цінностей, а також здійснення управлінських функцій у сферах економіки і політики. Починаючи з кінця ХІХ і у ХХ ст. М.Бердяєв, Х.Ортега-і-Гассет, Т. Адорно та інші дослідники використовували як тотожні поняття “**А.** духу” та “ціннісна еліта”.

Сучасним синонімом терміна **А.** є термін “еліта” (лат. *elite* – кращий, вибраний).

Літ.: Ашин Г. Современные теории элиты: критический очерк / Г. Ашин. – М. : Междунар. отношения, 1985; Карабущенко П. Л. Аристократия духа / П. Л. Карабущенко // Глобалистика : энциклопедия. – М. : [б. и.], 2003; Карабущенко П. Л. Психологические теории элит / П. Л. Карабущенко, Н. Б. Карабущенко. – М. : Памятники исторической мысли, 2006; Michels R. Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie / R. Michels. – Leipzig, 1925; Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия / Р. Михельс // Социс. – 2000. – № 1. – С. 107.

Сурай І.Г.

АСИМИЛЯЦІЯ ЕТНІЧНА – один з видів процесів об’єднання етносів (поряд з консолідацією та міжетнічною інтеграцією), розчинення невеликих груп (чи окремих представників) одного народу в середовищі іншого. Оскільки при цьому така група повністю або майже повністю втрачає притаманні їй раніше етнічні властивості й так само повно засвоює нові, **А.е.** відносять до етнотрансформаційних процесів (на відміну від етноволуційних, що не ведуть до зміни етнічної належності людей).

У процесі **А.е.** зміни в етносі проходять низку етапів: змінюється культура у вузькому значенні слова (початкова стадія – культурна адаптація, *аккультурація*, завершальна – культурна асиміляція), змінюється мова (двомовність, мовна асиміляція), зміна етнічної самосвідомості (подвійна етнічна самосвідомість, повна зміна самосвідомості). Мовна асиміляція є, як правило, неодмінним етапом **А.е.**, однак зміна мови ще не свідчить про завершення **А.е.** Етнічна історія людства знає немало прикладів, коли етноси значною мірою або й повністю переходять на іншу мову, проте зберігаються як такі. Про завершення **А.е.** свідчить тільки повна зміна самосвідомості. Найбільш стійкими є елементи традиційної культури, які можуть зберігатися, втративши роль символів етнічної належності, тривалий час і після зміни етнічної самосвідомості. Такі групи з часом трансформуються в етнографічні групи домінуючого етносу.

Водночас **А.е.** може загальмуватися на етапі *білінгвізму* і *бікультурності* (чи навіть полікультурності). Досить поширеною є й ситуація, коли етнос опиняється в такому перехідному стані, коли попередня етнічна належність вже значною мірою втрачена, а нова ще не закріпилась. Такий перехідний або маргінальний стан здебільшого властивий для другого, а іноді й третього покоління іммігрантів. Крім того, унаслідок ієрархічності етнічних процесів вони можуть відбуватися немов би на різних поверхах, а іноді й в різних напрямках. Унаслідок цього одна й та ж *етнічна група* може виявитись одночасно у сфері дії кількох видів етнічних процесів. Наприклад, дисперсно розселені її представники можуть зазнавати **А.е.**, водночас компактна і відносно чисельна її частина може перебувати у стані міжетнічної інтеграції чи

зміцнення групи як самостійної системи, пережити свого роду “етнічний ренесанс”. Інтенсивність процесів **А.е.** залежить від багатьох факторів: чисельності етносів, що взаємодіють; тривалості проживання меншинних та іммігрантських груп у середовищі основного населення країни; особливостей їхнього розселення; їх соціально-економічного і правового статусів; релігійних, культурних і расових відмінностей від більшості; рівня етнічної толерантності в суспільстві тощо. Так, чим більша чисельність етнічної групи, тим довше вона здатна пристояти процесам **А.е.** У разі, коли чисельність етносів, що взаємодіють, приблизно рівновелика, зазвичай відбувається двостороння **А.е.**: одночасно якась частина кожного з них розчиняється в іншому. Переважання при цьому тієї чи іншої спрямованості процесів **А.е.** зумовлюється, у свою чергу, низкою факторів, передусім рівнем соціально-економічного розвитку етносів та їх політичним статусом. Істотний вплив на процеси **А.е.** справляють особливості розселення етнічних груп: ті з них, які розселені дисперсно, розчиняються в етнічній більшості значно швидше, ніж у разі їх компактного розселення. Негативний вплив на процеси **А.е.** справляють расова дискримінація та етнічні упередження. Важливим показником інтенсивності процесів асиміляції є поширеність міжетнічних шлюбів. Розрізняють природну, або добровільну, і насильницьку етнічні асиміляції. Природна етнічна асиміляція поширена від найдавніших часів і є одним з ефективних механізмів включення іммігрантських і меншинних груп або їх окремих представників до активної і рівної участі в культурному і політичному житті домінуючої більшості. Насильницька **А.е.** є системою заходів уряду або місцевої влади, спрямованих на штучне прискорення процесу розчинення іншоетнічних груп або окремих їх представників у політично домінуючому етносі. Виникає як складова державної політики щодо завойованого населення ще у стародавні часи. Нині властива для тоталітарних держав, що розглядають наявність іншоетнічних груп як загрозу своїй територіальній цілісності та суспільній стабільності. Використання **А.е.** як засобу досягнення більшої етнічної однорідності населення пов'язане з політикою дискримінації національних меншин та іммігрантських груп.

Їх утиски можуть набирати різних форм: від створення перепон для функціонування етнічних культур (у тому числі мов) до прямої їх заборони, від дискримінації і сегрегації носіїв цих культур у різних сферах суспільного життя до етноциду. У цілому форми і методи насильницької **А.е.** зводяться до створення таких суспільних умов, коли розчинення в домінуючому етносі перетворюється на єдиний засіб забезпечення меншинних груп від дискримінації та репресій.

Водночас досвід розв'язання національних проблем у різних країнах свідчить, що сама по собі етнічна неоднорідність населення не становить загрозу суспільному миру і стабільності. Така загроза виникає там, де панує національна нерівність і дискримінація, вживаються заходи щодо насильницької **А.е.** меншинних груп і, як наслідок, виникає їхнє прагнення до відокремлення. Суспільна і державницька практика рухалася від покладання надії на етнічну асиміляцію до пошуку інших механізмів ефективного включення іншоетнічних груп у культурне і політичне життя більшості. Такі механізми, що забезпечують ефективне включення іммігрантів і національних меншин в інформаційні та інші зв'язки домінуючого етносу суспільства без втрати ними своїх первинних етноспецифічних рис, були вироблені демократичними державами. Це передусім політика інтеграції та “позитивної дискримінації” – створення можливостей для опанування етнокультурних цінностей більшості та одночасне вжиття додаткових заходів щодо підтримки первісної ідентичності меншинних груп. Як засвідчує досвід, саме така модель розв'язання національних проблем найбільше сприяє гармонізації взаємовідносин між етнічними групами, а відтак – етнополітичній стабільності суспільства. Крім того, тільки за такої моделі етнонаціонального розвитку вибір іммігрантами та національними меншинами шляху **А.е.** стає дійсно добровільним.

Літ.: *Етносоціологія: терміни та поняття* : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та ін. ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; Центр сучас. сус.-ва. – К. : Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003; *Рущенко І. П.* Загальна соціологія : підручник / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутрішніх справ, 2004.; *Соціологія* : підруч. для студ. вищих навч. закл. / за заг. ред. В. Г. Гордяненка. – К. : Видавн. Центр “Академія”, 2002.

Макаренко Е.М.

Б

БАГАТОРІВНЕВЕ ВРЯДУВАННЯ (англ. multi-level governance) – новий підхід у теорії європейської інтеграції, який виник у 1990 р., який розглядає інтеграцію як процес неієрархічного мережевого управління у ЄС, що характеризується широким залученням урядів держав-членів, регіональних та місцевих органів влади, експертів та інших неурядових гравців до процесів прийняття рішень та вироблення політики. Це означає, що в ЄС не існує централізованого управління. Навпаки, в ЄС ми стикаємось із дуже складним механізмом постійних переговорів на наднаціональному, національному, так само як і субнаціональному рівнях. Прихильники теорії **Б.в.** займаються також аналізом мереж. На практиці сегментований і слабоієрархізований характер ухвалення “європейських” рішень створює сприятливі умови для розвитку політичних мереж. Їх аналіз дає змогу чітко окреслити специфіку ЄС і, можливо, краще зрозуміти, як цьому об’єднанню держав вдається встояти в політичному кліматі, що змінюється, уникаючи “па-сток федералізму”, і яким чином Союз розвиває певну стабільність, незважаючи на свою гетерогенність (різноманітність). Теорія **Б.в.** і мережевий аналіз не пропонують тієї кількості теоретичних перспектив, які можуть представити інші теорії інтеграції. Вона не пропонує пояснень фактів відносно мети європейських політик, їй також бракує прогностичної перспективи. Проте цей підхід заслуговує особливої уваги в плані пояснення реального функціонування складної системи Європейського Союзу, яка останніми роками характеризується очевидною еволюцією механізму ухвалення рішень, за якої **Б.в.** стає характерною рисою сучасного процесу вироблення політик як на національному, так і міждержавному рівнях.

Літ.: *Грицяк І. А.* Правова та інституційна основа в Європейському Союзі : підручник / І. А. Гри-

цяк, В. В. Говоруха, В. Ю. Стрельцов. – Х. : Магістр, 2009; *Рудік О. М.* Вироблення політики та ухвалення рішень в ЄС : навч. посіб. / О. М. Рудік. – К. : Міленіум, 2009; *Теорія та практика європейського врядування* : навч. посіб. / Л. А. Прокопенко, О. М. Рудік та ін. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2009.

Розпутьенко І.В.

БАЗОВІ ПОЛОЖЕННЯ НАУКИ УПРАВЛІННЯ (англ. basic science of management) – низка наукових положень, необхідність урахування яких у сучасній управлінській діяльності, зокрема в процесі формування управлінських рішень, фактично є аксіомою. Наука управління як знання, що впливає на думки, поведінку та діяльність людей, базується на сукупності науково доведених, визнаних практикою поглядах щодо стану та закономірностей функціонування та розвитку систем управління.

Б.п.н.у. складають основу управлінського мислення. Насамперед йдеться про:

- органічне поєднання і застосування системного та ситуаційного підходів;
- розгляд соціальних систем як сукупності суб’єкта та об’єкта управління, а управління в них як неперервного процесу, управлінські цикли якого складаються із стандартного набору певних функцій управління;
- надання управлінню соціальними системами, насамперед державному управлінню, характеру стратегічного, що враховує актуальні проблеми світового розвитку та реалізується через певні політики;
- розвиток управлінських технологій шляхом типізації найбільш характерних процедур і операцій; необхідність дотримання та удосконалення управлінської культури.

У сучасних стратегіях, політиках, програмах, концепціях на різних рівнях соціального управління все частіше зустрічаються словосполучення “науково обґрунтоване управ-

ління” та “випереджальне управління”. Якщо в першому з них закладається зміст логічної обґрунтованості управлінських рішень та дій, що спирається на теоретичні та методологічні здобутки науки управління та суміжних з нею наук (політологія, соціологія, економіка, психологія та інших), то в другому фактично мається на увазі управління, що орієнтоване на розвиток та спирається на прогнозно-аналітичні розрахунки. Важливою особливістю управління в соціальних системах є те, що **Б.п.н.у.** поширюються на всі рівні, в тому числі й на державний рівень.

Базовою моделлю соціального управління є модель циклу управління. Цикли управління виконуються на всіх рівнях управління в соціальних системах. Людина, яка становить основу всіх соціальних систем, у різних ситуаціях та на різних рівнях такого управління може бути як його суб'єктом, так і об'єктом. Тобто цикли управління виконуються як у суб'єкт-об'єктних, так і в суб'єкт-суб'єктних відносинах (однорівневих і міжрівневих). Відтак, їх безліч. До того ж, ці цикли в більшості своїй не синхронізовані між собою в часі та просторі.

Процес циклу управління є таким, що повторюється (цикли змінюються один за іншим), безперервним (завершується один і починається інший цикл), стійким (схема циклу управління не змінюється), необхідним (немає іншого способу цілеспрямованого управління в соціальних системах), тобто таким, що має всі ознаки закономірності. Саме ця закономірність умовляє синергетику соціального управління. Безліч та несинхронізованість циклів управління утворює динамічний хаос і перетворює соціальну систему на дисипативну, яка за певних умов незбалансованого невдалого управління може перейти в стан т. зв. “дивного атрактора”, з якого дуже важко виходити. Саме це відбувалося в перші роки незалежності України з країною та було викликано складністю застосування управління в умовах тяжкої та затяжної кризи (політичної, економічної, соціальної, ціннісної).

Для стабілізації та впорядкування динамічного хаосу управління в соціальних системах необхідною є розробка та реалізація стратегій, політик, програм розвитку, в яких передбачено орієнтири довгострокових дій різних сфер, галузей, адміністративних те-

риторій, територіальних громад і суспільства в цілому. Введення в дію таких стратегій, політик, програм розвитку дає змогу на певний період синхронізувати динаміку циклів управління, спрямувати різні галузі, сфери, території на узгоджену роботу в напрямі досягнення загальних цілей держави.

Цикл управління є базою для формування різних моделей соціального управління, зокрема моделей державного управління. Такі моделі, зокрема, формуються шляхом розкриття та деталізації блоків циклу управління, насамперед, суб'єкта управління та управлінських впливів. Наприклад, у класичній американській моделі державного управління, що взяла за основу модель людини економічної, до суб'єкта управління віднесені органи влади всіх гілок влади та суттєво обмежено застосування правових управлінських впливів. До мінімуму скорочено державний сектор управління. При цьому в суспільстві та управлінні ним діє принцип, все, що не заборонено законом, дозволено. Водночас у класичній європейській моделі державного управління, що взяла за основу модель людини адміністративної, до суб'єкта управління віднесені органи влади тільки виконавчої гілки влади й дуже розвинена система правових управлінських впливів. Маємо розвинутий державний сектор управління.

Виходячи з циклу управління можна підійти до розгляду питання гуманітаризації (детехнократизму) соціального взагалі та державного управління зокрема. Дійсно, цикл управління відображує філософську проблему, що первинне – буття чи свідомість. Якщо суб'єкт управління діє на матеріалістичних (прагматичних) засадах, то він завжди виходить із реальних завдань і можливостей об'єкта управління. Тобто планує та діє методом малих передбачуваних кроків, виходячи “від досягнутого”. На нижчих рівнях державного управління та місцевого самоврядування, наприклад управління містом, районом, територіальними громадами, важко уявити інше. Якщо суб'єкт управління діє на ідеалістичних (гуманітаристичних) засадах, то він виходить з власного бачення перспективи об'єкта управління, часто не враховуючи його реальні можливості. Таким чином, можна підняти планку очікуваного горизонту державного розвитку.

Літ.: Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Ба-

куменко // Ч. 1. Теоретико-методологічні засади. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Теорія управління* : учебник / за ред. А. Л. Гапоненко, А. П. Панкрухина. – М. : РАГС, 2003.

Бакуменко В.Д.

БАЗОВІ ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ (англ. basic principles of government) – вихідні, найбільш загальні постулати, дотримання яких забезпечує наукову обґрунтованість діяльності у сфері державного управління.

Принципи здійснення управлінських процесів та прийняття управлінських рішень, на відміну від закономірностей, відображають наші знання про об'єктивно існуючі, стійкі, необхідні, істотні взаємозв'язки між процесами та явищами в управлінні. Будь-яке правило, що сприяє удосконаленню здійснення управлінських процесів та прийняття управлінських рішень, може займати місце серед принципів, поки досвід не спростує його.

Знати та дотримуватися всіх принципів управління практично неможливо. І це є проявом загальної тенденції природних процесів до відповідних форм оптимізації. Як правило, принципи утворюють певну систему. Тому для осіб і структур, що приймають рішення, важливо залежно від ситуації дотримуватися відповідного набору **Б.п.д.у.**, передусім тих із них, що обов'язкові для даної ситуації, і використовувати інші лише в разі потреби. При цьому доцільно керуватися принципом “бритви Оккама”, що проголошує: не збільшуй принципів без необхідності.

Відомі численні спроби сформувати вимоги щодо визначення **Б.п.д.у.** та класифікувати їх. Наприклад, Г.Атаманчук запропонував відображати не будь-які, а тільки найбільш суттєві закономірності, які мають загальний характер; висвітлювати специфіку управління, його відмінність від інших видів суспільної діяльності; враховувати ті принципи, які схвалюють люди. Водночас не існує загальноприйнятих підходів та правил стосовно систематизації принципів управління соціальними системами, зокрема державного управління.

Б.п.д.у. та підходи до їх систематизації ґрунтовно розглянуті в численних роботах сучасних вітчизняних та зарубіжних учених. На-

ведемо ті з них, які найбільше впливають на прийняття державно-управлінських рішень. Принцип об'єктивності державного управління зумовлює необхідність дотримуватися в державно-управлінських процесах вимог об'єктивних закономірностей та реальних можливостей суспільних сил. Він потребує вивчення, зокрема у процесі дослідження процесу державного управління в Україні, цих закономірностей, ретельного аналізу наявних політичних сил, реального економічного та політичного потенціалу держави, соціального становища більшості населення, а також ведення постійних моніторинґів усіх значних процесів, що відбуваються в державі.

Принцип випереджального стану управління передбачає перехід від орієнтації на минуле (планування від досягнутого) до орієнтації на майбутнє. Саме така тенденція притаманна сучасній Україні та відображена в її основних програмних документах. Випереджальний стан у державному управлінні передбачає широке використання його суб'єктами сучасних наукових результатів, пошук оптимальних управлінських рішень, зосередження висококваліфікованих фахівців з відповідним рівнем підготовки у сфері управління, орієнтацію управління на потреби суспільства та перспективи його розвитку.

Принцип демократизму відтворює народовладдя, а саме: визначає роль народу як носія і джерела влади, яку він реалізує як безпосередньо через референдуми та виборчу систему, так і опосередковано через органи державної влади та місцевого самоврядування. Цей принцип передбачає захист основних прав і свобод людини, політичний та ідеологічний плюралізм, владу закону, реалізацію ідеї соціальності.

Принцип розподілу влади передбачає поділ системи влади на три гілки – законодавчу, виконавчу та судову. Він сприяє створенню системи стримування та противаг у владі та запобіганню встановленню недемократичного режиму, і, як правило, закріплюється в конституціях країн, наприклад, як це маємо в Україні.

Принцип законності передбачає пріоритет закону і спрямований на створення міцних правових засад у всіх сферах діяльності держави. Він зумовлює необхідність переважно законодавчого визначення основних цілей, функцій, структур, процесів, самих прин-

ципів державного управління. З цим принципом безпосередньо пов'язаний принцип правової захищеності управлінських рішень, тобто їх прийняття на підставі знання чинного законодавства і тільки з урахуванням їх відповідності чинним правовим актам.

Принцип оптимізації управління диктує необхідність скорочення галузевих ієрархічних рівнів управління, зниження регламентуючої ролі державного апарату, яка стримує самостійність та ініціативу організацій, удосконалення структури управління й мотивації праці. Такі заходи, особливо в умовах зростання попиту на управління, що спостерігається в Україні, мають уживатися помірковано, виходячи з обґрунтованих структурних перетворень під нові стратегічні цілі держави.

Структурні принципи державного управління – це комплекс принципів, які систематизовані Г.Атаманчуком таким чином: структурно-цільові, що відображають закономірності раціональної побудови “дерева цілей” державного управління; структурно-функціональні, що характеризують закономірності та взаємозв'язки побудови функціональної структури державного управління; структурно-організаційні, які пов'язані із закономірностями та взаємозв'язками побудови організаційної структури державного управління; структурно-процесуальні, що дають уявлення про основні закономірності раціонального, ефективного і результативного ведення управлінської діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

До загальних принципів державного управління також належить принцип єдності економіки та політики зі збереженням пріоритету останньої, а також принцип поєднання загальних та локальних інтересів за пріоритету інтересів більш високого рівня.

Літ.: Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997; Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко. – Ч. 1. Теоретико-методологічні засади. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Троцьинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Нишник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління* / Н. Р. Нишник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

БАЗОВІ ЦІННОСТІ (англ. fundamental values) – складові суспільного життя людини, які формують її особистісно-соціальне ставлення до себе як індивіда суспільства та до інших його членів на основі задоволення внутрішньорегулятивних потреб:

- 1) **Б.ц.** – це поняття або вірування;
- 2) **Б.ц.** мають стосунок до кінцевих суспільних результатів;
- 3) **Б.ц.** формують специфічні ситуації в суспільних відносинах;
- 4) **Б.ц.** управляють вибором або оцінкою людей, їх поведінкою в конкретних ситуаціях;
- 5) **Б.ц.** впорядковані за відносною важливістю.

Крім цих формальних особливостей **Б.ц.**, їх актуалізовані змісти можуть бути визначені як пізнавально-емоційні уявлення про три типи універсальних людських потреб: 1) біологічних потреб індивідів; 2) потреб у соціальній взаємодії; 3) потреб, пов'язаних із виживанням і добробутом соціальних груп. Усі ці універсальні потреби задовольняються тією чи іншою мірою в процесі реалізації 10 різних мотиваційних типів, які утворюються певними **Б.ц.** особистості. Вони й формують спрямованість конкретних дій людини й більш широко – всю її життєдіяльність.

1. Влада. Мотиваційна мета – досягнення соціального статусу, престижу й переваги над людьми. **Б.ц.**: престиж, придушення, багатство, контроль над суспільною думкою, соціальний статус, вплив.

2. Досягнення. Мотиваційна мета – досягнення особистого успіху, соціальне схвалення. **Б.ц.**: успіх, інтелігентність, честюлюбство, компетентність, відповідність стандартам.

3. Гедонізм. Мотиваційна мета – почуттєві насолоди, задоволення.

Б.ц.: задоволення, насолода життям, сибаритство, комфорт.

4. Стимулювання (повнота життєвих відчуттів). Мотиваційна мета – прагнення до новизни й змагання в житті, необхідні для підтримки рівня активності організму. **Б.ц.**: сміливість, хвилювання, розмаїтість у житті, що захоплює, гострі відчуття.

5. Саморегуляція. Мотиваційна мета – незалежні думки й дії, самореалізація. **Б.ц.**: творчий потенціал, воля, незалежність, самоповага, зацікавленість, самостійність, опір.

6. Універсалізм. Мотиваційна мета – розуміння, терпимість і підтримка благополуччя всіх людей і природи. **Б.ц.**: широта поглядів, мудрість, соціальна справедливість.

ливість, рівність, мир, краса, терпимість, єдність із природою, захист навколишнього середовища.

7. Прихильність. Мотиваційна мета – підвищення благополуччя оточуючих, з якими людина перебуває в постійному контакті й підтримує особисті відносини. **Б.ц.:** корисність, чесність, милосердя, лояльність, відповідальність, терпимість.

8. Традиція. Мотиваційна мета – повага й підтримка традицій і звичаїв, визнання ідей, що існують у певній культурі й релігії. **Б.ц.:** скромність, життєвий внесок, релігійність, повага до традицій, помірність.

9. Конформність. Мотиваційна мета – обмеження дій, що завдають шкоди іншим людям або не відповідають соціальним очікуванням і нормам.

Б.ц.: стриманість, увічливість, слухняність, самодисципліна, повага до батьків і старших.

10. Безпека. Мотиваційна мета – стабільність, гармонія суспільства, родини й людини. **Б.ц.:** сімейне благополуччя, національна безпека, громадський порядок, взаємовигідний обмін, належність до соціального прошарку.

На основі всіх цих міркувань була виділена така типологія суперечностей між **Б.ц.:**

1) **Б.ц.** збереження (безпека, конформність, традиції), протилежні цінностям зміни (стимулювання, саморегуляція);

2) **Б.ц.** самовизначення (універсалізм, прихильність), протилежні цінностям самопіднесення (влада, досягнення, гедонізм);

3) **Б.ц.** саморегуляція й стимулювання суперечать конформності, традиціям і безпеці, оскільки існує певна опозиційність між збереженням власних незалежних поглядів і випробовуванням дій індивіда й збереженням традицій, захистом стабільності й незмінності суспільства;

4) **Б.ц.** прихильність та універсальні цінності суперечать владі й досягненню, оскільки і прийняття інших людей як рівних і доброзичливе ставлення до їхнього добробуту негативно поєднуються з прагненнями досягнення власних цілей і до домінування;

5) **Б.ц.** гедонізм суперечить конформізму й традиціям, виражаючи конфлікт власного еґо зі стримуванням власних потреб і сприйняттям соціальних обмежень.

Несуперечливі відносини мають такі пари **Б.ц.:**

1) влада й досягнення – дві позиції, які позначають соціальний успіх і містять оцінку (акцент на соціальній перевазі й повазі);

2) досягнення й гедонізм – пов'язані з отриманням задоволення, з власним еґо (стосуються потурання своїм бажанням);

3) гедонізм і стимулювання – пов'язані з бажанням афективно-приємного порушення (викликають прагнення до позитивного емоційного переживання);

4) стимулювання (повнота життєвих відчуттів) і саморегуляція – включають внутрішню мотивацію творчості й прагнення до зміни особистості;

5) саморегуляція й універсальні цінності – виражають можливість справедливого й комфортного існування в різних умовах;

6) універсальні цінності й прихильність – стосуються задоволення потреб, пов'язаних з існуванням у зовнішньому світі, винесення власних інтересів за межі особистісного світу, відмови від еґоїстичних інтересів;

7) традиції й конформізм – акцентують увагу на самообмеженні, покірності і підпорядкуванні;

8) конформізм і безпека – припускають захист порядку й гармонію відносин;

9) безпека й влада – пов'язані із запобіганням погрози невизначеності у суспільних відносинах і ресурсах або їх подоланні шляхом контролю за взаємовідносинами і раціональним природокористуванням.

Б.ц. людини, її життя як цінність особлива, не схожа на решту. Варто визначити, що входить у зміст цінностей людського життя. Якість життя в поєднанні зі сталим розвитком забезпечує повноцінне функціонування суспільства та стабільність **Б.ц.** До них належать: життя, смерть (не просто як припинення біологічного існування, а як втрата суспільного носія базових цінностей, оскільки кінець життя становить його найважливішу характеристику), любов, родина, народження й виховання дітей, воля, самотність, праця, відпочинок, творчість. Життя або існування – це стрижнева **Б.ц.** людини. Вона є загальною умовою всіх її станів і дій. Але пріоритетна не цінність життя, а цінність людини, оскільки саме особистість живе, існує у світі суспільних взаємозв'язків, тоді як життя, хоч би яким цінним і значимим саме по собі воно нам здавалася, є не більш ніж саме безпосереднє місце, осередок виникнення особистості, спосіб її буття у світі. Сучасна антропологія, психологія й філософія доводять, що народження людини – це складний, багатоступінчастий про-

цес. Спочатку людині дано безпосереднє існування, життя. Особистість народжується на його основі, але не одночасно з нашим біологічним народженням, а пізніше. Якщо особистість – це сутність, а життя – існування, то існування передує нашій сутності.

Літ.: *Афанасьев М. С.* Социальные ценности и ценностная ориентация личности / М. С. Афанасьев. – М. : [б. и.], 1990; *Бакиров В. С.* Ценностное сознание / В. С. Бакиров. – Х. : [б. и.], 1985. – 224 с.; *Бакрадзе А. Т.* Идеал людяности і цінності людського життя / А. Т. Бакрадзе // Філософська думка. – 1989. – № 2. – С. 17-23.

Малюська В.А.

БЕЗПЕКА (англ. security) – стан системи, за якого вона зберігає свою цілісність, стійкість (стабільність), здатність до ефективного функціонування і стійкого розвитку, а на їх основі – можливість надійного захисту усіх її елементів (підсистем, сфер, об'єктів) від будь-яких деструктивних внутрішніх і зовнішніх дій.

Загалом в українській мові слово **Б.** можна тлумачити як стан, коли немає потреби відсторонюватися, захищатися від чого-небудь, коли відсутні загрози, коли немає необхідності відволікатися від справи на убезпечення себе. З огляду на це цілком логічно приймати **Б.** як стан системи, коли відсутні загрози її самозбереженню, а **Б.** суспільну як стан суспільства, що не обмежується ззовні щодо свободи вибору шляху свого подальшого буття, самовдосконалення й розвитку. Особисту **Б.** можна подати як стан самопочуття людей, що породжується впевненістю (інтуїтивною чи що базується на достовірних знаннях) у тому, що ніяких загроз немає, або що для їх відвернення є адекватні засоби.

Онтологічний аспект **Б.** полягає в тому, що **Б.** існує в загальній структурі буття і перебуває в різних формах як оптимальні умови дійсності (буття природи, людини, соціального і духовного), за яких мінімізовані небезпеки. Дана об'єктивна реальність дає змогу здійснити самозбереження всьому живому і включає явища, процеси, закономірності, що діють у світі.

Необхідно відокремлювати **Б.** у природній визначеності від **Б.** людини як свідомої живої істоти. Опанування сутності **Б.** генетично пов'язане зі збереженням існування. Збереження цілісності буття як єдність твер-

дження і заперечення моментів його існування, визначається природою речей. Завдяки природі у становленні людини зберігається те, що змінюється, а змінюється те, що зберігається. В органічній природі збереження буття цілого набуває, саме через специфіку живого, форму збереження життя. Природна необхідність збереження життя оформлюється через становлення психічних форм і механізмів самозбереження, (рефлекторна форма). **Б.** для живого організму – це дії щодо самозбереження на реакцію щодо заперечення його існування (інстинкт самозбереження). Саме тому феномен **Б.** має подвійну природу, зумовлену єдністю загальності природи самозбереження, і особливості форми її прояву в людській життєдіяльності. Феномен **Б.** генетично виникає й існує як форма суб'єктного визначення. За своєю суттю він є суб'єктивним рефлексійним визначенням (оформленням) існування, що опосередковане відсутністю небезпеки. Або, інакше кажучи, феномен **Б.** є формою визначення природного буття в людському існуванні, яке породжує рефлексійне самовизначення людини стосовно небезпеки.

Сучасні уявлення феномену **Б.** можна звести до таких основних груп визначень: стан захищеності системи; відсутність небезпеки; властивість (атрибути) системи; специфічна діяльність; певний стан системи; певне ставлення, суб'єкти якого виступають джерелом загрози і об'єктом уразливості; сукупність факторів, що забезпечують життєздатність системи або сприятливі умови для її розвитку; культурно-історичний феномен, тобто самостійне явище, що має історичну форму, зміст, точку генези, механізми виникнення і розвитку, системи підтримки; здатність системи протистояти застосуванню і загрози застосування сили; система взаємодій суб'єктів і їх інтересів. Кожне з цих визначень також має велику кількість порізного визначених характеристик. Так, напр., розуміння **Б.** як специфічної діяльності розглядається як: виявлення, попередження, ослаблення, усунення і віддзеркалення небезпек і загроз, здатних завдати неприйнятної збитку, закрити шлях для прогресивного розвитку; нейтралізація реальних і потенційних загроз суспільству і державі; забезпечення умов захищеності всього соціуму і біосфери від загрози знищення або неоправданого збитку; надання громадянам необ-

хідних умов для життя, розвитку і саморозвитку, гарантій їх прав і соціальної захищеності, забезпечення політичної стабільності суспільства і держави та стійкого прогресу соціально-економічного розвитку країни; забезпечення сприятливих умов для розвитку держави, захисту життєво важливих національних інтересів суспільства і держави, досягнення національних цілей. Сучасні уявлення про **Б.** є неоднозначними та розрізненими. Але це є цілком природним стосовно уявлень **Б.** – складність об'єкта, що визначається, дає велику кількість сутнісних атрибутивних якостей, а тому й дефініцій.

Гносеологічний аспект **Б.** пов'язаний безпосередньо з особливостями її пізнання. У процесі історичного розвитку **Б.** опановується через чуттєвий досвід і завдяки раціональному пізнанню. Накопичені знання трансформувалися в практичний досвід і достовірні знання. Пізнання **Б.** є важким тому, що набуває множини вимірювань у різних сферах життєдіяльності. Людина і суспільство завжди прагнуть пізнати бажані умови повної відсутності небезпек – абсолютну **Б.**, що практично неможливо, оскільки процес розвитку небезпек у результаті людської діяльності і об'єктивних змін у світі нескінченний.

Проблема осягнення сутності **Б.** на кожному етапі розвитку суспільства вимагала від людини пошуку різних методів досягнення захищеності й стійкості буття, які зумовлені конкретною культурно-історичною ситуацією, способом життя людей, їх світобаченням. Передумови знань про **Б.** можна прослідкувати в міфології, релігії, філософії і всій історії розвитку науки. Способом розуміння **Б.** виступав міф, який концентрував первинні уявлення про безпеку і одночасно був механізмом її забезпечення. **Б.** розумілася через взаємодію з природою, небезпечні явища якої здавалися незбагненими і покійно приймалися, а самі небезпеки персоніфікувалися. У міфі людина мала справу з живими істотами, від яких залежало її існування, а вивчення **Б.** відбувається у формі їх "пізнання". Поява релігійної форми світогляду зробила свій внесок до розуміння проблеми **Б.** Сутність **Б.** у релігіях усвідомлюється як абсолютне благо, яке в буддизмі називається нирваною, в ісламі і християнстві персоніфікується в понятті всемогутнього Бога як носія і джерела **Б.**, здатно-

го карати і рятувати, перед яким людина випробовує страх. Страх божий оберігає від неправильних вчинків, а релігійна віра відіграє основоположну роль у створенні безпечного світу життя людини. Первинні уявлення про **Б.** слугували фактором щодо стабільного існування суспільства. Проте тільки у філософії відбувається раціональне осмислення проблем **Б.**

Сучасне наукове знання про **Б.** включає певний зміст технічних, екологічних, юридичних, гуманітарних і соціальних наук, що перебувають у взаємному зв'язку. У XX-XXI ст. проблеми **Б.** почали розглядати в контексті феноменів нестабільності і нелінійності. Теорії безпеки інтерпретуються з позицій постнекласичної картини світу з її синергетичною термінологією, яка сприяє розумінню спонтанності виникаючих загроз унаслідок складних процесів соціальної і природної самоорганізації (глобалізації). Синергетичний характер **Б.** полягає в тому, що глобальна **Б.** об'єднує в цілісну систему усі суспільні сфери – політичну, економічну, соціальну і духовну, з усіма підсистемами людської діяльності, створюючи системний ефект стійкого розвитку, якого не існувало раніше. У результаті досягаються важливі цілі – еколого-економічна ефективність, соціально-гуманістична справедливість і духовно-ноосферні імперативи, які можуть зміцнити систему стійкої **Б.**

Аксіологічний аспект **Б.** полягає в тому, що **Б.** є у низці загальнолюдських цінностей, таких як добро, істина, краса, оскільки має значущість для багатьох поколінь людей, незважаючи на те, що в різні епохи її зміст і значення розумілися по-різному. **Б.** створює оптимальні умови для підтримки гармонійного стану буття і стійкого розвитку суспільства. Отже, названі аспекти **Б.** тісно пов'язані між собою.

Гносеологічний і аксіологічний аспекти утворюють цілісну структуру теоретичного концепту **Б.**, фундамент якого складає її онтологічний аспект.

Б. як явище є характеристикою соціальної системи, яка розглядається з різних позицій: 1) як об'єктивна характеристика зовнішніх умов середовища нашого життя і діяльності, що припускає наявність небезпеки, спрямованої зовні на систему **Б.**, яку хочуть забезпечити. У такому розумінні джерело небезпеки і об'єкт, який піддається їй, уявляють-

ся розділеними, а акцент в опису системи робиться на об'єкті, який вимагає захисту; у цьому опису фіксується: захищеність об'єкта від викликів, ризиків, небезпек і загроз; стан об'єкта, у якому йому не може бути завданий істотний збиток або шкода; стан стійкого існування (розвитку) об'єкта, за якого вірогідність небажаної зміни будь-яких характеристик (параметрів) його життєдіяльності (функціонування) невелика; прийнятний рівень небезпеки (прийнятний ступінь захищеності від загроз), залежний від витрат на обмеження дії чинників, які ініціюють небезпеку; здатність об'єкта, явища або процесу зберігати свої основні характеристики (параметри), сутність під час негативних дій з боку інших об'єктів, явищ або процесів; незавдання іншим об'єктам суттєвого збитку або шкоди; 2) як психологічна реакція людини на зовнішні умови свого існування, яким дається оцінка як безпечним/небезпечним на основі чуттєво-емоційного їх сприйняття і яка в подальшому переноситься на умови середовища (об'єкти), що оцінюються як їх об'єктивна характеристика; 3) як відносини всередині різних систем людської діяльності, в уявленні про які з'єднано джерело небезпеки і об'єкт, який їй піддається; саме взаємодія діяльнісних структур породжує небезпеки і загрози в результаті дефіциту засобів і методів роботи в управлінні цими системами; **Б.**, таким чином, пов'язується з методологічним забезпеченням управління і діяльності та здібностями управління (політика) знімати утруднення, які виникають у практиці. Відбиттям складного явища **Б.** у системі суспільних і природних відносин повинна стати загальна наукова теорія **Б.**, яка має виконувати теоретичну, управлінську, прогностичну, ціннісно-орієнтаційну і консервативну функції. Знання про **Б.** дають людині свободу вибору, розкривають її ціннісну значущість.

Літ.: Горбулін В. П. Засади національної безпеки України : підручник / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : Інтертехнологія, 2009; Ситник Г. П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки : навч. посіб. : у 3 ч. – Ч. 1 : Філософсько-методологічні та системні основи забезпечення національної безпеки / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, Д. Я. Кучма. – К. : НАДУ, 2009; Рыбалкин Н. Н. Философия безопасности : учеб. пособие / Н. Н. Рыбалкин. – М. : МПСИ, 2006.

Абрамов В.І.

БЕЗПЕКА ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА – рівень внутрішньополітичної стабільності, за якого забезпечується захист політичної системи суспільства від внутрішніх загроз та реалізація національних внутрішньополітичних інтересів.

Будь-яка політична система взаємодіє з навколишнім середовищем, іншими соціальними системами, і в процесі цієї взаємодії відбуваються зміни внутрішньосистемних та міжсистемних зв'язків. Абсолютна стабільність можлива лише в закритих, змодельованих системах. У реальних умовах функціонування політичної системи під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників відбуваються зміни стану відносної стабільності та нестабільності, що можуть мати наслідком розвиток, удосконалення цієї системи або призводити до її руйнації. З огляду на це можливо лише стверджувати про певну міру або ступінь політичної стабільності, що забезпечує існування та безпечний розвиток цієї системи. В умовах сучасних динамічних змін, властивих для функціонування політичних систем, стабільність доречно розглядати не як означення стану стійкості, абсолютної рівноваги та незмінності, а як показник динамічного стану складної системи з певним внутрішнім порядком, що забезпечує її подальше існування, розвиток і здатність до самоорганізації в умовах впливу несприятливих внутрішніх та зовнішніх чинників. Отже, забезпечення **Б.в.** передбачає підтримку відповідного рівня стабільності та впорядкованості соціальної системи, за якого забезпечуватиметься її подальше існування та розвиток. Досягнення цієї мети неможливе без попередження і нейтралізації загроз, що перешкоджають реалізації національних внутрішньополітичних інтересів. Національні внутрішньополітичні інтереси – це сукупність узгоджених та усвідомлених внутрішньополітичних потреб особи (громадянина), суспільства та держави, забезпечення яких є необхідною умовою існування та розвитку політичної системи суспільства. До пріоритетних національних внутрішньополітичних інтересів України належать: гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина; розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів; захист державного суверенітету, недопущення втручання у внутрішні справи України; забезпечення загальнонаціо-

нальної злагоди, досягнення консенсусу в суспільстві щодо пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики; зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві.

Загрозами **Б.в.** є явища та процеси, що потенційно можуть завдати шкоди, реально перешкоджають реалізації або взагалі унеможливають забезпечення національних внутрішньополітичних інтересів.

До загроз **Б.в.** відносять: порушення з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування Конституції і законів України, політичних прав та свобод людини і громадянина; недостатню ефективність контролю за дотриманням вимог Конституції і виконання законів України; можливість виникнення деструктивних внутрішньополітичних конфліктів; крайнє загострення етнічних і релігійних протиріч у напрямі набуття ними форми насильницьких етнічних та міжконфесійних конфліктів; прояви політичного, етнічного, релігійного екстремізму; прояви сепаратизму в окремих регіонах України; діяльність певних політичних сил, спрямованої на повалення конституційного ладу, насильницьке, незаконне захоплення державної влади; структурну та функціональну незбалансованість політичної системи суспільства, нездатність окремих її ланок до оперативного реагування на загрози внутрішньополітичній безпеці.

Принципами забезпечення **Б.в.** є: пріоритетність національних політичних інтересів; спрямованість на захист прав та свобод людини; законність; превентивність щодо виникнення реальних загроз; своєчасність та адекватність реагування на загрози внутрішньополітичній безпеці; пріоритет мирних, ненасильницьких заходів урегулювання внутрішньодержавних конфліктів; узгодження політичних інтересів особи, суспільства та держави; чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади і місцевого самоврядування у забезпеченні внутрішньополітичної безпеки; забезпечення ефективності функціонування системи забезпечення внутрішньополітичної безпеки; взаємозв'язок внутрішньої та зовнішньої складових політичної безпеки.

До суб'єктів забезпечення **Б.в.** належать органи державної влади та місцевого самоврядування, державні установи та заклади, сили та засоби *сектора безпеки*, інститути громадянського суспільства, окремі грома-

дяни. Основними суб'єктами забезпечення **Б.в.** є державні структури, оскільки держава має монополію на політичну владу та право на застосування примусу в межах державного суверенітету. Саме держава об'єднує суб'єктів забезпечення **Б.в.** в єдине ціле. Система забезпечення **Б.в.** – це сукупність взаємопов'язаних державних та недержавних суб'єктів, які здійснюють діяльність щодо захисту і реалізації національних внутрішньополітичних інтересів, а також матеріальних та духовних ресурсів цієї діяльності. Однією з важливих функцій цієї системи є державне управління забезпеченням **Б.в.** Державне управління забезпеченням **Б.в.** – це цілеспрямована діяльність суб'єктів її забезпечення, які в межах чинного законодавства та використовуючи наявні матеріальні і духовні ресурси (силові, економічні, інтелектуальні, інформаційні), здійснюють розробку й реалізацію владних, регулюючих, координуючих, контролюючих та нормативних державно-управлінських впливів на суспільство, свідомість та поведінку людей (громадян) з метою забезпечення необхідного рівня внутрішньополітичної стабільності, попередження та нейтралізації загроз національним внутрішньополітичним інтересам. Залежно від конкретних обставин у процесі державного управління забезпеченням **Б.в.** можливе використання як методів переконання, так і примусу щодо об'єктів управління. Основними функціями державного управління забезпеченням **Б.в.** є: створення нормативно-правової основи функціонування системи забезпечення **Б.в.**; визначення цілей і планування в сфері забезпечення **Б.в.**; організація, координація і стимулювання діяльності суб'єктів виконання управлінських рішень щодо забезпечення **Б.в.**; контроль за виконанням завдань із забезпечення **Б.в.**

Літ.: *Закон України про основи національної безпеки* // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351; *Кремень В. Г.* Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення : монографія / В. Г. Кремень, І. Ф. Бінько, С. І. Головащенко. – К. : МАУП, 1998; *Ситник Г. П.* Національна безпека України: теорія і практика : монографія / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во "Кондор", 2007; *Энциклопедия государственного управления в России* : в 2 т. – Т. 1 / В. К. Егоров, И. Н. Барциц, В. Э. Бойков и др. – М. : Изд-во РАГС, 2008.

Дацюк А.В.

БЕЗПЕКА ВОЄННА – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від подій, явищ, процесів та інших чинників, які породжують небезпеки воєнного характеру для реалізації вказаних інтересів і за якої ймовірність *війни* зводиться до мінімуму.

Б.в. є складовою національної безпеки, а її прийнятний рівень може бути гарантованим за умов, коли відсутні спонукальні мотиви до застосування військової сили або коли немає необхідності у відновленні балансу сил. Важливим чинником забезпечення **Б.в.** є також своєчасне здійснення комплексу заходів (дипломатичного, воєнного, економічного та інформаційного характеру), спрямованих на виявлення, прогнозування, запобігання та нейтралізацію воєнних небезпек. **Б.в.** має зовнішній і внутрішній виміри.

Зовнішній характеризує здатність системи забезпечення національної безпеки (передусім її складової – збройних сил) стримувати військову силу ззовні (агресію) чи протидіяти їй. Вказана здатність може бути значно підсилена за умови участі в міжнародних системах колективної безпеки та у військово-політичних союзах. Тому сьогодні найбільш ефективним шляхом забезпечення **Б.в.** вважається формування загальної колективної системи забезпечення міжнародної безпеки на принципах суверенної рівності, взаємовигідного співробітництва та взаємоповаги до життєво важливих інтересів суб'єктів міжнародних відносин.

Внутрішній вимір **Б.в.** характеризує практичну діяльність системи забезпечення національної безпеки щодо планування та здійснення комплексу заходів, спрямованих на підтримку готовності громадян країни, суспільства і держави до попередження та відбиття можливої агресії, передусім суб'єктів *державного управління національною безпекою*, складових *сектору безпеки* та здійснення мобілізаційної підготовки економіки і населення країни.

Б.в. є змінною величиною, оскільки за своєю суттю це інтегральна оцінка наявного, бажаного чи прогнозованого рівня (ступеня) захищеності життєво важливих національних інтересів та умов їх реалізації від загроз воєнного характеру, зокрема стану економічної системи, політичних інститутів у країні, спроможності сил і засобів сектору безпеки протистояти загрозам вказаними інтересам

тощо. Конкретне значення **Б.в.** завжди перебуває на інтервалі від абсолютної безпеки (ідеальний стан), коли події, явища, процеси, які породжують воєнні небезпеки реалізації національних інтересів повністю відсутні, до абсолютної небезпеки, коли сукупний вплив вказаних небезпек ставить на порядок денний питання щодо можливості існування суверенної держави як суб'єкта міжнародних відносин. Тому **Б.в.** не можна розглядати як стан, коли немає воєнної небезпеки, а бажаний рівень **Б.в.** (гарантований, критично допустимий, недопустимий тощо) необхідно розглядати як мету, спосіб або визначальну умову успішного розвитку суспільства та держави. Конкретний рівень **Б.в.** формується в руслі об'єктивних і суб'єктивних процесів, під прямим та опосередкованим впливом багатьох факторів. Ці фактори можуть мати економічне, політичне, воєнне, природне, техногенне чи інше походження. Діалектична єдність усіх складових **Б.в.** обумовлена нерозривністю процесу функціонування та розвитку системи міжнародних відносин та суспільства і держави.

Б.в. України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих (затверджених) в установленому порядку загальнодержавних та галузевих концепцій, доктрин, стратегій та програм у воєнно-політичній сфері, а вибір конкретних засобів і шляхів її забезпечення обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам. Правову основу забезпечення **Б.в.** становлять Конституція, закони України, Стратегія національної безпеки, Воєнна доктрина України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання законів інші нормативно-правові акти.

Таким чином, **Б.в.** – це тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів, які визначаються відповідними настановами (політичними, правовими та іншими), за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності та вільне, яке відповідає їх природі, функціонування. Водночас це певна захищеність вказаного функціонування від потенційних і реальних загроз воєнного характеру.

Літ.: Закон України про основи національної безпеки // Відом. Верховної Ради України. – 2003. –

№ 39. – Ст. 351; *Ситник Г. П.* Державне управління національною безпекою (теорія і практика) : монографія / Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Ситник Г. П.* Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, Д. Я. Кучма : у 3 ч. – Ч. 1 : Філософсько-методологічні та системні основи забезпечення національної безпеки. – К. : НАДУ, 2009; *Абдурахманов М. И.* Геополітика, міжнародна і національна безпека : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Баришполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; *Міжнародна і національна безпека* : короткий словник термінів / уклад. : Г. П. Ситник (кер. творч. кол.), В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004.

Ситник Г.П.

БЕЗПЕКА ГУМАНІТАРНА – захищеність цілей, ідеалів, цінностей і традицій, способу життя і культури людини, соціальних груп, суспільства в цілому, за якої забезпечується їх нормальна життєдіяльність, стійке функціонування, зокрема дотримання прав, свобод незалежно від раси і статі, етнічної належності, мови і релігії.

Забезпечення **Б.г.** виявляється в послідовному здійсненні заходів, спрямованих на підтримку та інтенсифікацію гуманітарного розвитку суспільства згідно з визначеними пріоритетами та загальнонаціональними інтересами. **Б.г.** є віддзеркаленням закономірностей розвитку суспільства та його окремих сфер життєдіяльності, уособлює виникнення в державі гострої потреби в удосконаленні гуманітарного вектора розвитку суспільних відносин.

Б.г. досі не виділяється як окрема складова національної безпеки багатьма дослідниками, а в нормативних документах немає чіткого визначення та розуміння її суті. Зокрема, в Законі України “Про основи національної безпеки України” гуманітарна і соціальна сфери “зливаються”; ці поняття ототожнюються також і у наукових дослідженнях. На сьогодні не завершена розробка “Концепції гуманітарного розвитку України”, розпочата ще в 2008 р., де проблеми **Б.г.** могли б бути підняті на загальнодержавний рівень. Поняття **Б.г.** має кілька вимірів: безпека фізичного та психічного здоров’я людини; безпека можливості вільної самоідентифікації громадян, суспільних груп і країн; безпека громадян і країн щодо можливостей

розвитку та загалом можливостей обирати майбутнє.

Б.г. за змістом частково збігається з концепцією сталого розвитку, що запроваджує ООН, та концепцією розвитку людського потенціалу. У “Доповіді про гуманітарний розвиток” (1994) ООН була запропонована “Концепція **Б.г.**”.

Важливість цієї Концепції полягає в тому, що вона запропонувала людству відхід від класичних понять про безпеку як про військову могутність, що може досягатися державними структурами через озброєння з метою захисту державних кордонів. Саме поняття безпеки у вказаній Концепції зорієнтоване на кожну конкретну людину: на її забезпечення роботою, прибутком, охороною здоров’я, безпекою навколишнього середовища. Наслідком вивчення та наукового й політичного обговорення цієї концепції стало створення у 1999 р. Мережі гуманітарної безпеки за участю дванадцяти країн з різних регіонів, які щорічно проводять спільні наради, та публікація у 2003 р. доповіді Комісії з **Б.г.** ЮНЕСКО від самого початку підтримувало та просувало цю концепцію через участь регіональних, національних та місцевих закладів та залучення різноманітних установ (навіть військових сил Центральної Америки та Африки). Це відповідає зусиллям ЮНЕСКО щодо викорінення злиденності, розвитку прав людини, запобігання конфліктам. Для цього було проведено низку заходів щодо розробки регіональних програм дій у цьому напрямі, а також наради на рівні міністрів (у межах Мережі **Б.г.**) та регіональні міжурядові наради з питань безпеки. У цих процесах брали участь різні міжнародні та державні установи.

Подальший розвиток та дослідження **Б.г.** розділили академічну спільноту на дві групи: прибічників вузького та широкого підходів. Вузький підхід інтерпретує **Б.г.** як свободу від фізичного насильства (Краузе, Мак, Макфарлейн, Парис, Бьюзан та ін.). Його прибічники підкреслюють, що національна безпека дуже часто виправдовує порушення прав і свобод людини та втручання держави в особисте життя. Прибічники більш широкого підходу (Олкайр, Такур, Експорті, Баджпай, Хемпсон та ін.) вважають, що в це визначення треба включити, наприклад, проблеми злиденності, здоров’я та навколишнього середовища.

Є багато припущень щодо наявних і можливих загроз **Б.г.**: демографічна катастрофа (старіння титульних націй, зниження народжуваності, збільшення масштабу бідності); загибель регіональних і національних культур перед наступом масової культури (міграція та міжнародний бізнес як основні чинники цього); катастрофічне зниження рівня та якості освіти в розвинених країнах; втрата можливостей людини до культурного, цивілізаційного й етнічного самовизначення внаслідок поширення нових технологій маніпулювання суспільною свідомістю; зіткнення цивілізацій; релігійні війни в багатьох країнах. Принципово важливим є розуміння того, що існування кожної з цих проблем може спричинити загострення всього комплексу взаємопов'язаних загроз. Наприклад, для країн із великою кількістю населення очевидним є зв'язок між проблемами зростання популяції, виснаженням природних ресурсів, деградацією екології, негативним впливом глобалізації.

Сьогодні традиційні для суспільств комунікативні механізми й інструменти передачі культури не здатні апелювати до тих, хто мав би стати їх правонаступниками. Нащадки вже не сприймають вітчизняну культуру як власну. Технології нав'язують культурі власні правила параметрів комунікативних процесів. Динаміка актуальних суспільних, економічних, глобалізаційних процесів змушує шукати нові шляхи для ефективної передачі культури нащадкам.

У такому контексті постає питання про те, який стан гуманітарної сфери може вважатися безпечним.

- Люди чітко можуть віднести себе до конкретної цивілізації, культури, етносу, цінностей. Ідентифікація є базисом для усвідомлення людиною особистої вагомості в процесах, які відбуваються в групі, суспільстві, а також взаємопов'язаності індивідуального досвіду подолання викликів особистій безпеці з контекстом завдань і викликів, що стоять перед конкретним суспільством як носієм культури та цінностей, в яких індивід існує.

- Люди мають змогу здобувати освіту, яка дає змогу використовувати всі основні свободи – на гідну роботу, вільне переміщення, свободу совісті – та дає змогу навчатися впродовж життя. Всесвітня конференція з освіти (Таїланд, 1990) окреслила важливі рамки для

розуміння зв'язку освіти з безпекою людини. Створення для людини можливостей реалізації свобод і потенціалу має бути відправною точкою розуміння завдань освіти в новій ситуації. Освіта має використовуватися для створення культури, а не лише для того, щоб передавати чи відтворювати її. Виходячи з цього стає зрозумілим, що нова освіта конче потрібна для створення суспільства, здатного визначати і реагувати на виклики.

- Процеси відтворення та розвитку культури в суспільстві не мають розривів. Оскільки культура динамічно виробляє та задає певні готові моделі взаємозв'язку цілісностей, що сприймаються людиною/суспільством як орієнтири для вироблення та прийняття рішень, важливим є запобігання розривам процесів відтворення та розвитку культури в суспільстві. Безперервність культурного процесу є запорукою природного правонаступництва поколінь.

- Влада чітко розуміє виклики часу і готує відповіді на них.

Усе це потребує залучення науково-дослідницьких закладів з питань миру, інститутів з вивчення проблем безпеки, неурядових організацій тощо з метою посилення участі громадянського суспільства в усіх аспектах розробки політики та здійснення діяльності, спрямованої на забезпечення **Б.г.** на всіх рівнях. А це неможливо без урахування всього спектра проблем, пов'язаних із національними особливостями, стилем мислення, національними пріоритетами, стереотипами поведінки, які створюють специфічні для кожного народу кліше в інтерпретації буття. Забезпечення **Б.г.** виявляється в послідовному здійсненні заходів, спрямованих на підтримку та інтенсифікацію гуманітарного розвитку суспільства згідно з визначеними пріоритетами та загальнонаціональними інтересами. Метою забезпечення **Б.г.** є максимальне пом'якшення негативних наслідків трансформаційних процесів для населення і створення передумов для формування у громадян активної життєвої позиції за допомогою створення ефективного законодавства, дієвої економічної та соціальної політики.

Літ.: *Human Development Report 1994*. – UNDP. – 101 р.; *Богданович В. Ю.* Методи державного управління забезпеченням національної безпеки у її визначальних сферах : навч. посіб. / В. Ю. Богданович, А. І. Семенченко, М. Ф. Єжєєв ; Нац.

акад. держ. упр. при Президентіві України. – К. : НАДУ, 2008. – 134 с. *Пироженко В.* Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем / В. Пироженко // Стратег. панорама. – 2005. – № 2. – С. 27-35; *Закон України* про основи національної безпеки України // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433. *Табышалиева А.* Содействие гуманитарной безопасности: этические, нормативные и образовательные рамки в Центральной Азии / А. Табышалиева ; ЮНЕСКО. – [Б. м. : б. и., б. г.].

Афоніна О.Г.

БЕЗПЕКА ДЕМОГРАФІЧНА (Demographic Security) – захищеність держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якої забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до Конституції України. Демографічні загрози – це такі тенденції, внаслідок виникнення і нарощування яких створюються негативні кількісні та якісні зміни демографічних показників суспільства, що впливають на розвиток держави. З огляду на це мета забезпечення **Б.д.** полягає в регулюванні кількості населення країни із збереженням етнопропорційної структури та генетичного здоров'я людей. Критерієм **Б.д.** виступає збереження і збільшення середньої тривалості життя, поліпшення генетичного і фізичного здоров'я людей, регулювання кількості населення країни, збереження етнонаціональної структури.

Б.д. може бути представлена як стан демографічних процесів, достатній для відтворення населення без істотної дії зовнішнього чинника і забезпечення людськими ресурсами геополітичних інтересів держави; а також як функціонування і розвиток популяції в її статеві-вікових та етнічних параметрах, співвідношення її з національними інтересами держави, що полягають у забезпеченні її цілісності, незалежності, суверенітету і збереженні існуючого геополітичного статусу. Таким чином, існує два підходи до визначення **Б.д.** Перший підхід визначає, що **Б.д.** – це стан захищеності демографічних інтересів суспільства, держави або захищеність відтворювальних процесів чисельності населення від подій, явищ, інших чинників, які підтверджують небезпеки вказаному процесу. Згідно з другим підходом **Б.д.** – це стан демографічних процесів, який забезпечує відтворення населення. За своїм змістом

проблеми **Б.д.** містять усі ознаки всеосяжності і багатогранності, а у контексті забезпечення національної безпеки стоїть поряд із такими фундаментальними її складовими, як політична, енергетична та продовольча безпека.

Б.д. тісно пов'язана з іншими складовими національної безпеки. Останнім часом у зв'язку з демографічною ситуацією, яка склалася в Україні, проблема **Б.д.** країни набуває особливої актуальності. Поглиблення демографічної кризи, прояви переростання її на демографічну катастрофу зумовили виділення **Б.д.** із складу економічної безпеки в самостійну складову національної безпеки. Проблему забезпечення **Б.д.** можна розглядати із внутрішньої та зовнішньої сторін. Перша, внутрішня, сторона безпеки пов'язана з такими ознаками, як виживання, вимирання, самозбереження, самодостатнє відтворення, демографічний розвиток, демографічна криза, депопуляція тощо. Головна загроза тут – можливе вимирання внаслідок затяжної і глибокої депопуляції, яка характеризується природним рухом населення: народжуваністю і смертністю. Заміщувальна міграція, коли природний спад компенсується імміграцією, веде не до збереження популяції, а до її зміни зі всіма етнокультурними та соціальними наслідками. У цьому випадку через певний час кардинально змінюється етнічний і генетичний склад населення країни. Сутність зовнішньої **Б.д.** полягає у формуванні таких сукупностей людських (міграційних, мобілізаційних, трудових) ресурсів, які повинні відповідати всьому колу геополітичних інтересів держави: заселеності території, охорони її кордонів, підтримці оборонного потенціалу, забезпеченню економіки власними трудовими ресурсами тощо. У результаті затяжної депопуляції, надзвичайно низького рівня народжуваності, катастрофічно високого рівня смертності демографічний розвиток країни усе більше підпадає під вплив внутрішніх і зовнішніх загроз. Таким чином, у XXI ст. демографічний чинник стає найвирішальнішим для збереження української державності. Його значущість виявляється у трьох напрямках: зміцненні геополітичного статусу держави; збереженні територіальної цілісності країни; забезпеченні національної безпеки України. У XVIII ст. А.Сміт висловив думку про те, що переконливим свідченням процвітання

будь-якої країни служить зростання чисельності її населення. У той час найпотужнішою державою була Франція з населенням у 22 млн осіб, приблизно стільки ж проживало в інших європейських державах, узятих разом. За часів Наполеона Бонапарта за чисельністю населення із Францією могла порівнятися лише Російська імперія. Це зумовило і перемоги Наполеона, і його поразку. Але часи змінилися. У сучасному інформаційно-технологічному світі помітно знизилася роль демографічного компонента як виробничого чинника і як військово-оборонного потенціалу. Проте значущість кількісних і структурних параметрів населення та його динаміки не може розглядатися поза природно-історичним контекстом. Багато країн, наприклад Бельгія і Швеція, мають високий рівень економічного розвитку (перебувають серед перших за подушним виробництвом і споживанням), але їх економічна потужність невелика через невисокі обсяги виробництва, трудові і людські ресурси. Саме це відрізняє їх від США, Японії та інших країн. Негативні демографічні тенденції і явища слід розглядати як реальні і потенційні загрози стійкому розвитку суспільства не лише на сучасному етапі, але і в перспективі. При цьому необхідно враховувати, що вирішення демографічних проблем – завдання досить складне і вимагає цілеспрямованих заходів, які повинні враховувати їх інертність і тривалість досягнення очікуваного результату та значних фінансових витрат.

Категорія “**Б.д.**” в Україні є малодосліджуваною. У 2002 р. депутатами ВРУ був представлений проект закону “Про демографічну безпеку”, який був відхилений. У законопроекті пропонувалося законодавчо закріпити поняття **Б.д.** як стан захищеності держави і суспільства від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України відповідно до її національних демографічних інтересів.

Міністерство економіки України у 2007 р. затвердило “Методику розрахунку рівня економічної безпеки України”, у якій однією із складових економічної безпеки України визнається **Б.д.**, що трактується як “такий стан захищеності держави, суспільства і ринку роботи від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства і особи

відповідно до конституційних прав громадян України”.

Протягом останніх років в Україні склалася загрозлива демографічна ситуація. Зросла смертність, особливо серед чоловіків працездатного віку; припинилося збільшення середньої тривалості життя, порушилася демографічна структура в бік старіння населення; значно знизилася народжуваність, що зумовило виникнення явища депопуляції; міграція набула нераціонального змісту. Зберігається досить високий показник смертності немовлят, що є однією з важливих медико-демографічних характеристик стану здоров’я населення. Головними ознаками демографічної кризи є несприятливі зміни не лише в кількості, але і в якості населення. Демографічна криза – наслідок кризи в основних сферах життя суспільства, виникнення і загострення суперечностей, відсутність розв’язання яких великою мірою впливає на демографічний процес. Українська нація постала перед загрозою вимирання. У Стратегії демографічного розвитку на період до 2015 р. від 24 червня 2006 р. № 879 визначено, що основними проблемами демографічного розвитку є формування та розвиток сім’ї, зміни шлюбно-сімейної ситуації, зниження народжуваності, погіршення стану здоров’я населення, проблеми його старіння, значна диференціація рівня демографічного розвитку регіонів, а також проблеми регулювання міграційних процесів.

Для забезпечення **Б.д.** України необхідно: розробити і цілеспрямовано впроваджувати в життя довготривалу Державну програму розвитку української нації; послідовно реалізовувати на рівні держави ефективну демографічну політику, спрямовану на розширене відтворення населення, формування оптимальної величини сім’ї; вирішувати соціально-економічні проблеми в державі через призму **Б.д.**, зберігати генофонд нації; визначити пріоритетним завданням держави і суспільства захист материнства та дитинства, якісне покращення здоров’я населення; проводити міграційну політику в інтересах Української держави, створювати умови для повернення українців в Україну.

Отже, виходячи із сказаного під **Б.д.** слід розуміти такий стан демографічного розвитку країни, який забезпечує розширене природне відтворення населення і формування демографічних структур на основі гармоній-

ного розвитку внутрішніх і зовнішніх умов у державі, що гарантуються на законодавчому рівні. Тому досягнення в перспективі розширеного природного відтворення населення має стати стратегічним завданням України і бути віднесеним до головних суспільних пріоритетів. У такому розумінні **Б.д.** протиставляється загрозам, які можуть перешкоджати нормальному відтворенню населення.

Літ.: *Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р.* / кол. авт.; за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е. М. Лібанової. – К.: Укр. центр соціальних реформ, 2006. – 138 с.; *Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року*: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 черв. 2006 р. № 879. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua; *Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України*: Наказ Міністерства економіки України № 60 від 2 берез. 2007 р. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua; *Концепція демографічного розвитку України на 2005-2015 рр.* – К.: Консультант, 2004; *Chris Wilson. On the Scale of Global Demographic Convergence. Population and Development Review* 27 (no 1). – P. 155-171 (2009); *The trouble with ageing // The Economist* (UK). – 2008. – 30 September.

Афоніна О.Г.

БЕЗПЕКА ДУХОВНА – захищеність особи, суспільства, за якої забезпечуються сприятливі умови для творчого духовного життя і здорового соціально-морального розвитку. **Б.д.** є невід'ємною частиною національної безпеки. Безпека у цій сфері є важливим пріоритетом національної безпеки поряд з військовою, політичною, економічною, екологічною і соціальною. **Б.д.** як складова національної безпеки виражена в якісному рівні національної самосвідомості, яка відображає традиції життєустрою суспільства, його культури та історії, а також рівень морально-політичної єдності суспільства. **Б.д.** пов'язана з моральністю і патріотизмом та знаходить вияв у підтримці народом внутрішньої і зовнішньої політики уряду та довірі до влади.

Трагедія народів і держав, як правило, починається з руйнування їхньої духовності, із впровадження у свідомість народу неприйнятних національних свідомості ідей, цінностей і неприйнятних способів їх досягнення. Тому забезпечення **Б.д.** є пріоритетним завданням, оскільки вона виражає мо-

ральний дух нації, її здатність ставити і вирішувати історичні завдання. Духовні установки явно чи приховано спрямовують будь-яку діяльність кожної людини й усіх соціальних структур, а духовні цінності нерідко виступають як джерела права і стратегічних політичних завдань.

Першорядною є проблема підвищення ефективності прогнозування, оцінки, регулювання духовних і релігійних процесів на базі основних правових і моральних принципів. У міжнародному і національному законодавстві є досить багато правових норм, що дають змогу уже зараз вирішувати ці проблеми. Однак реальна дієвість їх поки ще вкрай мала. Це пов'язано насамперед з подекуди недостатньою підготовкою у цій сфері представників владних структур і більшої частини населення країн. Недостатньо виразною є і політика держави в цій делікатній сфері. Правовий механізм регулювання духовних процесів недопрацьований до необхідного для практики стану: не вистачає відповідних фахівців, інструкцій, методик, положень у відомствах і установах. Особливо це стосується правоохоронної, виховної й освітньої сфер.

Проблема забезпечення **Б.д.** полягає не лише у збереженні духовних цінностей суспільства, держави, нації, людства, а й у захисті всієї духовної сфери суспільства. Саме в духовній сфері формуються ціннісні засади суспільства, виробляються духовні блага і задовольняються духовні потреби нації завдяки функціонуванню соціокультурних інститутів науки, освіти, моралі, мистецтва, релігії. Унаслідок цього формується духовний потенціал суспільства сталого розвитку, культура безпеки як відповідь на виклики глобалізації та реалізація потреби самозбереження людського роду. Підґрунтям для функціонування духовної сфери є вищі цінності як духовні сенсоутворюючі засади існування людства, що забезпечують духовну сталість і цільність людини та моральне здоров'я суспільства.

У контексті розкриття **Б.д.** виокремлюються об'єкти духовної сфери, функціонування яких є важливим для повноцінного життя суспільства та його сталого розвитку, що потребують відповідного захисту з боку держави і суспільства. Такими об'єктами є свідомість (індивідуальна, групова, національна, масова, суспільна); свобода думки,

світогляду та переконань; інтелектуальна діяльність, духовна культура і духовні цінності (пізнавальні, етичні, естетичні, релігійні, національні); традиції, соціокультурні інститути (наука, освіта, мораль, мистецтво, релігія), їх стабільне функціонування, що забезпечує духовні потреби соціуму. Визначення об'єктів духовної сфери, які потребують захисту з боку суспільства і держави, є методологічним підґрунтям для виявлення загроз **Б.д.**

Виділяють три групи загроз **Б.д.**, що мають місце в сучасному українському суспільстві. До першої групи належать небезпеки руйнування духовного світу людини, що загрожують становленню її свідомості, світоглядним основам, свободі думки, переконань, інтелектуальної діяльності. Друга група – це загрози усталеному функціонуванню всіх форм суспільної і масової свідомості та національної ментальності. До третьої групи відносять загрози розвитку культури всього українського суспільства, його етнічних і конфесійних спільнот, а також загрози функціонуванню соціокультурних інститутів – науці, моралі, освіті, вихованню, мистецтву, релігії, що забезпечують задоволення духовних потреб нації. Проте на практиці складно відокремити ці групи, оскільки вони є взаємозумовленими. Водночас треба брати до уваги, що загрози в духовній сфері хоча і мають латентний, прихований характер, проте негативно впливають на соціально-політичні процеси і безпеку суспільства.

Б.д. охоплює процеси і явища в духовній сфері, які характеризуються захищеністю суспільної моралі, науки, релігії, мистецтва, духовних, моральних, культурних, історичних, національних цінностей і культури, загалом – від деструктивних впливів і руйнування; свідомості людини та суспільства – від духовного, ідеологічного і морального насильства, інформаційної агресії, деструктивних впливів тоталітарних ідеологій, расової, національної та релігійної ворожнечі; свободи думки, поглядів, переконань, інтелектуальної діяльності; інтелектуального і духовного потенціалу українського народу, духовного і морального здоров'я нації.

У системі національної безпеки України **Б.д.** можна розглядати як складову гуманітарної безпеки. Виявлення змістовного боку **Б.д.** потребує подальшої наукової розробки таких її модальностей, як система і підсисте-

ми, структура та організація, механізм її забезпечення й самоорганізації, її суспільний, державний, регіональний і глобальний рівні. Посилення впливу процесів, що відбуваються в духовній сфері, на безпеку, дедалі більша залежність соціуму від стану суспільної свідомості, її інтелектуальних здобутків, культури, наявність чітко окреслених об'єктів духовної сфери, які потребують захисту від загроз їх сталому функціонуванню, – дають підстави для дослідження **Б.д.** не лише як виду гуманітарної безпеки, а і як ціннісного феномену загальноцивілізаційного характеру.

Отже, **Б.д.** у сучасних умовах розвитку суспільства взагалі та українського зокрема набуває статусу національної цінності, є невід'ємною умовою просування України на шляху сталого людського розвитку та розбудови громадянського суспільства.

Літ.: XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / под науч. ред. О. П. Лановенко. – К. : [б. и.], 2004. – 572 с.; *Абрамов В. І.* Духовність суспільства: методологія системного вивчення : монографія / В. І. Абрамов. – К. : КНЕУ, 2004. – 236 с.; *Горлинський В. В.* Духовні координати безпеки суспільства / В. В. Горлинський // Стратег. панорама. – 2006. – № 1. – С. 4-13.

Афоніна О.Г.

БЕЗПЕКА ЕКОЛОГІЧНА – складова національної безпеки, забезпечення якої передбачає діяльність людини, яка не завдає значних збитків навколишньому природному середовищу, компенсує погіршення екологічної ситуації природоохоронними заходами та сприяє захисту людини, суспільства, природи, зберігає екосистеми, враховує необхідність підтримки екологічного балансу в біосфері.

Уявлення про **Б.е.** перебувають у стані становлення і стосуються дуже складної сфери взаємодії людини і суспільства з природою, опис якої потребує системних, міжпредметних досліджень, які почали розвиватися лише у 70-ті рр. ХХ ст. Їх поява була викликана глобальними негативними наслідками для природи та людини розвитку науково-технічного прогресу, усвідомленням соціально-екологічної відповідальності суспільства за майбутнє всього живого на планеті та необхідності забезпечення **Б.е.** в умовах наростання глобальної екологічної кри-

зи. Загальновизнаного визначення **Б.е.** не існує, воно набуває різного змісту відповідно до тих підходів, які використовують дослідники.

Розуміння та трактування сутності **Б.е.** залежить від форм та способів виділення, опису екологічних об'єктів, визначення в них місця і ролі людини, діяльність якої розглядається та кваліфікується як екологічно безпечна або небезпечна. Уявлення про екологічні об'єкти формуються екологією – міждисциплінарною галуззю знань про багаторівневі системи в природі і суспільстві та їх взаємодію. Особливу увагу ця наука приділяє опису сукупності та характеру зв'язків у системі, структуру якої складають організми та їх навколишнє середовище. Системоутворюючим елементом у структурі визначається той організм, який розглядається як центральний. Залежно від нього формується уявлення про навколишнє середовище. Така структура знань про екосистему дає змогу сформулювати дві важливі альтернативи їх опису, коли центральним об'єктом можливо розглядати або живу природу, біосферу в цілому (біоцентрична точка зору), або людину (антропоцентрична точка зору). Уявлення про середовище існування будь-якого об'єкта, в тому числі і людини, можуть формуватися двома полярними способами: в рамках або натуралістичного, або діяльнісного підходів.

У натуралістичному підході центральний об'єкт та середовище його існування розглядаються як об'єктивна даність, яка підлягає вивченню та пізнанню. При цьому характеристики середовища, які досліджуються об'єктивними науковими методами, можуть певною мірою не залежати від центрального об'єкта, а лише розглядатися у зв'язку з його існуванням. Відповідно до цих уявлень сформувалося домінуюче в науці та масовій свідомості людей бачення **Б.е.** в соціоприродній системі. У ньому безпечними або небезпечними з точки зору центрального об'єкта трактується саме його зовнішні умови. Тому небезпечка розглядається як така, що спрямована із зовні на об'єкт. Таким чином, джерело небезпечки та центральний об'єкт представляються розділеними та протиставленими, а вся увага в описі системи зосереджена на об'єкті, який вимагає захисту. Залежно від такого розуміння екологічної ситуації та точки зору на неї розрізняються два варіанти трактування змісту **Б.е.**

З біоцентричної позиції **Б.е.** вважається стан біосфери (її окремі складові та процеси, що в ній відбуваються), який визнається певним “еталоном”, представленим як сталі, стабільні, існування біосфери (екосистеми, геосистеми та людини в них), що “захищена”, в якій “забезпечено екологічний баланс”. Інакше кажучи, **Б.е.** ототожнюється з деяким конкретним станом біосфери або її складових. Порушення такого стану, втрати, які завдаються людині та природі, або можливість виникнення таких подій кваліфікуються як екологічна небезпека. Але віднесення **Б.е.** до об'єктивної характеристики біосфери знімає питання пояснення причин появи негативних змін в ній та приховує активну роль людини в цих процесах.

У рамках антропоцентричного бачення екологічного об'єкта в натуралістичному підході природа розглядається як середовище існування людини і суспільства. В різних наукових предметах такої позиції притримуються вітчизняні та зарубіжні вчені: В.І.Андрейцев, Г.О.Білявський, В.А.Боков, В.В.Гетьман, Д.В.Зеркалов, Н.Ф.Реймерс, А.Б.Качинський, А.В.Лущик, Н.Н.Моїсєєв, В.М.Навроцький, Ю.М.Саталкін, В.Я.Шевчук та ін.

Під **Б.е.** в цьому випадку розуміється захист (захищеність) або центрального об'єкта (людина, суспільство, держава та ін.), або середовища його існування (біосфера, природа, соціальні умови існування людини тощо) від загроз природного та антропогенного (діяльність людини) характеру. Уявлення про захист від природних катаклізмів є історично зрозумілою та відпрацьованою формою діяльності людини. Але захист від загроз, які містяться в самій діяльності (її наслідках, які руйнують природу), є важким завданням, тому що в рамках цього підходу неможливо адекватно представити екологічну ситуацію, оскільки відсутня чітка межа між об'єктом захисту та середовищем його існування.

У діяльнісному підході людина (суспільство) та природа не протиставляються, а представлені як складна системна цілісність. Центральним об'єктом у підході вважається людина, яка розглядається як духовна особистість, соціальний індивід та біологічний організм (при цьому активним началом виступає мисляча особистість). Способом забезпечення потреб людини є діяльність, системи якої розгортаються та конкурують на природному матеріалі, перетворюючи його

на предмети потреб. Саме в системах діяльності пов'язується творче, мисляче начало людини, кооперативний характер праці та природні ресурси. Введення в розуміння екологічної ситуації діяльнісного елемента дає можливість розрізнити власне середовище існування, яке є різним для кожної істоти, та матеріал, який використовується в діяльності. Поширення сучасної технічної могутності людини на планеті, підсиленої відповідними формами організації праці, зробило об'єктом впливу всю природу, питанням перегляду уявлень про середовище існування людини. Воно в сучасних умовах може розглядатися як складна взаємодія трьох прошарків: духовного або інтелектуального, який існує в комунікації; соціального з відповідними сферами виробництва та побуту; матеріально-речового, який включає в себе як першу, так і "другу" (рукотворну) природу. За такого бачення в екологічній ситуації зафіксованими є і соціальні, і природні складові, а природа вже не може розглядатися середовищем людини, оскільки природний світ майже увесь антропологізований. Конфлікт між суспільством та природою вже давно перетворився в соціальний конфлікт різних систем діяльності, розгорнутих на матеріалі природи, тому описати екологічну ситуацію переважно на базі природничих наук уже не можливо. Для цього необхідно задіяти комплекс наук, які вивчають діяльність як специфічну форму та спосіб існування людини та суспільства, а також сформувати та поширити діяльнісну картину світу у світобаченні людини, яка має замінити природничо-наукову, натуралістичну. В ній повинно бути відображено дійсне місце, яке займає людина у світі, коли вона вже не пристосовується до Природи, а навпаки, "захоплює" природу, асимілює її діяльними структурами, що створює цілісну діяльно-природну полісистему (ДПС). На підставі цього повинні бути змінені і уявлення про **Б.е.**, в яких безпеку/небезпеку необхідно вже розглядати всередині структур діяльності як характеристику відносин та зв'язків між цими структурами. Тоді джерело небезпеки і об'єкт, на який небезпека спрямована, виявляються в одній системі. Загроза, таким чином, розглядається не як зовнішня по відношенню до системи, а внутрішня і з'являється вона як результат неузгоджених дій у системах діяльності. Саме ці

системи можуть бути або безпечними, або небезпечними, їх неузгоджена взаємодія породжує наслідки, які створюють загрози, першопричиною яких є дефіцит знань, засобів і методів роботи в управлінні. Тому забезпечення **Б.е.** повинне пов'язуватися передусім з розробкою нових підходів, знань та методологічним забезпеченням управління діяльно-природними системами.

Методологічні аспекти забезпечення **Б.е.** розглядаються в дослідженнях П.Щедровицького, М.Раца, С.Кортунова, М.Ойзермана, Б.Слепцова, В.Нікітіна, Г.Копилова, Є.Епішина.

Людина сама формує середовище свого існування, свій дім – спочатку в думці, а потім в матеріальних формах завдяки перетворенню доступного природного матеріалу. Тому наше середовище є таким, якими є ми самі. Воно підлягає не стільки збереженню, скільки формуванню, адаптації, модифікації – стосовно цілей людини, які постійно змінюються залежно від засобів та форм організації мислення і діяльності. При цьому активним началом у такому середовищі є інтелектуальна його складова: думка як першоджерело збурень та змін середовища життя людини. У соціальному контексті відносини суспільства та природи трансформуються у відносини між людьми.

За такого бачення соціально-екологічної ситуації забезпечення **Б.е.** визначається насамперед духовним та соціальними прошарками середовища людини, які, у свою чергу, пов'язані з проектуванням та конструюванням соціоприродних об'єктів. Необхідною умовою забезпечення **Б.е.** стає необхідність урахування в управлінських рішеннях: різних людських інтересів та позицій, які ці інтереси представляють, стосовно можливостей використання одного і того самого матеріалу природи або території; можливих наслідків реалізації проектів. З точки зору діяльнісного підходу під **Б.е.** необхідно розуміти характеристику відносин та зв'язків між діяльними структурами, які розгорнуті на одному природному матеріалі та забезпечують урахування всіх можливих наслідків реалізації проектів та програм перетворення в системі, своєчасне коригування дій у разі появи, або можливості появи негативних явищ за рахунок розробки необхідних знань, методологічного забезпечення процесу організації та управління діяльно-природними системами.

Літ.: *Закон України про охорону навколишнього природного середовища*. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Екологічне управління* : підручник / ред. В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський та ін. – К. : Либідь, 2004; *Боков В. Основы экологической безопасности* / В. Боков, А. Лушник. – Симферополь : Соната, 1998; *Зеркалов Д. В. Экологическая безопасность* : учеб. пособие / Д. В. Зеркалов. – К. : Основа, 2009; *Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення* / А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2001; *Кортунов С. В. Становление политики безопасности* / С. В. Кортунов. – М. : Наука, 2003; *Одум Ю. Экология* : в 2 т. : пер. с англ. / Ю. Одум. – М. : Мир, 1986; *Рац М. В. Что такое экология или как спасти природу* (взгляд методолога) / М. В. Рац. – М. : [б. и.], 1993; *Реймерс Н. Ф. Природопользование* : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990.

Кучма Д. Я.

БЕЗПЕКА ЕКОНОМІЧНА (англ. Economic security) – стан національної економіки, за якого зберігається економічна стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз та задовольняються потреби й економічні інтереси особи, суспільства, держави; характеристика основних існуючих параметрів життєзабезпечення особи, суспільства, держави. **Б.е.** має складну внутрішню структуру, яка містить три найважливіших елементи: 1) економічну незалежність, що означає насамперед можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі у міжнародній торгівлі та коопераційних зв'язках; 2) стійкість і стабільність національної економіки, що передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів; 3) здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізовувати і захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний та трудовий потенціал країни. Основні принципи **Б.е.**: пріоритет прав і свобод людини і громадянина; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів; своєчасність

і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним та потенційним загрозам; чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні **Б.е.**; баланс і взаємореалізація інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави у забезпеченні **Б.е.**; своєчасність та адекватність заходів, пов'язаних із відверненням загроз і захистом національних економічних інтересів; надання пріоритету мирним заходам у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру; інтеграція національної **Б.е.** з міжнародною безпекою.

Об'єкт **Б.е.** становить держава, її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність, економічна система та суспільство, його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище та природні ресурси, а також людина і громадянин, їхні конституційні права і свободи.

Держава є не тільки об'єктом, але й основним суб'єктом національної **Б.е.** і здійснює свої функції в цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Суб'єктами **Б.е.** є громадяни та їх об'єднання, що має всіляко заохочуватися державою. В Конституції України чітко зазначено, що поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України забезпечення її **Б.е.** є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу. **Б.е.** притаманний інтегральний характер, оскільки вона є результатом спільних зусиль усієї нації, що проявляється через дії всіх гілок влади на всіх рівнях (від всеукраїнського до місцевого), наявних у державі сил і засобів, об'єднань громадян і окремих осіб.

Основними напрямками забезпечення **Б.е.** України можна вважати: створення умов для зростання економіки і підвищення її конкурентоспроможності; прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці; вдосконалення антимонопольної політики; подолання "тінізації" економіки.

Особливості сучасної соціально-економічної ситуації в Україні зумовлюють специфічний зміст проблем **Б.е.** і відповідний перелік внутрішніх та зовнішніх чинників, що впливають на рівень **Б.е.** держави. До внутрішніх чинників відносять: інституційний чинник забезпечення **Б.е.**; рівень конкурентоспро-

можності національної економіки; стан науково-технічного потенціалу та інноваційно-технологічного розвитку, наявність національної інноваційної системи; інвестиційний клімат, ефективність інвестиційної діяльності; рівень збалансованості державного і місцевих бюджетів, рівномірність соціально-економічного розвитку регіонів, ефективність валютно-курсової політики, формування ефективного та прозорого фінансового ринку.

Зовнішні чинники: глобалізація та регіоналізація світової економіки, пов'язані з цим зовнішньоекономічні впливи, що зумовлюються антикризовою політикою інших країн та інтеграцією країни в глобальний економічний простір; політика зовнішніх запозичень держави; посилення участі країни у міжнародному поділі праці та конкурентоспроможність країни у високотехнологічній сфері; активізація участі в міжнародних економічних і фінансових організаціях.

Чинники формування рівня **Б.е.** слід розглядати з урахуванням внутрішніх і зовнішніх загроз, моніторингу показників **Б.е.**, можливостей розробки запобіжних заходів, особливо в періоди світових фінансових криз.

Загрози **Б.е.** – це чинники, явні чи потенційні дії, що ускладнюють саморегуляцію економіки та реалізацію економічних інтересів, спричиняють вихід економічних показників за межі нормативних або граничних значень. Основні загрози в економічній сфері:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту (ВВП), зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, згортання досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;

- послаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;

- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків;

- критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення; загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;

- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;

- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;

- нерациональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;

- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;

- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;

- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;

- критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;

- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави; "тінізація" національної економіки;

- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними. Розвиток положень **Б.е.** тісно пов'язаний з особливостями усвідомлення суперечливого характеру процесів та явищ економічної діяльності. В міру ускладнення економічної дійсності в процесі історичного розвитку значно розширюється спектр проявів небезпеки, відповідно виникають та удосконалюються механізми її усунення. В процесі дослідження економічних структур небезпека розкривається як об'єктивно існуюча можливість негативного впливу на соціально-економічний організм, унаслідок якого йому можуть бути заподіяні будь-які збитки, шкода, що погіршує його стан, і додає розвитку об'єкта небажані динаміку або параметри (характер, темпи, форми і т. ін.). Джерелами небезпеки при цьому виступають умови і чинники, які за певних обставин самі по собі або в різній сукупності виявляють ворожі наміри, шкідливі властивості, деструктивну природу і мають природне, техногенне або соціальне походження.

В умовах становлення ринкової економіки, коли держава вже не може директивними методами впливати на суб'єктів господар-

ської діяльності, слід вжити заходів щодо оптимального впливу на процес суспільного відтворення (макроекономічні параметри, галузеві структури виробництва, ціни і грошово-фінансові потоки) для підтримки **Б.е.** України.

Задля прийняття державними органами обґрунтованих рішень проводиться моніторинг індикаторів **Б.е.**, який передбачає передусім фактичне відстеження, аналіз і прогнозування важливих економічних показників. Особлива увага зосереджується на таких загальних індикаторах **Б.е.**, як ВВП; темп інфляції; дефіцит бюджету; рівень безробіття; економічне зростання; рівень та якість життя; енергетична залежність; інтегрованість у світову економіку; сальдо експорту-імпорту; стан демографічних процесів; державний внутрішній та зовнішній борги; діяльність “тіньової” економіки.

Основними методами практичного забезпечення **Б.е.** є методи антикризового управління, антимонопольного регулювання, прийняття рішень.

Літ.: *Барановський О. І.* Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : монографія / О. І. Барановський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004; *Власюк О. С.* Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О. С. Власюк. – К. : НППМБ, 2008; *Губський Б. В.* Економічна безпека: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення / Б. В. Губський. – К. : ДП “Укрархбудінформ”, 2001; *Економічна безпека* : навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання, 2009; *Закон України* про основи національної безпеки України // Відом. Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – 26 верес.; *Мунтіян В. І.* Економічна безпека України / В. І. Мунтіян. – К. : Вид-во КВІЦ, 1999; *Сенчагов В. К.* Экономическая безопасность. Геополитика, глобализация, самосохранение и развитие / В. К. Сенчагов. – М. : ЗАО “Финстатинформ”, 2002; *Сухоруков А. І.* Проблеми фінансової безпеки України / А. І. Сухоруков. – К. : НППМБ, 2005; *Сухоруков А. І.* Національна економічна безпека : навч. посіб. / А. І. Сухоруков, С. З. Мошенський, О. М. Петрук; за ред. А. І. Сухорукова. – Житомир : ПП “Рука”, 2010; *Шлемко В. Т.* Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення : монографія / В. Т. Шлемко, І. Ф. Білько. – К. : НІСД, 1997.

Кириленко В. І.

БЕЗПЕКА ЕНЕРГЕТИЧНА (англ. power safety) – спроможність держави забезпечи-

ти максимально надійне, технічно безпечне, екологічно прийнятне, економічно ефективне та обґрунтовано достатнє енергозабезпечення економіки й населення, а також гарантоване забезпечення можливості керівництва держави у формуванні й здійсненні політики захисту національних інтересів в енергетичній сфері без внутрішнього та зовнішнього тиску. **Б.е.** є складовою системи національної безпеки держави. Поняття **Б.е.** виникло на початку 70-х рр. ХХ ст., у період світової енергетичної кризи.

Аспекти прояву **Б.е.**: стан забезпечення держави паливно-енергетичними ресурсами, стан безпеки паливно-енергетичного комплексу держави.

Цілі забезпечення **Б.е.**: надійне забезпечення паливно-енергетичними ресурсами потреб економіки і населення в об’єктивно необхідних обсягах, ефективне функціонування паливно-енергетичного комплексу, забезпечення на державному рівні соціальної спрямованості енергетичної політики, зменшення шкідливого впливу від діяльності об’єктів енергетики на навколишнє середовище відповідно до внутрішніх та міжнародних вимог.

Рівні інтересів **Б.е.**: національний (ефективне постачання енергоресурсів), глобальний (безпека джерел видобутку та маршрутів постачання енергоресурсів).

Об’єкти **Б.е.** – людина, суспільство, економіка, держава.

Суб’єкти **Б.е.** – органи державної влади, які проводять енергетичну політику; керівництво паливно-енергетичного комплексу; керівництво підприємств-постачальників та підприємств-споживачів паливно-енергетичних ресурсів; громадяни. Головні принципи діяльності суб’єктів **Б.е.**: пріоритет прав людини та верховенство права; баланс інтересів людини, суспільства, економіки і держави, їх взаємна відповідальність та адекватність заходів захисту реальним та потенційним загрозам; пріоритет вітчизняних цінностей та договірних (мирних) засобів у розв’язанні конфліктів; чітке розмежування повноважень органів державної влади та сфер їх відповідальності при вирішенні завдань захисту національних інтересів в енергетичній сфері.

Складові **Б.е.**: техніко-економічна (енергозабезпечення), політико-економічна (енерге-

тична незалежність), екологічна (екологічна прийнятність об'єктів енергетики), соціальна (соціальна стабільність в енергетичному секторі).

Загрози **Б.е.** – сукупність реальних або потенційних дій певних сил (природних, політичних, військових, терористичних тощо), умов і факторів, розвиток різного роду подій і ситуацій, що можуть завдати збитків національним інтересам в енергетичній сфері. Загрози **Б.е.** поділяють на: фізичні (загроза вичерпності родовищ паливно-енергетичних ресурсів), економічні (нестабільність цін на енергоносії на світових ринках), соціальні (нестабільність цін на енергоносії на внутрішньому ринку), екологічні (ймовірність аварійних ситуацій на об'єктах та підприємствах паливно-енергетичного комплексу).

Основні загрози **Б.е.**: висока енергоемність економіки країни та неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, нерациональна структура паливно-енергетичного балансу держави, відсутність належних державних резервів паливно-енергетичних ресурсів, надмірна залежність економіки від зовнішніх монопольних джерел постачання енергоносіїв, відсутність суттєвих позитивних зрушень у диверсифікації джерел енергопостачання, недостатня ефективність заходів щодо реалізації транзитного потенціалу держави, невідповідність цінової і тарифної політики умовам постійного зростання світових цін на енергоносії, незадовільний технічний стан основних виробничих фондів паливно-енергетичного комплексу держави, високий рівень шкідливого впливу об'єктів енергетики на навколишнє середовище, руйнація науково-технологічного та кадрового потенціалу в енергетичній сфері, низька інвестиційна привабливість енергетичного сектору.

Для адекватного реагування на загрози **Б.е.** органи державної влади керуються інформацією щодо рівня **Б.е.** на поточний та перспективний періоди. Оцінка рівня **Б.е.** проводиться на підставі сукупності показників безпеки. Показник **Б.е.** – це числове вираження характеристики її стану за одним напрямом або інтегрованої за кількома напрямками оцінки. Кожний показник кількісно характеризує рівень **Б.е.**, який може змінюватись від ідеального значення стану наявності загрози (повна відсутність загрози **Б.е.**) до стану, коли порушується нормальне функціонування об'єкта **Б.е.** (існування реальної

небезпеки). Зіставлення показників з їх гранично допустимими значеннями дає можливість отримати інформацію про стан рівня **Б.е.** Оцінка рівня і система показників **Б.е.** визначається конкретно для кожного з чотирьох типів завдань: оцінка поточного стану **Б.е.**; оцінка динаміки стану **Б.е.**; відбір альтернативних рішень, які відповідають вимогам **Б.е.**; вибір кращих з позицій **Б.е.** варіантів рішень та їх ранжування.

Для одержання достовірних результатів оцінки й аналізу варіантів рішень щодо забезпечення **Б.е.** вихідні дані для оцінки повинні в максимально можливій мірі базуватися на офіційній енергетичній статистиці. Основою цих даних повинен стати єдиний енергетичний баланс держави та його складові (енергетичні баланси галузей паливно-енергетичного комплексу).

Державне управління у сфері забезпечення **Б.е.** здійснюється на двох рівнях: законодавчо-правовому та інституційно-правовому. Заходи державного регулювання щодо забезпечення **Б.е.** поділяють на: превентивні та ліквідаційні.

Для формування збалансованої державної політики забезпечення **Б.е.** та проведення комплексу відповідних узгоджених між різними структурами влади і суспільством заходів створюється система забезпечення **Б.е.**, якою є сукупність державних структур і недержавних організацій – суб'єктів **Б.е.**, а також відповідна система законодавчих актів і нормативних документів.

Літ.: Закон України про основи національної безпеки та оборони України // Відом. Верховної Ради України. – 2003. – № 39; Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 12 лют. 2007 р. № 105/2007. – Режим доступу : www.president.gov.ua/documents/; Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 берез. 2006 р. № 145-р. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua/control/; Шевцов А. Енергетична безпека України. Стратегія та механізми забезпечення / А. Шевцов, М. Земляний та ін. – К. : НІСД, 2002.

Мордас І.В.

БЕЗПЕКА ЕТНОПОЛІТИЧНА – рівень стабільності системи взаємовідносин між представниками різних етнічних спільностей, етнічними групами та державою, у процесі яких узгоджуються і реалізуються їхні інтереси, забезпечуються права і свободи громадян незалежно від їх етнічної належності.

Абсолютна стабільність можлива лише в закритих, змодельованих системах. У реальних умовах функціонування соціальної системи під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників відбуваються зміни стану відносної стабільності й нестабільності, що є джерелом розвитку цієї системи або можуть призвести до її руйнації. Саме тому, якщо розглядати **Б.е.** через категорію стабільності, то можливо лише стверджувати про її рівень (ступінь), що забезпечує існування та безпечний розвиток цієї системи етнополітичних відносин.

Важливими складовими **Б.е.** є: безпека етнічних спільнот (в економічному, політичному, соціальному та ін. вимірах); стан взаємовідносин між різними етнічними групами, за якого попереджаються деструктивні, насильницькі етнічні конфлікти; стан взаємовідносин між етнічними групами та державою, за якого узгоджуються й реалізуються їх життєво важливі інтереси.

Об'єктами забезпечення **Б.е.** є: Людина (громадянин), права і свободи якої захищаються у встановленому Законом порядку незалежно від її етнічної належності; Суспільство, яке складається з представників різних етнічних спільнот. Конструктивна, ненасильницька взаємодія між різними етнічними групами є важливою умовою забезпечення етнополітичної складової стабільності політичної системи суспільства. Держава, її конституційний лад, територіальна цілісність та суверенітет. При цьому в забезпеченні етнополітичної безпеки важливе значення має узгодження інтересів титульної в державі нації та представників етнічних меншин. Національні інтереси необхідно розглядати не в етнічному, а в політичному значенні. Досить часто має місце розходження між декларованими принципами та реальним підходом до проблеми забезпечення національних інтересів. У разі, коли під національними інтересами та безпекою розуміються переважно інтереси і безпека домінуючої етнічної спільноти, а інтереси інших етнічних спільнот розглядаються як другорядні або ігноруються взагалі, виникає ситуація, яка сприяє формуванню конфронтаційних інтересів різних етнічних груп, що є джерелом загострення міжетнічних суперечностей та виникнення збройних конфліктів, що нерідко призводять до розпаду держав, втрати ними суверенітету і територіальної цілісності.

Суб'єктами забезпечення **Б.е.** є як державні структури, так і окремі громадяни, їх об'єд-

нання, що здійснюють цілеспрямовану діяльність із забезпечення етнополітичної стабільності.

Система **Б.е.** є підсистемою *системи національної безпеки*, і тому недостатня ефективність державної політики безпеки в етнополітичній сфері негативно відображається на інших видах безпеки: політичній, економічній, соціальній, гуманітарній, екологічній, військовій тощо. Підтвердженням цьому слугують численні збройні етнополітичні конфлікти, що справляють деструктивний вплив на національну безпеку в різних сферах життєдіяльності суспільства. Ескалація цих конфліктів призводить до зменшення рівня забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави. Ця загроза має системний характер і може призвести до руйнації системи національної безпеки держави як цілісної соціальної системи. Система **Б.е.** є відображенням стану етнополітичних взаємовідносин між їх основними суб'єктами (особами, етнічними групами, державними органами) у різних сферах життєдіяльності суспільства. Означена система являє собою взаємопов'язану сукупність суб'єктів і об'єктів забезпечення **Б.е.**, соціальних та правових норм, а також етнополітичних відносин між етнічними спільнотами і державою, що регулюються цими нормами, а також загроз в етнополітичній сфері та заходів з їх попередження і нейтралізації. Забезпечення **Б.е.** передбачає проведення виваженої державної етнополітики в напрямі гармонізації відносин між різними етнічними спільнотами. Важливими умовами **Б.е.** є ненасильницьке розв'язання існуючих міжетнічних та міжконфесійних протиріч, своєчасне попередження та мирне врегулювання етнополітичних конфліктів, недопущення їх збройної ескалації.

Літ.: Вавринчук М. П. Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення / М. П. Вавринчук. – К. : Правова єдність, 2009; *Етнополітологія* в Україні. Становлення. Що далі? / І. Ф. Курас (ред.). – К. : ІПіЕНД, 2002; Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во "Кондор", 2007; Уткін О. І. Соціально-політична стабільність у регіоні: етнополітичні та міжконфесійні чинники / О. І. Уткін. – К. : НІСД, 1998.

Дацюк А.В.

БЕЗПЕКА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА – стан зовнішньополітичної сфери держави, за якої забезпечуються її поступальний розвиток, своєчасне виявлення і нейтралізація деструктивних факторів впливу (загроз, викликів, небезпек), детермінованих міжнародним життям; напрям діяльності держави, націлений на здійснення спрямованого впливу на об’єкти її зовнішньополітичних інтересів з метою забезпечення національної безпеки. На відміну від систем регіональної, колективної, міжнародної безпеки, структурно-функціональні характеристики яких поширюються на групи держав або все світове співтовариство, **Б.з.** є безпековою характеристикою насамперед конкретної країни.

Загрозами **Б.з.** держави є: посягання на її державний суверенітет; висування територіальних претензій або реалізація інших форм зазіхання на територіальну цілісність; спроби втручання у внутрішні справи держави з боку інших держав або наддержавних об’єднань; воєнно-політична нестабільність у регіоні та світі; регіональні та локальні війни (військові конфлікти) у світі та поблизу кордонів країни; поширення міжнародного тероризму; зовнішнє стимулювання сепаратистських настроїв всередині країни; неконтрольована міграція тощо. Основними напрямками забезпечення **Б.з.** є: створення сприятливих зовнішньополітичних умов для поступального економічного, соціального, духовно-культурного розвитку країни; запобігання втручанням у внутрішні справи країни, відвернення посягань на її державний суверенітет та територіальну цілісність з боку інших держав; забезпечення повноправної участі в міжнародній та регіональних системах колективної безпеки; сприяння усуненню конфліктів, насамперед у суміжних регіонах; участь у міжнародній миротворчій діяльності під егідою ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій у сфері безпеки; участь у заходах щодо боротьби з міжнародними організованими злочинними угрупованнями та міжнародним тероризмом; протидія поширенню ядерної, інших видів зброї масового ураження та засобів її доставки.

Основи забезпечення **Б.з.** України визначаються Конституцією України та національним законодавством з питань національної безпеки. Чинне законодавство пов’язує забезпечення національних інтересів і безпе-

ки з підтриманням мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визначеними принципами і нормами міжнародного права. На досягнення цієї мети спрямовані й інші законодавчо визначені напрями діяльності держави: забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних, економічних, енергетичних та інших інтересів; сприяння міжнародному миру і безпеці у світі, участь у всеосяжному політичному діалозі для підвищення взаємної довіри держав, подолання традиційних і нових загроз безпеці; дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі в удосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес; запобігання конфліктам у регіонах, що межують з Україною, та врегулювання наявних конфліктів.

Суб’єктами забезпечення **Б.з.** як складової національної безпеки є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, центральні органи виконавчої влади в межах їхніх повноважень, визначених Конституцією і законами України.

Літ.: Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; Закон України про засади внутрішньої і зовнішньої політики. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua

Смолянук В.Ф.

БЕЗПЕКА ІНВЕСТИЦІЙНА (англ. Investment security) – сукупність нормативно-правових, соціальних і екологічних умов, що визначають тип і динаміку відтворювального процесу, які забезпечують надійність відшкодування та ефективність вкладеного капіталу.

Б.і. передбачає спроможність підтримувати виробничі накопичення і капітальні вкладення на рівні, що забезпечують необхідні темпи розширеного відтворення, реструктуризацію і технологічне переозброєння еконо-

міки. Тобто **Б.і.** дає змогу оптимально задовольняти поточні потреби економіки в капітальних вкладеннях за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання і повернення коштів, які інвестуються, досягнення оптимального співвідношення між розмірами іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за рубіж, підтримання позитивного національного платіжного балансу.

Основним критерієм **Б.і.** країни є здатність її економіки зберігати або принаймні поновлювати достатній рівень суспільного відтворення в умовах критичного зменшення (припинення) поставок ресурсів (товарів, послуг, технологій тощо) чи кризових ситуацій внутрішнього характеру. Названий критерій не може реалізуватись у часі, якщо суспільство не створює умови для нагромадження економічного потенціалу (інвестування) та дотримання вимог інвестиційної складової економічної безпеки. Головне, що необхідно зрозуміти, **Б.і.** – це здатність до створення умов щодо розширеного відтворення.

Методологія визначення критеріального рівня **Б.і.** дає можливість виділити її позитивний і нормативний аспекти. Позитивний аспект **Б.і.** виступає як поєднання захищеності і розвитку національної економіки. З позицій захищеності **Б.і.** передбачає подолання певних загроз і досягнення критеріального рівня соціально-економічних показників. З позицій розвитку **Б.і.** означає реалізацію необхідних темпів економічного зростання.

Нормативний аспект оцінки **Б.і.** виступає як поєднання стану і процесу розвитку, що гарантовані державою. Кінцевою метою цього поєднання є конкурентоспроможність економіки, а засобом її досягнення є інструменти індикативного регулювання інвестування та механізми саморозвитку.

Поняття “**Б.і.**” означає процес забезпечення такого стану інвестиційної сфери, за якого економіка здатна зберігати і підтримувати такий рівень інвестиційних ресурсів в умовах дії внутрішніх і зовнішніх загроз, що є необхідним для забезпечення стійкого розвитку і соціально-економічної стабільності країни, зростання конкурентоспроможності національної економіки та добробуту населення.

Б.і. – це і стан, і процес. З одного боку, **Б.і.** характеризує досягнутий рівень використання інвестиційних ресурсів в економіці, а з другого – розкриває процес та напрями ефективного їх використання.

Інвестування здійснюється в специфічних умовах макросередовища, що оцінюється суб'єктами інвестиційної діяльності за допомогою сукупності характеристик інвестиційного клімату.

Під інвестиційним кліматом зазвичай необхідно розуміти сукупність політичних, соціально-економічних, соціальних, культурних, організаційно-правових і географічних факторів, що притаманні тій чи іншій країні, які приваблюють або відштовхують інвесторів вкладати свої засоби в ту чи іншу господарську систему (економіку країни, регіону, підприємство).

Характер інвестиційного клімату зумовлюється стабільністю чинного законодавства, ефективністю існуючої інвестиційної політики держави, окремих секторів і галузей економіки, регіонів і господарюючих суб'єктів, наявністю дієвої системи управління інвестиціями, розвитком страхування інвестиційних ризиків, характером інвестиційного співробітництва, наявністю спеціалізованих банківських установ, фондів і трастів, інвестиційних компаній і дилерів, ступенем вирішення питання про приватну власність на земельні ділянки, стабільністю і конвертованістю національної валюти, а також ступенем привабливості інвестиційних проєктів.

Одним із найважливіших компонентів аналізу й управління **Б.і.** є аналіз загроз, динаміки їхнього нагромадження та оцінка ступеня їх впливу. При цьому мають бути розглянуті як внутрішні загрози (стан фондових ринків, банківської системи, технологічний рівень виробництва основних галузей економіки, ступінь зношеності основних виробничих фондів, неготовність будівельного комплексу регіону забезпечити необхідний рівень обсягів будівництва), так і зовнішні загрози, спричинені умовами на зовнішніх ринках і проявами відцентрових тенденцій. Тобто основне завдання полягає в побудові оцінки, що дає змогу в процесі діяльності інвестиційної системи чисельно визначити загрозу зменшення потоку інвестицій у реальний сектор економіки, щоб вчасно вжити заходів з недопущення цього.

Б.і. зумовлюється структурою і домінуванням на вітчизняному ринку тих чи інших мотивів інвестування, ступенем диверсифікації інвестиційних джерел. За інших рівних умов рівень інвестиційної безпеки підвищується за наявності більшої кількості джерел внутрішніх і зовнішніх інвестицій. На

рівень **Б.і.** держави впливає величина відпливу капіталу (крім прямих інвестицій в інші країни) з країни, оскільки на неї скорочується потенційно можливий обсяг сукупних інвестицій. **Б.і.** характеризується також рівнем повернення вкладених коштів. Особливе місце у забезпеченні **Б.і.** належить страхуванню інвестиційних ризиків. При цьому слід зазначити, що іноземний капітал більш “нервово” реагує на щонайменшу дестабілізацію в Україні, ніж національний. Необхідно підкреслити, що, на жаль, іноземні страхові структури розглядають Україну як країну з дуже високим ступенем інвестиційного ризику. Великого значення для забезпечення високого рівня **Б.і.** держави набуває добросовісна поведінка інвесторів. Впливає на стан **Б.і.** і рівень узгодження інтересів менеджерів, мажоритарних і міноритарних власників, які на практиці часто не збігаються. З позиції інвесторів подібна розбіжність збільшує ризик вкладень і ставить під сумнів отримання необхідної дохідності. У результаті один і той самий бізнес може мати для інвестора різну цінність залежно від відчуття непорушності своїх інтересів. Рівень **Б.і.** не в останню чергу зумовлюється ступенем інформованості інвесторів. У цьому зв’язку необхідно підкреслити, що в Україні інвестори, на думку експертів, мають справу з не досить ефективним ринком, що, з одного боку, дає можливість отримувати надприбутки інсайдерам, а з другого – робить більш-менш коректне прогнозування неможливим. Більшість торговців на вітчизняному фондовому ринку не в змозі визначити інвестиційну вартість акцій або внаслідок відсутності необхідної інформації, або внаслідок невідповідності персоналу до подібного аналізу. Поряд з цим **Б.і.** залежить від того, яким чином індивідуальні інвестори бажають отримувати інвестиційний дохід: у вигляді готівкових дивідендів або капіталізованого доходу. При цьому прибічники першого варіанта зменшують ліквідність ринку капіталу (роблять примарними перспективи майбутнього зростання), роблять його менш привабливим для міжнародних інвесторів. На рівень **Б.і.** впливає режим валютного курсу та відсоткова політика, що встановилися в країні. Так, скажімо, наявність валютного коридору поряд з позитивними реальними відсотковими ставками є визначальним чин-

ником залучення портфельних інвестицій у фінансові активи, що деноміновані в національній валюті. За макроекономічної стабільності різниця у відсоткових ставках в національній та іноземній валюті вказує на очікувану девальвацію національної валюти, що уможливорює прогнозування валютних курсів при непокритому паритеті відсоткових ставок економічними агентами в країні.

На рівні **Б.і.** позначається характер амортизаційної політики. Так, скажімо, амортизаційна політика, що передбачає вилучення у підприємств нарахованих сум амортизаційних відрахувань, явно знижує рівень інвестиційної безпеки.

Залежить **Б.і.** і від часових рамок прийняття рішень про інвестування. Найдовше триває процес прийняття рішень у міжнародних фінансових організаціях.

Б.і. визначається чіткою інвестиційною політикою, розрахованою на тривалу перспективу. Отже, справа – за виробленням і впровадженням інвестиційної державної політики.

І, нарешті, реалізація **Б.і.** визначається роботою механізму **Б.і.** як певного способу функціонування її системи.

Літ.: Аликаева М. В. Инвестиционная безопасность в экономическом обосновании экономической политики / М. В. Аликаева, А. К. Шовгенов. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2002; Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : монографія / О. І. Барановський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004; Борщ Л. М. Інвестиції в Україні: стан, проблеми і перспективи / Л. М. Борщ. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2002; Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Єрмошенко. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001; Закон України про інвестиційну діяльність // Закони та постанови. – К. : [б. в.], 1992; Інвестування української економіки : монографія / за ред. А. І. Сухорукова. – К. : Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки, 2005; Кириленко В. І. Інвестиційна складова економічної безпеки : монографія / В. І. Кириленко. – К. : КНЕУ, 2005; Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / за ред. А. І. Сухорукова. – К., 2003.

Кириленко В.І.

БЕЗПЕКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА – це складова національної безпеки держави, в рамках якої забезпечується такий стан внутрішніх і зовнішніх умов діяльності будь-якого суб’єкта господарювання чи особистості, який дає змогу нейтралізувати або

виключити можливість втрати об'єктів інтелектуальної власності, інформації про них та їх носіїв, а також витік інформації про створення, користування та зберігання об'єктів інтелектуальної власності.

Об'єкт Б.і. – носій інтелекту, об'єкт інтелектуальної власності та джерела інформації про нього, а також майнові права інтелектуальної власності суб'єкта господарювання.

Предмет Б.і. – ціннісна властивість об'єкта інтелектуальної безпеки, використання якої дасть можливість суб'єкту господарювання створити конкурентну перевагу та отримати додатковий прибуток.

Суб'єкт Б.і. – підрозділ, який забезпечує інтелектуальну безпеку суб'єкта господарювання.

Виклик Б.і. – стан внутрішніх і зовнішніх умов діяльності суб'єкта господарювання, який формується внаслідок дій з боку особи (фізичної чи юридичної) чи сукупності осіб, розвиток яких може призвести до змін, що погіршать умови існування об'єктів інтелектуальної безпеки та які спонукають суб'єкта господарювання до вжиття запобіжних заходів для протидії таким діям.

Небезпека Б.і. – стан внутрішніх і зовнішніх умов діяльності суб'єкта господарювання, який формується внаслідок дій з боку особи (фізичної чи юридичної) чи сукупності осіб, спрямованих на створення можливості негативного впливу на існування об'єктів Б.і. та які спонукають суб'єкта господарювання до вжиття як запобіжних заходів, так і заходів захисного характеру щодо протидії таким діям.

Загроза Б.і. – стан внутрішніх і зовнішніх умов діяльності суб'єкта господарювання, який формується внаслідок дій з боку особи (фізичної чи юридичної) чи сукупності осіб, спрямованих на готовність справляння негативного впливу на існування об'єктів інтелектуальної безпеки, у результаті яких суб'єкт господарювання зазнає збитків у межах своєї діяльності та які спонукають його до вжиття заходів захисного характеру щодо протидії таким діям.

Сучасними загрозами Б.і. України є: моральна і матеріальна недооцінка державою праці учених і фахівців з вищою освітою; зниження соціальної значущості учених і фахівців з вищою освітою в суспільстві; неперспективність професій, пов'язаних з наукою і працею на державу; небажання молодих людей займатися наукою; зниження якості

дипломних і випускних робіт, що захищаються, а також дисертацій на здобуття вченого ступеня; небажання або неможливість учених і фахівців з вищою освітою працювати за профілем підготовки; “відплив мізків” за межі України; використання учених і фахівців з вищою освітою не за напрямом отриманої спеціальності; поступове старіння і брак наукових кадрів за низкою напрямів.

Вказані загрози можуть призвести до величезних збитків, що завдаються країні (політичні, соціальні, економічні тощо), які не піддаються матеріальній оцінці і відновлюються протягом тривалого часу.

Під захистом у сфері інтелектуальної власності і захистом об'єктів інтелектуальної власності слід розуміти різні заходи, спрямовані на забезпечення Б.і. Очевидно, що заходи, пов'язані з попередженням загроз інтересам у сфері інтелектуальної власності, слід вважати пасивним захистом або пасивним забезпеченням Б.і. Водночас заходи, спрямовані на обмеження і ліквідацію наслідків небезпек, що з'явилися (чи з'являються), інтересам у сфері інтелектуальної власності, можна назвати активним захистом або активним забезпеченням Б.і. Пасивний захист інтересів України у сфері інтелектуальної власності сьогодні мають складати: розробка сучасної концепції науково-технічної політики, розвитку науки і освіти, які мають відповідати новим соціально-економічним умовам розвитку нашої країни в контексті її дії в рамках СОТ та євроінтеграції; розробка законів, законодавчих і нормативних актів, що забезпечують і стимулюють активний розвиток науки і освіти; розробка законів і законодавчих актів, які надійно захищають інтереси держави у сфері інтелектуальної власності, інтелектуальну власність, носіїв інтелектуальної власності і продукти їх розумової праці; конкретизація сучасних вимог до підготовки фахівців з вищою освітою і наукових кадрів; розробка вимог до якості дипломних і випускних робіт, дисертацій на здобуття наукового ступеня тощо.

До активного забезпечення Б.і. можна віднести: практичну реалізацію інтелектуальних можливостей особи, суспільства і держави; підвищення суспільної і соціальної значущості фахівців з вищою освітою і учених при вирішенні державних та інших завдань; поліпшення умов праці і життя носіїв інтелекту – учених і фахівців з вищою освітою;

надійний захист продуктів розумової діяльності носіїв інтелекту від різного роду посягань; використання учених і фахівців з вищою освітою тільки за їх профілем підготовки; відповідне моральне і матеріальне стимулювання роботи носіїв інтелекту; оперативне впровадження в практику і максимальне застосування результатів діяльності учених і фахівців з вищою освітою тощо.

Коли йдеться про **Б.і.**, не можна не сказати про ті умови, в яких доводиться розв'язувати сьогодні проблему забезпечення інтелектуальної безпеки України. Сьогоднішні умови розвитку України визначаються такими особливостями: зовнішньою і внутрішньою економічною нестабільністю в різних сферах; внутрішньополітичною нестабільністю; недостатньою повагою інтелектуально-розумової праці учених і фахівців з вищою освітою; низькою правовою і загальною культурою громадян; нездатністю існуючих законів надійно захистити інтелектуальну власність і самих носіїв наукового інтелекту; відсутністю сучасної концепції розвитку науки і техніки в інтересах реального економічного зростання нашої держави в контексті її дії в рамках СОТ і євроінтеграції; соціальною напруженістю слабозахищених верств населення; зростанням індивідуалізму; бажанням легкої наживи і швидкого збагачення будь-якими способами і засобами; неучастю значної кількості провідних учених у виробленні, ухваленні та реалізації науково-технічних, соціально-політичних і господарсько-економічних рішень найважливіших державних завдань; неефективністю і затяжним характером реформ, що проводяться в межах країни.

Крім того, формування політичної системи країни супроводжується частковою втратою управління і контролю, у тому числі і у сфері забезпечення **Б.і.** Україна має величезний інтелектуальний потенціал, який вимагає свого ефективного використання у вирішенні проблем забезпечення **Б.і.**

Очевидно, що для забезпечення, підтримки і зміцнення **Б.і.** України необхідно реалізувати комплекс організаційно-правових, господарсько-економічних та інших заходів, спрямованих не тільки на збереження і відтворення наявного інтелектуального потенціалу, але й підвищення престижності розумової праці, зацікавленості носіїв наукового інтелекту в плідній роботі. У процесі реалізації цих заходів виникає об'єктивна

необхідність перенесення центру тяжіння з пасивного захисту на активний.

Таким чином, можна зробити наступні висновки: **Б.і.** є важливим елементом у системі національної безпеки України, вона у своїй основі має інтереси у сфері інтелектуальної власності, загрози інтелектуальній власності і інтелектуальній безпеці, захист у сфері інтелектуальної власності і захист об'єктів інтелектуальної власності. Україна володіє значним інтелектуальним потенціалом для розв'язання проблем забезпечення своєї інтелектуальної безпеки і його необхідно використовувати. Забезпечити, підтримати і укріпити **Б.і.** України в сучасних умовах можливо тільки шляхом усунення загроз інтелектуальній власності і **Б.і.**, задоволення інтелектуальних інтересів особи, суспільства і держави.

Питання інтелектуальної безпеки вимагає розробки концепції інтелектуальної безпеки України. Її реалізація – необхідна умова ефективного функціонування в сучасному економічному просторі, а також у контексті членства України у СОТ і процесу євроінтеграції.

Літ.: Мосов С. П. Інтелектуальна безпека України в контексті її входження до СОТ / С. П. Мосов, А. Г. Жарінова // Інтелектуальна власність. – 2008; Мосов С. П. Термінологічний аналіз проблем інтелектуальної безпеки суб'єктів господарювання / С. П. Мосов // Вчені записки Університету "КРОК". – 2010; Ідріс К. Інтелектуальна власність – потужний інструмент економічного зростання / К. Ідріс : пер. з англ. Укрпатент. – К. : [б. в.], 2006; Закон України про авторське право і суміжні права зі змінами. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

Мосов С.П.

БЕЗПЕКА ІНФОРМАЦІЙНА (англ. – information security) – стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого усувається можливість заподіяння шкоди через: неповноту, невчасність та недостовірність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації.

Суб'єктами забезпечення **Б.і.** України слід вважати систему державних та недержавних інституцій, а також громадян України, об'єд-

наних спільною метою щодо захисту національних інтересів в інформаційній сфері.

До суб'єктів забезпечення **Б.і.** України належать: держава, що здійснює свої функції через відповідні органи державної влади шляхом створення системи забезпечення **Б.і.**; громадяни, організації та об'єднання, що наділені повноваженнями із забезпечення **Б.і.** відповідно до чинного законодавства. Можна розділити поняття **Б.і.** на дві основні складові: гуманітарну та технологічну. Забезпечення **Б.і.** України має здійснюватися за такими принципами: свобода збирання, зберігання, використання та поширення інформації; достовірність, повнота та неупередженість інформації; обмеження доступу до інформації виключно на підставі закону; гармонізація особистих, суспільних і державних інтересів; запобігання правопорушенням в інформаційній сфері; економічна доцільність; гармонізація українського законодавства в інформаційній сфері з міжнародним; пріоритетність національної інформаційної продукції.

Загальними методами забезпечення **Б.і.** є: правові, економічні, програмно-технічні. В Україні створена і функціонує структурно повна система забезпечення **Б.і.** Система забезпечення **Б.і.** України – це організована державою сукупність державних органів, посадових осіб, громадських організацій, окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями захисту національних інтересів України в інформаційній сфері, які реалізуються в межах законодавства України. На даний час основними елементами системи забезпечення **Б.і.** України є: Верховна Рада України та її профільні комітети: Комітет з питань національної безпеки і оборони, Комітет з питань свободи слова та інформації; Комітет з питань транспорту та зв'язку; Президент України та підпорядковані йому структури: Рада Національної безпеки і оборони України, Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України; адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (підпорядкована Президенту України); Національна Рада України з питань телебачення та радіомовлення; Кабінет Міністрів України, у підпорядкуванні якого перебувають: Департамент інформації та комунікацій з громадськістю (у складі Секретаріату Кабінету Міністрів України); Державний комітет телебачення та радіомовлен-

ня; Урядова комісія з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади; Національна комісія з питань регулювання зв'язку України; Державна служба інтелектуальної власності при Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України; Державна служба зв'язку при Міністерстві інфраструктури України; Державна архівна служба України; Державна служба статистики України; Державна служба України з питань захисту персональних даних; відділ боротьби з правопорушеннями у сфері високих технологій Департаменту Державної служби боротьби з економічною злочинністю при Міністерстві внутрішніх справ України.

Під національними інтересами в інформаційній сфері слід розуміти визначальні потреби людини (громадянина), суспільства та держави в інформаційній сфері, реалізація яких гарантує інформаційний суверенітет України, а також права та свободи людини в інформаційній сфері. В інформаційній сфері України вирізняються такі життєво важливі інтереси: 1) особи: забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації; недопущення несанкціонованого втручання у зміст, процеси обробки, передавання та використання персональних даних; захищеність від негативного інформаційно-психологічного впливу; 2) суспільства: збереження і примноження духовних, культурних і моральних цінностей українського народу; забезпечення суспільно-політичної стабільності, міжетнічної та міжконфесійної злагоди; формування і розвиток демократичних інститутів громадянського суспільства; 3) держави: недопущення інформаційної залежності, інформаційної блокади України, інформаційної експансії з боку інших держав та міжнародних структур; ефективна взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства в процесі формування, реалізації та коригування державної політики в інформаційній сфері; побудова та розвиток інформаційного суспільства; забезпечення економічного та науково-технологічного розвитку України; формування позитивного іміджу України; інтеграція України у світовий інформаційний простір.

Згідно з Доктриною інформаційної безпеки України (2009) на сучасному етапі основни-

ми реальними та потенційними загрозами інформаційній безпеці України є: 1) у зовнішньополітичній сфері: поширення у світовому інформаційному просторі спотвореної, недостовірної та упередженої інформації, що завдає шкоди національним інтересам України; прояви комп'ютерної злочинності, комп'ютерного тероризму, що загрожують сталому та безпечному функціонуванню національних інформаційно-телекомунікаційних систем; зовнішні негативні інформаційні впливи на суспільну свідомість через засоби масової інформації, а також мережу Інтернет; 2) у сфері державної безпеки: негативні інформаційні впливи, спрямовані на підрив конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів України; використання засобів масової інформації, а також мережі Інтернет для пропаганди сепаратизму за етнічною, мовною, релігійною та іншими ознаками; несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів органів державної влади; розголошення інформації, яка становить державну та іншу передбачену законодавством таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави; 3) у воєнній сфері: порушення встановленого регламенту збирання, обробки, зберігання і передавання інформації з обмеженим доступом в органах військового управління та на підприємствах оборонно-промислового комплексу України; несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів, незаконне збирання та використання інформації з питань оборони; реалізація програмно-математичних заходів з метою порушення функціонування інформаційних систем у сфері оборони України; перехоплення інформації в телекомунікаційних мережах, радіоелектронне глушіння засобів зв'язку та управління; інформаційно-психологічний вплив на населення України, у тому числі на особовий склад військових формувань, з метою послаблення їх готовності до оборони держави та погіршення іміджу військової служби; 4) у внутрішньополітичній сфері: недостатня розвиненість інститутів громадянського суспільства, недосконалість партійно-політичної системи, непрозорість політичної та громадської діяльності, що створює передумови для обмеження свободи слова, маніпулювання суспільною свідомістю; негативні інформаційні впливи, у тому числі із застосуванням спе-

ціальних засобів, на індивідуальну та суспільну свідомість; поширення суб'єктами інформаційної діяльності спотвореної, недостовірної та упередженої інформації; 5) в економічній сфері: відставання вітчизняних наукоємних і високотехнологічних виробництв, особливо у сфері телекомунікаційних засобів і технологій; недостатній рівень інформатизації економічної сфери, зокрема кредитно-фінансової системи, промисловості, сільського господарства, сфери державних закупівель; несанкціонований доступ, порушення встановленого порядку роботи з інформаційними ресурсами в галузях національної економіки, спотворення інформації в таких ресурсах; використання неліцензованого і несертифікованого програмного забезпечення, засобів і комплексів обробки інформації; недостатній рівень розвитку національної інформаційної інфраструктури; 6) у соціальній та гуманітарній сферах: відставання України від розвинених держав за рівнем інформатизації соціальної та гуманітарної сфер, насамперед освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, культури; недодержання прав людини і громадянина на отримання інформації, необхідної для захисту їх соціально-економічних прав; поширення в засобах масової інформації невластивих українській культурній традиції цінностей і способу життя, культу насильства, жорстокості, порнографії, зневажливого ставлення до людської і національної гідності; тенденція до витіснення з інформаційного простору та молодіжної культури українських мистецьких творів, народних традицій і форм дозвілля; послаблення суспільно-політичної, міжетнічної та міжконфесійної єдності суспільства; відставання рівня розвитку українського кінематографу, книговидання, книгорозповсюдження та бібліотечної справи від рівня розвинених держав; 7) у науково-технологічній сфері: зниження наукового потенціалу в галузі інформатизації та зв'язку; низька конкурентоспроможність вітчизняної інформаційної продукції на світовому ринку; вплив за кордон наукових кадрів та суб'єктів права інтелектуальної власності; недостатній захист від несанкціонованого доступу до інформації внаслідок використання іноземних інформаційних технологій та техніки; неконтрольована експансія сучасних інформаційних технологій, що створює передумо-

ви технологічної залежності України; 8) в екологічній сфері: приховування, несвоєчасне надання інформації або надання недостовірної інформації населенню про надзвичайні екологічні ситуації чи надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру; недостатня надійність інформаційно-телекомунікаційних систем збирання, обробки та передавання інформації в умовах надзвичайних ситуацій; низький рівень інформатизації органів державної влади, що унеможлиблює здійснення оперативного контролю та аналізу стану потенційно небезпечних об'єктів і територій, завчасне прогнозування та реагування на надзвичайні ситуації. Успіхи на шляху забезпечення **Б.і.** України можливі лише за умов формування такої інформаційної політики держави, яка б давала змогу вирішити фундаментальні завдання розвитку суспільства, головними з яких є формування єдиного інформаційного простору, входження України у світовий інформаційний простір. Крім того, увага повинна приділятися формуванню демократично орієнтованої масової свідомості, розвитку інформаційних послуг, подоланню інформаційної нерівності, розширенню правового поля регулювання суспільних відносин, пов'язаних у першу чергу з отриманням, використанням і поширенням інформації.

Літ.: *Доктрина* інформаційної безпеки України від 8 лип. 2009 р. № 514/2009; *Закон* України "Про основні засади розвитку інформаційного суспільства" від 9 січ. 2007 р. № 537-V; *Закон* України "Про основи національної безпеки України" від 19 черв. 2003 р. № 964-IV.

Марутян Р.Р.

БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНА – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави (національних інтересів), за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація загроз національним інтересам у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави.

Існують два підходи щодо операціоналізації поняття **Б.н.** Згідно з першим підходом **Б.н.** розглядається в контексті захисту національних інтересів, а згідно з другим – базисних цінностей суспільства. У межах обох підходів виникає ключова проблема – виз-

начення множини національних інтересів, або множини національних цінностей. Проблема може бути зведена до тріади питань: національні цінності (інтереси) – які, кого, за рахунок кого (чого) їх захищати (реалізувати)? Однозначно відповісти на ці питання поза межами політичного процесу (компромісу) досить важко.

Коли поняття **Б.н.** увійшло в політичний лексикон на Заході, воно використовувалося як синонім обороноздатності держави і фактично до середини 80-х рр. ХХ ст. під цим поняттям головним чином розуміли воєнну та політичну безпеку. З початку 90-х рр. у теоретичних дослідженнях, філософсько-соціологічній та політичній літературі поняття **Б.н.** та проблему її забезпечення розглядають з урахуванням економічних, соціокультурних та інших чинників. Сьогодні певною мірою сформувалось загальне розуміння базових категорій, які використовуються під час розв'язання проблеми **Б.н.**, що сприяє розробці достатньо структурованих, з відносно чітким понятійним апаратом керівних документів з питань її забезпечення. Є розуміння, що **Б.н.** – досить складне соціально-політичне явище, яке відображає наслідки багатогранної життєдіяльності, накопичений історичний досвід, уподобання і культуру кожної людини (індивіда), суспільства, держави, загалом земної цивілізації, що воно має багато відтінків, закріплених правом як сукупний стан, який акумулює безкінечну множину видів збитків, а також можливих уявлень про загрози та їх наслідки. Але до цього часу у дослідників відсутня єдина думка, що доцільно розуміти під поняттям **Б.н.** – стан чи категорію, яка характеризує стан.

Вітчизняні та іноземні дослідники, нормативні документи дають різні тлумачення сутності поняття **Б.н.** через його складний, багатокомпонентний та міждисциплінарний характер. Тому є підстави стверджувати, що в міжнародній політиці, внутрішній та зовнішній політиці держав, у теорії та практиці державного управління не існує поняття, яке могло б порівнятися за ступенем туманності, частоті нечіткого вживання з поняттям **Б.н.** Це свідчить про відсутність єдиного розуміння сутності, природи виникнення, діалектики розвитку, механізмів формування й можливого управлінського впливу на системні характеристики явища, яке оз-

начають поняттям **Б.н.** Водночас найбільш розповсюдженою є думка, що **Б.н.** – категорія, яка характеризує ступінь (міру, рівень) захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави. Тобто це поняття тісно пов'язане з усіма формами, напрямками та проявами взаємодії в системі “природа – людина – суспільство”. Як поняття **Б.н.** вживається стосовно широкого кола об'єктів і процесів для характеристики їх захисту від різних негативних впливів природного та соціального характеру (часто – у контексті характеристики умов їх розвитку чи функціонування). Тому **Б.н.** має розглядатися як специфічна властивість динамічних систем, як комплексний критерій оцінки її якості, який характеризує динаміку її розвитку та технічне втілення.

Б.н. має три взаємозалежних рівні: безпека людини (громадянина), безпека суспільства та безпека держави. Пріоритетність вказаних рівнів визначається дією багатьох зовнішніх і внутрішніх факторів суб'єктивного та об'єктивного, зокрема характером суспільних відносин, політичною системою, економічним укладом, ступенем розвитку інститутів громадянського суспільства, станом зовнішніх зносин з іншими країнами та іншими чинниками.

Б.н. є змінною величиною, оскільки за своєю суттю це інтегральна багатокомпонентна оцінка наявного, бажаного чи прогнозованого рівня (ступеня) захищеності життєво важливих національних інтересів та умов їх реалізації, зокрема, стану соціально-економічної системи, соціальних та політичних інститутів у країні, спроможності сил і засобів сектора безпеки протистояти загрозам указаним інтересам тощо.

Конкретне значення **Б.н.** завжди перебуває на інтервалі від абсолютної безпеки (ідеальний стан), коли події, явища, процеси, які породжують небезпеки реалізації національних інтересів, повністю відсутні, до абсолютної небезпеки, коли сукупний вплив вказаних небезпек вносить до порядку денного питання про можливість існування соціальної системи (держави), наприклад її розпад, насильницька зміна конституційного устрою тощо. Тому за будь-яких умов **Б.н.** не можна

розглядати як стан, коли немає небезпеки. Історичний досвід не містить прикладів, коли б такого стану вдалося досягти навіть окремій людині, не кажучи вже про різні форми соціальних утворень. Навпаки, намагаючись захистити себе від тих чи інших загроз, вони створили такі види та системи виробничих і технологічних потужностей, озброєнь і в такій кількості, що це стало однією з найбільших загроз для кожної людини. Тому як основу для розкриття змісту поняття **Б.н.** необхідно розглядати певний стан системи (об'єкта, процесу), досягнутий унаслідок запобігання шкоди її розвитку (життєдіяльності).

Бажаний рівень **Б.н.** (гарантований, критично допустимий чи недопустимий тощо) часто розглядається як мета, спосіб або необхідна умова успішного функціонування та існування людини, суспільної групи, суспільства чи держави, а їх розвиток уявляється як рух за певною траєкторією в середовищі, яке характеризується сукупністю взаємозумовлених факторів зовнішнього і внутрішнього характеру, що можуть бути описані певним набором показників (індикаторів). У такому розумінні **Б.н.** є системною кількісно-якісною характеристикою розвитку соціальної системи як об'єкта реальної дійсності на той чи інший момент часу. З огляду ж на ієрархічність побудови соціальних систем можна стверджувати, що **Б.н.** є складна багаторівнева система, яка формується в руслі об'єктивних і суб'єктивних процесів під прямим та опосередкованим впливом багатьох факторів. Ці фактори можуть мати економічне, політичне, воєнне, природне, техногенне чи інше походження. Діалектична єдність усіх складових **Б.н.** як системи зумовлена нерозривністю процесу функціонування та розвитку людини, суспільства, держави не тільки в просторі, а й в часі. Закон України “Про основи національної безпеки України” визначив сфери, де суб'єкти державного управління національною безпекою мають забезпечити захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, а саме сфери: правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та

інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління під час виникнення негативних тенденцій до створення загроз національним інтересам.

Б.н. України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих (затверджених) в установленому порядку загальнодержавних та галузевих концепцій, доктрин, стратегій та програм, у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах, а вибір конкретних засобів і шляхів її забезпечення зумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

Правову основу у сфері **Б.н.** України становлять Конституція, закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, а також видані на виконання законів інші нормативно-правові акти. Основним механізмом реалізації вказаної *політики* є взаємодіюча сукупність вищих посадових осіб держави, органів державного і військового управління, інших державних і недержавних структур, які, використовуючи наявний у їх розпорядженні потенціал, здійснюють взаємоузгоджену діяльність відповідно до принципів забезпечення національної безпеки та у правовому полі чинного законодавства з метою прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації загроз національній безпеці.

Таким чином, **Б.н.**, з одного боку, це тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів, які визначаються відповідними настановами (політичними, правовими та іншими), за яких за-

безпечується збереження їх якісної визначеності, та вільне, яке відповідає їх природі, функціонування. З другого боку – це певна захищеність вказаного функціонування від потенційних і реальних загроз.

Відсутність національної злагоди щодо основних напрямів суспільно-політичних та соціально-економічних змін українського суспільства значною мірою є наслідком наявності серед різних соціальних груп і між гілками влади найрізноманітніших, часто суперечливих тлумачень і світоглядно-філософських уявлень щодо сутності **Б.н.** Конфлікт щодо визначальних чинників безпеки, зовнішньої та внутрішньої політики між соціальними групами й між гілками влади не може не приводити до зростання соціальної нестабільності, злочинності, корупції, виникнення етнічних, конфесійних і регіональних конфліктів, і загалом – до зниження ефективності використання наявного потенціалу України для забезпечення її безпечного та сталого розвитку.

Останніми роками, у т. ч. і в Україні, спостерігається активізація спроб щодо подальшої операціоналізації поняття **Б.н.** у контексті системи базисних цінностей суспільства як структурного (цінності типу: “справедливість”, “виживання”, “розвиток”, “свобода”, “права людини”, “добробут” та ін.), так і функціонального рівнів. Але за будь-яких умов задоволення потреби у безпеці на всіх її рівнях (індивідуальному, суспільному, національному, міжнародному) передбачає застосування системного підходу щодо всебічного врахування низки факторів, які здійснюють вплив на безпечний розвиток соціальної системи. Найважливішими серед них є:

- тенденція зростання ролі екологічних факторів у житті людства та розуміння економічної природи проблем, які накопичилися в біосфері та вимагають для їх розв'язання спільних зусиль світового співтовариства, певного рівня співробітництва в системі міжнародних відносин;

- необхідність подальшого пізнання та врахування під час розробки стратегії безпечного розвитку того чи іншого суспільства еволюційних законів функціонування й розвитку природи та суспільства;

- важливість вибору такої стратегії національного розвитку, за якої досягається гармонія екологічних, соціальних, економіч-

них, політичних взаємовідносин та співвідношень;

- всебічне врахування не тільки культурно-історичних особливостей національного розвитку, а й основних параметрів, складових і характеристик міжнародної безпеки, вплив яких часто є вирішальним під час розв'язання комплексної проблеми забезпечення **Б.н.**, тобто врахування реалій суперечливого, але в цілому взаємозалежного та цілісного світу;

- суперечливість, взаємозалежність та тенденції досить динамічних змін загальнолюдських, національних, класових, групових та особистісних інтересів, а в деяких випадках і ціннісних орієнтацій.

Комплексне врахування цих факторів та аналіз різних точок зору на сутність поняття **Б.н.** у контексті сучасних глибинних змін світового економічного, політичного та культурного простору дає змогу також дійти висновку, що мають бути продовжені дослідження співвідношення національного й державного інтересу, міжнародного й національного інтересу у сучасній світовій політиці.

Літ.: *Закон України про основи національної безпеки* // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351 (зі змінами); *Ситник Г. П.* Державне управління національною безпекою (теорія і практика) : монографія / Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Ситник Г. П.* Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. : у 3 ч. – Ч. 1 : Філософсько-методологічні та системні основи забезпечення національної безпеки / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, Д. Я. Кучма. – К. : НАДУ, 2009; *Абдурахманов М. И.* Геополитика, международная и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Баришполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; *Общая теория национальной безопасности : учебник* / А. В. Возженников, Н. В. Кривельская, И. К. Макаренко и др. / под общ. ред. А. А. Прохожева. – М. : Изд-во РАГС, 2002; *Міжнародна і національна безпека* : корот. слов. термінів / за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004; *Энциклопедия государственного управления в России* : в 2 т. – Т. 1 / под общ. ред. В. К. Егорова. – М. : Изд-во РАГС, 2008.

Ситник Г.П.

БЕЗПЕКА ПОЛІТИЧНА – складова національної безпеки, забезпечення якої передбачає: наявність внутрішніх та міжнародних механізмів для запобігання і усунення впливу загроз на людину та суспільство; належний рівень життєдіяльності населення, те-

риторіальну цілісність та суверенітет держави; стабільність і розвиток політичної системи суспільства; баланс інтересів особистості, суспільства та держави.

У сучасній політологічній думці відсутнє загальновизнане та прийняте визначення **Б.п.** Це пов'язано з тим, що, з одного боку, політика як складне соціальне явище має кілька значень, з другого – існують різні трактування поняття *безпеки*.

Найбільш поширеним у розумінні **Б.п.** є розгляд її як захисту певних соціальних (політичних) суб'єктів суспільства в рамках політичної діяльності. Під політикою (англ. – policy) в цьому випадку розуміють розробку та реалізацію певної політичної лінії. Політика в даному сенсі виступає як така, що орієнтує та спрямовує життєдіяльність суспільства на досягнення спільних цілей, забезпечує функціонування всіх його підсистем, регулює важливіші процеси в суспільстві, інтегрує діяльність соціальних суб'єктів та створює необхідні умови безпечного життя людини (Конституція України, ст. 3), що є сутнісними ознаками забезпечення **Б.п.**

Необхідність захисту соціальних суб'єктів на політичному рівні виникає внаслідок появи розривів зв'язків у соціальних структурах, що порушує нормальне функціонування суспільства та негативно впливає на процеси життєдіяльності населення країни. Усунення цих несприятливих наслідків пов'язано з діяльністю системи управління, передусім державного, яка своєчасно повинна коригувати соціальні процеси та спрямовувати їх у безпечне русло. Але так буває не завжди. Якщо дії різних соціальних суб'єктів заздалегідь неузгоджені, виникає їх зіткнення. У результаті розгортання боротьби (політичної в тому числі), з одного боку, суб'єкти діяльності починають сприймати один одного як загрозу для себе, з другого – з'являються наслідки їх дій, які можуть сприйматися ними як негативні явища, від яких потрібен захист. Таким чином, ситуація появи загрози розглядається як результат виникнення специфічної форми відносин між політичними суб'єктами, коли один з них вважається загрозливим для іншого. Тобто загроза завжди розглядається як зовнішня відносно того суб'єкта, який потребує захисту. Якщо навіть ідеться про внутрішньополітичні загрози, усередині системи обов'язково виділяються дві підсистеми: одна визначається віднос-

но іншої загрозливою, а інша, відповідно, потребує захисту, який полягає в зміні несприятливих політичних відносин між суб'єктами, запобіганні небезпечним діям, локалізації та блокуванні можливих джерел загроз тощо.

Механізмом, який виконує функцію забезпечення **Б.п.** у суспільстві в сучасних умовах, є політична система суспільства. Вона, з одного боку, є виразником політичної волі народу, його інтересів, організатором здійснення політичної влади для досягнення соціально значимих цілей у суспільстві, з другого – зобов'язана створювати безпечні умови існування населення, захищати та узгоджувати інтереси різних соціальних суб'єктів. Процес забезпечення **Б.п.** може бути представлений за двома основними напрямками. Перший – пов'язаний із захистом цілісності соціальної системи від зовнішніх та внутрішніх загроз, які можуть перешкоджати реалізації основних функцій в організації життєдіяльності людей усередині суспільства. Для цього в державі як найважливішому елементі політичної системи суспільства існують відповідні структури, призначені для захисту від зовнішніх загроз: збройні сили, прикордонні війська, служби розвідки тощо. Для підтримання соціально-політичного та економічного порядку всередині країни, усунення внутрішніх загроз створюються також відповідні державні та недержавні органи, установи, організації.

Другий напрям у забезпеченні **Б.п.** пов'язаний із необхідністю захисту самої політичної системи суспільства та всіх її елементів, насамперед держави (захист держави виділено окремим завданням у забезпеченні національної безпеки). Крім того, у сучасних умовах велике значення також надається захисту стабільного функціонування та розвитку політичної системи суспільства, що дає можливість своєчасно та адекватно реагувати на внутрішні та зовнішні загрози, які можуть дестабілізувати суспільство.

Джерела загроз політичній системі суспільства можуть перебувати як зовні, так і всередині країни. Прикладами таких політичних небезпек можуть слугувати суперечки між державами, неконтрольований розвиток яких може призвести до конфліктів та війн, нелегітимні дії політичних сил щодо зміни політичного устрою, силового захоплення влади, організації державних переворотів тощо.

Політична система суспільства, яка складається з державних та суспільних організацій, об'єднань, рухів відповідно до правових норм та принципів, що існують у країні, повинна організовувати та керувати процесом виявлення та адекватного реагування на загрози цілісності суспільства. Формами утримання політичної стабільності в соціумі та усунення виявлених небезпек можуть бути як адаптивні, демократичні, “м'які”, так і авторитарні, “жорсткі”, з використанням засобів примусу, які передбачаються чинним законодавством держави, а також вимогами міжнародного права.

Якщо суспільство не спроможне за певних обставин захистити себе або налагодити нормальну життєдіяльність усередині країни, функцію захисту можуть виконувати міжнародні механізми, які залучаються ззовні. Варіантів такого залучення багато, вони є різними за історичними обставинами, культурними традиціями, національною специфікою країн, місцем розгортання тощо. Механізми такого роду пов'язані, наприклад, з участю держави у військових та інших союзах та блоках, гуманітарними та іншими місіями міжнародних організацій усередині країни, введенням тимчасових міжнародних адміністрацій на певних територіях після війн, природних катастроф тощо.

Процес забезпечення **Б.п.** щодо інших складових *національної безпеки* має специфіку. Вона пов'язана з тим, що **Б.п.** спрямована на організацію та управління всіма соціальними суб'єктами в інтересах підтримання цілісності існування та розвитку суспільства, тому об'єкти, суб'єкти та принципи забезпечення політичної та національної безпеки збігаються.

Основними критеріями забезпечення **Б.п.** можуть бути якісні характеристики суспільства, які визначають стратегічні напрями політичної та управлінської діяльності, до досягнення яких прагне держава. До них можна віднести: зовнішньополітичну стабільність; здатність органів державної влади та управління своєчасно реагувати на зовнішні та внутрішні загрози; стабільне внутрішнє функціонування всіх елементів соціуму, які забезпечують належну життєдіяльність населення; спадкоємність системи правління та політичного режиму, правонаступництво державної влади; задоволення реалізації політичних та інших інтересів

людей і соціальних груп у ненасильницьких формах активності; стабільність та наявність умов розвитку ідеологічних і суспільно-психологічних основ суспільства; наявність та реалізація стратегії і тактики суспільно-політичних змін у суспільстві, а також забезпечення політичної стабільності.

Інше трактування політики (англ. – politics) як форми відносин між політичними суб'єктами, що пов'язана з боротьбою за отримання та утримання політичної влади в державі, висвітлює ще один важливий аспект бачення **Б.п.** Саме боротьба між суб'єктами політичного процесу передбачає побудову ними різних локальних систем захисту своїх політичних організацій від впливів опонентів. Взаємодія цих систем забезпечення безпеки певним чином позначається на можливості функціонування політичної системи суспільства в цілому. Дестабілізація політичної системи може значно зменшувати ефективність її діяльності щодо реалізації базових функцій у суспільстві, а отже, і забезпечення політичної безпеки. Крім того, політична боротьба орієнтована, як правило, реагувати на наявні, відомі загрози, досягнення короткострокових цілей, що відволікає увагу політичних сил від розробки проєктів та програм майбутнього розвитку суспільства, аналізу можливих негативних наслідків в їх реалізації. Таким чином, профілактиці виникнення загроз у реалізації функції забезпечення безпеки взагалі й політичної зокрема не приділяється необхідної уваги. Підхід у забезпеченні **Б.п.**, спрямований лише на захист політичних суб'єктів, є не повним. За такого підходу важко врахувати динамічні зміни суспільно-політичної ситуації, які постійно породжують нові загрози, для реагування на які, як правило, відсутні адекватні методи та засоби.

Акцент на недопущенні, профілактиці появи загроз у політичній сфері зроблено в іншому, діяльнішому підході у трактуванні **Б.п.** У його рамках політика розглядається як специфічний вид діяльності, який породжує політичні небезпеки, оскільки в політичній боротьбі, як правило, відсутні адекватні механізми врахування можливостей появи негативних наслідків реалізації політичних рішень, особливо розрахованих на довготермінову перспективу. Поява цих наслідків сприймається людьми як негативні явища, які за системного розгляду цілісності су-

спільства виступають як розрив між організаційною діяльністю держави та функціонуванням громадянського суспільства, яке не в змозі в цьому разі достойно реалізувати свої інтереси. Виникають суперечки в суспільстві, на тлі яких розгортається політична боротьба. Але в діяльному підході вважається за необхідне джерело небезпеки і загрозовий об'єкт розглядати в рамках однієї системи. Тобто політичні супротивники не протиставляються, а розглядаються як об'єднані елементи однієї системи, яка має рухатися до спільної мети в інтересах усього суспільства. Але при цьому враховується, що вони (супротивники) мають різне бачення та розуміння шляхів досягнення цієї мети. Політична безпека в даному разі пов'язується вже не тільки із захистом певного політичного суб'єкта, а насамперед з розробкою, узгодженням та реалізацією соціально значущих проєктів та програм дій. За такого підходу боротьба та протистояння політичних сил переноситься у сферу мислення людини, знань та комунікації, для забезпечення розробки найкращих та безпечних проєктів розвитку суспільства.

Протиріччя між політиками, які репрезентують в органах державної влади інтереси виборців, виникають як відображення різноспрямованості інтересів різних верств населення в суспільстві. Причинами непорозуміння між ними в діяльному підході вважаються: відсутність адекватних засобів і методів опису актуальної ситуації та розробки проєктів бачення майбутнього, маніпуляції в комунікації, які ведуть до відтворення відносин боротьби та конфронтації в суспільстві. Дійсний вихід з політичних протистоянь та забезпечення **Б.п.** передбачає розуміння суб'єктами політики того, що головна небезпека полягає саме в неадекватності наявних методів та засобів організації політики та державного управління. Їх своєчасна розробка та застосування дає можливість перенести акцент у забезпеченні **Б.п.** із захисту від загроз та негативних явищ на профілактику їх появи на стадії формування проєктів та програм діяльності в масштабах держави. Політична система суспільства, якщо вона орієнтована на узгодження інтересів різних соціальних суб'єктів, може стати надійним механізмом, який буде забезпечувати стабільність та розвиток усіх сфер життєдіяльності суспільства, знімати протиріччя на

стадії їх розуміння та опрацювання в мисленні як стосовно проблем усередині суспільства, так і сприяти ефективному розв'язанню суперечок у міжнародних відносинах. Функція захисту, звичайно, залишається в діяльності політичної системи суспільства, але вона вже буде спрямована більшою мірою на усунення негативних наслідків подій, які вже трапились. Історичний досвід свідчить про те, що несподівані події завжди будуть виникати внаслідок їх важкого передбачення та врахування в державному управлінні, неминучості певних помилок та збоїв у функціонуванні системі. Тому необхідно враховувати, що абсолютну безпеку забезпечити не можливо, але створити систему запобігання та профілактики небезпек – необхідно. Таким чином, у діяльній системі підході під **Б.п.** розуміється складова національної безпеки, яка забезпечує належний рівень життєдіяльності населення, територіальну цілісність та суверенітет держави, стабільність і розвиток політичної системи суспільства, баланс інтересів особистості, суспільства і держави за рахунок ефективного функціонування політичної системи суспільства, у якій передбачені механізми створення та реалізації політичних програм, запобігання та подолання негативних явищ завдяки своєчасній розробці та використанню в політиці та державному управлінні необхідних для цього засобів та методів.

Літ.: *Анисимов О. С.* Цивилизационная безопасность: сущность и пути становления / О. С. Анисимов. – М. : [б. и.], 2008; *Кремень В. Г.* Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення : монографія / В. Г. Кремень, І. Ф. Білько, С. І. Головащенко. – К. : МАУП, 1998; *Політологія.* Навчально-методичний комплекс : підручник. – Вид. 2-ге, перероб. та допов. – К. : Центр навч. л-ри, 2005; *Циганов В. В.* Політична безпека і безпечна політика: складові, ознаки, стан, тенденції / В. В. Циганов. – К. : Ніка-Центр, 2006.

Кучма Д. Я.

БЕЗПЕКА ФІНАНSOVA (англ. Finance security) – стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, податкової систем, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.

У цілому стан **Б.ф.** є головним критерієм оцінки ефективності державної політики і діяльності владних структур під час реформування і розвитку фінансово-кредитної сфери. Основний понятійний апарат **Б.ф.**: об'єкт, суб'єкт і предмет **Б.ф.**; основна мета підтримання **Б.ф.** держави на належному рівні; концепція забезпечення **Б.ф.**; стратегія забезпечення **Б.ф.**; механізм забезпечення **Б.ф.**; методи забезпечення **Б.ф.**; принципи забезпечення **Б.ф.**; національні інтереси у фінансово-кредитній сфері; загрози **Б.ф.**; основні критерії та індикатори стану фінансово-кредитної сфери; основні напрями (пріоритети) державної політики щодо забезпечення **Б.ф.**; моніторинг стану **Б.ф.**; інформаційне та аналітично-прогнозне забезпечення системи **Б.ф.**; повноваження суб'єктів системи забезпечення **Б.ф.**

Об'єкти **Б.ф.** – фінансово-кредитна сфера як механізм і явища, на які спрямовується діяльність суб'єктів **Б.ф.** держави щодо її забезпечення.

Суб'єкти **Б.ф.** – держава як законодавча, виконавча і судова влада, фінансово-кредитна сфера як системна сукупність фінансових інститутів; регіони; первинні ланки національної економіки; населення.

Предмет **Б.ф.** – діяльність суб'єктів фінансової безпеки як реалізація сукупності принципів, функцій і конкретних заходів щодо забезпечення фінансової безпеки, спрямована на об'єкти **Б.ф.**

Основна мета підтримання **Б.ф.** держави на належному рівні впливає із сутності **Б.ф.** і полягає у безперервному і сталому підтриманні такого стану фінансово-кредитної сфери держави, який характеризується збалансованістю і якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг; стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз); здатністю цієї сфери забезпечувати захист національних фінансових інтересів; достатні обсяги фінансових ресурсів для всіх і суб'єктів господарювання, і населення і в цілому – ефективне функціонування національної економічної системи і соціальний розвиток. При цьому параметри фінансово-кредитної сфери мають бути такими, щоб забезпечувати і внутрішню, і зовнішню збалансованість. Її розміри мають бути достатніми для забезпечення ефективного функціонування економіки, а механізми, що

використовуються при цьому, здатними забезпечувати належну стійкість до дії загроз.

Концепція забезпечення **Б.ф.** – система теоретичних і методичних поглядів на забезпечення фінансової безпеки.

Стратегія забезпечення **Б.ф.** – розрахований на довгий період часу план (програма, системна сукупність) дій сукупності суб'єктів **Б.ф.** щодо її забезпечення. Стратегія забезпечення **Б.ф.** України має бути складовою економічного курсу держави. Вона визначає основні напрями, підходи і пріоритети діяльності органів державної влади щодо розв'язання проблем, пов'язаних із подоланням кризових явищ у фінансово-кредитній сфері та пошуком шляхів її реформування, становлення та подальшого розвитку. Стратегія має розроблятися на засадах директивних та нормативно-правових актів Президента України, ВРУ і КМУ і після цього стати основою для розробки державних програм і створення системи забезпечення **Б.ф.** в Україні.

Механізм гарантування **Б.ф.** держави – системна сукупність організаційної структури, методів, технологій та інструментів, завдяки якій має забезпечуватися **Б.ф.** Механізм забезпечення **Б.ф.** включає: 1) організаційну структуру (системну сукупність органів законодавчої, виконавчої і судової влади, суб'єктів господарювання та громадських інституцій, що беруть участь у забезпеченні фінансової безпеки); 2) сукупність принципів забезпечення **Б.ф.** держави; 3) методи забезпечення безпеки фінансово-кредитної сфери; 4) правові засади, завдяки яким регламентуються відносини у сфері розвитку та функціонування системи забезпечення **Б.ф.**; 5) основні функції щодо підтримання **Б.ф.** на належному рівні; 6) сукупність індикаторів **Б.ф.** (стану фінансово-кредитної сфери); 7) підсистему моніторингу стану фінансово-кредитної сфери; 8) підсистему інформаційного і аналітично-прогнозного забезпечення; 9) повноваження і завдання основних суб'єктів системи забезпечення **Б.ф.**

Щодо **Б.ф.** загроза – це наявне або потенційно можливе негативне явище (чинник), що створює небезпеку для реалізації національних інтересів у фінансово-кредитній сфері країни, фінансових інтересів регіонів, суб'єктів господарської діяльності і населення.

Основними загрозами у сфері **Б. ф.** є такі: недосконалість бюджетної політики і нецільове використання коштів бюджету; переважно фіскальний характер системи опо-

даткування; значні розміри державного та гарантованого державою боргу, проблеми з його обслуговуванням; різкі зміни рівня цін та курсу національної валюти; недостатні розміри золотовалютних резервів; невисокий рівень капіталізації банківської системи, невеликі обсяги довгострокового банківського кредитування та значний рівень відсоткових ставок по кредитах; криміналізація та масштабний відплив капіталу у “тінь” і за кордон; фінансова залежність національної економіки від зовнішніх джерел; нецільове використання коштів державного бюджету; складний фінансовий стан підприємств, недостатність власних коштів для формування необхідного інвестиційного потенціалу, незначні обсяги інвестицій; недосконалість нормативно-правової бази регулювання платіжно-розрахункових відносин, криза неплатежів.

Неадекватне реагування на зазначені загрози призводить до фінансових криз, що виявляється у різкому падінні ВВП, порушенні процесу формування і розподілу централізованих фондів держави, дестабілізації банківської системи, знеціненні національної валюти та дефолті із суверенних боргів.

Поняття протилежне загрози – гарантія **Б.ф.** Гарантія – це умова (системна сукупність умов), за якої обов'язково забезпечується необхідний рівень **Б.ф.** держави. Умова може мати економічний або правовий характер і виступати як законодавчий акт чи нормативний документ.

Основними напрямками діяльності держави і суспільства щодо забезпечення **Б.ф.** України є: об'єктивний і всебічний аналіз, прогнозування загроз **Б.ф.** в усіх сферах їх проявів; визначення критеріїв **Б.ф.** та їх порогових значень, розробка системи заходів та механізмів забезпечення **Б. ф.** країни; організація діяльності законодавчих та виконавчих органів державної влади України з реалізації комплексу заходів, спрямованих на попередження або послаблення загроз національним фінансовим інтересам; підтримка на необхідному рівні стратегічних та мобілізаційних ресурсів держави.

Під національними фінансовими інтересами слід розуміти сукупність об'єктивних потреб незалежної країни, задоволення яких забезпечує ефективне функціонування та сталий розвиток фінансово-кредитної сфери. Фінансові інтереси є об'єктивним виразом

функціонування фінансово-кредитної сфери держави. Вони виступають як провідна складова національних економічних інтересів, оскільки фінансово-кредитна сфера є базовою підсистемою економічної системи країни. Національні фінансові інтереси виступають також як прояв взаємодії фінансово-кредитної сфери конкретної країни із зовнішнім середовищем, що діє постійно або протягом певного проміжку часу, вимушено або вибірково. Національні фінансові інтереси можуть бути представлені у вигляді якісних або кількісних характеристик: критеріїв та показників.

Основні напрями (пріоритети) державної політики щодо забезпечення **Б.ф.** визначають шляхи підтримання безпеки фінансово-кредитної сфери на належному рівні й входять до складу Стратегії забезпечення **Б.ф.** Одним із пріоритетів стратегії забезпечення **Б.ф.** є ліквідація заборгованості по заробітній платі та соціальних виплатах. Наступним пріоритетним напрямом забезпечення **Б.ф.** є подолання кризи платежів. Важливим напрямом забезпечення **Б.ф.** є реформування бюджетної сфери і покращення використання бюджетної статистики в бюджетному процесі. Одним із напрямів забезпечення **Б.ф.** є детінізація економіки і шляхи повернення тіньових капіталів. До напрямів забезпечення **Б.ф.** належить і скорочення позабанківського обігу готівки і шляхи реструктуризації банківської системи. Перераховані заходи і напрями в комплексі мають лягти в основу майбутньої державної стратегії управління зовнішнім боргом.

Літ.: Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : монографія / О. І. Барановський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004; Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Єрмошенко. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001; Економічна безпека : навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання, 2009; Закон України про основи національної безпеки України // Відом. Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – 26 верес.; Сухоруков А. І. Проблеми фінансової безпеки України / А. І. Сухоруков. – К. : НІПМБ, 2005; Сухоруков А. І. Національна економічна безпека : навч. посіб. / А. І. Сухоруков, С. З. Мошенський, О. М. Петрук ; за ред. А. І. Сухорукова. – Житомир : ПП “Рута”, 2010.

Кириленко В.І.

БЕЗРОБІТТЯ (англ. Unemployment). За визначенням Міжнародної організації праці (МОП), **Б.** – наявність групи осіб, які старші за певний вік, не мають роботи, працездатні у нинішній час та які шукають роботу у період, що розглядається.

Класичне пояснення **Б.** полягає у співвідношенні між пропозицією праці та попитом на неї. Зниження заробітної плати стимулює попит на працю і збільшує зайнятість. Зростання заробітної плати збільшує пропозицію праці, але стримує збільшення попиту. Якщо кількість шукаючих роботу перевищує наявні вакансії, то це свідчить про те, що ринки робочої сили не збалансовані, має місце дефіцит сукупного попиту на робочу силу. Якщо кількість шукаючих роботу менша наявних вакансій, то на ринках робочої сили має місце надлишок сукупного попиту на робочу силу, або дефіцит робочої сили.

За Міжнародними стандартами 1983 р., Міжнародна організація праці поділяє все населення на три категорії: зайняті, **Б.** та особи поза робочої сили.

Зайняті – особи, які виконують будь-яку оплачувану роботу, а також ті, які мають роботу, але тимчасово не працюють через хворобу, страйк чи відпустку.

Б., у визначенні МОП, це – особи у віці 15-70 років (зареєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які: не мали роботи (прибуткового заняття), шукали роботу або намагались організувати власну справу на обстежуваному тиждні, готові приступити або приступають до роботи протягом наступних двох тижнів; які знайшли роботу та чекають відповіді; зареєстровані в службі зайнятості як такі, що шукають роботу; які навчаються за направленням служби зайнятості.

Зареєстровані **Б.** за Законом України “Про зайнятість населення” – це працездатні громадяни працездатного віку, які не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів, зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до відповідної роботи.

Особі поза робочою силою, або економічно неактивне населення, це – люди у віці до 16 років, а також ті, які перебувають у спеціалізованих установах (психіатричних, виправних закладах тощо); особи, які вибули зі складу робочої сили – дорослі, які мають можливість працювати, але не працюють і

не шукають роботу, особи, які навчаються з відривом від виробництва; військові строкової служби; жінки, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною; пенсіонери; дуже хворі, щоб працювати, або просто не шукаючі роботу; іноземні громадяни.

Досягнення повної зайнятості, а отже, мінімальний рівень **Б.** в країні є однією з цілей макроекономічної стабільності. **Б.** є проявом нестабільності економічного розвитку країни. **Б.** не визначається звичайною різницею між робочою силою та зайнятими, оскільки існує деяка невизначеність у трактуванні робочої сили. Існує величезна кількість класифікацій **Б.**, однак жодна з них не є бездоганною. Це пояснюється різними підходами до проблеми **Б.**, відсутністю єдиної бази статистичної інформації щодо зайнятості. Найпоширенішою класифікацією є поділ **Б.** на три види: фрикційне, структурне, циклічне.

Фрикційне пов'язане з пошуком та очікуванням роботи і має добровільний характер. Охоплює велику кількість людей у всіх країнах, має короткостроковий період тривалості та є немінучим. Шляхами подолання фрикційного **Б.** є вдосконалення інформаційної бази на ринку праці та введення певних обмежень щодо переміщення робочої сили. До фрикційного **Б.** належать добровільна зміна місця роботи, пошук нової роботи через звільнення, пошук роботи уперше. Сезонне **Б.** є підтипом фрикційного і виникає в результаті сезонних коливань попиту та пропозиції на ринку праці. Зростання сукупного попиту пов'язують з кліматичними коливаннями, будівництвом, туристичними сезонами.

Структурне **Б.** пов'язане з невідповідністю між пропозицією праці та попитом на робочу силу. З часом у структурі сукупного попиту і в технології відбуваються зміни, які, у свою чергу, змінюють структуру загального попиту на робочу силу. Внаслідок таких змін попит на деякі професії сповільнюється або взагалі припиняється. Попит на інші професії, у тому числі раніше не існуючі, збільшується. Виникає **Б.**, за якого робоча сила реагує повільно і її структура повністю не відповідає новій структурі робочих місць. Структурне **Б.**, як і фрикційне, також вважається немінучим.

Методами *економічної політики* щодо зменшення структурного **Б.** є програми розвитку структурованих галузей та регіонів країни, програми перекваліфікації робочої сили.

Циклічне **Б.** викликане рухом економічного циклу. У разі піднесення рівень **Б.** знижується, у разі спаду – зростає. Циклічне **Б.** ще може бути пов'язане з тривалою економічною депресією або стагнацією економіки. За тривалістю циклічне **Б.** перевищує фрикційне та поступається структурному **Б.**

Циклічне **Б.**, крім соціальних негараздів, приносить втрати в обсязі реального ВВП. Вважається, що нормальний (природний) рівень **Б.** є величиною змінюваною. Він змінюється під впливом рівня добробуту домогосподарств, технологій, які застосовуються у підприємницькому секторі, урядової політики тощо.

Шляхами подолання циклічного **Б.** є державні програми щодо стабілізації темпів економічного зростання, спрямованих на підвищення сукупного попиту, наприклад, великі державні програми на будівництво житла, доріг тощо.

Залежно від тривалості існування розглядають короткострокове і довгострокове **Б.**

За характером прояву розрізняють відкрите **Б.**, яке враховується офіційною статистикою, та приховане, коли людина працює, має дохід, а офіційно не зареєстрована як зайнята.

За ступенем охоплення різних груп населення в Україні можна виокремити: базове **Б.**, до якого відносять працездатних осіб працездатного віку, молодіжне, де враховуються особи від 15 до 29 років, обмежене, до якого відносять людей з обмеженою працездатністю, пенсійне – особи пенсійного віку. Повна зайнятість не означає повну відсутність безробіття та 100% зайнятість робочої сили. У макроекономіці вважається, що фрикційне та структурне **Б.** є природною потребою економіки. Повна зайнятість – це зайнятість за наявності лише природного **Б.** та відсутності **Б.** циклічного.

Природний рівень **Б.** – рівень **Б.** за умов повної зайнятості. На величину природного рівня **Б.** впливає передусім стан економіки в країні. Показниками цього стану можуть бути *валовий внутрішній продукт* на душу населення, демографічні показники, мінімальний рівень заробітної плати в країні. Концепція повної зайнятості і природного рівня безробіття була запропонована вперше в 1968 р. М.Фрідманом і незалежно від нього була розроблена Е.Фелпсом і означала, що фрикційне та структурне **Б.** є немінучим, а циклічне **Б.** можна побороти за до-

помогою засобів макроекономічної політики. Повна зайнятість означає підтримування частки незайнятого населення у розмірі 6-7,5% від загальної кількості робочої сили. У різних країн ці показники є різними, але в усіх випадках природний рівень **Б.** не означає 100% зайнятості.

Повний, або природний рівень **Б.** виникає при збалансованості ринків робочої сили, тобто коли кількість шукаючих роботу дорівнює кількості вільних робочих місць.

У сучасній економіці замість природного рівня **Б.** застосовується термін “стійкий рівень **Б.**”, який не підвищує інфляцію – NAIRU (Non-Accelerating-Inflation Rate of Unemployment) [2]. Цей показник обчислюється як усереднена величина фактичного рівня **Б.** в країні за попередні десять років і наступні десять років.

Досконала система страхування з **Б.** збільшує час на пошук роботи, на перепідготовку, оскільки стабільна виплата допомоги по **Б.** знижує стимули до швидкого працевлаштування. Зростання грошової допомоги призводить до підвищення кількості безробітних.

Б. має певні особливості. Із зростанням освіти в країні рівень **Б.** спадає. Набуває поширення часткова зайнятість. Сучасні інформаційні та технічні засоби створили нові робочі місця на дому. Особливо це збільшило зайнятість серед жінок-домогосподарок, інвалідів, які не мають можливості працювати в обмежені робочим часом години та долати великі відстані для переїзду до робочого місця.

Рівень **Б.** – це відношення (у %) кількості безробітних до робочої сили.

Існування неприродного **Б.** визначає загальний стан економіки таким чином. Вважається, що перевищення **Б.** природного рівня спричиняє певну втрату *ВВП*: чим вищий рівень **Б.**, тим більшим є відставання *ВВП*. А.Оукен (1928-1979) математично виразив відношення між рівнем **Б.** і відставанням обсягу *ВВП* на прикладі США. Він сформулював закон, відповідно до якого країна втрачає від 2 до 3% фактичного *ВВП* відносно потенційного *ВВП*, коли фактичний рівень **Б.** збільшується на 1% порівняно з її природним рівнем. Це відношення (1:2,5 або 2:5) дає змогу визначити абсолютні втрати продукції, які пов'язані з будь-яким рівнем **Б.**

Закон України “Про зайнятість населення” № 803-ХІІ був ухвалений Верховною Радою

УРСР 1 березня 1991 р. Останнє редагування відбулось 8 грудня 2009 р. У Законі визначено основні принципи державної політики зайнятості населення, державні гарантії права на вибір професії та виду діяльності, право громадян на працевлаштування, на підготовку, перепідготовку і одержання інформації у сфері зайнятості, на соціальний захист у сфері зайнятості тощо. Законом також визначено компенсації і гарантії при втраті роботи, контроль і відповідальність за порушення законодавства тощо. В останніх законодавчих документах щодо проблем зайнятості та **Б.** постановою Верховної Ради від 5 квітня 2011 р. № 3177-VI було прийнято за основу Проект Закону України про внесення змін до ст. 1 Закону України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” щодо підрозділів цивільного захисту, поданий Кабінетом Міністрів України.

Літ.: Малиш Н. А. Макроекономіка : навч. посіб. / Н. А. Малиш. – К. : МАУП, 2007; Панчишин С. Макроекономіка : навч. посіб. / С. Панчишин. – К. : Либідь, 2001; Мікроекономіка та макроекономіка : підручник / С. Будаговська, О. Клієвич та ін. – К. : Основи, 2002; Закон України про зайнятість населення. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

Малиш Н.А.

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ – добровільна безкорислива діяльність, що скерована на надання матеріальної, фінансової та інших видів допомоги, а також різних послуг особам, які потребують соціальної підтримки та захисту. Крім допомоги соціально незахищеним групам населення, **Б.д.** може реалізуватися як організована волонтерська ініціатива, що має на меті підтримку та розвиток суспільно значущих форм діяльності: захист навколишнього середовища, збереження і примноження культурної спадщини, на забезпечення доступу всіх верств населення до культурних цінностей, надання допомоги талановитій молоді тощо. **Б.д.** здійснюються на засадах гуманності, добровільності та самоврядування.

Б.д. може реалізуватись індивідуально або через *благодійні організації*, а також через організації (фонди, заклади охорони здоров’я, навчально-освітні заклади тощо), що виступають посередником між благодійником та безпосередніми адресатами благодійної допомоги. Фізичні та юридичні особи можуть

здійснювати **Б.д.** разом із відповідними благодійними організаціями, зареєстрованими у встановленому законодавством порядку. Президент України, депутати, посадові і службові особи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також члени їх сімей можуть займатися **Б.д.** лише в межах задекларованих доходів.

Правові засади **Б.д.** отримали законодавче закріплення в нормах Конституції України, Цивільного і Господарського кодексів України, Закону України “Про благодійництво та благодійні організації”, міжнародного законодавства, спеціальних нормативно-правових актів. Держава в особі її органів влади гарантує і забезпечує захист передбачених законодавством прав та інтересів учасників **Б.д.**

Практика **Б.д.** як суспільного явища в Україні має досить тривалу історію. Традиції **Б.д.** формувалися під впливом християнства. Практика добродійності та меценатства набула значного поширення в суспільстві за часів гетьманської України, коли кожен представник козацької старшини мав неписаний обов’язок за свій кошт утримувати та будувати монастирі, які в той час виконували не лише роль релігійних культових закладів, а й освітньо-культурні та важливі соціальні функції (при монастирях діяли школи, лікарні, літописні майстерні). Таким чином, благодійна підтримка діяльності монастирів сприяла формуванню соціокультурної інфраструктури та загального рівня освіченості суспільства. Найбільшого поширення традиції благодійництва отримали в XIX ст. у **Б.д.** відомих українських підприємців Терещенків, Ханенків, Тарновських, Бродських та ін. За сприяння та фінансової підтримки вітчизняних благодійників в Україні було засновано низку соціокультурних (музеїв, консерваторій, театрів) та навчальних закладів (університетів, гімназій, освітянських курсів), створено філантропічні організації, що опікувались наданням допомоги соціально незахищеним верствам населення. Історичні відомості свідчать, що **Б.д.** українських добродійців відіграла помітну, а часто й вирішальну роль у розвитку й функціонуванні соціальної сфери суспільства, сприяючи не лише матеріальній підтримці незаможних прошарків населення, а й підвищенню соціального рівня життя населення, зростанню його освіченості та культури, розвитку вітчизняного мистецтва.

Наприкінці XX ст. традиції **Б.д.** відроджуються, що свідчить про зміну стратегічної місії та філософії вітчизняного бізнесу, який бере на себе добровільну ініціативу щодо покращання якості життя та реалізації соціально важливих проектів розвитку суспільства.

Основними напрямками **Б.д.** є: поліпшення матеріального становища й сприяння соціальної реабілітації малозабезпечених, безробітних, інвалідів та інших осіб, які потребують піклування; надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф; сприяння розвитку науки й освіти, реалізації науково-освітніх програм, надання допомоги вчителям, ученим, талановитій творчій молоді; сприяння розвитку культури, у тому числі реалізації програм національно-культурного розвитку; сприяння охороні і збереженню культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам’яток історії та культури, природно-заповідного фонду; надання медичної допомоги населенню та здійснення соціального догляду за хворими, інвалідами, самотніми та іншими особами, які мають обмежені фізичні чи матеріальні можливості та потребують соціальної підтримки й піклування; надання допомоги багатодітним і малозабезпеченим сім’ям.

Б.д. реалізується через: одноразову або систематичну фінансову, матеріальну та іншу допомогу; фінансування конкретних програм і проектів; дарування або дозвіл на безоплатне (пільгове) використання об’єктів власності; надання допомоги безпосередньо – особистою працею, послугами чи передачею результатів особистої творчої діяльності; прийняття на себе витрат з безоплатного, повного або часткового утримання об’єктів благодійництва та інших заходів.

Специфічними формами **Б.д.** є: меценатська та спонсорська діяльність, надання гуманітарної допомоги, волонтерство.

Меценатська діяльність (меценатство) – це добровільна безкорислива матеріальна, фінансова, організаційна, консультативна та/або інша підтримка та стимулювання різного роду творчих ініціатив у галузі мистецтва, освіти і культури з метою розвитку та збереження культурного надбання суспільства.

Спонсорська діяльність є добровільною безприбутковою участю фізичних та юридичних осіб у матеріальній підтримці **Б.д.** з

метою популяризації свого імені (назви), торгової марки.

Волонтерство є добровільною неприбутковою діяльністю фізичних осіб (волонтерів), що включає в себе різні форми допомоги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, та інших форм громадянської участі в суспільно значущих проектах. Основними напрямками волонтерської діяльності є: соціально-реабілітаційна робота, скерована на попередження та подолання негативних соціальних виявів у молодіжному середовищі; соціальна опіка і захист незахищених категорій населення та надання соціальних послуг громадянам, які перебувають у складних життєвих обставинах (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю чи станом здоров'я, відсутність житла або роботи, наслідки стихійного лиха, катастроф тощо); консультативна допомога фахівців-волонтерів (психологів, педагогів, юристів, лікарів) працівникам соціальних служб, іншим волонтерам; соціальний супровід молоді, допомога їй інтеграції у суспільство; добровільна систематична або періодична допомога державним установам у реалізації соціальної політики.

Гуманітарна допомога – цільова адресна безоплатна допомога в грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги, добровільних пожертвувань, виконання робіт та надання послуг населенню, яке потребує фінансової, матеріальної чи інших форм допомоги у зв'язку із важким фінансовим становищем, або виникненням надзвичайного стану (зокрема внаслідок стихійного лиха, аварій, епідемій, екологічних, техногенних та інших катастроф), наслідками соціальних конфліктів, нещасних випадків, політичних репресій тощо. Крім названих, традиційних форм у світовій практиці набувають розвитку новітні форми **Б.д.**, такі як: відсоткова та венчурна філантропія, безкоштовне виконання робіт та послуг (діяльність “pro bono”), ендавмент. **Відсоткова філантропія** – правова норма, що застосовується у країнах Європи, згідно з якою благодійник (організація чи приватна особа) має можливість переадресувати 1% сплаченого податку на суспільні/культурні потреби конкретних неприбуткових організацій.

Венчурна філантропія – це галузь благодійної діяльності, в якій модель венчурного бізнесу, що просуває на ринок інноваційні ідеї, що мають значний потенціал розвитку, застосовуються у неприбутковому і благодійницькому секторах. Суть цього виду **Б.д.** полягає в системній професійній допомозі некомерційним організаціям у реалізації інноваційних проектів у соціальній сфері, що сприяє створенню ефективних соціальних інститутів у сфері благодійництва, результатом діяльності яких є стабільний довготривалий соціальний ефект. Розрізняють такі форми венчурної філантропії: активне партнерство, або залучення донорів, волонтерів та/або експертів до благодійності; довготривале фінансування, позики чи інші фінансові інструменти, що відповідають потребам благодійності.

Безкоштовне виконання робіт та послуг, діяльність “pro bono” (від лат. pro bono publico – заради суспільного блага) – надання професійної допомоги благодійним, громадським та іншим некомерційним організаціям, а також фізичним особам, які не спроможні такі послуги оплатити.

Ендавмент (від англ. endowment – внесок) – цільовий фонд, призначений для фінансової підтримки діяльності неприбуткових організацій, як правило, закладів освіти (університети, коледжі, приватні школи); культури (театри, музеї, бібліотеки); медичних та релігійних організацій. Ендавмент є сумою коштів або цінних паперів, які вносяться благодійником у банківську або іншу фінансову установу, завдяки чому набувач благодійної допомоги отримує право на використання процентів або дивідендів, нарахованих на суму такого внеску. Спонсор може визначати конкретні цілі, для яких призначений ендавмент і спосіб його використання. Ендавмент вважається недоторканим, використовують лише отриманий від нього дохід. Отримувач не має права витрачати або відчужувати основну суму ендавменту без згоди благодійника. Використання ендавменту як форми благодійної фінансової підтримки неприбуткових організацій має на меті зменшення залежності їх діяльності від разових благодійних внесків та забезпечення фінансової стабільності завдяки отриманню гарантованого доходу в довготривалому періоді.

Наприкінці ХХ ст. у розвитку благодійницьких ініціатив виявилась тенденція до інтег-

рації **Б.д.** у загальну стратегію діяльності компаній, що позиціонують себе як соціально відповідальні. Такий підхід поєднує різні види **Б.д.** (фінансування та матеріальна підтримка соціальних проєктів, волонтерство співробітників, безоплатна професійна допомога, соціально орієнтований маркетинг та соціальне інвестування) на системній та довготривалій основі.

Літ.: *Про благодійні фонди* : Постанова Президії Верховної Ради України від 26 жовт. 1992 р. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Закон України про благодійництво та благодійні організації із змінами.* – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Закон України про товариство Червоного Хреста України.* – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Закон України про соціальні послуги.* – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг* : положення Кабінету Міністрів України від 10 груд. 2003 р.; *Хорунжий Ю.* Українські меценати: Доброчинність наша риса / Ю. Хорунжий. – К. : Академія, 2001; *Ковалинський В.* Меценаты Киева / В. Ковалинский. – К. : Северин-Пресс, 1995; *Суровцева І.* Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст. / І. Суровцева. – Дніпропетровськ : [б. в.], 2006; *Ніколаєва Т. М.* Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т. Ніколаєва. – Черкаси : [б. в.], 2005.

Супрун Н.А.

БЛАГОДІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ – недержавна організація, яка здійснює благодійну діяльність в інтересах суспільства або окремих осіб без мети одержання прибутків від цієї діяльності. Діяльність **Б.о.** має на меті поліпшення матеріального становища набувачів благодійної допомоги, сприяння соціальної реабілітації малозабезпечених, безробітних, інвалідів, інших осіб, які потребують піклування, а також надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів.

Уперше можливість створення організацій, діяльність яких спрямована на захист соціально-економічних інтересів громадян, була унормована в Законі України “Про об’єднання громадян” (1992). Проте саме поняття “**Б.о.**” вперше було застосовано пізніше у Постанові Президії Верховної Ради України від 26 жовтня 1992 р. “Про благодійні фонди”. Найбільш повно діяльність **Б.о.** унормована в Законі України “Про благодійництво та благодійні органі-

зації”, згідно з яким **Б.о.** можуть утворюватися в таких організаційно-правових формах: членська **Б.о.**, благодійний фонд, благодійна установа, фундація, місії, ліги тощо.

Членська Б.о. є організацією, яка створюється на основі членських внесків, пожертвувань та іншого об’єднання майна учасників (виключно фізичних осіб), які не отримують доходів та пільг від участі в діяльності **Б.о.** **Б.о.** є власниками свого майна і не несуть відповідальності за зобов’язанням своїх членів, так само як останні не відповідають за зобов’язаннями цих організацій. Як юридична особа **Б.о.** бере участь у ринкових транзакціях виключно для досягнення поставлених завдань, для яких вона створюється.

Благодійний фонд – є організацією, що створена з метою здійснення благодійної й суспільно корисної діяльності та не має фіксованого членства. Фонд є власником свого майна, його учасники не несуть відповідальності за його зобов’язаннями. Засновниками благодійного фонду не можуть виступати органи державної влади та місцевого самоврядування, а також державні й муніципальні підприємства та установи. Благодійна та суспільно корисна діяльність фондів потребує постійних матеріальних витрат, які неможливо фінансувати за умови відсутності членських внесків, тому фондам надається право здійснювати господарську діяльність як безпосередньо, так і через господарські товариства, які створюються з цією метою. Отримані від участі в господарських проєктах доходи можуть бути використані лише за цільовим призначенням. Майно фонду, що залишається після його ліквідації, не підлягає розподіленню між кредиторами.

Благодійна установа – неурядова та некомерційна організація, створена для здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства чи окремих осіб, засновником якої може виступати лише інша **Б.о.** Благодійна установа не може брати участь у господарських товариствах спільно з іншими особами. Джерелами формування майна благодійної установи є: кошти та майно, передане власниками; благодійні пожертвування, в тому числі ті, що мають цільовий характер, надані громадянами та юридичними особами в грошовій та натуральній формі; доходи від позареалізаційних операцій, включаючи доходи від цінних паперів; доходи від

передбаченої статутом підприємницької діяльності; праця добровольців; інші, не заборонені законом джерела. Існують законодавчо визначені обмеження щодо використання коштів таких **Б.о.**, зокрема, благодійні установи: не можуть використовувати свої кошти для підтримки політичних партій, рухів, компаній; більше 80% благодійних надходжень мають скеруватися на благодійні цілі впродовж року; не більше 20% фінансових коштів, що використовуються впродовж року, можуть скеруватися на оплату праці адміністративно-управлінського персоналу; не менше 80% доходів від позареалізаційних операцій та програм, що надійшли за фінансовий рік, повинні скеровуватися на фінансування благодійних програм. Майно установи, яким має право самостійно розпоряджатися благодійна установа, не може бути передано власнику на більш вигідних умовах, ніж для інших осіб.

Об'єднання юридичних осіб (асоціації та союзи). Благодійні організації та благодійні установи можуть добровільно об'єднуватися в асоціації, члени яких зберігають свою самостійність та право юридичної особи.

Засновниками **Б.о.** можуть бути громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, які досягли 18 років, а також юридичні особи незалежно від форм власності. Засновниками **Б.о.** не можуть виступати органи державної влади і місцевого самоврядування, державні і комунальні підприємства, установи і організації, що фінансуються з бюджету.

Б.о. утворюються і діють за територіальним принципом і поділяються за своїм статусом на всеукраїнські (діяльність яких поширюється на територію всієї України з організацією представництв у більшості регіонів країни), місцеві (діяльність яких поширюється на територію відповідного регіону) та міжнародні (діяльність яких поширюється, крім України, на територію хоча б однієї держави).

За своєю організаційно-правовою природою **Б.о.** є не особовими об'єднаннями громадян або юридичних осіб, а об'єднанням їхнього майна для досягнення суспільно корисних цілей. У власності **Б.о.** може перебувати рухоме і нерухоме майно, матеріальні та нематеріальні активи, кошти, а також інше майно, придбане на законних підставах. Джерелами формування майна і коштів **Б.о.** є: внески

засновників та інших благодійників; благодійні внески та пожертвування, що мають цільовий характер (благодійні гранти), надані фізичними та юридичними особами у грошовій та натуральній формі; надходження від проведення благодійних кампаній (лотерей, аукціонів) зі збирання благодійних пожертвувань; доходи від депозитних вкладів та від цінних паперів, надходження від підприємств, організацій, що перебувають у власності **Б.о.** Майно **Б.о.** не може формуватися за рахунок кредитів та бути предметом застави. Згідно із Законом України "Про благодійництво та благодійні організації" отримувачі благодійної допомоги у формі благодійних внесків, що мають цільовий характер (благодійні гранти), повинні звітувати перед благодійниками та **Б.о.** про їх використання.

Діяльність **Б.о.** має суспільний характер, що не суперечить їх взаємодії з органами державної влади і не позбавляє права на отримання державної допомоги. Основними напрямками діяльності **Б.о.** є: сприяння практичному здійсненню загальнодержавних, регіональних та міжнародних програм, що спрямовані на поліпшення соціально-економічного становища суспільства; сприяння розвитку науки й освіти, реалізації науково-освітніх програм, надання допомоги вчителям, ученим, талановитій творчій молоді; сприяння розвитку культури, в тому числі реалізації програм національно-культурного розвитку; сприяння охороні і збереженню культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, природно-заповідного фонду; поліпшення матеріального становища та сприяння соціальної реабілітації соціально незахищених груп населення. Здійснюючи діяльність у названих сферах, **Б.о.** виконують важливі функції соціального захисту та сприяють реалізації державної соціальної політики. Визнаючи соціальну значимість благодійництва, органи державної влади та місцевого самоуправління можуть надавати підтримку **Б.о.** у формах: субсидування їх діяльності, надання податкових та інших пільг, фінансування на конкурсних засадах благодійних проектів, а також розміщення державних соціальних замовлень. Втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у діяльність **Б.о.** заборонено законодавством.

Літ.: *Закон України про об'єднання громадян.* – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Про благодійні фонди* : постанова Президії Верховної Ради України від 26 жовт. 1992 р. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Закон України про благодійництво та благодійні організації із змінами.* – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Закон України про товариство Червоного Хреста України.* – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг* : положення Кабінету Міністрів України від 10 груд. 2003 р. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Суровцева І.* Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст. / І. Суровцева. – Дніпропетровськ : [б. в.], 2006.

Супрун Н.А.

БЛАГОДІЙНИЦТВО СОЦІАЛЬНЕ – організована громадою робота із соціальної інтеграції та загального покращання стану групи людей у суспільстві. У XIV – першій половині XVII ст. розвиваються три основні форми соціальної підтримки (**Б.с.**) знедолених: монастирська система підтримки; державна система допомоги; перші світські прояви благодійності. У XIV ст. відбувається об'єднання земель навколо монастирів. Монастирі заклали основи пансіонної системи підтримки для чоловіків та жінок, коли новий чернець, зробивши певний майновий внесок, забезпечував собі довічне утримання в монастирі. До монастирів ішли вдови та доживали там віку. Вони були відкриті для жінок усіх суспільних станів. Селяни, що приєднувалися до монастирів, приймалися останніми на схилі літ під опіку. Крім релігійної та просвітницької діяльності, монастирі розвивали різного роду ремесла, садівництво та городництво, надавали притулок і допомогу старим, немічним, осиротілим і потерпілим від лиха. Церква поступово перетворювалася на духовний центр, що поєднував у собі храм, школу, шпиталь. Паралельно в цей час починають застосовуватися світські підходи до підтримки та допомоги нужденним, що пізніше дістало назву приватного благодійництва. Воно виражалося в допомозі голодуючим, а також у заснуванні лікарень для бідних, їх лікуванні. Почали створюватися благодійні товариства та установи. Велику роботу щодо **Б.с.** здійснювали *українські братства* – православні громадські об'єднання, які брали активну участь у розв'язанні багатьох проблем своїх членів і тогочасного українського суспільства; вони

допомагали бідним, вдовам, сиротам, хворим, будували церкви, друкарні, шпиталі; оберігали пам'ятки історії та культури; викупували бранців із татаро-турецької неволі; створювали лікарні та інші благодійні заклади. У передмістях м. Львова у XIV ст. ними було відкрито чотири лікарні. Київське братство мало свою школу і шпиталь. У м. Кам'янець-Подільську функціонував вірменський шпиталь, у відкритих школах виховували молодь у дусі людинолюбства та милосердя. Запорізька вільна республіка започаткувала самобутні філантропічні заклади, соціальну опіку над нужденними. У діяльності Запорозької Січі виразно простежуються два провідні напрями суспільної соціальної опіки, що мали місце в Україні в епоху Відродження: особисті і громадська (державна) благодійність при збереженні та заохоченні філантропічної функції церкви. Основними формами **Б.с.** в освітній галузі були: 1) заснування і покровительство православним храмам, відкриття при них церковнопарафіяльних шкіл, притулків, богаділень; 2) пожертвування на організацію пансіонів, шкіл, гімназій, інститутів; піклування навчальними закладами; 3) заснування при освітніх установах іменних стипендій для навчання незможних учнів; 4) підтримка розвитку недільних шкіл; 5) організація сільських шкіл та безкоштовних бібліотек-читалень; 6) подвижництво музейної справи; 7) підтримка видавничої діяльності.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Соціальний захист населення України* : навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Вакулєнка, М. К. Орлатого. – К. : Вид-во НАДУ ; Вид-во “Феникс”, 2010; *Льченко О.* Жінки-патріотки Полтавщини: досвід благодійної діяльності в галузі освіти / О. Льченко // Гуманізація навчально-виховного процесу : Вип. III. Ч. II. – Слов'янськ : [б. в.], 2010.

Михненко А.М., Щур Н.О.

БУДІВНИЦТВО ЗБРОЙНИХ СИЛ – найважливіша складова військового будівництва, яка передбачає планування та здійснення комплексу взаємопов'язаних та взаємообумовлених заходів щодо створення, підготовки та зміцнення національних *збройних сил*. Основними складовими **Б.з.с.** є: визначення та удосконалення організаційної структури

збройних сил, складу і співвідношення видів, родів військ (сил), спеціальних військ і служб та їх технічне оснащення; організація проходження військової служби і підготовка кадрів; встановлення порядку комплектування збройних сил; розквартирування військ (сил); створення військової інфраструктури (зокрема військових містечок, системи базування флоту та авіації); підготовка мобілізаційних резервів і запасів; організація і здійснення всебічного забезпечення (матеріального, фінансового тощо). Виконання вищезазначених завдань має велике значення для забезпечення постійної бойової готовності військ (сил).

Б.з.с. ведеться в мирний і воєнний час за спеціально розробленими та затвердженими концепціями і планами й здійснюється шляхом планомірного та збалансованого розвитку їх видів, родів військ (сил) з урахуванням вимог, які зумовлені воєнно-політичною обстановкою у світі, характером імовірної війни (воєнних конфліктів) та досягнутих можливостей науки і техніки. При цьому особлива увага звертається на створення та розвиток сил і засобів, які найбільшою мірою забезпечують бойові можливості збройних сил. Оскільки

Б.з.с. є частиною системи економічних, соціально-політичних, воєнних та інших заходів держави, які здійснюються в інтересах зміцнення її воєнної безпеки, то його пріоритетні цілі й завдання визначаються воєнною політикою держави, яка знаходить своє відображення у Воєнній доктрині, а основні вектори вказаного будівництва коригуються зі зміною воєнно-політичних цілей і воєнно-політичної обстановки у світі. Крім того, загальні цілі та завдання **Б.з.с.** значною мірою залежать від ступеня економічного розвитку країни, кліматичних і географічних умов держави та її участі у воєнно-політичних союзах. Тому цілі **Б.з.с.** повинні бути зорієнтовані на рішення якісно й економічно посильних завдань оборони держави.

Літ.: *Военный энциклопедический словарь* / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М. : Воениздат, 1983; *Абдурахманов М. И.* Геополитика, международная и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Барисполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; *Міжнародна і національна безпека* : короткий словник термінів / уклад. : Г. П. Ситник (кер. творчого кол.), В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004.

Ситник Г.П.

В

ВАЛЕОЛОГІЯ (лат. “здоров’я”, “бути здоровим”) – наука про здоров’я. Це міжнауковий напрям про пізнання здоров’я людини, шляхи його забезпечення, формування й збереження в конкретних умовах життєдіяльності. Як навчальна дисципліна **В.** являє собою сукупність знань про здоров’я і здоровий спосіб життя людини.

Фундатором **В.** вважається російський учений І.І.Брехман. Він перший відзначив необхідність розробки методологічних основ збереження й зміцнення здоров’я практично здорових людей і назвав новий науковий напрям “**В.**”

Суттєвий внесок у формування **В.** зробили українські вчені (Г.Л.Апанасенко, 1998; Ю.П.Лисицин, 1982; Р.М.Баєвський, 1979; В.П.Войтенко, 1991 й ін.). Провідні валеологи країн СНД розробили та репрезентували вагомі аргументи на користь валеології як науки і її ролі в профілактиці захворювань.

В. закладає основи профілактики порушення функцій організму в процесі його життєдіяльності. **В.** – це сучасна інтегративна наука про фундаментальні закони духовного й фізичного здоров’я як окремої людини, так і всього людського суспільства, вона сформувалася на основі медицини, біології, екології, психології й інших наук і базується на комплексі знань, отриманих гуманітарними й природничими науками, що мають відношення до здоров’я людини. Здоров’я є загальною основою, на якій здійснюється постійна взаємодія **В.** з медико-біологічними науками. Як наука про здоров’я здорової людини **В.** закладає основи профілактики порушення функцій організму в процесі його життєдіяльності.

Як самостійна наука **В.** має всі атрибути науки. Вона має свій об’єкт – практично здорову або таку, що перебуває в групі “ризик”, людину; предмет – індивідуальне здоров’я, резерви здоров’я людини, здоровий спосіб життя; метод – дослідження шляхів

підвищення резервів здоров’я людини; мету – використання успадкованих механізмів і резервів життєдіяльності людини для максимальної адаптації до умов існування; завдання, серед яких основним є збереження й зміцнення здоров’я і резервів здоров’я людини через залучення її до здорового способу життя, маючи на увазі, що здоровий спосіб життя – це система життя, за якої достатньою мірою задовольняються потреби організму, що дає змогу зберігати здоров’я на безпечному рівні. Здоровий спосіб життя передбачає відсутність шкідливих звичок, достатню фізичну активність, збалансоване раціональне харчування, психологічну стійкість і сексуальну культуру.

Перебуваючи на стику багатьох наук, **В.** швидко розвивається. Ще на початку свого зародження вона стала диференціюватися й у процесі розвитку відокремилися такі її основні напрями, як загальна, медична, педагогічна, вікова, сімейна, екологічна й соціальна **В.**

Україна перша країна в СНД й у світі, де в 1991 р. була затверджена практична спеціальність – “лікар-санолог”, у 1992 р. відкрита кафедра санології при КДГУВ, розроблена модель для оцінки рівня фізичного здоров’я й розкриті її перспективи в профілактиці захворювань й оздоровленні населення.

За своїми цілями і завданнями **В.** має особливе соціальне значення, оскільки серед факторів, що визначають соціально-економічну політику держави, пріоритетним є здоров’я людини. Засновник **В.** І.І.Брехман в 1990 р. відзначав, що “саме здоров’я людей повинне служити головною “візитною картою” соціально-економічної зрілості держави”. Тому питання забезпечення, формування, збереження й зміцнення здоров’я повинні включатися в кожен аспект діяльності держави. Здоров’я людини – це самостійна соціально-медична категорія, що має кількісні і якісні ознаки, ними можна управляти; їх

можна формувати, зберігати й зміцнювати. Ідея про усвідомлене управління своїм здоров'ям є однією з основних у підвалинах **В.** Сучасна **В.** перебуває на новому етапі свого розвитку. Найбільших успіхів досягла медична **В.**, що забезпечує вирішення різних практичних завдань, зокрема розробку критеріїв здоров'я. Медична **В.** здобуває все більше значення в підготовці сімейних лікарів, діяльність яких орієнтована на первинну профілактику захворювань.

Ю.П.Лисицин (1982); Р.М.Баєвський (1992); В.Ф.Москаленко (2003), С.В.Волков (2005) та інші вважають, що тільки сімейний лікар, який тривалий час постійно спостерігає за станом здоров'я членів родини, може визначити рівень їхнього здоров'я, прогнозувати його, коригувати спосіб життя й попереджати розвиток захворювань.

Академік РАМН А.Ф.Краснов, професор Б.А.Мовшович (2003) розглядають вплив на потенціал здоров'я індивіда, родини й суспільства як єдино правильний шлях до поліпшення здоров'я нації в цілому.

М.М.Амосов розкрив основи знань про здоров'я: від структури кліток тіла до соціальних аспектів сучасної медицини й показав на своєму багатому досвіді лікаря-практика, як можна вчасно попередити й уникнути хвороби, дотримуючись здорового способу життя. Для творчого розвитку сучасної **В.** необхідно, щоб вона базувалася на нових підходах до структурної організації людини, що не виділяють його з навколишнього світу, а свідчать про єдність і взаємодію з ним.

Здоров'я людей – це глобальна проблема, що має життєво важливе значення для всього людства, поява **В.** на науковій арені буде сприяти її розв'язанню.

Літ.: Амосов Н. М. Энциклопедия Амосова: Алгоритм здоровья. Человек и общество / Н. М. Амосов. – Донецк : Сталкер, 2002. – 464 с.; Апанасенко Г. Л. Валеология: неизбежность новой стратегии здравоохранения / Г. Л. Апанасенко // Укр. мед. часоп. – 2003. – № 5. – С. 90–92; Брехман Н. И. Валеология наука о здоровье / И. И. Брехман. – М. : Физкультура и спорт, 1990. – 208 с.; Вайнер Э. Н. Валеология / Э. Н. Вайнер. – М. : Наука, 2005. – 415 с.

Білоброва О.Д.

ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ – 1) визначальне та пріоритетне становище закону в системі актів держави, яке забезпечується системою владних та юридичних засобів,

найбільш повним практичним вираженням яких є вища юридична сила закону. **В.з.** є необхідною умовою і важливою гарантією законності та правопорядку в країні, одним із визначальних принципів правової держави. На практиці найвища юридична сила закону забезпечується тим, що видання закону – це прерогатива вищого представницького органу державної влади; жоден орган не може зупинити чи скасувати закон, крім того органу, який прийняв цей закон; усі правові акти держави повинні підпорядковуватись йому, а в разі розбіжностей (колізій) між законом та іншими актами пріоритет належить закону; 2) **В.з.** – це стійке, постійне й неупереджене втілення в життя та застосування кола громадських законів, прийнятих і схвалених народом. **В.з.** – панування нормативного акта, прийнятого вищим законодавчим органом країни, над іншими підзаконними актами; 3) **В.з.** – це принцип законності, під яким розуміють відповідність підзаконних нормативних актів та актів правозастосування приписам Конституції і законам. Це означає, що жоден підзаконний акт не може суперечити закону, а акт правозастосування повинен прийматися в точній відповідності з нормами закону. Особлива процедура прийняття закону, регулювання ним найбільш важливих суспільних відносин і зумовлюють ту роль, яку він відіграє у правовій системі держави; 4) **В.з.** – визначальна роль закону в правовій системі держави, у діяльності всіх суб'єктів права, насамперед державних органів і посадових осіб. Цей принцип означає, що закон має вищу юридичну силу стосовно всіх інших нормативно-правових актів та джерел юридичного, тобто встановленого державою права. Ця специфічна властивість закону стосовно України виявляється у ряді характерних рис. По-перше, закони видаються єдиним органом державної законодавчої влади – Верховною Радою України. По-друге, закон не може бути змінений чи скасований будь-яким іншим державним органом, крім ВР України. По-третє, усі інші нормативно-правові акти, а також ненормативні юридичні акти мають відповідати законові як першоджерелу, не можуть йому суперечити, а тому їх називають підзаконними актами. Підвалиною принципу **В.з.** в Україні є вимога верховенства Конституції держави як Основного Закону. В країні “закони та інші

нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй” (ст. 8 Конституції України). **В.з.** є істотною передумовою керованості суспільних справ, гарантією режиму законності як однієї з основних ознак правової держави. Закон – це прийнятий в особливому порядку первинний правовий акт з основних питань життя країни, що безпосередньо виражає державну волю й має вищу юридичну чинність. Ознаки закону можуть бути розділені на: матеріальні та спеціальні правові. І матеріальні, і спеціальні правові ознаки закону тісно пов’язані. Це свідчить про те, що закон, і насамперед Конституція, займає особливе місце в системі нормативних актів усієї держави. Закони утворюють ядро, стрижень правової системи держави. Все це і визначає **В.з.** - найважливішою вимоги законності. Головна і визначальна роль закону в державі – це не автоматично чинний факт, що існує сам по собі. Оскільки **В.з.** є вираженням законності, від стану якої залежить фактичне положення законів серед інших правових норм, істотне значення тут мають рівень політико-правової культури громадянського та суспільного розвитку громадянського суспільства. Від цього залежить виконання законів, ступінь досконалості й культури законодавства, ефективність і культура роботи правоохоронних органів. **В.з.** – саме вимога законності й одна з ознак дійсно правової держави. Конституція є основним джерелом державного права країни. Вона закріплює в законодавчому порядку результат визначеного суспільного розвитку. За змістом Конституція – основний закон країни, що закріплює суспільний і державний устрій, організацію, взаємовідносини та повноваження вищих органів державної влади, основи організації державного управління і судової системи, основні принципи виборчого права та правове становище громадян. Кожна з конституцій має специфічні риси, в яких відбилися соціально-політичні, історичні й інші особливості країни. Конституція займає особливе місце в ієрархії законодавчих і адміністративних актів держави. Форми власності, що закріплюються в ній, організація, повноваження і взаємовідносини державних органів, основи правового становища особистості створюють юридичний фундамент для іншого законодавства. Всі інші неконституційні акти повинні відпо-

відати Конституції та її нормам. Конституційний контроль входить до числа ефективних засобів забезпечення верховенства конституційних розпоряджень, що є головним атрибутом будь-якої демократичної держави. Основне призначення конституційного контролю – насамперед у виявленні правових актів і дій державних органів або посадових осіб, що суперечать конституційним розпорядженням, а також у здійсненні заходів щодо усунення виявлених відхилень. Практично конституційний контроль виник там і тоді, де почали з’являтися закони, названі конституціями. Як і інші закони, конституції потребували гарантії їхнього реального виконання усіма в умовах конкретних держав. Спочатку передбачалося, що цю функцію у змозі успішно виконувати органи законодавчої влади, оскільки вони приймають конституції і відіграють вирішальну роль у законотворчості. Передбачалося також, що в даній сфері можуть бути ефективними і зусилля виконавчих органів. У деяких країнах до конституційного контролю почали залучати суди. Вважається, що вперше це відбулося в США. Там ще в 1803 р. федеральний Верховний Суд визнав, що в нього є право оголошувати такими, що суперечать Конституції США, будь-які закони, прийняті органами законодавчої влади в країні. Оголошення закону таким означало й означає в наші дні, що він не повинен застосовуватися насамперед судами. Інакше кажучи, до контролю за дотриманням Конституції були залучені суди. Вони стали доповнювати те, що робилося або повинно було робитися органами законодавчої і виконавчої влади. В інших країнах ставлення до такого контролю було дуже стриманим. Лише в останні 40-45 років доцільність залучення судової влади до здійснення конституційного контролю була визнана в багатьох країнах. Це відбувалося в міру того, як позбавлялись побоювання заподіяти шкоду авторитету законодавчих і виконавчих органів, встановлюючи за їхніми діями судовий контроль. Звичайно, у процесі впровадження здійснюваного судами конституційного контролю було знайдено чимало оригінальних рішень, що відбивали специфіку відповідних країн і рівень культури, який там сформувався. Проявилось це як у неоднаковому наповненні змісту поняття “конституційний контроль”, так і в найменуванні останніх.

Наприклад, у Франції дана функція покладена на орган, названий Конституційною Радою, в Австрії, Італії і Німеччині - на спеціально створені конституційні суди, у Бельгії – на Арбітражний Суд. У більшості країн, де конституційний контроль є прерогативою судової влади, цією справою займаються вищі інстанції загальних судів, звичайно верховні суди. У правовій державі будь-яке обмеження прав людини неприпустиме. Більше того, вона зобов'язана послідовно і точно забезпечити реалізацію цих прав і захищати їх. У цьому зв'язку принципового значення набуває проблема правової рівності в різноманітних сферах життя суспільства і держави. Її вирішення припускає створення державою надійних гарантій, що забезпечують таку рівність. Перелік прав і свобод людини і громадянина, властивий правовій державі, зафіксований у міжнародних актах. Це насамперед Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, прийнятий на XXI сесії Генеральної Асамблеї ООН 16 грудня 1966 р. Перелік прав і свобод, проголошених у зазначених актах, закріплений і гарантований у конституціях правових держав. У загальній декларації прав і свобод людини сказано, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю й повинні діяти по відношенню одне до одного в дусі братерства. У ст. 6 Декларації проголошується право кожної людини на визнання її правосуб'єктності, тобто надання людині можливості мати права та обов'язки, передбачені законодавством. Декларація також проголошує, що ніхто не може бути в довільному порядку заарештований, затриманий або вигнаний, що кожна людина має право на рівний захист закону, на гласний, справедливий і неупереджений суд. У Декларації також указується на неприпустимість свавільного втручання в особисте і сімейне життя громадян, зазіхання на недоторканність їхнього житла, таємницю кореспонденції і т.ін. Вона закріплює й інші права та свободи людини, що повинні бути визнані і шануватися всіма державами (свобода думки, совісті і релігії, свобода пересування в межах кожної держави, право захисту в інших країнах, право на працю, на

рівну оплату, на вільний вибір професії, на захист від безробіття, на створення профспілок і т.д.). Політичний та ідеологічний плюралізм - відмітна ознака правової держави. Без такого плюралізму вона просто немислима. Функціонуючи в умовах такого плюралізму, різноманітні соціальні сили в особі своїх політичних організацій ведуть боротьбу за владу в державі цивілізованими методами, у чесному політичному протистоянні зі своїми супротивниками. Ідеологічний плюралізм забезпечує їм можливість вільно викладати свої програмні установки, безперешкодно проводити пропаганду й агітацію на користь своїх ідеологічних концепцій. Політичний та ідеологічний плюралізм є вираженням і уособленням демократизму суспільства, дозволяє кожному його члену самому вирішувати питання про свою прихильність до тієї або іншої політичної організації, ідеологічної концепції. Держава не повинна нав'язувати суспільству якусь одну ідеологію або створювати перевагу для тієї або іншої політичної організації. Усі права і свободи, перераховані в Декларації, повинні бути реально забезпечені в державі. Це досягається насамперед прийняттям і втіленням у життя різноманітних законодавчих актів, що закріплюють їх у відповідній сфері суспільних відносин. Серед міжнародних документів про права людини також варто назвати Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенцію про права дитини. Щодня у світовому співтоваристві відбуваються масові порушення прав і свобод людини - це злочини геноциду, різноманітні прояви расової дискримінації, злочини апартеїду, військові злочини, а також злочини проти людства.

Положення про верховенство права і закону є однією з найважливіших характеристик правової держави (поряд з поділом влади та зв'язаністю держави і громадян взаємними правами та обов'язками). Разом з тим об'єктивно існуюча розбіжність права і закону змушує розглядати верховенство права і верховенство закону окремо. У науковій літературі зазначається, що ідея верховенства права історично значно старша від ідеї верховенства закону. **В.з.** означає: а) верховенство конституції; б) особливу процедуру ухвалення і зміни закону; в) обов'язкову відповідність усіх інших нормативних актів

закону; г) наявність механізмів реалізації та захисту закону; д) конституційний нагляд, що забезпечує несуперечливість усієї законодавчої системи. Верховенство права передбачає насамперед наявність законів з правовим змістом (правових законів), а також зв'язаність державної влади з правовими законами, тобто правом. Згідно з правовою і політичною традицією панування, або верховенство закону, має вирішальне значення. Принцип верховенства закону є фактично основою основ усієї правової системи та однією з основ політичної системи. Сама ідея – верховенства закону – набуває дедалі більшого значення і популярності в тому сенсі, що вона привертає дедалі більшу увагу людей, зацікавлених у розвитку політичної реформи в цих суспільствах. Твердження, що немає “нікого над законом”, яке було сформульоване кілька століть тому, мало засвідчити: закон стосується не тільки звичайної людини, а й королів та знаті. В сучасному контексті цей вислів частіше згадують як публічне нагадування принципу верховенства закону у зв'язку зі звинувачуванням багатих, відомих або політично сильних людей. Згідно з принципом верховенства закону правосуддя повинно ставитися однаково неупереджено до всіх, що постають перед ним, незалежно від того, хто ці люди або які це організації.

В.з. – це стійке, постійне й неупереджене втілення в життя та застосування кола громадських законів, прийнятих і схвалених народом. Закони мають бути прийняті після попереднього узгодження з народом, населенням – прямо або частіше опосередковано через обраних представників, адже тільки через таку добровільну згоду громадяни можуть виконувати і виконують закон. Ключовий момент визначення та використання в суспільстві принципу верховенства закону полягає в послідовному, неупередженому втіленні в життя та застосуванні законів. Протилежністю **В.з.** буде верховенство людини. Якщо панує цей принцип, то закони застосовуються залежно від того, хто застосовує їх і до кого. Це означає, що закони застосовуються по-різному: до президента, партійного лідера або керівника підприємства – і до простої людини. Хоча верховенство людини не обов'язково погане або несправедливе, історія знову і знову підтверджує, що цей принцип майже завжди супроводжують умовність, продажність або не-

чесність – у кращому разі, та деспотизм або тоталітаризм – у гіршому. Чому верховенство закону є настільки істотним для будь-якого сучасного цивілізованого суспільства? Тому, що цей принцип гарантує дві фундаментальні цінності, що їх більшість людей потребують та прагнуть у своєму житті: справедливість і передбачуваність. Справедливість є моральним виміром, якого більшість із нас потребує навіть інстинктивно. Передбачуваність важлива не тільки з психологічного, а й із суто практичного погляду. Без правової передбачуваності неможливо приймати доцільні рішення, планувати й будувати життя в будь-якій сфері – індивідуальній, професійній, а особливо економічній. Жодне сучасне цивілізоване суспільство не може функціонувати без правової системи, якій народ довіряв би і в якій був упевнений. Довір'я та впевненість народу в правовій системі – ще одна ознака того, що правова система є законною, що вона легітимна. Коли правова система легітимна, народ підкоряється її законам та сприймає її рішення. Тоді немає потреби в колосальному апараті таємної поліції, покликаної стежити за діями майже кожного.

В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Літ.: Конституція України. – К. : Парлам. вид-во, 1996; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.; *Малиновський А. А.* Шляхи забезпечення верховенства закону / А. А. Малиновський. – М. : [б. в.], 1991; *Тихомиров Ю. А.* Действие закона / Ю. А. Тихомиров. – М. : [б. и.], 1992; *Конституция*. Закон. Подзаконный акт. – М. : [б. и.], 1994; *Коментар* до конституції України. – К. : [б. в.], 1996; *Основи конституційного права України* : навч. посіб. / А. М. Михненко, А. О. Саражан, О. Л. Леонов та ін. – Донецьк : Вид-во ДДТУ, 1997; *Мучник А. Г.* Комментарий к Конституции Украины / А. Г. Мучник. – 2-е изд., исправ. и доп. – К. : Парлам. изд-во, 2003. – Кн. 1.

Михненко А.М., Задорожний С.А., Івасенко С.М.

ВИДІЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ПАРАДИГМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

– виділення трирівневої парадигми, що відображає основні рівні досліджень у сфері державного управління. Здійснено американськими вченими З.Ланом та К.Андерсом шляхом аналізу найбільш впливових та авторитетних наукових журналів та узагальнення напрямів, підходів і результатів досліджень у сфері державного управління в США. Перший, найвищий, рівень досліджень відповідає опису особливостей та властивостей державного управління; другий – систематизації пізнавальних підходів; третій рівень представляє основні прикладні сфери (об'єкти), їх концентрування. Перший рівень передбачає деякі теоретичні припущення, визначення елементів аналізу та основних проблем. На другому рівні виділені найбільш поширені підходи до досліджень, а саме організаційний (менеджерський), політичний, правовий, етичний, історико-пізнавальний, інтегрований. Третій рівень містить основні галузі зосередження дослідницьких зусиль, а саме: організаційний менеджмент, управління людськими ресурсами, політичні й правові інститути, соціально-економічні питання, фінанси й бюджет, адміністративний процес, розробку стратегії та аналізу політики, удосконалення відповідних методів, технології їх використання. Також визначено частоту згадування проблем, до яких зверталися дослідники, у науковій літературі. Серед найбільш поширених питань (частота звертання до них від 10 до 20 разів), наприклад, такі: державна політика, адміністративна відповідальність, адміністративна реформа, бюджетна реформа, реформування державної служби, стратегічне планування, децентралізація, організаційна теорія, оцінка виконання. Серед питань, частота звертання до яких не перевищує 10 разів, можна назвати питання комунікації, культури, вирішення конфліктів, лідерства, місцевого менеджменту, інформаційних технологій, дерегулювання, службової кар'єри тощо. Таке дослідження підказує досить ефективний підхід до формування словників з державного управління, а саме шляхом визначення структури й переліків словникових статей виходячи з сучасної парадигми державного управління, проведення дослідження частоти використання термінів відповідно до її основних рівнів, підрівнів, підходів, сфер кон-

центрації та поширених питань досліджень. Після виділення структури словника і переліку його термінів залишається процедура підготовки текстів статей.

Загалом можна вважати, що сучасна парадигма державного управління базується на поєднанні системного та ситуаційного підходів. Зокрема, це проявляється в орієнтації думок і світогляду управлінців та науковців на системний підхід, поширення у державному управлінні філософських концепцій теорії систем. Разом з тим ситуаційний підхід є безпосередньою сполучною ланкою між сучасним станом управлінської науки та її майбутнім і значною мірою створює умови її розвитку. З цього погляду він також є однією з основоположних ідей сучасного управлінського мислення. На межі ХХ-ХХІ ст. у вітчизняній науці державного управління як вихідна, концептуальна модель постановки проблем та їх вирішення утверджується також синергетичний стиль мислення. В основу системно-синергетичного підходу в державному управлінні покладено положення про суспільство як надскладну, саморегульовану дисипативну систему, рух якої до певних стійких станів (атракторів) визначається її можливостями самоорганізації, якістю управлінської підсистеми, що обирає шлях подальшого розвитку в переломні моменти (точки біфуркації). Таким чином, відкриваються широкі перспективи для з'ясування сутності процесів державного управління і місцевого самоврядування, формування й функціонування структур публічної влади в контексті становлення в Україні громадянського суспільства. Нарешті, розвиток вітчизняної управлінської науки відбувається в межах переходу від системоцентричного типу соціального мислення і управління, що характеризується приматом системи над людиною, коли людина для системи – засіб, а не мета, до персонцентричного, який передбачає такий характер взаємовідносин між системою та особою, коли система слугує людині, створює максимум сприятливих умов для її життя.

Літ.: Lan Z. Paradigmatic View of contemporary Public Administration Reserch: An Empirical Test / Z. Lan, K. A. Anders // Administration & society. – 2000. – May. – Vol. 32. – N 2; Державне управління : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.) та ін. ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. –

228 с.; *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – 4-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2006. – 584 с.; *Цветков В. В.* Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика : монографія / В. В. Цветков. – К. : Юрид. думка, 2007. – 336 с.; *Мельник А. Ф.* Державне управління : підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с.; *Державне управління : основи теорії, історія і практика : навч. посіб.* / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Ъжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 394 с.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

ВЛАДА (англ. power) – здатність і можливість особи, соціальної групи, інституту, організації провадити свою волю через певні засоби та канали впливу на діяльність і поведінку людей, їх спільності. Сутнісно владою є відносини управління (керівництва), панування, підпорядкування, покори.

В. – це багатогранне суспільно-політичне і правове поняття, яке може мати такі значення: 1) відносини між людьми, коли одні керують, а інші підкоряються; 2) здатність досягати поставленої мети; 3) спроможність соціально–політичної системи забезпечувати виконання прийнятих нею рішень; 4) способ самоорганізації людської спільноти, заснованої на розподілі функцій управління і виконання; 5) можливість і здатність проводити свою волю.

Як *види В.* розглядають політичну, економічну, державну, сімейну **В.**; *формами В.* є панування, керівництво, управління, організація, контроль; до *методів здійснення В.* належать авторитет, право, насильство. *Владна вертикаль* – це ієрархічна побудова владних органів із суворою системою підпорядкування. Апарат **В.** як один з ключових її інститутів поєднує виконавчі органи, установи, персонал усіх ланок та рівнів. Алгоритм **В.** – це набір правил, які спираються на норми, знання, досвід та інтуїцію владарюючого суб'єкта і дають йому можливість вирішувати державні або політичні завдання.

Класифікація **В.** як складного суспільного явища здійснюється за такими критеріями: за *суб'єктами* – державна, народна, партійна, громадських організацій, трудових колективів, **В.** ЗМІ тощо; за *функціями* – законодавча, виконавча і судова; за *часом здійснення* – постійна і тимчасова; за *територією*

здійснення – загальнодержавна, регіональна і місцева; за *способами взаємодії суб'єкта і об'єкта* – демократична, ліберальна, авторитарна, тоталітарна тощо.

Найбільш впливовою у суспільному процесі є *державна В.*, яка здійснюється у порядку, передбаченому конституцією та законами, домагається своїх цілей економічним стимулюванням, ідеологічним впливом, примусом і т. ін. До системи державної **В.** належить комплекс органічно пов'язаних між собою державних органів, політичних партій, закладів і осіб, наділених певними повноваженнями, а також політичних партій і організацій, безпосередньо наділених **В.**, що здійснюють її.

Є чимало різних ідейно-методологічних підходів до визначення поняття “**В.**”, починаючи від античних мислителів Платона та Аристотеля, які відшуковували ту ідеальну модель державного устрою, за якою політична **В.** була би найбільш суспільно корисною. Мислителі нового й новітнього часу (Н.Макиавеллі, Т.Гоббс, Д.Локк, Ш.Монтеск'є) прагнули виявити передумови найбільш ефективного управління як з боку вищої державної особи, так і на шляху пошуку суспільних механізмів народовладдя, вбачаючи їх у демократії, принципах поділу і взаємної рівноваги різних форм **В.** (законодавчої, виконавчої, судової). Еволюція поняття **В.** відбувається в напрямі від розуміння її як виявлення волі людини, наділеної повноваженнями, які виражались у застосуванні певних санкцій, ухвал, обіцянок, до волі, яка ґрунтується на певних формах переконань.

Згідно з *нормативно-формалістичною концепцією*, джерелом і змістом **В.** є система норм, передусім правових. Інколи цю концепцію називають легітимістською (лат. *legitimus* – законний). Вона виходить з того, що закон виступає і як правовий, і як моральний чинник, який має юридичну силу. Головна ідея легітимізму як політичної концепції полягає в абсолютизації правових норм **В.** Як політична доктрина вчення постало в IX–III ст. до н. е. за існування абсолютної монархії. Тоді державна **В.** реалізувала абсолютну **В.** правителя, діяла деспотично, а в управлінні була вкрай бюрократизованою. Нині в демократичних державах легітимізм базується на звеличенні закону як основної регулюючої норми.

Змістом *органістичної концепції* є різні версії функціоналізму, структуралізму й солідаризму, що визначають загальносуспільні функції **В.**, які применшують або ігнорують її класовий характер. Наприклад, за структурно-функціоналістською теорією **В.** – це особливий вид відносин між управляючими і підлеглими. Роль особи в політичній системі зводиться до її підтримки.

У річищі органістичної концепції **В.** перебуває й *елітна теорія В.* Виникнення її обґрунтовується існуванням у суспільстві еліти (франц. elite – краще, добірне, вибране), покликаної управляти масами людей неелітного стану, усіма соціальними процесами у суспільстві (Г.Моска, В.Парето, Р.Міхельс та ін.). Стрижнем *теорії еліт* є абсолютизація відносин владарювання одних і підкорення інших. **В.** виникає як іманентна (внутрішньо зумовлена) властивість постійно існуючої в суспільстві еліти. Історичний прогрес тут розглядається як сукупність циклів зміни пануючих еліт (“кругообіг еліт”), ідея народного суверенітету вважається утопічним міфом, стверджується, що соціальна нерівність – це основа життя.

Суб’єктивно-психологічна концепція пояснює **В.** як уроджений інстинктивний потяг людини до **В.**, панування аж до агресії. Серед доктрин цієї концепції – біхевіористська теорія **В.**, яка базується на дослідженні індивідуальної поведінки людей у сфері владних відносин, а прагнення до **В.** проголошує домінуючою рисою людської поведінки і свідомості. **В.** тлумачиться і як мета, і як засіб. Згідно з поглядами Г.Лассуела, будь-який вплив на політику прирівнюється до прагнення **В.** Тобто в політиці все є **В.**, а будь-яка **В.** є політикою. До суб’єктивно-психологічного напрямку примикає *інструменталістський підхід* до розуміння **В.** – зведення її до використання певних засобів, зокрема насильства і примусу тощо.

Прихильники *індивідуалістично-соціологічної концепції* розглядають **В.** як гру інтересів – особистих суперечностей між свободою одних та її обмеженнями щодо інших. Цю “гру” забезпечують угоди, переговори. Її успіх залежить від здібностей, волі, гнучкості суб’єктів, правил “політичної гри” тощо.

Марксистська концепція В., беручи за основу економічні інтереси, що визначають зміст і форму реалізації класових інтересів, тлумачить політичну **В.** як панування пев-

ного класу. За К. Марксом, той клас, який володіє засобами виробництва, а отже, й більшою частиною національного багатства, диктує свою волю в суспільстві. У його руках державна **В.**, що захищає його ж інтереси.

Сучасна *реляціоністська теорія* влади (П.Блау, Дж.Картрайт та ін.) тлумачить **В.** як міжособові стосунки, що дають змогу здійснювати вольовий вплив на індивіда і змінювати його поведінку. Зокрема, американський соціолог П.Блау визначає **В.** як здатність одного індивіда (чи групи) нав’язувати свою волю іншим, не хтуючи такими засобами, як страх, покарання тощо.

Існує множинність **В.** і різноманітність її модифікацій у суспільстві – від брутального фізичного примусу до політичних маніпуляцій поведінкою людей через вплив на їхні психологічні та соціальні стереотипи, суспільні мотивації та ін. Однак застосування всіх вказаних форм владного впливу є легітимним лише за умов додержання існуючих правових норм, у тому числі процедурного характеру. Фактично суспільство само наділяє **В.** певну групу людей чи особу. Так, джерелом **В.** в демократичному суспільстві є народ, і система влади має перебувати під його контролем. Але той, хто отримав **В.**, повинен мати відповідні права та гарантії на певну свободу дій.

Для людини як суспільної істоти характерне прагнення відшукати момент доцільності у владних відносинах. Тобто владні відносини мають бути виправданими в очах людей. Тому серед різноманітних відносин панування слід виділяти **В.**, яка ґрунтується на *балансі інтересів*. Поки владна особа та суспільство діють взаємно, їх відносини врівноважуються. Якщо взаємності немає, то виникає дія іншої сили, яка здійснює перерозподіл **В.** і віддає її в інші руки. **В.** завжди залежить від здатності до дії інших і тому перебуває ніби поза її володарем. Вона посилюється, коли знаходить підтримку і довіру, і навпаки, втрачає свій вплив і слабшає, якщо виявляє некомпетентність чи корумпованість. **В.** завжди передбачає взаємодію її агентів, що ґрунтується на підлеглих одного іншому. Якщо така підлеглисть відсутня, тоді немає і **В.** Для структури **В.** характерними є такі елементи: а) суб’єкт – особа або орган (організація), наділені правом розпорядження; б) об’єкт – особа або орган (організація), до яких звернене розпорядження та які зобов’я-

зані його виконувати; в) правові та інші умови і засоби взаємодії суб'єктів і об'єктів **В.**

Виділяють два головних методи реалізації **В.**: 1) шляхом переконання виконавця 2) шляхом примусу, тобто спираючись на силу, фізичний вплив. Функції примусу виконують армія, поліція (міліція), суди, прокуратура, інститут юридичної відповідальності тощо. Важливим є раціональне співвідношення вказаних методів у процесі реалізації владних повноважень. **В.**, що спирається тільки на силу, не відповідає сучасним вимогам демократії. У системі політичної влади розрізняють три функціонально взаємодіючі її рівні: вищий рівень – макрополітична система вищих органів **В.** (законодавчих, виконавчих, судових); середній або проміжний рівень – це апарат політичної **В.** середньої ланки, бюрократія різних рангів (цей рівень пов'язує інституційну **В.** з неформально-громадськими організаціями, партіями, рухами і населенням); мікрорівень включає безпосереднє політичне спілкування людей, малих груп. Саме на цьому рівні формуються думки людей про політику, їх переконання, політична культура в цілому.

Система влади у цивілізованому суспільстві починається з людини і закінчується людиною, існує для неї. У цьому є соціальність **В.**, а поле її дії – піклування про людину (суспільство), її інтереси, права і свободи, захист, забезпечення їй гідного людського життя. Для цього люди обирають тих, хто від їхнього імені стає за кермо **В.**, створює закони і сам у першу чергу виконує їх.

На думку Гідденса, **В.** потенційно визначає всі відносини в суспільстві, використовуючи для цього два рівноцінних типи ресурсів: матеріальні і авторитетні. Отже, механізм реалізації **В.** спирається як на повноваження суб'єкта, так і на його авторитет. М.Вебер визначає ефективність влади мірою її раціональності, яка залежить від раціональності владних структур та керівних осіб. Більшість сучасних науковців бачать перспективу розв'язання проблеми державної **В.** в подальшому вдосконаленні структури і функцій державного механізму і засобів громадського контролю над прийняттям і дотриманням законів.

Літ.: Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс ; при участии К. Бердсолл : пер. с англ. – Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2005; *Політологія* : навч. посіб. / О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К. : ВЦ, 2006; *Загальна тео-*

рія держави і права / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : [б. в.], 1997; *Бєбик В. М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика : монографія / В. М. Бєбик. – К. : [б. в.], 2000; *Вебер М.* Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М. : [б. в.], 1990; *Парсонс Т.* О социальных системах / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 2001. *Kundel E.* Marx und Engels im Kampf um die revolutionäre Arbeitereinheit. Zur Geschichte des Gothaer Vereinigungskongresses von 1875. – В., 1962. *Ковбасюк Ю.В., Крупник А.С.*

ВЛАДА ВИКОНАВЧА – один з видів державної влади, який здійснюється системою спеціалізованих державних органів, покликаних забезпечити практичну реалізацію відображеної в законах загальнодержавної волі.

Виокремлення **В.в.** відбувалося в межах концепції поділу державної влади. Головна вимога висунутої Дж.Локком і Ш.Л.Монтеск'є доктрини полягала в тому, що для утвердження політичної свободи, забезпечення законності й запобігання зловживанню влади з боку будь-якої соціальної групи, установи чи окремої особи необхідно відокремити владу законодавчу як формування та безпосереднє виявлення загальнодержавної волі від практичної діяльності щодо здійснення державного управління. Однак поширення доктрини поділу влади за умов нічим не обмеженого абсолютизму королівської влади, свавілля бюрократії і поліції було зумовлене цілком прагматичними цілями. За вимогою виокремлення законодавчої влади стояло прагнення передати функцію встановлення меж і засобів втручання держави у приватну сферу в руки повноваженого представницького органу. Водночас таке виокремлення було неможливим доти, поки виконавча влада зберігалася в руках суверена-монарха. Як писав уже в середині XIX ст. Дж.Ст.Міль, “у будь-якій країні виконавча влада є саме тією, у якій сила безпосередньо в руках і яка перебуває у прямому контакті з народом; вона більше, ніж будь-яка інша влада, уособлює сподівання і страх народу, в ній же сполучаються благодійницька і каральна сила уряду... Тому, якщо інші власті, призначені для утримання її в межах, не мають опори в сильних почуттях і думці нації, то виконавча влада завжди знайде засіб або діяти, незважаючи на інші власті, або ж примусить їх служити собі і може бути впевнена, що її завжди підтримають”.

Поділ влади, доцільний з точки зору саме вдосконалення управління, набув визнання

і належного юридичного закріплення. Утім, слід зазначити, що у Великобританії та державах, які успадкували британські політико-правові традиції, формально концепція поділу влади не визнається, тож стосовно них доцільно говорити не про існування виконавчої влади, а про систему органів влади, які здійснюють розпорядчо-виконавчі функції. Утім, саме визначення “**В.в.**” є певною мірою умовним, оскільки в жодній країні органи **В.в.** у своїй практичній діяльності не обмежуються тільки виконанням законів. Ще Дж.Локк визнавав, що саме становище уряду вимагає від нього постійних дій незалежно від того, надані йому відповідні повноваження законом чи ні. За сучасних умов уряди всюди є ініціаторами та розробниками законів; вони в окремих державах наділені повноваженням видавати акти делегованого законодавства, які є законом не тільки в матеріальному, а й у формальному розумінні; уряду може належати повноваження здійснювати первинне правостановлення (регламентарна влада).

Як інституційне утворення **В.в.** являє собою систему ієрархічно організованих державних органів, які, здійснюючи не тільки правозастосування, а й правостановлення, забезпечують належне впорядкування суспільної життєдіяльності та розвиток суспільства. Повнога відповідальності за здійснення **В.в.** усюди покладається на уряд – інституцію, що перебуває на вершині управлінської ієрархії. Офіційно вона здебільшого називається Кабінетом або Радою міністрів, у Скандинавських країнах – Державною радою, у Швейцарії – Федеральною радою, у країнах Америки – переважно адміністрацією.

У державах з президентськими системами правління (Аргентина, Венесуела, Колумбія, Мексика, США) реалізація основоположного принципу демократичного суспільства – джерелом влади в державі може бути тільки народ – стосовно **В.в.** забезпечується всенародним обранням її глави – президента, якому належать чільна роль у формуванні персонального складу адміністрації і безпосереднє керівництво нею.

У країнах з парламентськими системами правління мандат на здійснення **В.в.** передається уряду від народу опосередковано – через парламент. Уряд може здійснювати повноваження винятково за умови його постійної підтримки парламентом (фактично –

парламентською більшістю). Уряд очолює посадова особа, яка офіційно називається переважно прем’єр-міністром (в Італії – Головою Ради міністрів, в Австрії та Німеччині – Федеральним канцлером, Швейцарії – Федеральним президентом). Прем’єр уповноважується парламентською більшістю (абсолютною чи відносною) формувати уряд і керувати його роботою.

На фактичний статус глави уряду практично не впливає конституційне визначення глави держави (монарха або президента) главою **В.в.** Єдність **В.в.** забезпечується конституційними нормами про те, що:

- 1) акти глави держави в частині здійснення **В.в.** (подекуди – будь-які акти) підлягають обов’язковому контрастигуванню (скріпленню підписом) прем’єром та (або) відповідальним міністром, без чого вони є нечинними;
- 2) уряд є підзвітним винятково парламенту. Глава держави, як правило, не може на власний розсуд відправити уряд у відставку.

Специфічним є керівництво урядом в умовах біцефальної (двоголової) системи управління (Франція, Фінляндія). За президентом закріплено певні важелі впливу на управління (головування на засіданнях Ради міністрів, окремі дискреційні повноваження). Однак роль президента в управлінні є чільною винятково за умови його підтримки парламентською більшістю. У цьому випадку прем’єр підпорядковується главі держави. Якщо ж президент не спирається на підтримку парламентської більшої (як це було у Франції в 1986-1988, 1993-1995, 1997-2002 рр.), прем’єр-міністр перебирає на себе провідну роль у здійсненні **В.в.**

Організація **В.в.** на центральному рівні внаслідок складності завдань, особливостей об’єктів управління, об’єктивної потреби в поділі управлінської праці усюди будується на засадах відомчості.

Специфіка міністерств як центральних органів **В.в.** визначається перебуванням їх керівників у складі уряду і відповідним рівнем репрезентації відомчих інтересів. Міністерство не всюди є універсальною назвою: у Великобританії, США та Швейцарії використовується назва “департамент”.

Унаслідок невідомості численного уряду кількість найважливіших відомств, очолюваних міністрами, звичайно перебуває в межах 12-20. Зокрема, станом на 2010 р. нараховується 8 міністерств – в Угорщині; 11 –

Італії та Фінляндії; 12 – Австрії, Естонії та Швеції; 14 – Бельгії, Латвії, Литві, Німеччині, Чехії; 15 – Греції, Словаччині, США, Франції; 17 – Великій Британії, Польщі; 18 – Данії, Росії; 22 – Ізраїлі; 23 – Білорусі; 24 – Китаї; 34 – Індії. Спостерігається загальна тенденція до скорочення кількості міністерств та забезпечення на цій основі більшої працездатності уряду.

На номенклатуру міністерств визначальним чином впливає обсяг діяльності в конкретних галузях управління. Збіг назв міністерств в окремих країнах не завжди тотожний збігу об'єкта управління. Приміром, у США Департамент внутрішніх справ контролює використання державних земель і ресурсів, збереження історичних пам'яток, безпеку гірничих робіт, опікується справами індіанців. Натомість федеральна поліція структурно входить до Департаменту юстиції. Поряд з міністерствами існують й інші центральні органи **В.в.**, які передусім відповідають за практичну реалізацію державної політики та надання послуг фізичним і юридичним особам.

Організації **В.в.** на місцевому рівні притаманна наявність периферійних підрозділів центральних міністерств і відомств (місцеві органи **В.в.** спеціальної компетенції). В окремих державах функціонують місцеві органи **В.в.** загальної компетенції. У цьому випадку представник держави та його апарат здійснюють як координатори діяльності периферійних органів **В.в.**, так і контрольню-наглядові функції щодо органів місцевого самоврядування.

На організації **В.в.** у західних демократіях, крім національних традицій, відчутно позначилися розбіжності у формі державного устрою. Відмінність організації управління у державах з федеративним устроєм (Австралія, Австрія, Аргентина, Бразилія, Венесуела, Індія, Канада, Мексика, Німеччина, США, Швейцарія) зумовлена тим, що суб'єкти федерації (штати, провінції, землі) є державними (державоподібними) утвореннями, наділеними правом самостійно визначати основи своєї політичної організації. Тож органами **В.в.** є інституції як федерації, так і її суб'єктів.

Унаслідок того, що на рівні як федерації, так і її суб'єктів діють досить відокремлені механізми формування органів **В.в.**, виникає потреба в узгодженні їх практичної діяльності. Форми узгодження відрізняються. На органи **В.в.** суб'єктів федерації конституція-

ми федеративних держав зазвичай покладається здійснення державних повноважень і вирішення загальнодержавних завдань. Натомість у США федеральні органи **В.в.** функціонують незалежно від органів **В.в.** штатів. Однак у цілому для організації **В.в.** характерна спрямованість на забезпечення проведення єдиної загальнодержавної політики.

Літ.: Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006; Страшун Б. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Общая часть : учеб. для вузов / Б. А. Страшун. – М. : ИНФРА-М-НОРМА, 2007; Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2008.

Мельниченко В.І.

ВЛАДА ВИКОНАВЧА В УКРАЇНІ – одна з трьох гілок державної влади.

В.в. у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, указами Президента України і постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України.

Відповідно до Конституції України 1996 р. вищим органом у системі органів **В.в.** є Кабінет Міністрів України, який володіє вищими повноваженнями в системі нагляду за виконанням положень Конституції і законів України.

Кабінет Міністрів України спрямовує та координує роботу центральних органів **В.в.** (ЦООВ – міністерства – від лат. *ministro* – служу, керую), інших органів **В.в.** (комітети, агентства, служби, головні управління, комісії, інспекції тощо) та центральних органів **В.в.** зі спеціальним статусом (Національний банк України, Служба безпеки України). Вони забезпечують розробку та втілення в життя державної політики у відповідній галузі, загальнодержавних програм, виконання законів, нагляд за нижчими органами **В.в.**

До органів **В.в.** належать територіальні органи міністерств, комітетів, інших центральних органів **В.в.** на місцевому рівні тощо. Їх завданням є забезпечення виконання загальнодержавних програм на місцях, розв'язання безпосередніх проблем територіальних громад, нагляд за законністю рішень органів місцевого самоврядування та регіонального самоуправління.

Компетенція **В.в.** охоплює всі сфери суспільного життя та забезпечує проведення політики у сферах: науки, освіти, культури, соціальній та охорони здоров'я, економічній, захисту прав і свобод громадян, нормотворчої діяльності, забезпечення дотримання законодавчих норм, національної безпеки, оборони та зовнішніх відносин з країнами світу. **В.в.** використовує значні людські, фінансові, інформаційні, силові ресурси для вирішення проблем та завдань, що виникають, для управління повсякденним життям суспільства з метою задоволення потреб кожного громадянина шляхом здійснення державної політики.

Державна політика – сукупність дій уряду та його територіальних органів на місцях, спрямованих на забезпечення функціонування та ефективного розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства, розв'язання проблем, що виникають, і визначення шляхів удосконалення та розвитку. Головним органом у здійсненні державної політики є **В.в.** **В.в.** – це цілісний комплекс державних установ, які здійснюють владно-політичні та адміністративно-організаційні функції на різних рівнях, його називають “апаратом державного управління”.

Апарат державного управління – основна ланка механізму держави, що забезпечує повсякденну роботу системи органів **В.в.** і управління стосовно здійснення практичних заходів, спрямованих на реалізацію функцій держави. Саме апарат державного управління забезпечує виконання прийнятих у суспільстві норм, правил, вживає заходів, що забезпечують функціонування як системи **В.в.**, так і самої держави.

Система організації **В.в.**, яка нині діє в Україні (Конституційний суд скасував зміни до конституційної реформи від 8 грудня 2004 р., де Верховна Рада ухвалила Закон “Про внесення змін до Конституції України” № 2222-IV, який передбачав перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління), почала складатися після прийняття 5 липня 1991 р. закону УРСР “Про запровадження поста президента” як найвищої посадової особи в державі, що очолює органи державного управління. За Конституцією України 1996 р. Президент є главою держави.

Президент України має широкі повноваження в різних сферах державної діяльності, зокрема у **В.в.** головне – це одноосібне

звільнення Прем'єр-міністра і фактично одноосібне звільнення міністрів, визначальний вплив на рішення уряду, право виносити на розгляд парламенту власні законопроекти як позачергові. Ці повноваження роблять Президента України фактичним керівником **В.в.** **В.в.** відповідальна перед Президентом України, підконтрольна та підзвітна Верховній Раді України в межах, передбачених у ст. 85, 87 Конституції України.

За різних форм державного правління у демократичних країнах **В.в.**, її формування і функціонування можуть бути відносно відокремленими від законодавчої влади (президентські чи президентсько-парламентські республіки), а можуть бути цілком підпорядковані й підконтрольні їй (парламентські або кабінетно-парламентські республіки чи конституційні монархії).

Своєрідною є система організації й підпорядкування **В.в.** за умов змішаної форми державного правління.

Ефективністю **В.в.** та ступенем контролю за нею з боку суспільства визначається ступінь його демократизму.

Літ.: Конституція України // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30; Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, О. А. Машков ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; Основи демократії / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України ; Акад. пед. наук України ; Укр.-канад. Проект “Розбудова демократії” ; Ін-т вищ. освіти. – Вид. 2-ге, стер. – К. : Вид-во “Ай Бі”, 2004. – 668 с.

Зіміна О.С.

ВЛАДА ПОЛІТИЧНА – здатність та можливість однієї людини чи групи осіб справляти визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку громадян та їх об'єднань; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

З точки зору державного управління **В.п.** здійснюється політичними структурами та державними установами й визначається як здатність контролювати поведінку громадян виходячи із загальнонаціональних та загальнодержавних завдань. Таке визначення отожднює поняття “*влада державна*” та “*влада політична*”.

В.п. в історичному контексті поступово демократизується. Процес демократизації **В.п.**

виявляється в трансформації архаїчних форм її здійснення (насилля, підпорядкування) у демократичні (консенсус, самоврядування). У XVII ст. політико-філософська думка прийшла до ідеї такої структурної організації **В.п.**, що мала її демократизувати, підпорядкувати закону й зробити більш ефективною. З цієї метою було створено проект поділу єдиної **В.п.** (ототожнення з владою державною) на кілька незалежних, але тісно взаємодіючих гілок. Ш.Монтеск'є вже у XVIII ст. створив теорію поділу **В.п.** в її сучасному вигляді на законодавчу, виконавчу й судову. Ця ідея була також висунута і сформульована на кілька років раніше українським мислителем політичним і діячем Пилипом Орликом у проекті конституції України. Погляди на розуміння сутності **В.п.** розвивалися неоднозначно. Так, послідовники антропологічного підходу виходячи з уявлення про політику як регуляцію людських відносин, що спирається на владу і авторитет, поширюють поняття **В.п.** на всі соціальні утворення: від родини до держави. Прихильники марксистської точки зору вважають **В.п.** втіленням волі економічно пануючого у суспільстві класу. Більшість напрямів сучасної політології пов'язують політичність влади із взаємодією суспільних інтересів, з асоціативною діяльністю різноманітних соціальних груп, які у своєму протиставленні прагнуть до організованого примусу як основи здійснення своєї політики. Характерними ознаками **В.п.** є: верховенство рішень влади для всього суспільства, публічність (влада діє на основі закону від імені всього суспільства), легальність у використанні сили й примусу, різноманітний спектр засобів для реалізації та утримання влади. Серед видів **В.п.** виділяють: економічну владу (економічні ресурси, що перебувають у розпорядженні держави та бізнес-еліт); соціальну владу (підвищення або пониження соціального статусу індивіда державою, привілейоване соціальне становище окремих осіб та соціальних груп, яке дає їм змогу справляти вплив на політику держави); інформаційну владу (контроль держави над поширенням інформації, вплив на суспільство через державні та приватні ЗМІ); примусову владу (спеціальні інститути примусу державної влади, які є дієвим засобом впливу на суспільство); правову владу (обґрунтування дій влади законом). Основни-

ми функціями **В.п.** є: керівництво суспільством; забезпечення стабільності в державі; консолідація суспільства (мотивування й об'єднання різних політичних сил та соціальних верств навколо загальнонаціональних інтересів); оптимізація політичної системи (приспосовування державних і суспільних інститутів для вирішення цілей політичних сил, які отримали політичну владу).

Важливою ознакою **В.п.** є її легітимність, народне визнання, довіра та підтримка. Термін "легітимність" виник на початку XIX ст. у Франції та вперше був обґрунтований М.Вебером, який виділяв три основних джерела законності, легітимності влади: відповідність традиціям (монархія); харизматичність (через велику особисту популярність політичного діяча); раціонально-правовий тип (влада визнається народом, тому що вона спирається на раціональні, визнані в суспільстві закони й цінності). Сучасними науковцями виокремлюються додатково такі джерела легітимності: легітимність на засадах участі, раціонально-цільова легітимність, соціально-евдемонічна легітимність та національно-патріотична легітимність.

В.п. досягає найвищого рівня інституціоналізації, завершеності і єдності у владі державній. Однак **В.п.** ширша за змістом, ніж влада державна, оскільки відносно самостійне значення мають владні відносини у політичних об'єднаннях (партії, групи тиску та ін.), а також вольові дії громадян під час виборів, інших масових громадсько-політичних акцій. Сутність **В.п.** розкривається через її функції, основними з яких є: формування політичної системи суспільства; політичні відносини, що включають у себе відносини між державою та суспільством, соціальними групами, класами, асоціаціями, політичними інститутами, апаратами й організаціями державного управління, партіями, громадянами та ін.; управління справами суспільства і держави на різних рівнях; керівництво органами влади політичними, а також неполітичними процесами; контроль політичних та інших відносин, і в кінцевому підсумку, створення певного, характерного для того чи іншого суспільства типу правління, політичного режиму і державного устрою (монархічного, республіканського), відкритого або закритого, замкнутого, відстороненого від держави (автократичного) суспільства, прита-

манної даній державі політичної системи, відповідних їй політичних відносин та інших політичних характеристик. Загальні організаційні, регулятивні й контрольні функції **В.п.** конкретизуються через безліч видів політичної діяльності: управління, прийняття рішень, обрання цілей, визначення завдань виконавцям, їх підбор та розстановку, орієнтацію у політичних та неполітичних ситуаціях, створення власної структурної організації та ін. Відносини влади, як і політичні відносини, характеризуються універсальністю (присутністю в усіх інших видах суспільних відносин), а також включеністю, інклюзивністю, здатністю проникати в усі сфери життя й діяльності. На сучасному етапі суспільного розвитку структура інституціональної **В.п.** включає три функціональних взаємодіючих рівні: 1) макрополітичну систему вищих інстанцій, яка поширюється на основні внутрішні процеси суспільства й зовнішньополітичну діяльність держави, її зовнішні органи - уряд, його центральні заклади; 2) **В.п.** середнього або проміжного рівня (мезорівень), створену апаратом політичної середньої ланки, бюрократією різних рангів, аж до муніципальних органів. Цей рівень безпосередньо пов'язує інституціональну **В.п.** з неінституціональною, неформальною, **В.п.** з неполітичною; 3) мікрорівень **В.п.**, який охоплює безпосереднє політичне спілкування людей, малих груп, самоврядування. На цьому рівні формується й виявляється політична культура, складаються переконання, думки та ін. Мікрорівень не є нижчим рівнем, він тільки функціонально відрізняється від інших рівнів, утворюючи разом з ними загальну політичну тканину суспільства.

Літ.: *Політологічний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.; *Філософія політики* : корот. енциклопед. слов. / авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко та ін. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

Козаков В.М., Половинець А.М.

ВЛАДА СУДОВА – одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння

двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.

Ідея поділу влади та виділення **В.с.** як самостійної гілки влади знайшла своє відображення в законодавстві України лише наприкінці ХХ ст., хоча виникла вона вже досить давно.

Ще в працях Аристотеля, Платона, Полібія, Епікура та ін. була закріплена думка про те, що існують елементи держави, які виконують окремі функції. Ці елементи тісно пов'язані між собою, всі вони здійснюють свої функції на основі закону.

Деякі вчені висувають ідею про божественну сутність **В.с.** і доводять, що доктрині про поділ влади вже три тисячі років.

Разом з тим біля витоків класичної теорії розподілу влади стояли Дж.Локк, Ш.Л.Монтеск'є та Ж.-Ж.Руссо. Дж.Локк ще не виділяв **В.с.** у самостійну, незалежну гілку влади. Він лише спинився на характері взаємовідносин законодавчої влади із судами, вважаючи, що законодавець не може брати на себе право керувати за допомогою деспотичних указів. На варті закону повинен стояти суд. Ш.Л.Монтеск'є у своєму творі "Про дух законів" (1848) робить висновок, що в кожній державі є три види влади: влада законодавча, влада виконавча і влада, що відає питаннями цивільного права. Ця влада карає за злочини, її називають судовою владою.

На відміну від Ш.Л.Монтеск'є, який розглядав **В.с.** як засіб стримування законодавчої та виконавчої влади, Ж.-Ж.Руссо більш глибоко розглянув аспекти "третьої" влади. Він одним з перших виділив роль суду як гаранта недоторканності свободи людини, наголошував на праві затриманого оскаржувати арешт у суді.

Розкриттю загальнотеоретичних проблем, пов'язаних з владною природою судової системи, були присвячені роботи сучасних вітчизняних юристів В.Бойка, В.Бринцева, Ф.Бурчака, Ю.Грошевого, П.Свграфова, А.Зайця, В.Копейчикова, І.Марочкина, Ю.Оборотова, В.Погорілка, Д.Притики, П.Рабіновича, М.Савенка, В.Скоморохи, В.Тация, М.Тітова, Ю.Тодики, М.Цвіка, В.Шаповала; правознавців близького зарубіжжя: С.Алексєєва, С.Боботова, М.Вітрука, К.Гуценка, Б.Ебзєєва, Л.Завадської, В.Лебедева, Р.Лівшиця, В.Нерсесянца, І.Петрухіна, В.Ржевського, В.Савицького, Б.Топорніна,

Н.Чепурної, В.Четверніна, В.Чиркіна, М.Чудакова, Г.Шмавоняна; авторів з далекого зарубіжжя: Е.Аннерса, Ж.-Л.Бержеля, Г.Бермана, М.Вебера, Р.Давіда, Р.Дворкіна, Х.Кетца, В.Кірова, Д.Кола, Ж.Марітена, Дж.Ролза, Дж.Себайна, Р.Стіта, Т.Торсона, Л.Фуллера, К.Цвайгерта, Р.Циппеліуса, К.Шмітта та ін.

Основними функціями **В.с.** є:

- охоронна (охорона прав);
- функція правосуддя (захист, відновлення прав);
- контрольно-наглядова (за іншими гілками влади).

В.с. здійснюється одноособово суддею (при розгляді незначних правопорушень) або судовою колегією у формі судової процедури. Межі дії **В.с.** обмежені нормами, що регламентують право на звернення до суду, а також принципами права.

Свої функції суд покликаний здійснювати, керуючись лише законом, правом. Він не повинен залежати від суб'єктивного впливу законодавчої або представницької влади.

Гарантії незалежності й недоторканності суддів як носіїв судової влади та самостійності судів як судових органів визначено Конституцією та законами України, зокрема законами України від 7 лютого 2002 р. № 3018-III "Про судоустрій України" та від 15 грудня 1992 р. № 2862-XII "Про статус суддів". Такими гарантіями, зокрема, є: здійснення правосуддя виключно судами; особливий порядок призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільнення суддів; здійснення правосуддя відповідно до встановленої законом процедури; таємниця прийняття судового рішення і заборона її розголошення; обов'язковість судового рішення; недопустимість втручання у здійснення правосуддя, впливу на суд або суддів у будь-який спосіб, неповаги до суду та встановлення відповідальності за такі діяння; особливий порядок фінансування та організаційного забезпечення судів; належне матеріальне та соціальне забезпечення суддів, а також визначені законом засоби забезпечення особистої безпеки суддів, їх сімей, майна та інші засоби їх правового захисту; функціонування органів суддівського самоврядування.

Незалежність **В.с.**, її рівність із законодавчою та виконавчою владою є невід'ємними ознаками правової держави, в якій кожен має

право на судовий захист своїх прав і свобод. Незалежність судів встановлена в Україні як конституційний принцип організації та функціонування судів з метою забезпечення права осіб на такий захист. Недоторканність суддів не є особистим привілеєм, а як один з елементів статусу суддів має публічно-правове призначення – забезпечити здійснення правосуддя незалежним, неупередженим і справедливим судом.

Таким чином, реалізація зазначених правових гарантій здійснення правосуддя є необхідною передумовою належного виконання судом своїх конституційних функцій із забезпечення дії принципу верховенства права, захисту прав і свобод людини та громадянина, утвердження і забезпечення яких є головним обов'язком держави.

Літ.: Закон України про статус суддів // Відом. Верховної Ради України. – 1993. – № 8. – Ст. 56; Закон України про судоустрій і статус суддів // Відом. Верховної Ради України. – 2010. – № 41-42, 43, 44-45. – Ст. 529; Про незалежність судової влади : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 13 черв. 2007 р. № 6 // Вісн. господар. судочинства. – 2007. – № 4. – С. 6; *Грошевої Ю. М.* Органи судової влади України / Ю. М. Грошевої, І. С. Марочкін. – К. : [б. в.], 1997; *Єршов В. В.* Статус суду в правовій державі / В. В. Єршов. – К. : [б. в.], 1992; *Організація судових та правоохоронних органів* : навч. посіб. / І. С. Марочкін, В. В. Афанас'єв, В. С. Бабкова. – Х. : Право, 2000; *Маляренко В.* Суд, правоохоронні та правозахисні органи / В. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2004.

Брус Т.М.

ВЛАДИ ДИСТАНЦІЯ – ступінь, на якому люди, наділені меншою владою, приймають факт нерівномірного її поділу. Вимірює нерівність людей в організації, розглядаючи стиль керівництва у прийнятті рішень та як підлеглі сприймають ухвалені рішення до виконання. Це визначає їх позицію стосовно влади: в суспільствах з високим рівнем **В.д.** ієрархія вважається нормальним явищем, кожний член суспільства займає певне становище в суспільстві, у родині та професійній діяльності.

При тому, що представники різних націй і рас мають біологічну схожість, багато їх рис є унікальними. Одна з таких рис – культура. Оскільки бізнес-операції набувають дедалі глибшого характеру, в центрі уваги теорії та практики менеджменту перебуває пошук типів поведінки підприємств (організацій), ефектив-

них незалежно від їх місця розташування, їх адаптація до культури країни перебування.

Про культурні особливості ділової, адміністративної культури писали К.Девіс, Ф.Клукон, Дж.В.Ньюстром, Ф.Л.Стродбек, Ф.Тромпенаарс, Ф.Фукуяма, Г.Хофстед та ін. Вплив культури на державне управління аналізують С.Васильєв, С.Малишев, Г.Райт та ін. Ряд дослідників (М.Бергер, К.Тербер та ін.) розглядає вплив окремих культур на особливості системи державного управління та на його цінності.

У визначенні корпоративної культури Е.Шейна повністю відтворено цей аспект. Він вважає, що культура – це зразок основних припущень, розроблених, винайдених чи відкритих даною групою, які нові її члени засвоюють як спосіб сприйняття, мислення та відчуття відносно проблем, що виникають.

У різних соціальних групах формується специфічна культура. Численні дослідження свідчать про наявність відмінностей у ставленні різних національних культур до певних цінностей та установок.

Голландський науковець Г.Хофстед, порівнюючи ділові культури світу, виділив **В.д.** як один із факторів, за якими культури відрізняються.

Г.Хофстед пропонує досить сміливе визначення культури – “колективна ментальна запрограмованість, частина передбачуваності нашого сприйняття світу, спільна з іншими представниками нашої нації, регіону чи групи, що відрізняє нас від представників інших націй, регіонів чи груп”. Ця ментальна запрограмованість описується Хофстедом через п’ять “культурних вимірів”: “індивідуалізм – колективізм”, “дистанція влади: велика – мала”, “несприйняття невизначеності: сильне – слабе”, “мужність – жіночність”, “короткострокова – довгострокова орієнтація на майбутнє”.

У деяких країнах нерівність у відносинах начальник – підлеглий сприймається як проблема, в інших – як природний порядок речей. До числа країн із найбільшою **В.д.** належать країни Азії, колишньої Югославії, Бельгія, Франція, Аргентина, Бразилія та Іспанія. До таких самих культур тяжіють країни колишнього Радянського Союзу. Тут велике значення надається статусу, походженню, належності до владних осіб. Ці культури характеризуються конформізмом, прислужливістю, авторитарністю. Це країни, де

службова ієрархія і безумовний авторитет старших за віком проявляються набагато рідше, ніж, скажімо, в Японії, котра має високий показник у цій категорії. Невеликою дистанцією влади характеризуються Німеччина, Англія, США, скандинавські країни. Тут людина оцінюється на підставі її особистих дій та досягнень (найбільше шанується та людина, що сама себе зробила). Дворянські корені або належність до владної сім’ї великого значення не мають. Навіть на рівні сім’ї при прийнятті рішень про великі покупки (автомобіль, будинок тощо) англійка має таке ж право голосу, як і чоловік, тоді як у японській родині останнє слово завжди за чоловіком.

Низький рівень оцінки означає тенденцію до поваги особистостей, боротьбу за рівність і цінність щастя, а високий – націленість на залежність і тактовність підлеглих, одночасно дозволяючи мати привілеї тим, хто має вплив за статусом. Іншими характеристиками низької оцінки в культурі є ті, що менеджери намагаються консультуватися з підлеглими, приймаючи рішення, відчутний сильний вплив трудової етики, щільний контроль оцінюється підлеглими негативно, працівники співпрацюють (кооперуються). Висока оцінка означає, що менеджери не консультуються з підлеглими, а службовці не схильні довіряти один одному.

Якщо в суспільстві низька дистанція між владою і людиною, то представники цього суспільства схильні до новацій, винахідливі, енергійні, інколи цілком непередбачувані. Якщо така дистанція висока, то стосунки в сім’ї копіюють відносини в суспільстві та ґрунтуються на принципі обожнювання можновладців.

Літ.: *Гестеланд Р.* Кросс-культурное поведение в бизнесе / Р. Гестеланд. – Днепропетровск : Баланд-Клуб, 2003. – 288 с.; *Инглхарт Р.* Культура и демократия / Р. Инглхарт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. – М. : МШПИ, 2000. – С. 106-128; *Льюис Р. Д.* Деловые культуры в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию / Р. Д. Льюис. – М. : Дело, 1999. – 440 с.; *Мясоедов С. П.* Основы кросс-культурного менеджмента / С. П. Мясоедов. – М. : Дело, 2003. – 256 с.; *Симонова Л. М.* Кросс-культурные различия в международном бизнесе / Л. М. Симонова, Л. Е. Стровский. – М. : ЮНИТИ, 2003. – 190 с.; *Тромпенаарс Ф.* Национально-культурные различия в контексте глобального бизнеса / Ф. Тромпенаарс, Ч. Хампден-Тернер. – Минск : Попури,

2004. – 528 с.; *Цивилизационные модели современности и их исторические корни.* – К. : Наук. думка. – 2002. – 632 с.; *Hofstede G. Cultures and organizations: software of the mind / G. Hofstede.* – N.-Y. : McGraw-Hill, 2000.

Брус Т.М.

ВЛАДИ КОНЦЕПЦІЇ

Телеологічна (від грец. telos, teleos – мета, результат, кінець) концепція влади характеризує її як здатність до досягнення поставлених цілей, одержання намічених результатів. При цьому владу розуміють досить широко – не тільки як стосунки між людьми, а і як взаємодію людини з навколишнім середовищем. У межах телеологічної концепції йдеться не тільки про владу людини над людиною, а й про владу людини над природою. Ця концепція наголошує на цілеспрямованому характері влади, проте тлумачить її занадто широко, включаючи в систему владних відносин і природу.

Реляціоністська (від фр. relation – відношення, зв'язок) концепція влади розглядає її як відношення між двома партнерами, коли один із них – суб'єкт – справляє визначальний вплив на іншого – об'єкт. Суб'єктом і об'єктом можуть виступати як окремі індивіди, так і різноманітні групи та організації. Влада – це взаємодія суб'єкта і об'єкта, яка виявляється в тому, що суб'єкт контролює об'єкт за допомогою певних засобів. Такі відносини є конфліктними і становлять суть політики.

Існують три основних різновиди реляціоністської концепції влади: спротиву, обміну ресурсами й розподілу сфер впливу. Концепція спротиву розглядає владні відносини як такі, за яких суб'єкт долає спротив об'єкта. Концепція обміну ресурсами виходить із нерівномірності розподілу ресурсів у суспільстві і трактує владу як таке відношення, коли суб'єкт нав'язує свою волю об'єкту в обмін на надання останньому певних ресурсів. Концепція розподілу сфер впливу має на меті пом'якшення недемократичного характеру владних відносин як панування і підкорення. Згідно з цією концепцією владні відносини в кожному окремому випадку є пануванням – підкоренням. Однак у масштабі всього суспільства наявний баланс владних відносин між суб'єктами і об'єктами, оскільки з часом і в різних сферах впливу вони міняються місцями: суб'єкти стають об'єктами і навпаки. Якщо, наприклад, най-

мач робочої сили диктує умови праці найманому працівникові, то останній, у свою чергу, через профспілкову організацію може контролювати самого наймача. Правляча партія може перетворитися на опозиційну, а опозиційна – стати правлячою. Рядовий виборець може стати політиком, а той – рядовим виборцем тощо.

Реляціоністська концепція влади слушно наголошує на тому, що влада є вольовим відношенням між людьми, за якого суб'єкт тим чи іншим чином долає спротив об'єкта, що суб'єкти та об'єкти владних відносин можуть мінятися місцями. На базі цієї концепції визначаються шляхи, методи й засоби впливу на суспільство з метою досягнення соціальної злагоди і забезпечення політичної стабільності. До них належать, наприклад, стимулювання активності трудової діяльності, дотримання норм громадської поведінки тощо, проте реляціоністська концепція перебільшує можливості для об'єкта стати суб'єктом влади. Владні відносини є результатом об'єктивно зумовленого суспільного поділу праці, який не вирізняється динамізмом. Поділ на владарюючих і підвладних є одним з найбільш сталих у суспільстві. Зрештою, існує величезна різниця між, наприклад, державною владою, в розпорядженні якої є різноманітні ресурси, і владою тієї ж профспілки, основним засобом впливу якої виступає сама організація.

Системна концепція влади розглядає владу як системоутворююче відношення в політичній системі суспільства. Влада, що в політичній системі виступає як політична влада, поєднує всі елементи системи в єдине ціле. Основне призначення політичної влади полягає в тому, щоб забезпечувати стабільність у суспільстві, а для цього вона повинна регулювати відносини між людьми й суспільством у цілому, в тому числі й державно-політичними інститутами. Влада покликана вирішувати суперечність між необхідністю організованості й порядку в суспільстві та багатоманітністю інтересів членів суспільства, між якими виникають конфлікти. Влада з'єднує всі елементи політичної системи таким чином, щоб це сприяло збалансованому стану як самої системи, так і суспільства в цілому.

Системний підхід до розуміння влади застосовується на трьох рівнях: політичної системи суспільства в цілому; окремих скла-

дових системи; відносин між самими індивідами.

Якщо системна концепція в контексті феномену влади йде від політичної системи суспільства до індивіда, то **біхевіористська** (від англ. *behaviour* – поведінка) **концепція** зорієнтована у зворотному напрямі. Біхевіоризм розглядає владу як особливий тип поведінки, за якої одні люди командує, а інші підкоряються. Тому цю концепцію називають ще поведінковою. Подібно до реляціоністської концепції вона розглядає владу як відношення панування і підкорення, однак головну увагу зосереджує на особливостях людей, мотивах їхньої поведінки в боротьбі за владу. При цьому прагнення до влади проголошується домінуючою рисою природи людини, яка визначає її політичну поведінку. Наголошується, що у прагненні до влади важливу роль відіграють ті блага і привілеї, які отримують наділені владою люди. З набуттям влади пов'язане отримання матеріальних благ, свободи, престижу, безпеки тощо. У межах біхевіористської концепції влади виокремлюються три основні моделі трактування влади: силова, ринкова та ігрова. Силова модель виходить з того, що головним мотивом політичної поведінки людини є її прагнення до влади. Набута влада, у свою чергу, стає засобом досягнення інших благ. Оскільки владні прагнення людей є різноспрямованими, то головне завдання політичної влади полягає в тому, щоб забезпечити оптимальне співвідношення, баланс сил як владних вольових прагнень.

Ринкова модель біхевіористської концепції влади ґрунтується на тому, що за умов ринкової економіки влада також стає товаром. На цей товар, як і на будь-який інший, поширюються відносини попиту і пропозиції. В результаті виникає своєрідний ринок влади зі своїми покупцями і продавцями та менеджерами як посередниками між ними. Вони, зокрема, готують кандидатів у владу і забезпечують їх перемогу на виборах. Ігрова модель влади розглядає владні відносини, боротьбу за владу як своєрідну гру, що відбувається за певними правилами.

У частині мотивації політичної поведінки біхевіоризм є різновидом **психологічної концепції** влади. Головною особливістю цієї концепції є пояснення владних відносин психологічними мотивами. В одних випадках, наприклад у біхевіоризмі, постулюється воля

до влади як її джерело, в інших – прагнення людини до влади, особливо володіння владою, пов'язуються з необхідністю суб'єктивної компенсації нею притаманних їй фізичних чи духовних вад. Деякі дослідники психологічної основи волі до влади шукають у підсвідомих мотивах, у тому числі сексуальних. Стверджується, зокрема, що у психіці людини є структури, які сприяють тому, що вона підсвідомо віддає перевагу рабству перед свободою заради уникнення відповідальності, власної захищеності й заспокоєння за допомогою любові до володаря. Ці та інші різновиди психологічної концепції влади допомагають з'ясувати механізми мотивації влади як відносин панування і підкорення.

Існують також інші концепції влади – інструменталістська, структуралістська, функціональна, конфліктологічна тощо. Кожна з них розкриває якусь особливість чи сторону влади.

Лит.: Олуйко В. М. *Влада* / В. М. Олуйко. – Хмельницький : [б. в.], 2002. – 144 с.; Рябов С. Г. *Державна влада: проблеми авторитету й легітимності* : монографія / С. Г. Рябов. – К. : НІСД, 1996. – 117 с.; Якубовський О. П. *Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні* : навч.-метод. посіб. / О. П. Якубовський, Л. Л. Приходченко. – Одеса : ОФ УАДУ, 2001. – 172 с.; Кухта Б. *Політичні еліти і лідери* / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – 2-ге вид. – Львів : Кальварія, 1996. – 224 с.; Лісничий В. В. *Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн* : навч. посіб. / В. В. Лісничий. – Х. : Торнадо, 2001. – 352 с.; Лок Дж. *Два трактати про врядування* / Дж. Лок ; пер. з англ. О. Терех, Р. Димарець. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – 265 с.; Мищенко М. Д. *Ідеологія, соціальна міфологія та трансформаційні процеси в українському суспільстві* : монографія / М. Д. Мищенко. – К. : НІСД, 1998. – 102 с.

Новік В.О., Коник С.М.

ВЛАСТИВІСТЬ ЦІЛЕСПРЯМОВАНОСТІ УПРАВЛІННЯ (англ. Property purpose management) – найважливіша, об'єктивно притаманна управлінню властивість, суттю якої є досягнення поставлених цілей, а змістом – дії щодо їх досягнення. За формулюванням П. Друкера, управління – це особливий вид діяльності, що перетворює неорганізований натовп в ефективну цілеспрямовану та продуктивну групу. За висловом іншого видатного представника науки управління А. Файоля, управляти державою – це вести її до цілей з максимально можливим використанням усіх наявних ресурсів.

З погляду системного підходу під управлінням розуміють процес цілеспрямованого впливу на об'єкт управління, внаслідок якого задовольняються потреби суб'єкта управління. Суб'єктом державного управління є система державної влади у вигляді спеціально утворених органів влади, впливами – організуючі, регулюючі та контролюючі дії органів влади, а об'єктом – усе суспільство, яке не може існувати поза ним, для якого управління є іманентним елементом.

Існує низка закономірностей цілеутворення, серед найбільш суттєвих з яких з погляду застосування знань про них на практиці є такі:

- залежність уявлення про мету та способи її структуризації від стадії ознайомлення з об'єктом (процесом);

- залежність мети від внутрішніх та зовнішніх чинників;

- можливість зведення завдання формулювання загальної мети до завдання її структуризації;

- прояв у структурі цілей закономірності цілісності.

Постановка цілей приводить до значного підвищення продуктивності, причому жодний із відомих на сьогодні методів мотивації навіть наближено не може привести до аналогічних результатів. І це зрозуміло, оскільки невдалий вибір цілей або їх пріоритетності вже не може бути скоригований навіть завдяки будь-якій мотивації тих, хто реалізує ці цілі. Причому спосіб, яким здійснюється постановка цілей, не настільки важливий, як сам факт, що цілі існують та задані напрями діяльності з їх досягнення.

Цілі – це очікувані результати стану об'єкта управління, орієнтири його функціонування та розвитку на певний період. Щоб перейти в цей стан, слід діяти, функціонувати певним чином. Тому за визначеними цілями суб'єкт управління планує та організовує певні дії, функції для реалізації їх об'єктом управління. Маємо принцип обумовленості функцій та дій об'єкта управління його цілями. Але функції, як визначав видатний німецький філософ і поет Й.Гьоте, – це перетворення призначення в дії. А дії ці мають виконувати певні організаційні структури. Тобто відбувається матеріалізація задуманого, прив'язка програм, планів, завдань до конкретних організацій, що будуть їх реалізовувати у своїй діяльності.

Таким чином, вималюювався певний методологічний ланцюг: цілі → функції → структури, який нагадає нам ще про два принципи. По-перше, це загальновідомий принцип відповідності форми та змісту, або, в авторському трактуванні, обумовленості структури об'єкта управління його функціями. По-друге, це принцип О.Чандлера “стратегія визначає структуру”, або, як за нашим трактуванням, обумовленості структури об'єкта управління його стратегічними цілями (місією). При зміні стратегії розвитку об'єкта управління необхідно привести у відповідність їй його структуру.

Цей ланцюг символічно відображає закономірність взаємозв'язку змісту і форми управління, яка проявляється в тому, що саме потреби визначають структуру управління. Доцільність урахування цієї закономірності на державному рівні впливає з того, що, за великим рахунком, обрана стратегія має визначати й структуру управління. Якщо стратегія держави, яка безпосередньо пов'язана з її потребами розвитку, змінюється, то доцільно сформувати нову структуру державного управління, що найбільшим чином задовольняла б цій стратегії. Так, сьогодні в Україні під нові стратегічні цілі країни сформована нова структура центральних органів виконавчої влади.

Літ.: Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекций. – М. : Юрид. лит., 1997; Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко. – Ч. 1 : Теоретико-методологічні засади. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; Волкова В. Н. Теория систем и методы анализа в управлении и связи / В. Н. Волкова, В. А. Воронков, А. А. Денисов. – М. : Радио и связь, 1983; Гвишиани Д. М. Организация и управление. – 3-е изд., перераб. / Д. М. Гвишиани. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1998; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Троцинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління* / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

ВЛАСТИВОСТІ ТА ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ. Ознаками держави як центрального інституту політичної системи, особливої форми організації політичної влади в суспільстві, яка має суверенітет, монополію

на застосування узаконеного насилля та здійснення керування суспільством за допомогою спеціального механізму, є:

1. *Публічно-політична (державна) влада.* Державна влада - це влада одночасно публічна й політична. Публічною вона є тому, що офіційно управляє справами всього суспільства й виступає від імені всього суспільства в цілому при вирішенні питань, що належать до її компетенції. Політична природа державної влади характеризується тим, що вона в особі державного апарату відділена від суспільства, відносно відособлена від нього.

Державну владу не можна ототожнювати із самою державою, тому що держава – це організація даної влади, тобто її устрій, механізм її здійснення в особі певних органів: парламенту, уряду, правосуддя, контрольно-наглядових, військових і т.ін. Державна влада – це спосіб керівництва суспільством, для якого характерна опора на спеціальний апарат примусу, тому що основою дієвості державної влади є авторитет чинності, а не чинність авторитету.

2. *Суверенітет.* Держава – це організація влади, що є суверенною, незалежною у зовнішньополітичних відносинах. Суверенітет припускає, що державна влада є самостійною і незалежною від якої-небудь влади як усередині держави, так і за її межами.

3. *Всеосяжність.* Держава – це організація влади, що є всеосяжною. Тільки державна влада поширюється на всіх осіб, які перебувають на території держави. Якщо суверенітет – властивість державної влади, що вказує на її чинність, то всеосяжність – властивість державної влади, що вказує на масштаб її дій в суспільстві.

4. *Територія.* Держава – це організація влади, що панує на певній території, тобто обмеженій частині поверхні планети. Територія держави є матеріальною основою її існування.

5. *Населення держави* – це організація влади, суб'єктом і об'єктом якої є народ, що населяє її територію. Держава поєднує людей в єдине ціле, а належність їх до даної держави відображається поняттям “громадянство”.

6. *Апарат управління.* Держава – це організація влади, у складі якої завжди існує апарат управління, тобто особливий розряд осіб, професіоналів з управління. У державі завжди є керуючі й керовані. До органів управління належать уряд, різні міністерства, державні комітети тощо.

7. *Апарат примусу.* Держава – це організація влади, у складі якої завжди діє апарат примусу, тобто загони збройних, спеціально навчених людей, примусові установи. Вони є силовою основою дієвості державної влади. До т. зв. “силових” відомств держави, у першу чергу, зараховують збройні сили, органи охорони громадського порядку, органи державної безпеки, каральні установи. Державі належить монополне право застосовувати примус на своїй території.

8. *Видання нормативно-правових актів.* Тільки держава має право видавати нормативно-правові акти (закони, постанови, укази), обов'язкові для загального виконання. Нормативно-правові акти закріплюють правові норми, в яких виражена загальнообов'язкова державна воля. Юридичні норми розраховані на їх добровільне дотримання.

9. *Оподаткування.* Оподаткування є монополним правом держави. Інші надходження в бюджет (скарбницю держави) дають позики (зовнішні й внутрішні), доходи від діяльності державних підприємств, різні збори (судові, митні).

Особливості держави конкретного історичного періоду визначаються станом та рівнем розвитку суспільства. Для того щоб мати уявлення про державу необхідно знати її тип. Тип держави – держави, що мають схожі загальні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку, однакових економічних відносинах, однаковому поєднанні загальносоціального і вузькогрупового аспектів їх сутності, аналогічному рівні культурно-духовного розвитку. Класифікація типів держав може бути здійснена:

1) за рівнем захисту прав і свобод людини: правові: держави, для яких характерний режим конституційної законності; неправові, або держави, яким властивий режим беззаконня, або держави з режимом революційної законності.
2) за способом набуття влади: легітимні – набуття влади визнано законним із боку населення країни і міжнародного співтовариства; нелегітимні, але існуючі де-факто, – набуття влади здійснено незаконним шляхом. Типологія держав тісно пов'язана з формою держави, формою державного устрою та політичним режимом. Форма державного правління – це спосіб організації верховної влади, який визначає систему її найвищих органів, порядок їх формування і особливості розподілу повноважень між ними, а

також взаємовідносини з населенням держави. Існує дві основні форми державного правління – монархія та республіка.

Монархія – це форма державного правління, за якої найвища державна влада повністю або частково належить одній особі – спадкоємному монархові. Монархія буває абсолютною, теократичною, дуалістичною та парламентською.

Республіка – це така форма правління, за якої верховна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний строк. Республіка буває парламентська, президентська та парламентсько-президентська. Форма державного устрою – адміністративно-територіальна організація держави, а також системи взаємовідносин центральних і регіональних органів влади. За формою державного устрою всі держави поділяються на такі основні групи: проста, або унітарна; складна – федерація, конфедерація.

Політичний режим – це сукупність методів і прийомів здійснення державної влади. Розрізняють такі види політичних режимів: демократичний, антидемократичний, авторитарний і тоталітарний.

Літ.: Бармак М. Основи права / М. Бармак. – Тернопіль : Астон, 2008; Нартов В. В. Основи правознавства / В. В. Нартов. – Х. : Веста, 2009; Основи демократії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарюк та ін. – К. : Вид-во “Ай Бі”, 2004; Реформування управління та публічна політика : метод. рек. до практ. та семін. занять / С. О. Телешун, Н. М. Дармограй. – К. : НАДУ, 2009; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001.

Коник С.М., Бобровникова А.О.

ВОЄННА ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВИ (згідно із Законом України “Про основи національної безпеки України”) – сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз (ст. 1).

В.о.д. забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності кордонів, протидіє зовнішнім загрозам воєнного характеру. Вона являє собою цілісну, збалансовану й раціональну систему.

Уперше поняття **В.о.д.** в Україні було використано в Постанові Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. “Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України”, а згодом – розвинуто в законах України “Про основи національної безпеки України” та “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” від 19 червня 2003 р.

У **В.о.д.** входять: Збройні Сили України, що становлять її ядро й головний інструмент забезпечення військової безпеки, інші військові формування й органи державної влади й місцевого самоврядування, призначені для відбиття зовнішньої збройної агресії й інших воєнних загроз, пов’язаних із застосуванням військової сили проти України, і для виконання Україною міжнародних зобов’язань; внутрішні війська, інші військові формування й органи, призначені для захисту конституційного порядку, попередження безладдя, забезпечення громадського порядку й безпеки в державі, боротьби з тероризмом, охорони державної таємниці; органи, загони, частини і підрозділи охорони державного кордону і Державної спеціальної служби транспорту; правоохоронні органи і формування держави, які призначені для боротьби зі злочинністю; розвідувальні і контррозвідувальні органи держави; органи і воєнізовані формування, призначені для забезпечення урядового зв’язку; органи і підрозділи цивільного захисту, а також призначені для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природно-екологічного і соціально-гуманітарного характеру; спеціальні формування, які створюються у воєнний час.

До складу **В.о.д.** також входить частина оборонно-промислового й наукового комплексів країни, призначених для забезпечення завдань воєнної безпеки й оборони держави.

В.о.д. створюється на правовій основі й функціонує відповідно до її основного цільового призначення й покладеними на неї завданнями згідно з єдиними принципами, пріоритетами і напрямками її будівництва, розвитку й застосування.

Визначаючи структуру **В.о.д.**, спочатку чітко обґрунтовуються її функції. Створення **В.о.д.** вимагає вирішення різнопланових проблем, насамперед таких, як організація системи управління нею; планування її застосування

на випадок виникнення воєнного конфлікту; підготовка військових формувань; організація їхнього матеріально-технічного забезпечення.

До основних принципів будівництва, розвитку й життєдіяльності **В.о.д.** відносять: адекватні висновки з аналізу стану й перспектив розвитку воєнно-політичної обстановки; централізація управління і єдиноначальність на правовій основі; єдність навчання й морально-психологічної підготовки; реалізація прав і свобод військовослужбовців, забезпечення їхньої соціальної захищеності, гідного соціального статусу й рівня життя; відповідність основних параметрів стану рівня бойової й мобілізаційної готовності, підготовки органів управління і військ (сил), бойового складу й чисельності резерву, запасів матеріальних засобів і ресурсів завданням забезпечення воєнної безпеки й економічних можливостей країни.

Розвиток усіх компонентів **В.о.д.** повинен здійснюватися відповідно до нормативних правових актів, що регламентують їх діяльність згідно із скоординованими і погодженими програмами і планами.

До головних пріоритетів розвитку військової організації держави можуть бути віднесені: створення єдиної системи управління військовою організацією держави й забезпечення її ефективного функціонування; розвиток і вдосконалення військ (сил), що забезпечують стратегічне стримування; створення й підтримка необхідної готовності структур для підготовки мобілізаційних ресурсів і забезпечення мобілізаційного розгортання збройних сил країни та інших військ; комплектування, оснащення, всебічне забезпечення й підготовка з'єднань і військових частин постійної бойової готовності сил загального призначення для вирішення завдань стримування й ведення бойових дій у локальних війнах і збройних конфліктах.

До числа основних напрямів розвитку **В.о.д.** належать: приведення структури, складу й чисельності компонентів **В.о.д.** у відповідність із завданнями забезпечення воєнної безпеки з урахуванням економічних можливостей країни; підвищення якісного рівня, ефективності й безпеки функціонування технологічної основи системи державного й військового управління; удосконалення воєнно-економічного забезпечення **В.о.д.** на основі концентрації й раціонального ви-

користання фінансових засобів і матеріальних ресурсів; удосконалення стратегічного планування на основі принципу єдності застосування збройних сил держави й інших військ; підвищення ефективності функціонування систем підготовки кадрів, військової освіти, оперативної й бойової підготовки, всіх видів забезпечення, а також військової науки; удосконалення системи комплектування **В.о.д.**; підвищення ефективності системи експлуатації й ремонту озброєння й військової техніки; удосконалення спеціального інформаційного забезпечення збройних сил держави й інших військ, органів управління ними; зміцнення законності, правопорядку й військової дисципліни; реалізація державної політики щодо зміцнення престижу військової служби, підготовці до неї громадян країни; розвиток міжнародного воєнного (воєнно-політичного) і військово-технічного співробітництва; удосконалення нормативної правової бази будівництва, розвитку й застосування **В.о.д.**, а також системи її відносин із суспільством.

Літ.: *Закон* України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; *Закон* України про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; *Военный энциклопедический словарь* / гл. ред. Маршал Советского Союза Н. В. Огарков – М. : Воениздат, 1983; *Богданович В. Ю.* Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. Ю. Свіда. – Львів : ЛІСВ, 2008; *Демидов Е. А.* Системно-концептуальные основы деятельности в военно-технической области / Е. А. Демидов, А. Ф. Величко, И. В. Волощук. – К. : ТОВ “Технологічний парк”, 2004; *Ситник Г. П.* Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Видво “Кондор”, 2007.

Мандрагеля В.А.

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ЦІЛІ – сукупність бажаних та об'єктивно досяжних у межах деякого інтервалу часу результатів політики держави, які мають визначальне значення для реалізації національних інтересів і допускають використання національних збройних сил (держави або коаліції держав) згідно з чинним законодавством та нормами міжнародного права. **В.-п. ц.** України є суто оборонними за своїм характером, спря-

мовані на запобігання агресії, а у випадку її розв'язання на відсіч агресії всіма наявними силами і засобами з метою забезпечення територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів.

В.-п.ц. значною мірою визначаються в процесі здійснення воєнної політики держави, пов'язаної зі створенням, підготовкою і застосуванням засобів збройної боротьби, воєнним будівництвом, зміцненням оборони країни, забезпеченням воєнної безпеки. У мирний час держава спрямовує свої зусилля на зниження (обмеження) воєнних загроз та забезпечення стабільності в державі і у світі, на застосування запобіжних заходів щодо виникнення міждержавних і внутрішніх конфліктів, на підвищення довіри й відкритості у воєнній галузі.

У воєнний час **В.-п.ц.** зумовлені необхідністю відбиття агресії ззовні та заподіяння агресору при захисті свободи, суверенітету і територіальної цілісності держави такої шкоди, яка б змусила його припинити військові дії.

Більше сотні років вважалося, що справжньою метою війни є “знищення головних сил противника на полі бою”. Це було визнано всіма, записано в усіх військових статутах, вивчалось у всіх штабних школах і визнавалось основним канонем воєнної доктрини, визначало суть **В.-п.ц.**

Реалії наших днів свідчать про те, що воєнна сила продовжує залишатися одним з основних засобів у вирішенні конфліктів. Нині важливим завданням у сфері забезпечення національної безпеки України є розробка конструктивної теорії і створення дієвих механізмів цілісного комплексного використання всіх наявних засобів і можливих заходів (з пріоритетом несилкових) при вирішенні можливих збройних конфліктів на ранніх стадіях їхнього розвитку.

Кожній стадії воєнно-політичного конфлікту потрібний конкретний набір заходів з його локалізації, застосуванню яких має бути притаманний комплексний характер.

Політичні заходи: зустрічі (офіційні, неофіційні) глав держав і урядів, політичних делегацій; переговори і консультації з активізації міждержавних відносин; проведення нарад, конференцій керівництва воєнно-політичних союзів для оцінки загроз і вироблення рекомендацій для спільних дій; оголошення ультимативних вимог держа-

вам-агресорам; використання міжнародних інститутів (ООН, ОБСЄ та ін.) для прийняття санкцій по відношенню до держав, що дестабілізують міжнародне становище.

Військові заходи: демонстрація переведення регулярних збройних сил на штат воєнного часу; демонстрація переведення резерву на воєнний стан; формування нових з'єднань і частин; демонстрація оперативного розгортання з'єднань і частин уздовж кордону; перебазування і розосередження сил і засобів флоту, ВПС; офіційна заява про підвищення ступеня бойової готовності військ (сил); нарощування чергового складу сил і засобів; організація цілеспрямованого збирання розвідувальних даних у прикордонних районах.

Україна, визначаючи свої **В.-п.ц.**, особливо значення надає взаємовигідному співробітництву з усіма сусідами, розвитку демократичного громадянського суспільства в сусідніх державах. Тому приєднання до міжнародних інституцій, які засновуються на таких цінностях, участь у їх діяльності є істотною частиною стратегії національної безпеки, визначає як пріоритет європейську інтеграцію України. Внаслідок особливостей свого культурного та історичного розвитку, геополітичного розташування поблизу регіонів, з яких походить більшість загроз, Україна постає перед необхідністю вироблення засобів їх попередження та нейтралізації, у тому числі шляхом активізації своєї діяльності в напрямі підвищення дієвості колективних систем безпеки та ефективності механізмів регулювання міжнародних відносин, адаптації їх до геополітичних реалій.

Літ.: *Міжнародна і національна безпека* : корот. слов. термінів / уклад. : Г. П. Ситник (кер. творч. кол.), В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 86 с., *Ліддел Гарт сэр Бэзил Генри* (Liddel Hart Sir Basil Henry). Стратегия непрямых действий / Г. Б. Лиддел // Военная Литература : Военная мысль. – [Б. м., б. в., б. р.]; *Шипілова Л. М.* Методика обґрунтування поняттєво-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки / Л. М. Шипілова. – К. : Ін-т проблем нац. безпеки, 2005. – 217 с.; *Горбулін В. П.* Засади національної безпеки України : підручник / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 272 с.

Шипілова Л. М.

ВРАХУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРА В ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (англ. Consideration of human factors in the state-management activity) – це

важлива умова забезпечення ефективного державного управління. Людський фактор є центральним у процесах державного управління. Ефективна державно-управлінська діяльність можлива тільки внаслідок позитивного, відданого та енергійного ставлення працівників до справи. Професіоналізм (відповідна професійна підготовка, постійна обізнаність зі станом справ, великий досвід у відповідній сфері управління), активність, ініціативність та працьовитість – ось далеко не повний перелік параметрів та проявів людського фактора. При цьому професіоналізм сьогодні неможливий без знання сучасних принципів управлінської діяльності. Серед останніх заслуговує на особливу увагу принцип стратегічного мислення, який передбачає формування комплексного мислення з елементами:

- орієнтації на довгострокову перспективу успішної діяльності;
  - чіткого визначення цілей організації та її пріоритетів;
  - урахування сильних і слабких сторін;
  - планування дій з урахуванням ризику;
  - раціонального розподілу завдань та визначення відповідальності;
  - ефективної організації робіт та контролю;
  - уміння визначати основні показники досягнення цілей і проводити оцінювання за ними;
  - ставлення до персоналу як до ключового ресурсу й основної цінності організації;
  - розуміння важливості інформаційного чинника, запровадження моніторингу розвитку ситуацій; здатності до змін. Цей принцип є однією з основних передумов запровадження стратегічних підходів в управлінні.
- Звернемося до низки відомих принципів прийняття рішень, а також відповідних вихідних положень – постулатів, які завжди можуть стати в пригоді при розгляді управлінських ситуацій та підготовці певних рішень, а саме:
- люди значно відрізняються за інтенсивністю й особливостями виявлення волі в їх діях та за засобами вирішення проблем (принцип індивідуальності);
  - важко приймати хороші рішення (принцип хороших рішень);

- замало тільки вміння і бажання, ще повинні бути створені умови (принцип достатніх умов);
- альтернатива може бути предметом, відношенням або дією (принцип різноманіття форм альтернативи);

- процес прийняття рішень має інтуїтивний, заснований на судженнях, або раціональний характер, відповідно і способи прийняття рішень перебувають у діапазоні від спонтанних до високотехнологічних (принцип різноманіття способів прийняття рішень);

- до успіху приводить точний розрахунок, який підкріплений досвідом та інтуїцією (принцип професіоналізму);

- суб'єктивна оцінка імовірності визначає вибір стратегії прийняття рішень (принцип суб'єктивної імовірності);

- необхідно приймати рішення з урахуванням усіх чинників, у тому числі небажаних (принцип компромісу);

- у деяких ситуаціях відмова від прийняття рішень є вдалим вибором (принцип своєчасності);

- модель прийняття рішень має бути адекватною ситуації, тобто відповідати структурі та властивостям об'єкта управління; вимогам управлінського завдання; системі цінностей і переваг людини, яка приймає рішення, її професійному рівню (принцип адекватності). Щоб керувати, необхідно не тільки добре знати, а й застосовувати на практиці принципи управління людьми. Серед останніх доцільно виділити такі:

- підтримка в підлеглих почуття самоповаги; увага до проблем, а не до особистостей;
- заохочування за сумлінне виконання вказівок керівника;

- формулювання зрозумілих та обґрунтованих вимог;

- приведення завдань у відповідність із інтелектуальними та фізичними можливостями виконавця;

- досягнення балансу повноважень та відповідальності виконавця, а також мотивації та вкладу (принцип участі, визначений Г.Саймоном);

- підтримка постійних контактів, зворотних зв'язків з підлеглими.

Фактор участі людини в процесі управління, зокрема при прийнятті рішень, завжди супроводжується фактором імовірності, і відповідно, фактором ризику щодо вирішення актуальних проблем для досягнення визначених цілей держави.

Для прогнозування цих факторів дослідники використовують моделювання ймовірності досягнення цих цілей, тобто побудову моделі проблемної ситуації з урахуванням усіх основних її можливих параметрів та можливих впливів на них зазначених факторів. Досвід таких досліджень свідчить про те, що поведінка людини зумовлена цінністю цілі та ймовірністю її досягнення, а також про те, що саме суб'єктивна ймовірність (безпосередньо пов'язана з людиною) визначає вибір стратегії прийняття рішень. Звідси й необхідність особливого вивчення механізмів формування суб'єктивної ймовірності в процесах прийняття управлінських рішень.

Літ.: *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997; *Бакуменко В. Д.* Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко // Ч. 1. Теоретико-методологічні засади. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; *Волкова В. Н.* Теория систем и методы анализа в управлении и связи / В. Н. Волкова, В. А. Воронков, А. А. Денисов. – М. : Радио и связь, 1983; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Бакуменко В.Д., Варзар І.М.

Г–Г

ГАЛУЗЬ ПРАВА – головний підрозділ системи права, який відрізняється специфічним режимом правового регулювання і охоплює цілі ділянки, комплекси однорідних суспільних відносин. Українська дослідниця теорії держави і права О.Ф.Скакун визначає **Г.п.** як відносно самостійну сукупність юридичних норм, яка регулює якісно однорідну сферу (рід) суспільних відносин специфічним методом правового регулювання. П.Рабінович вважає, що **Г.п.** – це система юридичних норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання. М.В.Кравчук зазначає, що **Г.п.** – це така система якісно однорідних юридичних норм, яка регулює певну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Отже, **Г.п.** становлять порівняно автономні в системі права сукупності правових норм та інститутів, якими регулюються однорідні суспільні відносини. Поділ права на галузі впливає із специфіки цих відносин та об'єктивної необхідності встановлення для них особливого правового режиму. **Г.п.** є основними елементами структури права. Як частина цілого кожна **Г.п.** взаємодіє з іншими галузями і з системою права загалом.

Г.п. містить повний набір юридичних засобів, що покликані забезпечувати ефективну дію як галузі в цілому, так і кожного окремого її компонента на рівні правових інститутів і конкретних норм права. При цьому для кожної галузі характерний специфічний, тільки їй властивий набір юридичних засобів правового регулювання, який дає змогу їй не тільки поєднувати норми права в єдине ціле, надавати їм упорядкованості, системності, а й відрізнити одну **Г.п.** від іншої. У великих і складних за побудовою **Г.п.** є й ще один компонент – підгалузь права – цілісне утворення, яке регламентує специфічний вид відносин у межах сфери правового регулювання відповідної галузі пра-

ва. Так, у цивільному праві виділяють як підгалузі житлове, транспортне, авторське, спадкове право. Є підгалузі також у трудовому, кримінальному та інших **Г.п.** На відміну від правового інституту, підгалузь не є обов'язковим елементом кожної **Г.п.** У невеликих і тісно консолідованих галузях (кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне право) підгалуздей немає зовсім.

Г.п. не є механічним об'єднанням норм кількох інститутів права. Вона є цілісним утворенням з притаманною йому низкою ознак, рис, які не властиві правовим інститутам. **Г.п.** регулює суспільні відносини, пов'язанні зі здійсненням будь-якої широкої сфери предметної діяльності суспільства, держави, громадян та інших суб'єктів права. Здатність регулювати широку сферу суспільних відносин відрізняє **Г.п.** від будь-якого правового інституту, регулятивні функції якого обмежені певною відносно вузькою сукупністю відносин. Крім того, на відміну від інституту **Г.п.** містить вичерпний набір юридичних засобів, методів правової дії, які встановлено державою в процесі регулювання відносин відповідної сфери.

Критеріями розподілення норм за **Г.п.** є предмет правового регулювання (сукупність суспільних відносин, які врегульовані правом) і метод правового регулювання (специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, здійснюваний за допомогою правових норм та інших юридичних засобів, прийомів і методів). Залежно від предмета і методу правового регулювання виділяють конституційне (державне) право; адміністративне право; фінансове право; земельне право; економічне (господарське) право; цивільне право; сімейне право; трудове право; екологічне право; аграрне право; цивільно-процесуальне право; житлове право; пенсійне право; кримінальне право; кримінально-процесуальне право; виправно-трудове (виконавче) право; міжнародне пра-

во; космічне право. Однак у науці немає чіткого і вичерпного визначення системи **Г.п.** у зв'язку з різними підходами до того, що є предметом, а що – методом правового регулювання у тій чи іншій сфері суспільних відносин.

За місцем, яке **Г.п.** займають у правовій системі, їх поділяють на основні – конституційне, цивільне, трудове тощо і комплексні – екологічне, господарське право. Крім того, основні **Г.п.** поділяються на профілюючі (традиційні); процесуальні; комплексні. Профілюючі галузі утворюють основну, обов'язкову частину системи права (конституційне, адміністративне, кримінальне, цивільне). Названі галузі становлять ядро системи права, є первинними, мають чітку архітектоніку та усталені ієрархічні зв'язки. Вони є матеріальними **Г.п.**, тобто такими, що прямо регулюють суспільні відносини. До інших основних **Г.п.** належать трудове, сімейне, земельне, гірниче, водне, лісове, екологічне право, право соціального захисту тощо. Одні з них визнаються вже цілком сформованими, інші – такими, що перебувають у процесі формування (наприклад право соціального захисту).

Процесуальні галузі визначають порядок застосування матеріального права і є похідними від нього (адміністративно-процесуальне, цивільне процесуальне, кримінально-процесуальне). Предмет регулювання процесуальних **Г.п.**, відрізняється від предмета регулювання матеріальних **Г.п.** Ним є так звані організаційні відносини, які формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів, пов'язаної із застосуванням норм матеріального права. Ці організаційні відносини представляють особливий прошарок, який не збігається із предметом регулювання матеріального права.

Комплексні **Г.п.** регулюють суспільні відносини, що стосуються цілих сфер державного і громадського життя. Такими галузями визнаються господарське, аграрне, морське право та деякі інші. Окремі автори називають їх ще комплексними правовими утвореннями.

Крім галузевої класифікації, право поділяється на публічне і приватне. Основою для такого поділу є сфера інтересів – загальних (державних) чи індивідуальних (групових). Елементи публічного і приватного права характерні практично для всіх **Г.п.** Класифіка-

ція права на публічне і приватне є вихідною засадою для формування демократичної правової системи в будь-якій країні.

Провідна **Г.п.** – конституційне (державне) право – система принципів і норм конституції, які закріплюють основи суспільного і державного ладу, форму правління і державного устрою, механізм здійснення державної влади, правове становище особи. Кризь призму конституційного права можна сприйняти правовий образ держави як цілісного явища. Конституційне право у питанні взаємовідносин держави і громадян виходить із того, що права людини і громадянина не даруються державою, а належать людині від народження, впливають із її статусу як особи. Призначення держави та її системи управління – створити належні умови для реалізації прав і свобод людини.

Над конституційним правом як основною **Г.п.** всієї правової системи держави ніби надбудовані: з одного боку, адміністративне та цивільне право – дві профілюючі галузі, що втілюють у предметі та методі регулювання первинні засади відповідно публічного і приватного права; з другого боку, кримінальне право – профілююча галузь, спрямована переважно на виконання охоронних завдань. Адміністративне право – система правових норм, які регулюють управлінські відносини у сфері здійснення виконавчої влади, розпорядчої діяльності державного апарату, його взаємовідносин з іншими державними та недержавними організаціями і громадянами. Цивільне право – система правових норм, які регулюють майнові і особисті немайнові відносини, що укладаються між фізичними та юридичними особами як рівноправними суб'єктами. Кримінальне право – система правових норм, які охороняють від злочинних посягань на права і свободи людини і громадянина, конституційний лад, усі види власності тощо, установлюючи міру кримінальної відповідальності за їх вчинення.

Особливу **Г.п.** становить міжнародне право – система правових норм, які регулюють публічні взаємовідносини між державами (міжнародне публічне право) або приватні правові відносини між громадянами різних країн та їх об'єднань (міжнародне приватне право). Воно не входить до системи права будь-якої держави, але справляє на неї відповідний вплив. У свою чергу, держави як

суб'єкти міжнародного права теж впливають на його розвиток.

Літ.: *Кравчук М. В.* Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – 3-тє вид., змін., й допов. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002; *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – Вид. 5-тє, зі змінами / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001; *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

Козут П. В.

ГАЛУЗЬ НАУКИ “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ” – відносно самостійна сфера науково-досліджень, яка має своїм об'єктом державне управління як вид професійної діяльності, а предметом залежно від змісту науково-практичного завдання – ті чи інші технологічні або аксіологічні її виміри. У першому випадку мова йде про пошук ефективних оптимальних та раціональних способів і засобів досягнення цілей державно-управлінської діяльності, у другому – про оцінку соціальних, економічних, політичних, культурних, екологічних тощо наслідків цієї діяльності. Отже, за своїм змістом – це наука про технологію та сенс, або суспільне призначення державно-управлінської діяльності.

За своїми гносеологічними особливостями – це науково-практичний тип знання, на відміну від емпіричного чи теоретичного. Він виникає в умовах, коли вирішення певних практичних, насамперед управлінських, проблем стає неможливим без застосування наукових знань і методів. Водночас таке застосування обумовлює трансформацію останніх у якісно новий продукт – технологічну розробку, управлінську стратегію, програму, план заходів, “дорожню карту”, рецепт, інструкцію тощо.

У методологічному плані **Г.н. “Д.у.”** характеризується пріоритетним використанням методів, притаманних “інженерно-конструктивному”, або технологічному рівню пізнання, що виникає в умовах НТР. Це, насамперед, методи моделювання, соціального експерименту, системного підходу, структурно-функціонального аналізу тощо.

Г.н. “Д.у.” характеризує якісно новий, проєктивний тип наукового пізнання, на відміну від традиційного, “об'єктного”. Це означає, що предмет дослідження в проєктивній науці є не стільки “данним”, скільки “зада-

ним”, тобто конструюється і матеріалізується шляхом створення й запровадження певних віртуальних моделей. Важливо підкреслити, що вирішальний етап наукового пізнання тут здійснюється в процесі творення нового об'єкта, як це, наприклад, відбувається в нанотехнологіях, коли властивості наночасток і нанопродукту в цілому пізнаються в процесі їх створення. Такий об'єкт, по суті, має синтетичний характер, але не тому сенсі, що він є “штучним”, а в тому, що він репрезентує новий тип реальності, в якій “усувається” протилежність “суб'єктивного” та “об'єктивного” світів. Інакше кажучи, відбувається “стирання” межі між об'єктивним і суб'єктивним, а віртуальна та дійсна реальності ніби міняються своїми місцями. У цьому процесі суб'єкт пізнання досліджує не стільки те, що є, скільки те, що можливе і має бути. Він не просто вивчає і реалізує через технологію певні можливості і суб'єкта, і об'єкта, він їх “розширює” та створює нові, перетворюючись при цьому із “спостерігача” в творця. Наука стає технологічною, а технологія – науковою, а не тільки “наукоємною”.

Слід розрізняти передісторію та власне історію науки державного управління. Передісторія – це переважно просвітницький етап формування та розвитку уявлень про державу та державне управління, починаючи із стародавньої міфології, релігії, філософії до науки Нового часу.

Вважається, що власне історія науки державного управління починається з кінця XIX – початку XX ст. У США вона розвивається з теорії менеджменту, у Західній Європі – як похідна юридичної науки. Вважається також, що першою заявкою на створення такої науки є відоме есе американського політолога, а згодом і президента США Вудро Вілсона “Наука державного управління” (1887 р.). В Україні за часів її незалежності **Г.н. “Д.у.”** офіційно запроваджується постановою Кабінету Міністрів України “Про затвердження переліку галузей науки, з яких може бути присуджений науковий ступінь” № 1328 від 29 листопада 1997 р.

Цьому передувало визнання державного управління як нової освітньої галузі (постанова Кабінету Міністрів України № 507 від 24 травня 1997 р.) та нового виду професійної діяльності (див. Класифікація видів економічної

діяльності. Державний класифікатор України. – К. : Держстандарт України, 1996).

У березні 1997 р. на базі НАДУ (тоді УАДУ) було створено дві спеціалізовані вчені ради для присудження наукових ступенів доктора (кандидата) наук з державного управління, а у квітні цього ж року відкриті докторантура та аспірантура.

У травні 2006 р. була створена Всеукраїнська громадська організація “Українська академія наук з державного управління” (президент – д.пед.н., проф., ректор НАДУ В.І.Луговий).

Ініціаторами впровадження Г.н. “Д.у.”, а також її організаторами і першими розробниками паспортів спеціальностей були науковці УАДУ.

Г.н. “Д.у.” – це наукова дисципліна сучасного, постіндустріального, інформаційно-технологічного етапу розвитку суспільства. Передумовами її виникнення і конституювання як відносно самостійної сфери знань є: 1) професіоналізація державного управління, виокремлення його в особливий, визнаний державою і суспільством вид професії; 2) перетворення управлінської діяльності в основу суспільного виробництва та вирішальний фактор суспільного розвитку; 3) перетворення науки на безпосередню продуктивну силу, трансформація наукового знання із чинника освіти у засіб управління та спосіб побудови управлінських технологій. Сьогодні Г.н. “Д.у.” є визнаною як в Україні, так і в передових країнах світу. Ступінь її розвитку є показником ефективності та інноваційності державного управління, його здатності оперативної та адекватно реагувати на виклики часу.

Структуру Г.н. “Д.у.” див. у *Науковій спеціальності державного управління*.

Літ.: *Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми* / за ред. В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003. – 320 с.; *Державне управління : словник-довідник* / за ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 225 с.; *Енциклопедичний словник з державного управління* / за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

Князев В.М.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ІМІДЖ – досить стійкі, стратифіковані й динамічні геопросторові уявлення, які співвідносяться з певною політико-, історико- або культурно-гео-

графічною відокремленою територією (державою). В інтерпретації російського вченого Е.А.Галумова до Г.і. належать не лише важливі політичні, економічні й культурні події, а й цілеспрямоване конструювання простору певної образної конфігурації, що впливає на хід реальних подій і сприяє досягненню національних інтересів.

Розробка Г.і. передбачає реалізацію національного інтересу держави в планетарному масштабі, тому в його підготовці потрібно спиратися на історичні традиції, в основі яких лежить етнічна, релігійна, а в цілому – цивілізаційна ідентичність, яка, в свою чергу, пов’язана з толерантністю. Формування Г.і. відбувається у двох напрямках – внутрішньому та зовнішньому.

Внутрішня спрямованість формування Г.і. відображає базові цінності й інтереси власного народу, які продукуються у ключових поняттях, образах, словах, очікуваннях – таких як життя, сім’я, праця. Ключовими позиціями Г.і. виступають: усвідомлення владою необхідності забезпечення гідного життя власного населення, що є важливою ознакою досягнень держави; внутрішня стабільність завдяки зусиллям з консолідації суспільства з метою розбудови демократичної держави на засадах соціального партнерства; формування зрілого громадянського суспільства.

Реалізація зовнішнього напрямку Г.і. ґрунтується на історичному досвіді розвитку держав, який показує, що їх конкурентоспроможність на міжнародній арені забезпечується ефективністю зовнішньої політики і професіоналізмом державного апарату, що проявляється у здатності швидко мобілізувати інтелектуальні, економічні, технологічні, інформаційні ресурси для реалізації поставлених завдань, в умінні репрезентувати власні соціально-культурні цінності, державному забезпеченні високого статусу громадянина держави.

Загалом формування позитивного Г.і. Української держави вимагає реалізації довгострокової геочивілізаційної стратегії, в основі якої лежить виважена оцінка ресурсів і можливостей держави, її місця в системі світогосподарських відносин, розуміння можливостей ефективного використання вдалого географічного і політичного розташування з метою перетворення на міжцивілізаційний форум для діалогу Заходу і Сходу.

Літ. : *Галумов Э. А.* Имидж страны: компоненты структуры и коммуникации / Э. А. Галумов. – М. : [б. и.], 2002; *Замятин Д. Н.* Политико-географические образы и геополитические картины мира (Представление географических знаний в моделях политического мышления) / Д. Н. Замятин // Полит. исслед. – 1998. – № 6; *Известия Академии Имиджелогии* / под ред. Е. А. Петровой. – М. : РИЦ АИМ, 2005. – Т. 1.

Пантелейчук І.В.

ГЛОБАЛЬНЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО - широка спільнота людей, що об'єднує ряд типових соціетальних суспільств та існує в межах сучасної постіндустріальної цивілізації. В науковій літературі **Г.г.с.** розглядають як планетарну сукупність усіх громадян світу, їх вільних об'єднань і асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що перебувають за межами новостворюваної глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно-національних політичних структур), її директивного регулювання і регламентації, що гарантуються й охороняються політичними структурами глобального світу.

Функції **Г.г.с.** полягають у забезпеченні життєдіяльності соціальної, соціокультурної і духовної його сфер, їх самовідродження і спадкоємності. **Г.г.с.** є системою суспільних інститутів і відносин, які не залежать від структур глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно-національних), що лише формуються, та водночас вони мають створити умови для самореалізації і всього людства, і окремих націй, і соціальних груп та індивідів.

Виділяють такі ознаки **Г.г.с.**: відокремлена від новостворюваної глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно-національних утворень) сукупність структур, яка складається з громадян, їхніх добровільних асоціацій і об'єднань, соціальних груп, націй тощо; вільні відносини між суб'єктами глобального громадянського суспільства; поцінування прав громадян і прав націй та народів вище за глобальні (наддержавні і міждержавні) угоди та державно-національні закони; забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного, релігійного, етнічного та інших видів плюралізму; наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежни-

ми власниками, тобто ринку; саморегуляція відносин між людьми, їхніми асоціаціями та добровільними об'єднаннями на основі соціальних і психічних норм - регуляторів суспільного життя; розмаїття соціальних, інтелектуальних, наукових, культурних та інших ініціатив; збереження національних, соціальних та інших традицій, культури тощо.

Сьогодні глобальний світ перебуває в процесі свого становлення, тому це стосується також структур і новостворюваної "глобальної держави", і структур **Г.г.с.**

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. - К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009. – 396 с.

Михненко А.М., Месюк М.П.

ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ (англ. civil control) – громадська оцінка ступеня виконання органами влади та іншими підконтрольними об'єктами їх соціальних завдань, дотримання певних соціальних норм. Характерні відмінності **Г.к.** від будь-якого іншого виду контролю перебувають у суб'єктно-об'єктній сфері й полягають у тому, що, поперше, **Г.к.** здійснюється саме громадськістю (організованою та неорганізованою) і, по-друге, що в процесі здійснення **Г.к.** контролюється дотримання підконтрольними об'єктами певних *соціальних норм*, виконання ними *соціальних завдань*, безпосередньо пов'язаних із захистом і реалізацією прав і свобод громадян, задоволенням та узгодженням їхніх соціальних потреб та інтересів. Як потужний засіб захисту прав громадян **Г.к.** є також формою участі громадськості в управлінні для підвищення ефективності діяльності органів публічної влади, підприємств, установ і організацій, що надають соціальні послуги.

Як *суб'єкти Г.к.* можуть виступати громадяни та їхні об'єднання. Підконтрольними *об'єктами* можуть бути органи державної і виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, державні та комунальні підприємства, установи та організації, а також недержавні суб'єкти будь-яких організаційно-правових форм, окремі особи. *Предметом Г.к.* є діяльність вказаних об'єктів з дотримання певних соціальних норм, реалізації прав і свобод громадян, задоволення та узгодження їхніх потреб та інтересів. *Процедура Г.к.*

містить комплекс форм і методів його здійснення відповідно до завдань та характеру усіх згаданих вище компонентів.

З управлінських позицій **Г.к.**, як і будь-який інший контроль, є однією з функцій управління і здійснюється шляхом зіставлення діяльності підконтрольних об'єктів та її наслідків із певними соціальними нормами, які взяті за еталонні, на підставі чого робиться висновок щодо відповідності процесу та/або його результату цим нормам. Але завдання **Г.к.** не зводиться лише до виявлення розбіжностей між фактичними й еталонними параметрами. Головна мета **Г.к.** – усунення причин, які породжують цю невідповідність, та забезпечення дотримання певних соціальних норм – писаних і неписаних.

До *організованої громадськості* належать: громадські, профспілкові, творчі організації та інші об'єднання громадян, органи самоорганізації населення, ЗМІ, інститут омбудсмена, а також політичні партії та місцеві осередки політичних партій, які на даний час не представлені у парламенті чи в органах місцевого самоврядування відповідного рівня. Під *неорганізованою громадськістю* розуміються окремі особи, які не поєднані будь-якими організаційними формами і представляють власні інтереси або ситуативно – спільні інтереси жителів певної території, користувачів або споживачів і налаштовані на захист та реалізацію цих інтересів. *Засобами здійснення, або формами, Г.к.* можуть бути: соціологічні та статистичні дослідження; громадські слухання; громадська експертиза актів органів публічної влади та їх проєктів; публікації в пресі, випуски по радіо, ТВ; оприлюднення в мережі Інтернет; громадська експертиза; участь громадськості в роботі колегіальних органів влади та створюваних нею робочих груп; перевірка діяльності будь-якої організації або відповідальної особи; аналіз звітності, звернень громадян, результатів діяльності тощо. **Г.к.** може здійснюватись ідеологічними, релігійними, соціокультурними, морально-психологічними та іншими *методами* залежно від конкретних умов і поставлених цілей. Як *критерії* для здійснення **Г.к.** обирають правові (писані) й етичні (неписані) норми і суспільні цінності, які використовуються як еталони під час оцінки діяльності об'єктів контролю та її результатів. Суспільними наслідками **Г.к.** можуть бути громадсь-

ке *осудження* або громадське *схвалення*. Крім того, Кодекс України про адміністративні правопорушення (ст. 254-258) наділяє представників громадських організацій, органів самоорганізації населення, громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону, громадських інспекторів правом складати протоколи про вчинення адміністративних правопорушень.

За терміном здійснення **Г.к.** поділяється на попередній, поточний та заключний. *Попередній Г.к.* здійснюється напередодні певної події або прийняття рішення шляхом відстеження планів та намірів об'єкта контролю, зокрема проєктів актів, що готуються до прийняття. *Поточний Г.к.* здійснюється безпосередньо в ході діяльності й полягає у регулярній перевірці того, як триває робота, в обговоренні проблем, що виникають, та виробленні пропозицій щодо їх усунення. *Заключний Г.к.* здійснюється після того, як роботу виконано, і полягає в тому, що фактичні результати порівнюються із завданнями та нормами, на підставі чого за наявності відхилень виробляються заходи щодо коригування зробленого та запобігання цих відхилень у майбутньому. *Ефективність Г.к.* залежить від чіткості встановлення завдань, обґрунтованості еталонних норм, а також адекватності вироблення процедур його здійснення та ретельності їх додержання.

Правовою базою для здійснення **Г.к.** в Україні є: Конституція України, ст. 42 якої разом із Законом України “Про захист прав споживачів” установлюють права споживачів та визначають механізм їх захисту; закони України: “Про місцеве самоврядування в Україні”, зокрема ст. 13 “Громадські слухання”; “Про благоустрій”, ст. 41 якого спеціально присвячена **Г.к.** у сфері благоустрою; “Про інформацію”, ст. 10 якого закріплює як обов'язок органів публічної влади інформування про свою діяльність та прийняті рішення; “Про доступ до публічної інформації”, який визначає порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації та інформації, що становить суспільний інтерес; “Про об'єднання громадян”, ч. 1 ст. 20 якого до прав зареєстрованих об'єднань громадян відносить і право отримувати від органів державної влади і управління,

органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань; “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, ст. 28 якого закріплює право професійних спілок та їх об’єднань отримувати інформацію від роботодавців або їх об’єднань, органів державної влади та органів місцевого самоврядування з питань, що стосуються трудових і соціально-економічних прав та законних інтересів своїх членів, а також інформацію про результати господарської діяльності підприємств, установ та організацій. Крім того, ст. 30 цього Закону передбачає участь професійних спілок та їх об’єднань в охороні довкілля, захисті населення від негативного екологічного впливу та проведення ними громадської екологічної експертизи.

Г.к. існував в Україні ще за період запорізько-козацької доби – у вигляді контролю козацтва за діяльністю старшини, яка була підзвітна загальним зборам козаків та обиралася ними. У період бурхливих подій спочатку в лютому, а потім у листопаді 1917 р. розвиток інституту **Г.к** отримав новий поштовх – у вигляді робітничого та народного контролю за діяльністю управлінського апарату. Наприкінці 1918 р. за ініціативою робітників, підтриманою керівництвом РКП(б), стали створюватися осередки робочої інспекції. Пленум ЦК КПРС 1965 р. на базі органів партійно-державного контролю утворив *органи народного контролю*, а Верховна Рада СРСР у тому ж році прийняла Закон “Про органи народного контролю в СРСР”. У 1981 р. в СРСР діяло 1 млн. 300 тис. груп народного контролю, у яких працювало більше 30 млн народних контролерів. У середині 80-х рр. ХХ ст. ідея реформування **Г.к.** знайшла своє відображення й у програмі славнозвісної “перебудови”, серед головних завдань якої було “поставити державу під контроль суспільства”.

Поєднання методів державного і **Г.к.** у транзитивному суспільстві формує новий управлінський метод – *державно-громадський контролінг*. Запровадження цього методу в органах публічної влади сприяє їх демократизації, підвищує скоординованість та ефективність здійснення державної політики та створює багатоканальну систему інформаційного забезпечення управлінського процесу за участю громадськості.

Найважливішою умовою ефективності **Г.к.** є *відкритість та прозорість* діяльності органів влади, зокрема шляхом поширення доступу до інформації про діяльність цих органів, комунальних та інших підприємств, установ та організацій через Інтернет. Найважливішу роль у забезпеченні **Г.к.** відіграють *ЗМІ*. Процедури здійснення **Г.к.** мають бути передбачені у *статутах* територіальних громад, *регламентах* діяльності органів публічної влади. Координація здійснення **Г.к.** на певній території та надання необхідної інформаційно-методичної допомоги суб’єктам **Г.к.** може здійснювати відповідна громадська рада. Саме *системний характер* організації **Г.к.** та чітке визначення його процедур забезпечує його максимальну корисність та запобігання можливій деструктивності.

В умовах розбудови в Україні демократичної, соціальної, правової держави **Г.к.** є невід’ємною складовою системи публічного управління та незамінним чинником розвитку соціуму, який забезпечує підтримку владно-громадських відносин у стані стабільності й рівноваги.

Літ.: Борн Г. На пути эффективного демократического контроля над деятельностью спецслужб / Г. Борн. – Женева : [б. и.], 2005; Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. – М. : [б. и.], 1990; Європейська хартія місцевого самоврядування. – Страсбург, 15.10.1985. Ратифіковано Законом України від 15.07.1997 № 452/97-ВР; Сушинський О. І. Контроль у сфері публічної влади: теоретико-методологічні та організаційно-правові аспекти : монографія / О. І. Сушинський. – Львів : ЛРІДУ УАДУ, 2002; Макаров Б. М. Народный контроль – демократия в действии / Б. М. Макаров. – М. : Моск. рабочий, 1981; Закон України про доступ до публічної інформації. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Парсонс Т. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики : пер. з англ. / Т. Парсонс. – К. : Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2006; Про участь уповноважених з прав людини (омбудсманів) на місцевому й регіональному рівнях у захисті прав громадян: рекомендація конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи № 61(1999); Consultation document: Towards a reinforced culture of consultation and dialogue – Proposal for general principles and minimum standards for consultation of interested parties by the Commission”, Commission of the European Communities. Brussels, COM(2002) 277; European Governance. A White Paper”, Commission of the European Communities. Brussels, COM(2001) 428.
Крупник А.С.

ГРОМАДСЬКІ РАДИ (англ. public councils) – консультативно-дорадчі інституції, які утворюються при органах публічної влади з метою представництва інтересів громадськості та врахування їх у діяльності цих органів.

Г.р. досліджували такі зарубіжні вчені, як Дж.Александр, Г.Алмонд, Н.Боржеллі, Л.Даймонд, Б.Дікон, Д.Озборн, Р.Патнам, І.Светлик, А.Токвіль, Ю.Хабермас, Д.Чемберс, Дж.Драйзек, Дж.Фішкін, та українські фахівці: В.Дзюндзюк, Г.Задорожний, В.Мартиненко, О.Сушинський, А.Ткачук та ін.

Г.р. виконують важливі *соціальні функції*: *соціального ініціювання*, коли громадськість через **Г.р.** може оперативіно ініціювати прийняття нового акта чи внесення необхідних змін в уже діючі акти; функцію *соціального захисту*, завдяки чому громадськість більше захищена від того, що орган влади прийме акт, який завдасть шкоди громаді або її певним соціальним групам; *соціального лобювання*, коли в органі влади більш повно представлені та враховані інтереси різних категорій громадян; *громадської експертизи*, коли громада отримує більш об'єктивну оцінку дій та актів органів влади; *“медіаційного майданчику”*, коли за допомогою **Г.р.** улагоджуються соціальні конфлікти з майнових, політичних, національних, конфесійних та інших проблем.

Основними проблемами створення і діяльності **Г.р.** в Україні є: відсутність закону, який би визначав принципові питання створення і діяльності цих консультативно-дорадчих органів при всіх органах публічної, а не тільки виконавчої влади; відсутність навіть згадки про **Г.р.** у більшості статутів територіальних громад; низький фаховий рівень членів **Г.р.**, а отже, їх недостатній авторитет для органу влади; неналежне фінансове, матеріально-технічне та організаційне забезпечення діяльності **Г.р.**, що не дає їм змоги нормально виконувати свої функції; необов'язковість рішень **Г.р.** для органів влади, що зазвичай призводить до ігнорування цих рішень; обмеження доступу **Г.р.** до офіційних інформаційних джерел, що унеможливує їх участь в управлінні; некомпетентність працівників органів влади, їх необізнаність з можливостями й особливостями функціонування структур громадського сектора; недостатня прозорість діяльності самих **Г.р.**

Г.р. почали створюватись в Україні наприкінці 90-х рр. XX ст. У 2004 р. вийшла

Постанова КМУ № 1378, яка затвердила Положення про Громадську раду при Кабінеті Міністрів України та Типове положення про громадську раду при центральному, місцевому органі виконавчої влади. Але цей акт мав *низку недоліків*, зокрема: сфера дії Постанови обмежується лише органами виконавчої влади, залишаючи поза увагою органи місцевого самоврядування; до складу **Г.р.** не включені органи самоорганізації населення та деякі інші громадські об'єднання; завдання **Г.р.** обмежуються лише питаннями підготовки і проведення консультацій з громадськістю; процедура утворення **Г.р.** не є демократичною, оскільки передбачає, по суті, призначення членів рад одноосібно керівництвом органу влади; відсутня заборона на очолювання **Г.р.** керівником органу влади, при якому ця рада утворюється (що це було характерне майже для половини створених **Г.р.**), що несе пряму загрозу незалежності та демократичності діяльності **Г.р.** і спотворює їх консультативно-дорадчу природу. До недоліків Постанови № 1378 можна також віднести відсутність вимог щодо відкритості і гласності роботи самих **Г.р.**, й оприлюднення прийнятих нею рішень, регулярної звітності перед громадою тощо.

Нова Постанова КМУ від 3 листопада 2010 р. № 996 “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”, прийнята за ініціативою партнерської коаліції громадських організацій, передбачає більш демократичну процедуру створення та ширше коло повноважень **Г.р.**

До складу **Г.р.** за чітко прописаною процедурою обираються представники громадських, релігійних, благодійних організацій, професійних, творчих спілок, асоціацій, організацій роботодавців, недержавних ЗМІ та інших підприємницьких товариств і установ. Склад **Г.р.** обирається на два роки та затверджується органом влади. За погодженням з органом влади **Г.р.** затверджує власне Положення, а також самостійно затверджує Регламент **Г.р.** Орган влади забезпечує **Г.р.** приміщенням, засобами зв'язку, створює умови для її роботи.

Г.р. відповідно до покладених на неї завдань: готує та подає органу влади, при якому вона утворена, пропозиції до орієнтовного плану проведення консультацій з громадськістю та організації цих консультацій; подає обов'язкові для розгляду пропозиції щодо підготовки проектів нормативно-правових актів з

питань формування та реалізації державної політики, удосконалення роботи органу влади; проводить громадську експертизу та громадську антикорупційну експертизу проектів нормативно-правових актів; здійснює громадський контроль за врахуванням органом влади пропозицій та зауважень громадськості, а також дотриманням ним нормативно-правових актів, спрямованих на запобігання та протидію корупції; інформує громадськість про свою діяльність, прийняті рішення і їх виконання на офіційному веб-сайті органу влади та в інший спосіб; збирає, узагальнює та подає органу влади інформацію про пропозиції інститутів громадянського суспільства (ІГС) щодо вирішення питань, які мають важливе суспільне значення; організовує публічні заходи для обговорення актуальних питань розвитку галузі чи адміністративно-територіальної одиниці; готує та оприлюднює щорічний звіт про свою діяльність.

Г.р. має право: утворювати постійні та тимчасові робочі органи (президію правління, секретаріат, комітети, комісії, експертні групи тощо); залучати до роботи ради працівників органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, представників вітчизняних та міжнародних експертних і наукових організацій, підприємств, установ та організацій, окремих фахівців; організувати і проводити семінари, конференції, круглі столи та інші заходи; отримувати в установленому порядку від органів влади інформацію, необхідну для діяльності ради; отримувати від органу влади проекти нормативно-правових актів з питань, що потребують проведення консультацій з громадськістю.

Рішення **Г.р.** мають рекомендаційний характер і є обов'язковими для розгляду органом влади, рішення якого, прийняте за результатами цього розгляду, оприлюднюється на офіційному веб-сайті органу та в інший прийнятний спосіб. Інформація про прийняте рішення має містити відомості про врахування пропозицій **Г.р.** або причини їх відхилення.

Засідання **Г.р.** проводяться відкрито. **Г.р.** інформує орган влади та громадськість про свою роботу шляхом розміщення в спеціально створеній рубриці на офіційному веб-сайті органу влади та оприлюднення в інший прийнятний спосіб матеріалів про діяльність **Г.р.**, її керівний склад, прийняті рішення, протоколи засідань, щорічні звіти про свою роботу.

У Регламенті **Г.р.** мають бути передбачені такі обов'язкові комплекси процедур: процедури *внутрішньої організації* діяльності **Г.р.**, включаючи визначення її структури, обрання керівних органів, планування діяльності, підготовку і проведення засідань, оформлення протоколів та інших актів, організаційно-технічне та інформаційне забезпечення діяльності тощо; процедури *взаємодії Г.р. з відповідним органом влади* та його структурними підрозділами, з депутатським корпусом, а також взаємодії з підприємствами та установами на відповідній території в процесі реалізації своїх повноважень; процедури *взаємодії Г.р. з ІГС та з громадянами*, зокрема організації проведення консультацій з громадськістю у формі публічного громадського обговорення та шляхом вивчення громадської думки, організації особистого прийому громадян та представників ІГС, взаємодії з іншими **Г.р.** *Ефективність діяльності Г.р.* як інститутів дорадчої демократії залежить не тільки від дієздатності самих **Г.р.**, а й від умов, які створюють для їх роботи відповідні органи влади, та від налагодження спільної роботи з ними щодо розв'язання пріоритетних проблем громади. Тому оцінці підлягає саме *спільна робота* влади і **Г.р.** з використанням таких критеріїв: *дієздатності Г.р.*, зокрема: представництво в **Г.р.** діючих ІГС; досвід фахової та громадської діяльності членів **Г.р.** у відповідній галузі соціальної сфери; організаційна спроможність **Г.р.**, включаючи її структурованість, плановість та регулярність роботи; відкритість роботи для широкого загалу, прямі та зворотні зв'язки з громадськістю; експертна спроможність, включаючи наявність мережі зовнішніх фахівців, здатних здійснити громадську експертизу проектів актів тощо; *сприяння з боку влади*, зокрема: доступ **Г.р.** до необхідних матеріалів, сайтів та ЗМІ для висвітлення її діяльності; матеріально-технічне забезпечення, включаючи надання приміщення для роботи, оргтехніки, засобів комунікації; наявність в органі влади закріплених підрозділів та спеціалістів, відповідальних за роботу з **Г.р.** тощо; *критерії співпраці влади і Г.р.*, зокрема: ступінь виконання спільного плану консультацій з громадськістю; частка пропозицій **Г.р.**, урахованих органом влади під час прийняття та реалізації управлінських актів; кількість конфліктних

питань, які не вдалося вирішити; дані про спільне підвищення кваліфікації працівників апарату та членів **Г.р.** тощо.

Створення в Україні *системи Г.р.* при органах виконавчої влади і місцевого самоврядування дасть змогу утворити на усіх управлінських рівнях своєрідний каркас, за допомогою якого громадськість отримує можливість дістатися будь-якого “поверху” влади та підтримувати її в належному стані, користуючись при цьому усіма іншими демократичними інструментами. Саме **Г.р.** як *інструмент демократизації* може бути найбільш ефективним в умовах сучасної трансформації української суспільно-політичної системи, оскільки, з одного боку, дає змогу *впорядкувати* взаємозв’язки між владою і громадою, а з другого – завдяки досить високому ступеню свободи забезпечує можливість *постійного вдосконалення* форм і методів владно-громадської співпраці.

Літ.: Закон України про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова КМУ від 15 жовт. 2004 р. № 1378. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua; Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листоп. 2010 р. № 996. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua; Закон об общественном участии Республики Боливия от 20 апр. 1994 №1551; *Общественные советы как механизм участия общественности в работе государственных органов* : Сб. материалов / Междунар. центр некоммерч. права. – Б. м., 2004; *Приказ Канадского тайного совета от 1 мая 1980 г. № 1980-1195*; *Структури громадської участі в Україні* : зб. аналіт. матеріалів / за ред. М. Лациби, Н. Ходько. – К. : Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2003; *Ткачук А. Влада і громада: співпраця влади і громадськості у вирішенні місцевих проблем* / А. Ткачук, В. Артеменко, Р. Рукомед. – К. : Ін-т громад. сусп-ва, 2004; *Форми та методи залучення громадськості* : навч. посіб. / Ін-т громад. сусп-ва ; за заг. ред. В. Артеменка. – К. : ІКЦ “Леста”, 2007.

Крупник А.С.

ГРОМАДЯНИН (англ. citizen, від лат. civitas) – фізична особа, правовий статус якої обумовлений її належністю до громадянства певної держави. **Г.** має визначену правоздатність, права, свободи та обов’язки. Громадяни становлять найчисленнішу категорію населення. Вони мають більший

обсяг прав і свобод, ніж інші категорії населення – іноземці та особи без громадянства. В юридичному значенні не кожна людина може бути **Г.** Звідси впливають певні відмінності у правовому статусі **Г.** і людини. Права останньої мають природний і невідчужуваний характер, тоді як права **Г.** визначаються належністю людини до громадянства певної держави. При цьому правові статуси **Г.** і людини багато в чому збігаються і переплітаються. Тому чимало конституцій країн світу, у т. ч. України, містять загальні розділи про права, свободи та обов’язки людини і **Г.**

Слово “**Г.**” уперше виникло в VII-VIII ст. до н.е. в Греції, де його використовували для позначення тих жителів Афин, які могли володіти всією сукупністю прав та обов’язків, установлених законом. Одним із перших, хто спробував систематично визначити поняття “**Г.**”, був Аристотель, який дійшов висновку, що **Г.** слід вважати тих, хто бере участь у судочинстві й народних зборах. Згадки окремих категорій **Г.** належать і до історії Стародавнього Сходу, зокрема в текстах законів вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.). Уявлення про права та обов’язки **Г.** існували і в Стародавньому Римі. В епоху Середньовіччя поняття **Г.** вживалось як синонім вільної людини, яка наділена визначальною повнотою політичних і майнових прав. Буржуазні революції та наступні ліберально-демократичні перетворення в країнах Європи поступово привели до скасування феодальних привілеїв і станової нерівності, формально надали кожному індивіду рівний правовий статус. Поняття “підданство”, яке застосовувалось в епоху Середньовіччя, знову було замінено на громадянство. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. громадянство стало предметом правового регулювання, почав формуватися інститут громадянства.

Г. – як суб’єкт цивільного права, учасник майнових та особистих немайнових відносин, особа, яка володіє здатністю мати цивільні права і нести обов’язки, своїми діями (самостійно) набувати і здійснювати цивільні права, створювати для себе цивільні обов’язки і виконувати їх. **Г.** у цивільному праві виступає як фізична особа. **Г.** набуває своїх цивільних прав своєю волею і у своїх інтересах. Правила, які встановлює цивільний кодекс, застосовуються не тільки у

відносинах за участю громадян України, а й іноземних громадян та осіб без громадянства, якщо інше не передбачено законом.

Г. – у публічному праві є особою, яка належить до населення будь-якої держави, користується всіма правами і виконує всі обов'язки, установлені законами даної держави. Визначення **Г.** сформувалось ще в античному світі і визначало особу, наділену сукупністю політичних та інших прав і обов'язків відповідно до законів. Як суб'єкт публічно-правової діяльності в демократичній державі **Г.** є одночасно і об'єктом владних впливів, і суб'єктом їх розробки і здійснення.

Конституційний статус **Г.** дозволяє брати участь у суспільному житті і виявляти свою громадянську позицію. Публічне право формує та закріплює основні правові відносини між **Г.**, суспільством і громадськими закладами.

Літ.: *Конституція України* : прийнята на 5-й сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. – К. : [б. в.], 1996; *Закон України про громадянство України* // Юрид. вісн. України. – 2001. – № 11; *Громадянство України* // Уряд. кур'єр. – 2000. – № 11; *Земцов В.* Громадянство України: етапи становлення / В. Земцов // Уряд. кур'єр. – 1996. – 21 листоп.; *Исламов Р.* Поняття громадянства / Р. Исламов // Юрид. вісн. України. – 1999. – № 14; *Лотюк О.* Принципи громадянства України відповідно до Конституції України / О. Лотюк // Право України. – 1998. – № 7.

Михненко А.М., Руснак О.В.

ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ – визначена законом гетьмана П.Скопадського від 2 липня 1918 р. правова належність особи до Української держави. За цим законом скасовувалися відповідні нормативні акти УНР від 2 березня 1918 р. і 4 березня 1918 р.

Громадянам Української держави заборонялося одночасно бути громадянином чи підданим іншої держави. **Г.У.д.** надавалося всім жителям України, які перебували на її території на час видання закону про **Г.У.д.** Громадянам гарантувалася вся повнота політичних прав в Українській державі, в т.ч. активне і пасивне виборче право, право державної і публічної служби, а також на них покладался обов'язок дбати, не шкодуючи життя, про добро Української держави. Закон передбачав, що протягом місяця з часу одержання цього закону всі, хто не заперечував про своє **Г.У.д.**, могли подати відповід-

ну заяву до губернського чи повітового старости і вийти з українського громадянства. У такому разі видавалося посвідчення на право перебування в Україні терміном не більше 6 місяців. Громадянином Української держави також вважався кожен, хто народився на території України, навіть якщо він постійно перебував за її межами, за умови, що він подасть про це заяву протягом року від дня оголошення закону, а неповнолітні – протягом року після досягнення повноліття. Це стосувалося і тих, хто осіло мешкав в Україні, але на час видання закону про громадянство перебував за кордоном. Невчасне подання заяви за поважних причин не вважалось порушенням, і заява такої особи розглядалась найближчим до неї закордонним представництвом України. Воно видавало посвідчення про громадянство і сповіщало про це уряд України та уряд держави місця перебування представництва. Із заявами про прийняття до українського громадянства можна було також звертатися до адміністративних відділів окружних судів за місцем прибуття в Україну. Інші особи отримували права українського громадянства, якщо були народжені від громадян України, шлюбу іноземки з українським громадянином, усиновлення іноземця до 17 років українським громадянином і за умови, коли право- та дієздатна особа перебуває на території України протягом трьох років і спроможна утримувати себе та родину.

Українська громадянка втрачала громадянство, коли виходила заміж за іноземця, але могла повернути його після розлучення з чоловіком, якщо оселиться в Україні й подасть відповідну заяву. Діти від такого шлюбу вважалися українцями, якщо після розлучення вони залишалися з матір'ю. Іноземці, які мешкали в Україні, та їхні неповнолітні діти могли стати українськими громадянами згідно із заявою батьків, якщо вони здобули тут вищу або середню освіту і подали відповідне клопотання не пізніше двох років після цього або зробили Українській державі якісь послуги. Адміністративні відділи окружних судів, що розглядали такі заяви, повинні були з'ясувати відношення заявника чоловічої статі до військової повинності за законами його країни. Постанова суду при визнанні заявника громадянином Української держави надсилалася губернському старості. Підставою

для відмови у проханні були відомості про ганебні вчинки заявника або про можливу від них шкоду для України. Постанови суду могли оскаржуватися губернським старостою чи самим прохачем у Генеральному суді протягом двох тижнів після їх винесення або отримання копії постанови. Якщо скарга у зазначений термін не надійшла, окружний суд видавав заінтересованій особі посвідчення про її українське громадянство. Особи, які набували українського громадянства за рішенням суду або посольства, складали присягу такого змісту: “Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській державі як своїй Батьківщині, охороняти інтереси державні і всіма силами допомагати її славі і розцвіту, не жалкуючи для цього навіть і свого життя. Обіцяю та заприсягаюсь не визнавати другої Батьківщини, крім Української держави, щиро виконувати всі обов’язки громадянина її, коритися її правительству і всім поставленим від нього властям, завжди маючи на думці, що добро та розквіт моєї Батьківщини мусять бути для мене вище моїх особистих інтересів”. У законі вказувалося, що особи, які не визнають присяги, дають урочисту обіцянку такого ж змісту, але без слів “та заприсягаюсь”.

Український громадянин втрачав громадянство, якщо приймав громадянство (підданство) іншої держави. Коли це відбувалося без належного дозволу, такій особі заборонялося повертатися в Україну. Заяви про зречення Г.У.д., що дозволялося не раніше, ніж після трьох років після перебування в ньому, теж розглядалися адміністративними відділами окружних судів. У проханні заявник повинен був зазначити, громадянство чи підданство якої держави він приймає і яке має відношення до військової повинності. Дозвіл надавався після її відбуття або законного звільнення від служби. Не дозволявся вихід з українського громадянства і тим, хто мав борги із сплати податків. Особи, що зреклися Г.У.д., могли подавати клопотання про його повернення їм не раніше, ніж через п’ять років після виходу з нього або тільки з дозволу Ради міністрів.

Лит.: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т.ІІ : Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К. : [б. в.], 2002; Мироненко О. М. Держава і нація в практичній площині діяльності урядів УНР та останнього Гетьманату / О. М. Мироненко// Нація і держава: основи етнодержавознавства. – К. : [б. в.], 1996.

Малик Я.Й.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – інтегроване позначення всієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, такої сторони життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, яка перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання й регламентації. Г.с. є механізмом соціальної взаємодії, що складається із системи місцевого самоврядування, різноманітних об’єднань, суспільних рухів і публічної комунікації, місцем соціальних дій, відносно автономних від держави. Серед основних ознак Г.с. можна навести такі: визнання головною цінністю суспільства людини, її інтересів, прав, свобод; рівноправність і захищеність усіх форм власності; економічна свобода громадян та їхніх об’єднань, інших суб’єктів виробничих відносин у виборі форм і здійсненні підприємницької діяльності; свобода і добровільність праці на основі вільного вибору форм і видів трудової діяльності; надійна та ефективна система соціального захисту кожної людини; ідеологічна і політична свобода, наявність демократичних інститутів і механізмів, які забезпечують кожній людині можливість впливати на формування і здійснення державної політики.

Концепції Г.с. своїм корінням сягають в античність (Платон, Аристотель), коли поняття суспільства, громади і держави практично повністю збігалися. Сучасне наукове трактування Г.с. бере початок від концепції західних філософів Т.Гоббса, Дж.Локка, Ш.Монтеск’є, Ж.Ж.Руссо та ін., згідно з якою держава відповідно до “суспільного договору” набуває легітимності від Г.с. та гарантує своїм громадянам індивідуальні права і свободи. Різноманітність поглядів і підходів, мотивів та інтересів, індивідуалізація форм спілкування і поведінки в Г.с. не тільки допустимі, а й необхідні та бажані. Лише повне і розумне самовираження кожної людини створює в суспільстві той потенціал, який забезпечує його динамічний розвиток. Тому плюралізм (множинність) існує передусім в Г.с. і здійснюється в його межах засобами, властивими цивілізованим взаємовідносинам між людьми. Тут особлива роль належить консенсусу і компромісу між різними політичними силами з приводу основоположних суспільних цінностей. Г.с. включає три елементи: членство в асоціаціях і рухах; готовність терпимо ставитися до

різних політичних поглядів та участі громадян у різних об'єднаннях; громадянську відповідальність людини перед суспільством. У більшості країн із стабільною демократією **Г.с.** є своєрідним “буфером” у відносинах між державною владою та окремим громадянином.

Починаючи з другої половини ХХ ст. провідні позиції у дослідженні **Г.с.** посідають західні науковці та теоретики. Так, напр., соціологу Каліфорнійського університету Дж.Александреру належить найкоротше за кількістю слів і водночас найширше за змістом визначення даного феномену: “**Г.с.** – це сфера людської солідарності”. Близьким є погляд ще одного американця – М.Уольцера, який описує **Г.с.** як “простір непримусової людської асоціації”, а також німецького соціального філософа Ю.Габермаса, який розглядає **Г.с.** як публічну сферу суспільної взаємодії та як життєвий світ людини.

Інші американські вчені – Дж.Коен і Е.Арато – під **Г.с.** розуміють сферу соціальної інтеграції між економікою та державою, що складається насамперед зі сфер найбільш близького спілкування (сім'я), об'єднань (добровільних), соціальних рухів і різних форм публічної комунікації. Дж.Коен і Е.Арато пропонують відрізнити **Г.с.** від політичного суспільства: політичних партій, політичних організацій, органів публічної політики, а також від економічного, що складається з організацій, зайнятих виробництвом і розподілом. Політичне і економічне суспільства виникають на основі громадянського, на відміну від якого їх актори є безпосередніми учасниками здійснення державної влади та економічного виробництва. Роль же **Г.с.** у сфері політики пов'язана не з контролем або захопленням влади, а з впливом, провідником якого є демократичні асоціації та вільна дискусія в інтелектуальних колах. Політичне суспільство виконує функцію посередника між **Г.с.** і державою, а економічне – між **Г.с.** і ринковою системою. Американські дослідники під **Г.с.** розуміють такі структури, як соціалізація, асоціація та організовані форми тією мірою, у якій вони інституціоналізовані або перебувають у процесі інституціоналізації.

Процес зародження і розвитку **Г.с.** вивчають і представники німецької школи. Особлива заслуга в цьому контексті належить Ю.Габермасу, який зробив неocenний внесок у

дослідження структурного ядра **Г.с.** – сфери громадянської відкритості. Демократія передбачає створення великої кількості “публічних сфер”, які дають змогу громадянам ХХІ ст. шляхом відкритого спілкування у суспільних інституціях контролювати державну владу на різних рівнях та значній території, що є гарантом забезпечення їх громадянських прав. Досліджуючи сферу публічної відкритості, Габермас ставить її у залежність від створення інститутів суспільного мовлення.

З вітчизняних вчених вважаємо за доцільне виділити А.Ф.Колодій, на думку якої, термін “**Г.с.**” позначає структурно визначену, інституціалізовану підсистему суспільства зі специфічними, тільки їй притаманними, незалежними від держави, добровільними формами громадської активності й солідарності, з особливими культурними і навіть соціально-психологічними ознаками. У ньому не тільки існує значна кількість добровільних асоціацій, забезпечених та поєднаних відповідною мережею засобів комунікації, а й домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри й толерантності. **Г.с.** виникає там, де панує індивідуалізм, але його поява якраз свідчить про соціальність людини, яка прокладає собі шлях навіть в умовах засадничо індивідуалістичного суспільства і пом'якшує цей індивідуалізм. Основні риси, що визначають сутність громадянських відносин між групами, індивідами й державою, мають неоднакову пріоритетність і співвідношення в різних країнах. І цим визначаються певні історичні типи, різновиди, моделі конкретних **Г.с.**

У свою чергу, Ю.П.Сурмін тлумачить **Г.с.** як суспільство людей, які володіють повнотою прав та обов'язків громадян стосовно держави й повнотою прав та обов'язків держави стосовно громадян. Таким є об'єктивний зміст **Г.с.** Але є й суб'єктивна складова, яку визначає діяльність соціальних груп, рухів і громадян. Власне, під **Г.с.** найчастіше розуміють, на думку науковця, незалежну від держави особливу сферу громадського життя, що складається з різних соціальних груп, рухів, об'єднань, культурних, національних, територіальних та інших угруповань і є формою вираження різноманітних інтересів особистості.

Літ.: *Управління суспільним розвитком: словник-довідник* / за заг. ред. А. М. Михненко, В. Д. Ба-

куменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. - К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Колодій А.Ф.* На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Вид-во “Червона Калина”, 2002; *Коэн Дж.* Гражданское общество и политическая теория : пер. с англ. / Дж. Коэн, Э. М. Арато. – М. : [б. и.], 2003; *Габермас Ю.* Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії “громадянське суспільство” / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000; *Щурко О. Ю.* Габермас про інституціалізацію сфери громадської відкритості / О. Щурко // Вісн. Львів. ун-ту. – 2007. – Вип. 30. – (Серія “Журналістика”); *Громадянське суспільство: проблеми і напрями інституційного розвитку* : навч. посіб. / уклад. : Ю. П. Сурмін, Т. П. Крушельницька, В. В. Карлова та ін. ; за заг. ред. д-ра соціол. наук, проф. Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2008.

Михненко А.М., Месюк М.П.

ГУМАНІСТИЧНИЙ ВИМІР У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

(англ. Humanistic dimension in state control system) – якість діяльності системи державного управління, за якої людина визнається найвищою соціальною цінністю, а забезпечення її прав і свобод визначає зміст та спрямованість цієї діяльності.

Г.в.с.д.у. в усі часи розглядався як сприйняття системою державного управління сукупності ідей, поглядів, переконань, поваги до честі, гідності і прав людини, турботи про її благо, різнобічний розвиток, про створення достойних людини умов суспільного життя. Найбільші умови для гуманістичного виміру створює правова держава, у якій юридичними засобами реально забезпечене максимальне здійснення, охорона та захист основних прав людини. Право на життя, здоров'я, повагу, захист честі, гідності, недоторканність і безпеку в демократично організованому суспільстві визнаються найвищою соціальною цінністю, а їх утвердження і забезпечення розглядаються як головний обов'язок держави та один з основних пріоритетів державного управління. Проголошення суверенітету, незалежності держави самих по собі недостатньо для того, щоб права і свободи стали реальністю. Саме це ми спостерігаємо в Україні. Вкрай важливою умовою їх реалізації є формування громадянського суспільства і побудова правової держави.

Г.в.с.д.у. пов'язується з низкою понять, серед яких “людська гідність”, “людський ка-

пітал”, “людський розвиток”, “людський чинник суспільного розвитку” та ін.

Людська гідність проявляється в усвідомленні кожною людиною своєї значущості, унікальності, самобутності. Вона є однією з рис демократичного світогляду й водночас одним із громадянських обов'язків. Громадянин є носієм гідності та її захисником. Тому через посередництво цієї категорії можна визначати як демократію, так і громадянина. По-справжньому гідною може бути тільки вільна людина. Людська гідність змушує громадянина діяти, ставати на заваді порушенням принципів і основ демократичного ладу, протидіяти будь-яким утискам свободи. Повага до людської гідності вимагає глибокого вкорінення в суспільстві толерантності, визнання невідчужуваних прав за всіма людьми. Культивування гідності й толерантності звеличує суспільство взагалі і людину зокрема. Саме ці риси мають формувати в людині освіта, наука, культура.

Поняття людського капіталу включає запас можливостей людського чинника, які використовуються для виробництва товарів і послуг, а створюються і нарощуються головним чином за допомогою освіти і навчання. Завдяки останнім підвищується економічна продуктивність людини, тобто вона може більше робити й заробляти. Уряди, підприємці, численні працівникикладають чималі кошти та час у розвиток людського капіталу через освіту та професійне навчання, накопичення знань і навичок. Уряди витрачають державні кошти на освіту та науку, оскільки освічене й перспективно зорієнтоване населення сприятиме прискоренню розвитку країни.

Людський розвиток як категорія, що її застосовує ООН, визначає ефективність зусиль держав у галузі соціальної політики. Показником цих зусиль є індекс людського розвитку, який фіксує рівень доходів населення, тривалість життя, рівень освіти громадян певної країни.

У сучасних документах ООН акцент робиться на т. зв. розвитку людського потенціалу, або людському розвитку, досягнення якого оцінюються не тільки за показниками доходів населення, але і за такими чинниками, як очікувана тривалість життя, процент письменності серед дорослого населення і рівень доступності освіти. У широкому значенні слова в поняття “людський розвиток” включаються всі аспекти розвитку особистості

людини – від стану його здоров'я до міри його економічної і політичної свободи.

Для того щоб бути стійким, економічне зростання повинне постійно поповнюватися такими результатами людського розвитку, як зростання знань і умінь працівників (зростання людського капіталу) нарівні з розширенням можливостей їх ефективного використання – збільшення кількості і поліпшенням якості робочих місць, полегшенням умов започаткування власного бізнесу, демократизацією управління на всіх рівнях. Навпаки, відставання з розв'язанням проблем людського розвитку здатне різко загальмувати економічне зростання.

Чинниками людського розвитку є: охорона здоров'я; система освіти; зайнятість населення; демократія; охорона навколишнього середовища. У сучасному світі всі вони безпосередньо пов'язуються з чинниками економічного зростання, а саме: накопиченням знань і умінь людей; ефективним використанням людського капіталу і розумною економічною політикою.

Найкраще такі чинники забезпечуються шляхом збалансованого вирішення економічних, соціальних і екологічних завдань, де економічні завдання – це зростання, ефективність, стабільність, соціальні завдання – це справедливість, соціальний мир, рівність можливостей, демократія, збереження національних культур, та екологічні завдання – це здорове для людини навколишнє середовище, раціональне використання відновлюваних ресурсів природи, економія невідновлюваних природних ресурсів.

На будапештській зустрічі ОБРЄ на вищому рівні підтверджено важливу роль людського (гуманістичного) виміру в усіх видах діяльності ОБРЄ, повагу прав людини та основних свобод, демократії й верховенства закону визнано необхідними компонентами безпеки та співробітництва в європейському регіоні. Наголошено, що демократичні цінності мають основоположне значення для реалізації мети побудови спільноти націй, вільної як від старих, так і від нових розподільних меж, у якій повною мірою поважаються суверенна рівність та незалежність усіх держав, де не існує жодної сфери впливу та вживаються енергійні заходи щодо захисту прав людини та її основних свобод незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, соціального походження та належності до будь-якої меншини.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Оживление государственного управления как одно из стратегических направлений деятельности по обеспечению устойчивого развития человеческого потенциала: общий обзор* // Доклад Секретариата Комитета экспертов по государственному управлению Экономического и социального совета ООН 30 янв. 2004 г. – [Б. г. : б. и.]; *На пути к подлинному партнерству в новую эпоху* // Декларация будапештской встречи СБСЕ на высшем уровне, Будапешт : [б. и.], 1994.

Бакуменко В.Д., Варзар І.М., Рибчинська Л.В.

ГУМАНІТАРНА ПАРАДИГМА – система цілеспрямованої, регулюючої, організуючої, координуючої діяльності суб'єктів, яка спрямована на забезпечення оптимального функціонування та розвитку гуманітарної сфери життєдіяльності населення, його соціального і духовного життя та взаємовідносин.

Природна властивість людей нести іншим користь виявляється за двох умов: 1) цьому не будуть перешкоджати та 2) штучно не позбавлятимуть можливості робити все відповідно до розуму й честі.

Парадигма (з грец. “зразок”, “взірець”, “образ”) – історично сформовані світоглядні, теоретичні, наукові, релігійні та соціокультурні моделі у вигляді норм, цінностей чи ідеалів, які виконують дві головні функції: обумовлюють вибір проблеми, а також визначають шляхи та засоби вирішення цієї проблеми.

Управлінська парадигма – “зразок” чи “взірець” для виокремлення, постановки та вирішення тих або інших проблем управлінської діяльності. До числа найбільш загальних управлінських парадигм відносять теорії “прийняття рішень”, “системного підходу”, “ситуативного управління” та ряд інших. Управлінські парадигми можуть набувати форми різноманітних спеціальних теорій, загальних концепцій чи доктрин. Методологічна здатність управлінських парадигм визначається ґрунтовністю тих світоглядних орієнтацій, які визначають їх форму та зміст.

Г. п. (сучасна) система тем, методів, способів осмислення, властива гуманітарним наукам (*humanities, die Geisteswissenschaften*). В англійській мові відсутнє поняття “гумані-

тарні науки”. Замість нього використовується поняття *humanities* – широка сфера проявів людського духовного досвіду.

У найбільш загальному вигляді зміст гуманітарності вибудовується в кілька рівнів: *перший рівень* – суть, ядро гуманітарності утворює проблема свободи. Єдиним носієм свободи є людина, істота, наділена здатністю до трансцендування в інше. Проявом цієї здатності є свідомість, розум, усе те, що зазвичай пов’язують з інтелектуальною, духовною діяльністю (від нім. гуманітарні науки – *die Geisteswissenschaften* науки про дух); *другий рівень* – носієм свободи і духовного досвіду свідомості є не просто людина, а особистість, межі якої (часові та просторові) визначаються і задаються саме межами свободи як відповідальності, тобто осудності; *третій рівень* – психосоматичною основою особистості досі є людина як представник певного біологічного виду; *четвертий рівень* – формування і розвиток людської особистості забезпечує культура (точніше, культури: національні, етнічні, вікові, професійні і т.д.) позагенетична система формування, зберігання та трансляції соціального досвіду. Саме освоєння конкретних культур забезпечує соціалізацію та індивідуалізацію особистості; *п’ятий рівень* – соціальна, політична, економічна, природна інфраструктура, що забезпечує збереження та розвиток конкретних культур. Із цієї системи цінностей випливають і деякі особливості гуманітарної парадигми: середовище, умови існування та розвитку конкретних культур; умови існування людини (*від загальних умов життя до медичного обслуговування*); розгляд конкретних культур і субкультур, підтримання нормативно-ціннісної системи, ідентичності, а також умов і спільного розвитку. Культурній ідентичності належить визначальна роль, тому що вона консолідує суспільство по відношенню до реалізації природних, економічних, політичних та інших ресурсів.

Г. п. віддає перевагу саме людині як вихідній “частці” існування і подальшого розвитку соціального буття. Виходячи з цього, настрої, здоров’я, думки і мотиви дій людини, мета цих дій, пріоритети цінностей, норм та правил поведінки визначають у кінцевому підсумку фізичний та інтелектуальний потенціал будь-якої соціальної спільноти, природу її цілісності та духовних уст-

ремлінь, здатність до співпраці, клімат відносин та стратегічні орієнтири.

Аксіоматичним слід вважати положення, згідно з яким міра людського у життєдіяльності соціальної спільноти відображає рівень управлінської культури та якість використання професійної, психологічної, виховної, науково-культурної, інтелектуальної та духовної складової даної спільноти.

Валеологічна складова – це широкі підходи до збереження і подальшого розвитку здоров’я громадян. Тобто забезпечення першочергових умов нормального функціонування людського організму, які передбачають належність здорового генетичного фону, якісного харчування, підтримання оптимального температурного режиму, екологічного стану середовища існування, умови для відтворення фізичних та інтелектуальних сил організму.

Професійна складова – це показники фахової підготовки, рівня кваліфікації, організації процесів самопідготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації та удосконалення процесів спеціалізації й універсалізації діяльності членів тих або інших соціальних спільнот.

Виховна складова зумовлена характером властивих державі та суспільству світоглядних орієнтацій і визначається ідеологічним спрямуванням діяльності суб’єктів соціального буття. Виховання складає основу морально-психологічного клімату, завдяки якому людина формує як мотивацію, так і оцінку власної діяльності. Колективи з високим виховним потенціалом здатні самі реалізовувати та пропагувати принципи плюралізму, толерантності, свободи думок, справедливості, сумлінно виконання обов’язків та здорової конкуренції.

Інтелектуальна складова – це стилі мислення як найбільш загальні ознаки характеру розумової діяльності суб’єктів соціального буття.

Психологічна складова – це можливість суб’єкта соціального буття свосчасно і в повному обсязі сприймати різноманітні інформаційні потоки. Вона включає: сенсорні, характерологічні, диспозиційні та іміджелогічні елементи.

Науково-культурна складова суб’єктів соціального буття є відносно самостійною, складно структурованою і динамічною сферою життєдіяльності.

Духовна складова – визначається здатністю владних структур та органів місцевого само-

врядування акумулювати і сприяти подальшому розвитку та практичній реалізації пізнавальних, мистецьких, творчих, виробничих, музичних, фізичних, інтелектуальних та багатьох інших здібностей членів даної конкретної соціальної спільноти й суспільства в цілому.

Проблема походження, змісту та пізнавальної ролі вищезазначених понять як раніше, так і зараз здебільшого ототожнюється, нівеликуючи тим самим сутність, мету і завдання як державного управління, так і самоуправління на окремому та загальному рівнях організації процесів життєдіяльності суспільства.

Літ.: *Гуманізація і гуманітаризація – пріоритетний напрямок державної політики України у галузі вищої освіти* : тези доп. міжвуз. наук.-практ. конф. : в 3 ч. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1992; *Прудіус Л. В.* Акмеологічні основи управління розвитком суспільства / Л. В. Прудіус, Л. В. Решетніченко // *Філософія, культура, життя* : міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : Дніпропетровська державна фінансова академія, 2004. – С. 43–49. – Вип. 24; *Решетніченко А. В.* Парадигма життєдіяльності і мировоззрення : методологічний аспект / А. В. Решетніченко. – Дніпропетровськ : ДГУ, 1997. – 176 с.; *Решетніченко А. В.* Категорії в структурі соціологічних тезаурусів / А. В. Решетніченко // *Методологічні проблеми сучасної соціології* : матеріали міжнарод. конф. – К. : [б. и.], 1994. – С. 96–98; *Решетніченко А. В.* Матеріалізм і картина мира Н. Кузанського / А. В. Решетніченко // *Мировоззрення в розвитку*: сутність, функції, рівні. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 131–132; *Решетніченко А. В.* Картина мира в системі познання / А. В. Решетніченко, И. В. Распопов. – Дніпропетровськ : Изд-во ДГУ, 1992. – 136 с.; *Решетніченко А. В.* Теорія управління соціальним розвитком : глосарій / А. В. Решетніченко, С. М. Серьогін. – Дніпропетровськ : ДРІДУ УАДУ, 2002. – 64 с.; *Решетніченко А. В.* Генеза управління суспільством / А. В. Решетніченко // *Грані*. – 2000. – № 1. – С. 41–48; *Тульчинський Г. Л.* Свобода і сенс. Новий зсув гуманітарної парадигми / Г. Л. Тульчинський // *Російські дослідження в гуманітарних науках*. – Т. 16.

Кринична І.П.

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА – сукупність теоретичних принципів і практичних заходів, які розробляються й реалізуються державою у сфері взаємовідносин між статевими групами суспільства з метою забезпечення певних можливостей для чоловіків і жінок у використанні економічних і соціально-політичних прав. **Г.п.** виникає в умовах гендерної соціальної стратифікації, основою якої є різний статус чоловічих і жіночих ген-

дерних груп у суспільстві. Концепція, яку покладено в основу **Г.п.**, виявляється у гендерній ідеології, що передбачає обґрунтування інтересів гендерних груп, визначення їх статусу в суспільстві, а також розробку певного світогляду стосовно взаємовідносин різних статей. Найбільш поширеними є егалітарна й патріархальна гендерні концепції. Егалітарна концепція виходить із рівноправності статей, а патріархальна ґрунтується на ідеології маскулінізму, яка виправдовує й затверджує чоловіче домінування. Патріархальна ідеологія обґрунтовує низький статус жінки порівняно із статусом чоловіків у системі суспільних відносин і відводить їй місце тільки в сім'ї. У всіх інших сферах праці, політики, прийнятті важливих для суспільства економічних рішень їй відводиться другорядна після чоловіка роль. Егалітарна ідеологія відповідає принципам демократії. Демократичне успільство передбачає репрезентативне представництво основних соціальних груп (зокрема гендерних) в органах політичного й державного управління. Права людини, принципи соціальної справедливості вимагають, щоб чоловіки й жінки як рівноправні члени суспільства мали рівне представництво в органах управління всіх рівнів, оскільки вони рівною мірою беруть участь у суспільно корисній праці.

Гендерна рівність передбачає однаковий статус для чоловіків та жінок. Це означає, що чоловіки та жінки мають однакові умови для реалізації своїх людських прав, однаковий потенціал для свого внеску в національний, політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток і рівні права на те, щоб скористатися результатами цього розвитку. Сформульовані нові принципи **Г.п.**, які формують сучасну ідеологію рівності: **Г.п.** розглядається як інтегральна частина всіх політик, програм та проєктів; досягнення гендерної рівності вимагає визнання того, що мають урахуватися специфічні інтереси жінок і чоловіків під час формування політик, упровадження програм та проєктів; досягнення гендерної рівності означає, що рівні права та можливості повинні забезпечуватися незалежно від статі; доступ жінок до прийняття рішень на всіх рівнях є центральним питанням у досягненні гендерної рівності; для досягнення гендерної рівності важливо забезпечити рівну участь чоловіків

та жінок як рівноправних суб'єктів в економічних, соціальних та культуротворчих процесах; гендерної рівності можна досягти через партнерство між жінками і чоловіками на основі принципів паритетної демократії; досягнення гендерної рівності вимагає здійснення спеціальних кроків, спрямованих на зменшення гендерної нерівності. Характерною особливістю XXI ст. є розгляд прав людини в контексті розвитку людини і суспільства. І хоча прогрес у галузі прав людини вважається одним з основних досягнень XX ст., основний принцип прав людини – гарантії свободи, добробуту та гідності для всіх людей – поки що не реалізований. Серед “свобод”, які входять у контекст принципу прав людини, свобода від дискримінації, у т. ч. за ознакою статі, є першою. Важливо підкреслити, що права людини не є винагородою за розвиток і привілеєм держав, які досягли у своєму розвитку значного прогресу, а що їх забезпечення можливо лише в країнах з високим рівнем економічного розвитку і забезпеченням добробутом. Без забезпечення **Г.п.** та прав людини неможливий і сам процес розвитку суспільства. Тільки забезпечення прав і свобод людини дає особистості можливість скористатися всіма суспільними благами. Людина, яка наділена правами і має можливість скористатися ними, веде себе як господар у всіх сферах життєдіяльності. Держава, яка гарантує права людини і реально дбає про їх забезпечення, повинна визнати гендерний принцип складовою своєї державної політики. Прийняття принципу врахування гендерного фактора у формуванні політики є важливим досягненням держави і свідченням рівня розвитку суспільства.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словниковий довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. ; за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Видво НАДУ. – 2006; *Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства*. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж., 2002.

Михненко А.М., Щур Н.О.

ГРАНТ (англ. *Grant* – дарувати, давати дотацію, субсидію, стипендію, задовольняти прохання) – вид субсидій; надається меценатом або меценатською організацією (грантодавцем) набувачу меценатської допомоги

на безкомпенсаційній основі для реалізації цілей (для здійснення конкретних проектів у галузі науки, культури, освіти), визначених програмою (проектом) меценатської діяльності, а невитрачені кошти після завершення програми (проекту) повертаються грантодавцеві; **Г.** – одноразова грошова допомога, стипендія із спеціального фонду для проведення наукових, дослідницьких та інших робіт. Відповідно до проекту Закону України “Про меценатство” **Г.** – це цільова фінансова допомога, що надається органом державної влади або органом місцевого самоврядування набувачу благодійної допомоги як доповнення до гранту, вже наданого іншим суб'єктом благодійництва. **Г.** місцевим органам влади – фінансові ресурси, які передаються місцевій владі з бюджетів вищого рівня для фінансування окремих завдань і функцій. Фінансові ресурси у вигляді **Г.** можуть надаватися місцевим органам влади також міжнародними фінансовими організаціями та бізнесовими структурами.

Для отримання **Г.** заявник пише докладний план із зазначенням витрат та термінів, а також описує свій внесок (частину витрат, які він візьме на себе або зможе отримати з інших джерел). Заявки проходять етап розгляду в організації, що виділяє **Г.**, і часто проводиться конкурс між заявками різних учасників. У конкурсі враховується вагомість обґрунтування на отримання фінансування, адекватність необхідних витрат, ступінь підготовки учасника, тривалість результату та ін. Грантоотримувач звітує про витрати, надаючи чеки, звіти і об'єктивні результати (наукові роботи, публікації, дослідження, статистику). Найважливішою умовою отримання європейського фінансування є здійснення розробок і впровадження на міжнародному рівні, за участю партнерів з кількох країн, тобто діяльність, яка, як правило, не може підтримуватися на національному рівні.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Місцеві фінанси* : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / М. А. Гапонюк, В. П. Яцота, А. С. Буряченко, А. А. Славкова. – К. : КНЕУ, 2002; *Закон України про меценатство* // Відом. Верховної Ради України. – 2004.

Михненко А.М., Щур Н.О.

Д

ДВОМОВНІСТЬ (БІЛІНГВІЗМ) – користування одночасно двома мовами особою чи спільнотою у відповідних комунікативних сферах. **Д.(б.)**, є специфічною ознакою мовної ситуації у тій чи іншій країні. Як правило, одна мова є засвоєною з дитинства, рідною, інша – набутою. Однак, як відомо, не існує повної й автономної (без змішування мов чи переважання однієї з мов) **Д.(б.)**. Сьогодні у низці країн використовуються дві та більше державних мов. У Швейцарії офіційними визнано три мови – німецьку, французьку й італійську. За Конституцією Ірландії державною і першою офіційною мовою є ірландська, а другою офіційною – англійська, проте спостерігається певна асиметрія у використанні цих мов. У Канаді використовують дві основні мови – англійську та французьку, державні службовці цієї країни зобов'язані володіти обома мовами.

В Україні наявна здебільшого українсько-російська двомовність, сформована пропагандою про виняткову значущість російської мови за часів СРСР. На думку В. Брицина, "...двомовність в Україні, на відміну від декларованих у радянській соціолінгвістиці постулатів, мала риси не гармонійності, а диглосії. Фактично колективна українсько-російська диглосія була перехідним етапом у процесі витіснення з ужитку рідної мови". Під диглосією розуміють мовну ситуацію, за якої в одному суспільстві існують дві мови або дві форми однієї мови, що виконують відмінні функції (О.С.Мельничук). У разі українсько-російської диглосії йдеться про звуження сфери функціонування української мови, обмеження її вживання побутом, що переважно спостерігається на сході та півдні країни. Ю. Андрухович зазначає: "...Двомовність (чи багатомовність) передбачає стабільно поділені між цими мовами сфери (територіальні, соціальні тощо). В українському випадку про такий поділ сфер між мовами (українською та російською) гово-

рити або неможливо зовсім (жодна з мов об'єктивно не може замкнутися лише на частині суспільного буття, самообмежитися регіонально чи станово і претендує на все), або можливо тільки на рівні схем і стереотипів ("російськомовний Схід – україномовний Захід"; "російськомовне місто – україномовне село"; "україномовна влада (чиновництво) – російськомовна інтелігенція" чи "російськомовна інтелігенція – україномовна маса")".

Крім того, під впливом контактів мов, через недостатню культуру мовлення функціонує суржик, за вдалих визначенням С. Томасон – змішана білінгвальна мова.

За даними дослідників, процеси асиміляції насамперед торкаються мовно-культурної ідентифікації, а згодом відбувається етнічна (Л. Масенко), йдеться про достатньо загрозливий процес збільшення так званої гібридної групи (мовці, які свою етнічну належність визначають як українець/українка, водночас рідною мовою називають російську). Сучасні соціолінгвісти наводять переконливі дані про те, що процес зросійщення української нації триває (В. Скляр, Л. Масенко).

Літ.: Андрухович Ю. "Орім свій переліг... і сіймо слово" / Ю. Андрухович // Мова і політика. – К. : Ін-т відкритої політики, 2000. – С. 39-47; Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз / Л. Масенко // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К. : Видавн. дім "Кієво-Могилян. акад.", 2008. – С. 96-131; Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К. : Видавн. дім "Кієво-Могилян. акад.", 2008. – 363 с.; Скляр В. Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні / В. Скляр // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Українознавство. – 2007. – № 11. – С. 51, 52; Українська мова. Енциклопедія / Ю. О. Карпенко, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.; Ляшенко Н. В. Русский язык как государственный язык

Российской Федерации: Конституционно-правовой анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "Конституционное право; Государственное управление; Административное право; Муниципальное право" / Ляшенко Н. В. – М. : [б. и.], 2004. – 26 с.

Шевченко О.П., Плотницька І.М.

ДЕВІАЦІЯ (лат. *Deviatio* – відхилення):

1) вчинок, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам), які здійснюються в стані психічного здоров'я; 2) соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам). Біологічні і психологічні теорії девіації. Найвідомішою теорією цього типу є вчення італійського лікаря-кримінолога Чезаре Ломброзо, який плідно працював над цією проблемою у 70-х рр. XIX ст. Ч. Ломброзо піддав антропоморфним вимірам багатьох в'язнів і дійшов висновку, що всі вони наділені характерними фізичними ознаками: низьке чоло, важке підборіддя, широке обличчя, великі вуха і густий волоссяний покрив усього тіла. Загалом він дійшов висновку, що злочинці є представниками певного атавістичного людського типу, або дефективними людьми. Роботи Ч. Ломброзо містили дуже багато серйозних помилок і на сьогодні не сприймаються у науковому світі, однак його ідея про те, що злочинці є представниками окремого фізичного типу людей, ще зберегла певну популярність.

У 1949 р. Вільям Шелдон опублікував роботу, у якій стверджував, що схильність до скоєння злочинів залежить від типу тілесної будови. На його думку, мезоморфи – м'язисті, активні типи – мають більшу схильність до злочинної поведінки, ніж екторморфи (тендітний, високий тип людей) чи ендоморфи (низький, схильний до повноти тип людей).

Останнім часом деякі дослідники вважають, що схильність до скоєння злочинів може задаватися певним набором хромосом, який містить додаткові чоловічі хромосоми (ХУУ), водночас, як стандартний набір – ХУ. Але на сьогодні хромосомними дослідженнями охоплено ще недостатньо людей, щоб можна було із певністю стверджувати, що саме серед злочинців є більше осіб із таким чи іншим набором хромосом.

Сьогодні біологічні теорії стали досить непопулярними, а домінуючою точкою зору є та, що головним фактором відтворення злочинності у суспільстві є недосконалість суспільних відносин. Проте однозначно негативна оцінка біологічних підходів також є неправильною. Дослідження, проведені російськими соціологами і кримінологами, зокрема М. Лупандіним і В. Кудрявцевим, доводять, що розумове відставання, у т.ч. й спадково зумовлене, характерне майже для третини осіб, які здійснили різні злочини, особливо ті, які пов'язані з насильством над особою.

Як і біологічні, психологічні теорії Д. пов'язують з певними типами особистості. У цих теоріях головний акцент робиться на особистісних факторах, особливо на неправильній соціалізації особистості у дитинстві.

Психоаналітична концепція Зигмунда Фрейда та його послідовників розглядає агресивність як вроджену, притаманну людині властивість, яка не знята у процесі соціалізації і виявляється у вигляді спонук Id ("Воно"), тобто, несвідомого, водночас як Ego ("Я") – має реалізовувати раціональні прагнення. Своїми висновками психоаналітики підводять ґрунтовну наукову базу під значення процесу соціалізації для зняття природної агресивності людини, оскільки за певних несприятливих умов вроджена агресивність може стати причиною злочинної поведінки. Деякі вчені трактують психічні розлади не як хворобу, аналогічну фізичній хворобі, а як соціальні відхилення, як форму прориву норми. Як і у випадках із людьми, що хворіють на алкоголізм, злочинцями чи проститутками, психічні розлади також характеризуються відходом від норми: агресивністю, некоректністю висловлювань, розривом міжособистісних контактів, фобіями, депресивними станами.

Соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності. Усі соціологічні теорії наголошують на відсутності чітко визначеної межі між злочинною і респектабельною поведінкою, а також на тому, що у формуванні злочинної поведінки дуже важливу роль відіграє контекст – соціальне навчання та соціальне оточення.

Теорії мікрорівня. Едвін Сазерланд пояснює девіантність за допомогою теорії, яка отримала назву теорія диференційної асоціації. Ця теорія відштовхується від ідеї про те, що у суспільстві існує багато субкультур. Деякі з субкультур заохочують протизаконні дії.

Згідно із Е.Сазерландом, індивіди стають злочинцями, засвоюючи норми і цінності злочинних соціальних груп, до яких вони належать. Девіант засвоює не те, що потрібно суспільству, а те, чого навчає його найближче кримінальне оточення; виходячи із культури, індивід входить у субкультуру. Звичайно стати злочинцем, засвоївши норми злочинних соціальних груп, може кожен, однак стають злочинцями зазвичай ті індивіди, які вступають у контакт із цими групами найчастіше. Чим раніше почнуться контакти індивіда з криміногенним оточенням і чим інтенсивнішими вони будуть, тим вищою є ймовірність того, що такий індивід також стане правопорушником. Ось чому діти із т. зв. неблагополучних сімей частіше за інших стають на шлях порушення законів. Ральф Клоуворд виділяє три різновиди злочинної субкультури: кримінальна – крадіжки; конфліктна – застосування насильства для досягнення своєї мети; відступаюча – вживання наркотиків.

Теорія контролю. Уолтер Реклесс, відштовхнувшись від теорії диференційованої асоціації, вважав, що справжньою причиною злочинної поведінки є брак внутрішнього контролю індивіда, а також пильного соціального контролю.

Дослідження, проведені російським соціологом А.Рубановим, показують, що домінуючими факторами девіантної поведінки молоді у сучасних умовах є: заздрість; агресивність; прагнення гострих відчуттів; конфлікти з батьками; надлишок вільного часу і його погана організація; насильство у підлітковому середовищі.

Теорія макрорівня. Теорія структурного напруження. Це пояснення девіантної і делінквентної поведінки ґрунтується на теорії Еміля Дюркгейма про аномію. Аномія виникає тоді, коли суспільство є нездатним установити рамки соціальних норм, коли у суспільстві немає згоди щодо основних цілей і цінностей, що призводить до втрати ефективності їх впливу на індивіда. Роберт Мертон використав теорію аномії, щоб побудувати теорію, яка пояснює причини девіантної поведінки. Він пов'язав проблему аномії з невідповідністю між цілями і доступністю інституціоналізованих засобів їх досягнення. При обмеженості можливостей для досягнення поставлених суспільством цілей (наприклад, багатства) за допомогою доступ-

них засобів, індивід використовує інші можливості для досягнення цілі, навіть якщо вони є незаконними. Р.Мертон виділив п'ять можливих варіантів індивідуальної адаптації у суспільстві: конформізм, інновація, ритуалізм, ескейнізм, бунт.

Теорія ярликів. Цю теорію розробляли такі вчені, як: Едвін Лімерт, Ерік Еріксон, Говард Бекер. Її фундаментальним положенням є те, що жоден тип поведінки не є автоматично і внутрішньодевіаційним. Д. вимагає чіткої дефініції. Тобто, треба визначити, що такий чи інший тип поведінки є ненормальним. Адже різні суспільства і різні суспільні групи визначають як девіантні різні типи поведінки. Наприклад, в одних суспільствах (Україна, Польща) девіацією є вживання наркотиків, а нормою є вживання алкоголю, а в інших (Іран, Афганістан, Саудівська Аравія) – Д. є вживання алкоголю, проте допускається вживання деяких наркотиків.

Іншим важливим положенням цієї теорії є твердження, що всі люди на своєму життєвому шляху час від часу припускаються вчинків, які окреслюються їхнім суспільством як девіантні, т. зв. первинна Д. Однак не всі ці діяння трактуються суспільством однаково. Іноді первинна Д. залишається суспільством просто не поміченою, але буває й таке, що після проступку на людину “навішують ярлик”, людину ніби “призначають” девіантом. Тоді ми маємо справу із “вторинною Д.”, коли індивід “приймає ярлик” і всі, включно з ним самим, починають сприймати його як девіанта. Наприклад, діти обірвали яблука у чужому саду; можна це розуміти як дитячі пустощі, а можна “навісити” на цих дітей “ярлик” неповнолітніх злочинців. У контексті теорії ярликів американський соціолог Ервін Гофман (1922–1982) розробив теорію стигматів (стигма – тавро, штамп). При першому сприйнятті виникає певне уявлення про людину, її оцінка. Це і є стигмат – те, що відрізняє певну людину від нас, і те, що ми у ній не сприймаємо. У ньому відображено різницю між оціночною і реальною ідентичністю, стереотипом і суттю. Є три види стигматів: фізичні недоліки; недоліки характеру – слабка воля, неприродні захоплення, примітивні переконання, психічні захворювання, алкоголізм тощо; расові, національні, релігійні, які переносяться на всіх членів цих соціальних груп.

Виділяють такі види відхилень: культурні й психічні відхилення; індивідуальні й групові відхилення; первинне і вторинне відхилення; культурно схвалювані відхилення; культурно засуджувані відхилення. Серед типів девіацій розрізняють: *креативну поведінку*, яка має форму нового мислення, нових ідей, дій, що виходять за рамки соціальних стереотипів (подібна форма поведінки має конструктивний, перетворюючий характер); *асоціальну поведінку* – поведінку, що виражається у відхиленні від виконання етичних норм, корпоративних цінностей і деструктивно впливає на міжособистісні відносини; *делінквентну (антисоціальну) поведінку* – поведінку, що відхиляється, з чітко вираженою антигромадською спрямованістю, яка виявляє у крайніх своїх проявах кримінально-карний характер (вона може виражатися у формі правопорушень, у виді дій чи бездій, що тягнуть за собою кримінальну чи цивільну відповідальність); *аддиктивну поведінку* – поведінку, що відхиляється, із прагненням до відходу від реальності за допомогою прийому психоактивних засобів, або надмірною фіксацією на певних видах діяльності; *патохарактерологічну поведінку* – поведінку, що відхиляється, яка зумовлена патологічними змінами характеру внаслідок дефектів виховання; *психопатологічну поведінку* – поведінку, що відхиляється, яка зумовлена психічними розладами.

Девіантна поведінка часто слугує підставою, початком існування загальноприйнятих культурних норм.

Літ.: *Бондарчук О. І.* Психологія девіантної поведінки : курс лекцій / О. І. Бондарчук ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К. : МАУП, 2006; *Гарасимів Т. З.* Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір : монографія / Т. З. Гарасимів ; Львів. держ. ун-т внутрішніх справ. – Л., 2009; *Кудрявцев В. Н.* Социальные отклонения. Введение в общую теорию / В. Н. Кудрявцев, В. С. Нерсисянц, Ю. В. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1984; *Танчин І. З.* Соціологія : навч. посіб. / І. З. Танчин. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Знання, 2008.

Макаренко Е.М.

ДЕГРАДАЦІЯ (від лат. Degradatio – зниження, занепад, втрата певних властивостей) – процес погіршення характеристик будь-якого об'єкта з плином часу, рух назад, поступове погіршення, втрата цінних властивостей, занепад, зниження якості, руйнування ма-

терії внаслідок зовнішнього впливу за законами природи і часу: **Д.** суспільства, **Д.** культури, **Д.** моральна та ін.

Д. суспільства – це занепад, рух від вищого до нижчого, зниження або втрата позитивних якостей, втрата свого соціального статусу індивідом чи групою і здатності до відновлення себе в колишній якості та втрата значущих соціальних якостей індивідом або групою.

Д. культури – рух назад, поступове погіршення, занепад культури, втрата нею гуманістичних властивостей.

Д. моральна характеризується відсутністю морального ідеалу, невмінням давати моральну й етичну оцінку явищам, вчинкам, а також нездатністю зробити самооцінку своїх вчинків та усвідомити своє місце в суспільстві.

Літ.: *Введение в культурологию* : учеб. пособие для вузов / рук. авт., кол. Е. В. Попов. – М. : [б. и.], 1995. – С. 336; *Шевнюк О. Л.* Культурология : навч. посіб. / О. Л. Шевнюк. – К. : [б. в.], 2004. – С. 75–78; *Кравець М. С.* Культурология : навч. посіб. / М. С. Кравець, О. М. Семашко, В. М. Піча. – Львів : [б. в.], 2003. – С. 38–41; *Трубачев О. Н.* Материалы к библиографии ученых / сост. Л. В. Шутько / автор вступ. статьи Л. А. Гиндин. – М. : ИНИОН, 1992. – С. 26–54. – (Серия “Литература и языки”. Вып. 21).

Кринична І.П.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ. Державна влада за своєю суттю є соціальним інститутом, і вираженням цього соціального інституту виступає її суверенітет, без якого вона не може існувати взагалі.

Поняття державного суверенітету можна визначити як незалежність державної влади від будь-якої іншої влади усередині країни і поза нею, виражену в її виключному, монопольному праві самостійно і вільно вирішувати всі свої справи. Значення суверенітету як важливої ознаки держави полягає в тому, що суверенітет містить характеристику взаємовідносин державної влади з іншими суб'єктами влади як усередині країни, так і за межами державних кордонів.

У буквальному розумінні явище суверенітету можна зіставити лише з державою. Саме держава як владна сила суспільства характеризується суверенітетом як усередині себе, так і зовні. Народ утворює державу і в цю-

му контексті виступає носієм державного суверенітету. Інакше кажучи, державний суверенітет відображає стан державної волі народу. Безумовно, в демократичній державі ця воля повинна бути самостійною, незалежною і верховною. Але саме воля всього населення, об'єднаного в певну державу, а не воля громадян окремих її регіонів, будь-яких політичних чи економічних утворень, сил чи рухів. В Україні державний суверенітет базується на нормах національного та міжнародного законодавства. Серед основоположних законодавчих актів національного законодавства слід відзначити такі як Д.д.с.У. від 16 липня 1990 р. та Конституція України від 28 червня 1996 р.

У Д.д.с.У. сказано, що Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб усебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Україна здійснює захист та охорону національної державності українського народу. Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

Державний суверенітет знайшов своє закріплення і в Конституції України. Так, у ст. 1 Конституції України зазначено, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. А ст. 2 Конституції України проголошує, що суверенітет України поширюється на всю її територію. У ч. 1 ст. 5 Конституції України сказано, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Але державний суверенітет усередині країни все ж має обмеження. Такими обмеженнями є основні (природні) права людини, які повинна поважати будь-яка державна влада. Суверенітет є властивістю не всієї держави, а її державної влади. На території країни державна влада є вищою, верховною, і ніяка інша (партійна, суспільна, церковна тощо) не може диктувати їй свою волю. Усередині країни суверенітет обмежений лише основними правами людини. У роки радянської влади верховенству державної влади протистояла закріплена в конституціях Української РСР 1937 р. і 1978 р. керівна роль Комуністичної партії. Це було рівнозначним юридичному визнанню несuverенності державної влади.

Державний суверенітет базується на нормах як національного, так і міжнародного законодавства. Серед джерел національного законодавства Д.д.с.У. від 16 липня 1990 р. та Конституція України від 28 червня 1996 р. На міжнародному рівні юридичні засади державного суверенітету знайшли своє закріплення у багатьох нормативно-правових актах, але головними з них є Статут ООН та Декларація про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, про забезпечення їх незалежності й суверенітету, на сонові яких і прийняті інші нормативно-правові акти міжнародного значення.

Суверенітет виключно характеризує державність, виділяючи і підкреслюючи її відмінність від інших суспільних явищ; держава відрізняється самостійністю у веденні своїх справ, незалежністю від будь-яких внутрішніх і зовнішніх сил та верховенством (вищим волевиявленням і нормативним його регулюванням). Суверенітет пов'язаний з волею народу, адже лише спільна воля всіх громадян держави може вважатися носієм державного суверенітету. Суверенітет є об'єктивною реальністю в міжнародно-правових відносинах і не потребує будь-якого юридичного затвердження, але передбачає виконання його як основи будь-яких інших державно-правових явищ.

В основі державного суверенітету лежить народний суверенітет. Саме народ, здебільшого через вільні вибори, легітимізує державну владу. Оскільки джерелом державної влади є народ, то йому і має належати влада. Народний суверенітет здійснюється через виборний представницький орган і безпосередньо народом через вибори, всена-

родні обговорення, референдуми. Отже, у сфері державного управління в умовах демократії державний суверенітет фактично збігається з народним.

Літ.: *Декларація* про державний суверенітет України // Відом. Верхов. Ради України. - 1990. - № 31. - С. 429; *Мере Ж.* Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади / Ж. Мере ; пер. Л. Кононович. - Львів : Кальварія, 2003; *Загальна теорія держави і права* : підруч. для студ. юрид. спец. ВНЗ / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. - Х. : Право, 2002; *Кравчук М.* Теорія держави та права. Проблеми теорії держави та права : навч. посіб. - 3-тє вид., змін. й допов. / М. Кравчук. - Тернопіль : Карт-бланш, 2002; *Конституційне право України* / за ред. В. Ф. Погорілка. - К. : Наук. думка, 2002; *Теорія держави і права* : навч. посіб. / за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. - К. : Юрінком Інтер, 2003. - 368 с.

Коник С.М.

ДЕМОГРАФІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ (демографічний вибух) – безпрецедентно високі темпи природного приросту населення, які перевищують темпи приросту попередніх десятиліть. За окремими оцінками, до швидких темпів зростання належить щорічний приріст в 2% і вище, за яким населення подвоюється кожних 35 років, помірним – кожних 50 років, повільним – приблизно кожних 200 років.

Д.р. – наслідок і прояв процесу модернізації традиційного типу відтворення населення, у процесі якого демографічна рівновага підтримується за рахунок гранично високої народжуваності і смертності. Характерною рисою такого порядку є швидка зміна поколінь, коли середній вік життя ледь досягає 40 років. Трансформація традиційного типу природного відтворення почалася зі зниження смертності. До середини ХХ в. людство оволоділо ефективними і відносно дешевими засобами боротьби з масовими хворобами, що привело до різкого зниження смертності.

Процес зниження смертності мав форсований характер у країнах, що розвиваються. За другу половину ХХ ст. коефіцієнт смертності там скоротився в 2,8 раза: з 24,2 у 1950-1955 рр. до 8,6 осіб на тисячу жителів у 1995-2000 рр. Зростання населення країн Азії, Африки й Латинської Америки набуло вибухового характеру. У зв'язку з тим, що сучасні вкрай високі темпи зростання чисель-

ності населення земної кулі вирішальною мірою визначаються темпами його збільшення у країнах, що розвиваються, **Д.р.** цих країн перетворився у світовий. За 1950-1970 рр. приріст населення підвищувався з 2,0 до 2,5% у середньому на рік, потім в 1995-2000 рр. він знизився до 1,6%.

Приріст населення в країнах, що розвиваються, у другій половині 90-х рр. був у чотири рази вище, ніж у промислово розвинених (1,6 і 0,4). Найбільш високі темпи приросту населення спостерігаються в країнах Середнього Сходу та Африки (2,2% в 1950-1955 рр. і 2,4% в 1995-2000 рр.). Водночас у країнах Тропічної Африки зберігається висока дитяча смертність, поширюється безпліддя, зберігається полігамія.

Д.р. – явище не нове в демографічній історії. У західних країнах найбільш високі темпи приросту населення були в 1760-1820 рр., коли чисельність населення США збільшилася майже в 6 разів, Британії - в 1,8, Франції - 1,2, Німеччині - 1,4, Італії - в 1,1 раза. Не менш вражаючі зміни в чисельності населення цієї групи країн відбулися в 1820-1860 рр., коли населення США збільшилося в три з гаком рази, Британії - в 1,4, Німеччині - майже в 1,5 раза. Рівень народжуваності нині в промислово розвинених країнах дорівнював 3,78% в 1820 р., у 1901 р. знизився до 3,01%.

Д.р. в промислово розвинених країнах Заходу завершилася в 50-х рр. ХХ ст. Поліпшення умов життя привело до збільшення тривалості життя, скорочення народжуваності та підвищення частки людей похилого віку. За середнім варіантом очікується, що починаючи з 2010-2015 рр. в цій підсистемі світового господарства валові темпи народжуваності поступатимуться темпам смертності.

Історія демографічних революцій людства виглядає наступним чином.

І. Протягом більшої частини історії людства, з часів неолітичної революції і до початку ХІХ ст., на Землі переважав тип, який прийнято називати традиційним. Для нього характерні такі властивості: 1) висока народжуваність, подібна до фізіологічного рівня (40–45 осіб на 1000 жителів); 2) дуже висока смертність (30–35 осіб на 1000 жителів); 3) низький природний приріст населення. Цей тип пов'язаний з аграрною економікою, докапіталістичними відносинами, орієнтацією на багатодітну сім'ю, у якій діти з раннього віку беруть участь у господарських

роботах. У ті часи саме висока смертність була регулятором усього процесу розвитку. II. Друга демографічна революція відбулася наприкінці XVIII - на початку XIX ст. у зв'язку з переходом від аграрної до індустріальної економіки, що ознаменувалося промисловими переворотами в країнах Європи. Поступове зменшення показника смертності у міру розвитку охорони здоров'я в цих країнах зумовило помітне збільшення природного приросту населення. Але в усіх інших регіонах світу зберігався традиційний тип. III. Третя демографічна революція почалася в середині XX ст. й охопила насамперед економічно розвинені країни. Саме для її характеристики широко застосовується термін "демографічна революція", "демографічний вибух". В Україні можна скоріше казати про демографічну кризу. Серед основних причин демографічного спаду 90-х рр. XX ст. в Україні вирізняють такі: періодичність, що випливає з попередніх демографічних спадів; негативний вплив Чорнобильської аварії на фізичний та моральний стан громадян і суспільства загалом; міграція в інші країни та вплив інтелектуального і трудового потенціалів; економічний спад, що зумовив зменшення життєвого рівня населення.

Літ.: *Акимова Т. А.* Екологія / Т. А. Акимова, В. В. Хаскин. – М. : ЮНИТИ, 2002; *Бреева Е. Б.* Основы демографии : учеб. пособ. / Е. Б. Бреева. – М. : Издательско-торговая корпорация "Дашков и Ко", 2004; *Власенко Н. С.* Демографічна криза в Україні: причини та наслідки / Н. С. Власенко, Г. В. Герасименко, Е. М. Лібанова та ін. ; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України ; Державний комітет статистики України / С. І. Пирожков (ред.). – К., 2003; *Гавриленко О. П.* Екогеографія України : навч. посіб. / О. П. Гавриленко. – К. : Знання, 2008.

Макаренко Е.М.

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ – сукупність соціально-демографічних проблем, які зачіпають інтереси всього людства. Серед найважливіших проблем народонаселення, що загрожують українцям негативними наслідками, такі: стрімке зростання населення, або демографічний вибух, у країнах що розвиваються, і загроза депопуляції; неконтрольована урбанізація; криза великих міст у розвинених країнах; стихійна внутрішня і зовнішня міграція, яка ускладнює політичні відносини між державами; нерівномірне зростання населення в різних

регіонах, що супроводжується інтенсивним процесом перерозподілу світового населення між ними; різкий спад народжуваності в країнах Західної Європи, Північної Америки та Японії; старіння населення; зростання потреби в робочих місцях.

Вперше **Д.п.р.** порушив Т.Мальтус, який, порівнюючи дані між зростанням народонаселення і збільшенням засобів існування, дійшов висновку, що зростання населення відбувається в геометричній прогресії, а засобів існування – в арифметичній, що нібито може призвести до "абсолютного перенаселення". Звідси – сувора боротьба за існування, в якій переможцем виходить сильніший. Такі висновки безпосередньо "виходили" на політику, оскільки з "абсолютним перенаселенням", на думку Т.Мальтуса, слід боротися шляхом регламентації народжуваності і навіть "організуючи" війни.

Сьогодні ця проблема залишається актуальною. Тобто існує низка проблем, які безпосередньо "пов'язують" демографію з політикою. Перша з них – низька народжуваність у європейських країнах, в тому числі в Україні, яка насправді може призводити до ослаблення одних держав та посилення інших. Друга проблема пов'язана з першою. Йдеться про активні міграційні процеси, коли з одних країн виїздить велика маса трудових мігрантів, які потім часто залишаються у країнах, де вони працевлаштувалися (ця проблема дуже актуальна для України, звідки, за різними підрахунками, виїхали від 3 до 7 млн мігрантів).

Ще одна важлива демографічно-політична проблема (вона вже торкається передусім таких країн, де мешкають етнічні групи, що характеризуються чинником високої народжуваності) – збалансоване відтворення етнічної і конфесійної структури суспільства, оскільки порушення такої різноманітності може призводити до значних політичних наслідків, навіть до політичних криз (приклад відділення Косова від Сербії). Подібні проблеми характеризують становище, що склалося у Російській Федерації. Тому в таких країнах велика увага приділяється ефективній демографічній політиці. Так, у Росії не тільки (як і в Україні) стимулюється рівень народжуваності, але й вживаються заходи щодо спрощення та стимулювання міграції слов'янського населення з країн СНД до Росії.

Літ.: *Управління суспільним розвитком : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Баку-*

менка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Соціологія політики* : енцикл. словник / авт.-упоряд. : В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009.

Михненко А.М.

ДЕРЖАВА – особлива форма організації суспільства, що характеризується суверенною владою, політичним і публічним характером, реалізацією своїх повноважень на певній території через діяльність спеціально створених органів та організацій, наданням своїм рішенням обов'язкової правової форми, установленням податків з метою ефективного функціонування механізму влади та реалізацією загальносоціальних повноважень. У вузькому розумінні **Д.** ідентифікується з адміністративно-розпорядчими органами та системою правових норм, що визначають їх функціонування.

Д. характеризується низкою ознак, що, поперше, відрізняють її від суспільної влади в додержавний період і, по-друге, підтверджують її роль як основного знаряддя здійснення політичної влади.

Порівняно з первісним суспільством **Д.** є організацією територіальною, тобто її характеризує поділ населення за територіальними одиницями, організованими місцями проживання людей. При цьому **Д.** керує не просто територією (територія була і до появи **Д.**), а територіальними утвореннями, формуючи органи влади й управління. Таким чином склалася існуюча досі субординація державної системи органів влади.

Важливою ознакою **Д.** є наявність публічної влади. Для того, щоб можна було здійснювати управління, керівництво чи підкорення, потрібні спеціальні органи (армія, поліція, суди), які захищають і охороняють інтереси тих, хто має владу. Органи влади і чиновники, що до них входили, представляли відокремлену від суспільства публічну владу, наявність якої є ознакою, що характеризує **Д.** як політичну організацію влади. **Д.** стає інструментом, за допомогою якого здійснюється панування одного класу, однієї владної групи над всіма прошарками населення.

Для утримання органів влади були необхідні засоби, що одержувалися в основному за рахунок податків, які державна влада встановлювала в країні. Сучасна **Д.** має ширші можливості для одержання засобів на утри-

мання апарату влади. Це і прибутки від державної власності, і позики, і збори за дозвіл займатися певним видом діяльності. Однак тим спільним, що об'єднує її з першими історичними державами, є утримання органів влади за рахунок населення. Отже, однією з ознак **Д.** вважають систему податків – платежів обов'язкового характеру загальнодержавного чи місцевого значення, що встановлюються для утримання державного апарату, а також для виконання загальносоціальних функцій **Д.** у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

Ознакою **Д.**, що визначає її незалежність, повноту влади всередині країни, а також самостійність у зовнішніх відносинах з іншими **Д.**, є суверенітет. Суверенітет дає змогу **Д.** виступати від імені народу у міжнародних відносинах, надає їй можливість бути офіційним представником країни у справах світової спільноти.

За сучасних умов розвитку **Д.** та міжнародних відносин, пов'язаних зі створенням органів світового співтовариства і добровільним вступом **Д.** до них (ООН, Рада Європи, Європейський Союз), поняття суверенітету зазнає певних змін. Зберігаючи самостійність і незалежність у внутрішніх і зовнішніх справах країни, члени названих міжнародних органів добровільно визнають їх верховенство з окремих питань внутрішнього життя та міжнародних відносин: права людини, екологія, безпека тощо. По суті – це втілення ідей обмеженого суверенітету, однак на демократичній основі.

До важливих ознак **Д.** належить можливість видавати закони. **Д.** – єдина політична організація, що має право, здатність і можливість видавати для всіх громадян приписи, а також вимагати та забезпечувати їх виконання. Діяльність з видання законів є виключною прерогативою **Д.** Причому не тільки законів у буквальному розумінні цього слова, а й будь-яких правових актів загальнообов'язкового характеру, за невиконання яких до винних можуть бути застосовані заходи державного примусу.

Серед ознак **Д.** називають також її зв'язок із правом, адже **Д.** не може поза правом здійснювати свою діяльність. Засобами права визначається місце, роль, функції складових державного механізму, принципи їх взаємодії. Право забезпечує раціональну побудову структури **Д.** Саме наявність права

спричиняє правотворчу, правовиконавчу і правоохоронну діяльність Д., а також поділ влади у ній.

Історичний шлях розвитку інституту Д. на-раховує приблизно 5 тис. років. За цей період змінювалася сутність Д. відповідно до змін економічних, політичних, ідеологічних структур суспільства.

По-перше, змінювалися класи, політичним знаряддям яких була Д., а зі зміною місця класу в історичному процесі змінювалася і сутність Д. Якщо раніше сутністю Д. була диктатура одного класу, то на даному етапі розвитку є приклади Д., сутністю яких поступово стають соціальне партнерство, соціальний компроміс і соціальна злагода.

По-друге, серйозні зміни відбуваються у визначенні місця людини в суспільстві, у системі виробництва і розподілу. Д. замість знаряддя насильства стає організацією, що долає протиріччя у цивілізованих формах, виступає як інструмент легітимної влади, діяльність якої вже не протилежна інтересам більшої частини населення. Д. стає активним і необхідним посередником в соціально-диференційованому суспільстві, що зберігає протиріччя з багатьох питань економічного, політичного, національного життя. На перше місце у такому разі виходить не насильницьке, класове, а соціальне призначення Д.

Виконуючи в системі соціального управління роль суб'єкта управління, Д. чинить вплив на суспільство (як об'єкт управління) для впорядкування відносин між індивідами і соціальними групами, а також для спрямування їх дій на реалізацію загального інтересу. Потреба в такому впливі зумовлена наявністю певних суперечностей між соціальними групами, що впливає з їх специфічного соціального становища та несумісних інтересів, від гармонізації яких залежить цілісність соціальної системи. Залагоджувати суперечності можна різними способами. Це, зокрема, узгодження або ж одностороннє чи взаємне придушення інтересів різних соціальних груп. Використання кожного з цих способів припускає застосування певних форм влади, володіння якими, а також здатність застосовувати їх для здійснення управлінського впливу, й зумовлює можливість Д. виступати в ролі повноцінного суб'єкта управління.

Реалізація управлінського впливу зумовлює спосіб організації та форму існування Д. як

соціального інституту. Будучи відносно самостійним соціальним утворенням у межах цілісної системи соціального управління, Д. як суб'єкт самоврядування формує власну структуру організаційних відносин і взаємодій між суб'єктами державної влади та управління. Самоврядування Д. полягає в організації необхідних умов для реалізації своїх особливих інтересів. Водночас Д., організовуючи власну діяльність, впливає на діяльність інших соціальних утворень з метою відображення та забезпечення реалізації інтересів усього суспільства. При цьому суперечності, що виникають між особливими інтересами суб'єктів державного управління, мають залагоджуватися ними з урахуванням беззаперечного пріоритету суспільних інтересів. Це спонукає Д. застосовувати, крім влади примусу, еталонної влади та влади винагороди, ще й експертну та раціонально-легальну форми влади.

Д. впорядковує відносини (взаємодії) людей, а також спрямовує їх діяльність на реалізацію загального інтересу, загальної мети суспільного розвитку. Отже, людина (як об'єкт управління) в межах Д. є носієм загального інтересу. Тож Д. покликана справляти управлінський вплив на людей, ставлячи їх в єдині загальні рамки, однакове становище щодо можливостей для реалізації їхніх інтересів. Сучасна Д. – соціальний арбітр, орган керівництва загальними справами, організатор багатьох важливих заходів, без здійснення яких неможливе функціонування суспільства. Важливе місце у цьому процесі належить закріпленню, забезпеченню прав і свобод людини, екологічній безпеці, технічному прогресу, здоров'ю нації, безконфліктному існуванню суспільства, забезпеченню гідного прожиткового рівня, підтримання науки, культури, освіти. Д. покликана перешкоджати різкій диференціації суспільства з метою уникнення гострих соціальних конфліктів. Як суб'єкт легалізованого примусу Д. повинна впливати на ті прошарки населення, групи, окремих людей, які є суспільно небезпечними; її компетентні органи зобов'язані стримувати тих, хто характеризується суспільно небезпечною поведінкою. Д. має здійснювати певний соціальний контроль за дотриманням законів, принципів, правил людського співжиття.

Літ.: Бакуменко В. Д. Теоретичні та організаційні засади державного управління : навч. посіб. /

В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній. – К. : Міленіум, 2003; *Гусарев С. Д.* Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Всеукр. асоціація видавців “Правова єдність”, 2008; *Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі* : навч.-метод. посіб. / В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтерьова, А. Кудряченко ; за заг. ред. В. Бебика. – К. : ІКЦ “Леста”, 2006; *Зайчук О. В.* Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006; *Held D.* Political Theory and the Modern State. Essays on State, Power and Democracy / D. Held. – Stafford (Cal.), 1989; *Правознавство* : навч. посіб. / заг. ред. П. В. Мельника. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2003; *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – К. : Тандем, 1996; *Туленков М. В.* Організаційна впорядкованість систем соціального управління (модель соціологічного аналізу) / М. В. Туленков. – К. : ІПК ДСЗУ, 2006.

Москаленко С. О.

ДЕРЖАВА “ЗАГАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ” – теорія, сформульована Дж. Кейнсом у праці “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” (1936) та розвинута Дж. Мюрдаль, Дж. Стречі, А. Пігу та ін., за якою держава є виразником інтересів усіх верств населення і: 1) справляє позитивний вплив на приватний сектор шляхом регулювання і контролю – політику цін, податків, інвестицій, держзамовлень, кредитної політики і т. ін.; 2) провадить політику “повної зайнятості” і попередження економічних криз за допомогою системи планування і прогнозування; 3) здійснює політику соціальних послуг – соціальне забезпечення, соціальне страхування, допомогу по безробіттю, хворобі і старості, допомогу матерям, доплати на сім’ю тощо, за рахунок чого досягається високий життєвий рівень населення. Таким чином, створення змішаної економіки, активна роль держави і політика соціальних послуг – усе це складає Д. “з.д.”.

Крім того, Д. “з.д.” можна характеризувати як теорію соціального захисту в олігархічних суспільствах. Сформована в країнах з ринковою економікою, система соціального захисту орієнтує заходи з підтримки доходів та надання соціальних послуг практично на всіх мешканців країни з урахуванням прав на забезпечення соціального страхування чи ступеня нужденності. Побудовані за цим принципом моделі соціального захисту повноцінно захищають інтереси та надприбу-

тки лише 1% населення, який володіє понад 90% капіталу країни. При цьому незначна частка цього капіталу (приблизно від 7 до 12%) підлягає перерозподілу на рівні держави з метою підтримання основної частини населення. Надмірність доходів елітарних структур в олігархічних суспільствах виключає можливість створення Д. “з.д.”. Спроби виокремити ліберальні, консервативні та соціалістичні типи Д. “з.д.” є штучними, оскільки фактично ігнорують реально існуючий у цих країнах стан охорони здоров’я, освіти, розв’язання житлових проблем та багатьох інших, які не знімають проблем надмірного розшарування населення та загострення цілої низки загальних і окремих соціальних суперечностей. Реальною мрією про розбудову Д. “з.д.” може стати лише за умов практичної реалізації гуманістичної концепції управління суспільним розвитком.

На формування теорії Д. “з.д.” мали вплив теорії прав людини, соціалістичні та егалітарні теорії. Теоретичним підґрунтям теорії Д. “з.д.” є теорії добробуту (від класичної ліберальної до соціальної теорії добробуту). Так, ще в ХІХ ст. існувало три течії, представники яких по-різному оцінювали роль держави в розвитку суспільства. По-перше, це течія, яка сформувалась у Франції і південно-європейських країнах під впливом П. Ж. Прудона. Представники цієї течії виступали за ліквідацію держави і передачу всіх функцій взаємної допомоги невеликим кооперативам. Друга течія виникла під впливом вчення Лассалля і була впливовою в німецькій соціал-демократії. Її представники виступали за демократизацію держави, розширення її соціальної і економічної відповідальності. Це мало з часом привести до солідарного суспільного порядку, в якому б не існувало розподілу між державою і суспільством. Ознакою течії, що сформувалась під впливом Маркса і Енгельса і теж мала великий вплив на німецьку соціал-демократію, було те, що держава розглядалась як інструмент панування експлуаторських класів. Марксистки закликали стару державу зруйнувати і побудувати нову, таку, яка б сприяла соціалістичному розвитку. Дж. Вейт-Уілсон виділяє два підходи, за якими можна розрізнити державу загального добробуту від її протилежності, що були розроблені Беверіджем та Бісмарком.

Беверіджський підхід, за яким держава загального добробуту повинна забезпечувати реальний дохід для всіх. Деякі послідовники цього підходу роблять наголос на ступені охопленості: коли державою гарантується або мінімальний реальний дохід або високий стандарт забезпечення для всіх. Типовим прикладом держави, що втілила цей підхід, є Великобританія, де кожен сподівається сам на себе, але при цьому держава гарантує мінімальний дохід для всіх.

Бісмарківський підхід, за яким зусилля держави загального добробуту спрямовано на зменшення соціальної виключеності індивіда та інтегрованість людини в суспільне життя, на пошук нових шляхів взаємодії держави і громадянського суспільства. Цей підхід був втілений у життя на батьківщині автора – Німеччині, де широко застосований принцип солідарної відповідальності як громадян, так і підприємців.

Літ.: *Вейт-Уилсон Дж.* Государство благосостояния: проблема в самом понятии / Дж. Вейт-Уилсон // Pro et Contra. – 2001. – № 3. – Т. 6. – С. 128–157; *Майер Т.* Демократический социализм = социальная демократия. Введение / Т. Майер. – К. : Основні цінності, 2000. – 188 с.; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998; *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. ; за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Видво НАДУ, 2006.

Михненко А.М.

ДЕРЖАВА-НАЦІЯ (англ. State-Nation) – державне утворення, в якому титульний етнос визнається державотворчим, генератором розвитку суспільства і гарантом забезпечення соціально-гуманітарних прав національних меншин. Держави завжди були схильні до змагальності, збройних конфліктів, щоб вирішити питання, які зайшли в глухий кут. Держави, аби зберегти свої інститути, забезпечити повноцінний державний устрій, застосовують і застосовуватимуть інструменти насильства щодо окремих громадян, груп населення. Держава – єдина форма об'єднання людей, відома у світі, яка має легітимне право на здійснення насильства щодо своїх громадян.

Національна держава за своїм визначенням виконує, по-перше, стратегічну національну місію, за якою стоїть більшість населення і, по-друге, сприяє реалізації основних

функцій громадянського демократичного суспільства, включаючи питання гармонійного розвитку національних меншин.

Ретроспективно оглядаючи історичні шляхи формування **Д.-н.**, можна зазначити, що ця ідея найповніше розглядалася в ХІХ ст. такими німецькими класиками національної економіки, як А.Мюллер (1779-1829), Й.Г.Фіхте (1762-1814), Ф.Ліст (1789-1846). Книгою “Національна система політичної економії” (1841), політичною публіцистикою та своїми лекціями у Тюбінгенському університеті (1818-1819 рр.) Ф.Ліст започаткував дискусії навколо предмета “Національне державне управління та адміністрування”. За словами Р.Шпорлюка – дослідника творчого шляху Ф.Ліста, він (Ф.Ліст) був першим, хто запровадив в університетській освіті ці дисципліни.

Очевидно, що ідеї, які були викладені в творах А.Мюллера та продовжені Ф.Лістом, знаходять своїх прихильників і послідовників у сучасних умовах глобалізації світогосподарських зв'язків. Наріжним каменем тут виступає ідея, відповідно до якої вільне підприємництво і конкуренція викликають “безладдя і послаблюють традиційні міжособистісні зв'язки”, вільна ж торгівля, на думку А.Мюллера, руйнувала “ідеал економічної самостійності, незалежної держави”. Ф.Ліст не відкидав традицій, відповідно до яких держава підноситься до уособлення моральності, стає втіленням моральних цінностей. Але його підхід, за визначенням Р.Шпорлюка, є “якісно відмінним: державу він вважав провідною силою процесу інтелектуальних, політичних, економічних і соціальних змін”.

Доречно в контексті досліджуваної теми згадати ще одного зі “стовпів” формування **Д.-н.** Й.Г.Фіхте. Він також підпорядковував економіку державі, оскільки вважав, що особистість має підпорядковуватися інтересам своєї спільноти.

Національна (за мовою) держава – явище непоодиноке в історії державотворення. Але в суто ідеальному розумінні зазначеного “**Д.-н.**” простежується в Японії, Ісландії, Португалії тощо. Теоретично **Д.-н.** – це держава або країна, яка має певні території і їх кордони; одне й те саме населення етнічного походження, національності, раси, історії, традицій, культури, мови, релігії (не менше 75%). Термін “**Д.-н.**” означає, що нова якість

утворилася завдяки географічному накладанню (злиттю) нації і держави, що, власне, і вирізняє останню від інших видів держави, які історично передували їй.

До формування **Д.-н.** звертаються представники “третього світу”, які шукають ідеальні моделі держави.

Очевидно, що такі механізми, як суперництво, змагальність, протистояння, солідарність та інші відіграватимуть значну роль у формуванні **Д.-н.** і сприятимуть самореалізації як держави, так і нації.

Літ.: Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Роман Шпорлюк ; пер. з англ. Георгій Касьянов. – К. : [б. в.], 1998; Білинський А. Народ, нація, держава / А. Білинський // Віче. – 1994. – № 9; Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм / В. Іванишин. – Дрогобич : [б. в.], 1992; Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999.

Розпутенко І.В.

ДЕРЖАВА ПОЛІЕТНІЧНА (МОНОЕТНІЧНА). **Д.п.** характеризується спільністю проживання на її території двох і більше етносів або етнічних груп. У більшості країн є кількісно переважаючі групи населення зі своєю спільною історією та культурою і менші етнічні групи, кожна з яких має свої характерні особливості. Таким чином, у широкому значенні поліетнічність (багатонаціональність) притаманна майже всім країнам сучасного світу.

Але є ще спеціальне розуміння терміна поліетнічність, певні *критерії Д.п.* Зокрема, спільність проживання кількох етносів або етнічних груп у **Д.п.** має, як правило, свою давню традицію. Такі етноси в даній країні або є автохтонними (наприклад башкири, татари, удмурти, чуваші тощо в Російській Федерації), або державоутворюючими (англійці й французи в Канаді), чи тими й тими (німці, французи, італійці в Швейцарії). Також здебільшого найчисленніша етнічна спільнота в класичній **Д.п.** не має явної переваги за цією ознакою над другою етнічною групою (зокрема в Бельгії приблизно 56% населення становлять фламандці і 42% - валлони) або найчисленніша етнічна спільнота кількісно не переважає чи переважає мінімально сукупність осіб, які належать до інших етнічних груп. Цим не в останню чергу пояснюється й те, що назва **Д.п.** може й не збігатися з самоназвою її

найчисельнішої етнічної спільноти. Немає швейцарського або канадського етносів, але є швейцарська і канадська політичні нації, до яких належать усі громадяни цих країн незалежно від їхнього етнічного походження, культурних, мовних та інших особливостей. Крім того, у класичній **Д.п.** набагато розвиненіші й глибші за змістом форми інституційного забезпечення поліетнічності, ніж у тих країнах, де хоч і проживають різні автохтонні етнічні групи, але якийсь із етносів складає явну більшість населення країни. Так, **Д.п.** побудована, як правило, за принципом етнотериторіальної чи національно-територіальної федерації – Бельгія, Індія, Швейцарія, Росія тощо. Є винятки, наприклад США – типова **Д.п.**, побудована, однак, за принципом адміністративно-територіальної федерації. Іммігрантське походження та здебільшого дисперсність проживання етнічних спільнот, що утворили США, а також деякі інші причини й зумовили відповідний адміністративно-територіальний устрій цієї держави. Чи не найвиразніше інституційність поліетнічності виявляється через статус мов. У **Д.п.**, з огляду на вказані вище обставини, досить важко визначити якусь одну офіційну або державну мову. У тій самій Швейцарії, зокрема, на центральному рівні функціонують три офіційні мови – німецька, французька та італійська. Так само в Бельгії загальнодержавний статус мають три рівноправні мови – французька, нідерландська та німецька. Дві офіційні мови – англійську і французьку – має Канада. Водночас історичні умови склались таким чином, що в таких **Д.п.**, як США та Іспанія функціонує лише одна офіційна (державна) мова, відповідно, англійська та іспанська (кастильська). При цьому в Іспанії на території автономної області Каталонія рівноправний статус з офіційною має також каталонська мова (згідно з ухвалою місцевого парламенту). Місцевий статус на відповідних територіях в Іспанії мають до того ж баскська, галісійська та валенсійська мови. У кожній конкретній державі залежно від історичних умов її розвитку можуть проявлятися й інші, тільки їй притаманні риси поліетнічності. Але не кожна країна з багатую етноструктурою може підпасти під означення **Д.п.** Скажімо, Німеччину, в якій проживає понад двомільйонна спільнота турків, кількасоттисячній спільноті (кожна)

вихідців з колишньої Югославії, італійців, греків, поляків та досить чисельні групи представників інших етносів з багатьох країн Європи, Америки, Азії й Африки, не відносять до типових **Д.п.** Адже згадані етнічні спільноти, що проживають в Німеччині, не відповідають зазначеним вище критеріям, оскільки прибули до цієї країни порівняно недавно як іммігранти й одержали там статус іноземних співгромадян. І хоча на території Німеччини проживають три інтегровані автохтонні національні групи – лужицькі серби, фризи і датська меншина – в кількісному відношенні усі три групи разом становлять лише незначний відсоток населення країни. Усі зазначені особливості слід ураховувати у процесі вироблення і здійснення державної етнополітики, спрямованої на регулювання міжетнічних відносин у **Д.п.** Адже поліетнічність може не тільки служити джерелом соціального і культурного збагачення, але, у разі відсутності ефективної державної етнополітики, нерідко призводить до конфліктів на етнічному ґрунті, що супроводжуються насильством і руйнуванням, викликають у відповідь дії репресивного характеру, ставлять під загрозу єдність держав, на території яких вони відбуваються, і створюють небезпеку втягнення в них сусідніх країн.

Україну здебільшого також називають **Д.п.**, все ж це визначення не зовсім точне. На території України (згідно з переписом 2001 р.) проживають представники 136 національностей і народностей. Титульною і найчисельнішою національністю, територія основного розселення якої визначила загалом кордони держави і яка дала цій державі назву, є в Україні українці. Вони кількісно переважають у всіх регіонах країни за винятком Автономної Республіки Крим, складаючи в цілому близько 77,8% населення. Крім *української етнонації* (титульної нації) є ще й інші елементи етнонаціональної структури, які відповідно до певних критеріїв поділяються на:

етнічні групи:

- з невизначеним статусом (корінні народи/ національні меншини), це гагаузи, караїми, кримські татари та кримчаки;

- національні меншини, а саме: росіяни, білоруси, молдовани, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, рома, азейбарджанці, грузини, німці, литовці, словаки, чехи, естонці;

- представників окремих етносів.

Утім, через досить високий показник етнічної однорідності Україну швидше за все можна віднести до держав з поліетнічним складом населення, а не до типових **Д.п.**, в яких, як приміром у Росії, структурними одиницями є цілісні автохтонні етноси, конституційовані у формі національної державності. Стратегія держави у сфері етнонаціонального розвитку, у тому числі щодо збереження поліетнічного й формування полікультурного характеру українського суспільства, повинна спиратись на довершені механізми впровадження правничих засад державної етнополітики, основу яких складають Конституція України і закони України, та досконалу управлінську систему.

Держава моноетнічна в етнічному розумінні цього слова на сьогодні не існує. Щоправда, є такі держави, які за своїм етнічним складом тяжіють до моноетнічності (однаціональності). Прикладом може бути Японія, де понад 97% населення становлять етнічні японці. Державою з чітко визначеною однаціональною орієнтацією є Ізраїль, проте за своїм етнічним складом вона не відповідає цьому, оскільки та частина населення, що складається з емігрантів, перебуває, як правило, у змішаних шлюбах. Можна віднести до моноетнічних також держави, в яких більшість населення складає титульна нація. Наприклад, у Вірменії вірмени становлять 95,6%, греки в Греції - 98%, датчани в Данії - 98%, поляки у Польщі - понад 95%, фіни у Фінляндії - 93%, чехи в Чехії - 95%, французи у Франції - понад 90%. Проте різниця історичних умов розвитку, форм організації влади та особливостей державної етнонаціональної політики цих держав застерігає від такого узагальнення.

Що ж до територіально-адміністративного устрою, то моноетнічність, по суті, означає унітарний устрій. Цей аспект однаціональності може підсилюватися певними законодавчими заходами, передусім тими, що стосуються громадянства. Унітарний устрій за єдиного громадянства і за незначної поліетнічності фактично стає ознакою **Д.м.** Втім більшість сучасних національних держав усе ж поліетнічні. У сучасній науковій думці є багато підходів до класифікації держав у розрізі полі- та моноетнічності, зокрема мають напрацювання у цій сфері: Дж.Беррі; К.Га-

лушко, В.Євтух, І.Кресіна, О.Майборода, В.Трошинський, Ю.Римаренко, М.Пірен та ін. Літ.: *Всеукраїнський перепис населення 2001 року*. – Режим доступу : www.ukrcensus.gov.ua; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Євтух В. Б.* Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко. – К. : Наук. думка, 2004; *Євтух В. Б.* Етносоціологія: терміни та поняття : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та ін. – К. : Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003; *Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку* : словник-довідник / УАДУ при Президентові України ; відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К. : Вид-во УАДУ, 1997; *Управління соціальним і гуманітарним розвитком* : навч. посіб. : у 2 ч. / авт. кол. : В. П. Трошинський, В. А. Скурагівський, Е. М. Лібанова та ін. ; за заг. ред. В. П. Трошинського, В. А. Скурагівського. – К. : НАДУ, 2010.

Сичова М.Д.

ДЕРЖАВА ПРАВОВА – така форма організації влади в державі, за якої верховенство в усіх сферах життя належить закону. У **Д.п.** усі державні органи й громадяни однаковою мірою відповідальні перед законом; реалізуються всі права людини; здійснюється поділ влади (на законодавчу, виконавчу, судову).

Д.п. розглядається як теоретична концепція та відповідна практика.

Термін “**Д.п.**” (Rechtstaat) виник та утвердився в німецькій юридичній літературі у першій третині XIX ст. та набув широкого поширення в подальшому.

У змістовному значенні ряд ідей правової державності з’явився уже в античному світі та в середньовічній Європі, а теоретичний розвиток концепції і доктрини **Д.п.** були сформовані в умовах переходу від феодалізму до капіталізму і виникнення нового соціально-політичного устрою.

Суть концепції **Д.п.** полягає в аналізі співвідношення не стільки держави і права, скільки держави та особи. Основне положення теорії **Д.п.** проголошує: в будь-яких ситуаціях інтереси особи мають пріоритет перед інтересами держави. Людина, особистість є завжди і в усьому лише метою, але ніколи не є засобом, навіть заради досягнення великої та благородної мети. Це вихідний принцип **Д.п.**, принцип гуманізму. Зазначене вище повною мірою кореспон-

дується з нормами Конституції України, у ст. 3 якої сказано: “Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави”.

Із зазначеної вимоги **Д.п.** юридична наука виділяє наступне:

1. Наявність розвинутого громадянського суспільства як сфери суспільних відносин, в яку держава не має права втручатися адміністративними методами. Без наявності розвинутого громадянського суспільства взагалі неможливо говорити про протиставлення держави та особистості, про більш чи менш рівні взаємні права і обов’язки, оскільки держава цілком поглинає особистість. Такі держави в XX ст. отримали назву не тоталітарних, а поліцейських.

2. Визнання суверенітету народу. Формування суспільством органів законодавчої влади. Первинно верховною владою наділений лише народ, який делегує цю верховну владу на виборах парламенту – вищому представницькому органу держави. Лише парламенту надано право видання законів – наділених вищою юридичною силою нормативно-правових актів. Це принцип демократизму.

3. Поділ влади, необхідний для запобігання узурпації влади однією особою або групою осіб. Особливо слід підкреслити необхідність незалежності судової влади, оскільки саме вона покликана вирішувати суперечки, що виникають у суспільстві, захищати порушені права громадян. У більш широкому розумінні в літературі іноді говориться про незалежність усіх правоохоронних органів, про підпорядкування їх лише закону.

Указані вище положення є загальними принципами організації державної влади, її співвідношення з суспільством.

Основними принципами, на яких має базуватися діяльність **Д.п.**, є такі:

1. Підпорядкування держави праву. Даний принцип часто проголошується як основна чи навіть єдина ознака **Д.п.** Це – теорія **Д.п.** у вузькому розумінні, так вона розглядається в окремих роботах, присвячених переважно історичному аспекту даної проблеми. У підпорядкуванні держави праву полягає

практичний зміст концепції **Д.п.**: в діяльності державних органів не повинне панувати свавілля, ця діяльність має бути чимось (правом!) обмежена. Указаний принцип кореспондується з нормами Конституції України, ч. 2 ст. 19 якої визначає: “Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України”. В науці склалися два основних розуміння цього принципу, кожен з яких має свої переваги і недоліки:

- обмеження діяльності держави писаним, позитивним правом, правом, що міститься в нормативно-правових актах, які цією ж державою видаються. Це т. зв. держава законності. Однак лише такою позицією не вичерпується розуміння **Д.п.**;

- обмеження діяльності держави ідеальним, справедливим правом, в ролі якого можуть виступати, напр., природні права людини.

Останнім часом указаний принцип став доповнюватись такою позицією: праву повинні підпорядковуватися не лише органи держави, а і громадяни та їх організації, має бути єдність прав і обов’язків громадян, взаємна відповідальність держави і особи. Необхідні організація і функціонування на правових засадах не лише державної влади, а і всього суспільного життя.

2. Визнання пріоритету природних прав людини в діяльності держави, оскільки природні права людини в сучасному світі знайшли вияв у міжнародному праві та в конституціях демократичних держав. З цього принципу **Д.п.** випливають два наступних:

3. Відповідність внутрішнього законодавства загальноєвропейським нормам і принципам міжнародного права.

4. Верховенство і пряма дія норм конституції. На обов’язкові характеристики правової державності вказують такі положення:

Відповідність законів праву, верховенство законів як актів вищого представницького органу над іншими нормативними актами. Наявність спеціального органу конституційного нагляду (в Україні – Конституційний Суд України) або надання функцій контролю за відповідністю конституції інших нормативних актів вищій судовій інстанції (Верховному Суду). Ця позиція логічно впливає з таких: обмеження сфери діяльності держави охороною прав і свобод особи, громадського порядку, створенням сприятливих пра-

вових умов для господарської діяльності; відповідальність кожного за особистий добробут.

У вітчизняній та зарубіжній літературі не існує єдиного розуміння концепції **Д.п.** Різні автори, розмірковуючи, по суті, в одному напрямі, дають різний перелік принципів **Д.п.**, акцентують увагу на тих чи інших проблемах даної концепції.

Д.п. пропонуємо розглядати в широкому розумінні – як вимогу справедливого державного устрою. З цієї точки зору теорія **Д.п.** є інтегративною: вона базується на основі положень концепцій гуманізму, громадянського суспільства, народного суверенітету, демократії, поділу влади, природного права та деяких інших. Саме в такому значенні теорія **Д.п.** розуміється в більшості наукових робіт.

У вузькому, прикладному розумінні **Д.п.** означає вимогу підпорядкування держави у своїй організації та діяльності праву. Діяльність усіх державних органів повинна базуватись на правових началах; свавілля, що призводить до порушення прав громадян, має бути вилучене.

Літ.: Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. (з наст. змінами і допов.). – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>; Закон України про Конституційний Суд України (з наст. змінами і допов.). – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>; Лазарев В. В. Теория государства и права : учеб. для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Спарк, 2004. – 527 с.; Проблемы общей теории права и государства : учеб. для юрид. вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др. ; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Издат. группа “Норма-Инфра*М”, 2001. – XIV, 813 с.; Философия права в начале 21-го столетия через призму конституционализма и конституционной экономики / Издание Моск.-Петербур. филос. клуба. – М. : [б. и.], 2010.

Мужикова Н.М.

ДЕРЖАВА УНІТАРНА (англ. unitary state, від лат. unitas – єдність) – держава простої форми, жодна з виокремлених частин її території – адміністративно-територіальних одиниць – не має статусу державного утворення та ознак суверенітету.

Унітарність є проявом *форми державного (політико-територіального) устрою*. Відображення організації території держави і державної влади як форми державного устрою почали досліджувати лише в нові

історичні часи у зв'язку з поширеннями ідеї державного суверенітету.

Території **Д.у.** притаманна внутрішня єдність, її виокремлені частини мають статус адміністративно-територіальних одиниць. У свою чергу, адміністративно-територіальні одиниці є своєрідною територіальною базою для здійснення державних функцій, матеріальною основою організації влади у відповідних частинах єдиної державної території, але вони не мають політичної значущості. Частини **Д.у.** мають різні назви: в Україні – області, у Польщі – воєводства, в Англії – графства, в Італії – провінції.

Природно, право сецесії (відокремлення) за територіями не визнається. Йдеться про заборону на сецесію саме територій, а не спільнот, які там проживають. Якщо місцеве співтовариство набуває ознак народу, нації, претендує на міжнародне визнання, то вступають у дію міжнародно-правові норми про право народів на самовизначення, на власну національну державність. У цьому випадку, звичайно, може відбутися відокремлення (навіть цілковите відокремлення) держави, що виникла фактично і заснована народом.

Унітарна модель державного устрою в окремих випадках може включати елементи делегування права на здійснення політичної влади на регіональний рівень. Завдяки цьому органи влади окремих регіонів набувають ознак політичної автономії. Як зазначає О.Кучабський, за унітарної моделі політична автономія характерна не для всіх органів влади регіонального рівня, а лише для тих, які мають для цього вагомі підстави: історичні, етнічні, культурно-релігійні тощо. Автономні утворення (адміністративні автономії) існують у складі таких **Д.у.**, як Великобританія, Грузія, Данія, Ізраїль, Іспанія, Італія, Португалія, Україна, Фінляндія, Шрі-Ланка. Автономії створюються у певній адміністративно-територіальній одиниці і наділяються відповідною самостійністю у сфері правотворчої та адміністративної діяльності в межах своєї компетенції згідно з повноваженнями, що визначені конституцією країни (Україна, Франція тощо). Але існують країни, де автономії є забороненими. Так, напр., Конституція Республіки Болгарія (1991 р.), на території якої проживає національна меншина (турки), проголошуючи Болгарію єдиною з місцевим самоврядуванням, додає, що у

державі утворення територіальної автономії вважається неприпустимим.

Унітарним (простим) державам притаманні такі риси:

- цілісність та недоторканність території в межах державного кордону;
- єдина конституція, дія якої поширюється на всю територію країни;
- єдина система державного апарату, що поширює свої повноваження на територію всієї країни, на всіх громадян (єдині глава держави, законодавчі, виконавчі та судові органи влади);
- єдині система права і система законодавства;
- єдині громадянство (підданство) та державна символіка;
- адміністративно-територіальні одиниці не мають ознак державності, в т.ч. політичної самостійності;
- у міжнародних відносинах держава виступає єдиним цілим від імені всього населення, яке проживає на її території.

Д.у. об'єктивно притаманна централізація влади. Однак процеси розвитку суспільства і держави зумовили тенденції децентралізації без відмови від унітарної форми державного устрою. Залежно від характеру державних утворень в їх складі прості (унітарні) держави за видами поділяються на:

- 1) централізовані – держави, адміністративно-територіальні одиниці яких мають рівний правовий статус. Голови місцевих органів влади в таких державах призначаються центральними органами державної влади (Данія, Пакистан, Польща, Фінляндія);
- 2) децентралізовані – держави, адміністративно-територіальні одиниці яких мають значні права у розв'язанні проблем місцевого економічного, соціального та іншого характеру та наділені певними пільгами із самоврядування (місцеві органи самоврядування обираються населенням). Такі держави ще називають **Д.у.** з елементами федералізму. У децентралізованих **Д.у.** можуть створюватись автономії, які наділяються відповідною самостійністю у сфері правотворчої та адміністративної діяльності в межах своєї компетенції згідно з повноваженнями, що визначені конституцією країни. Вони можуть користуватись певною самостійністю й у сфері законодавства. У такому разі закони приймаються парламентом автономії в межах своєї компетенції (головним чином у

порядку делегування йому законодавчих повноважень центральним законодавчим органом у випадках, передбачених конституцією) (Франція, Індонезія, Україна).

Деякі автори виділяють відносно децентралізовані **Д.у.** Такі держави характеризуються поєднанням прямого державного управління на місцях із місцевим самоврядуванням: на вищому (область) та середньому (район) субнаціональних територіальних рівнях одночасно функціонують органи виконавчої влади загальної компетенції та органи місцевого самоврядування;

3) регіоналізовані (регіоналістські) – держави, в яких усі адміністративно-територіальні одиниці вищого рівня набувають автономного статусу (Велика Британія, Іспанія, Італія, Китай, Папуа-Нова Гвінея). Формальну відмінність між федеративною державою та регіоналістською **Д.у.** вбачають насамперед у тому, що лише суб'єкти федерації можуть мати власні конституції.

Більшість держав світу (167 країн) є **Д.у.** Зокрема, до таких країн належать: Болгарія, Великобританія, Греція, Іспанія, Італія, Камбоджа, Китай, Лаос, Норвегія, Нідерланди, Польща, Португалія, Таїланд, Фінляндія, Франція, Швеція, Японія та ін.

Згідно із ст. 2 Конституції України Україна є **Д.у.**, територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. Також Конституцією закріплено поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади в Україні.

На відповідність України ознакам унітарності також вказує, зокрема, те, що в країні існують єдине громадянство та єдині органи державної влади: Верховна Рада України – вищий законодавчий орган влади, Президент України – глава держави, виступає від її імені, представляє Україну у міжнародних відносинах, Кабінет Міністрів України – вищий орган виконавчої влади, судові органи влади на чолі з Верховним Судом України.

Систему адміністративно-територіального устрою України складають: особливе автономне утворення – Автономна Республіка Крим, 23 області, міста зі спеціальним статусом Київ та Севастополь.

Таким чином, особливістю України як **Д.у.** є існування у її складі як невід'ємної складової АР Крим, межі повноважень якої визначені Конституцією України. АР Крим має такі органи влади: Верховна Рада АР Крим, Рада міністрів АР Крим

(призначається Верховною Радою АР Крим за погодженням з Президентом України). Правосуддя в АР Крим здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України. Верховна Рада АР Крим може приймати нормативно-правові акти у межах повноважень, визначених Конституцією України, їх дія може бути зупинена Президентом України.

Літ.: Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 116-126; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 79-80; Арановский К. В. Государственное право зарубежных стран / К. В. Арановский. – М. : ИД “ФОРУМ” ; ИНФРА-М, 2000. – С. 192-193; Кучабський О. Г. Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення : монографія / Олександр Кучабський. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – С. 60; Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ “Вид-во “Юрид. думка”, 2007. – С. 920; Конституційне право зарубіжних країн / М. С. Горшенцова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін. ; за заг. ред. В. О. Ріяки. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 87-88; Кравченко В. В. Конституційне право України / В. В. Кравченко. – Вид. 3-тє, випр. та допов. – К. : Атіка, 2004. – С. 92; Конституція України // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

Ромат Т.С.

ДЕРЖАВА ФЕДЕРАТИВНА (фр. federation, від лат. federation – об'єднання, союз) – союзна державно-територіальна організація, що складається з держав або державних утворень, спирається на їх згоду, заснована одночасно на цілісності державної влади та її вертикальному поділі між федерацією і її членами (суб'єктами) за умови верховенства федерації. Між федеративними державами існують суттєві відмінності, проте їх завжди характеризують як союзні. Це відрізняє федерацію від конфедерації – союзу держав, тобто, по суті, міжнародного об'єднання. **Д.ф.** – це складна держава, що включає в себе держави-члени або державні утворення. Зазначене відрізняє федерацію від унітарної держави з однією або кількома автономіями, що займають незначну частину країни. Більшість складових частин федерації – її суб'єкти. Вони мають різні назви: штати, землі, провінції, кантони тощо. Іноді в одній і тій самій державі суб'єкти мають різні назви (республіки, краї, області – в Росії).

Д.ф. виникали по-різному. Деякі з них утворювалися “знизу” на засадах об’єднання раніше самостійних держав, що згодом стали членами (суб’єктами) федерації (США у 1787 р., Об’єднані Арабські Емірати у 1971 р.). За таким же принципом у 1922 р. було утворено СРСР. Проте значна кількість федерацій були утворені “зверху” з прийняттям конституцій або спеціальних законів (Індія, Пакистан). Існують держави, де поєднуються обидва способи (Росія).

Багатоманітність **Д.ф.** дає підстави для їх класифікації на кілька різновидів: федерації на засадах союзу і на засадах автономії суб’єктів федерації; федерації, засновані за національно-територіальною ознакою та інші (територіальні) федерації; федерації симетричні та асиметричні; договірні та конститутивні тощо. Федерації на засадах союзу виникли як об’єднання раніше самостійних держав і тому після утворення нової великої держави вони зазвичай зберігали державний суверенітет і право виходу (сецесії) зі складу федерації. У сучасному світі таких федерацій практично не існує, хоча історія дає нам приклади таких великих федеративних держав – СРСР, Соціалістична Федеративна Республіка Югославія. Юридично в обох випадках суб’єкти федерації зберігали суверенітет, мали свої конституції, власне громадянство, право виходу із складу союзу. Скориставшись саме цим правом, у 1991 р. обидві федерації припинили своє існування. В інших федераціях, утворених на засадах союзу, право виходу не визнається (США, сучасна Росія).

Заперечуючи право сецесії, сучасні федерації є, по суті, федераціями на засадах автономії її суб’єктів, хоча ця автономія є значно вищою порівняно з автономією в унітарній державі.

Протягом тривалого часу при класифікації **Д.ф.** їх поділяли на такі, що засновані за національно-територіальними ознаками, та на інші територіальні федерації. Створення федерацій за національною ознакою було характерним явищем для постсоціалістичних країн і розглядалося як засіб вирішення національних питань, як спосіб подолання національних протиріч (СРСР, СФРЮ, Чехословаччина).

У традиційних федераціях Заходу національному питанню такої визначальної ролі не відводиться. Федерація розглядається передусім як спосіб децентралізації управління,

а в останні десятиріччя – як форма співробітництва різних регіонів. Такі федеративні держави будуються за територіальними ознаками, кількість їх суб’єктів не збігається з кількістю національних груп. У США немає національностей, які проживають компактно, проте існує 50 штатів, у Німеччині, де проживають німці, утворено 16 земель, а у Швейцарії, де офіційними є чотири мови, існує 20 кантонів.

Проте територіальний принцип федералізму також зазнає змін. Так, з урахуванням мовного принципу була змінена федерація в Індії, а раніше унітарна Бельгія була перетворена в **Д.ф.**

Розвиток федералізму свідчить, що при створенні федерацій ні територіальний, ні національний підходи не можуть бути абсолютизовані. Національно-територіальний підхід відповідає праву народів на самовизначення, сприяє інтеграції багатонаціональної держави, економічному та культурному прогресу її віддалених регіонів. Водночас цей принцип може породжувати сепаратистські тенденції. Перебільшення значення національного підходу в державному будівництві може призвести до протистояння етносів і підірвати єдність федерації як держави.

Територіальний принцип також має як позитивні, так і негативні сторони. Він може сприяти зміцненню держави шляхом надання населенню певних регіонів (а не лише національним групам) необхідних можливостей для самостійного розв’язання своїх проблем. Водночас територіальний підхід тяжіє до надмірної централізації, що може призвести до ігнорування колективних прав етнічних спільнот на користь загальнодержавних інтересів.

У зв’язку із зростанням кількості й багатоманітності **Д.ф.** останнім часом проводять їх поділ на симетричні та асиметричні. Ця різниця полягає у правовому стані різних частин федерації, тобто підкреслює юридичний, а не економічний аспект. Відтак в юридично асиметричній **Д.ф.** всі частини, що її утворюють, є однаковими і рівноправними. Така **Д.ф.** складається лише із суб’єктів федерацій, що мають однаковий правовий статус (у Німеччині – землі, в Аргентині – провінції, у Росії застосовуються різні назви суб’єктів федерації).

Асиметричні **Д.ф.** складаються з різних частин, що мають відмінності у своєму право-

вому становищі (суб'єктів, статус яких також може відрізнятися між собою, і не суб'єктів). В США, крім штатів (суб'єктів), існують інші складові **Д.ф.**, які не мають прав штатів (асоційований штат Пуерто-Рико, населення якого не бере участі у виборах парламенту США). Статус самих суб'єктів також може бути неоднаковим. Так, у Конституції Росії, незважаючи на задекларовану рівноправність суб'єктів, виокремлюються республіки, які вважаються державами і, відповідно, можуть мати своє громадянство й державну мову, та інші суб'єкти, які таких прав не мають.

Різниця між договірними і конститутивними **Д.ф.** пов'язана з процесами їх створення. Договірні **Д.ф.** виникають у результаті договору між державами, що об'єднуються (США, СРСР). Конститутивні держави створюються "зверху" шляхом прийняття конституції або закону (Індія).

Літ.: Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2008; Чиркин В. Є. Современное государство / В. Є. Чиркин. – М. : Междунар. отношения, 2001; Федерализм: теория, институты, отношения (сравнительно-правовые исследования). – М. : [б. и.], 2001.

Дубенко С.Д.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА – право, здатність та можливість держави впливати на діяльність, поведінку людей, соціальних груп, зрештою, на діяльність суспільства в цілому. **Д.в.** виступає політико-правовим інструментом забезпечення існування держави та досягнення її цілей через систему повноважень і засобів, що застосовуються від імені держави. За обсягом і засобами впливу **Д.в.** перевищує всі інші різновиди політичної влади, має можливість використовувати засоби організованого й законодавчо встановленого примушування та інших форм впливу.

Визначальними рисами **Д.в.** вважаються: інституційний характер, оскільки **Д.в.** здійснюється спеціально утвореними державними органами, що об'єднані в систему і разом з державними організаціями та установами, а також відповідними ресурсами (кадровими, фінансовими та ін.) утворюють державний механізм; загальність, тобто поширеність на всі сфери життєдіяльності суспільства, все населення держави; універсальність, оскільки **Д.в.** притаманна всім державам в усі часи; загальнообов'язковість –

безумовність виконання владних настанов, що в разі потреби досягається шляхом примушування; легітимність, тобто згода людей з правом державних органів впливати на їх діяльність; суверенітет, що передбачає верховенство **Д.в.** всередині країни та її незалежність від влади будь-якої іншої держави; територіальна організація – здійснення на певній території, що обмежується офіційно встановленим державним кордоном. З погляду суспільства **Д.в.** покликана забезпечувати інтеграцію його суперечливих фрагментів у стійку цілісність, захист та реалізацію спільного інтересу, загальні й часткові потреби, реалізацію функцій регулювання та розв'язання конфліктів у суспільстві. У цьому зв'язку держава як носій влади виконує відповідні суспільно-впорядковуючі функції: устанавлює закони, домагається їх дотримання, збирає податки, відповідає за громадський порядок і суспільну безпеку, влаштовує системи суспільного життєзабезпечення і керує ними. Саме слугуванням потребам, які є позакласовими, позапартійними, загальними, верховними, визначається одна з найважливіших ознак **Д.в.** – імперативність її настанов.

Спосіб організації **Д.в.** визначається формою державного правління. Зокрема, при монархії верховна влада в державі цілком або частково здійснюється однією особою, що належить до панівної династії. У разі абсолютної монархії **Д.в.** (законодавча, виконавча, судова) цілком зосереджується в руках монарха. При конституційній монархії його влада істотно обмежена і регламентована нормами конституції, а монарх співіснує поряд з парламентом. За республіканської форми державного правління всі вищі органи **Д.в.** обираються громадянами або формуються загальнонаціональною представницькою установою на певний термін.

У республіках або конституційних монархіях важливе значення має принцип поділу влади, який передбачає поділ **Д.в.** на законодавчу, виконавчу та судову (т. зв. "тілки влади"). Дотримання цього принципу має сприяти створенню дієвої системи стримувань та противаг у системі **Д.в.** та запобіганню її узурпації. Як правило, принцип поділу влади закріплюється в конституції. Разом з тим **Д.в.** є цілісним явищем, тому насправді поділяється не вона сама, а механізм її здійснення, який структурується відповідно до основ-

них функціональних видів діяльності держави – законотворення, правозастосування і правосуддя. В результаті єдина за змістом **Д.в.** реалізується через діяльність різних видів державних органів, між якими розподілені державно-владні повноваження і які є самостійними в разі реалізації цих повноважень у встановлених конституцією межах. При цьому органи законодавчої, виконавчої та судової влади обмежують один одного, взаємно впливають і взаємодіють між собою за допомогою системи стримувань і противаг, як правило, конституційно встановленої. Поряд з державними органами, які збігаються з гілками влади, існують і такі, що мають наскрізний або перехідний (змішаний) характер відповідно до специфіки виконуваних завдань у системі **Д.в.** Зокрема, важливим завданням є забезпечення єдності влади та ефективної співпраці її гілок, насамперед законодавчої та виконавчої. Світова практика свідчить, що таке інтегруюче завдання здатний ефективно виконувати глава держави, яким у разі республіканської форми правління є президент. Саме для цього президента наділяють конституційними повноваженнями у сфері законодавчої, виконавчої та судової влади.

У співвідношенні **Д.в.** з державним управлінням останнє є способом функціонування й реалізації **Д.в.**, практичного здійснення владних впливів. Іншими словами, державне управління є матеріалізованим виявленням **Д.в.**, реалізацією визначених нею цілей і завдань, що здійснюється переважно через посередництво виконавчої гілки влади.

Літ.: *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – 2-ге вид. – К. : Тандем, 1996. – 240 с.; *Авер'янов В. Б.* Органи виконавчої влади в Україні / В. Б. Авер'янов. – К. : Ін Юре, 1997. – 48 с.; *Атаманчук Г. В.* Теорія державного управління : курс лекцій / Г. В. Атаманчук. – 4-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2006. – 584 с.; *Цветков В. В.* Демократія і державне управління : теорія, методологія, практика : монографія / В. В. Цветков. – К. : Юрид. думка, 2007. – 336 с.; *Мельник А. Ф.* Державне управління : підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с.; *Державне управління : основи теорії, історія і практика : навч. посіб.* / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 394 с.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

ДЕРЖАВНА ЕТНОПОЛІТИКА – система принципів, підходів та практичних заходів держави, спрямованих на задоволення потреб різних етнічних спільнот, пов'язаних із специфікою їхнього етнокультурного розвитку, регулювання міжетнічних відносин, усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів, забезпечення участі у державотворчих процесах різних структурних етнонаціональних компонентів українського суспільства.

Необхідність формування та реалізації **Д.е.** України зумовлена:

1) багатонаціональним складом населення України, етнонаціональну структуру якого відповідно до ст. 11 Конституції України становлять українська нація, корінні народи та національні меншини – представники понад ста національностей;

2) процесом етнічного відродження як української нації, так і корінних народів та національних меншин; характерною рисою цього процесу є, з одного боку, утвердження української нації, корінних народів та національних меншин як сталих структурних компонентів українського суспільства, а з другого – їх інтеграція і формування багатонаціонального українського народу (української політичної нації);

3) інтенсифікацією зв'язків з історичною батьківщиною представників української діаспори, залученням їх до державотворчих процесів в Україні.

Виходячи з того, що однією з найважливіших умов зміцнення української державності є посилення єдності поліетнічного українського народу, до основних пріоритетів **Д.е.** України належать:

- забезпечення консолідації української нації – демографічної та етнічної основи українського суспільства, розвитку її мови та культури;

- створення належних умов для задоволення культурно-освітніх запитів, розвитку національно-культурних традицій, забезпечення потреб у літературі, мистецтві та засобах масової інформації корінних народів і національних меншин України;

- сприяння процесу збереження і взаємозбагачення національно-культурних надбань українського народу – представників усіх національностей;

- стимулювання процесів інтеграції українського суспільства, згуртування усіх етніч-

них спільнот держави в українську політичну націю.

Головна мета Д.е. України полягає в забезпеченні рівноправних відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, які проживають в Україні, підтриманні атмосфери толерантності, довіри й поваги у взаєминах між ними. Відтак зміст Д.е. України можна визначити як міжнаціональну злагоду в умовах етнічної розмаїтості.

Основними напрямками Д.е. України є:

- забезпечення рівних конституційних прав і свобод та рівності перед законом усіх громадян незалежно від їхнього етнічного походження;
- гарантування повної та рівноправної участі громадян України, які належать до різних етнічних спільнот, у всіх сферах життя українського суспільства;
- забезпечення розвитку культури української нації;
- визнання багатоетнічного характеру українського суспільства і підтвердження права всіх його членів на збереження та популяризацію своєї культурної спадщини;
- оцінення внеску етнічних спільнот у розвиток українського суспільства;
- підтримання атмосфери взаєморозуміння і взаємодії між усіма складовими етнонаціональної структури українського суспільства – українською нацією, корінними народами та національними меншинами;
- розв'язання етнополітичних суперечностей і конфліктів мирними засобами;
- стимулювання визнання і поваги членів українського суспільства до культур, релігій, традицій і звичаїв усіх національностей, які проживають в Україні;
- забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України;
- гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської мови, інших мов національних меншин України;
- сприяння українській діаспорі у збереженні та розвитку національної культури, мови, традицій та звичаїв на основі міжнародного права та національного законодавства країн її проживання;
- визнання прав осіб, депортованих за національною ознакою, на добровільне повернення в Україну, сприяння їх інтеграції в українське суспільство.

Викладені вище теоретичні положення щодо характеристики сутності Д.е. в цілому позитивно сприймаються більшістю як українського соціуму, так і українського політикуму. Проте офіційної Концепції Д.е. Україна не має до цього часу. Після проголошення незалежності в 1991 р. науковцями у співпраці із практиками державного управління було підготовлено кілька варіантів Концепції Д.е. України, але жодна з них так і не була ухвалена на законодавчому рівні. Один із перших варіантів такого документа підготував авторський колектив на чолі з Ю.І.Римаренком. Його основні положення знайшли своє відображення на сторінках підручника “Основи етнодержавознавства”, виданого у 1997 р. Трохи пізніше був розроблений варіант Концепції Д.е. України під керівництвом тодішнього Голови Держкомнаціміграції України В.Б.Євтуха. У скороченому вигляді він був опублікований, зокрема, в навчальному посібнику “Етносоціологія: терміни та поняття” у 2003 р.

У 2005 р. з'явилися два близьких за змістом і структурою проекти Концепції Д.е. України, підготовлені, відповідно, Українським незалежним центром політичних досліджень (УНЦПД) і Центром інформації та документації кримських татар (документ, який побачив світ під егідою цього центру, був внесений народним депутатом України Р.А.Чубаровим як законопроект до Верховної Ради України і зареєстрований під № 7615 від 6 червня 2005 р.). Серед інших варіантів заслуговує на увагу своєю ґрунтовністю і водночас лаконічністю проект Закону України “Про Концепцію державної етнонаціональної політики України”, підготовлений групою фахівців на замовлення Державного комітету України у справах національностей та релігій у 2010 р.

Усі ці проекти мають багато спільного й спрямовані на забезпечення державою розвитку поліетнічності в Україні на рівні європейських стандартів. Якщо ж говорити про те, що її відрізняє, то йдеться, головним чином, про визначення об'єктів Д.е., тобто спільнот, на які, власне, й має справлятися державно-управлінський вплив з метою досягнення європейських стандартів розвитку поліетнічності. Зокрема, в проекті Концепції В.Б.Євтуха основними об'єктами Д.е. виступають “українська нація”, “національні меншини”, “етнічні спільноти з невизначе-

ним статусом”, “представники окремих етносів” та “українська діаспора”.

В аналогічних документах, підготовлених УНЦПД і Центром інформації та документації кримських татар як збірний об’єкт Д.е. фігурують “етнічні спільноти”. Вони визначаються як сталі сукупності людей, об’єднані “спільними ідентифікуючими ознаками – походженням, мовою, культурою, релігією” і як такі, що мають здатність до демографічного самовідтворення. Типологічно етнічні спільноти поділяються на “національну більшість”, “корінні народи”, “національні меншини”, “етнічні групи”, “репатрійовані етнічні спільноти (репатріантів)”, “українську діаспору”. Найбільший інтерес у цих документах становлять визначення понять “корінний народ” та “етнічна група”. До корінних народів пропонується відносити такі автохтонні етнічні спільноти, етногенез яких відбувся на території в межах сучасних кордонів України, які становлять етнічну меншість у складі її населення і не мають власного державного утворення за межами Української держави. Корінними народами в Україні, на думку аналітиків указаних центрів, є кримські татари, караїми, кримчаки.

“Етнічна група” у розумінні дослідників УНЦПД та їхніх колег з кримськотатарського Центру, на відміну від національної меншини, яка “традиційно (не менше 100 років) проживає на території України в її сучасних державних кордонах”, означає етнічну спільноту, що сформувалася на цій території протягом радянського періоду її історії та після здобуття Україною незалежності, прагне зберегти свою етнічну ідентичність, але водночас демонструє намагання інтегруватись в українське суспільство. Суттєво відрізняються від цих визначень термінологічні інтерпретації об’єктів Д.е., представлені групою фахівців – етнополітологів (О.І.Кресіна, Л.І.Лойко та ін.) в розробленому на замовлення Держкомнацрелігій проекті відповідної Концепції у 2010 р. Ці фахівці, як і згадані вище автори, до основних об’єктів державної етнополітики відносять “українську націю”, “національні меншини” та “етнічні групи”. Але в поняття “українська нація” ними вкладається не етнічний, а політичний зміст. Тобто “українська нація” – це не лише сукупність етнічних українців, а всі громадяни України незалежно від етнічного походження, об’єднані

єдиним громадянством, спільністю території, політичних інтересів, юридичних обов’язків, історичної долі, культурних традицій, усвідомленням єдиної національної ідентичності та майбутнього Батьківщини як демократичної, соціальної, правової Української держави. “Етнічну групу” пропонується відрізняти від “національної меншини” на підставі того, що етнос, частиною якого вона є, в процесі етногенезу не створив власної держави. Натомість “національна меншина” є частиною етносу, який має державу за межами України.

Таким чином, певна частина важливих термінів і понять, що стосуються розуміння проблем етнонаціонального розвитку, не є на сьогодні усталеними, викликають різночитання та різні тлумачення, цим, до речі, певною мірою пояснюється складність просування на законодавчому рівні Концепції Д.е. України. Хоча вирішальну роль в її неприйнятті відіграє, зрозуміло, конфлікт інтересів різних політичних сил, у тому числі суттєві відмінності в їх етнополітичних та інших ідентифікаційних орієнтаціях.

Літ.: *Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / за заг. ред. Ю. Тищенко.* – К. : УНЦПД, 2004; *Євтух В. Б.* Етносоціологія: терміни та поняття : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Троцинський, К. Ю. Галушко та ін. – К. : Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003; *Основи етнодержавознавства : підручник / за ред. Ю. І. Римаренка.* – К. : Либідь, 1997.

Троцинський В.П., Коваль В.І.

ДЕРЖАВНА МОВА – мова, статус якої закріплений традицією чи законодавством певної держави. Цю мову використовують для здійснення повноважень органи законодавчої, виконавчої та судової влади, застосовують в інших органах державного управління та місцевого самоврядування (мова роботи, актів, справочинства й документації, мова взаємовідносин цих органів тощо), у державних навчальних закладах освіти, науки, культури тощо.

В Україні Д.м. визначає ст. 10 Конституції: “Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом”. До цього часу неузгодженим залишається визначення терміна “Д.м.”. Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, яка є автономною на території України, дала офіційну назву державі. Визначення терміна “Д.м.”, якого немає в Конституції 1996 р., подано в “Коментарі до Конституції України”: “Державною мовою прийнято називати визнану Конституцією або законом основну мову держави, обов’язкову для використання у законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо”. У проекті “Закону України про розвиток і застосування мов в Україні” (від 25 січня 1999 р.) зазначено, що “...державна мова України – мова етнічної більшості українського народу – українська, є обов’язковою для використання в усіх сферах суспільного життя на всій території України”. У Рішенні Конституційного Суду України (vd991214 vn10-рп/99) наведено таке визначення: “Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов’язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя”. Проте ні в текстах Конституції України, ні в офіційному коментарі до неї, ні в Законі Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про мови в Українській РСР” від 28 жовтня 1989 р. не вжито термін “офіційна мова”, який використовує Конституційний Суд України у своєму рішенні від 14 грудня 1999 р., визначаючи поняття “державна офіційна мова”. Термін “офіційна мова” в цьому документі вжито лише один раз – у зазначеному вище випадку. Розрізнення понять “Д.м.” і “офіційна мова” ґрунтується на пропозиції експертів ЮНЕСКО (1953 р.) розмежувати ці поняття. Запропоновано розуміти Д.м. як мову, яка виконує інтеграційну функцію у межах певної країни в політичній, соціальній і культурній сферах, яка є символом держави, натомість офіційна мова – мова державного управління, законодавства, судочинства. Також такий підхід спирається на законодавство СРСР, яке закріплювало процеси зросійщення і визнавало за російською мовою статус офіційної – засобу міжнаціонального спілкування (О языках народов СССР: Закон СССР от 24 апреля 1990 г. № 1450-1).

Однак сьогодні терміни “офіційна мова” й “Д.м.” є синонімами, про що свідчить їх використання в міжнародній практиці. У конституціях європейських держав використовується або термін “офіційна мова” (див., напр., ст. 8 Конституції Австрії, ст. 21 Конституції Азербайджану, ст. 1 Конституції Андорри, ст. 3 Конституції Болгарії, ст. 6 Конституції Естонії, ст. 4 Конституції Латвії, ст. 7 Конституції Македонії, ст. 27 Конституції Польщі, ст. 13 Конституції Румунії, ст. 11 Конституції Словенії), або термін “Д.м.” (див. ст. 17 Конституції Білорусі, ст. 12 Конституції Вірменії, ст. 14 Конституції Литви, ст. 68 Конституції Росії, ст. 6 Конституції Словаччини, ст. 10 Конституції України), але ніколи обидва терміни в одному законодавчому акті з огляду на їхню тождність (В.Василенко).

Крім того, у законодавстві окремих країн (Швейцарія, Ірландія, Мальта) використано термін “національна мова” поряд із терміном “офіційна мова”, а Конституція та законодавство Фінляндії містять лише термін “національна мова” (В.Василенко).

На думку окремих дослідників, “...офіційна мова, на відміну від державної мови, – це вужче поняття, проте встановлювати її статус може більше суб’єктів: держава, державні інституції, адміністративно-територіальні одиниці, муніципальні інституції в місцях компактного проживання національних меншин, корінних нечисленних народів...” (Н.В.Ляшенко).

В “Європейській хартії регіональних мов або мов меншин” (ч. 1, ст. 1) зазначено: а) термін “регіональні мови або мови меншин” означає мови, які: і) традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави; та ii) відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави; він не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів; б) термін “територія, на якій використовується регіональна мова або мова меншини”, означає географічну місцевість, де така мова є засобом спілкування певної кількості осіб, яка виправдовує здійснення різних охоронних і заохочувальних заходів, передбачених у цій Хартії; с) термін “нетериторіальні мови” означає мови, якими користуються громадяни держави і які відрізняються від мови (мов),

що використовується рештою населення держави, але які, незважаючи на їх традиційне використання в межах території держави, не можуть вважатися найбільш поширеними в межах конкретної місцевості цієї держави.

Літ.: *Коментар* до Конституції України. – К. : [б. в.], 1996. – 373 с.; *Василенко В.* Правова регламентація статусу офіційної (державної) мови у практиці європейських держав / В. Василенко. – Режим доступу : <http://www.lrc.org.ua/projects/mova-ua-vasylenko.html>; *Ляшенко Н. В.* Русский язык как государственный язык Российской Федерации: Конституционно-правовой анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституционное право; Государственное управление; Административное право; Муниципальное право” / Ляшенко Н. В. – М. : [б. и.], 2004. – 26 с.

Шевченко О.П., Плотницька І.М.

ДЕРЖАВНА СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА – це система виплат у грошовій або натуральній формі, яка надається найменш захищеним категоріям населення.

Д.с.д. орієнтована на громадян, об'єктивні можливості яких не дають їм змоги підтримувати суспільно визнаний рівень та спосіб життя, тобто це населення з низькими доходами (наприклад багатодітні сім'ї) та соціально незахищені люди (наприклад інваліди з дитинства).

Рівень доходів вважається найважливішим показником добробуту, оскільки визначає можливості матеріального та духовного життя кожної особи. Надаючи соціальну допомогу, держава пом'якшує соціальні проблеми суспільства, зменшує нерівність у розподілі доходів між громадянами.

Д.с.д. охоплює окремі види забезпечення, які практично неможливо здійснити на принципах соціального страхування, надається найменш захищеним категоріям населення, як правило, в індивідуальному порядку.

Д.с.д. зорієнтована на індивідуальну необхідність одержувача.

Розмір **Д.с.д.** пов'язаний лише з нинішнім станом особи чи сім'ї, він визначається як на основі перевірки їх доходу і розмірів особистого майна та засобів існування, так і за певними критеріями, без перевірки доходу. Основною функцією **Д.с.д.** є зменшення негативних наслідків бідності в суспільстві шляхом надання *адресної соціальної допомоги* малозахищеним верствам населення

або надання додаткової допомоги до вже існуючих джерел існування.

Основне завдання **Д.с.д.** – полегшення матеріального стану людей, які опинилися в скрутному становищі, незалежно від їх трудової діяльності.

Мета виплати **Д.с.д.** – доведення рівня доходу особи до суспільно визначеного прожиткового мінімуму з урахуванням низки факторів (складу сім'ї, стану здоров'я, існування інших виплат тощо).

Д.с.д. має принципові відмінності від соціального страхування, зокрема:

– фінансування та виплати соціальної допомоги забезпечуються державним та місцевими бюджетами, тобто **Д.с.д.** фінансується не зі страхових відрахувань, а з податкових надходжень;

– надається найменш захищеним і найбільш нужденним категоріям населення;

– розмір допомоги не пов'язаний із попередніми доходами чи життєвим рівнем і не залежить від раніше сплачених страхових внесків;

– надається лише у випадку неможливості для одержувача самостійно вийти зі скрутного становища за рахунок власних доходів і майна;

– розмір соціальної допомоги, на відміну від виплат по соціальному страхуванню, визначається виходячи зі ступеня бідності об'єкта допомоги та наявних ресурсів;

– у системі соціальної допомоги не вимірюється ризик настання тієї чи іншої події, натомість поняття ризику – основоположне в соціальному страхуванні.

Д.с.д. може бути **грошовою допомогою**, соціальними і фінансовими пільгами, субсидіями, компенсаціями, а також допомогою **у натуральній формі**, тобто необхідними товарами і побутовими послугами, наприклад талонами на харчування, право безоплатного проїзду в транспорті, медикаменти тощо. До переваг надання грошової соціальної допомоги відносять ось що:

– грошова допомога сприяє заохоченню споживацького вибору, на відміну від натуральної допомоги, коли індивіду нав'язується певний набір товарів і послуг;

– більш проста система надання допомоги у грошовій формі порівняно з натуральною допомогою дає змогу знижувати адміністративні витрати;

– грошовій допомозі меншою мірою притаманний “ефект клейма”, який лягає на отримувача соціальної допомоги.

Переваги надання соціальної допомоги в натуральній формі:

– допомога в натуральній формі є більш адресною, оскільки обмежує можливість її використання іншими особами;

– в умовах абсолютного браку ресурсів є більш ефективною в боротьбі з бідністю і голодом;

– у багатьох випадках бідні не здатні раціонально використати соціальну допомогу в грошовому еквіваленті - можуть витратити її на алкоголь, наркотики, тому ефективнішим буде соціальний захист у натуральній формі.

Види **Д.с.д.** в Україні:

1. Субсидія для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг.

2. Допомога малозабезпеченим сім'ям.

3. Допомога сім'ям з дітьми.

4. Допомога малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу.

5. Допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам.

6. Допомога на поховання.

Державна допомога сім'ям з дітьми включає:

- допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами;

- одноразову допомогу при народженні дитини;

- допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

- допомогу на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;

- допомогу на дітей самотніми матерям;

- допомогу на дітей, якщо батьки ухиляються від сплати аліментів (з 2006 р.);

- допомогу на дітей-сиріт та дітей, які перебувають під опікою, виховуються у прийомних сім'ях (з 2006 р.).

Нині основним завданням є ефективне надання **Д.с.д.**, тобто забезпечення такого розподілу наявних соціальних коштів, за якого їх отримують саме ті, хто має гостру потребу. Для цього необхідно посилення адресної соціальної допомоги.

Теоретико-методологічні та прикладні питання соціального захисту громадян, які потребують **Д.с.д.**, досліджують українські вчені й практики, зокрема В.Дьяченко, Н.Кабаченко, К.Мищенко, Е.Лібанова, О.Макарова, Т.Семигіна, Л.Скоропад, Л.Сідельник та ін.

Літ.: Закон України про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям // Відом. Верховної Ради України. – 2000. – 1 верес. – № 35; Закон України про державну допомогу сім'ям з дітьми. – Режим дрступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Закон України про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам. – Режим дрступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Закон України про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам // Відом. Верховної Ради України. – 2004. – 20 серп.; Закон України про соціальні послуги // Відом. Верховної Ради України. – 2003. – 7 листп. – № 45; Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу / Е. М. Лібанова. – К. : КНЕУ, 2008. – 330 с.; Соціальні допомоги, пільги та послуги за законодавством України : зб. нормат. актів / Т. М. Додіна (упоряд.), Г. І. Чанишева (упоряд.). – Х. : Одісей, 2008. – 520 с. - (Серія “Законо України”); Про становище інвалідів в Україні : нац. доп. / Мінпраці України, Держ. установа “Наук.-дослід. ін-т соц.-труд. відносин”. – К. : [б. в.], 2008. – 200 с.; Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. : у 2 ч. / авт. кол. В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський, Е. М. Лібанова та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трошинського. – К. : НАДУ, 2009. – Ч. 1. – 456 с.

Кравченко М.В.

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА – неприбуткова державна організація, створена в розпорядчому порядку компетентним органом державної влади для здійснення управлінських, соціально-культурних, господарських або інших функцій. Легального (законодавчого) визначення поняття “**Д.у.**” законодавець не дає. Правовий статус **Д.у.** визначається значною кількістю нормативно-правових актів. **Д.у.** є одним із видів установ, отже їй властиві загальні риси установи. Відповідно до ст. 83 Цивільного кодексу України установою є організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна. З визначення установи можна виділити характерні риси, властиві будь-якому виду установ, в тому числі і **Д.у.** Це: 1) створення одним або кількома засновниками; 2) відсутність у засновника (засновників) права на управління установою; 3) наділення засновником (засновниками) майном створеної ним (ними) установи; 4) визначення засновником (засновниками) мети, для досягнення якої

використовується надане їй майно. Зазначена норма Цивільного кодексу передбачає, що особливості правового статусу окремих видів установ встановлюються законом. Отже, законодавчими актами можуть встановлюватися особливості створення, управління, правового режиму майна, порядку ліквідації та інших аспектів функціонування різних видів установ, у тому числі і державних.

Слід відрізнити від сучасного поняття **Д.у.** так зване “широке розуміння” державної установи, відповідно до якого до **Д.у.** відносять органи виконавчої і судової влади. Таке розуміння **Д.у.** обумовлювалося радянським законодавством, яке поділяло юридичні особи на підприємства, установи і організації, а установу відносило до державних організацій, створених для відповідної діяльності. Так, ст. 24 Цивільного кодексу УРСР 1963 р. серед видів юридичних осіб виділяла “установи та інші державні організації, що перебувають на державному бюджеті і мають самостійний кошторис, керівники яких користуються правами розпорядників кредитів (за винятками, встановленими законом). Сучасне законодавство не дає правових підстав для віднесення органів державної влади до **Д.у.** Так, у ст. 32, 37, 86 Конституції України, органи державної влади, органи місцевого самоврядування відмежовуються, зокрема, від **Д.у.** У п. 12 ст. 2 Бюджетного кодексу України до бюджетних установ відносять “органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також організації, створені ними у встановленому порядку, що повністю утримуються за рахунок відповідно державного бюджету чи місцевого бюджету”. Тому, зокрема, Державний класифікатор “Класифікація організаційно-правових форм господарювання” (КОПФГ), затверджений наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики № 97 від 28 травня 2004 р. відносить органи державної влади і **Д.у.** до різних організаційно-правових форм юридичних осіб.

Особливості правового статусу **Д.у.** пов’язані з тим, що її засновником є уповноважений орган державної влади. Як впливає із п. 3.4.4 Державного класифікатора, **Д.у.** (так само, як і державна організація, заклад) утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі

відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери його управління. У зазначеній нормі поняття “**Д.у.**” не відмежовується від понять “державна організація” і “державний заклад”.

Повноваження із заснування **Д.у.** відповідно до чинного законодавства належать КМУ і підпорядкованим йому органам державної виконавчої влади. Органи виконавчої влади приймають рішення про створення **Д.у.**, затверджують її статут (положення), розмір асигнувань на їх утримання і граничну чисельність працівників, призначають і звільняють керівників, застосовують до них заходи дисциплінарної відповідальності. Такі повноваження надані уряду України ст. 24 Закону України “Про Кабінет Міністрів України” (6). Аналогічні норми щодо повноважень міністерств по відношенню до створених ними **Д.у.** містять положення про відповідні міністерства.

Напрями діяльності **Д.у.** визначають їх засновники в установчому документі (статуті або положенні). Залежно від мети їх створення **Д.у.** можуть здійснювати культурні, наукові, соціальні та інші функції, наприклад державні лікарні та поліклініки, установи державних академій наук, державні науково-дослідні установи, державні навчальні заклади, бібліотеки, театри та ін. Відповідно до ч. 3 ст. 8 Господарського кодексу України від імені **Д.у.** може також реалізовуватися господарська компетенція відповідного органу державної влади.

Літ.: Цивільний кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>; Цивільний кодекс УРСР від 18 лип. 1963 р. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>; Конституція України від 28 черв. 1996 р. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>; Бюджетний кодекс України від 8 лип. 2010 № 2456-VI. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>; Державний класифікатор “Класифікація організаційно-правових форм господарювання” (КОПФГ), затверджений наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики № 97 від 28 травня 2004 р. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>; Закон України про Кабінет Міністрів України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/>; Господарський кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 436-IV. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/>

Снісаренко Л.Ю.

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

(англ. state control in the market economy) – вплив держави на економічну систему, спрямований на досягнення цілей її економічної політики в умовах ринкової економіки. Зберігається потреба в державному регулюванні, але порівняно з адміністративно-командною системою управління мета і функції його змінюються.

Оскільки основними цілями економічної політики в умовах соціального ринкового господарства є стабільність цін, високий ступінь зайнятості та зовнішньоекономічна рівновага з огляду на постійне економічне зростання, то головною підставою для державного втручання в економіку є ситуація, коли не спрацьовує ринковий механізм або виявляються його суттєві недоліки, що перешкоджає досягненню зазначених цілей. Найбільш характерними виявами такої ситуації є економічна криза та високий рівень безробіття.

Необхідність державного втручання також виникає, коли потрібно досягти певних результатів діяльності згідно з цілями, визначеними суспільством (наприклад у сфері національної безпеки, забезпечення соціальної справедливості, екологічної безпеки, підтримки високого освітнього та наукового рівня тощо). Ці цілі можуть охоплювати окремі проблеми або стосуватися певних галузей економіки. Економічні процеси можна регулювати, встановлюючи загальні межі господарювання, а також за допомогою різних інструментів (прямих чи непрямих). Нормальне функціонування ринкового господарства потребує додержання низки важливих принципів. Передусім це приватна власність на засоби виробництва, функціонування механізму вільного ціноутворення та дієва конкуренція. Приватна власність сприяє припливу капіталу в галузі, що забезпечують максимальне отримання прибутку та найбільш сприятливі перспективи. В умовах реального ринку ціни повинні мати можливість змінюватися, пристосовуватися до різних рівнів попиту та пропозицій. Вони, хоча і не слід виключати державного протекціонізму національного підприємництва не повинні бути викривлені під впливом дотацій та інших маніпуляцій, оскільки тільки в цьому разі їх зростання буде сигналізувати про виникнення дефіциту, а їх падіння –

про надмірне виробництво. Нові підприємства повинні мати вільний доступ до ринку. Важливим також є питання щодо вільного вибору місця розміщення виробництва. У свою чергу, це визначається витратами на сировину та робочу силу, рівнем процента та податків.

Центральним елементом ринкової економічної політики є сприяння конкуренції, головним призначенням якої є підтримання нормальних господарчих умов в економіці. Конкуренція виконує функцію забезпечення свободи економічних суб'єктів. Вона гарантує постійне пристосування виробництва благ до змін структури попиту та відповідну реакцію факторів виробництва. Інша функція конкуренції полягає в спонуканні до науково-технічного прогресу та інноваційного бізнесу. Крім цього, конкуренція протидіє отриманню невиробничих та надвеликих доходів.

Без певних заходів з боку держави, що спрямовані на підтримку та забезпечення зазначених функцій, життєздатна конкуренція неможлива. Потрібні постійний контроль дотримання умов конкуренції та своєчасна захисна реакція на її обмеження. Головною роллю у захисті конкуренції відіграють антимонопольні закони, які передбачають антизаходи на випадок колективних дій на ринку, змов, зливань та інших обмежень конкуренції.

Найважливішим елементом державної політики є підтримка стабільності, яка спрямована на боротьбу з інфляцією шляхом утримання зростання рівня цін, досягнення повної зайнятості та збалансованого платіжного балансу.

Підтримка стабільності передбачає такі заходи: виважену податкову політику, яка б не заважала економічному зростанню та поширенню інвестицій; послідовну бюджетну політику з розумним впливом на ринок капіталу та банківський процент; грошову політику, що сприяє кон'юнктурній політиці.

Д.р.у.р.е. передусім передбачає постановку та вирішення завдань реформування економічного устрою на зазначених принципах, визначення конкретної мети перетворень, тобто постреформаторської моделі функціонування економіки. Аналіз шляху та здобутків країн, що в недалекому минулому здійснювали економічні реформи, а також суспільні підвалини, на яких базуються економічні перетворення в Україні, привів до

висновку щодо доцільності прийняття як кінцевої моделі соціального ринкового господарства.

Заслужують на увагу характерні особливості виходу більшості країн з економічної кризи. Це, по-перше, опора на власні сили, традиції народу, врахування національної ментальності. По-друге, першочергова підтримка товаровиробничої сфери, зокрема харчової та легкої промисловості, а також галузей, які забезпечують їх сировиною. По-третє, поряд зі створенням ринкових інститутів запровадження інструментів державного регулювання за допомогою методів як прямого впливу на економіку згідно з жорсткою управлінською вертикаллю, так і гнучких важелів кредитно-грошової, податкової та антимонопольної політики. Серед інших особливостей заслуговують на увагу такі, як підтримка вітчизняного виробництва, залучення населення до продуктивної праці, широка турбота про формування та збереження висококваліфікованої робочої сили.

Інструментарій макроекономічного регулювання досить широкий і неоднозначний. Залежно від конкретної економічної ситуації потрібен певний механізм впливу і відповідний набір інструментів. Найвідомішими інструментами впливу на економічні процеси є фінансові, інформаційно-консультативні та адміністративні. Останні є засобами найбільш значного втручання в економіку (заборони, норми та дозволи) і, як правило, потребують великих витрат. Зважаючи на стагу ринкову економіку, їх треба використовувати як виняток, оскільки вони не відповідають умовам функціонування ринкового середовища.

Фінансові інструменти є найпоширенішими засобами проведення економічної політики, оскільки вони відповідають ринковій економіці. Фінансова допомога (субсидії, пільгове оподаткування в різних формах) є основою політики стимулювання, за допомогою якої здійснюється непрямий регулюючий вплив на прийняття рішень суб'єктами господарювання. До фінансових інструментів стимулювання також належать державні інвестиції в інфраструктуру. В екстремальних випадках витрати на інфраструктуру безпосередньо впливають на економічні рішення, унаслідок чого вони можуть набувати характеру примусових заходів.

Інформаційно-консультативні заходи є найменш інтенсивними за ступенем втручання в економіку. В окремих випадках, що потре-

бують поширення суспільної думки через засоби масової інформації, вони мають особливе значення.

Держава покликана не лише жорстко регулювати, а й стимулювати діяльність приватного підприємництва, забезпечувати його випереджальний розвиток. Держава із сильними регулюючими функціями є однією з суттєвих ознак моделі сучасного економічного розвитку України.

Літ.: *Бьовентер Е.* Основні знання з ринкової економіки / Е. Бьовентер, Й. Хампе ; пер. з нім. – М. : Республіка, 1993; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Титтель Р.* Соціальне ринкове господарство. / Р. Титтель ; за ред. Р. Хутле ; пер. з нім. – Б. м. : Ін-т нім. економіки, 1993. *Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.*

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СФЕРИ

має певну специфіку. Зокрема, воно характеризується обмеженим використанням адміністративних методів. Їх застосування прийнятне лише в процесі реалізації державними органами контрольної-наглядової функції (контроль за дотриманням національними об'єднаннями чинного законодавства, своїх статутних документів тощо). Базовими у **Д.р.е.с.** мають бути соціально-політичні, соціально-психологічні та економічні методи.

До *основних ланок Д.р.е.с.* України належать:

1. Чинне законодавство. Стратегія Української держави у сфері етнопонаціонального розвитку визначена Декларацією про державний суверенітет (16 липня 1990 р.), яка уперше наголосила на формуванні єдиного спільного для всіх етнічних груп комплексу прав, Декларацією прав національностей України (1 листопада 1991 р.), яка проголосила рівноправність усіх етнічних груп народу України, та Законом України “Про національні меншини в Україні” (25 червня 1992 р.), основні положення якого ввійшли до Конституції України (28 червня 1996 р.), у преамбулі якої йдеться про те, що український народ – це громадяни України усіх національностей. Визнавши корінні народи та національні меншини окремими суб'єктами політико-правових відносин, Конституція України поклала на державу обов'язок сприяти розвитку їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. На-

даючи українській мові статус державної, Конституція одночасно гарантувала вільний розвиток, використання й захист російської та інших мов національних меншин України. Крім того, Конституція проголосила рівність громадянських прав і свобод незалежно від етнічного походження, мовних або інших ознак громадян України, їхнє право на свободу об'єднання в громадські організації для захисту своїх прав і свобод, задоволення культурних та інших інтересів.

У правовому контексті всі елементи етнопонаціональної структури мають однакові права, які визначаються українським законодавством. На прогнозування й регулювання етнопонаціональних процесів в Україні спрямовані довгострокові державні програми та спеціальні програми, що стосуються конкретних напрямів реалізації державної етнопонаціональної політики України. Значна увага приділяється також адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів і вимог Європейського Союзу. Україна є стороною таких міжнародних договорів, що мають на меті захист прав етнічних спільнот: Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права (ратифіковано 19 жовтня 1973 р.; набув чинності 23 березня 1976 р.); Конвенція Ради Європи про захист прав і основних свобод людини ЕТС № 005 (ратифіковано 17 липня 1997 р.; набула чинності 11 вересня 1997 р.); Конвенція Міжнародної організації праці № 111 щодо дискримінації в галузі праці та занять (набула чинності 15 червня 1960 р.); Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (ратифіковано 19 жовтня 1973 р.; набув чинності 23 березня 1976 р.); Конвенція ЮНЕСКО проти дискримінації у сфері освіти (набула чинності 15 грудня 1960 р.); Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (набула чинності 7 квітня 1969 р.); Рамкова конвенція про захист національних меншин ЕТС № 157 (ратифіковано 9 грудня 1997 р.); Європейська хартія регіональних мов або мов меншин ЕТС № 802-IV (ратифікована 15 травня 2003 р.); та ін.

2. Спеціально уповноважені інституції в органах центральної виконавчої влади та інші органи виконавчої влади. Для Д.р.е.с. було створено центральний орган виконавчої влади - Державний комітет України у справах національностей та міграції (2001 р.). Згодом його реформовано у Державний ко-

мітет України у справах національностей та релігій (Держкомнацрелігій), який у грудні 2010 р. ліквідовано, а функції з реалізації державної політики у сферах міжнародних відносин, захисту прав національних меншин України, релігії покладено на Міністерство культури України, діяльність якого у цій сфері має здійснюватися в таких напрямках:

– вироблення принципово нової моделі міжнародних відносин в Україні, створення належних умов для консолідації етнічних спільнот у процесах державотворення і формування на цій основі єдиної політичної нації;

– практична реалізація державної політики у сфері міжнародних відносин, забезпечення прав і свобод національних меншин, дієва координація центральних органів виконавчої влади, діяльність яких дотична до вирішення питань міжетнічних відносин;

– створення системи постійного моніторингу розвитку етнопонаціональних процесів, цілеспрямованого регулювання та розроблення ефективних механізмів узгодження інтересів етнічних спільнот, вироблення з урахуванням цих інтересів законопроектів та управлінських рішень у сфері державної етнополітики, здійснення системи превентивних заходів щодо недопущення конфліктів на етнічній основі;

– здійснення заходів, спрямованих на вільний розвиток, функціонування та захист мов національних меншин України, зокрема щодо виконання зобов'язань Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, координації діяльності, пов'язаної із виконанням вимог хартії;

– поглиблення співробітництва з країнами, які мають етнічно споріднені групи населення, що проживають на території України, підсилення позиції нашої держави в Раді Європи, ОБСЄ, інших міжнародних організаціях, що сприяють забезпеченню прав національних меншин.

Державна етнопонаціональна політика - регіональна у своїх витоках, тому Д.р.е.с. здійснюється через відповідні підрозділи при облдержадміністраціях, АР Крим, Київській та Севастопольській міських державної адміністраціях.

3. Громадські організації національних меншин, дорадчі та консультативні органи з представників громадських органі-

зацій національних меншин, які їх делегують. Здійснюючи своє право на свободу асоціації, національні меншини України створили 1458 громадських організацій (станом на січень 2010 р.), з яких 44 мають всеукраїнський статус. Порівняно з 2007 р. це на 300 організацій більше. У 2008/2009 навчальному році в Україні діяло 1154 загальноосвітніх навчальних закладів із російською мовою навчання (739819 учнів); 88 – румунською (21066 учнів); 66 – угорською (15596 учнів); 15 – кримськотатарською (5592 учні); 6 – молдовською (4300 учнів); 5 – польською (1401 учень) та 1664 навчальних закладів, де вивчаються дві і більше мов. Інформаційні потреби національних меншин рідною мовою задовольняють понад 130 друкованих ЗМІ.

З метою вдосконалення системи комунікації влади з громадськими організаціями національних меншин при Президентові України була утворена як консультативно-дорадчий орган Рада представників громадських організацій національних меншин України (діяла до травня 2006 р.) У травні 2006 р. була утворена Рада з питань етнонаціональної політики (діяла до квітня 2010 р.). Також було створено Раду представників всеукраїнських громадських організацій національних меншин (травень 2009 р.) У місцях компактного проживання національних меншин їх представництво в радах зазвичай відповідає питомій вазі меншин у складі всього населення відповідних областей і районів (за винятком представництва кримських татар у Верховній Раді Автономної Республіки Крим). При Держкомнацрелігій також було утворено Міжвідомчу робочу групу з питань протидії ксенофобії, міжетнічній і расовій нетерпимості (квітень 2008 р.) та Науково-консультативну раду з питань етнонаціональної політики (вересень 2009 р.).

4. Міжнародне співробітництво з іноземними державами та відповідними міжнародними організаціями. В умовах зростаючої інформаційної взаємодії в сучасному світі позитивний досвід розв'язання в Україні етнополітичних проблем безпосередньо позначається на відносинах із сусідніми державами. Тісні зв'язки національних меншин України зі своїми етнічними батьківщинами зумовлюють увагу в цих країнах не тільки до стану задоволення їхніх етнокультурних потреб, а й до України в цілому.

З метою інформування Ради Європи про виконання зобов'язань у сфері захисту прав національних меншин було підготовлено Третю державну доповідь з виконання Рамкової конвенції про захист національних меншин в Україні (квітень 2009 р.). Підготовлено коментарі України до проекту Рекомендацій Комітету експертів Європейської хартії регіональних мов або мов меншин до Першої періодичної доповіді України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (березень 2009 р.) Також здійснюються постійні консультації із Секретаріатом Ради Європи на предмет узгодження проектів рекомендацій Комітету Міністрів РЄ щодо виконання Україною положень Рамкової конвенції про захист національних меншин в Україні та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Значна увага приділяється роботі з підготовки міжнародних угод про співробітництво у сфері міжнаціональних відносин та забезпеченню діяльності міжурядових двосторонніх українсько-угорської, українсько-румунської та українсько-словацької комісії з питань забезпечення прав національних меншин, а також Підкомісії з питань співробітництва в галузі культурно-мовних потреб національних меншин Підкомітету з питань гуманітарного співробітництва українсько-російської міждержавної комісії.

Д.р.е.с. має здійснюватися постійно, в контексті діяльності всієї системи органів державної влади і практично на усіх напрямках. У цій сфері налагоджено досить ефективні механізми вияву та узгодження інтересів етнічних спільнот, а також вироблення з урахуванням цих інтересів проектів та управлінських рішень. При здійсненні **Д.р.е.с.** слід враховувати негативні наслідки, які можуть виникнути за умови ігнорування етнонаціонального фактора в умовах реформування всіх сфер суспільного життя.

Літ.: Конституція України. – К. : Велес, 2004; Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 9 груд. 2010 р. № 1085/2010. – Режим доступу : www.prezident.gov.ua; Бакуменко В. Д. Теоретичні та організаційні засади державного управління : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній. – К. : Міленіум, 2003; Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. : у 2 ч. / авт. кол. : В. П. Трошинський, В. А. Скуратівський, Е. М. Лібанова та ін. ; за заг. ред. В. П. Трошинського, В. А. Скуратівського. – К. : НАДУ, 2010.

Сичова М.Д.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ (англ. governance) – діяльність держави (органів державної влади), спрямована на створення умов для якнайповнішої реалізації функцій держави, основних прав і свобод громадян, узгодження різноманітних груп інтересів у суспільстві та між державою і суспільством, забезпечення суспільного розвитку відповідними ресурсами. Видатний німецький учений М.Вебер визначив **Д.у.** як конкретний вид діяльності щодо здійснення державної влади, який має функціональну та компетенційну специфіку, що відрізняє її від інших видів та форм реалізації державної влади. В енциклопедії *Britanika* **Д.у.** охарактеризоване як діяльність, що включає здійснення політики та програм урядів.

Ключовими поняттями для **Д.у.** є держава і державна влада, оскільки **Д.у.** є способом функціонування й реалізації державної влади з метою становлення і розвитку держави.

Держава є основним інструментом політичної системи суспільства, що здійснює управління останнім, охорону його економічної та соціальної структури, організацію й упорядкування соціально неоднорідного суспільства, забезпечення його цілісності та безпеки. Це історично складена структура для забезпечення потреб політичної еліти, соціальних груп і громадян.

В основу держави покладена державна влада, що є інструментом забезпечення існування держави та досягнення її цілей, її обов'язковим атрибутом. Державна влада має здатність впливати на процеси в суспільстві за допомогою спеціальних органів та установ. Останні є складовими єдиного механізму державної влади. **Д.у.**, на думку відомого українського вченого В.Цветкова, за змістом є процесом реалізації державної влади, її зовнішнім, матеріалізованим вираженням, яке поза цим не існує.

Сфери діяльності держави безпосередньо трансформуються у сфері **Д.у.** Це розроблення й здійснення внутрішньої та зовнішньої політики, правове визначення і регулювання відносин у масштабах усього суспільства, формування та реалізація державного бюджету тощо. Дуже важливим аспектом розуміння стану і розвитку **Д.у.** є врахування його об'єктивних основ, а саме природно-географічних умов, культурно-історичної спадщини та соціально-економічних умов.

На непростий шлях становлення **Д.у.** як окремого виду суспільної діяльності опосередковано вказує той факт, що й досі немає сталого, прийнятого в усьому світі визначення державного управління. Передусім це пов'язано з тим, що існують якнайменше два різних підходи до розуміння змісту **Д.у.**

У першому з них, т. зв. американському, зорієнтованому на всі процеси і функції управління в спектрі повноважень держави, **Д.у.** розглядається як галузь, що включає законодавчу, виконавчу і судову гілки влади, а в другому, т. зв. європейському, **Д.у.** розглядається як підгалузь права. Інакше кажучи, перший підхід передбачає поєднання політичних, правових та адміністративних функцій, а другий – їх розмежування, тобто визначення **Д.у.** як всієї законодавчої та несудової діяльності держави, або як підзаконної виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави.

Поняття американського та європейського підходів досить умовні, до того ж поступово відбуваються процеси поширення першого на інші країни світу. Наприклад, відомий французький учений Б.Гурне відмічає таке поширення на Францію, зокрема він визначає, що багато авторів визнали за потрібне розглянути проблеми державного управління під кутом зору, який би не був повністю юридичним; вони визнали за слушне розвинути дисципліну, відміну від публічного права, – науку управління суспільством або адміністративну науку. Безумовно, що в цій науці одну з найважливіших ролей продовжуватиме відігравати право, оскільки правова форма є основною формою зовнішнього вираження **Д.у.**

До визначення **Д.у.** можна підійти виходячи з досить важливої властивості будь-якого управління – його цілеспрямованості. Відтак, основним завданням управлінської діяльності держави є забезпечення досягнення поставлених цілей, а змістом є дії щодо їх досягнення. На думку видатного американського вченого П.Друкера, управління є особливим видом діяльності, що перетворює неорганізований натовп в ефективну цілеспрямовану та продуктивну групу. Перефразовуючи іншого з найвідоміших представників науки управління А.Файоля, можна сказати, що управляти державою – це вести її до цілей з максимально можливим використанням усіх наявних ресурсів.

Підтвердження цієї думки також знаходимо у Г.Райта, яким управління трактується як організація і спрямування ресурсів з метою досягнення бажаного результату.

Заслугує на увагу визначення Д.у. відомим російським ученим Г.Атаманчуком як практичного, організуючого та регулюючого впливу держави на суспільну життєдіяльність людей з метою її упорядкування, збереження або перетворення, що спирається на її силу влади, а також відомим українським ученим В.Цветковим як діяльності держави щодо організації упорядкування різних соціальних процесів у суспільстві. З погляду системного підходу під Д.у. слід розуміти процес цілеспрямованого впливу суб'єкта Д.у., що представляє державну владу у вигляді спеціально утворених органів та їх системи, на об'єкт управління, яким є все суспільство або його частина, внаслідок якого задовольняються потреби держави й суспільства. Останнє В.Цветков визначив як складну динамічну самокеровану систему, а управління ним як соціальну функцію, що виявляється у владно-організуючій діяльності, яка забезпечує узгодженість спільної праці і побуту людей для досягнення суспільно значущих цілей та завдань. Держава виконує роль структури, а Д.у. – механізму суспільного самоуправління.

Українські вчені Н.Нижник та С.Мосов запропонували розглядати Д.у. як діяльність органів та установ усіх гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) з вироблення й здійснення регулюючих, організуючих і координуючих впливів на всі сфери суспільства з метою задоволення його потреб, що змінюються.

У виданому Національною академією державного управління при Президентові України "Енциклопедичному словнику з державного управління" (за ред. Ю.В.Ковбасюка, В.П.Трошинського, Ю.П.Сурміна), в якому зроблено першу спробу систематизації термінів з державного управління в Україні, підкреслюється, що розуміння сутності Д.у. зазнало еволюції внаслідок розвитку демократії та громадянського суспільства у світі та в Україні зокрема. Сьогодні аспект взаємодії держави і громадянського суспільства в Д.у. є дуже важливим на відміну від традиційного бачення Д.у. як організуючого і регулюючого впливу держави на суспільну життєдіяльність людей.

З погляду суб'єкт-об'єктних відносин Д.у. є неперервним процесом реалізації відповідних управлінських функцій, у зв'язку з

чим для нього можна застосувати визначення через ці функції, а саме: Д.у. є процесом планування, організації, мотивації, контролю та пов'язаних їх функцій комунікації і прийняття рішень з метою формування та досягнення цілей держави. Уточнюючи та доповнюючи це визначення, до предмета Д.у. слід віднести процеси здійснення суб'єктом Д.у. функцій управління (планування, організації, мотивації, контролю, комунікації, прийняття рішень) з метою досягнення цілей держави шляхом формування організуючого, координуючого та контролюючого впливів на об'єкт Д.у.

В Україні у Класифікаторі видів економічної діяльності Д.у. визнане як один з основних видів такої діяльності (секція L, розділ 75 "Державне управління"), що охоплює Д.у. загального характеру в економічній та соціальній галузі (75.11 – державне управління загального характеру; 75.12 – управління в соціальній сфері; 75.13 – регулювання та сприяння ефективному веденню економічної діяльності; 75.14 – допоміжна діяльність у сфері державного управління), надання державних послуг суспільству в цілому (75.21 – міжнародна діяльність; 75.22 – діяльність у сфері оборони; 75.23 – діяльність у сфері юстиції та правосуддя; 75.24 – діяльність у сфері охорони громадського порядку та безпеки; 75.25 – діяльність з пожежної охорони), діяльність у сфері об'єктового соціального страхування (75.3).

В Україні, в першій з країн на просторі колишнього СРСР, Д.у. отримало визнання і як економічна діяльність, і як освітня галузь, і як галузь науки. Провідну роль у цьому відіграло створення Української (з серпня 2003 р. – Національна) Академії державного управління при Президентові України Указом Президента України "Про систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців" від 30 травня 1995 р. № 398 як головного державного вищого навчального закладу у загальнонаціональній системі підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування.

Становлення та розвиток в Україні освітньої галузі "Державне управління" супроводжується залученням до підготовки магістрів Д.у. та державної служби все нових вищих навчальних закладів, переважно національних універ-

ситетів, і формуванням та впровадженням державних стандартів за спеціальностями і спеціалізаціями освітньої галузі “Державне управління” (8.150000 - Державне управління, 8.150102 - Управління суспільним розвитком, 8.150101 - Державна служба та ін.).

Наукова галузь “Державне управління” фактично запроваджена включенням її до Переліку галузей науки, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 листопада 1997 р. № 1328. Наказом ВАК України від 9 вересня 2002 р. № 368, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 20 вересня 2002 р. за № 772/7060, внесено зміни в спеціальності галузі науки “Державне управління”, серед яких встановлено такі: “Теорія та історія державного управління” (25.00.01), “Механізми державного управління” (25.00.01), “Державна служба” (25.00.01), “Місцеве самоврядування” (25.00.01).

На освітню та наукову галузі “Державне управління” покладається важливе завдання забезпечення ефективного вирішення проблем державного будівництва в Україні, насамперед формування досконалої державної кадрової політики та адекватного кадрового забезпечення державної служби.

Слід зазначити, що розуміння сутності **Д.у.** зазнає еволюції внаслідок розвитку демократії та громадянського суспільства у світі та в Україні зокрема.

Літ.: Атаманчук Г. В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы) : учеб. пособие / Г. В. Атаманчук. – М. : ОАО “ИПО “Экономика”, 2000; Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко // Ч. 1. Теоретико-методологічні засади. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; Гурне Б. Державне управління / Б. Гурне ; пер. з фр. В. Шовкуна. – К. : Основи, 1993; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Національний класифікатор України. Класифікація видів економічної діяльності* : Наказ Держспоживстандарту України від 26 груд. 2005 р. № 375. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2005_12_26/FIN18658.html; *Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління* / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; *Райт Г. Державне управління* / Г. Райт ; пер. з англ. – К. : Основи, 1994; *Реформування державного управління в Україні : проблеми і перспективи* / кол. авт. ; наук. кер. В. В. Цветков. – К. : Оріяни, 1998.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД – 1) складовий елемент конституційного ладу; 2) система загальних принципів, закріплених конституцією та чинним законодавством щодо легітимної організації та діяльності держави, шляхів і методів її взаємодії з громадянським суспільством; 3) усталений порядок, правовий режим належної організації та діяльності держави.

Основи державного ладу України визначені в розд. I “Загальні засади” Конституції України, ст. 1 і 3 якого визначають Україну як суверенну та незалежну, демократичну, соціальну, правову державу, зміст і спрямованість якої визначають права і свободи людини та їх гарантії. Україна також проголошується унітарною державою (ст. 2) із республіканською формою державного правління (ст. 5). За Основним Законом Україна також визнається національною і світською державою.

Визначальним для **Д.л.** України є поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6).

Основи **Д.л.** України знаходять своє вираження через конституційно-правові інститути механізму держави. Саме механізм держави у вузькому значенні – як її устрій, організацію, будівництво. Тобто під механізмом Української держави традиційно розуміється система взаємопов’язаних між собою та функціонально супідрядних органів державної влади та інших основних елементів, інститутів держави та управлінські, юридичні й інші зв’язки між ними.

Характер **Д.л.** відображається також у функціях (діяльності) Української держави, оскільки саме основні напрями її діяльності опосередковують собою суть, тип, природу і призначення держави для громадянського суспільства. Тому Конституція України, визначаючи **Д.л.**, закріплює поряд із механізмом держави також основні її функції.

Ці функції держави закріплюються як безпосередньо, так і опосередковано, маючи до того ж далеко не однакову назву: зміст і спрямованість держави, її обов’язок (ст. 3 Конституції), здійснення державної влади (ст. 6 Конституції), державне забезпечення, піклування (ст. 11, 12, 13 Конституції), найважливіші функції (ст. 17) тощо. Оскільки основними об’єктами держави є сфери її діяльності, зокрема політична, економічна, соціальна, культурна, екологічна та зовнішня, відповідно слід розрізняти політичні, еко-

номічні, соціальні, культурні (духовні, ідеологічні), екологічні та зовнішні функції державного ладу України.

Найбільш рельєфно Основний Закон визначив політичні функції державного ладу України (ст. 1, 5, 6, 17, 36, 39, 85, 102, 106, 116 та ін.). Зокрема, держава безпосередньо та в особі відповідних органів державної влади забезпечує захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечує її економічну та інформаційну безпеку (ст. 17) визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики (ст. 85), здійснює внутрішню і зовнішню політику (ст. 116) і ін.

Широко закріплена в Конституції також економічна функція держави (ст. 13, 14, 41, 42, 85, 106, 116 та ін.). Так, держава здійснює від імені Українського народу права власника на природні ресурси, забезпечує захист прав усіх суб'єктів власності, господарювання (ст. 13), охороняє основне національне багатство – землю (ст. 14), забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності (ст. 42) та ін.

Найдетальніше Конституція України закріпила соціальну функцію державного ладу України (ст. 1, 3, 13, 24, 43, 46, 47, 49, 85, 92 та ін.). Насамперед наша держава визначається в Конституції як соціальна (ст. 1). Вона визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю та проголошує визначальними щодо змісту та спрямованості своєї діяльності права і свободи людини та їх гарантії (ст. 3). Держава забезпечує соціальну спрямованість економіки (ст. 13), належні умови для повного здійснення громадянами права на працю (ст. 43) та інших соціальних прав.

Всебічно закріплена й культурна (духовна) функція держави (ст. 10, 11, 12, 53, 54, 85, 116 та ін.). Зокрема, держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11), забезпечує розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (ст. 10) тощо. Основні функції Української держави не закріплюються повною мірою в якомусь одному розділі Конституції, вони є змістом практично всіх її розділів, але, насамперед, зак-

ріплені в розд. I, присвяченому загальним засадам Конституції і конституційного ладу. Гарантіями державного ладу є система політичних, економічних, соціальних, культурних (духовних), інформаційних відносин у сфері організації та діяльності держави, а також конституційно унормований обов'язок держави щодо охорони і захисту цього ладу. До того ж ст. 5 Конституції України закріплює право визначати і змінювати державний лад виключно за народом України і забороняє узурпацію цього права державою, її органами і посадовими особами.

Літ.: *Погорілко В. Ф.* Основи конституційного ладу України / В. Ф. Погорілко. – К. : Ін Юре, 1997. – 40 с.; *Тодька Ю. Н.* Основи конституційного ладу України : учеб. пособ. / Ю. Н. Тодька. – Х. : Факт, 1999. – 320 с.; *Прієшкіна О. В.* Конституційний лад України: актуальні питання становлення, інституціоналізації та розвитку : монографія / О. В. Прієшкіна. – Одеса : Фенікс, 2008. – 280 с.

Федоренко В.Л.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ – термін, що використовується в політико-правовій літературі у двох значеннях: 1) у широкому розумінні – як поняття, що охоплює коло питань, які стосуються державного ладу в цілому, облаштування всієї держави (соціально-економічних та політичних засад держави, основ правового статусу її громадян; територіального устрою держави; системи органів публічної влади); 2) у вузькому розумінні – для характеристики політико-територіальної організації, тобто системи взаємовідносин між державою в цілому і складовими частинами її території. В даному випадку цей термін застосовується у вузькому, спеціальному значенні і є синонімом терміна “територіальний устрій держави”. Вперше термін **Д.у.** було введено в Конституції СРСР 1936 р. для позначення територіальної організації держави у зв'язку із здійсненням державної влади і відносин з групами населення. Наступна Конституція СРСР 1977 р. відмовилась від цього терміна у зв'язку з його розмитістю, неточністю і невизначеністю. Незважаючи на те, що до цього часу його можна зустріти в деяких наукових публікаціях для характеристики державного, а іноді суспільного ладу в цілому, найбільш поширеним є його трактування для позначення устрою території держави,

співвідношення держави як цілого з її основними частинами (державно-територіальними одиницями). Тому в останні роки він все частіше замінюється поняттями “територіальна організація державної влади”, “організація державної влади”, “політико-територіальний устрій держави”. В даній статті термін Д.у. використовується в розумінні “політико-територіальний устрій держави”.

Політико-територіальний устрій держави – це елемент форми держави, що характеризує внутрішню структуру держави, спосіб її політичного і територіального поділу та зумовлює визначені взаємовідносини органів всієї держави з органами її складових частин.

Маючи в основі владний характер, така організація державної влади є політичною (враховуючи економічні, історичні, етнічні фактори, має політичні цілі). І цим вона відрізняється від географічних понять (Карпати) або економічних зон (Донбас). Політико-територіальний устрій – це організація території, а не влади сама по собі, тобто мова йде про повноваження певних територіальних одиниць.

Політико-територіальний устрій включає власне політико-територіальний поділ (суб’єкти федерації, які можуть мати елементи державності) та адміністративно-територіальний поділ. До числа основних різновидів політико-територіального устрою традиційно відносять: унітарну державу, федераційну державу, конфедерацію держав. *Унітарна* – це проста, єдина держава, частинами якої є адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак державного суверенітету; в ній існує єдина система вищих органів і єдина система законодавства. *Федеративна* – це складна, союзна держава, частини якої є державними утвореннями, що наділені тією чи іншою мірою державним суверенітетом та іншими ознаками державності; в ній поряд з вищими федеральними органами і федеральним законодавством існують вищі органи та законодавство суб’єктів федерації; федерації можуть бути побудовані за територіальним або національно-територіальним принципом. *Конфедерація* – це тимчасовий союз держав, що утворюється для досягнення політичних, військових, економічних та інших цілей. У зв’язку з цим конфедерацію держав не можна розглядати як класичну форму політико-територіального устрою. Конфедерація не

наділена суверенітетом, оскільки в ній відсутні загальний для суб’єктів центральний державний апарат, а також єдина система законодавства (хоча подекуди зустрічаються елементи конституційно-правових відносин). Такі елементи мають деякі союзи і співдружності держав (Європейський Союз). У межах конфедерації можуть створюватися союзні органи, але лише з тих проблем, заради вирішення яких суб’єкти конфедерації об’єдналися.

Протягом останніх десятиріч у політико-територіальному устрої держав складаються нові тенденції, сутність яких полягає у наступному: зростає чисельність федеративних держав; утворюються регіони, що охоплюють кілька областей і навіть суб’єктів федерації. Такі регіони створюються не актами центральних органів, а знизу, шляхом угод. Хоча метою їх утворення є координація економічних питань, інколи вони відіграють і політичну роль, виступаючи з певними спільними вимогами; в рамках адміністративно-територіальних одиниць, або з окремих частин адміністративно-територіальних одиниць, їх груп утворюються спеціальні округи. Вперше вони виникли в США, а тепер існують і в інших країнах. Це не адміністративно-територіальні одиниці, але вони виконують деякі функції адміністративно-територіального управління з елементами громадських засад. Управління такими округами спеціалізовано, воно здійснюється особами, що призначаються чиновниками органів публічної влади. При них діють консультативні ради, що формуються населенням шляхом виборів.

Літ.: Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – Х. : Консум, 2008; Чиркин В. Є. Современное государство / В. Є. Чиркин. – М. : Международные отношения, 2001; Федерализм: теория, институты, отношения (сравнительно-правовые исследования). – М. : [б. и.], 2001.

Дубенко С.Д., Купрійчук В.М.

ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ СТАНДАРТИ – встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій.

Д.с.с. дають уявлення про матеріальні та соціальні блага чи їх сукупність, що забез-

печують “нормальні” (для даної країни та даного часу), “гідні” (з точки зору населення) рівень та якість життя. З їх допомогою можна характеризувати рівень життя населення, який фактично склався на сьогодні у країні, визначити, наскільки фактичні показники відповідають показникам, що описують бажаний рівень життя. Зокрема, **Д.с.с.** застосовують для характеристики рівнів такого соціально-економічного явища, як малозабезпеченість населення.

Головна мета запровадження **Д.с.с.** – забезпечити мінімізацію соціального ризику, сприяти зменшенню соціального напруження та створити умови для стабільного, прогнозованого соціального відтворення.

Д.с.с. вирішують такі завдання:

- визначення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, окремих Конституцією України;
- визначення пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсів для їх реалізації;
- окреслення та обґрунтування розмірів видатків Державного бюджету України, бюджету АР Крим та місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери.

Принципи, які покладені в основу формування **Д.с.с.:**

- забезпечення визначених Конституцією України соціальних прав та державних соціальних гарантій достатнього життєвого рівня для кожного;
- законодавчого встановлення найважливіших **Д.с.с.** і нормативів;
- диференційованого за соціально-демографічними ознаками підходу до визначення нормативів;
- наукової обґрунтованості норм споживання та забезпечення;
- соціального партнерства;
- гласності та громадського контролю при їх визначенні та застосуванні;
- урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального захисту та трудових відносин.

На основі **Д.с.с.** визначаються розміри основних соціальних гарантій: мінімальних розмірів заробітної плати та пенсії за віком, інших видів соціальних виплат і допомоги. Закон України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” виз-

начає такі основні сфери застосування **Д.с.с.**, як доходи населення; соціальне обслуговування; житлово-комунальне обслуговування; транспортне обслуговування та зв’язок; охорона здоров’я; забезпечення навчальними закладами; обслуговування закладами культури; обслуговування закладами фізичної культури та спорту; побутове обслуговування, торгівля та громадське харчування.

Базовим **Д.с.с.** є прожитковий мінімум, встановлений законом, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров’я та освіти.

Д.с.с. становлять основу для розрахунку видатків на соціальні цілі та формування на їх основі бюджетів усіх рівнів та соціальних фондів, міжбюджетних відносин, розробки загальнодержавних і місцевих програм економічного та соціального розвитку.

Д.с.с. є важливими індикаторами ефективності реалізації соціальної політики, оскільки прожитковий мінімум характеризує подолання бідності; мінімальний споживчий бюджет свідчить про досягнення соціально-прийняттого достатку; бюджет високого достатку визначає добробут.

Систему **Д.с.с.** слід постійно вдосконалювати, тобто застарілі показники потрібно замінювати новими, які більш точно виражають цілі соціального розвитку, зростаючий рівень потреб населення. Саме встановлення й систематичне оновлення державних соціальних стандартів і нормативів можуть відіграти конструктивну роль у визначенні структури, масштабів і динаміки прояву потреб людей, які держава прагне задовольнити.

Літ.: Закон України про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії // Відом. Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 409; Собченко В. В. Трансформація системи державного управління соціальним захистом населення : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Собченко В. В. – Х. : [б. в.], 2005. – 210 с.; Крентовська О. П. Управління державними соціальними гарантіями в Україні : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Крентовська О. П. – К. : [б. в.], 2005. – 226 с.; Капильцова В. В. Соціальні гарантії в умовах становлення ринкових відносин в Україні : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.01.01 / Капильцова В. В. – Донецьк : [б. в.], 2002. – 20 с.

Ярош Н.П.

ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКА ІНФОРМАЦІЯ – частина соціальної інформації, яка виділена з її загального масиву за критерієм використання в державно-управлінських відносинах. Містить дані щодо розвитку політичної, економічної, соціальної, гуманітарної та екологічної ситуації в країні, динаміки державно-управлінських процесів. Критична важливість **Д.-у.і.** для цих процесів зумовлюється тим, що управлінська діяльність за своїм предметом, з яким вона нерозривно пов'язана, є інформаційною. В основі своїй така діяльність є пошуком, відбором, закріпленням (фіксацією) і введенням в суспільні процеси, у свідомість, поведінку і діяльність людей управлінської інформації.

Джерелами, що породжують **Д.-у.і.**, є: норми законодавчих та інших актів; керівні настанови й доручення державних органів; факти, що виявляються в процесах контролю; взаємодія громадськості з державними органами; проблемні, конфліктні, екстремальні та інші ситуації під час здійснення державного управління тощо. **Д.-у.і.** має самостійну цінність, а також використовується під час формування нормативно-правових документів, прийняття та реалізації управлінських рішень. Вона має свої специфічні закономірності функціонування і розвитку, здатна до випереджувального впливу на державну політику, виступає безпосередньою причиною, що визначає вибір того або іншого варіанта державно-управлінського рішення, поведінки різних соціальних груп і окремих громадян, переведення системи державного управління в новий стан з метою більш ефективного впливу на суспільну життєдіяльність. **Д.-у.і.** можна класифікувати за різними критеріями та ознаками, зокрема як офіційну і неофіційну, загальнозначущу й відомчу, за змістом і цільовим призначенням, за мірою доступності, а також за часовим виміром (інформація про минуле, у режимі реально часу, прогнози щодо майбутнього). У державному управлінні **Д.-у.і.** розглядається з погляду актуальності, достовірності, оперативності, достатності й адекватності для прийняття відповідних рішень. Мета інформаційного забезпечення органів державної влади полягає в тому, щоб на базі зібраних початкових даних отримати оброблену, узагальнену інформацію, яка має стати основою для прийняття управлінських рішень.

Досягається ця мета шляхом збору первинної інформації, її зберігання, розподілу між структурними підрозділами відповідних державних органів та їхніх працівників, підготовки до переробки, власне переробки, надання її органу управління в переробленому вигляді, аналізу, забезпечення прямих і зворотних зв'язків у її циркуляції, організації документообігу тощо. Зважаючи на сучасні потоки інформації, ефективне розв'язання цих завдань, оптимізація інформаційного забезпечення органів державної влади неможливі без використання засобів обчислювальної техніки й нових інформаційних технологій. Ефективність рішень, що приймаються органами державної влади, залежить також від якості інформації, засобів і методів її обробки. Надмірна інформація може ускладнити прийняття рішення так само, як і її брак. Тому однією з найважливіших проблем інформаційного забезпечення державних органів є визначення його достатності. Характер та обсяг інформації, що отримується органами державної влади, повинні відповідати покладеним на них функціям. Враховуючи функціональний і структурний аспект реформування системи органів державної влади, можна визначити відповідні тенденції зміни інформаційного їх забезпечення. Структурний аспект перебудови цих органів неминуче спричинює зміну спрямованості потоків інформації, а функціональний – викликає якісні зміни в самій інформації.

Ще один важливий аспект циркуляції **Д.-у.і.** пов'язаний з тим, що одним з базових принципів діяльності сучасних органів державної влади вважається прозорість. Реалізація цього принципу передбачає систематичне інформування громадськості про діяльність зазначених органів – односторонній зв'язок, в якому владні структури виробляють та надають інформацію для використання громадянами. Ця діяльність охоплює як надання доступу до **Д.-у.і.** на вимогу громадян, так і активні заходи органів державної влади щодо поширення інформації серед громадськості. З точки зору фахівців ПРООН, доступна і зрозуміла інформація є одним із важливих інструментів, що дають людям змогу брати участь у процесах вироблення політики та впливати на рішення стосовно їх життя. Базовим компонентом інформування про діяльність органів державної влади є закони, що дають права на доступ до інфор-

мації, яка перебуває у віданні цих органів. На практиці організація та спосіб функціонування державних установ щодо підтримки доступу до інформації є визначальними факторами впливу на зміст, формат і умови одержання **Д.-у.і.** для громадян. Враховуючи це, у більшості європейських країн у структурі кожного державного органу було запроваджено інформаційні служби, що виконують такі групи завдань: консультативні послуги для службовців державних органів; комунікації зі ЗМІ; надання інформації громадянам; дослідження й аналітична робота; координація інформаційної політики та покращення інформаційних потоків усередині органів влади.

Принципові зміни у функціонуванні **Д.-у.і.** пов'язані з розвитком електронного урядування, що відбувається за трьома сегментами: “уряд – бізнес” (G2B); “уряд – уряд” (G2G); “уряд – громадяни” (G2C). Наприклад, на сьогодні у багатьох країнах світу всі значні державні установи мають власні веб-сайти, які об'єднують спільний урядовий портал як “парадний вхід” з доступом до всіх сайтів органів влади, з розміщенням на Інтернет-сторінках інформаційних продуктів та можливістю підписатися на розсилки електронною поштою. Веб-сайти органів влади обладнані пошуковими системами, що дають змогу швидко і зручно знайти потрібну інформацію. Коло інформаційних продуктів, що оприлюднюються на веб-сайтах органів влади у розвинутих країнах світу, є дуже широким. Важливим напрямом є також розвиток електронних консультацій, наприклад відкриття на веб-сайтах органів державної влади сторінок коментарів, розробка спеціальних засобів роботи цих органів із зверненнями громадян за допомогою Інтернету, використання веб-форумів тощо. Загалом можна припустити, що в недалекому майбутньому функціонування **Д.-у.і.** у системі електронного урядування з відповідним переліком стандартів, напевне, охопить всі країни світу. Прикладом таких стандартів може слугувати використання електронних цифрових підписів і надання юридичної сили електронним документам.

Літ.: *Державне управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.) та ін. ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.; *Доступ до інформації та електронне урядування* / авт.-упоряд. М. С. Демкова, М. В. Фігель. – К. : Факт, 2004. –

336 с.; *Атаманчук Г. В.* Теорія державного управління : курс лекцій / Г. В. Атаманчук. – 4-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2006. – 584 с.; *Мельник А. Ф.* Державне управління : підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с.; *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 394 с.; *World public sector report 2003 : E-Government at the crossroads* / ed. by G. Bertucci, J. Szeremeta. – New York : United Nations, 2003. – 243 p.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИЙ ПРОЦЕС (англ. public management process) – свідомо і цілеспрямована послідовна діяльність, пов'язана з реалізацією державно-владних повноважень суб'єктами державного управління, унаслідок чого відбувається зміна суспільних станів, подій і явищ. **Д.-у.п.** являє собою сукупність неперервних взаємопов'язаних дій та функцій, спрямованих на забезпечення досягнення цілей держави.

Д.-у.п. спрямований на впровадження в життя державної стратегії та політики і є основним способом реалізації суб'єкт-об'єктних відносин на державному рівні, де суб'єктом державного управління є система державної влади у вигляді спеціально утворених органів, між якими розподілені певні функції державного управління, а об'єктом державного управління є все суспільство.

Основними елементами **Д.-у.п.**, які можуть виконуватися в різних комбінаціях та послідовності на різних етапах становлення і розвитку держави, є:

- визначення форми державного правління;
- визначення державного режиму;
- визначення державного устрою;
- визначення основних цілей і функцій держави, їх пріоритетності;
- розподіл повноважень між вищими органами державної влади (між гілками влади);
- визначення стратегії розвитку держави;
- визначення структури органів державної влади (відповідно до стратегічних цілей та функцій держави);
- визначення або коригування завдань і функцій органів державної влади;
- розроблення державної політики за основними напрямками діяльності держави;
- програмування (формування плану дій), розроблення сценаріїв і графіків реалізації

функції органів державної влади (складу та послідовності завдань, програм, проектів, інших заходів);

- складання бюджету (розрахунок обсягу витрат і розподіл ресурсів за роботами, запланованими для досягнення цілей);

- реалізація державної політики (оперативне та тактичне управління).

У будь-якій країні **Д.-у.п.** утворюється внаслідок взаємодії системи або окремих органів державної влади та управління (суб'єкт) із суспільством або між собою (об'єкт такого управління). Це, насамперед, процес вироблення та реалізації регулюючих, організуючих і контролюючих впливів у будь-яких сферах і галузях суспільства, що покладений в основу діяльності органів державної влади та управління. Його характеристики і властивості безпосередньо пов'язані із становленням і розвитком системи державної влади та суспільства й відображають як їх особливості, так і особливості відповідних державно-управлінських (суб'єкт-об'єктних, суб'єкт-суб'єктних і об'єкт-суб'єктних) відносин у часовому вимірі.

Процес державного управління є формою існування динамічної системи таких відносин. Це узагальнений інтегрований процес, який фактично складається з численних процесів державного управління, що конкретизуються на циклах управління через визначення певних суб'єктів та об'єктів управління. Саме дослідження узагальненого процесу дає змогу правильно оцінювати проблемні ситуації становлення і розвитку державного управління в країні, оскільки згідно із закономірністю цілісності системи в ній виникають інтегративні якості, не властиві окремим компонентам.

Ефективність процесу державного управління залежить від дієздатності системи державної влади та стану суспільства, рівня та активності суспільної діяльності. Як зазначав відомий український учений В.Цветков, методологічно істотним для дослідження проблеми визначення ефективності державного управління є фіксування того, в якому режимі функціонує управління. За його оцінкою, державне управління може здійснюватися в двох режимах – нормальному та надзвичайному.

Така дуальна оцінка допомагає краще зрозуміти сутність проблемної ситуації розвитку процесу державного управління, яка з

позиції системної філософії виникає внаслідок невідповідності існуючого і бажаного стану як цього процесу, так і в цілому системи державного управління. На думку Г.Атаманчука, проблемна ситуація породжується діалектикою життя і виникає тоді, коли стає явною необхідність зміни цілей та параметрів діяльності, що задані.

Вищезазначена проблемна ситуація виникає в основному за двох умов: у зв'язку з постановкою нових цілей розвитку (нормальний режим управління) та внаслідок кризового розвитку подій у державі (надзвичайне або кризове управління). Інакше кажучи – це або проблема досягнення нового, кращого за те, що було, або проблема втрати останнього, перша з яких пов'язана з усвідомлюваною зміною межі майбутнього, а друга – з неочікуваним порушенням межі існуючого. Відповідно виникає різне ставлення та різні підходи до вирішення таких проблем. У першому випадку має здійснюватися управління за відхиленням, тобто за розбіжністю між параметрами функціонування об'єкта управління та цілями управління, а в другому – за збуренням, коли керуюча система, в нашому випадку суб'єкт державного управління, реагує на можливість відхилення від стану нормального функціонування об'єкта управління внаслідок зовнішніх причин.

За нормального режиму управління в сучасній світовій практиці процес державного управління, як правило, набуває характеру стратегічного, а при кризовому управлінні він, як зазначав В.Цветков, забезпечується в рамках чинних законів політичної боротьби, обмеження прав і свобод громадян, а також значного звуження дії механізмів саморегуляції. Відповідно до положень теорії синергетики (синоніми – теорія дисипативних структур, теорія динамічного хаосу), з одного – системна криза свідчить, що вичерпані ресурси колишніх джерел розвитку відповідної системи й руйнівні процеси набули переваги, а з другого – дезорганізація створює нові можливості для поновлення процесу самоорганізації.

Літ.: Атаманчук Г. В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы) : учеб. пособие / Г. В. Атаманчук. – М. : ОАО “НПО “Экономика”, 2000; Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко // Ч. 1. Теоретико-методологічні засади. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред.

В. Б. Авер'янова. – К. : Видавн. дім “Ін Юре”, 2002; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Нижник Н. Р. Державне управління в Україні: організаційно-правові засади* : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2002; *Цветков В. В. Державне управління : основні фактори ефективності (політико-правовий аспект)* / В. В. Цветков. – Х. : Право, 1996.

Бакуменко В.Д.

ДЕРЖАВОЗНАВСТВО – наука про походження, сутність, ознаки, типи, форми, функції, механізми, основні закономірності та фактори розвитку держави, її інститути. Д. є предметом низки наук, насамперед філософії, історії, політології, загальної теорії держави і права, конституційного права. Характеризується певними підходами до визначення сутності держави та її соціального призначення, а також до питань виникнення як особливої форми організації суспільства. Важлива складова Д. – теорії походження держави, що обґрунтовують найсуттєвіші причини та шляхи зародження і виникнення держави (теологічна, патріархальна, органічна, договірна, суспільного насильства, марксистсько-ленінська, народонаселення, географічного детермінізму тощо). Іншими складовими Д. є погляди на сутність держави: демократичні теорії характеризують її як засіб забезпечення соціального компромісу та урівноваження різноманітних суспільних інтересів (теорії “плюралістичної демократії”, “змішаного суспільства”, “загального добробуту”, “конвергенції”, “нічного сторожа” та ін.); авторитарні – визначають державу як засіб реалізації та забезпечення інтересів певної соціальної групи (теорії “еліти”, “держави начальників”, “сильної держави”, “тоталітарної держави”, “технократії” тощо). В аспекті з’ясування соціального характеру державу досліджують як: організацію соціально неоднорідного суспільства, що забезпечує інтереси панівних груп засобами примусу (теорія класової держави); організацію влади, засновану на правових приписах і положеннях, що діє в їх межах (теорія правової держави); засіб забезпечення прав і свобод суб’єктів (теорія демократичної держави); засіб надання різноманітних соціальних послуг насе-

ленню, забезпечення природних прав і свобод людини та громадянина (теорія соціальної держави); засіб законодавчого виправдання всевладності адміністративних органів і можливості їх вторгнення у сферу мінімальної невід’ємної свободи людини та обмеження її прав (теорія поліцейської держави). Важливим напрямом Д. є визначення національних особливостей певної держави, зумовлених історією, традиціями, менталітетом нації, рівнем розвитку суспільства, що виявляється у формі держави, державній мові, органах державної влади, державних символах тощо.

Літ.: *Четвернин В. А.* Поняття права и государства: Введение в курс теории права и государства / В. А. Четвернин. – М. : [б. и.], 1997; *Селіванов В. М.* Становлення сучасної парадигми державознавства і державотворення в Україні / В. М. Селіванов // *Ідеологія державотворення в Україні: Історія і сучасність*. – К. : [б. в.], 1997; *Енциклопедія Сучасної України*. – К. : [б. в.], 2007. *Ковбасюк Ю.В., Купрійчук В.М.*

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ – самостійність у підходах до управління з урахуванням багатоманітності місцевих особливостей при збереженні єдності в основному, суттєвому; виявляється у делегуванні повноважень від органів державного управління до місцевого самоврядування. На практиці виявляється як передавання частини функцій державного управління центральних органів виконавчої влади місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, розширення повноважень нижчих органів за рахунок вищих за рівнем. Децентралізація і централізація є парними категоріями, вони позначають певне явище, дії, форму організації чи характеристику дій з управління. Децентралізацію і централізацію можна розглядати як певні дії щодо збільшення або зменшення кількості повноважень і відповідальності органів влади, структурних підрозділів або посадових осіб, що перебувають на різних ієрархічних рівнях тієї чи іншої системи управління (державою, галузю, установою, колективом людей тощо). Це характеристика розвитку системи (динамічна), але вона може бути і статичною, коли здійснюється порівняння організації управління в різних системах, йдеться про рівень централізації (наприклад у демократичних і тоталітарних державах). Враховуючи те, що

сутністю управління є відносини між учасниками процесу, централізація і децентралізація – це характеристики відносин між суб'єктом і об'єктом управління, що відображають розподіл повноважень та відповідальності у прийнятті рішень стосовно внутрішніх відносин і зовнішніх зносин системи. Виходячи із завдань подальшої демократизації українського суспільства доцільно розглядати **Д.д.в.** у широкому та вузькому розумінні. Перший підхід – це відносини між державою та громадянським суспільством, а саме – збільшення прав щодо прийняття рішень людини, громадських організацій і зменшення їх у органів державної влади. Другий стосується традиційного погляду на проблему – перерозподілу повноважень між органами влади, що належать до різних рівнів ієрархії, та суб'єктами місцевого самоврядування. Науково-прикладні та методичні розробки з цього питання можуть суттєво допомогти практичному руху українського суспільства до європейських стандартів суспільного життя. Позитивний результат на цьому шляху може бути досягнутий тільки в разі використання комплексного підходу, тобто **Д.д.в.** має відбуватися паралельно у відносинах “державна – громадянське суспільство”, “органи влади – людина”, “державна виконавча влада – місцеве самоврядування”, “керівництво установи – структурні підрозділи”, “керівник – підлеглий”. Фактичне співвідношення централізації і **Д.д.в.** у суспільстві чи в установі свідчить про реальний стан справ з урахуванням інтересів населення чи підлеглих у процесах управління. Високий рівень централізації відображає нехтування інтересів об'єкта управління, і навпаки. Тобто **Д.д.в.** у широкому та вузькому розумінні означає підвищені можливості з реалізації інтересів, прав і свобод населення.

Значущість характеристик управлінських відносин, що досліджуються, підкреслюється ще й тим, що вони мають системоутворюючі властивості. Централізація сприяє зміцненню цілісності системи, а децентралізація є умовою поширення багатоманітності, яка забезпечує її динамізм і стійкість. Надмірна централізація заважає розвитку елементів системи, безконтрольна **Д.д.в.** знижує рівень керованості, що може стати причиною розвалу системи. Наочними прикладами є управління в Радянському Союзі і

Польському князівстві середньовіччя. У зв'язку з цим дуже важливим є визначення оптимального співвідношення цих характеристик в окремих системах (державна, регіон, установа).

Проблеми **Д.д.в.** досліджуються в працях таких науковців, як В.Б.Авер'янов, І.А.Грицяк, С.Д.Дубенко, Л.Т.Кривенко, Н.М.Мироненко, П.І.Надолішний, Н.Р.Нижник, В.А.Скуратівський, В.В.Цветков тощо.

Літ.: *Державне управління в Україні: централізація і децентралізація* : монографія / кол. авт. ; відп. ред. проф. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 448 с.; *Державне управління і менеджмент* : навч. посіб. у табл. і схемах / Г. С. Одінцева, Г. І. Мостовий, О. Ю. Амосов та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Г. С. Одінцової. – Х. : ХарPI УАДУ, 2002. – 492 с.; *Державне управління та державна служба* : словник-довідник / уклад. О. Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.; *Малиновський В. Я.* Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, допов. і випр. – К. : Центр сприяння інституц. розв. держ. служби, 2005. – 254 с.; *Одінцева Г. С.* Теорія та історія державного управління : навч. посіб. / Г. С. Одінцева, В. Б. Дзюндзюк, Н. М. Мельтохова та ін. – К. : Видавн. дім “Професіонал”, 2008. – 288 с.

*Одінцева Г.С., Мельтохова Н.М.,
Миронова Н.С.*

ДЖЕРЕЛА УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ (англ. source of improving governance) – джерела, ресурси та чинники, ефективне використання яких дає змогу вдосконалити державне управління, серед яких:

- територіальний чинник, пов'язаний із раціональним розподілом державної влади і державного управління по території держави;
- соціальний чинник, що передбачає орієнтацію державного управління на інтереси всіх класів, соціальних прошарків, професійних груп, національних і конфесійних структур суспільства, а також можливе широке залучення громадян в управлінські процеси (демократизм державного управління);
- технологічний чинник, що криється у використанні нових технологій управління, створенні локальних автоматизованих систем управління і формування єдиної інформаційної системи державного управління;
- правовий чинник, що дає змогу упорядковувати за допомогою правового регулювання і виконання відповідних норм поведінку

та діяльність учасників управлінських процесів, а також системну взаємодію управлінських елементів;

- організаційний чинник, викликаний високою динамікою організаційних відносин і необхідністю постійної зміни організаційних структур під впливом економічних, соціальних і духовних інновацій та зміни цілей державного управління;

- кадровий чинник, зумовлений актуальністю залучення до державного апарату висококваліфікованих фахівців і необхідністю розвитку їхніх навичок під час здійснення управлінської діяльності;

- чинник зміцнення взаємозв'язків із суспільством і подолання відчуження державного апарату (влади) від громадян.

Крім вищезазначених, існує ще низка чинників впливу суспільних трансформацій на ефективність і результативність державного управління, які з повним правом можна віднести до **Д.у.д.у.** Серед основних з таких чинників за пріоритетністю впливу наведемо: ціннісний, політичний, інноваційний, функціональний, мотиваційний, інформаційний чинники.

Ціннісний чинник безпосередньо пов'язаний із культурою організації, він є найбільш істотним її рівнем. На думку відомого вченого Е.Шайна, культура організації – це результат відповідної реакції на дві головні проблеми, якими опікується кожна організація, а саме: на потребу адаптації і виживання в певному оточенні та на потребу у внутрішній інтеграції. Оскільки можна розглядати європейський вибір України як реакцію держави на потребу адаптації і виживання в сучасному світі та на потребу у внутрішній інтеграції, то внаслідок такого вибору слід чекати зближення національної культури з європейською. Найбільш істотним рівнем такої культури, безумовно, є європейські цінності. Водночас вплив ціннісних орієнтацій, які переважають у культурі більшої спільноти, може набути форми зобов'язань, які певним чином обмежують діяльність меншої організації. Використання впливу ціннісного чинника на процеси державного управління, визначення шляхів та умов приведення останнього до європейського рівня демократії та суспільної культури є важливим **Д.у.д.у.**

Політичний чинник пов'язаний, з одного боку, з процесами отримання, утримання,

передачі влади, боротьби за неї, а з другого – з розробкою і реалізацією державної політики. Чинники політичної і аналітичної доцільності та їх співвідношення при прийнятті управлінських рішень заслуговують на особливу увагу. У практиці на рівні державного управління аналітична доцільність, як правило, поступається політичній. Це пов'язано з певними політичною, економічною і соціальною платформами тих сил, які прийшли до влади. Безумовно, що управлінське рішення, яке не відповідає програмам і ціннісним настановам таких сил, підтримуватися ними не буде. Аналіз та врахування впливу політичного чинника на процес державного управління, формування та розвиток наукового напрямку аналізу державної політики є важливим і актуальним **Д.у.д.у.**

Інноваційний чинник характеризується двома складовими: здатністю системи державного управління приймати принципово нові, нетрадиційні управлінські рішення з позиції функціонально-технологічного підходу, а також здатністю системи державного управління підтримувати інновації, стимулювати їх впровадження в життя. Інноваційний характер державного управління активізують процеси європейської інтеграції, які передбачають прискорення впровадження в українську практику державного управління не тільки сучасних європейських норм і цінностей, а й відповідних наукових, освітніх, технологічних і економічних інновацій. Розроблення нових сучасних методів і технологій суспільного управління, соціоінженерна підтримка широкого впровадження інновацій у всі сфери, галузі, види суспільної діяльності, безумовно, можна віднести до **Д.у.д.у.**

Функціональний чинник завжди пов'язаний із технологіями управління. Однією з найбільш поширених з них є раціональна модель прийняття рішень, що передбачає: виявлення і діагностування проблеми, формулювання обмежень і критеріїв для прийняття рішень, виявлення альтернатив, оцінку альтернатив, вибір найкращої з альтернатив. Відомі спроби синтезу й інших моделей прийняття рішень, зокрема правової (акцент на процесі прийняття рішень, їх відповідальності, правовому аспекті), політичної (акцент на політичних чинниках впливу на прийняття рішень), соціально-психологічної (акцент на особистісних і групових чинниках впливу, поведінці). Жодна з цих моделей

не забезпечує повноту опису процесу прийняття рішень, тому вважається доцільним їх або комплексне, або ситуативне застосування спільно з моделлю раціонального прийняття рішення. Удосконалення технологій управління, зокрема прийняття управлінських рішень та підвищення їх ефективності й результативності є одним з головних **Д.у.д.у.** Мотиваційний чинник пов'язується з теоріями мотивації, які базуються на аналізі потреб і процесу. Ключовими поняттями теорії мотивації є зусилля, організаційні цілі і індивідуальні потреби. Задоволення потреб працівників є основною метою мотиваційних зусиль. Особливої уваги заслуговує теорія, запропонована К.Алдерфером, оскільки вона підтверджується практикою, що передбачає три рівні потреб, однаково важливих для людини, а саме: Ж – життєві потреби (фізіологічні і безпека); В – потреби міжособистісних відносин; З – потреби в підвищенні поваги і самореалізації. Ефективні підходи та засоби мотивації управлінської праці, зокрема на рівні державного управління та в системах державної служби й служби в органах місцевого самоврядування, є одним із важливих **Д.у.д.у.** Інформаційний чинник є пов'язаним із забезпеченням управлінської праці необхідною, достатньою та релевантною інформацією. Порушення цієї умови може призвести до невдач або навіть неправильних управлінських рішень. У практиці державного управління широко використовуються програмні комплекси та комп'ютерні системи, які накопичують і надають управлінням та службовцям оперативну інформацію про законодавчі та інші нормативно-правові акти, дають можливість отримувати прогностичні модельні оцінки з макроекономічних питань, спростити проектування та інше. На сьогодні мова йде про прискорення інформатизації та комп'ютеризації державного управління в аспекті створення його електронної системи на всіх рівнях – від парламенту і уряду до органів місцевого управління та місцевого самоврядування. Це сприятиме формуванню інформаційних та технологічних умов для подальшої демократизації держави, прозорості діяльності управлінських інституцій, розвитку самоврядування. В умовах переходу до інформаційного суспільства наукове забезпечення та супровід подальшого

розвитку інформатизації системи та окремих складових державного управління, безумовно, є одним із найсуттєвіших **Д.у.д.у.**

Літ.: Атаманчук Г. В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы) : учеб. пособие / Г. В. Атаманчук. – М. : ОАО “НПО “Экономика”, 2000; Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко // Ч. 1. Теоретико-методологічні засади. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Організаційна поведінка* / Д. Гелрігел, Дж. В. Слокум-молодший, Р. В. Вудмен, Н. С. Тренінг ; пер. з англ. І. Тарасюк, М. Зарицька, Н. Гайдукевич. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001; *Цветков В. В. Державне управління : основні фактори ефективності (політико-правовий аспект)* / В. В. Цветков. – Х. : Право, 1996.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

ДИДАКТИЧНИЙ КРЕДИТ – один з критеріїв порівняння якості вищої освіти у різних ВНЗ, який забезпечує студентам право вільного вибору дисципліни відповідно до структурно-логічних схем із метою вчасного і якісного їх засвоєння.

У вищій освіті різних країн застосовуються кредитні системи, які за основним призначенням та метою використання кредитів можна умовно поділити на дві основні групи: залікові та накопичувальні.

Накопичувальна кредитна система має повноцінно використовувати дистанційну форму навчання та сприяти її ефективному функціонуванню, оскільки дистанційне навчання на початку свого розвитку було орієнтоване не на повну і завершену підготовку фахівця, а на вибіркові, обмежені за обсягом навчальні курси, призначені для людей різного віку та рівня фахової підготовки. Такі курси, зазвичай, призначалися для підвищення кваліфікації та певною мірою були ізольовані від традиційного навчального процесу, що зумовлювало основний характер дистанційного навчання – надання короткотривалих освітніх послуг. За вимоги забезпечення кредитними системами навчання протягом життя дистанційна освіта постає як повноцінна форма навчання, спроможна ефективно інтенсифікувати навчальний процес. В ідеалі переважне використання такої форми навчання, як дистанційна,

має бути достатнім для присвоєння академічної кваліфікації.

Перспективну вітчизняну кредитну систему можна визначити як освітню технологію, що ґрунтується на застосуванні залікових освітніх одиниць (залікових кредитів), які дають змогу, ураховуючи індивідуальні потреби особистості, забезпечити протягом життя незалежно від форми навчання суспільно значущий напрям і актуальний рівень її фахової підготовки.

Заліковий кредит – відносна одиниця виміру результатів навчання (рівня знань та вмінь), одержаних студентом під час вивчення фрагменту курсу – змістового модуля. Заліковий кредит кількісно вказує, яка частка від усіх результатів навчання, запланованих освітньо-професійною програмою, припадає на знання і вміння з опанованого змістового модуля, та передбачає максимальний термін вивчення такого модуля. Таким чином, під час визначення залікового кредиту поряд із встановленням різнорівневих результатів навчання слід додатково врахувати обсяг навчального матеріалу, його рівень і значущість, а також нормативний термін вивчення.

Додатковими ідентифікаторами залікового кредиту можуть бути: рівень кредиту, який визначається відповідним рівнем програмних вимог до знань, умінь та видів діяльності. З огляду на це в змістових модулях навчальний матеріал має бути розподілений за:

- рівнями і передбачати відповідні форми контролю;
- напрямками академічної орієнтації кредиту (соціально-гуманітарні (загальноосвітні), методологічні, фундаментальні, професійно-орієнтовані);
- ступенем професійної актуальності кредиту, що відображає адекватність одержаних професійних компетенцій актуальним і перспективним вимогам ринку праці щодо кваліфікації спеціаліста.

Літ.: *Спірін О. М.* Фреймова модель кредитно-модульної системи / *О. М. Спірін // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І.Франка.* – 2006. – № 26. – С. 9–13.; *Основи нових інформаційних технологій навчання : посіб. для вчителів / Ю. І. Машбиць, О. О. Гокунь, М. І. Жалдак, О. Ю. Комісаров, Н. В. Морзе ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України ; Ін-т змісту і методів навчання.* – К. : ІЗМН, 1997. – 260 с.; *Беспалько В. П.* Слагаемые педагогической технологии / *В. П. Беспаль-*

ко. – М. : Педагогика, 1989. – 190 с.; *Образцов П. И.* Психолого-педагогические аспекты разработки и применения в вузе информационных технологий обучения / *П. И. Образцов ; Орлов. гос. тех. ун-т.* – Орел, 2000. – 145 с.; *Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003–2004 рр.) / за ред. В. Г. Кременя.* – Тернопіль : Вид-во ТДПУ, 2004. – 147 с.

Ларіна Н.Б., Гришун Г.Ю.

ДИДАКТИЧНИЙ МОДУЛЬ (від лат. *modulus* – міра, зразок) – логічно завершена, системно впорядкована частина (блок) теоретичних знань і фактичних умінь із даної дисципліни, адаптованих до індивідуальних особливостей суб'єктів навчання з визначеним оптимальним часом на організацію їх засвоєння.

Модульне навчання – це пакет науково-адаптованих програм для індивідуального вивчення, що забезпечує навчальні досягнення студентів з різним рівнем попередньої підготовки. Модульне навчання зародилося в кінці 60-х рр. у англійських країнах. Принцип його полягав у тому, що студент більш самостійно може працювати із запропонованою йому індивідуальною навчальною програмою, яка включає цільовий план дій, банк інформації і методичне керівництво щодо досягнення поставлених дидактичних цілей.

Поділ навчального матеріалу на модулі, їх кількість, види поточного контролю та терміни його проведення визначаються та ухвалюються відповідною кафедрою, затверджуються науково-методичною комісією факультету і доводяться до відома студентів і викладачів. Кількість модулів з дисципліни рекомендується визначати з розрахунку: один модуль на 1–1,5 кредиту.

Відповідно до освітньо-кваліфікаційного рівня підготовки та структури компетенції формуються блоки модулів, що надалі становлять навчальні програми відповідної структури.

Модульна програма – це система засобів, прийомів, за допомогою яких досягається інтегруюча дидактична мета в сукупності всіх змістових модулів конкретної навчальної дисципліни.

- Принципи формування модульних програм:
- цільове призначення інформаційного матеріалу;
  - поєднання комплексних інтегруючих і окремих дидактичних цілей;
  - повнота навчального матеріалу в модулі;

- відносна самостійність елементів модуля;
- реалізація зворотного зв'язку;
- оптимальна передача інформаційного і методичного матеріалу.

Спільні знання та вміння мають бути відображені в спільних для напряму підготовки або спеціальності модулях. Спільними треба вважати такі модулі, введення яких диктується ідентичністю використаних засобів (методів, технологій, процедур, технічних і програмних засобів тощо) або нерозривні-

здійснюватися за ознаками расової, національної або державної належності, майнового стану, політичних або релігійних переконань, статі тощо. Одним із найбільш поширених видів Д.с. є позбавлення виборчих прав шляхом незаконної та безпідставної відмови у включенні до списку виборців, створення перешкод у реєстрації кандидатів. Згідно зі ст. 7 Загальної декларації прав людини всі люди рівні перед законом і мають право на рівний захист закону, на рівний захист від будь-якої

Зміст та структура залікового кредиту	Модулі		Інші види робіт	
	Модуль	Аудиторна робота	Складається з кількох змістових модулів: $3M_1+3M_2+3M_3+\dots 3M_n$	Лекції
	Модуль	Індивідуальна робота		$3M_{1i}$
			Консультації	
			Контрольні заходи (модульний контроль, залік, екзамен)	
	Модуль	Самостійна робота	$3M_{1c}$	Робота в лабораторіях (кабінетах) у позанавчальний час
				ІНДЗ
	Модуль	Самостійна робота	$3M_{2c}$	Робота в інформаційних мережах
				Опрацювання додаткової літератури
	Модуль		Курсова, кваліфікаційна робота	
	Модуль		Практики	Навчальна
	Модуль	Наукова робота	$3M_{1n}$	Виробнича
$3M_{2n}$				Публікації
$3M_{3n}$				Участь у конференціях
$3M_{4n}$				Участь в олімпіадах
$3M_{4n}$				Участь в інших конкурсах, отримання грантів тощо

дискримінації, що порушує цю декларацію, та від будь-якого підбурювання до такої дискримінації.

У сучасному світі дії, визнані як дискримінація, отримують політичний осуд, а в ряді випадків можуть мати й кримінальні наслідки.

Д.с. – політичні та соціальні утиски, які здійснюються панівним (домінуючим) у державі етносом щодо одного, кількох

або усіх непанівних етносів і проявляються при наданні громадянства, соціального судочинства, реалізації прав на соціальний захист і прав людини взагалі, наймі на роботу та звільненні з неї, в умовах праці та її оплати, вирішенні питань освіти та задоволенні інших культурно-інформаційних потреб. Д.с. має історично-психологічні та економічні мотивації, які в багатьох суспільствах зумовлені традиційним ставленням до етносів-чужинців як до ворогів.

стю вирішуваних завдань. Їх спільність визначається потребою відповідних компетенцій бакалавра та ідентичністю засобів у навчальному процесі.

Аудиторне навантаження в день на студента має становити 3-6 год., а тижневе – 18-28 год. Навчальні плани повинні містити максимум 6 навчальних модулів (дисциплін) у семестрі.
Літ.: Мороз І. В. Педагогічні умови запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу : монографія / І. В. Мороз. – К. : Т-во "Освіта України" : КОО, 2005. – 196 с.; Третяков П. І. Технологія модульного навчання : монографія / П. І. Третяков, І. Б. Сенновский ; за ред. П. І. Третякова. – М. : Нова шк., 1997. – 352 с.

Ларіна Н.Б., Грицун Г.Ю.

ДИСКРИМІНАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (від лат. Diskriminatio – розрізняю, розділяю) – навмисне позбавлення або обмеження прав окремих громадян, певних соціальних груп або громадських організацій. Д.с. може

здійснюватися за ознаками расової, національної або державної належності, майнового стану, політичних або релігійних переконань, статі тощо. Одним із найбільш поширених видів Д.с. є позбавлення виборчих прав шляхом незаконної та безпідставної відмови у включенні до списку виборців, створення перешкод у реєстрації кандидатів. Згідно зі ст. 7 Загальної декларації прав людини всі люди рівні перед законом і мають право на рівний захист закону, на рівний захист від будь-якої дискримінації, що порушує цю декларацію, та від будь-якого підбурювання до такої дискримінації.

У сучасному світі дії, визнані як дискримінація, отримують політичний осуд, а в ряді випадків можуть мати й кримінальні наслідки. Д.с. – політичні та соціальні утиски, які здійснюються панівним (домінуючим) у державі етносом щодо одного, кількох або усіх непанівних етносів і проявляються при наданні громадянства, соціального судочинства, реалізації прав на соціальний захист і прав людини взагалі, наймі на роботу та звільненні з неї, в умовах праці та її оплати, вирішенні питань освіти та задоволенні інших культурно-інформаційних потреб. Д.с. має історично-психологічні та економічні мотивації, які в багатьох суспільствах зумовлені традиційним ставленням до етносів-чужинців як до ворогів.

Літ.: Управління суспільним розвитком : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; Політологія: словник понять і термінів / за заг. ред. С. Г. Рябова. – К. : Видавн. дім "КМ Академія", 2001; Енциклопедія історії України / за заг. ред. В. М. Литвина. – К. : Вид-во "Наук. думка" НАН України, 2003.
Михненко А.М.

ДІАЛОГ КУЛЬТУР – поняття, що виражає ситуацію спілкування культур, яка у ХХ ст. стала особливо актуальною, адже виявило-

ся, що вони різноманітні й кожна з них є унікальною. Водночас у зв'язку з екологічними кризами, загрозою атомної війни виникла реальна проблема цілковитого знищення культур, надбання людства, до того ж деякі цивілізації (західноєвропейська, північноамериканська, японська та ін.) досягли такого науково-технічного рівня, коли продукована ними культура може поглинути культури менш технічно і науково розвинених народів. Оригінальне вирішення питання **Д.к.** запропонував Ю.Хабермас, який і ввів у науковий обіг поняття дискурсу. За таким поняттям спілкування має здійснюватися на засадах раціональної неупередженості, без надання будь-яких переваг тим чи іншим цінностям. Основною метою стають пошуки консенсусу між представниками різних культур. Низка питань діалогу культур розглянута представниками культурно-історичної школи (Ф.Гребнер, В.Шмідт, Й.Генкель та ін.).

Д.к. – різновид культурної взаємодії, що передбачає активний обмін культурними ідеями, цінностями. **Д.к.** є однією з найбільш значущих для культурної динаміки форм культурної комунікації. Виділяють такі рівні **Д.к.**: а) особистісний, пов'язаний з формуванням або трансформацією особистості під впливом зовнішніх, по відношенню до її природного культурного середовища, культурних традицій; б) етнічний, характерний для відносин між різними локальними соціальними спільнотами, часто в межах єдиного соціуму; в) міжнаціональний, пов'язаний з різноплановою взаємодією різних державно-політичних утворень та їх політичних еліт; г) цивілізаційний, що ґрунтується на поєднанні принципово різних типів соціальності, систем цінностей. У повсякденній практиці **Д.к.**, як правило, одночасно реалізується на усіх зазначених рівнях.

Виділяють різні форми і принципи взаємодії культур. З одного боку, це мирні, добровільні засоби взаємодії (передбачають взаємовигідну співпрацю на партнерських засадах), а з другого – примусові (реалізація власних завдань за рахунок інших). **Д.к.** може відбуватися як у конструктивно-продуктивних, так і конфліктних формах, що залежить від ступеня сумісності базових цінностей різних культур, їх здатності враховувати інтереси одна одної. Критична стадія протистояння світоглядних установок суспільства, різних

соціальних груп, особистостей, культурних меншин провокує культурний конфлікт, в основі якого – принципова несумісність базових цінностей різних культур. Практичні форми культурного конфлікту можуть мати різний масштаб і характер: від сварки побутового характеру до більш жорстких – релігійних та громадянських воєн, революційних та національно-визвольних рухів, геноциду, політичного переслідування інакомислення, насильницької зміни віри та міждержавного протистояння (стан “холодної війни”). Для культурних конфліктів характерним є вияв крайньої жорстокості й безкомпромісності, що часто проявляється у фізичному знищенні носіїв інших цінностей. Важливим завданням держави є уникнення і запобігання культурним конфліктам, чого можна досягти завдяки реалізації ідеї культурного поліформізму.

Однією з форм **Д.к.** є міжнародні відносини. Для міждержавної культурної взаємодії слугують такі міжнародні організації як ООН, ЮНЕСКО, а також широко використовується система соціальних інститутів усередині самих культур.

Літ.: *Школа* діалога культур. Идеи, опыт, перспективы / под ред. В. С. Библера. – Кемерово : АЛЕФ, 1993; *Библер В. С.* На гранях логики культуры. Книга избранных очерков / В. С. Библер. – М. : [б. и.], 1997; *Донец П. М.* Основы общей теории межкультурной коммуникации: научный статус, понятийный аппарат, языковой и неязыковой аспекты, вопросы этики и дидактики / П. М. Донец. – Х. : [б. и.], 2001.

Михненко А.М., Пантелейчук І.В.

ДОВІРА ДО ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ. Передумовою успішного функціонування політичної системи будь-якого суспільства є політична довіра громадян до обраних ними органів публічної влади – один із вкрай важливих для існування демократії факторів. Довіра пов'язує пересічних громадян з політичними інститутами, підвищуючи як легітимність цих інститутів, так і їх ефективність, оскільки, за твердженням С.Білошицького, успішне функціонування ліберально-демократичного режиму неможливе без високого рівня довіри громадян до інститутів влади. Це надзвичайно актуалізує дослідження феномену довіри як категорії управління в умовах глибинних соціально-політичних змін, яких зазнає сучасне суспільство.

У філософському розумінні “довіра” – це полюс у системі координат повсякденного людського існування. Етимологічно “мати довіру” (лат. – *credo*) означає “серце даю”, або “серце кладу”. Це категорія, яка формується у людини з її приходом у світ, ключовий критерій, на підставі якого індивід пізнає навколишню дійсність, аналізує її. Проблема довіри посідає ключове місце в аналізі поведінки людини в складних ситуаціях взаємодії, напр., під час вивчення міжособистісних конфліктів, соціальної напруженості в суспільстві. В останньому випадку одним із найважливіших чинників, що спричиняє соціальну напруженість, вважається недовіра до влади.

Поняття “довіра” в публічному управлінні завжди передбачає наявність щонайменше двох сторін у здійсненні взаємодії влади з громадськістю. Під довірою розуміється такий формат двосторонньої взаємодії зв'язку двох або більше рівноправних суб'єктів, який характеризується відповідністю цілей діяльності об'єкта і суб'єкта політики, визнанням можливостей суб'єкта задовольнити потреби об'єкта.

Відомий німецький учений М.Вебер, досліджуючи феномен довіри, запропонував концепцію соціальної дії. На його думку, будь-які дії мають значення тільки в певній системі цінностей, раціональна поведінка в рамках однієї системи може бути нераціональною в рамках іншої. Більш чітко виявлення ролі довіри характерне для ціннісно-раціонального типу дії, яка оперує основними цінностями, сприйнятими через засвоєння індивідом культурного коду суспільства. На думку М.Вебера, у сучасному світі дії індивіда не супроводжуються процедурами порівняльного аналізу наявних альтернатив й індивідуального вибору. В основу традиційної дії покладена не довіра, а віра, звичка або емоції. Напротивагу цьому раціонально-правова інституційна легітимність влади завжди базується на довірі громадян до устрою держави. Довіра, яка спочатку формується в міру міжособистісної взаємодії й співпраці в рамках формальних і неформальних інститутів громадянського суспільства, згодом стає основою для створення не тільки загальнонаціональної мережі інститутів громадянського суспільства, а й сприяє посиленню довіри до політичних інститутів, які діють, що сприяє формуванню грома-

дянської культури. Підтвердження цього знаходимо в концепції Т.Парсонса, згідно з якою довіра є однією з умов, що забезпечують суспільну стабільність. Проблема довіри розглядається науковцем у рамках концепції взаємообмінів ресурсами між підсистемами суспільства. Зокрема, у взаємообмінах із підсистемою інтеграції політика обмінює зобов'язання ефективною реалізацією колективної мети на довіру соціуму.

Довіра, на думку вчених, спрямована на очікування певної поведінки з боку об'єкта довіри, найчастіше – очікування виключно добрих намірів від партнера по взаємодії. Як правило, довіра надається тим, хто демонструє своєю поведінкою, що заслуговує на це. Партнеру по взаємодії приписується те, що він при нагоді докладе всіх зусиль для того, щоб застерегти від можливої шкоди того, хто йому довіряє. В цю ознаку вкладаються такі властивості, як розуміння, чесність, виконання обіцянок, сприяння, підтримка, допомога, вірність, відвертість тощо. Довіра до влади є вираженням сподівання, що органи публічної влади діятимуть на благо народу, задовольнятимуть нагальні інтереси та потреби суспільства.

Оскільки довіра стосується майбутніх дій інших, то вона приховує невизначеність і ризик, які є характерними її ознаками. Довіра не може виникнути, поки не буде ризику, який, у свою чергу, може призвести до недовіри. Інакше кажучи, необхідно піти на ризик помилитися для того, щоб визначити, чи має рацію те, чому ми довіряємо. Довіра перетворюється на ризиковий намір, оскільки з нею пов'язані такі явища, як уразливість, повна або часткова необізнаність про її наслідки.

Дослідники довіри звертають увагу на її яскраво виражену аксіологічну характеристику. Той, хто довіряє, очікує, що його не обдурять, не підведуть, не порушать морального зобов'язання. Якщо об'єкт довіри (орган публічної влади) добровільно бере на себе (і виконує) зобов'язання захистити інтереси громадянина, виконати свій моральний обов'язок у разі потреби, то ця взаємна довіра стає морально-психологічною основою для міцної і довгострокової співпраці. У зв'язку із цим довіра є ціннісно-етичною категорією моралі, яка уособлює відносини між людьми, між людиною і соціальною групою, між людиною

і державою, що базуються на високих етичних стандартах: доброчесності, вірності, відповідальності, чесності й правдивості партнерів по взаємодії.

З погляду зобов'язань, довіра перетворюється на найважливішу етичну характеристику владних відносин і відрізняється передусім своїм ціннісним змістом і ціннісною спрямованістю. Цінність – це те, що люди схильні оберігати від посягання і руйнування. Довіра є продуктом взаємодії і спілкування людей. Відносини довіри легше зруйнувати, ніж створити, тому підтримка і розвиток атмосфери довіри є найважливішою частиною державного управління.

Аналіз феномену довіри неможливий без розгляду категорій суб'єкта і об'єкта довіри. Суб'єктами довіри можуть виступати людина, соціальна група або суспільство. Як об'єкти довіри можна розглядати довіру до себе, до іншого або інших, до публічних інституцій або всього світу. У формуванні ставлення довіри до об'єкта для суб'єкта довіри велику роль відіграє як минулий досвід взаємодії з ним, так і сьогоденні потреби та інтереси. Об'єктом довіри виступають людина та її сприйняття реальності. Фактично сама проблема довіри виникає внаслідок властивих світу людей різноманітності занять та інтересів. У разі збігу інтересів і здібностей ризик довіри був би мінімальним, а сама довіра була б так само природною, як дихання. Але оскільки інтереси людей часто не збігаються, так само, як їх здатність відповідати нашим вимогам, остільки довіра стає проблемою. А це, у свою чергу, визначає значущість розуміння мотивів, намірів і зобов'язань партнерів по довірі.

У людській практиці поняття суб'єкта та об'єкта довіри є відносними, а не абсолютними. Кожна людина може стати суб'єктом й одночасно об'єктом довіри. Будь-який об'єкт викликає довіру, тільки якщо має властивості безпеки (надійності) і користності (значущості, цінності) для людини. Довіра і недовіра виникають у відповідь на діяльність іншої людини і є різноманітними реакціями на ті чи інші аспекти поведінки. Будь-які позитивні або негативні відчуття, емоції спричиняють якийсь рівень довіри або недовіри відносно тих, хто викликав ці відчуття, і ця довіра або недовіра супроводжується позитивними чи негативними діями. Отже, суб'єкт дов-

іри характеризується не лише емоційною характеристикою (переживанням), пізнавальним аспектом (розумінням), а й діяльністю.

Довіра в житті людини виконує фундаментальні функції, є умовою цілісної взаємодії людини зі світом. Виділяють такі функції довіри: 1) упорядкування. Довіра фіксує певне ставлення людини до навколишнього світу, його орієнтацію в ньому в координатах добра і зла, істини і неправди, справедливого і несправедливого тощо. Вона в ціннісних категоріях виражає граничні орієнтації знань, інтересів, переваг різних співтовариств, груп і осіб; 2) редукція (спрощення). Довіра виступає механізмом спрощення, виділення загального значення із безлічі різноманітних, неоднозначних явищ; 3) організація. Довіра закріплює в суспільній свідомості й культурі певні установки й оцінки, мету, заборони та ін., виражені у формі нормативних уявлень; 4) оптимізація відносин і діяльності. За відсутності довіри знижується потенціал соціальних систем, стає неможливою взаємодія акторів; 5) репродукція – взаємопроникнення і взаємний вплив економіки, моральності та політики.

Ознаками довіри виступають: очікування прихильної поведінки; безумовне очікування; спрямованість у майбутнє; пов'язаність з настанням (наявністю) ризику; це передача контролю; етична цінність; невід'ємний атрибут спілкування і взаємодії людей; заснованість на суб'єктно-об'єктних відносинах; обмежена раціональність; уразливість; розуміння; діяльнісний характер.

Універсальними умовами виникнення довіри, на думку сучасних учених, є відчуття безпеки як незавдання збитку один одному в результаті прояву довіри. Йдеться про збиток психологічного порядку як емоційний, моральний, етичний, хоча він може бути і матеріальним.

Демократичне державотворення в Україні вимагає створення і реалізації соціальних програм у найактуальніших сферах життєдіяльності суспільства – охороні здоров'я, соціальному забезпеченні, освіті, науці тощо. Проте розробка і реалізація цих, безумовно, найважливіших соціальних програм має бути підкріплена розробкою й упровадженням механізмів довіри на всіх рівнях соціального управління. Ключовими питаннями тут можуть стати наукова розробка і реалізація механізмів: формування взає-

моприйнятної міри і масштабу довірчих відносин у суспільстві і державі; висування вимог і контролю громадянської відповідальності; відновлення суспільного авторитету всіх рівнів і гілок влади; конструктивного соціального партнерства населення, влади і вітчизняного підприємництва (включаючи позитивні зміни громадської думки про роль чесного підприємництва); трансляції в суспільство базових цінностей національної культури через засоби масової інформації, театр, кінематограф, літературу і мистецтво (девестернізація й реідеологізація патріотизму й відчуття національної гордості) та підготовки політичної й управлінської еліти у дусі служіння громадському обов'язку. Для вдосконалення механізмів формування феномену довіри в контексті демократизації державного управління на регіональному рівні доцільно порушувати питання про перетворення за чотирма напрямками: організаційною структурою управління; методами управління; технологією управління (механізми реалізації функцій влади); ресурсним забезпеченням, що потребує подальших наукових досліджень.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Білошицький С. Криза довіри громадськості до представницьких політичних інститутів* / С. Білошицький // Політ. менеджмент. – 2009; *Філософський енциклопедический словарь*. – М. : ИНФРА-М, 2001; *Політологічний енциклопедичний словник* / уряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп і перероб. – К. : Генеза, 2004.; *Держава та регіони*. – 2010. – № 3. – С. 100–105. – (Серія: Державне управління).

Михненко А.М.

ДОКТРИНА ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА (англ. open society) – суспільство, яке базується на визнанні того факту, що ніхто не має монополії на істину, що різні люди мають різні погляди та інтереси, і що існує потреба в установах, які б захищали права всіх людей і давали б їм змогу жити разом у мирі й злагоді. Термін “відкрите суспільство”, введений в обіг Анрі Бергсоном (1859-1941) у книзі “Два джерела моралі і релігії”, 1932 р.; активно використовувався К.Поппером у книзі “Відкрите суспільство і його ворог” для подолання методологічних установок “історизму” як (на його

думку) адекватного теоретичного обґрунтування цінностей тоталітаризму.

Основними рисами, що характеризують відкрите суспільство, є верховенство права, демократично обрана влада, інститути громадянського суспільства, захист прав меншин. Відкрите суспільство – це суспільство демократичного типу, що характеризується плюралізмом в економіці, політиці, культурі, розвиненими соціальними структурами і правовою державою. Для членів відкритого суспільства характерні типові раціонально-критичне мислення й відповідна установка поведінки, можливість свідомо управляти соціальним розвитком і формувати державні інститути відповідно до демократичних принципів. Відкрите суспільство, у розумінні К.Поппера, повністю демократичне. Воно не необмежене капіталізмом, але й не засновано на марксизмі або анархії: це самостійний варіант демократії. К.Поппер ставить завдання обмеження вільного ринку й одночасно завдання зменшення впливу держави; видиме протиріччя між цими завданнями він називає “парадоксом держави”. Для зменшення сваволі державних структур він пропонує перевести суспільство на наукову організацію, а для цього він пропонує реформувати соціальні науки таким чином, щоб вони були відкриті для критики й опиралися на соціальний досвід. При цьому передбачається, що всі зміни потрібно робити поступово й що держава має займатися запобіганням стражданню й несправедливості, але не повинна здійснювати тотальний контроль за діяльністю людини. Ліберальне суспільство, на словах заперечуючи такий контроль, широко впроваджує його під приводом того, що цим захищається основний принцип лібералізму: “свобода однієї людини не повинна суперечити свободі іншої людини” та що “базові свободи можуть бути обмежені, якщо вони конфліктують одна з одною, жодна з них не є абсолютною”. А оскільки свобода будь-якої людини потенційно суперечить свободі іншої людини та будь-яка свобода певним чином обмежує іншу, то поступово, у процесі взаємоузгодження цих свобод, відбувається їх зменшення до мінімальних розмірів, а в процесі боротьби за дотримання цих мінімальних “базових” свобод поступово вибудовується репресивне “суспільство контролю” (термін Ж.Дельоза). Становленню такого суспіль-

ства сприяє розвиток сучасних інформаційних та біотехнологій.

Відкрите суспільство К.Поппер розглядав як найкращу форму громадського життя, ідеал, до якого варто прагнути. Відтак, зважаючи на реалії 1945 р., коли власне з'явилася ця праця, і реалії XXI ст., можна констатувати, що ми маємо гарну “упаковку” для здійснення всіх самих конкретно-прагматичних цілей сильних світу цього. Висловлена в роботі думка про те, що заявлені цінності, а це приватна власність, демократичні свободи особистості, будуть автоматично прийняті державними органами до виконання, звучить непереконливо, оскільки непередбачено взаємодії і гармонійності розвитку трьох інститутів: особистості, нації-держави і суспільства.

Відкрите суспільство, у розумінні К.Поппера, значно менше належить до держави та її економіки, чим до особистості та її волі. “Держава повинна існувати для людської особистості – на благо її вільних громадян та їх вільного суспільного життя, задля вільного суспільства, а не навпаки”.

Доктрина К.Поппера актуальна для українців у тому сенсі, що допомагає зрозуміти: якому загальному потрібен цей ідеал, що і в який спосіб набуває/втрачає українець – Українська держава – українське суспільство. Зважаючи на ліберальну заідеологізованість позицій автора доктрини “відкритого суспільства”, його абстрактно викладених понять, все ж таки простежується конкретна тенденційність щодо розвитку націй-держав. К.Поппер писав: “Фіхте, як ми бачили, дав націоналізму теорію, згідно з якою він спирається на мову. Гегель запровадив історичну теорію нації. Націю, за Гегелем, об'єднує дух, який діє в історії. Вона об'єднана спільним ворогом і дружбою у війнах, які вона веде”. І далі в примітках до книги: “Ідеї Фіхте і Гегеля привели до принципу національної держави й національного самовизначення, реакційного принципу, у який, однак, щиро вірив такий борець за відкрите суспільство, як Масарик, і який прийняв демократ Вільсон... Цей принцип явно незастосовний на нашій землі, й зокрема, в Європі”.

Сьогодні великим прихильником ідей К.Поппера про відкрите суспільство є Джордж Сорос, який заснував у Нью-Йорку 1979 р. Фонд відкритого суспільства, першу Східно-Європейську фундацію – в Угорщині 1984 р. Сьогодні Дж.Сорос фінансує

мережу фундацій, які працюють у 31 країні Центральної та Східної Європи і колишнього Радянського Союзу, а також у Південній Африці, Гаїті і США. Діяльність фундацій спрямована на реалізацію ідеї “відкритого суспільства”. Ці фундації орієнтовані на розбудову відкритого суспільства. З цією метою вони підтримують програми та ініціативи у сфері освіти, громадянського суспільства, незалежних засобів масової інформації, розвитку мережі Інтернет та електронної пошти, видавництва, прав людини, мистецтва і культури, реформування соціальної, правової і економічної систем.

Літ.: *Поппер Карл*. Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 1 : У полоні Платонових чарів / Карл Поппер ; пер. з англ. Олександр Коваленко. – К. : Основи, 1994; *Поппер Карл*. Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 2 : Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / Карл Поппер ; пер. з англ. Олександр Буценко. – К. : Основи, 1994; *Сорос Джордж*. Відкрите суспільство: реформування глобального капіталізму / Джордж Сорос. – К. : Основи, 2000.

Розпутенко І.В.

ДОКТРИНА ВОЄННА – науково обгрунтована та офіційно прийнята державна система поглядів на стратегічні, технічні, економічні, правові та інші аспекти, що стосуються основних цілей воєнної політики держави, шляхів та засобів їх досягнення; прийнята в державі система поглядів на сутність, мету, характер можливої війни, підготовку до неї країни і збройних сил та способи її ведення. **Д.в.** базується на аналізі воєннополітичної обстановки в регіоні та у світі, воєнно-стратегічних реаліях, а також на врахуванні внутрішньої ситуації в країні, її наявних та перспективних оборонних можливостях і пріоритетах.

Д.в. провідних країн відбивають їх інтереси у сфері оборони, характеристики війн і військових конфліктів сучасності (у т. ч. із застосуванням ядерної та інших видів зброї масового ураження), визначають шляхи запобігання зовнішнім та внутрішнім війнам (воєнним конфліктам), а також механізми їх локалізації та вирішення. У **Д.в.** зазвичай формулюються принципи будівництва воєнної організації держави та функціонування військово-промислового комплексу, напрями підготовки країни та її збройних сил до відбиття можливої агресії, способи використання матеріальних і людських ресурсів тощо.

Як правило, **Д.в.** складається з кількох взаємопов'язаних та взаємообумовлених сторін – воєнно-політичної, воєнно-стратегічної, воєнно-економічної та ін.

Воєнно-політична сторона визначає ставлення держави до війни, джерела воєнної небезпеки, воєнно-політичні цілі держави, суб'єктів воєнно-політичного керівництва, принципи їх діяльності тощо. Неоднозначним політичним моментом воєнно-доктринальних документів є визначення потенційного противника. Таке завдання в різних країнах світу здійснюється з урахуванням правових, геополітичних, ментальних, історичних та інших особливостей.

Воєнно-стратегічна сторона розкриває характер можливих війн, детерміновані цим завдання національних збройних сил, особливості їх будівництва, розвитку і практичного застосування, порядок комплектування та технічного оснащення. Визначаються механізми управління воєнною організацією, форми та способи ведення бойових дій, особливості підготовки військ, країни і населення до відбиття можливої агресії тощо.

Воєнно-економічна сторона розглядає питання задоволення потреб воєнної організації держави у фінансових засобах та матеріальних ресурсах.

Практика оприлюднення сучасними країнами власних воєнно-доктринальних положень сприяє посиленню прозорості військової діяльності, налагодженню міждержавних зв'язків в оборонній сфері, що в цілому конструктивно впливає на стан регіональної та світової безпеки.

Чинне законодавство визначає Воєнну доктрину України як сукупність керівних принципів, воєнно-політичних, воєнно-стратегічних, воєнно-економічних і військово-технічних поглядів на забезпечення воєнної безпеки держави. Вітчизняна доктрина має оборонний характер: Україна не вважає жодну державу своїм воєнним противником, але водночас вважатиме воєнним противником державу або групу держав, послідовна недружня політика якої загрожуватиме воєнній безпеці України.

Відповідно до вітчизняних воєнно-доктринальних положень в умовах сучасної воєнно-політичної обстановки інтереси національної безпеки України потребують подальшого розвитку відносин з міжнародними структурами безпеки (ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС та ін.).

Літ.: *Богданович В. Ю.* Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєв, І. Ю. Свида. – Львів : [б. в.], 2008; *Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991-2001)* / за ред. В. В. Бринцева. – К. : Нац. акад. оборони України, 2006; *Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України)*. – К. : [б. в.], 2004; *Про Воєнну доктрину України* : Указ Президента України від 15 черв. 2004 р. (із змінами, внесеними Указом Президента України від 15 лип. 2004 р.). – Режим доступу : www.president.gov.ua/documents/ *Смолянук В. Ф.*

ДОКТРИНА НАЦІОНАЛЬНА РОЗВИТКУ ОСВІТИ, затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002. Складається з 16 розділів, в яких сформульовані мета державної політики у сфері освіти та її пріоритетні напрями. **Д.н.р.о.** визначає освіту як основу розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запоруку майбутнього України, визначальний чинник політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. В **Д.н.р.о.** підкреслюється, що освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені. Водночас зазначається, що стан справ у галузі освіти, темпи та глибини перетворень не повною мірою задовольняють потреби особистості, суспільства і держави. Глобалізація, зміна технологій, перехід до постіндустріального, інформаційного суспільства, утвердження пріоритетів сталого розвитку, інші властиві сучасній цивілізації риси зумовлюють розвиток людини як головної мети, ключового показника й основного важеля сучасного прогресу, потребу в радикальній модернізації освітньої галузі, ставлять перед державою, суспільством завдання забезпечити пріоритетність розвитку освіти і науки, першочерговість розв'язання їх нагальних проблем. Виходячи з цього **Д.н.р.о.** визначає систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію та основні напрями розвитку освіти України в першій чверті ХХІ ст.

Метою державної політики щодо розвитку освіти визначено створення умов для розвитку особистості й творчої самореалізації кожного громадянина України, виховання

покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти.

До пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти у **Д.н.р.о.** зараховано: особистісну орієнтацію освіти; формування національних і загальнолюдських цінностей; створення для громадян рівних можливостей у здобутті освіти; постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу; розвиток системи безперервної освіти та навчання протягом життя; пропаганду здорового способу життя; розширення україномовного освітнього простору; забезпечення освітніх потреб національних меншин; забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу; розвиток дошкільної, позашкільної, загальної середньої освіти у сільській місцевості та професійно-технічної освіти; органічне поєднання освіти і науки, розвиток педагогічної та психологічної науки, дистанційної освіти; запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій; створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів.

У **Д.н.р.о.** підкреслюється необхідність забезпечення національного характеру освіти і національного виховання. Освіта має утверджувати національну ідею, сприяти національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями. Одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти виступає національне виховання, основними складовими якого є громадянське та патріотичне виховання.

Говорячи про стратегію мовної освіти, у **Д.н.р.о.** зазначається, що в державі має бути створена система безперервної мовної освіти, яка забезпечить обов'язкове оволодіння громадянами України державною мовою, можливість опанувати рідну (національ-

ну) і практично володіти хоча б однією іноземною мовою.

Підкреслюється роль освіти як рушійної сили розвитку громадянського суспільства, оскільки передумовою його утвердження є підготовка освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці, міжкультурної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю країни, її соціально-економічне процвітання. Державна політика в галузі освіти спрямовується на посилення ролі органів місцевого самоврядування, активізацію участі батьків, піклувальних рад, меценатів, громадських організацій, фондів, засобів масової інформації у навчально-виховній, науково-методичній, економічній діяльності навчальних закладів, прогнозуванні їх розвитку, оцінці якості освітніх послуг.

Особлива увага приділена модернізації управління освітою, в **Д.н.р.о.** наголошується, що сучасна система управління сферою освіти розвивається як державно-громадська. Вона має враховувати регіональні особливості, тенденції до зростання автономії навчальних закладів, конкурентоспроможності освітніх послуг. Першочерговими завданнями є налагодження високопрофесійного наукового, аналітичного, інформаційного супроводу управлінських рішень, подолання розрізненості адміністративних даних. Нова модель системи управління сферою освіти має бути відкритою і демократичною. У ній передбачається забезпечення державного управління з урахуванням громадської думки, внаслідок чого змінюються навантаження, функції, структура і стиль центрального та регіонального управління освітою. Модернізація управління галуззю передбачає: оптимізацію державних управлінських структур, децентралізацію управління; перерозподіл функцій та повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та навчальними закладами; перехід до програмно-цільового управління; поєднання державного і громадського контролю; запровадження нової етики управлінської діяльності, що базується на принципах взаємоповаги, позитивної мотивації; прозорість розроблення, експертизи, апробації та затвердження нормативно-правових документів; створення систем моніторингу

ефективності управлінських рішень, їх впливу на якість освітніх послуг на всіх рівнях; організацію експериментальної перевірки та експертизи освітніх інновацій; впровадження новітніх інформативно-управлінських і комп'ютерних технологій; демократизацію призначення керівників навчальних закладів, їх атестацію; удосконалення процедури ліцензування, атестації та акредитації закладів освіти; підвищення компетентності управлінців усіх рівнів; активне залучення до управлінської діяльності талановитої молоді, жінок, а також виховання лідерів у сфері освіти.

Важливе значення в **Д.н.р.о.** надається економіці освіти, яка повинна створити сталі передумови для розвитку всіх напрямів галузі з метою формування високого освітнього рівня українського народу. Досягнення цієї мети передбачає визначення фінансування освіти як пріоритетного напрямку видатків бюджетів усіх рівнів, формування багатоканальної системи фінансового забезпечення освіти, фінансування державою здобуття дошкільної, повної загальної середньої та професійно-технічної освіти в державних і комунальних навчальних закладах в обсязі, визначеному державними стандартами, тощо. Обсяги фінансування освіти і науки мають задовольняти потреби особистості й суспільства в якісній освіті. Держава поступово збільшуватиме видатки на освіту та доводитиме їх до середніх показників європейських держав.

Важливою умовою модернізації освіти визначена підготовка педагогічних і науково-педагогічних працівників, їх професійне вдосконалення. Держава забезпечує умови для підвищення престижу та соціального статусу педагогічних і науково-педагогічних працівників, створює систему професійного відбору молоді до вищих педагогічних навчальних закладів.

Забезпечення умов для педагогічної, науково-педагогічної та наукової діяльності педагогічних і науково-педагогічних працівників, умов для навчання учнів і студентів, а також соціального захисту учасників навчально-виховного процесу є найважливішим напрямом державної політики в галузі освіти. Держава поступово підвищує соціальні витрати на систему освіти, проведення активної соціальної політики. Виходячи з можливостей бюджету і реальної економічної ситуації вона сприяє забезпеченню для педагогічних

і науково-педагогічних працівників: ефективного медичного обслуговування; встановлення і дотримання науково обґрунтованих норм навчального навантаження, тривалості робочого часу та основної щорічної відпустки; періодичного стажування в наукових центрах, навчальних закладах та на виробництві; диференціації оплати праці відповідно до рівня професіоналізму, кваліфікаційної категорії та педагогічного звання, наукового ступеня і вченого звання; встановлення педагогічним працівникам фіксованих доплат для придбання навчальної та науково-методичної літератури; виплати одноразової допомоги педагогічним працівникам, які призначаються на посаду вперше.

Стратегічним завданням державної освітньої політики є вихід освіти, набутої в Україні, на ринок світових освітніх послуг, поглиблення міжнародного співробітництва, розширення участі навчальних закладів, учених, педагогів і вчителів, учнів, студентів у проєктах міжнародних організацій та співтовариств.

Реалізація **Д.н.р.о.** має забезпечити перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, який сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості й суспільства, що, у свою чергу, дозволить суттєво прискорити темпи розвитку та істотно наблизитися до рівня і способу організації життєдіяльності розвинутих країн світу.

Літ.: Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347/2002 // Освіта України. – 2002. – 23 квіт.

Прокопенко Л.Л., Прокопенко А.Л.

ДОКТРИНА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (англ. National Security) – стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, суспільних цінностей від зовнішніх та внутрішніх загроз. У тоталітарній державі національна безпека розуміється передусім як безпека правителів держави – як від зовнішніх ворогів, так і від власних громадян. Головна відзнака національної безпеки в демократичній державі – це пріоритет захисту людини. **Д.н.б.** в Україні повинна забезпечувати захист інтересів індивіда, громадянського суспільства, корпоративного сектору (виробників) і держави. З-поміж цього слід виділяти особисту, суспільну, корпоративну та державну безпеку.

З великої кількості об'єктів захисту в системі національної безпеки, тими, що потребують захисту протягом найближчих двох десятиліть, визнаються наступні. Держава: безпека кордонів і території, воєнна безпека, екологічна безпека, безпека ядерних об'єктів, безпека газових, нафтових та хімічних трубопроводів, захист від тероризму, безпека інформаційного простору, а також економічна безпека держави.

Суспільство: свобода зборів, свобода слова, свобода щодо організації та діяльності громадських організацій і партій, захист культурних цінностей. Людина та особиста безпека: приватне життя і приватна власність, культура, здоров'я, природа та екологія, свобода віросповідань, свобода у виборі місця проживання та професії, свобода переміщень. Корпорації: захист приватної та корпоративної власності, захист комерційної таємниці, захист інтересів українських корпорацій на міжнародних ринках.

Система національної безпеки – атрибут влади, а не її інструмент. Основою нової філософії національної безпеки є верховенство права та дієві механізми розв'язання конфліктів між інтересами особистості, бізнесу, суспільства та держави. При цьому пріоритетними визнаються інтереси нації і держави. Корпоративні права та корпоративне право в Україні перебувають у зародковому стані і потребують значного законодавчого розвитку. Корінних змін вимагає підхід до законодавчого забезпечення функціонування структур у сфері національної безпеки. Нове законодавство має регулювати саме порядок функціонування структур, а не власне функції. Так, наприклад, має бути “Закон про поліцію”, а не “Про охорону громадського порядку”. Чітка правова регламентація діяльності структур дасть змогу забезпечити правильну організацію їх діяльності, розмежування повноважень, а отже, – можливість контролю за діяльністю через контроль за результатами діяльності.

Т. зв. “силовий блок” держави має складатися з чітко розмежованих: системи правоохоронних органів держави; системи державних спецслужб; системи збройних сил держави; системи прогнозування, попередження та реагування на надзвичайні ситуації природного і техногенного характеру. Метою реформи є:

- ефективний стратегічний рівень управління силовими відомствами; якісне спеціальне інформаційно-аналітичне забезпечення керівництва держави; цивільне міністерство внутрішніх справ із сучасною поліцією; муніципальний рівень як основний рівень у системі захисту правопорядку; проведення досудового слідства лише в системі судової влади;

- розподіл функцій технічного збирання оперативної інформації та її застосування;

- створення дієздатних збройних сил, що відповідають вимогам сучасної, нейтральної держави, що готова взяти участь у миротворчих операціях під егідою ООН.

Літ.: Закон України про основи національної безпеки України / Відом. Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351; *Національна безпека України: теорія і практика* / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук. – К. : Кондор, 2007; *Стратегія і тактика, стан національної безпеки України* : наук.-інформ. зб. / Нац. центр з питань євроатлантичної інтеграції України ; за заг. ред. В. П. Горбуліна ; редкол. : В. П. Горбулін (голова) та ін. – К. : Євроатлантикінформ, 2006.

Розпутенко І.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВІ В ГАЛУЗІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – вид наукової діяльності, що передбачає ретельний розгляд теоретичних, методологічних та практичних засад державного управління з метою пізнання та встановлення закономірностей побудови і функціонування системи управління.

Д.н.г.д.у. охоплюють проблеми становлення і розвитку державного управління, спрямовані на виявлення законів, принципів, тенденцій, а також розроблення на їх основі підходів, методів і технологій розв'язання цих проблем.

Д.н.г.д.у. полягають у науковому вивченні суспільних процесів, що постають у суб'єкт-об'єктній формі, організації системи влади на території країни, багатоаспектної управлінської діяльності, окремих органів державної влади і місцевого самоврядування, внутрішніх відносин, механізмів реалізації державного управління та їх наслідків. Разом з цим **Д.н.г.д.у.** стосуються вибору оптимальних форм управління, передбачення, прогнозування, стратегічного планування, вибору раціональної структури органів державної влади та її кадрового забезпечення,

розроблення сучасних методів контролю, комунікацій, прийняття рішень та ін.

Відмінною рисою **Д.н.г.д.у.** є те, що вони поза іншими джерелами дослідження обов'язково базуються на чинних законодавчих та нормативно-правових документах.

Відповідно до постанов Президії ВАК України наукові дослідження у галузі державного управління здійснюються за такими спеціальностями: 25.00.01 – теорія та історія державного управління; 25.00.02 – механізми державного управління; 25.00.03 – державна служба; 25.00.04 – місцеве самоврядування.

Д.н.г.д.у. фактично є тими інноваціями в галузі державного управління, які покликані удосконалити систему державного управління з урахуванням сучасних вимог суспільства до влади, створити реальні передумови здійснення переходу від емпіризму до науковості державного управління, надання йому характеру випереджального управління.

Літ.: *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпін'я : ВТФ "Перун", 2001. – С. 242; *Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми* : монографія / кол. авт. ; за ред. д-ра філос. н., професора В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003. – 320 с.; *Державне управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, Л. Г. Штика ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.; *Фаренік* С. Логіка і методологія наукового дослідження : наук.-метод. посіб. / С. Фаренік. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 340 с.

Боковикова Ю.В.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА (англ. spiritual culture) – система знань і світоглядних ідей, які властиві конкретній культурно-історичній єдності або людству в цілому. Формує у собі всі сфери духовного продукування (мистецтво, філософію, науку та ін.), відображає соціально-політичні процеси, що відбуваються в суспільстві (владні структури управління, правові і моральні норми, стилі лідерства та ін.). Філософські школи Стародавньої Греції сформували класичну тріаду духовної культури людства: істину – добро – красу. Відповідно були виділені й три найважливіших ціннісних абсолюти людської духовності: теоретизм з орієнтацією на істину й створення особливого сутнісного буття, протилежного звичайним явищам життя; цим, що підпорядковує мораль-

ному змісту життя решту людських прагнень; естетизм, що досягає максимальної повноти життя з опорою на емоційно-почуттєве переживання. Ці складові **Д.к.** були втілені в різних сферах діяльності людей: у науці, філософії, політиці, мистецтві, праві і т.ін. Вони відображають й визначають рівень інтелектуального, морального, політичного, естетичного, правового розвитку суспільства. **Д.к.** формує діяльність, спрямовану на духовний розвиток людини й суспільства, а також представляє підсумки такої діяльності. Таким чином, змістом культури стає вся діяльність суспільства та людства в цілому. Суспільство й виокремилось з природи завдяки такій специфічній формі взаємодії з навколишнім світом, як діяльність людини. Духовність, духовно-ціннісний початок – домінанта культури. Існування "духу", що виражає наявність у світі надчуттєвого, містичного, безтілесного, було притаманним первісній людині. У книзі "Первісна культура" Е.Тайлор позначає віру в наявність духу, душі в людини, тварин, рослин, предметів поняттям анімізм. Розвиток уявлень про духовність пов'язано насамперед з виникненням християнства. Християнство вважає джерелом духовності Бога. Тривала культурно-історична традиція міцно пов'язала уявлення про духовність із релігією. Вже в епоху Відродження з'явився принцип гуманізму, що пов'язав уявлення про **Д.к.** з величчю волі й розуму самої людини. Людина-діяч, людина-творець здатна до найбільших звершень. Домінантою тверджень про духовність у культурі Нового часу стає віра в розум, що пізнає, всеохопним розумом, що проникає в таємниці світобудови, людина відкриває нові складові духовності. За визначенням Вільгельма фон Гумбольдта, теорія історичного пізнання, всесвітня історія є результатом діяльності духовної сили, що перебуває за межами пізнання, проявляє себе через творчі здібності й особисті зусилля окремих індивідів. Плоди такої співтворчості становлять **Д.к.** людства. **Д.к.** виникає завдяки тому, що людина не обмежує себе лише чуттєво-зовнішнім досвідом і не надає йому переважного значення, а визнає основний і керівний духовний досвід, в якому вона живе, любить, вірить і оцінює всі речі. Цим внутрішнім духовним досвідом людина визначає зміст і вищу мету зовнішнього, почуттєвого досвіду. Існує кілька форм сусп-

ільної свідомості, з яких формуються окремі елементи, що становлять **Д.к.**: норми, правила, зразки, закони, звичаї, традиції, символи, міфи, мова. Всі ці елементи – продукти духовного виробництва. **Д.к.** є засобом акумуляції, зберігання й передачі накопиченого людьми досвіду. Духовна сфера суспільства – це система відносин між людьми, що відображають духовно-моральне життя суспільства, представлене такими підсистемами, як культура, наука, релігія, мораль, ідеологія, мистецтво. **Д.к.** – сфера людської діяльності, що охоплює різні аспекти духовного життя людини й суспільства. **Д.к.** містить форми суспільної свідомості і їх втілення в літературні, архітектурні й інші пам'ятки цивілізації. **Д.к.** формується не безпосередньо з матеріально-виробничої діяльності, оскільки розглядається як іманентний бік суспільно-виробничого організму, як функція суспільства в цілому.

Історичний поступ народу (суспільства) відбувається адекватно та раціонально, коли ці процеси перебувають у динамічній рівновазі. Якщо ж така рівновага порушується, виникають кризові явища. У разі нехтування, забуття створеного попередніми поколіннями, тим більш його руйнування народи поступово втрачають свою етнонаціональну ідентичність, і гинуть: зникають як особливі соборні індивіди. Аналогічним є виникнення труднощів в освоєнні спадщини через недостатню увагу сучасників до виховання підрастаючих поколінь, турботи про забезпечення нормальних умов для реалізації творчого потенціалу народу: тоді уповільнюється або припиняється процес розширеного відтворення культури, настають застій, стагнація, виродження і, зрештою, загибель нації. Йдеться не про фізичне зникнення, а про відмирання духовне – через затьмарення самосвідомості народу, втрату здатності до самоідентифікації, підтримання й утвердження традиційних національних цінностей.

Літ.: *Безклубенко С.* Мистецтво: терміни та поняття: Енцикл. вид. : у 2 т. : Т. 1 (А–Л) / Сергій Безклубенко. – К. : Ін-т культурології АМУ, 2008. – 240 с.; *Блюмкин В. А.* Мир моральных ценностей / В. А. Блюмкин. – М. : [б. и.], 1981. – С. 4–36; *Дробницький О. Г.* Понятие морали / О. Г. Дробницький. – М. : [б. и.], 1974. – С. 358–361; *Золотухина-Аболина Е. В.* О специфике высших духовных ценностей / Е. В. Золотухина-Аболина // Филос. науки. – 1987. – № 1. – С. 11–18.

Малюська В. А.

ДУХОВНІСТЬ – походить від поняття *духовний*, тобто такий, що пов'язаний із внутрішнім, психічним життям людини, її моральним світом.

Механізмом духовного розвитку людини є моральні пошуки сенсу буття. Основним смисловим мотивом понять **Д.** і *духовний* є поняття *дух* як тотожність ідеальному (в широкому сенсі) і мисленнєвому (у вузькому). *Дух* визначає внутрішнє буття людини, виявляє її суще, тобто волю, тоді як тіло матеріалізувало буття в його зовнішніх (природних) проявах. Духовне було вищим, ніж тілесне (природне). Тож **Д.** тлумачиться як морально-інтелектуальна категорія, зумовлена уявленнями людини про вищі й нижчі почуття. Вищі почуття в давніх представників людства первісно були пов'язані з вірою у вищі, божественні сили, які, за їх уявою, й регламентували закони гармонійного (внутрішнього, морального) співіснування людей із світом і собою. У християнстві цими законами стали Божі заповіді, записані в Біблії, а життя людини духовної спрямовувалося на пошук і ствердження в собі моральних чеснот, виголошених Богом. У світському розумінні поняття **Д.** тісно пов'язане з духовною культурою, через що *духовне виховання* тлумачиться як процес заохочення людини до культурних та інтелектуальних цінностей різного рівня – етнічних, загальнонаціональних, загальнолюдських, тобто виховання людини, що здатна до мисленнєвої, культурної і творчої самоактуалізації. При цьому необхідним компонентом духовного виховання також є засвоєння моральних норм.

Мета духовного виховання акцентує такі аспекти: розвиток духовних начал конкретного народу і кожної людини, саморозвиток особистості, засвоєння нею духовних і моральних цінностей, визначення власного духовного ідеалу, прагнення до духовного й морального вдосконалення, формування й утвердження національної самосвідомості, пробудження патріотизму. Духовними силами, що зміцнюють людину в її моральному вдосконаленні, виступають розум, почуття, любов, совість, пошук істини.

Поняття **Д.** – явище як морального вияву, так і соціально-історичного, зумовленого змінами у світоглядній парадигмі певної етноспільноти. Крім того, формування **Д.** має свої особливості, детерміновані специфікою на-

ціонального характеру, етноментальних характеристик народу та його віросповідання. Так, зокрема, східним слов'янам властиве чуттєве осмислення буття, оскільки їхні знання про світ (тобто концептуальна картина світу) ґрунтуються на єдності духовних і чуттєвих сил, при цьому емпіричний досвід осягнення й обживання світу є для них більш вагомим, ніж раціональний, аналітичний. Концептуальна картина світу представників західноєвропейських націй сформована під впливом абстрактного, логічного мислення, оскільки їм більше властиве логізоване осмислення буття та його цінностей. Значний вплив на духовні особливості європейців справило християнство в двох його конфесіях – православ'я (для сходу Європи) і католицизм (для Заходу) з їх різною детермінованістю внутрішніх передумов віри: для православ'я важливим є почуття як внутрішнє підґрунтя віри, для католицизму – розум.

Джерелами духовного світу українців є народна мораль, яка формувалася впродовж багатьох віків і яка сфокусувала віру в добро, Бога, шанування родинних зв'язків і традицій, любов до природи, оптимізм.

Духовні цінності як провідні (на відміну від матеріальних) свого часу декларував Г.Сковорода – розум, самопізнання, любов, віра в можливість внутрішнього самовдосконалення людини в її раціональному наслідуванні біблійних законів (духовні постулати Г.Сковороди формувалися під впливом раціоналізму доби Просвітництва). Інше світоглядне і психологічне підґрунтя мали духовні координати Т.Шевченка, який основним началом духовності вважав почуття любові – до людини та Бога (любити Бога означало жити, дотримуючись моральних заповідей). Цілоком моральним

видавалося Шевченкові карати тих, хто втрапив ці духовні орієнтири. При цьому народ виступає носієм Д., натомість панство поет усвідомлює таким, що існує поза духовними законами. Шевченко потужно актуалізував в українській духовній парадигмі любов до України як скарбниці героїчного минулого українського народу, як землі вільних предків-козаків, протиставляючи волелюбну Україну імперській Росії та панській Польщі, впроваджуючи в царину українського мислення національну ідею як важливий чинник формування національної самосвідомості, що є частиною духовних теренів народу.

У ситуаціях суспільно-політичної та світоглядної кризи, як правило, виникають і кризи духовних орієнтирів, зумовлені крахом попередніх моральних цінностей і актуалізацією нових. Стабілізації духовного життя нації та країни в такий період сприяє державна політика, яка відповідно до обраних пріоритетів формує стратегію і тактику творення національних духовних і моральних цінностей. Для України, яка опинилася на початку ХХ ст. у суспільно-політичній та духовній кризі, важливим є вибір тих державотворчих векторів, які зможуть реанімувати втрачену національну самосвідомість українців, культивувати їх естетичні надбання, вибудовувати духовний простір у суголосному часові інтелектуальному та моральному вимірі при збереженні кращих народнодуховних традицій.

Літ.: *Великий* тлумачний словник української мови. – К. : Основи, 1998; *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.

Маленко О.О.

Е - Є

ЕВОЛЮЦІЯ (з лат. – розгортання) – поняття, що відображає процес розвитку систем, коли повільні зміни кількісних характеристик приводять до якісних змін системи, її структурної організації і функції та позначає сукупність усіх змін у популяції організмів протягом поколінь. Накопичення таких якісних змін із плином часу приводить до загальних змін у популяції. Еволюція відбувається завдяки змінам у генах, “програми”, за якою формується організм. При розмноженні невеликі випадкові зміни в генах роблять живий організм відмінним від своїх батьків. Іноді вони допомагають йому вижити. Тоді корисні гени можуть бути передані нащадкові вже цієї істоти. Частіш за все термін використовується для характеристики розвитку природних процесів, насамперед живих організмів.

Еволюційний етап розвитку – стійкість системи і збільшення ентропії. Зростання ентропії може бути викликано не тільки зростанням числа елементів, але й порушенням зв’язків, упорядкованості системи. У цьому випадку порушення зв’язків може привести до того, що система перестане виконувати покладені на неї функції, вона буде не здатна до цього через свою неорганізованість. Тобто зростання ентропії не завжди свідчить про те, що система збільшує свій запас стійкості. Поблизу точки біфуркації випадкові флуктуації можуть змінити траєкторію руху системи. Залежно від зовнішніх та внутрішніх умов система або деградує (*див. деградація*), або переходить на новий якісний рівень розвитку.

Літ.: *Завадский К. М.* Эволюция эволюции (историко-критические очерки проблемы) / К. М. Завадский, Э. И. Колчинский. – Л. : Наука, 1977. – 236 с.; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Шварц С. С.* Экологи-

ческие закономерности эволюции / С. С. Шварц. – М. : Наука, 1980. – 278 с.

Кринична І.П.

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА (від лат. Evolutio – розгортання, від evoloo – розгортаю) – теоретичний напрям, що інтерпретує історію як різновид еволюційного розвитку, продовження космічної, геологічної та біологічної еволюції. Почав формуватися в середині XIX ст. під впливом теорії Ч.-Р.Дарвіна про походження видів шляхом природного добору.

Концепція еволюційного розвитку суспільства близька до концепції історичного прогресу. В основі еволюціонізму лежить припущення, що розвиток – ускладнення існуючих форм – проходить через послідовні фази, жодна з яких не може бути пропущена. Еволюційний розвиток – це процес поступовий і причинно-наслідковий. Відгалуженнями еволюціонізму в суспільних науках є соціал-дарвінізм, органіцизм, органічна школа. Загальною установкою еволюційного підходу до розгляду соціального життя є інтерпретування останнього як арени безперервних конфліктів, зіткнень між індивідами, групами, суспільствами, рухами, інститутами, звичаями. Ця установка впливає з ідеї, що головним механізмом, рушійною силою історичного поступу є боротьба за існування різних проявів волі до життя. Починаючи з 2-ої половини XIX ст. майже всі західні теорії історичного та суспільного розвитку, зокрема теорії військового і промислового суспільства (Г.Спенсер), громади й суспільства (Ф.Тьонніс), статусного і контрактного суспільства (Г.Мен), механічної та органічної солідарності (Е.Дюркгейм), народного і міського суспільства (Р.Редфілд), утворення первісної культури (Е.-Б.Тайлор), розвивалися під впливом ідей еволюціонізму. Духові еволюціонізму були близькі: расова теорія, елітаризм, підхід в

історичній науці, аграризм, соціалізм, фашизм. Як науковий метод історичного пізнання еволюціонізм критикувався, зокрема, марксизмом, неокантіанством, позитивізмом. Наприкінці XIX ст. в Німеччині та Австро-Угорщині поширився напрям, який визнавав еволюційну боротьбу, але заперечував існування прогресу (Ф.Тьонніс, Л.Гумплович, Г.Рагценгофер). На початку XX ст. класичний еволюціонізм вичерпав свій евристичний потенціал.

Літ: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Енциклопедія історії України*, за заг. ред. В. М. Литвина. – К. : Вид-во “Наук. думка” НАН України, 2003.

Михненко А.М.

ЕДУКАЦІЙНА КОМІСІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ – перший в Європі державний орган управління освітою, створений у жовтні 1773 р. XVIII ст. позначилося проведенням освітніх реформ у країнах Центральної та Східної Європи, основними завданнями яких були секуляризація освіти і формування її загальнодержавної системи на світських засадах, розширення обсягів підготовки освічених людей, широке впровадження до програм вивчення природничих наук, що відповідало новим запитам суспільства. Однією з перших реформи в галузі освіти почала здійснювати Річ Посполита, до складу якої входила Правобережна Україна.

Безпосереднім поштовхом освітньої реформи стали перший поділ Польщі (1772) та ліквідація у серпні 1773 р. ордена єзуїтів. Поділ Польщі вочевидь показав необхідність глибокого реформування державної влади, а оскільки причиною всіх негараздів вважалася попередня система виховання молоді, то наголос робився на необхідності переходу шкільництва у руки держави. Ліквідація ж ордена єзуїтів, який традиційно зосереджував у своїх руках переважну більшість середніх навчальних закладів і викладацьких кадрів, робила реальною загрозу повного краху системи середнього шкільництва і потребувала негайних заходів.

В основу реформи була покладена ідея Ж.-Ж.Руссо, висловлена у “Міркуваннях про польський уряд” (1769), щодо необхідності створення єдиної, уніфікованої системи освіти. Здійснення реформи і забезпечення освіти “молоді національної шляхетської”

покладалося на Комісію національної освіти (Komisja Edukacji Narodowej), більш відому під назвою **Е.к.Р.П.**, у складі 8 осіб (4 сенатори і 4 сеймових послів) на чолі з віленським єпископом І.Масальським. **Е.к.Р.П.** підлягала сейму й загальному королівському наглядові. Для забезпечення діяльності **Е.к.Р.П.** в її управління передавалися конфісковані маєтності єзуїтів, доходи від яких мали йти на потреби освіти. **Е.к.Р.П.** роздала їх бажаним під 4,5%, а капітали – 5% річних під заставу маєтків орендарів. Вона взяла під контроль Краківську і Віленську академії, 74 середніх навчальних заклади, в тому числі 16 єзуїтських колегій в українських воєводствах, і значну кількість парафіяльних шкіл. **Е.к.Р.П.** використала також освітні ресурси орденів піарів та василіан, всі школи яких були зорієнтовані на її програми. У цілому, в 1780-х рр. у середніх школах, які діяли під наглядом **Е.к.Р.П.**, щорічно навчалася близько 17 тис. учнів.

Юридичного оформлення реформа набула у виданому в 1783 р. “Статуті, визначеному **Е.к.Р.П.** для академії і шкіл Речі Посполитої”, в якому викладалась організаційна структура польської освіти. За зразком європейських університетів перетворювалися Краківська і Віленська академії, в них посилювалось викладання природничих і фізико-математичних наук, замість латини вводилось викладання польською мовою. Шкільні програми, в тому числі й приватних шкіл, звільнялись від середньовічної схоластики. Збільшувалось викладання природничо-математичних наук, гуманітарний цикл був представлений у програмі польською і латинською граматики, географією, історією, законодавством, логікою, політекономією, риторикою. Програми з історії, географії, польського законодавства у поєднанні з “моральною наукою”, тобто етикою, та військовим навчанням були покликані виховувати молоде покоління громадян, які усвідомлюють свій обов’язок перед державою. Запроваджувалось громадянське виховання, навчання переводилося з латинської на польську мову. Освіта набувала світського характеру і духовенство відсторонювалось від керівництва нею, оскільки “релігія переносилася з класної кафедри на церковну”. Викладання теології у стінах школи заборонялося. Шкільні проповідники виконували свої функції лише в храмі і тільки у неділю та святкові дні.

У Статуті визначалася державна підтримка середньої і вищої школи, навчальний процес контролювали т. зв. візитатори як представники уряду. На посади вчителів призначались переважно світські люди. **Е.к.Р.П.** в ході шкільної реформи приділяла особливу увагу перепідготовці старих і підготовці нових учительських кадрів. З метою підготовки світських учителів для середньої школи при Головних школах вперше створюються вчительські семінарії. Організуються вчительські семінарії і для забезпечення кадрами початкових шкіл. Вчителі об'єднувались у спеціальну корпорацію. Вони носили однаковий одяг, мешкали в шкільному приміщенні, спільно харчувались (крім одружених) тощо. З учителів, членів ради школи, обирався провізор, який відповідав за використання спільних коштів. Спеціальний суд при школі розглядав питання порушення вчителями дисципліни (запізнення на уроки, пропуск уроків і т. ін.). Учителі мали займатися лише своєю фаховою діяльністю, бути освіченими людьми, чуйними, справедливими. Для підготовки підручників для шкіл та посібників для вчителів **Е.к.Р.П.** у 1775 р. створила “Товариство складання підручників для початкових шкіл”.

Е.к.Р.П. запровадила централізовану систему управління освітою: територія Речі Посполитої поділялася на 2 провінції (Корона і Литва) на чолі з Краківською та Віленською академіями, реформованими на Головні школи, та 9 навчальних округів (5 у Короні і 4 у Великому князівстві Литовському), 2 з яких – Волинський і Український – знаходились на Правобережній Україні, на чолі з ректорами округних шкіл. Кожен округ поділявся на кілька підокругів, очолюваних проректорами підокругних шкіл. Школи ордена піарів утворювали особливий – 10-й округ. Головні школи здійснювали нагляд за шкільництвом своїх провінцій, який мав на меті забезпечення реалізації освітніх намірів **Е.к.Р.П.** У зв'язку з цим вони щоліта направляли генеральних візитаторів для інспекції підпорядкованих шкіл. Комісія ініціювала також відкриття парафіяльних шкіл, програми яких визначалися “Правилами парафіяльних шкіл”, розробленими **Е.к.Р.П.** Ректори округних шкіл мали взимку особисто робити візитацію шкіл округу, проректори в свою чергу мали візитувати парафіяльні школи. Кожна візитація закінчувалася відповідним

рапортом. Разом з тим, незважаючи на досить сувору ієрархію вертикальної підпорядкованості, не тільки Головні, а й округні та підокругні школи користувалися значною адміністративною автономією.

За матеріалами спеціальної генеральної комісії, яка вивчала стан шкіл у 1789 р., у Волинському навчальному окрузі діяло 8 шкіл: округна в Кременці й підокругні в Кам'янці-Подільському, Луцьку, Олиці, Володимирі-Волинському, Острозі, Шаргороді та Барі, і в Українському окрузі – 6: округна у Вінниці й підокругні в Житомирі, Любарі, Овручі, Каневі та Умані, а також підокругна Межирицька школа піарського округу (поблизу Острога). Комісія не враховувала школи, відкриті приватними особами. В цілому домінувала тенденція до зростання контингенту учнів, якщо в 1784 р. в середніх шестикласних округних і трикласних підокругних школах Правобережної України навчалось 3 390 учнів, то в 1789 р. – 4 247 учнів.

З огляду на позицію значної частини консервативно налаштованих магнатів і шляхти, **Е.к.Р.П.** змушена була зберігати становий характер освіти, тому університети, округні й підокругні школи орієнтувались передусім на шляхетську молодь. Водночас діячі **Е.к.Р.П.** виходили з необхідності підвищення рівня і кількості парафіяльних шкіл, вважаючи, що освічені селяни стануть кращими землеробами. Школи мали відкриватися в кожній парафії і передбачались двох типів: малі – в селах та великі в містах і містечках, що готували до вступу в середні. Їх програми визначалися “Правилами парафіяльних шкіл” і передбачали поєднання елементів загальної освіти (читання, письмо, лічба) з виробленням практичних умінь у галузі сільського господарства, ремесел, торгівлі. Парафіяльні школи утримувалися переважно духовенством і окремими представниками шляхти. Візитатори Волинського і Українського округів у звітах за 1784 р. відзначали існування лише 13 парафіяльних шкіл, переважно у значних містечках: Козині, Заславі, Рівному, Локачах, Летичеві, Брацлові, Тульчині, Богуславі тощо.

Однак, бажаючи зробити освіту національною, ліберальною для свого часу **Е.к.Р.П.** ігнорувала інтереси українців, закриваючи українські навчальні заклади. У 1789 р. за її розпорядженням були одночасно закриті по всьому Правобережжю школи, що діяли при

православних церквах. Не влаштували **Е.к.Р.П.** й греко-католицькі школи, де за її наполягання заборонили викладання українською мовою. Проти цього протестували навіть польські прогресивні діячі, наприклад член **Е.к.Р.П.** Гуго Колонтай, сам родом з сучасної Тернопільщини.

Після входження Правобережної України за другим (1793) та третім (1795) поділами Польщі до складу Росії **Е.к.Р.П.** припинила свою діяльність.

Літ.: *Дыбковская Алиция. История Польши с древнейших времен до наших дней / Алиция Дыбковская, Малгожата Жарын, Ян Жарын ; под ред. Анны Сухени-Грабовской и Эугениуша Цезары Круля. – Варшава : Науч. изд-во ПВН, 1995; Жукович П. Школьное дело в Западной России в царствование Екатерины II / П. Жукович // Оттиск из “Журнала Министерства Народного просвещения”. – [Б. м., б. и., б. г.]; *Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002; Історія української культури : у 5 т. / голов. ред. Б. С. Патон. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2; Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К. : Вища шк., 1991; *Нарысы гісторыі народнай асветы і педагогічнай думкі у Беларусі / ред. кал. С. А. Умрэйка (гал. ред.), Г. Р. Сянкевіч [і др.]. – Мінськ : Народ. асвета, 1968; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в. / отв. ред. М. Ф. Шабаева. – М. : Педагогика, 1973; Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008; *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси / відп. ред. М. Д. Ярмаченко. – К. : Рад. шк., 1991; Смолій В. А. Возз’єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1978; Historia Polski / pod red. Henryka Jowmiackiego. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1969. – Т. 1. – Cz. II; *Sulima Kamiecki Andrzej. Historia Rzeczypospolitej wielu narodow 1505-1795 / Andrzej Sulima Kamiński. – Lublin : In-t Europy Srodkowo-Wschodniej, 2000.*****

Прокопенко Л.Л.

ЕКЗИЛЬНИЙ УРЯД (фр., від лат. вигнання, висилання) – уряд у вигнанні; уряд, що сформований і працює за межами держави, яку представляє. Незалежно від того, перебувають члени такого уряду у вигнанні внаслідок санкцій державної влади чи за влас-

ним рішенням (через неможливість продовження діяльності в країні), **Е.у.** у своїх установчих документах зазвичай проголошує себе єдиним легітимним урядом держави. Він прагне до встановлення міжнародних зв’язків і, як правило, домагається визнання себе єдиним правомірним представником державної влади своєї країни. Діючи як суб’єкт міжнародних відносин, **Е.у.** за сприятливих обставин може вдатися до спроби повернути собі владу в країні.

У роки Другої світової війни і німецько-фашистської окупації виникли **Е.у.** у деяких державах Європи – французький уряд де Голля і польський в Лондоні, югославський – у Каїрі, які вели активну міжнародну діяльність протягом війни.

Мали місце **Е.у.** і в українській історії. Таким був уряд Української Народної Республіки під назвою Державний центр Української Народної Республіки. ДЦ УНР спочатку частково (кінець 1919 р.), а з кінця 1920 р. – повністю перебував за межами УНР, на території Польщі в Тарнові (деякі установи в Ченстохові), згодом осередками державних установ та діяльності були Варшава, а також Париж і Прага. Легітимність існування Центру обґрунтовувалася актами Трудового конгресу, законами УНР “Про тимчасове Верховне правління та порядок законодавства в УНР” та “Про Державну Народну Раду”, затвердженими 12 листопада 1920 р. В екзилі ДЦ УНР існував без законодавчого органу, тільки короткотривало у 1921 р. діяла Рада Республіки як представницький орган УНР у складі делегатів партій, професійних і культурних організацій.

ДЦ УНР ставив за мету відновлення незалежної Української держави. Розроблялися плани повернення зі зброєю в руках в Україну, для чого було вирішено посилити підготовку воїнів УНР, інтернованих у таборах Польщі, налагоджувати контакти з національно-патріотичним рухом у самій Україні, налагодити діяльність уряду та його місій у різних країнах світу. Вважалося, що після повернення в Україну будуть скликані Всенародні збори – український парламент, який вільно обговорить і розв’яже усі спірні політичні, економічні та соціальні проблеми, ДЦ УНР складався з Директорії, виконавчим органом була Рада Народних Міністрів. Очолювали Директорію С.Петлюра (до 1926 р.), А.Лівицький (1926-1939 рр.),

В.Прокопович (1939-1940 рр.). Під час Другої світової війни Е.у. УНР не діяв, але А.Лівицький підписував різні звернення до німецького уряду як голова Директорії. 1948 р. було прийнято узгоджений з українськими політичними організаціями “Тимчасовий закон про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі”. Він визначив компетенцію складових частин ДЦ УНР: Президента як глави держави, віце-президента, Української народної ради та уряду. Українська народна рада визначалася як тимчасовий однопартійний законодавчий орган.

Після відновлення державної незалежності України (1991 р.) Українська національна рада на своїй надзвичайній сесії 14-15 березня 1992 р. прийняла постанову “Про передачу повноважень Державного центру УНР в екзилі державній владі в Києві та припинення діяльності ДЦ УНР на вигнанні”. 22 серпня 1992 р. Президент УНР в екзилі М.Плав’юк на засіданні Верховної Ради України передав грамоту ДЦ УНР Президентові України Л.Кравчуку і заявив про складання своїх повноважень. Це означало, що Українська незалежна держава, проголошена 24 серпня 1991 р., є правонаступницею УНР.

Наприкінці листопада 1919 р., після поразки Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) президент Є.Петрушевич і уряд змушені були переїхати до Відня, де продовжували активну міжнародну діяльність щодо захисту державних інтересів ЗУНР. Протягом 1920-1923 рр. уряд ЗУНР і президент Є.Петрушевич постійно ставили перед Лігою Націй, Найвищою Радою і Радою Послів держав Антанти питання про ліквідацію польського окупаційного режиму на території республіки і відновлення незалежності ЗУНР. 14 березня 1923 р. на засіданні Ради Послів держав Антанти були визнані фактичні кордони на Сході з умовою надання автономії для Східної Галичини. 15 березня 1923 р. Е.у. ЗУНР припинив існування.

Літ.: Шульгин О. Державність чи гайдамаччина? / О. Шульгин. – Париж : [б. в.], 1931; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині / О.Шульгин. – Париж : [б. в.], 1934; Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філадельфія ; К. ; Вашингтон : [б. в.], 1993; Уряди України у XX столітті. – К. : [б. в.], 2001.

Малик Я.Й.

ЕКОЛОГІЧНА КАТАСТРОФА (англ. ecological catastrophe; від грец. katastrophe – переворот, знищення, та oikos – дім, родина) – зміни в екосистемі, які відбулися протягом короткого проміжку часу, що призвели до незворотних наслідків, втрати її сталості, рівноваги, а також руйнування внаслідок швидкої зміни власних параметрів.

Функціонування біосфери є складним процесом, у якому відбуваються еволюційні процеси, які іноді перериваються катастрофічними подіями. Наслідком Е.к., на відміну від еволюції, є перехід екосистем з одного рівня організації, умов стабільності та рівноваги до іншого – з меншим порівняно з вихідним рівнем складності, енергетичним та екологічним потенціалом. Причиною Е.к. можуть бути природні та антропогенні аномалії та катаклізми, при цьому останні є результатом прямого або опосередкованого впливу людини на екосистему.

Природні Е.к., які частіше називаються стихійними лихами, поділяються на: геофізичні (землетруси, виверження вулканів, зрушення земної кори), геологічні (зсуви, селі, обвали, лавини тощо), гідрологічні (підйом води, затоплення, паводки, повені, тайфуни, цунамі тощо), атмосферні (смерчі, урагани, бурі, блискавки, посухи, пожежі, обмерзання, заморозки тощо) та біологічні (пандемії, епідемії, епізоотії).

У результаті виникнення аномальних природних явищ тваринний та рослинний світ у цьому регіоні або гине, або його життєдіяльність стає у край напруженою та несприятливою. Зв’язок живих організмів з довкіллям порушується, зокрема ускладнюється харчування живих організмів, фізико-хімічні показники природного довкілля виявляються здебільшого екстремальними, що нерідко призводять навіть до загибелі організмів, які проживають у даній місцевості. Так, під час виверження вулканів з виходом лави на поверхню Землі гине практично все живе навколо дії вулкана при термічній і механічній дії лави на рослини та представників тваринного світу.

Руйнівні наслідки для всього живого спостерігаються, наприклад, під час тривалої посухи. Життя на Землі було б неможливе без води, і тому її недостатня кількість або відсутність протягом тривалого часу призводить або до загибелі живих організмів (у першу чергу вищих організмів), або до тим-

часового припинення їх життєдіяльності (мікроорганізми). Тривалі посухи, що призводять до екологічних катастроф, спостерігалися наприкінці ХХ ст. в Африці (Ефіопія).

Техногенні **Е.к.** поділяються на неумисні та спеціально згенеровані. Неумисні техногенні **Е.к.** відбуваються внаслідок аварій та вибухів на потенційно екологічно небезпечних об'єктах (АЕС, ГЕС, паливно-енергетичні об'єкти, греблі, хімічні і нафтохімічні заводи, сховища ПММ, підприємства оборонного комплексу, військові об'єкти, склади боєприпасів тощо). Крім того, їх також можуть спричинити: аварії на транспорті, у комунальних системах життєзабезпечення (котельні, очисні споруди, системи енергозабезпечення, водопостачання і каналізації), витоки газу, розливи нафтопродуктів (під час пошкодження нафтогазопроводів, аваріях танкерів) та інших екоотоксикантів. На цей час в Україні розміщена велика кількість складів промислових об'єктів, аварійні ситуації на яких або через технічні причини (зумовлені вадами користування технологічних схем, дефектами обладнання) або внаслідок впливу "людського фактора" можуть призвести до масових уражень людей і широкомасштабного забруднення довкілля. Відповідні аварії неодноразово траплялись у світі. Найбільші техногенні **Е.к.** останнього часу відбулись: у 1984 р. в Бхопалі (Індія), 1986 р. у Чорнобилі (Україна), у 2005 р. у китайській провінції Цзилинь, 2010 р. в Угорщині.

Проте не лише великі промислові об'єкти є потенційно небезпечними. Навіть на невеликій водоочисній станції може зберігатися від 100 до 400 т хлору, а на овочевій базі – запас близько 150 т аміаку для його використання в холодильних установках. Такі об'єкти також мають бути надійно захищені не лише від непрофесійних дій персоналу, а й терористичної загрози.

Особливу небезпеку становлять спеціально згенеровані **Е.к.**, які можуть виникнути в результаті *екологічних воєн*, воєн (збройних конфліктів), які криють у собі загрозу негативних екологічних наслідків, а також терористичних (диверсійних) актів із запланованими руйнівними екологічними наслідками (екологічний тероризм). У цьому разі навіть з огляду на обмежене застосування різних видів озброєння (напр. з біологічними, бактеріологічними, хімічними компонентами) і військової техніки або спеціальних засобів

може бути досягнуте незворотне руйнування окремих екосистем, на яких проживають люди. Це може бути зроблено шляхом цілеспрямованого і вибіркового ураження екологічно небезпечних технічних об'єктів або найуразливіших компонентів біосфери.

Е.к. за своїми масштабами можуть бути локальними і глобальними. Локальна **Е.к.** призводить до руйнування або загибелі однієї або кількох локальних екосистем (Чорнобильська катастрофа з радіаційним забрудненням території України, частково Білорусі і Росії; аварія на хімічному заводі в Севезо (Італія); зараження питної води у Бангладеш та Індії; загибель Аральського моря у Казахстані). Глобальна **Е.к.** – гіпотетична подія, яка можлива у випадку перевищення допустимої межі впливу (чи серії впливів) ззовні або зсередини на біосферу в цілому (напр. масовані ядерні удари, які призведуть до "ядерної зими", зіткнення Землі з великим космічним об'єктом тощо). У сучасних умовах безпосередня загроза глобальної **Е.к.** малоімовірна. Але негативні для соціуму зміни в біосфері завдяки діяльності людини, які стали вже досить помітними та викликають стурбованість, поступово накопичуються. Тому саме від відповідального ставлення до екологічної безпеки, свого майбутнього залежить можливість відвернення людською спільнотою **Е.к.**

Розробкою та визначенням стратегії екологічно безпечного розвитку людства опікуються міжнародні організації (ООН, ЄС та ін.), держави, науковці та політики усього світу. Серед них можна назвати такі імена, як В.І.Вернадський, Д.Медоуз, М.Месарович, Е.Пестель, Е.Ласло, Б.Коммонер, Ф.Сен-Марк, Ю.Одум, М.Ф.Реймерс, М.М.Моїсєєв та ін.

Літ.: *Глобалістика* : междунар. междисциплинар. енциклопед. словарь / гл. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. – М. ; СПб. : Н.-Й. : ИЦ "ЕЛИМА" ; ИД "Питер", 2006; *Реймерс Н. Ф.* Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990; *Реймерс Н. Ф.* Экология (теория, законы, правила, принципы и гипотезы) / Н. Ф. Реймерс. – М. : Россия Молодая, 1994.

Кучма Д.Я.

ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА (від грец. oikos – дім, родина, krisis – рішення, зворотний пункт) – екологічна ситуація, коли зміни структури екосистеми призводять до втрати сталості, рівноваги екосистеми в результаті

природного, антропогенного впливу, але при цьому мають зворотний характер.

Е.к. є порушенням рівноваги в природних системах між їх складовими: водою, повітрям, ґрунтом, тваринним і рослинним світом, людиною і негативними наслідками її діяльності. Оскільки в природі все взаємопов'язане, порушення одного компонента (напр. виснаження водних запасів) веде до зміни інших (похолодання або потепління клімату, зміни ґрунтів і видового складу організмів). Розрізняють **Е.к.** природного й антропогенного походження.

Природні **Е.к.** органічно властиві еволюційному процесу, становлячи його невід'ємну особливість. Упродовж геологічної історії **Е.к.** відбувалися досить часто в різних регіонах планети. Кардинально впливаючи на характер перебіг еволюційного процесу, різноманітні **Е.к.** змінюють екосистему або її складові. Вони є фазами розвитку біосфери, на яких відбувається якісне оновлення живої речовини (вимирання одних видів і виникнення інших). Причини виникнення **Е.к.** природного походження досить різноманітні та зумовлені чинниками як живої, так і неживої природи.

Антропогенні **Е.к.** часто виникають через негативні наслідки людської діяльності. У минулому **Е.к.** такого роду мали локальний характер, тоді як у сучасних умовах вони набувають глобальних масштабів і зумовлені забрудненням довкілля, знищенням рослинного покриву, тваринного світу, вилученням великих територій земель із господарського обігу. У такій ситуації виникає дисбаланс між ресурсними можливостями природи та потребами людини, який неминуче призводить до загострення відносин у суспільстві. Найбільш відомими є **Е.к.** надмірного промислу людиною великих тварин (мамонтів, диких бізонів, шаблезубих тигрів тощо), що призвело до їх зникнення 50-10 тис. років тому.

Е.к. слід відрізнити від *екологічної катастрофи*: криза – зворотний стан екосистеми, у якому екосистема або самовідтворюється, або цьому процесу сприяє людина; катастрофа – незворотне руйнування екосистем. Існують різні класифікації **Е.к.**, у яких по-різному визначаються роль та місце в ній людини. Н.Ф.Реймерс історію взаємодії людини з природою представив у вигляді циклів. У передісторії й історії людства ви-

діляються такі **Е.к.**: 1) зміни середовища проживання живих істот, які викликали виникнення антропоїдів – безпосередніх предків людини; 2) криза відносного збіднення доступних примітивній людині ресурсів промислу і збирання, що зумовило стихійні біотехнічні заходи, такі як випалювання рослинності для її кращого і раннього зростання; 3) перша антропогенна **Е.к.** – масове знищення (надмірний промисел) великих тварин, яка була подолана під час першої сільськогосподарської революції (людина приручила тварин); 4) **Е.к.** засолення ґрунтів і деградація примітивного поливного землеробства, недостатність його для зростаючого народонаселення Землі, що призвело до розвитку неполивного землеробства; 5) **Е.к.** масового знищення, браку рослинних ресурсів пов'язана із загальним бурхливим розвитком продуктивних сил суспільства, який викликав широке використання мінеральних ресурсів, промислову, а потім і науково-технічну революцію; 6) сучасна криза пов'язана з глобальним забрудненням (біосфера не встигає очищатись від антропогенних продуктів через неприродний характер синтетичних речовин, що забруднюють природне середовище), якому відповідає вищий етап науково-технічної революції – реутилізація продуктів і умовне замикання технологічних циклів.

Майже одночасно з цією кризою постають дві інші екологічні небезпеки: термодинамічна (теплова) та зниження надійності екосистем. Вони пов'язані з екологічними обмеженнями виробництва людиною енергії і порушенням природної екологічної рівноваги. Ці екологічні кризи найближчого майбутнього можуть бути подолані на основі енергетичної і еколого-планової екологічних революцій. Перша полягатиме в максимальній економії енергії і переході до її джерел, що майже не додають тепло в навколороземний простір, друга – у регульованій коєволюції в системі “суспільство – природа”, будівництві ноосфери.

Е.к. антропогенного характеру за масштабами руйнування цілісності й ієрархічності екосистеми з урахуванням їх впливу на екосистеми можна поділити на чотири основні групи: 1) компонентні – виникають на основі вилучення або руйнування певних компонентів екосистеми, що призводить до порушення її стабільності; 2) репрезентативні –

виникають на стадії виробничого господарства, яке дає змогу задовольняти життєві потреби порівняно простим способом і відкрило необмежені можливості на шляху перетворення природи; призводять до руйнування і деградації окремих екосистем і супроводжуються перетворенням і знищенням природних ландшафтів; у свою чергу, зміни в екосистемах слугують потужним чинником, який лімітує саме існування людства; 3) тотальні – характеризуються винятковою руйнівною силою, оскільки супроводжуються знищенням цілих класів екосистем; 4) глобальна – пов'язана з виробничою та перетворюючою потужністю людства, що дає йому можливість звільнитися від безпосередньої залежності від природного середовища та стрімко руйнувати біосферу; загрожує перетворитися в *екологічну катастрофу*.

Уперше увага світової спільноти до екологічної ситуації як кризової у глобальному масштабі була привернута серією доповідей Римському клубу починаючи з 1972 р. XX ст. Проблема пошуку шляхів виходу з **Е.к.** розглядалась на Конференції ООН з навколишнього середовища у Стокгольмі (1972), у доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища та розвитку ООН “Наше спільне майбутнє” (1987), на конференції ООН “Ріо-92”, саміті “Здійснення Порядку денного XXI століття” та багатьох інших заходах. За даними вчених, поки ще криза має зворотний характер: якщо надлишкове антропогенне навантаження буде знято з біосфери, то можна сподіватися, що вона повернеться до екологічно благополучного стану. Проте, якщо це не буде зроблено, то через деякий час **Е.к.** перетвориться на *екологічну катастрофу*. Таку динаміку прогнозують до середини XXI ст., але перші ознаки незворотних змін у біосфері за деякими параметрами вже фіксуються. Такими, напр., є руйнування озонового екрана у верхніх шарах атмосфери, танення та розпад льодовиків в Антарктиді і у високогірних зонах, стрімке скорочення видового біорізноманіття планети тощо.

У 1992 р. ВРУ оголосила Україну зоною екологічного лиха, чим було підтверджено стан **Е.к.** на її території. В “Основних напрямках державної політики України у галузі охорони довкілля використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки” (постанова ВРУ, від 1998 р.) відзначається

значна подальша деградація довкілля України, надмірне забруднення поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря і земель, нагромадження у дуже великих кількостях шкідливих, у т. ч. високооксидних відходів виробництва, що призвело до різкого погіршення стану здоров'я людей, зменшення народжуваності та збільшення смертності. Тенденція до погіршення екологічної ситуації також знайшла своє відображення у Законі України “Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року” (2010).

Розуміння сучасної ситуації взаємовідносин суспільства та природи як **Е.к.** унаслідок неадекватних законів природи антропогенних дій породжує відповідну стратегію охорони природи, яка спрямована на обмеження або збалансування людської діяльності, порятунку природних об'єктів. Але простими заборонами можна лише зняти гостроту **Е.к.**, а збалансований розвиток суспільства без принципів змін усієї системи соціо-природних зв'язків лише розтягує її у часі. Криза свідчить про те, що діяльність людини, яка побудована на певному класі знань, не узгоджена з уявленнями про закони еволюції біосфери і тому порушує їх. Намагання скоротити цей розрив, системно представивши екологічну ситуацію як зв'язок двох підсистем: природи та соціальної діяльності, також проблемами не розв'язує, тому що кожна з них описується у своїх наукових предметах, які є неузгодженими між собою. Як наслідок і виникає ідея **Е.к.**, яка з'являється на стику та накладанні двох різних ситуацій: однієї, пов'язаної з наслідками техногенних та антропогенних впливів на навколишнє середовище, і другої, пов'язаної з дефіцитом понять, уявлень та схем опису екологічних наслідків реалізації проєктів і програм трансформації систем діяльності. Інакше кажучи, **Е.к.** існує не стільки у природі, скільки в головах людей, звичних способах мислення та діяльності, неадекватних соціо-природній ситуації. Подолання **Е.к.** у такому разі пов'язано зі зміною саме підходу та способів мислення, у рамках якого формуються як уявлення про екосистеми, так і проєкти та програми перетворення матеріалу природи в структурах людської діяльності. За наявності цілісного уявлення – *діяльно-природної системи* як об'єкта управління з'являється можливість дійсно змінюва-

ти екологічну ситуацію, ураховуючи всі можливі негативні наслідки людської діяльності. Таким чином, людина стає на шлях відповідального ставлення до середовища свого існування і формує його відповідно до своїх потреб з урахуванням можливих негативних наслідків своїх дій у майбутньому як для себе, так і навколишнього середовища.

Літ.: Білявський Г. О. Основи екології : підручник / Г. О. Білявський, Р. С. Фурдуй, І. К. Костіков. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 2005; *Всемирная энциклопедия. Философия* / гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ ; Минск : Харвест : Современ. литератор, 2001; *Глобалистика* : международн. междисциплинар. энциклопед. слов. / гл. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. – М. ; СПб. ; Н-Й. : ИЦ “ЕЛИМА” ; ИД “Питер”, 2006; *Одум Ю. Экология* : в 2 т. : пер. с англ. / Ю. Одум. – М. : Мир, 1986; *Реймерс Н. Ф. Природопользование* : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990; *Реймерс Н. Ф. Экология (теория, законы, правила, принципы и гипотезы)* / Н. Ф. Реймерс. – М. : Журн. “Россия Молодая”, 1994.

Кучма Д.Я.

ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА (англ. Economic system) – субординована сукупність організаційних форм та інституцій, у межах яких складаються певні виробничі відносини, відбувається господарська діяльність людей через механізми її координації і регулювання з метою досягнення максимального ефекту від використання закладених в економічному устрої можливостей. У сучасній науковій літературі можна зустріти багато різноманітних, часто суперечливих тлумачень сутності економічних систем, форм їх прояву у господарському житті суспільства на різних етапах розвитку і в різних країнах. Так, відповідно до неокласичної парадигми **Е.с.** ототожнюються з механізмами функціонування, координації господарських процесів. Монетаристи зосереджують увагу на розгляді і диференціації господарських систем як, насамперед, грошових систем, відповідно до форм організації грошового обігу. Ордолібералізм інтерпретує ідеальні типи економічних систем через призму елементарних форм господарювання, виділяючи окремо і поняття господарського устрою. Інституціоналісти визначають економічні системи як сукупність організаційно-інституційних форм, у яких відбувається перебіг господарських процесів. Марксистська політична економія дотримується тра-

диційних уявлень про **Е.с.** як сукупність виробничих відносин, спосіб виробництва. Наведений спектр визначень **Е.с.**, що охоплюють різні аспекти її функціонування і розвитку, свідчить про складну структурованість цього феномену господарського життя суспільства. З позицій сучасної політичної економії **Е.с.** є складовою суспільної системи і безпосередньо пов'язана із виробництвом матеріальних і духовних благ, цінностей, що забезпечують умови нормальної життєдіяльності людини. Звідси впливає фундаментальний характер **Е.с.** стосовно всього суспільного організму. Однак її сутність і складноструктурованість може бути з'ясована тільки в сукупності всіх взаємозв'язків з іншими підсистемами суспільства, що визначають сучасний розвиток продуктивних сил, способи поєднання та ефективного застосування факторів виробництва, алокації ресурсів, розподілу доходів тощо (див. рисунок). Економічну структуру сучасного суспільства утворюють такі його важливі підсистеми, як економічний устрій, економічна конституція, виробниче та соціальне середовище і власне **Е.с.**

Економічний устрій виступає як субординоване поєднання структурних форм організації господарського життя суспільства. В основі змісту такого поняття лежить вчення німецького неоліберала В.Ойкена про елементарні господарські форми (поділу праці, власності, координуючого механізму, підприємств, домашніх господарств, ціноутворення, державних інституцій тощо), які внаслідок абстрагування від їх конкретно-історичних проявів були визначені як форми економічного устрою і чітко розмежовані з процесами господарювання, що розрізняються залежно від того, в яких реальних формах устрою вони відбуваються. Відомий теоретик порівняльного аналізу економічних систем К.П.Хензель навіть підрахував, що існує близько 140 елементарних проявів цих структурних форм економічного устрою. Число можливих цілісних устроїв збігається тим самим із формально можливими комбінаціями цих елементарних форм. Яка форма устрою реалізується або має бути реалізована, є результатом як випадкового збігу обставин, так і цілеспрямованої політики держави з формування певного типу економічного устрою.

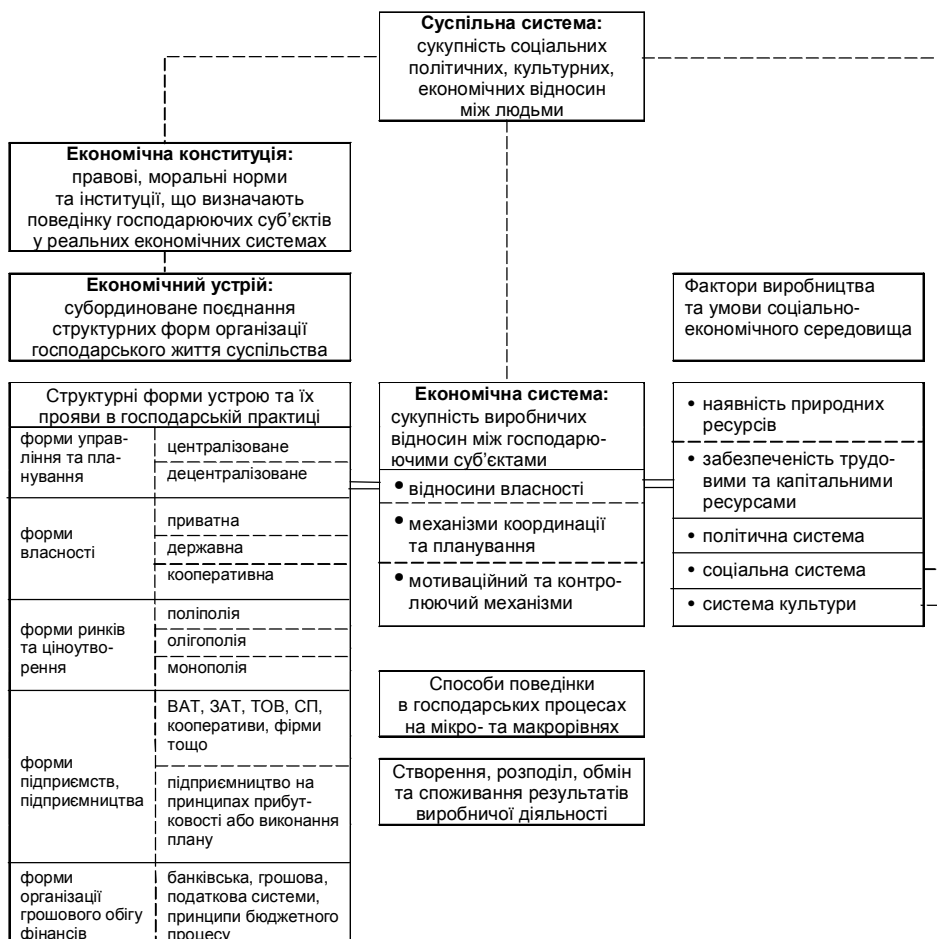
Економічна конституція охоплює правові, моральні норми та інституції, домінуючі в

суспільстві, що визначають поведінку господарюючих суб'єктів у реальних економічних системах. Економічний устрій, економічна конституція утворюють рамкові умови функціонування та розвитку економічної системи, задають "правила гри" в господарській сфері. Поряд з ними важливе значення мають об'єктивні вихідні та наявні передумови економічного розвитку, пов'язані з рівнем забезпеченості природними, трудовими, капітальними ресурсами, відповідною організацією соціально-політичного і культурного життя суспільства.

Фактори виробництва, його ресурсна база разом із соціальним середовищем визначають техніко-економічні, політичні, культурні, ментальні і т. ін. особливості й параметри розвитку продуктивних сил, можливості їх раціонального й ефективного вико-

ристання для задоволення зростаючих потреб людей.

Конституюючі (системоутворюючі) елементи економічних систем. Е.с. проявляється як складноорганізована, упорядкована цілісність. Вона охоплює мережею виробничих відносин процес функціонування продуктивних сил, визначає механізми координації і мотивації господарської діяльності людей. Виробничі відносини являють собою більш-менш сталу повторювану сукупність господарських зв'язків, що виникають між економічними суб'єктами в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, послуг і доходів. У взаємодії з продуктивними силами, в опосередкованні процесу використання обмежених ресурсів виробничі відносини визначають певний спосіб виробництва економіч-

Взаємозв'язок економічного устрою, економічної конституції, економічної системи і соціально-економічного середовища

них благ. Центральне місце в сукупності виробничих відносин посідають відносини власності, які, по суті, і визначають характер усіх інших господарських зв'язків. Тому саме відносини та їх юридичне закріплення в правах власності виступають конституюючим елементом **Е.с.**

Однак визначеність відносин і прав власності є важливою, необхідною, але не достатньою умовою визначеності самої **Е.с.** Так, **Е.с.** нацистської Німеччини і західних демократій, маючи у своїй основі однотипні форми приватної власності, істотно відрізнялися за механізмами координації господарської діяльності, прийняття економічних рішень. Тому ще одним конституюючим елементом **Е.с.** виступає координуючий механізм, який приводить у відповідність продуктивні сили та виробничі відносини. Механізми координації господарського життя суспільства – важливі складові процесу управління економічними системами, які полягають в узгодженні, упорядкуванні взаємодії утворюючих їх різних елементів з метою забезпечення ефективного функціонування систем. Зазвичай розрізняють механізми ринкової саморегуляції і державного регулювання економіки. У сучасних економічних системах значно розширився спектр регуляторів господарських процесів, до яких належать сьогодні механізми міждержавних угод, наднаціональних органів управління, міжнародних фінансових організацій, транснаціонального корпоративного управління та ін. По суті, **Е.с.** реалізує, з метою досягнення максимального ефекту, закладені в економічному устрої можливості (структурні, організаційні, інституційні) використання наявних факторів виробництва та умов соціально-економічного середовища.

Типологізація економічних систем. Відповідно до алгоритму вирішення головних питань економіки визначаються певні типи організації господарського життя, суспільства, дослідження яких виділилось у самостійний розділ економічної науки – порівняльний (компаративний) аналіз економічних систем. Сьогодні економічна наука пропонує багато класифікацій економічних систем залежно від обраних критеріїв їх поділу за найхарактернішими ознаками. Найбільш характерною і поширеною на сьогодні є диференціація економічних систем на ідеальні типи за ступенем розвинутої ринкового механізму координації госпо-

дарських процесів. З огляду на зазначене можна виділити п'ять основних (ідеальних) типів сучасних економічних систем, довкола яких обертаються різноманітні реальні форми прояву організації господарського життя суспільства: традиційна, командна, перехідна, змішана і ринкова економіка. Природно, що кожний із зазначених типів економічних систем проявляється у багатоманітності похідних форм економічного і соціального розвитку різних суспільств і країн. Звідси випливає, що з'ясування специфіки функціонування реальних економічних систем можливе лише шляхом аналізу і зіставлення їх ідеальних типів із конкретно-історичними формами економічного устрою, відповідною системою виробничих відносин і механізмами господарювання.

Літ.: Башнянин Г. І. Економічні системи: проблеми структуризації і типологізації / Г. І. Башнянин, І. М. Копич, Б. М. Шевчик. – Львів : Коопосвіта, 1999; Рибалкін В. О. Політична економія : навч. посіб. / В. О. Рибалкін, В. Г. Бодров та ін. / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К. : Академвидав, 2007; Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін / Н. І. Гражевська. – К. : Знання, 2008; Леоненко П. М. Сучасні економічні системи: навч. посіб. / П. М. Леоненко, О. І. Черепніна. – К. : Знання, 2006; Шніцер М. Порівняння економічних систем : пер. з англ. / М. Шніцер. – К. : Основи, 1995.
Бодров В.Г.

ЕКОНОМІЧНІ ІНДЕКСИ (англ. Economic indexes). Індекс (лат. index) – узагальнений показник, який характеризує рівень явища, яке досліджується, відносно рівня, що прийнятий за базу порівняння. Індекси можуть бути виражені у формі коефіцієнта або відсотків. За характером досліджуваних об'єктів розрізняють індекси об'ємних (фізичного обсягу продукції, товарообігу, споживання окремих продуктів) і якісних показників (цін, собівартості продукції, продуктивності праці, врожайності тощо). Залежно від методології обчислення загальні індекси поділяють на агрегатні і середні з індивідуальних індексів. Агрегатні індекси є основною формою **Е.і.**, а середні з індивідуальних індексів – похідними. Їх отримують через перетворення агрегатних індексів. Залежно від бази порівняння розрізняють ланцюгові і базисні індекси. Ланцюгові індекси одержують шляхом порівняння абсолютних даних кожного періоду з даними попереднього періоду. Базисні індекси об-

числюють порівнянням абсолютних даних кожного періоду з даними якого-небудь одного періоду, що взятий за базу порівняння. Наприклад, темп зростання України у поточному році відносно попереднього року буде індексом ланцюговим. А темп зростання у поточному році відносно базового 2000 р. буде індексом базисним.

В Україні розраховують **E.i.**: індекс цін ВВП (дефлятор ВВП), індекс споживчих цін,

етапів: формування споживчого набору товарів (послуг) – представників; відбір територій; відбір базових підприємств; визначення порядку збирання інформації про ціни і тарифи; формування вагової структури; розрахунок середніх цін (тарифів) та індивідуальних індексів цін (тарифів) на товари (послуги); розрахунок ІСЦ. У таблиці наведені дані про ІСЦ України за десять років за даними Державного комітету статистики.

**Індекси споживчих цін в Україні за період 2001-2010 рр.
(грудень до грудня попереднього року, у %)**

Роки	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
ІСЦ	106,1	99,4	108,2	112,3	110,3	111,6	116,6	122,3	112,3	109,1

індекс цін реалізації продукції сільськогосподарським підприємствам, індекс цін *інвестицій* в основний капітал тощо. Індекс цін – це відношення вартості певного набору товарів та послуг (ринкового кошика) в грошових одиницях (грн, дол.) в даному періоді до вартості того ж самого набору в базовому періоді (у %).

Дефлятор ВВП, або індекс ВВП – індекс цін, який використовується для коригування номінального ВВП з урахуванням інфляції або дефляції і одержання на цій основі реального ВВП. Дефлятор ВВП визначається діленням номінального ВВП на реальний ВВП (у %). Дефлятор ВВП розраховується на підставі всіх вироблених в економіці товарів та послуг.

Індекс споживчих цін. За Методологічними положеннями Державного комітету статистики України Індекс споживчих цін (ІСЦ) (англ. Consume Price Index, CPI) характеризує зміни у часі загального рівня цін на товари та послуги, які купує населення для невиробничого споживання. ІСЦ визначається як відношення вартості споживчого кошика товарів і послуг у розрахунковому році до вартості такого самого кошика в базовому році та є найбільш поширеним у використанні індексом цін. ІСЦ часто називають індексом вартості життя. ІСЦ розраховується щомісяця, є оперативним і найпоширенішим показником рівня інформації. ІСЦ показує, як змінюються ціни за два періоди, які порівнюються, якщо структура виробленого ВВП залишається незмінною. ІСЦ краще підходить для вимірювання вартості життя, ніж дефлятор ВВП.

Статистичне спостереження за змінами споживчих цін і тарифів проводиться на вибірковій основі. Побудова ІСЦ складається з таких

Індекси цін, які обчислюються для незмінного набору товарів і послуг, у статистиці називають індексами Ласпейреса (Індекс споживчих цін), а індекси цін для змінного кошика – індексами Пааше (Дефлятор ВВП).

Літ.: *Методологічні положення щодо організації статистичного спостереження за змінами цін (тарифів) на споживчі товари (послуги) і розрахунку індексу споживчих цін Державного комітету статистики України.* – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1157.463.0>; *Малиш Н. А.* Макроекономіка : навч. посіб. / Н. А. Малиш. – К. : МАУП, 2007.

Малиш Н.А.

ЕКОНОМІЧНО АКТИВНЕ НАСЕЛЕННЯ

– частина населення, яка пропонує свою працю для виробництва товарів і надання різноманітних послуг. За міжнародними стандартами до **Е.а.н.** належать громадяни обох статей віком від 15 до 70 років включно, які ведуть економічну діяльність (зайняті) або шукають роботу і готові приступити до неї (безробітні). З розвитком процесів глобалізації економічної інтеграції різних країн постало завдання узгодити відносини, які склались на національних ринках праці. Важливу роль у виконанні цього завдання відіграє Міжнародна організація праці (МОП), яка у своїх конвенціях і рекомендаціях юридично закріпила норми трудових відносин як частину міжнародного права. Ратифікувавши їх парламентами, багато країн включили їх до національного трудового права. Зокрема, у Конвенції № 160 (від 20 червня 1985 р.) “Про статистику праці” зазначається, що держава зобов’язується регулярно збирати, обробляти та публікувати статистичні дані про **Е.а.н.**, зайнятість, безробіття, структуру і

розподіл **Е.а.н.**, а також вартість робочої сили. Конвенцію ратифіковано Указом Президії Верховної Ради УРСР від 3 травня 1990 р. № 9158-ХІ.

Підраховувати за міжнародною методикою чисельність **Е.а.н.** в Україні почали з кінця 1995 р. Інформацію про економічну активність населення отримують за результатами вибірових обстежень домашніх господарств. Обстеження проводяться органами державної статистики за місцем постійного проживання населення. У 1995-1998 рр. обстеження населення з питань економічної активності в Україні проводилися раз на рік, 1999-2003 рр. – щоквартально, в останньому місяці кожного кварталу, а з січня 2004 р. вони були запроваджені в практику постійної роботи Держкомстату України з щомісячною періодичністю. Звітним періодом є обстежуваний тиждень (з понеділка по неділю), на який припадає 15-те число місяця. Обсяг щомісячної вибірки становить 18,5 тис. домогосподарств, з яких 7,4 тис. домогосподарств відбираються з вибіркової сукупності домогосподарств обстеження сільськогосподарської діяльності в сільській місцевості. Щомісяця третина вибіркової сукупності за спеціальною схемою заміщується. У кожному домогосподарстві, яке взяло участь в обстеженні, збирається демографічна інформація по всіх членах домогосподарства і спеціальна інформація щодо економічної активності, зайнятості та безробіття членів домогосподарств віком 15-70 років. Обстеженню не підлягають:

- а) домогосподарства, у яких:
  - всі особи перебувають поза віковими межами (молодше 15 та старше 70 років);
  - проживає одинока особа, яка має явні розумові чи інші відхилення, через які не спроможна надати об'єктивну інформацію, необхідну для заповнення анкет;
- б) особи, які належать до нижчезазначених категорій:
  - студенти та учні всіх типів навчальних закладів, які виїхали та тимчасово проживають в іншій місцевості і підлягають опитуванню за місцем їх навчання;
  - особи, які перебувають на військовій строковій службі, а також курсанти, які проживають у казармах;
  - особи, які в період відвідування домогосподарства були тимчасово відсутні та їхнє повернення не очікується впродовж наступних 12 місяців.

До зайнятих відносять осіб, які:

- а) працювали впродовж обстежуваного тижня хоча б 1 годину за наймом за винагороду в грошовому чи натуральному вигляді, індивідуально (самостійно), в окремих громадян або на власному (сімейному) підприємстві або працювали безкоштовно на підприємстві, у бізнесі, що належить будь-кому з членів домогосподарства, або в особистому селянському господарстві з метою реалізації продукції, виробленої внаслідок цієї діяльності;
- б) особи, які були тимчасово відсутні на роботі, тобто формально мали робоче місце, власне підприємство (бізнес), але не працювали впродовж обстежуваного періоду з незалежних від них особисто обставин.

До безробітних відносять осіб (зареєстрованих та незареєстрованих у Державній службі зайнятості), які одночасно відповідають трьом основним умовам:

- а) “не мали роботи (прибуткового заняття)”;
- б) “активно шукали роботу або намагались організувати власну справу впродовж останніх 4-х тижнів, що передували опитуванню”, тобто робили конкретні кроки протягом останніх 4-х тижнів з метою знайти оплачувану роботу за наймом чи на власному підприємстві;
- в) були “готові приступити до роботи впродовж 2-х найближчих тижнів”, тобто почати працювати за плату за наймом або на власному підприємстві.

До категорії безробітних належать також особи, які не шукають роботу через те, що вже її знайшли і мають домовленість про початок роботи через певний проміжок часу, а також проходять навчання за направленням Державної служби зайнятості населення.

До економічно неактивного населення належать особи, які не можуть бути класифіковані як “зайняті” або “безробітні”. До складу цієї категорії населення включаються незайняті особи, які належать до таких соціальних груп:

- учні та студенти;
  - пенсіонери за віком, по інвалідності та на пільгових умовах;
  - особи, які зайняті в домашньому господарстві, вихованням дітей та доглядом за хворими;
  - особи працездатного віку, які зневірилися в пошуках роботи;
  - інші особи, які не мали необхідності в працевлаштуванні, а також ті, які шукають роботу, але не готові приступити до неї найближчим часом через хворобу, навчання тощо.
- Чисельність економічно активного населення в Україні за період з 2005 до 2009 р. ста-

новила приблизно 22 млн осіб, або близько 63% населення віком 15-70 років.

Літ.: *Богиня Д. П.* Основи економіки праці : навч. посіб. / Д. П. Богиня, О. А. Грішнова. – 3-тє вид., стер. – К. : Знання-Прес, 2002; *Лібанова Е. М.* Ринок праці : (Соціально-демографічні аспекти) / Е. М. Лібанова; Держ. центр зайнятості, Ін-т підготовки кадрів Держ. служби зайнятості. – К. : [б. в.], 1996; *Лібанова Е.* Ринок праці та соціальний захист : навч. посіб. / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004; *Онiкiєнко В. В.* Розвиток ринку праці України: тенденції та перспективи : монографія / В. В. Онiкiєнко, Л. Г. Ткаченко, Л. М. Смельяненко ; за ред. В. В. Онiкiєнка. – К. : РВПС України НАН України, 2007.

Загорський В. С., Матвійшин Є. Г.

ЕЛІТА СОЦІАЛЬНА – краща частина суспільства, яка репрезентує його як спільноту, впливає на його консолідацію та характер подальшого розвитку.

За статусом, чи рівнем значущості та масштабами діяльності, розрізняють **Е.с.** світового рівня (за значним внеском у розвиток загальнолюдської культури та впливом на історію людства), національного (роль у розвитку нації, народу, держави), а також регіонального та місцевого рівнів.

За змістом, або сферами діяльності, розрізняють еліту економічну, політичну, адміністративну, наукову, мистецьку, військову тощо.

За характером діяльності, або соціальної спрямованості дій розрізняють **Е.с.** як демократичну чи недемократичну (авторитарну, диктаторську, тиранічну, охлократичну, тоталітаристську тощо), провладну чи опозиційну, патріотичну чи космополітичну, номенклатурну, бюрократичну, технократичну та ін. Інколи у ЗМІ і в побутовому вжитку трапляються поняття “кримінальна еліта”, “мафіозна еліта”, “олігархічна еліта”, що не є правильним, оскільки діяльність цієї далеко не кращої частини суспільства, хоча нерідко і здійснюються досить “професійно”, але має антигромадський, асоціальний характер.

Е.с. притаманні певні якості та відмінні особливості. Насамперед це легітимність свого високого соціального статусу, яка базується на особистих заслугах, авторитеті й лідерстві, визнаних суспільством і підтверджених часом, суспільно-історичним досвідом. Друга риса – громадськість: “чуття єдиної родини”, високі помисли (благо народу, суспільства, держави), патріотизм (лю-

бов до Батьківщини), особиста відповідальність і соціальна активність. Наступна риса – духовний аристократизм та інтелігентність: відчуття та утвердження людської честі й гідності як у власних вчинках, так і у ставленні до інших. Ще одна вирішальна риса – чесність: високий рівень моральної і правової культури, що не допускає порушення прийнятих у суспільстві етичних норм, юридичних законів і правил поведінки, а також зловживань статусом, службовим становищем, владою чи авторитетом.

На відміну від т. зв. “успішних людей”, які досягли певних суспільних благ: влади, багатства, “зв’язків”, можливостей споживання тощо за принципом “мета виправдовує засоби”, **Е.с.** – це люди, які відбулися, тобто знайшли свій шлях і своє місце в суспільстві, реалізували себе як особистості і як громадяни, досягли висот професійної майстерності, отримали заслужене визнання суспільства.

В умовах класового суспільства **Е.с.** має соціально неоднорідний, “розколотий” характер: одна її частина орієнтована на владу (провладна еліта) друга – на народ. Це, як правило, кращі представники інтелігенції, “совість” народу. Їх зближення відбувається лише за умов формування і розвитку громадянського суспільства, демократії, соціальної держави, верховенства права, подолання прірви між бідними і багатими, знедоленими і “господарями життя” (за рахунок розвитку середнього класу і зростання добробуту населення).

Е.с. не призначається кимось, а тим більше не самопризначається. Вона не є атрибутом влади, власності, успадкованих привілеїв чи вродженої обдарованості. **Е.с.** вирощується у суспільстві (сім’я, школа, трудовий колектив), для суспільства (професійна, громадсько-політична діяльність) і відбирається та оцінюється як “краща” суспільством та історією.

Літ.: *Литинський В.* Листи до братів-хліборобів / В. Литинський. – Нью-Йорк : Вид-во “Булава”, 1954. – 150 с.; *Українська еліта та її роль в державотворенні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (18-19 трав. 2000 р.).* – К., 2000; *Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки : монографія / за ред. М. І. Пірен, В. А. Ребкала.* – К., 2003. – 180 с.
Князєв В. М.

ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО – наукова дисципліна, в основі якої лежать закономірності взаємодії етнонаціональних про-

цесів і державотворення в процесі творення етносом держави.

Е. є галуззю науки, що об'єднує етнодержавницьку спрямованість етнології, націології, етнополітології, етнофілософії, державознавства. Об'єкт вивчення етнодержавознавства є генезис і динаміка взаємодії етносу й держави, в процесі яких відбувається вплив етнічного фактора на побудову держави, з одного боку (взаємини титульного етносу з національними меншинами відносно форми організації держави – унітаризм, федералізм, конфедералізм, імперія, її назви, суверенізація, етнічне самовизначення), а з другого – державницько-управлінські дії у сфері організації міжетнічних відносин, вади та недоліки яких можуть призвести до етноконфлікту з можливою перспективою втрати державності або її цілісності.

Е. є новою наукою, що досліджує державотворчий аспект етнічності, націотворчі засади зародження, становлення та розбудови держави, консолідуючи етнонаціональні та державотворчі чинники суспільного розвитку. Концептом етнодержавознавства є ідеологія національного державотворення, квінтесенцією якої є національна ідея, яка за умов прискорених трансформаційних процесів може й повинна змінюватися на крок уперед, підтягуючи й консолідуючи соціум до більш високих звершень.

Нагальними стали і сучасні вимоги багатьох народів та держав щодо суверенізації, які варто розглянути в контексті глобалізації та інформаційно-інтелектуальної й економічної інтеграції різних народів та держав. Причому варто наголосити на тому, що саме нація як спільнота, як ідея, як культура, як традиція, як політика стає стрижнем, вихідною точкою формування національної самосвідомості, і чи не найважливіше – критерієм самоідентифікації та соціалізації особи, становлення демократичного суспільства і цивілізованої етнонаціональної політики держави.

Саме ж націотворення постає життєдайною основою української ідеї, а людина і нація – цілісною вартістю національної ідеї, зокрема в Україні, основою сучасних державотворчих процесів. Усе це значно розширює етнодержавознавчі обрії, робить етнонаціональну сферу суспільного розвитку доступнішою для наукового пізнання. Загалом **Е.** охоплює широке коло проблем. **Е.**, по-перше, нерозривно пов'язане з реалізацією національної ідеї, нації (народу) у практиці державотворення, яке, у

свою чергу, базується на конституюванні демократії, обстоюванні людських прав і свобод, зокрема етнічних (національних) меншин, на суверенізації в контексті глобалізації та інтеграції різних народів і держав.

По-друге, саме **Е.** заглиблюється в політичну психологію та політичну ідеологію (ментальність) етносів (націй), з'ясовує організаційні структури боротьби за свободу і незалежність народів, за суверенізацію. По-третє, саме на **Е.** покладається сучасне тлумачення принципу “права нації на самовизначення”, вироблення підходів щодо теорії “пріоритету прав людини” та реалізацією “права на ідентичність” у системі індивідуальних та колективних прав, співвідношення прав нації на самовизначення та прав людини – стрижня сучасної демократично організованої державності.

Літ.: Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – 942 с.; Юридична енциклопедія. – К. : Вид-во “Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана”, 2002. – Т 1–6; Куц Ю. О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект : монографія. – Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ “Магістр”, 2002. – 204 с.; Римаренко Ю. І. Етнодержавознавство: теоретико-методологічні засади / Ю. І. Римаренко, Л. С. Шкляр, С. Ю. Римаренко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 264 с.; Сучасний словник іншомовних слів. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.

Куц Ю. О.

ЕТНОКУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА – пріоритетний напрям діяльності держави, невіддільна складова державної політики у сфері культури. **Е.п.** спрямована на формування українського національно-державницького патріотизму та відродження і розвиток культур усіх етнокомпонентів українського соціуму (титульної нації, корінних народів, національних меншин). Складовою **Е.п.**, зафіксованою в Конституції України, є турбота держави про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Механізм державного регулювання у сфері етнокультурного розвитку полягає в сукупності соціально-політичних, правових, економічних, організаційних та інших заходів, спрямованих на збереження самобутності етносів, забезпечення всім громадянам України, незалежно від їх етнічного походження, рівних можливостей для культурного розвитку.

Пошук більш ефективних моделей державного врегулювання **Е.п.** полягає в постійному виборі альтернативних варіантів організаційних структур, джерел економічного впливу, норм права, політико-адміністративних відносин; політичних та економічних технологій, які забезпечать відповідність державного впливу на етнокультурну сферу, враховуючи потреби її розвитку в умовах обмеження ресурсів. В останнє десятиліття особливого значення набувають: демократизація **Е.п.**; залучення громадських організацій до розробки політичних і правових актів, управлінських рішень, участь у реалізації прийнятих документів і оцінці результатів; розширення законодавчої бази з метою захисту культурної спадщини; фінансове забезпечення розвитку етнокультурної сфери; розвиток співробітництва з іншими державами і міжнародними організаціями; об'єднання різних суб'єктів етнокультурної сфери заради спільної мети в етнокультурній сфері.

Державоформуючим елементом українського суспільства є українська нація, яка відіграє роль демографічної та етнічної основи цього суспільства і є основним носієм державної мови. Здатність українців вибудувати рівноправні відносини з усіма етнонаціональними групами, які мешкають на території держави, сприяє безконфліктному проживанню на одній території з представниками інших етносів.

В Україні, крім титульного етносу (українців), проживають близько 130 національностей і народностей. Такий поліетнічний склад населення вимагає адекватної національної політики, яка має бути оптимально спрямована на забезпечення інтересів кожної з етнічних груп, стабілізацію міжнаціональних відносин у країні. Політика в етнокультурній сфері відображає інтереси національних меншин, усієї української політичної нації, корінних народів та закордонного українства.

На сьогодні Україна вже посіла одне з чільних місць в Європі щодо якості правового поля забезпечення прав та свобод національних меншин. Першим законодавчим актом, який гарантував рівні права всіх етнічних груп, що проживають в Україні, стала Декларація про Державний суверенітет. Вона забезпечила рівність перед законом усіх громадян незалежно від походження, расових та національних ознак, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань чи проживання. Держава гаран-

тує всім національностям, які мешкають на її території, право на вільний розвиток їх культури. Зразу після Декларації було прийнято документи, якими було закладено фундамент злагоди та гармонізації у багатонаціональній сім'ї українського народу і які стали правовою базою для регулювання етнонаціональних відносин. Це, насамперед, Конституція України, закони України "Про національні меншини в Україні", "Про культуру" тощо, на основі яких з урахуванням Рамкової конвенції про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин було розроблено низку програм підтримки діяльності та розвитку культур національних меншин на загальнодержавному та регіональних рівнях, у тому числі й за участю міжнародних організацій.

Держава гарантує всім етнічним меншинам право на національну та культурну автономію, яка визначається як навчання рідною мовою, розвиток національно-культурних традицій, використання національної символіки, святкування національних свят, визнання національної релігії, розвиток літератури, мистецтва, засобів інформації, створення національних культурних та освітніх закладів та інша діяльність, яка не суперечить чинному законодавству.

Розвиток етнокультур слід розглядати як складову загальнонаціонального культурного поступу. Етнокультурний фактор належить до тих констант, якими визначаються сучасний стан і перспективи духовного розвитку українського суспільства. Його урахування набуває особливо важливого значення на новому етапі розбудови Української держави, коли політика в галузі культури постає як один з ключових елементів стратегії суспільного розвитку.

В основу розробки механізму формування і реалізації державної політики у сфері етнокультурного розвитку покладені такі базові принципи, як самоцінність кожної з етнокультур, свобода творчої діяльності етносів, орієнтація носіїв культур на загальнолюдські духовні цінності, забезпечення етнічним спільностям не тільки рівних прав, а й рівних можливостей.

Літ.: Конституція України : із змінами, внесеними згідно із Законом України № 2222-IV від 8 груд. 2004 р. // Відом. Верхов. Ради України. - 2005, № 2, Ст. 44; Декларація про державний суверенітет України // Закони України. - К. : [б.в.], 1996. - С. 5-9; Закон України про культуру

№ 2778-VI від 14 груд. 2010 р. // Відом. Верхов. Ради України; Закон України про національні меншини в Україні від 25 черв. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 36. – Ст. 529; *Леонова А. О.* Державна етнокультурна політика в сучасній Україні: теорія і практика : монографія / А. О. Леонова. – К. : ДАКК КіМ, 2005; *Антонюк О. В.* Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади : монографія / О. В. Антонюк. – К. : Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв, 1999; *Мала* енциклопедія етнодержавознавства / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра : Генеза, 1996.

Лазар Я.І.

ЕТНОС (від грец. *ethnos* – народ) – історична спільність людей, особлива форма їхнього колективного співжиття. Завдяки своїм основним системним характеристикам (мова, специфічні елементи матеріальної і духовної культури, релігія, самосвідомість) **Е.** як спільнота людей здатний до стійкого багатовікового існування та самовідтворення. Особливу роль у формуванні та розвитку **Е.** відіграють етнічна самосвідомість, відчуття неперервності, спільна пам'ять і колективна доля, тобто лінії культурної спорідненості, втілені в самобутніх міфах, спогадах, символах і цінностях, збережених певною етнічною спільнотою. За Е.Смітом, ідентичність **Е.** визначають, принаймні, шість головних атрибутів: групова власна назва; міф про спільних предків; спільна історична пам'ять; один або більше диференційованих елементів спільної культури; зв'язок із конкретним “рідним краєм”; відчуття солідарності у значній частині членів **Е.**

Для етнічної ідентифікації більше важать саме асоціації, духовна прив'язаність до “рідного краю”, ніж безпосереднє проживання на певній території (землі) або володіння нею. Як наголошує Е.Сміт, “це місце, до якого ми належимо. Воно часто виступає як священна земля, земля наших предків, наших законодавців, наших королів і мудреців, поетів і священників – усе це перетворює той край на нашу батьківщину. Ми належимо їй, так само як вона належить нам. Крім того, священні місця батьківщини притягують до себе членів етнічної групи або ж надихають їх здалеку, навіть коли ті, і то довго, перебувають на вигнанні”.

Є два основних способи формування **Е.** З одного боку, **Е.** формується через об'єднання, зокрема злиття, окремих одиниць, з другого – внаслідок поділу, коли частина етнічної спільноти залишає її і утворює нову групу, як це, приміром, мало місце у випадку виникнення Бангладеш.

Сучасний теоретичний арсенал етнологічної науки включає більше десятка різноманітних теорій **Е.**, серед яких: дуалістична теорія Ю.Бромлея, конструктивістська теорія В.Тішкова, пасіонарна теорія Л.Гумільова, соціобіологічна теорія, теорія “єдиного єврейського етносу”, інструменталістська теорія, теорія Пітера ван ден Берга та ін. Особливе місце серед цих теорій посідають етнологічні моделі британського дослідника Е.Сміта. Концептуальні підходи Е.Сміта до **Е.** та етнічної ідентичності знайшли чимало прихильників серед учених інших країн, які водночас внесли в розуміння даної проблеми нові елементи та ідеї. Зокрема, вітчизняний дослідник В.Б.Євтух структуру будь-якого **Е.** пропонує визначати за двома вирішальними чинниками: за географією його розміщення в сучасному світі та за рівнем етнічної самосвідомості і самоідентифікації окремих його частин або окремих його представників. З точки зору розміщення навряд чи сьогодні у світі можна віднайти який-небудь **Е.**, котрий би весь сукупно був сконцентрований на певній, географічно обмеженій, спільній території. Навпаки, реальність є такою, коли основні маси, ядра сучасних етносів проживають у межах власних етнополітичних організмів (держав), а їх окремі частини внаслідок різних причин опинилися і вже тривалий час самовідтворюються на територіях інших таких організмів, тобто в іншоетнічному оточенні. Це, до речі, стосується і українського **Е.**, ядро якого хоч і розміщене на території України, але маємо чисельно великі спільноти українців, які проживають у діаспорі в багатьох країнах світу. За даними авторитетних дослідників української діаспори, її загальна чисельність на початку ХХІ ст. сягає 12-20 млн осіб.

Для аналізу структури **Е.** з урахуванням чинника етнічної самосвідомості окремих його частин В.Б.Євтух пропонує скористатися методикою, розробленою Е.Смітом. Відповідно до цієї методики структуру будь-якого **Е.** можна подати у вигляді трьох кіл: ядро; маргінальний прошарок; етнічні категорії. Зрозуміло, ядро **Е.** – це та його частина, якій властивий найвищий рівень етнічної самосвідомості. Саме ядро **Е.** визначає його тождність і самобутність, тобто найхарактерніші риси та особливості даної етнічної спільноти. Ядро **Е.**, як правило, розміщене в межах власного етнополітичного організму або, принаймні, в межах власної етнічної території (напр., ядро українського **Е.** розташовується на території України), хоча не кожного представника ядра можна віднести до носіїв етнічної самосвідомості найви-

щого рівня. Є більші чи менші групи осіб, які, географічно належачи до ядра **Е.**, з огляду на невисокий рівень їх етнічної самосвідомості, доцільніше відносити до його маргінального прошарку. До цього прошарку, безумовно, належать і всі (за невеликим винятком) діаспорні частини **Е.**, які, перебуваючи в іншоетнічному оточенні, а відтак зазнаючи постійного асиміляційного тиску і впливу, раніше чи пізніше стають носіями двох (а іноді й більше) культур та ідентичностей.

Зрештою, до етнічних категорій фахівці зараховують осіб, хоч би де вони проживали, у яких відсутній навіть мінімальний рівень етнічної самосвідомості і лише їхнє походження дає підстави в принагідних випадках віднести їх до певного **Е.**

Важливим напрямом державної етнополітики в Україні має бути вжиття заходів, спрямованих на завершення внутрішньої консолідації українського **Е.** на базі зазначених універсальних атрибутів етнічної ідентичності.

Літ.: Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – Изд. 2-е, доп. – М. : ЛКИ, 2008; Свтух В. Б. Етнічність : глосарій / В. Б. Свтух. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009; *Етносоціологія*: терміни та поняття : навч. посіб. / В. Б. Свтух, В. П. Троцинський, К. Ю. Галушко та ін. – К. : Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003; *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність / Е. Д. Сміт ; пер. з англ. П. Таращук. – К. : Основи, 1994; *Етнос*. Нація. Общество : этнолог. слов. – М. : [б. и.], 1996.

Троцинський В.П., Коваль В.І.

ЄДИНА ДЕРЖАВНА СИСТЕМА ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ І ТЕРИТОРІЙ – сукупність органів управління, сил та засобів центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, на які покладається реалізація державної політики у сфері цивільного захисту.

Загальне керівництво **Є.д.с.ц.з.н.т.** здійснює Кабінет Міністрів України. Начальником цивільного захисту України є Прем'єр-міністр України. А безпосереднє керівництво діяльністю **Є.д.с.ц.з.н.т.** покладається на спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань цивільного захисту, яким визначено Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. Його керівник є заступником начальника цивільного захисту України.

Структуру **Є.д.с.ц.з.н.т.** становлять центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування і створю-

вані ними функціональні та територіальні підсистеми **Є.д.с.ц.з.н.т.**

Підсистеми **Є.д.с.ц.з.н.т.** – сукупність підпорядкованих спеціально уповноваженому центральному органу виконавчої влади функціональних та територіальних органів управління, на які покладаються визначені законом завдання у конкретних сферах цивільного захисту.

Функціональні підсистеми **Є.д.с.ц.з.н.т.** створюються центральними органами виконавчої влади для організації роботи, пов'язаної із запобіганням надзвичайним ситуаціям та захистом населення і територій у разі їх виникнення. Організація, завдання, склад сил і засобів, порядок діяльності функціональних підсистем **Є.д.с.ц.з.н.т.** визначаються положеннями про ці підсистеми, затвердженими відповідними центральними органами виконавчої влади за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань цивільного захисту.

Територіальні підсистеми **Є.д.с.ц.з.н.т.** створюються в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, природного та військового характеру в межах відповідних територій і включають територіальні органи управління спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань цивільного захисту та відповідні комісії техногенно-екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій. Організація, завдання, склад сил і засобів, порядок діяльності територіальних підсистем **Є.д.с.ц.з.н.т.** визначаються положеннями, які затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань цивільного захисту за погодженням з Радою міністрів АРК, відповідними обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями.

Керівництво територіальними підсистемами **Є.д.с.ц.з.н.т.** в АРК, областях, м. Києві та Севастополі здійснюють відповідно Рада міністрів АРК, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Начальниками територіальних підсистем **Є.д.с.ц.з.н.т.** за посадою є відповідно Голова Ради міністрів АРК та голови відповідних державних адміністрацій. Керівники територіальних органів Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи за посадою є заступниками відповідних начальників територіальних підсистем **Є.д.с.ц.з.н.т.**

Є.д.с.ц.з.н.т. може функціонувати у режимі повсякденного функціонування, підвищеної готовності та в режимах надзвичайної ситуації, надзвичайного або воєнного стану.

Режим функціонування **Є.д.с.ц.з.н.т.** у межах конкретної території встановлюється залежно від існуючої або прогнозованої обстановки, масштабу надзвичайної ситуації за рішенням, відповідно, КМУ, Ради міністрів АРК, відповідної обласної, Київської та Севастопольської міської, районної державної адміністрації, міської ради.

Режим повсякденного функціонування **Є.д.с.ц.з.н.т.** встановлюється за умов нормальної виробничо-промислової, радіаційної, хімічної, біологічної (у т. ч. бактеріологічної), сейсмічної, гідрогеологічної та гідрометеорологічної обстановки, за відсутності епідемій, епізоотій, епіфітотій.

У цьому режимі органи управління, сили і засоби **Є.д.с.ц.з.н.т.**: забезпечують спостереження і контроль за обстановкою на потенційно небезпечних об'єктах і прилеглих до них територіях, а також чергування оперативного персоналу; розробляють і виконують науково-технічні програми щодо запобігання надзвичайним ситуаціям і зменшення можливих втрат; вживають заходів щодо забезпечення безпеки і захисту населення під час надзвичайної ситуації; забезпечують підготовку органів управління до дій у надзвичайних, несприятливих побутових або нестандартних ситуаціях, організують навчання населення з поводження із засобами захисту в таких ситуаціях; створюють і поновлюють матеріальні резерви для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; проводять постійне прогнозування обстановки щодо її погіршення, яке може призвести до виникнення надзвичайних ситуацій.

Режим підвищеної готовності **Є.д.с.ц.з.н.т.** встановлюється в разі істотного погіршення вищезазначеної обстановки, за наявності загрози виникнення надзвичайної ситуації. У цьому режимі органи управління **Є.д.с.ц.з.н.т.** надають оперативну допомогу органам і структурам, причетним до забезпечення цивільного захисту, у разі виникнення несприятливих побутових або нестандартних ситуацій; формують комісії для виявлення причин погіршення обстановки безпосередньо в районі можливого виникнення надзвичайної ситуації, готують пропозиції щодо її нор-

малізації; посилюють спостереження і контроль за ситуацією на потенційно небезпечних об'єктах і прилеглих до них територіях, здійснюють прогнозування можливості виникнення надзвичайних ситуацій та їх масштабів; розробляють заходи із захисту населення і територій в умовах надзвичайної ситуації; приводять у стан підвищеної готовності наявні сили і засоби реагування, залучають додаткові сили і засоби, уточнюють плани їх дій та направляють їх у разі потреби в район загрози виникнення надзвичайної ситуації; здійснюють заходи із запобігання виникненню надзвичайної ситуації.

Режим надзвичайної ситуації **Є.д.с.ц.з.н.т.** встановлюється в разі виникнення та під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

У режимі надзвичайної ситуації органи управління **Є.д.с.ц.з.н.т.**: визначають межі території, на якій виникла надзвичайна ситуація; організують захист населення і територій в умовах надзвичайної ситуації; організують роботи з локалізації або ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, залучають необхідні сили і засоби; здійснюють безперервний контроль за розвитком надзвичайної ситуації, становищем на аварійних об'єктах і прилеглих до них територіях; оперативно доповідають вищим органам управління про розвиток надзвичайної ситуації, заходи, які виконуються, та оповіщають населення.

Режим функціонування **Є.д.с.ц.з.н.т.** в умовах надзвичайного стану встановлюється відповідно до вимог Закону України "Про правовий режим надзвичайного стану" від 16 березня 2000 р.

Режим функціонування **Є.д.с.ц.з.н.т.** в умовах воєнного стану, порядок підпорядкування її військовому командуванню визначаються відповідно до Закону України "Про правовий режим воєнного стану" від 6 квітня 2000 р.

Літ.: *Закон* України про правові засади цивільного захисту. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; *Закон* України про правовий режим воєнного стану. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; *Закон* України про правовий режим надзвичайного стану. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; *Про затвердження Положення про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи* : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 листоп. 2006 р. № 1539. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua

Клименко Н.Г.

Ж

ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ (англ. life cycle/history; нім. Lebenszyklus) – послідовність фаз індивідуального розвитку системи. **Ж.ц.** – це час, упродовж якого державне управління життєздатне й відповідає сучасним вимогам суспільного життя і забезпечує досягнення поставлених суспільством цілей. Від **Ж.ц.** залежить рівень добробуту населення на кожній із його стадій. Для виконання повного завершеного циклу потрібні методи, механізми забезпечення створення ресурсу. **Ж.ц.** повинен пройти стадії державного узгодження ідеї, проекту, механізмів просування продукту на споживчі ринки.

Сутність явища **Ж.ц.** полягає в ефективному здійсненні реорганізації, корегуванні цілей, модернізації структури управління, а також запровадженні інноваційної продукції на стадії зрілості, що не зникне, а знову (за цих умов) перейде до стадії другого народження.

Основні характеристики **Ж.ц.:**

Життя (*vitae*; синонімія: *biota, eobionti*) – у різних значеннях вживається у філософії та релігії, які, зокрема, стосуються понять буття, свідомості, сенсу життя, концепції бога (богів), душі, загробного життя та ін. На сьогодні не існує єдиного визначення поняття “життя”. Трактують поняття “життя” дуже різняться у природничих та математичних науках, у філософії та релігіях. Уявлення про саме життя, його походження та розвиток настільки відмінні в різних напрямках суспільної свідомості, що часто призводять до конфліктних ситуацій.

Цикл (лат. *cyclus*; давньогрец. *κυκλῶν* – коло) – це сукупність стадій розвитку, які проходить система за період свого існування.

Іцхак Адізес вважає, що кожна система має **Ж.ц.** Живі організми – дерева, тварини, люди – народжуються, ростуть, старіють і вмирають. Те саме відбувається з організаціями. Змінюючись, прогресуючи протягом свого **Ж.ц.**, системи використовують передбачувані моделі поведінки. На кожній новій

стадії розвитку будь-якої організації постає перед унікальним набором проблем. Успіх або поразка організації залежить від того, наскільки добре чи погано лідери адресують ці питання, проводять необхідні зміни для здорового переходу з однієї стадії до наступної. Методи, успішні на одній стадії, можуть призвести до поразки на наступній. Кожна стадія має свої ризики та камені спотикання, що заважають подальшому розвитку організації або продовженню успіху.

Якщо розглядати цю теорію в рамках управління, то мається на увазі проходження організації кількох етапів розвитку за аналогією з живими істотами: становлення, зростання, зрілість, смерть. Але останній етап не завжди можна застосовувати до організації, тому що не всяке штучне утворення обов'язково має померти, тобто вона або ліквідується, або вливається у більшу, або розбивається на дрібні організації, які, в свою чергу, можуть опинитися на стадії зростання чи зрілості (рідше – на інших стадіях). Рано чи пізно будь-які організації, навіть найбільш успішні, змушені призупинити свій рух, щоб поглянути на себе, оцінити ситуацію, переосмислити особистий досвід і відповісти на цілий ряд питань.

Стадії **Ж.ц.** – загальні властивості:

Ідентифікація – перша стадія циклу – стосується вибору або генерування таких ґрунтовних ідей, які можуть забезпечити виконання важливих завдань розвитку. Після того, як проект пройшов ідентифікацію, необхідно прийняти рішення, чи варто продовжувати розгляд ідеї.

Розробка – друга стадія циклу – послідовне уточнення проекту за всіма його параметрами, зокрема за його технічними характеристиками, врахування його впливу на навколишнє середовище, ефективності та фінансової здійсненності, прийнятності із соціальних і культурних міркувань, а також масштабності організаційних заходів. Розробка

проекту включає звуження кола запропонованих на першій стадії циклу ідей шляхом детальнішого їх вивчення. Можливе проведення кількох типів досліджень, у тому числі попереднє інженерне проектування, аналіз економічної та фінансової здійсненності, розгляд систем адміністративного управління, які необхідні для успішного втілення проекту та подальшої його експлуатації, оцінка альтернативних варіантів з погляду захисту навколишнього середовища, оцінка впливу проекту на місцеве населення та його найбільш уразливі групи тощо.

Завершальна оцінка – третя стадія циклу – визначення ступеня досягнення цілей проекту, із набутого досвіду робляться висновки для його використання в подальших проєктах. На цій стадії порівнюються фактичні результати проекту із запланованими.

Отже, **Ж.ц.** характеризує основну тенденцію змін (історичного розвитку) системи управління. Цю закономірність необхідно враховувати при розробці стратегічних і тактичних планів розвитку державного управління, удосконалення структури та системи управління в Україні.

Більш досконале вивчення особливостей **Ж.ц.** системи управління на кожній стадії дасть можливість краще зрозуміти суть та характер процесів, зумовлених циклічним розвитком системи, а також істотно підвищити ефективність управлінських методів та механізмів, що застосовуються на різних стадіях її життєвого циклу.

Літ.: *Современный философский словарь* / под общ. ред. В. Е. Кемерова. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Академ. Проект, 2004. – 864 с.; *Харрингтон Дж.* Совершенство управления изменениями : пер. с англ. / Дж. Харрингтон ; под ред. В. В. Брагина. – М.: Стандарты и качество, 2008. – 192 с.; *Вершигора Е. Е.* Менеджмент / Е. Е. Вершигора, В. В. Лукашевич, Н. И. Астахова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 255 с. – (Серия: “Высшее профессиональное образование: Менеджмент”); *Акулов В. Б.* Теория организации / В. Б. Акулов. – Петрозаводск: [б. и.], 2002; *Мескон М.* Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М.: Дело, 2002; *Мильнер Б. З.* Теория организации / Б. З. Мильнер. – М.: Инфра-М, 2001; *Минцберг Г.* Структура в кулаке : пер. с англ. / Г. Минцберг. – СПб.: Питер, 2002; *ЭСМ – Экономика. Социология. Менеджмент.* – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/198166.html>; *HRM – кадровый менеджмент.* – Режим доступа : <http://www.hrm.ru/db/hrm>

Кринична І.П.

ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ ІННОВАЦІЇ – система індивідуального розвитку виважених, здійснюваних державними структурами заходів, спрямованих на контроль і стимулювання новаторів для досягнення відповідного результату.

Життєвий цикл (англ. life cycle / history; нім. lebenszyklus) – послідовність фаз індивідуального розвитку системи. Стабільність процесу, єдність його початку і кінця. Тобто **Ж.ц.і.** – це зародження ідей щодо її розробки, створення, поширення, використання та утилізації (кінець життєвого циклу). Життєвий цикл – це час, упродовж якого державне управління життєздатне і сприйнятливе до сучасних вимог суспільного життя і забезпечує досягнення поставлених суспільством цілей. Від життєвого циклу залежить рівень добробуту населення на кожній із його стадій. Сутність явища життєвого циклу полягає в ефективному здійсненні реорганізації, корегуванні цілей, модернізації структури управління, а також упровадженні на стадії зрілості інноваційної продукції, яка “не загине”, а знову (за цих умов) перейде до стадії другого народження.

Термін “життя” у різних значеннях вживається у філософії та релігії, які, зокрема, стосуються понять буття, свідомості, сенсу життя, концепції бога (богів), душі, загробного життя та ін.

Цикл (лат. cyclus – коло) – це сукупність стадій розвитку, які проходить система за період свого існування. Тобто проходження організацією кількох етапів розвитку за аналогією з живими істотами: становлення, зростання, зрілість, смерть. Але останній етап не зовсім можна застосовувати до організації, тому що не всяке штучне утворення обов’язково повинне померти, тобто вона або ліквідується, або вливається у більш велику, або розбивається на дрібні організації, які, у свою чергу, можуть опинитися на стадії зростання або зрілості (рідше – на інших стадіях). Рано чи пізно будь-які організації, навіть найбільш успішні, змушені призупинити свій рух, щоб оцінити ситуацію, яка склалась, переосмислити особистий досвід і відповісти на низку питань.

Стадії життєвого циклу – загальні властивості: ідентифікація, розробка, завершальна оцінка.

Інновації: англ. innovation – утворено з двох слів: лат. “новація” – новизна, нововведен-

ня і англ. префікса in-, що означає “в” – “введення”. Отже, в перекладі з англійської “інновація” означає “введення нового” або “відновлення, створення нового”.

Інновації – один із напрямів стратегічного управління, що здійснюється на вищому рівні державою, а також сукупність певних організаційно-економічних методів і форм управління всіма стадіями і видами науково-технічної та виробничої діяльності з максимальною ефективністю.

Мета інноваційного управління – визначення основних напрямів розвитку науково-технічної та виробничої функцій держави. **Управління інноваційними ресурсами** – це управління науковим і науково-технічним результатом інтелектуальної діяльності, тобто продуктом, який має авторські права і відповідно оформлені документи.

Більш досконале вивчення особливостей **Ж.ц.і.** дасть можливість краще зрозуміти суть та характер процесів, зумовлених циклічним розвитком інноваційної системи, а також істотно підвищити ефективність управлінських методів та механізмів, що застосовуються на різних стадіях її життєвого циклу. Державний виважений підхід і розумне використання інтелектуального ресурсу можуть забезпечити сильну владу і добробут держави.

Літ.: *Современный философский словарь* / под общ. ред. В. Е. Кемерова. - 3-е изд., испр. и доп. – М. : Академ. Проект, 2004. – 864 с.; *Харрингтон Дж.* Совершенство управления изменениями : пер. с англ. / Дж. Харрингтон ; под ред. В. В. Брагина. – М. : Стандарты и качество, 2008. – 192 с.; *Вершигора Е. Е.* Менеджмент / Е. Е. Вершигора, В. В. Лукашевич, Н. И. Астахова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 255 с. – (Серия “Высшее профессиональное образование: Менеджмент”); *Акулов В. Б.* Теория организации / В. Б. Акулов. – Петрозаводск : [б. и.], 2002; *Мескон М.* Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело, 2002; *Мильнер Б. З.* Теория организации / Б. З. Мильнер. – М. : Инфра-М, 2001; *Минцберг Г.* Структура в кулаке : пер. с англ. / Г. Минцберг. – СПб. : Питер, 2002; *Федулова Л. И.* Концепция интеллектуального капитала в системе экономики знаний / Л. И. Федулова // Проблемы науки. – 2006. – № 3. – С. 34-38.

Кринична І.П.

ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ – комплекс заходів, спрямованих на створення можливостей для життя високоорганізованих істот, включаючи людину. У широкому розумінні

Ж. розглядається в тісному зв’язку з природними, соціальними та іншими процесами. На глобальному рівні проблема **Ж.** включає інтелектуальний (сприяння світосприйняттю, просування високих гуманітарних технологій для збереження і розвитку діалогу цивілізацій), міжнародний (розвиток і зміцнення соціального капіталу цивілізації, який може кардинально та оперативно впливати на значення і зміст міжнародних відносин) та цивілізаційний (наповнення діалогу цивілізацій реальним гуманізмом, забезпечення смислової єдності руху від культури світу до культури безпеки) аспекти. На державному рівні **Ж.** пов’язане із сподіваннями людей на гідне, благополучне і захищене життя, збереження території, народу, способу життя, національної культури, своєї ідентичності.

Організація **Ж.** - це комплекс заходів, спрямованих на створення і підтримання нормальних умов життя, здоров’я і працездатності людей.

Цей комплекс включає:

- управління діяльністю робітників та службовців, усього населення при загрозі та виникненні надзвичайних ситуацій;
- захист населення та територій від наслідків аварій, катастроф, стихійного лиха;
- забезпечення населення питною водою, продовольчими товарами і предметами першої необхідності;
- захист продовольства, харчової сировини, фуражу, вододжерел від радіаційного, хімічного та біологічного зараження (забруднення);
- житлове забезпечення і працевлаштування;
- комунально-побутове обслуговування;
- медичне обслуговування;
- навчання населення способів захисту і дій в умовах надзвичайних ситуацій;
- розробку і своєчасне введення режимів діяльності в умовах радіаційного, хімічного та біологічного зараження;
- санітарну обробку;
- знезараження території, споруд, транспортних засобів, обладнання, сировини, матеріалів і готової продукції;
- підготовку сил та засобів і ведення рятувальних та інших невідкладних робіт у районах лиха й осередках ураження;
- забезпечення населення інформацією про характер і рівень небезпеки, правила поведінки; морально-психологічну підготовку і заходи щодо підтримання високої психо-

логічної стійкості людей в екстремальних умовах;

- заходи, спрямовані на попередження, запобігання або послаблення несприятливих для людей екологічних наслідків надзвичайних ситуацій, та інші заходи.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. - К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. - К. : НАДУ, 2009. - 396 с.

Михненко А.М., Месюк М.П.

ЖИТТЯ СУСПІЛЬНЕ – поняття, що відображає характер діяльності людини як актуального стану суспільних відносин. Природне й культурне буття людини та її багатогранна діяльність розгортаються тільки в межах цілісної суспільної системи, що має внутрішню логіку, закони існування та функціонування. Характер діяльності людини в суспільстві значною мірою зумовлюється її належністю до певних соціальних структур, які об'єктивно формують внутрішню логіку її поведінки. Особливу роль у детермінації життя людини відіграють вироблені в ході суспільного розвитку культурно-історичні засоби регуляції та управління суспільними діями, передусім політико-правові та ідеологічні. Водночас **Ж.с.** передбачає наявність розвиненої індивідуальної діяльності особи як умови та засобу розвитку суспільства. **Ж.с.** є функцією певної історично конкретної суспільної системи, що визначає зміст і форму діяльності, способи включення суб'єкта діяльності до механізму самовизначення суспільного розвитку.

Ж.с. - реальний цілісний процес існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, соціальних спільнот, суспільства), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування й духовного освоєння та перетворення дійсності людиною. Специфічною рисою **Ж.с.**, порівняно з життям тварин, є те, що воно по-

стає як єдність матеріального й духовного, стихійного й свідомого начал; тваринне життя – як гра суто стихійних, природних сил. Постаючи як триєдиний процес самозбереження, самооновлення і взаємодії соціальних організмів, **Ж.с.** не редукується до причинно-наслідкової залежності чи мережі таких залежностей духовного від матеріального чи навпаки. Суспільна свідомість і суспільне буття є лише абстракціями, моментами життєдіяльного й соціального цілого як їх реальної основи, що зумовлює їх сутність і характер взаємовпливу. Атрибутивною ознакою **Ж.с.** є його дисперсність, оскільки в певному розумінні воно постає як ієрархія життєвих виявів соціальних індивідів (людства, цивілізації, етносів, осіб) монадної природи. Кожний із цих індивідів довільного рівня постає як монада, тобто уособлення і відтворення цілого, головних його закономірностей, ритмів і формоутворень. Однак повною мірою таке уособлення і відтворення відбувається лише на рівні людства. Ця єдність не виступає у вигляді моністичної суперсистеми чи монолінійної послідовності, вона постає як розмаїття різномасштабних живих культурно-історичних індивідів, у кожному з яких – від цивілізації до особи – відтворюється і втілюється, але вже крізь призму його унікальних специфікацій, всевітньо-історичний процес загалом. За такого підходу **Ж.с.** постає як сукупна життєдіяльність усіх соціально-історичних індивідів, їх самоідентифікація, самоутвердження і самореалізація, в ході яких кожний з цих індивідів відкриває для себе заново і збагачує своїм, тільки йому притаманним екзистенційним досвідом, інваріантні структури і неминущі цінності загальнолюдського характеру.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. - К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Філософський енциклопедичний словник*. - М. : [б. в.], 1989; *Соціальна філософія* : корот. енциклопед. слов. - К. ; Х. : [б. в.], 1997.

Михненко А.М.

3

ЗАБРУДНЕННЯ ДОВКІЛЛЯ (англ. the contamination of the environment) – процес зміни складу і властивостей середовища (біологічних, хімічних, фізичних, механічних, інформаційних) внаслідок природних або антропогенних процесів. Призводить до погіршення якості атмосфери, гідросфери, літосфери та біосфери.

Розрізняють природне та антропогенне **З.д.** Природне забруднення – **З.д.**, яке викликане природними причинами (виверження вулкана, сель, метеорит тощо). Антропогенне забруднення пов'язане з людською діяльністю. Найбільшу небезпеку для людини становлять забруднені повітря, вода та ґрунти, побутові та промислові відходи, радіоактивне забруднення, зменшення площі лісів (внаслідок чого зменшується кількість видів флори та фауни), поширення *генетично модифікованих організмів*.

Допустима міра **З.д.** у різних країнах регламентується відповідними стандартами, нормативами, законами. Допустимі кількості відходів, що скидають в гідро- або атмосферу, регламентують нормативами гранично допустимих викидів (ГДВ) з урахуванням гранично допустимих концентрацій (ГДК). В Україні вони затверджуються Міністерством охорони здоров'я.

Забруднення гідросфери. Забруднення гідросфери призводить до погіршення якості води для водокористування. Зростання чисельності населення світу призвело до різкого збільшення споживання води. Враховуючи, що більшість маси води на планеті – це солоня морська вода, яка є непридатною для життя та технічного використання, а лише 2,5% води є прісною, проблеми стають все загрозливішими. Забруднення річок і озер зростає через розвиток хімічної, нафтопереробної, металургійної промисловості та викиди до них неочищених стічних вод, промислових відходів, змивання добрив і пестицидів із сільськогосподарських угідь. Се-

ред теплових забруднювачів гідросфери найбільшими вважаються АЕС. Споживання свіжої води в Україні знижується. Щороку до водоймищ України потрапляють близько 5 млн т солей і значний обсяг стоків від тваринницьких господарств. Близько 50% мінеральних добрив і отрутохімікатів змивається з полів у ріки. Рівень очищення води в Україні надзвичайно низький. Існуючі застарілі очисні споруди вилучають лише 10-40% неорганічних речовин і майже не вилучають солі важких металів.

Забруднення атмосфери. Основними джерелами забруднення атмосфери є природні, промислові та побутові відходи. Найбільш поширеними токсичними речовинами, які забруднюють атмосферу, є оксид вуглецю, діоксид сірки, оксид азоту, вуглеводні тощо. У середньому на планеті спалюється 10 млрд т палива на рік.

Проблема забруднення повітря для України має двоякий зміст. По-перше, країна, як і всі інші, забруднює атмосферу продуктами переробки металургійної та хімічної промисловості. По-друге, ступінь забруднення атмосфери не настільки суттєвий, як у інших країн. Тому Україна може на цьому заробляти. ВРУ ратифікувала *Київський протокол*, яким встановлюються певні квоти для різних країн на викид в атмосферу парникових газів, а також визначаються механізми зменшення викидів в атмосферу. Київський протокол – один із найкорисніших, на думку екологів, міжнародних документів, що передбачає зменшення обсягів викидів парникових газів.

Відповідно до Київського протоколу з 2008 по 2012 р. країни повинні скоротити сукупний середній рівень викидів шести типів газів на 5,2%.

За оцінками фахівців Світового банку, до 2012 р. Україна, завдяки Київському протоколу, може одержати 15-17 млрд дол. США, оскільки посідає друге (після Росії) місце за потенціалом вільних квот.

Забруднення ґрунтів. Основними джерелами забруднення ґрунтів є: викиди в атмосферу, знищення лісів, стічні води, наземний транспорт, створені промислові та побутові звалища відходів, зрошення та осушення, надмірна кількість мінеральних добрив, застосування отрутохімікатів та гербіцидів, енергетичні випромінювання.

Радіоактивне забруднення. Для України найбільшим лихом, що пов'язане з радіаційним забрудненням, є Чорнобильська атомна електростанція (ЧАЕС). Екологічна катастрофа була спричинена руйнуванням 26 квітня 1986 р. четвертого енергоблоку ЧАЕС (Україна). Реактор був повністю зруйнований і в довкілля було викинуто велику кількість радіоактивних речовин. Катастрофа вважається найбільшою за всю історію ядерної енергетики як за кількістю загиблих і потерпілих від її наслідків людей, так і за економічним збитком.

Зупинити активне виверження радіації із зруйнованого реактора вдалося лише до кінця травня 1986 р. Після аварії утворилася радіоактивна хмара, яка накрила не лише сучасну Україну, Білорусь та Росію, поблизу яких розташовувалася ЧАЕС, але й країни Східної Європи. В результаті аварії з сільськогосподарського користування було виведено близько 5 млн га земель, довкола АЕС створена 30-кілометрова зона відчуження. Найбільшого забруднення зазнали території Білорусі, Росії і України. Близько 200 тис. осіб було евакуйовано із зони забруднення.

У звіті Консультативного комітету з питань ядерної безпеки (INSAG) в 1993 р. викладені такі причини аварії: реактор був неправильно спроектований і небезпечний; персонал не був проінформований про загрози. Довкола 4-го блоку був побудований бетонний "саркофаг" – об'єкт "Укриття". 15 грудня 2000 р. був назавжди зупинений реактор останнього, третього, енергоблоку ЧАЕС. Саркофаг, побудований над четвертим енергоблоком, що вибухнув, поступово руйнується. Небезпека в разі його обвалення в основному визначається тим, як багато радіоактивних речовин перебуває усередині. Планується збудувати "Арку", яка накриє сучасний об'єкт "Укриття". Тендер з його будівництва виграла французька компанія.

Під егідою ООН запропонований проект "плану дій" ООН на територіях, постраждалих від наслідків аварії на ЧАЕС, до 2016 р.

Розробка цього плану була передбачена Резолюцією ООН 2007 р., яка проголосила 2006-2016 роки. Десятиліттям відродження і сталого розвитку територій, постраждалих від наслідків катастрофи.

Питання радіоактивного забруднення земної поверхні продуктами, які утворюються при ядерних вибухах, належить до сфери впливу механізмів *національної безпеки*. Проблема захисту населення та сільськогосподарських тварин від зовнішнього випромінювання може бути розв'язана, але запобігти у цьому випадку опромінюванню живих організмів практично навряд чи можливо.

Одним із найбільш важливих питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи є повернення територій, що зазнали радіоактивного забруднення, до нормального життя, забезпечення людей роботою, надання можливості реалізувати свій економічний потенціал містам, районам, іншим населеним пунктам і громадянам. Перспективним напрямом державної політики щодо реабілітації території ЧАЕС є розвиток туризму.

Літ.: *Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням* : підручник / за заг. ред. Л. Г. Мельника, М. К. Шапочки. – Суми : ВТД "Унів. кн.", 2007; *Малиш Н. А.* Особливості реалізації державної екологічної політики в Україні / Н. А. Малиш // *Статистика України*. – К. : НТК стат. дослідж. – 2010. – № 4; *Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи* : Постанова Верховної Ради України // *Відом. Верховної Ради України*. – 2008. – № 26.

Малиш Н.А.

ЗАВДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ – типові завдання, що ставилися при здійсненні адміністративних реформ у різних країнах світу. При цьому вихідним був принцип суспільної підпорядкованості, згідно з яким зміст адміністративної реформи має підпорядковуватися змісту, потребам та динаміці суспільного розвитку. Це означає постановку **З.а.р.** на основі з'ясування невідповідностей між наявним станом систем державного управління і місцевого самоврядування та станом і потребами розвитку суспільства. Аналіз формулювань завдань, що наведені у низці вітчизняних і зарубіжних концепцій або стратегій адміністративної реформи, дозволяє виділити три типи невідповідностей. Перший тип – невідповідність

новим суспільним умовам (демократизація, ринкові відносини, громадянське суспільство тощо). Другий тип – неспроможність ефективно забезпечувати реалізацію стратегічних суспільних цілей, таких як високий рівень життя громадян, демократія, чільне місце держави у світі, стійкий соціально-економічний розвиток країни або вступ в ЄС. Третій тип – нездатність дієво служити громадянам, зокрема задовольняти їх потреби і запити, забезпечувати їх права, надавати якісні послуги населенню, співпрацювати з громадськістю. Саме вимоги усунення таких невідповідностей, що є взаємопов'язаними, покладалися в основу визначення **З.а.р.** у різних країнах світу.

Крім того, при постановці **З.а.р.** доцільно спочатку чітко вибрати дві ключові характеристики бажаних змін. Перша пов'язана з тим, що часто немає необхідності повністю перебудувати системи державного управління і місцевого самоврядування. Тому потрібно обирати масштаб адміністративної реформи – сукупність елементів, зв'язків та відносин усередині систем державного управління і місцевого самоврядування, а також зв'язків та відносин між цими системами, що підлягають змінам. За цією характеристикою можна виділити три типи реформ: вузькоспеціалізовані, середнього масштабу та широкомасштабні. Вузькоспеціалізовані реформи зосереджуються на окремих елементах, зв'язках і т.ін. та переважно розглядаються як внутрішня технічна справа державного апарату. Реформи середнього масштабу можуть охоплювати певні складові частини систем державного управління і/або місцевого самоврядування. Нарешті, широкомасштабні реформи спрямовані на перебудову всіх або багатьох складових частин обох зазначених систем. Реформи перших двох типів спостерігалися у країнах Західної Європи в 1980-1990-ті рр., тоді як у країнах ЦСЄ в 1990-ті рр. відбувалися широкомасштабні реформи. Важливість правильного вибору масштабу змін показує вітчизняний досвід проведення адміністративної реформи, яку було обмежено в основному сферою виконавчої влади. В результаті увага зосередилася на проблемах центрального рівня виконавчої влади, не охопивши багато необхідних елементів адміністративно-територіального устрою і місцевого управління.

Другою ключовою характеристикою для визначення **З.а.р.** є базові підходи адміністративної реформи, що зумовлюють загальну спрямованість змін об'єкта реформування. Зокрема, такі реформи у розвинутих країнах світу протягом 1980-1990-х рр. проводилися з використанням чотирьох базових підходів: зміцнення – посилення адміністративного контролю, обмеження витрат на апарат, боротьба з марнотратством та корупцією тощо; маркетизація – впровадження механізмів ринкового типу в адміністративну систему та зменшення державного сектору шляхом приватизації і надання контрактів приватному сектору; модернізація у двох варіантах: дерегуляція – звільнення державних службовців від зайвих бюрократичних обмежень та обтяжливого ієрархічного контролю; участь – розширення участі громадян у процесах управління; покращення гнучкості – поширення в системі управління адаптивних цільових організацій та ситуаційних методів з широким використанням новітніх інформаційних технологій.

У частині випадків домінував один із зазначених підходів, а переважно відбувалося поєднання двох підходів.

Стосовно змісту **З.а.р.** аналіз досвіду адміністративних реформ, що здійснювалися протягом 1970-х – на початку 2000-х рр. у близько 40 країнах Європи, Північної й Південної Америки, Азії, а також Австралії та Нової Зеландії, дозволяє структурувати відповідні завдання за такими основними напрямками:

- підвищення ступеня децентралізації управління державою (структурні, функціональні та фінансові перетворення, зокрема скорочення числа адміністративно-територіальних одиниць, скасування адміністративної залежності органів самоврядування від державних адміністрацій, надання органам самоврядування регіонів широкого кола функцій і владної автономії, надання або збільшення повноважень місцевої влади встановлювати податки і збори тощо);

- упровадження менеджерських підходів у державне управління і місцеве самоврядування (зміни в плануванні й складанні бюджету, оцінці якості роботи організацій публічного сектору, бухгалтерському обліку та аудиту, структурі системи органів влади і пов'язаних з ними організацій, управлінні людськими ресурсами);

- розвиток співпраці органів державного управління і місцевого самоврядування з неурядовими організаціями та громадянами в процесах управління (зміни в чотирьох аспектах: законодавчій базі; урядовій політиці; інституційних механізмах; засобах);
- впровадження технологій електронного уряду (забезпечення присутності органів влади у мережі Інтернет і електронних комунікацій між ними, електронні послуги та закупівлі, електронне інформування та консультації з громадянами, забезпечення їх електронної участі).

Поряд із **З.а.р.** необхідно також враховувати, що не існує стандартного набору моделей, технологій, практик тощо, які можна успішно переносити з одних країн в інші. Зокрема, таке копіювання часто завдає шкоди країнам, що розвиваються. Отже, потрібно уникати небезпечної спокиси скопіювати реформи і розробляти власний комплекс завдань реформування з використанням довірених управлінських принципів, інститутів та практик з інших країн. Інакше кажучи, необхідно дотримуватися принципу відповідності умовам, що полягає у розробці для кожної країни власного комплексу змістовних моделей адміністративної реформи, що відповідають умовам цієї країни.

Літ.: *Нижник Н. Р.* Україна – державне управління, шляхи реформування / Н. Р. Нижник. – К. : [б. в.], 1997. – 72 с.; *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* / наук. кер. В. В. Цвєтков. – К. : Оріяни, 1998. – 364 с.; *Коліушко І. Б.* Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні : монографія / І. Б. Коліушко. – К. : Факт, 2002. – 260 с.; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 172 с.; *Кравченко С. О.* Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія / С. О. Кравченко. – К. : НАДУ, 2008. – 296 с.; *Bouckaert G.* Public management reform : a comparative analysis / G. Bouckaert, C. Pollitt. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2000. – 314 p.

Кравченко С. О.

ЗАЙНЯТИСТЬ НАСЕЛЕННЯ – суспільні відносини, передусім економічні та правові, щодо включення працівника в певну кооперацію праці на певному робочому місці. Для того щоб вважатися зайнятою, людині до-

сить мати зв'язок з якимось робочим місцем, бути членом якогось виробничого колективу, працювати в порядку індивідуальної трудової діяльності, у приватному секторі тощо. Статус зайнятого не залежить від того, трудиться людина в даний момент, займається спортом або відпочиває. При визначенні ефективності **З.н.** має враховуватися, наприклад, ступінь соціальної напруженості в суспільстві, що залежить від таких обставин, як рівень прихованого та явного безробіття, розміри й організація оплати праці, порядок соціального забезпечення у разі втрати місця роботи або працездатності та ін. Включення ж їх у систему оцінок робить проблематичною кількісну оцінку ефективності **З.н.** Головні цілі політики **З.н.** пов'язані з проблемами використання праці, підвищенням її продуктивності. Важливим напрямом політики **З.н.** на сучасному етапі має бути рішення скорочення зайвої маси праці у виробництві (прихованого безробіття). Контроль рівня безробіття та його мінімізація мають забезпечуватися за рахунок збереження та приросту робочих місць, у тому числі у сфері малого і середнього підприємництва.

Стан **З.н.** є одним з основних індикаторів національної економіки. В ньому відображається те, як у суспільстві використовуються ресурси праці, а відповідно і можливості економічного зростання. Основними параметрами, що характеризують стан **З.н.**, становиче на ринку праці можна назвати:

- економічно активне населення (робоча сила);

- економічно неактивне населення (не входить у склад робочої сили).

Зайняте населення становить частину трудових ресурсів суспільства.

Розрізняють три основних види зайнятості: повну, раціональну й ефективну.

Повна зайнятість - це надання суспільством усьому працездатному населенню можливості займатися суспільно корисною працею, на основі якої здійснюється індивідуальне (у межах сім'ї) та колективне (з участю фірм, компаній, держави) відтворення робочої сили і задоволення всієї сукупності потреб.

Раціональна зайнятість - зайнятість, яка має місце в суспільстві з урахуванням доцільності перерозподілу та використання трудових ресурсів, їх статево-вікової та освітньої структури. Цей вид зайнятості не завжди буває ефективним, оскільки

здійснюється з метою поліпшення статево-вікової зайнятості, залучення до трудової діяльності працездатного населення окремих відсталих регіонів тощо.

Ефективна зайнятість - це зайнятість, що здійснюється відповідно до вимог інтенсивного типу відтворення та критеріїв економічної доцільності й соціальної результативності, зорієнтована на скорочення ручної, непрестижної, важкої праці.

Розрізняють основну і спеціальні форми зайнятості.

Основна форма регулюється трудовим законодавством і типовими правилами внутрішнього розпорядку щодо різних категорій працівників.

Спеціальні, або нетрадиційні форми зайнятості (робота вдома, за сумісництвом, індивідуальна і кооперативна трудова діяльність та ін.) здійснюються відповідно до спеціальних правових норм.

Оскільки **З.н.** визначає стан економіки, обсяг національного виробництва і всі складові економічного зростання, вона є фундаментом соціально-економічного прогресу країни. Продуктивною може вважатися тільки зайнятість на сучасному обладнанні, що забезпечує високу продуктивність праці й ефективне використання людського потенціалу, а також гідний дохід працівників, достатній для задоволення природних економічних, соціальних і культурних потреб.

Продуктивна зайнятість базується на сукупності трьох взаємопов'язаних компонентів:

- висока продуктивність праці;
- виробництво висококонкурентної продукції, що має попит на внутрішніх та зовнішніх ринках;
- гідна оплата праці, що забезпечує розширене відтворення робочої сили, високі добробут і життєвий рівень населення.

Сьогодні загально визнано, що рівень і довгострокові перспективи економічного й соціального розвитку тієї чи іншої країни визначаються наявністю людського капіталу, професійною компетентністю працівників.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Основи економічної теорії: політекономічний аспект* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / А. А. Григорук, М. С. Палюх, Л. М. Литвин, Т. Д. Літвінова. – 2-ге вид., пере-

роб. і допов. – Тернопіль : ТДПУ, 2002. – 304 с.; *Маршавін Ю.* Державна політика зайнятості в умовах подолання економічної кризи / Ю. Маршавін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 1999. – № 459. – Ст. 150–158. – (Економічна серія); *Маршавін Ю. М.* Ринок праці України: від кризи до продуктивної зайнятості / Ю. Маршавін // Ринок праці та зайнятість населення. – 2010. – № 1. – С. 17-21.

Михненко А.М.

ЗАКОН – нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, який регулює найбільш важливі суспільні відносини та приймається в особливому порядку органом законодавчої влади або громадянами держави на референдумі.

У ст. 92 Конституції України міститься перелік найважливіших питань, які визначаються або встановлюються виключно **З.**, тобто є предметом законодавчого регулювання. Проте це не виключає можливості прийняття **З.** з інших питань, коли виникає необхідність у законодавчому (а не підзаконному) регулюванні суспільних відносин. **З.** можуть регулюватися питання нормативного характеру, вирішення яких відповідно до Конституції України не належить до повноважень інших органів державної влади або органів місцевого самоврядування.

З. за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. **З.** (їх окремі положення), що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

З. класифікуються за різними критеріями: юридичною силою (конституція та звичайні **З.**), рівнем систематизованості (кодіфіковані та некодифіковані), структурою (закон, кодекс, основи законодавства тощо), особливостями техніко-юридичної структури (“первинні” **З.** та **З.** про внесення змін до **З.**), терміном дії (тимчасові та постійні), галузеву ознакою (конституційні, цивільні, адміністративні, кримінальні тощо), а також іншими підставами.

З., який має найвищу юридичну силу в країні та виступає основою системи її законодавства, є конституція. Конституція – це основ-

ний **З.** держави, що приймається в особливому порядку і регламентує найважливіші суспільні відносини у сфері організації і функціонування суспільства та держави, правового статусу людини і громадянина. Враховуючи найвищу юридичну силу Конституції України, інші **З.** приймаються на її основі й повинні відповідати їй (ч. 2 ст. 8 Конституції України). Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Складається із преамбули і 15 розділів, які містять 161 статтю.

Конституційними **З.** є: 1) **З.**, на які посилається конституція або необхідність прийняття яких прямо передбачена конституцією; 2) **З.**, що вносять зміни та доповнення до тексту конституції. У національній правовій системі конституційними називаються **З.**, якими вносяться зміни у Конституцію України. Як і Конституція України, ці **З.** приймаються в особливому, ускладненому, порівняно з іншими **З.**, порядку, і мають вищу, порівняно з ними, юридичну силу. Зокрема, **З.** про внесення змін до Конституції України приймається в порядку, передбаченому розділом XIII Конституції України, не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України (300 народних депутатів України). Однак можливості самостійної дії таких **З.** досить обмежені. **З.** про внесення змін до Конституції України з моменту набрання ними чинності мають таку ж силу і правову природу, як і Конституція України. Положення **З.** про внесення змін до Конституції України після набрання ними чинності стають невід'ємною складовою Конституції України – окремими її положеннями, а сам **З.** вичерпує свою функцію.

Кодекси – це **З.**, в яких об'єднуються і систематизуються правові норми, що регламентують певну сферу суспільних відносин. У кодексі об'єднуються усі (або майже всі) законодавчі акти, які діють у певній галузі права чи значній її частині, вміщуються перероблені правові норми, з яких складаються ці акти, та викладаються у вигляді узгодженого і систематизованого законодавчого акта. Як правило, кодекси виступають основою певної галузі законодавства.

Звичайні (поточні) **З.** – це всі інші **З.**, що приймаються парламентом у межах його компетенції простою більшістю від конституційного складу (226 народних депутатів України). Серед звичайних **З.** виділяють за-

гальні (регламентують певну сферу суспільних відносин і поширюються на всіх) та спеціальні (регламентують обмежену сферу суспільних відносин і поширюються на певну частину населення).

Оперативні **З.** спрямовані на введення в дію окремих **З.**, ратифікацію міжнародних договорів. **З.** про ратифікацію міжнародних договорів, про приєднання до міжнародних договорів, про прийняття міжнародних договорів, про припинення та зупинення дії міжнародних договорів мають особливий порядок підготовки та прийняття, що регламентується Законом України “Про міжнародні договори України” та Регламентом Верховної Ради України. Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Важливе значення має розподіл **З.** на “первинні” та **З.** про внесення змін до інших **З.** “Первинним” (базовим, початковим) називається **З.**, який містить у собі цілісний та самостійний комплекс правових приписів, які регулюють певне коло питань нормативного характеру. “Первинні” **З.** є самостійними нормативно-правовими актами, вони безпосередньо здійснюють правове регулювання, на відміну від **З.** про внесення змін до інших **З.**

Особливим **З.** (з точки зору юридичної сили) є Конституція Автономної Республіки Крим, а також **З.**, ухвалені на Всеукраїнському референдумі. Зауважимо, що юридичну силу **З.** мають також декрети Кабінету Міністрів України, видані в період з 19 листопада 1992 р. по 20 травня 1993 р.

Літ.: *Законопроекткування* / О. Л. Копиленко, О. В. Богачова, О. В. Зайчук та ін.; за ред. О. Л. Копиленка, О. В. Богачової. – К.: Реферат, 2010; *Ришелюк А. М.* Законотворчий процес в Україні: навч. посіб. / А. М. Ришелюк. – К.: Вид-во НАДУ, 2004; *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – Х.: Консум, 2005; *Теорія держави і права.* Академічний курс: підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006; *Теорія держави і права: підручник* / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський; за ред. С. Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005; *Матузов Н. И.* Теория государства и права: учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М.: Юрист, 2004; *Общая теория государства и*

права : академ. курс : в 2 т. – Т. 2 : Теория права / под. ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998.
Снігур І.Й.

ЗАКОН НЕОБХІДНОГО РІЗНОМАНІТ-ТЯ (англ. law required diversity) – закон, сформульований У.Ешбі, згідно з яким для створення системи державного управління, здатної ефективно управляти певними суспільними сферами, галузями, видами діяльності, необхідно, щоб ця система мала не менше різноманіття, ніж ці сфери, галузі, види діяльності. Тобто для ефективного управління суб'єкт управління повинен мати різноманітність не менше об'єкта управління. Інакше кажучи, суб'єкт управління повинен досконало знати, що відбувається в об'єкті управління, щоб обґрунтовано управляти ним. Відтак, виникає необхідність збалансування різноманітності суб'єкта та об'єкта управління. Це, як правило, досягається або підвищенням різноманітності суб'єкта управління, або зменшенням різноманітності об'єкта управління.

У першому випадку необхідно підвищувати управлінські можливості суб'єкта управління, зокрема створенням відповідної управлінської структури під функціональні потреби об'єкта управління, а також шляхом систематичної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу, прогнозно-аналітичного з'ясування та врахування процесів розвитку (змінення) об'єкта управління.

У другому випадку необхідно децентралізувати управління, зменшуючи різноманітність об'єкта управління.

Завжди слід пам'ятати, розробляючи програми та плани, що об'єкт управління безперервно змінюється, як і все суспільство. Тому необхідно орієнтуватися в цих планах і програмах на перспективні технології, як мінімум тотожні терміну дії цих планів і програм.

Літ.: Атаманчук Г. В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы) : учеб. пособие / Г. В. Атаманчук. – М. : ОАО “НПО “Экономика”, 2000; Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко. – Ч. 1. Теоретико-методологічні засади. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Енциклопедичний словник з державного уп-*

равління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Бакуменко В.Д.

ЗАКОН ПРІОРИТЕТНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ЦІЛЕЙ – не виробництво, не політика, не економіка є метою розвитку суспільства й умовою підтримки його рівноваги та розвитку, а постійне підвищення якості життя його членів, їх добробуту, соціального самопочуття, безперервне вдосконалення способу життя. Усвідомлення цієї закономірності привело цивілізовані країни до побудови соціальної держави, соціально орієнтованого ринку, соціального партнерства. Покращення соціальних параметрів, перелусім здоров'я громадян (фізичного і духовного), є і головним джерелом підвищення ефективності економічних результатів, надійності продукції, її якості, а отже, більш високої ефективності виробництва.

Підвищення якості життя є ключовим питанням державної політики. Забезпечення належного рівня доходів громадян є концентрованим вираженням спроможності суспільства захищати право людини на гідне якісне життя. Одним із провідних важелів забезпечення практичної реалізації людського потенціалу нації є створення умов для гідної праці. Реалізація права людини на працю відіграє визначальну роль у процесі її соціалізації, створює мотивацію для самовдосконалення та розвитку трудового й творчого потенціалу нації в цілому.

Базовим напрямом забезпечення гідної якості життя громадян, які складають економічно активну частину населення, є створення умов для якнайповнішої реалізації ними їхнього творчого трудового потенціалу. Відтак, у процесі формування ефективної інституційної структури ринку забезпечення економічних свобод громадян та створення рівних умов доступу до ведення підприємницької діяльності, формування сприятливого та передбачуваного економіко-правового середовища підприємницької діяльності є одним із першочергових завдань економічної політики держави. Належний рівень розвитку підприємництва - запорука соціального та економічного розвитку соціальної ринкової економіки.

Соціальний захист населення є одним з найважливіших напрямів державної політики.

Пріоритетність державної політики, спрямованої на компенсацію чи обмеження негативних соціальних наслідків кризових явищ в Україні, видається безсумнівною, зважаючи як на важливість цього процесу для підтримання соціальної та політичної стабільності, так і на необхідність збереження соціального капіталу нації.

Виразні тенденції зниження якості життя населення України в період фінансово-економічної кризи підтвердили висновки експертів щодо кінцевості та нестійкості моделі соціально-економічного розвитку України, що склалася у попередні роки розвитку держави. При цьому відсутність цілеспрямованих структурних реформ та зосередження антикризової політики лише на макроекономічній стабілізації і “пожежному” вирішенні найнагальніших проблем створюють умови для відновлення попередньої моделі.

З.п.с.ц. може розглядатися як внутрішні суттєві та стійкі зв'язки явищ у процесах суспільного розвитку, що обумовлюють їх упорядковану зміну. **З.п.с.ц.** реалізуються завдяки свідомій діяльності людей. Найбільш відомими їх прикладами є діалектичні закони заперечення заперечень та єдності й боротьби протилежностей. Закон заперечення заперечень, який зумовлює розвиток, підтверджується історією суспільного розвитку, спадкоємності, поступальності між тим, що було, що є і що буде. Формами діалектичного заперечення є: зближення, злиття, обмеження, скасування, удосконалення, конвергенція, критика, самокритика, реформа, соціальна революція тощо. Дія цього закону яскраво проявляється в соціальних перетвореннях, виступаючи як метод докорінного розв'язання назрілих соціальних суперечностей і як форма діалектичного заперечення старого, віджилого. В його основу покладені соціальні суперечності.

Закон єдності та боротьби протилежностей розуміють як боротьбу класів або станів суспільства в економічному, політичному та соціальному житті. Він відображає відмінність соціально-економічних інтересів різних верств соціуму і визначає багатовекторність суспільного розвитку. Серед **З.п.с.ц.** також закони визначальної ролі матеріальних інтересів у житті й розвитку соціуму, вартості, історичних аналогій.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. - К. : Вид-во НАДУ, 2006;

Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. - К. : НАДУ, 2010; *Україна в 2009 році: конституційний процес і перспективи країни*. Біла книга державної політики / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. - К. : НІСД, 2009.

Михненко А.М.

ЗАКОНИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ – внутрішні суттєві та стійкі зв'язки явищ у процесах суспільного розвитку, що зумовлюють їх упорядковану зміну. **З.с.р.** реалізуються завдяки свідомій діяльності людей. Найбільш відомими їх прикладами є діалектичні закони заперечення заперечень та єдності й боротьби протилежностей. Закон заперечення заперечень, який визначає розвиток, підтверджується історією суспільного розвитку, спадкоємності, поступальності між тим, що було, що є і що буде. Формами діалектичного заперечення є: зближення, злиття, обмеження, скасування, удосконалення, конвергенція, критика, самокритика, реформа, соціальна революція тощо. Дія цього закону яскраво проявляється в соціальних перетвореннях, виступаючи як метод докорінного розв'язання назрілих соціальних суперечностей і як форма діалектичного заперечення старого, віджилого. В його основу покладені соціальні суперечності. Закон єдності та боротьби протилежностей розуміється як боротьба класів або станів суспільства в економічному, політичному та соціальному житті. Він відображає відмінність соціально-економічних інтересів різних верств соціуму і визначає багатовекторність суспільного розвитку. Серед **З.с.р.** – також закони визначальної ролі матеріальних інтересів у житті й розвитку соціуму, вартості, історичних аналогій.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006.

Михненко А.М.

ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА – це делегована народом своїм представникам у парламенті державна влада, що має виключне право приймати закони.

Відповідно до ст. 75 Конституції України “єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України”.

Нині ВРУ є єдиним загальнонаціональним, представницьким, колегіальним, виборним, постійно діючим органом **З.в.** Парламент України має право представляти весь багатонаціональний український народ і виступати від його імені.

В Оксфордському словнику англійської мови "**З.в.**" визначається як орган, що складається з осіб, які наділені правом приймати закони нації або держави. Сутність органу законодавчої влади обумовлюється його функціями як головними напрямками його діяльності. Серед функцій українського парламенту Ю.С.Шемшученко виділяє представницьку, законодавчу, контрольну та державотворчу, оскільки саме ці функції є чинниками розвитку парламентаризму в Україні, саме вони і визначають у цілому призначення ВРУ в системі поділу державної влади в Україні.

Доктрина поділу влади пройшла багатомісячний шлях розвитку. Різноманітні аспекти розмежування державних органів та їх функцій знаходимо ще в працях античних мислителів – Платона, Аристотеля, Полібія, авторів Середньовіччя – М.Падуанського, Ж.Бодена та ін. Основні постулати "класичних" версій доктрини були вироблені Д.Лільберном, ідеологами великої (Дж.Локк і Ш.-Л.Монтеск'є) та дрібної (Ж.Ж.Руссо) буржуазії.

У політичній думці Росії ідея поділу влади також здобула певний відгук. І.Посошков (1665–1726) уперше порушив питання про розмежування ресурсів владарювання, М.Щербатов (1733–1790) розробляв аристократичну модель, С.Десницький (1740–1789) – правові аспекти встановлення в Росії конституційної монархії. М.Сперанський (1772–1839) пропонував проект спеціалізації різних гілок єдиної влади в державі. У XIX – на початку XX ст. концепція поділу гілок влади в Росії розробляється загалом у державно-правовому аспекті, зближуючись із класичними моделями. Тут згадаємо А.Алексєєва, В.Гер'є, В.Гессена, А.Градівського, М.Коркунова, Б.Чичеріна.

Ідею поділу влади знаходимо в першій українській конституції Пилипа Орлика (1710). Своєрідний внесок у формування концепції поділу влади зробили В.Антонович (1834–1908), М.Костомаров (1817–1885), М.Драгоманов (1841–1895). Віддаючи належне постулатам класичної доктрини, вони, продовжуючи лінію "народного суверенітету"

Ж.-Ж.Руссо, проводили владну вертикаль від громад до центру, а не навпаки. Такий підхід відповідав політичній культурі саме українського народу.

У XX ст. ідея поділу влади продовжує посідати важливе місце в політичній думці. Загальновизнаною є думка, що свободу особи і прогрес цивілізації можна забезпечити тільки за тієї умови, якщо гілки влади будуть діяти за принципом їх поділу, і що взагалі розподіл пріоритетів державних інститутів є головною проблемою держави, яка прагне зберегти плюралістичну демократію. **З.в.** як підсистема державної влади стала предметом дослідження у працях українських учених Є.Головахи, О.Гриніва, В.Денисенка, В.Журавського, М.Костицького, В.Небоженка, М.Орзиха, І.Пацюка, П.Рабіновича, Г.Федоренко, А. Чередниченка та їх російських колег С.Андрєєва, А.Глухової, І.Клямкіна, Р.Матвєєва та ін.

З.в. є не лише складовою системи поділу державної влади, але водночас і окремою підсистемою, якій притаманні відповідна організація, власні предмети відання, коло повноважень, принципи, методи та форми їх здійснення. Тому ВРУ має власну організацію та здійснює відповідні функції. Згідно з ч. 2 ст. 6 Конституції України орган **З.в.** здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Так, повноваження ВРУ визначені у відповідних установчих положеннях Конституції України та врегульовані в інших нормах права. Такі повноваження можна поділити на головні напрями діяльності:

- повноваження, пов'язані з прийняттям законів та внесенням змін до тексту Конституції;
- повноваження, пов'язані зі здійсненням законодавчої діяльності;
- бюджетні повноваження;
- повноваження, пов'язані з визначенням засад політики держави та програм соціального розвитку;
- повноваження, пов'язані з формуванням органів державної влади в Україні;
- контрольні повноваження;
- повноваження, пов'язані з організацією адміністративно-територіального поділу України;
- повноваження, пов'язані зі здійсненням зовнішніх функцій держави.

Літ.: Бандурка О. М. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток / О. М. Бандурка,

Ю. Д. Древаль. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1999. – 288 с.; *Георгіца А. З.* Сучасний парламентаризм: проблеми теорії і практики / А. З. Георгіца. – Чернівці : Вид-во “Рута”, 1998. – 483 с.; *Гошовська В. А.* Вдосконалення правового статусу комітетів Верховної Ради України / В. А. Гошовська // *Парламентаризм в Україні: теорія та практика : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* – К. : АТ “Книга”, 2001. – С. 398–399; *Журавський В. С.* Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) / В. С. Журавський. – К. : Парлам. вид-во, 2002. – 344 с.; *Законотворення – основна функція Парламенту : посіб. ПСПУ / упоряд. : О. Барабаш.* – К. : [б. в.], 1997. – 220 с.; *Процюк І. В.* Законодавча влада в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Процюк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого – Х. : [б. в.], 1999. – 196 с.; *Федоренко Г. О.* Законодавча влада в системі розподілу державної влади в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького ; Г. О. Федоренко. – К. : [б. в.], 2000. – 173 с.

Клімова С.М.

ЗАКОНОДАВЧИЙ ПРОЦЕС – нормативно регламентований порядок діяльності, спрямованої на створення закону. Це процедура ухвалення закону, яка складається з визначених стадій: подання до законодавчого органу проекту закону, його розгляд, прийняття, підписання закону главою держави, офіційне оприлюднення та набрання законом чинності.

З.п. є важливою та основною процедурою (частинною) законотворчого процесу. Останній, крім діяльності, пов’язаної зі створенням закону, включає оцінку його ефективності, а також подальше коригування (зміну, доповнення).

З.п. визначається Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України, затвердженим Законом України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI.

Серед стадій **З.п.** розрізняють:

1. Передпроектну стадію, яка пов’язана із законодавчою ініціативою – внесенням суб’єктами права законодавчої ініціативи проекту закону в офіційному порядку до законодавчого органу. Відповідно до Конституції України право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національному банку України. Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово (ст. 93).

Проекти законів вносяться разом із супровідними документами, в тому числі з пояснювальною запискою, яка має містити: обґрунтування необхідності прийняття законопроекту, цілей, завдань та основних його положень і місця в системі законодавства; обґрунтування очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків застосування закону після його прийняття; інші відомості, необхідні для розгляду законопроекту.

2. Проектну стадію – ухвалення рішення про підготовку законопроекту, включення відповідної пропозиції до плану законопроектних робіт; доручення розробити законопроект уряду або постійним комітетам у Верховній Раді України; створення для цих цілей комісій, робочих груп у складі депутатів, представників зацікавлених громадських організацій, учених-юристів та ін.; розробка законопроекту і його попередня експертиза із залученням зацікавлених організацій, доопрацювання і редагування проекту; внесення законопроекту до парламенту, ухвалення його до розгляду, обговорення законопроекту і його узгодження (розгляд поправок; виявлення думок зацікавлених осіб, одержання їх пропозицій щодо вдосконалення проекту; ухвалення в порядку першого, другого, третього читання; розгляд альтернативних проектів). У необхідних випадках передбачається винесення проекту: 1) на обговорення широкого кола спеціалістів (парламентські слухання, конференції, “круглі столи” тощо); 2) на всенародне обговорення.

Зауважимо, що перше читання передбачає обговорення основних принципів, положень, критеріїв, структури законопроекту та прийняття його за основу. Друге читання – постановочне обговорення і прийняття законопроекту в другому читанні. Третє читання – прийняття законопроекту в цілому. Рішення про проведення повторних перших, других читань законопроектів Верховна Рада може приймати не більше двох разів.

3. Стадію ухвалення законопроекту, яка починається з ухвалення законопроекту за результатами голосування і підготовки відповідної постанови Верховної Ради України про вступ закону в силу. Звичайні закони ухвалюються простою більшістю голосів (226 народних депутатів України), закони про внесення змін до Конституції України – 2/3 від конституційного складу Верховної Ради України (300 народних депутатів Ук-

раїни). Тексти законів, ухвалені Верховною Радою України, у 5-денний строк підписуються Головою Верховної Ради України і невідкладно передаються на підпис Президентові України.

Можливий додатковий етап на стадії після ухвалення законопроекту парламентом і передавання його главі держави на підпис. Так, Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду. У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів.

4. Засвідчувальну стадію, що передбачає санкціонування (підписання) закону главою держави (президентом) в установлені конституцією строки (в Україні – 15 днів).

5. Інформаційну стадію, що включає промульгацію закону (підписання закону главою держави, а також видання спеціального акта, який містить, зокрема, розпорядження про офіційне опублікування закону). В Україні – це підписання закону Президентом України, підготовка постанови Верховної Ради про порядок введення в дію даного закону та офіційне його опублікування. Інформаційна стадія передбачає включення закону до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів, де вказується наданий йому реєстраційний код, а також опублікування закону – друк його тексту з усіма реквізитами в офіційних друкованих виданнях.

Літ.: Ришелюк А.М. Законотворчий процес в Україні : навч. посіб. / А. М. Ришелюк. – К. : Видво НАДУ, 2004; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – Х. : Консум, 2005; Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006; Теорія держави і права : підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський ; за ред. С. Л. Лисенкова. – К. : Юрінком

Інтер, 2005; Матузов Н. И. Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2004; *Общая* теория государства и права. Академ. курс : в 2 т. – Т. 2 : Теория права / под. ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998.

Снігур І.Й.

ЗАКОНОМІРНІСТЬ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ТА ДІЙ

(англ. The pattern in managerial decisions and actions) – об'єктивно зумовлена залежність управлінських рішень та дій від характеру управлінських проблем, ситуацій, організаційних умов, у яких приймаються рішення та здійснюються управлінські дії, а також від особистих характеристик і стану управлінців. Управлінські рішення та відповідні управлінські дії є основним результатом управлінської діяльності. Розробити добре управлінське рішення, що й само по собі непросте, ще недостатньо, необхідно також довести його зміст до адекватних управлінських дій та забезпечити їх виконання. Цей аспект безпосередньо пов'язаний із питанням, коли і як управляти. Несвоєчасні та невдалі управлінські рішення можуть стати джерелом опору позитивним змінам. Тому управління має постійно адаптуватися до вимог суспільства. Особливо важливо це для державно-управлінських рішень.

Маємо кілька основних завдань, пов'язаних із прийняттям управлінських рішень, зокрема виділення функції прийняття управлінських рішень; координація співпраці в процесі прийняття рішень; створення умов для ефективної праці керівників.

Сучасна теорія прийняття рішень спрямована на забезпечення ефективності управлінських рішень і дій шляхом створення логічної та всеохоплюючої концептуальної схеми, що спирається на різні науки та чинники дійсності. Як зазначав російський учений Л.Євенко, теорія прийняття рішень стає ситуаційною – не тільки самі методи прийняття рішень, але й процеси їх вироблення та навіть передумови сильно варіюються залежно від усього комплексу умов, за яких ставиться проблема, що потребує вирішення.

Зараз прийнято виділяти дві основні частини цієї теорії. Одна з них зорієнтована на нормативний бік прийняття рішень (нормативна або раціональна теорія), а в другій частині виявляється і описується те, як люди в дійсності сприймають і формують різні рішення (поведінкова або психологічна тео-

рія). Обидві частини функціонально взаємодіють між собою.

Психологічна теорія прийняття рішень являє собою систему мотивованих тверджень щодо змісту діяльності людей у процесі прийняття рішень і безпосередньо пов'язана з теоріями людських відносин. Вона заснована на системах морально-психологічного стимулювання працівників з метою досягнення цілей організації. Серед базових мотивованих тверджень психологічної теорії рішень такі: структура проблеми значною мірою визначає поведінку людини, яка її вирішує; важливу роль відіграють особистісні риси, зокрема пізнавальні здібності людини (короткострокова та довгострокова пам'ять, швидкість переробки інформації); завжди дії людини, яка приймає рішення, спрямовані на досягнення певної мети та ін.

У сучасній теорії прийняття рішень також приділяється значна увага економічному, організаційному, правовому та інформаційному чиннику вирішення проблем, що знайшло своє відображення в розвитку ряду методів, наприклад економетричного моделювання, функціонально-вартісного аналізу та багатьох інших. Відповідно до вищезазначених аспектів у процесі розвитку теорії прийняття рішень відбувалося подальше виділення окремих напрямів досліджень та систем наукових знань, що стосуються організаційних, інформаційних, економічних та інших рішень.

Організаційні рішення безпосередньо пов'язані з організаційним проектуванням і полягають у визначенні структури, розподілі функцій між підрозділами та посадовими особами, встановленні підпорядкованості та схеми взаємовідносин, закріпленні останніх у системі правил і процедур. В основу класифікації організаційних структур управління покладено їх розподіл на ієрархічні та адаптивні. На сучасному етапі еволюції організаційних структур управління для них характерне поєднання цих структур з управлінським стилем з метою забезпечення високого рівня компетентності (такі структури отримали назву едхократичних).

Часто дослідники роблять спробу дати оцінку ефективності управлінських рішень. Як показують ці дослідження, на ефективність прийняття рішень впливають численні чинники. Вважається, що рішення є ефективним, якщо найкращого результату досягнуто в заданий термін або з найменшими витратами. На думку чеського вченого Й.Кхо-

ла, ефективність управлінських рішень і дій залежить переважно від характеру проблем, що розв'язуються; від управлінських ситуацій; від умов, особливо організаційного характеру, в яких приймаються рішення та відбуваються управлінські дії, і меншою мірою від характеристик особистості та стану управління.

Для оцінювання чинників (політичних, особистісних та інших), що впливають на якість рішень, за винятком економічних чинників, для яких застосовуються кількісні методи, в основному характерне використання якісних методів. Завжди слід пам'ятати, що на шляху досягнення високої ефективності необхідно зберігати здатність швидко адаптуватися до змін, що відбуваються.

Для управлінських проблем, вирішення яких традиційними методами неможливе або малоефективне, можуть бути застосовані методи сучасної теорії нечітких множин та систем. Серед провідних учених цього напрямку: Л.Заде, А.Кофман, Д.Дюбуа, Г.Прад, Д.Релеску, К.Негойце, Д.Поспелов. Найбільш ефективним вважається застосування методів цієї теорії для експертних систем та систем підтримки рішень.

Безумовно, чим складніша і масштабніша проблема, чим гірші умови організації роботи, чим нижча кваліфікація та менший досвід управлінців, чим менше вони зацікавлені в результатах своєї праці, тим менше шансів отримати ефективні управлінські рішення.

Незважаючи на знання управлінцями **З.е.ур.д.**, повне дотримання рекомендацій щодо ефективності управлінських рішень та дій у практиці управління завжди залишається першочерговою проблемою. За висловом нобелівського лауреата Г.Саймона, ще часто те, що, за розумінням управлінців, необхідно робити, відрізняється від того, що вони роблять насправді.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.; *Кхол Й.* Эффективность управленческих решений : пер. с чеш. / Й. Кхол. – М. : Прогресс, 1975; *Саймон Г.* Адміністративна поведінка : Дослідження прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції : пер. з англ. вид. / Г. Саймон. – К. : АртЕк, 2001; *Цветков В. В.* Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В. В. Цветков. – Х. : Право, 1996.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

ЗАКОНОМІРНОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ (англ. patterns of governance) –

об’єктивно існуючі, стійкі, необхідні, істотні, такі, що повторюються, взаємозв’язки між процесами та явищами в державному управлінні, без яких останнє втрачає характер науково обгрунтованого процесу і не може бути ефективним та результативним.

Знання системи закономірностей державного управління створює вихідні умови наукового пізнання процесів державотворення, а також, у свою чергу, є засобом обгрунтування та розвитку відповідних знань, зокрема виявлення нових закономірностей та формування принципів, що поповнюватимуть теоретико-методологічний доробок галузі науки “Державне управління”.

Процес виявлення закономірностей відбувається неперервно і складає сутність наукового пізнання. Водночас уже відомі численні закономірності, нехтування якими в управлінні, зокрема в практиці державного управління, може привести до того, що поставлені цілі не будуть досягнуті. **З.д.у.** чимало, тому обмежимося тільки тими з них, що стосуються системного відображення та управлінських процесів у соціальних системах, а відповідно і в державному управлінні.

Закономірність цілісності системи (інде закономірність системності) полягає у виникненні в системі нових інтегративних якостей, які не властиві компонентам, що утворюють цю систему. Вперше вона виявлена і досліджена Л.Берталанфі. Закономірність цілісності найсуттєвіше проявляється при структуруванні цілей, завдань, функцій організацій та побудові ієрархічних структур управління ними. Одним із можливих практичних проявів цієї закономірності також є здійснення різноманітних масштабних проєктів внаслідок об’єднання зусиль низки організацій, кожній з яких це не під силу. На рівні державного управління ця закономірність, як правило, проявляється в розробці і реалізації стратегій розвитку, державних, регіональних і галузевих програм, спрямованих на вдосконалення політичних, економічних, соціальних та інших процесів.

Найважливішою, об’єктивно притаманною властивістю управління є його цілеспрямованість. Існує низка закономірностей цілеутворення, серед найбільш суттєвих з яких (з погляду застосування знань про них) на практиці є такі: залежність уявлення про мету та способи її структурування від стадії ознайомлення з об’єктом (процесом); залежність мети

від внутрішніх та зовнішніх чинників; можливість зведення завдання формулювання загальної мети до завдання її структурування; прояв у структурі цілей закономірності цілісності. Цілі кожної організації формуються під впливом її потреб. У свою чергу, досягнення кожної цілі пов’язується з певною функцією (зміст діяльності організації), реалізація (матеріалізація) якої здійснюється певною структурою (форма, в яку упорядкована діяльність організації). Тобто маємо такий логічний ланцюг: потреба в певній діяльності → цілі → функція → структура управління. Цей ланцюг символічно відображає закономірність взаємозв’язку змісту і форми управління, яка проявляється в тому, що потреби кінцево визначають структуру управління.

Доцільність урахування цієї закономірності на державному рівні впливає з того, що за великим рахунком обрана стратегія має визначити й структуру управління. Якщо стратегія держави, яка безпосередньо пов’язана з її потребами розвитку, змінюється, то доцільно сформувати нову структуру державного управління, що найбільшим чином відповідала б цій стратегії.

Закономірність ієрархічності є дуже важливою для дослідження організаційних структур державного управління, які здебільшого мають саме ієрархічну побудову. Вона вперше досліджена американським ученим М.Месаровичем і проявляється в тому, що на кожному рівні ієрархії виникають властивості, які не можуть бути виведені як сума властивостей відповідних елементів нижчого рівня. Завдяки цьому, наприклад, за визначеної певної головної цілі організації можна отримати її різні ієрархічні структури управління.

Закономірність комунікативності проявляється в тому, що всі елементи структури державного управління не ізольовані від навколишнього середовища і пов’язані з ним множиною комунікацій, які слід враховувати в процесах управління та прийняття управлінських рішень. Як відомо, управління слід трактувати як інформаційний процес, в якому функція комунікації відіграє роль такої, що пов’язує вузли управління, які належать даній організації та іншим, серед яких можуть бути організації того самого рівня (горизонтальні комунікаційні зв’язки) та вищого або нижчого рівня управлінської ієрархії (вертикальні комунікаційні зв’язки).

Згідно із закономірністю історичності будь-яка соціальна система (держава, певна організація)

не тільки функціонує, але й розвивається, проходячи етапи або циклічно-фінітного становлення (через стадії зародження, розквіту, занепаду та розпаду), або неперервного перетворення (шляхом необмеженого сходження до нової якості). Добре відомим прикладом прояву цієї закономірності є становлення, розвиток і розпад СРСР. Практичне значення вивчення закономірності історичності полягає в подальшому врахуванні особливостей процесів розвитку соціальних систем, зокрема державотворення, при здійсненні державного управління, прийнятті та реалізації певних державно-управлінських рішень. Закономірність еквіфінальності проявляється для відкритих соціальних систем, до яких, зокрема, слід віднести державу та систему державного управління, у здатності досягнення ними певного стану, який не залежить від вихідних умов і визначається виключно параметрами системи. Уперше вона виявлена й досліджена Л.Берталанфі, який запропонував і цей термін. Фактично ця закономірність обґрунтовує можливість вибору для держави та системи управління нею таких перспективних цілей, які не мають на даний (вихідний) момент необхідного ресурсного підґрунтя та необхідних умов досягнення, але які можуть їх мати внаслідок певних управлінських процесів (самоорганізація), що здійснюються суб'єктами управління, та діяльності об'єктів управління (виробництво матеріальних благ, надання послуг, ресурсне відтворення). Саме ця закономірність об'єктивує постановку таких перспективних для України цілей, як європейська та євроатлантична інтеграція. Закономірність стабільності організацій проявляється в залежності оптимальності рішень від ступеня стабільності системи, а сама ця стабільність при цьому пов'язана оберненим відношенням зі складністю системи. Відповідно до цього спрощення системи державного управління та окремих її елементів, зменшення кількості зв'язків між структурними одиницями збільшує їх стійкість, а відповідно й підвищує можливий рівень раціональності прийнятих державно-управлінських рішень. Варто нагадати, що спрощення моделей системи є елементом класичного системного підходу. Відмова від урахування несуттєвих, маловпливових зв'язків і параметрів державно-управлінської діяльності, як правило, спрощує її розуміння

та пошук обґрунтованого розв'язання проблем, що виникають, а відтак значно підвищує її ефективність і продуктивність.

Закономірність ефективності управлінських рішень та дій проявляється в їх залежності переважно від характеру управлінських проблем (ситуацій), від організаційних умов, в яких приймаються рішення та здійснюються управлінські дії, а також від особистих характеристик і стану управлінців.

Із закономірностями стабільності організацій та ефективності управлінських рішень та дій безпосередньо корелюється стабілізаційний чинник взаємозв'язку рівнів суспільного управління, серед яких свідомісний, політичний, економічний, соціальний, культурний. На державному рівні стабілізаційний чинник свідомісного рівня проявляється в наявності загальної національної ідеї, історичних коренів, традицій, уподобань, міжнаціональної, міжрелігійної, міжмовної терпимості, тобто державної свідомісної ідентичності. У свою чергу, стабілізаційний чинник політичного рівня проявляється у виважених, прозорих діях влади, що базуються на принципах незалежної, суверенної, демократичної, правової, соціальної держави, а також наявності розвинутого громадянського суспільства, впливових партій та громадських організацій, конструктивної опозиції, незалежних і професійних засобів масової інформації тощо. Стабілізаційний чинник соціального рівня проявляється через високий середній прожитковий рівень населення, його задоволення соціальними послугами, що надаються, можливість вільного розвитку особистості в умовах наявності доступних робочих місць різної кваліфікації, освіти та відпочинку. Таким чином, коло взаємозв'язку рівнів суспільного управління замкнулося в єдину стабілізаційну систему, процеси в якій динамічно повторюються, є стійкими, необхідними, істотними, що дає змогу говорити про наявність у такому взаємозв'язку ознак закономірності.

Літ.: Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997; *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за. заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Волкова В. Н.* Теория систем и методы анализа в управлении и связи / В. Н. Волкова, В. А. Воронков, А. А. Денисов. – М. : Радио и связь, 1983;

Гвишиани Д. М. Организация и управление / Д. М. Гвишиани. – Изд. 3-е, перераб. – М. : Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1998; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Кхол Й. Эффективность управленческих решений* : пер. с чеш. / Й. Кхол – М. : Прогресс, 1975.

Бакуменко В.Д.

ЗАКОНОМІРНОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН – об’єктивно існуючі суттєво зв’язки явищ, що виникають у міжособистому спілкуванні і позначаються на його характері. Виділяють **З.м.в.**: невизначеності відгуку, неадекватності, спотворення змісту інформації, психологічного самозахисту.

Структура суспільних відносин досліджується соціологією. У соціологічній теорії розкрита певна субординація різних видів суспільних відносин, де виділені економічні, соціальні, політичні, ідеологічні та інші види відносин. Усе це в сукупності являє собою систему суспільних відносин. Специфіка їх полягає в тому, що в них не просто “зустрічаються” індивід з індивідом і “ставляться” один до одного, а індивіди як представники певних громадських груп (класів, професій або інших груп, що склалися у сфері розподілу праці, а також груп, що склалися у сфері політичного життя, наприклад політичних партій і т.ін.). Такі відносини будуються не на основі симпатій або антипатій, а на основі певного становища, яке займає кожний у системі суспільства. Тому такі відносини зумовлені об’єктивно, вони є відносинами між соціальними групами або між індивідами як представниками цих соціальних груп. Це означає, що суспільні відносини мають безособистісний характер; їх сутність не у взаємодії конкретних особистостей, а, швидше, у взаємодії конкретних соціальних ролей. Насправді кожен індивід виконує не одну, а кілька соціальних ролей: він може бути бухгалтером, батьком, членом профспілки, гравцем збірної з футболу і т. ін. Низка ролей відводиться людині при народженні (наприклад бути жінкою або чоловіком), інші – прижиттєво. Однак сама по собі соціальна роль не визначає діяльність і поведінку кожного конкретного її носія в деталях: усе залежить від того, наскільки індивід засвоїв, інтернализує роль. Акт же інтернализації визначається цілою низкою індивідуальних пси-

хологічних особливостей кожного конкретного носія цієї ролі. Тому суспільні відносини, хоча і є за своєю суттю рольовими, безособистісними відносинами, в дійсності, у своєму конкретному прояві набувають певного “особистісного забарвлення”. Хоча на деяких рівнях аналізу, наприклад у соціології та політичній економії, можна абстрагуватися від цього “особистісного забарвлення”. Залишаючись особистостями в системі безособистісних суспільних відносин, люди неминуче вступають у взаємодію, спілкування, де їх індивідуальні характеристики неминуче виявляються. Тому кожна соціальна роль не означає абсолютно заданих шаблонів поведінки, вона завжди залишає певний “діапазон можливостей” для свого виконавця, що можна умовно назвати певним “стилем виконання ролі”. Саме цей діапазон є основою для побудови всередині системи безособистісних суспільних відносин другого ряду відносин – міжособистісних.

Природа міжособистісних відносин істотно відрізняється від природи суспільних відносин: їх найважливіша специфічна риса – емоційна основа. Тому міжособистісні стосунки можна розглядати як фактор психологічного “клімату” групи. Емоційна основа міжособистісних відносин означає, що вони складаються на основі певних почуттів, що виникають у людей стосовно одне одного. У вітчизняній школі психології розрізняються три види, чи рівні, емоційних проявів особистості: афекти, емоції і почуття. Емоційна основа міжособистісних відносин включає всі види цих емоційних проявів

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словниковий довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Взаимосвязь общения и деятельности // Общение и оптимизация совместной деятельности.* – М. : [б. и.], 1985.

Михненко А.М.

ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОЛІТИЧНІ – необхідні й суттєві, стійкі й повторювані зв’язки у процесі політичних відносин і діяльності, функціонування та розвитку політичного життя, взаємодії політики з іншими сферами суспільного життя.

З.п. розглядаються як встановлені наукою найвагоміші зв’язки і залежності, що характеризують найбільші істотні й сталі тенденції розвитку і реалізації політичної влади. Виокремлюють чотири групи закономірностей залежно від сфери їх прояву:

1. Політико-економічні закономірності, які відображають співвідношення між економічним базисом суспільства та політичною владою як елементом надбудови. Найважливіші політичні закони цієї групи сформулювали К.Маркс і Ф.Енгельс. Економічні інтереси становлять основний соціальний ґрунт політичних дій, водночас політична влада має відносну автономію, що відкриває чималі можливості для зворотного впливу на розвиток економічної системи.

2. Політико-соціологічні закономірності, що характеризують розвиток політичної влади як особливої соціальної системи з власною внутрішньою логікою та структурою. Основним законом тут є посилення стабільності політичної влади шляхом зміцнення її соціальних засад та легітимності, причому в різних політичних системах ця тенденція реалізується по-різному.

3. Політико-психологічні закономірності, які відображають комплекс існуючих ментальних зв'язків і відносин між особистістю та владою, зокрема тих, що впливають на політичні емоції, амбівалентне сприйняття влади, суб'єктивні мотивації дій у політиці, на формування політичної свідомості, втілення політичних ідей та ідеалів у ціннісний світ людини.

4. Політико-правові закономірності, що відображають тенденції розвитку політичної системи й державності у напрямку верховенства права (чи навпаки), свідчать про ступінь реалізації принципів гуманізму, прав і свобод особистості, домінування правової традиції, практики конституціоналізму, парламентаризму в суспільно-політичному житті, показують ступінь захисту державою режиму законності й правопорядку та здатність політичних сил (партій) здійснювати політичну конкуренцію на легальній основі.

Виділяються також закони структури, функціонування і розвитку політики. Закони структури пояснюють способи організації політичних систем, їх внутрішню визначеність та об'єктивну зумовленість. Закони функціонування – це суттєві, необхідні зв'язки між політичними суб'єктами в процесі часових змін владних відносин. Закони розвитку визначають тенденції переходу від одного порядку (стану) відносин у політичній системі до інших, від одних функцій (чи структури) політичних інститутів до інших. Г.Тавадов до системи законів політології включає: а) закономірності виникнення й розвитку політичних інтересів, їх взаємодію з іншими сферами життєдіяльності со-

ціуму; б) закономірності становлення, функціонування і розвитку політичної влади; в) закони виникнення та розвитку політичних відносин, процесів, явищ, подій; г) закономірності взаємовідносин особистості й влади.

З.п. можуть бути об'єктивні зв'язки, які складаються в процесі функціонування політичної влади. Ці закономірності опосередковуються людською діяльністю і водночас існують об'єктивно, незалежно від визнання чи заперечення їх людьми. До закономірностей функціонування політичної влади належать, зокрема, такі: здобуття та утримання політичної влади будь-яким політичним лідером; відносини в системі політичної влади визначають решту відносин у політичній системі суспільства; будь-яка політична влада (хоч би якою була її соціальна природа та якими б мотивами вона виправдовувала свої дії) має тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством; політична влада практично завжди має політичну опозицію (відкриту або нелегальну) та ін. Крім закономірностей функціонування політичної системи в цілому, діють також закономірності функціонування й розвитку її окремих елементів – держави, партій тощо. Питання про закономірності, які діють у політичному житті суспільства, сьогодні є одним із найменш розроблених у політичній та управлінській науках. Функціонування політичної системи відбувається згідно з певними закономірностями. Одні з них мають загальний характер і притаманні будь-яким системам, інші виявляють себе лише в політичних системах і мають, відповідно, політичний характер. Загальними закономірностями функціонування систем, у тому числі політичної, вважаються закономірності рівноваги і “маятника”. З одного боку, політична система перебуває в постійному русі, у зв'язку зі змінами внутрішніх і зовнішніх чинників її функціонування. З другого – для її стабільного функціонування необхідна певна врівноваженість усіх підсистем. За наявності впливу на неї динамічних чинників система прагне до досягнення стану оптимальної рівноваги, який би забезпечував нормальне виконання системою її функцій. Суть закономірності “маятника” полягає в тому, що будь-яка система, виведена зі стану оптимальної рівноваги, неодмінно спочатку переходить у свою протилежність. Причому наскільки значним було відхилення системи в один бік, настільки значним буде її

відхилення у протилежний. Дією цієї закономірності можна певною мірою пояснити, наприклад, що тоталітарний політичний режим спочатку змінюється на свою протилежність – анархію та охлократію і лише в подальшому відбувається еволюція політичної системи до справжньої демократії. Наявність закономірності “маятника” застерігає від різких змін у політичній системі, як і в суспільстві в цілому.

До інших закономірностей політичної системи належать її самозбереження, кореляційна залежність між компонентами системи та перетворюючий вплив системи на її компоненти. Будь-яка соціальна система, у тому числі політична, прагне до збереження свого існування й бореться з усіма силами, які можуть його припинити. У прагненні політичної системи до стабільного функціонування, збалансованості полягає закономірність її самозбереження як вияв загального закону самозбереження систем. Важливою закономірністю, що характеризує політичну систему суспільства як різновид цілісної соціальної системи, є кореляційний зв'язок між її компонентами, за якого зміни в одних із них обов'язково викликають зміни в інших, а іноді й системи в цілому. Так, зміни у нормативній основі політичної системи позначаються на структурі та функціонуванні держави – її головного елемента. Зміни в державі, у свою чергу, неодмінно відображаються на характері нормативного регулювання інших компонентів політичної системи, а найістотніші з них можуть вплинути на систему в цілому. Політична система, як і будь-яка інша, активно впливає на компоненти, що її складають, і прагне перетворити їх відповідно до власної природи. У цьому полягає ще одна закономірність функціонування політичної системи суспільства як цілісного соціального організму.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Основи політології* : у 2 ч. / відп. ред. Б. Л. Кухта. – К. : [б. в.], 1992. – Ч. 2; *Політологія* / за ред. О. І. Семківа. – Львів : [б. в.], 1993; *Основы теории политической системы*. – М. : [б. и.], 1985; *Соціологія політики* : енциклопед. слов. / авт.-упоряд. : В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухова. – К. : Вид-во Європ. Ун-ту, 2009.

Михненко А.М.

ЗАКОНОМІРНОСТІ УПРАВЛІННЯ - виявлення загальних характеристик, закономірностей, формування науки управління, яка описує, з'ясовує, вивчає ці закономірності.

На їх основі розробляються конкретні принципи, методи, рекомендації стосовно управління економікою, галуззю, підприємством тощо. Управління як творча діяльність не вміщується повністю в межі наукових рекомендацій, інструкцій і формальних моделей, тому велику роль відіграють досвід, навички, інтуїція, майстерність, або ж мистецтво управління. Головна мета управління – виявлення закономірностей в управлінні. Виділяють дві самостійні частини: теорію управління і мистецтво управління.

З.у. відображають суттєві, причинно-наслідкові зв'язки між окремими елементами системи управління. Знання і застосування цих закономірностей у практиці управління посилюють цінність і упорядкованість системи управління, дають можливість досягти поставлених цілей. Ігнорування їх неодмінно веде до застою, деформації як системи управління, так і, в остаточному підсумку, об'єкта управління. **З.у.** внаслідок великої ролі суб'єктивного фактора і творчої активності в управлінні, а також фактора впливу на управління ситуаційних обставин проявляються по-різному. Одні з них виступають досить чітко, однозначно впливають на управлінські рішення, які приймаються, повторюються в значній кількості практичних завдань. Такі закономірності в управлінні називаються принципами. Дотримання або обов'язкове врахування принципів є необхідною умовою управління. Усі існуючі принципи управління поділяються на загальні, дія яких поширюється на всю систему управління, і особливі, тобто ті, які належать тільки до окремих частин, елементів системи управління.

Організуючий характер державно-управлінської діяльності полягає в тому, що в процесі виконання і розпорядництва на різних рівнях організується спільна діяльність людей. Виникнення, розвиток, функціонування, припинення існування будь-яких систем зумовлено певними **З.у.**, які мають об'єктивний характер. Якщо розглядати людський організм як біологічну систему, то такі закономірності легко виявити. Це - народження людини, її розвиток у часі (фізичне вдосконалення, старіння тощо), смерть. Не є винятком із зазначеного правила й усі інші відомі системи, у тому числі й державне управління. **З.у.** можуть бути *пізнаними і непізнаними*.

Пізнані **З.у.** поділяють на дві групи: 1) такі, що відповідають потребам людини (позитивні); 2) які не відповідають потребам людини або суперечать їм (негативні).

Обидві групи пізнаних закономірностей використовуються (враховуються) людиною в її інтересах. З цією метою вживаються заходи щодо посилення, стимулювання впливу позитивних закономірностей, а також створення умов для їх безперешкодної реалізації і для обмеження впливу негативних закономірностей. Чим дієвішими є заходи щодо посилення впливу перших і обмеження дії других закономірностей, тим ефективнішим є управління, тим швидше і краще розв'язуються назрілі питання і досягаються поставлені цілі. Отже, цілком зрозуміло, що ефективність управління багато в чому залежить від ефективності врахування і використання виявлених (пізнаних) закономірностей. Принципи управління - це його позитивні закономірності, які пізнані наукою і практикою, а також охарактеризовані (зафіксовані, закріплені) у відповідних поняттях. Таким чином, ознаками принципу управління є: належність до пізнаних позитивних закономірностей; зафіксованість, закріпленість у суспільній свідомості. Закріплення (фіксування) **З.у.** у суспільній свідомості здійснюється у правовій формі, найчастіше у вигляді відповідних юридичних норм. Принципи державного управління - це його позитивні закономірності, що пізнані наукою і практикою, закріплені у правових нормах або є узагальненням чинних у державі юридичних правил. Прийнято виділяти такі групи принципів державного управління:

1) соціально-політичні - демократизм, участь населення в управлінській діяльності держави (народність); рівноправність осіб різних національностей; рівність усіх перед законом; законність; гласність і врахування громадської думки; об'єктивність;

2) організаційні принципи побудови апарату державного управління - галузевий, функціональний, територіальний;

3) організаційні принципи функціонування (діяльності) апарату державного управління - нормативність діяльності, єдиноначальність, колегіальність, поділ управлінської праці; відповідальність за прийняті рішення, оперативна самостійність.

Соціально-політичні принципи - це найзагальніші принципи державно-управлінської сфери. Вони поширюються на всі види виконавчо-розпорядчої діяльності та всі функціонує в державі управлінські структури. Принципи цієї групи закріплюються у нормативному порядку. Багато з них міститься

у Конституції України (вони дістали назву конституційних) та в інших законодавчих актах. Одним з найважливіших соціально-політичних принципів є демократизм. Реальне здійснення демократичних перетворень, удосконалення управлінських процесів відповідно до вимог документів про адміністративну реформу, забезпечення в державі справжньої законності та реального правового порядку можливі лише в умовах широкої гласності та врахування громадської думки. Цей принцип містить три взаємопов'язаних та взаємозумовлених компоненти. По-перше, широка гласність; по-друге, громадська думка щодо функціонування суб'єктів державного управління; по-третє, широке її врахування під час розроблення управлінських рішень. Гласність дає змогу громадянам бачити механізм формування і реалізації державно-управлінського впливу та перебігу всіх управлінських процесів. Врахування громадської думки - це канал зворотного зв'язку в системі державного управління. Держава стимулює прагнення населення до висловлювання суджень щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, а також підприємств, установ, організацій. Важливе місце серед принципів державного управління посідає принцип об'єктивності. Він передбачає чітке додержання вимог об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, врахування реальних можливостей (матеріальних, технічних, інтелектуальних) держави щодо реалізації тих чи інших управлінських рішень. Організаційні принципи побудови апарату державного управління забезпечують найбільш раціональний вибір суб'єктів управлінської діяльності. Виходячи з цих принципів і враховуючи конкретні соціальні та економічні умови, здійснюється розподіл компетенції управлінських структур (органів управління). Вони повинні максимально ефективно розподілити управлінську працю і усунути паралелізм у діяльності центральних та місцевих органів, вищестоящих і нижчестоящих ланок апарату. Відповідно до зазначених принципів суб'єкти диференціюються за галузями, сферами, територіями, утворюючи в сукупності цілісну систему державного управління. Правильно організована структура забезпечує ефективне функціонування всієї системи. Нині структура суб'єктів державного управління України ґрунтується на галузевому, функціональному (міжга-

лузевому) і територіальному принципам. Галузевий принцип реалізується у такій структурній побудові, де однорідні за характером діяльності об'єкти закріплені за відповідним органом управління і утворюють сферу його управлінської діяльності. Суб'єктів, які здійснюють управління за галузевим принципом, прийнято називати галузевими органами державного управління. Так, Державна податкова адміністрація здійснює таке управління функцією збирання податків. Управління, організоване за зазначеним принципом, називають функціональним або міжгалузевим, а суб'єктів, що здійснюють його, - органами функціонального або міжгалузевого управління. Одним з головних завдань комплексної адміністративної реформи в Україні є поступовий перехід від галузевого до функціонального принципу побудови міністерств, інших центральних органів виконавчої влади. Територіальний принцип дістає вияв у такій структурній побудові, за якої державні органи здійснюють комплексне управління на певних, чітко окреслених територіях. До таких державних органів належать, насамперед, обласні, Київська і Севастопольська міські, районні в областях, районні у м. Києві та Севастополі державні адміністрації. Конституція України визначає ці органи виконавчої влади як місцеві державні адміністрації. Вони покликані захищати права і законні інтереси громадян і держави, забезпечувати комплексний соціально-економічний розвиток підпорядкованих їм територій (областей, районів, м. Києва і Севастополя та їх районів) і реалізацію державної політики у визначених законодавством сферах управління. Організаційні принципи функціонування (діяльності) апарату державного управління застосовуються для визначення змісту діяльності конкретних управлінських структур. Додержання цих принципів дає змогу найбільш ефективно використовувати потенціал державних службовців, персоналу науково-дослідних установ, технічних працівників. За допомогою цих принципів забезпечуються прийняття правильних управлінських рішень, організація і застосування раціональних управлінських процедур, дієвий контроль і виконавська дисципліна. Вони фіксуються у відповідних нормативних актах. Принцип нормативності використовується для правового регулювання діяльності апа-

рату державного управління. Щоб виконувати свої функції, кожен орган державного управління повинен мати відповідний обсяг компетенції. Її зміст і характер зумовлені дорученою органу сферою управління, його місцем в управлінській ієрархії, структурними особливостями. До його компетенції повинні входити завдання, функції органу державного управління, порядок його організації та діяльності. Згідно з цим принципом застосовувані суб'єктом управління методи, форми, процедури тощо мають обиратися не довільно, а на підставі відповідних нормативних документів.

Принцип єдиноначальності полягає в тому, що орган державного управління очолює конкретна особа, призначена на відповідну посаду шляхом прийняття управлінського акта. Принцип колегіальності передбачає обговорення важливих питань колективами спеціалістів, думка яких повинна враховуватися при прийнятті рішень. Загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади містить норму, згідно з якою для колективного обговорення найважливіших напрямів діяльності міністерства та розвитку галузі у його складі має утворюватися колегія. Необхідність застосування принципу поділу управлінської праці зумовлена тим, що остання складається з відносно самостійних однорідних видів, кожен з яких вимагає від суб'єктів певної кваліфікації і специфічних знань, тобто управлінської спеціалізації. Тому всередині органів управління формуються колективи спеціалістів, які можуть бути організаційно оформлені у вигляді управлінь, відділів, підвідділів, секторів тощо.

Принцип відповідальності за прийняті рішення має два аспекти. По-перше, завдяки його застосуванню забезпечується невідворотність відповідальності за помилкові, прийняті без урахування об'єктивних закономірностей і конкретних ситуацій рішення, подруге, на його основі відповідальність персоналізується. Важливе значення для успішного здійснення державного управління має реалізація принципу оперативної самостійності. Усю багатоманітність управлінської діяльності неможливо заздалегідь передбачити і зафіксувати у документах, які регламентують функціонування органів управління. Водночас динаміка соціально-економічних процесів спонукає державних службовців до оперативно-

го прийняття рішень. Тому держава, визначаючи і закріплюючи адміністративно-правовими нормами компетенцію органів управління, надає їм відповідні можливості та оперативний простір для самостійних дій. Так, міністерство самостійно розробляє і затверджує галузеві стандарти, обласна державна адміністрація затверджує правила, за порушення передбачена адміністративна відповідальність.

Літ.: *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева ; кол. авт. : В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, І. В. Козюра та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 172 с.; *Журавський В. С.* Джерело закладено в самій ідеї / В. С. Журавський // *Голос України*. – 2005. – 1 берез.: *Загальна оцінка країни. Україна* / Агентства ООН в Україні. – К. : [б.в.], 2004. – 136 с. ; <http://www.un.kiev.ua/ua/csa/>; *Луговий В. І.* Професійна підготовка державно-управлінських кадрів у контексті сучасних тенденцій / В. І. Луговий // *Вісн. НАДУ*. – 2004. – № 3. – С. 11-20; *Реформа державного управління в Україні* / Новозеланд. Ін-т екон. дослідж. 2000 р. – [Б.м. : б.в.], 2000; *Политологический словарь* : в 2 ч. - М. : Луч, 1994. – Ч. 1. – С. 208; *Державне управління: теорія і практика* / за ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 432.

Ковбасюк Ю.В., Ткачук Р.Л.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ПОЛІТИЧНА – форма політичних відносин, що характеризується обумовленістю стану політичного суб'єкта (держави, політичної партії, руху, окремого політичного діяча) та його поведінки, сукупністю об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема: економічними інтересами, загрозою безпеці, різними видами політичного впливу. Реалізація тієї чи іншої політики багато в чому залежить від економічних, науково-технічних ресурсів, соціальної структури суспільства, конкретних рівнів його стратифікації, рівня масової політичної і правової свідомості, домінуючих у суспільстві етичних та ідеологічних цінностей, соціальних ідеалів, політичної культури населення та правлячої еліти. **З.п.** має і міжнародний аспект: суверенні, незалежні держави відповідно до Статуту ООН та інших міжнародних організацій складають єдине міжнародне співтовариство і тому повинні брати на себе певні політичні зобов'язання по відношенню одна до одної чи до співтовариства загалом. **З.п.** – багатогранне явище: вона буває відкритою, у вигляді прямого насильства, і прихованою, що здійснюється

за допомогою економічних, фінансово-кредитних і дипломатичних засобів.

Взагалі залежність це стан взаємовідносин між суб'єктами міжнародних відносин, у якому їхнє існування та поведінка визначаються фактом існування та поведінки контрагента. Залежність виникає між акторами як результат їхньої взаємодії та є проявом однієї з фундаментальних функцій соціальних систем – інтегративної. Категорія залежності є базовою для “теорії залежності”. Також вчені виділяють теорію залежності, тобто одну з концепцій сучасної теорії міжнародних відносин, що визначає в структурі міжнародної системи, зокрема в її економічній підсистемі, істотні відмінності в становищі окремих суб'єктів (авторів), які відбивають їхню функціонально-рольову нерівність. Головним у теорії залежності є аргумент про те, що суверенні держави, які належать до суспільств, що розвиваються, тривалий час були залежними у сфері технології, фінансів, а також за основними параметрами міжнародної економічної системи, де переважають ринкові відносини та їхні носії – світові “центри сили”. Ці менш розвинуті суспільства, згідно з теорією залежності, розглядаються як “невільні”, бо вони нібито не можуть існувати без зазначеної залежності. Теорія залежності, яка була розроблена аргентинським економістом Р.Прєбішем наприкінці 40-их рр. і розвинута американським політологом А.Франком у 60-ті рр., стверджує, що рівень розвитку країн Латинської Америки є низьким через їх надмірну залежність від експорту. А.Франком зміст теорії залежності зводиться до таких положень: слаборозвинуті країни є відносно розвиненими додатками капіталістичних країн Європи та Північної Америки; багаті країни не змогли б створити свого добробуту без експлуатації бідних, через те слаборозвиненість є просто зворотним боком розвинутості; на відміну від теорії “модернізації”, що зосереджується на чинниках внутрішнього розвитку відсталих країн, необхідно зважати на їхню належність до світової економіки, в якій домінують розвинуті країни. Апологети теорії залежності (здебільшого прихильники марксизму) вважають, що конвергенція між розвинутими та відсталими країнами абсолютно неможлива, що посилення на неї є, власне, ідеологічним виправданням капіталістичного панування в “третьому світі”. Ос-

таннім часом теорію залежності було піддано критиці за її “упередженість” і за “спотворення дійсності”. До того ж деякі політологи висловлюють думку, що теорія залежності позбавляє національну історію її самобутності та розглядає місцевих акторів просто як пішаків у руках зовнішніх сил. Теорія залежності у західній політичній науці останнім часом трансформувалась у свою концептуальну протилежність – теорію “взаємозалежності”.

У масовій свідомості ще панує переконання, що до компетенції держави входять усі аспекти життя країни, що вона керує (або має керувати) всіма суспільними інститутами. З іншого боку, сама держава як основний інститут влади все ще не створила умов для економічної, правової та організаційної свободи, підвищення відповідальності самих громадян за власний матеріальний добробут. Перебравши на себе величезну частку соціальних та економічних функцій, вона нездатна впоратись із завданнями, що випливають з цього навантаження, водночас блокуючи розвиток структур громадянського суспільства.

Мета існування будь-якої соціальної спільноти – забезпечення таких умов життя для її членів, які відображали б основну ідеологію цієї спільноти. Після краху засадничих принципів існування перед суспільством постає завдання багатопланової перебудови всіх сфер життєдіяльності. Держава має забезпечувати соціальний захист своїх громадян, але не перетворювати їх на утриманців. Найвища мета такої держави – домогтись, щоб від суспільної благодійності залежала якомога менша частина населення. Взаємозв'язок політичних, економічних та соціальних реформ має бути саме взаємозумовленим ланцюгом логічних дій, що підпорядкований певній меті. Відсутність представницької демократії не спонукає політичну систему до соціального діалогу із системою виробничих відносин, вони діють відокремлено, кожна сама по собі. Сьогодні в Україні ще немає умов для ефективного соціального партнерства в широкому розумінні цього поняття як процесу взаємодії системи політичної, економічної і виробничих відносин. Лише дотримання справжніх демократичних принципів у поєднанні із законами ринкової економіки дасть змогу створити дієві механізми такого партнерства як у галузі виробничих відносин, так і на більш загальному просторі при побудові громадянського суспільства.

Літ: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Баку-

менка, - К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Політологічний енциклопедичний словник* / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. - К. : Генеза, 2004; *Українська дипломатична енциклопедія* / редкол. : Л. В. Губерський та ін. - К. : Знання України, 2004; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. В. Соснін, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. - К. : НАДУ, 2009; *Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні* : навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. - К. : Либідь, 2008.

Михненко А.М.

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ (ЗМІ). Під ЗМІ розуміються засоби поширення серед масової аудиторії суспільно значущої інформації про події в різних сферах життєдіяльності суспільства й світу. Засоби публічного поширення такої масової інформації розглядаються з двох позицій: як суб'єкти (організації), основною професійною діяльністю яких є поширення інформації, і як спеціальні канали (способи) відтворення й поширення інформації. Загалом ЗМІ є інформаційними джерелами і складають одну з функціональних систем сучасного суспільства.

Вони поділяються на кілька видів. Друковані ЗМІ – преса (газети, журнали, бюлетені тощо і разові видання з визначеним тиражем). До них відносять періодичні й такі, що продовжуються, видання, які виходять під постійною назвою, з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року на підставі свідчення про державну реєстрацію. Аудіовізуальні ЗМІ (радіомовлення, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис, Інтернет-видання тощо). ЗМІ можуть бути державними і приватними; як вузькоспеціалізованими, галузевими, так і загальносуспільними інституціями. Головною рисою діяльності ЗМІ є передача даних (інформації) до умовно визначеної аудиторії. Тобто ЗМІ виступають у ролі посередника між якоюсь подією та безпосередньо людиною, яка має природний інтерес дізнатися про щось нове. Це свідчить про те, що люди покладаються на ЗМІ, а ЗМІ справляють певний вплив на формування громадської думки, оскільки в їх руках перебуває механізм відбору й відтворення інформації про ту чи іншу подію в тому чи іншому контексті. Неформально ЗМІ розглядаються суспільством як “четверта влада”. Через це до ЗМІ законодавством та ustalеними у суспільстві моральними норма-

ми висуваються вимоги бути об'єктивними й неупередженими, тоді як політики, державні діячі та інші зацікавлені особи регулярно намагаються використовувати ЗМІ у власних цілях. За оцінками експертів, телебачення є найбільш впливовим на свідомість аудиторії ЗМІ.

З розвитком цифрових технологій перед суспільством постали нові питання щодо визначення поняття ЗМІ. Чи повинні, наприклад, мобільні телефони та комп'ютерні ігри бути віднесені до ЗМІ? Адже сьогодні мобільні телефони – уже не просто пристрій зв'язку між двома особами, це засоби виходу на велику аудиторію, розташовану в різних місцях, та одночасної передачі їй певних даних. Тим більше, що мобільні телефони наразі надають доступ до мережі Інтернет, а SMS-повідомлення та автоматично запрограмовані дзвінки все частіше використовуються в рекламних цілях. Водночас комп'ютерні ігри дедалі більше стають посередником передачі інформації, вони можуть містити певного характеру повідомлення та посилання до користувачів. Учасники ігор в інтерактивному режимі можуть обмінюватися думками, перебуваючи в програмі. За допомогою Інтернету участь у популярних комп'ютерних іграх уже давно не залежить від місця та кількості гравців. Крім того, наразі ведеться робота щодо запровадження реклами в самих комп'ютерних іграх. ЗМІ виконують потужну соціальну функцію, виступаючи в ролі громадського контролера за владою, її діями та рішеннями. У зв'язку з цим все більшого значення набуває процес забезпечення двосторонньої комунікації із членами громади, а не просто односторонньої передачі інформації людям. ЗМІ впевнено перетворюються на засоби масової комунікації (ЗМК), до чого їх також спонукають постійне посилення конкуренції на ринку та боротьба за увагу аудиторії й свіжої інформацію. З іншого боку, люди, відчувши важливість своєї власної присутності в інформаційному просторі та підвищення вірогідності вирішення назрілих суспільних конфліктних ситуацій за допомогою публічної дискусії, намагаються частіше звертатися до ЗМІ з тих чи інших питань, інформуючи про свої погляди чи проблеми, з якими зіткнулися у повсякденному житті. Значно зростає кількість та роль комунікативних заходів, які організовуються на майданчиках редакцій ЗМІ.

З появою електронних засобів передачі даних, зокрема через мережу Інтернет, знизил

ся тиражі друкованих ЗМІ, більшість з них перейшли на електронний формат. Разом з цим пришвидшився процес донесення інформації до аудиторії, але зменшилися якість інформації та відповідальність за її достовірність, незаангажованість. У світі з'явилася велика кількість Інтернет-видань, які здійснюють ті ж самі функції, що і ЗМІ, але в Україні їхній статус досі офіційно не визначений у нормативно-правових актах. Діяльність ЗМІ в Українській державі регулюється такими законодавчими актами: Законом України “Про інформацію” від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ, Законом України “Про телебачення та радіомовлення” від 21.12.1993 р. № 3759-ХІІ, Законом України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” від 16.11.1992 р. № 2782-ХІІ, Законом України “Про інформаційні агентства” від 28.02.1995 р. № 74/95-ВР.

Літ.: *Luhmann N. Die Realitat der Massenmedien / N. Luhmann. – 2nd ed. – Opladen. – Westdeutscher Verlag, 1996; Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; Почепцов Г. Г. Теорія та практика комунікації / Г. Г. Почепцов. – М. : [б. в.], 1998; Карпенко В. Інформаційна політика та безпека / В. Карпенко. – К. : Нора-Друк, 2006; Рубанець О. М. Інформаційне суспільство: когнітивний креатив постнекласичних досліджень / О. М. Рубанець. – К. : Парапан, 2006; Запровадження комунікацій у суспільстві / за заг. ред. Н. К. Дніпренко, В. В. Різуна. – К. : ТОВ “Вістка”, 2009. – 56 с.*

Михненко А.М., Якимюк Б.М.

ЗБРОЙНІ СИЛИ – військові формування, які утримуються державою для забезпечення воєнної безпеки, захисту державних інтересів, відбиття агресії та ведення війни; один із найважливіших елементів воєнної організації держави та механізм забезпечення державної влади.

Організаційно поділяються на види **З.с.** (сухопутні війська, військово-морські сили, повітряні сили, в окремих країнах – війська протиповітряної оборони), роди військ, спеціальні війська, тил. Включають органи управління, в тому числі генеральний штаб (комітет начальників штабів), стратегічні й оперативні об'єднання, з'єднання, частини та установи, органи замовлення та постачання озброєнь, військової техніки, майна. Комплектуються на основі загального військового обов'язку, за контрактом чи на змішаний

основі. До складу **З.с.** можуть входити воєнізовані формування – цивільна оборона, органи місцевого військового управління, народне ополчення, партизанські загони, військово-спортивні та оборонні товариства тощо.

Структура **З.с.** – це сукупність функціональних зв'язків та відносин між їх складовими, насамперед між органами управління, видами, родами військ (сил), організаційними формуваннями (об'єднаннями, з'єднаннями, частинами, установами, організаціями), системами забезпечення. Раціональна структура **З.с.** забезпечується збалансованою системою управління, чітким розмежуванням функцій та зон відповідальності між органами управління та посадовими особами всіх рівнів, гнучкою системою військово-технічного та тилового забезпечення.

Бойові можливості **З.с.** визначаються їх структурою, боєготовністю та боездатністю військ, рівнем підготовки органів управління, професіоналізмом особового складу, його морально-психологічним станом, кількісно-якісними показниками озброєння та військової техніки, матеріальними запасами, воєнною інфраструктурою держави. Значний вплив на якісні характеристики **З.с.** справляють: політичний курс держави, її входження до наддержавних військово-політичних об'єднань, нейтральний або позаблоковий статус; економічний потенціал країни (військово-промисловий комплекс); соціальна структура суспільства; рівень розвитку військової науки; патріотизм населення тощо.

З.с. існують у всіх державах сучасності, за винятком Ісландії та Коста-Ріки. У нестабільних країнах державним **З.с.** можуть протистояти незаконні збройні формування, які також називають себе **З.с.**

Літ.: *Война и мир в терминах и определениях* / под общ. ред. Д. О. Рогозина. – М. : ПоРог, 2004; *Закон України про внесення змін до Закону України “Про Збройні Сили України” від 5 жовт. 2000 р.* – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Історія війн і збройних конфліктів в Україні* : енциклопед. довід. / відп. ред. О. І. Гуржій. – К. : Вид-во гуманіт. л-ри, 2004; *Политология войны: попытка системного анализа* / под ред. Н. И. Резника. – М. : МО РФ, 2009; *Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року* (Біла книга України). – К. : [б. в.], 2004; *Требин М. П.* Войны XXI века / М. П. Требин. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005; *Яценко Н. Е.* Толковый словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. – СПб. : Лань, 1999.

Смолянук В. Ф.

ЗВОРОТНИЙ ЗВ'ЯЗОК (англ. feedback) в широкому розумінні означає відгук, відгук у відповідь, реакцію на яку-небудь дію або подію. **З.з.** відіграє одну з важливих ролей у системній методології. Дослідженню цього поняття приділяється значна увага в кібернетиці, управлінні, соціології, техніці, біології, освіті тощо.

З.з. є основою саморегулювання і розвитку систем, пристосування до змінних умов їх функціонування. Сучасні механізми та автомати, як і різноманітні процеси в живих організмах, базуються на дії **З.з.** В живих організмах **З.з.** виступає у формі гомеостазу. Гомеостаз (стійкість) – здатність збереження властивостей системи при достатньо широкій зміні параметрів середовища. Згідно із Кенноном, гомеостазом є сукупність органічних регуляцій для підтримки сталого стану організму, причому дія регулюючих механізмів може проявлятися не в одному й тому ж, а нерідко в різних, навіть протилежних, напрямках – відповідно до зовнішніх змін. На відміну від прямого зв'язку, який виконує функції передачі речовини, енергії, інформації або їх комбінацій від одного елемента до іншого, або підсистеми системи у напрямі основного процесу, **З.з.** проявляється у відображенні зміни стану системи під дією впливів зовнішнього середовища.

Процеси управління, адаптації, саморегулювання, самоорганізації, розвитку неможливі без використання **З.з.** На відміну від кібернетики, що займається аналізом механізмів **З.з.**, у системній методології приділяється увага динамічній взаємодії усередині системи з багатьма змінними. Система як єдине ціле існує саме завдяки наявності зв'язків між її елементами, тобто зв'язки виражають закони функціонування системи. За допомогою **З.з.** інформація з виходу системи (об'єкта управління) передається на вхід системи (суб'єкта управління). Суб'єкт управління цей сигнал, який містить інформацію відносно виконання об'єктом управління певних управлінських рішень, порівнює з інформацією, що була на вході (наприклад, із планом). У разі виникнення неузгоджень між фактичним і плановим станом вживаються заходи щодо їх усунення. Можна визначити наступні функції **З.з.**: протидія функціонуванню системи, якщо вона виходить за встановлені межі (наприклад, реагування на зниження якості управління); підтримка стану стійкої рівноваги системи (наприклад, у роботі устаткування); синтезування зовнішніх

та внутрішніх збуджень, які прагнуть вивести систему зі стану стійкої рівноваги, зведення цих збуджень до відхилень керованих величин (наприклад, розробка нових управлінських рішень як реакція на зниження керованості системи). Порушення **З.з.** в соціально-економічних системах може призвести до складних наслідків. Окремі системи можуть втратити здатність до еволюції та сприйняття нових тенденцій перспективного розвитку, науково обґрунтованого прогнозування своєї діяльності на тривалий період часу, а також ефективного пристосування до змінних умов зовнішнього середовища. Особливістю соціальних систем є те, що не завжди вдається чітко визначити зворотні зв'язки, які проходять через певну мережу проміжних ланок, за рахунок чого їх перегляд ускладнюється. Об'єкти управління не завжди підлягають чіткому визначенню, і важко встановити всі обмеження, що накладаються на параметри керованих величин. Не завжди відомі також дійсні причини виходу керованих змінних за межі встановлених обмежень. У системі публічного управління органи публічного управління формують цілі, розробляють плани, встановлюючи вимоги до управлінських рішень, а також контролюють їх виконання. До завдань об'єкта управління входить виконання планів, розроблених суб'єктом управління. Обидві підсистеми такої системи пов'язані прямим та **З.з.** (див. рисунок). Прямий зв'язок виражається потоком управлінської інформації, яка спрямована від суб'єкта до об'єкта управління. Через механізм **З.з.** отримується потік звітної інформації щодо виконання ухвалених рішень, який іде до суб'єкта управління. Системи управління, що містять **З.з.**, називаються замкненими, а ті, що не мають його, – розімкненими.

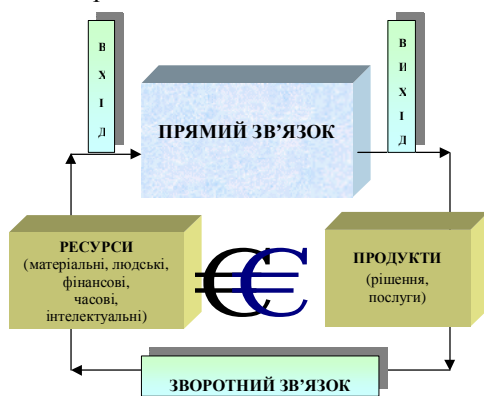

Схема зв'язків у системі публічного управління

Управлінські рішення розробляються суб'єктом управління відповідно до цілей управління та інформації щодо стану зовнішнього середовища. Звітна інформація формується об'єктом управління і відображає внутрішню ситуацію об'єкта, а також ступінь впливу на нього зовнішнього середовища (затримки платежів, порушення подачі енергії, погодні умови, соціально-політична ситуація в регіоні тощо). Таким чином, зовнішнє середовище впливає не тільки на об'єкт управління: зовнішнє середовище є постачальником інформації суб'єктові управління, рішення якого залежать від чинників зовнішнього середовища (стану ринку, рівня інфляції, соціальної напруги, екології тощо). Негативний **З.з.** – це такий тип зв'язку, при якому вихідний сигнал (від об'єкта управління) передається на вхід (до суб'єкта управління) для погашення частини вхідного сигналу. Негативний **З.з.** сприяє відновленню рівноваги в системі, коли вона порушується впливами зовнішнього середовища. Негативний **З.з.** зменшує неузгодження в системі і сприяє стабілізації результатів її функціонування. Методи математичного аналізу систем, у тому числі з негативним **З.з.**, детально розглядаються теорією математичного управління. **З.з.** існує в будь-яких системах публічного управління і є однією з умов їх ефективності. Механізми і параметри **З.з.** задаються характером системи публічного управління і умовами її функціонування та розвитку. Ефективність системи публічного управління забезпечується якісними **З.з.** органів публічного управління та суспільства. **З.з.** – якісний інструмент в управлінні організацією. Відвертість, чесність, довіра, щирість – все це характеристики високорезультативних команд та організацій. За відсутності **З.з.** алгоритм управління може містити тільки однозначну лінійну послідовність команд. Коли **З.з.** існує, алгоритм управління може мати набагато складнішу структуру і, відповідно, бути набагато “інтелектуальнішим”.

Літ.: Виннер Н. Кибернетика или управление и связь в животном и машине / Н. Виннер. – М. : Наука, 1983. – 344 с.; Волкова В. Н. Основы теории систем и системного анализа / В. Н. Волкова, А. А. Денисов. – СПб. : Изд-во СПбГТУ, 1997. – 510 с.; Гвишиани Д. М. Организация и управление / Д. М. Гвишиани. – М. : Изд-во МВТУ им. Н. Э. Баумана, 1993. – 332 с.; Клар Дж. Системология. Автоматизация решения системных задач / Дж. Клар. – М. : Радио и связь, 1990. – 544 с.; Лесечко М. Д. Основы системного подходу: теория, методология, практика : навч. посіб. / М. Д. Лесечко. – Львів : ЛРІДУ УАДУ, 2002. – 300 с.; Эшиби

У. Росс. Общая теория систем как новая научная дисциплина / У. Росс *Эуби* // Системные исследования: Ежегодник, 1969. – М. : Наука, 1969. – С. 125-150; Bertalanffy L. von .Problems of General Systems Theory / L. Bertalanffy // Human Biology. – 1971. –Vol. 23. – № 4.

Рачинський А.П.

ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ – умисне, з корисливих мотивів, іншої особистої зацікавленості або в інтересах третіх осіб використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо цим заподіяно суттєву шкоду державним або громадським інтересам або правам та інтересам окремих фізичних чи юридичних осіб, що охороняються законом. За вчинення такого діяння передбачена кримінальна відповідальність.

Уся еволюція державної влади, починаючи від диктату вождів і закінчуючи поділом влади у сучасних демократіях, є, власне, історією боротьби народу зі свавіллям та **З.в.** Ш.-Л.Монтеск'є писав: “Відомо вже з досвіду століть, що будь-яка людина, наділена владою, схильна нею зловживати, і вона йде в цьому напрямку, доки не досягне необхідної їй межі... Щоб не було можливості **З.в.**, потрібен такий стан справ, за якого різноманітні влади змогли б стримувати одна одну”.

З.в. проявляється саме у сфері дії права, а не у сфері дії інших соціальних норм, у тому числі норм моралі, до порушення яких на достатніх підставах можна було б віднести (і на практиці, на жаль, часто відносять) друге значення полісемантичного слова “зловживання”, що означає недобросовісні дії.

Протиправність поведінки як юридична ознака правопорушення при **З.в.** явно не виражена. Протиправність поведінки при **З.в.** полягає в суперечності не стільки закону, скільки правам та інтересам постраждалого від **З.в.**

З.в. слід віднести до категорії правової поведінки, оскільки правовою є будь-яка юридично значуща поведінка суб'єктів права: вона передбачена нормами права і тягне за собою юридичну оцінку і юридичні наслідки (позитивні або негативні). Дана категорія характеризується ознаками, притаманними будь-якій правовій поведінці: 1) соціальна значущість, яка залежно від форми зловживання може визнаватися як індивідуальна або соціально шкідлива; 2) психологічна характеристика, яка полягає в тому, що **З.в.** перебуває під контролем свідомості й волі особи; 3) юридична ознака, сутність якої полягає в наявності певних юридичних засобів регламентації **З.в.**; 4) здатність викликати юри-

дичні наслідки, які при визнанні конкретного випадку **З.в.** тягнуть за собою негативні юридичні наслідки; 5) динамічна ознака, яка полягає в тому, що тільки конкретний свідомо-вольовий вчинок (дія або бездіяльність) суб'єкта права у сфері правового регулювання будь-яких відносин може оцінюватися з точки зору права як **З.в.**

При цьому слід наголосити на тій важливій обставині, що Кримінальний кодекс України не конкретизує окремі види умисного використання службовою особою свого службового становища, яке заподіяло істотну шкоду правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам. Також не конкретизує окремі категорії службових осіб, які використовували своє службове становище для заподіяння суттєвої шкоди зазначеним вище правам, свободам та інтересам, що охороняються законом.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Монтеск'є Ш.-Л.* Избранные произведения / Ш.-Л. Монтеск'є. – М. : Политиздат, 1955. – 447 с.; *Загальна теорія держави і права* : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. –Х. : Право, 2002. – 432 с.

Михненко А.М., Нелезенко Н.П.

ЗОВНІШНІ ЗАГРОЗИ – небезпеки і перешкоди зовнішнього оточення, які справляють негативний вплив і можуть заважати діяльності чи розвитку організації, держави в потрібному напрямі й утруднювати досягнення стратегічних цілей.

Пріорва у технологічному та соціальному розвитку між розвиненими країнами та країнами з низьким рівнем конкурентоспроможності дедалі поглиблюється, що призводить до таких **З.з.**: зростання рівня конфліктності між глобальними Північчю і Півднем; посягання на державний суверенітет або територіальну цілісність з боку інших держав чи їхніх коаліцій; зовнішньополітичне втручання у внутрішні справи країни (з мотивів захисту історичних, релігійних, культурних цінностей, порушень прав і свобод людини) з боку інших держав, міжнародних організацій; воєнно-політична нестабільність та конфлікти в сусідніх державах; поширення незаконного обігу зброї; значна залежність від цінової кон'юнктури зовнішніх ринків; наростання дефіциту газу; енергетична загроза. Глобальна криза і глобальні трансформації спричинили нові **З.з.**

для кожної держави: гостра конкуренція за сфери впливу та із стратегіями інтеграції в умовах формування багатопольярного світу (ресурси розвитку – земля, продовольство, надра – стають предметом боротьби окремих держав, міждержавних союзів та потужних транснаціональних компаній); *поглиблення розриву між технологічно розвинутою і соціально забезпеченою Північчю та бідним, відсталим і конфліктним Півднем*; зростаюче соціальне напруження, зокрема в регіонах, що потерпають від злиднів та нестабільності, формує такі види глобальних З.з. – *гуманітарні катастрофи; підвищення конфліктогенності у світі, появу піратства, міжнародного тероризму, культурного вандалізму, нових ідеологічних конфліктів; прогресуючий антропогенний вплив на навколишнє середовище, гонитви за економічними перевагами з використанням екологічного та техногенного чинників (катастрофи, пов’язані з наслідками людської діяльності, – зміна клімату, геологічні зрушення, забруднення навколишнього середовища).*

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з Експертною доповіддю НІСД “Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації”)* / уклад. А. В. Єрмолаєв. – К. : НІСД, 2010; *Система оцінок зовнішніх і внутрішніх ризиків та загроз національній безпеці України.* – Вип. 16. / за заг. ред. акад. НАН України, д-ра тех. наук В. П. Горбуліна. – К. : ДП “НВЦ” Євроатлантикінформ”, 2005.

Михненко А.М., Щур Н.О.

“ЗОЛОТОГО МІЛЬЯРДА” ТЕОРІЯ – термін, за яким стоїть населення розвинутих країн з досить високим рівнем життя в умовах обмеженості ресурсів. Чисельність даного населення в мільярд пов’язана з чисельністю сумарного населення таких країн і регіонів, як США, Канада, Австралія, Західна Європа, Нова Зеландія, Японія, Ізраїль на початок тре-

тього тисячоліття. У 2000 р. на ці країни припадало приблизно 15% населення Землі і 80% світового ВВП. “З.м.”Т. – сучасне європоцентристське вчення “обраного народу”, якому вже гарантовано привілейоване існування на Землі. Мільярду громадян постіндустріальних країн протистоїть решта людства, яке обслуговує інтереси транснаціонального капіталу.

“З.м.”Т. доводить, що ресурсів Землі вистачить для підтримання досягнутого Заходом рівня життя лише для мільярда осіб. Можна запропонувати теорії “двох срібних мільярдів” і “трьох бронзових” – але на всіх ресурсів все одно не вистачить. Ідея обмеженості ресурсів вперше з’явилася у працях Т.Р.Мальтуса (Thomas Robert Malthus, 1766-1834). Він передбачав глобальну кризу внаслідок того, що населення зростає в геометричній прогресії, а ресурсні галузі – в арифметичній, і згодом у майбутньому мають себе вичерпати. Цей напрям у науці отримав назву “мальтузіанство”. Очевидним є факт, що за терміном “золотий мільярд” стоїть чітко вибудована цілісна геополітична, гео економічна та геокультурна концепція: розвинуті країни, зберігаючи для свого населення високий рівень споживання, будуть з допомогою правових, економічних, політичних та силових механізмів утримувати решту світу в промислово нерозвинутому стані як сировинний додаток, як санітарну зону для відпрацьованих технологій, продуктів для утилізації шкідливих речовин, як джерело дешевої робочої сили та “гарматного м’яса” для стабілізації ситуації в регіонах підвищеної терористичної напруженості.

Усі теорії, концепції, доктрини, що мають цивілізаційний лоск, є не що інше, як система маніпулювання глобальною суспільною свідомістю заради збереження стабільного зростання в країнах “золотого мільярда” та стримання “сировинних додатків” від можливостей незалежного розвитку.

Літ.: *Лебедева М.* Мировая политика / М. Лебедева. – М. : Аспект-Пресс, 2001; *Білорус О.* Глобалізація і національна стратегія України / О. Білорус. – К. : ВО “Батьківщина”, 2001.

Розпуненко І.В.

I

ІДЕАЛ (фр. *ideal* – ідея, прототип) – ідеальний образ, що визначає спосіб мислення і діяльності людини або суспільства. Формування природних предметів згідно з ідеалом є специфічно людською формою життєдіяльності, оскільки передбачає спеціальне створення образу мети діяльності до її фактичного здійснення. Проблема **I.** була розроблена в німецькій класичній філософії. Вона була порушена Кантом перш за все у зв'язку з проблемою “внутрішньої мети”. Згідно з Кантом, явища, що не мають мети, яка могла б бути представлена образно, не можуть мати і **I.** Єдиною істотою, що діє за “внутрішніми цілями”, є людина. У тварини внутрішня доцільність здійснюється не-свідомо і тому не має форми **I.**, особливого образу мети. За Кантом, **I.** як уявна (досягнута в уяві) досконалість людського роду характеризується повним і абсолютним подоланням усіх суперечностей між індивідом і суспільством, тобто між індивідами, що утворюють “рід”. Таким чином, здійснення **I.** збігалось б з кінцем історії. Через це **I.**, згідно з Кантом, принципово недосяжний і є тільки “ідеєю” регулятивного порядку. Він указує швидше напрям на мету, а не створює образ самої мети, і тому керує людиною скоріше як відчуття правильного напрямку, ніж як ясний образ результату. Тільки у мистецтві **I.** може і має бути представлений у вигляді образу – у формі прекрасного. **I.** науки (“чистого розуму”) задається у вигляді принципу “заборони суперечності”, моральний **I.** (“практичного розуму”) – у формі категоричного імперативу. Проте в обох випадках наочно уявити собі стан, який відповідає **I.**, не можна, оскільки він нездійснений протягом якого завгодно тривалого, але кінцевого часу. Тому **I.** й “прекрасне” стають синонімами, і життя **I.** допускається тільки у мистецтві. Ці ідеї Канта набули розвитку в роботах Шиллера, Фіхте, Шеллінга й німецьких романтиків.

Гегель, що вказав на безсилля кантівського уявлення про **I.**, розв'язав його як абстракцію, яка виражає один з моментів дійсності “духу” (тобто історії духовної культури людства), що розвивається, і яка протиставлена іншій такій же абстракції – “емпіричній дійсності”, нібито принципово ворожій **I.** та несумісній з ним. **I.** стає у Гегеля моментом дійсності, образом людського духу, що вічно розвивається через свої іманентні суперечності. **I.** науки тому може і має бути заданий у вигляді системи логіки, а **I.** практичного розуму – у вигляді образу розумно влаштованої держави, а не у вигляді формальних і принципово нездійснених абстрактних імперативних вимог, звернених до індивіда. Тому **I.** як такий завжди конкретний і він поступово реалізується в історії. Будь-який досягнутий ступінь розвитку **I.** є, з цієї точки зору, частково реалізованим. У вигляді **I.** завжди оформлюється образ конкретної мети діяльності “роду”, тобто людства на даному ступені його інтелектуального й морального розвитку. Здійснення **I.** як “прекрасного” зараховується Гегелем, однак, не до майбутнього, а до минулого – до епохи античного “царства прекрасної індивідуальності”.

Літ.: Муриан В. М. Эстетический идеал / В. М. Муриан. – М. : [б. и.], 1966; Ильенков Э. В. Про идолы и идеалы / Э. В. Ильенков. – М. : [б. и.], 1968.

Приживара С.В.

ІДЕАЛ СУСПІЛЬНИЙ – уявлення про те, яким має бути суспільство. **I.с.** може бути стимулом політичних і громадських рухів та перетворень, коли він відображає інтереси суб'єкта політики і через них дійсну тенденцію суспільного розвитку, а також включений у практичну політичну діяльність як її кінцева мета. У цій ролі **I.с.** виконує такі функції: а) прогностичну, а саме: бачення політичної системи та її окремих інститутів в образі їх довершеного стану; б) програм-

ну – визначає найближчі й проміжні цілі своєї реалізації, засіб їх досягнення; в) оцінну – у зіставленні реального стану з ідеалом оцінює їх з точки зору своїх інтересів; г) мобільну – у контексті об'єднання їх навколо вирішення назрілих завдань. **І.с.** як форма усвідомлення суб'єктом недосконалості суспільно-політичного устрою, його недоліків надихає людей на зміну суспільства. Залежно від того, як ідеал співвідноситься з політичною реальністю, наскільки адекватно відображає тенденції її еволюції, він може бути реальним, здійсненим або помилковим, нездійсненим (утопія).

І.с. (від грец. *idea* – ідея, образ) – зразок, досконалість у чому-небудь, вища мета, яка визначає прагнення в поведінці людини, групи, класу, уявлення про досконалий суспільний устрій, про досконалі моральні якості особистості в моральності відносин між людьми (етичний ідеал). Значну роль **І.с.** відігравав у різного роду утопіях – соціальних, естетичних, моралізаторських.

І.с. надихає людей на зміну соціальної системи і самих себе, проектує для них ідеальну конструкцію соціальних умов і відносин. **І.с.** як сукупність цінностей стає важливим компонентом ідеології соціальних рухів, а реалізуючись у соціальних нормах, стає регулятором відносин усередині соціальної групи, засобом досягнення згоди між її членами і фактором підвищення її згуртованості. Марксистсько-ленінська соціологія розглядає **І.с.** як відображення тенденцій суспільного розвитку, активну силу, яка організовує свідомість і діяльність людей, об'єднує їх для вирішення суспільних проблем. **І.с.** – це не просто зразок бажаного або найбільш оптимального суспільного устрою, який винесений за межі існуючої реальності, з яким вона повинна співвідноситися, а сама дійсність, що розглядається в її динаміці з точки зору перспектив її розвитку. При цьому сам **І.с.** є динамічним процесом революційного перетворення суспільства.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Краткий словарь по социологии* / за заг. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. – М. : Политиздат, 1989.

Михненко А.М.

ІДЕЇ КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА – ідеї реформування суспільства, кожна з яких претендує на повну і незаперечну перевагу

у визначенні змісту та ідеології державотворення. Серед **І.к.с.** пропонуються такі: 1) розбудова гуманістичного громадянського суспільства; 2) ідеологія пріоритету загальнолюдських цінностей; 3) доктрина національної ідеї; 4) орієнтація на розбудову “пост-індустріального суспільства”; 5) курс “політичної прагматики” або “здорового глузду”; 6) консолідуюча роль культури; 7) реалізація ліберальних підходів; 8) європейська та євроатлантична інтеграція; 9) єдиний економічний простір; 10) відтворення духовних цінностей нації; 11) підвищення якості життя населення та ін. Концептуальна і методологічна неузгодженість цих ідей-підходів в Україні призводить до штучного загострення ситуації й позбавляє державу єдиної ідеологічно цілісної доктрини.

Ідеологія як певна система філософських, наукових, художніх, моральних, правових, політичних, економічних, соціологічних цінностей і знання про світ, соціум, людину об'єктивно притаманна суспільному життю, лежить в основі формування і розвитку суспільства й особистості. Вона дає уявлення про місце і роль людини у світобудові, сенс її життя, про найкращий устрій майбутнього суспільства і т. ін. Ідеологічні знання і цінності організують, регулюють, спрямовують й інтегрують діяльність людей у духовній, політичній, економічній, соціальній і сімейно-побутовій сферах життя, об'єднують країни з однотиповою ідеологією в цивілізації, забезпечують цілісність соціосфери в цілому.

Як один із найважливіших культурних комплексів ідеологія підтримує вплив того чи іншого соціального інституту, виправдовує й пояснює його діяльність.

Постаючи в онтологічному аспекті одним із базових соціальних інститутів, ідеологія в умовах стабільно діючої соціальної системи виступає основою суспільної інтеграції і консенсусу, а в умовах суспільства, що трансформується, – однією із значущих детермінант напряму і характеру транзиту. Причому, якщо в соціально стабільних суспільствах демократичної орієнтації вплив ідеології на суспільну свідомість послаблюється, то в суспільствах, які переживають процес модернізації чи вибору шляхів подальшого розвитку, ці засоби духовної мобілізації відіграють зростаючу роль. Ще М.Вебер визначав ідеологічне конструювання як ме-

ханізм “легітимності”: суспільство утримується як єдине ціле не просто через практичну необхідність та спільні інтереси; його поєднує ідея, яка виправдовує встановлений соціальний порядок.

Ідеологічна структура, таким чином, є визначальною силою функціонування і розвитку всіх систем соціосфери. Яка ідеологія, таке й суспільство, що засноване на цій ідеології. Динамічно розвивається те суспільство, яке має ідейний стрижень, зрозумілий кожному громадянину. І якщо ідеологічна структура руйнується, а замість неї нічого не виникає (як це трапилося в Україні після 1991 р.: із заборонаю КПУ була зруйнована ідеологічна структура українського суспільства), то суспільство стагнує, а потім розкладається, перетворюючись у кримінальне утворення з деградованими індивідами, які перебувають на стадії не лише духовного, а й фізичного виродження.

Формування, творення нової української нації передбачає вироблення адекватної викликам сучасності інтегральної ідеології. Після проголошення незалежності перед Україною об’єктивно постала проблема національної самоідентифікації, яка потребує насамперед визначення основного принципу життєдіяльності нації, стратегічної мети історичного поступу, шляхів і засобів досягнення поставлених цілей, основних соціальних і політичних сил, спроможних виступити носієм національного прогресу.

Питання щодо правомірності, необхідності та доцільності існування національної, державної ідеології є сьогодні предметом гострих дискусій. Зазвичай на це питання відповідають негативно, оскільки, мовляв, обов’язкової, державної ідеології взагалі не повинно існувати, вона може бути лише класовою або партійною. А оскільки в нашому суспільстві нині спостерігається протистояння різноманітних партійних ідеологій, то відкидається будь-яка надкласова, надпартійна ідеологія.

Упереджене, негативне ставлення до ідеології відобразилось навіть у новій Конституції України, яка, зауважимо, й сама є продуктом певного ідеологічного розвитку суспільства. Так, у ст. 15 зазначено: “Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може виставитися державою як обов’язкова”.

Можна погодитись з тим, що в демократичному суспільстві так і має бути. Адже різні соціальні верстви суспільства та їх виразники – політичні сили – дотримуються відмінних, часто протилежних ідеологій. У такому суспільстві жодна ідеологія не може виставитися державою як обов’язкова для всіх, оскільки владу в країні можуть обіймати помітно відмінні політичні сили зі своїми ідеологіями. Проте, не визнаючи ідеології якоїсь однієї політичної сили державною, сама держава без певної ідеології обійтись не може, як не може в один і той самий час дотримуватись різних ідеологічних систем. Практика доводить, що й демократичне суспільство не може позбутися ідеології, оскільки суспільство неоднорідне. Інша справа, що завдання і функції ідеології в демократичному суспільстві суттєво відрізняються від функцій ідеології репресивної системи. Провідна парадигма сучасної цивілізації полягає не в монополії на істину та ідеологічний диктат. Сутність її – у вияві багатоманітності форм інтелектуального, духовного та політичного мислення.

Зневажливе ставлення до ідеології (як це має місце сьогодні в українському суспільстві) неконструктивне. Адже передбачалось, що звільнення від пут марксистсько-ленінської ідеології відкриє свободу думці, економічній підприємливості, політичній активності, забезпечить відповідне піднесення економіки, політики і національної культури. Однак прогрес вільного від будь-якої ідеології українського суспільства не відбувся. Більше того, настанова української громадсько-політичної й наукової думки на деідеологізацію та плюралізм, проголошена на початку 90-х рр. ХХ ст., незабаром обернулася витвором найгіршого варіанта ідеології – ідеологією некритичного наслідування, запозичення чужого досвіду – в поєднанні із досить сильною інерцією радянського стереотипу мислення і дії. Сьогодні в українському суспільстві стався кардинальний злам диктату комуністичної ідеології на користь ідеологічного плюралізму.

Такий стан ідеологічних відносин загалом відображає якісно нові умови соціально-економічного і політичного розвитку країни, яка ступила на шлях розбудови ринкової економіки, демократії, відродження національних традицій і духовності.

Принцип ідеологічного плюралізму за умов відсутності інтегральної (консенсусної) ідео-

логії та занепаду інституціоналізованих форм високоорганізованих систем суспільного регулювання вносить розбрат у суспільну свідомість, а у низці випадків призводить до стагнації і навіть розкладання духовної, політичної, економічної, соціальної, сімейно-побутової сфер суспільства. Ситуацію, що виникла на перших етапах формування українського суспільства, відомі вітчизняні вчені Є.І.Головаха і І.М.Паніна назвали аномією. Вона зумовлена, на наш погляд, передусім ідеологічним хаосом, станом невизначеності світоглядних, ідеологічних засад розвитку українського суспільства та держави.

Цілком деідеологізовані суспільства – це нонсенс, утопія, історії вони невідомі. Тому критицизм інституціональної ідеології розглядається як еретичний або як руйнівний напад, що має бути усунуто. Секуляризація в Україні (започаткована ще за радянської влади) обертається для неї новою релігійністю, але чужою і руйнівною у своїй основі. Досвід історії свідчить: в основі кризи будь-яких цивілізацій і суспільних систем лежить насамперед ідеологічна криза, так само, як і будь-яке суспільне відродження починається з очищення й оновлення суспільних ідеалів, з утвердження нової системи цінностей, тобто з формування нової ідеології.

На жаль, Україна, в суспільно-політичному, духовному житті якої ідеологічний фактор завжди відіграв величезну роль, маючи гостру потребу в чіткій концепції національного розвитку, не спромоглася поки що її виробити. Ми й досі не визначилися з конституційними принципами побудови держави, стратегічними зовнішніми і внутрішніми пріоритетами ні в питаннях економіки, ні в питаннях національної безпеки, розвитку науки, новітніх технологій, охорони здоров'я, екології, культури.

Перехідний етап у розвитку нашого суспільства зумовлює наявність гострої конкуренції ідеологій, які у багатьох питаннях виступають з діаметрально протилежних позицій. Це створює додаткову напругу в світоглядних орієнтирах суспільства. На тлі економічної кризи дедалі гучніше заявляють про себе популістські ідеї та реставраційні заклики, що ідеалізують тоталітарне минуле, романтизують “революційні будні”, чіпляються за дороги кожній людині символи і традиції, зокрема пов'язані з трагедіями війни тощо. Українське суспільство сьогодні розколото

у своєму ставленні до таких життєво важливих фундаментальних питань, як незалежність, ринок, приватна власність, демократія, форми державного устрою та територіальної організації, мова, державна символіка, національна безпека. У нас ще не склалося громадянське суспільство в його традиційному розумінні: тобто таке, де більшість співгромадян поділяють єдину систему загальних цінностей, моральних підвалин, ідеалів, міфів, цілей, суспільних норм. Але воно може й не скластися, якщо всередині суспільства будуть існувати діаметрально протилежні вектори зацікавленості, коли різні частини його мають протилежні ідеали та пріоритети.

Руйнування ідеалів і системи цінностей радянського періоду, вакуум конструктивної державницької ідеології за відсутності соціальних передумов розвитку демократичної особистості (яка мала б внутрішні потреби в державності і переймалася відповідним ступенем відповідальності за неї) – все це, безумовно, свідчить про нагальну потребу суспільства в новій ідеології. Нам потрібно вибудувати суто свою ідеологічну систему, із загальнозначущим стрижнем – ідеологією державотворення як глибоко обґрунтованою програмою суспільного розвитку з чітко вираженою соціальною спрямованістю.

Як видається, саме брак у нас єдиної ідеологічної концепції є однією з причин сепаратизму, анархії, підміни загальнонаціональних інтересів регіональними, груповими чи клановими та інших деструктивних явищ. Відсутність об'єднаної, демократично орієнтованої ідеології гальмує і духовно-культурний розвиток української нації, інститутів громадянського суспільства. Її відсутність спростовує певною мірою прийнятне змістове підґрунтя існування української державності.

Принцип ідеологічного плюралізму аж ніяк не заперечує потреби суспільства в певному консолідуючому началі, консенсусі в найбільш принципових питаннях і поглядах на способи їх вирішення, забезпечення суспільної злагоди й гармонії. Діалог культур, ідеологій тільки тоді спроможний привести до консолідації, якщо сторони, які беруть участь у діалозі, будуть здійснювати такий діалог у межах хоча б відносно єдиного підходу до осмислення й оцінки стану справ у сфері

ідеології України, прогнозування загального напрямку її розвитку.

Оскільки “ідеологічне поле сучасної України характеризується діаметрально протилежними ціннісними орієнтаціями, а також різними ракурсами і характером відображення суспільно-перехідних процесів, існує небезпека легітимації соціально неусталених і незрілих ідеологічних парадигм, які не тільки не наближають наше суспільство до його соціальної і політичної консолідації, а й посилять суспільний розлад на найбільш глибинному його рівні. Для запобігання цій ситуації світоглядно-ціннісні орієнтації суб’єктів ідеологічних відносин повинні не тільки відповідати глобальній меті суспільного розвитку, а й бути співзвучними ментальним та національним складовим суспільної свідомості народу”.

Інакше ми наражаємося на унікальні метаморфози, притаманні саме українському загалу: такого розмаїття ідей та ідеологій, які як у броунівському русі, переміщуються в українському суспільстві – борючись, блокуючись, клонуючись, – навряд чи можна віднайти ще десь.

Тому завдання вироблення і поступового вкорінення (зрозуміло, не шляхом тиску і примусової індоктринації) консолідуючих і мотивуючих ідеологічних засад є надзвичайно актуальними для нашого кризового суспільства. Нам потрібно вибудувати суто свою ідеологічну систему, яка б надавала змісту змінам, що відбуваються в суспільстві, пояснювала і схвалювала їх, розкриваючи зв’язки з національними і загальнолюдськими цінностями.

Основні завдання, які покликана виконувати така ідеологія, це:

- на основі об’єктивної наукової картини дійсного стану суспільного життя та наявних панівних інтересів визначити стратегічну мету суспільного розвитку на нинішньому історичному етапі;
- відшукати засоби та шляхи здійснення наміченої стратегічної мети;
- визначити суб’єкти (соціальні та політичні сили), спроможні реалізувати стратегічну мету;
- створити конкретну політичну програму суспільних перетворень відповідно до поставленої мети;
- розробити механізм політичної боротьби за реалізацію намічених перетворень (тобто розробити стратегію і тактику);

– запропонувати найбільш ефективні способи впливу на масову свідомість (просвітницькі заходи, агітація, пропаганда, спеціальні інформаційні операції тощо);

– консолідувати всі зацікавлені соціально-політичні сили, спрямувати їх активність на виконання програмних цілей.

Ідеологія має визначити магістральні напрями розвитку держави, головні морально-духовні цінності, на які зорієнтоване громадянство, принципи захисту суспільних інтересів та самої держави від руйнації. Нова ідеологічна система повинна духовно об’єднати всю Україну, покласти край політичним суперечкам, сприяти формуванню політичної нації, соціальній інтеграції і консенсусу.

Будуватися така ідеологія повинна “знизу вгору”, як багаторівнева структура – ієрархія ідеологічних підсистем, які репрезентують послідовно різні рівні соціального буття, передбачають наявність різних соціальних суб’єктів як носіїв і агентів реалізації, таких як:

- індивідуалізм – фундамент усієї будови суспільної ідеології, осердя нормального суспільства, принцип освіти і виховання;
- комунітаризм – форма асоціативної інтеграції індивідів, включеність людини в життя місцевої (сусідської) громади, культивування і вкорінення цінностей і принципів кооперативності, самоврядування, сусідської солідарності, взаємності;
- муніципалізм – ідеологія і практика місцевого самоврядування на рівні населеного пункту в цілому, на рівень вище порівняно з територіальною (сусідською) громадою; це реалізація основних засад, принципів і можливостей міської (селищної, сільської) автономії;
- регіоналізм виходить з необхідності розкріпачення і реалізації можливостей територій, областей, урахування і збереження їх соціально-економічної та історико-культурної самобутності шляхом перерозподілу владних повноважень;
- секулярний цивілізм увінчує ієрархію рівнів суспільної ідеології, він репрезентує ідеологію української політичної нації, ідеологію активного громадянства, віддзеркалює громадянську акцентуованість соціального світогляду. Секулярність полягає в послідовному виведенні релігійно-конфесійних проблем з поля політичного процесу, власне релігійні духовні цінності не можуть виступати конструктами суспільної ідеології,

а є виключно об'єктом вільного вибору і самовизначення окремої людини.

За допомогою нової ідеології існуюча багатобарвна етнокультурна і політична спільність повинна усвідомити себе як український народ, своє місце і роль в історії людства. Таке важливе завдання може виконати не просто ідеологія класу, верстви, а інтегративна ідеологія, яка б стала кодексом згоди "незгодних" в окремих етносах, соціальних груп, еліт, осіб, і яка виконувала б роль загальнонаціональної ідеології.

Така інтегративна ідеологія буде дієвою, якщо поєднає ідеологічний плюралізм і загальну національно-цивілізаційну ідею. При цьому в межах "ідеологічного плюралізму" не може бути "рівності" ідеологій. Конкурентна боротьба між ними продовжуватиметься. Але їм нікуди подітись від витлумачення якості й спрямування зв'язків країни з зовнішнім світом, від формування національно-цивілізаційної самосвідомості. В інформаційному суспільстві вже не можна відгородитись від світу, зробити "соціалістичний" чи інший "табір". Зараз уже склалась думка, що духовний, економічний і політичний розвиток можливий на базі визнання принципу "ми всі різні і по-різному розуміємо цілі і механізми їх реалізації". Але країна в нас одна і треба працювати заради цієї країни та її народу.

Необхідною умовою вироблення такого типу ідеології є насамперед досягнення того мінімального компромісу, який би відобразив як згоду основних груп суспільства відносно характеру суспільного устрою і майбутніх перспектив розвитку, так і зняв би гостроту суперечностей між "верхами" і "низами", між правлячими верствами і основною частиною населення. Аби влада могла відвертати постійно існуючу небезпеку соціальних зрушень (хвилювань), їй необхідно мати аргументовану ідеологію, таку, яка спроможна вселити в людей впевненість і довіру.

Важливою передумовою вироблення цінностей інтегральної ідеології є збереження духовного плюралізму, можливостей різних груп викладати власні погляди, позиції щодо суспільних цілей і програми дій (винятком є екстремістські групи та ідеології, які заборонені законодавством). Однією з характерних рис і тенденцій демократичної свідомості є зростання толерантності у взаємовідносинах між ідеологічними цінностями.

Однак досвід показує, що найважче досягається заборона на ідеологічну монополізацію держави, тобто прагнення влади керуватися вузькогруповими ідеями, які жорстко й однозначно нав'язуються населенню. Ситуація в суспільстві ускладнюється і тоді, коли проголошені ідеали підміняються рольовими, поведінковими цілями і завданнями громадян чи ведуть до домінування віри над раціональним і прагматичним ставленням до дійсності.

Ще однією умовою ефективного вироблення інтегральної ідеології є збереження спадковості поколінь, традицій, урахування національних, історичних, географічних та інших особливостей країни, національної ментальності, забезпечення атмосфери відкритого діалогу між країнами і цивілізаціями.

Ураховуючи соціальну й особливо ідеологічну ситуацію в сучасній Україні, тенденції світового розвитку цивілізацій, а також геополітичне значення України, слід визнати, що єдино можливою ідеологією для нашої держави буде ідеологія гуманізму.

Людина, її матеріальне благополуччя, розвиток духовного потенціалу, творчих здібностей і фізичної досконалості мають стати серцевиною цієї ідеології. Конституція України проголосила принципово нову роль держави у відносинах з особою, закріпила перехід від пануючої в минулому ідеології "домінування держави" над людиною до нової – ідеології "служіння держави" інтересам людини. Остання і постане тією духовною силою, яка перетворить наше деградоване українське суспільство в дійсно людське суспільство соціального гуманізму.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Аберкромбі Н. Ідеологія. Соціологічний словарь* / Н. Аберкромбі, С. Хилл, С. Тернер, С. Брайан. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1997; *Головаха Е. И. Соціальное безумие* / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : [б. и.], 1994; *Журавський В. С. Політична еліта України: теорія і практика трансформації* / В. С. Журавський та ін. – К. : [б. в.], 1998.

Михненко А. М.

ІДЕНТИЧНІСТЬ, ідентифікація (від лат. *identicus* – тотожний; *fasio* – роблю) – усвідомлене уявлення про себе (хто я як індивід) і власну належність до соціальних груп (хто я як член групи). В європейських мовах ідентичність (в англійській – "identity", у фран-

цузькій – “identite”, німецькій – “identitat”), на відміну від української, позначає не тільки “тотожність” та “автентичність”, а й “особу” та “особистість”. На соціальному рівні **I.** – усвідомлення індивідами, що належать до певної спільноти, своєї групової єдності та відмінності від інших. **I.** формується на основі ціннісних орієнтацій індивіда чи групи і проявляється в рольовій поведінці. **I.** пов’язана із рефлексією; усвідомленню **I.** передує порівняння та оцінювання себе і світу. Критерії **I.** у різних галузях мають мало спільного між собою і класифікуються на основі тих феноменів, які виділяються самими індивідами, групами чи тими, хто ідентифікує, і співвідносяться з критеріями, за якими окремі особи, колективи, групи класифікують самі себе. Найчастіше ці критерії пов’язані з аналогіями “таких самих” чи “подібних” до себе за ознаками, що виділяються самими дослідниками. Мова є одним із засобів установлення і демонстрування **I.** за допомогою “називання”, “приєднання чи ототожнення себе з чимось або кимось”. Таку роль, наприклад, виконують власні імена (людей, країн, націй, місцевості, установ, подій, історичних періодів, партійної належності, професій тощо).

I. є предметом дослідження гуманітарних наук, зокрема філософії, соціології, політології, психології, культурології, етнополітології та ін. Вона пов’язана з психологічними феноменами і формується на основі індивідуального усвідомлення, почуттів та психоемоційного ставлення. **I.** включає кілька аспектів: когнітивний (вся сукупність можливих “Я-концепцій” індивіда та його належність до групи), ціннісний (наявність ціннісних установок усвідомлення себе та усвідомлення групи) та емоційний (сприйняття групи як “своєї” або “чужої” і відповідне ставлення).

Визначення **I.** як категорії психології належить З.Фройдю, що описав цей феномен, здійснюючи дослідження Едипового комплексу, згідно з яким син ідентифікує себе з батьком через цінності, моральні норми, рольову поведінку, що в сукупності означає бути чоловіком. Пізніше вчений використав поняття **I.** для аналізу групових явищ, за яким механізм формування групової згуртованості та групової ворожнечі є відображенням Едипового комплексу. На груповому рівні сутністю **I.** є проекція особистістю

своїх почуттів (поклоніння чи ненависті) до лідера групи чи держави за аналогією з батьківськими фігурами, а відчуття суперництва й агресії переноситься на “чужих”, “не своїх”. Фройд вказав на глибинну потребу особистості у визнанні з боку “значущих інших”, у груповому захисті з боку “референтних” груп і спільнот. Так індивідуальні чинники формування **I.** впливають на становлення і формування **I.** групової.

Далі ідеї психоаналізу в політиці розвинули Г.Воллес, Г.Лассуел, І.Джаніс, Г.С.Салліван, А.Ф.Девіс, Д.Барбер, які досліджували як **I.** впливає на прийняття політичних рішень та діяльність.

Психологічний підхід є одним із пріоритетних напрямів дослідження **I.**, оскільки розглядає це поняття у взаємозв’язку внутрішніх мотивів індивіда і впливів зовнішнього середовища. У межах цього підходу **I.** розглядається як процес переживання людиною узагальненого смислу свого “Я”: “суб’єктивне натхненне відчуття тотожності й цілісності”, “переживання відповідності самому собі” (Е.Еріксон). В іншому контексті у розумінні **I.** на перший план виходять інтеракційні аспекти – система соціальних зв’язків особистості; **I.** установлюється в результаті збігу “образу Я” і відображення його іншими людьми.

Пошук **I.** як процес співвіднесення із самим собою, відчуття внутрішньої узгодженості з тим, “який я є”, з тим, які цінності та установки реалізую в житті, є однією з фундаментальних екзистенційних мотивацій індивіда. Шлях становлення **I.** лежить через узагальнення, кристалізацію дитячих ідентифікацій, рольового досвіду та досвіду соціальних впливів, оцінок та очікувань оточуючих. **I.** передбачає також усвідомлення своєї ціннісної позиції в соціумі, пошук соціальних основ особистої визначеності та стійкості, вибір рольової та групової належності.

Структура і зміст I. залишаються дискусійними питаннями. Зміст **I.** об’єднує базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, успішні сублімації, постійні ролі тощо; це, у свою чергу, визначає систему цінностей, ідеали, життєві плани, соціальну роль індивіда, його активність у конкретно-історичному житті суспільства (Е.Еріксон, Л.Б.Шнейдер).

У структурі **I.** виокремлюються три рівні: соціальний (культурно задані і соціально

підтверджені сценарії – когнітивний рівень), індивідуальний (відповідає за вибір подій і людей, співвідносячи їх із соціально бажаними нормативами або виробляючи свої власні критерії вибору – вольовий, суб'єктивний рівень) і ситуативний (перцептивний), у якому накопичуються знання про світ і людей, а також ознаки підтвердження-непідтвердження **I**.

Типологія I. У науковій літературі виділяють особистісну, соціальну, професійну, гендерну, етнічну, політичну та інші види **I**.

Особистісна **I**. визначається як набір рис або інших індивідуальних характеристик, що відзначаються певною постійністю або, принаймні, наступністю у часі й просторі, яка дає змогу диференціювати даного індивіда від інших людей. Соціальна **I**. – це “частина “Я-концепції”, що виникає на основі знань індивіда про членство в соціальній групі разом з емоційною значущістю та цінністю членства у цій групі” (Х.Теджфел, 1981, К.В.Коростеліна).

Соціальна **I**. виступає первинною щодо особистісної **I**., оскільки саме категорії першої, засвоєні в процесі розвитку, є основою формування змістової структури особистісної **I**. Сформована особистісна **I**. починає впливати на соціальну, забезпечуючи тим самим їх діалектичну взаємодію.

Концепція балансу **I**. (Ю.Хабермас) розглядає особистісну та соціальну **I**. як два виміри, у яких реалізується балансуєча Я-ідентичність. Особистісна **I**. – вертикальний вимір – забезпечує цілісність історії життя людини. Соціальна **I**. – горизонтальний вимір – забезпечує можливість виконання всіх рольових вимог системи, до яких належить суб'єкт. Для підтримки балансу особистість використовує різні техніки взаємодії, виявляючи свою **I**. і намагаючись відповідати рольовим очікуванням партнера.

Сучасні наукові дослідження поняття політичної **I**. та проблеми **I**. українського суспільства відображені у вітчизняних розробках (М.Обушний, М.Розумний, М.Ожеван, О.Литвиненко, Ф.Кирилук, М.Хилько, О.Салтовський, О.Картунов, Є.Камінський та ін.). Залежність політичної **I**. від політичної культури і політичних традицій досліджувалась науковцями, теоретиками і практиками (Г.Сміт, Б.Андерсен, Р.Інглгарт, Т.Брейдер, Д.Такер, К.О'мейер, Х.Солана, Ю.Качанов, В.Ядов, М.Головін та ін.).

Політична **I**. розглядається як елемент політичної культури суспільства і водночас як чинник її формування, виступає концептом у сучасних політичних трансформаціях. Політична **I**. з т. зв. конструктивізму розглядається як об'єкт постійних змін та перетворень. Залежно від змісту ціннісних орієнтацій і мотивів, які переважають у тому або іншому випадку, типологія **I**. сучасного українського суспільства взаємопов'язана з українською, радянською, російською та європейською ідентичностями в Україні, що залежно від історичної ситуації можуть взаємодіяти між собою на основі конкуренції чи співробітництва. Широкий спектр типології **I**. українського суспільства в сукупності формує інтегрований образ **I**., що перебуває в постійному розвитку.

Концепція множинних ідентичностей, досліджена С.Московічі (ідентифікаційна матриця), вказує на ситуативну зміну ієрархії, що перебуває весь час у русі. Коли деякі з них виходять на перший план, то інші одночасно відходять до периферії.

Іншу позицію відстоюють дослідники політичної культури Дж.Алмонд і С.Верба, які стверджують, що політична **I**. формується політичними інститутами, а не культурною належністю.

Німецька модель **I**., що створювалася під впливом філософських теорій Г.Гегеля та німецьких романтиків, припускала, що об'єднання населення навколо мови, історії та традиції, спільного фольклору і міфології є основою і може бути фундаментом формування **I**. держави. Вихідна умова цієї моделі – існування феномену нації, яку слід розбудити.

Ю.Хабермас відстоює принцип конституційного патріотизму, за якого більш доцільним є перехід від традиційних культурних ідентичностей до **I**. конституційної. Він вважає, що ідентифікація із власними формами життя і традиціями відступає на другий план перед патріотизмом, який вже не належить більше до конкретного цілого певної нації, а сягає до абстрактних процедур і принципів.

Коллективні ідентичності, що сформовані історично та культурально, накладаються одна на одну, але не потребують більше однієї точки, де б вони та інтегрувалися у національну **I**. Замість цього вчений пропонує ідею універсальності демократії, що є під-

грунтям, на якому національні традиції мови, літератури та історії нації взаємодіють з новими демократичними принципами.

Феномен політичної, національної, колективної та ін. **І.** не може встановлюватися владою згори чи під примусом. У свою чергу, легітимність влади теж пов'язана зі спроможністю згуртувати навколо спільних цінностей та реалізувати колективну **І.** з боку політичної організації суспільства. Тому актуальним є творення політичних умов, за яких поза адміністративним тиском легітимується основа української державності – нова колективна **І.**

Літ.: *Эриксон Э.* Идентичность: Юность и кризис : пер. с англ. / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996; *Гнатенко П. И.* Идентичность: Философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : [б. и.], 1999; *Солдатова Е. Л.* Эго-идентичность в нормативных кризисах развития / Е. Л. Солдатова // *Вопр. психологии.* – 2006. – № 5; *Шнейдер Л. Б.* Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2007; *Коростелина К. В.* Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2002; *Лисовий В.* Идентичність. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарук (голова редкол.) ; С. К. Бистрицький, М. О. Булатов, А. Т. Ішмура-тов та ін. – К. : Абрис, 2002; *Идентичний* // *Новий тлумачний словник української мови* : у 4 т. Т. 2 / уклад. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аконті, 1998; *Хабермас Ю.* Историческое сознание и посттрадиционная идентичность. Западная ориентация федеративной республики / Ю. Хабермас // *В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи).* – Донецк : [б. и.], 1999; *David G. Myers.* Social Psychology / Myers G. David. – 7th ed. – 2002.

Гурієвська В.М., Яблонська Т.М.

ІДЕНТИЧНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНА визначає належність індивідів і груп людей до певної політичної або громадянської спільноти. **І.н.** існує у формах як усвідомлення, так і відчуття своєї належності до спільноти, має складну структуру і складається з цілісної системи знань і переконань, оцінок, почуттів і емоцій стосовно нації, країни, держави.

І.н. є домінуючою в системі колективних ідентичностей. Адже інші типи колективної ідентичності (див. *ідентичність соціокультурна*) можуть накладатися на **І.н.** або по-

єднуватися з нею, проте вкрай рідко її послаблюють, хоча й спроможні змінити її напрям. Нація, по суті, привласнює елементи інших видів колективної ідентичності і зумовлює не лише спосіб, завдяки якому **І.н.** може поєднуватися з іншими різновидами ідентичностей, а й хамелеоноподібні перетворення націоналізму як ідеології на такі, як лібералізм, фашизм, комунізм.

Один із визнаних західних авторитетів з проблем **І.н.** Е. Сміт виділяє її найголовніші риси:

- 1) історична територія, або рідний край;
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова, громадська культура;
- 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;

5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території.

Таке визначення **І.н.** виразно відокремлює її від будь-якого уявлення про державу. Концепція держави пов'язана лише з державними інституціями, незалежними від решти суспільних інституцій. Натомість нація означає культурні й політичні зв'язки, що об'єднують у єдину політичну спільноту всіх, хто має спільну історичну культуру та батьківщину.

Важливо також чітко розрізняти ідентичності національну і етнічну. Ідентичність етнічна є атрибутом етнічної спільноти (етнічної нації), в основі якої лежить біологічний, лінгвістичний, культурно-релігійний компонент. **І.н.** – інтегральна характеристика політичної спільноти (політичної нації), що базується на інституційному, політичному, територіальному підґрунті, основою якої виступають свідомість, політична воля, громадянство. Акцент при цьому робиться на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо.

І.н. виконує різноманітні “зовнішні” та “внутрішні” функції для груп та індивідів. До “зовнішніх” відносять територіальні (демаркація історичної території як певного соціального простору), економічні (забезпечення контролю над територіальними ресурсами, зокрема людськими), політичні (опора для держави та її органів і легітимізація запроваджених ними єдиних юридичних прав та обов'язків). “Внутрішніми” є функції згуртування членів спільноти, розбудови соціальних зв'язків між ними на підставі спільних цінностей, символів і традицій, а також сприяння самовизначенню і само-

орієнтації особистості в системі колективної свідомості та самобутньої культури.

У суспільствах, що сформувалися як політичні нації і тривалий час існують як національні держави, **І.н.**, по суті, є національно-державною самоідентифікацією. Це стосується представників усіх етнічних спільнот, що проживають у певній національній державі і є її громадянами. Вони виявляють патріотизм та зберігають вірність інтересам держави. Поширення **І.н.** є паралельним (але не обов'язково одношвидкісним) процесом із національним державотворенням. Можливі варіанти,

коли не існує власної національної держави, але за наявності першопочаткової етнічної батьківщини та потужних інтегруючих факторів культурної окремішності (найчастіше це релігія) розсіяні етноси також можуть бути носіями **І.н.**

Існування в політичній нації почуття спільної історичної долі та перспективного близького майбутнього полягає в наявності та збереженні національно-культурного консенсусу з фундаментальних питань економічного, політичного, культурного і соціального життя, поточного розвитку держави, її внутрішньої і зовнішньої політики.

Провідні національні держави світу пройшли у своєму розвитку досить тривалий шлях, поки досягли необхідного рівня **І.н.** своїх суспільств і сформували політичні нації, здатні ефективно реалізувати власні національні інтереси. В Україні формування політичної нації відбувалося в умовах багатовікової бездержавності, ускладненої розчленованістю території, що зумовлювало численні кризи **І.н.** У сучасній Україні розвиток **І.н.** як цілісної та стабільної структури гальмується суперечливими процесами взаємодії, взаємовпливу та конфлікту регіональних ідентичностей. Найважливішим чинником у формуванні яких є, безумовно, історичний досвід, набутий мешканцями цих регіонів у процесі історичного розвитку. Втім, результати соціологічних досліджень свідчать про

зростання кількості українців, які ідентифікують себе не з окремим регіоном, а з громадянином України (див. рисунок).

Відсоток українців, які вважають себе громадянами України (1992-2010 рр.)

Сучасна проблема формування **І.н.** є однією з визначальних для українського суспільства, для подальшого розвитку його як повноцінної політичної нації та визначення місця, ролі і статусу держави в міжнародних союзах і міжнародній системі загалом.

Потрібна цілеспрямована державна політика, реалізація якої сприятиме формуванню **І.н.** громадян України, побудованої на критеріях політичної нації. **І.н.** виступатиме міцною основою національної свідомості громадян України, сприятиме забезпеченню участі в суспільно-політичному житті країни представників різних етнічних, мовних, релігійно-конфесійних груп (без стирання окремих етнічних ідентичностей); гарантуванню умов для повноцінної реалізації прав представників регіональних спільнот у межах української політичної нації.

Формування **І.н.** потребує об'єднання свідомих зусиль держави і суспільства, політичних і управлінських еліт, духовних лідерів нації і самих громадян. Посилення **І.н.** (громадянсько-політичної ідентичності) громадян України можливе за умови підкріплення її почуттями патріотизму та гордості за свою державу і весь український народ, а також за умови підвищення довіри до владних структур. **І.н.** передбачає лояльність до держави, її символів та атрибутів (включаючи державну мову), громадянський патріотизм, спільність позицій громадян щодо

стратегічних напрямів і цілей розвитку держави і суспільства, взаємну толерантність і соціальну солідарність між різними (за будь-якими ознаками) суспільними групами. Слід, утім, врахувати, що **І.н.** за самою своєю суттю багатовимірний, її не можна звести до єдиного елемента, не можна легко або швидко прищепити населенню з допомогою штучних засобів.

Феномен **І.н.** постійно збагачується дослідженнями та розробками як зарубіжних, так і вітчизняних учених і практиків, серед яких: Е.Сміт, Е.Гіденс, С.Рудницький, О.Бочковський, В.Липинський, С.Томашівський, В.Старосольський; Л.Аза, О.Антонюк, М.Вівчарик, І.Вільчинська, І.Дзюба, В.Євтух, В.Іщук, М.Жулинський, О.Картунов, А.Колодій, І.Кресіна, В.Кулик, І.Курас, О.Майборода, В.Наулко, О.Нельга, Л.Нагорна, М.Обушний, І.Онщенко, В.Панібудьласка, М.Пірен, А.Пономарьов, Б.Попов, В.Рєбало, С.Римаренко, Ю.Римаренко, Т.Рудницька, В.Степаненко, М.Степико, В.Трошинський, Ю.Шемшученко, М.Шульга, Л.Шкляр.

Літ. : *Державна політика в соціогуманітарній сфері* : підручник / авт. кол. В. А. Скуратівський, П. Трошинський, П. К. Ситник та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трошинського. – К. : НАДУ, 2010; *Євтух В. Б.* Етносоціологія: терміни та поняття : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та ін. – К. : Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003; *Сміт Ентоні Д.* Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. – К. : Основи, 1994; *Соціокультурні ідентичності та практики* / за ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002; *Українське суспільство 1992-2010.* Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010; *Пірен М. І.* Етнополітика в Україні : соціо-психологічний аналіз : навч. посібн. – К. : Ун-т “Україна”, 2007. – 408 с.

Сичова М.Д.

ІДЕОКРАТІЯ – (“влада ідей”) – форма політичного устрою, за якого ідеологія відіграє визначальну роль у розвитку всіх сфер суспільного життя.

І. як соціальне явище виникає на зорі розвитку людства і проходить відповідні форми становлення і впливу. Традиційно вона спрямовувалась на збереження певного устрою. Найчастіше основу **І.** становила релігія, яка не спонукала до активних дій мирян щодо зміни сучасного світу, а пропонувала їм ідейні принципи оптимізації моделі його розуміння.

Релігійна ідеократія – це вплив релігійних ідей на розвиток суспільства та організацію системи державного управління.

У добу Середньовіччя основним ідейним принципом **І.** були ідеї про неререформовану католицьку церкву, а механізмом забезпечення їх впливу була церква як основний інститут забезпечення незмінності суспільного устрою протягом багатьох віків.

У добу гуманізму **І.** була визначальним принципом розвитку суспільства, оскільки регламентувала механізми здійснення влади ідей. У цей час **І.** базувалася на ідеалах гуманізму, які забезпечували відповідний тип суспільного розвитку. Основними механізмами його реалізації виступали закони та конституції, які безпосередньо та опосередковано ґрунтувались на них. Пріоритетною у цей час була концепція егалітаризму (утопія, яка проповідувала принцип загальної рівності як основи організації суспільного життя). Західноєвропейські держави XVI-XVIII ст. найбільшою мірою відчували на собі вплив релігійної **І.**, покликаної забезпечити стабільність їх розвитку.

І. являє собою універсальний тип суспільного буття, основним принципом якого є реалізація суспільного ідеалу (детермінація суспільного буття ідеями майбутнього). **І.** протиставляється традиційному типу суспільного буття, в основу якого покладене відтворення архаїчної системи цінностей (детермінація суспільного буття ідеями минулого). Особливість структури суспільної свідомості традиційного типу полягає у формуванні таких установок свідомості, відповідно до яких здійснюється їх репродуктивне відтворення, що обмежує сферу суспільної свідомості чітко визначеними критеріями (національними інтересами).

В основу **І.** покладена реалізація ідеократичної свідомості.

Ідеократична свідомість – це тип суспільної свідомості, який визначається відповідними: 1) архетипами (когнітивні структури, які задають національну специфіку суспільної свідомості, у формі конкретних форм діяльності); 2) парадигмами (розкривається раціональна специфіка змісту суспільної свідомості на рівні формування цілісного світогляду); 3) установками (синтез архетипного та парадигмального рівнів свідомості). **І.** структура свідомості не має жорсткої детермінації культурними архетипами (національними інтересами).

Функції **I.с.:** творчо-інноваційна, адаптивна, функція розвитку соціальної системи.

I. як ідеологічна доктрина впливає на політику та економіку суспільств незалежно від їх типу розвитку та соціальної організації. Головним критерієм **I.** є її “правильне” ідейне наповнення, яке було спрямоване на розвиток суспільства, а не гальмувало його організаційні та самоорганізаційні структури. **I.** не піднімає собою конкретних форм політичного устрою держави, вона є базовим принципом його побудови, являє собою своєрідну підсистему, управління політичними та економічними інтересами у суспільстві.

Характеристики **I.:** догматизм (домінування офіційно проголошеної системи поглядів, яка є визначальною основою цінностей та норм життєдіяльності суспільства); нівелювання індивідуалізму; консерватизм; пріоритет ідеологічної свідомості; проникнення ідеології у всі сфери суспільного життя.

Вплив **I.** на соціально-економічний та політичний розвиток суспільства привів до утвердження нової форми соціальної організації – ідеократичного суспільства.

Ідеократичне суспільство – це тип суспільства і така форма його соціальної організації, яка передбачає перетворення пріоритетних ідей (влади ідей) на державну ідеологію.

Типи **I.с.** класифікуються: 1) залежно від механізмів здійснення влади ідей; 2) за змістом панівних ідеологічних систем.

Основні складові ідеократичного типу суспільства (в його основу покладено певні архетипи): 1) принцип легітимності політичної влади, що базується на реалізації відповідного суспільного ідеалу; 2) утвердження харизматичного принципу підпорядкування владі; 3) реалізація суспільного ідеалу, що базується на прямому підпорядкуванні всіх громадян єдиній владі; 4) свобода та підпорядкування індивідуальної волі суспільному ідеалу.

Основу ідеократичної свідомості становить суспільний ідеал.

Основні функції суспільного ідеалу: забезпечення цілісності суспільної свідомості; нормування правових відносин; легітимація влади; консолідація суспільного буття; нормування соціальних та моральних відносин. Механізми ідеократії. Запровадження **I.** як форми поширення влади ідей має певні **механізми** (дії, за допомогою яких поширю-

ються ідеї): це 1) самоорганізаційний вплив ідеології; 2) спеціально створені інституційні структури; 3) соціальні інститути (офіційна церква, партія, яка перебуває при владі, має чітко сформульовану ідеологію, завдяки якій справляє вплив на розвиток суспільства); наявність конкретних програмних документів (стратегій, концепцій розвитку держави), що впливають на свідомість громадян і спонукають їх до підпорядкування ним.

Літ: Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон. – М. : Текст. 2003 – 417 с.; Бергер П. Соціальне конструювання реальності / П. Бергер, Т. Лукман. – К. : [б. в.], 1997. Войтович Р. В. Ідеологія, технологія та стиль у державному управлінні : навч.-метод. посіб. / Р. В. Войтович. – К. : Вид-во НАДУ, 2003. – 192 с.; Поппер К. Открытое общество и его враги / А. Поппер. – М. : [б. и.], 1993. – Т. 1-2. Князєв В. М., Войтович Р. В.

ІЄРАРХІЯ У СОЦІАЛЬНОМУ УПРАВЛІННІ (англ. hierarchy in social management) – багаторівнева впорядкованість управлінських структур різних рівнів за схемою ієрархії.

Використовують три основні концепції **I.с.у.:** стратифікаційна, шарова та ешелонувана, відповідними базовими поняттями для яких є страта, шар та ешелон.

Принциповим є розуміння того, що не існує жорсткого співвідношення між цими поняттями, хоча кожне з них і зорієнтоване на свою сферу використання. Зокрема, поняття страт уведено для цілей моделювання, шарів – для вертикальної декомпозиції проблеми на її складові, а ешелонів – для відображення організаційних взаємозв'язків у системах управління.

Серед прикладів ієрархічного відображення систем за допомогою страт, шарів та ешелонів при дослідженні управління в соціальних системах можна навести такі:

– стратифікаційне відображення соціальної системи як відкритої системи (навколишнє середовище – вхід системи – перетворення – вихід системи – навколишнє середовище);

– як багаторівневої системи (державна – регіон – галузь – організація);

– відображення процесів управління у вигляді “циклів управління” (суб’єкт управління – управлінські впливи – об’єкт управління – моніторинг і контроль – суб’єкт управління), а також у вигляді послідовності функцій процесу управління (планування – організація – мотивація – контроль);

– виділення рівнів абстрагування та формування моделей конкретних процесів управління в соціальних системах, їх формалізація та застосування методів дослідження операцій;

– стратифікаційне та ешелоноване відображення основних функцій управління, зокрема: для функції планування – це визначення моделей з метою прогнозування, планування та управління проектами (“дерев цілей”, проблем, критеріїв, рішень, мережних моделей);

– для функції організації – це виділення рівнів (ешелонів) управління; визначення моделей організаційного проектування та розвитку (наприклад лінійної, функціональної, матричної, програмно-цільової структурних моделей);

– визначення системи принципів управління (наприклад, за А.Файолем, М.Вебером);

– використання моделей організації влади та лідерства (наприклад управлінська мережа, ситуаційна модель лідерства, модель процесу конфлікту);

– для функції мотивації – це застосування змістових або процесуальних теорій мотивації (наприклад піраміди потреб А.Маслоу, моделі Портера-Лоулера), застосування моделей управління персоналом;

– для функції контролю – це визначення концептуальних моделей процесу контролю (попереднього, поточного, заключного);

– для функції комунікації – це виділення моделей процесу обміну інформацією, концепцій глобальних і локальних інформаційних мереж, моделей інформаційно-довідкових систем;

– стратифікаційне та шарове відображення функції прийняття рішень у вигляді моделей відповідних процесів (наприклад раціональна модель прийняття рішень, ієрархія рішень, дерево рішень), зокрема таких, що враховують можливі невизначеність та ризик (наприклад ірраціональна модель прийняття рішень), створення на їх основі систем підтримки прийняття рішень;

– стратифікаційне відображення діяльності (операційного процесу) як основи соціальних систем (загальні і проблемно-орієнтовані моделі діяльності, наприклад економетричні моделі).

Нобелівський лауреат Г.Саймон, проаналізувавши структури організацій, дійшов висновку, що ієрархія спрощує завдання прийняття рішень.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Месарович М.* Теория иерархических многоуровневых систем / М. Месарович, Д. Мако, И. Такахара ; пер. с англ. под ред. Г. С. Поспелова. – М. : Мир, 1973; *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; *Саати Т.* Аналитическое планирование. Организация систем / Т. Саати, К. Кернс ; пер. с англ. – М. : Радио и связь, 1991; *Саймон Г.* Адміністративна поведінка : Дослідження прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / Г. Саймон ; пер. з англ. вид. – К. : АртЕк, 2001.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

ІЄРАРХІЧНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ СИСТЕМ (англ. hierarchical display systems) – багаторівнева впорядкованість структур, за допомогою яких можна спростити їх опис в ієрархічному відображенні.

Для соціальних систем існує певна багаторівнева впорядкованість структур, за допомогою якої можна спростити опис таких систем в ієрархічному відображенні. Г.Саймон, проаналізувавши структури організацій, дійшов висновку, що ієрархія спрощує завдання прийняття рішень.

На важливість розуміння закономірностей і принципів ієрархічного відображення вказує факт існування в соціальному управлінні, зокрема державному, ієрархій проблем, ієрархій цілей, ієрархічних механізмів їх реалізації, ієрархічних організаційних структур, ієрархії рішень.

В ієрархії рішень, наприклад, проявляються різні тенденції зв'язків та потоків рішень. Перша з них відображає рух потоку рішень знизу вгору, тобто відбувається прийняття рішень на верхньому рівні на підставі рішень нижчих рівнів (наприклад при формуванні державних програм). Така тенденція характерна для рішень, що потребують ґрунтовної інформації про стан справ або пропозицій щодо нього.

Друга тенденція відображає рух потоку рішень згори донизу, тобто прийняття рішень на нижчих рівнях на підставі рішень вищих рівнів (наприклад рішення на виконання правових актів та доручень). Ця тенденція характерна для правових та організаційних рішень.

Третя тенденція відображає рух потоку рішень назустріч один одному, коли рішення на нижчих рівнях розвивають і реалізують рішення вищих рівнів, а рішення на вищих рівнях приймаються з урахуванням раніше прийнятих рішень на нижчих рівнях (наприклад при формуванні програм соціального і економічного розвитку, програми уряду, державних і галузевих програм, державного бюджету тощо).

Загальна теорія ієрархічного відображення систем ґрунтовно досліджена американськими вченими М.Месаровичем, Д.Мако та І.Такахарою.

Ними визначені основні властивості, що притаманні ієрархічним системам, зокрема:

- розміщення підсистем у вертикальній послідовності;

- пріоритет підсистем вищих рівнів щодо нижчих;

- залежність дій підсистем верхніх рівнів від результатів дій підсистем нижчих рівнів.

Виділено три основні концепції такого відображення: стратифікаційна, шарова та ешелонувана, відповідними базовими поняттями для яких є страта, шар та ешелон. Поняття страт введено для цілей моделювання, шарів – для вертикальної декомпозиції проблеми на її складові, а ешелонів – для відображення організаційних взаємозв'язків у системах управління.

Можливість різноманітного відображення систем залежно від цілей дослідження відповідає основним принципам системно-ситуаційного підходу, а саме: знання ефективних засобів управління; правильній інтерпретації ситуації; порівняльному вибору управлінських концепцій та методик стосовно даної ситуації; застосуванню прийомів, які забезпечують найбільш ефективне розв'язання проблем у певній ситуації.

Вибір страт, тобто рівневих моделей, залежить від мети та уподобань дослідника. Зокрема, від того, як йому зручніше відобразити у системному вигляді об'єкт дослідження та отримати при цьому необхідні знання про його склад, структуру і властивості. Можливим є вибір кількох страт, тобто різних системних поглядів на об'єкт досліджень з метою отримання більш повного уявлення про нього, наприклад структурної, функціональної та інформаційної моделей. При стратифікаційному відображенні кожному вибраному рівню абстрагування ставиться у відпо-

відність певна страта (системне бачення, системна модель) зі своїм набором змінних. Ці рівні абстрагування можуть стосуватися як однотипних, так і різнотипних властивостей та процесів системи. Вони можуть бути однорівневими або різнорівневими, причому для різнотипних страт рівні розгляду можуть не збігатися.

Аналіз системи на рівні певної страти відповідає такому трактуванню системно-ситуаційного підходу, коли він розглядається як засіб оцінки певних системних властивостей та процесів, форм їх прояву і можливостей впливу на стан системи. Залежно від призначення страт можлива різна структура їх взаємозв'язків.

Серед основних принципів формування страт такі:

- вибір страт диктується системно-ситуаційним підходом та здоровим глуздом дослідника;

- при виборі страт необхідно, щоб вони доповнювали одна одну в напрямі всебічного розкриття змісту досліджуваної системи, наприклад уточнювали його щодо ієрархії страт згори донизу;

- поєднання або пов'язування страт між собою не обов'язкові та здійснюються лише тоді, коли це необхідно для отримання повного уявлення про об'єкт дослідження;

- вибір апарату та набору методів дослідження для кожної страти безпосередньо пов'язаний з метою її вибору і відрізняється від інших.

Ієрархічне відображення системи у вигляді низки шарів (прошарків) доцільно застосувати до процесів прийняття складних рішень. Ешелоноване відображення систем передбачає наявність взаємодії та підпорядкованості підсистем, деякі з них можуть бути такими, на яких приймаються рішення. Типова ешелонована структура властива побудові організацій, де верхній ешелон – це рівень її керівництва, а інші ешелони – це рівні її різних підрозділів. Структура зв'язків на рівнях ешелонів може допускати як вертикальні, так і горизонтальні зв'язки.

Багатоешелоновані структури ще називають багаторівневими багатоцільовими внаслідок наявності власних цілей у низки підрозділів, що приймають рішення. Найчастіше такі цілі визначаються як підцілі головної мети (місії) даної системи. Водночас у процесі функціонування можлива зміна цих цілей та їх відхилення від визначених.

Поняття стратифікації не обов'язково прив'язане до конкретних систем, взагалі воно може стосуватися й абстрактних, суто теоретичних систем. Виходячи з цього можна розглядати як страти різні моделі з теорії дослідження операцій, зокрема з теорії ігор, теорії черг, імітаційного моделювання; концепцію дерев цілей і рішень тощо. Перспективним напрямом стратифікації є системне відображення з урахуванням рухомості середовища, у взаємозв'язку з яким існує соціальна система.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Троциньського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Месарович М. Теория иерархических многоуровневых систем* / М. Месарович, Д. Мако, И. Такахага ; пер. с англ. под. ред. Г. С. Поспелова. – М. : Мир, 1973; *Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління* / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; *Саати Т. Аналитическое планирование. Организация систем* / Т. Саати, К. Кернс ; пер. с англ. – М. : Радио и связь, 1991; *Саймон Г. Адміністративна поведінка : Дослідження прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції* / Г. Саймон ; пер. з англ. вид. – К. : АртЕк, 2001.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

ІЄРАРХІЯ (від грец. ієратос – священний та архонтос – влада, панування; дослівно: “священна влада” або “священне панування”) – тип, спосіб та структура відносин між людьми, суспільними групами та соціальними інститутами в процесі реалізації влади та управління, для якого характерні такі риси. По-перше, це чіткий вертикальний поділ на вищих та нижчих агентів суспільного процесу. По-друге, суворий порядок підлеглості нижчих агентів вищим – т. зв. “відносини субординації”. По-третє, це зосередження в руках вищих агентів (в ідеалі – в одних, монополних, руках) всієї повноти влади за цілковитої відсутності відповідальності по відношенню до нижчих, а в руках нижчих агентів – всієї повноти відповідальності за цілковитої відсутності владних повноважень.

Основою для виникнення **I** є наявність зовнішнього по відношенню до певної людської спільноти, але абсолютного та незаперечно авторитету – потойбічних сил у вигляді Бога або богів, “волі народу”, яка має бути

інституалізована у формах державної організації тощо. З історичної точки зору **I** початково сформувалася в релігійно-духовній сфері – як жрецька або церковна **I**, що простежується з грецької етимології цього слова. З часом організаційні принципи **I** були запозичені державною організацією, яка довгий час залишалася тісно пов'язаною з релігійними інституціями. Організаційною та кадровою основою для формування адміністративного апарату найдавніших держав – деспотичних монархій т. зв. “азійського способу виробництва” – слугували саме храми та каста жерців.

У сучасних умовах організаційні принципи **I** застосовуються при розбудові таких структурних елементів державної організації, як адміністративний апарат (насамперед виконавчої влади), збройні сили, органи правопорядку, спеціальні секретні служби тощо. Вочевидь, принцип **I** і надалі залишиться визначальним для державних установ та організацій зазначеного типу, попри те, що останнім часом виявилася тенденція до доповнення його альтернативним, т. зв. “мережевим” принципом. Разом з тим спроба поширити принцип **I** на суспільство в цілому веде, в кінцевому результаті, до дискредитації самого цього принципу через доведення його до абсурду (напр. нацистський “принцип фюрерства”, який мав пронизати все суспільство).

Літ.: *Державне управління: філософські, світоглядні, та методологічні проблеми* / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, Ю. В. Бакаєв та ін. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003; *Бакаєв Ю. В. Тоталітарне суспільство: соціально-філософський аналіз* : дис. ... канд. наук з держ. упр. / Бакаєв Ю. В. – К. : Вид-во УАДУ, 1997.

Бакаєв Ю.В.

ІЄРАРХІЯ ВЛАДИ. Ієрархічність влади зумовлена її природою, соціальною сутністю. У буденній свідомості асоціюється з владою батьків над дітьми, владою людини над природою, підкорення рядового офіцера, водія – регулювальнику і т. ін.

Під владою розуміється особливий тип поведінки, заснований на можливості змінити поведінку інших людей. Влада дає можливість використовувати певні засоби, зокрема насильство. Влада – це особливий різновид відносин між тим, хто керує, і тим, ким керують. Це, зрештою, вплив, який справ-

ляється на інших. Можна сказати, що будь-яка влада передбачає суб'єкта – розпорядника і об'єкта, на якого спрямоване це розпорядження.

Отже, влада – це можливість наказувати в умовах, коли той, кому наказують, зобов'язаний коритися.

У широкому розумінні влада – це здатність і можливість здійснювати свою волю, справляти певний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою якогось засобу – авторитету, права, насильства тощо.

Щодо **І.в.**, слід розрізняти владу політичну і неполітичну. Філософи говорять про владу над об'єктивними законами суспільства, економісти – про владу господарську, психологи – про владу людини над собою тощо.

Якщо брати соціальний аспект, то влада функціонує на трьох рівнях структури: суспільному, що охоплює найскладніші соціальні відносини; публічному, або асоціативному (об'єднує громадські організації, союзи, виробничі та інші колективи і відносини в них); і особистому – у малих групах.

Політична влада – це реальна здатність певного класу, соціальної групи, політичної організації, меншості чи більшості суспільства застосовувати свою волю стосовно інших груп та осіб, втілювати ті чи інші інтереси та цілі насильницькими або ненасильницькими засобами.

Згідно з демократичними канонами первинним суб'єктом політичної влади, її джерелом є народ, який реалізує частину владних функцій безпосередньо (пряма демократія), а іншу надає (делегує) своєму офіційному представникові – державі.

У Конституції України законодавчо закріплене єдине джерело державної влади в Україні, яким згідно із ст. 5 визнано народ.

Вертикаль державної влади визначається Основним Законом – Конституцією країни. Розрізняють *центральну* владу – головний керівний вузол держави. Почасти центральною владою називають власне центральний уряд. Центральної владі підлягає *регіональна* влада, яка охоплює території окремих областей, провінцій, губерній, штатів, земель, округів та інших адміністративно-політичних утворень. Далі йде *місцева* влада – самоуправління у формі мерій, місцевих рад, муніципалітетів, яка діє в межах конкретного міста та інших населених пунктів, з урахуванням державних законів і місцевих актів управління.

Здійснення державної влади реалізується від імені Української держави Президентом України, законодавчими, виконавчими та судовими органами шляхом застосування державних засобів.

До важелів державної влади відносять владну волю (прийняття рішень, які повинні виконуватися всіма громадянами); владні рішення (винесення постанов з того чи іншого питання), владні дії (демонстрація енергії, динамізму, активності в різноманітній діяльності), владні акти (закони, постанови владних суб'єктів), делегування владних повноважень (тимчасову передачу певних повноважень іншим органам, фізичним та юридичним особам, що не мають цих повноважень).

Формами реалізації влади є панування, керівництво, управління, організація, контроль. Формування і розподіл основних гілок державної влади протягом століть демонструють спроби узурпувати тією чи іншою (в основному законодавчою) гілкою повноваження інших. Проте запорукою демократії та її основним принципом залишаються незалежність і автономність кожної з влад та гарантії невтручання в компетенції іншої. Співвідношення і вибірковий та перехресний пріоритет однієї з гілок державної влади має визначатися системою стримувань і противаг.

Вертикаль інституціональної влади включає три функціональних взаємодіючих рівні:

1. Макрополітичну систему вищих інстанцій влади (уряд, його центральні установи), повноваження яких поширюються на основні внутрішні процеси суспільства, і зовнішню політику держави.

2. Владу середнього або проміжного рівня (мезовлада), що утворена апаратами середньої ланки, бюрократією різних рангів аж до муніципальної влади. Влада цього рівня пов'язує інституціональні органи з неінституціональними організаціями та інститутами (громадянськими організаціями, рухами, угрупованнями та безпосередньо населенням).

3. Мікрорівень влади охоплює безпосереднє політичне спілкування людей, малих груп та органів самоврядування. На цьому рівні формується політична культура індивідів, їх переконання, думки й т. ін.

Окремо можна розглядати вертикалі влади в певних політичних та громадських організаціях, партіях, рухах, союзах тощо.

На відміну від державної влади, яка має загальний характер і поширюється на всю територію країни і суспільство в цілому, влада політичних партій і громадських організацій здійснюється лише в межах цих об'єднань. Крім правових норм, вертикаль влади в зазначених організаціях ґрунтується на статутних нормах і стосується визначення прав і обов'язків їх членів.

Так само можливий ієрархічний підхід при визначенні авторитету, ефективності, легітимності певного різновиду влади, який розглядається певним автором теоретично або частково підтверджений політично практикою. Така умовна ієрархія проглядається в запропонованому М.Вебером поділ влади на традиційну, харизматичну, легально-раціональну, де пріоритет віддається останній.

Дослідження проблем ієрархії влади починається з античних часів. Певні положення про її розуміння містяться в творах Платона, Аристотеля, Полібія. Розвиток питання ієрархії знайшли у спадщині Н.Макіавеллі, Ш.Монтеск'є, Т.Гобса, Ж.-Ж.Руссо.

Серед сучасних авторів розробкою проблеми займалися Б.Рассел, А.Берль, Т.Парсонс, О.Тоффлер, Н.Луман, Ф.М.Бурлацький, В.Ф.Халипов, Д.П.Зеркин, С.Г.Рябов, Л.М.Ентін та ін.

Наукову цінність у царині проблеми, що розглядається, становлять концепції "підлеглості і супротиву" Д.Картрайта, легітимного панування М.Вебера, концепція "розподілу зон впливу" Д.Ронга.

Літ.: Конституційне право України / за ред. Ф. В. Погорілка. – К. : [б. в.], 1999; Халипов В. Ф. Энциклопедия власти / В. Ф. Халипов. – М. : [б. в.], 2005; Энтин Л. М. Разделение властей / Л. М. Энтин. – М. : [б. в.], 1995; Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету / С. Г. Рябов. – К. [б. в.], 1996; Політологія влади і владні відносини. – К. : [б. в.], 2008.

Мадіссон В.В.

ІЄРАРХІЯ ПОТРЕБ – поняття "школи людських взаємин", сформульоване А.Маслоу (1908-1970), згідно з яким за мотивацію робітникам може правити задоволення низки різних потреб: від житла та їжі до самореалізації (житло, безпека, належність до певного колективу, самоствердження, самореалізація). Якщо задоволено потреби нижчого рівня, то робітники прагнуть задоволь-

нити потреби вищого рівня. Ідея А.Маслоу полягала в тому, що немає єдиного найкращого способу спонукати робітників до праці. Натомість управління мусить рахуватися з тим, що люди мають низку інших потреб, крім простої потреби в грошах. Турбота про такі потреби робітника, як самоствердження й самореалізація, поставила серйозні проблеми перед керівниками, які звикли мислити простими категоріями праці за підрядом. Теорія **І.п.** слугує основою багатоаспектної теорії управління, яка набагато гнучкіша за простий одновимірний підхід школи наукового управління. Ця теорія узгоджується із спостереженням, що різні люди мають різні мотиви і навіть одна особа має різні мотиви в різний час.

В основу теорії Маслоу покладено такі засадничі ідеї:

- люди постійно відчують певні потреби;
- явно виражені потреби, що їх відчують люди, можна об'єднати в окремі групи;
- групи потреб людей ієрархічно розміщені стосовно одна одної;
- потреби, якщо їх не задоволено, спонукають людину до дій;
- задоволені потреби більше не справляють мотивувального впливу на людину;
- якщо одну потребу задоволено, то на її місце стає інша – незадоволена;
- як правило, людина має одночасно кілька різних потреб, що взаємодіють;
- процес задоволення потреб відбувається знизу вгору;
- потреби, які перебувають ближче до основи "піраміди", потребують першочергового задоволення;
- поведінку людини визначає найнижча незадоволена потреба ієрархічної структури;
- потреби вищого рівня починають активно впливати на людину після того, як задоволено потреби нижчого рівня;
- потреби вищого рівня можна задовольнити більшою кількістю способів, ніж потреби нижчого рівня.

Суть його теорії полягає в тому, що людина за своєю природою має широкий спектр потреб, які вона прагне задовольнити, це є мотивом її поведінки. **І.п.** він вибудував у вигляді піраміди, що складається з п'яти шарів. Біля основи піраміди розташувалася група найнеобхідніших фізіологічних потреб; потім потреби, що забезпечують соціальні і страхові гарантії; далі йдуть со-

ціальні потреби (належність до спільноти, підтримка, визнання); далі – потреби в самоствердженні, статусі і репутації; на самій вершині – потреби в самовираженні і самореалізації.

Коли потреби найнижчого рівня задоволені хоча б частково, людина починає рухатися до задоволення потреб іншого, не обов'язково наступного рівня ієрархії.

Усе, що необхідно для підтримки життя, – їжа, одяг, житло – об'єднується в категорію фізіологічних потреб. Перш ніж людина зможе переслідувати якісь інші цілі, їй необхідно задовольнити ці основні потреби. Сьогодні більшість людей, які працюють і одержують зарплату, цілком спроможні задовольнити свої фізіологічні потреби, тому запити вищих рівнів стають усе більш сильним мотиваційним чинником. Наприклад, коли людина має достатню кількість предметів першої необхідності, вона ринеться застрахуватися від можливих втрат. Така потреба в безпеці і подібні їй можуть бути задоволені завдяки достатньо високій заробітній платі, що давала б змогу робити заощадження, а також завдяки системам медичного і соціального страхування і програмам пенсійного забезпечення і гарантій зайнятості.

Над потребою в безпеці розташовується бажання людей спілкуватися один з одним, любити і відчувати любов інших, усвідомлювати належність до колективу. Як показали дослідження Готорна, ці соціальні потреби можуть бути для робітників важливішими, ніж фінансові потреби. Люди також мають потребу у визнанні – їм необхідно відчуття цінності своєї особистості як невід'ємної частини єдиного цілого. Крім того, вони потребують поваги, заснованої на досягненнях у змаганні з іншими людьми. Усі ці потреби тісно пов'язані з поняттям статусу, що означає “вагу” або “важливість” людини в очах оточуючих. Можливість задоволення таких потреб може слугувати потужним мотивуючим чинником у роботі.

А.Маслоу визначив потребу в самовираженні як “бажання стати більшим, ніж ти є, стати усім, на що ти спроможний”. Ця потреба – найвищого порядку, і задовольнити її складніше усього. Люди, що “добираються” до цього рівня, працюють не просто через гроші або щоб справити враження на інших, а тому, що усвідомлюють значимість своєї роботи і відчувають задоволення від самого

її процесу. Для задоволення потреб вищих рівнів велике значення має ступінь сприйняття, розуміння та розвитку середовища, у якому він перебуває (виховується, навчається, працює, спілкується). Важливе значення має:

- створення атмосфери, що поліпшує міжособистісні контакти;
- підтримка виникнення неформальних груп;
- делегування додаткових прав і повноважень;
- організація курсів з навчання, підвищення кваліфікації та перекваліфікації кадрів;
- знаходження можливостей та створення умов для задоволення вищих потреб за межами середовища, у якому перебуває індивідум.

Теорія **І.п.** Маслоу має й певні недоліки. Так, вона не дає відповіді на питання про природу тих чи інших потреб. “Вузким місцем” теорії, на думку багатьох учених, є прихильність її автора до абсолютизації ідеї жорсткої ієрархічності потреб і недостатнє врахування індивідуальних відмінностей людей. До речі, згодом це, принаймні частково, визнав і він сам, коли зазначив, що ієрархічні рівні потреб мають фіксований характер, але насправді ця ієрархія не така “жорстка”, як він думав раніше. “Це правда, – писав автор, – що для більшості людей, з якими ми працювали, їхні основні потреби розміщувалися приблизно у визначеному нами порядку. Проте було і багато винятків. Є люди, для яких, наприклад, повага важливіша за любов”.

І.п. А.Маслоу – дуже зручний засіб класифікації людських потреб, проте було б помилкою сприймати її як якусь жорстку схему. Зовсім не обов'язково, щоб потреби кожного рівня були цілком задоволені (а іноді це і неможливо), перед тим, як у людини з'являться більш “високі” спонукання. Насправді в кожний конкретний момент людиною рухає цілий комплекс потреб.

Серед науковців побутує й теорія потреб **Д.МакКлеланда**, яка виділяє такі три види потреб:

- потреби в успіху (досягненнях), тобто потреби в перевищенні встановлених стандартів діяльності, в усвідомленні особистих досягнень (не у винагородженні таких досягнень). Люди з такою потребою намагаються виконати свою роботу краще, якісніше, ефективніше, ніж це було зроблено до них;

– потреби у владі, тобто потреби впливати на поведінку інших людей, бути впливовим, “мати вагу”;

– потреби в належності, тобто потреби в дружніх, товариських міжособових стосунках з колегами по роботі.

Дослідження Д.МакКлелланда показали, що люди з потребами в успіху (досягненнях) найбільш мотивовані роботою, яка:

– передбачає особисту (персональну) відповідальність виконавця;

– має чіткий і швидкий зворотний зв’язок (для виявлення прогресу у виконанні роботи);

– характеризується помірним ступенем ризику (ймовірність успіху/невдачі 50:50).

Працівники з потребами в успіху не азартні гравці, які покладаються на випадок у досягненні успіху, але й не ті, хто вибирає легкі завдання, які не дають можливість реалізувати себе.

Люди з високими потребами у владі віддають перевагу роботі, яка передбачає:

– відповідальність за дії та поведінку інших людей;

– конкуренцію або орієнтацію на статус.

Вони сконцентровані на зростанні свого впливу, підвищенні власного престижу шляхом підвищення ефективності своєї діяльності.

Люди із високими потребами в належності потребують дружніх стосунків і віддають перевагу роботі, для якої характерні:

– кооперація, а не конкуренція;

– високий ступінь взаємного порозуміння.

Маніпулюючи цією потребою, менеджери створюють атмосферу сильного командного духу колективу.

За результатами своїх досліджень Д.МакКлелланд зробив такі висновки:

1. Люди з високою потребою в успіху досягають успіху в підприємницькій діяльності, в управлінні власним бізнесом, в управлінні самостійними одиницями в рамках великих компаній.

2. Висока потреба успіху не є обов’язковою рисою хорошого менеджера.

3. Потреби в належності і у владі тісно пов’язані з успіхом в управлінні. В ефективних менеджерів спостерігаються високі потреби у владі і значно менші – в належності.

4. У підлеглих необхідно стимулювати потреби в успіху (досягненнях).

Говорячи про управлінські аспекти **І.п.**, варто відзначити, що згідно з А.Маслоу “середній

член нашого суспільства частково задоволений, частково ні. Чим вищий ієрархічний ступінь, тим точніше дотримується принцип ієрархії. Було відмічено також і те, що за певних умов індивід може втратити вищі потреби. Будь-яка перешкода чи можливість перешкоди досягненню цих базових цілей розглядається як серйозна психологічна загроза. Людина, позбавлена можливості задовольнити свої основні потреби, може бути сміливо названа “нездоровою” людиною”. У продовженні майже всієї своєї історії основна маса людей була стурбована задоволенням фізіологічних та інших нижчих потреб, слова “натуральне господарство” як найкраще підходять до цієї ситуації. Сучасна технологія, а також політичні, економічні та освітні зміни привели в розвинених суспільствах до звільнення великих мас працівників від необхідності піклуватися виключно про забезпечення життєво необхідних потреб і відповідно підняли рівень їх бажань. Якби ці працівники не були навчені гірким досвідом (таким як тривале безробіття або соціальні катаклізми) і не “втратили б потреб вищих порядків”, вони тут же зазнали б фрустрацію, викликану неможливістю задовольнити свою потребу в самоповазі і в самоактуалізації в рамках існуючих організаційних структур.

Не викликає жодних сумнівів те, що організаційні форми, що виникають при широкому впровадженні методів наукового менеджменту і масового виробництва типу рухомого складального конвеєра, практично не залишають місця для задоволення потреб більш високого порядку, таких як потреби в самоповазі та самоактуалізації. Вимоги ефективності та контролю примушують працівників виконувати лише те, що від них вимагає начальство. Спонтанність, творча ініціатива і новаторство заборонені не тільки для “синіх комірців”, що стоять біля конвеєра, але й для “білих комірців”, зайнятих рутинною бюрократичною роботою.

У 60-ті рр. в управлінській науці був вироблений новий підхід, що полягав у розширенні робіт і розвитку альтернативних варіантів організації праці, покликаних забезпечити підвищення інтересу до роботи. Такі мислителі, як Р.Лайкерт і Д.Мак-Грегор, зайнялися вивченням установок безпосередніх управлінців і керівників, а також тим впливом, який обраний ними стиль керівництва

справляв на підлеглих. І Лайкерт, і Мак-Грегор дають певні рекомендації, виконання яких могло б поліпшити ситуацію. Лайкерт, наприклад, стверджує: “Безпосередні керівники, які вміють відслідковувати хід та результати робіт, повинні сконцентрувати свою увагу на людських аспектах проблем підлеглих і на побудові ефективних робочих груп, перед якими ставилися б досить високі цілі. Такі керівники “сконцентровані на підлеглих”. Вони ставляться до своєї роботи скоріше як до взаємодії з людьми, ніж як до розв’язання проблем виробництва; вони намагаються бачити в цих людях особистостей. Своє призначення вони вбачають у тому, щоб допомагати працівникам ефективно виконувати доручену їм роботу. Вони здійснюють скоріше загальне, ніж детальне керівництво, і більше стурбовані не методами, а цілями. Вони дозволяють працівникам максимально брати участь у прийнятті рішень. Якщо необхідно підвищити продуктивність праці, керівник повинен займати не тільки “орієнтовану на підлеглого” позицію, але і ставити високі, але досяжні цілі і брати участь у виробленні рішень, які сприяють їх досягненню”. Інакше кажучи, за тієї форми керівництва, яку пропонує Лайкерт, працівники зможуть реалізувати свої здібності більшою мірою, ніж у жорсткій “старомодній” бригадній системі, за якої кожен з них повинен займатися вирішенням якихось вузькоспеціальних завдань. Таким чином, працівники зможуть задовольнити потребу в самоповазі і навіть досягти самореалізації в разі ототожнення своїх цілей з цілями групи.

Літ.: *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009; *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. ; за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Маслоу А. Г. Мотивация и личность* / А. Г. Маслоу / пер. с англ. А. М. Татлыбаевой. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.; *Шелдрейк Дж. Теория менеджмента: от тейлоризма до японизации* / Дж. Шелдрейк : пер. с англ. ; под ред. В. А. Спивака. – СПб. : Питер, 2001. – С. 282-302.

Михненко А.М.

ІМІДЖЕВА РЕАЛЬНІСТЬ – сукупність певних стійких символів, асоціацій у свідомості людей, сформованих на основі оцінювання останніми штучно створеної реаль-

ності. При цьому може спостерігатися певний розрив з достовірністю, який характеризується різною мірою абстрактності, правдоподібності, штучності й складності. **І.р.** формується у процесі взаємодії суб’єктів іміджу – потенційних носіїв його характеристик, іміджмейкерів, а також аудиторії – об’єктів іміджевого повідомлення (месиджу). Феномен іміджу виникає і функціонує в галузі соціальних комунікацій. Сучасні інформаційно-комунікативні технології створили нову реальність – медійну. Під впливом засобів мас-медіа починають формуватися ціннісні установки людини, визначається характер сприйняття нею навколишнього середовища. Нова медійна реальність визначає попит аудиторії на певну інформацію, відповідно до домінуючих у суспільстві уявлень. Цією інформацією виступає імідж, актуальність якого в сучасних умовах розвитку суспільства дає підстави говорити про створення специфічної **І.р.**

В.Л.Мартинов запропонував схему пізнання комунікативного середовища, виділивши в ній елементи природного і штучного комунікаційного середовища. До природного комунікаційного середовища належить простір, що виникає всередині будь-якої соціально-географічної системи в процесі активного обміну інформацією під впливом соціально-економічних чинників. Штучне комунікаційне середовище виникає в ході такого інформаційного обміну, який визначається політичними чинниками або суб’єктами, зацікавленими у виникненні інформаційних потоків з чітко визначеними завданнями. Як правило, завдання штучних інформаційних потоків спрямовані на маніпуляцію громадською свідомістю. Очевидно, що найбільшою мірою штучне комунікаційне середовище створюється потоками особливого виду інформації, яку можна позначити як ЗМІ-інформація. Вона поширюється в друкованому або аудіовізуальному вигляді, взаємодіє зі специфічним соціокультурним середовищем країни, формуючи в суспільній свідомості її конструктивний або деструктивний імідж.

Сучасна людина живе, з одного боку, в реально існуючому світі, а з другого, засоби масової інформації продукують інший світ, який начебто теж реальний, але сповнений ілюзорності й символізму. Реальний світ наповнений подіями, що є результатом діяль-

ності людей, їх стосунків, зміст (сене), значення і характеристики яких реально відображаються та оцінюються у свідомості людей. В ілюзорному просторі реальність цілеспрямовано трансформується і певним чином подається, зазвичай згідно з латентними інтересами суб'єктів іміджу (особами, організаціями), тому в більшості випадків ми маємо справу не з істинною інформацією про кого-, що-небудь, а зі спеціально сконструйованими іміджами, як правило, такими, що мають характер стереотипів і установок. Ще в 1930-х рр. З.Фрейд висловив думку, згідно з якою імідж – це не стільки реальний образ людини або предмета (Ego), скільки ідеальний образ (Super Ego), який відрізняється від реального.

Літ.: Бурстин Д. Американцы: демократический опыт : пер. с англ. / Д. Бурстин. – М. : Прогресс ; Литера, 1993; Замятин Д. Н. Моделирование географических образов: пространство гуманитарной географии / Д. Н. Замятин. – Смоленск : [б. и.], 1999; Мартынов В. Л. Коммуникационная среда как объект географических исследований / В. Л. Мартынов // География и природные ресурсы. – 2000. – № 2; Перельгина Е. Б. Психология имиджа : учеб. пособие / Е. Б. Перельгина. – М. : Аспект Пресс, 2002; Пармонова А. В. Имидж политических партий в электоральном процессе : автореф. дис. ... канд. полит. наук / Пармонова А. В. – Воронеж : [б. и.], 1998.

Пантелейчук І.В.

ІМІДЖЕВА СТРАТЕГІЯ – цілісна система дій органів державної влади, спрямована на реалізацію процесу формування позитивного іміджу з урахуванням усіх соціальних, політичних, економічних чинників, що розрахована та тривалий час. **І.с.** передбачає використання технологій соціально-політичного маркетингу і реклами, комунікацій і PR-технологій, які в сукупності забезпечують необхідний рівень інформаційно-комунікативної взаємодії з цільовими аудиторіями, формуючи громадську думку, з метою досягнення успіху в управлінській діяльності. **І.с.** включає підготовку іміджевих акцій.

Розробка ефективної **І.с.** можлива за рахунок якісно проведеної діагностики виділених цільових груп і повноцінної комплексної аналітики. Вироблення **І.с.** зводиться до визначення основних факторів, які впливають на дієвість іміджу. Дієвість, у свою чергу, залежить від того, наскільки імідж виконує свої основні функції. Як механізм фор-

мування громадської думки імідж повинен: задовольняти інформаційні потреби суспільства; виконувати оцінну та пізнавальну функції; а в складних ситуаціях – психотерапевтичну функцію.

Літ.: Афанасьев С. В. Имидж руководителя как элемент корпоративного имиджа / С. В. Афанасьев. – Барнаул : [б. и.], 2003; Малкин Е. Основы избирательных технологий / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : Рус. панорама, 2000; Почепцов Г. Г. Стратегический анализ. Стратегический анализ для политики, бизнеса и военного дела / Г. Г. Почепцов. – К. : Дзвін, 2004.

Пантелейчук І.В.

ІМІТАЦІЙНА ДЕМОКРАТІЯ (англ. Guided democarcy – декоративна демократія, квазі-демократія, псевдодемократія) – форма устрою політичної системи держави, за якої, незважаючи на формально демократичне законодавство і формальне дотримання всіх виборних процедур, фактична участь громадянського суспільства в управлінні державою і вплив суспільства на владу є мінімальними. **І.д.**, як правило, має політичну систему з домінуючою партією. Термін став відомим завдяки ізраїльському історичу Я.Л.Талмону (J.L.Talmon). До нього цей термін використовувався Б. де Жувенелем (B. de Jouvenel) і Е.Карром (E.H.Carr).

Термін **І.д.** поєднує в собі два поняття: імітація і демократія.

Імітація (лат. *imitatio* – наслідування) – уподібнення, відтворення, повторення основних властивостей певного зразка. Імітація використовується при побудові імітаційної моделі для досягання її максимальної близькості до прототипу.

Демократія – політичний лад, порядок здійснення влади, спосіб управління суспільними справами за участю та в інтересах народу; практичне втілення ідеалів свободи, справедливості, рівності можливостей, людських прав; соціальна активність, участь громадян в ухваленні та здійсненні суспільних рішень, у житті громади, розв'язанні проблем. Демократія – це не лише формальне визнання народу джерелом влади, сувереном, стосовно якого влада відіграє обслуговуючу роль, не тільки переважне право більшості під час ухвалення суспільних рішень, а й повага прав і потреб меншості, загальне дотримання закону й конституційного порядку, чітке визначення політичних процедур, суспільних заходів, політичної

комунікації за допомогою регламентів, толерантне, терпиме ставлення її учасників до інших думок і позицій, готовність до компромісу у вирішенні спірних питань. Ознакою демократії є участь громадян у формуванні органів державної влади, контролі за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів тощо, участь у розв'язанні суспільних проблем.

Режим **І.д.** створює "image" – образ демократичної держави, в якій дотримуються всі права людини і закони. При формальному дотриманні всіх "правил" демократії першими, хто порушує закони держави, є ті, хто їх створює. Крім того, часто на підтримку такого іміджу витрачається набагато більша кількість фінансів, ніж на соціальну політику. Режим **І.д.** діє хитрістю за принципом єзуїтів – "мета виправдовує засоби", при цьому режим **І.д.** використовує технології "performance" – спектаклю. Дійсно, адже набагато простіше розважити "глядача" (виборця), ніж здійснювати якісь реальні політичні дії. На відміну від відкрито авторитарних або напівавторитарних режимів, режими **І.д.** не лише називають себе демократичними, а й прагнуть зберегти зовнішні формальні ознаки демократії, вихлостивши її реальний зміст. Ці режими не відмовляються від демократичної і ліберальної риторики, часто прагнуть вступити в різні міжнародні організації, які об'єднують демократичні держави (такі як Рада Європи), або не полишають членства в них, незважаючи на розбіжності й критику з боку зрілих демократій. На відміну від відкрито авторитарних або напівавторитарних режимів, режими **І.д.** використовують лише вибіркові індивідуальні репресії проти найбільш яскравих опозиціонерів, не вдаючись до масштабних репресій проти цілих соціальних груп, партій або організацій. Також для **І.д.** нехарактерне прагнення до формального посилення законодавства (виборчого закону, закону про партії і т. ін.).

Ортега-і-Гассет писав: "Новітні політичні режими, що недавно виникли, видаються мені ні чим іншим, як політичним диктатом мас". "Сьогодні ми бачимо панування гіпердемократії, за якої маса діє безпосередньо, поза всяким законом, і за допомогою грубого тиску нав'язує свої бажання і смаки".

Ні про одну з наявних або існувавших демократій не можна з упевненістю сказати, що вона у жодному разі не є (не була) **І.д.** Варто відзначити, що тою чи іншою мірою імітаційними є всі демократичні режими (включаючи розвинені демократії країн Заходу), оскільки повна демократія є недосяжним теоретичним ідеалом. Проте співвідношення імітації і реальної демократії в різних країнах різне, що і дозволяє виділяти режими **І.д.** в окрему підгрупу політичних режимів. В умовах **І.д.** можливий виключно формальний поділ державної влади на три гілки – виконавчу, законодавчу і судову, але на відміну від реальної демократії ці три гілки не рівноправні: виконавча влада, як правило, домінує над двома іншими гілками влади.

Ще Г.Дебор писав про роль поліцейщини в "суспільстві вистави", приблизно таку ж роль відіграють і ті, кого прийнято називати корупціонерами. Корупція допомагає режиму **І.д.** контролювати тих, хто має хоч б якийсь вплив на громадськість. Таким чином, отримуючи вигоду від своєї "діяльності", корупціонер існує в даній системі і є тим елементом, який зміг найбільше пристосуватися до даного режиму і при цьому сприяє живучості системи.

Корупція – загальна назва злочинних дій у сфері державного управління, політики, що полягають у використанні державними посадовими особами, політичними і громадськими діячами довірених їм прав і владних повноважень з метою реалізації вузькокорпоративних (кланових) інтересів, а також власного збагачення. Правова сутність корупції проявляється в тому, що вона завжди посягає на встановлений порядок реалізації публічної влади. До неї зараховують будь-яке використання посадовою особою, державним службовцем сфери управління наданої їй влади чи свого посадового становища для незаконного збагачення або особистої заінтересованості. За високого рівня корумпованості державних органів корупція стає системним елементом державного управління.

У зв'язку з цим виділяють деякі характерні риси, що пов'язують **І.д.** з феноменом корупції: **І.д.** безпосередньо пов'язана з корупцією через чинник ухвалення політичних рішень; корупція створює імітацію волевиявлення народу.

У демократичних країнах основним способом покарання чиновників за корупцію є усунення їх від влади на наступних виборах. У системі ж **І.д.** “покарання” може і не знайти того, хто скоїв злочин, таким чином, корупція є неформальною винагородою чиновнику або іншій особі, так чи інакше пов’язаній з владою, за його діяльність.

Філософія імітаційної або тоталітарної демократії, згідно з Я.Талмоном, заснована на ієрархічно організованій побудові суспільства, в якому існує абсолютна і вища політична істина, якої дотримуються всі люди. Вважається, що не лише індивід сам по собі не в змозі досягти цієї істини, але його обов’язком і відповідальністю є допомогти своїм співвітчизникам усвідомити це. Більше того, будь-яка суспільна і приватна діяльність, яка не ставить за мету досягнення істини, є даремною, безглуздою витратою часу й енергії та має бути усунута.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс* / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : АСТ, Хранитель, 2007; *Общество спектакля* / пер. с фр. С. Офертаса и М. Якубович. – М. : Логос, 1999. – 224 с.; *Маркузе Г. Одномерный человек* / Г. Маркузе. – М. : Директмедиа Паблшинг, 2007. – 478 с.

Гошовська В.А.

ІМУНІТЕТ – привілей юридичної недоторканності державної посадової особи, депутата на період строку дії мандата або кандидата в депутати на час проведення ним виборчої кампанії. **І.** захищає особу від цивільної, кримінальної, фінансової, адміністративної відповідальності.

І. (від лат. *immunitas* – звільнення від чогонбудь). У Стародавньому Римі – звільнення від податків чи громадських повинностей як особливий привілей, що його надавав окремій особі, соціальній категорії чи громаді сенат Римської республіки, а пізніше – імператор.

У середні віки **І.** означав вилучення певних осіб або майна із загальної системи державних повинностей. Великі феодали, особливо вище духовництво, отримували від королів спеціальні грамоти, що забороняли доступ у їхнє володіння королівським чиновникам для виконання судових, адміністра-

тивних, поліцейних або фіскальних функцій. Ці функції передавалися магнатам і їхнім службовим особам. Особа, яка мала таку грамоту, користувалася на своїй землі судовою владою, сама збирала податки, очолювала військово ополчення, що скликалося на території імунітетного округу. **І.** робив помістя – незалежний з економічного погляду осередок – самостійним також з політичного погляду, що поглиблювало феодалну роздробленість Європи. У зв’язку з посиленням королівської влади і формуванням централізованих держав інститут **І.** занепадав.

У наш час термін **І.** використовується для позначення понять: “**І.** держави”, “**І.** дипломатичний”, “**І.** парламентський”. **І.** держави від іноземної юрисдикції – невідчужуваність держави та її органів суду іншої держави, **І.** держави впливає із засад державного суверенітету, за яким до держави не можуть бути застосовані примусові заходи. Дипломатичний **І.** – сукупність прав і привілеїв, якими користуються іноземні дипломати в тій державі, де вони акредитовані. Парламентський **І.** полягає в тому, що член парламенту не може бути затриманий, підданий обшукові й судовому переслідуванню без особливого дозволу парламенту.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; <http://histua.com/slovnik/i/immunitet>

Михненко А.М.

ІНВЕСТИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ – сукупність практичних дій держави, внутрішніх і зовнішніх юридичних осіб та громадян щодо реалізації інвестицій. **І.д.** відбувається на основі: інвестування, здійснюваного громадянами, недержавними підприємствами, господарськими асоціаціями, спілками і товариствами, а також громадськими й релігійними організаціями, іншими юридичними особами, заснованими на колективній власності; державного інвестування, здійснюваного органами влади й управління України, Кримської АР, місцевих Рад народних депутатів за рахунок коштів бюджетів, позабюджетних фондів і позичкових коштів, а також державними підприємствами та установами за рахунок власних і позичкових коштів; іноземного інвестування, здійснюваного іноземними громадянами, юридичними особами та державами; спільного інве-

ствання, здійснюваного громадянами та юридичними особами України, іноземних держав. Об'єктами І.д. є: будь-яке майно, в т.ч. основні фонди та оборотні кошти в усіх галузях і сферах народного господарства, цінні папери, цільові грошові вклади, науково-технічна продукція, інтелектуальні цінності, інші об'єкти власності, а також майнові права. Об'єктами І.д. житлового будівництва, фінансування яких здійснюється з використанням недержавних коштів, залучених від фізичних та юридичних осіб, може здійснюватися виключно через фонди фінансування будівництва, фонди операцій з нерухомістю, інститути спільного інвестування, недержавні пенсійні фонди, які створені та діють відповідно до законодавства, а також через випуск безпроцентних (цільових) облігацій. Утворення і використання об'єктів І.д. має відповідати вимогам санітарно-гігієнічних, радіаційних, екологічних, архітектурних та інших норм, встановлених законодавством України, а також не порушувати прав та інтересів громадян, юридичних осіб і держави, які охороняються відповідно до Закону України "Про інвестиційну діяльність". Суб'єктами І.д. є: Українська держава, фізичні та юридичні особи України, фізичні та юридичні особи іноземних держав, а також іноземні держави. Кожен із суб'єктів І.д. зобов'язаний виконувати свої функції. Провідними суб'єктами І.д. є громадяни України, юридичні особи та Українська держава. Ці суб'єкти наділені виключним правом формувати внутрішні умови І.д. Українська держава зобов'язана управляти І.д.: прогнозувати, планувати, організовувати, регулювати, мотивувати, контролювати, оцінювати ефективність вкладання інвестицій на макроекономічному рівні. Зокрема, держава має аналізувати та ідентифікувати суперечності І.д., конкретизувати внутрішні та зовнішні ризики, розробляти відповідні механізми зняття ризиків на базі формування інвестиційної політики, розробляти інвестиційну стратегію і тактику, законодавчо-нормативні справедливі умови доступу суб'єктів інвестиційної діяльності до інвестиційних ресурсів, механізмів захисту інтересів суб'єктів І.д. Юридичні особи зобов'язані здійснювати І.д. відповідно до законодавства України, дотримуватися соціальних, фінансових, техніко-технологічних, санітарно-гігієнічних, екологічних, інформаційних

тощо умов укладання капіталу, фізичні особи повинні мати доступ до справедливих умов інвестиційної діяльності на підприємствах, брати участь у формуванні умов інвестиційної діяльності. До І.д. можуть бути залучені суб'єкти інших держав, які здійснюють діяльність відповідно з дотриманням якісних та кількісних параметрів національної безпеки. Фінансування І.д. має відбуватися за рахунок: власних фінансових ресурсів інвестора (прибуток, амортизаційні відрахування, відшкодування збитків від аварій, стихійного лиха, грошові нагромадження і заощадження громадян, юридичних осіб тощо); позичкових фінансових коштів інвестора (облігаційні позики, банківські та бюджетні кредити); залучених фінансових коштів інвестора (кошти, одержані від продажу акцій, пайові та інші внески громадян і юридичних осіб); бюджетних інвестиційних асигнувань; безоплатних та благодійних внесків, пожертвувань організації, підприємств і громадян. Всі суб'єкти І.д. незалежно від форм власності та господарювання мають рівні права щодо здійснення І.д., якщо інше не передбачено законодавчими актами України. Основним правовим документом, який регулює взаємовідносини між суб'єктами І.д., є договір (угода). Укладення договорів, вибір партнерів, визначення зобов'язань, будь-яких інших умов господарських взаємовідносин, що не суперечать законодавству України, є виключною компетенцією суб'єктів І.д. Державні органи та посадові особи контролюють реалізацію договорних відносин між суб'єктами І.д. у межах своєї компетенції. Розміщення інвестицій у будь-яких об'єктах, крім тих, інвестування в які заборонено або обмежено Законом України "Про інвестиційну діяльність", іншими актами законодавства України, визнається невід'ємним правом інвестора та охороняється законом. Зупинення або припинення І.д. провадиться за рішенням: інвесторів, при цьому інвестори відшкодовують збитки учасникам інвестиційної діяльності; правомочного державного органу. Рішення державного органу про зупинення або припинення І.д. може бути прийнято з таких причин: якщо її продовження може призвести до порушення встановлених законодавством санітарно-гігієнічних, архітектурних, екологічних та інших норм, прав та інтересів громадян, юридичних осіб і держави, що охо-

роняються законом; у разі оголошення в установленому законом порядку інвестора банкрутом через неплатоспроможність; внаслідок стихійного лиха, запровадження надзвичайного стану; у разі придбання і продажу довгострокових активів, а також інших інвестицій, які не є еквівалентами грошових коштів. Виключним правом та обов'язком держави є управління **І.д.** на макроекономічному рівні, у тому числі проведення постійного моніторингу **І.д.**, здійснення державної експертизи інвестиційних проектів, встановлення якісних та кількісних макроекономічних параметрів **І.д.**, зокрема встановлення ступеня відтворення (простого чи розширеного), загальної вартості інвестицій для забезпечення простого та розширеного відтворення, основних засобів, робочої сили, загальних якісних та кількісних параметрів відтворення екологічного середовища, встановлення якісних та кількісних параметрів дії суб'єктів **І.д.** у надзвичайних ситуаціях. Інші суб'єкти беруть участь в управлінні **І.д.** у межах своєї компетенції.

Літ.: Загородній А. Г. Фінансовий словник / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк, Т. С. Смовженко. – 2-ге вид., випр. та допов. – Львів : Вид-во “Центр Європи”, 1997; *Енциклопедія інвестицій* / уклад. : Р. С. Дяків, А. В. Бохан, Я. І. Козак, С. М. Ліфінцев та ін. ; за ред. Р. Дяківа. – К. : Міжнар. економ. фундація “ІнтелекТбізнес”, 2008; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Михненко А.М., Мартиненко В.Ф.

ІНКОРПОРАЦІЯ (англ. incorporation – включення до свого складу; приєднання) – спосіб систематизації нормативно-правових актів у хронологічному, алфавітному чи іншому порядку (наприклад, по галузях права). На відміну від кодифікації не має на меті оновлення змісту правових актів. **І.** дає можливість вносити в їх первинний текст всі наступні офіційні зміни і доповнення, виключити відмінені норми, виявити неузгодженості та протиріччя і т. ін. Вирізняють офіційну та неофіційну **І.**

Офіційна **І.** – це об'єднання нормативних актів шляхом видання компетентними органами збірників діючих нормативних актів. Вона є способом офіційного опублікування тих, що набрали чинності, чи уже діючих нормативних актів.

У межах офіційної **І.** можуть бути виділені: хронологічна **І.** (упорядкування нормативних актів за часом їх видання), тематична **І.** (об'єднує акти однієї теми, сфери чи галузі). Неофіційна **І.** проводиться різними організаціями, органами і особами та має довідково-інформаційний характер.

Літ.: Козюбра М. І. Демократія і перебудова / М. І. Козюбра. – К. : [б. в.], 1988; *Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення* : монографія. – К. : [б. в.], 2003.

Руснак О.В.

ІННОВАТИКА – наукова та освітня галузь знань, що вивчає закономірності розвитку інноваційних процесів і розвиває методологію та принципи їх організації. Дидактичний аналіз **І.** дає змогу віднести її до розряду галузей знання діючо-перетворюючого типу. Формування **І.** як наукової і освітньої дисципліни зумовлено усім ходом історичного розвитку суспільного виробництва, особливо в період його переходу від фази індустріалізації до фази постіндустріальної економіки.

І., як напрям наукової діяльності, досліджує закономірності інноваційного розвитку, розробляє та розвиває теоретико-методологічні основи створення інновацій, організації і управління інноваційними процесами, а також їх прогнозування. Серед основних проблем, що розробляє **І.**, як наукова дисципліна: формування нововведень та інновацій; розробка інноваційних рішень; дослідження сприйнятливості організації до інновацій та опору їм; дифузії (розповсюдження) інновацій; адаптації людини до нововведень та їх пристосування до потреб людини; форми організації та регулювання інноваційних процесів; методологія дослідження ринку інновацій; формування інноваційних стратегій; дослідження конкурентних переваг інновацій та стадій їх розвитку; методологія державного регулювання інноваційної діяльності та трансферу технологій. Практична складова **І.** полягає в реалізації конкретних управлінських дій в інноваційній сфері діяльності, зокрема, управління інноваційними процесами. Таким чином, **І.** є науковою основою і методологічним базисом інноваційної діяльності та інноваційного менеджменту.

І. як у теоретико-методологічному, так і практичному аспекті є основою інновацій-

ної культури, яка характеризує рівень освітньої, загальнокультурної і соціально-психологічної підготовки особистості та суспільства в цілому до сприйняття і творчого втілення в життя ідеї розвитку економіки країни на інноваційних засадах. Розвиток інноваційної культури визначено Законом України “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” одним із стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності. Тому опанування знаннями **I**, і вміннями їх застосування на практиці має бути складовою навчального процесу підготовки управлінських кадрів.

Метою навчальної дисципліни **I** є формування цілісної системи знань щодо інновацій та механізму управління ними, набуття навичок управління інноваційними процесами на підприємстві, в галузі, регіоні та країні. Навчальна дисципліна **I** спрямована на формування творчої особистості, потенційного суб’єкта інноваційних процесів, для якого професійні знання, вміння та практичні навички та їх постійне оновлення в системі неперервної освіти становлять основу креативної самореалізації в інноваційній сфері діяльності.

В Україні запроваджено освітньо-професійну програму підготовки магістра за спеціальністю 8.000014 “Управління інноваційною діяльністю”, зміст якої відповідає змісту науково-освітньої дисципліни **I**. Завданнями вивчення цієї навчальної дисципліни є формування: уявлень про інновації та їх типологію; методологічних підходів до організації наукових досліджень; системи спеціальних знань про економіку інноваційного підприємства; знань та вмінь проводити системний аналіз і приймати інноваційні рішення; знань та вмінь менеджменту інновацій; інноваційної культури, інноваційного мислення, креативних підходів до вирішення інноваційних завдань; знань та вмінь щодо комплексного управління фінансовими аспектами інноваційної діяльності підприємства; знань та практичних вмінь у сфері охорони, захисту та використання об’єктів інтелектуальної власності; знань та практичних навичок у сфері технологічного аудиту, трансферу технологій, введення до господарського обороту об’єктів прав інтелектуальної власності; теоретичних знань з питань стратегічного управління інноваційним розвитком підприємства; знань та вмінь

у галузі маркетингу інноваційних продуктів; знань та вмінь щодо управління інноваційними проектами; навичок та вмінь використання сучасних інформаційних систем і технологій в управлінні інноваційною діяльністю. Виконання цих навчальних завдань дає змогу: зрозуміти об’єктивну закономірність інноваційного розвитку, роль держави і суспільства щодо стимулювання генерації і підтримки розвитку інноваційних процесів; знати особливості реалізації інноваційних процесів в управлінні, науково-технічній та виробничій сферах діяльності, а також особливості ринку інноваційних товарів; набути вмінь організувати відповідне інформаційне, правове, кадрове, інвестиційне та фінансове забезпечення інноваційної діяльності; організувати формування інноваційних програм і розробку інноваційних проектів за пріоритетними напрямками інноваційної діяльності; організувати введення об’єктів прав інтелектуальної власності у господарський процес.

Літ.: *Інноватика* / Б. В. Гринев, В. А. Гусев. – Х. : Исма, 2010. – 352 с.; *Освітньо-професійна програма підготовки магістра спеціальності 8.000014 “Управління інноваційною діяльністю”* напряму підготовки “Специфічні категорії”: Галузевий стандарт вищої освіти. – К. : М-во освіти і науки України, 2007. – 19 с.

Гусев В. О.

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ – утворення стабільних зразків соціальної взаємодії, оснований на формалізованих правилах, законах, звичаях і ритуалах. Інституалізація слугує закріпленню практик чи сфери суспільних відносин у вигляді законів чи соціальної норми, прийнятого порядку.

Взагалі існує багато визначень **I**. Так, Р.Г.Тернер називає **I** багатомірні процеси, що формують організацію індивідів, груп, соціальних одиниць і перетворюють їхні дії на соціальну систему. Р.Кьоніг визначає **I** як процес формального упорядкування норм певної соціальної цілісності. За Б.Маліновські, **I** – це процес “культурних реакцій” на певні людські потреби, збільшення різних причинно-культурних способів задоволення потреб або простіше – розвиток культури. В довідковій зарубіжній соціологічній літературі **I** подається як процес закріплення практичних зразків поведінки, що постійно повторюються. В.Мюгльман вживає цей термін для позначення процесу “застигання” (за-

твердіння) плинного соціального життя. Для А.Гідденса **I.** є процесом продукування певних норм поведінки на підставі відповідних компонентів свідомості та окремих дій. Система ж цих інституалізованих форм поведінки є суспільством.

Трансформації інститутів можуть відбуватися різними способами і по-різному виявлятися. Процеси трансформації можуть виявлятися в різних формах існування інституту. Можуть відбутися суттєві зміни в суб'єктивному компоненті суспільного інституту, тобто змінитися норми і цінності, але органічно інститут може і не зазнавати суттєвих змін (промислове підприємство). І навпаки, організаційно інститут змінюється, а відносноні і норми залишилися такими ж (перетворення колгоспів в КСП, райкомів в райдержадміністрації).

I. пов'язана із складними процесами системної трансформації, по-різному здійснюється в нормативній, організаційній і комунікативній формі суспільних інститутів.

Процес **I.** здійснюється за трьома напрямками: 1. Формування цінностей, ідентифікаційних практик, які на суб'єктивному рівні забезпечують **I.** соціального простору.

Цей процес складається із кількох компонентів: легалізація (створення нормативної бази, формалізованої в законах, статутах, інструкціях тощо); легітимація (визнання даних норм людьми, схвалення їх, підкріплення норм соціально-психологічними і етичними складовими); формування традиції, міфу тощо.

2. Існування діяльності із створення та зміцнення суспільних інститутів, організацій і структур, які втілюють у матеріально-речовій формі інституційний статус соціального простору. Створення матеріальних умов здійснення інститутом своїх функцій полягає у створенні відповідної інфраструктури: 1) легалізація функції; 2) надбання джерел фінансування; 3) придбання офісу, приміщення; 4) прийом співробітників, службовців; 5) наявність транспорту, зв'язку, оргтехніки.

3. Кодифікація і упорядкування соціальних відносин, що формує єдиний соціальний організм на підставі солідарності – інститут соціального партнерства, який сприяє упорядкуванню відносин між трьома важливими соціальними суб'єктами.

I. в умовах трансформації суспільства відбувається на тлі деінституалізації ряду інших

інститутів колишнього етатистського суспільства. Деінституалізація є однією з ознак і наслідків системної, тобто соціальної, політичної і економічної кризи.

Процеси **I.** здійснюються не автоматично, тут недостатньо дії сил самоорганізації. Необхідний цілеспрямований вплив на процеси нової інституалізації, управління цими процесами. Нові інститути можуть органічно переплітатися зі старими, утворюючи іноді дивні конгломерати. Сам процес **I.** можна розглядати з двох позицій: 1) з точки зору впливу інститутів на людей; 2) вивчати діяльність людей з формування суспільних інститутів.

I. охоплює різні об'єкти і процеси. Виникнення нових інститутів влади, власності має потребу в соціокультурному супроводі. В процесі **I.** певне значення має ставлення до справи, до своїх обов'язків тих осіб, які відповідальні за нормальне функціонування суспільних інститутів. Високий ступінь **I.** забезпечує автоматизм виконання функцій, що особливо необхідно в умовах слабко вираженого почуття відповідальності, дефіциті соціальних інтересів у осіб, що забезпечують функціонування суспільних інститутів. Вивчення механізмів соціокультурної **I.** дає змогу закріпити економічні й політичні нововведення, підвищити ефективність функціонування нових інститутів влади і власності.

Одним із засобів здійснення інституційних змін виступають реформи. Зазвичай їх проведення потребує часу. Але можна добиватися значного прискорення темпів змін, якщо ефективно використати знання не тільки технологічні, а передусім організаційно-управлінські та економічні, зокрема знання про еволюції інститутів, які в ході реформ були накопичені в багатьох країнах з недосконалими інститутами держави і ринку, у т. ч. країни, які останніми десятиріччями досягли значних успіхів в економічному розвитку (Чилі, Мексика, Ізраїль, Бразилія, Індія).

Бажані інституційні зміни потребують системних зусиль і витрат протягом достатньо довгих проміжків часу на підґрунті продуманих і гнучко коригуємих за обстановкою програм. За відсутності довгострокової політики зміни, що плануються, або не відбуваються, або спотворюються, або уповільнюються і супроводжуються значними витратами і втратами. У такому разі і можна, і необхід-

но змінювати методи здійснення інституційних перетворень. Останнім часом став застосовуватися термін “вирощування інститутів”, який підкреслює, що недостатньо їх насильно прищепити, прийнявши закони, або впровадити як технічні нововведення. Сьогодні ж постійно недовраховується реальна складність інституційних систем, а саме: а) те, що інститути пов’язані між собою; б) їх склад є принципово неоднорідним. Інститути не ізольовані один від одного. Не можна проводити серйозні зміни в одній галузі, не думаючи про наслідки в інших сферах (можна дозволити продавати і купувати якісь активи, але якщо не врегульовані правила доступу до них, то І. даної сфери економічного життя буде перевернуто). За будь-яких серйозних починаннях слід ураховувати принцип компліментарності інститутів, який стверджує, що інститути існують у зв’язках і бажаний економічний ефект досягається лише через взаємопов’язані інституційні зміни. Коли ж цей принцип не враховується, виникають дві загрози: 1) якщо намагатися витягнути один малозначущий ланцюг, то інерційна маса інституційної системи без труднощів поглине реформістські зусилля, і нове правило залишиться лише на папері, відбудеться його відторгнення; 2) якщо реформувати окремих елемент даної інституційної системи, то відбудеться реакція по всьому ланцюгові і слід очікувати непередбачуваних наслідків. Інша проблема в неоднорідності інститутів. Крім правил поведінки, що регулюють дії учасників ринку, існують механізми підтримки цих правил і примусу до їх виконання. Певним чином інститути являють собою єдину сукупність правил гри і правил контролю. До того ж будь-яка інституційна система розпадається на кілька рівнів. Один із вимірів пов’язаний із силою впливу певних інститутів на інші інститути (як один з проявів І.), на процеси розвитку, на поведінку акторів. Інший вимір – доступність для змін. Інститути реалізуються в зміні поведінки акторів, але вплив інститутів залежить і від того, наскільки вони піддаються змінам. У складних інституційних системах виникають *інституційні розриви* – між суміжними інститутами, між правилами гри і правилами контролю, між інституційними рівнями. Це означає, що нові та існуючі інститути не

комплементарні (тобто відсутні зв’язки між інститутами і бажаний ефект досягається тільки через взаємопов’язані інституційні зміни).

Інституційні розриви можуть виникати стихійно, але це не означає, що в їх виникненні немає ніякої логіки, нехай навіть ця логіка і суперечить вимогам ефективності. (Наприклад: ставки податків вище за можливі). Тут присутній інституційний елемент владного механізму (виникнення елемента залежності, коли всі учасники ринку є порушниками або можуть бути кваліфіковані як такі). Таким чином, інституційні розриви між формальними правилами і неформальними діловими практиками підтримують існуючу структуру влади і рівень корупції потрібний для постійної “підкормки” чиновників.

Однією з причин інституційних розривів може бути незбігання складності нового інституту і загального стану інституційного середовища. Так, ефективна економічна організація базується на складних інститутах. Проте чим більш складним є інститут, тим більше виникає можливостей опортуністичної поведінки, коли один з контрагентів використовує даний інститут на шкоду та всупереч інтересам інших контрагентів. Це дуже небезпечно в недорозвиненому інституційному середовищі, де відсутні механізми, які б спиняли таку практику.

Отже, у недосконалому інституційному середовищі іноді краще можуть працювати більш прості інститути, навіть якщо з теоретичної точки зору вони здаються неефективними (“пласка” шкала оподаткування). Для запуску ж більш ефективних складних інститутів необхідні навички користування новими інститутами і певна ступінь довіри до них з боку агентів.

Концепції вирощування інститутів пропонують альтернативу і еволюційному радикалізму з наголосом на стихійному розвитку і політично-правовому конструктивізму, який виходить з можливості швидких кардинальних перетворень.

Варіант облагороджування “дикозростаючих” неформальних правил з їх наступною формалізацією в законі (Е. де Сого: приклади стихійного захоплення земельної власності для житлового будівництва, розвиток нелегальної вуличної торгівлі і нелегального міського транспорту). У даному разі широкое поширення ділових практик зважаючи

на досягання критичної маси та їх виживанні впродовж певного часу призводить до того, що неформальні норми укорінюються в культурних прошарках і починають підпирати правові норми, що заважають їх розвитку. В цих умовах формалізувати їх стає набагато легше, ніж ліквідувати. А формалізація сприяє тому, що неформальні ділові практики набувають більш цивілізованого вигляду. Виникає спокуса схилитися до цього “природного” варіанта формалізації неформальних правил як найбільш бажаного сценарію інституційного розвитку. Іноді здається, що ефективно працюють лише ті формальні правила, які відповідають практикам дії та традиціям, що вже виникли і стали стійкими. Незважаючи на привабливість такого “природного” сценарію, він не завжди можливий і не завжди бажаний. По-перше, не будь-яке неформальне правило можна закріпити в законі (наприклад корупцію). По-друге, це може призвести до відмови від розвитку, закріплюючи існуючу інституційну рівновагу в точці, яка є далекою від оптимального зразка. Іноді інституціалізуються не найкращі практики. По-третє, така формалізація може призвести до неприйнятних витрат для держави. Виділяють три джерела для так званого вирощування інститутів (варіант культивування): інституціональні винаходи; імпорт інститутів; рекомбінація існуючих інституційних норм.

Літ.: *Михненко А. М.* Інновації в управлінні суспільним розвитком : навч. посіб. / А. М. Михненко. – К. : НАДУ, 2009; *Гайдай Т. В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст : монографія / Т. В. Гайдай ; КНУ ім. Т. Шевченка. – К. : ВПЦ “Київський ун-т”, 2008; Інституціональна парадигма цивілізаційного розвитку : у 4 кн. / Мелітопол. ін-т держ. та муніципал. упр. Гуманітар. ун-ту “ЗІДМУ” / Анатолій Ткач (ред.). – Мелітополь, Кн. 1. – Кн. 3. – Мелітополь : ГУ “ЗІДМУ”; *Прутська О. О.* Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці / О. О. Прутська. – К. : Логос, 2003.

Михненко А.М., Макаренко Е.М.

ІНСТИТУТ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ – складається із зафіксованих і документально закріплених норм, що визначають місце і роль глави держави в державному механізмі та його взаємовідносини з іншими органами держави, юридичні передумови наділення такою владою, встановлюють порядок заміщення посади глави держави, закріплюють повно-

важення глави держави, спосіб організації та функціонування глави держави.

І.г.д. виник одночасно з появою державних форм організації суспільного життя. **І.г.д.** своєю появою зобов’язаний абсолютній монархії, хоча є суто буржуазним. У тих країнах, де буржуазія у боротьбі за владу була достатньо організована, згуртована й сильна, де вона досягала перемоги над аристократичною феодалною знаттю, буржуазно-демократичні революції завершувалися, як правило, поваленням монархів, відправленням їх на ешафот, встановленням демократичнішої республіканської форми правління на чолі з главою держави, який обирався. І, навпаки, у країнах, де буржуазії не вдавалося через свою слабкість остаточно перемогти феодалну аристократію, де вона була змушена йти на компроміс із силами, що прийшли до влади, цей компроміс завершувався збереженням старого феодалного інституту – монарха. За час свого існування **І.г.д.** зазнав еволюції стосовно форм, структур, повноважень, церемоніалів.

І.г.д. у кожній державі залежно від форми її правління може набувати як одноособової (президент або монарх), так і колегіальної форми (президія, державна рада, президентська рада).

І.г.д. в нормах права визначає:

- правове становище глави держави;
- його юридичну владу;
- строковість повноважень;
- порядок наслідування чи виборів;
- вимоги щодо кандидатури на пост глави держави та до суб’єктів, які впливають на вибір даної кандидатури;
- ступінь залежності від інших органів державної влади;
- повноваження глави держави, їх можна звести до п’яти основних груп: а) у сфері управління й формування уряду; б) у законодавчій галузі; в) у зовнішній політиці; г) у судовій галузі; д) надзвичайні повноваження;
- методи й форми участі глави держави у законодавчому процесі;
- права та прерогативи глави держави;
- спеціальну назву, титул;
- утримання;
- міру відповідальності, процедуру імпічменту та підстави для порушення цієї процедури;
- процедуру заміщення вакансії посту глави держави, існує два основних види вакансії – тимчасова та постійна;

– порядок перевибору та припинення повноважень глави держави.

Літ.: *Георгіца А. З.* Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / А. З. Георгіца. – Чернівці : Рута, 2000; *Сравнительное конституционное право* / В. Е. Чиркин, Ю. А. Юдин, М. А. Никифорова и др. – М. : Манускрипт, 1996; *Цветков В. В.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти : монографія / В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко. – К. : Концерн “Видавн. дім “Ін Юре”, 2003; *Шаповал В. М.* Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2008.

Охріменко Н.М.

ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА – сукупність норм, що встановлюють порядок набуття статусу, окреслюють правове становище та відповідальність президента як вищого органу держави. Розглядається передусім як інститут конституційного права, тому виступає як формалізований та юридично закріплений.

Виходячи з того, що державно-правовий інститут включає взаємопов’язані соціальні системи, **І.п.** за своїм характером є соціальним інститутом, який характеризується тим, що: по-перше, є похідним від соціуму (народу, суспільства); по-друге, його запровадження було викликано потребами суспільства, по-третє, суспільство може суттєво впливати на зміну правових норм, які регулюють відносини цього інституту.

Норми за змістом є матеріальними і процесуальними, за ступенем визначеності – диспозитивними й імперативними. **І.п.** включає норми не лише Конституції і законів України, а й нормативні акти самого президента. При цьому нормам Конституції відводиться основоположне місце і вони становлять його основну частину. В Україні ці норми зафіксовані як в окремому розділі Конституції (розд. VI “Президент України”), так в інших розділах Основного Закону, присвячених діяльності органів державної влади, АР Крим, органам місцевого самоврядування. Дані норми є й у Перехідних положеннях Конституції України.

Певна частина суспільних відносин у межах **І.п.** регулюється нормами адміністративного процесуального права (напр., питання відповідальності під час президентських виборів), нормами кримінального права (підстави процедури імпичменту) та нормами

адміністративного права (зокрема законами про державну службу). Це обумовлює специфіку **І.п.** як міжгалузевого.

Специфіка **І.п.** визначається тим, що він виступає однією з основних форм конституційно-правового інституту глави держави як посадової особи чи державного органу, який займає, як правило, вище місце в ієрархії інститутів влади. Інститут глави держави може набувати форми як колегіального органу, так і одноособового, входить до певної гілки влади чи очолювати її (як правило виконавчої), або ж перебувати поза ними. Приміром, в Україні інститут глави держави знаходить своє втілення у формі інституту Президента України, який є одноособовим органом і не входить до жодної з гілок влади. Його діяльність щодо реалізації покладених державою функцій є похідною від сукупності конституційно-правових норм, які складають **І.п.**

І.п. є визначальним, тобто становить основу юридичного статусу президента, у той час як інститут президента прямо пов’язаний з фактичним статусом глави держави. Так, інститут Президента України виступає як державний орган виходячи з наявності у нього характерних особливостей державних органів. Визначення глави Української держави посадовою особою є не зовсім коректним, оскільки не визначений правовий статус самої посади президента. Президента України як орган держави характеризують: 1) конституційно визначений статус, який розкривається у його повноваженнях; 2) особливість його формування, що виявляється в обранні всіма громадянами України, які мають виборче право; 3) наділення його державно-владними повноваженнями, які полягають у можливості приймати рішення, що є обов’язковими до виконання, організувати виконання рішень та охороняти прийняті ним рішення від порушень. Президент України є складовою частиною системи органів держави, які діють не “відокремлено, а спільно, перебувають у тісному взаємозв’язку, взаємодії й взаємозалежності”. Таким чином, Президент України – це орган державної влади, представлений окремим громадянином України, утворений шляхом загальних прямих виборів, конституційно наділений державою відповідними державно-владними повноваженнями для реалізації наданих йому державою завдань і функцій,

який входить до єдиної системи органів державної влади України та діє відповідно до встановлених правових норм.

Суспільні відносини, урегульовані нормами **І.п.**, мають державно-політичний характер, оскільки вони виникають та існують у державі, яка, у свою чергу, є елементом політичної системи суспільства, і стосуються її вищого органу – президента.

Як інститут держави інститут президента значною мірою уособлює його фактичне становище у механізмі здійснення державної влади, тоді як **І.п.** як складова галузі конституційного права є сукупністю конституційно-правових норм, що визначають становище президента де-юре. Поняття “інститут президента” як інститут держави є ширшим за своїм змістом, ніж у конституційному праві, оскільки регулюється також нормами інших галузей права, без чого його існування є неможливим. Інститут президента як інститут держави внаслідок більшої чутливості до динаміки суспільних процесів розвивається швидше, ніж **І.п.** у конституційному праві. У свою чергу, інститут конституційного права не може досліджуватися ізольовано від вивчення інституту держави. По-перше, юридичною основою кожного з них є Конституція і закони, акти глави держави. По-друге, інститут держави й інститут права мають перебувати у рівновазі, оскільки інститут держави повинен функціонувати на підставі і з метою реалізації конституційно-правових норм. По-третє, відокремлене вивчення цих інститутів не може дати всебічну оцінку такого органу держави, як президент, особливо при реалізації принципу поділу влади. По-четверте, суб’єктом як одного, так і іншого є вищий орган держави – президент.

У публікаціях вітчизняних авторів поняття “**І.п.** в Україні” і “інститут Президента України” застосовуються здебільшого як тотожні. Натомість, у Франції Президент Республіки науковцями визначається як “інституція”. Відповідно, вивченню й аналізу у цьому разі підлягають не стільки норми правових актів, а насамперед, фактичне становище президента у механізмі здійснення державної влади, тобто явище де-факто. Подібний підхід до президентства спостерігаємо й у публікаціях українських авторів В.Андрущенка, А.Білоуса, М.Михальченка, В.Кременя, Н.Кононенко, В.Литвина, С.Рябова, хоча во-

ни використовують стосовно президентства термін “інститут”, а не “інституція”.

Таким чином, **І.п.** складається із сукупності конституційно-правових норм, що регулюють відносини організації, визначення повноважень, відповідальності президента, окреслюють його місце серед органів держави та в механізмі здійснення державної влади, характеризують допоміжні органи при главі держави. Одна частина його норм є специфічними нормами **І.п.** (вступ на посаду, правовий статус, компетенція, припинення повноважень), а інша – деталізацією в **І.п.** норм інших інститутів конституційного права (порядок виборів – інституту безпосереднього народовладдя, відповідальність – інституту конституційно-правової відповідальності). Сам же **І.п.**, відповідно до характеристик і класифікації інститутів у науці конституційного права, є частиною генерального інституту основ правового статусу органів державної влади і місцевого самоврядування, формою інституту глави держави і загальним інститутом конституційного права.

Плахотнюк Н.Г.

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИЙ (від лат. *institutum* – встановлення, установа) – форма організації (державна, право, політичні партії, збройні сили, церква, школа, родина, мораль) та засіб здійснення спільної діяльності людей, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин. За допомогою соціальних норм, правил, принципів і санкцій, що регулюють різні сфери суспільної діяльності, **І.с.** виконує організаційні, регуляторні, управлінські та виховні функції у суспільстві. Інституціоналізація суспільних відносин передбачає створення умов для їх трансформації та відтворення. У цьому процесі домінуючу роль відіграє інститут власності, що приводить до консервації норм і цінностей, за допомогою яких регулюються матеріальні відносини. Формування нових суспільних відносин передбачає руйнування старих **І.с.** і установ, які є основними носіями попередніх суспільних відносин. У суспільстві існує цілий комплекс **І.с.**, взаємодія яких забезпечує управління, організацію й регулювання суспільних відносин. **І.с.** у демократичних суспільствах діють на засадах сталої системи суспільних цінностей, що часто закріплюється в конституціях. В ос-

танніх визначаються повноваження основних інститутів політичної системи суспільства, установ соціального контролю й управління. Діяльність держави як інституту політичної влади законодавчо спрямовується на вирішення політичних, соціально-економічних і гуманітарних питань розвитку й удосконалення суспільного життя.

Процес інституціоналізації (створення **І.с.**) складається з кількох послідовних етапів: 1) виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій; 2) формування загальних цілей; 3) появи соціальних норм і правил під час стихійної соціальної взаємодії, здійснюється методом спроб і помилок; 4) появи процедур, пов'язаних з нормами і правилами; 5) інституціоналізації норм і правил, процедур, тобто їх прийняття, практичного застосування; 6) установлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках; 7) створення системи статусів і ролей, призначених для всіх без винятку членів інституту. Завершальним етапом становлення інституціоналізації **І.с.** можна вважати створення відповідно до норм і правил чіткої статусно-рольової структури, соціально схваленої більшістю учасників цього соціального процесу. Без інституціоналізації, без **І.с.** жодне сучасне суспільство існувати не може.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Канашевич Н. М.* Социология. Вопросы теории и методологии : монография / Н. М. Канашевич. – Могилёв : Изд-во МГУ им. А. А. Кулешова, 1999.

Михненко А.М.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ (англ. Institutionalization, від лат. institutus – встановлення, заснування):

1. Утворення стабільних зразків соціальної взаємодії, заснованої на формалізованих правилах, законах, звичаях і ритуалах.

2. Процес упорядкування, структурування, формалізації і стандартизації певних установлених компонентів свідомості або поведінки, в ході якого соціальні практики стають достатньо регулярними і тривалими.

3. Процес конституювання (утворення) соціальних інститутів.

І. – складний суспільний процес, поетапна структура якого включає такі основні ком-

поненти: 1) виникнення потреби, задоволення якої вимагає сумісних організованих дій; регулювання спільних цілей; 2) поява соціальних норм і правил в ході стихійної соціальної взаємодії, яка здійснюється методом проб і помилок; 3) поява процедур, пов'язаних із нормами і правилами; 4) **І.** норм і правил, процедур, тобто їх прийняття, практичне застосування; 5) встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках; 6) створення системи статусів і ролей, які охоплюють усіх без винятку членів інституту.

Відомий соціальний дослідник Г.Ленські визначив ключові соціальні потреби, які породжують процеси **І.**:

– потреба комунікації (мова, освіта, зв'язок, транспорт);

– потреба у виробництві продуктів і послуг;

– потреба в розподілі благ і привілеїв;

– потреба безпеки громадян, захисту їх життя і благополуччя;

– потреба в підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп за позиціями, статусами тощо);

– потреба в соціальному контролі за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право).

Одну з центральних проблем розвитку й оновлення соціальних інститутів інституціоналісти вбачають у створенні системи соціального контролю. Інституціоналісти відзначають різні форми соціального контролю над економікою: реформи, які стосуються великих корпорацій, управління їх діяльністю, державні і регулюючі заходи, що впливають на механізм ринкової конкуренції, ціноутворення, зайнятість, стан грошово-кредитного ринку, фінансово-бюджетної системи тощо. Значне місце в організації соціального контролю відводиться плануванню, включаючи створення і розвиток державної системи програмування та індикативного планування. Все це об'єктивно сприяє розвитку і вдосконаленню державних форм господарювання. В організації соціального контролю інституціоналісти покладають надію на програми “соціалізації”.

І. є інтерналізацією санкціонованих більшістю зразків і стандартів дій, поведінки, тобто засвоєння їх в особистісних мотиваційних структурах членів суспільства, процесом, за якого певна суспільна потреба починає усвідомлюватися як загальносоціаль-

на, а не приватна. Для її реалізації у суспільстві встановлюються особливі норми поведінки, формуються відповідні ролі, готуються кадри, виділяються ресурси. Завдяки цьому формується певний набір формальних і неформальних санкцій, за допомогою яких здійснюється соціальний контроль за відповідними типами поведінки.

Існують дві основні точки зору на дослідження І. По-перше, І. розглядається як історичний процес зародження і встановлення нових соціальних інститутів, що дає змогу розкрити причини й умови їх виникнення. По-друге, І. виступає як функціонування соціальних інститутів у рамках соціальної системи у зв'язку з процесом адаптації індивідів і колективів до її нормативних вимог, під час якого формуються соціально-психологічні механізми, що забезпечують стабільність і стійкість суспільних відносин.

Отже, І. може бути спрямована як на узаконення (легітимацію) вже існуючих практик, так і на впровадження нових інститутів з метою трансформації існуючої системи суспільних відносин. А І. являє собою безперервний процес, в якому безліч заходів, структур і цінностей стає невід'ємною і сталою частиною соціальних відносин.

Термін І. широко використовується в соціальній теорії для позначення процесу впровадження нових правил і форм соціальних відносин у соціальні системи або суспільство в цілому. Цей термін увійшов також у вжиток політичної сфери і відображає явища, пов'язані зі створенням та організацію державних установ або окремих органів, відповідальних за вироблення і здійснення політики. І. також розглядається як важлива частина процесу модернізації соціальних систем, суспільних відносин.

У зв'язку з тим, що соціальні інститути не є застиглою формою, динамічна сутність процесу І. розкривається в понятті "інституціональні зміни".

Інституціональні зміни (І.з.) – безперервний процес кількісно-якісних і сутнісних змін та перетворень різних соціальних інститутів.

І.з. відбуваються під впливом ендегенних та екзогенних факторів. Ендегенними факторами факторами є такі трансформації інституційної структури суспільства, які здійснюються шляхом еволюційної зміни існуючих правил і норм, що складають основу інсти-

туту. Екзогенні фактори І.з. за своєю природою є більш радикальними і найчастіше виявляються при імпорті інститутів. Імпорт інститутів можливий тільки тоді, коли вектор розвитку наявних "вітчизняних" інститутів збігається або, принаймні, не суперечить вимогам свідомо впроваджуваних інститутів. Екзогенні фактори І.з. здійснюються і в тому випадку, коли інституціоналізації ґрунтується на підставі розумових конструкцій, ідеологій і теоретичних побудов, які ще не існували на практиці.

Факторами І.з. є наукові, техніко-технологічні, економічні (у т. ч. фінансові, інвестиційні, інноваційні та ін.), соціальні, правові, політичні та інші зміни, пов'язані з управлінням та регулюванням системи суспільних відносин, передусім соціально-економічних, окремих їх підсистем та елементів.

І.з. відбуваються під впливом різних причин, пояснення яких знаходимо у відповідних напрямках інституціональної теорії, зокрема, представники традиційної (ортодоксальної) інституційної теорії (Дж.Ходжсон, Е.Скрепанті) вказують на вплив еволюційно-генетичного продовження та спадкоємний розвиток; представники соціально-технологічного інституціоналізму (Дж.Гелбрайт, Я.Тінберген та ін.). Основою суспільного, в т. ч. економічного, розвитку вважають впровадження науки і техніки у виробництво; прибічники соціально-правового неінституціоналізму наприкінці ХХ ст. (Р.Коуз, Р.Познер та ін.) причину інституційних змін вбачають у системі власності.

Літ.: *Соціологія: курс лекцій* : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти ; за ред. В. М. Пічі. – 2-е вид., випр. і допов. – Львів : Новий світ-2000, 2002; *Социологический энциклопедический словарь* : на рус., англ., нем., фр. и чеш. языках ; ред.-координатор акад. РАН Г. В. Осипов. – М. : Издат. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998; *Трошинський В. Соціальний розвиток : опорний конспект навч. дисц.* / В. Трошинський, О. Петрос, І. Горрес. – К. : Вид-во НАДУ, 2008; *Юхименко П. І. Історія економічних учень* : навч. посіб. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання-Прес, 2005.

Петрос О.М.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ – (англ. Institutionalism, від лат. Institutio – встановлення, установка) – інституціональна теорія, система поглядів на суспільство і економіку, в основі якої лежить категорія інституту. Останнє

розглядається інституціоналістами як первинний елемент рушійної сили суспільства. До інститутів вони відносять різноманітні категорії та явища (наприклад держава, підприємництво, монополії, приватна власність, профспілки, сім'я, релігія тощо), що відображають звичаї, звички, етику, правові рішення, суспільну психологію і головне – еволюцію суспільних відносин.

I. – це в певному розумінні альтернатива неокласичному напряму економічної теорії. Інституціоналісти рушійною силою суспільних відносин поряд з матеріальними факторами вважають також духовні, моральні, правові та інші фактори, що розглядаються в історичному контексті. Інакше кажучи, **I.** має предметом свого аналізу економічні й неекономічні аспекти. При цьому об'єкти дослідження – інститути – не поділяються на первинні чи вторинні і не протиставляються один одному.

За визначенням У.Гамільтона, інститут – це “словесний символ, введений для кращого опису групи суспільних звичаїв”, “спосіб мислення”, який став звичкою для групи людей або звичаєм для народу. У.Гамільтон твердив, що «інститути установлюють межі і форми людської діяльності. Світ звичаїв і традицій, до якого ми пристосовуємо наше життя, являє собою сплетіння і безперервну матерію інститутів». В основу системи поглядів інституціоналісти покладають принцип природного відбору інститутів, представлений Т.Вебленом як зміст еволюції суспільної структури, основу суспільного прогресу.

В основі концепції **I.** лежить ідея синтезу соціологічного та економічного аналізу, тому сутність та проблеми **I.** найбільш глибоко розглядаються в рамках інституціональної соціологічної теорії та інституціональної економічної теорії.

Інституціональна соціологічна теорія. Як проблема соціологічної науки соціальні інститути ведуть початок з часу становлення самої соціології. Уже в працях Г.Спенсера та Е.Дюркгейма соціальні інститути дістають право на існування, належачи до ключових понять, що пояснюють певні аспекти розвитку людського суспільства. Е.Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів з визначенням суспільства як цілісності. Г.Спенсер вважав, що соціальні інститути є елементами каркасу соціуму і виникають у результаті диференціації суспільства. З роз-

витком соціальних інститутів він пов'язував розвиток регулятивної системи суспільства. Значний вклад у вивчення соціальних інститутів зробив П.Сорокін. Він здійснив класифікацію соціальних інститутів, аналіз їх функцій у системі соціальної взаємодії суспільства, визначив соціальні інститути як механізми соціального тестування, селекції і розподілу індивідів у суспільстві.

У зарубіжній соціології соціальні інститути розглядаються як структурні або функціональні елементи, що відіграють важливу роль у системі суспільних відносин. Такий підхід властивий насамперед американській соціології. Зокрема, в концепції Т.Парсонса соціальні інститути набувають статусу важливих теоретичних конструктів.

Значне місце в дослідженні проблем соціальних інститутів посідає польська соціологія, яскравим представником якої є Я.Щепанський. У працях вченого здійснюється синтез загальних положень різних підходів до визначення соціальних інститутів, обґрунтовується їх класифікація, пояснюється природа соціальних інститутів.

У дослідженні вітчизняного вченого С.О.Войтовича “Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність” здійснено аналіз діяльності соціальних інститутів у процесі їхнього становлення та організації історичних форм соціального порядку, соціальної структури суспільства.

Належним чином оцінюючи досягнення інституційної соціологічної теорії, вчені водночас визнають, що критерії визначення соціальних інститутів, на відміну від економічних, політичних, духовних, ліній розмежування їх та соціальних організацій, інших суспільних утворень залишаються невизначеними.

Інституціональна економічна теорія. За деякими оцінками, виникнення інституціонального напряму в економічній думці припадає на час опублікування монографії Т.Веблена “Теорії бездіяльного класу”, тобто на 1899 р. Однак, ураховуючи пізніші, не менш значущі публікації Дж.Коммонса і У.Мітчелла, які означали зародження нових течій у рамках **I.**, чітке формування ідей і концепцій цього напряму економічної теорії в єдине ціле припадає все ж таки на 20-30-ті рр. XX ст.

За своїм складом сучасна економічно-інституціональна теорія далеко не однорідна.

Існують такі основні підходи до її класифікації: 1) ранній (старий) **I.** – його засновники Т.Веблен, Дж.Коммонс, У.Мітчел та послідовники А.Берлі, Г.Мінз, Р.Тагвелла та ін. Т.Веблен виходив із теорії еволюції природи Ч.Дарвіна, принципу взаємозв'язку і взаємозумовленості усіх суспільних відносин, у т. ч. економічних і соціально-психологічних. Його теоретична спадщина отримала найбільшу популярність і застосування в низці творчих пошуків у руслі соціально-інституціонального напрямку економічної думки у всіх його течіях; 2) традиційна (ортодоксальна) інституційна теорія – еволюційно-генетичне продовження та спадкоємний розвиток вебленівської наукової традиції (Дж.Ходжсон, Е.Скрепанті та ін.); 3) нова інституційна економічна теорія (неоінституціоналізм) із численними структурними розгалуженнями – теорія трансакційних витрат (Р.Коуз, О.Вільямсон), теорія прав власності (А.Алчіан, Р.Коуз, Г.Демсен та ін.), теорія суспільного вибору (Дж.Б'юкенен, Д.Мюллер, М.Олсон, нова економічна історія (Д.Норт, Р.Фогель, Дж.Уолліс) та ін.); 4) еволюційний **I.** – дослідження еволюції інституційного середовища у часі та впливу цієї еволюції на соціально-економічний розвиток (Р.Нельсон, С.Вінтр, Дж.Ходжсон, Д.Норт).

На думку багатьох дослідників, **I.** має також багато спорідненого з німецькою історичною школою. Так, В.Леонт'єв пише, що видатні представники американської економічної думки, такі як Т.Веблен і У.Мітчелл, у своїй критиці кількісних аналітичних методів в економічній науці продовжили загальну лінію німецької історичної школи. Частково це можна пояснити значним впливом німецької школи у США на межі століть. У цілому ж – **I.** є якісно новим напрямом соціологічної і економічної думки. Він увібрив у себе кращі теоретико-методологічні дослідження соціологічної науки, попередніх шкіл економічної теорії, а також методологічний інструментарій історичної думки Німеччини (для дослідження проблем “соціальної психології” суспільства).

На думку М.Блауг, у визначенні суті **I.** виявляються три суттєві риси в галузі методології: 1) невдоволення високим рівнем абстракції, який притаманний неокласикам, і особливо статичним характером ортодоксальної теорії ціни;

2) прагнення до інтеграції економічної теорії з іншими суспільними науками або віра у переваги міждисциплінарного підходу;

3) невдоволення недостатнім рівнем емпіризму класичної та неокласичної теорій, заклик до глибоких кількісних досліджень.

Упродовж останніх років інституціональний підхід набуває все більшої популярності серед дослідників Росії (С.С.Фролов, Р.М.Нуреев, В.В.Вольчек та ін.). В Україні проблеми інституціональної теорії досліджують соціологи С.О.Войтович, С.О.Макеєв, економісти Т.В.Гайдай, В.В.Демент'єв. У галузі державного управління на інституційних засадах ґрунтуються дослідження таких учених, як В.Г.Бодров, В.Б.Дзюндзюк, О.Д.Лазор, Н.А.Липовська, В.А.Скура-тівський, П.К.Ситник, В.П.Трощинський, Ю.П.Шаров та ін.

Літ.: *Социологический энциклопедический словарь* : на рус., англ., нем., фр. и чеш. языках ; ред.-координатор акад. РАН Г. В. Осипов. – М. : Издат. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998; *Норт Д.* Институційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт / пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000; *Юхименко П. І.* Історія економічних учень : навч. посіб. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання-Прес, 2005; *Гайдай Т. В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст : монографія / Т. В. Гайдай. – К. : Видавн.-поліграф. центр “Київ. ун-т”; *Войтович С. О.* Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність / С. О. Войтович. – К. : Ін-т соціології, 1998; *Бодров В. Г.* Трансформація економічних систем: концепції, моделі, механізми регулювання та управління : навч. посіб. / В. Г. Бодров. – К. : Вид-во УАДУ, 2005; *Державна політика в соціогуманітарній сфері : підручник* / В. А. Скура-тівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін. – К. : НАДУ, 2010.

Петроє О.М.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ РЕСУРСИ СУСПІЛЬСТВА – історично сформовані здібності, уміння та навички розумової діяльності, спрямовані на підтримку взаємодії процесів виникнення, становлення та зміни суб'єктів соціального буття.

Підставою розуміння сутності **I.p.c.** слід використати загальне визначення понять “інтелект” та “ресурси”. Інтелект (від лат. Intellectus – розуміння, розум) – розум, здатність мислити, проникливість, сукупність тих розумових функцій, що перетворюють сприйняття в знання чи критично переглядають і аналізують уже наявні знан-

ня. Ресурси (від франц. *ressource* – допоміжний засіб) – кошти, цінності, запаси, можливості, джерела засобів, доходів.

І.р.с. складаються з інтелекту як розумової здатності людини, необхідної для засвоєння знань; *інтелектуального потенціалу* окремої людини і суспільства в цілому; *інтелектуального капіталу*, що являє собою активно використовувану частину *інтелектуального потенціалу*.

Ресурсний підхід до інтелекту почав складатися у 60-х рр. ХХ ст. у межах концепції постіндустріального суспільства (Д.Белл, Д.Гелбрайт, Е.Тоффлер). Окреме місце посідає теорія *людського капіталу* (Г.Беккер, Т.Шультц і Я.Мінцер), за якої увага акцентується на величезній ролі знання й уміння працівників у процесі виробництва. В її межах розроблена методика оцінки ефективності інвестицій в освіту й навчання. У нових теоріях зростання (П.Ромер, Р.Лукас) центром уваги стає науково-технічний прогрес як внутрішній фактор економічного зростання. Еволюційна теорія (Г.Досі і Л.Орсеїні, М.Амендолі і Дж.Гаффарда, Б.Карлсон і Е.Теймаз) вбачає корені розвитку економічної системи в конкуренції між неоднорідними суб'єктами, що господарюють; пропонує модель виробничого процесу, у якому технологія виступає як один з його результатів. Теорія фірми (Р.Коуз, Р.Грант, Л.Прусак) вважає, що фактично єдина економічна причина того, що таке явище, як “фірма”, існує – це необхідність мінімізувати витрати трансакції інформації, що вимагається для здійснення процесів виробництва і збуту продукції і послуг. Уявлення про **І.р.с.** мали місце також і в теоріях менеджменту (К.Віг, М.Поляні). Помітними явищами у сфері “інтелектуальних” концепцій менеджменту стали концепція організаційного навчання (*organizational learning*) і концепція організації, що навчається (*learning organization*) (К.Арджиріс, П.Сендж). Більшість авторів один зі шляхів формування теорії **І.р.с.** вбачають в інтеграції трьох найбільш розвинених концепцій – концепції *інтелектуального капіталу*, менеджменту знань і організації, що навчається.

І.р.с. мають складноструктурований, поліфункціональний характер. У зв'язку з цим доцільно розглядати найсуттєвіші параметри та ознаки базових складових **І.р.с.**, які поєднують у собі сукупність знань, досвіду,

умінь та інформації суспільства, і тим самим включають знання, *людські ресурси* та інформаційні ресурси.

І.р.с. можна класифікувати ще за кількома ознаками: типом побудови (прості, складні, комбіновані); характером використання (одноразові, епізодичні, тимчасові, постійні); типом формування (природні, штучні, комбіновані); характером прояву (наявні та приховані); рівнем використання (місцеві, регіональні, державні, міждержавні, глобальні); суб'єктом діяльності (індивідуальні, особистісні, групові, колективні, інституційні державні, суспільні, світові).

І.р.с. приймають як безпосередню, так і опосередковану участь у формуванні та реалізації всіх найважливіших форм і видів діяльності суб'єктів управління. Вони є складовою діяльності суб'єктів управління і водночас об'єктом управління. **І.р.с.** при цьому виконують функції, серед яких автор виділяє такі:

- інформаційна (збирання, обробка, збереження, передача інформації);
- комунікативна (обмін ідеями, знаннями, досвідом, культурою тощо);
- управлінська (сприяння прийняттю більш оптимальних управлінських рішень, досягненню ефективних результатів, суспільному прогресу);
- інноваційна (стимулювання нововведень);
- розвитку (стимулювання позитивних тенденцій у розвитку різноманітних соціальних систем);
- креативна (пошук нових шляхів розв'язання актуальних проблем, використання творчих методів і форм управління суспільними процесами);
- пізнавальна (аналіз навколишнього середовища, суспільно значущих процесів);
- світоглядна (формування суспільної свідомості, сприяння інтелектуалізації суспільства);
- освітня (підвищення освітнього рівня суспільства з використанням провідних інтелектуальних та інформаційних технологій);
- захисна (створення конкурентоспроможних інтелектуально-емних товарів та послуг);
- відтворююча (продукування нових знань) тощо.

Літ.: Кіреєва О. Б. Державне управління розвитком інтелектуальних ресурсів в Україні: теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Кіреєва О. Б. ;

ДРІДУ НАДУ. – Дніпропетровськ : [б. в.], 2006. – 20 с.; *Климов С. М.* Интеллектуальные ресурсы организации / С. М. Климов. – СПб. : ИВЭСЭП, “Знание”, 2000. – 168 с.; *Теория управления* : учебник / под общ. ред. А. Л. Гапоненко, А. П. Панкрухина. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 558 с.; *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : ООО “Фирма “Изд-во АСТ”, 1999. – 784 с.; *Argyris C.* Organizational Learning, Reading / С. Argyris, D. Schun. – Mass. : Addison-Wesley, 1978. – 210 p.; *Becker G.* The human capital / G. Becker. – Chicago, 1964. – 378 p.; *Nonaka I.* The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation / I. Nonaka, H. Takeuchi. – N. Y. : Oxford University Press, 1995. – 186 p.; *Weick K.* The Social Psychology of Organizing – Reading / K. Weick. – Massachusetts : Addison-Wesley, 1979. – 176 p.; *Wiig K.* Knowledge Management Foundations: How People and Organizations Create, Represent and Use Knowledge / K. Wiig. – Arlington, TX, USA : Schema Press, 1993. – 156 p.

Кіреєва О.Б.

ІНТЕРЕСИ ДЕРЖАВНІ – форма відображення суспільних потреб. Потреби визначаються конкретними для кожної держави внутрішніми та зовнішніми умовами їх існування, такими, наприклад, як особливості географічного положення, розмір території, забезпеченість сировиною, рівень індустріалізації, продуктивність сільського господарства, національний склад населення, історичні традиції, місце в системі міжнародних відносин тощо.

Усі ці чинники об’єктивно детермінують потреби держави та визначають її інтереси. У сучасній Україні поняття “І.д.” вживається в процесі обговорення суспільних проблем, проведенні політичної пропаганди, обґрунтуванні та легітимізації державної політики. Однак не існує єдиної точки зору на те, що таке “І.д.” і в чому вони полягають, інколи відбувається навіть заміна його значення думками та уявленнями, що виражають та захищають корпоративні та групові інтереси всупереч суспільним потребам. Існують різноманітні державно-політичні ідеї і концепції, серед яких за способом визначення поняття “держава”, її призначення та функції виділяються два підходи для розкриття І.д. Перший – відокремлення від суспільства професійного апарату управління, що захищає насамперед інтереси певної соціальної групи (класу, корпорації). Другий – держава визначається як особлива політична форма

існування суспільства, що забезпечує реалізацію суспільних потреб. У другому підході за основу взято розуміння єдності “суспільних” та “державних” інтересів.

І.д. опосередковують діалектичний, суперечливий взаємозв’язок І. суспільства та суб’єктів державної влади (певних особистостей, груп) і виступають рушійною силою поступального розвитку форми держави. Історичні вектори цього розвитку: від деспотичної форми правління, що концентрує всю повноту влади в руках однієї особи, – до поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, запровадження системи стримувань і противаг у відносинах між різними гілками влади; від імперської організації території держави, що виходить із безумовного підпорядкування інтересів національно-територіальних одиниць інтересу центру, до моделі децентралізації системи державного управління, яка наближає центральну владу до інтересів і потреб національно-територіальних утворень, сприяє розвитку місцевого самоврядування; від тоталітарного-авторитетного режиму здійснення державної влади, за якої воля однієї правлячої особи або групи осіб зводиться у ранг всезагального державно-суспільного інтересу, а решта соціальних інтересів нехтується – до демократичного, де І.д. формується з урахуванням потреби зберегти суспільну єдність у розмаїтті потреб й інтересів усіх особистостей і соціальних груп. Відмінність І.д. від інтересів суспільних полягає в суперечливому відображенні загальносоціальних потреб, що здійснюється суб’єктами державної влади – індивідами та соціальними групами, які домінують у суспільстві і мають реальну можливість визначати напрями і характер державної політики.

Об’єктивною основою протидії соціального відчуження І.д. є процес демократизації суспільного життя, подальше вдосконалення механізмів участі населення в процесі визначення змісту державної політики.

Суб’єктивною – розвиток правових форм державності у зв’язку із зростанням об’єктивності, неупередженості, науковості теоретичного знання про державу та її роль у суспільстві. Слід розрізняти І.д. як вивірену модель реальних потреб держави, тобто інтерес, який визначається в результаті достовірного наукового аналізу сучасної міжнародної ситуації й екстраполяції на цій основі

майбутнього курсу держави; підміну **І.д.** вузьким інтересом, що впливає з тимчасових потреб політичної партії опозиції, якій для захоплення влади потрібна військова поразка своєї власної країни в непопулярній війні або інші зовнішньополітичні провали партії влади. На реальну зовнішню політику держав суттєво впливають суб'єктивні й ідеологічні чинники: релігія, революційні та консервативні доктрини тощо. Як результат цих впливів складаються політичні доктрини, які певною мірою відбивають стратегічні напрями зовнішньої політики окремих держав. Зовнішню політику держав визначають їх інтереси. **І.д.** неминуче збігаються і стикаються. У світі немає двох держав, чий інтереси абсолютно ідентичні.

Політику кожної держави формують її інтереси. Джерело відмінності **І.д.** від суспільних полягає у відображенні загальносоціальних потреб, які здійснюються суб'єктами державної влади – індивідами та соціальними групами, що домінують у суспільстві і мають реальну можливість визначати напрями і характер державної політики.

Літ.: *Сырых В. М.* Теория государства и права / В. М. Сырых. – М.: Бэлина, 1998. – 512 с.; *Лобода Ю. П.* Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.10.01 / Лобода Ю. П. – Одеса : [б. в.], 2001. – 20 с.; *Чиркин В. Е.* Государственное управление. Элементарный курс / В. Е. Чиркин. – М.: Юристъ, 2003. – 320 с. – Режим доступа : <http://radnuk.info/ridrychnuku/mishnarod-pravo/45-byromensk/851-s-6-.html>; *Гурне Б.* Державне управління : пер. з фр. В. Шовкуна / Б. Гурне. – К.: [б. в.], 1993. – 165 с.

Ковбасюк Ю.В., Ткачук Р.Л.

ІНТЕРЕСИ НАЦІОНАЛЬНІ – сукупність збалансованих інтересів людини (громадянина), суспільства, держави у різних сферах їх життєдіяльності, реалізація яких гарантує збереження національних цінностей, державний суверенітет, територіальну цілісність та прогресивний суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток, вихідний пункт політики національної безпеки та основа формування національних цілей і пріоритетів. **І.н.** формуються на основі національних цінностей, з урахуванням особливостей та умов соціально-економічного розвитку, політичного устрою держави, її місця та ролі у міжнародному поділі праці, специфіки історичного та культурного розвитку, геогра-

фічного положення, ресурсних можливостей і, як правило, мають своє відображення у законах, концепціях, стратегіях, інших нормативних актах як об'єктивні потреби розвитку суспільства. Так, згідно з чинним законодавством України **І.н.** – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток. Зміст **І.н.** зумовлює, якою має бути державна політика та стратегія національної безпеки, у якому напрямі мають бути сконцентровані зусилля суб'єктів *державного управління національною безпекою*, щоб цілісність держави та добробут громадян були надійно забезпечені та захищені, громадяни жили в державі, яку поважають у світі, а національна еліта виконувала своє призначення, представляючи та відстоюючи зазначені інтереси. Тому кризь призму **І.н.** повинні розглядатися всі проблеми створення та вдосконалення *системи забезпечення національної безпеки*.

Формування **І.н.** – суперечливий і довготривалий процес, оскільки вони не є механічною сумою, яка складається із інтересів окремих громадян. Проблема в тому, що держава завжди має справу виключно із загальнонародним інтересом, а приватний чи особистий інтерес громадян може прийматися до уваги настільки, наскільки він може бути сприйнятий як інтерес суспільний та загальнонародний. Тому чітке визначення множини **І.н.** – ключова передумова послідовності у внутрішній і зовнішній політиці, її передбачуваності для основної маси населення країни, стабільного і прогресивного розвитку держави. При цьому у стабільному суспільстві **І.н.** мають також відносно стабільний характер.

І.н. мають складну структуру і можуть бути класифіковані за різними ознаками, зокрема за: характером (коаліційні, національні); взаємністю (однобічні, взаємні); масштабом (загальнодержавні, регіональні, локальні); ступенем важливості (життєво важливі, важливі); за строками дії (постійні, довгострокові, середньострокові, короткострокові); за видами політики (зовнішні, внутрішні); за сферами прояву (воєнно-політичні, економічні, соціальні тощо).

Для визначення пріоритетних напрямів політики національної безпеки, на яких мають бути зосереджені основні зусилля в конкретний історичний період розвитку країни та суспільства, важливим є побудова ієрархії **І.н.** Як правило, для цього визначають ступінь важливості інтересів, яка визначається на основі оцінки збитку (шкоди) національній безпеці у разі неналежної реалізації того чи іншого інтересу. З огляду на це розрізняють інтереси виживання, життєво важливі, важливі та периферійні **І.н.**, особливо акцентуючи увагу на інтересах виживання або життєво важливих, для захисту яких використання збройної сили вважається виправданим кроком. Найвищий (високий) ступінь важливості мають ті **І.н.**, реалізація яких пов'язана зі збереженням (захистом) *національних цінностей*, утрата яких ставить під загрозу фізичне і духовне існування народу, призводить до руйнації державного утворення (напр. територіальна цілісність, державний суверенітет).

Ієрархія **І.н.** є ключовим чинником під час прийняття управлінських рішень суб'єктами державного управління національною безпекою. За відсутності вказаної ієрархії було б неможливим існування в інформаційному середовищі тієї чи іншої комбінації управлінських впливів (альтернативних рішень), яка має переваги над іншими. Унаслідок цього процес вибору оптимального управлінського рішення не мав би логічного завершення.

Згідно з чинним законодавством життєво важливими **І.н.** України, зокрема, є: дотримання прав і свобод людини і громадянина; забезпечення суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону, демократичного конституційного ладу, верховенства права; забезпечення конкурентоспроможності держави та економічного добробуту населення шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни; збереження і розвиток духовних і культурних цінностей суспільства; удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову; створення безпечних умов життєдіяльності, захисту навколишнього природного середовища; створення умов для сприйняття Української держави міжнародним співтовариством як повноцінного і рівноправного його члена.

Літ.: *Закон України про основи національної безпеки* // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351 (зі змінами); *Ситник Г. П.* Державне управління національною безпекою (теорія і практика) : монографія / Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Ситник Г. П.* Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. : у 3 ч. – Ч. 1 : Філософсько-методологічні та системні основи забезпечення національної безпеки / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, Д. Я. Кучма. – К. : НАДУ, 2009; *Абдурахманов М. И.* Геополитика, международная и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Барышполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; *Общая теория национальной безопасности : учебник* / А. В. Возжеников, Н. В. Кривельская, И. К. Макаренко и др. / под общ. ред. А. А. Прохожаева. – М. : Изд-во РАГС, 2002; *Міжнародна і національна безпека* : корот. слов. термінів / за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004.

Ковбасюк Ю.В., Ситник Г.П.

ІНТЕРЕСИ ОСОБИСТОСТІ. Відповідно до ст. 3 Конституції України “Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави”.

І.о. – усвідомлені індивідом потреби в необхідних для його існування та розвитку матеріальних і духовних життєвих ресурсах (власність, соціальний статус, влада, територія та ін.), які виступають головними мотивами його суспільної діяльності. Ступінь реалізації **І.о.** визначає її соціальний статус, соціальне самопочуття, самооцінку. Базовими **І.о.** є такі, що пов'язані з її свободою, безпекою, добробутом, законністю, справедливістю, мирним життям в умовах демократії. Найбільш сприятливі умови для реалізації **І.о.** створюються в демократичних країнах. Авторитарні та тоталітарні режими перешкоджають самоідентифікації особистості, перетворюють її на засіб досягнення своїх цілей. **І.о.** можна класифікувати за сферами суспільного життя (економічні, політичні, духовні), за часовими параметрами (довгострокові та короткострокові). Знання **І.о.** для різних соціальних груп та їх урахування є важливим чинником успіху на шляху управління суспільним розвитком.

Розрізняють безпосередній і опосередкований інтерес. Безпосередній інтерес – це інтерес до самого процесу діяльності: процесу пізнання, оволодіння знаннями, процесу праці, творчості. Опосередкований інтерес – це інтерес до результатів діяльності: напр., до здобуття професії, певного службового та громадського статусу, вченого звання або, нарешті, до матеріальних результатів.

За рівнем дієвості розрізняють пасивні й активні інтереси. Пасивні інтереси – це споглядальні інтереси. Активні інтереси – це інтереси дієві, коли людина не обмежується спогляданням, а діє, опановуючи об'єкт інтересу. Інтереси розрізняють також і за обсягом. Можуть бути люди з широкими, різнобічними і глибокими інтересами і люди з широкими, але поверховими інтересами.

У психології категорія інтересу використовується для позначення форм людської свідомості, спрямованості почуттів, думок, пізнавальної діяльності. Однак визначення інтересу з точки зору психології виявляється недостатнім для розуміння детермінації внутрішнього, духовного світу людини з боку історичних, соціальних процесів, суспільного буття й суспільної свідомості. “Більше того, тільки розкриття природи інтересу як соціального явища може стати матеріальною основою наукового розуміння інтересу в психології”.

Специфічність інтересу, що відрізняє його від інших тенденцій, які виражають спрямованість особистості, полягає в тому, що інтерес – це зосередженість на певному предметі думок, що викликає прагнення ближче ознайомитися з ним, глибше в нього проникнути, не випускати його з поля зору. Інтерес – тенденція або спрямованість особистості, що полягає в зосередженості її намірів на певному предметі. Під наміром розуміють складне утворення – спрямовану думку, думку-турботу, думку-участь, думку-залучення, яка має специфічну емоційну забарвленість. Як спрямованість намірів, інтерес суттєво відрізняється від спрямованості бажань, у якому первинно виявляється потреба. Інтерес позначається на спрямованості уваги, думок, намірів; потреба – у потягах, бажаннях, волі. Потреба викликає бажання володіти предметом, інтерес – ознайомитися з ним. Тому інтереси є специфічними мотивами культурної і, зокрема, пізнавальної діяльності людини. Спроба звести інтерес до

потреби, визначивши його виключно як усвідомлену потребу, незмістовна. Усвідомлення потреби може викликати інтерес до предмета, здатного її задовольнити, але неусвідомлена потреба як така є все таки потребою (яка переходить у бажання), а не інтересом. Формуючись на основі потреб, інтерес у психологічному розумінні слова ніяк не обмежується предметами, безпосередньо пов'язаними з потребами. Вже у мавп яскраво виявляються допитливість, не підпорядкована безпосередньо потребі вгамувати голод або якій-небудь іншій органічній потребі, потяг до всього нового, тенденція до маніпулювання предметами, що дає можливість говорити про орієнтовний, дослідницький рефлекс або імпульс. Це цікавість, здатність звернути увагу на нові предмети, зовсім не пов'язані із задоволенням потреб, має біологічне значення як істотна передумова для задоволення потреб.

Суспільний інтерес, який охоплює також і багатство особливого, індивідуального, окремого, не заперечує, а передбачає та забезпечує існування й розвиток інтересів особливих, окремих, індивідуальних. У свою чергу, кожен конкретний індивідуальний інтерес, залишаючись єдиною емпіричною реальністю, несе на собі відбиток свого часу й свого соціального оточення, є утворенням від загального й включений у структуру суспільного інтересу.

Інтереси, як і потреби, являють собою особливий рід суспільних відносин, вони не існують самі по собі, абстрактно, поза тими особами, соціальними групами, класами й іншими силами, які є їх носіями. У цьому одна з підстав класифікації інтересів. Разом з цим інтерес, як і потреба, спрямований на певний об'єкт. Об'єктами інтересу виступають матеріальні й духовні цінності, соціальні інститути і суспільні відносини, установлені звичаї і порядки, тобто інтерес спрямований на ті соціальні відносини, інститути, установи, від яких залежить розподіл предметів, цінностей, благ, що забезпечують задоволення потреб. Інтереси особливо тісно пов'язані з розподільчими відносинами в суспільстві, оскільки спрямовані або на зміну, або на закріплення тих, що існують. Унаслідок цього інтереси є в певному розумінні більш значущими, важливими з погляду забезпечення дійсних умов життя. Вони спрямовані насамперед на соціальні засоби існу-

вання. Отже, в інтересах існує момент заперечення, неприйняття тих умов, які сприймаються як негідні, неадекватні.

Інтереси слід розглядати і як основу системи цінностей, культури. Оскільки саме інтереси виявляються найбільш важливими силами, навколо яких відбувається формування соціальної структури даного суспільства і оскільки саме вони лежать в основі ідеологічної і пізнавальної діяльності суспільства, то не дивно, що вони пронизують собою всю систему цінностей, культури суспільства. Якщо визнати, що головною характеристикою цінності є значення і сенс, які додаються тим чи іншим об'єктам природи, матеріальним і духовним благам, то це означає, що значення і сенс надаються тим чи іншим "речам" відповідно до інтересів соціальних груп, що інтереси набувають завершення через певні форми символізації, що діють уже як безпосередні спонукальні мотиви діяльності.

Інтерес має складну психологічну структуру, чим і зумовлюється сила його впливу на розвиток особистості людини. Він не є окремим конкретним психічним процесом, яким є, напр., мислення, сприймання, пам'ять. Інтерес є певною формою зв'язку між потребами особистості й засобами їх задоволення. У цьому складному ставленні людини до предметного світу тісно взаємодіють емоційні, інтелектуальні й вольові компоненти. Це і є основою значного спонукального впливу інтересу на розвиток різних психічних процесів (пам'яті, уваги, уваги та ін.).

Літ. : *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін., за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Конституція України* : проект / О. Новіков ; Школа політ. аналітики при Нац. ун-ті "Києво-Могилянська академія" в межах проекту "Експертна підтримка конституційного процесу в Україні". – К. : Лікей, 2008; *Бернацкий В. О. Интересы и их роль в обществе* / В. О. Бернацкий. – Омск : [б. и.], 1990; *Трипольский В. А. Социальные интересы и воспитание личности* / В. А. Трипольский. – К. : [б. в.], 1985.

Михненко А.М., Шкуронат О.В.

ІНТЕРЕСИ ПОЛІТИЧНІ (від лат. interest – мати значення) – першопричина, один з найголовніших важелів політичної діяльності, що криються за безпосередніми спонуканнями націй, народів, соціальних груп, осо-

бистостей, створених ними організацій, які беруть участь у політиці. Усвідомлення суб'єктами політики цих **І.п.** і реалізація їх у політичній діяльності, створення механізму такого угілення забезпечують політичну стабільність у суспільстві, а отже, і нормальний природний еволюційний розвиток політики, втілення в ній політичних потреб. Суспільство як ціле є організмом, який виконує свої основні життєві функції. Механізмом, що забезпечує життєдіяльність суспільства, є діяльність, спрямованість якої безперервно множиться й ускладнюється. Сама діяльність є основою встановлення зв'язків – відносин між соціумами (суспільством, націями, народами, соціальними групами, індивідами). Такі соціальні відносини є засобом використання соціальної енергії, особливою формою руху соціальної матерії. Енергійна діяльність викликає активне начало в структурі відносин. Цілеспрямовані відносини вносять у соціальне середовище упорядкованість, забезпечують самоорганізацію й еволюційні зміни в напрямі творення нових форм життєдіяльності. Однією з таких форм є політична діяльність – вид суспільної діяльності суб'єктів політики, уособленої як потреба в сукупності осмислених дій, що ґрунтуються на врахуванні політичних інтересів, мобілізації політичної волі з метою досягнення політичних цілей. Політична діяльність завжди тісно пов'язана з типом суспільних відносин. Зміцнення і підтримка його або руйнування й заміна іншою системою суспільних відносин – два протилежні напрями політичної діяльності, за якими політично розрізняються суб'єкти. Аналіз політичної діяльності суб'єкта політики потребує з'ясування його політичних інтересів, політичних потреб, політичної свідомості, здатності до мобілізації політичної волі та визначення політичних цілей. Від рівня розвиненості цих складових елементів залежить і рівень культури політичної діяльності, її результативність, доцільність і законність. За допомогою діяльності у сфері політики та в інших сферах реалізуються усвідомлені суб'єктами політики **І.п.** Вони стають найсильнішими активізаторами політичної діяльності за умов досить зрілого соціального і політичного життя, коли суспільні класи і соціальні групи, усвідомивши глибинні стратегічні потреби, створюють політичні інституції і механізми їх задово-

лення. **І.п.** це спрямованість дій суб'єкта політики на постановку й досягнення політичної мети залежно від можливості вирішення того чи іншого політичного завдання. **І.п.** постає вирішальним мотивом, що мобілізує суб'єкт політики на боротьбу за збереження чи зміну певних умов і форми його політичної діяльності. Політичне життя, його закономірності опосередковуються інтересами. Виникнення **І.п.** означає, що становище суб'єкта політики породжує певну політичну мету й вимагає від нього певних дій для досягнення цієї мети. **І.п.** – це основні спонукальні мотиви політичної діяльності, а також те, за рахунок чого суб'єкти політичного процесу – особистості, соціальні групи, класи, партії, рухи, об'єднання – виявляють своє ставлення до матеріального, соціального та духовного життя. Таке ставлення є неоднозначним, а тому **І.п.** класифікують так: індивідуальні, групові, класові, національні, суспільні, державні, партійні, окремих громадських організацій і об'єднань, такі, що виникають стихійно або на основі певних розроблених програм, прогресивні, реакційні, консервативні. Залежно від особливостей певної країни найважливішими **І.п.** можуть стати інтереси класів, націй, національних меншин, окремих соціальних, релігійних, етнічних, демографічних груп (наприклад молоді). Класифікація **І.п.**: загальнодержавний або загальнонаціональний **І.п.**, якщо це переважно однонаціональна країна. У такому типі **І.п.** виражається необхідність держави у зміцненні своїх міжнародних позицій, у розвитку економіки, культури, прав людини тощо. Виразником такого інтересу є система державної влади. Реалізація загальнодержавного **І.п.** підтримується майже всіма прошарками, класами, політичними системами, громадськістю. У загальнодержавному **І.п.** є об'єднуюча засада, здатна інтегрувати зусилля різних громадських сил. Наприклад, для України реалізація такого інтересу проявилася в результатах референдуму про незалежність і поєднала всі політичні сили; **І.п.** різних політичних груп (партій, рухів, парламентських фракцій, політичних клубів, товариств, релігійно-політичних об'єднань, організацій тощо). **І.п.** цього типу виражає прагнення, мету, завдання тієї чи іншої політичної групи. Кожна політична група має власні уявлення про цілі діяльності, про свої можливості та про по-

літику. **І.п.** сил займають “другий поверх” у системі інтересів політичних і повинні узгоджуватися з інтересами загальнонаціональними, у демократичній державі вони є, по суті, диференційованим варіантом цивілізованого обмірковування проблем. При цьому політичні сили, інтереси яких інтегруються у загальнодержавний інтерес, є своєрідною системою взаємоконтролю при безумовному дотриманні законів держави; **І.п.** окремих політичних лідерів. Цей тип інтересу виражає особисте ставлення лідера до цілей і завдань політичної діяльності, характеризує індивідуальне політичне мислення й поведінку лідера. Такий інтерес виражає суб'єктивну сторону політичної діяльності, міру “харизматичності” в діяльності політика. Реалізація індивідуальних інтересів політичних діячів в історії має своїм відображенням багатоваріантні класифікації типів політичного лідерства. Особливо відрізняються в цьому школи фрейдистської орієнтації в політології; **І.п.** у міждержавних відносинах (між двома державами, між блоками або співдружностями держав та ін.). Цей тип **І.п.** виступає як інтеграція державно-національних інтересів різних країн для встановлення цивілізованих відносин. Реалізація міждержавного інтересу неможлива без забезпечення лояльності внутрішньодержавних політичних сил і лідерів. Цим самим інтереси лідерів та угруповань також підпорядковані здійсненню міждержавних **І.п.** Кожен зазначених типів **І.п.** детермінований низкою інтересів, потреб суспільства.

Літ.: Надольний М. І. Інтереси людські / М. І. Надольний // Соціальна філософія : корот. енцикл. слов. / за ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. – К. ; Х. : [б. в.], 1997; Lasswell H. D. Power and Personality / H. D. Lasswell. – N.Y., 1962. – P. 23; Семків О. І. Політологія / О. І. Семків. – Львів : Світ, 1994. – 592 с.; Гелей С. Д. Політологія : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К. : Знання, 1999. – 426 с.; Кириченко М. Г. Основи політології / М. Г. Кириченко. – К. : Либідь, 1995. – 332 с.; Дзюбка І. С. Політична діяльність. – [Б. м., б. р.]. Ткачук Р.Л.

ІНТЕРЕСИ СОЦІАЛЬНІ (від лат. interest – має значення) – реальна причина, рушійний чинник соціальних дій, що формують мотиви і стимули, ідеї та емоції суб'єктів суспільства (індивідів, соціальних груп). Інтереси, як і потреби, є практичним виявленням необхідності. Але **І.с.** безпосередніше,

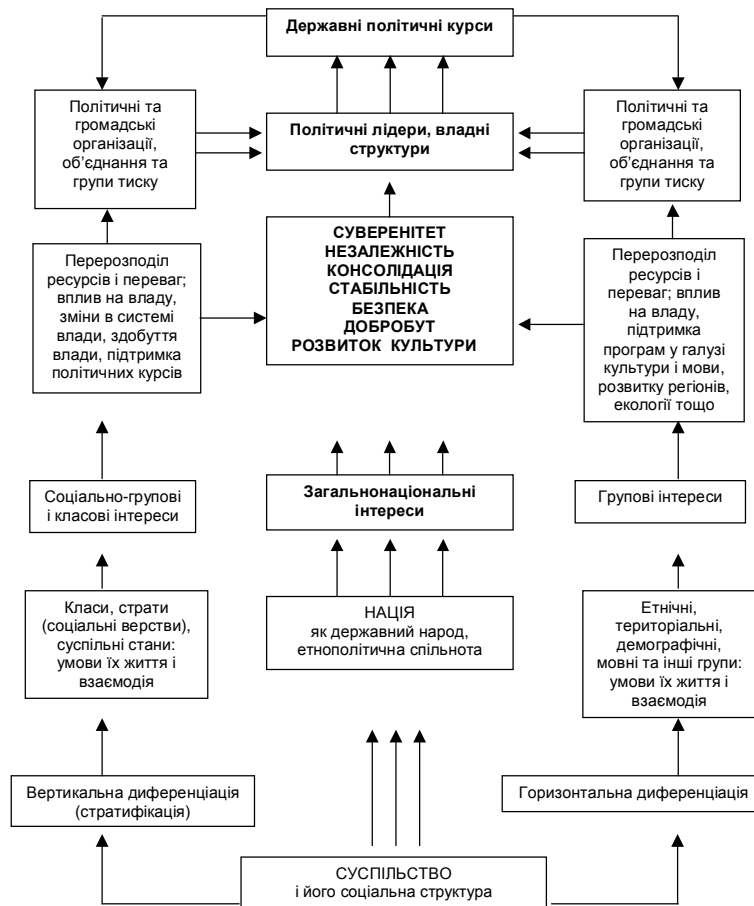
ніж потреби, відображають практичне ставлення людей до умов свого існування, розвитку та визначають зміст подій.

І.с. виступають як об'єктивне ставлення суб'єктів суспільства, що відображає спрямованість позиції і поведінки при обранні чи створенні умов задоволення своїх потреб, для реалізації цілей. **І.с.** можна класифікувати за: *ознаками спільності* (індивідуальні, групові, суспільні); *спрямуванням діяльності* (економічні, політичні, духовні); *характером суб'єкта* (національні, державні, регіональні, партійні); *можливістю здійснення* (реальні, уявні); *відношенням до об'єктивних тенденцій суспільного розвитку* (прогресивні, реакційні, консервативні).

Необхідною ланкою механізму реалізації **І.с.** є спонукання суб'єкта до діяльності (мотиви і стимули). **І.с.** різних верств населення, партій, індивідів у політичній сфері фіксують їх ставлення до умов політичного буття, вимоги до влади створити відповідні умови існування та розвитку. Вимоги щодо створення певних умов існування, змін у системі взаємин між різними верствами та групами в суспільстві, певних політичних дій держави, партій, профспілок, політичних еліт індивідів знаходять відображення в політичних ідеологіях, програмах. У період сталого розвитку суспільства існує певна і відносно стійка структура інтересів різних соціальних груп, окремих індивідів, а також інституційні форми вираження цих інтересів. У нестабільному ж стані суспільної системи, в її кризовий період спостерігається дифузія інтересів, яка зумовлена нестійкістю соціально-економічного і політич-

ного становища суб'єктів. Для забезпечення динамічного розвитку суспільства необхідне врахування всього комплексу соціальних інтересів – інтересів особистості, трудових колективів у державній політиці, класів, націй, народів, соціальних і професійних груп, складної діалектики їх взаємозв'язку. На рисунку схематично відображено вплив різноманітних **І.с.** на формування державної політики.

Інтереси особистості (соціальні) – це усвідомлені індивідом потреби в необхідних для його існування та розвитку матеріальних і духовних життєвих ресурсах (власність, соціальний статус, влада, територія та ін.), які виступають головними мотивами його суспільної діяльності. Міра реалізації цих інтересів визначає соціальний статус, соціальне самопочуття, самооцінку особистості. Базовими інтересами особистості є такі, що пов'язані з її свободою, безпекою, добробутом,

Соціальні інтереси в державній політиці

законністю, справедливістю, мирним життям в умовах демократії. Найбільш сприятливі умови для їх реалізації створюються в демократичних країнах. Знання інтересів особистості для різних соціальних груп та їх урахування є важливим чинником успіху на шляху управління суспільним розвитком. *Інтереси трудових колективів* як спільнот працівників, що отримують заробітну плату, можуть найкраще захищати профспілкові організації. Передумовою цього є самостійність і достатній авторитет профспілкових організацій щодо підприємців, держави і політичних партій, з якими вони можуть укласти політичні угоди і створювати різні форми спілок, але стосовно яких вони повинні зберегти здатність бути незалежними. Інтереси трудового колективу або профспілки представляє уповноважений ними орган. Правильне поєднання загальнонародних, колективних і особистих інтересів є необхідною умовою безперервного зростання виробництва і підвищення суспільного добробуту.

Літ.: *Михненко А. М.* Управління суспільним розвитком. Вступ до спеціальності : навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Система социологического знания* : учеб. пособие / авт.-сост. Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 1995.

Михненко А.М., Щур Н.О.

ІНТРАПРЕНЕРСТВО – стиль управління, який інтегрує ринкові підходи до управління, партнерство з приватним сектором, службове підприємництво, втілення підприємницького духу в діяльності, упровадження механізмів конкуренції, інноваційність і творчість при прийнятті рішень, динамізм у роботі.

Термін **І.** в теорію та практику управління ввів американський дослідник Г.Пінчоту, окресливши ним різновид сучасної компанії, що є самоорганізуючою системою, підрозділи і працівники якої мають надзвичайні, порівняно з традиційними корпоративними структурами, можливості та свободу дій.

Виникнення **І.** обумовлено об'єктивними тенденціями соціально-економічного розвитку суспільства, коли домінуючими стають соціальні аспекти мотивації діяльності людини, що прагне до самостійності та самовираження. Іншою умовою виникнення **І.** стала поява нових технологій, впроваджен-

ня яких прискорюється з метою конкурентних переваг.

На відміну від традиційної структури управління, яка ґрунтується на основі чіткого ієрархічного підпорядкування і дотримання регламентуючих інструкцій, що стримує, блокує нововведення, ігнорує ініціативу, тобто дотримується принципів консерватизму, **І.** продукує творчий пошук, заохочує нові рішення, що в результаті зумовлює ефективний розвиток організації.

Виділяють кілька базових умов розвитку **І.**, серед яких: соціальні – підвищення рівня освіти і самосвідомості; психологічні – прагнення до самостійності, самореалізації; економічні – консерватизм традиційної організації, прискорення науково-технічного прогресу. Умовами для **І.** виступають: а) підприємницька спрямованість: заохочення ідей та пропозицій; система управління та організації передбачає висунення ініціатора ідеї в партнери; б) організаційні можливості: виробничо-технологічні можливості й наявність високих технологій; в) ресурсні можливості: наявність фінансів (можливість комерціалізації ресурсів), кредитів, фондів тощо; людський капітал: професійні кадри, інтелект.

І. у своїй основі містить як позитивні, так і негативні якості. До переваг **І.** належать: організаційно-технологічна допомога при реалізації ідеї, можливість отримання допомоги за умов форс-мажорних обставин, використання досвіду, ділової хватки, принципів маркетингу. Недоліками **І.** виступають бюрократизований, рутинний характер діяльності, що ускладнює впровадження новаторських ідей, обмеження підприємницької діяльності інтрапренера, прагнення до отримання швидкого результату.

Організаційною основою розвитку **І.** виступає гнучка виробнича та управлінська структура підприємства, що легко трансформується з урахуванням нових завдань та підходів; кадрова політика, спрямована на формування персоналу, який володіє найбільшим творчим потенціалом; система мотивації, спрямована на стимулювання новаторства, творчості.

Літ.: *Томилов В. В.* Маркетинг и интрапренерство в системе предпринимательства / В. В. Томилов, А. А. Крупанин, Т. Д. Хакунов. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 1998; *Интрапренерство* : монография / А. Е. Миллер, С. Н. Чуканов. – Омск : [б. и.],

1998; *Становление и развитие интрапренерства на предприятии : монография / Е. В. Макаров, Р. В. Любимов. – Великий Новгород : Новгород. гос. ун-т им. Ярослава Мудрого, 2009.*

Михненко А.М., Пантелейчук І.В.

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА – сукупність взаємопов’язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, спрямованих на створення умов для задоволення інформаційних потреб, реалізації прав громадян і суспільства на основі створення, розвитку, використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, побудованих за допомогою застосування сучасної обчислювальної й комунікаційної техніки. Сутність поняття “інформатизація” як соціального явища та соціальних правовідносин в Україні розкривається у ст. 1 Закону України “Про національну програму інформатизації” від 4 лютого 1998 р. №74/98-ВР.

З появою інформаційного суспільства виникло багато проблем, пов’язаних з його організацією, а саме – розробленням ефективної політики, стратегії й тактики розвитку. Джерелами конкурентної переваги стають не природні, трудові чи фінансові ресурси, а плоди творчої діяльності, тобто інновації, нові знання та технології. Під впливом інновацій відбувається структурний перерозподіл зайнятості населення у бік інформаційної сфери. Інформація набуває статусу четвертого після землі, капіталу та праці фактора економічного відтворення і стає основою всіх виробничих відносин. Головним зовнішнім проявом інформаційного суспільства є інтенсивне насичення всіх його сфер життєдіяльності інформаційними продуктами й інформаційними технологіями. Проте зовнішні прояви інформатизації не можуть відобразити всієї глибини процесів, що відбуваються в суспільстві під впливом поширення кардинального результату науково-технічної революції ХХ ст. – створення комп’ютерно-телекомунікаційних інструментів посилення інтелектуальних можливостей людей та машин. Тому однією з найактуальніших проблем є визначення сутності інформатизації як глобального інноваційного процесу. Виходячи з цього науковці дають визначення, що **І.с.** – це глобальний, загальноцивілізаційний процес активного формування й широкомасштабного використання інформа-

ційних ресурсів. Базою інформатизації став стрімкий розвиток комп’ютерної техніки, електронних комунікацій та інформаційних технологій, що впроваджуються в усі сфери суспільного життя. Під впливом інформатизації в розвинених країнах уже сформовано, а в інших країнах формується інформаційне суспільство.

Останнім часом проведено значну кількість теоретичних та аналітичних досліджень інформаційних моделей суспільства. Перспективи інформатизації обговорювалися на Всесвітньому саміті з питань інформаційного суспільства, який проходив у дві фази в Швейцарії (2003) і Тунісі (2005) за участю делегацій з близько 170 країн світу. Основним документом Саміту стала “Декларація принципів”, у якій глобальним завданням у новому тисячолітті проголошено побудову орієнтованого на інтереси людей, відкритого для всіх і спрямованого на розвиток інформаційного суспільства. Світовою практикою доведено, що перспективний розвиток будь-якої країни в сучасних економічних умовах ґрунтується на засадах формування суспільства інформатизації. Прискорене й ефективне формування сучасного суспільства можливе лише шляхом створення та прогресивного функціонування ринку інформаційних продуктів і послуг як основи отримання, опрацювання й обміну інформаційними ресурсами, підвищення рівня знань та інформаційної культури. Усе це є запорукою прискореного розгортання всіх галузей та секторів економіки, створення позитивного іміджу України, інтеграції її у світовий економічний простір.

Рух до інформаційного суспільства дедалі посилює роль інформації у розв’язанні будь-яких людських проблем. За таких умов отримання нової інформації, збереження і пошук вже створеної, адекватне розуміння і украй необхідне використання інформації стає вже важкою справою, яка вимагає часу, сил і засобів, створення спеціальних структур чи систем, застосування найновішої техніки й технологій в усіх організаціях, установах та закладах. Робота з інформацією сьогодні перетворилася у всебічну й масову справу людей, а сама інформація виступає основним джерелом інтенсифікації і гармонізації суспільного розвитку.

Реалізація проектів Національної програми інформатизації України покликана забезпе-

чити: 1) якісно новий рівень управління державою та суспільством взагалі; 2) сприяння демократизації суспільства та доступність національних і світових інформаційних ресурсів для широкого кола користувачів; 3) зростання якості навчання на всіх рівнях освіти та підвищення кваліфікації; 4) скорочення термінів наукових досліджень і розроблення конкурентоспроможних інформаційно-комунікативних технологій, розширення міжнародної співпраці науковців і нарощування експортного потенціалу країни. Інформатизація покликана забезпечити широкий доступ громадян до накопиченого в суспільстві знання (інформаційних ресурсів), інформаційну захищеність людини з урахуванням інтересів держави. Кінцевою метою дії інформаційних технологій та інформатизації як ресурсу суспільства є оптимізація управління об'єктом, забезпечення найкориснішого ефекту за найменших зусиль. Інформатизація як ресурс суспільства поєднується з його інтелектуалізацією – розвитком соціального інтелекту.

Літ.: *Нейсбит Дж.* Высокая технология, глубокая гуманность: технологии и наши поиски смысла / Дж. Нейсбит. – М.: АСТ Транзиткнига, 2005; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Кобасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – 820 с.; *Тофлер Э.* Революционное богатство / Э. Тофлер. – М.: АТ Москва: Профиздат, 2008; *Тапскотт Д.* Электронно-цифровое общество / Д. Тапскотт. – М.: [б. и.]: 2003. – 436 с.; *Социально-экономические проблемы информационного общества* / под ред. д.э.н., проф. Л. Г. Мельника. – Сумы: ИТД “Университетская книга”, 2005. – 430 с.; *Уэбстер Ф.* Теория информационного общества / Ф. Уэбстер. – М.: Аспект Пресс, 2004; *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2000; *Рубан В.* Інноваційна модель стратегічного розвитку України: методологія і досвід / В. Рубан, О. Чубукова, В. Некрасов // *Економіка України*. – 2003. – № 8. – С. 14-19; *Рубан В. Я.* Информатизация и новая информационная технология в управлении научно-техническим прогрессом / В. Я. Рубан. – К.: Знание, 1990. – 24 с.
Михненко А.М., Якимюк Б.М.

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО – концепція постіндустріального суспільства, нова історична фаза розвитку цивілізації, у якій головними продуктами виробництва є інформація та знання. Основою концепції

постіндустріального суспільства є оцінка нового глобального соціуму, який радикально відрізняється від суспільства, пануючого у світі протягом кількох століть і побудованого на перевагах матеріального виробництва. У цій концепції підкреслюється насамперед втрата керівної ролі матеріального виробництва і розвиток сектора інформаційних продуктів та послуг, інший характер людської діяльності, трансформовані типи ресурсів, залучених у виробничий сектор, а також істотна модифікація традиційної соціальної структури. Нова доктрина збагатила наукові уявлення про глобальне суспільство, виявила цілу низку фундаментальних явищ, які раніше не отримали належного осмислення. Термін **І.с.** вперше було використано в працях М.Махнуп, Т.Умесао, Й.Масуда.

Ідея **І.с.** була сформульована у дослідженнях 60-70 рр. ХХ ст. і характеризувала нову політичну, соціально-економічну, технологічну систему як знаковий еволюційний процес цивілізаційного розвитку. Формування концепції **І.с.** тісно пов'язане з розвитком інформаційних технологій, програмного забезпечення, Інтернету, інформатизацією суспільства тощо. Прикметними рисами **І.с.** є підвищення ролі інформації й знань у житті суспільства, зростання частки інформаційних комунікацій, продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті, створення глобального інформаційного простору, що забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їх потреб в інформаційних продуктах та послугах. Існують різні моделі **І.с.** – американо-англійська, європейська, японська, азійська, індійська, латиноамериканська та ін. Порівняльний аналіз різноманітних моделей і стратегій **І.с.** на регіональному та національному рівнях засвідчує, що процеси інформаційної конвергенції набувають всеохоплюючого характеру, а їхній перебіг відповідає тенденціям розвитку самоорганізованих складних систем. Водночас, чітко окреслюються і численні перешкоди, зумовлені різним рівнем розвитку країн, особливостями національного менталітету, законодавчої бази, історичних традицій.

Термін **І.с.** має розглядатися скоріше як глобальна політична програма, ніж теоретичне поняття. Вважається, що оскільки **І.с.** вима-

гає нових форм активної участі населення в політичних процесах, воно автоматично створює підґрунтя для демократичного розвитку та може призвести до революційних змін не лише в професійній діяльності, а й у повсякденному житті. Шлях до **І.с.** повинен привести як окремі національні держави, так і світове співтовариство загалом до створення конкурентоспроможної в глобальному масштабі економіки, нових робочих місць та розв'язання екологічних проблем. У світовій науковій літературі **І.с.** досить часто характеризується через віднесення до сучасних технологій, що застосовуються у ньому, його створення розглядається як новітня технологічна революція, що характеризується такими інноваційними факторами, як: 1) перехід від окремих механічних, електричних та електро-механічних елементів до електронних систем; 2) мікромініатюризацією всіх електронних елементів; 3) "дігіталізацією" комунікації та інформації; 3) потужним і швидким розвитком у галузі програмного забезпечення. Однак такий технічний опис **І.с.** нічого не говорить про соціальні умови та наслідки цього розвитку, оскільки через результати застосування інформаційних технологій визначає сутність феноменів, що виникли в суспільстві. Більш важливим є усвідомлення того, як нове значення інформації повинне оцінюватися з точки зору суспільства. Розвиток **І.с.** має розглядатися одночасно як результат його природної еволюції, і як наслідок політичної волі самого суспільства. Науковці виокремлюють такі основні сучасні концепції, а саме **І.с.** як: інформаційна економіка; постіндустріальне суспільство; суспільство знань; кінець суспільства масового виробництва. Разом з тим слід констатувати, що спроби напрацювання комплексного підходу в цій сфері ще не привели до створення загальної теорії інформаційної економіки та суспільства. Проте очевидно що нове **І.с.** приводить до змін в самому ядрі сучасного суспільства, ініціює новий спосіб виробництва, коли праця і капітал, характерні для індустріального суспільства, замінюються інформацією та знаннями, які стають головними цінностями. Водночас увага в **І.с.** фокусується на процесі постійного навчання, а однією з важливих особливостей такого суспільства стає віртуальність суб'єктів та об'єктів, здатних за допомогою оперативного отримання й опра-

цювання інформації гнучко реагувати на нові виклики та коливання.

В Україні на сьогодні визначальні засади розвитку **І.с.** сформульовані в Законі України "Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки" від 9 січня 2007 р. № 537-V. Розвиток **І.с.** в Україні та впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в усі сфери суспільного життя і в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування визначається одним з пріоритетних напрямів державної політики. У цьому документі зазначено, що одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, у якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя. Основним завданням розвитку інформаційного суспільства в Україні є сприяння кожній людині на засадах широкого використання сучасних ІКТ можливостей створювати інформацію і знання, користуватися та обмінюватися ними, виробляти товари та надавати послуги, повною мірою реалізуючи свій потенціал, підвищуючи якість свого життя і сприяючи сталому розвитку країни на основі цілей і принципів, проголошених ООН. Закон визначає національну політику, стратегічні цілі, основні напрями, інституційне, організаційне та ресурсне забезпечення розвитку **І.с.**, механізми реалізації основних засад, очікувані результати тощо.

Літ.: *Социально-экономические проблемы информационного общества* / под ред. д.э.н., проф. Л. Г. Мельника. – Сумы : ИТД "Университетская книга", 2005. – 430 с.; *Уэбстер Ф.* Теория информационного общества / Ф. Уэбстер. – М. : Аспект Пресс, 2004; *Кастельс М.* Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004; *Dutton W.* The Politics of Information and Communication Policy : The Information Superhighway / W. Dutton, J. Blumler, N. Garnham et al. // *Information and Communication Technologies. Visions and Realities* ; ed. by William H Dutton. – Oxford : Oxford University Press, 1996; *Макаренко С. А.* Інформаційне суспільство, політика, пра-

во в програмній діяльності ЮНЕСКО : монографія / Є. А. Макаренко. – К. : Наша культура і наука, 2000. – 384 с.; *Гринберг И. А.* Информационная парадигма современной цивилизации : монография / И. А. Гринберг. – СПб. : АТТ, 2000; *Бехманн Г.* Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн ; пер. с нем. А. Ю. Антоновского и др. – 2-е изд. – М. : Логос, 2011. – 248 с.; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

Михненко А.М., Якимюк Б.М.

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ – захищеність людини від негативних інформаційно-психологічних впливів, маніпулювання, дезінформування, які здійснюються шляхом упродовження деструктивної інформації у свідомість або підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності.

Об'єктом **І.-п.б.л.** є духовний, душевний та фізичний комфорт особистості, а також умови та фактори, які забезпечують розвиток усіх сфер життєдіяльності людини.

З огляду на це забезпечення **І.-п.б.л.** передбачає виконання низки умов, зокрема: належний рівень теоретичної та практичної підготовки особистості, за яким досягається захищеність і реалізація її життєво важливих інтересів та гармонійний розвиток; здатність держави створювати умови для гармонійного розвитку й задоволення інформаційних потреб особистості; гарантування використання інформаційного середовища в інтересах особистості; захищеність від різного роду інформаційних небезпек.

Інформаційно-психологічна безпека дає змогу людині сформулювати і, відповідно належно використувати систему адекватного сприйняття реальності й ставлення до оточуючого світу і самої себе, що стає основою для подальшої соціальної поведінки людини. Цей стан забезпечує цілісність людини як активного соціального суб'єкта й надає можливості для розвитку в умовах інформаційної взаємодії з оточуючим світом.

Для особистості головними системотворчими якостями є цілісність (тенденція до стійкості) і розвиток (тенденція до зміни). При руйнуванні цих якостей особистість

перестає існувати як соціальний суб'єкт. Тобто будь-який інформаційно-психологічний вплив на особистість має оцінюватися з позиції збереження чи руйнування її як цілого. Інформаційно-психологічний вплив – такий вплив на індивідуальну або суспільну свідомість інформаційно-психологічними або іншими засобами, що викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність та поведінку. Кінцевою метою інформаційно-психологічного впливу є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям психологічного впливу.

Процес інформаційно-психологічного впливу на емоційну сферу свідомості включає довільне сприйняття та запам'ятовування й характеризується дуже зниженим рівнем усвідомлення про зміст впливу. Типовим прикладом такої моделі є апелювання до відомого джерела, документа, посилання на авторитетного автора тощо. У такому разі слухач сприймає будь-яку інформацію як щось таке, що само собою розуміється. Реакція “аналіз – синтез” виключена.

Рівень ефективності інформаційно-психологічного впливу залежить від:

- змісту матеріалу: його складності, конкретності, суспільної значущості тощо. Напр., чим простіша інформація, тим більше шансів, що дії, на які вона спонукає, можуть виконуватися автоматично, особливо якщо ця інформація не суперечить переконанням об'єкта;

- психічного стану, що характеризується наявністю високого рівня автоматизму відповідної реакції. Страх, пригніченість, апатія сприяють некритичному й неусвідомленому сприйняттю впливу;

- часового інтервалу між впливами й відповідною реакцією: із збільшенням часового інтервалу автоматизм реакції зменшується внаслідок підвищення критичності і розумової активності об'єкта.

Можна виділити такі види психологічного впливу на людину: психогенний, нейролінгвістичний, психоаналітичний, психотропний та психотронний.

Психогенний вплив – це психічний або фізичний вплив явищ та подій на мозок, свідомість людини коли спостерігається порушення вищої нервової діяльності: з'являється відчуття страху та паніки.

Нейролінгвістичний вплив – вид психологічного впливу, що припускає використання спеціальних прийомів, спрямованих на створення позитивної мотивації, психологічної корекції внутрішніх джерел поведінки й світогляду особистості людини. Нейролінгвістичний вплив орієнтований на ідентифікацію й зміну переконань особистості під час впливу на її світоглядні й емоційно-почуттєві стани. Основним об'єктом такого впливу є мозок людини і контрольована ним діяльність. Основним засобом впливу є програми вербального і невербального впливу, що змінюють світогляд, цінності особистості. Психоаналітичний (психокорекційний) вплив являє собою вивчення (аналіз) підсвідомості людини й вплив на нього шляхом, що виключає опір на рівні свідомості (здійснюється у стані гіпнозу). Найбільш зручною є звукова регуляція психіки, за якої словесні навіювання в закодованій формі виводяться на будь-який носій звукової інформації (музику, мову або шум). Напр., людина може слухати музику, у якій міститься схована (не сприймана на свідомому рівні) команда, що впливає на її підсвідомість.

Психотронний вплив (парапсихологічний, екстрасенсорний) – вплив, що може справлятися за допомогою передачі енергії мислення через позачуттєве сприйняття. Досить часто при цьому використовуються технічні засоби, що сприяють посиленню впливу, передачі й контакту з індивідом. Цей вплив на об'єкт може бути пов'язаний з придушенням волі до опору деморалізацією.

Психотропний вплив – вплив на мозок і поведінку особистості шляхом введення в її організм різних препаратів (зокрема фармацевтичних препаратів, запахів), засвоєння яких відбивається на її вищій нервовій діяльності.

Вплив інформаційного простору на особистість справляється у різні **способи**, серед яких слід виділити: дезінформацію, поширення чуток, залякування, емоційне придушення, ініціювання агресивних емоційних станів, маніпулювання.

В Україні забезпечення **І.-п.б.л.** ґрунтується на таких нормативно-правових актах: Конституція України, Закон України “Про інформацію” від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ; Доктрина інформаційної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 8 липня 2009 р. № 514/2009, Закон

України “Про захист персональних даних” від 1 червня 2010 р. № 2297-VI та ін.

У Доктрині інформаційної безпеки України зазначено, що в інформаційній сфері України вирізняються такі життєво важливі інтереси особи: забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації; недопущення несанкціонованого втручання у зміст, процеси обробки, передачі та використання персональних даних; захищеність від негативного інформаційно-психологічного впливу.

На сучасному етапі серед основних реальних та потенційних загроз інформаційній безпеці України можна виділити загрози, які безпосередньо стосуються людини: зовнішні негативні інформаційні впливи на суспільну свідомість через засоби масової інформації, а також мережу Інтернет; інформаційно-психологічний вплив на населення України, у т. ч. на особовий склад військових формувань, з метою послаблення їх готовності до оборони держави та погіршення іміджу військової служби; негативні інформаційні впливи, у т. ч. із застосуванням спеціальних засобів, на індивідуальну та суспільну свідомість; недотримання прав людини і громадянина на отримання інформації, необхідної для захисту їх соціально-економічних прав; поширення в засобах масової інформації невластивих українській культурній традиції цінностей і способу життя, культу насильства, жорстокості, порнографії, зневажливого ставлення до людської і національної гідності.

Згідно з Доктриною інформаційної безпеки України одним з напрямів державної політики у сфері інформаційної безпеки України є інформаційно-психологічний, зокрема забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина, створення сприятливого психологічного клімату в національному інформаційному просторі для утвердження загальнолюдських і національних моральних цінностей.

Літ.: *Доктрина інформаційної безпеки України* : затв. Указом Президента України від 8 лип. 2009 р. № 514/2009; *Петрик В. М.* Соціально-правові основи інформаційної безпеки : навч. посіб. / В. М. Петрик, А. М. Кузьменко, В. В. Остроухов та ін. ; за ред. В. В. Остроухова. – К. : Росава, 2007; *Закон України про захист персональних даних.* – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/

Закон України про інформацію // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650-651; *Тер-Акопов А. А.* Безопасность человека: социальные и правовые основы / А. А. Тер-Акопов. – М. : Норма, 2005; *Ярочкин В. И.* Теория безопасности / В. И. Ярочкин, Я. В. Бузанова. – М. : Академ. Проект : Фонд “Мир”, 2005.

Марутян Р.Р.

ІНФРАСТРУКТУРА СОЦІАЛЬНА (англ. social infrastructure) – комплекс матеріальних об’єктів, громадських суб’єктів та нематеріальних чинників, за допомогою яких забезпечується реалізація і захист прав та свобод громадян, виявлення, задоволення та узгодження потреб та інтересів населення. **І.с.** є однією з трьох підсистем суспільства, яка разом із виробничою та адміністративною інфраструктурою забезпечує суспільний розвиток. До виробничої інфраструктури належать галузі, підприємства та установи господарського типу, які безпосередньо не надають соціальних послуг; до адміністративної інфраструктури – органи державної влади, органи місцевого самоврядування, збройні сили, СБУ та інші державні інституції невиконавчого характеру. Матеріальні об’єкти **І.с.**, які становлять матеріальну основу суспільного добробуту і за допомогою яких безпосередньо задовольняються потреби та інтереси населення, згруповані в певні соціальні галузі таким чином: – об’єкти соціально-вітальної інфраструктури, діяльність яких безпосередньо пов’язана із забезпеченням життя та здоров’я людей (лікувальні, лікувально-профілактичні, оздоровчі, харчові заклади, терцентри соціального обслуговування, будинки-інтернати для ветеранів та інвалідів, продуктові магазини, аптеки, спортивні школи, стадіони, спортивні клуби та ін.); – об’єкти соціально-побутової інфраструктури, які забезпечують обслуговування побутових потреб громадян, створюють відчуття комфорту і безпеки (підприємства житлово-комунальних послуг, перукарні, пральні, хімчистки, майстерні з ремонту взуття, одягу, побутової техніки, СТО, автомийки, центри обслуговування мобільного зв’язку та копіювання, служби охорони та ін.); – об’єкти соціально-економічної інфраструктури, які забезпечують належний рівень товарно-грошового обігу і через які задовольняються економічні потреби населення (промтоварні магазини, торговельні центри,

ринки, страхові та банківські установи, кредитні та акціонерні товариства, фермерські господарства, приватні та сімейні підприємства та ін.);

– об’єкти соціально-освітньої інфраструктури, які сприяють становленню і розвитку особистості, вихованню та інтелектуальному розвитку людей (дошкільні установи, школи, центри позашкільної освіти та виховання, вищі, середні спеціальні та професійно-технічні навчальні заклади, музичні, художні, хореографічні школи, будинки дитячої творчості та ін.);

– об’єкти соціально-культурної інфраструктури, які сприяють культурному розвитку людей, задоволенню їх духовних, дозвіллевих потреб та інтересів (театри, кінотеатри, бібліотеки, цирки, будинки культури, музеї, культові споруди, туристичні агентства, льодові катки, картинні галереї, казино, розважальні центри, дискотеки, салони краси, пункти відеопрокату та ін.);

– об’єкти соціально-комунікаційної інфраструктури, які забезпечують громадянам можливість вільного пересування, сприяють вільному обігу товарів та інформації (система автомобільних та залізничних магістралей, повітряний, водний та міський транспорт, Інтернет, телефонний та мобільний зв’язок, поштова служба, засоби масової інформації: преса, радіо, телебачення та ін.); – об’єкти соціально-правової інфраструктури, які забезпечують захист прав та реалізацію громадянських свобод людей (юридичні консультації, адвокатські контори, громадські приймальні, нотаріальні контори, “юридичні клініки”, відділи РАГС, “гарячі” телефонні лінії та ін.).

Громадськими суб’єктами **І.с.** є різні види громадських об’єднань – за інтересами, за національною, релігійною, статевою, майновою належністю, за політичними уподобаннями, територіальною ознакою. До складу громадських суб’єктів **І.с.** належать: політичні партії, громадські організації, органи самоорганізації населення, професійні і творчі спілки, національно-культурні товариства, релігійні громади, групи інтересів та інші громадські об’єднання.

Нематеріальні чинники **І.с.** – це феномени духовного, культурного світу особистості та суспільства, елементи суспільної свідомості, які впливають на всі сфери життєдіяльності соціуму і визначають принципові засади

його буття. До складу нематеріальних чинників **І.с.** належать: норми права та нормативна база суспільного розвитку, морально-етичні норми, суспільні цінності, ідеали, менталітет, традиції і соціальний капітал. Значення **І.с.** для суспільного розвитку полягає в тому, що завдяки їй люди можуть реалізувати свої різноманітні матеріальні і нематеріальні потреби, захистити права, а органи публічної влади – забезпечувати людиноорієнтоване демократичне управління суспільним розвитком. **І.с.** є важливим показником розвитку суспільства і характеризує можливість соціуму використовувати власний потенціал для підвищення якості життя. Крім цього, найважливішою функцією **І.с.** є забезпечення всебічної взаємодії між соціумом та державою, між громадянами та суспільними інститутами, громадян між собою.

Сучасні процеси трансформації українського суспільства справляють значний, у тому числі негативний, вплив на стан і розвиток матеріальних об'єктів **І.с.** Основними проблемами у сфері функціонування і розвитку цих об'єктів є: роздержавлення більшості об'єктів **І.с.** і втрата у зв'язку з цим можливості безпосереднього впливу органів влади на їх стан і функціонування; нестача бюджетних ресурсів для належного утримання значної частини об'єктів **І.с.**; розшарування населення за доходами і зменшення у зв'язку із цим доступності більшості соціальних послуг для основної маси людей; банкрутство значної частини підприємств, які утримували на своєму балансі об'єкти **І.с.**, з передачею цих об'єктів у державну та комунальну власність, репрофілюванням та продажем; стихійне розміщення та зміна профілю об'єктів **І.с.** без урахування реальних потреб та думки населення; знецінення норм моралі та суспільних цінностей, зниження патріотизму, зростання групового та індивідуального егоїзму; зростання рівня недовіри населення до влади, в результаті чого будь-які, навіть і суспільно корисні реформи гальмуються. За цих умов зростає роль органів влади у забезпеченні рівного доступу населення до соціальних благ та послуг об'єктів **І.с.** Позитивними рисами сучасних тенденцій розвитку **І.с.** можна вважати розширення сфери послуг, значно більшу свободу для заняття підприємницькою діяльністю та самоорганізації населення.

Однією з проблем ефективного використання **І.с.** є також невиправдане применшення ролі нематеріальних чинників у сфері державного управління і владно-громадських відносин. Адже важливу роль у повсякденному бутті соціуму відіграє система цінностей, яка регулює не тільки суспільну, а й міжособистісну взаємодію. Наразі Україна опинилася у нових умовах. Зміна парадигми функціонування суспільства супроводжується зміною ціннісних орієнтацій суспільства. Впровадження демократії, ринку, культурного плюралізму вимагає від особистості та соціуму серйозних трансформацій системи цінностей, які регулюють суспільну взаємодію. Усе це позначається на системі потреб населення та функціонуванні **І.с.**, яка слугує їх задоволенню.

Моральні норми підтримуються суспільною думкою і є важливим елементом групової свідомості, в них закодовані суспільні вимоги та заборони щодо людської поведінки. Ю.Хабермас зазначав: “До моральної точки зору ми наближаємося вже тоді, коли починаємо перевіряти наші максими на сполученість із максимами інших людей. Максимами Кант називав ті більш чи менш тривіальні правила поведінки, відповідно до яких будується звичайна практика індивіда. Правові норми також мають бути морально обґрунтованими і спиратися на моральні традиції та цінності, лише тоді вони вкорінюються у повсякденну практику соціуму. Такі нематеріальні чинники, як моральність, чесність, відвертість, відчуття обов'язку відіграють дедалі більшу роль у соціальній результативності діяльності громадських суб'єктів **І.с.**, зокрема політичних партій, які є основою політичної системи України.

Інтегральним нематеріальним чинником **І.с.**, який поєднує такі складові, як належність до співтовариства, довіру та громадську участь у спільних справах, є соціальний капітал. Він є продуктом співпраці людей у складі різних асоціацій (сім'ї, общини, спілок, трудових колективів, органів влади), а його функція полягає у наданні додаткових ресурсів групі кожному її члену, підвищуючи ефективність індивідуальної та колективної діяльності.

Менталітет виступає інтегральною характеристикою певної культури, в якій відображено своєрідність бачення та розуміння світу її представниками. Для українського мента-

літету характерні інтравертність, індивідуалізм, демократизм, волелюбність, працьовитість, толерантність – саме ці категорії відповідають “викликам” глобалізації і є запорукою ефективного пристосування соціуму до реалій, які швидко змінюються. Тому у своїй діяльності з формування та сприяння розвитку І.с. органи влади мають орієнтуватися не лише на економічну доцільність, але й на морально-етичні та духовні аспекти. Основними стратегічними напрямками і принципами розвитку І.с. в Україні на сучасному етапі державотворення можуть бути: децентралізація управління об’єктами І.с. (на принципі субсидіарності); розумний баланс державної, комунальної та недержавної власності об’єктів І.с. (на принципі їх часткового роздержавлення); розвиток між-регіональної співпраці (на принципах спеціалізації та кооперування); розвиток між-секторної взаємодії (на принципі партнерства між державним, комерційним та некомерційним секторами); регулярне виявлення та оцінка пріоритетних соціальних проблем територіальних громад (на принципах соціальної діагностики та соціального моніторингу); оптимізація структур органів управління та управлінських процедур (на принципах соціальної стандартизації); реалізація органами публічної влади соціально-активної ресурсної стратегії (на принципах

соціального інвестування); сприяння громадській активності і розвитку різних форм самоорганізації населення (на принципах само- і взаємодопомоги); підвищення рівня соціальної культури і освіченості службовців та депутатів усіх рівнів (на принципах персональної та колективної відповідальності за розв’язання соціальних проблем).

Літ.: Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма : пер. с нем. / М. Вебер. – Ивано-Франковск : Ист-Вью, 2002; Глобалізація і безпека розвитку : монографія / Г. Білорус, Д. Лук’яненко та ін. ; кер. авт. кол. і наук. ред. О. Білорус. – К. : КНЕУ, 2002; Гелд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура : пер з англ. / Д. Гелд, Е. МакГрю, Д. Голдблатт, Дж. Перрагон. – К. : Фенікс, 2003; Лосский Н. Условия абсолютного добра: Основы этики; Характер русского народа / Н. Лосский. – М. : Политиздат, 1991; Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління : монографія / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2006; Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С. Бандур, Т. Заяць, В. Куценко та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України Б. Данилишина. – Черкаси : Брама-Україна, 2006; Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм ; пер. с англ. и послесл. Л. Чернышевой. – Минск : Коллегиум, 1992; Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. (Лекции и интервью. Москва, апрель 1989) / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992.

Крупник А.С.

К

КЕРІВНИЦТВО – керівний склад органу влади, до якого входять керівник органу та його заступники. За іншим визначенням – це інструктивний документ, який містить правила виконання чогось, настанови та норми поведінки в певній сфері діяльності.

Керівництво завжди пов'язане з владою. Це феномен, похідний від офіційних формальних відносин, тому має безпосереднє відношення до державного управління.

Керівний склад органу влади, до якого входять керівник органу та його заступники – особи, на які офіційно шляхом призначення (обрання, затвердження) покладено функції керівництва державою. Наділені формально регламентованими правами і обов'язками, зокрема правом ставити юридично владні вимоги і застосовувати засоби дисциплінарного впливу до органів і осіб, які перебувають у його підпорядкуванні по службі. Представляють державу у взаємовідносинах з іншими державами. Основне призначення керівного складу органу влади – забезпечення ефективного функціонування, сталого розвитку держави. Реальний їх вплив на діяльність держави базується на офіційних повноваженнях і особистому авторитеті, організаторських здібностях. Керівний склад органу влади у державному управлінні – посадові особи державного органу або його апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих функцій. Основним критерієм класифікації посад державних службовців є організаційно-правовий рівень органу, який приймає їх на роботу, обсяг і характер компетенції на конкретній посаді, роль і місце посади в структурі державного органу. Статус керівного складу органу влади визначається сукупністю прав і обов'язків посадових осіб, які здійснюють функції керівництва під час виконання ними своїх службових обов'язків.

Інструктивний документ, який містить правила виконання чогось, настанови та норми поведінки в певній сфері діяльності.

За будь-яких форм державного устрою, організації виконавчої влади, типів економічних відносин адміністративне розпорядництво є необхідною складовою функціонування державного управління, навіть більше – без нього воно просто неможливе. Організаційно-розпорядчі (адміністративні) методи полягають у впливі суб'єкта управління на його об'єкт через режим владно-розпорядчих вказівок і організаційно-структурні упорядкування, тобто через *інструктивний документ*.

Інструктивний документ – нормативно-правовий акт, який створюється органами державного управління для встановлення правил, що регулюють організаційні, науково-технічні, технологічні, фінансові та інші спеціальні сторони діяльності та відносин установ, закладів, підприємств, службових осіб. Інструктивний документ повинен містити назву виду документа (інструкція), гриф затвердження, заголовок, дату, індекс, місце видання, текст, підпис, види погодження. Текст інструктивного документа викладається у вказівно-наказовому стилі з формулюваннями типу “необхідно”, “не дозволено”, “слід”. Текст документа має бути стислий, точний, зрозумілий, оскільки він призначений для постійного користування.

Характерними особливостями інструктивного документа є те, що вони:

– проявляються через механізм владної мотивації і залежать від набору організаційних та адміністративних заходів, тобто базуються на притаманних системі управління відносинах влади та підкорення, коли завдання органів управління не обов'язково мають пов'язуватися безпосередньо з інтересами виконавців;

– виражають прямий директивний вплив на систему в цілому та на окремі її елементи -

прямий вплив на об'єкт управління виявляє себе в тому, що суб'єктом визначаються найближча та кінцева мета, завдання управлінського процесу, порядок, терміни його виконання об'єктом, умови виконання завдань у найближчій перспективі тощо;

– дають можливість керівникові за допомогою адміністративних актів приймати однозначні рішення, що не дають змогу виконавцю вибирати варіанти дій;

– визначають обов'язковість актів керівників, невиконання яких розглядається як порушення обов'язків та веде до юридичної відповідальності, зокрема дисциплінарної.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Малиновський В. Я.* Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – Центр сприяння інституційному розвитку державної служби. – К. : [б. в.], 2005; *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 558 с.

Михненко А.М.

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ (англ. classification managerial decisions) – упорядкування державно-управлінських рішень за основними напрямками та формами державного управління. Рішення в системі державного управління дуже різноманітні, багаторівневі та мають різну владну силу. Одні з них формуються на рівні вищих та центральних органів державної влади і спрямовані на вирішення найважливіших проблем держави, інші є проміжними або допоміжними і приймаються на рівні або в межах відповідного апарату. Враховуючи дуже великий спектр дії та різну значимість останніх, на нашу думку, доцільно виділити, що застосовується поняття “державно-управлінські рішення” для певного класу управлінських рішень, на відміну від багатьох інших рішень у системі державного управління, які за своїм масштабом та наслідками ніяк не можна вважати державно-управлінськими і для яких використовуються терміни “управлінські рішення” та “рішення”.

На доцільність такого поділу управлінських рішень вказує й аналогічний поділ політичних рішень відповідно на ключові рішення, від яких залежить життя всього суспільства,

та на звичайні рішення, що стосуються функціонування окремих інститутів і життя невеликих груп, на чому наголошував відомий російський учений Ю.Тихомиров.

Основними ознаками державно-управлінських рішень доцільно вважати такі:

– спрямованість на вирішення проблем державного рівня;

– прийняття вищими або центральними органами державної влади;

– належність до державно-управлінських відносин (є їх складовими елементами);

– оформлення у вигляді законодавчих та інших нормативно-правових актів, політичних рішень (доктрини, стратегії, концепції, державний бюджет), програмно-цільових документів (програм, проектів, сценаріїв, планів), організаційно-розпорядчих рішень (розпоряджень, доручень тощо);

– формування на їх основі державно-управлінських впливів;

– обов'язковість для виконання всіма передбаченими в них особами, підприємствами, організаціями, установами, органами державної влади;

– першочерговість забезпечення необхідними державними ресурсами.

Державно-управлінські рішення можна розглядати і з позиції вчених у галузі права як соціальні акти, в яких відображені впливи державних управлінських органів або посадових осіб на суспільство (об'єкт управління), які необхідні для досягнення поставлених цілей, забезпечення інтересів та задоволення відповідних потреб в управлінні.

Згідно з основними напрямками державного управління доцільно класифікувати державно-управлінські рішення відповідно як державно-управлінські рішення з проблем державного будівництва (державотворення), державно-управлінські рішення з формування державної політики та державно-управлінські рішення з реалізації державної політики.

Аналіз різноманітних державно-управлінських рішень, які застосовуються на різних етапах державного управління, у свою чергу, дає змогу виділити та класифікувати їх за формою на такі основні групи:

– політичні державно-управлінські рішення (доктрини, концепції, стратегії, державні програми та проекти, державний бюджет, інші документи, спрямовані на формування та реалізацію державної політики у різних сферах суспільної життєдіяльності);

– правові державно-управлінські рішення (конституція; конституційні закони та угоди; закони; міжнародні угоди; укази глави держави; постанови парламенту і уряду; розпорядження уряду; накази керівників центральних органів виконавчої влади; положення про органи державної влади та управління; державні та галузеві стандарти тощо); – організаційні (адміністративні) державно-управлінські рішення (розпорядження, доручення, положення, інструкції та інші організаційні й організаційно-координаційні рішення та заходи вищих і центральних органів державної влади).

Такі розмежування та узагальнення (класифікація) державно-управлінських рішень відповідають основним формам державно-управлінської діяльності, а саме: політичній, у розумінні та контексті формування і реалізації державної політики; правовій, за допомогою якої управлінські рішення і дії набувають характеру встановлення та застосування правових норм; організаційній (адміністративній), яка охоплює різноманітні дії, спрямовані на реалізацію оперативних завдань та матеріально-технічних операцій. Ця форма, як правило, асоціюється з адміністративною діяльністю та менеджментом.

Виходячи з масштабу застосування і значимості впливу на різні сфери та галузі державної діяльності, серед форм відповідних державно-управлінських рішень, крім правової та організаційної, доцільно виділити ще організаційно-правову форму. Поширеним прикладом такої форми, наприклад, є програмно-цільова, яка є поєднанням правової та організаційної форм. Вважається, що вона є специфічною організаційно-правовою формою, яка орієнтує ресурси на конкретний результат.

Оскільки процес здійснення державного управління може розглядатися як форма відносно його змісту, то існує також процесуальна форма управління і вона притаманна всім видам державної діяльності. Це т. зв. організаційно-правова форма, яка передбачає обов'язкове введення правових норм шляхом застосування певних організаційних норм, наприклад відповідних регламентів, процедур тощо. Процесуальна форма фактично характерна для всіх державно-управлінських рішень, тому класифікація за нею є недоцільною.

Для порівняння з вищезгаданою класифікацією рішень наведемо іншу, раніше запропо-

новану болгарським філософом М.Марковим, який виділяє такі групи рішень: національні та регіональні, економічні, соціально-політичні, ідеологічні, державно-правові та директивні, глобальні і специфічні, стратегічні і тактичні, цільові, концептуальні, програмні, контрольно-коректуючі, формалізовані й неформалізовані, науково обґрунтовані та емпірично інтуїтивні, рутинні й новаторські. У цій класифікації зроблено акцент не на напрями і форми державно-управлінської діяльності, а на максимально можливе охоплення призначень і видів рішень.

Можливим напрямом подальшого розвитку класифікації державно-управлінських рішень є прив'язка останніх до функцій політиків та державних службовців після їх дихотомії (розподілу ролей влади та апарату).

Літ.: *Авер'янов В. Б.* Державне управління: теорія і практика : монографія / В. Б. Авер'янов, В. В. Цветков, В. М. Шаповал та ін. / ред. В. Б. Авер'янов. – К. : Юрінком Інтер, 1998; *Бакуменко В. Д.* Формування державно-управлінських рішень : проблеми теорії, методології, практики : монографія / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2000; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998.

Бакуменко В.Д.

КЛАСИФІКАЦІЯ НАПРЯМІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ (англ. classification of public administration directions) – упорядкування (систематизація) напрямів державного управління як виду суспільної діяльності. **К.н.д.у.** можна розглядати за такими трьома напрямками: державне будівництво, формування державної політики та її реалізація.

Перший напрям – це державне будівництво, яке охоплює визначення і правове закріплення форми державного правління; політичного режиму; державно-територіального устрою; основних цілей і функцій держави, їх пріоритетності; розподілу повноважень між гілками та вищими органами державної влади; стратегії розвитку держави; структури органів державної влади відповідно до функцій держави та її стратегічних цілей.

Другий напрям – це формування державної політики, яке полягає в розробленні держав-

ної політики з різних напрямів діяльності держави (загальні орієнтири для дій та прийняття рішень); визначенні або коригуванні цілей та функцій органів державної влади, необхідного кадрового забезпечення; програмуванні (формування плану дій); розробленні сценаріїв і графіків досягнення цілей органів державної влади (складу і послідовності завдань, програм, проектів, інших заходів); складанні бюджету (розрахунок обсягу витрат і розподіл ресурсів за роботами, запланованими для досягнення цілей).

Третій напрям – це реалізація державної політики, яка передбачає виконання функцій державного управління (оперативне та тактичне управління) з метою досягнення визначених цілей держави на певному періоді її історичного розвитку.

Усі ці напрями державного управління реалізуються шляхом управлінських впливів, яким передують прийняття управлінських рішень.

Розглянемо найбільш суттєві сфери практичного застосування державно-управлінських рішень за основними напрямками державного управління, при виділенні яких використано низку положень Конституції України. Державно-управлінські рішення за напрямом державного будівництва:

- призначення виборів глави держави, парламенту, органів місцевого самоврядування;
- розподіл повноважень між главою держави, парламентом та урядом;
- призначення референдумів з питань, передбачених конституцією (зокрема про зміну території країни);
- визначення цілей, функцій і стратегії розвитку держави;
- забезпечення організації і порядку діяльності парламенту, визначення статусу його депутатів;
- визначення системи центральних органів виконавчої влади;
- утворення, реорганізація та ліквідація міністерств та інших центральних органів виконавчої влади;
- створення консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб для виконання повноважень глави держави;
- утворення судів;
- утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;

– розроблення засад місцевого самоврядування; спеціальних статусів столиці та інших міст;

– визначення і забезпечення правового режиму державного кордону;

– забезпечення організації і діяльності органів виконавчої влади, основ державної служби, організації державної статистики та інформатизації;

– забезпечення організації і діяльності прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів та установ виконання покарань; основ організації й діяльності адвокатури;

– забезпечення національної безпеки та оборони (затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій силових міністерств; оголошення стану війни й укладення миру; введення воєнного чи надзвичайного стану; загальна або часткова мобілізація; використання військових формувань у разі збройної агресії проти країни; надання військової допомоги та направлення військових підрозділів до інших держав; допуск військових підрозділів інших держав на свою територію; оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації);

– внесення змін до конституції;

– встановлення державних свят;

– визначення порядку використання і захисту державних символів;

– визначення прав і свобод людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основних обов'язків громадянина; громадянства, правосуб'єктності громадян, статусу іноземців та осіб без громадянства; прав корінних народів і національних меншин; порядку застосування мов;

– розроблення засад цивільно-правової відповідальності; визначення діянь, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальності за них.

Державно-управлінські рішення за напрямом формування державної політики:

– розроблення і прийняття програми діяльності уряду;

– розроблення і прийняття державного бюджету;

– розроблення засад зовнішньої та внутрішньої політики, зокрема грошово-кредитної, фінансової, валютної, цінової, інвестиційної, податкової; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту,

шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; охорони здоров'я; освіти; науки; культури; охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; використання морської економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;

- встановлення порядку утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядку випуску та обігу державних цінних паперів, їх видів і типів;
- визначення засад утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;
- розроблення засад регулювання демографічних та міграційних процесів;
- визначення правових засад підприємництва; вилучення об'єктів права приватної власності; затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання;
- встановлення порядку введення державних стандартів.

Державно-управлінські рішення за напрямом реалізації державної політики:

- здійснення першочергових заходів щодо реалізації програми діяльності уряду;
- нормотворча діяльність;
- внесення змін до державного бюджету;
- проведення зовнішньої та внутрішньої політики, зокрема грошово-кредитної, фінансової, валютної, цінової, інвестиційної, податкової; політики в сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; охорони здоров'я; освіти; науки; культури; охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; використання морської економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
- розроблення, прийняття і реалізація національних, державних та регіональних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади;
- надання позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також одержання їх від іноземних

держав, банків і міжнародних фінансових організацій;

- забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності;
- управління об'єктами державної власності;
- створення вільних економічних зон;
- здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- забезпечення громадського порядку, боротьби зі злочинністю.

Літ.: *Авер'янов В. Б.* Державне управління: теорія і практика : монографія / В. Б. Авер'янов, В. В. Цветков, В. М. Шаповал та ін. / ред. В. Б. Авер'янов. – К. : Юрінком Інтер, 1998; *Бакуменко В. Д.* Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики : монографія / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2000; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Конституція України* // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998.

Бакуменко В.Д.

КЛАСИФІКАЦІЯ ЦІЛЕЙ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – поділ усієї множини цілей державного управління на певні підмножини за певним критерієм. Можливі різні способи **К.ц.д.у.** Зокрема, за характером впливу на суспільні процеси можна виділити цілі збереження, функціонування та розвитку. Цілі збереження полягають у забезпеченні цілісності суспільства, стабільного режиму життєдіяльності усіх його сфер, зокрема гарантуванні державного суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності державного кордону, обороноздатності, основ конституційного ладу, громадського порядку тощо. Цілі функціонування передбачають підтримку певного стану суспільства, тобто забезпечення в певних межах основних характеристик усіх його сфер. До таких цілей можна віднести, наприклад, гарантування прав і свобод людини, надання соціальних гарантій, забезпечення певного рівня освіти та медичного обслуговування тощо. Цілі розвитку полягають у забезпеченні переходу суспільства до якісно нового стану, появи нових суспільних характеристик та значної зміни наявних параметрів. Такі цілі передбачають упроваджен-

ня нововведень, зокрема інноваційного характеру, в ті чи інші сфери суспільного життя, що здійснюється шляхом відповідних реформ. Прикладом постановки цілей розвитку є розробка Програми економічних реформ на 2010-2014 роки “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава”.

Слід зазначити, що нерідко цілі державного управління не відповідають потребам, цінностям та очікуванням більшості громадян держави, а для досягнення такої відповідності цілі мають бути: об’єктивно обумовленими та обґрунтованими, тобто випливати з об’єктивних закономірностей і тенденцій суспільного розвитку та діяльності людей, відповідати об’єктивній логіці функціонування того чи іншого явища, процесу, відношення, враховувати форми і механізми останніх; соціально вмотивованими, тобто йти від потреб, запитів та інтересів людей, відповідати їм і викликати таким чином розуміння й підтримку, прагнення втілити намічені цілі в життя; забезпеченими в ресурсному відношенні як з інтелектуального, так і з матеріального боку, а також організаційно, спиратися на право і відповідний рівень розвитку суспільства, в цілому ґрунтуватися на реальному, а не на уявному потенціалі; системно організованими, тобто мати вигляд вибудованого у певній послідовності “дерева” цілей; спиратися і на інтелектуальний багаж, накопичений людством, і на духовні цінності суспільства, культурні традиції народу.

За джерелами виникнення та змістом можна виділити такі взаємопов’язані групи цілей державного управління: суспільно-політичні, що охоплюють комплексний, цілісний, збалансований і якісний розвиток суспільства; соціальні, що відображають вплив суспільно-політичних цілей на соціальну структуру суспільства, взаємовідносини її елементів, стан і рівень соціального життя людей; духовні, пов’язані в одному аспекті зі сприйняттям духовних (культурних) цінностей, якими керується суспільство, а в іншому – з уведенням духовного потенціалу суспільства в реалізацію суспільно-політичних і соціальних цілей; економічні, що характеризують і затверджують систему економічних відносин, які забезпечують матеріальну основу реалізації суспільно-політичних та інших цілей; організаційні, які направлені на

розв’язання організаційних проблем у суб’єктові та об’єктах державного управління, – побудова відповідних функціональних і організаційних структур; інформаційні, які ведуть до забезпечення окреслених цілей необхідною, достовірною та адекватною інформацією.

За термінами досягнення цілі державного управління найчастіше поділяють на три класи: довгострокові (макроцілі), досягнення яких передбачається за п’ять і більше років; середньострокові, що ставляться на період від одного до п’яти років; короткострокові, для яких термін реалізації не перевищує один рік. Довгострокові цілі, як правило, фіксуються у стратегічних документах, наприклад стратегіях, програмах, національних планах та ін., щодо розвитку країни в цілому, окремих сфер або галузей суспільної діяльності. Основним документом, в якому відображаються середньострокові цілі, зазвичай виступає програма діяльності уряду. Натомість державний бюджет та програма соціально-економічного розвитку на поточний рік є типовими прикладами визначення короткострокових цілей.

Виходячи з того, що система цілей державного управління має будуватися у вигляді ієрархічної структури (“дерева” цілей), можлива **К.ц.д.у.** за місцем у такій ієрархії. Її верхівкою є стратегічні цілі, що пов’язані з якістю суспільства, його збереженням або перетворенням. Стратегічні цілі розгортаються в оперативні цілі. Останні фіксують великі блоки цілей, досягнення яких забезпечує досягнення стратегічних цілей. Оперативні розгортаються у поточні й конкретні цілі, реалізація яких забезпечує досягнення других і перших цілей. Стратегічні цілі називають ще головними, а ті, які слугують їх досягненню – забезпечувальними. **К.ц.д.у.** здійснюється також на інших підставах. Наприклад, за обсягом цілі державного управління поділяють на загальні (для усього державного управління) і часткові (для окремих його підсистем, ланок, конкретних елементів), за результатами – на кінцеві й проміжні (етапні) тощо.

Літ.: *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 160 с.; *Методологія державного управління: словниковий довідник* / уклад.: В. Д. Бакуменко, Д. О. Безносенко, С. В. Бутівченко та ін.; за заг. ред. В. І. Лу-

гового, В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Видво НАДУ, 2004. – 196 с.; *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – 4-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2006. – 584 с.; *Цветков В. В.* Державне управління і політика : монографія / В. В. Цветков, В. М. Селіванов, О. В. Скрипнюк. – К. : Абрис, 2006. – 312 с.; *Мельник А. Ф.* Державне управління : підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с.; *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРДУ НАДУ, 2009. – 394 с.

Бакуменко В. Д., Кравченко С. О.

КОДИФІКАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА (від лат. *codex* – книга + *facio* – роблю) – одна з форм систематизації законодавства, правотворча діяльність органів державної влади з радикального кількісно-якісного удосконалення змісту правових норм, пов'язаних між собою загальним предметом правового регулювання, та створення на цій основі нового зведеного, систематизованого (логічно, внутрішньо й зовні погодженого) нормативного акта підвищеного рівня стабільності. У вузькому розумінні **К.з.** – це спосіб якісного упорядкування законодавства, забезпечення його узгодженості та компактності, а також вивільнення нормативного масиву від застарілих норм шляхом підготовки та прийняття нового нормативного акта.

Термін “кодифікація” вперше був введений у науковий обіг англійським юристом і філософом І.Бентамом (XIX ст.), який виступив з ідеєю кодексу міжнародного права.

К.з. здійснюється шляхом: 1) об'єднання в єдиному акті правових норм, що містяться в різних нормативних документах, однак належать до однієї галузі права; 2) удосконалення змісту цих норм; 3) усунення застарілих норм та прогалин у правовому регулюванні системи відповідних відносин.

К.з. має офіційний характер – її здійснюють органи державної влади, що наділені відповідною компетенцією.

Мета К.з. **К.з.** є вищою формою систематизації нормативно-правових актів – діяльності з упорядкування й удосконалення законодавчих та інших нормативно-правових актів, зведення їх в єдину внутрішньо узгоджену систему. Поруч з іншими видами систематизації, такими як інкорпорація та консолі-

дація, **К.з.** не є механічним групуванням або поєднанням окремих нормативних актів, оскільки предметом упорядкування є не лише нормативно-правові акти, а й безпосередньо юридичні норми. Враховуючи, що **К.з.** є різновидом правотворчості – вона забезпечує належне функціонування системи законодавства та системи права в цілому, справляє позитивний вплив на формування інститутів та галузей права.

Крім того, **К.з.** спрямована на критичне переосмислення чинних норм, усунення суперечностей та неузгодженостей між ними. По суті, її результатом має стати новий зведений законодавчий акт стабільного змісту (кодекс, закон, статут), який замінює велику кількість раніше чинних нормативних документів, що регулювали певні суспільні відносини.

Поняття та види кодифікаційного акта. У результаті кодифікаційних робіт утворюється т. зв. кодифікаційний акт – новий за формою та змістом нормативно-правовий акт, який містить упорядковану сукупність взаємозалежних приписів, що регулюють досить широку сферу суспільних відносин (майнові, трудові, шлюбно-сімейні, боротьба із злочинністю тощо).

Найбільш поширеними видами кодифікаційних актів є: конституції, кодекси, основи законодавства, статuti, положення, правила. Кодекс – єдиний зведений, внутрішньо узгоджений нормативний акт, що містить систематизовані норми конкретної галузі (підгалузі або кількох галузей). Він має складну структуру і великий обсяг (Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс, Адміністративний кодекс та ін.).

Основи законодавства – кодифікований акт, що містить концептуальні поняття, цілі й завдання правового регулювання, принципи, які встановлюють основні напрями регулювання певної сфери суспільних відносин. Як правило, такий акт забезпечує зв'язок і узгодженість норм тих чи інших галузей або інститутів права і складається з нетипових норм – норм-цілей, норм-принципів, норм-дефініцій (напр. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р.).

Статут – кодифікаційний акт, що регулює діяльність певних відомств, міністерств, організацій, ту чи іншу сферу управління (напр. Статут залізниць України від 6 квітня 1998 р., Статут підприємства).

Види кодифікації. *За обсягом К.з. поділяються на: загальну; галузеву; міжгалузеву (комплексну); спеціальну (внутрішньогалузеву).*

Загальна **К.з.** передбачає створення зведених кодифікованих актів для основних галузей законодавства. Загальним єдиним кодифікаційним актом конституційного права є Конституція.

Галузева **К.з.** передбачає об'єднання правових норм певної галузі права (Цивільний кодекс, Кримінальний кодекс тощо).

В результаті міжгалузевої **К.з.** відбувається об'єднання правових норм за принципом регулювання значної сукупності суспільних відносин у сфері державної діяльності або галузі господарства (Повітряний кодекс, Кодекс торговельного мореплавства та ін.). Спеціальна (внутрішньогалузева) **К.з.** припускає об'єднання правових норм конкретного інституту або підгалузі права певної галузі (Водний кодекс, Лісовий кодекс та ін.). **К.з.** є важливою формою правотворчості, основним шляхом до подолання множинності нормативних актів, а також прогалин і протиріч у правовому регулюванні.

Літ.: *Проблеми теорії держави і права* : учеб. пособие. – М. : Проспект, 1999. – 504 с.; *Теорія держави і права* : курс лекцій / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 1997. – 776 с.; *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підручник ; пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.; *Кельман М. С.* Загальна теорія держави і права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.

Жданова І.С.

КОМУНІКАЦІЯ НАУКОВА – обмін інформацією з приводу тієї або іншої проблеми, інструменту і результатів дослідження. Вона є необхідною умовою розвитку науки. Для характеристики **К.н.** можна використовувати термін “дискурс” у транскрипції відомого німецького філософа Ю.Хабермаса, який під ним розуміє не довільну розмову, в якій співрозмовники не думають про дотримання правил мовної **К.н.**, а діалог, що ведеться за допомогою аргументів, який дозволяє виявити загальнозначуще, нормативне у висловлюваннях. Це діалог, який досяг певної стадії зрілості. В ідеалі дискурс – це зразок, модель вироблення комунікативної компетентності. Він здійснюється в науковому комунікативному співтоваристві, для якого властиві відкритість і гласність.

К.н. виконує кілька найважливіших функцій: презентація (представлення науковому співтовариству результатів наукового дослідження); експертиза (проведення експертної оцінки якості дослідження і його результатів); кваліфікація (присвоєння авторові або авторам дослідження відповідної кваліфікації); введення в науку (введення в науку проведеного дослідження і його результатів).

К.н. в науці здійснюється обов'язково з приводу чогось. Предмет **К.н.** характеризується інформаційною, мовною формами. З погляду інформаційної форми – це ті або інші знання, отримані суб'єктом **К.н.** у процесі наукового дослідження (узагальнення, аналізу, експерименту тощо). З погляду мови предметом **К.н.** виступають ті або інші тексти (тези, повідомлення, доповіді, дисертації, статті тощо).

Наука, як будь-яка цілеспрямована діяльність, що здійснюється в умовах невизначеності, характеризується цілком визначеними результатами, що є евристичними і не завжди однозначними.

К.н. в науці здійснюється у трьох формах: письмово, усно і через Інтернет. Письмова (текстова) форма наукової комунікації вже згадувалась вище. Усна **К.н.** належить до найбільш давніх видів комунікації. Її переваги в безпосередньому спілкуванні, в її насиченості не тільки раціональною, але й почуттєво-емоційною складовими. Основним недоліком усної **К.н.** є необхідність фізичної присутності комунікатора на місці комунікації. Серед форм усної комунікації найбільш популярними є семінари, конференції і симпозиуми. Семінар (від лат. *seminare* – розсадник) – особлива форма групових занять з якого-небудь предмета або теми за активної участі учнів, слухачів. Між учасниками семінару спостерігаються статусні розбіжності. Серед них виділяються керівник або керівники семінару і рядові учасники. Головне призначення наукового семінару полягає в тому, щоб навчити рядових учасників, ввести їх у ту або іншу наукову проблему, теорію, метод дослідження. Перед його проведенням розробляється програма семінару, визначається його тривалість, число семінарських занять і їхня тематика, що розсилаються учасникам семінару. Учасники семінару знайомляться з програмою, визнача-

ють своє місце в ньому, готують виступи або доповіді.

Керівник семінару на його початку виступає зі вступним словом, у якому вводить учасників у курс справи, визначає план і правила обговорення. Особливість семінару в тому, що рядові його учасники повинні брати активну участь в обговоренні теми під керівництвом ведучого, яким звичайно виступає відомий фахівець за темою семінару. Форми прояву активності учасників можуть бути досить різноманітними. Серед них – виступи, питання, коментарі, доповіді, читання рефератів, дискусії і т. ін.

Найбільш плідно впливають на розвиток творчої активності філософські й методологічні семінари, що сприяють формуванню наукового світогляду, оволодінню досягненнями наукової методології. Варто підкреслити, що в СРСР ці семінари виступали засобами ідеологічної обробки вчених, формування лояльності до суспільної системи, що концентровано виражалось терміном “активна життєва позиція вченого”. У сучасному пострадянському суспільстві завданням цих семінарів є формування активної дослідницької позиції вчених, оволодіння досягненнями науки та можливості їхнього застосування в діяльності наукових колективів. Потрібна і нова форма проведення таких семінарів, не нудна ідеологічна доповідь, а побудована на творчому партнерстві зацікавлена дискусія всіх його учасників.

Конференція (від лат. conferetia – збирати в одне місце) у найбільш загальному вигляді являє собою збори, нараду представників урядів, суспільних, партійних, наукових та ін. організацій для обговорення і вирішення яких-небудь питань. Специфіка конференції як різновиду зборів полягає в тому, що на цих зборах виступають усі внесені до програми. Звичайно для проведення конференції створюється організаційний комітет, що визначає тему або проблему обговорення, складає попередній тематичний план конференції, визначає список запрошених і публікує або розсилає тематику конференції можливим учасникам із пропозицією подати заявки на участь у конференції із зазначенням даних про учасника, назви його повідомлення або доповіді. На підставі отриманих заявок складається програма конференції, у якій вказується час і місце прове-

дення конференції, список учасників і назви їх тем, а також розподіл учасників по секціях конференції.

Процес самої конференції передбачає пленарне засідання, на якому виступають з вітаннями організатори конференції, представники державних і наукових організацій, а також найбільш відомі вчені з доповідями по суті проблеми. Потім проводяться секційні засідання, в яких беруть участь усі інші учасники. У спеціально підготовлених до конференції матеріалах звичайно пропонується проект рекомендацій конференції, у якому звертається увага на найбільш актуальні проблеми наукових досліджень, на організаційні, інформаційні та фінансові проблеми науки. Нерідко в рекомендаціях відображається реакція вчених на ті або інші питання політичного і господарського життя країни. Сформульовані в рекомендаціях пропозиції обговорюються і доповнюються на секціях та виносяться на загальне обговорення на заключному пленарному засіданні конференції, коли підбиваються її підсумки і приймаються рекомендації. Досить часто в структурі конференції застосовують й інші форми **К.н.**: круглі столи, прес-конференції, дискусії тощо, які додають конференції дискусійності, забезпечують свободу висловлювань. Самі конференції досить різноманітні. *За тематичною спрямованістю вони бувають науковими, що присвячуються дослідницьким проблемам; науково-практичними, які спрямовані на дослідницькі та практичні проблеми; теоретико-методологічними, що обговорюють питання теорії і методології.* За тривалістю проведення – тривалими, які відбуваються упродовж кількох днів; короткими, що проводяться протягом одного дня. За способом проведення – реальними, які являють собою реальне засідання учасників; віртуальними, що проводяться в Інтернет.

За публікаціями наукових повідомлень – із попередньою публікацією доповідей і повідомлень у спеціальних збірниках; із публікацією доповідей і повідомлень після її проведення; без публікації доповідей і повідомлень.

Термін “*симпозіум*” (від лат. symposium – бенкет) у стародавніх греків і римлян означав гулянку, що супроводжувалася музикою, розвагами і розмовою. Від конференції симпозіум відрізняється більшою свободою стосовно регламенту, що створює сприятливі умови для творчої імпровізації.

Проведення симпозіумів ефективно, на наш погляд, у двох випадках: по-перше, коли предметом комунікації є дуже цікава і недостатньо досліджена проблема, різноманітні підходи до вирішення якої в науці тільки намічаються, і, по-друге, коли в комунікації беруть участь кілька відомих учених, що мають нові ідеї і потребу в сприятливому неформальному середовищі для їхнього оприлюднення. Останнім часом стає популярною практика проведення майстер-класу. Ця форма наукової комунікації запозичена з художньої комунікації. Особливість її в тому, що вона зводиться до монологу ведучого фахівця і відповіді його на запитання учасників. Як правило, майстер-клас ставить два завдання. Перше зводиться до презентації творчості майстра, ознайомлення з особливостями, методами, прийомами, досягненнями. А друге орієнтоване на оволодіння учасниками деякими аспектами наукової майстерності. Тому форми і методи як презентації, так і навчання тут можуть бути дуже різноманітними, визначаються самим майстром. В останні роки у зв'язку з інтенсивним розвитком Інтернету великого поширення набув Інтернет-**К.н.** Без електронної пошти, електронних архівів і баз даних сучасне наукове дослідження взагалі неможливо уявити. *Інтернет* (від лат. *inter* – між і *net* – мережа) являє собою всесвітню комп'ютерну мережу, що зв'язує між собою її користувачів. Інтернет-простір розвивається як особлива сфера віртуальної науки, як найважливіший її ресурс і унікальний спосіб наукової комунікації. Інтернет є розвинутим соціальним інститутом багатофункціонального призначення. Стосовно науки Інтернет виконує наступні функції, що стрімко розвиваються:

1. Комунікативну функцію, що забезпечує комунікацію між індивідами, співтовариствами, організаціями, а також комунікативну складову всіх інших функцій.
2. Презентаційну функцію, яка дозволяє презентувати інтелектуальний продукт науки, учених, дослідницькі співтовариства у світовому просторі.
3. Функцію просування, що створює умови для просування інтелектуального продукту, дослідників і наукових колективів.
4. Комерційну функцію, яка служить засобом формування національного і міжнародного ринків інтелектуальної продукції, її купівлі-продажу.

5. Довідково-консультаційну функцію, яка є ресурсом інформації про інтелектуальні продукти, дослідження, вчених, наукові видання і засобом пошуку інформації, гігантською довідковою системою.

6. Ресурсну функцію, що виступає як могутнє джерело різноманітної інформації, у тому числі й наукової.

7. Навчальну функцію, яка є засобом дистанційного навчання, одержання твору тими соціальними групами, що не можуть навчатися в реальних ВНЗ (інвалідів, вагітних жінок і жінок з дітьми, що працюють і т.д.).

8. Дослідницьку функцію, що може бути об'єктом та інструментом наукових досліджень. Інтернет підвищує ефективність інформаційно-пошукових методів, контент-аналізу глобальних мереж, дозволяє заявляти про науковий пріоритет і діагностику стану наукових досліджень.

К.н. через Інтернет є одним з найшвидших і зручних способів комунікації. Основною проблемою цієї комунікації є нерівномірність участі в ній різних країн і народів. В одних народів Інтернет є одним із звичних прагматичних засобів макро- і мікрокомунікації, а для інших він видається ще дивовижною іграшкою. Недостатньо розвинута й нормативна база Інтернет-комунікації, що зумовлено значною різноманітністю суб'єктів комунікації, їх ціннісних систем. Спостерігається також когнітивна проблема, яка виражається в тому, що Інтернет-комунікація характеризується різним рівнем комунікативної компетентності її учасників. В.П.Конецька серед найбільш істотних характеристик комунікативної компетентності виділяє: 1) здатність до узагальнення і систематизації багатомірного сприйняття навколишнього середовища, зумовлені соціальним досвідом та об'єктивними можливостями індивіда; 2) здатність до адекватної оцінки "статусу мови" – її "соціальної престижності" (в умовах білінгвізму) і відповідності конкретним соціальним умовам комунікації, що може вимагати певної адаптації щодо партнера і самокорекції; 3) здатність до інтерпретуючої діяльності – розуміння значеннєвої й оцінювальної інформації в конкретній соціальній ситуації.

З погляду інформаційно-довідкової функції Інтернет є принципово новою віртуальною інформаційно-довідковою системою, що вигідно відрізняється від старої інформа-

ційно-довідкової системи, яка являє собою наукові бібліотеки з громіздкими каталогами. Ця система відрізняється високою швидкістю, величезними масштабами. Але вона погано сполучена зі старою системою. Інтернет надто перевантажений сильно забрудненою неякісною інформацією. Проблема інформаційної екології для всесвітньої павутини є дуже гострою. Поки немає способу створення бар'єрів для інформаційних шумів, недостовірної інформації.

Навчальна функція Інтернет для своєї ефективною реалізації вимагає зміни викладацького менталітету, досягнення більшої відкритості, переходу до інтерактивних методів навчання, відмови від викладацького трансляцізму і переходу до інтелектуального партнерства з тими, кого навчають. Нарешті, Інтернет перетворюється у складний об'єкт і могутній засіб наукових досліджень. У даний час немає концепції розвитку світової мережі, яка поєднуватиме в собі стихію з елементами організованості, інтелектуальну демократію і цільове управління. Необхідні серйозні дослідження мережі як системи, інституту, способу комунікації в економічному, політико-правовому, соціальному, психологічному й ментальному аспектах. Ефективність Інтернет у науці як інструменту зумовлена ступенем розвитку інформаційно-пошукових та аналітичних систем, методів контент-аналізу, які поки що дорогі й не можуть застосовуватися у звичайних наукових колективах.

Літ.: *Егоров В. С.* Философия открытого мира 2002 / В. С. Егоров. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т"; Воронеж : Изд-во НПО "МОДЭК"; *Канке В. А.* Основные философские направления и концепции науки : учеб. пособие / В. А. Канке. – М. : Логос, 2004; *Конецкая В. П.* Социология коммуникации : учебник / В. П. Конецкая. – М. : Междунар. ун-т бизнеса и упр., 1997; *Селье Г.* От мечты к открытию: Как стать ученым : пер с англ. / Г. Селье ; общ. ред. М. Н. Кондрашовой и И. С. Хорола ; послесл. М. Г. Ярошевского и И. С. Хорола. – М. : Прогресс, 1987; *Соколов А. Н.* Проблемы научной дискуссии. Логико-гносеологический анализ / А. Н. Соколова ; под ред. В. Н. Боряза. – Л. : Наука, 1980; *Сурмін Ю. П.* Наукові тексти: специфіка, підготовка та презентація : навч.-метод. посіб. / Ю. П. Сурмін. – К. : НАДУ, 2008; *Цехмістрова Г. С.* Основи наукових досліджень : навч. посіб. / Г. С. Цехмістрова. – К. : Видавн. дім "Слово", 2003.

Сурмін Ю.П.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД – особливий орган у ряді держав, єдиною або головною функцією якого є здійснення конституційного нагляду. Вперше був установлений в Австрії у 1920 р., відтоді набув великого поширення у Західній та Східній Європі, а також був прийнятий деякими країнами Азії, Африки і Америки. На відміну від звичайних верховних судів, **К.с.** не входить до системи судів загальної юрисдикції. В одних країнах (РФ) **К.с.** вважається судом особливої категорії і входить відповідно в судову систему, в інших (ФРН, Італія, Румунія, Болгарія, Монголія) – особливим органом контролю, що не належить до судової влади. Члени **К.с.** або обираються парламентом (ФРН, Хорватія), або призначаються главою держави (Кіпр); іноді члени **К.с.** призначаються парламентами та іншими органами влади і юстиції (наприклад в Італії **К.с.** порівну призначається президентом, парламентом і магістратом). Разом із здійсненням конституційного нагляду **К.с.** у різних країнах має право тлумачення конституцій, вирішує питання, чи відповідає конституції діяльність політичних партій, розглядає спори про компетенцію тощо. **К.с.** (на відміну від усіх інших судів) має право відмінити закон або інший нормативний правовий акт, у разі визнання його неконституційним.

К.С. України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, завданням якого є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Його функція полягає у забезпеченні дотримання Конституції гілками влади, захисті прав громадян, у встановленні відповідності вимогам чинної Конституції державних законів, директив, постанов та інших адміністративних нормативних актів, а також міжнародних угод, укладених державною в особі її представників. **К.с.** може визнати ці документи та рішення недійсними, скасувати або зупинити їх дію, якщо визнає їх неконституційними. Статус **К.С.** України визначається ст. 147-153 Конституції України та Законом України "Про Конституційний Суд України" від 16 жовтня 1996 р.

Діяльність **К.С.** України базується на принципах верховенства права, незалежності,

колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повного і всебічного розгляду справ та обгрунтованості винесених ним рішень. **К.С.** України ухвалює рішення та дає висновки у справах щодо: конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їхню обов'язковість; додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених ст. 111 та 151 Конституції України; офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Рішення й висновки **К.С.** України із зазначених питань є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені. Питання про конституційність зазначених нормативних актів розглядаються за зверненнями: Президента України; не менш як 45 народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної ради Автономної Республіки Крим. Закони та інші правові акти за рішенням **К.С.** України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо було порушено встановлену Конституцією України процедуру їх розгляду, ухвалення чи набрання ними чинності. Закони, інші правові акти або їхні окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність від дня ухвалення **К.С.** України рішення про їхню неконституційність. **К.С.** України не має повноважень розглядати питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції. **К.С.** України складається з 18 суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України. Судею **К.С.** України може бути громадянин України, який на день призначен-

ня досяг 40-річного віку, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20 років та володіє державною мовою. Суддя **К.С.** України призначається на 9 років без права бути призначеним на повторний строк. Голова **К.С.** України обирається на спеціальному пленарному засіданні **К.С.** України зі складу суддів **К.С.** України таємним голосуванням лише на один трирічний строк.

Літ.: *Конституція України* зі змінами і доповненнями, Закон № 254к/96 ВВР від 28 черв. 1996 р. – К. : [б. в.], 1996; *Основи конституційного права України* : підручник / за ред. В. В. Копейчикова ; наук. ред. В.С. Ковальський. – Стер. вид. – К. : Юрінком Інтер, 1999; *Шаповал В. М.* Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник / В. М. Шаповал ; М-во освіти і науки України. – К. : Юрінком Інтер, 2008; *Энциклопедический словарь экономики и права.* – [Б. г. ; б. и.], 2005.

Телешун С.О.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ. В Українській РСР конституційний контроль було запроваджено змінами до Конституції УРСР 1978 р. від 24 жовтня 1990 р. Законом України від 3 червня 1992 р. № 2400-ХІІ передбачалося створення в Україні **К.С.У.**

Прийняття чинної Конституції України (р. ХІІ) і ухвалення Закону України “Про Конституційний Суд України” від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР відкрило шлях до запровадження в країні конституційної юрисдикції.

К.С.У. є одним із вищих органів державної влади в Україні. Це не наглядовий і не контролюючий, а юрисдикційний судовий орган, невід'ємна частина єдиної судової влади, спеціалізований, не включений до системи судів загальної юрисдикції, суд для розгляду конституційно-правових спорів.

К.С.У. має правосудну природу та правосудний статус і за характером, принципами і змістом своєї державної діяльності здійснює не нагляд і контроль, а судову владу – конституційне правосуддя у визначеній законом формі конституційного судочинства.

Діяльність **К.С.У.** – важлива передумова зміцнення конституційних основ державності, перетворення Конституції у чинне право, забезпечення дії конституційного принципу поділу влади.

Відповідно до своїх повноважень **К.С.У.** приймає рішення та надає висновки у спра-

вах щодо: конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної ради Автономної Республіки Крим; відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту в межах, визначених ст. 111 та 151 Конституції України; офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Формами звернення до **К.С.У.** є конституційне подання та конституційне звернення. Конституційне подання – це письмове клопотання до **К.С.У.** про визнання правового акта (його окремих положень) неконституційним, про визначення відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157, 158 Конституції України, конституційності міжнародного договору або про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України. Конституційним поданням є також звернення Верховної Ради України про надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту, порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України. Конституційне звернення – це письмове клопотання до **К.С.У.** про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи.

Суб'єктами права на конституційне подання є: Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна рада Автономної Республіки Крим.

Суб'єктами права на конституційне звернення є: громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

Компетенція **К.С.У.** має свої особливості порівняно зі змістом конституційної юрисдикції подібних органів зарубіжних країн.

Тому повноваження **К.С.У.**, як правило, поділяють на дві умовні групи: перша група – традиційні повноваження, тобто такі, що є загальноновизнаними та до певної міри поширеними в європейській практиці конституційного судочинства; друга група – це ті повноваження, які є характерними власне для української практики конституційної юрисдикції. До групи традиційних належать повноваження щодо вирішення питань про конституційність низки правових актів. Однією з особливостей судового конституційного контролю в Україні (на відміну від практики більшості європейських країн) є те, що предметом такого контролю може бути конституційність не тільки нормативних, а й індивідуальних правових актів відповідних органів.

Конституційний Суд створюється зі спеціальною метою обмежувати всі інші органи в довільному розширенні або звуженні меж встановлених законодавцем норм. Фінансування **К.С.У.** передбачається в Державному бюджеті України окремим рядком. **К.С.У.** складається з вісімнадцяти суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів **К.С.У.** Судді **К.С.У.** призначаються строком на дев'ять років без права бути призначеними повторно. Мають наукових консультантів і помічників, які є державними службовцями. Голова **К.С.У.** обирається на спеціальному пленарному засіданні зі складу суддів **К.С.У.** лише на один трирічний строк таємним голосуванням. Голова **К.С.У.** має двох заступників. Організаційне, науково-експертне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності **К.С.У.** здійснює Секретаріат **К.С.У.** на чолі з керівником Секретаріату. У складі **К.С.У.** утворюються колегії суддів для розгляду питань щодо відкриття провадження у справах за конституційними поданнями та конституційними зверненнями. Колегії суддів приймають процесуальну ухвалу про відкриття провадження у справі в **К.С.У.** або про відмову в такому провадженні. За результатами провадження **К.С.У.** дає висновки та приймає рішення, які є обов'язковими до виконання. До рішення чи висновку **К.С.У.** може додаватися окрема думка судді **К.С.У.** Рішення і висновки **К.С.У.** підписуються не пізніше семи днів після прийняття рішення, надання висновку. Ухвали, рішення і виснов-

ки **К.С.У.** разом з окремою думкою суддів **К.С.У.** протягом наступного робочого дня після їх підписання оприлюднюються на офіційному веб-сайті **К.С.У.** та публікуються у “Віснику Конституційного Суду України”. **К.С.У.** розглядає питання щодо конституційності правових актів Верховної Ради України, актів Президента України та правових актів Верховної ради Автономної Республіки Крим про призначення виборів, всеукраїнського референдуму чи місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим. **К.С.У.** розглядає справи і дає висновки щодо конституційності: чинних міжнародних договорів України; міжнародних договорів України, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов’язковість. Питання щодо конституційності чинного міжнародного договору розглядається **К.С.У.** за конституційним поданням Президента України, Кабінету Міністрів України. У разі надання висновків про невідповідність міжнародного договору Конституції України **К.С.У.** у цьому ж провадженні вирішує також питання щодо неконституційності цього договору чи його окремих частин. **К.С.У.** на своїх засіданнях утворює з числа суддів **К.С.У.** постійні та тимчасові комісії. У **К.С.У.** є Архів, Бібліотека та друкований орган “Вісник Конституційного Суду України”.

Літ.: Закон України про Конституційний Суд України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ “Вид-во “Юрид. думка”, 2007; Погорілко В. Ф. Конституційне право України: академічний курс : підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; М-во освіти і науки України, М-во юстиції України. – К. : Правова єдність, 2010. – Т. 2. – 431 с.

Клименко Н.О.

КОНСТИТУЦІЯ – основний закон держави, який закріплює основи державного та суспільного ладу, форми правління і державний устрій, правовий статус особи, принципи виборчої системи, порядок формування і компетенцію основних державних органів. **К.** – важливий інститут демократії. **К.** відіграє важливу роль у житті кожної держави. **К.** має вищу юридичну силу і є основою для всіх нормативно-правових актів країни. Вона регулює базові суспільні відносини і зачіпає практично всі сфери життя суспіль-

ства – політичну, економічну, соціальну та ін. **К.** в сучасному значенні цього визначення є актом, який приймається народом чи від імені народу. Саме ця ознака **К.** є домінуючою в конституційній теорії і практиці. На процес вироблення **К.** впливає система факторів, зокрема економічних, політичних, соціальних, історичних, сила традицій та ін. Сфера конституційного впливу відрізняється всеохопним характером, не притаманним жодному іншому правовому акту. Норми **К.** є основоположними джерелами не тільки конституційного права, але й інших галузей права – цивільного, адміністративного, кримінального та ін. Таким чином, вища юридична сила **К.** визначає її місце в ієрархії правових актів. **К.** є ядром правової системи держави.

Літ.: Акт проголошення незалежності України : прийнятий Верховною Радою України 24 серп. 1991 р. // Відом. Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 38. – Ст. 502; Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем / под общ. ред. Е. В. Кубко. – К. : Юринком, 1997; Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинузи ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Международ. отношения, 1996; Теория держави і права / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. – К. : Юрін-форм, 1995.

Михненко А.М., Руснак О.В.

КОНСТРУКТИВІЗМ (англ. Constructivism) – політична теорія, яка стверджує, що особистість і інтереси політичних акторів не є “даністю”, а навпаки, вони постійно формуються і реформуються в складному процесі соціальної взаємодії. За твердженням представників **К.** (А.Вендт, А.Шютц, П.Бергер, Т.Лукман) не існує універсальних, раз і назавжди зафіксованих понять, норм, інститутів. Конструктивісти вважають, що світ постійно змінюється, і саме зміна людських уявлень є причиною таких реально-структурних трансформацій. На думку вчених-конструктивістів, структура міжнародних відносин та моделі поведінки їх акторів визначаються не інтересами, не владою, а знаннями (про міжнародні відносини), перцепціями (себе та інших – ідентичностями), баченнями (історичних перспектив). Для конструктивістів суверенітет – це не якась об’єктивно існуюча даність, це норма, що підтримується вірою (як і звичкою) в неї більшістю учасників світополітичного процесу. Відтак,

за конструктивістами, світ реальної міжнародної політики є результатом об'єктивної певних уявлень про неї. Відповідно й державний суверенітет є узвичасним, унормованим, інституціоналізованим уявленням про нього ключових акторів світової політики. В разі зміни їх уявлень змінюється й суверенітет у його об'єктивному нормативно-інституційному втіленні.

К. свідомо відокремлює себе від раціоналістських концепцій, таких як теорія економіки, теорія реалізму, інтерговернменталізм і теорія раціонального вибору, яким він дорікає за аналіз подій винятково в матеріалістичних і утилітарних термінах. Дану теорію критикують за те, що її гіпотези не піддалися емпіричному аналізу й за те, що її представники від початку не схильні визнавати заперечення щодо своїх постулатів. Заслуга **К.** полягає в тому, що він зумів повернути тематику європейських досліджень у бік аналізу ролі ідей, впливу переконань, домінуючих дискурсів і процесу комунікації, які в даному випадку розглядаються не як вторинні явища.

Літ.: *Кэрролл С. Дж.* Тендерная реконструкция политических систем / С. Дж. Кэрролл, Л. М. Зерилли. – СПб. : [б. и.], 2004; *Кочетов Э.* Европейский Союз – Россия: конструктивизм больших идей и прагматизм реальных событий в единой гуманитарной сборке / Эрнест Кочетов. Выступление на форуме “Вместе в будущее – Форум гражданского сотрудничества Европейского Союза и России” (Финляндия, г. Лахти, 17-18.11.2006, Россия, Санкт-Петербург, 19-20.11.2006). – [Б. г. : б. и.].

Розпутьенко І.В.

КОНТРЕЛИТА (від лат. contra – проти, eligo – вибираю і фр. elite – краще, відбірне, вибране) – соціальний тип, який за всіма параметрами здатний виконувати в суспільстві функції еліти, але явно відчужений соціально-політичними або економічними обмеженнями від такої можливості; опозиційна щодо панівної еліти соціальна група, яка виборює право на входження в еліту або створення нової еліти.

Згідно з теорією “циркуляції еліт” італійського науковця В.Парето структура суспільства складається з трьох основних груп – еліти (найпродуктивніші та найздібніші в різних сферах діяльності особи, які отримали найвищий індекс у своїй діяльності), **К.** (потенційна еліта – особи, які за своїми пси-

хологічними якостями могли б стати елітою, але не стали через своє соціальне (природжене) становище та різноманітні бар'єри, які існують у суспільстві) та нееліти (маса – особи, які не володіють ні суб'єктивними, ні об'єктивними можливостями ввійти до складу еліти). Оскільки еліта не є незмінною, а перебуває в постійній трансформації, то коли **К.** досягає певних показників у своєму розвитку, вона посідає місце правлячої еліти, а колишня правляча еліта, втрапивши свої кращі якості, переходить у нееліту. На думку В.Парето та його послідовників (Г.Моска, Р.Міхельс), зміна еліт дозволяє зберегти соціальну рівновагу, тому що забезпечує прихід до влади еліт, які володіють якостями, затребуваними суспільною ситуацією в кожній конкретній історичній епосі. Поновлення еліти може здійснюватися у двох формах: поступальній (вибори й рекрутування у свої ряди представників **К.**) і обвальній (революції і перевороти). Незадоволення мас своїм соціальним становищем та соціальною системою в цілому **К.** використовує для повалення правлячої еліти.

Припинення процесу циркуляції еліт призводить до катастрофічних наслідків для правлячої еліти (її повної деградації) і значного збільшення пропорції людей, які володіють елітними якостями серед нижчих верств суспільства – які формують **К.**, що починає вести боротьбу за владу з панівною елітою і привертає на свій бік народ для досягнення власних цілей.

Головною метою діяльності **К.** є відвоювання влади у панівної еліти, а також реалізація певної політичної доктрини, програми; модернізація курсу державного управління у вигідному для них напрямі та ін. Для підтвердження власних намірів **К.** пропонує суспільству нові схеми державного управління та нові моделі поведінки в процесі досягнення та реалізації державної влади.

Функціями **К.** є висловлення соціального невдоволення існуючим станом справ і критика владних структур; здійснення соціально-економічних перетворень та політичного оновлення суспільства; участь у законотворючому процесі, внесення коректив у здійснення державного управління та ін.

Методи і засоби дій, до яких вдається **К.**, включають широкий спектр засобів: пропаганда своїх цілей та ідеологічна боротьба зі своїми супротивниками у засобах масової

інформації, формування громадської думки, створення політичних партій і участь у виборах, боротьба всередині державних органів, створення груп тиску. **К.** може бути поміркованою й радикальною, конструктивною і деструктивною.

Стосовно державно-управлінської **К.** варто зазначити, що її утворюють державно-управлінські та політичні функціонери або певна їх частина, яка прагне послабити владу панівної еліти і перебрати на себе частину її функцій – лідери і найбільш впливові особи з опозиційних політичних кіл, партій і громадських рухів, опоненти офіційного курсу з фінансово-промислових і комерційних сфер, критично налаштовані найавторитетніші представники творчої інтелігенції, учені, військові тощо. Однак можливе також виникнення ситуації, коли **К.** репрезентує соціальна група, яка не входить до складу панівних сил і не прагне увійти в нову еліту, а має на меті лише позбавити існуючу еліту політичної влади і створити нову, прогресивнішу групу добірних сил для оптимального здійснення влади.

За ставленням **К.** до існуючої влади можна виділити два її види: системну та позасистемну. Системна **К.** не антагоністична до існуючої влади й відіграє конструктивну, а іноді й провідну роль у вирішенні державних проблем. Позасистемна **К.** – це опозиція, яка володіє всіма характерними рисами еліти, але не має прямого доступу до владно-управлінських функцій і не бажає інтегруватися в існуючу систему. Якщо контрелітна група володіє іманентною ідеологією, власним розумінням стратегії, вона не входить до влади, навіть якщо її запросять. Як правило, тип функціонування **К.** в суспільстві визначається політичною системою: у парламентських республіках роль **К.** відіграють люди, не інституційовані в систему державного управління; у президентських – функції **К.** виконують керівники парламентських політичних партій, які є структурними елементами політичної системи.

Згідно з однією з моделей трансформації суспільства та елітних груп, у 80-90-х рр. XX ст. господарсько-управлінська еліта фактично формувала та направляла владу. Коли політичні рамки виявилися вузькими, господарська еліта у своїй боротьбі проти партokratів використовувала **К.** (інтелігенція, маргінальні прошарки), яка і зруйнувала вищу

політичну номенклатуру й привела до влади економічні еліти та номенклатуру другого ешелону, частково злившись із ними або асимілювавшись у них.

Наявність **К.** – важлива ознака та один з основних критеріїв демократичності режиму. Це важливе внутрішнє джерело розвитку еліти, конструктивний фактор, що не дає змоги правлячій еліті перетворитися на олігархічну групу. В демократичному суспільстві еліта і **К.** не можуть існувати одна без одної, вони є діалектичною єдністю двох протилежностей, через розв'язання суперечностей між якими і відбувається розвиток системи в цілому. Власне, демократичні країни тим і відрізняються від недемократичних, що в них за відкритою, прозорою процедурою відбувається постійна зміна влади на підставі конкуренції ідей та еліт. Згода мас із владою еліт необхідна для функціонування будь-якої політичної системи. Без неї еліти не могли б встановити свою владу. Згода може бути активною або пасивною, але вона завжди є останньою підставою для панування еліт. Тому було б помилкою вважати, що політичні системи рухаються лише волею еліт, тоді як маси відіграють в них другорядну роль. Їх активна або пасивна участь настільки важлива, що політична боротьба між елітою і тими, хто прагне увійти до неї, тобто **К.**, значною мірою спрямована на завоювання волі мас.

В організаційному аспекті **К.** повинна поєднувати в собі елементи масового руху низів та інтелектуального ядра, представленого вихідцями з панівного класу. **К.** повинна забезпечити внутрішню циркуляцію елементів, що забезпечує заповнення керівних позицій найталановитішими і працездатними представниками з різних верств суспільства. Прихід до влади **К.** найбільшою мірою залежить від умілого поєднання політичного прагматизму і принциповості її політичної програми.

Процес формування цивілізованого механізму ротації правлячої еліти і **К.** в межах державного управління, органів державної влади і в громадянському суспільстві загалом у сучасних умовах є досить складним та суперечливим, є перспективою майбутнього. Функціонування легітимної **К.** в умовах багатопартійної є головним критерієм і наслідком розвитку демократичної політичної системи.

Лит.: *Еліта*, псевдоеліта, контреліта // Перехід – IV. – 1999. – № 1; *Іванова Н. Ю.* Контреліта / Н. Ю. Іванова // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Кривчук І.* Проблемы функционирования оппозиции и контрэллит в современном политическом процессе (обзор литературы) / И. Кривчук // Власть. – 2009. – № 7; *Крюков О. І.* Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : монографія / О. І. Крюков ; за наук. ред. Е. А. Афоніна. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Парето В.* Компендиум по общей социологии / В. Парето. – М. : Издат. дом ГУ ВШЭ, 2007; *Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації* / Е. А. Афонін, Ю. С. Ганжуров, О. І. Крюков та ін. – К. : Парлам. вид-во, 2008. – 416 с.; *Полохало В.* Правляча еліта і контреліти в сучасній Україні // Політ. думка. – 1992. – № 1; *Полохало В.* Правляча еліта та контреліта в сучасній Україні // Демократія в Україні. Минуле і майбутнє. – К. : [б., в.], 1993.

Шеломовська О.М.

КОНТРОЛЬ СУСПІЛЬНИЙ – механізм регуляції поведінки людей (груп, колективів, організацій, суспільства загалом), спрямований на те, щоб домогтися неухильного виконання суспільними інститутами, соціальними групами та окремими громадянами правових і етичних норм, законів, що регулюють суспільні відносини, забезпечити соціальний захист індивідів, їх прав з урахуванням соціальної справедливості, дотримання ними нормативних та етичних обмежень. **К.с.** є необхідною умовою ефективного функціонування суспільства, всіх його сфер, колективів, організацій. **К.с.** передбачає підвищену соціальну активність громадян, розвиток суспільного самоврядування. Найбільш ефективний в умовах громадянського суспільства, в якому вільно розвиваються публічне життя, суспільні рухи, партії. **К.с.** сприяє обмеженню надмірної централізації влади, взаємодії між більшістю й меншістю, відіграє значну роль у наданні стійкості суспільній системі, у реалізації в ній позитивних змін, сприяє соціалізації особистості, засвоєнню нею суспільних норм і цінностей, виробленню у громадян високої відповідальності, формуванню у них здібності до самоконтролю.

Ефективний **К.с.** – важливий елемент будь-якої демократичної системи, оскільки може

існувати лише в демократичних країнах, коли держава забезпечує базовий рівень громадянських і політичних прав (право на свободу та особисту недоторканність; свободу думки, совісті та релігії; свободу поглядів та самовираження; право на справедливий судовий розгляд). У Радянському Союзі теж існувала надзвичайно розгалужена система так званого народного контролю – поєднання державного та громадського контролю “трудожущих” на підприємствах, в установах і організаціях, який здійснювали комітети народного контролю, але це була формальна та показова процедура. Підтвердженням цього є правозахисний рух у Радянському Союзі, зокрема діяльність Української Гельсінської Групи, утвореної в 1976 р. у Києві. Навіть те, що група діяла на легальній основі (дотримуючись тогочасної Конституції і законів) і відкрито декларувала свою мету – стежити за дотриманням прав людини в УРСР, – не убезпечило її учасників від репресій чи вимушеної еміграції.

Найважливіше для **К.с.** – це інформація, а саме: збирання та оприлюднення інформації про роботу органів влади і місцевого самоврядування.

Право знати (право на інформацію) – це норма, закріплена у міжнародних правових документах, тому її зобов'язані дотримуватися та виконувати всі країни, які ратифікували такі документи або в яких існує національне законодавство про свободу інформації. Крім міжнародних норм та принципів, в Україні існує достатньо розвинуте національне законодавство про свободу інформації. Насамперед, це Конституція України, де у ст. 34 прописано, що “кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір”. Ця стаття Конституції є для громадян України основною правовою підставою для здійснення контролю за владою, тобто збирання та оприлюднення інформації про її роботу. Натомість Закон України “Про інформацію” деталізує це право: “Всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій” (ст. 9). “Право на інформа-

цію забезпечується обов'язком органів державної влади, а також органів місцевого і регіонального самоврядування інформувати про свою діяльність та прийняття рішень” (ст. 10). “Ніхто не може обмежувати права особи у виборі форм і джерел одержання інформації, за винятком випадків, передбачених законом (ст. 45)”.

Літ.: *Управління суспільним розвитком: словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; Путівник з громадського контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування / за ред. О. Неберікута. – Львів : Дизайн-студія “Папуга”, 2009. – 84 с.*

Михненко А.М.

КОНФЛІКТ МІЖЕТНІЧНИЙ – специфічна ситуація у відносинах між етнічними спільнотами, її частинами або ж її окремими представниками, змістом якої є змагання учасників цих відносин за відповідні ніші у суспільному житті поліетнічної країни й у ході якого окреслюється протилежність інтересів та застосовуються будь-які засоби для реалізації цих інтересів та утвердження своєї етнічності в етнонаціональній структурі країни проживання.

К.м. відбувається в процесі міжетнічної взаємодії на рівні “більшість – меншість” (або ж меншості, меншини) чи на рівні “меншість – меншість”. У першому випадку можна говорити про макрорівень, оскільки тут задіяний рівень національний (мається на увазі принаймні один компонент – більшість, яка, як правило, покриває всю територію країни), а в другому – про мікрорівень (або ж про меншинний рівень).

Практика міжетнічних відносин свідчить, що конфлікт на рівні “більшість – меншість” зазвичай розуміється як конфлікт між меншістю і владою, оскільки більшість у свідомості меншинних груп ототожнюється з владою. І дійсно, практично в усіх поліетнічних країнах представники більшості домінують у владних структурах. Щоправда, ця теза не цілком адекватно відтворює ситуацію в країнах, які свого часу входили до складу більших етнополітичних утворень (у державах, наприклад, СРСР чи соціалістичної Югославії). Так, скажімо, в Україні у владних структурах досить вагомо був (і до цього часу залишається) представлений суто російський або зрусифікований компонент.

Тому в нашій країні претензії меншинних груп до влади, за окремими винятками, не артикулюються на етнічній основі, як, приміром, у Сполучених Штатах. Там виступи національних меншин проти влади на різних історичних етапах були водночас виступами проти англосаксонської більшості, оскільки владні структури були, як правило, представлені англосаксонцями.

У різні періоди історії поліетнічних країн світу фіксується чимало таких ситуацій у міжетнічній взаємодії, які можна визначати як **К.м.** Найпершими прикладами його в історії США були сутички між білим і афроамериканським населенням упродовж століть; до таких конфліктів можна віднести й гострі ситуації у відносинах між поляками і українцями у XVIII-XIX ст.; у різноманітних формах отримувала вияв ціла хвиля міжетнічних конфліктів (1960-1970) у Сполучених Штатах Америки, Канаді, поліетнічних країнах Європи. Типові приклади міжетнічного конфлікту дають відносини між англоканадською і франкоканадською частинами Канади; між валлійською і фламандською общинами Бельгії; між каталонською або ж баскською провінціями і центральною Іспанією (переважно на рівні провінція – центральна влада) тощо.

На території колишнього Радянського Союзу низка міжетнічних конфліктів мала місце наприкінці 1970-1980 рр. (починаючи з Комі-Перм'яцького національного округу в 1979 р. і продовжуючи Казахстаном, Узбекистаном та іншими колишніми радянськими союзними і автономними республіками, а також автономними областями та національними районами Російської Федерації). Гострі протистояння між росіянами і кримськими татарами виникали, коли було зроблено спроби встановлення релігійних символів (православних).

Найважливішими чинниками, які можуть стимулювати виникнення і розвиток **К.м.**, можна вважати такі: соціальні; політичні; культурні; психологічні; релігійні; ті, що перебувають у сфері управління та відносин регіональної й центральної влади; суто етнічні, які базуються на стереотипах (уявленнях) представників різних спільнот один про одного. Найпотужніше силове поле мають соціальні чинники, оскільки представники етнічних спільнот є, як правило, найбільш занедбаними в соціальному плані,

потерпаючи від низького рівня життя, високого рівня безробіття, низького рівня освіти, обмежених можливостей доступу до соціальних благ це стосується наприклад, ромів, гагаузів, румунів, кримських татар тощо). Винятки у цьому контексті становлять росіяни та євреї, соціальний статус яких вищий за представників титульної нації – українців. Це дає дослідникам підстави визначати **К.м.** як особливий вид конфлікту соціального.

Оглядаючи причини **К.м.**, можна зробити узагальнюючий висновок, що глобальною причиною конфліктів є змагання соціальних груп (а етнічна спільнота є одним із її різновидів) за здобуття гідних ніш у процесі суспільного розвитку країни.

Застосування певних підходів до регулювання **К.м.** значною мірою залежить від форми його вияву. Серед можливих форм вияву конфлікту, що їх слід назвати конкретними, хоча ці форми вияву конфлікту можна розглядати як форми поведінки (більш широкої діяльності) акторів у **К.м.**, найчастіше виділяють такі: 1) неприйняття меншістю цінностей, які сповідує й проголошує більшість; 2) відмова під різними приводами виконувати рішення центральної влади; 3) протистояння між більшістю і меншістю з приводу принципових засад етнополітики держави (наприклад відмови в наданні громадянства; заборони на професії; заходи, які спричиняють зміни в етнічному складі тих чи тих регіонів тощо); 4) вияви неповаги, вандалізму до культурних й історичних святинь тієї чи іншої етнічної спільноти (як правило, на рівні стосунків “меншість – меншість”); 5) виштовхування представниками однієї національності представників іншої із престижних бізнесових ніш; 6) ксенофобія тощо.

З огляду на те, що конкретні форми вияву конфлікту можна класифікувати і як форми поведінки дійових осіб **К.м.**, є підстави виділити три основні форми вияву конфлікту (очевидно, за характером дій акторів конфлікту) є: 1) стихійні конфлікти – стихійні зіткнення масового характеру (таких на території колишнього Радянського Союзу було чимало – Алма-Ата, Нагірний Карабах, Сумгаїт тощо); 2) організовані конфлікти (вони виростили з першої форми – чеченська війна, військові дії в Придністров’ї); 3) наростання міжетнічної (міжнаціональної) напруженості, агрегація етнічних (націо-

нальних) почуттів, однак без стихійних насильницьких дій (мітинги, демонстрації, голосування – у Прибалтиці).

Структуру К.м. можна представити таким чином: етнічне дистанціювання (свідоме чи неусвідомлюване несприйняття етнокультурних й етнопсихологічних відмінностей інших етнічних спільнот); етнічна неприязнь; етнічна ворожість; етнічна напруженість; етнічна конфронтація; етнічний антагонізм.

Етнічне дистанціювання (етнокультурна дистанція) визначається етнічними характеристиками індивідуума чи всієї спільноти, які вирізняють їх з-поміж інших.

Етнічна неприязнь може вважатися власне початковою стадією міжетнічного конфлікту. Етнічна неприязнь, як і кожне явище міжетнічної взаємодії, зумовлюється цілою низкою факторів. В її основі лежить несприйняття людей з відмінною від своєї культурою, ментальністю.

Етнічна ворожість є концентрованим вираженням етнічної неприязні, яка має чітко визначений об’єкт, на якому фокусується негативне ставлення представників інших спільнот. Зазвичай таке негативне ставлення формується цілеспрямовано через засоби інформації. Такі випадки фіксуються щодо євреїв, кримських татар, ромів, а ще більшою мірою до іммігрантів – вихідців з країн Африки, Південно-Східної Азії, арабів та ін.

Етнічна напруженість є комплексним феноменом, що формується під впливом різних факторів, але передовсім соціальних і політичних. Етнічна напруженість на відміну від етнічної неприязні й етнічної ворожості, які, як правило, є ознакою міжетнічної взаємодії на індивідуальному рівні, виявляється на груповому (колективному) рівні міжетнічної взаємодії, оскільки вона охоплює певну частину спільнот. Тут вже йдеться про групові інтереси й змагання за їх задоволення. Власне, вже на цьому етапі можна говорити про боротьбу за соціальні, економічні, політичні й культурні ніші в суспільному розвитку поліетнічної держави.

Етнічна конфронтація є тим компонентом **К.м.**, який реалізується у протиставленні інтересів однієї етнічної спільноти іншій або ж на рівні більшості і меншості й у прагненні вирішити проблемні питання за власними сценаріями. Як стадія розвитку **К.м.**

етнічна конфронтація стимулює його ескалацію й спонукає учасників конфлікту до рішучих дій у вирішенні проблем, які стали предметом **К.м.**

Найвищою точкою в структурі **К.м.** є етнічний антагонізм, який виростає з етнічної напруженості та конфронтації й характеризується жорстоким змаганням за престижні ніші в суспільному житті поліетнічної країни. Етнічний антагонізм, власне, завершує формування структури **К.м.** Дослідники цієї проблеми привертають увагу до домінуючої ролі економічних факторів в ескалації етнічного антагонізму.

Оскільки міжетнічні конфлікти реалізуються на двох рівнях: 1) більшість – меншість і, як правило, влада – етнічні спільноти; 2) меншість – меншість, то й система запобігання їм має формуватися з урахуванням цих особливостей. Однак є загальні умови, які визначають можливості попередження міжетнічних конфліктів та їх вирішення. До таких передовсім належить існування ефективної законодавчої бази, яка передбачає наявність концепції етнонаціонального розвитку, законів та нормативних актів. Питання законодавчої бази етнонаціонального розвитку, яка передбачає й умови запобігання та розв'язання міжетнічних конфліктів, актуальні й для України. Зрештою, законодавство є чи не найдієвішим механізмом інституціоналізації **К.м.**, найпершим і найнеобхіднішим елементом процедури врегулювання відносин сторін, які перебувають у протиборстві. Іншим важливим моментом запобігання конфліктним ситуаціям є формування системи толерантності у міжетнічній взаємодії. Ця система включає цілу низку заходів, зокрема тих, що передбачають поглиблення інформованості про сторони, які взаємодіють (шляхом видання літератури з історії та культури етнічних спільнот, включення предметів та курсів з історії та культури спільнот до навчальних планів у школах і вищих навчальних закладах; проведення спільних багатоетнічних акцій на всеукраїнському та регіональному рівнях тощо).

Літ.: Арбеніна В. Л. Етносоціологія : навч. посіб. / В. Л. Арбеніна ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Вид. 2-ге, доповн. і перероб. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007; *Етносоціологія: терміни та поняття* : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та ін. ; КНУ ім. Т. Шевченка ; Центр сучас. сусп.-ва. – К. : Вид-во УАННП

“Фенікс”, 2003; Руценко І. П. Загальна соціологія : підручник / І. П. Руценко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутрішніх справ, 2004; *Соціологія* : підручник для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавн. Центр “Академія”, 2002. – 560 с.

Макаренко Е.М.

КОНФЛІКТ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. conflictus – сутичка) – 1) зіткнення двох або більше сил, спрямованих на забезпечення своїх інтересів в умовах протидії; 2) взаємна і відкрита боротьба соціальних суб'єктів, яка викликана незбігаючими (різними і протилежними) інтересами із-за необхідних їм благ. Тим самим соціальні конфлікти характеризують сторону соціальних суперечностей, яку називають боротьбою протилежностей. Саме єдність протилежностей виступає умовою соціального конфлікту. Боротьба протилежностей характеризує моменти становлення, розгортання, завершення соціальної суперечності, тому соціальний конфлікт існує різною мірою на кожному з цих етапів, а не тільки як етап розгортання (загострення) соціальної суперечності.

Предметом **К.с.** є те або інше благо для суб'єктів. Воно може бути матеріальним (їжа, одяг, нафта, ліс тощо), економічним (сировина, гроші, акції тощо), політичним (влада, посада тощо), юридичним (правовий статус тощо), духовним (національним, релігійним, науковим, естетичним та ін.). Найчастіше як предмет **К.с.** називають ресурси, статус, духовні цінності.

Соціальні суб'єкти з протилежними інтересами взаємно припускають і взаємно виключають один одного. “Взаємне припущення” означає, що суспільство може існувати тільки в єдності соціальних суб'єктів з протилежними інтересами. Якщо залишаться тільки багаті, законослухняні, інтелігентні, добрі і “хороші” або тільки бідні, хулігани, простолюддя, зло, то суспільство існувати не зможе, зникне як якісно певна річ. Кожне явище природи, суспільства, свідомість включає безліч суперечностей – внутрішніх і зовнішніх.

Взаємна практична боротьба існує у формі ідеологічних, політичних, економічних, військових, фізичних дій, за допомогою яких конфліктуючі суб'єкти прагнуть завдати збитку самим суб'єктам і опанувати предмет конфлікту. Наприклад, війна між чеченцями

і росіянами через чеченську територію, нафту, геополітичне положення.

Саме боротьба суб'єктів з протилежними інтересами виступає джерелом розвитку суспільства і усіх його елементів: індивідів, груп, організацій. У результаті боротьби протилежностей у науці, техніці, виробництві, економіці, політиці відбувається розвиток суспільства – як руйнування і загибель народів, організацій, груп, індивідів, так і поява нових, досконаліших індивідів, груп, організацій, народів, а в цілому вдосконалення людства. Соціальні конфлікти (і суперечності) проходять стадії становлення, розгортання, розв'язання.

Становлення **К.с.** включає конфліктну ситуацію, соціальну напруженість, насильницькі дії хоча б одного соціального суб'єкта. Вона припускає момент усвідомлення суб'єктом своїх інтересів і дій, що ущемляють інтереси інших суб'єктів. Іноді діючий суб'єкт усвідомлює, що завдає шкоди іншим суб'єктам, а іноді і не усвідомлює. У першому випадку становлення **К.с.** має свідомий, а в другому – стихійний характер. У першому випадку становлення соціального конфлікту включає розробку цілей і програм, спрямованих на реалізацію своїх інтересів і утиск інтересів інших суб'єктів. Усвідомлення супроводжується почуттями ворожості до своїх супротивників і солідарності до своїх союзників. У другому випадку суб'єкт просто здійснює дії відповідно до своїх інтересів, погано уявляючи, що завдає шкоди іншим. Суб'єкти з протилежними інтересами в різний час і з різною мірою усвідомлюють протилежність своїх інтересів. У вигіднішому становищі опиняються ті суб'єкти, які раніше і глибше усвідомили свої інтереси. Етап розгортання **К.с.** виражається у вигляді ідеологічної, економічної, політичної, військової боротьби. Характер цієї боротьби залежить від типу суперечності (військової, економічної, політичної) і від типу суб'єкта (індивід, група, інститут, народ). Вищою формою соціального протиборства є класова боротьба, громадянська війна, світова війна, міжнародний тероризм, міжінформаційна боротьба, міжцивілізаційна війна і т. ін. Період розгортання **К.с.** супроводжується різноманітними формами соціального насильства протиборчих сторін, яскравим свідченням яких є “червоний” і “білий” терор у роки громадянської війни в Росії.

Досить часто на етапі розгортання **К.с.** виникає безвихідь, коли протиборчі сторони не можуть здолати одна одну, несуть значні фізичні, моральні, економічні втрати, усвідомлюють високу ціну вірогідної перемоги. У стані конфліктної безвиході починаються переговори, протиборство слабшає, шукається соціальний компроміс.

На етапі завершення **К.с.** може бути кілька варіантів: 1) усунення конфлікту; 2) урегулювання конфлікту; 3) вирішення конфлікту. Усунення **К.с.** можливе в результаті перемоги однієї із сторін, знищення обох сторін, переростання цього конфлікту в інший, у якому протиборчі сторони стають союзниками. Урегулювання **К.с.** припускає завершення конфлікту зберігаючи конфліктну ситуацію. Вирішення соціального конфлікту виражається в усуненні причин, що його викликали: зміні інтересів суб'єктів, розділі предмета конфлікту, спільному його використанні тощо.

К.с. відіграє в розвитку суспільства кілька ролей: він може руйнувати старе і творити нове. Руйнівню-творча роль соціального конфлікту викликає до соціальних конфліктів суперечливе ставлення. З одного боку, **К.с.** виступають джерелом оновлення (прогресу) суспільств, його громадських сфер, формацій, цивілізацій, способу життя. З іншого боку, цей прогрес супроводжується руйнуваннями старого, віджилого, ще потрібного. Щоб **К.с.** не виступав переважно своєю руйнівною стороною, яка завжди супроводить соціальний конфлікт, його не можна доводити до стадії розгортання, а розв'язувати на стадії становлення.

У деспотичному суспільстві соціальні конфлікти усунені й присікаються на кореню потужною системою каральних (правоохоронних) органів. Тому розвиток в таких суспільствах (наприклад радянському) відбувається переважно згори. У протилежність їм демократичне суспільство – це перманентний конфлікт, що зумовлено вільним проявом інтересів численних соціальних суб'єктів. У демократичних суспільствах існує потужна і відлагоджена система державних, правових і громадських органів, що намагаються не допустити розгортання соціальних конфліктів, переростання їх у військове і терористичне протиборство.

Світова культура і наука виявили і обґрунтували основну причину і джерела **К.с.** –

різноспрямованість соціального і індивідуального інтересів індивідів і соціальних груп, що охоплюють всі сфери людських відносин і передусім економічних, соціально-політичних, духовних, культурно-побутових і особистісних.

Типологія соціальних конфліктів досить складна. Залежно від типу суперечності соціальні конфлікти поділяються на внутрішні і зовнішні, основні і неосновні, головні і другорядні, антагоністичні і неантагоністичні. Залежно від предмета конфлікту, характеру інтересів соціальні конфлікти поділяються на екологічні, виробничі, економічні, політичні, духовні (естетичні, наукові, релігійні і тому подібне). Залежно від суб'єктів, мети і результату соціальні конфлікти діляться на формаційні і цивілізаційні. У результаті цих конфліктів відбувається перехід суспільств від однієї формації і цивілізації до іншої. Залежно від суб'єктів, характеру протистояння, цілей соціальні конфлікти поділяються на цивільні і військові (громадянська війна, локальна війна, світова війна, міжнародний тероризм тощо).

Система соціальних конфліктів, що характеризує дану спільноту (громаду, село, місто, регіон, країну, людство), утворює механізм його розвитку. У цьому механізмі ті чи інші групи соціальних суперечностей і конфліктів стають головними, такими, що справляють вирішальний вплив на процес розвитку суспільства. Різні соціальні конфлікти перебивають на різних етапах свого розвитку, справляють один на одного взаємний вплив і утворюють складний, як правило, погано вивчений і прогнозований конгломерат. Завдання правлячої еліти, учених, чиновників, політичних партій – уміти прогнозувати, діагностувати, пом'якшувати (не доводити до стадії розгортання) соціальні конфлікти в суспільстві.

Щодо сутності соціальних конфліктів у науці склалося дві точки зору. Одна з них (К.Маркс) виходить з того, що конфлікт – це тимчасовий стан суспільства, організації, який може бути подоланий різноманітними засобами. За другою (Р.Дарендорф, Л.Козер та ін.), конфлікт – це нормальний стан, об'єктивна риса соціальних систем, зумовлена суперечливою природою суспільного життя, результат опору відносинам владарювання і підкорення. Придушення **К.с.** веде до загострення, а раціональна його регуляція –

до підконтрольної еволюції. Цим зумовлені функції соціальних конфліктів: інтеграція соціальних організацій (вплив на встановлення оптимального співвідношення індивідуальних і групових інтересів); сигналізація (виявлення проблем, недоліків тощо); інновація (внаслідок конфлікту визначаються шляхи подолання опору інновації); інформація (через конфлікт розкривається латентна інформація); стабілізуюча, гносеологічна та навчальна.

К.с. є найважливішою формою відносин суб'єктів соціальної взаємодії, мотивація яких зумовлена різними цінностями і нормами, інтересами і потребами. Сутнісний його аспект полягає в тому, що ці суб'єкти діють у межах ширшої системи зв'язків, яка модифікується (закріплюється або руйнується) під впливом конфлікту. Учасниками **К.с.** можуть бути індивіди, групи, організації. Суб'єктами – особи, групи, спільноти, здатні створювати конфліктну ситуацію, впливати на її розвиток, поведінку учасників. Виділяють такі стадії **К.с.**:

- 1) передконфлікт (виникнення соціальної напруженості);
- 2) зростання напруженості (поява конфліктної ситуації);
- 3) безпосередній розвиток конфлікту (стадія відкритої боротьби сторін);
- 4) регулювання (розв'язання **К.с.**).

Певні особливості мають соціальні конфлікти на етапі модернізації суспільства. Це пов'язано з дією двох груп чинників. Першу становлять інтереси основних соціальних груп й особливості політичної культури, що виражається у кризі політичної культури (криза ідентичності й легітимності). Друга зумовлюється рівнем інституалізації політичних відносин та якостями політичних керівників, що відображається в кризі державного управління (криза розподілу, проникнення у владні структури тощо). Проміжне становище між ними посідає криза політичної участі, що виникає як наслідок нерозвиненої культури та ігнорування вимог рівності в процесі прийняття державних рішень. Цілком слушною є думка науковців, що **К.с.** є одним з рушіїв соціального прогресу.

Літ.: Джелілова И. К. Социальные конфликты : учеб. пособие / И. К. Джелілова, В. А. Сухарев ; Моск. гос. ун-т печати. – М. : [б. и.], 2001; Зайцев А. К. Социальный конфликт / А. К. Зайцев ;

Калужский ин-т социологии. – М. : Academia, 2000; *Рущенко І. П.* Загальна соціологія : підручник / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутрішніх справ, 2004; *Соціологія* : підручник для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавн. Центр “Академія”, 2002.

Макаренко Е.М.

КОНФЛІКТИ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ. Термін “конфлікт” походить від латинського слова *conflictus*, що в прямому перекладі означає “зіткнення”, а в довільному – “протидія”, “протиборство”. У сучасній конфліктологічній літературі нараховується близько сімдесяти різних визначень конфлікту.

Кожний автор вкладає в поняття “конфлікт” своє значення, але найчастіше за все під ним розуміють різні джерела його походження і розвитку.

Конфлікт – це вияв неузгодженості спільної діяльності щодо реалізації спільних інтересів. Конфлікт – це “хвороба спілкування”, а політичний конфлікт можна розуміти як “хворобливий” прояв неузгодженості інтересів суб’єктів, що вступають у відносини володарювання.

У цьому визначенні маємо важливу ознаку конфлікту – порушення рівноваги в розумінні способів спільної діяльності та спілкуванні між конфліктуючими сторонами.

Центральним поняттям теорії конфлікту є політична влада. Вона водночас виступає і причиною протиріч, і джерелом вірогідного конфлікту, а також основною сферою життя, в якій відбуваються зміни внаслідок конфлікту.

У державно-управлінській, як і в будь-якій іншій соціальній сфері, конфлікти являють собою природну форму взаємодії інститутів, організацій та індивідів. Конфлікт – це специфічна форма конкурентних інтеракцій сторін (двох або більше), які намагаються захистити і реалізувати свої інтереси шляхом оскаржування інтересів і статусів своїх контрагентів. Розгорнуте обґрунтування того фундаментального факту, що конфлікт лежить в основі поведінки груп та індивідів, трансформації суспільних структур і розвитку соціальних процесів, міститься в роботах М.Вебера, К.Маркса, Л.Козера, Р.Дарендорфа та їх послідовників.

Державно-управлінська сфера являє собою той тип організації, для підтримки ефективного функціонування та стабільності якої, як

правило, не потрібно порушувати та ініціювати конфлікти.

Напевно, найбільш істотною умовою для виникнення та перебігу конфліктів у сфері державного управління є характерний для неї тип соціальної організації і домінуюча там ментальність суб’єктів та носіїв її відносин. Структурна упорядкованість ланок управління держави, їх ієрархічність, визначеність процедур діяльності й відповідальності учасників службових відносин і присутня тут атмосфера старанності саме й визначають характер і рівень існуючої тут конкурентної взаємодії.

У той же час, за всієї видимості структурної цілісності та впорядкованості, системі державного управління властива і серйозна функціональна роздробленість. Це виражається, наприклад, у прагненні окремих міністерств, урядових комісій, регіональних центрів та інших державних структур до присвоєння функцій інших, в т.ч. і вищих за рангом органів управління; дублюванні управлінських функцій різних державних органів; неузгодженості процесів планування та бюджетного фінансування; конкуренції електоральних та лобістських методів представництва масових і групових інтересів. Враховуючи величину матеріальних ресурсів, перерозподілених на державному рівні, легко собі уявити гостроту й одночасно закамуюваність, приховування від громадської думки багатьох найгостріших протиріч у цій сфері.

Кожний реальний конфлікт унікальний з точки зору як джерел, причин виникнення, так і сторін, що беруть у ньому участь, поведінкової мотивації останніх, а також інших аспектів конкурентної взаємодії. Проте узв’язку зі специфічністю зовнішніх і внутрішніх відносин, що існують у державно-управлінській сфері, можна виділити кілька найбільш поширених тут ідеальних, чистих типів конфліктів:

– конфлікти між політичними й державно-адміністративними (груповими й індивідуальними) суб’єктами (структурами);

– конфлікти між державно-адміністративними структурами й організаціями державного й приватного секторів;

– конфлікти між міністерствами й іншими організаційно оформленими ланками управління;

– конфлікти між центральними, регіональними й місцевими органами державного управління;

– функціонально-рольові (вертикальні й горизонтальні) конфлікти усередині державних організацій і установ;

– неформальні конфлікти усередині й між окремими державними установами.

Літ.: *Воронов І.* Політична конфліктологія: діалектика соціальних суперечностей і суспільної злагоди : монографія / І. Воронов. – К. : Генеза, 2005. – 320 с.; *Ишмурагов А. Т.* Конфлікт і згода / А. Т. Ишмурагов. – К. : [б. в.], 1996. – 190 с.; *Політологія* : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2001. – 528 с.; *Соловьев А. И.* Конфликты в государственной-административной сфере / А. И. Соловьев // ПОЛИС. – 1997. – № 4. – С. 154-165.

Бодун Т.І.

КОНФЛІКТОЛОГІЯ. Конфлікт – фаза розвитку суперечностей, в якій сторони конфлікту стають антагоністичними або полярними, заперечують одна одну й переходять у більш розвинуте явище чи процес з якісно новими формами вияву попередніх суперечностей; антагоністичність, несумісність інтересів, цінностей і цілей окремих індивідів, колективів, соціальних прошарків, верств, класів. **К.** як наука актуальна користується досить широкою популярністю. У політиці, дипломатії, юриспруденції, комерційній діяльності, системі виховання й спілкування, у військовій практиці та інших сферах буття відбуваються найрізноманітніші конфлікти: внутрішньогрупові, міжгрупові, міжособистісні, внутрішньоособистісні тощо. В усіх сферах життєдіяльності люди постають перед проблемами, які призводять до конфліктних ситуацій.

К. – це наука, яка досліджує об’єктивну реальність людського буття у зміні й розвитку. Як галузь наукових знань **К.** вивчає теорію конфлікту, практику прогнозування, запобігання і подолання конфліктів. Інакше кажучи, **К.** – це наука про психогігієну соціально-політичних, міжособистісних і внутрішньоособистісних відносин. **К.** (від лат. *conflict* – зіткнення, грецьк. *logos* – вчення, наука) – наука про зіткнення, проблемне функціонування особи, людського суспільства, природи, про взаємодію людини і природи. Протягом свого існування людина пізнавала світ, розвивалася, творила завдяки тому, що завжди стояла перед дилемою проблемних ситуацій. У цьому закладено великі потенції її життя, суспільного само-

розвитку через розв’язання проблем взаємодії людей, людини і природи, людини та її психології. Основним стрижнем цього стали проблеми, що вимагали розв’язання через тверезе осмислення, гуманні дії та розумне передбачення, уникнення конфліктів. Конфлікти, їх вивчення, прогнозування суспільного розвитку, гармонізація суспільних відносин створили передумови для виокремлення самостійної галузі знань – **К.**

Проблеми її знаходили своє осмислення у працях учених багатьох наук, зокрема таких, як філософія, історія, право, біологія, географія, математика, хімія, психологія, медицина, астрономія та ін. Пальму першості в описанні соціального конфлікту більшість дослідників віддають Аристотелю, Платону, Т.Гоббсу, Ж.–Ж.Руссо та ін. Серед фундаторів соціологічної теорії конфлікту можна назвати К.Маркса, М.Вебера, Г.Зіммеля та ін. Г.Зіммель вважав конфлікт універсальним явищем, стверджуючи, що безконфліктне суспільство не має механізму саморозвитку. Саме ця ідея в теорії конфлікту активізує інтерес до вивчення проблеми буття. **К.** має власний предмет дослідження. Вона входить у загальну систему наукового знання й посідає в ній строго визначене місце. Разом з іншими науками – психологією, біологією, медициною, економікою, історією, філософією, соціологією, політологією, правом – вона утворює підсистему наукового знання – одну з галузей соціально-психологічного циклу. Важливо чітко розрізняти її об’єкт і предмет, об’єктом конфліктологічного пізнання є людське суспільство і людина з її вчинками, цінностями, оцінками й відносинами в суспільстві та його інститутах. Предмет науки – це сукупність понять, за допомогою яких наука описує об’єктивну реальність у дії, змінах (якісних і кількісних). Предметом вивчення **К.** є закони й категорії, що характеризують конфлікт як соціальне явище, як різновид соціальної поведінки та взаємодії. **К.** являє собою міждисциплінарну галузь суспільствознавства, що поєднує соціологічний, психологічний, філософський та інші підходи. Водночас перевага у вивченні **К.** належить соціології та психології. Традиційно в їх межах вивчався конфлікт, оскільки його визначення залежить від світогляду соціолога чи психолога, від домінуючої наукової парадигми. Закони вивчення конфлікту, або ступінь його гостроти, залежать від таких факторів: при-

роди інтересів учасників конфлікту; їхньої “реалістичності” чи “нереалістичності” від того, наскільки учасники конфлікту в минулому були пов’язані спільною справою; від рівня поєднаності груп, що ворогують; від того, закритим чи відкритим є суспільство, де відбуваються конфлікти, тощо. Закон функціонування конфлікту встановлює його дію та функцію в суспільстві, оскільки залежить від типу конфліктів та їх структури, до якої входять носії (суб’єкт) конфлікту, проблема, об’єкт, інцидент. Тип конфлікту зумовлюється сферою, в якій він відбувається (політика, економіка, культура, міжособистісні стосунки), або суб’єктом (носієм конфлікту). За цією ознакою ми поділяємо конфлікти на інституціональні, організаційні, міжгрупові, групові та міжособистісні.

У суспільстві конфлікти виконують такі функції: групоутворення, нормотворення, інновації, інформації тощо. Завдяки конфлікту в суспільстві існують соціальні норми й інститути, призначені регулювати конфліктну взаємодію, чіткіше означаються протилежності, між якими здійснюється обмін інформацією. Відтак змінюється суспільство та суспільні організації.

Закони регулювання конфліктів утворюють ще одну групу законів **К**. До них належать засоби профілактики конфліктів, діагностики напруження, пом’якшення конфліктів, насильницьких методів і компромісів. Метод – це шлях наукового дослідження. До системи базових категорій **К** можна віднести такі поняття: конфлікт, протиріччя, зіткнення, протистояння, дихотомія, дилема, дезінтеграція, боротьба, аномалія. На основі цих категорій відбувається формування більшості конфліктологічних понять, а їх кількість залежить від рівня проникнення в сутність конфліктного явища. Серед цих понять – учасники конфлікту, сторони конфлікту, девіантна поведінка тощо. Протилежність **К**. – це згода, єдність, інтеграція, співробітництво, злагода. Найбільш тісно сучасна **К**. пов’язана із соціологією, яка, вивчаючи суспільну думку щодо різних проблем суспільства, роблячи стосовно них власні висновки, може виявити болючі її зони, а також простежити наслідки цих явищ для суспільства. Оскільки **К**. завжди пов’язані з боротьбою інтересів людей або їх поглядів, величезну роль відіграє психологічний фактор. Відсутність **К**. слід вважати

свідченням застою, стагнації. **К**. – це показник розвитку, фактор динамічної стабільності організації.

Літ.: *Оболєнський О. Ю.* Словник-довідник, Державне управління та державна служба / О. Ю. Оболенський. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 169; *Гришина Н. В.* Психологія конфлікту / Н. В. Гришина. – СПб., 2000; *Дмитриев А. В.* Конфликтологія : учеб. пособ. / А. В. Дмитриев. – М. : [б. и.], 2000; *Загальна конфліктологія : навч. посіб.* / І. В. Ващенко та ін. – Х. : [б. в.], 2001; *Ложкин Г. В.* Практическая психология конфликта : учеб. пособие / Г. В. Ложкин, Н. И. Повакель. – К. [б. и.], 2000; *Пірен М.* Деонтологія конфліктів та управління / М. Пірен. – К. : [б. в.], 2001; *Пірен М. І.* Основи конфліктології / М. І. Пірен. – К. : [б. в.], 1996; *Психологія конфлікту.* – СПб. : [б. и.], 2001; *Скотт Д. Г.* Конфликты. Пути их преодоления / Д. Г. Скотт. – К. : [б. и.], 1991; *Емельянов С. М.* Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – СПб. : [б. и.], 2000; *Здравомыслов А. Г.* Социология конфликта / А. Г. Здравомыслов. – М. : [б. и.], 1995; *Конфликтологія : учебник / под ред. А. С. Кармина.* – СПб. : [б. и.], 1999; *Природа, феноменологія та динаміка конфліктів у сучасному світі : тези міжнар. наук.-практ. конф.* : у 2 кн. – Чернівці : [б. и.], 1993; *Психологія конфлікту.* – СПб. : [б. и.], 2001.

Ткачук Р.Л.

КОНЦЕПЦІЇ І ТЕОРІЇ ЛІДЕРСТВА – науково-теоретичні підходи до пояснення природи, сутності лідерства як соціально-психологічного феномену та факторів, які впливають на його формування. Ці питання досліджували Геродот, Плутарх, Н.Макиавеллі, К.Маркс, М.Вебер, Т.Карлей, Р.Емерсон, Ф.Ніцше, Шопенгауер, Л.Бернард, В.Бінхам, О.Тед, С.Кілбоурн, Г.Лассуел, А.Адорно, Г.Маркузе, Е.Фром, Х.Аренд та ін.

У найбільш загальному вигляді концепції лідерства умовно можна розділити на три групи. Перша група теорій лідерства виходить з визнання універсального характеру лідерства, закони функціонування якого єдині в усіх сферах життєдіяльності людини. Ряд учених (Т.Карлайл, Р.Емерсон, Ф.Ніцше, Шопенгауер) пояснювали лідерство природним прагненням людини до влади і домінування над собою подібними. Для другої групи характерне ототожнення лідерства з керівництвом і управлінням (Х.Саймон, Дж.Хоманс, Х.Келлі). Третя група концепцій лідерства розглядає лідерство як суто психологічний феномен, зумовлений психологічними якостями індивіда (Л.Бернард,

В.Бінхам, О.Тед, С.Кілбоурн, М.Вебер і Г.Лебон, З.Фрейд, А.Адлер та ін.).

Дослідження феномену лідерства сприяло також появі різних його теорій. Одна з ранніх теорій лідерства т.зв. теорія “героїв” і “рис” (Т.Карлайл, Е.Дженнінгс, Дж.Дауд, Л.Бернанд, В.Бінхам, М.Вебер та ін.) пояснює феномен лідерства наявністю у індивіда певних індивідуально-особистісних рис, напр.: інтелектуальна обдарованість (Е.Богардус); “пристрасть, почуття відповідальності” (М.Вебер); енергія і наполегливість у досягненні мети, прагнення до відповідальності, ініціативність, самовпевненість (Л.Бернанд, В.Бінхам), ентузіазм, упевненість, пристосованість (Р.Стогділл), здатність свідомо чи не свідомо впливати на оточення (Г.Лебон) тощо. Спроби визначити, які з названих характеристик лідерства важливіші, ніж інші, пов’язані з цим важливим суспільним феноменом, не дали конкретних результатів.

Методологічні недоліки теорій “героїв” і “рис” спричинили появу ситуативної теорії лідерства (теорії “середовища”). Не відкидаючи значення індивідуально-психологічних якостей, прихильники цієї теорії вважають, що лідерство є функцією середовища, тобто певного часу, місця і обставин, в тому числі культурних, продуктам ситуації, що склалася в певний конкретний період (Дж.Шнейдер, В.Хоккінг, Е.Хартлі, Е.Фідлер та ін.).

Симбіозом двох попередніх є особистісно-ситуативна теорія лідерства (С.Казе, Х.Герт, С.Мілліз). У рамках даної теорії визначальними для становлення лідерства визнаються як індивідуально-психологічні риси, так і умови, в яких відбувається його становлення. Суттєвий внесок у вивчення феномену лідерства зробили теорії очікування-взаємодії (Дж.Хоманс, Дж.Хемфілл, Ф.Фідлер). Вони базуються на визнанні раціонально-прагматичної природи лідерства, яка полягає у т. зв. “обміні”, тобто та чи інша група надає лідеру статус і повагу в обмін на його надзвичайні здібності в досягненні мети даної групи. Ця теорія розглядає лідерство як ринкові відносини, у яких кожна сторона має власну вигоду.

Широкого поширення набула мотиваційна теорія (С.Мітчел, С.Еванс), в основі якої визнання, що поведінка лідера мотивована мірою вірогідності досягнення його послідовниками поставлених цілей і пояснення способу їх досягнення. На протиположності

атрибутивним теоріям (представляють лідера як маріонетку, ляльку, дії і влада якої безпосередньо залежить від послідовників), вона дає змогу визначити заздалегідь і обґрунтувати ефективний стиль діяльності лідера. Пояснення феномену лідерства з точки зору ролі і поведінки його послідовників покладені в основу теорії конституентів і теорії обміну й трансактного аналізу (Дж.Марч, Г.Саймон, Дж.Тібо, К.Джерджен). Перша з них констатує визначальну роль послідовників лідера, їхніх інтересів та запитів, тобто природа лідерства досліджується шляхом аналізу взаємовідносин лідера з “веденими”. Друга – розглядає лідера як людину, яка відчуває потреби своїх послідовників і пропонує способи їх реалізації. Окрему групу становлять теорії лідерства, які пояснюють даний феномен з психологічних позицій. Так, зокрема, З.Фрейд під час аналізу природи лідерства доходить висновку, що лідерство є наслідком трансформації лібідо (специфічної “психічної” енергії, що лежить в основі всіх сексуальних проявів) у прагненні до влади, впливу, домінування. На думку австрійського психолога А.Адлера, орієнтація на лідерство є своєрідним засобом компенсації комплексу неповноцінності (лідери – це люди, які зазнали краху надій, ілюзій у дитинстві й прагнуть компенсувати їх за рахунок домінування над іншими).

Важливий напрям багатьох теорій лідерства – узагальнення типів лідерства і побудова прикладних типологій. До середини ХХ ст. класифікації типів лідерства здійснювалися здебільшого за їх функціями (представник, виконавець), стилем діяльності (демократичний, домінуючий), способом досягнення легітимності (традиційне, бюрократичне, харизматичне). З другої половини ХХ ст. і до сьогодні домінують політико-психологічні типології: психопатологічна типологія Г.Лассуела (“агітатори”, “адміністратори”, “теоретики”); типологія політичних типів Д.Рісмана (“байдужі”, “моралізатори”, “внутрішні спостерігачі”); типологія Д.Бернса (“трансформаційне” і “трансдієве” лідерство) та ін. На основі теорії “макіавеллівської собистості” (особистості людини-маніпулятора) побудована М-шкала і запропоновано класифікувати два типи лідерства – з низьким Мак-коефіцієнтом (“надзвичайна довірливість”) і високим Мак-коефіцієнтом (“синдром холоднокривості”).

Сучасні теорії лідерства відрізняються прагненням врахувати і узагальнити більшість компонентів цього явища, зокрема: індивідуально-психологічні якості лідера, особливості конкретної ситуації та характеристики його оточення, стилі діяльності лідера і способи його взаємодії з послідовниками тощо (М.Герман, В.Джоунс та ін.).

Літ.: Головатий М. Ф. Політична психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. Головатий. – К. : МАУП, 2010. – 400 с.; Пірен М. І. Основи політичної психології / М. І. Пірен. – К. : Міленіум, 2006. – 426 с.; Пирогов А. И. Политическая психология : учеб. пособие для вузов / А. И. Пирогов. – М. : Академ. проект: Трикста, 2005. – 368 с.

Логунова М.М.

КОНЦЕПЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ – специфічне поєднання цінностей, відносин, норм, звичок, символів, стійких традицій, форм поведінки і ритуалів, що декларуються, поділяються й приймаються членами організації. В межах теорії менеджменту організаційна культура розглядається як потужний стратегічний інструмент, що дає змогу мобілізувати всі підрозділи організації і окремих осіб на досягнення спільних цілей, а також ініціативу співробітників, виховувати відданість організації, поліпшувати процес комунікації, поведінку.

Сутність організаційної культури формується виходячи з характеристик діяльності підприємства і його членів, елементів культури або ґрунтується на її трактуванні як цілісної категорії (соціальний клімат, спосіб мислення та спосіб дії, що існує на підприємстві). Основна мета організаційної культури – забезпечення можливості усвідомлення учасниками організації уявлень, які сприяють досягненню певних організаційних цілей.

Складовими організаційної культури є цінності, цілі, знання, комунікації, процеси. До складу організаційної культури входять: усвідомлення кожним працівником свого місця в організації, групі, команді; цінності і норми поведінки; комунікаційна система і культура спілкування; критерії і правила розподілу повноважень і відповідальності, статусу і влади; сформовані в організації звички і традиції; взаємини між людьми; діловий етикет та трудова етика; правила корпоративної культури.

Існують такі типи організаційної культури: 1) культура влади, де особливу роль

відіграє лідер, його особисті якості і здібності. Як джерело влади помітне місце належить ресурсам, що перебувають у розпорядженні того чи іншого керівника. Такий тип культури дає змогу компанії швидко реагувати на зміну ситуації, швидко приймати рішення та організовувати їх виконання; 2) рольова культура, що характеризується суворим функціональним розподілом ролей і спеціалізацією учасників. Основним джерелом влади є не особисті якості лідера, а його становище в ієрархічній структурі; 3) культура завдання, що орієнтована на вирішення завдань, реалізацію проектів. Ефективність визначається високим професіоналізмом співробітників і кооперативним груповим ефектом; 4) культура особистості, що об'єднує людей для вирішення власних цілей. Організаційна культура втілює сповідувані організацією загальнолюдські і професійні цінності.

Організаційну культуру (Ф.Р.Клакхон, Ф.Л.Стродбен) слід охарактеризувати як сукупність правил і прийомів щодо розв'язання проблем зовнішньої адаптації і внутрішньої інтеграції працівників. Згідно з Е.Шейном організаційну культуру потрібно розглядати в контексті трьох рівнів:

1) “поверхневого” (чи “символічного”), що включає спостереження, поведінку, мову, гасла;

2) “підповерхового”, коли вивченню піддаються вірування організації відповідно до того, наскільки ці цінності відображаються в символах і мові;

3) “глибинного”, що включає базові положення, які важко усвідомити навіть самим членам організації. Це приховані і ті, що сприймаються на віру, пропозиції людей, що зумовлюють їх поведінку в організації.

Е.Шайн (Schein, 1985) розглядає організаційну культуру як продукт досвіду соціальних груп; останні розвивають сильні культури тоді, коли володіють стабільним і однорідним складом та існують тривалий час. На культури всередині організації впливають культурні зразки, що існують у суспільстві в цілому. Структура організаційної культури включає: поведінські стереотипи, що виникають під час взаємодії людей: мова, звичаї, традиції, ритуали; групові норми: стандарти, цінності, норми; найбільш загальні політичні та ідеологічні принципи; почуття, зумовлені фізичним складом груп і характер-

ною манерою взаємодії їх членів один з одним; існуючий практичний досвід: методи і прийоми, що використовуються групами для досягнення певних цілей.

Виділяють кілька підходів до розуміння організаційної культури: 1) символічний. Організаційна культура являє собою смислові системи, що передаються через посередництво мови та інших символічних засобів, що виконують репрезентативні, директивні і афективні функції, здатні створювати культурний простір і особливе сприйняття реальності. Розгляд організації як системи знання відкриває перспективи для розуміння феномена організованої діяльності; 2) когнітивний. Основний акцент робиться на таких аспектах культури, як: когнітивна свідомість; когнітивні схеми чи загальна система знання, вірувань і правил, що зумовлюють відповідні форми поведінки; 3) цілісний підхід (холістичний). Організаційну культуру слід аналізувати як складне “природно-штучне утворення”. Холізм властивий цілій низці концепцій розвитку, розглядає світ як ієрархію “цілісностей”; найвища з яких людська особистість. Цілісний підхід має свої витоки в розповсюдженні клімату організації як інтегральної характеристики її середовища, набору об’єктивних властивостей організації (її обсяг, формальна структура, стиль керівництва, цілі), а також психологічного середовища (суб’єктивні враження сприйняття організації з боку її працівників).

Літ.: Армстронг М. Практика управління людськими ресурсами / М. Армстронг ; пер. с англ. под ред. С. К. Мордовина. – 8-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 832 с.; Штейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Э. Х. Штейн ; пер. с англ. под ред. В. А. Спивака. – СПб. : Питер, 2002. – 356 с.; Воронкова В. Г. Філософія / В. Г. Воронкова. – К. : ВД “Професіонал”, 2004. – 464 с.; Енциклопедія етнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи : Ч. 1. Особа, нація, культура. – К. : [б. в.], 2001. – 521 с.

Рибкало В.А., Козаков В.М.

КОНЦЕПЦІЯ (від лат. *conceptio* – сприйняття) – спосіб розуміння, трактовка процесів або явищ; система доказів певного положення, сукупність поглядів на окремий предмет дослідження, доктрина, теоретичний напрям або підхід, провідна ідея; форма провідного ідейного задуму під час формування державної політики або розробле-

ного і затвердженого в установленому порядку документа.

Як провідний ідейний задум, **К.** визначає стратегію дій у здійсненні реформ, програм, планів дій здебільшого на національному рівні. У цьому разі **К.** слугує основою для прийняття рішень і вирішення конкретних завдань. У державному управлінні вважається доцільним попередньо розробляти науково обґрунтовану **К.** усіх значущих політичних та законодавчих рішень. Як документ концепція розробляється державними органами з метою визначення основних засад (напрямів, пріоритетів) реалізації державної політики у відповідній сфері, якою передбачаються заходи для розв’язання конкретної проблеми (напр., концепція адміністративної реформи, концепція адаптації інституту державної служби в Україні до стандартів Європейського Союзу, концепція етнонаціональної політики України).

Літ.: *Методологія державного управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. авт., кол.) та ін. ; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Малиновський В. Я.* Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, доп. і виправл. – К. : Центр сприяння інстит. розвитку держ. служби, 2005; *Державне управління та державна служба* : словник-довідник / уклад. О. Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.

Дідок Ю.В.

КОНЦЕПЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ розроблена створеною в липні 1997 р. Державною комісією з проведення в Україні адміністративної реформи. Ст. 1 Указу Президента України “Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні” від 22 липня 1998 р. № 810/98 основні положення **К.а.р.У.** були покладені в основу здійснення реформування системи державного управління. Структурно **К.а.р.У.** включає 7 розділів: загальні засади адміністративної реформи; система органів виконавчої влади; організація державної служби; територіальний устрій та система місцевого самоврядування; засоби забезпечення адміністративної реформи; заключні положення; термінологічний словник.

К.а.р.У. як мета адміністративної реформи декларує створення такої системи державного управління, яка стане близькою до потреб і запитів людей, а головним пріорите-

том її діяльності буде служіння народові, національним інтересам, а також забезпечить становлення України як високорозвинутої, правової, цивілізованої європейської держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності, культури та демократії. Серед завдань адміністративної реформи: формування ефективної організації виконавчої влади та сучасної системи місцевого самоврядування; запровадження діяльності виконавчої влади і місцевого самоврядування з орієнтацією на забезпечення реалізації прав та свобод громадян, надання державних і громадських послуг; організація на нових засадах державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; створення сучасної системи навчання управлінських кадрів; раціоналізація адміністративно-територіального устрою.

К.а.р.У. визначає п'ять напрямів її проведення, а саме: 1) створення нової правової бази, що регламентуватиме державне управління в Україні; 2) формування нових інститутів, організаційних структур та інструментів здійснення державного управління; 3) кадрове забезпечення нової системи державного управління; 4) зміцнення та формування нових фінансово-економічних основ функціонування державного управління; 5) наукове та інформаційне забезпечення системи державного управління, формування механізмів наукового та інформаційного моніторингу її функціонування.

К.а.р.У. передбачені основні положення щодо реформування Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів виконавчої влади, державної служби. Основними напрямами діяльності КМУ, що мають посилюватися та удосконалюватися в процесі проведення адміністративної реформи, є: 1) вироблення стратегічного курсу виконавчої влади щодо здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, спрямованої на розвиток громадянського суспільства; 2) розроблення проєктів законодавчих актів та підзаконної нормативно-правової бази на виконання Конституції і законів України, актів Президента України; 3) ефективне управління державними фінансами та державним майном і контроль за їх використанням; 4) спрямування і координація діяльності органів виконавчої влади та її орієнтація на забезпечення прав і свобод громадян та надання їм державних послуг.

К.а.р.У. передбачала впровадження заходів з підвищення ролі КМУ у законодавчому процесі щодо: проведення експертизи будь-яких проєктів законів перед їх розглядом Верховною Радою України незалежно від суб'єкта їх подання; звернення до Президента України з пропозиціями щодо використання ним права вето стосовно прийнятих ВРУ законів; звернення до ВРУ щодо визнання поданих урядом законопроєктів першочерговими.

К.а.р.У. пропонувала перегляд функцій та організації діяльності КМУ. Зокрема, пропонувалося розмежувати: 1) функції КМУ як колегіального органу (вироблення та здійснення політики уряду; прийняття актів КМУ; реалізація права законодавчої ініціативи; обговорення найважливіших питань життя держави та суспільства; заслуховування звітів членів КМУ та керівників інших органів виконавчої влади; 2) функції КМУ, що виконуються його членами відповідно до вимог закону або конкретного доручення КМУ (керівництво з боку Прем'єр-міністра роботою КМУ та його апарату; спрямування, координація та контролювання діяльності міністерств та інших підвідомчих органів виконавчої влади; ведення переговорів і підписання міжнародних договорів; 3) функції КМУ, що забезпечуються такими організаційними формами роботи, як урядові комітети (утворюються з метою: а) зменшення навантаження на Прем'єр-міністра та КМУ в цілому шляхом делегування попереднього розгляду питань та проєктів до урядових комітетів; б) підвищення рівня колегіальності в роботі уряду шляхом надання рівних можливостей усім міністрам спільно формувати та проводити цю політику; в) визначення місця і ролі віце-прем'єр-міністрів у процесі формування та реалізації політики уряду).

З перетворенням апарату КМУ в Секретаріат КМУ змінюється і зміст його діяльності на експертне, інформаційно-аналітичне, правове, організаційне, матеріально-технічне та інше обслуговування КМУ як колегіального органу й урядових комітетів. Секретаріат КМУ повинен очолювати державний службовець – Державний секретар, який не може бути звільнений з посади з мотивів формування нового складу КМУ чи обрання нового Президента України.

Вихідними концептуальними засадами реформування ЦОВВ в **К.а.р.У.** визнана не-

обхідність: урахування тенденції мінімізації втручання держави в особі органів виконавчої влади в життєдіяльність суспільства, особливо в діяльність господарюючих суб'єктів; переорієнтації діяльності цих органів із суто адміністративно-розпорядчих функцій на надання державних послуг, а також забезпечення дії принципу верховенства права; збереження за виконавчою владою достатніх важелів управління соціально важливими процесами, які потребують державного втручання.

К.а.р.У. запропонувала нову класифікацію органів виконавчої влади, визначивши такі групи органів: **центральні органи виконавчої влади:** а) міністерства; б) державні комітети; в) ЦОВВ із спеціальним статусом; **урядові установи і організації:** а) установи і організації, підпорядковані безпосередньо КМУ; б) установи і організації, підпорядковані КМУ опосередковано – через підпорядкування тому чи іншому ЦОВВ; **установи і організації при КМУ,** які не мають державно-владних повноважень, тобто не є суб'єктами виконавчої влади.

К.а.р.У. встановлені вимоги щодо реформування процедур управління, а саме: жодний орган виконавчої влади не повинен реалізовувати ті функції, між якими можливий конфлікт інтересів; функція розроблення і коригування стратегії та функція вдосконалення процедур і організаційних структур відповідно до завдань, що змінюються, є постійними, обов'язковими, організаційно уособленими для будь-якого органу виконавчої влади; політична та ідеологічна єдність управлінських рішень процедурно забезпечується шляхом цілеспрямованого контролю за їх виробленням і виконанням; на всіх структурних рівнях виконавчої влади обов'язково визначаються особи, які приймають рішення і персонально відповідають за них, з відповідним розподілом прав і відповідальності; особа, яка приймає рішення, повинна нести відповідальність за невирішені проблеми, за бездіяльність щодо запобігання виникненню збитків; процедура узгодження має носити дорадчий характер, за винятком випадків, передбачених законами; обмеження на отримання інформації повинні бути вичерпними, обґрунтованими і формалізованими в нормативно-правових актах.

Ефективне функціонування місцевих органів виконавчої влади може здійснюватися за

умов визначення та розмежування функцій і повноважень між центральними, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, дотримання ними законодавчо визначеної компетенції, виконавської дисципліни, їх постійної взаємодії та рівноправного партнерства.

Збалансованість повноважень органів виконавчої та представницької влад має бути забезпечена введенням у дію законів України “Про місцеві державні адміністрації”, “Про місцеве самоврядування”, “Про міністерства, інші центральні органи виконавчої влади”, що мають встановити формулу взаємовідносин, побудовану на законності та принципах партнерства, а з метою уникнення дублювання функцій у складі місцевих державних адміністрацій має бути заборонено створення підрозділів з питань, віднесених до повноважень територіальних підрозділів міністерств, інших центральних органів.

Основними напрямками діяльності місцевих державних адміністрацій законодавчо визначені такі: виконання Конституції і законів України, актів Президента України, КМУ, інших органів виконавчої влади вищого рівня; забезпечення законності й правопорядку, додержання прав і свобод громадян; загальний нагляд за дотриманням Конституції та інших актів законодавства України; реалізація державних і регіональних програм соціально-економічного і культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку; розроблення проектів відповідних бюджетів, забезпечення їх виконання та звітування про виконання бюджетів і програм; взаємодія з органами місцевого самоврядування; реалізація інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Обласні державні адміністрації мають підвищити ефективність контрольно-наглядових функцій за додержанням Конституції і законів, а також щодо здійснення державного управління і місцевого самоврядування, а в діяльності районних державних адміністрацій посилене значення розпорядчо-виконавчих функцій.

К.а.р.У. встановлює і певну рамку реформування державної служби, визначаючи її основні цілі, завдання і принципи, відповідно до яких головними функціями державної

служби визначені: забезпечення реалізації державної політики в управлінні суспільними процесами; залучення до державної служби та утримання на ній найбільш компетентних і відданих справі кадрів; побудова кар'єри та просування по службі на основі особистих якостей, заслуг і результатів роботи державних службовців; професійна підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації персоналу державної служби; здійснення ефективного управління державною службою; забезпечення зв'язків з громадськістю.

Для цього державна служба має розвиватися з урахуванням наступних засад: класифікація державних органів і державних посад; удосконалення адміністративної культури державних службовців, посилення суспільної довіри до них; правова захищеність, політична нейтральність на державній службі; мотивація, стимулювання, заохочення державних службовців; професійна підготовка кадрів для державної служби; відданість, сумлінність, відповідальність державних службовців; оптимізація структури управління державною службою; перспективний етапний розвиток державної служби; упровадження реформи державної служби, зокрема шляхом прийняття узагальноючого закону, який би виконував роль методологічного і регулятивного фундаменту правового врегулювання цілісної державної служби з урахуванням усіх її особливостей на різних етапах розвитку.

Значну увагу **К.а.р.У.** приділяє територіальному устрою та системі місцевого самоврядування, передбачаючи напрями і кроки щодо:

- процесу упорядкування структур місцевих органів виконавчої влади з урахуванням економічних, соціальних і культурних особливостей розвитку регіонів;
- забезпечення заходів щодо оптимізації адміністративно-територіального устрою з урахуванням історичних та національних особливостей регіонів, їх економічного потенціалу та соціально-культурних ознак;
- підготовки нормативно-правової бази щодо врегулювання питань комунальної власності, подальшої державної підтримки розвитку місцевого самоврядування, передачі територіальним громадам та утвореним ними органам необхідних повноважень, майна і фінансових ресурсів для самостійного

вирішення значної частини питань розвитку відповідної території.

Для практичної реалізації адміністративної реформи **К.а.р.У.** визначає складові організаційного, правового, кадрового, фінансово-економічного, інформаційного та науково-просвітницького забезпечення, вказує на процедурні кроки практичного підходу до роботи з упровадження реформи.

На розвиток і відповідно до **К.а.р.У.** було прийнято низку нормативно-правових актів, якими передбачалися реформування за напрямами реформування, визначеними **К.а.р.У.**

Літ.: *Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні* : Указ Президента України від 22 лип. 1998 р. № 810/98. – Режим доступу : www.president.gov.ua

Ковбасюк Ю.В., Сороко В.М.

КОНЦЕПЦІЯ ВИМУШЕНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ (англ. concept of forced rationality) – концепція, сутність якої полягає в запереченні можливості практичного досягнення “повної раціональності” та в обґрунтуванні “вимушеної раціональності” (за деякими джерелами – “обмеженої раціональності”) управлінських рішень і дій.

Модель раціонального прийняття рішень є добре продуманою і водночас ідеальною алгоритмічною моделлю. Безумовно, необхідно прагнути максимально можливо додержуватися її. Разом з тим на практиці, як правило, управлінці дотримуються концепції вимушеної раціональності (вперше досліджена Г.Саймоном), суть якої полягає в тому, що з багатьох можливих альтернатив люди в змозі бачити лише деякі з них, а тому, здебільшого, задовольняються не оптимальними, а достатньо хорошими рішеннями або такими, що дають змогу якось вирішити проблему.

Фактично модель прийняття рішень за **К.в.р.** принципово відрізняється від моделі раціонального прийняття рішень лише на етапі вибору альтернатив. Для моделі раціонального прийняття рішень – це вибір оптимальної альтернативи на підставі врахування попередньо визначених критеріїв та обмежень. А для моделі прийняття рішень за **К.в.р.** – це вибір не найкращого, а одного з можливих рішень.

Найкраще **К.в.р.** охарактеризував сам автор, за висловом якого дійсна людська раціональність не є ні абсолютно раціональною,

ні ірраціональною. Саме тому, на думку Г.Саймона, необхідне існування організацій, однією з основних функцій яких є компенсація обмеженої раціональності індивідів.

Відповідає **К.в.р.** і гіпотеза, запропонована американськими вченими Д.Пейном і М.Браунштейном, згідно з якою особа, яка приймає рішення, виходить при цьому здебільшого не з алгоритмічного процесу, а з простих евристичних правил. Причому евристичні міркування розглядаються лише як попередні та правдиві судження, метою яких є знаходження рішень для даної проблеми.

На думку автора даної концепції Г.Саймона, у цьому і є сутність самого існування організацій, однією з основних функцій яких є компенсація обмеженої раціональності індивідів. Він припускає раціональний вибір рішень тільки за умов прийняття низки обмежень. Значну роль при цьому відіграє наявність повної й достовірної інформації про проблему, що розв'язується.

Незважаючи на зазначений чинник вимушеної раціональності, модель раціонального прийняття рішень залишається еталоном під час вирішення проблемних ситуацій. За висновком В.Дункана, нераціональні теорії рішень не давали кращих результатів, ніж раціональні.

Літ.: Дункан Джек У. Основопологающие идеи в менеджменте. Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики : пер. с англ. / Джек. У. Дункан. – М. : Дело, 1996; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Мескон М. Х. Основы менеджмента* / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; пер. с англ. – М. : Дело ЛТД, 1994; *Саймон Г. Адміністративна поведінка: Дослідження прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції* : пер. з англ. вид. / Г. Саймон. – К. : АртЕк, 2001.

Бакуменко В.Д.

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ – сукупність офіційних поглядів держави (як правило, відображених у формі цілісного нормативного документа) щодо головної мети, принципів, підходів, цільових настанов, методів, організаційно-правових, інституційних та інших механізмів реалізації, визначених вищим законодавчим

органом держави фундаментальних основ політики національної безпеки; система науково обґрунтованих поглядів на поняття і сутність національної безпеки, принципи, підходи, методи та механізми її забезпечення, які в сукупності є концептуальною основою побудови моделі системи національної безпеки.

Розробка **К.н.б.** зумовлена важливістю нормативно-правової інституціоналізації державно-управлінської діяльності у сфері національної безпеки. Кожний нормативно-правовий акт залежно від його юридичної сили відіграє свою роль у розробці та впровадженні державної політики національної безпеки, у формуванні та функціонуванні системи забезпечення національної безпеки. Сформульовані у **К.н.б.** головна мета, принципи, підходи, цільові настанови, методи та механізми реалізації політики національної безпеки в сукупності визначають концептуальну ідею (задум) вищого політичного керівництва щодо реалізації національних інтересів, як правило, на довгостроковий період. (У сучасних умовах інтенсифікації процесів глобалізації, безперервної трансформації геополітичного та геоекономічного простору, а відтак і змін зовнішніх і внутрішніх умов формування та реалізації національних інтересів, указаний період не повинен перевищувати 10-12 років.) Тому основні положення **К.н.б.** мають слугувати теоретико-методологічною основою розробки інших керівних документів з питань забезпечення національної безпеки, зокрема Стратегії національної безпеки, Воєнної доктрини, інших концепцій, стратегій, програм, якими визначаються принципи, цільові настанови, основні напрями діяльності, цілі та завдання суб'єктів забезпечення національної безпеки, передусім стосовно виявлення, прогнозування, запобігання та нейтралізації загроз національним інтересам у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави. З огляду на суть **К.н.б.** основні її положення мають відображати: результати всебічного аналізу національних цінностей (їх джерела, сучасний стан, тенденції розвитку); загальну прогностичну оцінку процесів, об'єктів, подій, інших чинників, які можуть розглядатися державою, як загрози збереженню та подальшому розвитку національних цінностей; комплексну прогностичну оцінку наявних і перспективних можли-

востей і обмежень щодо засобів і способів їх використання для захисту та подальшого розвитку (накопичення) національних цінностей; декомпозицію національних цінностей у національні інтереси (результатом указаної декомпозиції має бути наведена в концепції система національних інтересів на певному етапі державотворення, у т. ч. і передусім – життєво важливих); формування задуму щодо створення сприятливих для суспільства і держави внутрішніх і зовнішніх умов у контексті реалізації національних інтересів на довгострокову перспективу з урахуванням вибору відповідно допустимих норм національного законодавства та норм міжнародного права засобів та способів реагування на загрози вказаним інтересам; принципи питання організації, удосконалення, функціонування та головної мети системи забезпечення національної безпеки на довгостроковий період.

Водночас основні положення **К.н.б.** мають відображати необхідну вивіреність і сприйняття в суспільстві та поза межами держави політичних оцінок обстановки, вагомість пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики, провідних напрямів оборонного і державного будівництва, принципових питань, пов'язаних з головними напрямками розвитку та підвищення ефективності функціонування системи забезпечення національної безпеки та її складової сектору безпеки. Тобто **К.н.б.** закладає базові організаційно-правові, інституційні та певною мірою теоретико-методологічні підвалини розвитку, доповнення та конкретизації основ системи національної безпеки, які в більшості провідних країн визначаються законами.

Залежно від сформульованої у **К.н.б.** головної мети, визначених нею допустимих засобів і способів реагування на загрози національним інтересам та основних завдань, які покладаються на систему забезпечення національної безпеки, розрізняють: концепції консервативні, прогресивні, радикальні, реформістські тощо. Так, радикальні **К.н.б.** можуть передбачати кардинальну зміну пріоритетів національних інтересів та перебудову системи забезпечення національної безпеки, застосування у разі загрози національним інтересам широкого арсеналу засобів, включаючи зброю масового ураження, а реформістські, зокрема, обґрунтовують необхідність уточнення пріоритетів перед-

усім внутрішньої політики і, відповідно, еволюційного реформування сектору безпеки.

Більшість країн світу сьогодні розробляють та затверджують **К.н.б.** або документи, положення яких аналогічні за своїм змістом з нею. Напр., у Російській Федерації розробляється та періодично переглядається **К.н.б.**, а у США аналогічну функцію виконує Національна стратегія (або, як її називають “Велика” стратегія, на відміну від Стратегії національної безпеки, яка щорічно уточнюється Президентом США).

В Україні на стан теоретико-методологічного обґрунтування основних положень керівних документів з питань забезпечення національної безпеки значною мірою вплинуло те, що за часів СРСР більшість із них, у т. ч. і **К.н.б.** не розроблялися, а отже не було й відповідного практичного досвіду та фахівців. Це було зумовлено пануючими на той час стереотипами щодо розв'язання комплексної проблеми забезпечення національної безпеки. Вважалося, що це проблема, якою головним чином займаються військові та представники інших силових структур. Саме цим можна пояснити те, що **К.н.б.** України була затверджена тільки у 1997 р., тобто через п'ять років після проголошення незалежності. Більше того, указана концепція з прийняттям у 2003 р. Закону України “Про основи національної безпеки України” була скасована. На жаль, цей Закон не передбачає розробку та затвердження **К.н.б.** України, а його положення фактично повторюють положення скасованої концепції й значною мірою є декларативним, а тому малоприматним для вирішення завдань розбудови ефективної системи забезпечення національної безпеки. Не зроблено акценту на питаннях організаційно-правового характеру, зокрема на встановленні чітких повноважень та процедур взаємодії інституцій сектору безпеки, місця і ролі у цьому процесі політичної, адміністративної та оперативної (військової) складових державного управління національною безпекою, як, напр., в аналогічному законі США (який було прийнято у 1947 р. і який до цього часу чинний!). Замість цього в Законі України “Про основи національної безпеки України” приділяється увага питанням термінологічним, переліку національних інтересів та потенційних і реальних загроз їх реалізації (до речі, без наведення критерію їх розмежування), які природно,

досить швидко змінюються як через політичну кон'юнктуру, так і зовнішні і внутрішні фактори національної безпеки. Крім того, відповідно до цього Закону передбачено, що Президентом України розробляється та затверджується Стратегія національної безпеки, яка є основою для розробки концепцій, доктрин, стратегій, програм за складовими політики з питань національної безпеки. Але хто розробляє ці документи, яким є порядок їх затвердження, на який термін має бути розрахована дія вказаних документів не визначено. Указані недоліки є наслідком ігнорування існування об'єктивної ієрархії фундаментальних понять теорії національної безпеки: національні цінності – національні інтереси – національні цілі. Сутність цих понять, їх місце в системі національної безпеки, динаміка змін досить різна (як за структурою, так і за спрямованістю), що зумовлює й відповідну ієрархію керівних документів з питань забезпечення національної безпеки, визначає структуру, зміст, призначення, спрямованість і певною мірою терміни дії вказаних документів.

Ефективність державного управління національною безпекою значною мірою залежить від якості розроблених концепцій, доктрин та стратегій щодо її забезпечення. Передусім вони повинні адекватно відображати потреби національного розвитку, реалії середовища життєдіяльності суспільства і держави та їх можливості. Сьогодні в Україні та в інших країнах, що утворилися після розпаду СРСР, досить мало публікацій, присвячених дослідженню теоретико-методологічних основ розробки концепцій, доктрин та стратегій національної безпеки. Щодо країн Заходу, то там проблемі вдосконалення методологічних підходів та інструментарію розробки вказаних документів традиційно приділяється підвищена увага. Україна намагається перейти на західні стандарти під час вирішення питань забезпечення національної безпеки. Це зумовлює гостру необхідність у науковому обґрунтуванні теоретико-методологічних основ розробки вказаних документів, у вдосконаленні процедур їх розгляду (погодження) та затвердження, визначення їх місця в системі правового забезпечення національної безпеки. Повною мірою це стосується і **К.н.б.**

Літ.: Закон України про основи національної безпеки // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351 (зі змінами); *Енциклопедичний*

словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка та ін. – К. : НАДУ, 2010; *Геополітика*, міжнародна и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Баршполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; *Ліпкан В. А.* Національна безпека України : навч. посіб. / В. А. Ліпкан. – К. : Кондор, 2008; *Ситник Г. П.* Державне управління національною безпекою (теорія і практика) : монографія / Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Ситник Г. П.* Національна безпека України: теорія і практика : монографія / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во "Кондор", 2007; *Ситник Г. П.* Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. : у 3 ч. – Ч. 2 : Методологічні основи державного управління національною безпекою / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : НАДУ, 2009.

Ситник Г.П.

КОНЦЕПЦІЯ НЕОБХІДНОГО І ДОСТАТНЬОГО СКЛАДУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ БАЗ

– концепція, сутність якої полягає у розгляді нормативно-правових баз для будь-яких сфер діяльності як складних систем та виділенні в кожній із них трьох рівнів, найбільш суттєвих з погляду забезпечення виконання ними своїх функцій, а саме – рівня функціонального ядра, рівнів необхідного та достатнього складу.

Базову складову (функціональне ядро) в цій структурі мають становити основні акти, що утворюють систему (в основному закони), без яких ця нормативно-правова база фактично неспроможна виконувати свої регулюючі функції і взагалі не може бути визначена як самостійна. Такими актами необхідно, зокрема, чітко визначати адміністративні компетенції вищих та центральних органів державної влади щодо вирішення спеціальних проблем у даній сфері діяльності.

Наступний рівень, що забезпечує правове регулювання основних процесів і проблем у цій сфері діяльності, визначимо як необхідний склад (закони і підзаконні акти). Цей рівень регулювання передбачає наявність, крім функціонального ядра, ще й інших нормативно-правових актів, які гарантують необхідний рівень правового регулювання у цій сфері діяльності, хоча і залишають неврегульованими деякі з питань, зокрема через певну інертність поповнення таких баз або нестабільність, а відповідно й невизна-

ченість у самій сфері діяльності, що регулюється.

Забезпечення всіх суттєвих проблем правового регулювання у цій сфері діяльності передбачається досягти на рівні достатнього складу нормативно-правової бази, який передбачає такий склад нормативно-правових документів, за якого повністю вирішується проблема достатності правового регулювання у даній сфері діяльності. Безумовно, досягти абсолютно достатнього складу нормативно-правової бази неможливо, оскільки життя постійно висуває нові проблеми, які потребують нових підходів до вирішення, але завжди необхідно цього прагнути з урахуванням реальних економічних можливостей держави.

Визначення необхідного рівня забезпеченості певної сфери діяльності нормативно-правовими документами є суто практичним і дуже важливим завданням. З цією метою можна рекомендувати такі дії: уточнити конституційні обов'язки держави у даній сфері суспільних відносин; затвердити концептуальні засади діяльності у цій сфері як підґрунтя стратегії розвитку нормативно-правового регулювання; удосконалити систему державного управління у даній сфері суспільних відносин, насамперед шляхом більш чіткого визначення правового статусу та взаємної підпорядкованості відповідних органів державного управління, усунення дублювання їх компетенції; розробити правовий паспорт (сертифікат) діяльності у даній сфері як об'єкта правового регулювання (головна мета діяльності; основні напрями діяльності та правового регулювання; основні нормативно-правові акти, що визначають правовий режим; специфіка проблем, зокрема об'єктивні обмеження тощо); усунути недоліки у регулюванні економічних відносин завдяки уточненню статусу, підпорядкованості, прав та обов'язків відповідних підприємств та установ; удосконалити нормативне регулювання трудових відносин та соціального захисту працівників, які залучаються до робіт; гармонізувати нормативно-правову базу з чинним законодавством України; розвивати міжнародне співробітництво тощо.

Заслуговує на увагу концепція розроблення одного (або мінімально можливої кількості, якщо різноманітність діяльності не дозволяє обмежитися одним законом) закону, який

охоплює найбільш суттєві й найважливіші питання правового регулювання у вибраній проблемно-орієнтованій сфері діяльності, та відпрацювання ефективного механізму вдосконалення нормативно-правової бази через удосконалення цього закону шляхом систематичного внесення до нього змін і доповнень. Таке вдосконалення правового забезпечення та приведення його у відповідність з економічними можливостями держави є основними факторами як розвитку нормативно-правових баз, так і ефективності правозастосування їх складових документів. У цьому зв'язку виникає потреба створення і періодичної актуалізації інформаційно-методичного ресурсу відповідних сфер діяльності.

Літ.: Котюк В. О. Теорія права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.; Керимов Д. А. Законодательная техника : науч.-метод. и учеб. пособие / Д. А. Керимов. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1998. – 123 с.; Волкова В. Н. Теория систем и методы системного анализа в управлении и связи / В. Н. Волкова, В. А. Воронков, А. А. Денисов. – М. : Радио и связь, 1983. – 248 с.; *Методологія державного управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко, Д. О. Безносенко, С. В. Бутівченко та ін. ; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 196 с.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ (англ. Sustainable development) – загальна концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному довкіллі. Теорія сталого розвитку є альтернативою парадигмі економічного зростання, яка ігнорує екологічну небезпеку внаслідок розвитку за екстенсивною моделлю. Автором інноваційної економічної теорії сталого розвитку, системно висвітлений у монографії “Поза зростанням: економічна теорія сталого розвитку”, є провідний дослідник економічних аспектів забруднення довкілля, колишній економіст Світового банку Дейлі Герман. Спираючись на визначення Комісії ООН та науковий аналіз, І.Дейлі тлумачить термін “сталий розвиток” як означення гармонійного, збалансованого, безконфліктного прогресу всієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремо взятих країн нашої планети за науково

обґрунтованими планами (методами системного підходу), коли в процесі неухильного інноваційного інтенсивного (а не екстенсивного) економічного розвитку країн одночасно позитивно вирішується комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації експлуатації, бідності та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і цілих народів чи груп населення, у тому числі за етнічними, расовими чи статевими ознаками.

К.с.р., прийнята в Ріо-де-Жанейро і зафіксована в Декларації по навколишньому середовищу та Програмі дій “Порядок денний на 21 століття” стала ідеологічною платформою та базисом нової моделі розвитку суспільства. На подальших конференціях у Люцерні (Швейцарія, 1993 р.); Софії (Болгарія, 1995 р.); Орхус (Данія, 1998 р.), а також у процесі підготовки до п’ятої конференції у Києві (Україна, травень 2003 р.), до процесу сталого розвитку долучилися всі країни Європи, Північної Америки, Кавказу та Центральної Азії, міжнародні організації та інститути, включаючи Європейську Комісію, ЄЕК ООН, Екологічну програму ООН (ЮНЕЙ), Європейське регіональне представництво ВООЗ (ВООЗ/ЄВРО), Організацію з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Раду Європи, Організацію з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСС), Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Регіональний екологічний центр (РЕЦ) для Центральної та Східної Європи, організації громадянського суспільства та інші основні інституції.

Визначення сталого розвитку включає дві визначальні ідеї: задоволення потреб, зокрема першочергових, потрібних для існування найбільших груп населення; необхідність обмежень, що зумовлено здатністю навколишнього середовища задовольняти сучасні й майбутні потреби людства.

Здебільшого сталий розвиток розглядається з позицій трьох аспектів:

– *екологічна сталість, яка означає екологічний розвиток;*

– економічна сталість, що визначає економічний поступ розвитку;

– соціальна сталість, яка припускає соціальну прийнятність розвитку.

Як зазначають вчені Т.Галушкіна (2000), Є.Хлобистов (2004), нині сформовано три групи визначень сталого розвитку, де під

сталим розуміється розвиток, що забезпечує: продуктивність природних ресурсів (“біологічне визначення”); різноманіття окремих видів в екосистемах у процесі експлуатації чи під будь-яким іншим антропогенним впливом (“екологічне” визначення); економічний розвиток за умов відсутності загроз виснаження наявних ресурсів для майбутніх поколінь (“економічне” визначення).

Модель стійкого розвитку, яка визначається в Порядку денному на ХХІ ст. як система гармонійних відносин, що реалізовує збалансоване соціально орієнтований, економічно ефективний і природозахисний розвиток країни на користь задоволення потреб нинішнього і майбутнього поколінь, передбачає існування трьох основних компонентів стійкого розвитку: соціальної, економічної та екологічної. Кожна з компонент базується на загальних принципах стійкого розвитку і водночас має свої особливості, цілі та імперативи функціонування і взаємодії в рамках інтеграційного механізму і єдиної політики стійкого розвитку.

Сучасне українське трактування К.с.р.

Виходячи з визначення сталого розвитку, наведеного в межах Проекту Закону України про Концепцію переходу України до сталого розвитку (2000 р.), сталий розвиток – це система взаємоузгоджених управлінських, економічних, соціальних, природоохоронних заходів, спрямованих на формування системи суспільних відносин на засадах довіри, партнерства, солідарності, консенсусу, етичних цінностей, безпечного навколишнього середовища, національних джерел духовності. В основу сталого розвитку покладено невід’ємні права людини на життя та повноцінний розвиток. При цьому стратегічною метою сталого розвитку України є досягнення збалансованості співіснування природного середовища, держави і суспільства на основі демократичної, толерантної, плюралістичної та екологічно орієнтованої соціально-економічної політики, відкритої динамічно-інтегрованої в глобальні процеси економіки, забезпечення національної безпеки держави, гармонійних суспільних відносин та рівноправного міжнародного співробітництва. У цьому самому Проекті проголошується, що державна політика щодо сталого розвитку базується на таких основних принципах, як:

– збалансованість розвитку українського суспільства
 – паритетність економічної, соціальної та екологічної складових, визнання неможливості тривалого поступального розвитку суспільства в умовах деградації природного середовища;

– забезпечення екологічно та техногенно-безпечних умов життєдіяльності населення;

– утвердження гуманізму, демократії і загальнолюдських цінностей, розвиток громадянського суспільства та залучення широких верств населення до державотворчих процесів;

– підтримка і підвищення ролі всіх секторів громадянського суспільства і забезпечення вільного доступу його членів до екологічної інформації та правосуддя для захисту своїх невід’ємних прав і свобод;

– забезпечення еколого-економічної збалансованості розвитку окремих регіонів на фоні тісної міжрегіональної господарської взаємодії за умови узгодження із загальнонаціональними потребами та інтересами національної безпеки;

– установлення рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами для сприяння сталому розвитку всіх країн світу.

Стратегічні завдання сталого розвитку представлені у вигляді матриці стратегічних завдань сталого розвитку (див. таблицю).

Сталий розвиток можна визначити як запропоновану світовим співтовариством, по-

Матриця стратегічних завдань сталого розвитку

Стратегічні завдання сталого розвитку				
у сфері еколого-збалансованого розвитку	у сфері забезпечення соціальної справедливості	у сфері суспільних відносин	у сфері раціонального використання природно-ресурсного потенціалу	у міжнародних відносинах
Забезпечення переходу економіки на інноваційну модель розвитку; структурна перебудова економіки шляхом прискорення розвитку високотехнологічних галузей; створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової моделі економіки; впровадження сталих економічних механізмів природокористування та імплементація екологічної складової в систему національних рахунків	Зменшення майнового розшарування населення, подолання бідності; зниження рівня безробіття населення і забезпечення зниження рівня продуктивної зайнятості; збереження і зміцнення демографічного та трудового ресурсного потенціалу країни; стабілізація демографічної структури суспільства; зміцнення фізичного здоров’я нації; оптимізація соціальної структури суспільства	Створення дієвих механізмів захисту конституційних прав і свобод людини; формування громадянського суспільства, забезпечення у ньому політичної стабільності та взаєморозуміння; розвиток духовності, культури, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу	Сприяння забезпеченню екологічно збалансованого стану навколишнього природного середовища країни та розвитку окремих регіонів; економічно та екологічно обгрунтоване використання невідновлюваних та ефективне відтворення відновлюваних природних ресурсів; мінімізація шкоди, яка завдається довкіллю під час видобутку корисних копалин; рекультивация земель, порушених у процесі розробки родовищ корисних копалин	Проведення активної міжнародної політики; поглиблення інтеграції в європейську та світову економічні системи, активізація участі у міжнародних організаціях
Підвищення ефективності інвестиційних процесів, у тому числі у сфері відновлення природного капіталу; стимулювання впровадження екологічно безпечних, енергетично ефективних та ресурсозберігаючих технологій; розвиток технологій замкнутого циклу і технологій очищення, переробки та утилізації промислових і побутових відходів; підтримка екологічно ефективного виробництва енергії, включаючи використання відтворювальних джерел енергії та вторинних енергетичних ресурсів; розвиток екологічно безпечних видів транспорту та транспортних комунікацій, створення альтернативних видів палива, у тому числі неуглеводневого	Встановлення гарантій забезпечення рівних можливостей для досягнення матеріального, екологічного і соціального благополуччя; розвиток системи освіти, просвіти та поширення інформації з питань сталого розвитку		Формування екологічної мережі, збереження та відтворення природного біорізноманіття; розвиток екологічно чистих сільськогосподарських технологій, збереження та відтворення природної родючості ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення; удосконалення ринкових механізмів регулювання у сфері природокористування; вжиття заходів щодо припинення всіх видів незаконного використання природних ресурсів, у тому числі браконьєрства та заповігання їм	

глиблену сучасну концепцію “бажаного суспільного розвитку, що ґрунтується на стратегії оптимізації всієї діяльності людства в його взаємодії з довкіллям”. С.Дорогунцов та О.Ральчук визначають сталий розвиток як баланс інтересів поколінь у межах конкретної еколого-економічної системи, “де покоління кінця горизонту і планування” повинні

мати рівень безпеки не менший, ніж “покоління на початку горизонту і планування”. Л.С.Гринів пов’язує можливість сталого розвитку з практичною реалізацією ноосферної концепції та через забезпечення стабільного функціонування еколого-економічної системи. О.Веклич зазначає, що ідея сталого розвитку “базується на узгодженні економічного процесу із збереженням природно-ресурсного потенціалу з метою забезпечення життєвих потреб нинішнього і майбутнього поколінь”. У цьому контексті охорона навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів розглядається не як самоціль, а як невід’ємна частина прогресу соціального розвитку. Основною **К.с.р.** є паритетність відносин у тріаді “людина – господарство – природа”. Заслугує уваги визначення сталого розвитку бельгійського еколога Д.Девуїста (Dimitri Devuyt) “як багатомірної концепції, що може бути усвідомлена через підхід, який передбачає соціальну частину як об’єкт управління, екологічну – як обмеження, економічну – як інструментарій. Йдеться про сприйняття системи цінностей, в якій економічна ефективність вимірюється соціальними потребами всіх людей на планеті, а не лише згідно з бажанням певних індивідів”. Таким чином, на сучасному етапі переходу до сталого розвитку можуть бути створені рамкові умови, що забезпечують можливість спільного, внутрішньозбалансованого функціонування тріади “природа – населення – господарство”. Ряд вчених висловлює думку, що **К.с.р.** та його принципи є “загально-методологічною основою” розробки державної політики у сфері регіонального та державного управління з урахуванням особливостей регіону або країни. Доцільно розглядати концептуальні положення сталого розвитку як принципи дії при розробці державних і регіональних програм соціально-економічного розвитку. У цьому контексті, на думку дослідників, бажано говорити про еколого-збалансований розвиток, який є не лише синонімом поняття “сталий”, а й містить у собі цілеспрямовану домінанту щодо забезпечення екологічних пріоритетів розвитку держави і цим самим відображає ключову ідею національної екологічної доктрини.

Загальнодержавна стратегія сталого розвитку в Україні. Базуючись на основних ідеях і принципах, декларованих на конфе-

ренції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992), Україна визначила для себе доцільним перехід до сталого розвитку та взяла зобов’язання розробити національну стратегію сталого розвитку (ССР) відповідно до своїх особливостей, пріоритетів, еколого-економічної ситуації та стану розвитку національного господарства. Підписавши низку основних всесвітніх документів, Україна підтвердила свою згоду на впровадження принципів сталого розвитку. Незважаючи на це Україна обмежилася прийняттям лише кількох нормативно-правових актів: Постанови Верховної Ради України “Про концепцію сталого розвитку населених пунктів” від 24 грудня 1999 р. № 1359-XIV; Закону України “Про ратифікацію Протоколу про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, підписаної у м. Києві 22 травня 2003 року” від 4 вересня 2009 р. № 1621-VI та Постановою Кабінету Міністрів України “Про утворення Національної ради із сталого розвитку України” від 16 вересня 2009 р. № 997. В Україні досі не існує у правовому полі національної **К.с.р.**, яка б визначала принципи, напрями й цілі збалансованого розвитку країни.

Літ.: Коробко Б. Енергетика та сталий розвиток (укр) / Б. Коробко. – [Б. м. : б. в.], 2007; Гринів Л. С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії : монографія / Л. С. Гринів. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001; Борищук С. Концепція сталого розвитку і проблеми оптимізації еколого-економічних систем / С. Борищук, В. Загорський // Регіон. економіка. – 2005. – № 3; Веклич О. О. Сучасний стан та ефективність економічного механізму екологічного регулювання / О. О. Веклич // Економіка України. – № 10. – 2003; Гринів Л. С. Концептуальні засади просторової парадигми екологічно збалансованої економіки / Л. С. Гринів // Регіон. економіка. – 2001. – № 4; Дорогунцов С. І. Управління техногенно-екологічною безпекою парадигми сталого розвитку: концепція системно-динамічного вирішення / С. І. Дорогунцов, О. М. Ральчук. – К. : Наук. думка, 2001; Поліщук В. Г. Понятійно-категоріальний апарат політики стимулювання сталого розвитку регіону / В. Г. Поліщук // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 11; Програма дій “Порядок денний на ХХІ століття”: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт “Планета Земля”, 1992 р.) : пер. з англ. – 2-ге вид. – К. : Інтелсфера, 2000; Голубець М. А.

Розвиток “сталий” чи “збалансований”? / М. А. Голубець // Укр. геогр. журн. – 2006. – № 2; Білорус О. Г. Глобальна перспектива і сталий розвиток: (Системні маркетинг. досл.) / О. Г. Білорус, Ю. М. Мацейко. – К. : МАУП, 2005; Шевчук В. Я. Макроекономічні проблеми сталого розвитку / В. Я. Шевчук. – К. : Гео-принт, 2006.

Михненко А.М., Козак В.І.

КОРПОРАТИВНА КУЛЬТУРА – система матеріальних і духовних цінностей, переконань, вірувань, уявлень, очікувань, проявів, що взаємодіють між собою, властивих даній корпорації, таких, що відображають її індивідуальність і сприйняття себе та інших у соціальному і речовинному середовищі, що виявляється в поведінці, взаємодії, сприйнятті себе і навколишнього середовища.

До поняття **К.к.** відносять також принципи, норми, поведінки і традиції, що сформувалися за час діяльності та сприймаються більшістю працівників. Головною відзнакою **К.к.** є ставлення до людей як до головної цінності, а тому і взаємодія між людьми та групами організовується на психологічному рівні за системним соціально-психологічним підходом.

К.к. включає: професіоналізм, лояльність, відданість щодо фірми, матеріальне та моральне стимулювання і заохочення кваліфікованих спеціалістів.

Основоположним елементом **К.к.** є її внутрішні цінності, до яких відносять головні філософські ідеї і положення, прийняті в організації. Внутрішні цінності організації можна умовно поділити на: 1) трудові – виконання обов’язків на високому рівні компетентності, брати на себе відповідальність і йти на ризик, пристосовуватись до змін, приймати рішення, працювати у команді; 2) загальнолюдські чесноти: бути відкритим до інформації і нових знань, довіряти і бути гідним довіри, поважати інших, відповідати за свої вчинки і брати на себе відповідальність.

Головні цінності та переконання знаходять відображення не тільки в програмних документах, законах, кодексах честі, внутрішньофірмових стандартах ведення бізнесу, а й у девізах і гаслах. Вони є одним з елементів **К.к.**, і в емкій та лаконічній формі підкреслюють найбільш сильні, значущі сторони тієї чи іншої організації.

Важливим елементом розвинутої **К.к.** є міфи і легенди. Вони існують зазвичай у вигляді

яскравих метафоричних історій, анекдотів та передаються від одного покоління працівників до іншого.

Видимими проявами **К.к.** є ритуали. Ритуали слугують засобом наглядної демонстрації ціннісних орієнтацій фірми, покликані нагадувати співробітникам про стандарти поведінки, норми взаємовідносин у колективі, які від них очікує компанія. Виділяють такі групи ритуалів: ритуали заохочення, що покликані показати схвалення чийогось досягнення чи визначеного стилю поведінки, що вписується у рамки корпоративних культурних цінностей; ритуали осуду – сигналізують про несхвалення у ставленні до людини, яка поводить себе не відповідно до норм даної **К.к.**; ритуали інтеграції – ті дії керівництва, які збирають службовців разом і допомагають їм усвідомлювати, що між ними є спільне. Саме ритуали, традиції, заходи є найбільш ефективним засобом управління **К.к.** і умонастроєм людей.

До основних складових **К.к.** також відносять: корпоративну місію (покликання організації в широкому сенсі – для економіки в цілому, для суспільства, і вузькому сенсі – визначення сфері її функціонування), корпоративна індивідуальність (сутність індивідуальної **К.к.**), корпоративну ідентичність (комплекс фактів, які організація повідомляє про себе), корпоративний імідж (образ організації у сприйнятті різних суспільних груп), фірмовий стиль (система проектування зовнішнього образу підприємства).

Спеціалісти вважають, що на зміну колишньому жорсткому ієрархічному “механістичному” устрою компаній приходять нова культура управління, що спрямована на систему корпоративних цінностей. Попередня концепція “корпорація – машина” замінюється концепцією “корпорація – співтовариство”. Частина науковців відстоює думку про те, що ієрархія – спосіб управління, що зжив себе. Водночас концепція “вертикального (ієрархічного) менеджменту” знаходить інші й досі доречні сфери застосування, концепція “горизонтального менеджменту” продовжує поширюватись.

Важливою сферою управління **К.к.** є кадрова система, що закладає інформацію про специфіку підходів до відбору кадрів, вимоги до професійних та особових якостей персоналу.

Мета **К.к.** – забезпечення високої прибутковості (ефективності) фірми за допомогою удосконалення управління людськими ресурсами для забезпечення лояльності співробітників до керівництва і рішень, що приймаються ними, виховання у працівників позитивного ставлення до фірми.

Літ.: *Виханський О. С.* Менеджмент : учебник / О. С. Виханський, А. И. Наумов. – 3-е изд. – М. : Экономист, 2003. – 528 с.; *Корпоративна культура організацій ХХІ століття* : зб. наук. пр. / Донбас. держ. машинобудів. акад. ; за заг. ред. С. В. Ковалевського. – Краматорськ : ДДМА, 2007. – 219 с.; *Демещенко В.* Корпоративна культура: мода чи реальність ділового світу? / В. Демещенко // Довідник кадровика. – 2007. – № 1(55); *Таран М.* Корпоративна культура / М. Таран // Кадровик України. – 2007. – № 11; *Власова Н.* Сильная корпоративная культура – высокие экономические результаты / Н. Власова // Менеджер по персоналу. – 2007. – № 8; *Артеменко Н. Г.* Корпоративная культура как фактор эффективности управления социально-производственной системой / Н. Г. Артеменко // Теория і практика упр. соц. системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2007. – № 1.

Жадан О.В.

КРЕДИТ – числовий еквівалент оцінки, що призначається модулям курсу, щоб окреслити обсяг навчального навантаження студента, необхідний для завершення курсу. Вони відображають кількість роботи, якої вимагає кожен елемент навчального процесу відносно загальної кількості роботи, необхідної для завершення повного року академічного навчання в закладі, тобто: лекції, практична робота, семінари, консультації, виробнича практика, самостійна робота – в бібліотеці чи вдома – і екзамени чи інші види діяльності, пов'язані з оцінюванням. **К.** слід призначати для модулів, а також на дипломний проект, кваліфікаційну роботу, виробничу практику, самостійну роботу.

Факультативним розділам курсів кредити присвоюються за тими самими принципами, що й для основного чи обов'язкового розділу курсу, тобто на базі тієї частини навчального навантаження, яке він становить відносно загального навчального навантаження для одного року навчання. Розділ курсу, що є факультативним в одному закладі, може бути основним або обов'язковим в іншому. У деяких закладах факультативні розділи не включаються до офіційної програми навчання, але можуть вивчатися додатково.

Ціна (обсяг) одного кредиту для всіх напрямів підготовки (спеціальностей) становить 36 академічних год. Кількість кредитів на навчальну дисципліну визначається діленням загального обсягу годин з навчальної дисципліни на ціну кредиту (з округленням до 0,5 кредиту).

Накопичення кредитів. У накопичувальній системі кредитів для успішного завершення навчання в семестрі, в навчальному році або в цілому за навчальною програмою необхідно отримати (зарахувати) певне число кредитів, що встановлюється вимогами даної програми. **К.** зараховуються (і накопичуються) тільки після того, як успішне досягнення особою, яка вчиться, підсумків навчання підтверджується контролем знань. Особи, які навчаються, можуть використовувати накопичувальну систему кредитів для переведення або накопичення кредитів в одному або різних освітніх установах. Система накопичення кредитів також дає змогу особам, які вчаться, засвоювати окремі розділи курсів або модулі без необхідності негайного академічного визнання підсумків навчання.

Система кредитів. Система, що сприяє вимірюванню і порівнянню підсумків навчання в контексті різних кваліфікацій, освітніх програм і умов навчання, на основі трудомісткості навчальної роботи студента, вимірної в одиницях часу.

Рівень (складність) кредиту. Індикатор відносних вимог до навчання або до міри свободи, що надається особі, яка навчається, в даному розділі або модулі. Зазвичай цей індикатор пов'язується з глибиною і складністю вивчення і іноді асоціюється з роком (курсом) навчання і/або з особливостями змісту розділу.

Літ.: *Мороз І. В.* Педагогічні умови запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу : монографія / І. В. Мороз. – К. : Освіта України, 2005. – 196 с.; *Бабин І. І.* Формування системи забезпечення якості вищої освіти : доп. на наук.-практ. сем. “Кредитно-модульна система організації навч. процесу”, 12 лип. 2004 р. / І. І. Бабин. – [Б. м. ; б. в.]; *Грубінко В. В.* Формування інноваційного освітнього середовища у ВНЗ в контексті вимог Болонського процесу / В. В. Грубінко // Освіта як фактор забезпечення стабільності сучасного суспільства : матеріали міжнар. наук.-теоретич. конф. (м. Тернопіль, 26 берез. 2004 р.). – Тернопіль : Вид-во ТДПУ, 2004. – С. 6-17; *Особливості формування*

програми навчання студентів та запровадження інституту кураторів індивідуальних програм / Ю. Рудавський, П. Костробій, О. Лозинський, А. Загородній // Матеріали наук.-практ сем. "Кредитно-модульна система організації навчального процесу", 1-2 лип. 2004 р., Тернопіль. – Тернопіль : [б. в.], 2004. – 16 жовт. – С. 38-48.

Ларіна Н.Б., Грицун Г.Ю.

КРИЗА СИСТЕМНА (грец. krisis - рішення, поворотний пункт) – різка, радикальна зміна параметрів функціонування системи, що здатна призвести до її переходу в нову якість; гостра нестача матеріальних або духовних ресурсів, що забезпечують життєздатність системи. Системно-кризовий аналіз має широке застосування у більшості гносеологічних схем – від техніки і медицини до політики й економіки. У соціальному контексті **К.с.** – це найгостріша форма прояву соціальних суперечностей, пов'язана з порушенням стабільності соціальної системи. Суперечність є об'єктивною основою **К.с.** Її суб'єктивна складова проявляється у вигляді усвідомлення соціальним суб'єктом ситуації як критичної, відчуття ним "межі", "глухого кута", неможливості подальшого розвитку на попередній організаційній, ресурсній, цільовій основі.

У соціальній практиці використовуються наступні тлумачення **К.с.**

Економічна криза (криза перевиробництва) – періодично повторюване в ринкових умовах відносно перевиробництво товарів та послуг, що не знаходять споживачів унаслідок обмеженої платіжної спроможності населення.

Політична криза – надміру критичне ставлення до влади широким верствам населення, чий інтерес не задовольняється або взагалі нехтуються наявною політичною системою (державою). Призводить до коригування системи влади шляхом оперативного прийняття відповідних нормативно-правових актів (законів), дочасних виборів, кадрових ротаций або ж до її повного заміщення новою владною конструкцією в результаті революційного тиску. Частковими варіантами політичної кризи можуть бути урядова, парламентська, конституційна та ін. Урядова криза – часткова або повна відставка уряду в результаті провалу його політики або накопичення критичної маси розбіжностей між урядовими партіями, міністрами тощо. Парламентська криза – нездатність демократич-

но обраного законодавчого органу виконувати свої конституційні обов'язки, наслідком чого є гальмування та повне призупинення законотворчого процесу. Конституційна криза – невідповідність основного закону країни та чинного законодавства взагалі глибинним соціально-політичним, економічним, духовно-культурним, етнопонаціональним та іншим процесам, що відбуваються у суспільстві.

Можливими є локальні соціальні кризи, що стосуються окремих аспектів суспільного життя або ж соціальних груп. Так, молодіжні "бунти", що періодично відбуваються в різних країнах, є формою вираження проблем молоді, але практично не стосуються інших соціальних груп, не супроводжуються політичними переворотами.

У розвиткові **К.с.** необхідно виділяти три основні фази.

Передкризова фаза – це зовнішнє збереження рівноваги сторін, супроводжуване латентним (прихованим) підвищенням напруги у їх взаємовідносинах. На цій фазі доволі часто суспільні протиріччя поширюються на більшість сфер.

Кульмінаційна фаза є порушенням рівноваги. В її межах гострота суперечностей сягає апогею, перебіг подій значно прискорюється, відбуваються стрімкі, іноді блискавичні повороти у розвитку соціального процесу. Як правило, саме на цій фазі відбувається руйнація усталених, традиційних структур (інститутів).

Третя фаза – вихід із кризи – може мати такі варіанти прояву: а) подолання кризи, відтворення на оновлених засадах втраченої рівноваги, відновлення функціонування докризових, але суттєво переформатованих структур (дочасні парламентські або президентські вибори, формування уряду в оновленому складі тощо); б) набуття руйнівними процесами незворотного характеру, наслідком чого стає руйнування економічної, політичної та інших систем.

На перебіг **К.с.** впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До останніх слід віднести тиск засобів масової інформації, ставлення населення, закордонну підтримку тощо.

Як свідчить практика більшості країн, **К.с.** передують стагнація системи – застій, згорання змін, закостеніння форм, частковий розпад структур соціального життя. Ці чинни-

ки призводять до зниження ефективності функціонування системи, її регресивного розвитку, накопичення та загострення суперечностей.

Прийнятними виходами зі стану соціальної стагнації є здійснення політичної, економічної та інших масштабних реформ, активний пошук методів розв'язання наявних суперечностей, нормалізація відносин із сусідніми державами, використання можливостей наддержавних інституцій (світових, регіональних). В основі таких заходів має бути політична воля державних лідерів.

Глобальні проблеми сучасності являють собою **К.с.** цивілізаційного рівня. Найгострішими формами їх прояву є подальша ескалація суперечностей між суспільством та середовищем його існування (екологічна криза), між розвиненими країнами та “третім світом” (глобалізаційна криза), між представниками різних етноконфесійних груп тощо.

Літ.: *Глобальні трансформації: політика, економіка, культура* / Л. Гелд та ін. – К. : Фенікс, 2003; *Глобалізація і сучасний міжнародний процес* / за заг. ред. Б. І. Гуменюка, С. О. Шергіна. – К. : [б. в.], 2009; *Лукашевич В. М.* Глобалістика / В. М. Лукашевич. – Львов : [б. и.], 2004.

Ткачук Р.Л.

КСЕНОФОБИЯ (від грец. xenos – чужий і phobos – фобія, страх) – у широкому значенні – нав'язливий страх перед незнайомцями, хоча цей термін часто вживають для характеристики почуттів радше ненависті та зневаги, ніж страху. **К.** – це одна з форм національних забобонів, що проявляються у неприязні до будь-яких іноземців і є наслідком неповного або викривленого знання про людей іншого етнічного походження. Виникаючи на основі асоціації, уявлень чи припущень і вкорінюючись у масову свідомість, **К.** суттєво впливає як на формування громадської думки з питань міжетнічних відносин, так і на державну етнополітику, та викликає расову, національну нетерпимість і дискримінацію.

Ускладнюють подолання **К.** не тільки соціально-економічні причини (наприклад конкурентна боротьба між представниками різних етносів на ринку праці), але й певні стійкі психологічні установки (хибне переконання тих чи інших соціальних груп певного етносу в існуванні “нижчої” і “вищої”

раси і у своїй належності до останньої). **К.**, втім, не становить серйозної загрози для суспільств, які характеризуються стабільністю, високим рівнем розвитку економіки, демократії, загальної і політичної культури громадян, зокрема культури міжетнічного спілкування. Також **К.** відрізняється від шовінізму (який припускає ще й надмірний патріотизм і надмірну національну самооцінку), оскільки полягає передусім у негативному ставленні до зовнішніх груп.

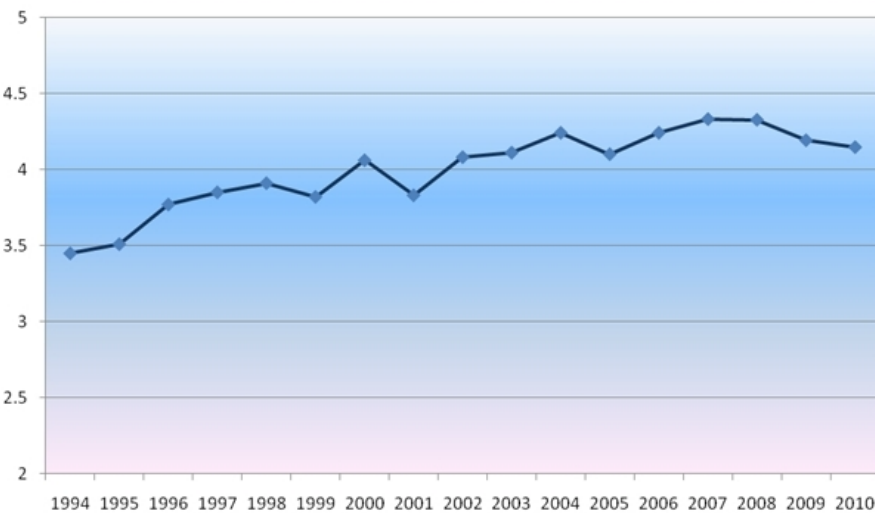
К. завжди відігравала певну роль у світогляді різних груп і спільнот. Її стійкість кидає виклик ідеологічному універсалізму таких панівних течій, як лібералізм і соціалізм, протягом останніх двох сторіч і править за рушії суто доктринерських політичних феноменів – расизму і націоналізму. Ксенофобні тенденції помітніші там, де руйнуються родинні структури і традиції, як у Німеччині після 1918 р., або в Східній Європі 1990-х рр. після краху комунізму. **К.** виявляється у ворожості до іммігрантів та різних етнічних груп. На початку ХХІ ст. найчастішими мішенями **К.** в багатьох країнах стали мігранти, що шукають політичного притулку.

Рівень **К.**, як і рівень толерантності (див. *толерантність міжетнічна*), визначається за т. зв. шкалою соціальної дистанції Богардуса. Опитування КМІС (лютий 2010 р.) засвідчило постійне зростання рівня **К.** в Україні з 1994 до 2008 р., але в 2009 та 2010 р. намітилися ознаки деякої стабілізації ситуації (див. рисунок).

К., расизм і расова дискримінація та пов'язана з ними нетерпимість є серйозними порушеннями всіх прав людини, перешкоджають їх повному здійсненню і заперечують очевидну істину про те, що всі люди народжені вільними і рівними. **К.** по відношенню до негромадян, особливо мігрантів, біженців та шукачів притулку, є одним з основних джерел сучасного расизму. Адже більшість порушень прав людини по відношенню до членів таких груп здійснюється в контексті дискримінаційних, ксенофобських і расистських видів практики. **К.** є також перешкодою для дружніх і мирних відносин між народами і націями та належить до глибинних причин багатьох внутрішніх і міжнародних конфліктів, включаючи збройні конфлікти будучи також дуже часто їх наслідками.

Сьогодні для забезпечення повної поваги всіх прав людини (економічних, соціальних,

культурних, громадянських і політичних), які є універсальними, неподільними, взаємозалежними і взаємопов'язаними, існує необхідність національних і міжнародних дій, направлених на боротьбу проти

Динаміка рівня ксенофобії населення України (1994-2010 рр.)

К., расизму, расової дискримінації і пов'язаної з ними нетерпимості.

Основоположним принципом міжнародного гуманітарного права у цій сфері є принцип недискримінації, який гарантує однакове ставлення до людей, незалежно від їхньої національності, расової належності чи етнічного походження, релігії або вірувань тощо. Договір про заснування європейської спільноти (1957) оголошує поза законом будь-яку дискримінацію за національністю. Згідно з Амстердамським договором (1997) у Договорі про заснування Європейської спільноти з'явилась нова, 13-а, стаття, спрямована на зміцнення принципу недискримінації. Лісабонський договір, поряд із обмеженням прав за національністю, забороняє дискримінацію за расою, кольором, етнічним або соціальним походженням, мовою, релігією чи віруваннями, політичними або іншими поглядами, належністю до національної меншини тощо. Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (2001), у свою чергу, закликає до необхідності всім сторонам збройних конфліктів неухильно дотримуватись цього принципу, а державам і міжнародній спільноті проявляти особливу пильність у періоди збройних конфліктів і продовжувати боротьбу проти всіх форм **К.** та расової дискримінації. У рамках євроінтеграційних процесів Україна також формує національне антидискримінаційне законодавство, в основі якого Конституція України, закони України та міжнародні правові

акти, згода на обов'язковість яких надана ВРУ.

Літ.: Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. – [Б. м., б. р.]; *Етнічний довідник: поняття та терміни*. – К. : [б. в.], 1997; *Короткий оксфордський політичний словник* / пер. з англ. ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005; *Мудрий Я. М.* Словник-довідник термінів з європейської інтеграції / Я. М. Мудрий ; за заг. ред. : М. Бойцуна, Я. М. Мудрого, О. М. Рудіка. – К. : Міленіум, 2009; *Толерантність населення України : Опитування* / Київ. міжнар. ін-т соціології, листопад 2010. – К. : [б. в.], 2010; *Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010.

Сичова М.Д.

КУЛЬТУРА (лат. cultura – оброблення, виховання, утворення, розвиток, шанування) – система надбіологічних програм, що історично розвиваються, людської життєдіяльності (діяльності, поведження й спілкування), що забезпечують відтворення й зміну соціального життя у всіх його основних проявах. Програми діяльності, поведження й спілкування представлені різноманітним знань, норм, навичок, ідеалів, зразків діяльності й поведження, ідей, гіпотез, вірувань, цілей, ціннісних орієнтацій й т.ін. У сукупності й динаміці вони становлять історичний соціальний досвід, що накопичується. **К.** зберігає, транслює цей досвід (передає його від покоління до покоління). Вона та-

кож генерує нові програми діяльності, поводження й спілкування, які, реалізуючись у відповідних видах і формах людської активності, породжують реальні зміни в житті суспільства. **К.** тісно пов'язана з історичним розвитком цивілізації та цивілізаційно-глобалізаційними процесами у світі. **К.** у певні історичні проміжки позначала оброблення людиною землі. Потім зміст терміна розширився. Ним стали позначати також процеси й результати оброблення матеріалів природи в різних ремеслах, а потім – і процеси виховання й навчання людини. У цьому розширеному змісті термін “культура” вперше був ужитий у роботі давньоримського оратора й філософа Марка Тулія Цицерона “Тускуланські рукописи” (45 р. до н.е.). Поняття повсякденної мови, що позначає обробку ґрунту, Цицерон використовував у переносному розумінні як оброблення людського розуму в процесі навчання й виховання. Вважаючи, що глибокий розум виникає завдяки філософським міркуванням, він характеризував філософію як **К.** розуму. Подальший розвиток поняття **К.** пов'язане з його поширенням на все штучно створене людиною на протигагу природному. У цьому розумінні термін був використаний у працях німецького філософа-просвітителя і юриста С.Пуфендорфа. В роботі “Про право природне” (1684) він визначив **К.** як опозицію “природному стану”, як все те, що зроблено. Починаючи з другої половини XVIII ст. термін “**К.**” став широко вживатися в європейській філософії й історичній науці. У цей час **К.** розглядається як найважливіший аспект життя суспільства, пов'язаний зі способом здійснення людської діяльності, що відрізняє людське буття від тваринного існування. Виникає кілька напрямів у розробці проблематики **К.** У першому з них **К.** з'являлася як процес розвитку людського розуму й розумових форм життя, що протистоять насильству й варварству первісного буття людства (французькі просвітители); як історичний розвиток людської духовності – еволюція моральної, естетичної, релігійної, філософської, наукової, правової й політичної свідомості, що забезпечують прогрес людства (німецький класичний ідеалізм (І.Кант, І.Г.Фіхте, Ф.В.І.Шеллінг, Г.В.Ф.Гегель), німецький романтизм (Ф.Шилер, Ф.Шлегель); німецька освіта (Г.Лесінг, І.Г.Гердер)). Другий напрям акцентував увагу не на по-

ступальному історичному розвитку **К.**, а на її особливостях у різних типах суспільства, розглядаючи різні **К.** як автономні системи цінностей та ідей, що визначають тип соціальної організації (неокантіанство – Г.Ріккерт, Е.Касіпер, М.Вебер). Надалі цей аспект продовжили досліджувати Н.Я.Данилевський, П.А.Сорокін, А.Тойнбі, О.Шпенглер. Разом з тим тлумачення **К.** було розширене шляхом включення в неї всіх складових матеріальної **К.**, етнічних звичаїв, розмаїтості мов і символічних систем.

У кінці XIX ст. – першій половині XX ст. при вивченні проблематики **К.** застосовували досягнення антропології, етнології, теорії систем, семіотики й теорії інформації (культурна антропологія – Е.Б.Тайлор, Ф.Боас, А.Кребер, Р.Редфілд; соціальна антропологія й структурний функціоналізм – Б.Малиновський, А.Радкліфф-Браун, Р.Мертон, Т.Парсонс; структурна антропологія й структуралізм – К.Леві-Строс, М.Фуко, Р.Барт; неофрейдизм, постмодернізм та ін.).

Структурна парадигма передбачає три підходи – три аспекти з'ясування того, що є **К.**: 1) антропологічна складова: **К.** – спосіб життя суспільства, народу чи групи народів – первісна **К.**, східна **К.**, європейська **К.**; 2) галузева складова: **К.** – аспект суспільного життя (економіка, наука); 3) гуманітарна складова (аксіологічний компонент): оцінка ступеня цивілізаційної належності особи, групи людей чи народів (“культурна людина”, “культурні народи”, “масова **К.**”, “елітарна **К.**”).

К. те, що є не лише очікуваним результатом, а й несподіваним наслідком діяльності людей. Структурним аспектом виступає в цьому контексті саме діяльність, і саме людей, тобто їх суспільна діяльність. **К.** – сукупність матеріальних та духовних досягнень, здобутків суспільства. **К.** є проявом позитивних результатів цілеспрямованої діяльності людей: насамперед з предметними, речовими результатами (твори мистецтва, архітектурні споруди, технічні конструкції). Суб'єкт сприймає **К.**, зокрема мистецтво або техніку, як сукупність виробів, машин, пристроїв, споруд тощо, як скарбницю технічних, художніх та інших витворів. Визначення **К.** як сукупності матеріальних, предметно-речових надбань не є повним контекстуально, оскільки репрезентує лише однобічну сутність цього суспільного явища. **К.** резуль-

тується не лише у предметних та речових витворах, як знайшли відображення у металі, кераміці, мелодії чи писемних знаках. Існують й інші створені людьми засоби – гнучкі й мобільні, здатні до видозміни, а отже, й удосконалення, за допомогою яких стає можливою фіксація досягнень історичного поступу **К.** Проявом **К.** є народні звичаї та традиції – безупинний стихійний етнонаціональний творчий процес, продуктом якого є сама соціальна людина з її усталеним комплексом особливих для кожної спільноти відчуттів, стереотипів бачення світу та практично-дієвих реакцій. **К.** акумулюється не лише в успадкованих, а й набутих знаннях та вміннях людей, як реальний творчий потенціал, що реалізується чи, навпаки, не реалізується за певних умов. **К.** – не лише зібрання творінь, вона є сукупністю певних реальних діючих законів, людських знань та умінь, які приховані чи певним чином закодовані, тобто перебувають у зменшеному вигляді. **К.** – неупинний процес взаємообміну, під час якого люди збагачують, удосконалюють та поповнюють свої знання та вміння шляхом освоєння створеного попередниками, і, у свою чергу, власною творчістю поповнюють, збагачують культурну скарбницю свого народу та людства. Історичний поступ народу (суспільства) відбувається адекватно та раціонально, коли згадані процеси перебувають у динамічній рівновазі. Якщо ж ця рівновага порушується, виникають кризові явища. За умови нехтування, забуття створеного попередніми поколіннями, тим більш його руйнування, народи поступово втрачають свою етнонаціональну ідентичність і гинуть: зникають як особливі соборні індивіди. Аналогічним є виникнення труднощів в освоєнні спадщини через недостатню увагу сучасників до підготовки підростаючих поколінь, турботу про забезпечення нормальних умов для реалізації творчого потенціалу народу: тоді уповільнюється або припиняється процес розширеного відтворення **К.**, з'являються застійні тенденції, стагнація, виродження і, зрештою, настає загибель нації. У цьому контексті трансформація стосується не фізичного зникнення, а відмирання духовного – через затьмарення самосвідомості народу, втрату здатності до самоідентифікації, підтримання й утвердження традиційних національних цінностей. **К.** – процес

освоєння людиною світу: освоєння людьми довкілля та освоєння людей у довкіллі. Освоєння людини у світі полягає в тому, що вона формує світ своїм, змінюючи його на основі пізнаних закономірностей, дане природою пристосовує до власних потреб або (чи разом з тим) змінюючи себе (змінює щось у собі), пристосовується до реальних умов.

Відповідно до цього загальний процес освоєння людьми світу має два аспекти: об'єктивний та суб'єктивний, які втілюються в істотно відмінних результатах (чи наслідках) і які можна теоретично розрізнити (виокремити) як дві течії в єдиному культурно-історичному потоці, по суті, два процеси: соціальний та етнонаціональний.

Соціально-культурний процес – процес освоєння людьми довкілля, результати якого мають об'єктивний характер і безпосередньо загальнолюдське значення. Результатом (позитивним) згаданого процесу є цивілізація. До цього можна віднести: позитивні знання та вміння, насамперед природничі науки, технології, що базуються на їх досягненнях, а також практичний досвід в усіх сферах життєдіяльності людей – від повсякденного побуту до суспільного врядування. Продуктом соціокультурного процесу і є цивілізація.

Етнокультурний (національно-культурний) процес – процес освоєння людей у довкіллі, результати якого мають суб'єктивний характер і лише за вчених обставин можуть набуті (а можуть і не набуті, що є правилом) загальнолюдського значення. Це: філософія, релігія, мистецтво, політичні уявлення (цінності) тощо.

Загальний культурний процес (процес освоєння людей у світі) відбувається двома потоками: соціальним та етнонаціональним. Так само і етнонаціокультурний процес фрагментується на три складові: етизацію, естетизацію, сакралізацію. **К.** є єдиним процесом, її складові можна виділити лише теоретично.

Літ.: Безклубенко С. Мистецтво: терміни та поняття : енцикл. вид. : у 2 т. : Т. 1 (А-Л) / Сергій Безклубенко. – К. : Ін-т культурології АМУ, 2008. – 240 с.; Морозов А. И. Поколения молодых. Живопись советских художников 1960-80 годов / А. И. Морозов. – М. : [б. и.], 1989; Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – М. : [б. и.], 1973.
Білинська М.М.

КУЛЬТУРА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – стійка система оцінок і норм, в якій органічне поєднання професіоналізму, компетентності та моральних принципів державних службовців втілюватиме умови для якомога більш ефективного її впливу на реальне життя громадян.

К.д.у. – складне, внутрішньосуперечливе соціально-духовне явище, що відображає здатність людини керуватися в межах провідних політичних цінностей різними стандартами і традиціями владно-управлінської діяльності. **К.д.у.** виступає комплексним поняттям універсального характеру, що виражає конкретні форми взаємодії людей з приводу владних відносин, що виявляються у різних ситуаціях.

К.д.у. – це: по-перше, специфічний вид загальної культури; по-друге, форма здійснення державних управлінських процесів і, по-третє, комплексна якісна характеристика взаємовідносин суб'єкта і об'єкта державного управління, тобто влади і суспільства – у глобальному розумінні, або державного органу (посадовця) і громадянина (групи громадян) у більш вузькому розумінні. Під **К.д.у.** також розуміють систему теоретичних і практичних знань, правових і моральних норм, що стосуються державно-управлінської діяльності, а також принципів організаційної структуризації органів державної влади та форм, методів і стилів їх функціонування. Вона є якісною характеристикою державно-управлінської діяльності, що відображається у формах та засобах взаємодії людей, задіяних у процесі здійснення функцій держави. Дана категорія визначається характером організації влади, досконалістю побудови системи державних органів, мірою демократичності суспільних відносин, їх цивілізованістю і гуманністю.

Виходячи з позиції структурно-функціонального підходу з урахуванням концепції Б.Гаєвського та В.Рибкала, в якій **К.д.у.** розглядається в контексті організаційної досконалості державної системи України та у функціональному стані владних інституцій, структуру **К.д.у.** можна представити як поєднання культури організаційної побудови органів державної влади і культури управлінської діяльності.

К.д.у. має низку особливостей, які відрізняють її від усіх інших видів і форм культури.

1. Управлінська культура – це характеристика суб'єкта управління, який досить сут-

тєво впливає на всі параметри об'єкта, тобто на все суспільство.

2. Управлінську культуру поєднують з управлінською поведінкою.

3. Модель культури управління об'єднує такі напрями: систему управління, організаційну складову та організаційну будову, субкультури.

4. До складу культури управління відносять загальну (культури зовнішнього вигляду, поведінки, мови тощо), професійну, правову, економічну, організаційну, технічну тощо. Оскільки поняття “культура” виражає досягнутий людством на певному історичному етапі рівень розвитку суспільства й людини, виражений у типах і формах організації й діяльності людей, то проявом культури **К.д.у.** є:

- культура державного апарату управління;
- матеріальні й духовні форми культури, впроваджені й використовувані в управлінні;

- рівень духовного розвитку і відповідні знання людей, зайнятих в управлінській сфері;
- уміння й навички, необхідні для виконання своїх функцій;

- уміння працювати творчо, ініціативно, професійно з постійним пошуком раціональних методів і прийомів;
- широке використання науки і техніки;
- якість управлінських послуг.

Особливістю теоретичної розробки проблеми **К.д.у.** є те, що ця категорія перебуває на межі різних наук – менеджменту, культурології, філософії, соціальної психології, соціології управління та ін. Тому існує різниця у підходах до вивчення **К.д.у.** Так, економісти та фахівці у галузі менеджменту (М.Бочкарьов, Г.Попов, А.Панов, В.Григор'єв) основний акцент роблять на аналізі управлінської діяльності та її впливу на ефективність функціонування об'єкта управління; філософи та культурологи (С.Маркарян, Г.Хаст, О.Єськов, В.Колійчук) – на загальній культурі управління, де він виступає і як творець, і як творіння, та звертають увагу на значимість різних життєвих цінностей; соціальні психологи (В.Білолипецький, А.Китов, В.Шепель), характеризуючи управлінську культуру, основну увагу звертають на індивідуальні особливості управлінців; фахівці з державного управління (Б.Гаєвський, Т.Хомуленко, М.Пірен, С.Серьогін, Н.Мельтюхова, О.Крутий, В.Євдокимов) роз-

глядають питання організаційної та політичної культури в органах державної влади, формування іміджу як державних управлінців, так і органів державної влади, культури ділового спілкування тощо.

Аналіз наукових джерел з вивчення **К.д.у.** можна також доповнити і роботами авторів, які займалися питаннями професійної, етичної, правової та політичної культури державних службовців, а також проблемами організації державної служби, зокрема: В.Бакуменка, Т.Василевської, В.Воронкової, Л.Воронько, С.Дубенко, В.Корженка, І.Нинюк, О.Оболенського, М.Рудакевич та ін.

Літ.: *Белоліпецький В. К.* Етика и культура управления : учебно-практ. пособ. / В. К. Белоліпецький, Л. Г. Павлова. – М. : ИКЦ “МарТ” ; Ростов н/Д, 2004. – 384 с.; *Гаєвський Б. А.* Культура державного управління: Організаційний аспект : монографія / Б. А. Гаєвський, В. А. Ребкало. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 144 с.; *Тертичка В. Р.* Культура державного управління як основа діяльності місцевого самоврядування / В. Р. Тертичка // Вісн. НАДУ. – 2002. – № 2. – 240 с.; *Сергєєва Л. М.* Застосування методів оцінки рівня культури управління на державній службі / Л. М. Сергєєва : матеріали наук.-практ. конф., 28 листоп. та 21 груд. 2006 р. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ 2007. – С. 145-148; *Kilmann R.* Issues in Understanding and Changing Culture / R. Kilmann, M. J. Saxton & R. Serpa // California Management Review, Winter, 1986. – P. 89-95; *Tedlow R. S.* Keeping the corporate image : Public relations and business 1900-1950 / R. S. Tedlow. – Greenwich, CT: JAI, 1979. – 418 p.
Падафет Ю.Г.

КУЛЬТУРА ОРГАНІЗАЦІЙНА – специфічне поєднання цінностей, відносин, норм, звичок, символів, стійких традицій, форм поведінки і ритуалів, що декларуються, поділяються й приймаються членами організації. В межах теорії менеджменту **К.о.** розглядається як потужний стратегічний інструмент, що дає змогу орієнтувати всі підрозділи організації і окремих осіб на спільні цілі; мобілізувати ініціативу співробітників, виховувати відданість організації, поліпшувати процес комунікації, поведінку.

К.о. формується виходячи з характеристик діяльності підприємства і його членів, елементів культури або ґрунтується на її трактуванні як цілісної категорії (соціального клімат, спосіб мислення та спосіб дії, прийнятий на підприємстві).

Складовими **К.о.** є цінності, цілі, знання, комунікації, процеси. **К.о.** включає: усвідом-

лення кожним працівником свого місця в організації, групі, команді; цінності й норми поведінки; комунікаційну систему і культуру спілкування; критерії і правила розподілу повноважень і відповідальності, статусу і влади; сформовані в організації звички й традиції; взаємини між людьми; діловий етикет і трудову етику; правила корпоративної культури.

Типи **К.о.**: 1. Культура влади – особливу роль відіграє лідер, його особисті якості і здібності. Як джерело влади помітне місце належить ресурсам, що перебувають у розпорядженні того чи іншого керівника. Даний тип культури дає змогу компанії швидко реагувати на зміну ситуації, швидко приймати рішення та організувати їх виконання. 2. Рольова культура – характеризується суворим функціональним розподілом ролей і спеціалізацією учасників. Основним джерелом влади є не особисті якості, а становище в ієрархічній структурі. 3. Культура завдання – орієнтована на вирішення завдань, реалізацію проектів. Ефективність визначається високим професіоналізмом співробітників і кооперативним груповим ефектом. 4. Культура особистості – об’єднує людей для досягнення власних цілей. **К.о.** втілює сповідувані організацією загальнолюдські і професійні цінності.

К.о. (Ф.Р.Клакхон, Ф.Л.Стродбен) слід охарактеризувати як сукупність правил і прийомів розв’язання проблем зовнішньої адаптації і внутрішньої інтеграції працівників. Згідно з Е.Шейном, **К.о.** слід розглядати в контексті трьох рівнів:

- 1) “поверхневий” (чи “символічний”) – включає спостереження, поведінку, мову, лозунги;
- 2) “підповерхневий” – вивченню піддаються цінності організації відповідно до того, наскільки вони відображаються в символах і мові;
- 3) “глибинний” – включає базові положення, які важко усвідомити навіть самим членам організації, – це приховані і такі, що сприймаються на віру, пропозиції людей, що зумовлюють поведінку людей в організації. Е.Шайн (Schein, 1985) розглядає **К.о.** як продукт досвіду соціальних груп; групи розвивають сильні культури тоді, коли володіють стабільним і однорідним складом та існують протягом тривалого періоду часу. На культуру всередині організації впливають куль-

турні зразки, наявні в суспільстві в цілому. Структура **К.о.** включає: поведінські стереотипи, що виникають при взаємодії людей: мова, звичаї, традиції, ритуали; групові норми: стандарти, цінності, норми; найбільш загальні політичні та ідеологічні принципи; почуття, викликане фізичним складом груп і характерною манерою взаємодії їх членів одне з одним; наявний практичний досвід: методи і прийоми, що використовуються групами для досягнення певних цілей.

Виділяють кілька підходів до розуміння **К.о.**:
1. Символічний підхід. **К.о.** являє собою смислові системи, що передаються за посередництвом мови та інших символічних засобів, що виконують репрезентативні, директивні й афективні функції, здатні створювати культурний простір і особливе сприйняття реальності. Розгляд організації як системи знання відкриває перспективи для розуміння феномена організованої діяльності.
2. Когнітивний підхід. Основний акцент робиться на таких аспектах культури, як: когнітивна свідомість; когнітивні схеми чи загальна система знання, вірувань і правил, що зумовлюють відповідні форми поведінки.
3. Цілісний підхід (холістичний). **К.о.** слід аналізувати як складне “природно-штучне” утворення. Холізм властивий цілому ряду концепцій розвитку, розглядає світ як ієрархію “цілісностей”, найвища з яких – людська особистість. Цілісний підхід має свої витоки в поширенні клімату організації як інтегральної характеристики її середовища, набору об’єктивних властивостей організації (її об’єм, формальна структура, стиль керівництва, цілі організації), а також психологічного середовища (суб’єктивні враження сприйняття організації з боку її працівників).

Літ.: Армстронг М. Практика управління людськими ресурсами / М. Армстронг ; пер. с англ. под ред. С. К. Мордовина. – 8-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 832 с.; Штейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Э. Х. Штейн ; пер. с англ. под ред. В. А. Спивака. – СПб. : Питер, 2002. – 356 с.; Воронкова В. Г. Філософія / В. Г. Воронкова. – К. : ВД “Професіонал”, 2004. – 464 с.; *Енциклопедія етнокультурознавства*. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. – Ч. 1. Особа, нація, культура. – К. : [б. в.], 2001. – 521 с.

Ребкало В.А., Козаков В.М.

КУЛЬТУРНА АКУМУЛЯЦІЯ – додавання нових елементів до існуючої культури,

процес збагачення її новими елементами – виникнення нових зв’язків, диференціація, інтеграція старих і запозичення з інших культур.

К.а. – накопичення культурного потенціалу, спадщини. **К.а.** має місце там, де до культурної спадщини додається більша кількість нових елементів, ніж відкидається старих. Навпаки, коли протягом конкретного періоду зникає більше культурних рис, ніж додається, говорять про культурне виснаження. **К.а.** являє собою такий процес, кінцевим завершенням якого виступає освіта культурної спадщини, яке вказує на ту частину матеріальної і духовної культури, яка створюється минулими поколіннями і передається наступним як щось цінне і шановане. Суспільство, підтримуючи свою культуру, створило систему культурних закладів, покликаних акумулювати культурну спадщину, зберігати і передавати її наступним поколінням. У числі каналів **К.а.** називають музеї та бібліотеки.

В Афінах у Лікеє, заснованому Аристотелем у 335 році до н. е., була зібрана колекція природничих пам’ятників, яка використовувалася в освітніх цілях. По суті, це був перший соціальний інститут, який виконував функції сучасних музеїв (інформаційні, демонстраційні, просвітницькі) і при цьому справляв естетико-емоційний вплив. Найбільш значними сховищами картин елліністичної епохи були пінакотека, створена на Акрополі в Афінах, Олександрійський музей (заснований близько 290 р. до н. е.) та Пергамська бібліотека (III ст. до н. е.) – найбільше в античності сховище книг і художніх цінностей. Для епохи Ренесансу характерний підвищений інтерес до спадщини минулого, особливо у Флоренції XIV-XV ст. Багато заможних флорентійських купців і аристократів захоплювалися збиранням колекцій монет, печаток, гем, медалей, гобеленів, ікон, скульптур, живопису, рідкісних книг, предметів озброєння. Перше місце серед флорентійських колекціонерів за широтою інтересів належало роду Медичі. XV-XVI ст. – час створення одного з найстаріших у Європі музеїв – галереї Уффіці у Флоренції. Так, на межі XIV-XV ст. був зроблений крок від безсистемного збирання до появи зібрань, які мають культурну та наукову спрямованість. Стали утворюватися кунсткамери, мюнц-кабінети, галереї, пінакотеки тощо. У XVI ст. виник-

ли перші публічні музеї у Венеції, Англії, Франції та Швейцарії.

Сьогодні фахівці розрізняють три типи музеїв (науково-просвітницькі, дослідницькі, навчальні) і безліч профілів: історичні, художні, технічні, сільськогосподарські, природничо-наукові, мистецтвознавчі, літературні, меморіальні, комплексні, краєзнавчі та ін. Завдяки дбайливому підходу до відбору, зберігання і експонування предметів музеї та галереї створюють еталонні культурні середовища. У цьому полягає їх найважливіша культурна функція. Дійсно, в музеях зберігаються найцінніші твори, а не те, що випадково принесли відвідувачі. Не менш важлива просвітницька функція музеїв.

Пам'ятки писемності почали збирати, каталогізувати і зберігати в давнину (в Ассирії, Давньому Єгипті, Греції і Римі). Перші бібліотеки з'явилися у другому тисячолітті до н. е. Перша публічна бібліотека функціонувала вже в V ст. до н. е. (при Пісістрат в Афінах). Поширювалися бібліотеки при монастирях раннього середньовіччя, а нову якість отримали в XV ст. після винаходу друкарства.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Кравченко А. И.* Культурология : учеб. пособие для вузов. – 3-е изд. – М. : Академ. проект, 2002.

Михненко А.М.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД – загальний метод дослідження, який дає можливість установити залежність поведінки суб'єктів суспільного управління від рівня культури суспільства.

К.п. може також розглядатися як методологічна основа культурології як науки. Спрямований на інтеграцію дослідницького матеріалу, накопиченого різними галузями гуманітарних знань, що займаються вивченням культури (філософія культури, теорія культури, мистецтвознавство, психологія культури, соціологія культури, історія культури та ін.), і реалізує прагнення до аналізу культури в парадигмі, що задається теорією систем. У рамках **С.п.** культура розглядається як система, що складається і функціонує у взаємодії: об'єктивної (будь-які культурні об'єкти) і суб'єктивної (“зліпок” культури у свідомості) форм; раціональної і емоційно-

чуттєвої її складових; культурно-новаційних механізмів і властивих культурі способів забезпечення собі-тотожності; процесів виробництва, поширення (трансляції) і “присвоєння” культурних цінностей та ін.

Одна з перших спроб застосування **С.п.** належить Л.Уайту. У роботах “Наука про культуру” (1949), “Еволюція культури” (1959), “Поняття культури (1973) та ін. він розглядає культуру як цілісну і самоналагоджену систему матеріальних і духовних елементів (загальний закон розвитку культури ним сформульовано таким чином: “Культура рухається вперед у міру того, як зростає кількість загнужданої енергії на душу населення, або в міру того, як зростає ефективність або економія в засобах управління енергією, або і те, й інше разом”). Різні варіанти опису культури як системи присутні в роботах Малиновського, Сорокіна, одного з творців структурно-функціонального напрямку в соціології Парсонса та ін.

Складність реалізації **К. п.** пояснюється насамперед тим, що і культура в цілому, і самі по собі окремі її компоненти (мистецтво, етика, релігія, міфологія, технологічна культура тощо) являють собою системи високої складності (їх характеристики і вивчаються різними сферами гуманітарних досліджень, всередині яких, у свою чергу, виникають різноманітні школи зі своїми науковими “домінантами”). У зв'язку із цим одним з найважливіших завдань **К.п.** є вироблення загальномоделного, системно-цілісного визначення феномену культури, всі інші трактування якого були б окремими випадками цього визначення. Друга група проблем у принципі аналогічна тому, з чим стикнулася у своєму розвитку сама загальна теорія систем, – на загальносистемному рівні аналізу культури теорія практично має справу із ще не визначеними категоріями філософського рівня. З цієї точки зору особливо значущі спроби “операціональної розшифровки” тих чи інших феноменів культури, зокрема феномену “естетичне” (напр., у працях М.Князевої та Ю.Осокіна). Однак найбільш специфічні труднощі застосування **К.п.** задаються тією обставиною, що при зверненні до матеріалу культури дослідник має справу переважно з її об'єктивною формою (тими чи іншими артефактами культури, реаліями спостережуваних культурних процесів тощо), і йому необхідно знайти і вия-

вити в згаданих культурних об'єктах якісь ознаки, які характеризують стан і динаміку суб'єктивної її форми. У цьому сенсі величезний внесок у розвиток культурології зробило вивчення історії ментальності, розпочате М.Блоком і Л.Февра в 30-40-ті рр. і продовжене починаючи з 60-х рр. Дюбі, Ле Руа Ладжорі, Ле Гоффом та ін. Розумінню специфіки функціонування культури в її суб'єктивній формі сприяє й активна розробка теорії субкультурної диференціації, що здійснюється останніми роками російськими вченими (К.Соколов та ін.)

Найважливіший момент, що забезпечує можливість застосування **К.п.**, – формалізація культурологічного матеріалу (зумовлена подібно до того, як це має місце в математиці, як відволікання від мінливості розглянутого об'єкта). Це означає, що з культурними об'єктами і процесами необхідно зіставити деякі стабільні, незмінні поняття, у результаті чого стає можливим виявити відносини, що існують між цими поняттями, а тим самим розкрити зв'язки, що спостерігаються в реальній дійсності. Звідси випливає, що методика застосування **К.п.** полягає у виявленні необхідного і достатнього набору загальносистемних характеристик, що відрізняють специфіку даної культури (культурно-історичного періоду) або її елементів і компонентів (у свою чергу являють собою системний об'єкт) і інваріантної реконструкції перебігу та результатів культурних процесів, що дає змогу простежити розкриття виявлених загальносистемних характеристик у культурно-історичній конкретиці стосовно будь-яких сфер культури даного періоду, епохи, етносу і т.ін. Причому висока ступінь невизначеності (неопераціональності) категорій, з якими сьогодні має справу культурологія, змушує здійснювати цю реконструкцію мовою змістовно-структурної інтерпретації культурних явищ і процесів, що поки ще дуже далеко від вимог, що пред'являються до опису абстрактних систем з боку загальної теорії систем. Водночас уже на нинішньому рівні **К.п.** дає змогу упорядкувати використання численних тлумачень терміна “культура” (аж до їх подання у вигляді своєрідного “термінологічного дерева”), виробити єдині методологічні підстави для вивчення і класифікації функцій культури, виявити специфіку взаємодії “іманентних” законів, що діють у тій чи іншій

сфері культури, із загальносистемними закономірностями, які властиві культурі в цілому.

Літ: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Культурологія. XX век* : енциклопедія. – Т. 2. М–Я. – СПб. : Университет. кн., 1998.

Михненко А.М.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ (від лат. culture – обробка землі, виховання, освіта, розвиток, шанування; грецьк. logos – слово, вчення, поняття; букв. – вчення про культуру) – наука, яка вивчає культуру як складну систему, найбільш загальні закономірності її розвитку. Термін **К.** був запропонований у 1949 р. американським антропологом Л.Уайтом для позначення нової наукової дисципліни як самостійної науки в комплексі соціальних наук. Об'єктом **К.** виступають культурні аспекти різних сфер суспільного життя, виявлення особливостей і досягнень основних культурно-історичних типів, аналіз тенденцій і процесів у соціокультурному середовищі. Предметом **К.** є дослідження закономірностей, особливостей існування та розвитку культури, механізмів функціонування культурних форм, явищ та процесів. У структурі **К.** виділяють: теоретичну **К.**, емпіричну **К.**, прикладну **К.** До теоретичної **К.** відносять усі види пізнання культури, які забезпечують розробку і побудову наукової теорії культури, логічно організовану систему знань про культуру, її сутність, закономірності функціонування і розвитку. В системі теоретичного пізнання культури розрізняють загальну і спеціальні теорії культури. До основних проблем загальної теорії культури належать проблеми її сутності, структури, функцій, генези, історичної динаміки, типологізації. Спеціальні теорії культури вивчають окремі сфери, види і сторони культури. В їх межах досліджується економічна, політична, правова, моральна, естетична, релігійна культура, культура побуту, сфери обслуговування, управління, культура особистості, культура спілкування, управління культурою. До емпіричного рівня **К.** належать ті форми наукового пізнання, завдяки яким забезпечується накопичення, фіксація, обробка і систематизація знання про конкретні культури та їх компоненти. Емпіричний рівень дає найбільш конкретне, детальне і різнобічне знання про культуру. При-

кладна **К.** використовує фундаментальні знання про культуру в цілях вирішення практичних завдань, а також для прогнозування, проектування і регулювання культурних процесів. У полі зору дослідження прикладної **К.** перебувають організація і технологія культурного життя суспільства, діяльність закладів культури, культурних центрів дозволя, об'єднань за інтересами, методика проведення масових свят, фестивалів, форумів. Структурування **К.** може здійснюватися і за основними напрямками дослідження, відповідно до чого виділяють: соціальну **К.**, яка вивчає переважно функціональні механізми, процеси, форми соціокультурної організації і регуляції колективного життя людей (цінності, норми, звичаї, спосіб життя, технології діяльності, мову комунікацій і т. ін.), і гуманітарну **К.**, сконцентровану на вивченні процесів і форм самопізнання культури, інтерпретації природних і соціальних явищ буття, втілених у різних вербальних і невербальних "текстах культури".

Методи **К.**: діахронний – дослідження явищ, фактів, подій світової та вітчизняної культури в хронологічній послідовності; синхронний, пов'язаний з вивченням культурних об'єктів чи явищ в одному вибраному проміжку часу; порівняльний – вивчення двох або кількох національних культур у процесі взаємодії, взаємовпливу, встановлення закономірностей, їх своєрідності і схожості; типологічний – вивчення структур системи культури шляхом сходження від абстрактного до конкретного і виявлення на цій основі типологічної близькості історико-культурних процесів; семіотичний – дає змогу вивчити знакову структуру (систему) тексту або будь-якого іншого культурного об'єкта; психологічний – орієнтує дослідника на вивчення суб'єктивних механізмів діяльності культури, індивідуальних якостей, несвідомих психічних процесів; історичний – спрямований на дослідження особливостей виникнення культури, етапів її розвитку; археологічний – вивчення загального стану розвитку культури минулих поколінь на підставі матеріальних знахідок; біографічний – тлумачення явищ культури через відображення біографії та особливостей творців культурних цінностей.

Функції **К.**: світоглядна – допомагає виробляти культурологічне мислення, визначає формування художньої, релігійної, наукової

картин світу; теоретико-пізнавальна – дає змогу розкрити тенденції, суперечності розвитку культури; методологічна – розкриває закономірності розвитку культури, створює базу для окремих культурологічних теорій; регулятивна – забезпечує вплив людей і організацій на процес розвитку культури, на характер і міру участі в розвитку культури; аксіологічна – оцінює результати діяльності держави, суспільних організацій, окремих особистостей у галузі розвитку культури; виховна – створює теоретичну базу, узагальнює досвід поколінь, допомагає формуванню культури і вихованню життєвої позиції; прогностична – дає можливість прогнозувати розвиток культури в процесі дослідження культурного процесу, передбачити закономірності культурної динаміки; гносеологічна – дає змогу уявляти культуру як ціле через уявлення її структурних компонентів і взаємозв'язків між ними. Специфіка **К.** полягає в її інтегративному характері, в орієнтації на буття та діяльність людини й суспільства як цілісних феноменів. Основними завданнями **К.** є: пізнання сутності культури і виявлення законів та механізмів функціонування конкретних її форм і сторін; аналіз культури як системи культурних феноменів; виявлення ментального змісту культури; дослідження типології культури; розв'язання проблем соціокультурної динаміки вивчення культурних кодів та комунікацій; **К.** є інтегративною сферою знання, яка виникла на стику філософії, історії, психології, антропології, мовознавства, етнографії, релігії, соціології, мистецтвознавства. Взаємодія **К.** з науками різного профілю дає змогу їй охоплювати феномен культури в його найбільш повному обсязі, розглядати кожне культурне явище з урахуванням його конкретної специфіки, яка краще розкривається у відповідній науковій дисципліні. Теорія культури входить до кола проблем **К.** і дає уявлення про її понятійний апарат. Нею вивчається зміст і розвиток основних культурних категорій, загальні питання визначення культурних норм, традицій, теоретичне осмислення культурних проблем, процесів, явищ. Теорія культури виявляє закономірності культурного опанування людиною навколишнього світу, охоплює розгляд усіх сторін його культурного буття, ментально і ціннісно структурує досить неоднорідний культурний простір, що перебуває в постій-

ному русі і розвитку, дає загальне визначення культури, розкриває природу, сутність і специфіку цього феномену. В її межах розглядаються також такі проблеми, як зв'язок культури і природи, культури і цивілізації, співвідношення і взаємодія культур, типологія культур; виробляються критерії для розуміння культурних явищ. Історія культури охоплює виникнення і становлення культури, різні історичні епохи її розвитку і притаманні їм способи тлумачення змісту культури та розуміння культурних ідеалів і цінностей. В історії культури простежується виникнення різних культурних феноменів, історія окремих стилів і напрямів у їх способі виражати відповідні ідеї і смаки (уподобання) часу. На основі використання історичних матеріалів, прямих свідчень і документів **К.** допомагає зрозуміти розвиток культурних норм і традицій, побачити спадковість культурних форм і той новий зміст, який вноситься розвитком культурного контексту, культурних реалій і відносин. Історія культури подає свідчення культурної творчості людини і суспільства, відображає буття культури як неперервного становлення людського духу, прояв його природи у культурних пошуках і досягненнях. Історія культури допомагає зрозуміти витoki становлення багатьох сучасних культурних явищ і проблем, прослідкувати їх причини, дає змогу побачити культуру як неперервний процес, в якому людина поступово олюднює саму себе, навколишній світ, як вияв розвитку певних історичних закономірностей і як цілісність, що має власні внутрішні закони і логіку розвитку. **К.** тісно взаємодіє з усіма дисциплінами філософського циклу – філософією, теорією пізнання, філософією історії, етикою, естетикою, гносеологією тощо. Філософія культури виконує по відношенню до **К.** методологічні і світоглядні завдання, аналізує природу і значення культури. Показуючи культурний феномен у його багатогранності, **К.** може спиратися, наприклад, на етичні характеристики досліджуваного об'єкта або особливості його функціонування у сфері моралі, історичні особливості його культурного становлення або специфіку опанування певного культурного шару. **К.** використовує знання історії, мистецтвознав-

ства, лінгвістики, психології, соціології тощо. Історична основа і соціально-історичний контекст розвитку культурних явищ допомагають зрозуміти співвідношення зовнішніх обумовленостей розвитку явища в тих чи інших формах і внутрішніх причин, що визначаються його природою і логікою розвитку. **К.** збагачується даними етнографії, етнології, етнопсихології, демографії. Різноманітні науки про людину надають **К.** фактичний матеріал для дослідження людини як творця і носія культури. Семіотика й інформатика дали змогу поглянути на культуру з позицій самих одиниць культурної інформації і способів їх передачі, шляхів функціонування культурних знаків і культурних повідомлень у суспільстві. Особливу роль у розвитку **К.** відіграють антропологічні науки, значення яких полягає в тому, що головним об'єктом у них виступає людина в різних її "вимірах" – біологічному, соціальному, культурному. Культурна антропологія вивчає взаємодію людини і культури. Антропологічні дослідження озброюють **К.** базою конкретних даних для аналізу загальних понять, яким ці дані надають конкретно-сміслові параметри. Для побудови **К.** використовується знання суспільних наук, які надають дані щодо розвитку суспільства, його структури, діяльності соціальних інститутів. Для дослідження суспільної свідомості та її феноменів **К.** спирається на історію і філософію права, політологію, загальну теорію менеджменту. **К.** спирається на релігієзнавство, що дає змогу зрозуміти феномен людини з таких позицій, які включають її у функціонування загальних духовних систем і надають певне місце в світобудові.

Літ.: *Структура культурології // Культурологія: учебник / под ред. Ю. Н. Солонина, М. С. Кагана. – М. : Высш. образование, 2008. – С. 27-36; Кравець М. С. Культурологія : підручник / М. С. Кравець. – Львів : Новий Світ-2000, 2006. – 320 с.; Гуревич П. С. Философия культуры / П. С. Гуревич. – М. : Аспект-Пресс, 2001. – 288 с.; Українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко та ін. / за ред. М. М. Заковича. – К. : Т-во "Знання КОО", 2000. – 611 с.; Флиер А. Я. Культурология для культурологов / А. Я. Флиер. – М. : Академ. проект, 2000. – 207 с.*

Карлова В.В.

Л

ЛІБЕРАЛІЗМ ЕКОНОМІЧНИЙ – сукупність поглядів, теоретичних напрямів і шкіл, що ґрунтуються на принципах економічної свободи як основи розбудови й розвитку вільного, демократичного, громадянського суспільства. Ідеологію і теорію **Л.е.** покладено в основу певного типу соціально-економічної політики, зорієнтованої на забезпечення умов розвитку інституцій приватної власності, вільного ціноутворення, вільної конкуренції, свободи торгівлі, занять і угод, вільного доступу на ринки тощо для зростання добробуту кожного індивіда зокрема і суспільства загалом. Прихильники **Л.е.** розглядають систему вільного підприємництва як природну форму раціональної господарської діяльності, а вільний ринок – як єдино можливий ефективний регулятор господарських процесів, що забезпечує оптимальний розподіл і використання обмежених ресурсів. Ліберальна економічна думка відкидає необхідність втручання у господарське життя суспільства держави і зводить її роль до виконання охоронних функцій стосовно системи вільного підприємства.

Л.е. сформувався у руслі двох традицій. Перша, започаткована в середньовіччі, остаточно оформилася наприкінці XVII – на початку XVIII ст. як передусім політичне вчення англійських вігів, які запропонували модель політичних інститутів, що мала гарантувати права і свободи громадянам Великобританії й забезпечувати “правління за законом”. Цей рух згодом поширився на континент (де абсолютизм зберігав свої позиції і навіть скасував до того часу більшість свобод середньовіччя) і дістав назву “еволюційного”, або “класичного” лібералізму. Біля його витоків стояли видатні англійські філософи й економісти Дж.Локк, Д.Юм, А.Сміт, Д.Рікардо. Друга традиція виникла як результат інтерпретації еволюційного лібералізму в тодішній континентальній Європі, де

трактування ліберальних інститутів у раціоналістичному та конструктивістському значенні істотно відрізнялося від ідей класичного лібералізму, який передбачав свідому побудову суспільства, в основі якої – розум. Цей напрям – континентальний, або конструктивістський, лібералізм – розвинувся з нової філософії раціоналізму Р.Декарта і досяг свого розквіту у філософії західноєвропейських просвітителів: Ф.Вольтера, Ж.-Ж.Руссо, В.Спінози. На відміну від англійського, ядро конструктивістського лібералізму було не чітко окресленим політичним вченням, а значною мірою загальною духовною позицією, потребою звільнитися від усіх забобонів та ірраціональних переконань, уникнути жорсткої опіки абсолютистської монархії та церкви. Обидві тенденції з часом тісно переплелися у складне утворення, яке дістало в XIX ст. назву “лібералізм”. Класичний і конструктивістський лібералізм мають багато спільного щодо підтримки вимог свободи совісті, слова, преси і є опозицією авторитарним та консервативним поглядам. Більшість прихильників лібералізму обстоювала свободу дій кожного індивіда і рівність усіх людей. Однак ці поняття мали певні відмінності в названих напрямках. Англійська традиція передбачала свободу кожного у значенні захисту його інтересів за допомогою закону від насильства і свавілля. Континентальна традиція наголошувала на свободі самовизначення в суспільстві для кожної окремої соціальної групи. Саме англійський класичний лібералізм як найчіткіше і найзрозуміліше політичне вчення переважав у суспільній свідомості європейських країн і США протягом більшої частини XIX ст. У руслі класичних ідей про ліберально-індивідуалістичний устрій суспільства сформувалися теоретичні джерела сучасних систем і моделей вільного, відкритого ринкового господарства. Термін “ліберальний” у такому значенні почали вживати наприкінці

XVIII ст. (Сміт у його “ліберальному плані рівності, свободи і справедливості”). Як зазначає німецький дослідник П.Ульріх, ліберальна економічна теорія Сміта “змогла сформуватися і розвиватися лише в результаті відокремлення економіки від держави внаслідок відокремлення громадянського суспільства від феодальної держави”.

Розробка і розвиток моделі чистого, вільного ринкового господарства пов’язані з представниками класичної політекономії – А.Смітом, Д.Рікардо, Дж.С.Міллем та ін. Її ядром є вимога особистої свободи. Прагнення здобути її стало вирішальним рушійним мотивом для буржуазії в боротьбі проти панування феодального абсолютизму та його бюрократії. В основі цього прагнення – об’єктивна потреба в розвитку системи приватної власності, приватного підприємництва, в їх очищенні від напівфеодальних пережитків, у подоланні кастовості в управлінні суспільством, жорсткої цехової регламентації виробництва, що залишилися від середньовіччя, економічного протекціонізму. Розвиток індивідуалістично орієнтованого Л.е. спирався також на розвиток торгівлі та ремесел у період меркантилізму і на політичні вимоги буржуазії щодо невтручання держави у сферу економіки. Народжена цими соціально-економічними і політичними процесами, потребами суспільного розвитку ліберальна економічна думка увібрала основні риси класичного лібералізму: 1) обстоювання ідей природного порядку і природних прав; 2) підтримка політики вільної торгівлі; 3) заперечення будь-якого розширення сфери застосування державної влади; 4) розвиток автономного місцевого самоврядування і добровільних організацій на противагу зростанню впливу центральних органів влади. Підсумовуючи основні характеристики класичного лібералізму, Ф.Хаяк наголошував у цілому на його “антиімперіалістичній, антимілітаристській та антиінтервенціоністській спрямованості” в оцінці ролі державних інституцій у суспільстві, в т.ч. у сфері економіки.

Л.е. і відповідна йому класична політекономія відображає глибоке розуміння єдності та взаємозалежності економічних, соціальних і політичних процесів. Вказуючи на цю особливість, німецький соціолог Р.Дарендорф зазначає, що використання ідей класичного лібералізму в економічній сфері природно

пов’язане з функціонуванням вільного ринкового господарства. На його думку, “це той форум, де рівні права доступу та участі за наявності різних і конкурентних інтересів ведуть “невидимою рукою” А.Сміта до ще більшого добробуту для всіх. Лібералізм і ринковий капіталізм невіддільні один від одного”. Таким чином, застосування лібералізму в соціальній сфері зумовлює появу відкритого суспільства, гласності, якщо під цим розуміти можливість вільного обміну поглядами, в результаті якого і формується громадська думка, тобто класичний лібералізм був інструментом не лише створення ринкового капіталізму та соціальної участі, а й розвитку того, що нині має назву “демократія”. Продовжуючи класичну традицію і враховуючи досвід боротьби з різними формами тоталітаризму й державного інтервенціонізму XX ст., теоретик неолібералізму М.Фрідмен розкриває надто складні взаємозв’язок і взаємозумовленість економічного устрою та розвитку вільного суспільства. З одного боку, свобода економічних відносин, яку він розуміє насамперед як свободу ринків, є складовою свободи в широкому значенні слова і вже тому може бути самоціллю. З другого боку, економічна свобода – необхідний засіб досягнення свободи політичної. На думку М.Фрідмена, історичний досвід свідчить про співвідношення між політичною свободою і вільним ринком цілком однозначно: “Невідомо жодного суспільства, яке існувало коли-небудь і де-небудь, яке вирізнялося б більшим ступенем політичної свободи і водночас не користувалося б для організації значної частини економічної діяльності якоюсь подобою вільного ринку”. Ринкове господарство в чистому вигляді базується на самостійній відповідальності та свободі економічних дій індивідів. У цій моделі господарюючі суб’єкти можуть повною мірою задовольнити свої потреби, якщо держава не втручається у вільну гру ринкових сил. Відповідно до уявлень класичного Л.е. кожний застосовує свою робочу силу там, де отримає найбільшу плату за свою працю, а кожний підприємець вкладає свій капітал туди, де отримає найбільший прибуток. У класичній моделі ринкового господарства панує повна свобода споживача, яка означає свободу у виборі пропонуваних на ринку товарів і послуг відповідно до бажань споживачів та їх го-

товності заплатити за них необхідну ціну. В чистому вигляді модель вільного ринкового господарства базується на його підпорядкуванні “суверенітету споживача”, внаслідок чого виробництво регулюється перевагами споживачів, а їх попит визначає вид, обсяг і якість необхідної продукції. Тому для А.Сміта споживання – єдина мета виробництва, а ринку відводиться найважливіша роль в управлінні попитом і пропозицією цін. На думку М.Фрідмена, доки зберігається реальна свобода взаємообміну, головна особливість ринкової організації економічної діяльності полягає в тому, що в більшості випадків вона не дозволяє одній особі втручатися в діяльність іншої. Споживача захищає від примусу з боку продавця наявність інших продавців, з якими він може укласти угоду. Продавця захищає від примусу з боку споживача наявність інших споживачів, яким він може продати свій товар. Ринок здійснює це неупереджено і без будь-якої центральної влади. У моделі вільного ринкового господарства “нормальна” реакція учасників (агентів) відіграє підпорядковану роль. Це означає, що виробник у разі підвищення цін на свою продукцію починає більше виробляти, а у споживача із зниженням ціни на певну продукцію зростає попит на неї. Така модель дає підстави для досить поширеного ще й нині мислення категоріями економічної рівноваги. Відповідно до цього мислення виробники й споживачі у своїх реакціях на зміни обсягів продукції дбають лише про збереження економічної рівноваги, за якої пропонувані обсяги дорівнюють попиту: кожна пропозиція, за законом Сея, створює свій власний попит. Класична модель вільної ринкової економіки виходить з припущення, що за досконалої конкуренції регулювання господарських зв’язків за допомогою ринку гарантує господарюючим суб’єктам більший економічний ефект, а суспільству – вищий рівень добробуту, ніж за будь-яких спроб державного втручання в ринкові відносини та механізми. Саме до такого результату призводить дія стихійних ринкових сил як суми індивідуальних рішень про ринкові ціни. У цьому зв’язку досягнення добробуту залежатиме від того, наскільки ринок та його механізми відповідають умовам досконалої конкуренції, в результаті якої ціноутворення може відбуватися без будь-якого державного втручання у вільну гру

попиту та пропозиції. У цій грі вирішальна роль у визначенні кількості та якості продукції належить споживачеві, який сприяє оптимальному розподілу обмежених виробничих факторів. Таким чином, у класичній моделі ринкової економіки мета індивідуальних товаровиробників – максимізація прибутку – збігається із загальноекономічною метою найкращого забезпечення людей матеріальними та духовними благами.

З позицій класичного лібералізму генезис вільних ринків, їх хаотичний розвиток за досконалої конкуренції вперше створюють передумови і можливості справді усвідомленого прийняття господарюючими суб’єктами рішень, а не сліпого їх підпорядкування урядовій політиці, волі держави, які завжди є певним відображенням суб’єктивізму, інтересів різних соціальних груп та верств і тому не так коригують недоліки ринку, як посилюють у кінцевому підсумку хаос в економічному житті суспільства. Перших випробувань економічні ідеї та концепції класичного лібералізму з їх моделлю вільної ринкової економіки зазнали в другій половині XIX ст., коли на арену економічного життя капіталістичного суспільства вийшли монополії. Як продукт природної логіки розвитку ринкових відносин, конкуренції, що зумовила концентрацію та централізацію капіталу, вони водночас таїли в собі загрозу всьому ладу вільного ринкового господарства і, врешті-решт, призвели до підриву його класичної моделі. Фундаментальний принцип старого економічного лібералізму, згідно з яким наявність приватної власності, вільного підприємництва сама по собі забезпечує безперешкодне функціонування конкурентних ринків і вільне ціноутворення, суттєво порушився. Потрібні були нові підходи й дослідження, в яких акцент переносився б із вивчення загальних умов формування ринкового господарства, економічної рівноваги на аналіз особливостей конкуренції та тенденцій у ціноутворенні в умовах монополії, впливу зовнішніх факторів економічного розвитку.

На зміну класичній політекономії прийшла неокласична економічна теорія, що намагалася розвивати ідеї Л.е. в нових історичних умовах. Вона взяла на озброєння теоретичний апарат школи граничної корисності з уявленнями про досконалий ринок, досконалу конкуренцію і монополію О.Курно,

У.Джевонса, Т.Штакльберга, з розумінням позитивних ефектів ринку і конкуренції. Однак первісна неокласична модель досконалого ринку, досконалої конкуренції та монополії хоч і була кроком уперед у з'ясуванні важливих закономірностей функціонування ринкових механізмів в умовах монополії, не змогла адекватно відобразити й пояснити реальні економічні процеси та суперечності, які на рубежі ХХ ст. підірвали фундаментальні принципи класичного лібералізму з його системою природних прав і свобод, приватною власністю, конкурентними ринками, ціновою рівновагою як результатом вільної гри попиту та пропозиції. Послаблення впливу ідей старого лібералізму, незважаючи на спроби їх реанімації в душі неокласичної економічної теорії, збіглося з початком Першої світової війни і тривало до Другої світової війни. Довіру до ліберальної ідеї саморегулюючого економічного ладу було підірвано насамперед з об'єктивних соціально-економічних причин: концентрація виробництва і відповідно концентрація економічної та політичної влади, монополізація ринків, світові кризи та ін. Вагомий внесок у розкриття устоїв класичного лібералізму зробили представники нової історичної школи в Німеччині – Г.Шмоллер, Г.Шенберг, Л.Брентано та інші (їх знаменитий методенштрайт – спір про метод, критика постулатів класичної політекономії про збіг приватних і суспільних інтересів, про невтручання держави в економіку та ін.). Традиційна ліберальна економічна думка не змогла вирішити низку проблем, що виникли у сфері теорії та економічної політики. Послідовники класичного лібералізму, у т.ч. родоначальники неокласичної теорії, не змогли вчасно усвідомити реалії кінця ХІХ ст., не звернули увагу на те, що логіка природного розвитку вільного ринкового господарства створює передумови для його самознищення, що ринок вільної конкуренції потребує захисту від самого себе. Прихильники класичного лібералізму були надто стурбовані (у душі класичної традиції та економічної романтики) проблемою державного інтервенціонізму і, по суті, не помітили наростаючу тенденцію до монополізації господарського життя, яка і без протекціоністської політики держави істотно обмежила конкуренцію, вільний доступ на ринки. Інша теоретична проблема, з якою не впорався

класичний лібералізм, полягала в тому, що він традиційно розглядав три основні фактори виробництва – працю, землю, капітал, як рівнозначні та гомогенні. Однак цілком очевидно, що зміни у змісті та характері праці мають специфіку, пов'язану насамперед з важливими соціальними наслідками, до яких ці зміни призводять. На різних рівнях соціальні проблеми як проблеми особистості в її взаємовідносинах із суспільством старий лібералізм практично не брав до уваги. Соціальне законодавство розглядалося як таке, що перекручує й ускладнює ринкові відносини. Таким чином, через кризу класичного лібералізму в центрі ідеологічних і теоретичних дискусій були два головні завдання – забезпечення й підтримка конкурентного ладу ринкової економіки за монополізацією господарського життя, а також гостра необхідність вирішення соціальних проблем, породжених дією ринкових сил. У період між двома світовими війнами дискусії велися вже головним чином між соціалістами і консерваторами, які, хоч і з різних причин та з різними цілями, обстоювали розширення державного втручання в економіку. Економічні проблеми, що загострилися, безробіття, дестабілізація валютно-грошового обігу вимагали, здавалося, пильнішого контролю за економікою з боку держави і сприяли відродженню протекціонізму та інших заходів щодо захисту національних ринків. Наслідком цього стало стрімке зростання державної бюрократії, яка зосередила у своїх руках величезну владу. Ці тенденції виразно виявилися у перше десятиліття після Першої світової війни і посилилися в роки “Великої депресії”, з крахом американської банківської системи в 1929 р. Остаточна відмова від золотого стандарту і повернення Англії до політики протекціонізму в 1931 р. стали кінцем вільного ринкового господарства. Після Другої світової війни тимчасове пожвавлення ліберальних ідей було пов'язане, з одного боку, з усвідомленням, що всі тоталітарні режими неминуче призводять до придушення вільного ринку, а з другого – із розумінням того, що саме численні штучні перепони, які існували в міжвоєнний період у світовій торгівлі, сприяли виникненню економічної депресії. На початку ХХІ ст. ліберальна економічна думка представлена головним чином неолібералізмом, новою неокласикою, які в інших

історичних умовах і на новому концептуальному рівні відроджують у теорії та політиці ідеї економічної свободи в усіх її вимірах. Сучасний світ з його змішаною економічною системою – не є світом класичного лібералізму. Нові проблеми, зокрема, причини, перебіг і наслідки глобальної фінансово-економічної кризи потребують і нових відповідей. Однак і нині животною залишається ідея вільного суспільства з її неспростовними цінностями і принципами ліберального устрою, на які мають бути зорієнтовані й пошуки вирішення сучасних проблем.

Літ.: *Бодров В. Г.* Соціальне ринкове господарство / В. Г. Бодров, А. І. Кредисов, П. М. Леоненко. – К. : Либідь, 1995; *Бодров В. Г.* Цінності економічного лібералізму в процесі розбудови відкритого громадянського суспільства / В. Г. Бодров // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2001; *Гайек Ф.* Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної свободи : пер. з англ. : у 3 т. / Ф. Гайек. – К. : Аквілон-Прес, 2000; *Dahrendorf R.* Liberalism / R. Dahrendorf // The New Palgrave. A Dictionary of Economics. – London, 1987; *Hayek F. A.* Liberalismus / F. A. Hayek. – Tuebingen, 1979; *Mises L.v.* Liberalism in the Classical Tradition / Mises L.v. / 3-d Edition. – New York ; San Francisco : Cobden Press, 1985.

Бодров В.Г.

ЛІБЕРТАРИЗМ (англ. liberty – свобода) – ідейно-політична течія, яка заявляє про себе як про спадкоємця класичної ліберальної традиції (необмежена конкуренція у всіх сферах життя суспільства, крайній індивідуалізм, абсолютна свобода ринкових відносин, деєтатизація суспільства), як про єдиний реальний лібералізм, що абсолютно незаслужено розцінюється як консерватизм. **Л.** – це “філософія особистої свободи”, “твердий індивідуалізм”. **Л.** – вчення, засноване на ідеях розрізнення права і закону; прихильники **Л.** вказують на помилку представників теорії легізму, які ототожнювали право і закон, оскільки в такому його розумінні право не відрізнятиметься від системи законодавства, змістовно збігатиметься з волевиявленням держави і, зрештою, не дасть змоги розглядати право крізь призму свободи людини, а закон – як силу, призначену для захисту права.

З питань, що належать до державного управління, співвідношення економічних, соціальних, політичних аспектів, взаємовідносин індивіда, держави і суспільства, прихильники **Л.** займають позиції правіше не тільки лібералів, а й консерваторів. Вони є правими радикалами, тому що виступають за зміну основ державно-монополістичного капіталізму і відновлення принципів індивідуалізму та необмеженої конкуренції у всіх сферах життєдіяльності суспільства. **Л.** – це світогляд і водночас панівна ідеологія Заходу, що ставить понад усе права людини й приватну власність. Передбачає невтручання держави в соціально-економічні відносини. Ідеал прихильників **Л.** – ринкова стихія вільного підприємництва. Вільний ринок розглядається ними як матеріальне втілення свободи. Відомий представник інтелектуальної течії **Л.**, лауреат Нобелівської премії Мілтон Фрідман (Milton Friedman; 31.07.1912-16.11.2006) – американський економіст, відомий своїми роботами з макроекономіки, мікроекономіки, економічної історії, статистики та своєю позицією захисту вільного капіталізму відстоював свободу в рамках права, рівного для всіх закону. Велика загроза свободі вбачалася в концентрації влади.

Захоплення ідеальними формами лібералізації і демократизації суспільного життя на Заході, що ніби збігається з тенденціями цивілізаційної консолідації й інтеграції, призводить до руйнування культурно-генетичного коду та руйнівних наслідків для соціуму й економіки.

Літ.: *Фридман М.* Капіталізм и свобода / М. Фридман. – М. : Новое изд-во, 2006.

Розпутенко І.В.

ЛОГІСТИКА (від англ. Logistics – планування, забезпечення) – управління матеріальними, інформаційними, фінансовими, торговельними, комерційними, сервісними та іншими потоками у мікро-, мезо-, макроекономічних та глобальних мережах з метою налагодження ритмічності, координації, передбачуваності, гарантованості транспортування, зберігання, страхування продукції, скорочення запасів, зниження витрат на транспортування і зберігання товарів та послуг. Інструментом **Л.** є ієрархічний цикл, який гарантує структурування превентивних ме-

тодів, механізмів, інструментів підготовки руху товарів та послуг у передбачуваній послідовності, яка має такі етапи: методологічний, аналітичний, цільовий етап; етап конкретизації бажаних та можливих результатів; етап конкретизації об'єктів Л.; етап формування рушійних сил; етап розподілу обов'язків, повноважень, відповідальності суб'єктів-учасників; етап інвентаризації наявних та необхідних ресурсів; етап формування стратегії й тактики реалізації поставлених цілей; етап розробки системи гарантій реалізації стратегії й тактики; етап формування механізму оцінки ефективності циклу в часі та просторі. Основними властивостями циклу є превентивність, передбачуваність, можливість коригування та координації у режимі реального часу, тотальність, досконалість, можливість постійного контролю за рухом товарів та послуг у часі й просторі. Методологічний етап необхідний для встановлення закономірностей на базі визначення причинно-наслідкових зв'язків, які притаманні руху товарів, формування методів, функцій, принципів, правил і т. ін. Л. виконує базові, управлінські та допоміжні функції. До базових функцій належать постачання, виробництво, збут. До функцій управління – превентивні функції підготовки процесу Л., поточні функції. Превентивні функції управління – це прогнозування, планування, організація процесу руху товарів та послуг. Поточні функції – це забезпечення стандартів обслуговування споживачів, управління закупівлями, транспортування, управління запасами, управління процедурами замовлень, управління виробничими процедурами, ціноутворення, фізичний розподіл, оцінка ефективності Л. Допоміжні функції включають складування, вантажопереробку, захисне упакування, забезпечення процедури повернення товарів, налагодження сервісу, постачання запасних частин, збір відходів, які підлягають поверненню, інформаційне забезпечення. Принципами Л. є бінарні принципи – свободи та відповідальності, ефективності та справедливості, і загальні принципи – оптимальності, системності, ієрархії, інтеграції, формалізації. Правила Л. – споживачам має бути забезпечено постачання товарів за такими правилами: продукт – необхідний продукт; якість – необхідна якість; кількість – у необхідній кількості; час – у потрібний час; місце – у потрібне місце; ви-

трати – з мінімальними витратами; споживач – потрібному споживачу. Аналітичний етап передбачає здійснення аналізу стану Л., його якісні та кількісні характеристики, виявлення існуючих проблем та потреб. Цільовий етап передбачає встановлення цілей Л. Цілі Л. мають бути якісно та кількісно визначені у часі й просторі. Цілі розділяють на мікро-, мезо- та макрорівнях. На макрорівні цілями Л. є формування макроекономічної системи Л., якісних параметрів її функціонування (стабільність, гнучкість, адаптивність, координованість, гарантованість, ефективність). На глобальному рівні метою національної системи Л. є включення національної системи у глобальну, формування міжнародної інфраструктури, організація міжнародного співробітництва. На мезоекономічному рівні цілями Л. є формування регіональних мереж Л., налагодження логістичного співробітництва, формування відповідної інфраструктури, зниження запасів у мережі, оптимізація транспортних витрат та ін. На мікроекономічному рівні цілями Л. є розвиток інфраструктури, зниження витрат, оптимізація транспортних потоків тощо. Етап конкретизації бажаних та можливих результатів передбачає прогнозування бажаних і можливих (позитивних та негативних результатів). Важливо визначити можливі негативні результати, щоб розробити превентивні заходи для усунення умов отримання негативних результатів. Етап конкретизації об'єктів Л. передбачає визначення напрямів запровадження методів та механізмів Л. Об'єктами Л. можуть бути всі напрями діяльності, крім бухгалтерії та системи забезпечення кадрів. Є окремі та комплексні об'єкти Л. До окремих об'єктів Л. належать закупівельна, розподільча (розподіл матеріальних потоків між оптовими покупцями), збутова, транспортна, формування запасів, складська, інформаційна діяльність підприємств. До комплексних – соціальна, політична, педагогічна, медична (фармація), демографічна, екологічна сфери. Етап формування рушійних сил передбачає ідентифікацію суперечностей між суб'єктами Л. та між об'єктами Л., конкретизацію ризиків, що спричиняються суперечностями. Основна суперечність, яка лежить в основі рушійних сил системи Л., – це суперечність між суспільною природою виробництва і приватними формами його реалізації (між загальним, особливим та оди-

ничним). Суспільна природа виробництва зумовлена необхідністю поділу суспільної праці, на базі чого забезпечується суспільно-необхідна продуктивність праці. Суспільна природа виробництва реалізується через індивідуальну діяльність суб'єктів господарювання. Суспільна природа виробництва потребує макроекономічних механізмів управління, яке в умовах ринку формується на механізмах самоорганізації господарських суб'єктів. Суперечність між суспільною природою виробництва та ринковим самоуправлінням зумовлює ризики десинхронізації роботи суб'єктів та об'єктів Л., ризики збільшення витрат на транспортування та ін. Механізми Л. забезпечують зняття ризиків десинхронізації, зменшують транспортні витрати, товарні запаси тощо. Етап розподілу обов'язків, повноважень, відповідальності суб'єктів-учасників. Суб'єктами Л. є підприємства-виробники, транспортники, торговельні організації, магазини, міжнародні суб'єкти та ін. Обов'язки, повноваження, відповідальність суб'єктів-учасників Л. конкретизуються та фіксуються у відповідних законодавчо-нормативних документах. Критичним терміном, який характеризує відносини суб'єктів Л., є відповідальність, яку в законодавчо-нормативних документах розуміють як санкції за господарські правопорушення. Відповідальність має два значення: гарантії суб'єктів щодо виконання взятих або наданих обов'язків; санкції за невиконання та господарські правопорушення. Л. будується на відповідальності суб'єктів-учасників, які гарантують виконання взятих або наданих обов'язків. Етап інвентаризації наявних та необхідних ресурсів передбачає конкретизацію необхідних законодавчо-нормативних, організаційних, фінансових, трудових, матеріальних, системних та інших ресурсів для забезпечення побудови логістичних мереж. Етап формування стратегії й тактики реалізації поставлених цілей спрямовується на реалізацію глобальних, макроекономічних цілей. Макроекономічні цілі стратегічного виміру формуються на державному рівні. Стратегічними макроекономічними цілями Л. є формування макроекономічної логістичної мережі та включення її у світові логістичні мережі. Л. передбачає розробку таких підсистем: формування державної концепції становлення та розвитку Л. в Україні; формування або розви-

ток концепції Л. на окремому підприємстві. Етап розробки системи гарантій реалізації стратегії і тактики передбачає розробку та прийняття законодавчо-нормативної бази Л. на макроекономічному та мікроекономічному рівнях утворення фінансових гарантій; формування організаційних гарантій; утворення інфраструктури на різних рівнях господарювання та її інформаційне забезпечення; формування техніко-технологічних гарантій; формування екологічних гарантій, дослідження екологічних умов та екологічного законодавства в Україні та за кордоном; формування системи підготовки кадрів для мереж Л. Заключним етапом є формування механізму оцінки ефективності логістичного циклу в часі та просторі. Формуються критерії оцінки, показники оцінки, міра оцінки. Критеріями оцінки ефективності логістичного циклу є економічні, технічні, просторові, екологічні та ін. Кожен критерій має свої показники. Кожен показник має свою міру. Економічний критерій має такі показники: витрати на транспортування та зберігання продукції; продуктивність системи Л. (обсяги транспортування продукції за одиницю часу) тощо. Показник витрат на транспортування та зберігання має максимальну, мінімальну, нормативну та фактичну міри (обсягів витрат на транспортування та зберігання продукції), порівняння яких є орієнтиром для прийняття логістичних рішень.

Літ.: *Бажин И. И.* Логистический менеджмент : компакт-учебник / И. И. Бажин. – Х. : Консум, 2005. – 440 с.; *Господарський кодекс України* // Відом. Верхов. Ради України. – 2003; *Сток Дж. Р.* Логістика : навч. посіб. / Дж. Р. Сток, Д. М. Ламберт, Ю. В. Пономарьова. – К. : Центр навч. л-ри, 2003; *Мартиненко В. Ф.* Державне управління інвестиційним процесом в Україні / В. Мартиненко. – К. : НАДУ, 2008; *Сарычева Т.* Бережливая логистика / Т. Сарычева // Управление компанией. – 2006. – № 6; *Стратегическое управление логистикой* : пер. с 4-го англ. изд. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 797 с.; *Цивільний кодекс України* // Відом. Верхов. Ради України. – 2004; *Щербина В. С.* Господарське право : підручник / В. С. Щербина. – К. : Юрінком Інтер, 2006 р.
Мартиненко В. Ф.

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ – наявний у кожного індивіда актуальний запас знань, навичок та компетенцій, які набуваються переважно шляхом навчання та трудового досвіду.

Ще в 1960-ті рр. з роботами таких дослідників, як Т.Шульц, Г.Беккер, в економічну науку приходять усвідомлення того, що не фізичний, а **Л.к.**, не машини, а люди є рушійною силою економічного зростання. Перше уявлення стосовно продуктивного характеру витрат у розвиток здатності населення до праці було сформульовано ще класиками політичної економії, насамперед А.Смітом. Наприкінці 1980-х рр. за кордоном з'явилися нові теорії економічного зростання, які підтвердили той факт, що реальною рушійною силою економічного прогресу є людина (П.Ромер, Р.Лукас). У найбільш послідовній формі концепція **Л.к.** викладена в праці американського економіста Г.Беккера "Людський капітал". Г.Беккер виходив із припущення, що вибір будь-якого варіанта інвестицій у підвищення кваліфікації, удосконалення навичок і умінь, наприклад тривалості освіти, є окремим випадком раціонального вибору. Він показав, що можна виявити критерії, за якими формується **Л.к.** Практична сторона досліджень Г.Беккера полягала в тому, що він одержав кількісні оцінки рентабельності вкладень у людину. У логічній схемі Г.Беккера у визначенні поняття **Л.к.** можна виділити чотири тези: здібності, знання, професійні навички, мотивація стають капіталом у момент купівлі-продажу робочої сили – наймання на роботу або одержання винагороди виконавцем роботи; зростання **Л.к.** повинно сприяти підвищенню продуктивності праці і виробництва; доцільне використання капіталу має вести до зростання доходів працівників; зростання доходів стимулює працівника робити вкладення в здоров'я, освіту для підвищення запасу знань, навичок, щоб потім знову ефективно застосувати їх.

У першу чергу всі теорії були націлені на вивчення впливу **Л.к.** на темпи економічного зростання країн у довгостроковому плані, тобто того, як вкладення в **Л.к.** сьогодні будуть окупатися в майбутньому. Якщо виходити з тлумачення поняття "капітал" як вартості, що приносить додаткову вартість, то **Л.к.** слід розуміти як капітал, втілений у людях у формі їхньої освіти, кваліфікації, професійних знань, досвіду. Від його розмірів залежать трудові можливості працівника, ефективність трудової віддачі, продуктивність і якість праці.

Сьогодні існують принципово різні підходи до розуміння суті **Л.к.**, який набуває різних форм у поняттях "приватного" та "національного" **Л.к.** Так, деякі вчені пропонують розглядати **Л.к.** з двох позицій. Тобто теоретично поняття "**Л.к.**" розрізняють на особистісному, чи мікроекономічному, та макроекономічному рівнях. На мікроекономічному рівні **Л.к.** тлумачиться як такі знання, вміння, навички тощо, які людина здобула шляхом освіти, професійної підготовки, практичного досвіду і завдяки яким вона може надавати послуги іншим людям. На цьому рівні **Л.к.** можна порівняти з іншими видами особистої власності, яка приносить доходи. Його нерідко називають також "приватним **Л.к.**". На макроекономічному рівні **Л.к.** є вже сукупною кваліфікацією та професійними здібностями всіх працівників конкретної організаційної структури, а також їхніми здобутками щодо ефективної організації праці та розвитку персоналу. На цьому рівні **Л.к.** включає нагромадження вкладень у такі галузі, як освіта, охорона здоров'я, професійна підготовка, перепідготовка тощо, і є суттєвою частиною національного багатства країни. Природно, його називають національним **Л.к.**

Якщо розглядати **Л.к.** на рівні всього суспільства, то він буде виступати як зведена величина, що акумулює інвестиції у навчання, професійну підготовку і перепідготовку, здоров'я, соціальну сферу. **Л.к.** є тією частиною людських ресурсів, що у даний момент активно використовуються з метою одержання максимального прибутку. Загалом **Л.к.** як результат інвестицій використовується для отримання корисного результату через його реалізацію за допомогою інтелектуальної праці. Говорячи про ефективність **Л.к.**, слід зазначити, що вона виявляється в результатах праці, які знайшли своє відображення в тому чи іншому товарі, що володіє певними економічними, технічними, нормативними і правовими характеристиками. Характеристики товару, у свою чергу, є результатом того, наскільки ефективно людина організувала всі види збереження, віддачі, технології організації праці, управління і просування товару від виробника до споживача.

Це частина інтелектуального капіталу, що має безпосереднє відношення до людини. Це

знання, практичні навички, творчі й розумові здібності людей, їхні моральні цінності, культура праці. **Л.к.** важливий під час проведення інновацій і будь-якого відновлення. Стосовно державного управління це, перш за все, управління нової формації, здатні до прийняття ефективних рішень у мінливих умовах сьогодення.

Літ.: *Маслов Е. В.* Управление персоналом предприятия : учеб. пособие / Е. В. Маслов ; Новосибир. гос. Акад. экономики и упр. – М. : Новосибирск : ИНФРА-М, 2000; *Климов С. М.* Интеллектуальные ресурсы организации / С. М. Климов. – СПб. : ИВЭСЭП ; Знание, 2000. – 168 с.; *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Ось-89, 1997. – 256 с.; *Управление персоналом* : энциклопед. слов. / под ред. А. Я. Кибанова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 453 с.; *Becker G.* The human capital / G. Becker. – Chicago, 1964. – 378 p.

Кіреєва О.Б.

ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ – набутий запас знань, навичок та компетенцій індивіда, які отримуються переважно шляхом навчання та трудового досвіду й можуть бути використані ним у процесі життєдіяльності. Як і поняття “інтелект”, поняття “потенціал” еволюціонує. Різні науки вивчають різні види потенціалу; економіка – трудовий, аграрний, ресурсний та ін. наукознавство – науковий. Поняттям “**Л.п.**” оперують багато наук. Концепція розвитку **Л.п.** набула поширення у глобальному масштабі наприкінці ХХ ст. Вона ґрунтується на принципі існування економіки для розвитку людей, а не навпаки. Суспільний прогрес вважається нездійсненим, якщо не зреалізовані важливі для людини можливості, серед яких головними є такі: прожити здорове довге життя; здобути, розширювати і оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечує гідний рівень життя. Поняття “**Л.п.**” містить кілька складових частин – здоров’я, добробут, рівень освіти, соціально-психологічну гнучкість та інші якості. Насамперед **Л.п.** можна розглядати на двох рівнях: для характеристики людських ресурсів країни і для характеристики конкретної особистості. У міжнародному лексиконі й термінології соціальних працівників у другій половині 80-х рр. з’явилося нове визначення – індекс розвитку **Л.п.** (ІРЛП).

ІРЛП визначається чотирма основними характеристиками і вимірюється за трьома по-

казниками. До характеристик розвитку **Л.п.** належать такі: продуктивність як результат ефективної діяльності, спрямованої на підвищення доходу й економічного зростання; рівність щодо можливостей реалізації здібностей і користування благами; стійкість, що дозволяє забезпечити доступ до можливостей цивілізації не тільки нинішнім, а й майбутнім поколінням; розширення можливостей, яке передбачає, що розвиток здійснюється не тільки в інтересах людей, але і їхніми зусиллями.

Серед головних показників, що визначають ІРЛП, виділяють: очікувану тривалість життя; рівень освіти; реальний валовий внутрішній продукт на душу населення. Разом вони відображають три головні якості: здорове життя; знання; рівень життя, гідний людини. Сутність **Л.п.** можна розглядати з двох сторін: якісної та кількісної.

У різних країнах концепція розвитку **Л.п.** приходиться на зміну традиційним теоріям економічного прогресу. Якщо моделі економічного розвитку будувалися на базі валового національного продукту, то концепція розвитку **Л.п.** виходить з орієнтації на підвищення якості життя людини, розширення її можливостей в усіх сферах.

Літ.: *Липовська Н. А.* Интеллектуальный потенциал общества: сущность та динамика (социологический аспект анализа) : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.06 / Липовська Н. А. ; Харк. держ. ун-т. – Х., 1996. – 20 с.; *Людський розвиток* : навч. посіб. – К. : КНЕУ, 2006. – 308 с.; *Управление персоналом* : энциклопед. слов. / под ред. А. Я. Кибанова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – VIII, 453 с.; *Управління людськими ресурсами: філософські засади* : навч. посіб. / за ред. В. Г. Воронкової. – К. : ВД “Професіонал”, 2006. – 576 с.

Кіреєва О.Б.

ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ – найцінніше багатство будь-якого суспільства, процвітання якого можливо лише при створенні відповідних умов для формування, відтворення та подальшого розвитку і використання цього ресурсу з урахуванням інтересів кожного із суб’єктів державотворення.

Основою інтелектуальних ресурсів суспільства, а саме носієм інтелекту, є людина. Тому мову варто вести про **Л.р.** та їхнє ефективне використання. Специфіка поняття “**Л.р.**” полягає в тому, що люди наділені інтелектом, тобто їхня реакція на зовнішній вплив емоційно осмислена, а не механічна; люди

здатні до постійного удосконалення й розвитку, що є довгостроковим джерелом ефективності суспільства; вибираючи певний вид діяльності, люди ставлять перед собою певні цілі.

Поява поняття “**Л.р.**” пов’язана з виникненням і розвитком теорії людського капіталу, до розробки якої звернулися у своїх дослідженнях відомі американські вчені Т.Шульц, Г.Беккер, Л.Туроуга в другій половині ХХ ст., що здобули визнання за неї як Нобелівські лауреати – Т.Шульц у 1979 р. і Г.Беккер у 1992 р. В рамках цього теоретичного підходу визнається, що найбільша цінність організації – особа, яка стоїть у центрі внутрішньої політики організації. Акцентується увага на важливості **Л.р.** у формі знань, навичок, умінь для поліпшення результатів діяльності як окремої організації, так і суспільства в цілому. **Л.р.** в такому розумінні набувають форми капіталу, адже внески на відтворення, підвищення якості **Л.р.** пересягають розглядатися як організаційні витрати, а набувають форми інвестиції.

Поняття “**Л.р.**” більш містке, ніж “трудові ресурси” і “персонал” тому, що включає сукупність соціокультурних характеристик та індивідуально-психологічних властивостей людей.

Тенденції у зміні сучасного світу показують виняткову роль **Л.р.** Кожен народ і людство в цілому складаються з конкретних людей, тому наше майбутнє залежить від кожного з нас. Людина повинна розглядатися не просто як фізичний суб’єкт виробництва, а як повноцінний представник усіх стадій відтворення соціального ланцюга, як носій суспільних потреб і цінностей, що втілюються в її мотиваційну спрямованість, яка, у свою чергу, визначає систему дій і вчинків кожної особистості в конкурентному соціально-економічному контексті життя і діяльності.

Головне питання сьогодення – питання відтворення **Л.р.** Серед основних етапів відтворення **Л.р.** можна виділити такі:

– формування **Л.р.** (відтворення населення);
– підготовки **Л.р.** (підготовка та перепідготовка спеціалістів);

– розподілу та перерозподілу **Л.р.** (забезпечення ефективної зайнятості);

– створення резерву **Л.р.** (формування людського потенціалу);

– оптимального використання **Л.р.** (перетворення **Л.р.** у людський капітал).

У сучасному світі спостерігається зменшення ролі фізичної і підвищення ролі розумової праці. Це підтверджує те, що для інтенсивного розвитку економіки і забезпечення її позитивного зростання, а також для розвитку суспільства загалом необхідно підвищити ефективність і результативність використання **Л.р.** Резерви **Л.р.** залежать від того, наскільки розвинуті творчі здібності у працівників, якими навичками, вміннями, знаннями і досвідом вони володіють.

У сучасному суспільстві **Л.р.** відіграють визначальну роль у досягненні конкурентних переваг, у забезпеченні якісних параметрів економічного та соціального зростання. На думку вчених і бізнесменів, це одні з ресурсів, що визначатимуть перспективи розвитку будь-якої держави в ХХІ ст. Зміна ролі **Л.р.** знаходить висвітлення, з одного боку, у високому рівні вимог до сучасного фахівця, з другого – у підвищенні витрат з боку держави, приватного бізнесу і самого населення на розвиток **Л.р.**

Літ.: *Людський розвиток* : навч. посіб. – К. : КНЕУ, 2006. – 308 с.; *Управление персоналом* : энциклопед. слов. / под ред. А. Я. Кибанова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 453 с.; *Управління людськими ресурсами: філософські засади* : навч. посіб. / під ред. В. Г. Воронкової. – К. : ВД “Професіонал”, 2006. – 576 с.; *Щекин Г. В.* Организация и психология управления персоналом : учеб.-метод. пособие / Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 2002. – 832 с.; *Щекин Г. В.* Социальная теория и кадровая политика / Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 2000. – 475 с.

Кіреєва О.Б.

М

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ (англ. macroeconomic indexes) є результатом зведення показників економічної діяльності домогосподарств та підприємств країни.

Валовий внутрішній продукт (ВВП). За міжнародними стандартами, головним показником, який вимірює обсяг виробництва в економіці країни, є валовий внутрішній продукт (англ. Gross Domestic Product) – ринкова вартість усіх кінцевих товарів і послуг, які вироблені в країні за певний період часу.

Особливості підрахунку ВВП: вимірювання у грошових одиницях; виключення подвійного рахунку; виключення невиробничих угод (фінансові угоди, продаж утриманих товарів); з підрахунку ВВП виключається “тіньова” економіка. Показник ВВП розраховується трьома методами: виробничий метод (за доданою вартістю); метод кінцевого використання; розподільчий метод (за доходами):

$$Y = C + I + G + NX.$$

Наведене рівняння ВВП називають основною макроекономічною тотожністю. До тотожності входять **М.п.**: *C* – споживання (Consumption) – кінцеві споживчі витрати домогосподарств на товари і послуги; *I* – інвестиції (Investment); *G* – державні витрати (Government) органів влади на утримання армії, апарату управління, виплату заробітної плати працівникам державного сектору за мінусом трансфертів; *NX* – чистий експорт (Net export).

Розрахунок ВВП розподільчим (доходним) методом підсумовує всі види чинникових доходів (чинники виробництва: праця і капітал, які беруть участь у виробничому процесі), а також включає два компоненти (амортизаційні витрати і непрямі податки на бізнес), які не є доходами. **М.п.**, які входять до ВВП: амортизаційні витрати, чисті непрямі податки на бізнес, заробітна плата,

рентні платежі, чисті відсотки, дохід від власності, прибуток корпорацій.

Валовий внутрішній продукт на душу населення. – **М.п.**, який може слугувати показником вимірювання економічного добробуту, – валовий внутрішній продукт на душу населення. Розраховується діленням обсягу ВВП країни на кількість осіб.

Валовий національний продукт. М.п. “валовий національний продукт” – ринкова вартість усіх кінцевих товарів та послуг, вироблених громадянами держави за певний період часу.

Чистий внутрішній продукт. М.п. “чистий внутрішній продукт” – ВВП, що зменшений на величину амортизації або на величину споживання основного капіталу.

Національний дохід. М.п. “національний дохід” – показник, який визначає загальний обсяг заробітної плати, рентних платежів, процента і прибутків, одержаних у процесі виробництва обсягу ВВП. З точки зору постачальників ресурсів, він вимірює дохід, який вони одержали від участі у поточному виробництві. З точки зору фірм, національного доходу, він вимірює ціни факторів виробництва або ресурсів: національний дохід відображає ринкові ціни економічних ресурсів, які були витрачені на створення обсягу виробництва даного року.

Особистий дохід. М.п. “особистий дохід” – дохід, одержаний приватними особами.

Використований дохід. М.п. “використований дохід”, або дохід після сплати податків, – дохід, який залишається у розпорядженні домогосподарств і використовується на споживання та заощадження.

Система національних рахунків. У світовій практиці використовується система **М.п.**, яка має назву системи національних рахунків (СНР). СНР – сукупність (система) взаємопов’язаних показників і класифікацій, які використовуються для опису та аналізу

результатів економічного розвитку країни. СНР послідовно описує найважливіші процеси і явища економіки: виробництво, дохід, споживання, нагромадження капіталу, фінанси. СНР застосовується практично в усіх країнах світу. В Україні – з 1993 р. Базовою одиницею обліку СНР є інституційна одиниця – економічна одиниця (економічний агент), яка є юридичною особою, веде повний набір бухгалтерської звітності та характеризується єдністю поведінки і самостійністю у прийнятті рішень у сфері основної діяльності. Відповідно до міжнародних стандартів СНР поділена на шість секторів: нефінансові корпорації, фінансові корпорації, загального державного управління, домашніх господарств, некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства, зовнішньоекономічних зв'язків. В СНР існує також групування за галузями. Економічні операції в СНР об'єднуються у рахунки. СНР будується за бухгалтерським принципом подвійного запису.

До основних **М.п.** СНР в Україні зараховують: показники загального національного розвитку – національне багатство, валовий випуск, валовий національний продукт, ВВП, чистий національний продукт, національний дохід, особистий дохід; соціальні показники – зайнятість, безробіття, рівень безробіття, рівень життя; фінансові показники – загальний рівень цін, індекс цін, інфляція, номінальний та реальний рівень заробітної плати, відсоткової ставки тощо.

До **М.п.** відносять показники вимірювання економічного зростання.

Темп економічного зростання. На основі ВВП реального обчислюються темп зростання фізичного обсягу виробництва (температурного зростання, або темп зростання ВВП) і темп приросту обсягу виробництва. Темп зростання ВВП визначається як відношення обсягу ВВП поточного року до обсягу ВВП базового року ($y\%$). Темп приросту ВВП визначається відніманням 100% від темпу зростання ВВП.

Рівень безробіття. За визначенням МОП, безробіття – наявність групи осіб, старших за певний вік, які не мають роботи, працездатні та шукають роботу у визначений період. Рівень безробіття – це відношення ($y\%$) кількості безробітних до робочої сили. Найпоширенішою класифікацією є поділ безробіття на три види: фрикційне, структурне,

циклічне. Фрикційне безробіття пов'язане з пошуком та очікуванням роботи. Структурне – з невідповідністю між пропозицією праці та попитом на робочу силу. Циклічне безробіття викликане рухом економічного циклу.

Природний рівень безробіття – рівень безробіття за умов повної зайнятості. На величину природного рівня безробіття впливає, у першу чергу, стан економіки в країні. Показниками цього стану можуть бути валовий внутрішній продукт на душу населення, демографічні показники, мінімальний рівень заробітної плати в країні.

Концепція повної зайнятості й природного рівня безробіття вперше була запропонована в 1968 р. М.Фрідманом, розроблена незалежно від нього Е.Фелпсом і означала, що фрикційне та структурне безробіття є неминучим, а циклічне безробіття можна поборолювати за допомогою засобів макроекономічної політики.

Стійкий рівень безробіття, який не підвищує інфляцію (англ. NAIRU – Non-Accelerating-Inflation Rate of Unemployment) – усереднена величина фактичного рівня безробіття в країні за попередні десять років і прогнозована величина рівня безробіття на наступні десять років.

Літ.: Малиш Н. А. Макроекономіка : навч. посіб. / Н. А. Малиш – К. : МАУП, 2007; Панчишин С. Макроекономіка : навч. посіб. / С. Панчишин. – К. : Либідь, 2001.

Малиш Н.А.

МАРГІНАЛ – представник соціальної групи (прошарку), яка в результаті еволюційних або революційних змін у суспільстві втратила свій колишній статус і опинилася за межами усталених соціальних зв'язків і структур. Така частина населення країни не має, як правило, чіткої соціальної належності та перебуває на периферії суспільних відносин і укладів економічного і духовного життя.

М. (від лат. *margo* – край, межа, кордон) – поняття, що широко використовується в сучасному суспільствознавстві – соціальній філософії, культурології, соціології, психології, політології. Цим терміном позначається суспільний індивід – людина, що перебуває на межі різних систем – культур, соціальних цінностей, і зазнає їх суперечливого впливу. В індивідуальному сенсі – це

особа, яка має групову належність без групової ідентифікації. Поняття **М.** традиційно використовується для аналізу граничного становища особистості стосовно якоїсь соціальної спільноти, що при цьому позначається певним чином на її психіці та способі життя.

У соціології **маргіналізація** – це процес соціального падіння або перебування у невисокому і заздалегідь прогнаним соціальному статусі. Маргіналізація нижчих прошарків населення притаманна ієрархічному і патріархальному суспільству. Зазвичай маргіналізація призводить до матеріального зuboжіння і навіть до зникнення маргіналізованих груп (Mullaly, 2007). Маргіналізовані індивідууми часто обмежені в отриманні соціальних послуг, програм і соціальних привілеїв (Young, 2000). Розрізняють особисту, громадську і глобально-структурну маргіналізацію. Категорія “**М.**” була введена американським соціологом Р.Парком з метою виявлення соціопсихологічної неадаптації мігрантів до умов міського середовища. У такій ситуації виявляються т. зв. “культурні гібриди”, що баланують між домінуючою в суспільстві групою, що повністю ніколи не приймає маргіналів, і групою, з якої вони виділилися.

М. це: 1) той, хто втратив колишні соціальні зв'язки і не пристосувався до нових умов життя (звичайно представники національних меншин, мігрантів, вихідців із села); 2) той, хто не визнає загальноприйнятих норм і правил поведінки; 3) (розм.) представник специфічних субкультур, політичних течій, релігій тощо.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К : Вид-во НАДУ, 2006; <http://uk.wikipedia.org>

Михненко А.М.

МАРГІНАЛЬНІ ЕТНІЧНІ ГРУПИ (лат. *marginalis* – межа, узбіччя) – індивідуальні етнічні групи, наділені сукупністю специфічних особливостей свідомості, для яких характерні етноамбівалентність, етнопсихологічна розколотість, що проявляється в непослідовності етнодій, неможливості усвідомити себе причетним до окремого етносу.

М.е.г. утворюються, як правило, з вихідців із національно-змішаних родин; родин, які протягом кількох поколінь перебували в іно-

етнічному середовищі; мігрантів; осіб, у яких різко змінилися політичні, культурні, соціальні умови життя. Утворенню **М.е.г.** сприяють вплив іноетнічних засобів масової інформації, наявність кількох основних мов, відсутність загальнонаціональної державної еліти, яка змогла б консолідувати суспільство, відсутність чіткого законодавства, яке б регулювало відносини титульної нації з представниками національних меншин, релігійний етнічний поділ. У маргінальних етнічних групах відсутні етноморальні регуляції поведінки, самоконтролю й дисципліни, що ґрунтуються на етнонаціональних цінностях. **М.е.г.** можуть бути джерелом етноконфлікту.

Маргінальність – поняття, що традиційно використовується в етнології, соціології для аналізу й характеристики граничного положення етнічної групи, особистості по відношенню до якої-небудь етногрупи, соціоґрупи, яке накладає своєрідний відбиток на її психіку й спосіб життєдіяльності. Вважається, що автором введення категорії “маргінальність” є представник Чикагської школи соціології Р.С.Парк (1864-1944), за допомогою якої було запропоновано виявляти соціально-психологічні наслідки неадаптації мігрантів до умов міського середовища. Р.Парк у 1923 р., беручи участь у аналітичному дослідженні міжетнічних відносин на тихоокеанському узбережжі США, запропонував методологію дослідження проблем азійських мігрантів, яка складала цикл: конкуренція – конфлікт – акомодация – асиміляція, а в 1929-1933 рр. після відвідин мігрантопостачаючих країн (Японія, Китай, Індія, Південна Африка) Р.Парк сформулював загальний етносоціальний процес виходу рас, народів, етнічних груп із різного роду ізоляції (географічної, економічної, культурної). Результатом цього глобального етносоціального процесу на індивідуальному рівні є формування нового типу особистості, характерного для сучасного розвитку цивілізації – маргінальної етнічної індивідуальності.

У подальшому розробниками концепції маргінальності були послідовники Р.Парка: Е.Стоунквіст, А.Антоновські, Р.Глас, М.Гордон, М.Вуд, Р.Херик, Д.Головенські, А.Грін, Е.Хьюз, В.Вордвелл, Р.Мертон, Т.Веблен, Т.Шибутані, Т.Уїтерман, Я.Краус, Б.Манчині

та ін. Серед європейських учених, що займалися проблемою маргінальності можна назвати Ж. Леві-Стренже, Ж. Кланфера, А. Фаржа, Л. Васковича, К. Рабана та ін. Серед відносно недавніх робіт із проблем маргінальності можна виділити доробки українських дослідників А.Ю.Кузнєцова, І.В.Гордієнко-Митрофанової, В.О.Чернієнка. Проблема **М.е.г.** стоїть особливо гостро в багатонаціональних країнах, де етноси, пасіонаризуючись починають вести роботу з розширення своєї суверенності. На початку 90-х рр. ХХ ст. російський учений А.І.Атоян запропонував виділити весь комплекс знань про маргінальність в окрему галузь знань – соціальну маргіналістику як міждисциплінарний синтез у широкій дослідницькій сфері.

У державному управлінні необхідно враховувати можливі варіанти виходу **М.е.г.** зі стану маргінальності, які можуть бути: по-перше, **М.е.г.** може ідентифікувати себе з іншою етнічною спільнотою, прийнявши її культуру, соціальні цінності; по-друге, проявити етнічний, культурний, політичний нігілізм; по-третє, вона може ідентифікувати себе з двома і більше етнічними групами, культурами, їхніми соціальними цінностями, адаптуючись до них.

Літ.: *Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри* : енциклопедія / за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 911 с.; *Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.* – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – 942 с.; *Юридична енциклопедія.* – К. : Вид-во “Українська енциклопедія імені М.П. Бажана”, 2002. – Т. 1-6; *Куц Ю. О.* Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект : монографія / Ю. О. Куц. – Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ “Магістр”, 2002. – 204 с.; *Куц Ю. А.* Национальные определяющие государственного строительства / Ю. А. Куц, Н. Г. Анциферова. – Курск : Изд-во КИГМС, 2006. – 252 с.; *Сучасний словник іншомовних слів.* – К. : Довіра, 2006. – 789 с.

Куц Ю.О.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ (від лат. marginalist – побічний) – це втрата особистістю об’єктивної приналежності до даної соціальної групи без наступного входження до іншої, а також втрата особистістю норм та цінностей відповідної субкультури. **М.** пов’язана із ламанням нормативно-ціннісних систем під

впливом соціальних та економічних зрушень. При цьому маргінали сприймаються не лише як аутсайтери й парії (пригноблена людина), що перебувають на “дні” суспільства – це означає стійку соціально обумовлену відмінність між соціально-культурним походженням і нинішнім суспільним становищем.

М. традиційно використовується в етнодержавознавстві, соціальній філософії і соціології для аналізу й характеристики граничного стану етнічної групи, особистості по відношенню до якої-небудь етногрупи, соціогрупи, який своєрідно позначається на її психіці й способі життєдіяльності.

Вважається, що автором уведення категорії “**М.**” є Роберт Єзра Парк (1864-1944). У його теорії маргінальна людина є іммігрантом, це “напівкровка”, що існує одночасно “в двох світах”. Головне, що визначає природу маргінальної людини, – почуття моральної дихотомії, роздвоєння і конфлікту, коли старі звички вже відкинуті, а нові ще не сформовані.

У той же час Парк пов’язує концепцію маргінальної людини не з особистісним типом, а з соціальним процесом. “Маргінальна людина” як “побічний продукт” процесу акультурації в ситуаціях, коли люди різних культур і різних рас сходяться, щоб продовжувати спільне життя, і досліджує процес не з точки зору особистості, а суспільства, частиною якого вона є.

За Парком, маргінальна людина – тип особистості, який з’являється у той час і в тому місці, де з конфлікту рас і культур починають з’являтися нові спільноти, народи, культури. Доля змушує цих людей існувати у двох світах одночасно та прийняти стосовно обох світів роль космополіта і чужинця. Така людина неминуче стає (порівняно з безпосереднім культурним середовищем) індивідом з більш широким горизонтом, більш витонченим інтелектом, більш незалежними і раціональними поглядами. Маргінальна людина завжди більш цивілізована істога.

М. займає проміжне положення, перебуваючи на межі різних гуманітарних дисциплін, внаслідок чого вона найчастіше досліджується фрагментарно, що призводить до її недооцінки як явища специфічного за своїм характером. Соціально-філософський аспект дослідження маргінальності допускає розгляд її об’єктивних підстав як наслідку ексцентричної природи людини, розкриття сут-

ності даного явища, що дозволяє виявити справжню роль і місце маргінальності в суспільстві. В умовах трансформації українського суспільства надзвичайно зростає деструктивна спрямованість процесів маргіналізації, що істотно підвищує актуальність дослідження **М.**, факторів і форм її вияву в Україні загалом і специфіки в Криму як особливому поліетнічному регіоні.

Маргіналізація – процес відхилення від основних (базових, домінуючих, прогресивних) ознак та тенденцій розвитку. Інтенсифікація міграційних процесів, процесів урбанізації та індустріалізації, інформатизації і кібернетизації суспільства приводить до змін критеріїв та якості процесів соціалізації суб'єктів життєдіяльності. Під маргіналом розуміють того, хто вже позбавився минулих ознак, але ще не набув нових. Процес маргіналізації стосується невизначеності з якісно новими стилями мислення та дій, ідеологією й цінностями, критеріями, сенсом і мотивами життєдіяльності. У сфері охорони здоров'я до маргіналів зараховують тих, хто вже не відзначається відмінним здоров'ям, але не належить до категорії хворих чи інвалідів.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Маргінальність в современной России* : кол. моногр. / Моск. обществ. науч. фонд. – М. : [б. в.], 2000. – 208 с.

Кринична І.П.

МЕНТАЛІТЕТ (лат. mental – розум, розумовий) – стійкий спосіб світосприйняття, що формується в певному соціокультурному середовищі, обумовлює форму реагування суб'єкта на різні соціальні подразники, має колективний прояв, впливає на політико-правовий режим державного устрою та процеси державотворення.

До структури **М.** входять: по-перше, система архетипів і домінуючі потреби; по-друге, знання, вірування, стилі мислення; по-третє, оцінки, норми, уявлення; по-четверте, форми і способи поведінки.

Носієм ментальних рис є нація, етнос, народність, клас, страда, соціальна верства, колектив, сім'я, індивід. У будь-якому соціумі індивід є не лише центральним і конкретним носієм **М.**, а і його виразником.

М. реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому. **М.** народу, його ділова культура прямо та опосередковано впливають на сприймання іншого та самого себе, а також навколишнього світу, на мотивації, ставлення до інших та форми активності. **М.** несе в собі відбиток логічно неосмислених історичних традицій, успадкованих від попередніх поколінь стилів і типів поведінки, особливостей мислення, рис національного характеру, світогляду, релігії тощо.

М. розглядають також як своєрідну сполучну ланку між розвитком матеріальної цивілізації та духовним життям соціумів і суспільною психологією їх суб'єктів. Природне і культурне, раціональне (інтелектуальне) і підсвідоме (інтуїтивне), індивідуальне і суспільне постійно взаємодіють на рівні **М.** і здобувають кінцеву змістовну складову на духовному, моральному та релігійному рівнях. Характерно, що **М.** – це не пасивний об'єкт, своєрідний еквівалент сумарної дії всіх названих чинників. Він сам (в єдності соціокультурної, психологічної та цивілізаційної складових) є важливим трансформуючим фактором суспільного розвитку.

Під національним **М.** розуміють національний спосіб мислення та вираження інтелектуальних і емоційних реакцій, тобто те, як певна нація розглядає й оцінює ті чи інші явища дійсності. Він має давні витoki, дослідити які можливо шляхом вивчення найдавніших пам'яток культури, міфів, фольклору, епічних творів. **М.** формується протягом усього часу існування нації та знаходить свій вияв у стереотипах поведінки, спілкуванні, прийнятті рішень, традиціях і звичаях. Вирішальне значення у формуванні **М.** має поєднання комплексу історичних, соціально-економічних та культурологічних чинників. **М.** має конкретно-історичний характер, відповідає певним періодам розвитку суспільства, визначає стереотипне ставлення до навколишнього світу та забезпечує можливість адаптації до нього людини.

М. не може бути монолітним, він дуже часто суперечливий та створює специфічно вживані зразки, стереотипи думок та дій, виявляється у схильності індивіда до певних типів реакцій та є їхнім механізмом. У свідомості окремої людини **М.** соціуму представ-

лений залежно від активної або пасивної її позиції у громадському житті. **М.** не тотожний висловленим думкам та образам дії, він змінюється з часом, при цьому різні думки та зразки поведінки мають не однакову життєстійкість.

М. має значний вплив на державне управління, оскільки люди часто діють підсвідомо, виходячи із своєї ментальності. Залежно від **М.**, що історично склався, соціальна спільнота – клас, народ, нація тощо – володіють певною сприйнятливостю до того чи іншого типу ідеології, культурних норм, політичних вимог тощо. Відтак **М.** справляє вплив на політичну поведінку суб'єктів. Без урахування ментальних особливостей неможливо побудувати демократичну державу, забезпечити ефективну взаємодію влади з громадянами, що відповідає їхнім інтересам, потребам та запитам.

Звертаючись до кращих зразків світового досвіду державно-управлінських реформ та намагаючись їх запозичити, слід чітко усвідомлювати, наскільки вони співзвучні особливостям українського **М.** Історія свідчить, що далеко не завжди запозичений досвід в Україні дає позитивні результати. Політикам та управлінцям потрібно розуміти, на яких принципах будувалася успіш розвинених держав, і орієнтуватися на них, використовуючи методи, прийнятні для українського **М.** На сучасному етапі розвитку суспільства **М.** продовжує відігравати важливу роль регулятора економічних, культурних та політичних подій. Адже **М.** є сукупністю властивостей суспільної свідомості, що обумовлюють загальну здатність спільноти займати активну позицію відносно способів політичного керівництва нею. Ці властивості не розпоршені рівномірно між усіма членами спільноти, а є сталими характеристиками суспільних верств, що виявляють себе як політичні сили. Чітке визначення та нормативне закріплення спочатку на рівні провідних політичних сил, а потім і на рівні держави української національної ідеї, ініціювання консолідації етносу навколо цієї ідеї значно прискорять соціальні процеси та виведуть їх на рівень виконання Україною своєї історичної місії.

Літ.: Гнатенко П. И. Национальная психология : монография / П. И. Гнатенко. – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2000; *История ментальностей. Историческая антропология.* – М. : РАН РГГУ ;

Ин-т всеобщ. истории, 1996; Katz E. Personal Influence / E. Katz, P. Lazarsfeld. – New York : Free Press, 1955; *Проблеми теорії ментальності* / М. В. Попович, І. В. Кисляковська, Н. Б. Вяткіна та ін. – К. : Наук. думка, 2006; *Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність* / О. С. Стражний. – К. : Книга, 2008; *Фурман А. В. Психокультура української ментальності* / А. В. Фурман. – Тернопіль : Екон. думка, 2002; *Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу* / М. Т. Юрій. – 2-ге вид., допов. – К. : Таксон, 1997. *Москаленко С. О.*

МЕНТАЛЬНІСТЬ – специфічний спосіб уявлення етносом свого внутрішнього світу і зовнішніх обставин. Створюється під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних та інших чинників.

Менталітет – це характер та лад людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому цієї складної філософської, історичної та соціологічної категорії. Але буде слушним зазначити, що соціальна **М.** несе в собі відбиток логічно неосмислених історичних традицій, успадкованих від попередніх поколінь стилів та типів поведінки, особливостей мислення, рис національного характеру, світогляду, релігії тощо. Тут мається на увазі комплекс усіх елементів душі народу як психічної подібності людей, що породжує об'єктивний “автоматизм” інтелектуального та духовного життя.

Інакше кажучи, менталітет (людини) та **М.** (суспільства, народу) – це душа, специфічне інформаційно-енергетичне поле, що охоплює емоційний, інтелектуальний та духовний рівні життєдіяльності розгорнутої соціальної системи. Природне і культурне, раціональне (інтелектуальне) і підсвідоме (інтуїтивне), індивідуальне і суспільне – все це “перетинається” та постійно взаємодіє на рівні менталітету і здобуває кінцеву змістовну складову на вищих – духовному, моральному та релігійному – рівнях.

Характерно, що **М.** – це не пасивний об'єкт, своєрідний еквівалент сумарної дії всіх названих чинників. Він сам є трансформуючим фактором суспільного розвитку, надзвичайно важливим і дієвим, і водночас малопомітним, оскільки імпульси, які ним транслюються етносу чи окремій людині, йдуть з

глибини історії і навіть майбутнього. І тут не може бути нічого дивного, оскільки вони – ці імпульси – генеруються архетипом нації, який належить “тонкому світу”, що характеризується для нас поки ще незрозумілими просторово-часовими характеристиками.

Тому в національному характері українців виявляються такі риси, як чуттєвість, емоційність, любов до дітей, швидке інтуїтивне сприйняття сутності складних природних та соціальних явищ, мрійливість, допитливість. На ці риси накладаються маргінальні, двоїсті, компоненти національного менталітету, обумовлені всесвітньо-історичною місією українського етносу як матері-Берегині європейської цивілізації.

Літ.: *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.; *Кравченко А. І.* Культурологія: словарь / А. І. Кравченко. – М.: Академ. проект, 2000.

Сичова В.В.

МЕРИТОКРАТІЯ (від лат. *meritus* – гідний і грец. *kratos* – влада; букв. – влада найбільш обдарованих) – одна з елітарних концепцій у західній політичній науці, в основу якої покладено принцип індивідуальної заслуги у здійсненні політичної влади і соціального управління. Прибічники цієї концепції виходять з того, що в умовах НТР, на відміну від “принципу приписування”, на основі якого в минулому до влади приходили внаслідок шляхетного походження або наявності капіталу, а також замість традиційної демократії – правління за допомогою організованої більшості, – має прийти **М.**, тобто правління осіб, які мають особливі здібності і чесноти, високі інтелектуальні якості та кваліфікацію, що відповідають потребам НТР. Ідея **М.**, на думку її прихильників, органічно виходить з класичного принципу лібералізму – “рівності можливостей”.

Термін “**М.**” введено в науковий обіг англійським соціологом М.Янгом у 1958 р., який у формі технократичної утопії виклав її ідеї в книзі “Піднесення меритократії: 1870-2033”. На думку М.Янга, капіталізм поступово трансформується в суспільство, в якому утвердиться принцип висунання на керівні посади найбільш обдарованих і здібних людей з усіх верств суспільства. **М.**, як підкреслював М.Янг, з одного боку, буде вносити інтелектуальні засади в суспільство, а з другого –

сприяти розкриттю природних обдарувань людей.

Ідеї М.Янга знайшли свій подальший розвиток в американській і західноєвропейській соціологічній та політологічній думці (Д.Белл, Дж.Гелбрейт, З.Бжезинський, Р.Арон та ін.), особливо в теорії постіндустріального суспільства, висунутій американським соціологом, спеціалістом у галузі історії політичної думки і соціального прогнозування Д.Беллом. Він підійшов до аналізу суспільства крізь призму технології і знання. Згідно з теорією постіндустріального суспільства розвиток поділяється на три етапи: доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне суспільство. Останнє становить нову соціальну систему, вільну від соціальних антагонізмів і класової боротьби. У цій системі панування капіталістичних корпорацій замінюється домінуванням науково-дослідних організацій і владою **М.** Клас капіталістів зникає, а на його місце приходять нова правляча еліта, яка володіє високим рівнем освіти і знань. У постіндустріальному суспільстві конфлікт виявляється в боротьбі між знанням і некомпетентністю. Д.Белл писав, що суспільство, яке розвивається на основі технічної ефективності та наукового прогресу, з необхідністю набуває характеру **М.** Він підкреслював, що “суспільство, яке не має кращих людей на чолі його провідних інститутів, є соціологічним і моральним абсурдом”.

У постіндустріальному суспільстві діє принцип “досягнення”, тобто влада досягається завдяки особистим чеснотам людей, їх високому рівню освіти і кваліфікації. У такому суспільстві, як пише Д.Белл, “майже немає вищих постів, доступних для тих, хто не має кваліфікації”. Політик, з точки зору вченого, – це спеціаліст своєї справи, який володіє необхідними навичками управління суспільством, тому саме питання про залучення широких мас населення до безпосередньої участі в здійсненні політики позбавлене сенсу.

Концепція **М.** виправдовує політичні і економічні привілеї “нової інтелектуальної еліти”, яка згідно з цією концепцією робить найбільший внесок у добробут усього суспільства. Однак, як відзначають автори концепції **М.**, ця форма правління може також слугувати джерелом нових соціальних нерівностей у суспільстві.

“Меритократичне” суспільство характеризується тим, що в ньому людина піднімається нагору завдяки власним старанням і здібностям. На вершині державної організації перебувають найрозумніші і ділові люди – еліта. Дистрибутивні відносини в цьому суспільстві, природно, втілюють у собі прин-

повідає рабовласницькому і феодальному, тобто “доіндустріальним” товариством); “еліта багатства” (капіталістична еліта “індустріального суспільства”); “еліта знань” (відповідає “постіндустріальному суспільству”).

Політична еліта постійно поповнюється за рахунок “субеліти”, тобто верстви, яка є проміжною між більшістю суспільства, не елітою і політичною елітою як вершиною суспільної піраміди. Вона різними методами підтримує політичну еліту, поповнює її новими членами, а також приймає тих, хто відходить з політичної еліти.

В інформаційну епоху домінують плідна орієнтація і система креативної влади – **М**. Політична система сучасної демократичної держави являє собою форму організації влади в суспільстві. **М**. принципово відрізняється від політичної та економічної систем влади особистісним характером впливу на людину. Вона наголошує на персональних результатах і заробленому статусі, підтверджених вищими авторитетами в даній сфері. **М**. у найвищому розумінні цього слова складається з тих, хто цього гідний, і в цьому полягає етична перевага **М**. по відношенню до попередніх систем влади. Як зазначає Д.Белл, суспільство, яке не висуває кращих людей на чоло своїх основних інституцій, у соціологічному і моральному відношенні абсурдне. Формування **М**. в інформаційному суспільстві зумовлене логікою еволюційного

Таблиця 1

Типологія політичних еліт

Критерії оцінки	Тип політичної еліти
Стадії історичного розвитку суспільства:	
- традиційне (доіндустріальне)	- аристократична (еліта крові)
- індустріальне суспільство, капіталізм	- еліта багатства і успіху
- індустріальне суспільство, тоталітарний соціалізм	- еліта бюрократична (номенклатурна)
- постіндустріальне суспільство	- еліта знань (меритократія)
Обсяг політичного простору	- загальнонаціональна - регіональна - місцева
Сфера діяльності	- адміністративна - комунікативна - дипломатична - військова
Ідеологія	- ліберальна - консервативна - соціалістична - націоналістична
Характер політичного режиму	- демократична - авторитарна - тоталітарна

ципи меритократичної справедливості, девізом якої є “кожному – за його заслугами”. Творці теорії “еліти заслуги”, або **М**. (М.Янг, Д.Белл) намагаються поєднати елітаризм не тільки з політичною демократією, але і з ідеєю соціальної справедливості. Відповідно до цієї концепції сучасне суспільство йде до панування еліти компетентності, яка об’єднує найбільш гідних представників суспільства. Типологія еліт Д.Белла виглядає таким чином: “еліта крові” (аристократична еліта від-

Таблиця 2

Модель генези розвитку управлінської еліти

Характер історичного процесу	Тип суспільства	Характер реалізації владних повноважень	Тип управління	Тип управлінської еліти
Протосоціум	Натуралістичне	Охлократична меритократія	Харизматичний	віталістична; побутова; комунальна
Античність	Рабовласницьке	Рабовласницька меритократія	Авторитарний	родоплемінна; військова; аристократична
Середньовіччя	Феодальне	Теократична меритократія	Ідеологічний	церковна; політична; ідеологічна
Нові часи	Буржуазне	Буржуазна меритократія	Бюрократичний	наукова; буржуазна; світська
Сучасність	Постіндустріальне	Маргінальна меритократія	Демократичний	партократична; олігархічна; номенклатурна
Постсучасність	Транзитивне	Наддержавна меритократія	Санкціонований	регіональна; інформаційна; громадянська
Майбутнє	Інтелектуальне	Громадянська меритократія	Гуманістичний	конструктивістська; креативна; інтелектуальна

процесу розвитку цивілізації, який розгортається у напрямі індивідуалізації. Одним із перших, хто визначив індивідуалізацію як сутнісну рису еволюції, був Г. Спенсер. Він стверджував, що всі перетворення в людських справах можна назвати прагненням до індивідуалізації.

Літ.: *Політологічний* енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. Г. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Політологічний* словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005; *Філософія* політики : коротк. енцикл. слов. / авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко та ін. – К. : Знання України, 2002; *Николаєць Ю. О.* Політологія. Курс лекцій : навч.-метод. посіб. для студ. заоч. форми навч. / Ю. О. Николаєць, А. Д. Ткаченко. – Вінниця : [б. в.], 2002

Черкас О.Г.

МЕРКАНТИЛІЗМ (англ. mercantilism) – вчення про джерела багатства суспільства в активному балансі зовнішньої торгівлі, що забезпечують надходження в країну золота і срібла. **М.** – економічна політика періоду становлення капіталізму, яка виявлялася в активному втручанні держави в господарське життя, головним напрямом державної політики вважався протекціонізм. **М.** – це напрям економічної думки, прихильники якого бачили у зовнішній торгівлі джерело багатства в результаті здійснення активного торгового балансу (перевищення експорту над імпортом товарів).

Багатство **М.** не відділяв від грошей, тобто в тодішніх умовах від монетарних металів – золота та срібла. Відповідно багатство держави – це кількість дорогоцінних металів, що є на її території. Для того щоб багатство збільшувалося, надходження золота та срібла в країну має перевищувати їх вплив. Оскільки більшість країн не мають відповідних копалин (це стосувалося і країн, у яких **М.** зародився та набув найбільшого поширення: Франції, Англії), то головним джерелом золота та срібла меркантилісти вважали активний торговий баланс. Значний вплив на такі погляди справили історичний приклад Іспанії, яка, незважаючи на багаті родовища в американських колоніях, витрачала своє золото та срібло на оплату імпорту.

Відтак, меркантилістська концепція багатства – це гроші; виробництво створює умови для зростання багатства, тому його по-

трібно розвивати; джерелом багатства є зовнішня торгівля; прибуток утворюється у сфері обігу, тому що товари продаються за вищою ціною, ніж купуються. Таким чином, ціна продажу більша за ціну купівлі. Національна торгівля не збільшує національного багатства, але може забезпечити процвітання окремих осіб; баланс зовнішньої торгівлі має бути активним, тобто імпорт повинен бути менший за експорт.

М. виник на основі узагальнення первісного нагромадження капіталу. Меркантилістські методи застосовувались державою для розвитку мануфактурної промисловості, для вирішення проблем, що виникали. Вчення захищало торгівця, і тому Нідерланди в результаті розквіту та збагачення за рахунок розвитку судноплавства, зовнішньої торгівлі та колоніальної експансії були проголошені ідеалом **М.** Тобто **М.** не був випадковим явищем в історії економічної думки, він був однозначно і теорією, і керівництвом до дії тогочасного суспільства.

У Західній Європі **М.** зародився вже у XV ст. Головною передумовою генезису **М.** було зародження капіталізму та розпад феодалізму. Виникнення капіталістичного способу виробництва у країнах Західної Європи відносять до XVI ст. До цього періоду в окремих містах узбережжя Середземного моря можна було спостерігати лише деяке зародження капіталістичних відносин. Поряд з новими економічними відносинами з'явилась і нова теоретична школа – школа меркантилістів. Предметом дослідження меркантилістів була майже виключно сфера обігу. Латинські (“mercari” – торгувати), англо-французькі (“mercantile” – торговий) та італійські (“mercante” – торговець, купець) корені в терміні “**М.**” наочно свідчать про суть економічних поглядів його представників. Ідеологи **М.** були впевнені, що тільки гроші (золоті і срібні) та скарби становлять багатство нації, окремої держави. Крім зазначеного, вивченню й узагальненню явищ економічного життя сприяла ліквідація монополій церкви у сфері ідеології, зростання наукових знань.

Головні напрями політики М. Сприяння збільшенню виробництва товарів для експорту за рахунок розвитку промисловості, особливо мануфактурної. Активний протекціонізм, що захищав власного виробника, “охороняв” національний ринок від імпорту-

них товарів. Це ставало можливим у результаті підтримки експансії торгового капіталу, особливо при сприянні створенню монопольних торговельних компаній. Логічним наслідком цих дій держави став ще один напрям політики **М.** – розвиток судноплавства та захоплення колоній.

Необхідність мати кошти для реалізації цієї політики призвела до різкого підвищення податків. Розглядаючи **М.**, слід зазначити, що у своєму розвитку він пройшов дві стадії. Перша стадія – ранній **М.** (XVI ст.), пов'язаний з утвердженням монетарної системи (монетаризм). Найвідомішими представниками цього напрямку були В.Стаффорд в Англії та Г.Скаруффі в Італії. Ранній (монетарний) **М.** ґрунтувався на теорії “грошового балансу”, яка мала два завдання: по-перше, залучити в країну якомога більше грошей з-за кордону; по-друге, зберегти гроші в цій країні. Друга стадія – розвинутий **М.**, який одержав назву мануфактурного або власне **М.** (XVII ст.). Його головними представниками були Т.Мен, Дж.Стюарт в Англії, А.Монкретьєн у Франції, А.Серра в Італії. Ця система **М.** ґрунтувалася на так званій теорії торгового балансу, згідно з якою потрібно домогтися перевищення вартості вивезених з країни товарів над вартістю товарів, увезених до країни. Важливо підкреслити, що пізні меркантилісти перенесли центр ваги своїх досліджень зі сфери грошового у сферу товарного обігу.

М. був досить примітивним. Це перша школа політекономії, яка виникла у період первісного нагромадження капіталу. По суті, це передісторія науки. При цьому слід зазначити, що **М.** не зник з появою класичної школи. Його представник Дж.Стюарт (1712-1780), який виклав свою концепцію у праці “Дослідження принципів політичної економії” (1767), одним із перших намагався дати систематичний виклад основ політекономії, показав “процес відокремлення умов виробництва як власність певного класу від робочої сили”. Для **М.** характерна інтерпретація економічних явищ, що впливає з визнання головною сферою обігу. Такий підхід був зумовлений певними історичними умовами, що відповідали епосі первісного нагромадження капіталу.

Ідеї **М.** набули поширення серед українських політичних і громадських діячів. Через самостійну економічну діяльність, вважали

вони, можна прийти й до незалежності Української держави. Ці ідеї поширювалися викладачами і слухачами Києво-Могилянської академії. Серед викладачів цього навчального закладу були такі визначні вчені, як С.Яворський, Ф.Прокопович. Тут навчалися гетьмани І.Виговський, Ю.Хмельницький, І.Самойлович, І.Мазепа, П.Орлик, П.Полуботок.

Літ.: Блауг Марк. Економічна теорія в ретроспективі / Марк Блауг ; пер. з англ. Іван Дзюб. – К. : Основи, 2001; Костюк В. Н. История экономических учений / В. П. Костюк. – М. : Центр, 1997; Ядгаров Я. С. История экономических учений / Я. С. Ядгаров. – М. : Мысль, 1998.

Розпутенко І.В.

МЕТА В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ – суспільна потреба, сформульована у вигляді кінцевого результату державно-управлінської дії, що має об'єктивний, раціональний і системно організований характер.

Мета – елемент поведінки і свідомої діяльності людини, що визначає кінцевий результат діяльності та шляхи його досягнення за допомогою відповідних засобів. Мета виступає засобом інтеграції будь-яких дій у певну послідовність чи систему.

Найбільш ґрунтовне античне вчення про мету було розроблене Аристотелем, який тлумачив її як “*те, заради чого*” дещо існує, розглядаючи її як кінцеву причину буття. Під метою держави Аристотель вбачав “*найбільш важливе благо*”, що досягається завдяки взаємодії (чоловіка та жінки; раба та правителя; власника та найманця), а також таку складову, як прагнення до нагромадження власності. Кант пов'язував мету із сферою практичного розуму, вільною моральністю людини; він виділяв *технічну* мету (стосується вмінь та навичок); *прагматичну* (тобто блага, зміст вчинків); категоричний імператив (загальнообов'язковий принцип дії людини). Розглядаючи мету як одну з форм об'єктивації духу, Гегель перетворював природу й історію на засоби реалізації у світі “*абсолютного духу*”. За Гегелем, мета має виключно теологічний характер. Раціоналістичного тлумачення мета набуває в роботах Маркса. Мета як закон визначає засіб і характер дії, зазначає Маркс, виступає механізмом інтеграції будь-яких дій у систему, засіб і результат.

У сучасній науці інтерес до поняття **М.д.у.** знаходить свій вияв у філософії, соціології,

політології, праві й державному управлінні. Суттєві доробки з теоретичних питань цілепокладання в державному управлінні містяться в роботах В.Авер'янова, Г.Атаманчука, В.Афанасьєва, В.Бакуменка, Ю.Габермаса, Д.Гелбрейта, В.Корженка, М.Маркова, В.Мартиненка, В.Малиновського, В.Князева, Н.Нижник, В.Патрушева, О.Оболєнського, В.Рєбкала, Ю.Сурміна, В.Цветкова, Ф.Шамхалова та ін.

М.д.у. є продуктом свідомої діяльності, суб'єктивним відображенням об'єктивного. Об'єктивні умови, реальні можливості та сили суб'єктивного фактора, конкретне усвідомлення потреб та інтересів об'єктів управління, достовірна оцінка наявного потенціалу приводять до *об'єктивної, раціональної, системно організованої спрямованості державного управління*. **М.д.у.** за будь-яких умов побудована виходячи з принципу ієрархії потреб та інтересів розвитку суспільства. **М.д.у.** реалізується завдяки цілям, які залежно від походження створюють відповідну структуру: *суспільно-політичні* (відображають комплексний, збалансований та якісний характер розвитку суспільства); *соціальні* (відображають вплив суспільно-політичних цілей на соціальну структуру суспільства, взаємодію елементів, стан та рівень життя); *духовні* (характеризують рівень сприйняття духовних (культурних) цінностей); *економічні* (відображають усю сукупність економічних відносин); *організаційні* (визначають структуру та характер взаємодії суб'єкта та об'єкта державного управління); *інформаційні* (забезпечують функціонування прямих та зворотних зв'язків у державному управлінні) та ін. За загальною класифікацією цілі поділяються таким чином: залежно від обсягу – на *загальні та одиничні*; за результатами – *кінцеві та проміжні*; залежно від часу – *стратегічні, тактичні та оперативні*. **М.д.у.** має відповідати таким вимогам: бути *об'єктивною* (виходить з об'єктивних закономірностей і тенденцій розвитку суспільства), *соціально вмотивованою* (відповідати потребам та інтересам людини); *ресурсно забезпеченою* (враховувати реальні можливості); *системно організованою* (мати відповідну логічну структуру, ієрархію).

Визначення **М.д.у.** є найважливішим і складним завданням управлінської діяльності, особливо для держави, яка є багатоконтур-

ною, нелінійною, відкритою, динамічною та імовірнісною системою зі зворотним зв'язком. Визначення **М.д.у.** – це, насамперед, визначення пріоритетів на рівні основних напрямів її діяльності, тобто на найвищому рівні її пріоритетів, які на певний час визначають подальше спрямування державної діяльності, зокрема державного управління, використання наявних ресурсів держави. Принциповий вибір головної мети держави та її основних складових, з одного боку, визначає генеральні напрями державної діяльності, а з другого – потребує їх конкретизації як у просторі, так і в часі. Для цього здійснюється структуризація цілей держави, як правило, у формі класичної ієрархічної структури типу “дерева цілей”.

Літ.: *Философский энциклопедический словарь* / гл. ред. : Л. Ф. Лычев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энцикл., 1983. – С. 115-116; *Державне управління та державна служба* : словник-довідник / уклад. О. Ю. Оболєнський. – К. : Вид-во КНЕУ, 2005. – С. 179, 431; *Державне управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзар, В. М. Князєв та ін. ; за заг. ред. В. М. Князєва, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – С. 212-214; *Малиновський В. Я.* Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – К. : Атіка, 2005. – С. 230; *Аристотель*. Сочинения : в 4 т. : пер. с древнегреч. / Аристотель ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 376-386; *Гегель Г. В. Ф.* Наука логики : в 3 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – С. 192-198; *Кант И.* Трактаты и письма / И. Кант. – М. : Наука, 1980. – 704 с.; *Гэлбрейт Дж. К.* Экономические теории и цели общества : пер. с англ. / Дж. К. Гэлбрейт. – М. : Прогресс, 1976. – С. 126, 147; *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М. : Омега-Л, 2004. – 584 с.

Кузнецов А. О.

МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕНДЕРНОГО ПІДХОДУ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ – забезпечення органів державного управління гендерною інформацією; використання гендерного аналізу державної політики; забезпечення гендерного паритету в державному управлінні; упровадження гендерної освіти державних службовців.

Гендерна інформація – це інформація про суспільно-політичне та соціально-економічне становище жінок і чоловіків у країні, підготовлена на основі гендерної статисти-

ки за допомогою гендерних індикаторів. Україна, як і інші держави, що підписали Конвенцію ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок”, кожні чотири роки подає в ООН звіти щодо суспільно-політичного та соціально-економічного становища кожної статі. Таке звітування за кожною статтю Конвенції спонукає державу синтезувати відповідні інформаційні дані, які стосуються гендерних проблем, щоб виміряти позитивні зрушення у статусі жінок і чоловіків та визначити сфери, в яких ще існують прояви дискримінації. *До джерел отримання даних* про стан гендерної рівності на міжнародному рівні зараховують три системи збирання інформації: перепис населення, систему національного обліку та просте опитування населення. Для держави важливим завданням є створення інформаційної системи з метою збільшення обсягу гендерної інформації, що можливо лише за умови використання *гендерних індикаторів*. Методологія підготовки державних звітів про людський розвиток та про виконання Конвенції ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок” передбачає, що основою розробки національних гендерних індикаторів мають стати такі критерії: відповідність нормативам; легкість у застосуванні; територіальна поширеність; достовірність; вимірюваність; часові межі; відповідність міжнародним нормам; вимірюваність результатів впливу. *Гендерна статистика* забезпечує фактичні дані (інформацію) про статус жінок і чоловіків, а *гендерний індикатор* указує на прямі докази статусу жінки або чоловіка відносно певного нормативного стандарту або референтної групи.

Гендерний аналіз державної політики – це оцінка різних впливів напрямів політики, програм і законодавчих актів на жінок і чоловіків, що дає можливість формувати певний напрям державної політики з урахуванням гендерних відмінностей, тобто різниці соціальних реалій представників обох статей. Гендерний аналіз державної політики є засобом розуміння соціальних процесів і реагування на них шляхом прийняття справедливих політичних рішень.

Гендерний паритет у державному управлінні – це гендерно збалансована участь жінок і чоловіків у процесах управління суспільним розвитком, що передбачає не лише

їх однакову чисельність, а й свідому діяльність, яка ґрунтується на взаємній повазі до різних поглядів і позицій та розумінні відмінностей досвіду й потреб кожної статі.

Гендерна освіта державних службовців – це оволодіння державними службовцями певним обсягом знань з гендерної проблематики, набуття вмінь та навичок урахування гендерних факторів у процесі формування та реалізації державної політики з метою забезпечення справедливих результатів цієї політики для жінок і чоловіків. Важливим аспектом гендерної освіти є *гендерне навчання* – процес засвоєння державними службовцями нового досвіду розуміння ідей гендерної рівності, формування у них вмінь та навичок його застосування під час реалізації своїх професійних повноважень.

Літ.: Грицяк Н. В. Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики : монографія / Н. В. Грицяк. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 384 с.

Грицяк Н.В.

МІЖКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ розуміють як відкритий та шанобливий обмін думками на основі взаєморозуміння та поваги між окремими людьми і групами людей, які різняться за етнічними, культурними, релігійними й мовними ознаками, а також за історичним походженням. Діалог діє на всіх рівнях – у межах одного суспільства, між європейськими суспільствами, а також між Європою та рештою світу.

М.д. розуміється як процес, що складається з відкритого та ввічливого обміну поглядами між особами й групами осіб з різним етнічним, культурним, релігійним і мовним походженням та культурною спадщиною на основі взаєморозуміння і поваги. Він потребує свободи й здатності до самовираження, а також готовності й уміння дослухатись до думок інших. **М.д.** сприяє політичній, соціальній, культурній та економічній інтеграції, так само як об'єднанню багатокультурних суспільств. Він підтримує рівність, людську гідність і почуття спільної мети. Його метою є розвиток глибшого розуміння різних світоглядів і практик, розширення співробітництва та участі (або свободи вибору), сприяння розвитку і трансформації особистості. Це потужний засіб посередництва і примирення: завдяки практичній і конструктивній участі з обох боків культурних

бар'єрів він розв'язує існуючі проблеми, пов'язані із соціальною фрагментацією і невпевненістю, сприяючи водночас інтеграції та соціальній злагоді. Керівними принципами в цьому контексті служать свобода вибору та самовираження, рівність, толерантність (див. *толерантність міжетнічна*) і взаємоповага до людської гідності.

Успішний **М.д.** вимагає низки якостей, притаманних демократичній культурі, зокрема неупередженості, бажання висловлюватися і вислуховувати чужі думки, вміння розв'язувати конфлікти мирним шляхом і сприйняття обґрунтованих аргументів інших. Він створює відповідні умови для зміцнення демократичної стабільності та подолання забобонів і стереотипів у суспільному житті й політичній риториці, полегшує створення коаліцій із представників різних культурних і релігійних громад, а отже, може сприяти попередженню або деескалації конфліктів, зокрема й у випадках постконфліктних ситуацій і "заморожених конфліктів".

М.д. не є панацеєю від усіх лих і відповіддю на всі можливі запитання, а сфера його застосування може бути обмеженою. Адже діалог з тим, хто відмовляється від діалогу, неможливий, хоч це і не звільняє відкриті й демократичні суспільства від обов'язку постійно надавати можливість для діалогу. З іншого боку, діалог з тим, хто готовий брати в ньому участь, але не поділяє (або не повністю поділяє) цінності інших, може стати відправною точкою для тривалішого процесу взаємодії, внаслідок якого можна, зрештою, досягти порозуміння щодо важливості й практичного використання цінностей прав людини, демократії та верховенства закону. Взаємна відкритість і обмін – правила співіснування як окремих людей, так і груп, що можуть практикувати власні культури за єдиної умови поваги до інших. **М.д.** є своєрідним механізмом, що дає змогу постійно досягати нової рівноваги в самоідентифікації, враховуючи нові можливості й досвід, додаючи нове до своєї ідентичності без втрати власних коренів; допомагає уникнути пастирок самоідентифікацій і залишатись відкритими до викликів сучасного суспільства.

У демократичному суспільстві ніхто проти волі не може бути обмежений рамками певної групи, громади, системи мислення або світогляду. У час розквіту національних держав Європи (приблизно з 1870 по 1941 р.),

загальноприйнятим був принцип *асиміляції*. А в західній частині розділеної повоєнної Європи досвід імміграції пов'язували з новою концепцією суспільного ладу, відомою як *мультикультуралізм*, яка обстоювала політичне визнання особливого способу життя меншин нарівні зі способом життя "господині" – більшості. Насправді мультикультуралізм часто ґрунтувався на тому самому схематичному баченні суспільства, заснованому на протиставленні "більшість-меншість"; різниця була тільки в підтримці відокремлення меншості від більшості замість асиміляції в неї. Опатійська декларація (2003 р.) відкинула таку модель. Щодо визначення культурного розмаїття, в Декларації наголошується, що цей принцип не можна застосовувати винятково в термінах "більшість" і "меншість", адже така схема виокремлює культури та громади, розподіляє їх за категоріями й прикріплює до них статичні ярлики, внаслідок чого соціальна поведінка та культурні стереотипи сприймаються на основі статусу відповідної групи. Наразі визнається, що концепція мультикультуралізму, яка, очевидно, впливала з добрих намірів, сприяла поглибленню сегрегації та непорозуміння між громадами, а також спричинила обмеження прав індивідів (особливо жінок) у національних меншинах, які сприймалися як єдині колективні дійові особи. Жодну з цих моделей – *асиміляції* чи *мультикультуралізму* – не використовують окремо і в повному обсязі в жодній державі. Їх елементи сполучаються з елементами нової міжкультурної парадигми, яка вбирає краще з обох попередніх моделей. Від концепції *асиміляції* вона запозичила увагу до окремої особи; від *мультикультуралізму* – визнання факту культурного розмаїття. І додала новий елемент, вирішальний для інтеграції та соціальної злагоди – *діалог* на основі рівної гідності й спільних цінностей.

Ґрунтуючись на цінностях Ради Європи, **М.д.** вимагає демократичної системи, що характеризується повагою до кожного як до людської істоти, взаємовизнанням і неупередженим ставленням. На відміну від *асиміляції* діалог визнає, що з метою уникнення напруженості між громадами державна влада має бути неупередженою, а не визнавати лише модель більшості. Водночас, на відміну від *мультикультуралізму*, він вимагає

наявності спільного ядра, що не залишає місця моральному релятивізму. І, на відміну від двох попередніх підходів, визнає ключову роль організацій громадянського суспільства, в якому **М.д.**, спираючись на взаємовизнання, може розв'язувати проблеми буденного життя засобами, які не доступні державі. Рівність і взаємоповага – важливі складові **М.д.** і головний чинник подолання перешкод на шляху його реалізації.

На шляху **М.д.** існують перешкоди, деякі з них породжені складнощами спілкування різними мовами. Інші, такі як дискримінація, бідність та експлуатація, стосуються влади і політики та постають структурними перешкодами на шляху до діалогу. До того ж у багатьох європейських суспільствах можна знайти угруповання чи політичні організації, що сповідують расизм, ксенофобію, нетерпимість та інші форми дискримінації і відкидають саму ідею діалогу, що перетворюється на постійну образу.

Розвиток **М.д.** може відбуватися в п'яти різних, але взаємопов'язаних вимірах, які охоплюють усі зацікавлені сторони. Отже, **М.д.:**

- 1) залежить від демократичного управління культурним розмаїттям;
- 2) обумовлює участь і демократичне громадянство;
- 3) вимагає міжкультурних знань;
- 4) потребує відкритого простору для діалогу;
- 5) мусить мати міжнародний характер.

Основоположними принципами поліетнічної культури розмаїття є загальні демократичні цінності, права та основні свободи людини, верховенство закону, плюралізм, толерантність, відсутність дискримінації та взаємоповага. Державна влада має неухильно дотримуватися принципів заборони дискримінації в публічній сфері, демонструючи нейтралітет у питаннях культури і релігії. Громадянство в якнайширшому розумінні є правом і відповідальністю брати участь у культурному, соціальному, економічному і громадському житті суспільства разом з іншими людьми. Це змушує нас думати про інших людей не стереотипно – як про “чужих”, а як про наших співгромадян і як про рівних.

Навички, потрібні для **М.д.**, не можна набути автоматично, їх треба здобувати, засвоювати на практиці і використовувати протягом життя. Важливу роль у реалізації цілей

та основних цінностей Ради Європи, а також у розвитку **М.д.** відіграють при цьому представники державної влади, працівники освіти, громадські організації, релігійні громади, ЗМІ та інші надавачі освітніх послуг, що діють на всіх рівнях та в усіх інституційних сферах. Надзвичайно важливо створювати простори для **М.д.**, відкриті для всіх. Успішне міжкультурне управління на будь-якому рівні є значною мірою питанням створення і підтримки таких просторів, а саме: фізичних – вулиці, ринки, крамниці, житлові будинки, дитсадки, школи, університети, культурні і соціальні центри, молодіжні клуби, церкви, синагоги та мечеті, робочі місця, кімнати для перемовин, музеї, бібліотеки та інші місця відпочинку – і віртуальних, таких як ЗМІ. Культурне розмаїття сучасних суспільств слід визнати як доведений факт. Сучасну геополітичну ситуацію часом змальовують як змагання цивілізацій, що виключають одна одну, за відносні економічні і політичні переваги на шкоду одна одній. Концепція **М.д.** може допомогти подолати стереотипи, що є наслідком такого погляду на світ, оскільки наголошує, що за умов глобалізації, характерними ознаками якої є міграція, дедалі більша взаємозалежність і легкий доступ до міжнародних ЗМІ й нових інформаційних послуг (Інтернет), культурні самоідентифікації дедалі ускладнюються, накладаються одна на одну і містять елементи з багатьох різних джерел. Наповнення міжнародних відносин духом **М.д.** є ефективною відповіддю на такі нові умови. **М.д.** може сприяти врегулюванню і подоланню конфліктів, допомагаючи примиренню і відновленню громадської довіри. Феномен **М.д.** є предметом наукового інтересу багатьох сучасних українських дослідників, серед яких Л.Аза, Ю.Богуцький, А.Ручка, М.Шульга.

Літ: *Опатійська* декларація (2003 р.) – [Б. м. : б. в., б. р.]; *Декларація* Фаро про стратегію Ради Європи з розвитку міжкультурного діалогу (2005 рік). – [Б. м. : б. в., б. р.]; *Закон* України про ратифікацію Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Біла* книга з міжкультурного діалогу “Жити разом у рівності й гідності” / Рада Європи, Міністерство культури і туризму України, ЦР “Демократія через культуру”, Київ, квіт., 2010. – К. : [б. в.], 2010.

Сичова М.Д.

МІСІЯ ДЕРЖАВИ (англ. mission state) – головна мета діяльності держави та відповідного процесу державного управління, яка, власне, і є причиною їх здійснення та взагалі існування.

М.д. охоплює як внутрішні, так і зовнішні завдання діяльності та управління держави і визначає подальшу конкретизацію цілей, стратегії та політик. Тому її формування має передувати етапу визначення цілей, інакше не буде єдності системи цілей, що може призводити до невиправдано великих витрат ресурсів на їх реалізацію.

Цілі, які безпосередньо визначені для виконання **М.д.**, слід розглядати як основні напрями її діяльності та управління. Серед таких цілей Української держави можна назвати: забезпечення незалежності і суверенітету; створення демократичної, правової держави, в якій панує закон; досягнення високого рівня соціального розвитку, за якого забезпечуватимуться соціальні умови життєдіяльності громадян України на рівні передових країн світу.

Визначення **М.д.** є обов'язковим та важливим складовим елементом запровадження стратегічного управління. **М.д.**, як правило, містить стислий виклад найвагомішої мети на довгострокову перспективу та напрями державної політики. Шляхом їх визначення **М.д.** відображує якісні та функціональні особливості держави.

Основним зовнішньополітичним вектором України є європейський вимір за умови стратегічного партнерства з Росією та Сполученими Штатами Америки.

В Україні здійснюються зовнішні (захист недоторканності кордонів, цілісності території, суверенітету, сприяння розвитку співпраці та взаємодії з іншими країнами у різних галузях), внутрішні (законодавча, політична, організаційна, економічна, соціальна, культурно-освітня), а також спеціфічні функції (регулювання у сфері міжрелігійних відносин, ліквідація наслідків Чорнобильської катастрофи) держави.

Виходячи з **М.д.** визначальними пріоритетами стратегічного управління в Україні є: забезпечення необхідних передумов її прискореного розвитку; підвищення конкурентоспроможності національної економіки; опрацювання та реалізація державної політики, спрямованої на структурну перебудову промисловості та розвиток інноваційно-

інвестиційної моделі економічного зростання; утвердження України як високотехнологічної держави; здійснення активної аграрної політики, спрямованої на швидке подолання кризових процесів; глибока перебудова соціальної сфери у напрямі підвищення стандартів життя населення.

М.д. в Україні передбачає становлення сучасної європейської держави на засадах базових цінностей демократичного суспільства, що має на меті: розбудову державності; забезпечення добробуту населення та національної безпеки; відданість загальнолюдським цінностям, ідеалам свободи та гарантованої демократії; створення умов розвитку людини, захисту її прав та свобод, забезпечення відповідальності перед собою, своєю сім'єю та суспільством; послідовне утвердження демократичних засад розвитку суспільства, прав і свобод людини, побудови правової держави, становлення громадянського суспільства.

Літ.: Браун М. Пол. Посібник з аналізу державної політики : пер. з англ. / М. Пол Браун. – К. : Основи, 2000; Виханский О. С. Стратегическое управление : учебник / О. С. Виханский. - 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Гардарика, 1998; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; Шаров Ю. П. Стратегічне планування в муніципальному менеджменті : концептуальні аспекти : монографія / Ю. П. Шаров. – К. : Вид-во УАДУ, 2001.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

МОБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень. Людина має можливість пересуватися в соціальному просторі подібно до фізичного руху у більш звичному для нас геометричному просторі. В соціології рух суб'єктів у соціальному просторі називається **М.с.**

М.с. може бути двох типів – вертикальна і горизонтальна. Перший тип пов'язаний з переходом людини з однієї спільноти до іншої, якщо ці групи мають різний соціальний статус, тобто одна порівняно з іншою є “нижчою” або “вищою”.

Вертикальна мобільність може бути висхідною, коли людина здійснює рух по т. зв. соціальних щаблях “утору”, підвищує свій ста-

тус, або нисхідною (людина втрачає звичне соціальне становище і переходить до нижчої групи). “Кроки” в суспільному просторі робляться людьми не хаотично, а в певних напрямках, що збігаються з осями диференціації соціального простору.

У цивілізованому демократичному суспільстві, яке є плюралістичним у своїй основі й утворює десятки осей, людина має значно більше можливостей для руху, мобільності, зміни умов свого життя.

Можливість вибору, право бути господарем своєї долі є ознакою соціальної свободи, якою користується особистість у суспільстві. Навпаки, примітивне, традиційне суспільство, де існує вузька соціальна структура, обмежена кількість осей диференціації (частина яких є ще й закритими для широкого загалу спеціальними заборонами), звужує свободу, робить долю людини запрограмованою від народження до смерті.

Соціологи розрізняють індивідуальну й групову мобільність.

У першому випадку індивід змінює свою соціальну позицію (статус) шляхом виходу з певної соціальної групи й приєднання до іншої спільноти. Наприклад, отримавши диплом спеціаліста, вчорашній студент стає представником певної професійної групи, його індивідуальний статус підвищується, звичайно, якщо не відбулося щось гірше, і замолодою людиною, наприклад, надовго закріпився статус безробітного.

Індивідуальна мобільність має певну часову закономірність, яка графічно може сприйматися як випукла синусоїда: на початку життя, в молодості та в роки максимальної соціальної активності людина досягає найвищих статусів, типовою для цього періоду є висхідна мобільність, а разом із зниженням активності, відходом від справ, пенсією індивід дещо втрачає у соціальному становищі.

Групова або структурна мобільність пов'язана зі змінами в самій архітектурі соціального простору, коли певні соціальні групи або просуваються “вгору”, або втрачають свій попередній ранг.

Тема **М.с.** є однією з найважливіших у дослідженнях соціологів, оскільки прямо стосується гострих соціальних проблем і долі абсолютної більшості людей сучасного суспільства.

Ця проблема майже не існувала у традиційному, феодальному суспільстві, де люди проживали майже те саме життя, що і їх батьки.

Статус людей Середньовіччя був визначений, як правило, ще до їх народження. Сучасне суспільство є ареною боротьби людей за кращу долю у сенсі просування соціальними сходами “вгору”. Існує багато теорій, що пояснюють мобільність різних верств населення, акцентують увагу на умовах і факторах мобільності, наслідках тощо. Класичною вважається праця П.Сорокіна “Соціальна мобільність” (1927).

Для дослідження **М.с.** соціологи застосовують різноманітні емпіричні методи. У 60-ті рр. ХХ ст. американці Пітер Блау і Отіс Данкен дослідили рух їх співгромадян у суспільстві, використовуючи загальнонаціональну вибірку обсягом 20 тис. осіб. Дослідники розрізняли мобільність усередині покоління і т. зв. міжгенераційну мобільність (порівняння статусу батька та основного статусу сина). У ті роки США були на піднесенні в економічному й соціальному контекстах. Опитування зафіксувало значну вертикальну мобільність, яку автори пояснювали тим, що вакансії службовців (“білих комірців”) зростають швидше порівняно з вакансіями робітників, що зайняті фізичною працею (“сині комірці”). Протягом 50-60-х рр. у США вертикальна мобільність, що перетинала лінію “сині комірці” / “білі комірці”, сягала 30%. Американські соціологи вважають, що в сучасному суспільстві особливого значення набувають освіта й професіоналізм як фактори індивідуальної висхідної мобільності.

Літ.: Рущенко І. П. Загальна соціологія : підручник / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутрішніх справ, 2004; *Соціологія* : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002; *Макеев Сергей*. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Сергей Макеев, Сергей Войтович, Ирина Прибыткова и др. ; НАН Украины ; Ин-т социол. {Киев}. – К. : [б. и.], 1999; *Социальное расслоение и социальная мобильность* / РАН ; Ин-т социол. {Москва} ; З. Т. Голенкова (отв. ред.). – М. : Наука, 1999.

Макаренко Е.М.

МОВА. Природна, людська мова (на відміну від штучних мов і мови тварин), виникнення та існування якої нерозривно пов'язане з виникненням та існуванням людини.

Термін “**М.**” має два взаємопов'язаних значення: 1) мова взагалі як певний клас знакових систем; 2) конкретна, так звана етнічна,

або “ідіотетична”, **М.** – реально існуюча знакова система, що використовується в певному соціумі в певному часі і просторі. **М.** в першому значенні – це абстрактне уявлення про єдину людську мову, центр універсальних властивостей усіх конкретних мов.

М. взагалі – це знакова (семіотична) система, що природно виникла і закономірно розвивається, має властивості соціального призначення, існує не для окремого індивіда, а для відповідного соціуму.

Однак незалежно від того, що на сьогодні переважає погляд на **М.** як явище суспільне, існують і інші. Одні вчені розглядають **М.** як явище біологічне, інші – як психічне. **М.** не є біологічним явищем, оскільки вона не закладена в біологічній природі людини. Якщо б вона мала біологічну природу, то дитина, народившись, одразу б сама заговорила. Про те, що **М.** не є біологічним явищем, свідчить і той факт, що межі мов і рас не збігаються.

М. не можна розглядати і як явище психічне, оскільки психіка в кожній людини своя, неповторна, то за умови психічної природи **М.** на світі було б стільки мов, скільки людей. Більшість учених інтерпретують **М.** як явище соціальне. Таке трактування **М.** започаткували вже Д.Дідро (1713-1784), Ж.-Ж.Руссо (1712-1778), М.Бреаль (1832-1915), а згодом обґрунтували П.Лафарг (1842-1911), А.Мейє (1866-1936), Ф.де Соссюр (1857-1913), Ш.Баллі (1865-1947), яких вважають основоположниками соціологічного напрямку у вивченні природи **М.**

М. – явище суспільне, вона виникла в суспільстві, обслуговує суспільство, є однією з найважливіших ознак суспільства і поза суспільством існувати не може. Визнаючи суспільний характер **М.**, слід зазначити, що в **М.** є чимало показників, що пов’язує її з біологічними та психічними явищами. Зокрема, на відміну від інших приматів, тільки людина має мовний ген, тобто природну схильність і здатність до оволодіння **М.** У мовленні окремих людей відображені їх психічні особливості, а в загальнонаціональній **М.** – психічний склад нації, її менталітет. Тому однією з визначальних рис народу, його культури, ознакою держави є **М.** – сукупність слів як системи, що є засобом спілкування в людському суспільстві, в кожній сфері діяльності людини. Однак **М.** – це також спосіб сприймання світу, відтворен-

ня його у свідомості людини. Про **М.** як явище суспільне засвідчують її функції:

– комунікативна (спілкування). Спілкування можливе лише в суспільстві. Існують і інші комунікативні засоби (жести, міміка), однак вони допоміжні щодо звукової мови засоби;

– мислетворча (пізнавальна) – функція формування й формулювання думки. Мислення (думка) не тільки виражається словом, але й здійснюється в ньому.

Усі інші є ніби уточненням, детальнішою видовою класифікацією функцій **М.** Зокрема, з комунікативною функцією пов’язані такі конкретні функції, як фактична, тобто контактано-установлювальна; репрезентативна, тобто функція позначення світу речей; емотивна – функція вираження почуттів, емоцій; експресивна – функція самовираження, створення образу мовця, автора; волюнтативна – функція волевиявлення; прагматична – функція, що вказує на ставлення мовця до висловлювання; естетична – функція вираження прекрасного, виховання естетичного смаку; метамовна – функція використання мови для опису іншої мови, тобто спеціальної наукової мови (метамова фізики, хімії, логіки тощо).

Із мислетворчою функцією пов’язані гносеологічна, тобто пізнавальна, та акумулятивна, тобто нагромадження інформації. Мислячи з допомогою **М.**, людина пізнає навколишній світ, нагромаджує (акумулює) знання про нього. **М.** зберігає всі інтелектуальні здобутки попередніх поколінь, фіксує досвід предків, зокрема у словнику відображено результати розумової діяльності людства, класифікований і систематизований весь навколишній світ.

Сфери використання **М.** в суспільстві широкі і специфічні (наука, політика, освіта, виробництво, засоби інформації, потреби ділового спілкування), тому в **М.** виробляються специфічні функціональні стилі – свідчення залежності мови від потреб суспільства.

Особливого значення набуває проблема **М.** і її “життя” в багатомовному суспільстві: вивчаються відношення між суспільством і мовою, яка його обслуговує, пов’язані зі статусом однієї з **М.** як державної. Державна мова – мова держави, закріплена законодавством і обслуговує всі сфери діяльності громадян держави: політичну (в органах дер-

жавного управління і місцевого самоврядування, громадських і політичних організацій), професійну, наукову, освітню, культурну тощо. В Україні державною **М.** є українська мова, **М.** титульної нації держави – українців. Статус української **М.** як державної закріплено у ст. 10 Конституції України: “Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”.

Проблемами походження **М.**, функціонування та будови займалися визначні лінгвісти О.О.Потебня, А.А.Реформатський, Ю.С.Маслов, С.І.Дорошенко, І.І.Вихованець, М.П.Кочерган, Л.А.Лисиченко, Л.А.Булаховський, В.М.Русанівський, М.С.Трубецької, І.Огієнко та ін.

Літ.: Будагов Р. А. Введение в науку о языке / Р. А. Будагов. – М. : [б. и.], 1965; Дорошенко С. І. Вступ до мовознавства / С. І. Дорошенко, П. С. Дудик. – К. : [б. в.], 1974; Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган. – К. : [б. в.], 2000; Концепція державної мовної політики в Україні. – К. : [б. в.], 2006; Milewski T. *Jezykoznanstwo* / T. Milewski. – Warszawa, 1972; Конституція України. – К. : [б. в.], 1996; Потебня А. А. Из записок по теории словесности / А. А. Потебня. – Х. : [б. и.], 1905; Словник української мови : в 11 т. – К. : [б. и.], 1970-1982.

Гамова Г.І.

МОВНА ПОЛІТИКА – це сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв’язання мовних проблем у державі, соціумі. Особливо складна **М.п.** в багатонаціональній державі, оскільки в ній слід враховувати такі чинники, як дво- або багатомовність, своєрідність національного складу і міжнаціональних відносин, роль окремих мов і їх носіїв у громадському житті. Ідеологічні принципи і практичні заходи у сфері **М.п.** взаємопов’язані, взаємозалежні й неподільні. **М.п.** – складник національної політики й здебільшого залежить від її загальних принципів.

Термін “**М.п.**” набув великої популярності з 20-х рр. ХХ ст. в СРСР. Цим терміном позначалося цілеспрямоване втручання суспільства в стихійний процес мовного розвитку й організоване керування цим процесом. В енциклопедії “Українська мова” **М.п.** визначається як сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на

регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі. У багатонаціональних державах **М.п.** – складник національної політики, вона відображає її принципи, відповідає певній ідеології. Спрямування й форми впровадження **М.п.** детерміновані чинним суспільно-політичним ладом, режимом правління, міжетнічними відносинами в економіці, культурі, релігії тощо. **М.п.** здатна або закріплювати привілеї панівної мови, або ж сприяти врегулюванню національних конфліктів шляхом підтримки мов національних меншин.

28 жовтня 1989 р. ухвалено перший в історії України Закон УРСР “Про мови в Українській РСР”, яким українській мові надано статус державної. Основні напрями **М.п.** відображені також у новій Конституції незалежної України, прийнятій у 1996 р. (зокрема, у ст. 10 утверджено статус української мови як державної мови України й гарантується вільний розвиток мов національних меншин), у “Декларації прав національностей України” від 1 листопада 1991 р., в законах України “Про національні меншини в Україні” (1992), “Про освіту” (1991 р., у його редакції від 23 березня 1996 р.) тощо. У 1997 р. створено Раду з мовної політики при Президентові України у справах національностей та міграцій – департамент зі здійснення мовної політики, але з часом вона припинила своє існування. Усе це сприяло ліквідації тенденцій до звуження функцій української мови й створення умов для її розвитку як основного засобу комунікації в країні.

В.Брицин вважає, що **М.п.** пов’язана зі свідомим впливом суспільства на мову, і з цього погляду вона є концентрованим вираженням методологічних і соціальних засад, що визначають ідеологічне та практичне ставлення тієї чи іншої державно-політичної системи до функціонування, розвитку й взаємовпливу мов, їх ролі в житті народу. У центрі уваги **М.п.** перебувають національно-мовні проблеми, що мають велике соціальне й ідеологічне значення; далеко не всі часткові зміни й реформи (наприклад деякі зміни в орфографії, заходи щодо підвищення культури мовлення тощо) можуть бути правомірно віднесені до сфери її дії.

Ю.Дешерієв робить яскравий ідеологічний акцент у дефініції поняття: “**М.п.** – це сукупність ідеологічних принципів і практич-

них заходів щодо розв'язання мовних проблем у соціумі, державі. **М.п.** пов'язана зі свідомим впливом суспільства на мову і з цього погляду являє собою концентроване вираження методологічних і соціальних засад, що визначають ідеологічне і практичне ставлення тієї чи іншої державно-політичної системи до функціонування, розвитку і взаємовідносин мов, до їх ролі в житті народу чи народів”.

Кабінет Міністрів України в 1997 р. подав до Верховної Ради України проект Закону “Про розвиток і застосування мов в Україні”, який до цього часу не ухвалено. У ньому мовну політику визначено як політику держави, спрямовану на забезпечення належних умов для всебічного розвитку та функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку та використання мов національних меншин України. У цьому проекті стверджується, що мовна політика – це завдання держави щодо реалізації вимог Конституції України стосовно мов у нашій державі.

О.Куць зазначає, що **М.п.** слід розглядати як діяльність суб'єктів етнополітики (держави, етнореспублік, політичних партій та ін.), спрямовану на вирішення національно-мовних інтересів, гармонізацію національних відносин та зміцнення стабільності поліетнічного суспільства. Із цього визначення випливає, що тут взаємодіють суб'єкти етнополітики як рівноправні партнери при виробленні та реалізації лінгвоетнічних проблем на засадах демократії.

М.п. України регулює Конституція України (1996), а також низка законів України: “Про мови в Українській РСР” (1989); “Про національні меншини в Україні” (1992); “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” (1992); “Про телебачення і радіомовлення” (1994); “Про видавничу справу” (1997); “Про загальну середню освіту” (1999); “Про громадянство України” (2001) та ін. Крім того, Україна ратифікувала основні угоди Ради Європи, як-от: Європейська конвенція з прав людини (1997); Рамкова конвенція з питань захисту національних меншин (1997); Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (2003).

І.Лопушинський виокремлює кілька типів **М.п.** держав: перший тип **М.п.** держав – це сприяння розвитку мови корінного етносу,

другий – часто призводить до мимовільного сприяння розвитку чужої мови, що переважно відбувається в постколоніальних державах, зокрема в більшості пострадянських, третій – полягає у свідомому сприянні розвитку ненаціональної мови.

Низка держав вважає **М.п.** дієвим важелем впливу в міждержавних відносинах. Так, уряд Російської Федерації дбає про “підвищення” статусу російської мови у країнах СНД. Окремі російські політики та певні проросійські сили пропагують запровадження російської мови як другої державної в Україні, обґрунтовуючи необхідність цієї дії неспроможністю української мови виконувати функції державної.

М.п. передусім впливає на лексико-семантичну структуру, зокрема на управлінську та громадсько-політичну лексику, а також на стилістичну диференціацію сучасної української літературної мови, на діалектне членування мови та стирання діалектних особливостей і відмінностей, на орфографічні реформи, які проводяться на державному рівні.

Літ.: Данилевська О. М. Мовна політика Гетьманату П. Скоропадського (на матеріалі тогочасної преси) / О. М. Данилевська // Мова і культура : наук. щоріч. журн. – К. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2002. – Вип. 5. – Т. I. – Ч. I. – С. 94-99; Данилевська О. М. Українізація освіти як основний напрям мовної політики доби Української революції (1917-1920) / О. М. Данилевська // Укр. мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колеґіумах. – 2003. – № 5. – С. 146-155; Куць О. М. Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження : монографія / О. М. Куць, В. В. Заболоцький. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 13, 14; Лопушинський І. В. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: досвід, проблеми та перспективи : монографія / І. В. Лопушинський. – К. ; Херсон : Олдіплюс, 2006. – 456 с.; Карпенко Ю. О. Українська мова : енциклопедія / Ю. О. Карпенко, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.; Шевчук Ж. А. Питання мовної політики в українській зарубіжній історіографії / Ж. А. Шевчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К. : [б. в.], 2001. – С. 364-392. – Вип. 14; Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні у 60-х – на початку 90-х рр. XX ст. / Ж. А. Шевчук. – К. : Рідний край, 2000. – 68 с.

Левченко О.П., Ковальова Т.В.,
Плотницька І.М.

МОВНА СИТУАЦІЯ – особливості функціонування мови чи мов у межах певної держави. **М.с.** пов’язана з мовною політикою тієї чи іншої держави. В.М.Брицин під **М.с.** розуміє “становище, пов’язане зі способом задоволення комунікативних потреб суспільства за допомогою однієї або кількох мов; форми існування мови або сукупності мов у межах певної спільноти”.

Л.Масенко наводить такі дані соціолінгвістичних досліджень: “Згідно з проведеним масовим опитуванням..., українську мову вважає рідною 55,5% населення України, російську – 32%, українську і російську однаковою мірою – 11,1%, іншу – 1,4%”. В Україні спостерігається територіальний розподіл щодо переважання україномовного (захід) і російськомовного (схід і південь) населення. За опублікованими даними, понад 17% населення позиціонують себе як етнічних росіян, окрім того виокремлюється група неросіян – 14% (переважно українців та представників інших етносів, які проживають на території України), що вважають російську мову своєю рідною.

І.Лопушинський вважає: “Деформованість мовної ситуації України полягає в тому, що співвідношення українськомовної та російськомовної частини населення не відповідає співвідношенню українців і росіян на її території. Так, за даними Всеукраїнського перепису 2001 р., українці складають 77,8%, росіяни ж – 17,3. Проте за різними дослідженнями в Україні до 40% російськомовного населення”. Причини такого явища полягають насамперед у міграційній політиці колишнього СРСР: “Росіяни... були головною етнічною базою імперії. Якщо виходити з того, що нація – це спільність людей в межах однієї території, а національність – те, що за межами “нації”, то варто підкреслити, що росіяни завжди почували себе по всій території СРСР, у всіх союзних республіках тільки НАЦІЄЮ. В той час як всі інші – “лише” національністю, фактично національними меншинами... 25 млн росіян за межами Росії у 1980-ті рр. були зосереджені переважно в містах і столицях союзних республік, займаючи, як правило, ключові позиції у всіх сферах життя місцевих спільнот...” (В.Даниленко).

І.Лопушинський серед вагомих чинників, які впливають на **М.с.**, називає такі: політичні партії, громадські організації, громадська

думка, церква (українсько- і російськомовна), галузь освіти, зовнішні чинники (українська діаспора, Російська Федерація). Натомість до учасників реалізації мовної політики зараховує державу, політичні партії, громадські організації.

Літ.: Даниленко В. “Інтернаціоналізація” Радянської України (друга половина ХХ ст.) / В. Даниленко. – Режим доступу : www.history.org.ua/XIX/k2/3_1.pdf; Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз / Л. Масенко // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилян. академія”, 2008. – С. 96-131; Лопушинський І. В. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: досвід, проблеми та перспективи : монографія / І. В. Лопушинський. – К. : Херсон : Олді-плюс, 2006. – 456 с.; Тараненко О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов’янському тлі) / О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – № 2-3. – С. 30-55; Тараненко О. Українська мова в сучасній Україні / О. Тараненко // Культура слова. – 2000. – Вип. 53-54. – С. 33-43; Українська мова : енциклопедія / Ю. О. Карпенко, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Левченко О.П., Плотницька І.М.

МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНІ (англ. economic models) – спрощене відображення економічного явища чи об’єкта або спрощений опис реальності. У своїй діяльності економісти використовують різноманітні моделі. **М.е.** можна задати у вигляді рівняння, схеми, графіка, діаграми.

У **М.е.** відображуються проблеми економіки: економічне зростання, безробіття, інфляція, економічна політика держави, економічні процеси відкритої економіки; моделі поведінки споживача, фірми тощо.

Усі **М.е.** будуються за певними припущеннями і спрощують дійсність для розуміння реального світу. “Ceteris paribus” – припущення, яке часто використовується в економічному аналізі та перекладається як “за інших рівних умов”. Це припущення свідчить про змінність одного параметра та незмінність усіх інших.

М.е. включають екзогенні (зовнішні) та ендогенні (внутрішні) змінні. Одержати ендогенні змінні можна після розв’язку задачі за побудованою моделлю. Зміна екзогенних параметрів у моделі приведе до зміни ендогенних параметрів.

Екзогенні змінні задаються до побудови **М.е.** як вхідна інформація для розв’язку задачі.

Ендогенні змінні є результатом розв'язку цієї задачі.

У моделюванні економічних процесів використовуються агреговані величини. Агреговані параметри (агрегати) – сукупність специфічних економічних одиниць як єдиного цілого (сукупний попит, рівень цін тощо). Усі **М.е.** класифікуються залежно від обраного критерію. За загальним цільовим призначенням моделі поділяються на теоретичні та прикладні. Теоретичні **М.е.** досліджують загальні властивості економіки, застосовуючи дедуктивні методи і формальні припущення (модель економічного кругообігу). Прикладні моделі аналізують функціонування конкретного економічного об'єкта та використовують результати дослідження на практиці. До прикладних, насамперед, належать економетричні та економіко-математичні моделі планування виробництва.

За ступенем агрегування **М.е.** поділяються на макроекономічні та мікроекономічні. Макроекономічні моделі описують економіку як єдине ціле, використовуючи агреговані величини: ВВП, сукупний попит, пропозиція грошей тощо. Макроекономічні моделі поділяються на відкриті та закриті. Мікроекономічне моделювання становить основну частину економіко-математичного моделювання. Найбільші успіхи, досягнуті в останні роки, стосуються досліджень стратегічної поведінки фірм в умовах олігополії з використанням методів теорії ігор. Так, у 1994 р. Нобелівську премію одержали Д.Неш (нар. у 1928 р., США), Д.Харсаньї (нар. у 1920 р., США) та Р.Зельтен (нар. у 1930 р., Німеччина) за теоретичний аналіз конкурентної поведінки та умов *стратегії*.

За конкретним цільовим призначенням **М.е.** поділяються на типи: балансові моделі відображають вимогу відповідності наявності ресурсів та їх використання. У моделюванні економічних процесів досить популярними є рівноважні моделі (модель “витрати-випуск”). У трендових моделях розвиток економічної системи, яка моделюється, відображується через тренд (тривалу тенденцію) її основних показників. Оптимізаційні моделі призначені для вибору найкращого варіанта з певної кількості варіантів. Імітаційні моделі призначені для використання в процесі машинної імітації процесів, що вивчаються.

За чинником часу розрізняють: статичні моделі, які відображають економічний процес

на початку та наприкінці певного періоду і не розглядають сам процес переходу. Динамічні моделі зображують економічні процеси з урахуванням чинника часу.

З урахуванням чинника невизначеності **М.е.** поділяють на: детерміновані, у яких використовуються жорсткі функціональні зв'язки між змінними; стохастичні, в яких існує чинник випадковості. При дослідженнях цих моделей використовуються принципи теорії ймовірностей та математичної статистики. Залежно від математичного апарату, який використовується у **М.е.**, розрізняють моделі: матричні, лінійні, нелінійні, кореляційно-регресійні, моделі теорії ігор та *мережевого* (сіткового) планування (модель міжгалузевого балансу є матричною, найпростіша кейнсіанська функція споживання є лінійною, виробнича функція Кобба-Дугласа – нелінійна модель).

Побудову **М.е.** умовно можна поділити на етапи: 1) постановка економічної проблеми та її якісний аналіз, де формулюється сутність проблеми, висуваються певні припущення, вирізняються важливі риси і властивості, відбувається абстрагування об'єкта моделювання, формулюється первісна гіпотеза, яка пояснює поведінку і розвиток об'єкта; 2) побудова аналітичної моделі, де визначається тип, до якого можна віднести модель, аналізується, чи може поставлена задача бути віднесена до відомої моделі; 3) економічний аналіз моделі, де досліджуються загальні властивості моделі, існування розв'язків. Якщо доводиться, що задача розв'язків не має, то наступні етапи моделювання не проводяться, а дослідження повертається до початкового етапу і проводиться коригування побудованої моделі; 4) підготовка початкової інформації. Недостатність інформації ускладнює процес моделювання, а відсутність її переводить модель з класу прикладних до класу теоретичних. Цей етап свідчить про системність процесу моделювання, оскільки вихідна інформація одних моделей може стати вхідною для інших; 5) числове рішення. До цього етапу належать: розробка алгоритму, складання програми для ПЕОМ та проведення розрахунків; 6) аналіз одержаних результатів та їх застосування. На останньому етапі досліджується коректність чи некоректність побудованої моделі. Підтверджується або спростовується висунута гіпотеза щодо економічного про-

цесу. На основі одержаних результатів визначаються напрями вдосконалення побудованої моделі, інформаційної бази та програмного забезпечення.

Літ.: Малиш Н. А. Моделирование економічних процесів ринкової економіки : навч. посіб. / Н. А. Малиш. – К. : МАУП, 2004.

Малиш Н.А.

МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ – моделі, що охоплюють всі етапи процесу формування і здійснення державної соціальної політики, представлені сукупністю концепцій, принципів, найсуттєвіших властивостей побудови соціальної держави. Використання цього терміна дозволяє виявити: цілі соціальної політики; соціальну структуру; напрям дій – стиль, систему та принципи управління; технології, що зорієнтовані на досягнення певних цілей; впливи на соціальну політику. Витоками **М.с.п.** та, відповідно, сучасної соціальної політики, стала система соціального забезпечення, яка вперше була реалізована у Німеччині за вказівкою канцлера О.Бісмарка.

Відомими дослідниками **М.с.п.** були Т.Маршалл, Г.Еспін-Андерсен, Р.Тітмусс, П.Спікер, Н.Френсіс, Т.Тілтон. В останнє десятиріччя дослідженням соціальної політики займаються: Е.Лібанова, П.Шевчук, В.Трошинський, В.Гошовська, Т.Семигіна, А.Колот. І.Григорьєва, А.Гриненко та ін.

У сучасній науці **М.с.п.** економічно розвинутих країн доцільно поділяти на: *ліберальні* (англосаксонські, модель Беверіджа, залишкові) – забезпечення нужденних здійснюється на основі залишкового принципу з фінансуванням за рахунок державних зборів і податків; *корпоративістські* (консервативні, модель Бісмарка, французько-німецькі) – ґрунтуються на обов'язковому соціальному страхуванні та передбачають активну участь профспілок і об'єднань роботодавців у соціальних програмах; *соціал-демократичні* (перерозподільча, шведська), де перерозподіл доходів здійснюється завдяки високому рівню оподаткування.

Модель Беверіджа започаткована в 1942 р. головою комітету соціального страхування та соціальних служб Великої Британії В.Г.Беверіджем. Формується на принципах, що будь-яка людина незалежно від її належності до активного населення має право на мінімальну захищеність по відношенню до

захворювань, старості чи інших причин скорочення своїх ресурсів. Основу “беверіджської” моделі складають системи страхування на випадок хвороби, прикріплення до яких є автоматичним, а пенсійні системи забезпечують мінімальні доходи всім літнім людям незалежно від їх відрахувань від заробітної плати (т. зв. “соціальні пенсії” на відміну від “професійних”), система соціального захисту фінансується через податки з державного бюджету. У соціальній політиці модель Беверіджа використовує Велика Британія та Скандинавські країни, в першу чергу Швеція.

Модель Бісмарка полягає в тому, що соціальний захист не має бути залежним від держави (від її фінансового та бюджетного забезпечення, виняток становлять муніципальні соціальні служби для малозабезпечених та добродійність). Тут встановлюється жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту й тривалістю професійної діяльності. Соціальні права обумовлюються тими відрахуваннями, які виплачуються протягом всього активного життя (страхові внески). Страхові каси збирають у встановленому колективними договорами розмірі відрахування із заробітної плати, з яких і формуються різні професійні страхові фонди і здійснюються соціальні виплати.

Ліберальна модель (обмежена) як найбільш важливу сферу для організації людської взаємодії розглядає ринок. Сповідує соціальне забезпечення залишкового типу (люди, як правило, мають бути здатні існувати в суспільстві без соціального забезпечення), і сьогодні уряд несе обмежену, проте загальну відповідальність за соціальне забезпечення всього населення. Класичними країнами ліберальної моделі вважаються Велика Британія та США. Система соціального забезпечення в США базується на двох основних формах: соціальне страхування, виплати за яким здійснюють як роботодавці, так і працівники; державна соціальна допомога за рахунок бюджетів різних рівнів (від федерального до місцевого). Кількість програм соціальної допомоги в США встановити важко, оскільки серед них є федеральні, федерально-штатні, штатні та муніципальні. Проте кожен, хто потребує допомоги, може її отримати відповідно відразу за кількома програмами (муніципальне житло та продуктивні талони плюс медична допомога тощо).

За ліберальної моделі рівень зайнятості серед більшої частини населення низький, але ми бачимо відносно високий рівень соціального перерозподілу. Американську ліберальну **М.с.п.** ще називають “залишковою”, оскільки держава надає мінімальну соціальну допомогу.

Компаративістська модель має кілька назв: а) континентальна європейська – відповідно до її геополітичного відношення; б) інституційна. Головним принципом вважається принцип обов’язкового страхування під державним наглядом, великий і незаперечний вплив держави на соціальну сферу та орієнтування на ринок, основна увага приділяється зайнятості, а не соціальному перерозподілу. У соціальному страхуванні перевага віддається адресній соціальній допомозі, що забезпечує відтворення населення за соціальним статусом та рівнем доходу громадян. Вплив цієї моделі на перерозподіл доходів є незначним. Найбільше використовують консервативну модель в Німеччині, Австрії, Італії, Франції.

Соціал-демократична модель (скандинавська або нордична). Основний принцип розподілу соціального забезпечення – універсалізм. Головною відмінністю є значні державні витрати на соціальну сферу та активна роль держави у соціальному забезпеченні, наданні соціальних послуг та у сфері ринку праці та зайнятості громадян. На соціальне забезпечення та соціальне обслуговування, реалізовані через державний бюджет, мають право всі громадяни. Базується модель на таких принципах: громадяни мають однакову цінність незалежно від віку і продуктивності; соціальні послуги та сервіс надаються на добровільних засадах; соціальний захист має бути безперервним, охоплювати всі сфери життєдіяльності; соціальний захист має бути гнучким, доступним та здатним вирівнювати соціальні умови для всіх груп населення. Соціал-демократична модель реалізується в політиці таких країн, як Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія.

Католицька модель. Принципи католицької **М.с.п.** викладені в ряді “папських листів”, виданих Ватиканом протягом ХХ ст. Її головним принципом є ідея допоміжної концепції, яка передбачає: якщо громадянин не може допомогти собі сам, то повинен звернутися до сім’ї та родичів. Наступною ланкою стане місцева громада (включаючи

церкву й громадські організації, а також сусідів тощо). Якщо і це не допоможе, то йому слід скористатися послугами страхування, остання інстанція – державний сектор. *Рудиментарна модель.* Головна риса цієї моделі полягає в тому, що юридичні права на соціальний захист мінімальні або взагалі відсутні. Функції соціального захисту, зокрема надання персональних послуг, догляд, держава перекладає на волонтерський та неформальний сектори, а сама соціальна політика має пасивний характер.

Лит.: Управління суспільним розвитком : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; Гуманітарна та соціальна політика / В. П. Єлагін та ін. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2004; Гриненко А. М. Соціальна політика : навч.-метод. посіб. для самот. вивч. дисципліни / А. М. Гриненко. – К. : КНЕУ, 2003; Spicker P. Social Policy: Themes and Approaches / P. Spicker. – London : Prentice Hall/Harvester, 1995; Григорьева И. А. Социальная политика в 90-х годах: модели и приоритеты / И. А. Григорьева. – СПб. : Образование. Культура, 1997. – 38 с.; Семигіна Т. В. Моделі соціальної політики економічно розвинутих країн: історія та сучасний розвиток : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / Семигіна Т. В. – К. : [б. в.], 2007. – 20 с.

Михненко А.М., Щур Н.О.

МОДЕРНІЗМ (італ. *modernismo* – сучасна течія; від лат. *modernus* – сучасний, недавній) – напрям у мистецтві другої половини ХІХ-ХХ ст., що характеризується розривом з попереднім історичним досвідом художньої творчості, прагненням запровадити нові нетрадиційні принципи в мистецтві, гуманітарній та природничій науці, безперервним оновленням художніх форм, а також умовністю (схематизацією, абстрагованістю) стилю.

Поняття “**М.**” використовується в науці у широкому і вузькому розумінні.

1. У широкому розумінні **М.** вживається в західній естетиці та мистецтвознавстві ХХ ст. для позначення широкого кола явищ культури і мистецтва авангардно-модернізаторського характеру (починаючи із символізму та імпресіонізму і закінчуючи всіма новітніми напрямками в мистецтві, культурі і гуманітарній думці ХХ ст., включаючи всі авангардні рухи, його антипод – пост-модернізм).

2. У вузькому розумінні **М.** розглядається як один з трьох головних етапів розвитку мистецтва в ХХ ст.: авангарду, **М.** і постмодернізму. **М.** успадковує багато досягнень і знахідок власне авангарду, але відмовляється від його “бунтарського, епатажного, скандального маніфестанства”. **М.** символізує авангардні новаторські художньо-естетичні знахідки, які органічно продовжили багатовікову історію світового мистецтва.

Хронологічно розвиток **М.** припадає на пізні 40-70-ті рр. ХХ ст., частково охоплює і пізній авангард, і ранній постмодернізм, являючи собою своєрідну посередницьку ланку між ними. Якщо авангард багато в чому довів до логічної межі (часто до абсурду) автономізацію засобів і способів художнього вираження традиційних мистецтв (живопису, музики, скульптури, літератури) і лише намітив якісь принципово нові пошукові ходи арт-презентації (реді-мейд Дюшана, просторові колажі, фотомонтажі і т.ін.), то **М.** в основному розробляв нетрадиційні для класичного мистецтва стратегії арт-продукування, починаючи з поп-арту, кінеїзму, мінімалізму, різних акцій, інсталяцій, концептуального мистецтва.

Художники **М.** виводять арт-об’єкти за рамки власне мистецтва в традиційному розумінні, руйнують межі між мистецтвом і навколишньою дійсністю, часто активно залучають реципієнта до процесу творчості-споглядання-участі в арт-проектах (Хепенінг). Творчі модерністських об’єктів і концептуальних просторів або акцій, як правило, відмовляються від традиційної для мистецтва естетичної (художньої) значимості і констатують тільки їх самобутнє й унікальне буття в момент презентації-рецепції. Парадокси, абсурдні ходи, алогічні поєднання начебто непоєднаних елементів та інші прийоми, виконані методом складання на основі колажу-монтажу часто далеких від традиційних для мистецтва матеріалів (зазвичай використовуваних речей у побуті та їх фрагментів, застарілих машин, механізмів, приладів індустріальної цивілізації, рідше - заново створених якихось технологічних неутилітарних симулякрів, що не мають реальних прообразів і якого-небудь функціонального призначення), покликані активізувати сприйняття реципієнта і розраховані на дуже широку і суб’єктивно-смыслову систему.

До головних теоретичних предтеч **М.** відносять Лессінга, Канта, романтиків; до безпосередніх теоретичних лідерів – Ніцше, Фрейд, Бергсона і багатьох неklasичних філософів і мислителів ХХ ст., екзистенціалістів і структуралістів.

Основною особливістю **М.** вважають естетичну стратегію автономії мистецтва, принципову незалежність від будь-яких позахудожніх контекстів (соціального, політичного, релігійного тощо); відмову від міметичних принципів у мистецтві; акцент на художній формі (нівелювання логічних меж у формалізмі будь-якого спрямування – і художнього, і дослідницького), що розуміється як сутнісна основа твору мистецтва і тотожна його змісту; абсолютизацію візуальної репрезентації твору як принципово нового кванта буття, самобутнього і самодостатнього.

У російсько-радянській науці поняття **М.** найчастіше застосовували для позначення всього комплексу авангардно-модерністських явищ з позиції упереджено негативної оцінки. В основному це позиція консервативної лінії в традиційній культурі щодо всього новаторського. **М.** був об’єктом не стільки наукового аналізу, скільки системної критики. Критикували **М.** за відхід від традиційної (в рамках традиції ХІХ ст.) культури – за антиреалізм, естетство, відхід від соціально-політичної ангажованості, за зв’язок з містиккою, абсолютизацію художньо-образних засобів, апеляцію до ірраціональної сфери, алогізм, абсурдність і парадоксальність, песимізм і апокаліптику, формалізм, стирання межі між мистецтвом і життям і т. ін.

М. парадигма була однією з пріоритетних у західноєвропейській цивілізації першої половини ХХ ст., а в другій половині століття вона була піддана системній критиці.

Термін “**М.**” використовується лише у вітчизняній науці, у західних (англомовних) джерелах вживається термін “modern”. У російській гуманітарній науці **М.** являє собою самостійний художній стиль кінця ХІХ – початку ХХ ст., який історично передував постмодернізму.

Основними модерністськими течіями вважають: імпресіонізм, модерн, експресіонізм, нео- і постімпресіонізм, фовізм, кубізм, футуризм; більш пізні течії - абстрактне мистецтво, дадаїзм, сюрреалізм.

У вузькому розумінні **М.** розглядається як ранній рівень авангардизму, початок пере-

гляду класичних традицій. Датою зародження **М.** вважають 1863 рік – рік відкриття в Парижі “Салону знедолених”, куди приймалися роботи художників, відхилені журі офіційного Салону. У широкому розумінні **М.** – “інше мистецтво”, головною метою якого є створення оригінальних творів, заснованих на внутрішній свободі та особливому баченні світу, автором і нові засоби виразності образотворчого мистецтва.

Напрямами **М.** виникли як заперечення натуралістичної практики в художній царині, обґрунтованої філософією позитивізму. Модерністи, на відміну від раціоналізму попередників, на перше місце ставили творчу інтуїцію, втаємничення у трансцендентну (за філософією І.Канта ту, що лежить поза межами свідомості і пізнання, тобто не може бути пізнаною) сутність буття. Вищим знанням проголошувалася не наука, а поезія, зважаючи на її феноменальну здатність одуховнювати світ, проникати в найінтимніші глибини буття. Творчість модерністів є антидемократичною, елітарною.

Визначальні риси М.: новизна та антитрадиціоналізм (хоча модерністи ніколи не поривають із літературною традицією); у творах віддається перевага формі над змістом; заперечення матеріалістичного детермінізму, визнання інтуїтивного поряд із логічним шляхом пізнання; індивідуалізм, зосередження на “Я” автора, героя, читача; психологізм, пильна увага до позасвідомих сфер психіки, внутрішньої боротьби роздвоєного людського “Я”; широке використання таких художніх прийомів, як “потік свідомості”, символу як засобу пізнання і відтворення світу; ліризм (у прозі, драматургії, публіцистиці); естетизм.

З 60-70-х рр. **М.** у сфері художньої культури закладає передумови формування енвайронментальної естетики (витоки посткультури), що пізніше трансформується в постмодернізм.

Літ.: *Модернизм. Анализ и критика основных направлений.* – М. : [б. в.], 2010; *The Gender of Modernism. An Anthology* / ed. B.K.Scott. – Bloomington, 1990; *Eysteinnsson A. The Concept of Modernism* / A. Eysteinnsson. – Ithaca, 1990; *Stevenson R. Modernist Fiction. An Introduction* / R. Stevenson. – N.Y., London, 2002; *Drucker J. Theorizing Modernism. Visual Art and the Critical Tradition* / J. Drucker. – N.Y., 2004; *Nicholls P. Modernism. A Literary Guide* / P.Nicholls. – London, 2005; *From Modernism to Postmodernism. An*

Antology / ed. L.E.Cahoone. Cambridge/Mas. – Oxford, 2009.

Князєв В.М., Войтович Р.В.

МОДУЛЬ (від лат. *modulus* – міра, зразок) – це задокументована, логічно завершена, відносно самостійна, цілісна частина навчальної дисципліни, практики, державної атестації, сукупність теоретичних та практичних завдань відповідного змісту та структури, що реалізується певними формами навчального процесу (дидактичними, методичними та організаційними).

М. – це поєднання багатьох навчальних тем за змістом і часом, протягом відпрацювання яких здійснюється оволодіння певним навчальним об’єктом, що має за мету формування у студента певних знань, умінь і навичок.

М. може включати кілька змістових модулів. **Змістовий М. (тема, розділ)** – це впорядкована і структурована система навчальних елементів, об’єднаних за ознаками відповідності певному навчальному об’єкту, що реалізується відповідними формами навчального процесу протягом певного оптимального часу, визначеного на їх засвоєння, і забезпечує досягнення мети модуля.

Блок змістових М. – це кілька змістових модулів, що утворюють кредитний модуль. Їх кількість залежить від загального числа годин, відведених на вивчення модуля, і від кількості тем та розділів у модулі.

Кредитний М. – це закінчений обсяг інформації, яку має засвоїти студент, або закінчений обсяг навчальної діяльності, яку має виконати студент.

М. характеризуються однотипною структурою, яка включає:

– свій зміст у вигляді логічно завершеного блоку матеріалу, що вивчається;

– загальну мету навчання, яка інтегрує в собі вимоги до знань, навичок, умінь і якостей випускника і відповідає змістові модуля в цілому;

– часткові дидактичні цілі навчальних елементів модуля, які визначають обсяг знань, умінь і навичок і рівень їх засвоєння;

– систему технологій і методик навчання, які забезпечують досягнення цілей навчання з кожного навчального елемента модуля;

– форми організації навчання, які відповідають дидактичному процесові й освітнім цілям.

М. можна розглядати як програму навчання, індивідуалізовану за змістом, методами навчання, рівнем самостійності, темпами

навчально-пізнавальної діяльності осіб, які навчаються. Кожен модуль має свою дидактичну мету, їй повинна відповідати достатня повнота навчального матеріалу.

Відповідно до принципу цільового призначення виділяють три типи **М.**:

- пізнавальні – для вивчення основ наук;
- операційні – для формування навичок, умінь і способів діяльності;
- змішані (для навчання студентів найбільш доцільні).

У **М.** виділяють базову і варіативну частини. Базова частина **М.** є обов'язковою для виконання, варіативна – надає право вибору, виходячи з урахування індивідуальних здібностей і інтересів студентів. Контроль навчального матеріалу реалізується обов'язковими і виборчими елементами контролю, останні з яких істотно стимулюють самостійну роботу і дають можливість студентам обирати шлях одержання позитивних оцінок. Диференційована оцінка успішності студентів стимулює їхню навчальну діяльність. В обов'язкову частину **М.** входять відвідування студентами лекцій і практичних занять, виконання контрольних, письмових робіт і програмоване опитування, а варіативна частина **М.** дає можливість вибору – виступ на семінарі, студентській конференції, підготовка есе, участь у діловій грі. У межах однієї навчальної дисципліни повинно бути не більше 5-6, але не менше 3-4 модулів.

Літ.: Юцявичене П. А. Основи модульного навчання / П. А. Юцявичене. – Вільнюс : Мінвуз Лит., 1990. – 272 с.; Вазина К. Я. Модульне навчання / К. Я. Вазина. – М. : Горький, 1990. – 14 с.; Алексюк А. М. Педагогіка вищої школи : курс лекцій / А. М. Алексюк. – К. : [б. в.], 1993. – 220 с.

Ларіна Н.Б., Гришун Г.Ю.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ – політика щодо національних меншин або іммігрантів, спрямована на задоволення та підтримку їхніх культурних запитів за умови цілеспрямованого виховання лояльності до єдиної в межах держави політичної нації. Показником лояльності визнаються опанування й використання державної мови, участь у політичному житті і, можливо, віра в спільне майбутнє. Поняття “**М.**” виникає в Канаді в 60-х рр. ХХ ст. для позначення стану етнокультурної, расової, релігійної різноманітності населення країни. У 1971 р. у Канаді урядом прем'єр-міністра П.Е.Трюдо було

прийнято Офіційний акт про мультикультуралізм. Крім Канади, **М.** виступає державною політикою Австралії. В Європі ідеї **М.** отримали офіційне визнання в 90-х рр. ХХ ст. В сучасній Європі **М.** розглядається, перш за все, як включення в її культурне поле елементів культур емігрантів з країн т. зв. “третього світу”. Відповідно до доктрини **М.**, іммігранти мають право і повинні зберігати свою культуру й самобутність. У рамках політики **М.** уряди європейських країн за підтримки ЗМІ здійснюють кроки, спрямовані на збереження національної самосвідомості іммігрантів, їх мовної, культурної, релігійної самобутності.

М. став третьою моделлю (поряд із моделлю асиміляції та моделлю інтеграції) вирішення складних проблем, пов'язаних із культурною, етнічною, расовою та релігійною різноманітністю держав. Модель **М.** передбачає легітимацію різних форм культурного плюралізму. Тобто, коли в межах однієї держави співіснують різні етнокультурні, конфесійні утворення, що мають право на публічну репрезентацію і збереження своїх особливих рис, способу життя, зумовленого власною культурною специфікою. З іншого боку, **М.** виступає способом контролю і регуляції культурної різноманітності за допомогою соціальних механізмів. Ситуацію культурного плюралізму окреслюють як мозаїчний **М.**, розуміючи під ним наявність у межах однієї держави чітко диференційованих спільностей, що зберігають власну ідентичність.

На сучасному етапі в соціальних науках існує три рівні розуміння **М.**: а) демографічний – полягає в описі трансформацій демографічних, етнокультурних параметрів національних суспільств під впливом ендегенних (міграція) та екзогенних (імміграція) факторів; **М.** у даному випадку розуміють як політику інтеграції іммігрантів у те чи інше суспільство; б) ідеологічний, у межах якого дискутуються концепції національних ідеологій; в) політичний – орієнтований на практичне застосування принципів **М.** як ідеології, політики, що розглядає права культурних, національних тощо меншин та реалізує програми їх соціальної підтримки; у даному випадку **М.** – це політична програма, спрямована на гармонізацію відносин між державою та етнічними, культурними меншинами, що проживають на її території, а

також на врегулювання відносин у межах цих меншин.

М. є відображенням культурної ситуації епохи постмодерну. Як модель культури **М.** передбачає, перш за все, зміну центричного вектора розвитку, деієрархізацію і легітимацію форм культурної різноманітності. **М.** продовжує та посилює лінію культурного релятивізму, зберігаючи принцип рівності всіх культур і доповнюючи його принципом культурного плюралізму. Серед науковців існує кілька полярних точок зору на явище **М.** Так, західний соціолог А.Етціоні є прихильником максималістського підходу, в якому він відкидає наявність спільного, центрального ядра цінностей, що часто представляють культуру домінуючої етнонаціональної спільноти, і вимагає повної рівності для всіх культурних, лінгвістичних, релігійних та інших меншин. Більш поміркованим є погляд на **М.** американського соціолога Ч.Тейлора, який робить акцент на рівності всіх культур, що входять до суспільства.

М. розглядається як теорія, що є синтезом лібералізму і комунітаризму і сформувалась у ході дискусії з проблем розвитку громадянського суспільства. У філософській концепції Ю.Хабермаса мультикультурний простір розглядається як суттєвий фактор функціонування громадянського суспільства на сучасному етапі.

Літ.: Куропятник А. И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ / А. И. Куропятник. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2000; Апресян Р. Г. Толерантность и ценности гражданского общества / Р. Г. Апресян // Ценности гражданского общества и личность / сост. А. И. Михайлова ; отв. ред. Р. Г. Апресян. – М. : [б. и.], 2001; Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред. В. С. Малахова и В. А. Тишкова. – М. : [б. и.], 2002.

Михненко А.М., Пантелейчук І.В.

МУЛЬТИПЛІКАТОРИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (англ. multiplier of economic policy) – множники, що показують зміну доходу або грошової пропозиції відносно зміни певної компоненти витрат, реагуючи на зміни в економіці.

Мультиплікатор автономних витрат (мультиплікатор Кейнса) – відношення зміни рівноважного ВВП до зміни певної компоненти автономних витрат:

$$ta = \Delta Y / \Delta A,$$

де ta – мультиплікатор автономних витрат; ΔY – зміна рівноважного ВВП; ΔA – зміна автономних витрат, яка не залежить від динаміки доходу, одна з компонент сукупних витрат в економіці: споживчих, інвестиційних, державних або сектору закордон.

Мультиплікатор Кейнса показує, у скільки разів загальний приріст (скорочення) сукупного доходу перевищує початковий приріст (скорочення) автономних витрат.

Мультиплікатор інвестицій. Автономні інвестиції – інвестиції, які не залежать від рівня доходу. Найпростіша функція автономних інвестицій має такий вигляд:

$$I = e - d \cdot R,$$

де I – автономні інвестиційні витрати; e – автономні інвестиції, які визначаються зовнішніми економічними чинниками (запаси корисних копалин); R – реальна відсоткова ставка; d – емпіричний коефіцієнт чутливості інвестицій до зміни ставки відсотка. Мультиплікатор інвестицій mi – множник, що показує, у скільки разів зростає рівноважний дохід ΔY при зростанні автономних інвестицій на величину ΔI :

$$mi = \Delta Y / \Delta I, mi > 1.$$

Мультиплікатор інвестицій залежить від граничної схильності до споживання (MPC):

$$mi = 1 / (1 - MPC).$$

Гранична схильність до споживання (англ. *Marginal propensity to consume*) – на скільки одиниць зміниться обсяг споживання при зміні використовуваного доходу на одну одиницю, визначається за формулою:

$$MPC = \Delta C / \Delta Y,$$

де ΔC – приріст споживчих витрат; ΔY – приріст використовуваного доходу.

Мультиплікатор податків mt означає, що зростання податків на ΔT зменшує дохід ΔY у: $-MPC / (1 - MPC)$ разів, або $mt = \Delta Y / \Delta T$, $mt = -MPC / (1 - MPC)$.

Мультиплікатор державних витратків. Мультиплікатор дає значення зміни доходу, яке утворюється кожною додатковою одиницею державних витратків:

$$mg = \Delta Y / \Delta T, mg = 1 / (1 - MPC).$$

Мультиплікатор збалансованого бюджету. Якщо державні витатки і податкові надходження зростають на одну й ту саму величину, то і рівноважний рівень виробництва (доходу) зростає на ту саму величину. Такий мультиплікатор має назву мультиплікатор збалансованого бюджету: $mg + mt = 1$.

Простий депозитний мультиплікатор. Банківська система в цілому може надати позики, обсяг яких у кілька разів перевищує її початкові надлишкові резерви. Основу всієї грошової маси країни становлять гроші високої ефективності – грошова база. Розмір грошової бази можна визначити за балансом Національного банку. Система часткового резервування дає змогу комерційним банкам створювати гроші, які збільшують пропозицію грошей за рахунок кредитування економіки. Спроможність комерційного банку створювати гроші визначається розміром його надлишкових резервів. Простий депозитний мультиплікатор розраховується як обернена величина до норми обов'язкового резервування:

$$md = (1/r),$$

де r – норма обов'язкового резервування. Простий депозитний мультиплікатор ($md = 1/r$) визначає максимальну кількість нових депозитних грошей, що створюється однією грошовою одиницею надлишкових резервів за заданого рівня норми обов'язкового резервування.

Модель банківської системи з урахуванням депозитних та готівкових грошей враховує роль Центрального банку країни, поведінку комерційних банків та можливий вплив частини грошей з депозитів банківської системи у готівку. Коефіцієнт депонування грошей – відношення готівки до депозитів:

$$c = C/D,$$

де c – коефіцієнт депонування; C – обсяг готівки; D – обсяг депозитів.

Коефіцієнт депонування характеризує структуру зберігання населенням ліквідних коштів у вигляді їх розподілу між готівковими грошима C і коштами на поточних депозитах D . Грошовий мультиплікатор визначається: $mc = (c + 1)/(c + r)$.

Літ.: Малиш Н. А. Макроекономіка : навч. посіб. / Н. А. Малиш. – К. : МАУП, 2007; Манків Г. Макроекономіка : підруч. для України / Г. Манків. – К. : Основи, 2000.

Малиш Н.А.

МУТАЦІЯ (лат. mutation – зміна) – зміни генетичного матеріалу (ДНК або РНК), які можуть бути викликані копіюванням помилок у генетичному матеріалі під час поділу клітини. Існують **М.** раптові природні (спонтанні) або викликані штучно (індуковані) стійкі зміни

спадкових структур (генів, хромосом), а також зумовлені ними різні зміни властивостей та ознак організму. У багатоклітинних організмах **М.** розділяють на: **генеративні М.**, які можуть бути передані нащадкам; **соматичні М.**, які не можуть передаватися до нащадків; **нейтральні М.** – визначаються як **М.**, чий ефекти не впливають на виживання видів або індивідумів, які складають види і можуть накопичуватися.

М. розглядаються як рушійна сила еволюції, де менш сприятливі (або шкідливі) **М.** видаляються з генофонду природним відбором, тоді як сприятливі (вигідні) прагнуть накопичуватися. Переважна більшість **М.** не мають ніякого ефекту, тому що механізми репарації ДНК (ремонт ДНК) можуть виправити більшість змін перед тим, як вони стануть постійними **М.**, і багато організмів мають механізми для усунення видозмієних соматичних клітин. Спадкові ознаки всіх живих організмів не є незмінними в часі. Вироблений протягом мільйонів років еволюції механізм розподілу і дозрівання статевих клітин не застрахований від помилок, що призводить до появи різноманітних змін у спадкових особливостях нащадків. При цьому в нащадків можуть змінюватися і будова хромосом, і тонкі структури генів.

Вплив різноманітних факторів навколишнього середовища, включаючи радіацію і ряд хімічних сполук, призводить до збільшення частоти **М.** У 1927 р. американський генетик Генріх Меллер уперше довів, що опромінення рентгенівськими променями призводить до істотного збільшення частоти **М.** у дрозофіли. Ця робота поклала початок новому напрямку в біології – радіаційній генетиці. При влученні елементарних часток у ядро (У-кванти, електрони, протони і нейтрони) відбувається іонізація молекул води, що, у свою чергу, порушують хімічну структуру ДНК. У цих місцях відбуваються розриви ДНК, що і призводить до виникнення **М.**

Літ.: Тодоров И. Н. Стресс, старение и их биохимическая коррекция / И. Н. Тодоров, Г. И. Тодоров. – М. : Наука, 2003. – 480 с.; Гершензон С. М. Мутации / С. М. Гершензон. – К. : Наук. думка, 1991. – 112 с.; Данилишин Б. М. Природно-техногенні катастрофи: проблеми економічного аналізу та управління / Б. М. Данилишин. – К. : ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2001. – 260 с.

Кринична І.П.

Н

НАДАННЯ ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННЮ НАУКОВОГО ХАРАКТЕРУ (англ. of state Office of Scientific character) – здійснення практики управління на науковій основі, що передбачає широке використання наукових досягнень на всіх рівнях і в усіх ланках системи державного управління, передусім результатів досліджень у галузях державного управління, політології, права, філософії, соціології, економіки, екології та інформатики; сприяння розвитку наукових досліджень з актуальних проблем державного управління, зокрема розроблення нових управлінських технологій та впровадження їх досягнень у практику; залучення науковців до аналітичної роботи в органах державної влади; підвищення рівня забезпеченості апарату системами підтримки прийняття рішень на базі сучасної управлінської методології та використання засобів інформатизації і комп'ютеризації.

Визнання управлінської праці як окремого виду діяльності й запровадження наукового аналізу для визначення способів ефективного розв'язання управлінських проблем є одним з найзначніших досягнень ХХ ст. Науковою основою державного управління є наука управління, тобто теоретичні дослідження самої управлінської діяльності.

Засновником наукового управління вважається американський вчений Ф.Тейлор. Поняття “наукове управління” введено Л.Брандейсом у 1910 р. Найбільш відомими, визнаними світом зарубіжними представниками науки управління є: М.Вебер, Н.Вінер, Ф.Гілбрет, В.Глушков, П.Друкер, Д.Дункан, У.Ешбі, Е.Мейо, М.Мескон, Г.Саймон, А.Файоль, М.Фоллет, Д.Форрестер та ін.

Лауреат Нобелівської премії Г.Саймон, визначаючи місце і роль науки управління серед інших наук, охарактеризував її як частину акумульованого і визнаного знання, що систематизоване й сформульоване відповід-

но до установлених загальних істин та закономірностей і є не тільки поєднанням багатьох дисциплін, а й новою самостійною наукою у сфері соціології. Це всеохопне, глибоке та філософське знання. За висловом відомого американського вченого Д.Дункана, наука управління – це передусім інтелектуальна революція, новий світогляд та нова методологія вирішення проблем. Наука управління спирається на використання наукового методу, моделей та системну філософію. Складність суспільства, суспільних відносин та процесів як об'єкта державного управління і системи державної влади як суб'єкта державного управління, які є відкритими, динамічними, самокерованими, ймовірнісними, багатопараметричними системами, не дає змоги керуватися в державній управлінській діяльності лише накопиченим досвідом та здоровим глуздом, хоча останні і є обов'язковими складовими управлінського успіху поряд з ініціативою, інноваційним підходом та налаштованістю на отримання позитивних результатів.

Перспективне прогнозування, стратегічне планування, вибір раціональної структури органів державної влади та її кадрове забезпечення, забезпечення інноваційного, якісного управління, створення високоефективних мотиваційних підходів, розроблення сучасних методів контролю, комунікацій, прийняття рішень – це лише кілька завдань з багатьох, вирішення яких неможливе без розвитку науки державного управління в напрямі створення нових та вдосконалення існуючих концепцій, теорій, принципів і методів.

Закономірним результатом об'єктивного процесу становлення і розвитку науки управління є виділення окремої галузі наук “Державне управління”, що характеризується високою динамічністю та професійністю, постійною спрямованістю на результат. Становлення науки державного управління по-

требує чіткого визначення її об'єкта і предмета. За визначенням Н.Нижник та С.Мосова, об'єктом дослідження теорії державного управління є управлінська діяльність усіх органів державної влади, а предметом – закономірності й принципи такої діяльності. При цьому необхідно враховувати, що така діяльність реалізується через управлінські функції відповідних органів державної влади в результаті розосередження функцій державного управління і що ці різнорівневі функції мають певну специфіку.

З погляду становлення і розвитку державного управління як виду діяльності, так і галузі наук заслуговує на увагу питання його співвідношення з менеджментом. Велика увага до нього передусім пов'язана з предметно-об'єктним визначенням виду діяльності та галузі науки державного управління, а також із з'ясуванням можливостей застосування напрацьованої науки управління, зародження і розвиток якої був безпосередньо пов'язаний з менеджментом, у теорії та практиці державного управління. За висловом Г.Атаманчука, менеджмент, суспільне управління та суспільне самоуправління пов'язані між собою тим, що їх суб'єктом виступає безпосередньо саме суспільство, але різняться вони за рівнем та характером організованості. Таким чином, насамперед слід виходити з того, що держава відрізняється від інших організацій вирішенням набагато більш масштабних і різноманітних загальносуспільних завдань, монополієм правом регулювання правових відносин, суверенітетом, унікальністю. У зв'язку з цим, як зазначали В.Луговий та В.Князев, ідеться про специфічні моделі, схеми, класифікацію, типологію та систематику, тенденції розвитку, закономірності побудови та функціонування державного управління.

Основним результатом дискусії щодо науки державного управління, яка ведеться між різними науковими школами, є її розгляд як динамічної дисципліни, що неперервно змінюється. Значною мірою це пов'язано із ситуативним характером розвитку процесу державного управління та суттєвим впливом на нього суб'єктивного фактора.

Літ.: Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997; Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко // Теоретико-методологічні

засади. – К. : ВПЦ АМУ, 2010. – Ч. 1; Гвишиани Д. М. Организация и управление / Д. М. Гвишиани. – 3-е изд., перераб. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1998; Дункан Джек У. Основовопологающие идеи в менеджменте. Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики / Джек У. Дункан : пер. с англ. – М. : Дело, 1996; Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; Луговий В. М. Державне управління як галузь професійної діяльності, академічної підготовки, наукових досліджень / В. М. Луговий, В. М. Князев // Вісн. УАДУ. – 1997. – № 3-4; Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; Саймон Г. Адміністративна поведінка: дослідження прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / Г. Саймон : пер. з англ. – К. : АртЕк, 2001.

Бакуменко В.Д.

НАДЗВИЧАЙНИЙ СТАН – виняткова ситуація, коли під загрозою перебуває “життя нації”, офіційно проголошується державою і визначається як правовий режим, пов'язаний із розширенням повноважень органів державної влади та обмеженням політичних свобод громадян. Може бути введений не більш як на тридцять днів.

Небезпеку для “життя нації” можуть становити іноземна військова окупація, соціальні заворушення, такі як бунти або інші види внутрішніх негараздів, що серйозно загрожують правопорядку в країні. У конституційному плані на всій території або на окремих її частині в разі, якщо для цього склалися серйозні підстави, введення **Н.с.** передбачає застосування особливого правового режиму діяльності державних органів, органів місцевого та регіонального самоврядування, підприємств, установ і організацій для підтримання порядку в суспільстві, який тимчасово допускає встановлені Конституцією України обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод громадян, а також прав юридичних осіб, покладаючи на них додаткові обов'язки.

Правовий режим **Н.с.** спрямований на забезпечення безпеки громадян, на захист їх прав і свобод, конституційного ладу під час масових порушень правопорядку, що створюють загрозу для життя і здоров'я громадян, або при спробі захоплення державної влади чи

зміни конституційного ладу України шляхом насильства. Проголошення **Н.с.** – не повинно призвести до дискримінації винятково за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або соціального походження.

Згідно із Законом України “Про надзвичайний стан: умови і порядок введення та припинення дії надзвичайного стану” (ст. 4) **Н.с.** може бути введений за умов: 1) стихійного лиха, аварій і катастроф, епідемій, епізоотій, що створюють загрозу для життя і здоров’я населення; 2) масових порушень правопорядку, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи; 3) блокування або захоплення окремих особливо важливих об’єктів чи місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та управління, місцевого чи регіонального самоврядування; 4) спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства; 5) посягання на територіальну цілісність держави, що загрожує зміною її кордонів; 6) необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади. Згідно із ст. 5 **Н.с.** на всій території України або в окремих її місцевостях вводиться постановою Верховної Ради України з негайним повідомленням Президента України або Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України.

Н.с. на території Республіки Крим вводиться з негайним повідомленням Верховної Ради Республіки Крим.

Літ: *Енциклопедичний словник з державного управління* / Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Шмандій В. М.* Управління екологічною безпекою на регіональному рівні (теоретичні та практичні аспекти) : автореф. дис. ... д-ра техн. наук : спец. 21.06.01 “Екологічна безпека” / Шмандій В. М. – Х. : [б. в.], 2003. – 36 с.; *Стецюк В. В.* Екологічна геоморфологія України : навч. посіб. / В. В. Стецюк, Г. І. Рудько, Т. І. Ткаченко. – К. : Видавн. Дім “Слово”, 2010. – 386 с.; *Кривокульська Н. М.* Організація управління і регулювання природоохоронної діяльності : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.02.03 “Організація управління, планування і регулювання економікою” / Кривокульська Н. М. – Тернопіль : [б. в.], 2006. – 20 с.; *Закон України про надзвичайний стан: умови і порядок введення та припинення дії надзвичайного стану.* – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

Кринична І.П.

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ (англ. directions for improving governance) – основні шляхи вдосконалення системних характеристик, підвищення ефективності, економічності та результативності структур і процесів, притаманних державному управлінню. **Н.в.д.у.** значною мірою (якщо не вирішальною) мають визначатися з урахуванням впливу суспільних трансформацій на розвиток державного управління. Саме управління в умовах таких трансформацій є не тільки актуальною науковою, а й практичною проблемою.

Кожна країна має свою модель державного управління, що історично склалася та враховує національні особливості. Водночас існують моделі державного управління, які стали еталонами з теоретичного та практичного погляду. На пострадянському просторі найбільш відомими з них є американська та європейська моделі державного управління. Вибір Україною шляху європейської інтеграції передбачає орієнтацію на впровадження європейської моделі державного управління. У зв’язку з цим виникає необхідність осмислення моделі управління, властивої країнам Європейського Союзу, і пристосування до неї національної моделі державного управління. Це дає змогу розглядати виділення та передбачення можливих шляхів трансформації вітчизняної моделі державного управління як важливий **Н.в.д.у.**

Відповідно до закону необхідного різноманіття для створення системи державного управління, здатної управляти певними суспільними сферами, галузями, видами діяльності, необхідно, щоб ця система мала не менше різноманіття, ніж ці сфери, галузі, види діяльності. Вимоги до створення політично та економічно конкурентоспроможної в умовах Європейського Союзу української системи державного управління є дуже складними для реалізації, оскільки вона має бути здатною відповідати європейському законодавству, спрямовувати суспільство на дотримання європейських цінностей, забезпечити реальну рівність України у співдружності європейських країн. Визначення та обґрунтування необхідного та достатнього рівня різноманіття системи державного управління як у цілому, так і для її складових елементів з урахуванням процесів розвитку країни є також важливим **Н.в.д.у.**

Одним з основних наукових принципів є забезпечення випереджального характеру управління, тобто його орієнтація на майбутнє. Оскільки розвиток суспільства, а отже, і управління ним є динамічним і ситуаційним, а процеси в суспільстві мають тенденцію до прискорення, то для системи державного управління як суб'єкта управління цими процесами постійно існує необхідність у випереджальному рівні управління, забезпечення якого, а також постановка цілей, формування засад державної політики, механізмів її реалізації в усіх напрямках суспільної діяльності, передбачення відповідних напрямів, завдань, технологій та необхідних ресурсів є одним з важливих **Н.в.д.у.**

Необхідність державно-управлінських впливів завжди пов'язується з виникненням проблемної ситуації у суспільстві або у певній його сфері, галузі, окремому виді діяльності як результату невідповідності між цілями та станом об'єкта управління. Отже, ще одним важливим **Н.в.д.у.** є своєчасне виявлення та діагностування проблемних ситуацій у процесах державотворення, формування та реалізації державної політики. Виникнення в Україні умов стабільного розвитку актуалізувало необхідність визначення довгострокових перспектив держави, постановку обґрунтованих цілей її розвитку, пошук нових загальнонаціональних ідей, навколо яких має згуртуватися суспільство. Розроблення, обґрунтування та реалізація стратегій розвитку держави, регіонів, територій, окремих сфер, галузей, видів суспільної діяльності з використанням досвіду передових країн світу є важливим **Н.в.д.у.**

Існує низка чинників впливу суспільних трансформацій на ефективність і результативність державного управління. До основних таких чинників за пріоритетністю впливу належать: ціннісний, політичний, інноваційний, функціональний, мотиваційний, інформаційний.

Оскільки можна розглядати європейський вибір України як реакцію держави на потребу в адаптації і виживанні в сучасному світі та у внутрішній інтеграції, то наслідком такого вибору має бути зближення національної культури з європейською, орієнтація на європейські цінності. Дослідження впливу ціннісного чинника на процеси державного управління в Україні, визначення шляхів та умов піднесення останнього до європей-

ського рівня демократії та суспільної культури є важливим **Н.в.д.у.**

У практиці державного управління аналітична доцільність, як правило, поступається політичній. Це пов'язано з певними політичною, економічною і соціальною платформами сил, які прийшли до влади. Безумовно, управлінське рішення, яке не відповідає програмам і ціннісним настановам таких сил, підтримуватися ними не буде. Урахування впливу політичного чинника на процес державного управління із застосуванням аналізу державної політики є важливим і актуальним **Н.в.д.у.**

Інноваційний характер державного управління активізують процеси європейської інтеграції, які передбачають прискорення впровадження в українську практику державного управління не тільки сучасних європейських норм і цінностей, а й відповідних наукових, освітніх, технологічних та економічних інновацій. Розроблення нових сучасних методів і технологій державного управління, підтримка широкого впровадження інновацій в усі сфери, галузі, види суспільної діяльності є важливим **Н.в.д.у.**

Функціональний чинник завжди пов'язаний з технологіями управління. Тому важливим **Н.в.д.у.** є подальший розвиток технологій управління, зокрема прийняття управлінських рішень та підвищення їх ефективності й результативності.

Мотиваційний чинник пов'язується з теоріями мотивації, які базуються на аналізі потреб і процесу. Ще одним **Н.в.д.у.** є пошук найбільш ефективних підходів та засобів мотивації управлінської праці, насамперед у системах державної служби й служби в органах місцевого самоврядування.

Інформаційний чинник пов'язаний із забезпеченням управлінської праці необхідною та достатньою інформацією. В умовах переходу до інформаційного суспільства подальший розвиток та підвищення рівня інформатизації системи державного управління в цілому та її окремих складових, безумовно, є важливим **Н.в.д.у.**

Формування умов та механізмів забезпечення суспільної стабільності, зокрема шляхом та засобами відповідного державного управління, є найважливішим та найактуальнішим для сучасної України завданням науки та практики державного управління.

Серед **Н.в.д.у.** на особливу увагу заслуговує розроблення нових підходів до управління

персоналом, формування, розвиток, обґрунтування сучасної державної кадрової політики, зокрема перспектив та можливих реалій державної служби та служби в органах місцевого самоврядування.

Літ.: Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. – Ч. 1. Теоретико-методологічні засади / В. Д. Бакуменко. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Кунц Г. Управление: системный ситуационный анализ управленческих функций* / Г. Кунц, О'Доннел ; пер. с англ. ; общ. ред. Д. М. Гвишиани. – М. : Прогресс, 1981. – Т. 2; *Мартиненко В. М. Інноваційна стратегія демократичного розвитку України: від місцевої демократії до демократичної держави* : монографія / В. М. Мартиненко. – Х. : Константа, 2004; *Оживление государственного управления как одно из стратегических направлений деятельности по обеспечению устойчивого развития человеческого потенциала: общий обзор* : докл. Секретариата Комитета экспертов по гос. упр. Экон. и соц. совета ООН 30 янв. 2004 г. – Б. м. : [б. и.], 2004; *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* / кол. авт. ; наук. кер. В. В. Цветков. – К. : Оріяни, 1998.

Бакуменко В.Д.

НАУКА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

(англ. Public Administration) – наукова сфера, функцією якої є розроблення і теоретична систематизація об'єктивних знань з державного управління. Завданням **Н.д.у.** є пізнання законів, закономірностей, тенденцій розвитку державного управління.

Н.д.у. включає в себе як діяльність з отримання нового знання, так і результат цієї діяльності – суму отриманих до цього моменту наукових знань, що утворюють в сукупності наукову картину державного управління.

Безпосередні цілі **Н.д.у.** – опис, пояснення, прогнозування процесів і явищ системи державного управління, що є предметом її вивчення на основі наукової методології. Тобто в широкому розумінні – теоретичне відображення дійсності.

Невіддільна від практики **Н.д.у.** як виробник знань є специфічною формою діяльності, що суттєво відрізняється від діяльності у сфері матеріального виробництва.

Н.д.у. на кожному етапі узагальнює минулі досягнення і кожний результат входить обо-

в'язковою частиною в її загальний фонд, не перекреслюючись наступними успіхами пізнання, а переосмислюючись, уточнюючись.

Спадковість забезпечує функціонування **Н.д.у.** як особливого виду соціальної пам'яті людства, теоретично кристалізуючи миттєвий досвід пізнання дійсності й оволодіння її законами.

На кожному етапі наукове пізнання використовує сукупність пізнавальних форм – фундаментальних категорій і понять, методів, принципів і схем мислення.

Для **Н.д.у.** характерний перехід від предметної до проблемної орієнтації, коли нові галузі знань виникають у зв'язку з висуненням певної великої теоретичної або практичної проблеми. **Н.д.у.** виконує важливі інтегруючі функції. Вона узагальнює наукову картину державного управління, а також окремі галузі: економічну, соціальну, політичну, гуманітарну, правову та ін.

Предметна сфера **Н.д.у.** охоплює такі поняття, як природа і зміст державного управління, суб'єкти й об'єкти державного управління, історія державного управління, функції державного управління, методи державного управління, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, апарат державного управління, державна служба, регіональне управління, правові, економічні, соціальні, гуманітарні аспекти розвитку держави, діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

Н.д.у. як галузь науки в Україні заснована в 1997 р.

Освітня галузь “Державне управління” включає такі спеціальності: державне управління, публічне адміністрування, управління суспільним розвитком, державне управління освітою, державне управління у сфері національної безпеки, державне управління охороною здоров'я, електронне урядування, публічна політика та управління.

На сучасному етапі виявлено такі тенденції розвитку **Н.д.у.**:

- вивчення тенденцій, закономірностей, розвитку демократичного урядування;
- розширення предметної сфери науки шляхом вивчення нових тематичних напрямів (публічне адміністрування, публічне управління, громадянське суспільство);
- інституціоналізація **Н.д.у.**

Літ.: *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, О. А. Машков ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* / наук. кер. В. В. Цветков. – К. : [б. в.], 1998.
Ковбасюк Ю.В., Приходько О.Л.

НАУКОВА ШКОЛА – єдиний колектив, а іноді й більш широке співтовариство вчених, що характеризується єдиною теорією та методологією, спільними світоглядними принципами і вагомими науковими результатами та їх реалізацією у практичному житті суспільства, організована і керована наукова структура, що функціонує всередині науки, об’єднана дослідницькою програмою, єдиним стилем мислення й очолювана, як правило, особою відомого вченого; важливий різновид наукового співтовариства, яке забезпечує швидкий та ефективний розвиток науки. Прототипи **Н.ш.** виникли вже в стародавніх суспільствах. Найбільш відомі філософські школи Сократа, Платона в Стародавній Греції. Деякі з них існували багато десятиліть, виступали невичерпними джерелами нового знання. Виникнення тієї або іншої **Н.ш.** завжди пов’язане з цілим комплексом чинників. Найбільш важливими з-поміж них є об’єктивна необхідність розвитку відповідної галузі знання. Потреба, що виникла спонукає до активного фінансування наукових досліджень з боку держави і бізнесу, формування колективів, швидкого захисту дисертацій тощо. **Н.ш.**, як правило, характеризується тим, що її дослідники просуваються далі за окремими дослідників у розумінні суті того, що вивчається, проводять дослідження не стихійно, а планово, з виділенням стратегічних цілей і тактичних завдань. З погляду формального підходу **Н.ш.** характеризується: по-перше, єдиною темою, оригінальною концепцією досліджень, яка в міру розгортання досліджень перетворюється

на оригінальну наукову теорію; по-друге, значною чисельністю успішно захищених дисертацій, що характеризуються науковою новизною і реальним внеском у загальну тему й оригінальну наукову теорію; по-третє, високою активністю лідера школи та його учнів у підготовці монографій, статей та оригінальних підручників, що робить школу інтелектуально продуктивною; по-четверте, визнанням даного співтовариства як **Н.ш.** з боку інших наукових співтовариств, високим індексом цитування робіт, наявністю патентів, сертифікатів, дипломів. До неформальних вимог належать: по-перше, принципова актуальність, наукова новизна і практична значущість теорії, яку формує **Н.ш.**; по-друге, розвинений науковий етос, у якому чітко виражені цінності й норми ставлення до науки, теми та тієї теорії, яка формується **Н.ш.**, особисті стосунки, авторитет лідера школи в науці, галузі науки і теорії школи; сприятлива соціально-психологічна атмосфера в **Н.ш.**, яка побудована на професіоналізмі, принциповості та співпраці. **Н.ш.** є дуже складним органічним утворенням, яке інтегрує в собі особистісний, організаційний, інституційний, гносеологічний, практичний і ціннісно-етичний аспекти.

Таблиця 1

Основні аспекти Н.ш.

Назва аспекту	Його характеристика
Особистісний	Виявляється в особистісному чиннику школи: особистість лідера, його найближчі та найбільш талановиті учні, новобранці школи як особистості
Організаційний	Є єдністю формальної та неформальної організацій. Причому можливі кілька варіантів їх співвідношення: 1) збіг формальної і неформальної організацій; 2) формальна організація виявляється більше неформальною, тобто школа виступає як деяке ядро формальної організації; 3) неформальна організація виявляється значно більше формальною, тобто школа набуває національних масштабів
Інституційний	Є соціальним інститутом (навчальний заклад, НДІ) з відповідними його ознаками аж до статутів і символів
Гносеологічний	Виступає як сукупність наукових відкриттів, ідей, теорій, моделей, що відрізняються принциповою науковою новизною
Практичний	Об’єднує сукупність підготовлених школою дослідників, дисертацій, виконаних проектів, винаходів, технологій, актів впровадження тощо
Ціннісно-етичний	Є деякою системою цінностей служіння науці, суспільному благу, етосом чесної наукової конкуренції, відстоювання авторитету і пріоритетів школи та її лідера

Н.ш. як специфічний різновид наукового співтовариства виконує значний комплекс взаємопов’язаних функцій, найбільш важливими серед яких виступають: організаторська, соціалізаторська, комунікативна, пізнавальна, методолого-інструментальна, лідерська і ціннісно-етична функції.

Таблиця 2

Функції Н.ш.

Назва функції	Її характеристика
Організаторська	Виступає формою організації науки, розподілу обов'язків і статусів, обґрунтування та реалізації планів і стратегій
Соціалізаторська	Підготовка професійних учених: формування вмінь та навичок наукової праці, комунікацій, оволодіння етосом науки
Комунікативна	Виступає способом формальної і неформальної внутрішньої і зовнішньої комунікації учених
Пізнавальна	Отримання наукового результату у вигляді фундаментального або прикладного знання, що відображає закономірності, тенденції, особливості об'єктів тієї або іншої галузі науки, оформленого у вигляді монографій, статей, підручників тощо
Методолого-інструментальна	Вироблення власного інструментарію дослідження: категоріального апарату, принципів, підходів, методів і методик наукового пошуку
Лідерська	Прагнення до лідерства у галузі знання
Ціннісно-етична	Формує ідеали, цінності, етичні принципи наукової діяльності

Незважаючи на жорсткість вимог до **Н.ш.**, у реальному житті науки вони характеризуються значною різноманітністю. Їх можна класифікувати на таких підставах, як: галузь науки, рівень наукового пізнання, форма організації науки, охоплення дисциплін, спосіб існування, статус у науці.

Класифікація Н.ш.

Підстава класифікації	Основні різновиди Н.ш.
Галузь науки	Фізична, хімічна, геологічна, політологічна, соціологічна, державно-управлінська тощо
Рівень наукового пізнання	Фундаментальні дослідження, прикладні дослідження
Форма організації науки	Класична (на базі університетів), сучасна (інших форм)
Охоплення дисциплін	Дисциплінарна, внутрішньо-дисциплінарна, міждисциплінарна
Спосіб існування	Реальна, віртуальна
Статус у науці	Лідерська, нелідерська

У формуванні **Н.ш.** величезна роль належить її засновникам і керівникам, які відрізняються вмінням бачити далі за інших, робити ставки на перспективні теми, відзначаються розвиненими якостями лідерів та інтелектуальних менеджерів. Важливі також розвинені педагогічні якості, успішна робота по керівництву науковою роботою студентів, аспірантів і докторантів. Засновник **Н.ш.** визнаний не тільки з погляду генерування ідей, але і з погляду підготовки наукових кадрів. Для нього властиві такт і воля, які дозволяють утримати у своєму колі талановитих лідерів і забезпечити їм комфортну соціально-психологічну обстановку. При цьому пошана до вчителя не повинна заважати науковому суперництву вчителя та учня.

Найважливішими вимогами до керівника **Н.ш.** є: наявність реальних наукових досягнень, які визначають базу його авторитету в науці; висока наукова активність, здатність генерувати ідеї; ерудиція не тільки у своїй галузі знання, а й в сусідніх галузях, у науці в цілому; методологічна культура, володіння сучасними інструментами науки, прийомами і методами дослідження; служіння

науці, принциповість та об'єктивність оцінки не тільки досягнень колег, а й власних результатів досліджень; розвинена інтуїція, здатність передбачати результати досліджень, чуття на нове; розвинені організаторські якості, володіння інтелектуальним менеджментом; наукова сміливість і рішучість, відсутність побоювання програти конкуренцію учневі;

Таблиця 3

розвинені педагогічні якості, терпіння вихователя, орієнтація на нарощування й оптимальне використання людського капіталу; особиста привабливість, лояльність, уміння вибудувати відно-

сини з начальством і підлеглими, воля, харизма. Сформульований комплекс якостей робить особу лідера **Н.ш.** дуже рідкісною фігурою в сучасній науці. Найчастіше він може бути вихований тільки собі подібним, тобто лідером **Н.ш.**

Виникнення та становлення **Н.ш.** є закономірністю розвитку науки, яка прокладає собі шлях і в еволюції галузі науки "Державне управління", вимагає забезпечення її інституційного розвитку. В Національній академії державного управління при Президентові України сформувалася українська школа в галузі науки "Державне управління", яка диференціюється за такими напрямками, як методологія державного управління, місцеве самоврядування, регіональний розвиток,

державна служба тощо. Стимулюють розвиток **Н.ш.** чітко вироблені вимоги, які формуються шляхом дискусій у науковому співтоваристві галузі науки “Державне управління”, а також стратегія розвитку галузі. Сама стратегія припускає корекцію тематичного простору досліджень, експертизу концептуальних напрацювань в аспекті їх перспективності, підвищення кваліфікації лідерів і наукових керівників шляхом проходження стажувань у провідних вітчизняних і зарубіжних наукових центрах, забезпечення просування **Н.ш.** в інформаційних полях держави та науки, активізації міжнародної комунікації, підтримки творчої атмосфери в колективі, недопущення культури особи лідера школи.

Літ.: *Бабосов Е. М.* Социология науки / Е. М. Бабосов. – Минск : Харвест, 2009; *Канке В. А.* Основные философские направления и концепции науки : учеб. пособие / В. А. Канке. – М. : Логос, 2004; *Келле В. Ж.* Наука как компонент социальной системы / В. Ж. Келле. – М. : Наука, 1988; *Философия науки в вопросах и ответах* : учеб. пособие для асп. / В. П. Кохановский и др. – Ростов н/Д : Феникс, 2006.

Сурмін Ю.П.

НАУКОВІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – поняття, що відображає структуру галузі науки “Державне управління”, закріплену в “паспортах спеціальностей”.

В Україні державне управління як наукову галузь запроваджено у 1997 р. Динаміку її структури у часі характеризує наступна таблиця.

Перелік спеціальностей наукової галузі 25.00.00 – “Державне управління”

I. 1997-2000 рр.
25.00.01 – теорія та історія державного управління
25.00.02 – філософія державного управління
25.00.03 – організація та управління в державних установах
25.00.04 – регіональне управління
25.00.05 – галузеве управління
25.00.06 – місцеве самоврядування
II. 2000 р. – до цього часу
25.00.01 – теорія та історія державного управління
25.00.02 – механізми державного управління
25.00.03 – державна служба
25.00.04 – місцеве самоврядування

Найближчим часом слід очікувати перегляду ВАКом України номенклатури спеціальностей та переліку наукових ступенів і вчених звань, зокрема у зв’язку із залученням України до “Болонського процесу”.

Порівняльний аналіз згаданих груп спеціальностей свідчить про наступне: 1) відбулося їх певне скорочення – з шести до чотирьох; 2) з’явилися нові спеціальності – механізми державного управління та державна служба; 3) скасовані (“філософія державного управління”) або частково “поглинуті” (переважно у спеціальності “механізми державного управління”) такі спеціальності, як “організація та управління в державних установах”, “регіональне управління” та “галузеве управління”. Очевидно й те, що така “трансформація” відбулася без достатнього наукового обґрунтування, що можна пояснити (але не виправдати) рядом зовнішніх обставин, зокрема, технократичним мисленням і волюнтаристськими рішеннями “чиновників від науки” або (та) їх хибним розумінням “кон’юнктури” і “практичної доцільності” тощо, насамкінець, недостатнім кадровими та науково-експертними можливостями або ж просто тим, що наука державного управління ще молода і їй бракує необхідного досвіду.

Проте, як відомо, будь-яка структура, у т. ч. структура спеціальностей, мають бути органічними, тобто впливати із внутрішньої природи й логіки існування предмета, явища, процесу, системи тощо з урахуванням їх призначення (місії) мети, функції, а потім уже логічної структури, а не навпаки. Тоді, напр., стає зрозумілим, чи потрібна людині “третя рука”, міністерству – зайвий відділ, а науці – “віртуальна” спеціальність.

Природа науки державного управління полягає в органічній єдності трьох її складових: аксіологічної, пізнавальної та технологічної. (Див. ст.: “Галузь науки державне управління” та “Аксіологія державного управління”). Перша вказує на сенс її існування в суспільстві, або культурно-історичну місію, друга – на теоретичні та методологічні особливості, що відрізняють її від інших наук і характеризують сучасний стан розвитку наукового пізнання, третя – на функції в суспільстві.

Ці складові характеризують внутрішню структуру самого “ядра”, або сутності науки державного управління, архітектуру її власної природи. Логічно передбачити, що в основу науково обґрунтованої структури спеціальностей науки державного управління має бути покладена саме ця ідея як евристичний та органічний, а не штучний та надуманий зовнішній принцип.

Принцип тріади як єдності аксіологічної, пізнавальної та технологічної складових чи сторін уявного трикутника, що дозволяє зрозуміти природу науки державного управління, спонукає до виділення трьох відносно самостійних класів, блоків чи груп спеціальностей відповідного спрямування. Назвемо це первинною структурою. Можливий варіант її розгортання у “завершену” форму, з урахуванням як набутого досвіду, так і сучасних потреб подальшого розвитку теорії і практики державного управління в Україні, може мати такий вигляд:

I. Аксіологічний блок: філософія державного управління; соціологія державного управління; психологія державного управління; етика державного управління.

II. Пізнавальний блок: історія державного управління; теорія державного управління; методологія державного управління.

III. Технологічний блок: технології (механізми) державного управління; галузеве управління; організація та управління в державних установах; регіональне управління; місцеве самоврядування; державна служба та служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба).

Ця структура спеціальностей науки державного управління є більш логічною порівняно з існуючою і пропонується як проект для роздумів, дискусій і пропозицій.

Літ.: *Державне управління в Україні* : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 432 с.; *Методологія державного управління* : словник-довідник / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 196 с.; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

Князєв В.М.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – революційні зміни в еволюційному розвитку науково-технічного прогресу, що змінили якість технологічного способу виробництва, засвідчивши якісно новий рівень у взаємодії людини і природи.

Термін “**Н.-т.р.**” запровадив у науковий обіг англійський учений Дж.Бернал наприкінці 50-х рр. ХХ ст. Передумови виникнення **Н.-т.р.** створила перша промислова революція кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., нова техніка і

технології (оформилися в систему машин). Оскільки система продуктивних сил складається із засобів і предметів праці, науки, людини, використовуваних сил природи, методів і форм організації виробництва, а також інформації, **Н.-т.р.** зумовлює істотні зміни в кожному з цих елементів. Вона також означає революційні зміни у відносинах спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, його концентрації та ін. Зокрема, в епоху **Н.-т.р.** у межах суспільного поділу праці домінуючою формою стає розвиток одиничного поділу праці, у т. ч. на інтернаціональній основі. Зміст **Н.-т.р.** проявляється:

– в перетворенні науки на безпосередню продуктивну силу. Цю функцію вона виконує насамперед традиційно, а також через перетворення науки на самостійний фактор виробництва, на відносно самостійну рушійну силу економічного прогресу. Перетворення науки на безпосередню продуктивну силу супроводжується появою у ній функції управління виробництвом, розширенням меж продуктивності праці сукупного працівника;

– в кардинальних змінах у техніці (штучно створених засобах праці, що є проміжними у взаємодії людини і природи). В історії розвитку техніки виділяють три основних етапи: інструменталізацію (знаряддя ручної праці), механізацію (машинна праця) й автоматизацію (автоматизована праця). Автоматизація стає основою виникнення й розвитку нового сучасного технологічного способу виробництва. Відбувається перетворення виробничого процесу на науково-виробничий, який усе більше базується на використанні потенціалу сил природи;

– в докорінних перетвореннях головної продуктивної сили – людини-працівника, що полягають у радикальній зміні змісту праці, гармонійному поєднанні розумових, фізичних, психічних зусиль людини, духовному збагаченні особистості. Докорінне перетворення людини-працівника передбачає перевагу розумових зусиль, духовних здібностей людини до організації й управління виробництвом, високий рівень освіти і кваліфікації. Це дає їй змогу швидко переходити від одних до інших видів праці, забезпечує її професійну мобільність. З цього моменту почнеться розвиток людини як самомети, або абсолютне виявлення її творчих здібностей, усіх людських сутнісних сил у докорін-

ному перетворенні предметів праці, появи принципово нових видів матеріалів з наперед заданими властивостями, створених на основі синтезу використовуваних раніше матеріалів і речей, які мають необхідні фізико-хімічні властивості;

– у впровадженні принципово нових технологій, створених на базі фундаментальних відкриттів: лазерних, плазмових, мембранних, електронно-променевих та ін. Їм властиві маловідходність, зростання продуктивності праці в десятки разів, висока якість продукції, екологічна чистота та ін.;

– в революційних перетвореннях у використовуваних людьми силах природи. Уперше це відбулося під час промислової революції наприкінці XVIII – початку XIX ст., коли у безпосередньому виробництві використовувалися такі сили природи, як вітер, сонце, пара. В умовах **Н.-т.р.** важливу роль відіграють ядерна та термоядерна енергія, розробляються методи використання енергії термоядерного синтезу, енергії сонця, океанських приливів, підземного тепла землі та ін.;

– в революції у формах і методах організації виробництва;

– в інформаційній революції, матеріальна база якої – принципово нові засоби передавання інформації (космічні, волоконно-оптичні засоби зв'язку), тобто революція у засобах зв'язку.

Категорія **Н.-т.р.** належить до техніко-економічних категорій, які відображають розвиток технологічного способу виробництва, але не відображають еволюції виробничих відносин і господарського механізму. Водночас внаслідок дії закону адекватності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил зумовлені зміни в інших елементах економічної системи – соціально-економічні зміни. Однак ці зміни – результат дії **Н.-т.р.**, а тому не є її соціально-економічною сутністю.

Багатогранність **Н.-т.р.** зумовила диференціацію наукових досліджень щодо її сутності та соціально-економічних наслідків. В.І.Ленін, фіксує докорінний переворот у поглядах на матерію, назвав її “новітньою революцією в природознавстві”. Трактують безконфліктного розвитку суспільства у зв'язку з розгортанням **Н.-т.р.** розвивали технопрактичні та технологічні теорії Т.Веблена, Х.Скотта, С.Чейза, Ж.Бенда, М.Вебера, Г.Саймонса, Д.Марча, Д.Белла, Д.Голб-

рейта, Р.Арона, З.Бжезинського, Г.Кана, Ф.Поллока, Г.Рейча, П.Друкера, Е.Віннера, У.Ростоу та ін. Економіка **НТР** як особливої форми руху науково-технічного прогресу досліджується в працях Е. Менсфілда. Вагомі дослідження впливу **Н.-т.р.** на навколишнє середовище шляхом зміни економічної структури суспільного виробництва в моделі “затрати – випуск” здійснив В.Лєонтєв.

Вплив **Н.-т.р.** на напрями удосконалення матеріально-технічної бази суспільного відтворення в сучасних умовах досліджували А.Аганбегян, М.Волков, Е.Капустін, Г.Козлов, Я.Кронрод, А.Пашков, В.Радаєв, Г.Хачатуров, Н.Цаголов та ін.

Зв'язок наукових досліджень і дослідно-конструкторських розробок в системі наукознавства вивчали К.Пасс, Б.Лоус, Е.Пендлтон, Л.Чедвік. Ефективні шляхи синтезу технологічних і суспільних способів виробництва в умовах розвитку **Н.-т.р.** і в цьому зв'язку її внутрішні суперечності аналізували С.Мочерний, Г.Башнянін, В.Медведєв, П.Лазоф, В.Бодров, Б.Кваснюк, А.Прохоренко, В.Рибалкін, В.Базилевич, О.Беляєв.

Вплив **Н.-т.р.** на напрями та обсяги капітальних вкладень з метою подолання економічних диспропорцій досліджували В.Черковець, Е.Городецький, В.Іванченко, І.Лукінов, В.Черняк та ін.

В Україні переважає технологічний спосіб виробництва, що базується на машинній та значною мірою ручній праці. Щоб не відстати ще більше від розвинутих країн світу, витрати на науку мають становити не менше 3% ВВП. Крім того, необхідна докорінна трансформація існуючої в Україні економічної системи, у т. ч. науково-промислової політики, яка б стимулювала впровадження результатів **Н.-т.р.** у виробництво.

Літ.: Башнянін Г. І. Політична економія / Г. І. Башнянін, П. Ю. Лазур, В. С. Медведєв. – К. : Ніка – Центр, Ельга, 2000. – 528 с.; *Економічна енциклопедія* : у 3 т. – Т. 1 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видав. центр “Академія”, 2000. – 864 с.; *Большой толковый словарь бизнеса. Русско-английский, англо-русский* / К. Пасс, Б. Паус, Э. Пенфлтон, Л. Чедвик. – М. : Вече, АСТ, 1998. – 688 с.; *Політична економія* : навч. посіб. / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К. : Акдемвидав, 2007. – 672 с.; *Экономическая энциклопедия. Политическая экономия* / гл. ред. А. М. Румянцев. – М. : 1972–1980. – Т. 1-4.

Сивоконь В.В.

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ – соціально-етнічні уявлення про правові, політичні, моральні та інші норми в процесі розвитку нації, яка завдяки їм виокремлює себе серед інших націй. **Н.с.** має складну ієрархічну будову із взаємопов'язаних структурних елементів. Зокрема, чуттєвий (психологічний) рівень включає: почуття, переживання, емоції, реакції, стиль мислення, установки; теоретичний (ідеологічний) – знання, погляди, навички, ціннісні орієнтації, інтереси, прагнення, ідеали. **Н.с.** охоплює також традиції, звичаї, історичне минуле нації чи народності, її культуру з особливими чинниками (національна гордість, націоналізм як патріотизм, нігілізм), а також мову. **Н.с.** – це усвідомлення нацією і окремою людиною своєї належності до певного етносу, національного характеру, психології, культури, ментальності. Одним з найбільш складних і суперечливих явищ ХХ ст. була активізація етнопатриотичних процесів, яка відбувалась на тлі процесів світової економічної інтеграції та широкій взаємодії культур. У зв'язку з цим у філософській та українознавчій проблематиці вже тривалий час одне з центральних місць посідає проблема становлення і розвитку етнічної та національної самосвідомості українського народу. Ця проблема є надзвичайно актуальною і належить до тих, наукове осмислення яких диктується нагальними потребами поступу Української держави. Отже, можна окреслити основні етапи генези колективної самосвідомості українського народу. Перший етап – етап становлення, розвитку й утвердження плеємної самосвідомості праукраїнців – тривав з IV ст. до 852 р. Другий етап – етап становлення, розвитку та утвердження етнічної самосвідомості русинів-українців – тривав з 852 р. до XVI ст. Третій етап – етап становлення, розвитку й утвердження національної самосвідомості українського народу – розпочався у XVI ст. і триває й нині. **Н.с.** – одна з властивостей нації, часто має визначальне значення для виділення нації з числа інших. Розвиток національної самосвідомості дозволяє нації виділитися й оформитися у вигляді історично стійкої групи людей, яка свого часу виникла на базі спільної мови, території проживання, економічного життя, культури і самобутнього характеру. Це процес самопізнання та розвитку національно-культурної самобутності нації, а та-

кож властивість людини, яка дозволяє їй особисто визначитися, до якої нації вона належить. **Н.с.** – це сукупність уявлень, традицій і понять представників нації чи етносу, що дозволяють відтворювати цю спільність людей як ціле і захищати кожного індивіда до даної соціальної цілісності. Феномен **Н.с.** у формі етнічної міфології виникає на ранніх стадіях людської історії. Його основна функція полягає у створенні ментальної й соціально-політичної єдності етнічних утворень. **Н.с.** є дуже складним інтелектуальним продуктом. У його структуру входять елементи несвідомого, включаючи різні архетипи і стереотипи. Свідомість зберігає масу традиційних елементів і переживань. Значний зв'язок багатонаціональної самосвідомості має символічну форму. Крім “традиційної” частини, до неї входять моменти ідеологічного і наднаціонального характеру. Моменти ідеології відображають національну винятковість, відокремлюють людей даної національності від усіх інших. Наднаціональна свідомість спрямована на усвідомлення нації в єдності з її оточенням. Багатосторонність культури і політики є основою багатоманітності та багаторівневості **Н.с.** Для представників інших націй багато чого в цій самосвідомості незрозуміле і чуже. У той же час кожен представник нації усвідомлює себе як її частину (самоідентифікація), з моменту народження стає носієм національної культури. Для кожної людини ця свідомість є основою для включення в систему політичних і громадських зв'язків, для соціалізації.

Літ.: Лихачев Д. С. Национальное самосознание Древней Руси: Очерки из области русской литературы / Д. С. Лихачев. – М. : [б. и.] ; Л. : [б. и.], 1945; Мавродин В. С. Основные этапы этнического развития русского народа / В. С. Мавродин // Вопр. истории. – 1950; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М. : [б. и.], 1982; Развитие этнического самосознания славянских народов. – М., 1989; Седов В. В. Об этническом самосознании восточнославянской общности / В. В. Седов // Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование. – М. : [б. и.], 1999; Гончарова Н. І. Становлення самосвідомості українського народу в умовах повсякденного буття (сутність і генеза) : автореф. дис. ... канд. філос. наук / Гончарова Н. І. – Одеса, 1996; Вырост Й. С. Национальное самосознание: проблемы определения и анализа / Й. С. Вырост // Философская

и социологическая мысль. – 1989. – № 7; Шульга М. О. Етнічна самоідентифікація особи : автореф. дис. ... докт. соціол. наук / Шульга М. О. – К., 1993; Александренков Э. Г. “Этническое самосознание” или “этническая идентичность”? / Э. Г. Александренков // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 3; Development of national, ethnolinguistic and religious identities in children and adolescents. – М., 2001.

Михненко А.М.

НАЦІЯ (від лат. *natio* – народ, плем'я) – різновид соціальної спільноти, члени якої об'єднані почуттям колективної громадської ідентичності, спільною назвою, історичною територією, міфом про спільне походження, історичною пам'яттю тощо. У сучасній науці відсутній консенсус щодо визначення поняття “**Н.**” та з'ясування природи його походження. В античній літературній та історіографічній традиції термін використовувався для позначення іноземних “варварських” племен на протигагу римському народу (*populus*). В епоху пізньої античності та раннього середньовіччя термін “**Н.**” застосовувався у значенні країни походження безвідносно до етнічної належності. Приблизно з кінця XIII ст. “націями” називали представників того чи іншого спрямування на церковних соборах, причому до “нації” входили представники не лише церковних, а й світських кіл певної країни. В епоху пізнього середньовіччя поняття **Н.** поступово поширюється на представників елітних верств населення різних країн незалежно від їхньої етнічної належності (наприклад польська шляхетська **Н.**, до складу якої входила знать не тільки польського, але й білорусько-литовського та українського походження). З кінця XV ст. в офіційних документах починає застосовуватися термін “німецька **Н.**”, який за умов прогресуючої феодальної роздробленості Священної Римської імперії мав підкреслювати єдність німців, які становили основний масив її населення. Подальшого розвитку поняття **Н.** як спільності людей, об'єднаних мовно-культурними ознаками, набуло у працях Й.Г.Гердера та інших німецьких мислителів. В Англії та Франції, де процеси етнічної консолідації за ранньомодерної доби відбувалися в умовах існування централізованої держави, термін “**Н.**” став синонімом суверенності народу, незалежності держави. У науковій літературі XX ст. сформувалися два принципово різних мето-

дологічних підходи до з'ясування природи **Н.** та їх походження, в межах яких існує й розвивається низка взаємопов'язаних наукових концепцій. Перший з них – примордіалістський, або переніалістський, – базується на уявленні про давній та об'єктивний характер існування **Н.** як етнічних спільнот. Вони зароджуються як племена або етноси, проходять стадію домодерних **Н.**, на основі яких формуються сучасні політичні **Н.** Концепція, згідно з якою поділ людства на етнічні **Н.** є об'єктивним і незалежним від волі окремих людей, а самі **Н.** є історично сформованими спільнотами, об'єднаними мовою, територією, культурно-побутовими ознаками, спільністю економічного життя й психічного складу (ментальністю або національним характером), була домінуючою у науковому житті та ідеологічних течіях XIX – I половини XX ст. Такий підхід набув розвитку у марксистській ідеології та радянській науці. У працях Ю.В.Бромля та інших радянських етнологів важливою передумовою існування етнічних та національних спільнот вважалася також наявність спільної ідентичності. У сучасній західній етносоціології примордіалістський підхід до вивчення націй набув подальшої аргументації у працях Е.Сміта, за визначенням якого **Н.** є сукупністю людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову, громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх її членів. За Е.Смітом, національна ідентичність є безперервним відтворенням і новим тлумаченням характерних вартостей, символів, пам'яті, міфів і традицій, які становлять особисту спадщину нації, а також отожднення індивідів з цими ознаками, спадщиною і складниками культури. У наукових працях українських дослідників переважає розуміння поняття **Н.** як етнічного за своєю природою явища. Зокрема, М.Дедков та М.Бойченко розглядають **Н.** як історичну спільність людей, що складається в процесі формування певних характерних культурологічних, психологічних, етнологічних, історико-економічних та політологічних її ознак. А.Пономарьов характеризує **Н.** як особливий стан і водночас, певний етап розвитку етносу, пов'язаний з творенням національно-державних символів та атрибутів, національно-державної самосвідомості, загально-

національних інтересів, національної ідеї і національної культури.

Прихильники другого підходу, який дістав назву конструктивістського або інструменталістського, стверджують, що **Н.** з'являється лише тоді, коли її членів починає об'єднувати почуття групової належності, етнічна (національна) ідентичність. Формування **Н.**, згідно конструктивістським підходом, є результатом цілеспрямованої діяльності еліт з метою мобілізації суспільства. В основу цього підходу покладені розробки Ф.Барта, на думку якого, етнічна група є формою соціальної організації, головною ознакою якої є приписування ідентичності собі та іншим. Етнічні групи та їх характеристики є результатом історичних, економічних та політичних обставин і ситуативних впливів. Для визначення етнічної групи має значення лише усвідомлення її членами колективної ідентичності. Ключову роль у конструюванні етнічної ідентичності відіграє політика етнічного підприємництва, тобто мобілізація членів етнічної групи на колективні дії з боку лідерів, які переслідують політичні цілі, а не виражають культурну ідеологію групи чи "волю народу". Цей підхід використав Б.Андерсон у своїй концепції **Н.** як уявної політичної спільноти, яка є продуктом капіталістичних відносин модерної доби, а також новітніх наук і технологій. На його думку, **Н.** багато в чому завдячують вигаданим традиціям, які створені, щоб служити інтересам панівних еліт для спрямування енергії мас. Б.Андерсон зазначає, що надто часто в політичному курсі нових держав на "національне будівництво" можна віднайти елементи як щирою й масового національного ентузіазму, так і систематичного "прищеплювання" націоналістичної ідеології через засоби масової інформації, освітню систему, урядові постанови тощо. Конструктивістський підхід до **Н.** нині є домінуючим у західних гуманітарних науках. Серед українських дослідників даний підхід тією чи іншою мірою знайшов підтримку у працях Я.Грицака, О.П.Толочка, Н.Я.Яковенко та ін. У сфері державного управління конструктивістський підхід знайшов конкретне втілення у концепції національної держави, політичної нації та політики мультикультуралізму.

Літ.: *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму : пер. з англ. / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001; *Барт Ф.*

Введение / Ф. Барт // Этнические группы и социальные границы. – М. : Новое изд-во, 2006. – С. 9-48; *Дедков В.* Нація / В. Дедков, М. Бойченко // Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К. : Вища шк., 2002. – С. 262; *Етносоціологія: терміни та поняття : навч. посіб.* / В. Б. Євгук, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та ін. – К. : Вид-во УАННП "Фенікс", 2003; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1999; *Пономарьов А.* Нація / А. П. Пономарьов // Етнічний довідник. Ч. 1. Поняття та терміни. – К. : ЕРІДс, 1997. – С. 99; *Сміт Е.* Націоналізм : пер. з англ. / Е. Сміт. – К. : Вид-во "К.І.С.", 2004; *Сміт Е.* Національна ідентичність : пер. з англ. / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.; *Тишков В. А.* Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2003.

Казакевич Г.М.

НАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – форма соціальної організації, якій притаманна наявність спільної ідентичності її членів, а також існування політичних та економічних інститутів. В основу концепції **Н.п.** покладено англо-французьке тлумачення терміна "нація" як синоніма суверенності народу та незалежності його державних інституцій. Унаслідок цього в західній науковій традиції під **Н.п.** прийнято розуміти насамперед національну державу (англ. nation-state, фр. nation й tait), до складу якої можуть входити представники різних етнічних груп. Становлення модерних політичних націй у різних регіонах світу відбувалося під впливом різних обставин. Зокрема, сучасна американська нація сформувалася шляхом інтеграції значної кількості емігрантських груп переважно європейського походження, які поділяють належність до американської культури та відданість державі, але водночас зберігають етнічну своєрідність (ідея так званого "плавильного тигля"). У Західній Європі **Н.п.** формувалися на основі поліетнічних територіально-політичних об'єднань – держав. У Східній, Центральній та частково Південній Європі нації формувалися на основі окремих етнічних груп, що входили до складу багатоетнічних монархічних держав. Формування **Н.п.**, зазвичай, було результатом цілеспрямованої діяльності соціальної та інтелектуальної еліти з розробки т. зв. "національного проекту", в межах якого розробляється національна історіографія, що формує систему уявлень про історичну пам'ять та національні символи, поширюється

літературна мова, яка витісняє регіональні діалекти, запроваджуються уніфікована початкова освіта, єдине правописання імен, прізвищ та географічних назв тощо. Формування націй може поширюватися через поглиблення економічної інтеграції всередині країни, формування внутрішнього ринку та появу ефективних експортних галузей економіки.

Державницьке розуміння **Н.п.** знайшло вияв у міжнародному праві та національному законодавстві багатьох країн. Зокрема, ідея рівноправного партнерства вільних націй-держав була покладена в основу Ліги Націй, заснованої у 1919 р., а також Організації Об'єднаних Націй, яка прийшла на її зміну у 1945 р. У законодавствах багатьох країн світу поняття "національність" є тотожним поняттю "громадянство". Відповідно, поняття "французи", "англійці", "німці" тощо фактично є не етнічними, а політонімами, тобто термінами, які означають громадянську належність.

В основу законодавства України покладена ідея української **Н.п.** Зокрема, у преамбулі до Конституції України зазначається, що українським народом є громадяни України всіх національностей, при цьому поняття "українська нація" фактично отожднюється з "усім українським народом". В Основному Законі України застосовуються такі терміни, як "національні інтереси", "національне багатство", "національна безпека" тощо. Водночас ст. 10 констатовано існування у складі української нації національних меншин і гарантовано вільний розвиток, використання та захист їхніх мов. У ст. 11 прямо наголошено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Текст ст. 12 дає зрозуміти, що українців, які проживають за межами держави, Конституція України розглядає як частину української нації, адже вона констатує зобов'язання держави дбати про задоволення їх національно-культурних і мовних потреб.

Літ.: *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму : пер. з англ. / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 271 с.; *Етносоціологія: терміни та поняття* : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та

ін. – К. : Вид-во УАННП "Фенікс", 2003; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1999; Конституція України : прийнята на п'ятій сес. Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР зі змінами та доповн. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

Казакевич Г.М.

НЕГЕНТРОПІЙНІСТЬ МЕНТАЛЬНА – атрибут соціального суб'єкта-носія ментальності, "програмне забезпечення" соціальної дії, яке через комунікацію приводить суспільство до усвідомлення спільної (надіндивідної) мети як ментально відповідного атрактору, спільне "соціальне оснащення" суспільства, яке забезпечує конкретне світосприйняття його членів та конститує поведінку індивідів, соціальних груп, макроспільнот в об'єктивному процесі динаміки соціуму, що пов'язана з інтенцією подолання дисипативних станів соціальної системи. Ментальний профіль соціальної системи есплікується у творчих характеристиках соціальних суб'єктів життєвого середовища, параметри яких відрізняються, тому ноосфера не може в усіх випадках структуруватись однаково, оскільки втілення "соціального розуму" в соціальних егрегорах є ментально зумовленим.

Таким чином, суспільство виступає чинником антиентропійних формувань та упорядковуючим фактором хаотичного смислового оточення, причиною якого є колективне несвідоме, яке є частиною ментальних ознак індивідів.

У середовищі існування соціуму постійно тривають творчі та деструктивні, систематизуючі та безладні, об'єднуючі та роз'єднуючі зустрічні формування дійсності. Екстраполяція фізичних законів термодинаміки на соціальні системи показує те, що замкнені соціальні системи довільно, спонтанно рухаються до стану рівноваги, тобто від менш можливого (або більш організованого стану з міцними та стійкими соціальними зв'язками) до більш можливого (або менш упорядкованого, соціально-атомізованого) стану, а отже, до соціальної хаотизації. Таким чином, ознакою формування хаотичних станів соціальної системи є соціальна ентропія, якій відповідає на рівні соціальної системи стан глобальної кризи у вимірі втрати властивостей інтрасистемної інтеграції. На протилежному полюсі їй відпові-

дає самоорганізований (негентропійний) або ж, за термінологією О.Донченко, конвенційний стан соціетальної упорядкованості, тобто такий стан, у якому ієрархія соціальних підсистем не є порушеною з точки зору розміщення систем макрорегуляції над системами мікрорегуляції. В ситуації навпаки, як, напр., в Україні, де сім'я розміщується на вершині інституційної піраміди, ми маємо стан соціальної ентропії. Аналогічне спостерігається в країнах Латинської Америки, де сім'я також перебуває над підсистемами глобальної інституційної регуляції (над політикою, ідеологією та економікою).

Порівнюючи соціальне середовище із замкненою системою, яка перебуває в оточенні полів – різнопланових соціальних непередбачуваностей, доцільно виділити в цьому середовищі два зустрічних формування: ентропійне та антиентропійне. Як відомо, соціальна енергія сприяє як життєвим (креативним) формуванням, так і руйнівним. Тому когнітивні властивості індивіда, соціальних спільнот та соціуму в цілому, які направлені на креативність систематизованої смислової сфери останніх, виступають антиентропійними параметрами соціального простору та ментального профілю соціальної системи.

Згідно з термодинамічними уявленнями, довільний процес локалізації рухомої матерії в системи, тобто процес організації матерії (в замкнених чи квазізамкнених системах із фізично нейтральних елементів) має бути протиприродним у тому розумінні, що різні неоднорідності, структуровані локалізації є нерівноважними станами, які прямують до рівноважних (тобто до хаотичних з розпадом структурності) як більш імовірних.

У соціетально груповому вимірі структурована локалізація відповідає організованним групам, тоді як неструктурована локалізація – маргінальним групам і прошаркам, а також неструктуровано розупорядкованим масам. У розумінні ментальності структурована локалізація відповідає більш високому рівню національного самоусвідомлення, в той час як більш “рівноважний стан” означає вищу впливовість колективного несвідомого в етносоціальній спільноті (польових ефектів). Хаотичний стан у соціальній системі, таким чином, означає “обнулення” соціального інтелекту ментальності на користь колективного несвідомого.

Особливістю рівноважного стану є наростання ступеня ентропії, яка виступає параметром оцінки руйнування нормальних матеріально-системних структур, параметром переходу частини енергії впорядкованого процесу в енергію неупорядкованого процесу (дисипації), параметром трансформації структурованої енергії в теплову, “розпорощену” енергію. На рівні ментальності це означає досягнення такого стану синергії між свідомістю і несвідомим, коли енергія несвідомого каналізовано і цілеспрямовано артикулюється й агрегується засобами соціального інтелекту для досягнення тоталогічності соціальної системи через включення енергії всіх її підсистем в організоване соціотворення. За протилежної ситуації ми маємо справу з розсіюванням соціальної енергії, зниженням рівня солідарності суспільства, описаного ще в творах Е.Дюркгейма. Ноосфера розвивається саме завдяки впливу когнітивних, негентропійних, а також ментальних параметрів соціуму. Таким чином, соціальні суб'єкти використовують соціальні інститути та їх директиви (правові норми, рішення, укази, розпорядження та ін.) як інструменти інформаційного антиентропійного впливу на соціальні процеси та об'єкти.

У сучасному українському суспільстві ми маємо можливість спостерігати процеси, у яких органи та інституції, що мають чинити упорядковуючий вплив на соціальну цілісність, сприяють нарощуванню ентропії і хаотичності. Не в останню чергу посилення цих тенденцій залежить від окремих ментальних властивостей. Такі ментальні властивості можна було б визначити як ентропізуючі (розупорядковуючі, відцентрові або ж контрцентроверсійні). Отже, ескаляція ентропії корелює із прямуюванням соціальних елементів до хаотичного стану, тоді як негентропійні формування сприяють системоутворенню, упорядкуванню смислової сфери соціальних спільнот. Негентропійні тенденції не бувають спонтанними і залежать від організованої дії біологічних, ментальних та соціальних факторів.

На суспільному рівні упорядкування життєвого континууму головним антиентропізуючим джерелом виступає соціум як результат когнітивної, креативної, системоутворюючої, структуралізуючої, ментальної та негентропійної діяльності індивідів, яка експлікується в історичному розвитку людства.

Таким чином, аттрактором існування особистостей є креація соціуму та конструювання смислової сфери в кореляції із зменшенням параметрів ентропії.

У суспільстві, аналогічно до природної сфери, існують креативні та деструктивні процеси, які проявляються в утворенні та розпаді його суспільних підсистем (організацій, інституцій, установ тощо).

Користуючись системною методологією, можна виділити два типи суспільних систем, властивості яких експлікуються у соціальних зв'язках та параметрах соціальної ентропії:

1. Детерміновані (детерміністські).
2. Статистичні.

Ознаки напруження та упорядкованості взаємозв'язків між соціальними суб'єктами сприяють сталому розвитку соціальної системи. Соціальні зв'язки, відповідно до існуючих потреб та цінностей особистості, можна поділити на:

- матеріальні;
- інформаційно-ідеальні (духовні).

Матеріальні зв'язки суспільства експлікуються в товарно-грошовій соціальній міжсуб'єктній взаємодії, духовні – у спільних релігійних, ідеологічних та інших смислотворюючих системах поглядів окремих осіб, а також соціальних спільнот на життя, природне середовище і соціум.

Отже, генезис соціальної системи залежить від параметрів та направленості її соціальних зв'язків, дослідження спільної взаємодії яких уможливило встановлення передумов її тяжіння до об'єднання та центроверсії чи роз'єднання та ентропії.

Таким чином, детермінована соціальна система – це система, у якій особистості пов'язані стійкими, тісними соціальними зв'язками. Вона розвивається у кореляції із конкретно встановленими правовими нормами, законами та порядками інституцій соціальної системи, за порушення яких нею передбачені адміністративні та карні санкції для індивідів. Тому єдність детермінованої соціальної системи максимальна, а параметри її соціальної ентропії порівняно мінімальні. З цього можна зробити висновок, що закон може слугувати соціодіагностичним інструментом оцінювання ентропії соціальної системи та виступати одним із негентропійних інструментів соціотерапевтичного впливу на ментальність соціуму.

Літ.: *Донченко О. А.* Социетальная психика / О. А. Донченко. – К. : Наук. думка, 1994; *Дюкрок А.* Физика кибернетики / А. Дюкрок // Кибернетика ожидаемая и кибернетика неожиданная. – М. : Наука, 1988; *Цыба В. Т.* Математичні основи соціологічних досліджень: кваліметричний підхід : навч. посіб. / В. Т. Цыба. – К. : МАУП, 2002; *Цыба В. Т.* Основы общей кваліметрии / В. Т. Цыба. – М. : [б. и.], 1992. Деп. в ИНИОН АН СССР 08.09.92, № 46991.

Крячко В.І.

НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ. Н.м. слід розглядати в контексті нелегального переправлення людей. Разом з тим вона співвідноситься із суспільними структурами міжнародної міграції, досить прибутковим міжнародним “бізнесом”.

Для **Н.м.** мігрантом є будь-яка особа, яка перетинає міжнародний кордон з наміром тимчасово чи постійно влаштуватися в іншій країні. Для цього визначення спонукальні мотиви мігранта не мають жодного значення, він/вона може бути економічним мігрантом, особливо, яка шукає притулку, утриманцем особи, яка вже влаштувалась у країні. Більшість нелегальних мігрантів є економічними мігрантами.

Нелегальне переправлення мігрантів продовжує зростати, незважаючи на національні та міжнародні зусилля щодо запобігання йому. Воно набуває нових масштабів кримінального характеру, які становлять серйозну загрозу для держав та суспільств, що зіткнулися з будь-якою із стадій міграційного процесу – відправленням, транзитним проїздом та прийманням мігрантів. Самі мігранти дуже часто стають жертвами нелегального переправлення, тому захист їхніх прав людини став основною метою міжнародного товариства та зацікавлених країн.

Н.м. загалом оцінюється як негативне явище. Але існує також інша точка зору, головним чином, у країнах формування міграційного процесу. Поширеною є думка, що **Н.м.** – не завжди негативне явище.

Також необхідно підкреслити, що країни в основу своєї державної політики стосовно нелегальних мігрантів поклали принцип боротьби з нелегальним переправленням мігрантів, запобігання йому та водночас захисту прав мігрантів.

Слід зауважити, що дотримання цих двох значною мірою суперечливих умов – боротьба в цілому зі злочинним явищем та дотри-

мання при цьому прав людини щодо його носіїв – призводить у державі до значних труднощів.

Нелегальне переправлення є частиною більш загального процесу нелегальної міграції, тому було б корисним розрізняти дії, що набувають форми організованого нелегального переправлення мігрантів, та більш прості засоби незаконного в'їзду, якому сприяють різні особи або організації, напр. громади співвітчизників у країні призначення.

У межах нелегального переправлення мігрантів існують різноманітні види діяльності, починаючи з окремих послуг, необхідних мігрантам, таких як забезпечення транспортом для перетину кордону, що їх надають невеликі групи, і закінчуючи повним спектром послуг (оформлення документів, перевезення та сприяння в перетині кордону, забезпечення безпечних пунктів транзиту і проживання в країнах прийняття мігрантів, незаконне працевлаштування), які надаються організаціями, що контролюють транснаціональні мережі.

Діяльність великих організацій дедалі більше стає підконтрольною міжнародним мережам організованої злочинності. Це є дуже важливою тенденцією і має в перспективі негативні наслідки як для країн, так і для самих мігрантів. Вступаючи до сфери міжнародної міграції, ці мережі поширюють та посилюють свою злочинну діяльність у країнах, де вони діють.

Необхідно зазначити, що наявність нелегальних мігрантів призводить як до соціальних і політичних ускладнень, так і до прямих економічних збитків. За експертними оцінками, "нелегал", якщо він тільки мешкає в Україні, без надання йому соціальної допомоги, споживаючи наш національний продукт, користуючись міською інфраструктурою, різними благами та пільгами, що створені за рахунок праці й оподаткування місцевого населення, коштує державі 800-900 у.о. на рік. Серед перших слід наголосити на тому, що Україна із середини 90-х рр. перетворилась на дуже привабливу для іммігрантів державу. Але на відміну від держав Заходу, які приваблюють іноземців своїм багатством, Україна завдячує їх увазі переважно геополітичним положенням – у центрі Європи, на перехресті головних світових міграційних шляхів Схід-Захід, Південь-Північ, тобто Україна на сьогодні є однією з найбільших

транзитних зон переправлення нелегальних мігрантів з різних частин світу в Західну Європу. Серед головних причин вітчизняного характеру слід назвати насамперед невідповідність міграційного законодавства сучасним вимогам, спрощений порядок в'їзду в Україну іноземців з країн ризикової міграції, відсутність достатніх коштів на адаптацію іммігрантів та боротьбу із **Н.м.** Корінні причини міграції полягають у соціальних, економічних та політичних умовах у країнах походження мігрантів – швидкому зростанні чисельності населення, бідності, високому рівні безробіття, внутрішніх конфліктах, що породжують насильство та суспільний безлад, жорстокі політичні режими та значні порушення прав людини. Разом з цим різний життєвий рівень у більшості розвинутих країнах і зростаючі очікування є факторами, які спонукають людей мігрувати в пошуках можливостей покращити життя.

Однак значна кількість людей мігрують тому, що існують ситуації, які становлять загрозу для їх життя. Не маючи іншого вибору, ці люди, отже, не є добровільними мігрантами в повному розумінні цього терміна. Більшість нелегальних мігрантів переслідують мету вдалого працевлаштування, яке забезпечувало б прибуток, необхідний для утримання родини, домівки. Потрібно розрізняти категорії мігрантів як з точки зору мети міграції, так і способу в'їзду. Це дасть змогу опрацювати більш диференційовану політику та засоби боротьби з **Н.м.** і водночас з більшим розумінням поставитись до прав людини мігрантів.

Літ.: *Анісімова Т.* Забезпечення прав біженців та шукачів притулку в Україні / Т. Є. Анісімова, В. М. Стеценко. – Донецьк : Норд-Прес, 2004. – 82 с.; *Новік В.* Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні / Володимир Новік. – К. : Компанія ВАЕУ, 1999. – 216 с.; *Закон України про біженців* / Верхов. Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 29 с.; *Малиновська О. А.* Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми / О. А. Малиновська. – К. : Генеза, 2003. – 288 с.; *Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри* : енциклопедія / упоряд. Ю. Римаренко ; за ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998-912 с.; *Посібник для біженців та шукачів притулку* / упоряд. В. О. Новік. – Ужгород : Патент, 2004. – 96 с.; *Тиндик Н.* Біженці: невід'ємний елемент сучасного світового міграційного про-

цесу : монографія / Н. П. Тиндик. – Львів : ЛьвДУВС, 2007. – 608 с.

Новік В.О.

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ ЕКОНОМІЧНИЙ – одна з основних інтегративних течій сучасної економічної думки, що спирається на багатотисячлітні традиції і культуру ринкового господарства західної цивілізації та об'єднує теорії, концепції і школи неокласики й неолібералізму. В ході їх еволюції склалися дві головні парадигми ринкового неоконсерватизму – неокласична (англо-американська) та ордоліберальна (європейська), які відрізняються між собою ідейними джерелами, методологічними основами, об'єктом аналізу, типами економічної політики, визначенням ролі та функцій держави у ринковому господарстві. Як показує досвід “консервативного відродження” на Заході в 70-80-ті рр. ХХ ст., посилення консервативних тенденцій в усіх галузях економічного, соціального, політичного, ідеологічного життя будь-якого суспільства відбувається звичайно в перехідні періоди, коли підлягають перевірці, випробуванню на відповідність новим реаліям його основоположні цінності, ідеали, традиції. Саме така ситуація склалася на початку 80-х рр., коли сталися істотні зрушення в економічній науці найбільш розвинутих країн Заходу в бік різкого посилення консервативних тенденцій і течій, відходу від поміркованого ліберального й соціального реформізму під впливом глибинних соціально-економічних процесів, що мають об'єктивний характер і часто незалежні від суб'єктивних намірів та зусиль неоконсервативних теоретиків і політиків. Поворот до нового ринкового консерватизму в галузі економічної теорії і політики, усєї ідеології західного суспільства в цілому був породжений, насамперед, об'єктивними труднощами і суперечностями, пов'язаними з потребами структурної перебудови виробництва, пристосуванням до інноваційних процесів у сфері інформаційних технологій, необхідністю розв'язання глобальних проблем, які набули особливо гострого характеру якраз на рубежі 70-80-х рр. Все це викликало необхідність у суттєвій переорієнтації економічної політики, у цілому переоцінки ролі сучасної держави в регулюванні ринкової економіки. У 70-ті рр. чітко виявилась неефективність наголосу на кейнсіанські й нео-

кейнсіанські методи державного регулювання господарських процесів, формування сукупного платоспроможного попиту за допомогою політики інфляційного економічного зростання. Ідеологи американського класичного **Н.е.** (І.Крістол, С.Ліпсет, Н.Ешфорд та ін.) одними з перших звернули увагу на необхідність рішучого демонтажу кейнсіанських форм і методів регулювання економіки, пов'язаних з бюрократизацією державного апарату, невиправданим зростанням бюджетних витрат, обсягів соціальних програм, прискоренням інфляційних процесів. Перекласти відповідальність за прийняття широкого кола економічних рішень згори вниз і тим самим зменшити кількість помилкових, з великими витратами для суспільства рішень макроекономічного рівня – стратегія **Н.е.** Водночас було б невірно ототожнювати злет **Н.е.** в 70-80-ті рр. з його тільки негативним ставленням до втручання держави в економіку, з гаслами тотального демонтажу кейнсіанських методів регулювання економіки. Реальні дії у цей період урядів США, країн Західної Європи, Японії в галузі економічної децентралізації і дерегламентації більш раціональні, ніж дещо спрощені схеми й рекомендації ортодоксальних неоконсерваторів та неолібералів. Більшість прихильників **Н.е.** стоїть сьогодні на позиціях не стільки звуження державного втручання в економіку, скільки зміни характеру, інверсії функцій такого втручання. Характерними у цьому відношенні є погляди Д.Белла, М.Новака, Дж.Неша (США), які підкреслюють необхідність такої економічної політики, яка б захищала ринок від нього самого й водночас сприяла б поширенню ринкових механізмів поза межами їх традиційного функціонування. Вони визнають необхідність втручання у ринкові механізми лише з метою їх поліпшення, а не руйнації або обмеження, розглядаючи ринок як одну з основних непересічних цінностей **Н.е.** Економічна ситуація, яка склалася на Заході після структурної кризи 1974-1975 рр. і викликала приплив “консервативної хвилі” в економічній науці й політиці, фактично призвела до зламу в 70-80-ті рр. закономірностей післявоєнної еволюції країн з розвинутою ринковою економікою, і весь цей період розглядається як перехідний від індустріального до постіндустріального типу відтворення капіталу і продукту.

Ураховуючи загальну ідеологічну спрямованість **Н.е.** на зміцнення підвалин існуючого суспільного устрою, соціальними носіями неоконсервативних ідей виступають прошарки, які безпосередньо витісняються із суспільної арени об'єктивним економічним розвитком, логікою технологічних перетворень, прихильники релігійного фундаменталізму, противники лібералізації моральних норм та ін. Основним соціальним резервуаром, що підживлює **Н.е.**, є т. зв. "старий середній клас" – незалежні приватні підприємці, фермери, дрібний бізнес. Саме цей соціальний прошарок завжди підлягав найбільшому розмиванню, що не могло не викликати різке несприйняття нових реалій і ностальгію за минулим. Важливою соціальною опорою неоконсерваторів стали представники "нових середніх верств" – інтелектуали, чиновники, службовці, працівники сфери освіти, культури, науки, вищі прошарки правлячої бюрократії, які невдоволені зростанням державних соціальних програм, націлених на підтягування до "середнього" рівня все нових груп населення за рахунок перерозподілу національного доходу і можливого погіршення стану вже існуючого "середнього класу".

У працях західних істориків, економістів, політологів В.Рібхегге, І.Фетчера (ФРН), Г.Баума (Канада), С.Хантінгтона (США) та ін. виділяються чотири фази еволюції консерватизму, заснованого на традиціях і цінностях ринкової економіки: 1. Класичний європейський консерватизм 1789-1848 рр. 2. Буржуазно-національний консерватизм 1848-1918 рр. 3. Неокласичний консерватизм 1918-1960 рр. 4. Новий консерватизм (неоконсерватизм) з 1960-2008 рр.

Першим напрямом у формуванні ідейно-політичної платформи неоконсерваторів було запозичення ідей класичного європейського консерватизму, які у 30-40-ті рр. ХХ ст. та особливо у післявоєнний період склали основу традиціоналізму. Особливий вплив при цьому справили погляди німецького філософа Л.Страуса. Сучасні теоретики традиціоналізму Р.Кірк, Р.Уівер, П.Вірек (США), вимагаючи невтручання держави у ринкові відносини, стурбовані соціальною та морально-релігійною проблематикою, сповідують повернення до непересічних, традиційних цінностей, відхід від морального релятивізму.

Другий напрям формування ідейних основ **Н.е.** пов'язаний з еволюцією класичного лібералізму в період остаточного краху вільного ринкового господарства в першій третині ХХ ст. Саме в цей час класична ліберальна теорія набуває консервативної функції, а на її основі формується специфічний ринковий консерватизм. З виникненням економічного *неолібералізму* в 30-40-ті рр. у відповідь на реформи "нового курсу" Ф.Д.Рузвельта, посилення тоталітарних тенденцій у державному інтвенціонізмі ринкова версія консерватизму дістала новий імпульс. Неоліберали протистояли загрози ринковому господарству, приватній ініціативі з боку постійного втручання держави і, більше того, детермінували традиційні цінності консерватизму, їх захист економічною лібералізацією, економічною свободою. Це дало підстави Дж.Нешу (США) класифікувати даний напрям як індетермінізм, до якого в західній літературі відносять представників різних генерацій неолібералів, починаючи від Ф.Хайека, Л.Мізеса, Дж.Чемберлена, М.Фрідмана і до сучасних теоретиків економіки пропозиції. Якщо традиціоналісти – переважно соціальні консерватори, то неоліберали, або індетерміністи, представляють **Н.е.** в його найбільш повному вираженні.

Третій напрям формування ідейної основи **Н.е.** пов'язаний з реакцією на кризу в 70-ті рр. ліберального і соціального реформізму та відповідних кейнсіанських форм регулювання економіки, що й викликало безпосередньо нову "консервативну хвилю". Її представники та ідеологи (Д.Белл, Н.Глейзер, Н.Подгорець, І.Крістол та ін.) на відміну від неолібералів та традиціоналістів визнають необхідність втручання держави в економіку, прийняття нею на себе низки соціальних функцій, однак вимагають змінити характер і форми такого втручання, з одного боку, і підвищити роль ринкових механізмів – з другого.

Генеza **Н.е.** в руслі класичної традиції яскраво свідчить, що ця течія, як жодна інша, позначена тісним взаємозв'язком економічної ідеології, теорії і політики. Ідеологія **Н.е.** являє собою поєднання фундаментальних принципів традиціоналізму, класичного лібералізму, християнсько-іудаїстських цінностей, їх сучасну еволюцію, в рамках якої й реалізується охоронна функція суспільства

з традиціями ринкового господарства. Економічна теорія неоконсерватизму включає в себе сучасні неокласичні та ордоліберальні школи, концепції і моделі ринкової економіки: монетаризм, економіку пропозиції, нову неокласику, теорію соціального ринкового господарства. Економічна політика неоконсерватизму найбільш наочно проявляється у монетаристських підходах до регулювання економіки в поєднанні з політикою зниження податків та раціоналізації інфляційних сподівань, а також в ордоліберальній політиці соціального ринкового господарства.

Серйозним випробуванням ідеологія і політика **Н.е.** були піддані під час глобальної фінансової кризи 2008-2010 рр. Вона значною мірою була викликана невинуватою лібералізацією світових фінансових ринків, недосконалістю або, взагалі, відсутністю регуляторів глобального характеру. За таких обставин у недалекій перспективі традиціям і цінностям класичного й ордоліберального неоконсерватизму, очевидно, буде відводиться роль зовнішнього ідеологічного оформлення експансіоністської економічної стратегії й політики країн з розвинутою культурою ринкового господарства, він поступово зміщувався до центру, зближуючись з ліберальним реформізмом кейнсіанського та інституціонального гатунку. Життєздатність **Н.е.** багато в чому залежатиме від того, наскільки його теоретики та ідеологи зуміють співвіднести свої ціннісні настанови з реаліями глобального посткризового розвитку, імперативами модернізації інноваційного типу.

Літ.: *Бодров В. Г.* Современный экономический консерватизм: переоценка ценностей или повторение прошлого? / В. Г. Бодров. – К. : Лыбидь, 1990; *Бодров В. Г.* Соціальне ринкове господарство / В. Г. Бодров, А. І. Кредисов, П. М. Леоненко. – К. : Либідь, 1995; *Бодров В. Г.* Философия экономического консерватизма / В. Г. Бодров // Философия экономики : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / отв. ред. С. В. Сияков. – К. : Альтерпрес, 2002; *Валерстайн И.* После либерализма : пер. с англ. / И. Валерстайн. – М. : Едиториал УРСС, 2002.

Бодров В.Г.

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ – один з основних напрямів сучасної економічної теорії та економічної політики, що ґрунтується на визнанні необхідності поєднання державного

регулювання економіки із здійсненням принципів економічної свободи, максимально можливим використанням ринкових механізмів і вільної конкуренції в умовах зростаючої тенденції до монополізації господарського життя суспільства. **Н.** прийшов на зміну класичному лібералізму, ідеї якого на початку ХХ ст. виявилися недостатніми для розробки відповідної системи ефективних заходів запобігання монополізації ринкового господарства, соціальної поляризації суспільства, нарощуванню державного інтервенціонізму. “Велика депресія” 1929-1933 рр. означала остаточний занепад класичного лібералізму, моделі вільного ринкового господарства, що знайшло своє відображення, з одного боку, у генезі кейнсіанства як ідеології макроекономічного регулювання, а з другого – у суттєвому перегляді всієї системи ліберальних поглядів, насамперед стосовно проблеми співвідношення ринкових і державних механізмів координації господарського життя суспільства. Саме в результаті перегляду ортодоксальних ліберальних позицій у 30-ті рр. ХХ ст. й виникли різні теоретичні школи економічного **Н.**, який багато в чому є підсумком тривалої ідейної полеміки навколо проблем, породжених системою природного порядку і послідовним державним втручанням в економіку. Пов’язані з ними недоліки економічного розвитку – йдеться про не вирішеність соціальних питань, про коливання кон’юнктури, захоплення ринків чи про послідовну політику “інтервенціоністської спіралі” – були визнані такими ж небезпечними, як і колективізм. **Н.** ставив за мету усунення недоліків ринкового господарства і руйнівних для нього наслідків державного втручання. Визнаючи саме таку спрямованість перегляду ліберальних економічних цінностей, а також наголошуючи на відмінності між старим і новим лібералізмом, німецький дослідник А.Рюстов у 1932 р. запровадив поняття “ліберальний інтервенціонізм” на противагу “абсолютній безсистемності” тодішньої соціально-економічної практики. Під цим терміном він розумів державне “втручання: не проти дії законів ринку, не для досягнення якогось нового стану, не для уповільнення, а для прискорення природного процесу розвитку”. До цього, у 1929 р., подібні ідеї в загальному вигляді висловив у своїй статті “Державний інтервенціонізм” один із родоначаль-

ників **Н. В. Репке**. У такому розумінні генезис **Н.** знайшов своє яскраве відображення в процесі становлення теоретичних поглядів представників трьох основних груп економістів, які продовжили розвиток ліберальної традиції ще в першій третині ХХ ст.

До найбільшої групи неолібералів належали **Е. Кеннан** і його учні з Лондонської школи економіки (**Т. Грегори**, **Л. Роббінс**, **Ф. Бенхем**, **У. Хатт**, **Ф. Пейш**). Його наступник – **Роббінс**, теоретичні погляди якого формувалися більшою мірою під впливом Австрійської школи граничної корисності, ніж англійської традиції **Маршалла** та його послідовників. **Роббінс** відомий насамперед своєю досить поширеною неокласичною інтерпретацією предмета економічної науки, центральною проблемою якої, на його думку, є розподіл (алокція) обмежених ресурсів між альтернативними цілями. За **Роббінсом**, економічна наука цілком нейтральна щодо цілей; вона може досліджувати лише засоби, а будь-який зв'язок між економікою і політикою у науковому плані неспроможний. Виступивши в 30-ті рр. з позицій класичного економічного лібералізму проти кейнсіанської програми посилення державного втручання в економіку, **Роббінс** висунув теорію економічного циклу, згідно з якою основна причина криз – у нестачі заощаджень. Пізніше, під впливом посилення процесів воєнно-економічного регулювання в роки Другої світової війни, а також безпосередньої участі в повоєнний час у заходах англійського уряду щодо націоналізації низки галузей промисловості, він певною мірою переглянув свої досить жорсткі довоєнні погляди на роль держави в економіці, викликавши невдоволення деяких економічних лібералів школи **Л. Мізеса** – **Ф. Хаєка**. Визнавши доцільність впливу держави на економіку з метою підтримання ринкового механізму, **Роббінс**, однак, вважав за необхідне зберегти за цим механізмом функції основного регулятора господарської діяльності. Він також дійшов висновку, що класики економічного лібералізму не були беззастережними прихильниками політики природного порядку, їм властиве соціальне бачення світу, в чомусь близьке сучасним уявленням представників **Н.** про соціальну еволюцію ринкового господарства. Друга група неолібералів – члени Віденського гуртка **Мізеса**. Його глава, виходячи з традицій Ав-

стрійської школи, у 1919 р. працею “Нація, держава, господарство” започаткував цілісну систему ліберального способу думок.

У 20-30-ті рр. **Мізес** розвинув свої ідеї в оригінальних публікаціях, в Інституті міжнародних досліджень у Женеві та Нью-Йорку. В знаменитих семінарах **Мізеса** брали участь **М. Браун**, **Ф. Махлуп**, **О. Моргенштерн**, **Р. Стрігл**, **Г. Хаберлер**, **Ф. Хаєк** та ін., які згодом стали видатними теоретиками **Н.** Як один із останніх представників Австрійської школи, **Мізес** привніс дух її маржиналістських концепцій в ідеї економічного лібералізму, зберігши, таким чином, їх вплив і на сучасну економічну думку. У своїх дослідженнях він акцентував увагу на вивченні всіх економічних явищ з суб'єктивної точки зору окремих господарюючих агентів. **Мізес** і його учні надавали вагомому значення фактору часу в економічних процесах і послідовно утверджували застосування суб'єктивно-маржиналістського підходу до аналізу не лише ціноутворення, а й економічного циклу і порушень грошового обігу. Нове покоління представників неоавстрійської школи, що з'явилося в США в 40-ві рр. під патронатом **Мізеса**, відкидає теорії загальної рівноваги, математичну економіку та економетрику, а також економічне прогнозування як інструмент управління народним господарством. Вони відмовляються від ортодоксального аналізу рівноваги і зосереджують увагу головним чином на аналізі процесу конкуренції, що забезпечує рівновагу, а не на особливостях кінцевого рівноважного стану. Цією характерною рисою свого аналізу вони більше зобов'язані учневі **Мізеса** – **Хаєку**, ніж самому вчителю. Саме з таких позицій **Мізес** і **Хаєк** взяли участь у дискусії середини 30-х рр., що розгорнулася між ними і **О. Ланге**, **Г. Дікінсоном**, **А. Лернером** та іншими вченими, про можливість раціонального господарювання за соціалізму, які не виключали такої можливості, вважаючи, що поняття вільного підприємництва втратило свій справжній зміст і має бути доповнене свободою державного підприємництва та високим ступенем контролю за виробництвом, спрямованим проти спекуляції, на часткову націоналізацію і посилення ролі фінансових органів. **Мізес** і **Хаєк**, навпаки, обстоювали тезу про логічну і практичну нездійсненність соціалізму, його первісну економічну неефективність та нераціо-

нальність. Мізес ще в 1922 р. у праці “Соціалізм: економічний і соціологічний аналіз” доводив, що соціалістичні суспільства неспроможні забезпечити раціональний розподіл ресурсів через відсутність істинної системи цін, яка можлива лише за вільного ціноутворення на конкурентному ринку. Після еміграції Мізеса до США в 1940 р. навколо нього згуртувалися інтелектуали, які поділяли ідеї австрійського лібералізму. Ця доконечна, за словами американського історика економічної думки Б.Селігмена, форма індивідуалізму й економічного лібералізму вплинула не лише на Лондонську школу, а й на третю групу неолібералів, що склалися у Чиказькому університеті. Чиказька школа **Н.**, що стояла дещо окремо, пов’язана насамперед з іменами Ф.Найта і його учнів – Г.Саймонса, Дж.Стіглера і М.Фрідмена. Один із її засновників політеконом Ф.Найт був послідовним американським неокласиком. Водночас він вирізнявся індивідуальним підходом до вирішення низки проблем, піддавав гострій критиці погляди представників інституціоналізму, кейнсіанства і навіть багатьох прихильників неокласичного напрямку за однобічність, догматизм, практицизм. Маючи ґрунтовні знання в галузі філософії, теології, соціальних наук, Найт висловив низку цікавих думок про вічні проблеми економічної теорії, дав своє тлумачення предмету і методу політекономії, її основних категорій з позицій інтуїтивного пізнання. Однак економічна теорія у Найта, за оцінкою Селігмена, перетворилася “на грандіозну вправу в чистій абстракції”, стала своєрідним “економічним абстракціонізмом”. Саме з того часу теоретичні розробки Чиказької школи вирізняються високим ступенем абстракції, широким використанням формально-логічного, математичного апарату, що виявляється і на сучасному етапі в дослідженнях одного із помітних її представників – Р.Лукаса, автора концепції “раціональних очікувань”.

Деякі фундаментальні основи цієї сучасної неокласичної концепції склалися безпосередньо під впливом неоліберальних поглядів Найта, висока наукова репутація якого була загально визнаною після виходу у світ однієї з перших його оригінальних праць “Ризик, невизначеність і прибуток” (1921), у якій він розмежує ризик, що піддається розрахунку й страхуванню, і невизначеність, що не

піддається страхуванню, а також встановлює зв’язок розмірів прибутку з невизначеністю. Саме у період 20-30-х рр., який суттєво відрізнявся від умов вільної конкуренції, починають діяти сили невизначеності. Звідси, на думку Найта, – необхідність вивчення обмеженої конкуренції, динаміки, а отже, й поведінки підприємця, який бере на себе ризик незабезпеченого ринком виробництва. Прибуток підприємця у такому разі є платою за невизначеність і ризик капіталовкладень. Проблеми обмеженої, недосконалої конкуренції набули розвитку у праці Найта “Етика конкуренції” (1935). Багато в чому вона відобразила розгорнуту ним у 1930 р. кампанію проти теорії капіталу Австрійської школи, покликану довести, що капітал неможливо визначити за допомогою поняття “період виробництва”, як вважали, напр., Мізес і Хаек, і що швидкість капіталу в жодному разі не є оборотом “очікування” даного на невизначений час випуску продукції. Естафету глави Чиказької школи прийняв його учень і послідовник Фрідмен, з науковим авторитетом якого пов’язаний монетаристський підхід у **Н.** Завдяки Фрідмену ідеї економічного **Н.** охопили і сферу грошового обігу, монетарної політики, які тривалий час були об’єктом жорсткого державного контролю і регулювання. Ці три групи економістів, які розвинули ліберальну традицію на початку ХХ ст., заклали підвалини сучасного неоліберального способу мислення. Їх представники були однак стійкі в розумінні дисфункції ринку і тих загроз для нього, які приховувалися в монополізації економіки та державному інтервенціонізмі. Однак вони були ще далекі (за винятком, можливо, Робінса і Хаєка) від усвідомлення необхідності втручання держави в економіку з метою підтримки конкурентного ладу і соціальної переорієнтації ринкового господарства. Вирішення цих завдань узяли на себе німецькі неоліберали, які в період між двома світовими війнами безпосередньо зіткнулися з гострими соціальними наслідками саморуйнування ринкового господарства, тоталітарною диктатурою фашизму, з виникненням, розвитком і цілковитим крахом центрально керованої примусової економіки. У Німеччині на початку 30-х рр. також існувало як мінімум три групи неолібералів, кожна з яких зробила свій помітний внесок у з’ясування можливості ан-

титоталітарної і соціальної еволюції системи вільного підприємництва, в теорію і практику соціального ринкового господарства. Найстарішу групу німецьких неолібералів, яка склалася в еміграції у Стамбулі після приходу нацистів до влади і яку очолили Репке і Рюстов, зазнала значного впливу ідей і поглядів Мізеса. Найважливіша її заслуга – розробка загальних основ і пріоритетів теорії та політики неолібералізму, аналіз його соціальних функцій і специфіки, на відміну від економічної платформи класичного лібералізму, зокрема теорії природного порядку.

Особливу увагу ці економісти приділяли питанням теорії економічного ладу й економічної політики, розмежуванню і взаємозв'язку цих понять. Економічний лад суспільства, за Репке, покликаний розв'язати дві головні проблеми: по-перше, забезпечити надійно функціонуючий господарський порядок, у межах якого правильно визначалося б – що, коли, у якій кількості та яким способом має бути вироблене; по-друге, забезпечити економічні умови і стимули, які спонукали б людей до продуктивної праці, до створення максимальної кількості благ і послуг найвищої якості. Саме на це має бути спрямована економічна політика держави, яка, з одного боку, підтримувала б загальні принципи й умови господарювання, а з другого – за допомогою фінансово-податкових важелів стабілізує впливала на економічні процеси. Найадекватніше цим вимогам відповідає, на думку Репке, конкурентний лад ринкового господарства і властива йому економічна політика. Друга група сформувалася навколо В.Ойкена і Ф.Бьома у Фрайбурзькому університеті. На відміну від Репке і Рюстова, вони розпочинали як самостійні дослідники, залучили чимало наукової молоді. Так виникла Фрайбурзька школа Н., представники якої зуміли багато в чому подолати обмеженість німецької національної економії, що характеризувалася прагматичністю, описовістю в дослідженні конкретно-історичних форм розвитку окремих країн на шкоду теоретичним узагальненням і висновкам. Водночас теоретики Фрайбурзької школи засвоїли і розвинули найважливіші положення історичної школи в Німеччині середини ХІХ ст., у межах якої чи не вперше в економічній науці розроблялися класифікації національних господарств, було виділено

спільні стадії господарського розвитку для різних країн та ін. Принципи, покладені в основу цих класифікацій, критерії визначення стадій історичного та економічного розвитку, трактування економічної системи й системоутворюючих факторів виявилися в теорії та політиці господарського ладу В.Ойкена. По суті, Ойкену в його праці “Принципи економічної політики” (Тюбінген, 1952) вдалося поєднати два основоположні способи мислення, яким він дав назву “мислення в історичних формах” і “мислення у формах ладу”. Заслугою Ойкена, на думку лібералів, є також трактування ним економічної науки як теоретичної основи для визначення цілей, інструментів, форм економічної політики, спрямованої на формування, підтримання і розвиток конкурентного ладу ринкового господарства.

Теоретики Фрайбурзької школи, більш відомі як ордоліберали, досить детально викладали свої уявлення про теорію ладу і політику ладу. Третя група німецьких економістів, репрезентована А.Мюллером-Армаком, Л.Ерхардом та їх учнями, увійшла в історію як Кельнська школа неолібералізму, в межах якої було розроблено концепцію соціального ринкового господарства. В той час як Репке і Рюстов у 20-ті рр. досліджували основні проблеми теорії ладу і політики ладу, а Ойкен працював над “Принципами економічної політики”, Мюллер-Армак розпочав розробку концепції соціального ринкового господарства, використовуючи праці своїх попередників і спираючись на теоретичні підвалини ордолібералізму Фрайбурзької школи, які в той час уже склалися. Термін “соціальне ринкове господарство” запропонував Мюллер-Армак після 1946 р. для характеристики форм переходу від воєнної, надцентралізованої економіки до мирної і розглядав таке господарство спершу як тимчасовий захід для поживлення господарського життя і розв'язання проблем відбудови народного господарства. Відтак це поняття наповнилося новим змістом і перетворилося на концепцію нового економічного ладу для ФРН, послідовно реалізовану ще в 50-ті рр. в економічній політиці міністра господарства, а згодом віце-канцлера і канцлера ФРН Ерхарда. У його праці “Добробут для всіх” (1956) відображено узагальнений досвід практичного здійснення концепції соціального ринково-

го господарства у повоєнній ФРН на основі ідей Н. У генезисі німецького Н. на прикладі трьох основних груп його представників виразно виявилася тенденція до створення єдиної, спільної теорії трансформації тоталітарного ладу з центрально керованою, примусовою економікою в демократичний лад на основі вільного господарства з його орієнтацією на вирішення соціальних завдань. Спільними зусиллями трьох груп німецьких неолібералів було розроблено дуже прагматичну й водночас ідеологічно привабливу концепцію відбудови у ФРН зруйнованого за роки фашистської диктатури і війни вільного ринкового господарства, позбавленого недоліків класичної ліберальної моделі та наділеного більш-менш надійними соціальними й антимонопольними стабілізаторами.

Методологічна основа і найважливіші елементи концепції соціального ринкового господарства – теорія і політика ладу Репке-Рюстова, ідеальні типи господарства і принципи економіко-політичних заходів щодо адаптації ринкової економіки до розв’язання соціальних проблем Мюллера-Армака – Ерхарда. Ці ж цінності, норми, а також загальні уявлення про модифікацію функцій ринку в сучасних економічних системах об’єднують німецький Н. з англо-американськими і Віденською школами Н. Водночас між ними існують принаймні чотири відмінності, що випливають з особливостей ідейних витоків соціально-економічних умов еволюції Н. у Німеччині та інших країнах.

1. За своїми ідейними витоками і методологічними основами англо-американський Н. тяжіє до традицій неокласичної школи з її високим рівнем абстракції. Тому доцільно говорити про економічний лібералізм неокласичного тлумачення або неокласичний лібералізм. Німецький Н., насамперед у формі ордолібералізму Фрайбурзької школи, виходить з національної економії та історичної школи в Німеччині з їх традиційним захопленням емпіричними дослідженнями, описом і класифікацією різних типів господарського устрою суспільства.

2. У теоретичному плані об’єктом аналізу англо-американського неокласичного лібералізму є поведінка господарюючого суб’єкта на ринку, його адаптація до зміни умов недосконалої конкуренції, головним чином через інфляційні очікування. У німецькому

Н. акцентується на вивченні закономірностей формування і підтримання конкурентного ладу ринкового господарства, який сам по собі диктує параметри економічної поведінки. 3. У галузі економічної політики англо-американський Н., що тісно пов’язаний з неокласичною теорією і в цілковитій відповідності з її традиціями дистанціюється від розробки і прийняття конкретних економіко-політичних рішень, визнає переважно монетарні важелі впливу на економіку регулюванням сфери грошово-кредитного обігу. Німецькі неоліберали, навпаки, надають більшого значення взаємозв’язку економічної теорії та політики, розглядають різні типи активної господарської політики (стабілізаційної, кон’юнктурної, структурної та соціальної) як необхідні механізми забезпечення нормального функціонування ринкової економіки, своєчасного коригування за можливої дисфункції ринку.

4. Щодо визначення функцій держави в сучасному ринковому господарстві всі неоліберали практично єдині у подоланні традиційної оцінки класичного лібералізму, що зводив ці функції до виконання, за висловом Ф.Лассаля, ролі “нічного сторожа”, який забезпечує лише дотримання правил гри (правових норм) в економічному житті. Держава має відігравати активну роль у підтриманні функціональних можливостей ринкового господарства, забезпечення умов вільної конкуренції. Однак представники англо-американського Н. розглядають виконання цього завдання на рівні лише спонтанної рефлексії, природної реакції держави (уряду) на погіршення умов конкуренції, на економічний спад, що дало деяким дослідникам привід говорити про своєрідний анархолібералізм. Німецькі неоліберали, не обмежуючись цим, вбачають провідну роль економічної політики держави у стимулюванні конкуренції, розширенні конкурентного простору в умовах структури виробництва, кон’юнктури ринку, соціальних пріоритетів, які весь час змінюються. Більше того, виходячи з досвіду відбудови у перше повоєнне десятиріччя у ФРН вільного ринку, вони переконані, що навіть сам процес ринкового господарства – питання соціального вибору, підсумок суспільно-політичних рішень, цілеспрямованих зусиль держави на формування відповідного економічного устрою. Порівняльний аналіз різних шкіл Н.,

згідно з особливостями їх методології, теорії, економічної політики, ставлення до ролі й місця держави в господарському житті суспільства, дають змогу зробити наступний висновок: для сучасної ситуації в Україні, яка йде шляхом формування своєї економічної політики на принципах демократії, свободи підприємництва і відкритості для інтеграції у світове економічне співтовариство, важливі є критичне переосмислення теорій і практики **Н.**, особливо в контексті глобальних фінансово-економічних потрясінь 2008-2010 рр., які поставили під сумнів ліберальні цінності й викликали нову хвилю державного інтервенціонізму. Поряд з визнанням загальних принципів лібералізації господарського життя для України надзвичайно важливого значення набуває розроблення політики глибокої модернізації всієї системи економічних і суспільних відносин на засадах гармонійного поєднання механізмів державного регулювання економіки та ринкової саморегуляції.

Літ.: *Бодров В. Г.* Соціальне ринкове господарство / В. Г. Бодров, А. І. Кредисов, П. М. Леоненко. – К. : Либідь, 1995; *Валерстайн И.* После либерализма : пер. с англ. / И. Валерстайн. – М. : Едиториал УРСС, 2002; *Гайек Ф.* Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної свободи : пер. з англ. : у 3 т. / Ф. Гайек. – К. : Аквілон-Прес, 2000; *Ойкен В.* Основные принципы экономической политики : пер. с нем. / В. Ойкен. – М. : Прогресс, 1995; *Эрхард Л.* Благосостояние для всех : пер. с нем. / Л. Эрхард. – М. : Дело, 2001; *Dahrendorf R.* Fragmente eines neuen Liberalismus / R. Dahrendorf. – Stuttgart, 1987.

Бодров В.Г.

НЕОФУНКЦІОНАЛІЗМ (англ. neofunctionalism) – теорія регіональної інтеграції, сформульована наприкінці 1950-х рр. у працях американського науковця Ернста Хааса (Ernst Haas) (одна серед найважливіших – “The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces”, вийшла у 1958 р.). Тези, висунуті у цій теорії, є результатом поєднання ліберальної ідеології, історичного контексту (європейський успіх програми Ж.Монне щодо інтегрування окремих секторів економіки) та американської політології. На відміну від інших теорій інтеграції, **Н.** не був суто нормативною теорією, а намагався описати та пояснити процеси регіональної інтеграції на основі емпіричних даних. Інтегра-

ція розглядалась як процес, якого не можна уникнути, а не як бажаний стан справ, що можна запровадити з допомогою політичних та технократичних еліт суспільств залучених держав. Теорія звертає увагу на неочікуваний, а інколи й небажаний наслідок від прийнятих раніше інтеграційних рішень, що й спричиняє виникнення феномену функціональних переливів (spillovers), які мають тенденцію створювати тиск у бік розширення меж та інтенсивності інтеграції. Функціональні переливи виникають у процесі співпраці та соціальної інтеграції технократів в окремих секторах економіки й поширюються на інші сектори, а також у сферу політики. Теорія підкреслює вирішальне значення в інтеграційних процесах внутрішньої динаміки ЄС, а саме – ролі створюваних інституцій ЄС, недержавних акторів та груп інтересів. Проте найсильніші сторони теорії **Н.** також обернулись її найбільшими слабкостями – хоча вона розглядала регіональну інтеграцію як дискретний поступовий процес, її застосування обмежувалось лінійною концепцією розвитку інтеграції, не здатною пояснити невдачі інтеграції.

Н. сприймає зниження ролі національної та етнічної держави, акцентуючи основну увагу на розвитку соціальної сфери, яка понад усе прагне інтеграції держав ЄС. Теорія **Н.** розглядає три механізми, які трактує як ключ до здійснення процесу інтеграції (позитивний надлишок; передача внутрішньої лояльності; технократичний автоматизм): 1) позитивний надлишок – це поняття, яке розтлумачує, що інтеграція між державами в одному економічному секторі буде активно стимулювати процеси інтеграції в інших секторах, щоб повністю опанувати пільги від інтеграції в оригінальному секторі; 2) механізм передачі внутрішньої лояльності можна краще за все зрозуміти через важливу передумову, відповідно до якої в кожній національній державі є плюралістичні групи населення. Неофункціоналісти стверджують, що оскільки інтеграція набирає темпів, то зацікавлені групи і асоціації у межах плюралістичних суспільств і національних держав передадуть свою лояльність далеко від національних інститутів до наднаціональних європейських інститутів; 3) зрештою, технократичний автоматизм описує шлях, яким йде процес інтеграції. Наднаціональні установи, які налаштовані на те, щоб спостері-

гати за процесом інтеграції, самостійно беруть на себе ініціативу щодо підтримки подальшої інтеграції, оскільки вони стають могутнішими і автономнішими навіть серед країн-членів ЄС.

Упродовж 1960-х рр. функціоналістський підхід зазнав серйозної критики з боку реалістів та інтерговернменталістів (особливо внаслідок політики “спорожнілих крісел” Де Голля), й на початку 1970-х рр. сам Ернст Хаас визначав цю теорію як застарілу, коли політичні та економічні кризи призвели до суттєвої інституційної недієздатності Спільнот. Незважаючи на слабкі сторони цього підходу, він посів належне йому місце в теоретичному аналізі процесів європейської інтеграції.

Літ.: *Moravcsik A. Liberal Intergovernmentalism and Integration: A Rejoinder / A. Moravcsik // Journal of Common Market Studies. – 1995. – Vol. 33 (4); Шевцов Ю. В. Введение в европейскую интеграцию / Ю. В. Шевцов. – М. : [б. и.], 2003; Haas E. The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-1957 / E. Haas. – L., 1958.*

Розпутенко І.В.

НООСФЕРА (від грец. nous – розум і sphai-га – куля, сфера) – сфера взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем; у процесі цієї взаємодії розумна, свідомо діяльність людства стає визначальним фактором не тільки поступального розвитку суспільства, але й подальшої еволюції самої природи на основі її цілеспрямованого перетворення спочатку на землі, а потім і в навколишньому космічному просторі.

Термін **Н.** уперше вжив французький математик Е.Леруа в 1927 р., у лекціях, які він читав у Колежі де Франс (м. Париж, Франція), та виклав їх у своїй книзі “Вимога ідеаліста й факт еволюції”. В 1928 р. у його роботі “Походження людства й еволюція розуму” проблема **Н.** набула подальшого розвитку. Іншу ідеалістичну концепцію запропонував французький католицький філософ і вчений П.Тейяр де Шарден, який розумів **Н.** як якийсь “мислячий шар”, що піднімається над біосферою (“життям”).

Матеріалістичну інтерпретацію поняття **Н.** уперше розробив академік В.І.Вернадський. Вчення Вернадського про **Н.** включає 4 основні положення: 1. **Н.** – історично останній стан геологічної оболонки біосфери, що перетворюється діяльністю людини. 2. **Н.** –

сфера розуму і праці. 3. Зміни біосфери обумовлені як свідомою, так підсвідомою діяльністю людини. 4. Розвиток **Н.** пов’язаний з розвитком соціально-економічних факторів. Становлення нового етапу **Н.** пов’язане з наступними параметрами: планетарним характером людського буття і єдністю людського роду; сумірністю людської діяльності щодо перетворення природи земної поверхні з геологічними процесами; розвитком демократичних форм людського гуртожитку; інтенсивним розвитком науки й техніки. В сучасній літературі існують різні визначення терміна **Н.**, однак усі автори під **Н.** – сферою розуму – розуміють ту область біосфери, що перебуває під впливом людської активності.

Н. відрізняється від біосфери величезною швидкістю розвитку. За концепцією **Н.**, людство перетворилося на найпотужнішу геологічну силу на планеті. Вернадський підкреслював, що протягом останніх 500 років воно освоїло нові форми енергії – парову, електричну, атомну, й навчилося використовувати майже всі хімічні елементи. Людство освоїло всю біосферу й одержало набагато більшу, порівняно з іншими організмами, незалежність від навколишнього середовища. Наукова думка й діяльність людини змінили структуру біосфери, незаймана природа швидко зникає, з’являються нові екосистеми та ландшафти.

Головною метою Н. є виживання цивілізованого людства як біологічного виду, чим **Н.** відрізняється від техносфери. **Н.** – сфера наукового розуму. Основні ідеї В.І.Вернадського про **Н.** викладені в його визначній монографії “Наукова думка як планетне явище” та у статті “Декілька слів про ноосферу”. Основний зміст **концепції Н.** можна сформулювати у вигляді наступних посилок: 1) діяльність людини поступово стає основним фактором еволюції біосфери як космічного тіла; 2) для подальшого розвитку людства й біосфери людина повинна взяти на себе відповідальність за характер перебігу основних еволюційних процесів планети.

Людина спроможна взяти на себе роль свідомого регулятора всіх глобальних процесів – від екологічних до соціальних, визначивши подальшу долю біосфери. На етапі переходу до епохи **Н.** необхідно виробляти усвідомлену поведінку людей, погоджену з природними умовами стабільності навколишнього

середовища, тобто відомий екологічний імператив. У свою чергу, в таку епоху має бути забезпечена взаємодія людини й біосфери, тобто їх спільний і погоджений розвиток. Однак у сучасній практиці перед людиною постала ціла низка глобальних проблем, породжених її нерозумною діяльністю. Об'єктивна оцінка кризових явищ, які нарастають у взаєминах між Людиною і Природою, показує: людство може розраховувати на майбутнє лише за умови створення і втілення у життя єдиної глобальної стратегії світового розвитку, що в господарській діяльності реалізовуватиметься на засадах безумовного дотримання екологічних пріоритетів. Природоохоронна діяльність людства, його прагнення оптимізувати стан навколишнього середовища мають розглядатися не ізольовано від інших найважливіших проблем розвитку планети, а в їх взаємозв'язку і взаємозалежності. Стійка, прогресуюча ресурсозберігаюча світова економіка, яка враховує свою залежність від біосфери, забезпечить стабільне й довгочасне існування людства на планеті.

Вагомий вклад у дослідження питань ноосфери внесли такі провідні вітчизняні вчені, як В.І.Вернадський, Г.С.Левіт, І.Пригожин, К.М.Ситник, В.М.Багнюк, а також зарубіжні вчені-класики Е.Леруа, Тейяр де Шарден, Е.Гофлер та ін.

Літ.: Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України / О. Білорус. – К. : ВО “Батьківщина”, 2001. – 300 с.; Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988; Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1991. – 271 с.; Пригожин И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 132 с.

Макогон Ю.В., Медведкін Т.С.

НОРМОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ – діяльність суб'єктів, уповноважених на прийняття, зміну або скасування норм права. Серед основних ознак **Н.д.** такі: здійснюється компетентними суб'єктами відповідно до визначеної процедури; полягає в ухваленні нормативно-правових актів, що встановлюють, змінюють чи скасовують норми права; спричиняє правові наслідки у вигляді виникнення, зміни чи припинення правових відносин; є активною та творчою діяльністю; спрямована на організацію поведінки інших

суб'єктів, а також створення моделей бажаних для суспільства відносин між людьми. У юридичній літературі, як правило, не розмежовуються поняття “правотворчість” та “нормотворчість” з огляду на те, що вони обидва охоплюють діяльність, спрямовану на прийняття (зміну, скасування) норм права. **Н.д.** є важливим засобом управління суспільством і здійснюється з метою ефективного правового регулювання суспільних відносин для задоволення основних потреб та інтересів членів суспільства та держави. Результатом **Н.д.** є всі нормативно-правові акти: закони та підзаконні нормативно-правові акти, які з'являються внаслідок діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, інших суб'єктів, уповноважених на прийняття норм права.

В основу здійснення **Н.д.** покладено принципи: науковості, професіоналізму, законності, демократизму, гласності, оперативності, гуманізму, планування.

До основних функцій **Н.д.** належать такі: 1) функція первинного регулювання суспільних відносин; 2) функція оновлення законодавства, яка передбачає заміну (скасування, зміну або доповнення) тих законів, які не відповідають потребам суспільного розвитку; 3) функція заповнення прогалин у праві, тобто усунення повної або часткової відсутності в чинних нормативно-правових актах необхідних юридичних норм, а також усунення протиріч між нормативними приписами.

Суб'єктами **Н.д.** є: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, їх територіальні органи, Верховна Рада АР Крим, Рада Міністрів АР Крим, інші державні органи та органи місцевого самоврядування, яким чинним законодавством надані нормотворчі повноваження. Зокрема, Конституція України уповноважує Верховну Раду України приймати закони (п. 3 ч. 1 ст. 85), Кабінет Міністрів України – постанови та розпорядження (ч. 1 ст. 117 Конституції України), Президента України – укази та розпорядження (ч. 3 ст. 106).

Н.д. поділяється на два основних види: законотворчу діяльність та підзаконну **Н.д.** Законотворча діяльність (законотворчість) пов'язана з підготовкою і прийняттям законів та є прерогативою законодавчого орга-

ну або народу (громадянського суспільства) у передбачених законом випадках.

У сучасних умовах суб'єктами законотворчості є: Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади, що має виключне право приймати закони; народні депутати України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, які відповідно до Конституції України мають право законодавчої ініціативи. Крім того, глава держави наділений також правом відкладального вето щодо прийнятих законів. Інші суб'єкти беруть участь у законотворчій діяльності через розробку, експертизу законопроектів, проте вони не вважаються суб'єктами законотворчості.

Хоча у ст. 92 Конституції України і міститься перелік питань, які є предметом виключно законодавчого регулювання, проте це не виключає можливості прийняття законів з інших питань, коли виникає необхідність у законодавчому (а не підзаконному) регулюванні суспільних відносин. Законами України можуть регулюватися питання, вирішення яких відповідно до Конституції України не належить до повноважень інших органів державної влади або органів місцевого самоврядування.

Підзаконна **Н.д.** пов'язана з підготовкою і прийняттям підзаконних нормативно-правових актів. Важлива роль відводиться відомчій **Н.д.**, що здійснюється, як правило, у міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, який уповноважений видати відповідний підзаконний нормативно-правовий акт.

Розрізняють також: 1) поточну **Н.д.**, яка пов'язана з первинним регулюванням суспіль-

них відносин, оновленням правових норм і заповненням прогалин; 2) **Н.д.** для систематизації нормативно-правових актів (насамперед кодифікаційна нормотворчість).

Н.д. має ряд стадій, серед яких можна виокремити: 1) виявлення потреби у правовій регламентації суспільних відносин; 2) визначення органу, який видає нормативно-правовий акт та виду нормативно-правового акта; 3) прийняття рішення про підготовку нормативно-правового акта; 4) розробку концепції та підготовку проекту нормативно-правового акта (робочою групою, органом); 5) офіційний розгляд проекту акта відповідним органом із додержанням необхідних процедур; 6) прийняття нормативно-правового акта, його підписання, видання, набрання ним чинності. Також **Н.д.** може включати такі стадії, як попереднє обговорення проекту нормативно-правового акта та його громадське обговорення.

Літ.: Ришелюк А. М. Законотворчий процес в Україні : навч. посіб. / А. М. Ришелюк. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – Х. : Консум, 2005; Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006; Теорія держави і права : підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський ; за ред. С. Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005; Матузов Н. И. Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юрист, 2004; Общая теория государства и права : академ. курс : в 2 т. – Т. 2 : Теория права / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998.

Снігур І.І.

О

ОБ'ЄДНАННЯ ГРОМАДЯН – добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. У Законі України “Про об'єднання громадян” зазначається, що об'єднання громадян є або політичною партією, або громадською організацією. Також до об'єднання громадян можна віднести групи інтересів.

Право громадян на свободу передбачено і гарантовано Конституцією та законодавством України, Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, Загальною декларацією прав людини, Конвенцією Міжнародної організації праці № 87 “Про свободу асоціацій і захист права на організацію”.

Відповідно до цих документів свобода асоціацій включає право громадян створювати їх за своїм вибором без попереднього на те дозволу, право вступати до таких організацій і право організацій самостійно виробляти свої статuti, організувати свій апарат, мати широкі контакти з міжнародними організаціями тощо.

Принципи, на основі яких створюються і діють **О.г.**: добровільність, рівноправність, самоврядування, законність і гласність.

Законодавець не може втручатись у діяльність громадських організацій, крім трьох випадків:

- при їх легалізації;
- при набутті ними прав юридичної особи;
- при здійсненні фінансового контролю за їх діяльністю і оподаткуванні.

О.г. класифікують за такими ознаками:

– за організаційно-правовими властивостями, згідно з чим виокремлюють: масові **О.г.** (політичні партії, творчі спілки, релігійні організації, добровільні товариства, професійні спілки та ін.); органи громадської самодіяльності (народні дружини з охорони громадського порядку); органи громадсько-

го самоврядування (ради і колективи мікрорайонів, домові, вуличні комітети тощо).

– за масштабами діяльності: **О.г.**, які діють у масштабах всієї держави, у масштабах окремих адміністративно-територіальних одиниць та їх частин, а також **О.г.**, діяльність яких має міжнародний характер і поширюється на територію не тільки України, а й інших держав.

При цьому політичні партії діють тільки в державному масштабі.

О.г. притаманні ознаки, що відрізняють їх від державних організацій. При цьому можна виділити загальні ознаки, характерні для всіх **О.г.**, а також окремі специфічні ознаки, властиві тим чи іншим об'єднанням громадян.

До загальних ознак слід віднести:

- добровільність об'єднання. Це відображується у добровільності вступу та виходу з **О.г.**, методах роботи, сутністю яких є досягнення певної мети внутрішньоорганізаційними методами, особливих формах примусу, з яких найвищою є виключення із членів **О.г.**;
- організаційні заходи, якими в діяльності **О.г.** виступають самоврядування та саморегуляція;
- відсутність у **О.г.** внаслідок їх природи державно-владних повноважень (за винятком випадків, коли держава делегує окремі повноваження і закріплює їх законодавчо, наприклад закріплення за громадськими інспекторами охорони природи права складати протоколи про адміністративне правопорушення).

Ознаками, характерними для окремих **О.г.**, є:

- членство в об'єднанні та відносини членства, що звідти випливають;
- обов'язковість участі членів **О.г.** в його роботі та створенні матеріальної бази об'єднання шляхом внесення членських внесків;
- наявність статуту **О.г.** Як правило, у діяльності **О.г.** відсутні комерційні цілі або мета одержання прибутку. Виняток становить

лише діяльність кооперативних організацій. Крім того, допускається господарська або інша комерційна діяльність **О.г.** для виконання їх статутних завдань та цілей.

Взаємовідносини держави та **О.г.** мають виключно правовий характер. Це проявляється в законодавчому закріпленні правового статусу **О.г.** низкою нормативно-правових актів. Основними серед них є Закон України “Про об’єднання громадян”, а також закони України “Про свободу совісті та релігійні організації”, “Про профспілки”.

Політична партія – це **О.г.**-прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають на меті участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі. Громадські організації та рухи – добровільні масові **О.г.**, що виникають унаслідок їхнього вільного волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань.

Громадська організація – це **О.г.** для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів.

Найбільш поширеними різновидами громадських організацій у сучасному світі є: профспілки; організації інвалідів; ветеранські, жіночі, молодіжні, дитячі організації; наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні та інші добровільні товариства; творчі спілки; різноманітні земляцтва; фонди, асоціації, товариства тощо. Характерною ознакою громадських організацій є документальне оформлення мети й завдань і організаційно-структурне забезпечення.

Виділяють дві основні групи *функцій громадських організацій*:

– функції, які вони виконують стосовно забезпечення захисту інтересів своїх членів (основні – захисна, допоміжна функція);

– функції, які громадські організації виконують стосовно системи влади в державі, розвитку суспільства в цілому (основні – операційна і творча функції).

Держава безпосередньо не втручається в діяльність громадських організацій, а лише регулює її відповідно до чинного законодавства. Громадські організації не наділені владними повноваженнями, вони не ставлять за мету оволодіння державною владою.

За своєю природою і характером діяльності громадські організації не є політичними організаціями. Однак сама по собі їх діяльність почасти набуває політичного характеру, оскільки вони, по-перше, об’єднують людей, які входять до спектра політичних сил (патріотичні сили, національно зорієнтовані групи, прихильники реформування суспільства та ін.), і по-друге, вони є потенційною базою для виникнення на їх основі нових політичних партій.

Громадські організації, їх спілки відповідно до своїх статутів можуть засновувати або вступати в міжнародні громадські неурядові організації, утворювати міжнародні спілки **О.г.**, підтримувати прямі міжнародні контакти і зв’язки, укладати відповідні угоди, а також брати участь у здійсненні заходів, що не суперечать міжнародним зобов’язанням України.

Групи інтересів – це добровільне **О.г.**, що формується з метою вираження та відстоювання своїх політично значущих інтересів у відносинах з державою або іншими політичними інститутами.

Класифікація груп інтересів здійснюється на підставі різних критеріїв. Найголовніші з них – ступінь організованості, мета і спрямування групової діяльності, способи дій. Ці критерії дають змогу поділяти групи інтересів на захисні, проблемні та інституційні, явні та приховані, жорстко організовані й розмиті, легальні і нелегальні тощо.

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також **О.г.**, що складаються із зазначених релігійних організацій. Релігійні об’єднання представлені своїми центрами (управліннями).

Професійна спілка (профспілка) – добровільна неприбуткова громадська організація, що об’єднує громадян, пов’язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання).

Фонди – це найпоширеніший вид **О.г.** Вони подібні до рухів, але мають більш конкретні цілі й завдання. Напрями їх діяльності різноманітні. Вони охоплюють різноманітні сфери життєдіяльності республіки.

Асоціації – це **О.г.** або членів трудових колективів одного роду діяльності.

Літ.: Конституція України від 28 черв. 1996. – К. : [б. в.], 1996; Закон України про об’єднання

громадян (із змінами та доповненнями). – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Закон України про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності (із змінами та доповненнями) . – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Закон України про свободу совісті та релігійні організації. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Нартов В. В.* Основи правознавства / В. В. Нартов. – Х. : Веста, 2009; *Перегудов С. П.* Группы интересов и российское государство / С. П. Перегудов. – М. : УРСС, 1999.

Коник С.М., Бобровникова А.О.

ОБОРОНА УКРАЇНИ – система політичних, економічних, соціальних, військових, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту.

Похідною від оборони є “обороноздатність держави”, яку законодавство визначає як її спроможність до захисту в разі збройної агресії або збройного конфлікту. Обороноздатність складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю військового, економічного, соціального, морально-політичного та інших потенціалів у сфері оборони, а також належних умов для їх реалізації. Збройна агресія трактується законодавством як застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України. До збройної агресії належить будь-яка з наступних дій: вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України; блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України збройними силами іншої держави або групи держав; напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України; засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України; дії іншої держави (держав), яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження третьої держави, використовувалася цією третьою державою (державами) для вчинення означених вище дій; застосування підрозділів збройних сил іншої держави або групи держав, які перебувають на території України відповідно до укладених з Україною міжнародних договорів, про-

ти третьої держави або групи держав, інше порушення умов, передбачених такими договорами, або продовження перебування цих підрозділів на території України після припинення дії зазначених договорів.

Конституція України визначає, що “оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладаються на Збройні Сили України”. Організація **О.У.** включає: визначення основ оборони, підготовку держави до оборони, а також відсіч збройній агресії.

Верховна Рада України в межах повноважень, визначених Конституцією України, здійснює законодавче регулювання питань сфери оборони. Зокрема, парламент: призначає за поданням Президента України міністра оборони України; затверджує загальну структуру, чисельність, визначає функції Збройних Сил (ЗС) України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань; схвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів ЗС України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України; затверджує протягом двох днів з моменту звернення Президента України укази про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію.

Президент України в межах повноважень, визначених Конституцією України, видає розпорядження, директиви і накази з питань оборони. Відповідно до ст. 106 Конституції України, глава держави: є Верховним Головнокомандувачем ЗС України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування ЗС України, інших військових формувань; очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до парламенту подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання ЗС та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; присвоює вищі військові звання.

Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань на-

ціональної безпеки і оборони України. Рада координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. До складу цього органу за посадою входить міністр оборони України. Як свідчить досвід, до складу Ради може бути введений начальник Генерального штабу ЗС України.

Для забезпечення стратегічного керівництва ЗС України, іншими військовими формуваннями в особливий період може створюватися Ставка Верховного Головнокомандувача як вищий колегіальний орган воєнного керівництва обороною держави у цей період. До повноважень Кабінету Міністрів України віднесено: виконання Конституції і законів України, актів Президента України у сфері оборони держави; визначення потреб в оборонних витратах, забезпечення виконання Державного бюджету України щодо фінансування заходів у сфері оборони у визначених обсягах; організацію розроблення та виконання державних програм розвитку ЗС України, інших військових формувань та розвитку озброєння і військової техніки, інших програм (планів) з питань оборони; здійснення передбачених законодавством заходів щодо формування, розміщення, фінансування та виконання державного оборонного замовлення на поставку (закупівлю) продукції, виконання робіт, надання послуг для потреб ЗС, інших військових формувань; встановлення порядку надання ЗС та інших військовим формуванням у користування державного майна. Це ж стосується надання земельних (водних) ділянок, інших природних та енергетичних ресурсів, фондів, майна і послуг, використання повітряного і водного простору, морських і річкових портів, аеродромів (посадочних майданчиків), засобів зв'язку і радіочастотного ресурсу, комунікацій, інших об'єктів інфраструктури держави, навігаційної, топогеодезичної, метеорологічної, гідрографічної та іншої інформації, ведення геодезичних і картографічних робіт, необхідних для належного виконання покладених на ці органи функцій і завдань; здійснення загальнодержавних заходів щодо забезпечення захисту об'єктів національної економіки та державного управління у воєнний час; забезпечення комплектування особовим складом ЗС та інших військових формувань, здійснення заходів, пов'язаних з підготовкою та проведенням

призову громадян України на строкову військову службу; вирішення питань щодо врегулювання діяльності місцевих органів військового управління (військових комісаріатів), допризовної та призовної підготовки (у тому числі підготовки призовників з військово-технічних спеціальностей), ведення військового обліку військовозобов'язаних і призовників, виконання військово-транспортного обов'язку; здійснення заходів з мобілізаційної підготовки та мобілізації, створення державного матеріального резерву, резервного фонду грошових коштів, інших резервів для забезпечення потреб оборони держави; організації підготовки населення і території держави до оборони; встановлення відповідно до закону порядку і термінів відшкодування вартості об'єктів права приватної власності, що згідно із законом відчужувалися у зв'язку із здійсненням заходів правового режиму воєнного стану; утворення, реорганізації, ліквідації науково-дослідних установ ЗС України та інших військових формувань, військових навчальних закладів та військових кафедр (відділень, факультетів) інших державних вищих навчальних закладів; забезпечення реалізації права на соціально-економічний захист військовослужбовців та осіб, звільнених у запас або відставку, членів їх сімей, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули (померли), пропали безвісти, стали інвалідами під час проходження військової служби або потрапили в полон у ході бойових дій (війни) чи під час участі в міжнародних миротворчих операціях; здійснення у визначених законом випадках регулювання господарської діяльності у ЗС та інших військових формуваннях; встановлення відповідно до закону порядку реалізації та утилізації озброєння, військової техніки, іншого майна ЗС та інших військових формувань; забезпечення здійснення передбачених законодавством заходів щодо цивільної оборони України, надання військової допомоги іншим державам, направлення підрозділів ЗС України до інших держав, допуску та умов перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України та участі України в міжнародних миротворчих операціях; координації і контролю виконання законів у сфері оборони, здійснення відповідно до законодавства інших заходів щодо забезпечення обороноздатності України.

Окремі функції та завдання у сфері **О.У.** мають Міністерство оборони України, Генеральний штаб ЗС України, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації, громадяни України.

Літ.: Конституція України. – К. : Наук. думка, 2010; Закон України про оборону України (з наступними змінами). – Режим доступу : www.rada.gov.ua

Смолянюк В. Ф.

ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС (ОПК) – об'єднання виробників військової продукції, представників збройних сил та частини адміністративного апарату держави, яке утворюється з метою координації зусиль у сфері науково-технічного та матеріально-технічного забезпечення потреб національної оборони та постачання озброєння і військової техніки іноземним державам у межах військово-технічної співпраці.

Визначення належить Д.Ейзенхауеру, **ОПК** сформувався в ході Другої світової війни і набув розвитку в період “холодної війни”. Масштаби **ОПК** і ступінь його впливу на зовнішню і внутрішню політику – це вираження мілітаризації певної країни. Об'єднує великі державні й приватні підприємства (концерни, консорціуми, трести і т. ін.) з іншими виробниками військової продукції, науково-дослідними і випробувальними організаціями (інститутами, університетами, лабораторіями, полігонами), установами збройних сил і органами державного управління, які замовляють військову продукцію. Діяльність **ОПК** може справляти негативний вплив на можливості цивільного машинобудування, поглинаючи велику частину матеріальних, енергетичних і людських ресурсів держави на виробництво озброєння і військової техніки. Водночас **ОПК** справляє величезний вплив на науково-технічний прогрес держави в цілому, будучи своєрідним його каталізатором.

ОПК значно розвинений у США, Росії, Франції і в ряді інших розвинених країн. На сьогодні більшість держав проводять політику диверсифікації і демілітаризації **ОПК**.

Основними галузями ОПК є:

1. Державні установи та організації-замовники. Це можуть бути як представники Міністерства оборони, так і інших силових

відомств та органів влади. Від даних установ залежать ухвалення рішень про загальне переозброєння або створення окремих нових зразків озброєння та військової техніки, постановка технічного завдання, проведення конкурсу серед підрядників і затвердження готових проектів. У різних країнах кількість установ, повноважних робити держзамовлення на розробку і виробництво тих чи інших озброєнь, різна, так, у Радянському Союзі цими питаннями займалися Головне автобронетанкове управління і Головне ракетно-артилерійське управління. У Сполучених Штатах кожен з п'яти видів збройних сил, а також об'єднані командування і ряд інших силових структур можуть самостійно здійснювати державні замовлення на розробку того чи іншого зразка, проте їх повноваження відносно замовлення виробництва затвердженої моделі обмежені до узгодження у відповідних комітетах конгресу.

2. Науково-дослідні і дослідно-конструкторські організації. Це спеціалізовані науково-дослідні інститути й конструкторські бюро, досить часто закритого типу, що займаються проектуванням і створенням експериментальних моделей. У США та інших країнах з ринковою економікою проектуванням і створенням нових зразків озброєння та військової техніки можуть займатися і приватні підприємства, проте вони зобов'язані організувати режим таємності при здійсненні розробок, щоб не допустити розголошення державної таємниці.

3. Оборонне виробництво. Заводи, фабрики, верфі, що займаються виготовленням стрілецької зброї і боеприпасів, збіркою одиниць бойової техніки, літальних апаратів, спорудженням і спуском на воду військових судів, виробництвом ядерної зброї тощо.

4. Структурні підрозділи збройних сил, які займаються проведенням військових випробувань (що проводяться після випуску обмеженої партії конкретного зразка озброєнь), а також постановкою на озброєння нових і зняття з озброєння застарілих зразків, організацією складського зберігання.

5. Міжнародна торгівля і постачання зброї за кордон (напр., дружнім режимам і рухам опору). Ведеться уповноваженими на те державними підприємствами (у Росії – “Рособоронекспорт”, в Україні – “Укрспецекспорт”).

6. В окремих країнах, переважно з ринковою економікою, напр. в США, існують та-

кож специфічні галузі **ОПК**, такі як військово-промислове лобі, тобто об'єднання промисловців і підприємців, котрі проводять узгоджену політику підтримки військових кампаній держави з метою здобуття нових замовлень.

Радянський досвід стратегічного планування ОПК. Тривалий час **ОПК СРСР** розвивався як великий міжгалузевий комплекс окремо від народного господарства. “Дев’ятка” оборонних міністерств включала не лише технологічно, а й організаційно розвиток підприємств, об'єднань, НДІ і КБ.

У радянський період **ОПК** включав:

– промисловий сектор – близько 2000 підприємств;

– науково-технологічний сектор – 960 оборонних НДІ і КБ;

– науково-освітній сектор – у різних ВНЗ над оборонно-технічними проблемами працювали близько 40 тис. спеціалістів, у тому числі близько 8 тис. докторів наук;

– науково-інформаційний сектор – галузеві інститути управління і наукової інформації по відповідних дев’яти оборонних міністерствах, міжгалузеві інститути, які координували розробки підприємств різних галузей з метою подолання відомчої розпорошеності й прискорення циклу наукових досліджень та дослідницько-конструкторських робіт, управління Міністерства оборони, які відповідали за придбання озброєнь на конкурсній основі;

– координуючий сектор – міжвідомча комісія Ради міністрів СРСР і відділи ЦК КПРС, Воєнно-промислова комісія при Раді міністрів СРСР, яка здійснювала стратегічне планування і програмування розвитку **ОПК**.

ОПК України 1990-х рр. Українська держава успадкувала від Радянського Союзу гіпертрофовану з військового погляду економіку. За критичного рівня витрат на оборону не більше 6% від ВВП для мирного часу, Україна витрачала у 1990 р. 27%. На момент розпаду СРСР до **ОПК** України входило близько 3600 підприємств. Виробництвом виключно продукції оборонного призначення були зайняті 700 підприємств, виробничих і науково-виробничих об'єднань із загальною чисельністю працівників близько 1,5 млн осіб. Водночас, незважаючи на те, що Україна несла на собі такий тягар, як 40% союзної потужності **ОПК**, у більшості видів оборонної продукції, до виробництва

якої була залучена Україна, на час проголошення її незалежності не було закінченого виробничого циклу.

Після здобуття Україною незалежності перед державою постало завдання реструктуризації економіки та її складової – **ОПК**, тому що успадкований від колишнього СРСР науково-технічний і виробничий потенціал оборонної промисловості вже не відповідав вимогам часу: оборонні потужності стали надлишковими, а їх структура – незбалансованою. Збереження такого потенціалу було економічно недоцільним.

Система стратегічного планування і управління ОПК України. Контури відродження стратегічного підходу до управління **ОПК** України починають проглядатися протягом 1999-2000 рр., коли було ухвалено низку рішень принципового характеру. 3 березня 1999 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України “Про державне оборонне замовлення”. Цей Закон визначив загальні правові та економічні засади формування, розміщення, фінансування і виконання державного оборонного замовлення та почав регулювати відносини у цій сфері. Наприкінці 2000 р. на розгляд та подальше затвердження до Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ) було подано проект “Державної програми розвитку озброєнь та військової техніки на період до 2010 року”. В Україні відповідно до Закону “Про внесення змін до Закону України “Про оборону України” (2000) підготовка держави до оборони в мирний час включає розвиток **ОПК**, створення сприятливих умов для мобілізаційного розгортання галузей національної економіки з метою виробництва озброєння, військової техніки і майна в необхідних обсягах.

Указом Президента України від 14 липня 2000 р. утворено Державну комісію з питань **ОПК** України як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом. Її основні завдання:

– розробка і реалізація державної політики у сфері функціонування та розвитку **ОПК**, відповідних воєнно-промислових та військово-технічних державних програм;

– спрямування і координація діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері реалізації оборонно-промислової політики;

– підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавчого врегулювання в оборонно-

промисловій сфері та щодо формування Державного бюджету України з питань фінансування оборонно-промислової сфери, забезпечення виконання державного оборонного замовлення, здійснення заходів з мобілізаційної підготовки держави;

– контроль за цільовим та ефективним використанням бюджетних та інших коштів, що виділяються для забезпечення функціонування й розвитку **ОПК**, виконання державного оборонного замовлення і здійснення заходів з мобілізаційної підготовки держави;

– здійснення відповідно до законодавства інших контрольно-наглядових, а також регуляторних функцій, покладених на Державну комісію з питань **ОПК**; розвиток міжнародного військово-промислового і військово-технічного співробітництва, підготовка та укладення міжнародних угод з цих питань. Крім цієї Комісії, у складі Кабінету Міністрів України діє Комітет з питань оборони, **ОПК** та правоохоронної діяльності, утворений урядом 12 листопада 2001 р.

Постановою Кабінету Міністрів України № 423 від 31 березня 2004 р. було ухвалено “Державну програму реформування і розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2010 року”. Робота відповідно до цієї Програми здійснювалася в трьох площинах: державні оборонні замовлення, виготовлення продукції в рамках військово-технічного співробітництва з третіми країнами та випуск продукції подвійного і цивільного призначення. Основною метою реалізації Програми була структурна перебудова **ОПК** відповідно до завдань реформування Збройних Сил України створення умов для збільшення обсягів виробництва, його науково-технічного та інноваційного розвитку, інтеграційних процесів щодо набуття Україною членства в ЄС, розвитку економічних відносин у межах СНД.

Літ.: Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика / Ю. В. Богданович, М. В. Єжеев, І. Ю. Свіда. – Львів : ЛІСВ, 2008; Бодрук О. С. Структури військової безпеки: національний та міжнародний аспекти / О. С. Бодрук. – К. : НІПМБ, 2001; Смоляннюк В. Ф. Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років) / В. Ф. Смоляннюк. – К. ; Ірпінь : ВТОР “Перун”, 2000.

Шевченко М.М.

ОБОРОНОЗДАТНІСТЬ ДЕРЖАВИ – здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. **О.д.** складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації.

Офіційне трактування цього терміна було сформульоване ще 6 грудня 1991 р. у Законі України “Про оборону України”, яке збереглося й досі. Певною мірою це трактування несе інерцію радянських підходів і майже ідентичне до даного ще 1978 р. у Радянській військовій енциклопедії – найбільш повному й авторитетному в СРСР енциклопедичному виданні з воєнної проблематики.

Це тлумачення за змістом було споріднене з визначенням військової могутності в класичній моделі її структуризації, що призвело до синонімічності в науковому і повсякденному вжитку.

Військова могутність має розглядатись як один з ключових елементів **О.д.**, але не єдиний. Здатність країни до оборони визначається низкою додаткових складових: якістю зовнішньої політики, наявністю ворогів і союзників, співвідношенням сил військово-політичних угруповань, що протистоять одне одному тощо.

Крім цього, слід зазначити, що рівень **О.д.** в конкретний період визначається співвідношенням величини її потенціалів (оборонного, зовнішньополітичного та ін.) до відповідних потенціалів, які може актуалізувати конкретний суб’єкт воєнної небезпеки (збройне угруповання іншої держави, держава або група держав) для здійснення агресії. Для розрахунків необхідного рівня **О.д.** слід визначити допустимі рівні збитків і втрат для держави, а також проводити ефективний моніторинг характеру, спрямованості та масштабів зовнішньої воєнної небезпеки та зовнішньої воєнної загрози. Реальні та потенційні загрози для України, які за певних умов та обставин можуть призвести до воєнного конфлікту і до реагування на які має бути готова наша держава, визначені в Законі України “Про основи національної безпеки України”, Воєнній доктрині України. Саме їх урахування дає можливість визначити рівень **О.д.**

На **О.д.** впливають характер її військової політики, рівень розвитку й підготовки зброй-

них сил, стан інфраструктури території держави (ймовірні театри воєнних дій), сил і засобів цивільної оборони, ефективність заходів щодо забезпечення живучості економіки. Велике значення мають також мобілізаційні можливості, склад і бойові можливості військових формувань, кількість і якість озброєнь, морально-духовний стан громадян.

У XXI ст. рівень **О.д.** взаємопов'язується зі здатністю воєнно-політичного керівництва держави запобігти збройному нападу за рахунок використання усіх чинників, включаючи загрозу відплати, а у разі розв'язання війни – здатністю відбити агресію, захистити населення, територію, економіку й відстояти суверенітет держави.

До основних заходів щодо забезпечення **О.д.** належать: прогнозування воєнно-політичної ситуації й оцінка воєнних загроз; розробка воєнної політики, концепції воєнного (оборонного) будівництва й розвитку збройних сил, воєнної доктрини; раціональне будівництво й розвиток збройних сил, організація їхньої всебічної підготовки й підтримки у стані необхідної готовності; завчасне планування застосування збройних сил з урахуванням різних варіантів (сценаріїв) початку й ведення війни; розвиток військової науки й прискорене впровадження її досягнень; управління розвитком матеріального оснащення збройних сил, насамперед зброєю й військовою технікою, створення для цього необхідної науково-технічної й технологічної бази; мобілізаційна підготовка органів державної влади й управління, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, території й населення країни; створення запасів матеріальних цінностей у державних і мобілізаційних резервах; планування та вжиття заходів цивільної й територіальної оборони; правове регулювання оборонної галузі.

Підтримка **О.д.** на належному рівні – одна з найважливіших функцій держави, що організує цілісну систему спеціальних політичних, економічних, військових, соціальних, правових та інших заходів. Правовою основою для їх проведення у мирний час і здійснення захисту держави у воєнний час виступають міжнародне право, а також комплекс внутрішньодержавних документів: конституція, чинне законодавство, воєнна доктрина.

Для реалізації свого права на обороноздатність держава створює відповідні орга-

ни (насамперед міністерство оборони) і утримує необхідні збройні сили, призначені для стримування потенційних агресорів загрозою нанесення невідвратної відплати, а у разі розв'язання війни – для ведення повномасштабних воєнних дій. Одночасно організуються: міжнародне співробітництво з метою колективної безпеки й спільної оборони; контроль за дотриманням діючих міжнародних угод; ведення всіх видів розвідки для своєчасного розкриття підготовки агресора до нападу, виключення його раптовості, а також запобігання відставання в стані технічної оснащеності своїх збройних сил від військових формувань потенційних супротивників; забезпечення належного збереження державної й військової таємниці для раціонального використання передових військових технологій і технологій подвійного призначення в цивільній сфері економіки країни; координація діяльності органів державної влади й управління, а також органів місцевого самоврядування у сфері оборони; здійснення демократичного цивільного контролю за видатками на оборону й діяльністю всіх силових міністерств в обсязі, передбаченому законом.

Громадяни держави беруть участь у забезпеченні обороноздатності своєї держави на основі чинного законодавства. В Україні органи державної влади й органи місцевого самоврядування, відомства, підприємства, установи й організації беруть участь у забезпеченні обороноздатності на основі Конституції, відповідних законів, інших нормативно-правових актів.

Літ.: Конституція України і Закон України про оборону України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. Ю. Свіда. – Львів : ЛІСВ, 2008; Демидов Е. А. Системно-концептуальные основы деятельности в военно-технической области / Е. А. Демидов, А. Ф. Величко, И. В. Волощук. – К. : ТОВ “Технологічний парк”, 2004; Демчук П. О. Соціально-політичні проблеми державного і воєнного управління : навч. посіб. / П. О. Демчук. – К. : НАОУ, 2002; Ситник Г. П. Олуйко Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во “Кондор”, 2007; Смолянюк В. Ф. Військова могутність України:

Теоретико-методологічні засади формування та розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років) : монографія / В. Ф. Смолянюк. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2000.

Мандрагеля В.А.

ОРГАНИ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ – суб’єкти системи забезпечення національної безпеки, управлінська діяльність яких охоплює всі сфери життєдіяльності збройних сил та інших утворених відповідно до чинного законодавства військових формувань і проявляється у процесі розробки та реалізації організуючих, регулюючих, координуючих, контролюючих управлінських впливів на об’єкти національної безпеки з метою прогнозування, виявлення, запобігання та нейтралізації загроз війсьній безпеці держави.

Практичні результати діяльності **О.в.у.** справляють значний вплив на ефективність *політики національної безпеки* внаслідок їх стратегічного значення для нейтралізації воєнних небезпек життєво важливим національним інтересам. Як правило, об’єктами, на які спрямовуються управлінські впливи суб’єктів **О.в.у.**, є: конституційний лад, державний суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність, а вибір конкретних методів впливу на вказані об’єкти управління зумовлюється необхідністю своєчасного та адекватного реагування на характер і масштаби небезпек воєнного характеру.

Зміст функцій та завдань **О.в.у.** залежить від форми державного устрою, політичного режиму та характеру і цілей воєнної політики держави. Вони також нерозривно пов’язані з іншими завданнями щодо забезпечення національної безпеки. При цьому головною метою повсякденної діяльності **О.в.у.** є підготовка і підтримка на належному рівні бойової та мобілізаційної готовності спеціально створюваних сил і засобів сектору безпеки (передусім збройних сил та інших військових формувань), що має гарантувати необхідний рівень захищеності життєво важливих національних інтересів від воєнних небезпек, а також нейтралізацію воєнної загрози, послаблення ролі держави як суб’єкта міжнародних відносин та її спроможності реалізувати національні інтереси на міжнародній арені. Функції та завдання **О.в.у.** знаходять правове закріплення в законах, концепціях, воєнних доктринах, стратегіях,

військових статутах, а також у наказах, директивах та розпорядженнях військового командування. Вони спрямовані передусім на підготовку обґрунтованих пропозицій щодо оборонного планування, стратегічне планування застосування збройних сил та інших утворених відповідно до чинного законодавства військових формувань, оперативну, мобілізаційну та бойову підготовку командування, штабів, підпорядкованих їм сил (військ), їх всебічне забезпечення. Належне виконання вказаних функцій та завдань **О.в.у.** має забезпечити ефективне та результативне застосування військ (сил) за їх штатним призначенням для стримування зростання або зниження рівня воєнної загрози, відбиття можливої воєнної агресії та сприяння створенню передумов для уникнення застосування збройної сили у внутрішньополітичних конфліктах.

При цьому ключовим завданням **О.в.у.** є також створення та вдосконалення організаційно-правових та управлінських механізмів для забезпечення досягнення та уточнення визначених Воєнною доктриною та Стратегією воєнної безпеки *воєнно-політичних цілей*. Виконання цього завдання, зокрема, передбачає прогнозування тенденцій розвитку воєнно-політичної обстановки, моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що породжують воєнні небезпеки, оцінку характеру можливих воєнних конфліктів, причин їх виникнення, форм і засобів воєнних дій та засобів збройної боротьби і на цій основі підготовку пропозицій вищому політичному керівництву щодо доктринальних цілей воєнної політики держави, удосконалення нормативно-правової бази, необхідної для ефективного функціонування збройних сил та інших військових формувань, удосконалення їх організаційної структури, кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення. При цьому політичні, економічні, ідеологічні та інші виміри різноманітних сторін життєдіяльності суспільства, держави та міжнародної спільноти мають знаходити своє адекватне відображення у пропозиціях та практичній діяльності **О.в.у.**

Суб’єктами, які виконують функції **О.в.у.** в Україні, є: Президент України (Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України), Генеральний штаб Збройних Сил України, командування видів Збройних Сил України,

оперативні командування, командування військових об'єднань, з'єднань, військових частин, інші штаби, командування, управління у Збройних Силах України та інших утворених відповідно до законів України військових формуваннях. Головний орган військового управління – Генеральний штаб Збройних Сил України, який в особливий період є робочим органом Ставки Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України.

ВРУ, КМУ, Міністерство оборони України, центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, інші державні органи та органи управління, у функціях і завданнях яких українським законодавством передбачена відповідальність за вирішення питань національної безпеки шляхом виконання політичних та адміністративних функцій державного управління національною безпекою, сприяють ефективному виконанню функцій та завдань **О.в.у.**

Надання діяльності **О.в.у.** наукового характеру передбачає комплексне використання результатів досліджень інших галузей науки (філософії, політології, права, соціології, технічних та військових наук, економіки та інших), а також подальший розвиток наукових досліджень з актуальних проблем *будівництва збройних сил*. Зокрема, актуальними є дослідження, які стосуються вдосконалення методології прогнозування, оборонного та стратегічного планування, методичних підходів щодо обґрунтування раціональної структури збройних сил, оптимізації процедур прийняття управлінських рішень, які стосуються проблем забезпечення обороноздатності та оборони держави.

Літ.: Конституція України // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; Закон України про основи національної безпеки // Відом. Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351 (зі змінами); Закон України про організацію оборонного планування // Відом. Верховної Ради України. – 2005. – № 4. – Ст. 97; Военный энциклопедический словарь / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М. : Воениздат, 1983; *Міжнародна і національна безпека* : корот. слов. термінів / уклад. : Г. П. Ситник (кер. творч. кол.), В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004; *Абдурахманов М. И.* Геополитика, международная и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Баришпо-

лец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Ситник Г.П.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА (англ. organizational structure) – внутрішньосистемний порядок, форма організаційних відносин та елементів. **О.с.** створюється суб'єктом управління для оптимізації зв'язків і відносин. **О.с.** завжди формальна і закріплена правовими нормами, в яких відображаються всі її основні характеристики й елементи, а саме: поділ (спеціалізація) праці за посадами; групування посад за підрозділами (відділ, бюро); склад посад і підрозділів; компетенція та ієрархія посад; порядок зв'язків між посадами, підрозділами. Створюється **О.с.** завжди свідомо, виходячи з цілей і функцій системи, умов діяльності органу влади. Вона використовується як засіб приведення системи у відповідність з цілями й умовами діяльності державного управління. Однак слід розрізнити відмінність понять структури апарату (суб'єктів) управління і структури управління (системи управління). Необхідність розмежування цих понять впливає з нетотожності самих явищ, що структуруються. Поняття структури управління звичайно застосовується як до керуючої, так і до керованої підсистем (тобто до суб'єктів і об'єктів управління). Перше поняття вужче за обсягом, оскільки охоплює побудову лише керуючих суб'єктів, яка об'єднує багато конкретних, локальних організаційних структур, або структурних форм. Незважаючи на це, часто поширеним терміном “організаційні структури управління” позначаються саме структури управлінського апарату. Тому для більшої чіткості їх відображення доцільно використовувати поняття “управлінські (або керуючі) структури”. Необхідно, щоб це поняття мало єдиний зміст стосовно: самостійних органів управління; структурних підрозділів органів, які складаються з окремих посад – універсальних первинних одиниць апарату; сукупностей (підсистем) органів (системи міністерств чи держкомітетів). Усі перелічені суб'єкти управління здійснюють конкретні управлінські функції відповідно до суспільного поділу праці в апараті. Збірне визначення цих суб'єктів можливе за

допомогою терміна “структурні одиниці” управлінського апарату. Серед них базовою (на відміну від первинної посади) структурною одиницею є органи управління як елементи системи. Належність органів до певного структурного рівня позначається терміном “організаційно-правовий рівень” апарату. Органи управління можуть також розподілятися залежно: від характеру компетенції або змісту функцій – на органи загальної, галузевої і функціональної, міжгалузевої компетенції; від сфери дії – на органи управління економікою (народним господарством), соціально-культурним розвитком в адміністративно-політичній сфері; від методів прийняття рішень – на колегіальні та єдиноначальні і т. ін.

Отже, управлінські структури складаються із структурних одиниць апарату. Другий їх аспект має охоплювати, як впливає з наведеного вище загальнопоширеного тлумачення поняття “організація системи”, взаємовідносини керуючих суб’єктів. На практиці складність **О.с.** апарату оцінюється переважно не за кількістю його складових частин, а за множинністю їх фактичних взаємозв’язків. Саме тому “стосунковий”, так би мовити, аспект вважається ще одним атрибутом змісту поняття **О.с.** Реально існуючі між структурними одиницями відносини характеризують не стільки власне організацію системи (яка покликана відображати та фіксувати структурну побудову апарату), скільки є результатом втілення структури у самому функціонуванні апарату, тобто ці відносини більше стосуються характеристики його фактичної діяльності. Тому, визначаючи “стосунковий” аспект управлінських структур, принципово важливо уникнути підміни його ознаками якісно іншої – функціональної – характеристики апарату управління.

Для цього слід виходити з того, що, визначаючи **О.с.**, необхідно розглядати не просто взаємозв’язки, взаємодії елементів, а саме спосіб цих взаємозв’язків і взаємодій. Стосовно апарату управління специфічний спосіб взаємозв’язків, взаємодій структурних одиниць виражається в нормативно встановлених моделях (або схемах) взаємовідносин цих одиниць. Саме нормативні моделі взаємовідносин (стосунків), а не взаємовідносини як такі становлять атрибутивну ознаку управлінських структур, що підлягають

офіційній регламентації у відповідних правових актах.

Отже, у структурах фіксується взаємне розташування органів, міра та характер участі кожного з них у суспільному поділі управлінської праці, завдяки чому забезпечується належна впорядкованість фактичної взаємодії структурних одиниць апарату. З огляду на це доцільно розуміти структуру апарату управління як фіксований поділ праці (функцій і повноважень) між його ланками, хоча, як тепер зрозуміло, і це не є вичерпним визначенням. Практична ж реалізація зазначених нормативних моделей здійснюється через численні відносини його структурних одиниць як між собою, так і з об’єктами зовнішнього суспільного середовища. Сукупність таких відносин узагальнюється поняттям державно-управлінських відносин.

Літ.: *Державне управління в Україні: централізація і децентралізація* : монографія / кол. авт. : В. Б. Авер’янов, І. А. Грицяк, С. Д. Дубенко та ін. ; відп. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 1997; *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; *Державне управління в Україні: організаційно-правові засади* : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; *Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку* : навч. посіб. / кол. авт. : Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, Н. Г. Плахотнюк та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Івано-Франківськ : ЗАТ “Нічлава”, 2003; *Крупчан О. Д.* Організація виконавчої влади : монографія / О. Д. Крупчан. – К. : Вид-во УАДУ, 2001; *Державне управління* : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003.

Кокіч О.П.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ (англ. organizational environment) – сукупність внутрішніх та зовнішніх ситуаційних факторів діяльності органів публічного управління. До групи внутрішніх відносять організаційно-функціональну структуру, технології діяльності, корпоративну культуру, матеріальне середовище та засоби праці. Зовнішнє **О.с.** містить елементи, які розміщені за межами організації, але суттєво впливають на неї. Воно поділяється на загальне середовище та середовище завдань.

До першого відносять елементи політико-правового, соціально-культурного, демографічного, екологічного впливу, до другого – цілі діяльності, ресурси, потреби та запити споживачів публічних послуг.

Організаційно-функціональна структура органу публічного управління визначається межами встановленої компетенції у здійсненні функцій державного управління в економічній, соціально-культурній, адміністративно-політичній сферах суспільного життя. Формування організаційної структури потребує дотримання таких правил: кожен елемент системи має спеціалізуватися на виконанні однієї функції або групи однорідних чи тісно взаємопов'язаних функцій (підфункцій). Поряд зі спеціалізацією слід забезпечити узгодженість діяльності для вирішення загальних завдань. Формування організаційної структури потребує з'ясування потреб у штатній чисельності працівників, встановлення номенклатури посад (керівників, фахівців, технічного персоналу), а також організаційних взаємозв'язків між співробітниками, що закріплюють горизонтальні відносини і підвищення взаємодії в системі управління. Формування організаційних зв'язків приводить до наявності різних рівнів організації в системі управління і створення в ній адекватної системи інформаційних зв'язків і відносин, закріплених і регульованих адміністративно-правовими нормами.

Основою технологій діяльності органів публічного управління слугує документообіг як матеріальне відображення процесів управлінської діяльності. Документообіг охоплює контроль за документом починаючи з моменту його надходження, централізацію контрольних функцій; єдині норми документообігу.

Організаційну культуру можна визначити як іманентну організації свідомість, що має витоки в усталеній поведінці її членів та керує формальними і неформальними моделями організаційної поведінки. До найважливіших функцій організаційної культури відносять: інтеграцію організації, адаптацію організації до зовнішнього середовища, інформаційний обмін, підтримку мотивації і лояльності.

Головним фактором зовнішнього середовища є запити громадян щодо якісного надання управлінських послуг органами публічної

влади. Для створення відповідних послуг, що потрібні клієнтам, організація повинна мати відповідну структуру та функціонувати належним чином (мати відповідну систему цілей для внутрішніх процесів). Належне функціонування організації забезпечується персоналом з відповідними вміннями та навичками (система цілей навчання та розвитку персоналу). Виконання функцій щодо задоволення запитів споживачів для організації називають мікромаркетингом.

Літ.: *Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку* : навч. посіб. / кол. авт. : Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, Н. Г. Плахотнюк та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Івано-Франківськ : ЗАТ “Нічлава”, 2003; *Нижник Н. Р.* Державне управління в Україні: наукові, правові, кадрові та організаційні засади : навч. посіб. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник, В. М. Олуйка ; кол. авт. : В. Т. Білоус, С. Д. Дубенко, М. Я. Задорожна та ін. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2002; *Мельник А. Ф.* Менеджмент державних установ і організацій : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, А. Ю. Васіна, Н. М. Кривокульська ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : ВД “Професіонал”, 2006; *Цуруль О. А.* Менеджмент у державних організаціях : навч.-метод. посіб. для самот. вивч. дисципліни / О. А. Цуруль. – К. : КНЕУ, 2003.

Кокіц О.П.

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК (англ. organizational development) – процес розв'язання проблеми оновлення організації діяльності органів публічного управління в умовах постійної зміни внутрішнього та зовнішнього середовища. **О.р.** є планованим та керованим процесом. Оскільки організації є відкритими системами, які взаємодіють із зовнішнім середовищем, то пристосування (адаптація) організації до його вимог вимагає відповідних цим вимогам змін самої організації. Організаційні зміни – це сукупність змін в організації, які зумовлюють здійснення нововведень та можуть відбуватися у таких напрямках: зміна цілей організації; зміна структури, тобто розподілу повноважень, відповідальності, поділу на відділи, служби, підрозділи, комітети тощо; зміна техніки, технологічних процесів, конструкцій виробів; модифікація (зміна можливостей або поведінки працівників (підготовка до спілкування, переміщення посадових осіб, підвищення кваліфікації, формування груп, оцінювання роботи та ін.); зміна

в управлінні виробничо-господарською діяльністю. Реінжиніринг – це докорінна перебудова усіх аспектів діяльності організації щодо досягнення головних її цілей у витратах, послугах, часі.

Практика показує, що люди, як правило, чинять опір змінам різними шляхами, побоюючись реорганізації, звільнення тощо. Менеджери мають бути готовими до подолання такого опору, пояснювати персоналу доцільність та неминучість цих змін, і чим грандіозніша зміна передбачається, тим завчаснішими мають бути підготовчі дії керівника. Причинами опору персоналу можуть бути: економічні (страх перед безробіттям; скороченням робочого дня і, відповідно, заробітку; зниженням соціального статусу і основної зарплати; підвищенням інтенсивності праці та скороченням прогресивної оплати); особисті (сприйняття критики сучасних методів роботи як особистої образи; страх перед тим, що набуті навички стануть непотрібними і не буде попиту на них; зменшення власної значимості в трудовому процесі; небажання витратити зусилля на переучування; страх перед підвищенням інтенсивності праці та невизначеністю); соціальні (страхи щодо нової соціальної обстановки, яка знизить задоволеність роботою; неприязнь до втручання ззовні в особисті справи або до осіб, що впроваджують новації; невдоволеність мірою особистої участі та незначимістю особистої ролі в запровадженні новації; впевненість, що новації вигідні компанії, а не працівникові чи суспільству). Найбільший опір змінам чинять не лише рядовий персонал, але більшою мірою керівники.

Упроваджуючи інновації, слід керуватися такими принципами: добре пересвідчитись у доцільності запровадження змін; виявити коло осіб, що входять у поле майбутньої інновації; систематизувати можливі реакції осіб на інновацію; запропонувати індивідуальний підхід до переконання учасників; ознайомити причетних до прийняття рішень щодо отриманих висновків та прийняти рішення про порядок запровадження змін. На практиці **О.р.** реалізується у формі проектування та впровадження змін за такими напрямками: організаційна структура і чисельність; функції (бізнес-процеси), якість їх виконання; організаційна культура. За підрозділом, відповідальним за **О.р.**, має

бути закріплена або безпосередня діяльність за цими напрямами, або організація і координація її проведення суміжними структурними підрозділами. В обох випадках особу, що відповідає за **О.р.**, доцільно підпорядковувати безпосередньо керівнику організації.

Літ.: Герберт А. Сайман. Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції : пер. з англ. вид. / А. Сайман Герберт. – К. : Арт ЕК, 2001; Гібсон Дж. Л. Организации: поведение, структура, процессы : пер. с англ. / Дж. Л. Гибсон, Д. М. Иванцевич, Д. Х. Данелли. – М. : ИНФРА-М, 2000; Адизес И. Управление жизненным циклом корпорации / И. Адизес ; пер. с англ. под науч. ред. А. Г. Северяна. – СПб. : Питер, 2007.

Кокіц О.П.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЦІННОСТІ – система загальноприйнятих норм, принципів та правил працівників установи, яка виступає об'єднуючою силою всередині колективу та робить організацію більш стійкою та адаптованою до більшості руйнівних факторів.

Провідну роль в управлінській культурі відіграють **О.ц.**, тобто предмети, явища і процеси, що спрямовані на задоволення потреб членів організації і визнаються такими більшістю членів організації. У державних установах, як і в інших соціальних організаціях, існує досить велика кількість цінностей. У дослідженнях, що стосуються основних цінностей інституту державної служби, ключовими визначаються такі:

– нейтральність – власні переконання працівників органів державної влади не повинні мати значення і це дає можливість працювати з представниками чи прихильниками будь-якої політичної течії;

– професійна честь – її засади сформовані в правових нормах, правилах поведінки державного службовця і повинні включати такі моральні якості, як лояльність, безпристрасність, гордість за виконання справи;

– чесність і невідкупність – державний службовець не може представляти інтереси приватних осіб чи комерційних структур;

– відповідальність – усвідомлення важливості покладених на державну особу функцій та власної ролі у їх виконанні.

Формування та зміцнення відповідних **О.ц.** відбувається в тому випадку, коли створюються економічні, правові та психологічні умови.

У науковій літературі існує значна кількість визначень **О.ц.** Проте серед найбільш поширених можна назвати два підходи.

Прихильники першого з них вважають, що **О.ц.** – це філософські та ідеологічні уявлення, переконання, очікування та норми, які пов'язують організацію в єдине ціле та поділяються її членами (Р.Кілманн, О.Перелигіна, В.Шепель). Таке розуміння дає можливість стверджувати, що згуртовані цінності надають змісту багатьом нашим вчинкам і тому змінювати щось у житті людей можливо лише за умов врахування цього явища. Саме з цієї причини деякі нововведення всередині державних установ не діють ефективно лише тому, що йдуть всупереч традиційним нормам та цінностям.

Прихильники другого підходу (А.Занковський, В.Шейн) визначають **О.ц.** як сукупність норм, правил, звичаїв та традицій, які підтримуються суб'єктом організаційної влади та задають загальні рамки поведінки працівників, які співвідносяться зі стратегією організації.

Літ.: *Белоліпецький В. К.* Етика и культура управления : учеб.-практ. пособ. / В. К. Белоліпецький, Л. Г. Павлова. – М. : ИКЦ “МарТ”; Ростов н/Д, 2004. – 384 с.; *Гаєвський Б. А.* Культура державного управління: Організаційний аспект : монографія / Б. А. Гаєвський, В. А. Ребало. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 144 с.; *Тертичка В. В.* Культура державного управління як основа діяльності місцевого самоврядування / В. В. Тертичка // Вісн. НАДУ. – 2002. – № 2 – 240 с.; *Cheney G.* The Corporate Person (Re) Presents Itself / G. Cheney // *Rhetorical and Critical Approaches to Public Relations* / ed. by E. L. Toth, R. L. Heath. – S. I., 1992. – 170 p.

Падафет Ю.Г.

ОРГАНІЗАЦІЯ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ – ефективний розподіл різних функцій управління між спеціалізованими органами влади, тобто їх функціональна спеціалізація.

Поділ влади – це принцип організації відносин між різними видами (гілками) влади і одночасно організація відносин між найвищими органами державної влади. У рамках теорії державного управління важливо те, що поділ влади має і суто управлінські конотації. З політичної точки зору, значення поділу влади – у недопущенні тиранії, запобіганні узурпації влади. З управлінської точки зору, значення поділу влади полягає в

ефективному розподілі різних функцій між спеціалізованими органами влади, тобто в їх функціональній спеціалізації. Функціональна спеціалізація заснована на специфічних видах управлінської діяльності, або функціях управління. Їх відособлення було пов'язане з орієнтацією на певний вид діяльності (функцію). Традиційно в управлінні як підстава для формування функцій управлінської діяльності розглядаються логічні етапи процесу управління: проектування (збирання і обробка інформації, прогноз, планування), організація (ухвалення загальних рішень, розподіл завдань і ресурсів, оперативне керівництво), оцінка (облік, контроль, коригування, санкціонування). Особливістю функцій управління є те, що вони здійснюються постійно і безперервно в рамках єдиного циклу управлінської діяльності. Класичний управлінський цикл припускає послідовне і обов'язкове виконання всіх функцій.

Два основних принципи класичної концепції поділу влади, що лежать в її основі, зберігають своє значення, – це 1) необхідність розподілу владних ресурсів з метою запобігання їх монополізації і абсолютному пануванню, заснованому на свавіллі (тиранії); 2) необхідність організаційного і функціонального відособлення владних структур з метою більш спеціалізованого, професійного і ефективного управління. Проте реалізація цих принципів у сучасному суспільстві набуває абсолютно інших форм, що серйозно відрізняються від уявлень філософів XVIII ст. Першою важливою характеристикою сучасного поділу влади є організація тісної взаємодії між виконавчою владою і законодавчою. Французький державознавець Ж.-Л.Шабо розрізняє держави, де діяльність представницької і виконавчої влади була заснована на їх поділі (США), і держави, в основі яких лежить співпраця властей (Франція, Великобританія) або поєднання влади (авторитарні режими) як протилежність поділу. Таким чином, саме поняття “поділ влади” релятивізується і зводиться до особливостей деяких національних систем державного управління. Обов'язковою характеристикою багатьох сучасних конституцій, у тому числі української, є також можливість розпуску законодавчого органу і вимушеної відставки уряду. І те, й інше сприяє ефективності управління, зокрема при врегулюванні серйозних криз, але має мало спільного з кла-

сичними уявленнями про взаємозалежність влад.

Друга важлива характеристика – посилення виконавчої влади на шкоду іншим гілкам, перш за все владі законодавчій. Згідно з традиційною концепцією поділу влади, законодавча влада розробляє і приймає закони, виконавча – займається їх реалізацією, судова – контролем і покаранням за порушення. На практиці органи виконавчої влади в більшості сучасних держав розробляють 80-90% законопроектів. Це було пов'язано і з технічною складністю законів (депутати не володіють достатньою компетентністю для розробки всіх деталей), що зростає, і з нездатністю великих колегіальних органів, що сформовані на конкурентній основі і мають змінний склад, самостійно створювати і приймати несуперечливі документи. Крім того, постійно збільшується значення актів виконавчої влади: у більшості сучасних держав існує сфера виняткової компетенції уряду або виконавчої влади в цілому, куди парламент не має права втручатися або не втручається за традицією. Класичний приклад – сфера регламентарної влади уряду у Франції. Інший, набагато більш поширений прояв тієї ж тенденції, – численні ситуації, коли підзаконні акти фактично мають більший вплив на практику державного управління, ніж закони, що їм передують.

Літ.: *Державне управління в Україні* : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Б. Авер'янова. – К. : [б. в.], 1998. – 225 с.; *Старцев Я. Ю.* Курс лекцій. Государственное и муниципальное управление в зарубежных странах / Я. Ю. Старцев. – [Б. г. : б. и.], 2005. – 124 с.

Калюжний В.В.

ОСНОВНІ СКЛАДНИКИ СОЦІУМУ – базові елементи, з яких складається суспільство. Серед **О.с.с.**: а) базові потреби людини, що, проектуючись на соціальну активність, зумовлюють початковий поділ суспільної праці; б) початковий поділ суспільної праці як похідна індивідуальних здібностей людей, що проектується на організацію основних сфер суспільного життя (політичну, економічну, соціальну, духовну), а також на диференціацію відповідних їм соціальних верств; в) архетипи колективного несвідомого, що, проектуючись на основні цінності суспільства, формують систему соціальних норм, стандартів поведінки і способу життя загалом.

У свою чергу, соціум – це велика стійка соціальна спільність, для якої характерні єдність свідомості, цілеспрямованість природних, суспільно-виробничих, духовних та інших умов життєдіяльності, генетичний зв'язок поколінь, стабільність соціальної організації, певна культура спілкування. Вища форма соціуму – суспільство як цілісна система. Будь-який соціум – це певна цілісність, яка самоутворюється і взаємодіє з іншими соціальними спільнотами. Розрізняється соціум міський та сільський. Соціум міський – тип соціальності, що існує як штучно створена урбанізована територіально-поселенська спільність людей. Характеризується масовим знеособленням людських індивідів, анонімністю зв'язків, короткочасовістю, частковістю, поверховістю контактів. Разом з тим у ньому сконцентровані досягнення науки і техніки, технології, культури, в результаті чого члени цього соціуму мають пріоритетні можливості для швидкого їх застосування в організації праці, підприємстві, навчанні, відпочинку, побуті, дозвіллі. Соціум сільський – тип соціальності, що існує як стійка спільнота людей, визначається природними умовами організації її життя, сільським способом поселення та діяльності. Функціонує на основі органічної єдності людини з природою та особливостей тієї чи іншої природно-кліматичної зони. Характеризується безпосередністю контактів селян, пріоритетністю неформальних відносин, генетичною причетністю до загальної долі общини, громади. Українцям була відома саме селянська форма общини, тобто землеробська. Громади не тільки колективно володіли та користувались землею, а й могли продавати її, здавати в оренду, регулювати її експлуатацію, захищати недоторканність. Ліквідація у XVII-XVIII ст. колективної власності на орні землі та більшість інших угідь призвела до послаблення общинних засад, проте це не означало ліквідації самої общини. У XIX – на початку XX ст. ще існував цілий комплекс звичаїв та обрядів, які були пов'язані із залученням дитини до громади або виражали общинне санкціонування тих чи інших дій селян. Значною була роль в індивідуальному самовизначенні людини на теренах України і таких національно-релігійних громадських організацій міщан та селян, як братства (XVI-XVII ст.). У спеціальних

братських домах відбувалися сходи братчиків, обговорювалися спільні справи, чинився суд, робилися внески і пожертви, влаштовувалися колективні обіди тощо.

Функціонування та розвиток сучасного українського соціуму визначаються дією тих самих чинників та механізмів, які визначають поступ людської цивілізації взагалі. Передусім український соціум структурується за універсальними архетипами, які існували і існують майже у всіх культурах. Так, С.Б.Кримський перелічує такі з них: “архетип товарно-грошових відносин, ринку”, “архетип парцели (господарства, заснованого на власній праці родини)”, трійця істини, добра і краси, цінності людської моралі тощо. Як архетипові інваріанти щодо історичного часу він виділяє і політичні структури демократії та деспотії. До останнього часу на теренах України можна було ідентифікувати таку індивідуальність, зусилля якої були спрямовані на створення свого маленького власного світу, на ізоляцію в ньому і забезпечення себе від впливу інших людей та від соціуму.

Західні спільноти структурно сформувалися теж на основі індивідуальності, успадкувавши ідею особи ще від грецького полісу як осередка демократії. Київська Русь як спадкоємиця візантійської трансформації спадку Римської імперії та Стародавньої Греції концептуалізувала “хорову” основу життєдіяльності, що базувалася на ідеї колективу, який був суттєвою опозицією соціальному волевиявленню людини. Українське суспільство вижило морально й фізично саме завдяки політичній, соціальній, морально-психологічній та військовій консолідації “громади” для ефективного протистояння старим і новим завойовникам – від кочових племен до шляхетської Польщі і султанської Туреччини та царської Росії.

Надзвичайно важливим напрямом реформування українського суспільства сьогодні є органічне взаємодоповнення надбань традиційної культури зі здобутками розвинутих демократичних країн, передусім у плані формалізації життєдіяльності, оскільки українська традиційна культура поряд із безумовно позитивними і для сучасного урбанізованого суспільства рисами містить і трайбалізм – схильність до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості, тобто містечковості, клановості та кумівства.

Якщо взяти до уваги останні виклики історії як чинники поступу українського соціуму, то вони такі ж самі, як і для всіх індустріальних суспільств. Сьогодні ці виклики безпосередньо поставили проблеми ефективності суспільних відносин, співвідношення приватних і колективних інтересів, визначили “межі зростання” існуючих форм суспільства, відобразили суперечності, що нагромадилися, між культурою й формалізованими інституціональними структурами суспільства, загострили питання свободи людини і її обмежень, співвідношення глобалізації світу і необхідність індивідуалізації особи. З цієї точки зору, здобуття Україною незалежності в 1991 р. можна розглядати як одну системну відповідь на ці та інші виклики історії. У цьому процесі були “зім’яті” (але не знищені) структури, які існували раніше і здавалися вічними, завдяки чому значною мірою була вивільнена стихійна креативна енергія суспільства. Ця енергія, акумульована в множинних інтересах, потребах, здатностях діяти, властивих окремим індивідам, стала структурувати нові форми свого втілення, намагаючись розв’язати проблеми минулого і сьогодення сучасної історії, пропущені і осмислені крізь призму індивідуального і колективного досвіду.

Для створення нового суспільства конче потрібні визначені базові соціальні потреби суспільства та громадян, модель задоволення цих потреб та ідеологія як інструмент створення необхідної для нових дій енергетики нового суспільства. Деідеологізація суспільного буття, закладена в перші роки незалежності в перехідний період, – стратегічна помилка політиків, яка стала суттєвою перешкодою для консолідації українського соціуму. (Йдеться не про конституційну заборону, покладену в основу життєдіяльності держави того або іншого різновиду партійної ідеології.)

Практика суспільних трансформацій за роки незалежності призвела до значного регресу соціального та природного середовища як умови нормального життя, здоров’я і достатку людини, її невідчужуваного права на такі умови. Передусім відбулося інтенсивне руйнування соціуму як у плані фізичного відтворення нації, так і відтворення сукупності соціальних відносин, які перетворюють людський конгломерат у цивілізоване суспільство: духовності; мотивації діяльності

і, передусім, праці; моральності; законослухняності; соціальної захищеності; нормальної вертикальної та горизонтальної мобільності тощо. Причому не відомо, що було гірше: те, що нація вимирала, чи те, що вона втрачала якість соціуму.

Цивілізоване розуміння національної ідеї як основи консолідації української нації не повинне вести до утвердження виключності якогось етносу, а навпаки, воно тільки має позитивно обґрунтовувати ідею братства народів, які не є безродними атомізованими громадянами світу чи “пролетарями” всіх країн, що відмовляються від батьківщини. І справа не стільки в пошуку самобутності українства, скільки в наповненні української національної ідеї цивілізаційним гуманістичним змістом: усвідомленні та утвердженні основного права людини – права на сприятливе для життя, здоров'я та забезпечення достатку довкілля. Саме це право має стати мірилом самодостатності економіки, політики, соціальної сфери Української держави.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін., за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Український соціум* / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005.

Михненко А.М., Задорожний С.А.

ОСОБИСТІТЬ. Поняття **О.** в системі державного управління завжди викликало підвищений теоретичний і практичний інтерес. Але особливої актуальності дана проблема набула в останні роки, виник “антропологічний бум”, запит на пізнання сутності особистості, її місця і ролі в управлінні державою та суспільством. Окрім інших причин, це обумовлено тими кардинальними змінами, які відбулися і відбуваються нині в Україні та інших країнах.

О. – неосяжна, багатопланова. Її дослідження включає аналіз у різних аспектах – філософському, соціологічному, аксіологічному, психологічному, правовому, політичному та ін. Представники даних аспектів дослідження виходять із принципу, що необхідно розмежовувати поняття “людина” і “**О.**”. Людина є природно-соціальною істотою, а **О.** –

соціальне явище, її якості тільки соціальні. В процесі соціалізації людина здобуває знання, цінності, ідеали, норми і правила поведінки, які дозволяють їй функціонувати як рівноправному члену суспільства. На цій основі формується **О.** як унікальна суб'єктивність, прояв неповторного і своєрідного внутрішнього духовного світу людини. Як відзначається у Вікіпедії – вільній енциклопедії, **О.** – відносно стійка система поведінки індивіда, побудована перш за все на основі включеності в соціальний контекст. Стрижнем **О.** є самооцінка, що будується на оцінці індивіда іншими людьми і його оцінюванні цих інших людей.

У світлі сказаного виникає закономірне питання: чи можна вважати кожного суб'єкта державного управління **О.** Відповідь на поставлене питання передбачає необхідність класифікації типів **О.**: потенційно можлива, неоднозначна, багатогранна, велика, еґоїстична та ін. Одним із головних критеріїв подібної класифікації виступає теоретична і практична діяльність особистості.

В **О.** державного службовця людей цікавлять перш за все поведінкові вчинки, навмисні поведінкові акти, що отримали або не отримали органічне предметне втілення. В органі державного управління існують консультативні, виконавчі, допоміжно-технічні, керівні та обслуговуючі посади. Представники кожної посади покликані здійснювати продуктивну діяльність, тобто діяльність, пов'язану з формуванням принципово нових цілей і засобів їх досягнення, займатися творчою діяльністю. Саме в такому ракурсі службовець державного апарату працює в режимі постійного виходу за межі існуючого, пізнаного, реалізованого. Він виступає як особа, що створює та творить.

Має місце також репродуктивна діяльність, спрямована на отримання вже відомого результату, відомими засобами та методами. Така діяльність становить небезпеку переходу державного службовця на позиції стереотипів, шаблонів, догматизму й інших негативних форм діяльності.

Для **О.** державного апарату першочергове значення мають ціннісні орієнтації, ціннісні установки, тобто її ставлення до навколишнього середовища, інших людей, до себе. Кожна особа більшою або меншою мірою намагається відповісти на злободенні питання: що таке життя і який у ньому сенс; як

сумістити свободу волі та службовий обов'язок; який вибір зробити у складній ситуації, що виникла; як співвідносяться існуюча система державного управління з потребами та інтересами особистості; яким повинне бути реформування політичної системи суспільства, адміністративного управління. Конкретні відповіді на поставлені питання зобов'язують **О.** ставати на позиції творчого пошуку більш раціональних форм її самоорганізації і самореалізації, знаходити та відібрати невідомі ще умови вирішення проблем, робити те, чого не робив ще ніхто. Саме така **О.** характеризується діловитістю та оперативністю, здатністю розвивати у службовців державного апарату ініціативу, відповідальність за доручену справу, проявляти самокритичність, володіти культурою управління.

Але в системі державного управління ще є багато "особистостей, що змінюються". Їм притаманні пристосування, відсутність постійної власної думки, прихильність до тих службових осіб, які займають керівні посади. Такі "**О.**" характеризуються грубістю, "промиванням мізків" по відношенню до підлеглих. Водночас вони ввічливі з начальством, підкреслюють свою особисту відданість йому, а з колегами підступні, несумлінні, лукаві.

Суперечливий склад суб'єктів державного управління свідчить про те, що назріло актуальне завдання формування та розвитку цілісності **О.**, а не тільки підвищення її професійної кваліфікації. Цілісний розвиток **О.** є вільним, усебічним і гармонійним розвитком усіх її індивідуальних сил і здібностей. Головним суб'єктом державного управління повинна бути **О.**, що володіє багатим духовним світом, соціальною зрілістю і високим професіоналізмом у своїй спеціальності. Визнання творчої **О.** вищою цінністю державного управління зобов'язує орган управління всебічно сприяти розвитку **О.**, створювати сприятливі умови для реалізації її здібностей, для задоволення її потреб та інтересів і забезпечення їй гідної людської життєдіяльності. В свою чергу, **О.** зобов'язана в процесі здійснення прав що їй належать, сумлінно виконувати державні вимоги, юридичні, конституційні обов'язки. Діалектика прав і обов'язків творчої **О.** відкриває можливість для ефективного удоскона-

лення і збагачення системи державного управління України.

Літ.: *Личность* // Википедия – свободная энциклопедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/>; *Кремень В.* Философия человекоцентризма как теоретическая составляющая национальной идеи / Василь Кремень // Зеркало недели. – 2005. – 13 авг. *Валуїський О.О.*

ОСОБИСТІТЬ ХАРИЗМАТИЧНА (лат. *personalitas* – особистість; грец. *charisma* – божественний дар, благодать, милість) – особистість з особливими якостями або здібностями, які не стільки набуті нею, скільки даровані їй природою, Богом, долею. Така особистість традиційно вважається екстраординарною, що виділяє індивіда серед інших. **О.х.** володіє властивостями винятковості, надприродності, мудрості, героїзму, непогіршимості або святості.

Поняття **О.х.** започатковане в давньогрецькій міфології, де харити – це давньогрецькі богині краси, грації й витонченості.

Витоки уявлення про харизматичність як про силу благодаті, яка йде від духів або богів, характерні для багатьох релігій. Так, у ранній християнській традиції харизматичність трактується як сприяння Святого Духу, що посилається в обраних людей ("дар" проповіді, чудотворства, пророцтва тощо).

Після конституювання церковних організацій учення про харизматичність було детально розроблено богословами як один з головних пунктів християнського віровчення. Постулювалося, що оскільки людина як істота гріховна схильна до зла, то без наділення її харизматичністю неможливий її порятунок. Вважалося, що харизматичність надається віруючим через церкву, духовництво, таїнства. Стверджувалося, що саме духовництво володіє особливою благодаттю – священнодійством. Ідея про священне таїнство сформувалася в процесі розділення християнських общин, а стан духовництва був наділений даром посередництва між рядовими віруючими і Богом. Світські ідеології релігійного типу – культу особи, партії, класу, народу тощо запозичували уявлення про харизматичність. Харизматичним вождем може виступати особливо впливовий письменник, політик, філософ та ін. Так, за Г.Гегелем, існуючий порядок речей може бути спростований "всесвітньо-історичними інди-

відуумами”. І.Кант засуджував **О.х.**, оскільки вважав, що це суперечить релігійній моралі, але Ф.Ніцше, навпаки, вважав, що регулярна поява у світі **О.х.** абсолютно необхідна для людства.

У соціології термін “харизматичність” був ужитий М.Вебером, де цей термін аналізувався в концепції ідеальних типів владарювання (легальне, традиційне, харизматичне). М.Вебер визначив харизму як вплив, що базується на властивостях особистості людини, і її здатність привертати до себе прихильників. Влада харизматичного лідера базована на емоційній і безумовній довірі людей до нього. За Вебером, харизматичне владарювання базується на афектному типі соціальної дії і припускає авторитет харизматичного лідера, який постійно змушений піклуватися про **О.х.** До харизматичних якостей М.Вебер відносить магічні здібності, пророчий дар, видатну силу духу і слова, що надають можливість особистості вирізнятися з-поміж звичайних людей. М.Вебер розглядає харизму як “велику революційну силу”, здатну змінити позбавлену динамізму структуру традиційних суспільств. Харизмою володіють герої, великі полководці, маги, пророки і провидці, геніальні художники і письменники, видатні політики, засновники держав і світових релігій. Так, серед відомих історій **О.х.** є засновники світових релігій Будда, Мойсей, Магомет, Христос. До **О.х.** відносять творців внутрішньо-світових релігійних спрямувань – Лютера і Кальвіна. Це великі державні і воєнні діячі, наприклад Олександр Македонський, Юлій Цезар, Чингісхан, Наполеон та ін. У ХХ ст. серед таких діячів можна назвати Гітлера і Муссоліні, Леніна і Троцького, а також Ганді і Мартіна Лютера Кінга, Марі Терезу.

Останніми роками у вітчизняній психології управління науковці обговорюють проблему **О.х.** і визначають, що цей феномен є важливим чинником професійної успішності особистості. Але, щоб **О.х.** фахівця або керівника проявилася, вона має бути затребувана ситуацією, підкріплюватися енергією лідера і сприйматися людьми, на яких вона спрямована.

До характеристик **О.х.** відносять такі:

- здатність до трансляції енергії, зарядження енергією інших людей, надихання їх на певні дії і вчинки;
- упевнена манера поведінки, вміння володіти собою і ситуацією;
- незалежність і самостійність у рішеннях і вчинках;
- позитивне сприйняття захоплення інших людей;
- хороші риторичні здібності, вміння говорити точно і лаконічно за типом усім зрозумілих гасел.

Властивістю **О.х.** є відносна незалежність від роду занять людини та її морально-етичного змісту. Харизматичним лідером може бути як злочинець, так і святий.

Літ.: Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем/ М. Вебер ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990; *Короткий* оксфордський політичний словник / Джері Андергіл, Пол Артур, Сиріл Барет та ін. ; за ред. І. Макліна і А. Макмілана ; пер. з англ. В. Сидоров та ін. – 2-ге вид. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006; *Новейший* философский словарь / сост. А. А. Грицанов и др. – Минск : [б. и.], 1999; *Політичний* енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004.

Афонін Е.А., Новаченко Т.В.

П

ПАРАДИГМА (від грец. *paradeigma* – приклад, зразок) – сукупність філософських, загальнотеоретичних, методологічних, світоглядних, наукових, управлінських та інших настанов, які сформувалися історично і прийняті у певній спільноті як зразок, норма, стандарт вирішення проблем; система основних наукових досягнень (теорій, методів), згідно з якими організовується дослідницька практика в конкретній сфері, знань у певний період (наприклад відправна **П.** дослідження); висхідна концептуальна схема чи модель у постановці проблеми та її вирішенні.

Термін “**П.**” у філософію науки вперше ввів позитивіст Р.Бергман, але справжній пріоритет у використанні і поширенні цього терміна належить Т.Куну. У своїй книзі “Структура наукових революцій” (1962) він виділив два основних аспекти **П.**: епістемічний і соціальний. В *епістемічному* плані **П.** являє собою сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що виступають як зразок наукової діяльності (за Куном – “дисциплінарна матриця”). У *соціальному* плані **П.** характеризується тим, що її поділяє конкретне наукове співтовариство, цілісність і межі якого вона визначає.

До **структури П.** входять: 1) символічні узагальнення, формальний апарат і мова, характерні для конкретної наукової дисципліни; 2) метафізичні компоненти, фундаментальні теоретичні й методологічні принципи світобачення; 3) цінності, що задають пануючі ідеали і норми побудови та обґрунтування наукового знання.

Існування різних **П.**, на думку Куна, пов’язане з науковими періодами, в рамках яких вони виконують проектно-програмуючу і селективно-заборонну функції. Зміна **П.** здійснюється в процесі наукових революцій, що пов’язано зі своєрідним гештальт-переключенням наукового співтовариства на нову систему світобачення і цінностей.

Кун нерідко піддавався критиці за багатозначність терміна **П.**, однак він стверджував, що іноді “невизначеність” концепції може виправдовуватися тим, що вона відображає невизначеність, по суті, самого предмета. Хоча Кун розглядає наукові **П.** як ознаку зрілості соціальних наук, які він називав “предпарадигматичними”, можна також говорити про **П.**, розуміючи соціальні науки як “мультипарадигматичні”, які відображають труднощі та різні інтерпретації сутності предмета.

Термін “**П.**” найчастіше використовується в розумінні “теорія”, “концепція”, “доктрина”, “модель”, “уявлення”, “система поглядів”. **П.** співвідноситься з концепцією як часткове і ціле, відрізняючись від останнього тим, що **П.** є системою уявлень, характерною для певного етапу розвитку науки, культури, суспільного життя; являє собою приклад або показовий випадок концепції чи теоретичного підходу.

Наука пройшла у своєму розвитку через кілька **П.**: метафізичну, діалектичну, класичну, посткласичну, постмодерністську. В сучасній науці широко використовуються і добре співіснують нерідко протилежні **П.**, тому зростає потреба у міжпарадигмальному діалозі дослідників.

П. в державному управлінні – це система поглядів на явища, об’єкти і процеси в державному управлінні, що на певному етапі розвитку держави і суспільства підтвердили свою справедливість і тому поділяються переважною більшістю фахівців. Виділяють кілька відносно самостійних **П.**, які надають державному управлінню не тільки різноманітність змістових контекстів, а й методологічність змісту, а саме:

– інституційна **П.**, за якої державне управління являє собою сукупність інститутів, що здійснюють управлінську діяльність;

– діяльнісна **П.**, за якої державне управління являє собою діяльність з управління державою;

– нормативно-правова **П.**, за якої державне управління виступає як нормативно-правова система, що справляє правовий вплив на суспільство;

– сциєнтична **П.**, за якої державне управління є специфічною галуззю наукового знання, що реалізується в діяльності держави;

– системна **П.**, за якої державне управління представляється у вигляді відкритої системи, яка вимагає системної регуляції;

– соціальна **П.** – сукупність цінностей, досвіду, інформації та очікувань, яку поділяє співтовариство і яка формує бачення бажаної та досяжної реальності, мобілізує соціум на пошук ресурсів і самоорганізацію для досягнення очікуваних результатів;

– суспільно-політична **П.** – це фундаментальна картина соціального стану в певний історичний період, що містить комплекс основних уявлень, концепцій, теорій і течій про суспільство, сакральне та світське, про індивіда і державу;

– інструментальна **П.**, за якої державне управління є сукупністю інструментів управління державою та її впливів на суспільство;

– інноваційна **П.**, за якої державне управління виступає як найважливіший механізм реалізації інновацій, оновлення усіх сфер суспільства;

– патерналістська **П.**, за якої державне управління є сферою централізованого розподілу ресурсів;

– ліберальна **П.**, за якої державне управління є способом регулювання відносин між суб'єктами політики.

Характерний для державного управління мультипарадигматизм виявляється в системі розпорошених світоглядних орієнтацій, пізнавальний фундамент яких становлять принципи різноманітності, неповторності та плюралізму вихідних методологічних установок.

У широкому розумінні **П.** державного управління – система основних наукових досягнень у сфері державного управління, що є продуктом його бачення та осмислення, сукупністю уявлень про його об'єкт, процеси, явища як образ його бажаного майбутнього стану, набір системоутворюючих ідей і соціальних цінностей, як сценарій можливих подій, обставин та наслідків.

П. державного управління виступає і як свідчення міри професіоналізму суб'єктів державного управління, як продукт розумо-

вої праці керівників усіх рівнів управління. Таким чином, **П.** державного управління включає пізнавальний, аналітичний, ціннісний, творчий і організаційно-вольовий компоненти.

Нова **П.** державного управління відображена в понятті “*good governance*”, яке уперше було запропоновано в 1997 р. в документах Програми розвитку ООН. Тут ефективне державне управління розглядається як здійснення на всіх рівнях економічного, політичного та адміністративного керівництва справами країни на основі принципів поділу влади, народовладдя, виборності і змінюваності вищих посадових осіб, відкритості, прозорості та підзвітності інститутів влади, верховенства права, участі громадськості, політичного плюралізму, незалежності засобів масової інформації, демократичності. Поєднання демократичності та ефективності взаємно передбачають і зумовлюють один одного.

Літ.: *Большой энциклопедический словарь*. – М. : Изд-во АСТ, Астрель, 2008; *Джерри Д.* Большой социологический словарь. Collins / Д. Джерри. – М. : Вече ; АСТ, 2001. – Т. 2: П–Я. Русско-английский англо-русский. – М. : [б. в.], 2001; *Социология: Энциклопедия* / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. – Минск : Книж. Дом, 2003; *Сурмін Ю. П.* Майстерня вченого : підручник для науковця / Ю. П. Сурмін. – К. : Навч.-метод. центр “Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні”, 2006; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енцикл. – Т. 2: Д–Й. – 1998; *Kuhn T. S.* The Structure of Scientific Revolutions, 2nd. Ed., University of Chicago Press, Chicago, 1970.

Крупник А.С., Чабанова Ю.В.

ПАРАДИГМА СОЦІАЛЬНА (англ. *social paradigm*) – сукупність цінностей, досвіду, інформації та очікувань, яку поділяє співтовариство і яка формує бачення бажаної та досяжної соціальної реальності, мобілізує на дослідження суспільних проблем та узгодження методів їх розв'язання, що сприяє розвиткові наукового пізнання та відповідної практики.

Термін “*парадигма*” походить від грецького *paradeigma* – приклад, зразок – і означає сукупність філософських, загальнотеоретичних, методологічних, світоглядних, управлінських та інших настанов, які сформувалися історично і прийняті у певній

спільноті як зразок, норма, стандарт розв'язання проблем; це система основних наукових досягнень (теорій, методів), згідно з якими організовується дослідницька практика в конкретній сфері, знань у певний період (напр., відправна парадигма дослідження). Термін “парадигма” у філософію науки вперше ввів позитивіст Р.Бергман, але справжній пріоритет у використанні і поширенні цього терміна належить Т.Куна. У своїй книзі “Структура наукових революцій” він зазначив, що у *соціальному* плані парадигма характеризується тим, що її поділяє конкретне наукове співтовариство, цілісність і межі якого вона визначає. Існування різних парадигм, на думку Т.Куна, пов'язане з науковими періодами, у рамках яких вони виконують проектно-програмуючу і селективно-заборонну функції. Зміна парадигм здійснюється шляхом наукових революцій, що пов'язане зі своєрідним переключенням наукового співтовариства на нову систему світобачення і цінностей.

П.с. оперує соціальними, зовнішніми щодо політики величинами. Природа та походження політичних явищ пояснюються роллю тієї чи іншої сфери суспільного життя і соціокультурними властивостями соціальних суб'єктів.

Суспільно-політична парадигма (як різновид **П.с.**) – це фундаментальна картина соціального стану суспільства у певний історичний період, що містить комплекс, певний субстрат основних уявлень, концепцій, теорій і течій про суспільство, про сакральне та світське, про індивіда і державу. Головне призначення цієї парадигми полягає в інтерпретації значущих для суб'єкта реалій соціальної дійсності, їх оцінці й орієнтації у цій дійсності. Кожна епоха опрацьовує свою суспільно-політичну парадигму, яка виражає свій час.

Так, капіталізму епохи вільної конкуренції відповідала *ліберальна* парадигма, побудована на пріоритеті природних прав людини, приватної власності як основи індивідуальної свободи, плюралізму як принципу життєдіяльності у суспільстві, рівності перед законом, правової держави. *Соціал-демократія*, модернізувавши лібералізм, доповнила його соціальними правами, розширивши функції держави. Правова держава набула функцій держави добробуту. *Неоконсервативна* суспільно-політична парадигма

інтегрувала дві попередні й акцентує на індивідуалізації в економічній, соціальній та політичній сферах, якості життя, захисті прав людини, зменшенні ролі держави, консенсусі як способі розв'язання суспільних проблем. Сьогодення можна охарактеризувати співіснуванням трьох парадигмальних підходів і практик у життєдіяльності суспільства: класичних (лінійна, картезіанська парадигма), неокласичних (організмична, спенсерівська парадигма) та постнеокласичних (системна парадигма). У лінійній парадигмі держава домінує над суспільством, вона є замкненою та самодостатньою. Від імені держави виступає правляча еліта. Організмична парадигма передбачає, що права суспільства на владу формалізуються у вигляді представницької демократії. Системна парадигма, яка охоплює, у т. ч. соціальну парадигму, розглядає державні інституції як формалізовані права суспільства на владу.

На думку Е.Гідденса, немає зараз жодної теорії, яка би домінувала в соціології в цілому, але різниця теоретичних поглядів слугує невичерпним джерелом нових **П.с.** розвитку суспільства. Ці парадигми спираються на різні пріоритети побудови соціуму, якими є: економічний базис соціалістичного розвитку (К.Маркс, парадигма перетворення); нематеріальні чинники, протестантська етика, наука і бюрократія (М.Вебер); знаки і образи, які формуються електронними ЗМІ (Ж.Бодрійяр); влада і знання, поєднані з контролем і дисципліною (М.Фуко); контроль над економічними процесами через комунікації та участь громадян в управлінні (Ю.Хабермас); глобалізація, утворення “суспільства ризику” за участю “груп інтересів” (У.Бек); мережева економіка, телекомунікації як суспільствоутворюючі чинники та регулятори глобального капіталу (М.Кастеллс); парадигма соціального конструктивізму (К.Герген); екологічний підхід (А.Сухов), довіра як засіб боротьби із ризиками, рефлексія та гендерна демократія (Е.Гідденс).

У сучасній методології соціального пізнання формується нова **П.с.** – *поліфундаменталізм*, що стосується не лише суспільствознавства, а й усього наукового пізнання. Цей парадигмальний зсув не має історичних аналогів і є за своїм значенням справжньою інтелектуальною революцією. При цьому констатується: світ, у якому істина одна, а помилок багато, закінчив своє існування.

Специфічною формою втілення фундаменталізму у сфері суспільствознавства є ідеологія як передумова соціального дослідження і одночасно його результат.

Саме ідеологія вважається специфічним проявом фундаменталізму в соціальному пізнанні, оскільки вона: 1) претендує на цілісне відображення суспільного життя, його ідеалів, норм, цінностей, зрештою – природи соціуму як такого; 2) для обґрунтування своїх висхідних практичних інтересів апелює до таких абсолютизацій, як “універсальні цінності”, “людська природа”, “належний стан суспільства”, “історичний прогрес”, які мусять фундувати усю систему ідеологічного знання; 3) містить претензію не лише на універсальне бачення соціального світу, а й на здатність до безпосереднього й всезагального управління соціально-політичною практикою, на тотальну організацію суспільно-політичного життя; 4) виступає як умова повноцінного функціонування суспільства.

Крім того, в ідеології індивідуальне повністю підпорядковується соціальному, і людина опиняється носієм певних ідей та ідеалів, отримуючи статус “клітинки” суспільного організму. Тоді свобода редукується до всезагальної необхідності й тим самим консервується конфлікт між суспільством як цілим і окремими соціальними інститутами, а також між цими обома і окремою людиною. Системну кризу сьогодення країн світу відзначає загальноцивілізаційна криза переходу індустріальної цивілізації до постіндустріальної, інформаційної цивілізації, головними відмінностями якої є: провідна роль усвідомлення себе і своєї місії; орієнтація на раціональну коеволюцію як зкоординований розвиток суспільства і природи; пріоритет духовної сфери і формування суспільства, що базується на знаннях; формування інтегрального соціокультурного устрою, що заміняє чуттєвий устрій. Для системної кризи характерним є постійне, некероване накопичення соціальних, управлінських патологій, дисфункцій, проблемних ситуацій у всіх сферах життєзабезпечення країни, держави, суспільства. Усі традиційні соціальні та політичні теорії, парадигми, концепції і моделі в перехідні періоди спрацьовують хаотично та неефективно, не реагують на динамічні зміни в державі та суспільстві. І в цій ситуації влада має відшукати і запропо-

нувати ідеологічні та культурні міфологеми і національні ідеї, спрямовані на стратегічну самоідентифікацію суспільства.

Першим кроком до виходу з цієї ситуації є кардинальне, архетипове переформатування цінностей, пошук сакрального сенсу життя людини, суспільства, нації, держави. Вихід бачиться у комплексному розв’язанні економічних, соціальних, політичних, владних, психологічних, ідеологічних та інших суспільних проблем в їх системному взаємозв’язку шляхом інноваційних перетворень. Перехід від тоталітарних та авторитарних форм державного управління до демократичних форм врядування потребує не просто вивчення і запровадження досвіду розвинених держав світу в політичній, економічній та правовій сферах, а й втілення в життя таких загальнолюдських духовних цінностей, як гуманізм, що базується на індивідуалізмі, солідарності, справедливості й свободі. *Справедливість* передбачає надання кожному рівних шансів на самовизначення. *Солідарність* зобов’язує кожного використовувати свою свободу, несучи відповідальності перед тим або іншим суспільством. *Свободу* можна розглядати як право на самостійний розвиток особистості, яка володіє необхідними для життя матеріальними засобами (економічними, соціальними, культурними) на основі особистої відповідальності. Отже, гуманізм може бути основою і суттю нової парадигми розвитку держави і суспільства, центром уваги якої є людина як найвища цінність, мета і головна умова суспільного розвитку.

Завершення системної кризи може знаменуватися якісною трансформацією суспільства в інформаційне, переходом до постіндустріальної ери, і закономірності такого переходу керуються глобальним середовищем.

Літ.: Гидденс Э. Социология : пер. с англ. / Э. Гидденс ; при участии К. Бердсолл. – Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2005; Четверікова Л. О. Сучасна парадигма – мета соціального інституту: історико-теоретичні виміри соціальної держави / Л. О. Четверікова, Ю. О. Привалов. – Львів : Астролябія, 2007; Шейн Э. Организационная культура и лидерство. – 3-е изд. / Э. Шейн. – СПб. : Питер, 2008. – (Серия “Классика МВА”); *Amaya T.* Recent trends in Human Resource Development. Japanese Industrial Relations Series. – N 17. – Tokyo, The Japanese Institute of Labour, 1990; *Kuhn T. S.* The Structure

of Scientific Revolutions, 2nd. Ed., University of Chicago Press, Chicago, 1970.

Крупник А.С.

ПАРАДИГМИ ВІЙНИ – зразки військової діяльності з досягнення перемоги у війнах шляхом застосування засобів ведення збройної боротьби. **П.в.** конструюються на основі поглядів на війну та стійких тенденцій збройної боротьби, які, у свою чергу, детерміновані науково-технічними революціями та революціями у військовій справі. **П.в.** є вихідними концептуальними моделями постановки та вирішення єдиного взаємопов'язаного комплексу впорядкованих стратегічних, оперативного-тактичних і тактичних завдань військової практики, воєнно-політичних проблем, пов'язаних із досягненням перемоги у війні. Тобто **П.в.** в конкретно-історичних умовах жорстко регламентують як вибір форм і способів ведення бойових дій, так і характер військово-управлінських рішень.

Здійснення революції у військовій справі вимагає поєднання досягнень військової науки й техніки та їх спрямування на революційний переворот у стратегії. Нині відбувається безперервний процес воєнно-технічних революційних перетворень у військовій справі на світовому рівні й, незважаючи на те, що в ряді країн він є досить інтенсивним, його результати поки ще далеко не всім (навіть найрозвиненішим країнам) вдалося поширити на сферу воєнної стратегії, а відтак, незначна кількість держав може себе вважати готовою до воєн шостого покоління, матеріально-технічною базою ведення яких є застосування високоточної зброї (ВТЗ).

Нові тенденції у збройній боротьбі передусім відобразили посилення технологічного рівня воєнної справи та зміну поглядів на війну як на явище, що потребує напруження всіх сил країни на тривалий час. Ця особливість проглядається в переліку тенденцій збройної боротьби, які віддзеркалили головні воєнні кампанії кінця ХХ – початку ХХІ ст. Головні з них такі:

- намагання досягти інформаційної переваги над противником як однієї з основних умов успішного ведення війни;
- відпрацювання елементів нової стратегії ведення операцій, а саме – логіко-часової послідовності інформаційного і психологічного впливу на противника і населення країни;

- розширення просторової сфери ведення бойових дій: космос, повітря, суша, море;
- збереження операції як головної та основної форми ведення бойових дій, поява нових її видів: космічної, прогиракетної, інформаційно-психологічної, радіоелектронної, вогневої;

- зміна критеріїв у розрахунках співвідношення бойових можливостей, перехід від кількісних параметрів до якісних, цей пріоритет належатиме високоточним системам озброєння і зброї на нових фізичних принципах;

- зниження ролі наземних сил у досягненні воєнно-політичних цілей воєнних дій при одночасному посиленні ролі авіації, військово-морських сил, військ радіотехнічної боротьби та радіоелектронної протидії;

- зміна характеру і змісту наступальних дій: в їх основу покладатиметься не просторове переміщення військ, а різні способи впливу на противника;

- зміна характеру і змісту дій в обороні, суттєве зростання їх активності в результаті маневру силами і засобами, заподіяння випереджальних ударів тощо;

- скорочення терміну виконання бойових завдань і часу проведення операцій завдяки застосуванню нових засобів ведення збройної боротьби;

- посилення централізації та автоматизації управління, з одного боку, та децентралізації виконання – з другого.

Упродовж воєн багатьох поколінь їх кінцевий результат – перемога – складався із сукупності послідовних бойових дій різного масштабу. У цих діях основне навантаження покладалось на угруповання сухопутних військ, підтриманих іншими видами й родами військ. І переможець, і переможений, як правило, зазнавали значних втрат, а формула перемоги включала: невідмінний розгром і повне знищення збройних сил супротивника; зруйнування економіки й повалення його політичного режиму, що практично завжди передбачало окупацію його території. Головна мета воєн нового покоління в суто політичному сенсі – отримати користь, а саме – мир, кращий, ніж до війни, у військовому сенсі – це роззброїти ворога і в такий спосіб спонукати його виконати волю переможця, що досягається за допомогою як фізичного насильства над збройними силами, так і психологічного насильства над на-

селенням країни-супротивника. Це передбачає руйнування систем державного і військового управління, економіки, транспорту, зв'язку без повної окупації країни; створення нестерпних умов життя, підтримку стресового стану в суспільстві, що є передумовою зміни матриці суспільної свідомості та знищення волі супротивника до ведення війни.

Вид-во УВЕ, 2003; *Смолянук В.Ф.* Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років) / В. Ф. Смолянук. – К. ; Ірпінь : ВТОР “Перун”, 2000; *Требин М. П.* Війни XXI века / М. П. Требин. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005; *Філософія і методологічні проблеми воєнної теорії та практики* / Л. М. Будагьянц, С. П. Мосов, М. М. Шевченко та ін. –

Порівняльні характеристики П.в.

Основні характеристики	Парадигма війни	
	стара	нова
Суб'єкти збройного протиборства	масові армії	відносно невеликі професійні армії
Головна мета воєнних дій	знищення збройних сил супротивника, захоплення його території	дезорганізація управління державою, порушення її життєдіяльності, боєздатності збройних сил
Розмах воєнних дій	бойові дії охоплюють величезні території	відсутність суцільних фронтів, ареною збройної боротьби стає вся територія держав
Характер збройної боротьби	ведеться на землі, на морі й у повітрі при вирішальній ролі сухопутних військ	набуває об'ємного характеру (наземно-повітряно-космічний) при вирішальній ролі ВТЗ
Об'єкти першочергового ураження	жива сила, озброєння і військова техніка	центри політичного і військового управління, інформаційні системи, об'єкти економіки, засобу ВТЗ
Зосередження “вогневих” зусиль військ	на напрямку головного удару сухопутних угруповань	на ударах ВТЗ по найважливіших об'єктах
Головна сила (фактор) збройної боротьби	людина, озброєна автоматичною зброєю і могутньою технікою	новітні технології, що автоматично діють, системи зброї
Логіка перемоги на полі битви	вирішальна роль тактики в нагромадженні передумов для стратегічної перемоги	вирішальна роль стратегії в одномоментній поразці супротивника
Критерії перемоги у війні	розгром збройних сил супротивника, окупація його території і обов'язкове захоплення столиці держави	руйнування систем політичного і військового управління, економіки, транспорту, зв'язку без окупації країни

Зародження нової **П.в.** не усуває відразу стару, яка найчастіше дається взнаки у військових конфліктах останніх десятиліть. Стороні, що прагне діяти без наземних боїв, супротивник може нав'язати такі війни, у яких деякий час поєднуюватимуться елементи старої і нової **П.в.**, “контактні” і “безконтактні”, “криваві” і “безкровні” дії в ході наземних операцій і без них, поряд із дотриманням міжнародного права, норм і законів будуть спостерігатися спроби повного їх нехтування. Таким чином, сучасна матеріально-технічна база війни обумовлює різке збільшення різноманіття способів збройної боротьби, поєднання воєнних і невоєнних засобів, різних видів і типів воєн.

Літ.: *Бодрук О. С.* Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти / О. С. Бодрук. – К. : НІПМБ, 2001; *Грубов М. В.* Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма / М. В. Грубов. – К. : Т-во “ФАДА, ЛТД”, 2007; *Локальні війни та збройні конфлікти другої половини ХХ століття (історико-філософський аспект)* / О. І. Гуржій, С. П. Мосов, В. Д. Макаров та ін. – К. : Т-во “Знання України”, 2006; *Мандрагеля В. А.* Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / В. А. Мандрагеля. – К. :

К. : НАОУ, 2006; *Філософія і концептуальні засади наукового вивчення війни* / В. І. Абрамов, Л. М. Будагьянц, М. М. Шевченко та ін. – К. : НАОУ, 2007.

Шевченко М.М.

ПАРАДИГМИ ГЕОПОЛІТИКИ (від грец. *paradeigma* – приклад, зразок) – сукупність історично сформованих методологічних, світоглядних, наукових, управлінських та інших настанов щодо визначення ролі і значення особливих форм завоювання та контролю над простором, функцій часових і просторових геополітичних координат, форм відносин між провідними геополітичними акторами, застосування політичних, економічних, культурологічних, інформаційних та інших геополітичних технологій як нових засобів ведення війни. **П.г.** покликані забезпечити ціннісний і світоглядний фундамент для просторових відносин між державами в сучасному світі.

В історії сучасної геополітики виокремлюють два головних етапи:

– класичний період (кінець ХІХ ст. – 60-ті рр. ХХ ст.), протягом якого безроздільно панувала дуалістична **П.г.**;

– новий період (почався з 1970-х рр. ХХ ст.), протягом якого з’являються нові **П.г.**, а саме – геоекономічна, циклічна, цивілізаційна, інформаційна.

Дуалістична парадигма. З моменту появи геополітики і до сьогодні залишається важливою парадигмою геополітичної науки (Ф.Ратцель розвинув теорію протистояння між континентальними і морськими світовими центрами). Оригінальними моделями світобудови, однак вибудованими в дусі протистояння двох сил, центрів, ідеологій, наддержав тощо, є геополітичні доктрини А.Мегена, Г.Маккіндера, К.Гаусгофера, Н.Спикмена, Д.Майнінга, Дж.Кеннана, С.Коена, П.Савицького, А.Саворські, М.Ільїна. Методологічним ядром визнавалася інтерпретація теорії життєвого простору (Lebensraum), оскільки могутність держав ставилася у пряму залежність від розмірів державної території. Звідси обґрунтування територіальної експансії та ігнорування інтересів і прав недержавних етносів на тлі перебільшення ролі природно-географічного середовища для функціонування держав (імперій). Саме в перебільшенні впливу одних географічних чинників і недооцінці інших криється методологічна слабкість таких доктрин. Однак їх методологічне значення полягало в тому, що вони сприймалися відповідним політикумом як програма дій щодо встановлення військового контролю над простором.

Розуміння того, що геополітична структура світу загалом або політика окремих суб’єктів є наслідком дії сукупності суб’єктивних та об’єктивних чинників, а не планетарного дуалізму, зміна політичної кон’юнктури, економічних реалій і зростання ролі суспільних чинників, переміщення експансії в інше русло привели до появи нових парадигм і методологічних підходів.

Геоекономічна парадигма. Термін “геополітична економіка” (геоекономіка) в науковий обіг ввели в 1995 р. Дж.Егнью та С.Кобрідж. Нині, претендуючи на самостійне наукове існування, геоэкономика все ж переважно розглядається як своєрідна версія мондіалістської або глобалістської геополітики, яка першочергово розглядає не географічні, культурні, ідеологічні, етнічні, релігійні та інші фактори, що становлять зміст суто геополітичного підходу, а лише економічну реальність у її відношенні до простору. Геоэкономика в рамках мондіалізму як

виключно космополітичної парадигми розглядає світ так, ніби у ньому існує одна держава, яка намагається встановити економічний контроль над світовим геополітичним простором. Серед найяскравіших представників геоэкономики варто назвати Ф.Періга (перша геоекономічна конструкція світу), Ф.Фукуяму, Ф.Броделя, Ж.Атталі, Е.Кочетова, К.Жан, П.Савона та ін.

Найважливішими моментами геоекономічної парадигми є: відкидання геополітичного дуалізму та розуміння світу як цілісності (інколи під гаслами багатополосності); отождолення держави і корпорації, більше того, держава вважається філіалом загальнопланетарної корпорації; віддання переваги західним цінностям, раціоналізму, інформаційним технологіям та ін. Більшість мислячих людей не приймають ідеал прихильників цієї парадигми – однорідний світ. Її суттєвим методологічним недоліком є не лише механічне застосування методів прикладної математики, а й механічна інтерпретація отриманих результатів.

Серед позитивних тверджень: розробка концепції триполосного світу; розуміння глобалізації як злиття воєнно-політичних, геополітичних та геоекономічних реалій; обґрунтування думки, що нестача ресурсів є важливим чинником розвитку держави.

Циклічна парадигма. Ця **П.г.** базується на довготривалих циклах розвитку світового господарства М.Кондратьєва. Циклічність розвитку природи і суспільства в останні роки досліджували Дж.Голдстайн, І.Валлерстайн, В.Цимбурський, Дж.Модельські, В.Томпсон, П.Тейлор та ін. Суть парадигми полягає в тому, що геополітична система світу змінюється циклічно. Зміна циклів – військових, лідерства, гегемонії – зумовлює перегрупування великих держав, зміну їх геополітичних полів та інституційне облаштування світу. Дослідження геополітичних циклів потребує системного підходу, особливо при вивченні чинників, які виводять державу (актора) на пік хвилі.

Цивілізаційна парадигма. Дана **П.г.** розвивається на основі праць М.Данилевського, А.Тойнбі та С.Гантінгтона й акцентує увагу на посиленні міжцивілізаційних суперечностей сучасного світу. Важливе науково-методологічне значення парадигма має для аналізу тенденцій на глобальному рівні, дослідження чинників виникнення зон на-

Довгі цикли Джорджа Модельські

Глобальна війна <i>global war</i>	ФАЗИ Панування світової держави <i>world power</i>	ЦИКЛИ Втрата легітимності <i>deligitimation</i>	Втрата сили і влади <i>deconcentration</i>
Португальський цикл			
1491-1516 Війни в Італії	1516-1539 Португалія	1540-1539	1560-1580 Суперник Іспанія
Нідерландський цикл			
1580-1609 Війни Іспанії і Нідерландів	1609-1639 Нідерланди	1640-1660	1660-1688 Суперник Франція
Британський цикл-1			
1688-1713 Війни короля Луї XIV	1714-1738 Британія	1740-1763	1764-1792 Суперник Франція
Британський цикл-2			
1792-1815 Війни Франції	1815-1849 Британія	1850-1873	1874-1914 Суперник Німеччина
Американський цикл			
1914-1945 Дві світові війни	1945-1973 США	1973-2000	2000-2030 Суперник Росія

пруження у відносинах між окремими учасниками міжнародних відносин. Водночас методологічною проблемою, що потребує вирішення, є дослідження географічних аспектів існування світових цивілізацій, визначення їх кількості та ролі окремих факторів у їх диференціації. У контексті розвитку ідей геополітики взаємодії деструктивною виглядає сама ідея неминучості зіткнення цивілізацій.

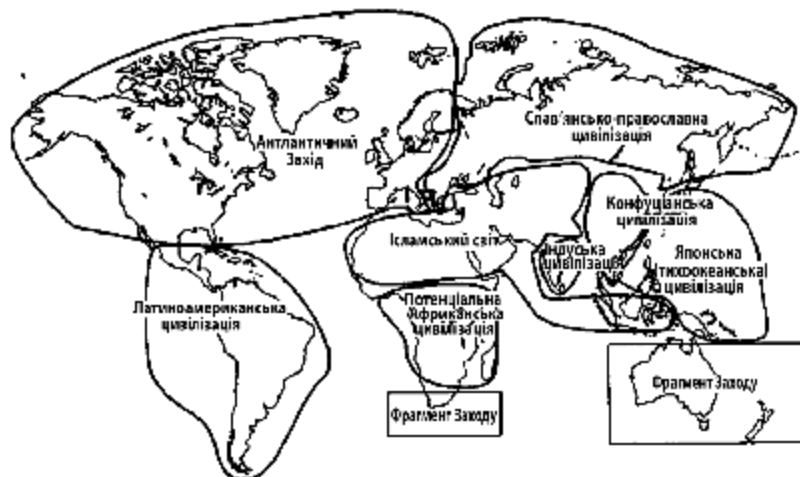
Інформаційна парадигма. Ця П.г. відповідає посткласичній геополітиці, смисл її полягає у стиранні історичних, соціокультурних і сакральних координат віртуального простору шляхом визнання лише “вічного нині” актуального інформаційного поля, що рівнозначно нівелюванню самого поняття простору в класичній геополітиці. У контексті інформаційної П.г. відносини між державами і цивілізаціями визначаються інформаційною перевагою у віртуальному просторі, а метою геополітичних технологій виступає вплив на людину, її світогляду та ідентичність.

Новітні відкриття в галузі математики, кібернетики, хімії, біології, психології стимулюють появу нових підходів (парадигм) і в геополітиці. Найцікавішими з них є атомарна, пси-функцій, синергетична (різновид геоеконімічної), триадична.

Об’єктивна оцінка становища актора в геополітичній структурі світу можлива за умов використання узагальненої методики. Така методика певною мірою допоможе згладити національну чи

ідеологічну заангажованість дослідника. Нині її формування, як і академічної геополітики загалом, перебуває в зародковому стані.

Літ.: Андрианова Т. В. Геополитические теории XX века: социально-философское исследование / Т. В. Андрианова. – М. : ИНИОН, 1996; Багров М. В. Региональная геополитика устойчивого развития / М. В. Багров. – К. : Льбидь, 2002; Василенко И. А. Геополитика современного мира / И. А. Василенко. – М. : Гардарики, 2006; Дергачов В. А. Геополітика / В. А. Дергачов. – К. : ВИРА-Р, 2000; Жан К. Геоэкономика. Господство экономического пространства : пер. с итал. / К. Жан, П. Савона. – М. : Ad Marginem, 1997; Колосов В. А. Геополитика и политическая география / В. А. Колосов, В. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс,

Цивілізації світу (за С.Гантінгтоном)

2001; Кефели И. Ф. *Философия геополитики* / И. Ф. Кефели. – СПб. : Издат. дом “Петрополис”, 2007; *Політична географія і геополітика* / Б. П. Яценко, В. І. Стафійчук, Ю. С. Браїчевський та ін. – К. : Либідь, 2007; Хантингтон С. *Столкновение цивилизаций* : пер. с англ. / С. Хантингтон. – М. : ООО “Изд-во “АСТ”, 2003; Шульга М. А. *Российский дискурс геополитики* / М. А. Шульга. – К. : Вид-во ПАРАПАН, 2006.

Шевченко М.М.

ПАРАДИГМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН – концептуальні моделі постановки та вирішення єдиного взаємопов’язаного комплексу впорядкованих завдань та проблем, пов’язаних із відстоюванням національних інтересів на міжнародній арені. **П.м.в.** в конкретно-історичних умовах жорстко регламентують як формулювання проблем міжнародних відносин, так і характер державно-управлінських рішень щодо їх розв’язання. Протягом другої половини ХХ ст. держави, використовуючи геополітичні побудови та геостратегічні підходи, створювали союзи та блоки, встановлювали сфери впливу, розробляли концепції міжнародної та національної безпеки, обґрунтовували воєнну політику та стратегію. Тобто зовнішня політика та стратегія держав ґрунтувалися на геополітичній **П.м.в.** Суть останньої полягала в захисті національних інтересів, який розглядається як недопущення іноземного втручання у внутрішні справи, забезпечення непорушності національних кордонів – як політичних, так і економічних, а також у відстоюванні певних ідеологічних поглядів. Досить важливе при цьому те, що геополітична стратегія реалізується виключно на державному рівні і передбачає певний симбіоз геополітики й стратегії, який приводить до досягнення конкретної мети (концентрації управління у світі для встановлення контролю над планетарними ресурсами). Під механізмом здійснення геополітичної стратегії розуміється системна цілісність норм, засобів і методів, що застосовується в різноманітних формах свого втілення суб’єктами суспільства з метою захисту національних інтересів на міжнародній арені. Структурними компонентами системи формування та здійснення геополітичної стратегії держави є:

- суб’єкти суспільства (державні й суспільні структури), які безпосередньо займаються формуванням та здійсненням геополітичної стратегії;

- норми діяльності суб’єктів (концепції, доктрини, стратегії);

- сукупність відповідних методів і засобів впливу геополітики як ідеології та стратегічної культури на систему формування та здійснення геополітичної стратегії.

Сьогодні контроль над простором досить диверсифікований і в більшості випадків не може бути описаний у категоріях прямого військового або політичного контролю; із розвитком технологій, із зростаючою взаємозалежністю світу контроль над простором набуває нових, часто транснаціональних форм, таких як економічний, комунікаційний, інформаційний контроль. Це пов’язано з розвитком цивілізації та освоєнням нових вимірів простору, що, у свою чергу, призводить до непридатності традиційних форм контролю, зокрема прямого військового контролю. Так, поряд із повітряно-космічним та інформаційним просторами наприкінці ХХ ст. сформувався ще більш актуальний простір, який отримав назву геофінансів. Це глобальний фінансовий ринок, темпи зростання якого нині в кілька разів перевищують швидкість зростання світової торгівлі та дивергенції виробництва. Простір, де інтенсивно розвиваються власні високі технології. Нині реально на планеті утверджується порядок, який більше проявляє себе як порядок економічний, – панеконіміка. Глобальна економіка – це здійснена світова революція ХХ ст., і вона ж стає повсюди панівною системою. За таких умов військовий контроль все більше відходить на другий план, поступаючись економічному, а використання військової сили в цьому контексті все частіше зводиться до обмеженої та превентивної демонстрації намірів її застосування, а також вражаючих технічних можливостей, ніж до повномасштабного застосування бойової могутності як такої.

Кінець 1990-х рр. охарактеризувався остаточним переходом міжнародних відносин з геополітичної на геоекономічну парадигму розвитку. Такі дослідники, як Д.Хелд, Д.Гольдблатт, Е.Макґрю, Дж.Пєрратон (США), А.Неккєсса, Е.Кочєтов (Росія), М.Багров, В.Дєргачов (Україна) вважають, що світ у принципі живе за новими – геоекономічними, а не геополітичними законами. Це означає, що геоекономіка має власний простір – геоекономічний, у якому розгортається діяльність акторів сучасних міжна-

родних відносин (постіндустріальних держав, транснаціональних компаній, міжнародних організацій), що ґрунтуються на гео-економічній парадигмі. Остання, у свою чергу, базується на забезпеченні національних інтересів, що розглядаються як забезпечення високих темпів економічного зростання через інтернаціоналізацію господарських зв'язків і поступове розширення національних кордонів заради вільного руху товарів, капіталів, робочої сили, технологій. Досить важливим при цьому є те, що геополітична **П.м.в.** реалізується переважно, якщо не виключно, на державному рівні, тоді як гео-економічна – засобами не лише держави, а й обов'язково приватного бізнесу. Е.Люттвак (США), фахівець з римської воєнної стратегії, визначив перехід від геополітики до гео-економіки як переміщення конфліктної логіки зі сфери політики у сферу бізнесу і комерції. Тобто стратегія держав постіндустріальної цивілізації, міжнародні відносини яких ґрунтуються на гео-економічній **П.м.в.**, вже не пов'язана ні із завоюванням територій, ні навіть з прямим підкоренням економічного простору противника. Вона швидше націлена на нав'язування оточенню своєї політичної волі і бачення майбутнього, на встановлення й досягнення стратегічних горизонтів, які визначаються гео-економічною конкуренцією та масштабами управління ризиками, на зміцнення чи підрив тієї чи іншої системи соціально-економічних орієнтацій. Боротьба за сфери впливу почала вестися за допомогою гео-економічних стратегій. Під останніми розуміють методи контролю над різноманітними ресурсними потоками та управління міжнародними виробничими ланцюгами в межах планети з метою участі суб'єктів міжнародних відносин у створенні й перерозподілі світового валового продукту. Відповідно, стратегія великих держав починаючи з кінця ХХ ст. більше спрямована на встановлення контролю над потоками інформації, товарів, послуг, капіталів, робочої сили, ніж над простором, що свідчить про перехід від статичного до динамічного використання простору.

Літ.: Андрианова Т. В. Геополитические теории XX века: социально-философское исследование / Т. В. Андрианова. – М.: ИНИОН, 1996; Багров М. В. Региональная геополитика устойчивого развития / М. В. Багров. – К.: Лыбидь, 2002; Дергачов В. А. Геополитика / В. А. Дергачов. – К.: ВИРА-Р, 2000;

Жан К. Геоэкономика. Господство экономического пространства : пер. с итал. / К. Жан, П. Савона. – М.: Ad Marginem, 1997; Кефели И. Ф. Философия геополитики / И. Ф. Кефели. – СПб.: Издат. дом “Петрополис”, 2007; Кочетов Э. Глобалистика: Теория, методология, практика / Э. Кочетов. – М.: Изд-во “НОРМА”, 2002; *Міжнародні відносини та євроатлантична інтеграція України* / В. А. Абрамов, О. Ф. Деменко, М. М. Шевченко та ін. – К.: НАОУ, 2005; *Філософія і методологічні проблеми воєнної теорії та практики* / Л. М. Будагьянц, С. П. Мосов, М. М. Шевченко та ін. – К.: НАОУ, 2006; *Філософія і концептуальні засади наукового вивчення війни* / В. І. Абрамов, Л. М. Будагьянц, М. М. Шевченко та ін. – К.: НАОУ, 2007.

Шевченко М.М.

ПАРЛАМЕНТСЬКЕ ПРАВО – система конституційно-правових норм, які регулюють статус і організацію парламенту, порядок його формування і діяльності, ведення пленарних засідань, прийняття ним рішень, голосування, формування органів виконавчої влади, перебіг законодавчих процедур, прийняття актів, здійснення контрольних повноважень тощо. **П.п.** утворює самостійну галузь національної системи права: при цьому у федеративній державі **П.п.** утворене нормами як федерального законодавства, так і законодавства суб'єктів федерації. У зв'язку з розвитком різних міждержавних і наддержавних представницьких інститутів розвивається і **П.п.** в рамках міжнародного права. Основними джерелами **П.п.** є конституція, закони, регламенти та інші акти парламенту, традиції, звичаї, а також у ряді випадків акти глави держави і виконавчої влади. Найбільш важливі питання організації і діяльності парламенту регулюються конституцією. В основному законі країни, як правило, містяться норми, які встановлюють місце і роль парламенту в системі органів державної влади, взаємовідносини парламенту з главою держави та урядом, з суб'єктами права законодавчої ініціативи.

Літ.: Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні : монографія / Ю. Г. Барабаш. – К.: [б. в.], 2004; Кривенко Л. Світовий досвід і утвердження парламентаризму в Україні / Л. Кривенко // Віче. – 1996. – № 2; Сушинський О. І. Контроль у сфері публічної влади: теоретико-методологічні та організаційно-правові засади / О. І. Сушинський. – Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2002; Чобіт Д. В парламенті нової України / Д. Чобіт. – К.: [б. в.], 1995; Шаповал В. Побудова українського парла-

менту: у пошуках істини, або хоча б реалії / В. Шаповал // Уряд. кур'єр. – 1996. – 27 лют.

Михненко А.М., Руснак О.В.

ПАРТИСИПАТИВНА СТРУКТУРА УПРАВЛІННЯ – структура управління, заснована на активному включенні співробітників та їх представників у процеси вироблення, прийняття й реалізації управлінських рішень. Серед існуючих структур управління **П.с.у.** є пріоритетною у зв'язку з високим ступенем її орієнтації на ефективність та результативність процесу управління.

Згідно з концепцією партисипативного управління участь співробітника в діяльності організації, яка виходить за межі його функціональних обов'язків, сприяє підвищенню ефективності управлінських рішень, реалізації певних вторинних потреб працівника (самореалізації, самоствердження). Якщо людина із задоволенням бере участь у внутрішньоорганізаційній діяльності, вона працює з більшою віддачею, якісніше та продуктивніше. Таким чином, участь в управлінні можна розглядати як спосіб мотивації, більш повне використання потенціалу співробітників, інструмент зниження плинності кадрів, конкурентну перевагу.

Спочатку партисипативне управління пов'язували виключно із запровадженням нових методів мотивації праці. Проте нині його розглядають як ефективний засіб використання потенціалу людських ресурсів організації та його розвитку. Тому концепцію партисипативного управління вже не можна пов'язувати лише з процесом мотивації, а слід розглядати як один із напрямів управління потенціалом організації.

П.с.у. має свої переваги та недоліки. До переваг можна віднести, по-перше, те, що делегування повноважень покладає відповідальність на співробітника й дозволяє йому відчувати справжнє задоволення від роботи, свою значущість. По-друге, залучення співробітників до процесу ухвалення управлінських рішень дозволить приймати кращі рішення, оскільки лінійні працівники можуть володіти тією інформацією, яка недоступна керівнику. По-третє, підвищується інформованість співробітників про діяльність організації, що сприяє її ефективності й усуненню конфліктних ситуацій. По-четверте, долається відчуженість працівників від результатів діяльності та зміцнюється

інтеграція членів організації. Серед недоліків **П.с.у.** необхідно відзначити, по-перше, витрати часу на координацію та розподіл роботи (обговорення, збори), а також на прийняття колективних рішень. Може мати місце ситуація, коли у співробітників не вистачає знань для прийняття рішень, адекватних ситуації, проблемі. По-друге, існує небезпека “розмивання” відповідальності в ході колективного вироблення рішень. По-третє, працівники уникають прийняття інноваційних рішень, схильні до прийняття рішень, в яких менше ризику. По-четверте, залучення співробітників до управління може негативно позначитися на керівниках, які втрачають частину свого впливу. По-п'яте, слід зважувати на те, що існують різні типи особистості, і для деяких людей покладена відповідальність може стати справжнім випробуванням. У такому випадку участь в управлінні може мати протилежний ефект і демотивує працівника.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; Колот А. М. Мотивація персоналу : підручник / А. М. Колот. – К. : КНЕУ, 2002; Мескон М. Х. Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело, 1997; Дафт Ричар Л. Менеджмент / Л. Ричар Дафт ; под общ. ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб. : Питер, 2002; Ключко В. Н. Участие работников в управлении предприятиями. Российский опыт и перспективы / В. Н. Ключко // Менеджмент в России и за рубежом. – 2007. – № 1. – Режим доступа : <http://www.dis.ru/library/manag/archive/2007/1/4250.html>*

Самбук О.М.

ПАТЕРНАЛІЗМ (з лат. pater – батько, paternus – батьківський) – у загальному розумінні настанова на батьківську турботу; теорія та практика вияву опікування стосовно молодших, слабкіших, підлеглих, менш захищених соціально, економічно та політично осіб, груп, держав; реалізація влади над іншими з метою запобігання шкоді, яку вони можуть заподіяти собі, та сприяння їхньому добробуту.

П. відзначається перенесенням сімейних ролей на інші сфери соціальної діяльності. Характерними рисами **П.** є стан залежності та ієрархії, позбавлення об'єктів патерналістського впливу свободи вибору та особистої відповідальності.

П. існує у сферах:

1) міжособистісних стосунків як “батьківська” опіка про іншу людину;

2) трудових стосунків як турбота підприємців про своїх співробітників, що виражається в благодійних заходах, додаткових виплатах та пільгах, культивуванні організаційної єдності, які практикуються з метою підвищення ефективності праці, закріплення та мотивування кадрів, пом’якшення напруги в професійних відносинах;

3) внутрішньодержавних відносин як турбота держави про своїх громадян, її обов’язок забезпечувати задоволення їх потреб за державний рахунок;

4) міжнародних відносин як опіка сильних держав над колоніями, слабкішими країнами. **П.** у державній політиці виявляється в покровительстві держави стосовно залежних від неї суб’єктів (громадян, соціальних груп, держав). Держава визначає, що є добром, детально регламентує діяльність суспільства, здійснює розподіл благ з урахуванням позицій громадян в ієрархічній системі влади. **П.** передбачає сильну вертикаль державної влади та слабкість структур громадянського суспільства. В обмін на протекцію від тих, кого опікують, очікується їх лояльність і слухняність.

П. у державній політиці може виявлятися в наданні порад та інформації, примусовій забороні або примусовому спонуканні до певних видів діяльності тощо.

Соціальна політика держави є патерналістською, якщо:

1) соціальний патронаж здійснюється над членами певних груп, яким приписується нездатність до самозабезпечення;

2) її метою є забезпечення слухняності, лояльності та політичної підтримки в обмін на надану допомогу.

Явище **П.** – продукт традиційного суспільства. До нього тяжів у соціальній та економічній політиці Радянський Союз, в якому державний **П.** виступав як партійний **П.** У політичній царині **П.** притаманний тоталітарним та почасти соціальним державам. Теорія державного **П.** бере свій початок з патріархальної теорії походження держави (Платон, Аристотель, Конфуцій). Конфуцій розглядає державу як велику сім’ю, в якій імператор як батько править та турбується про підданих, а піддані в свою чергу виявляють покірність, слухняність та відданість

правителю. Р.Фільмер у праці “Патріархія, або захист природного права королів” (1642) стверджує, що королівська влада дарована Богом Адаму, який є й батьком людства, й володарем. Монархи унаслідували цю владу від праотця. Отже, від початку **П.** стоїть на позиції – держава знає, що є благом для її громадян, та примушує їх до реалізації цього блага.

В суспільній теорії з критикою **П.** виступають І.Кант, В. фон Гумбольдт, Дж.Мілль та ін.

З.Бауман, Дж.Вілсон, М.Смайлі, Р.Холм та ін. вважають, що **П.** є такою формою соціально-політичної організації суспільства, яка протистоїть демократії та ідеям громадянського суспільства. Альтернативними щодо **П.** постають сучасні ліберальні теорії, які відстоюють право особи вирішувати власну долю.

Основними контраргументами щодо відкидання **П.** стає визнання того, що громадяни можуть заподіяти собі шкоду через незнання, невміння передбачити наслідки своїх дій, слабкості тощо.

Сучасні теоретики **П.** (Дж.Дворкін, Р.Картер, Дж.Фейнберг та ін.) вважають, що державний **П.** можна поєднувати з демократичними настановами, фіксуючи межі втручання держави в поле вільного вибору особи. Відмінності між старим та новим **П.** полягають у тому, що сучасний м’який **П.** констатує – держава допомагає в реалізації блага, яке обирають самі її громадяни. При цьому теоретиками наголошується, що **П.** може бути прийнятний лише в сукупності з чіткими інституційними гарантіями, що попереджають надмірне обмеження особистої свободи.

Питання державного **П.** пов’язане з визначенням міри того, якою мірою можна дозволити людям приймати власні рішення і якою мірою держава повинна захищати їх від самих себе, адже держава володіє вищим знанням їхніх реальних потреб. виправдання певних виявів державного **П.** залежить від визначення рівноваги між свободою, запобіганням шкоді та сприянням добробуту.

Критики вказують на те, що м’який **П.** також відбирає владу в людини і віддає її державі, яка не завжди використовує чіткі гуманістичні критерії у своїй діяльності.

В сучасному політичному та управлінському дискурсі на перший план у розумінні відносин між учасниками політичних процесів, державою та громадянами висува-

ється концепт співробітництва, а не опіки; вважається, що система державного **П.** має змінитися соціальним партнерством, яке створюватиме умови для мінімізації соціальної нерівності.

Літ.: Вебер М. Избранные произведения. Политика как призвание и как профессия / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990; Кара-Мурзы С. Государственный патернализм – цивилизационное измерение / С. Кара-Мурзы // Точка. Ру. – № 34. – Режим доступа : <http://www.orossii.ru/content/view/174/10015/>; Мамут Л. С. Социальное государство с точки зрения права / Л. С. Мамут // Государство и право. – 2001. – № 7.

Василевська Т.Е.

ПЕРЕХІДНА ЕКОНОМІКА (англ. transitional economy – перехідна, транзитивна економіка) – поняття, яке фіксує, позначає характерні риси, чинники і параметри переходу від однієї системи координації господарського життя суспільства до іншої, принципово відмінної від неї. Зміст **П.е.** полягає не стільки у реформуванні економічної політики і методів господарювання, скільки у перетворенні системи соціально-економічних відносин. Якісним змінам підлягають усі складові економіки: спосіб алокації ресурсів і права власності, тип відтворення й моделі мотивації економічної поведінки, цілі та чинники економічного розвитку, інституції і право.

П.е. дуже часто і цілком обгрунтовано ототожнюється з економікою змішаною, тобто такою, що поєднує в собі старі та нові якості, або з економікою багатуокладною, що включає якісно різні способи господарювання. Однак ці характеристики далеко не вичерпують складний і суперечливий політ-економічний зміст феномену **П.е.** Насправді, остання є не просто економікою переходу від однієї якості до іншої, це ще й особлива за якістю економіка, яка може функціонувати, відтворюватися протягом доволі тривалого періоду.

При цьому визначальними рисами **П.е.** виступають аномальний, кризовий, стресовий, у цілому нездоровий характер розвитку. Це, насамперед, економіка виживання суспільства перехідного типу, пристосування до швидко змінюваних умов розвитку, економіка, в якій гіпертрофованого впливу набувають неекономічні чинники. В **П.е.** процеси відмирання застарілих і становлення принципово нових зв'язків та елементів

домінують над процесами їх функціонування. Тому головне завдання *транзитології*, загалом економічної теорії і політики полягає якраз у виокремленні і дослідженні закономірностей перехідного економічного розвитку з метою прискорення процесу якісних перетворень і мінімізації соціальних витрат цих перетворень.

В економічній *транзитології* розрізняють традиційну **П.е.** та **П.е.** нового типу. Традиційна **П.е.** охоплює *економічні системи*, що перебувають у стані переходу від натурального до ринкового господарства. Вони репрезентують типову багатуокладну економіку з різним ступенем розвитку державного і приватного секторів. Важливими рисами цих *економічних систем* є опора на товарний експорт, дуалізм в економіці (великі державні або багатонаціональні компанії поряд з традиційним сільськогосподарським виробництвом). Країни з традиційною **П.е.** поділяються за умовами і рівнем економічного розвитку на дві групи. Перша з них охоплює нафтовидобувні країни, що розвиваються. Завдяки встановленим і підтримуваним ОПЕК монопольно високим цінам на нафтопродукти їм вдалося створити протягом останніх трьох десятиліть потужну матеріальну інфраструктуру, що включає розвинену транспортну і комунікаційну системи, енергозабезпечення, освіту і охорону здоров'я, а також високий рівень доходів на душу населення. Внаслідок умілого використання наявних природних ресурсів, нагромадження на цій основі багатства ці країни значно просунулися на шляху від натурального господарства переважно аграрного типу до сучасної ринкової економіки.

Для другої групи країн з традиційною **П.е.** характерні наявність активно діючого неформального сектору, в якому має місце підприємницька діяльність, існують слабо-розвинені фінансові інституції, час від часу виникає бартерний обмін, обмежується грошовий обмін, погіршуються умови торгівлі. У цих країнах – високий рівень неписьменності, недостатня матеріальна інфраструктура, низький рівень розвитку людського капіталу та економічного розвитку в цілому. До цієї групи належать більшість країн тропічної Африки, деякі країни Південної Азії (Індія, Бангладеш, Афганістан, М'янма, Непал, Шрі-Ланка) і деякі малі країни Латинської Америки (Болівія, Гаїті, Гватемала, Перу).

П.е. нового типу охоплює економічні системи з досить розвиненим рівнем обміну товарами та послугами завдяки високому ступеню спеціалізації виробництва і характеризується заміною центрально-керованого (командного) механізму координації господарського життя суспільства на ринковий. Такий тип **П.е.** властивий Україні та іншим державним утворенням на теренах колишнього СРСР, як і постсоціалістичним країнам Східної Європи та Азії. До цієї ж групи належать і країни, в яких ринкове господарство з широкорозвиненим централізованим регулюванням вже існувало протягом певного періоду, що характерно для багатьох великих латиноамериканських країн. Для колишніх центрально-керованих господарств радянського зразка був притаманний обмін неринкового типу, централізовано спланований і здійснюваний через адміністративно встановлені урядом ціни. У цих країнах були відсутні або недостатньо розвинуті необхідні для ефективного функціонування ринкової економіки адміністративно-правові й фінансові інституції, відповідна інформаційна інфраструктура, а також існувала та існує відчутна потреба у фахівцях, обізнаних з новими методами виробництва, менеджменту, маркетингу тощо.

Для великих латиноамериканських країн **П.е.** – це, насамперед, просування в бік значного розширення сфери використання ринкового механізму внаслідок стурбованості низькими темпами економічного зростання останнього десятиріччя. Економіка цієї групи країн на відміну від центрально-керованого господарства має чималий приватний сектор і досвід функціонування ринкового господарства протягом тривалого часу. Проте їх економічний розвиток був позначений надзвичайно високим рівнем інфляції, гіпертрофованими масштабами централізованого регулювання й політикою обмеження внутрішньої і зовнішньої конкуренції. Розглянута типологізація **П.е.** визначає різні алгоритми трансформаційних процесів, тобто детермінує характер, векторність, послідовність, повноту і якість економічних перетворень.

Літ.: Бодров В. Г. Трансформація економічних систем: концепції моделі, механізми регулювання та управління / В. Г. Бодров. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; Гайгер Л. Т. Макроэкономическая теория и переходная экономика : пер. с англ. / Л. Т. Гайгер. –

М. : Инфра-М, 1996; *Переходные процессы и экономическая теория* / Ю. Осипов, М. Осьмова и др. ; под ред. Ю. Осипова, М. Осьмовой. – М. : Центр обществ. наук при МГУ, 1998; *Політична економія* / В. О. Рибалкін, В. Г. Бодров та ін. ; за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К. : Академвидав, 2007; *Тарасевич В. Н.* Очерки теории переходной экономики / В. Н. Тарасевич. – К. : Наук. думка, 2001.

Бодров В.Г.

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ (від лат. persona – обличчя, особа, акторська маска; лат. facio – роблю, робити) – уособлення, або прозопопея – це різновид метафори, в якому ознаки істоти переносяться на неістот (предмети, явища, поняття, тварини), тому **П.** ще називають одухотворенням. Є підстави думати, що **П.** належить до найдавніших метафоричних явищ мови, вона відображала анімістичний погляд людей на природу, за якого весь світ населявся духами: говорив, сміявся, плакав, тужив. Тому уособлення вважається найвиразнішою ознакою фольклору, зокрема казок, легенд, народних оповідок, загадок. **П.** конкретизує образ, уявно робить його доступним для сприймання кількома аналізаторами: візуальним, акустичним, тактильним. Елементи персоніфікації є в епітетах. Стосовно українських еквівалентів зазначених понять, то майже всі вони (оживлення, олюдження, одушевлення, одухотворення), за винятком уособлення, виконують стилістичну функцію заміни, зумовленої прагненням уникнути повторень в одному контексті тієї самої лексики. Поняття ж “уособлення” має більш-менш окреслений термінологічний статус, оскільки цілком покриває семантичний обсяг своїх чужомовних відповідників, активно заступаючи їх у теорії та на практиці. Тому безпідставним видається прагнення розмежувати персоніфікацію та уособлення в “Літературознавчому словнику-довіднику” (1997), закріпивши за ними позначення буцімто різноликвих явищ – “уподібнення неживих предметів чи явищ природи людським якостям” і “перенесення якостей живих істот на довколишні предмети, явища природи або навіть абстрактні поняття”. Не можна також погодитись із зарахуванням **П.** до окремого типу уособлення чи його різновиду. Очевидно, такий розгляд **П.** та уособлення як відповідно частини й цілого, видового й родового понять пов’язаний із широким і вузьким визначенням **П.** Якщо

в широкому розумінні **П.** – це будь-яка форма оживлення, то у вузькому – лише олюднення. Насправді кваліфікувати одне явище як оживлення, а інше – як олюднення дуже важко, а то й неможливо. Те, що властиве істотам, може бути беззастережно віднесене й до суто людської сфери, тобто сфери вищої, місткішої, неосяжнішої.

У цьому простежується вплив одного з основоположних законів людського існування. “Свідомість людини влаштована так, – пише російська дослідниця культури мовленнєвої поведінки О.Зарецька, – що все, що зачіпає її саму, завжди вище, ніж усе, що стосується чогонебудь іншого... Ця стійка загальнолюдська універсалія генеральна в людському світорозумінні: найголовніше те, що зв’язане з людьми, важливе – те, що зв’язане з тваринами, і тільки потім за значимістю йде все інше. Тому найголовніші для людини епітети – це такі, що характеризують якраз людину, а найголовніші дії – це ті, які втілює людина. Якщо перенести властивості й типові вчинки людини на неживі об’єкти, то значимість останніх гранично підвищується. Це максимальне вираження ефективності передачі смислу”.

Ось чому саме ресурси людського світу служать основою для численних свідомих і неусвідомлюваних перенесень усього спектра людиноподібного на навколишнє середовище, передусім природу, причому як живу, так і неживу. Зрештою, категорія істот у семантико-граматичному плані включає, як відомо, крім назв людей, назви тварин та демонологічні й міфологічні назви, тобто мислиться надзвичайно широко. Отже, чіткого розведення ознак власне істот і ознак людей у термінах “уособлення” і “**П.**” не може бути. Якщо це розрізнення й має місце, то воно радше умовне, здійснюване в суб’єктивно-інтерпретаційних процедурах літературно-критичного аналізу.

Інколи поняття **П.** обмежують олюдненням абстрактних найменувань – узагальнених понять, прикмет, властивостей і дій. Причому, відомий філософ і філолог О.Лосєв убачав у цьому “тільки таке уособлення, де абстрактне поняття постає як особа, особистість, але вже з перевагою значення якраз цього абстрактного поняття”. **П.** в лосєвській дефініції поширюється лише на абстрактні категорії: гріх, розпусту, чесноту, насолоду і т.ін., які в літературних творах часто маркуються заголовною літерою.

Така **П.** найбільш прижилася у класицизмі, виявившись суголосною з його холодною абстрагованістю художньої думки, алегоричністю мислення. Тут **П.** абстрактних уявлень переростають у складні, великі та, сказати б, повні метафори – алегорії. На відміну від часткової **П.**, алегоричні образи розгортаються на фабульному й підтекстовому рівнях твору. Тож алегорію можна назвати повною **П.**, для осягнення якої потрібен суцільний текст. За повної **П.** все зображене набуває інакомовного (алегоричного) значення й постає як абсолютно реальне уособлення.

Літ.: Гром’як Р. Т. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром’як, Ю. І. Ковалів. – К.: Академія, 1997; Аесин В. М. Словник літературознавчих термінів / В. М. Аесин, О. С. Пулинєць. – Вид. 2. – К.: Рад. шк., 1971; Зарецька Е. Н. Риторика: Теорія і практика речової комунікації / Е. Н. Зарецька. – М.: Дело, 2002; Мацько Л. І. Риторика / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К.: Вища шк., 2003.

Новікова А. О.

ПЛАНУВАННЯ НОРМОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ – застосування перспективного і поточного планування суб’єктами нормотворення, зокрема визначення головних напрямів та забезпечення гласності нормотворчої діяльності, вдосконалення процесу підготовки нормативно-правових актів, формування їх переліку, послідовності та термінів прийняття з метою створення єдиної і узгодженої системи нормативно-правових актів. **П.н.д.** має імперативне значення, оскільки відповідні офіційно затверджені плани є обов’язковими для органів державної влади. Основою **П.н.д.** виступає прогнозування нормотворчості, що покликане дати науково обґрунтовану інформацію імовірного характеру про розвиток правової системи.

Поточні плани (програми), як правило, складаються і затверджуються суб’єктом нормотворення на строк до одного року і містять визначення видів та назв актів, головних етапів та строків їх підготовки, а також органів, відповідальних за розробку проектів нормативних актів. Перспективні програми нормотворчої діяльності складаються і затверджуються суб’єктом нормотворення, як правило, строком на чотири і більше років, визначають напрями розвитку правового регулювання суспільних відносин, заходи з кодифікації та систематизації нормативних

актів, їх видання. Плани не виключають можливості підготовки і прийняття нормативних актів, не включених до них. **П.н.д.** має проводитися виходячи з прогнозів, планів та програм щодо інших видів діяльності, зокрема державного управління, економіки, внутрішньої та зовнішньої політики, оборони, соціальної та науково-технологічної політики, охорони здоров'я і довкілля тощо. Для виключення можливого дублювання або протиставлення пропозицій різних органів влади, які здійснюють управління за певними напрямками або видами діяльності, процедурами планування і прогнозування передбачене збирання та обробка всіх пропозицій єдиним органом влади (урядом або міністерством юстиції), а також доопрацювання зведених планів та прогнозів усіма зацікавленими органами державної влади із залученням експертів. **П.н.д.** потребує активної позиції тих, хто професійно здійснює нормотворчість в органах державної влади і відповідає за її розвиток, яка полягає в постійному моніторингу стану правового забезпечення та ситуації в цій сфері (напрямі, види) діяльності, періодичному перегляді чинних нормативно-правових актів та ініціюванні зміни або оновлення тих, що вже не спрацьовують і навіть гальмують подальший розвиток.

П.н.д. може здійснюватися у межах розробки концепції, стратегії, програм розвитку певних сфер або галузей суспільної діяльності. Наприклад, у додатку до Програми економічних реформ на 2010-2014 рр. "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава" наведено перелік ключових законопроектів, прийняття яких необхідне для реалізації даної програми. Перелік містить близько 100 позицій за 18 напрямками та включає, серед іншого, законопроекти "Про адміністративні послуги", "Про державне прогнозування та стратегічне планування в Україні", "Про державне регулювання в енергетиці України", "Про державний земельний кадастр", "Про Державну програму приватизації", "Про загальнообов'язкове державне медичне страхування", "Про запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування", "Про засади сталого розвитку сільських територій", "Про засади функціонування ринку природного газу", "Про захист персональних даних",

"Про Національну комісію регулювання ринку комунальних послуг України", "Про основні засади взаємодії держави з приватними партнерами", "Про особливості реформування залізничного транспорту", "Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності", "Про приватизацію підприємств вугільної промисловості", "Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми", "Про ринок земель", "Про розвиток та підтримку малого і середнього підприємництва в Україні", "Про Фонд майбутніх поколінь" тощо.

Літ.: *Гаврилов О. А.* Стратегія правотворчества и социальное прогнозирование / О. А. Гаврилов. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1993. – 128 с.; *Котюк В. О.* Теорія права: навч. посіб. / В. О. Котюк. – К.: Вентурі, 1996. – 208 с.; *Керимов Д. А.* Законодательная техника: науч.-метод. и учеб. пособие / Д. А. Керимов. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. – 123 с.; *Державне управління: словник-довідник* / уклад.: В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.) та ін.; за заг. ред. В. М. Князєва, В. Д. Бакуменка. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.; *Програма економічних реформ на 2010-2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава"*: схвалена Комітетом з економічних реформ при Президентові України 2 черв. 2010 р. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/content/ker-program.html>

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

ПОВНОВАЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ВЛАДНИ – сукупність прав і обов'язків державних органів, а також посадових та інших осіб, закріплені за ними у встановленому законодавством порядку повноваження щодо прийняття обов'язкових до виконання рішень і забезпечення їх здійснення тими, кому вони адресовані. Визначення оптимальної компетенції органів виконавчої влади є головним фактором забезпечення оптимального виконання функцій, реалізації державно-управлінських рішень та їхньої ефективності.

П.д.-в. становлять центральне місце і переважну частину серед повноважень органу виконавчої влади. **П.д.-в.** практично виражаються у виданні державними органами від імені держави юридично обов'язкових нормативних та індивідуальних (правозастосовних) актів, можливості здійснення контролю та нагляду за виконанням вимог цих актів.

Суб'єкти державного управління наділені здатністю використовувати **П.д.-в.** для вирішення важливих політичних, економічних та інших завдань, які мають соціальне значення. Реалізуючи на практиці суспільні (публічні) інтереси, суб'єкти владних повноважень формують державну або суспільну волю у формі правового рішення й адресують її іншим учасникам правовідносин – громадянам, організаціям, моделюючи поведінку останніх. А вони, у свою чергу, зобов'язані виконувати встановлені правила (приписи). Наявність **П.д.-в.** вказує на реальну здатність суб'єкта забезпечити поведінку іншої сторони в необхідних межах. Ця здатність зумовлена двома факторами: вираженням публічного інтересу і здійсненням **П.д.-в.** Ці фактори має об'єднувати ідея розумного поєднання і узгодження приватних і публічних інтересів. Вирішуючи ці важливі для суспільства і держави питання, суб'єкти владних повноважень виступають як носії публічного інтересу, основою якого є суспільне благо. Разом з тим публічні інтереси задовольняються не тільки за допомогою **П.д.-в.** Використовуються й інші засоби його реалізації. Проте саме **П.д.-в.** досягається високий ступінь організованості публічно-правової та інших видів діяльності. Первинними **П.д.-в.** наділені державні органи. Саме через них державна влада визначає межі та обсяг владних повноважень інших суб'єктів – органів місцевого самоврядування, громадських організацій. Для них **П.д.-в.** є другорядними, похідними від повноважень органів державної влади. Це повноваження, які виключені з компетенції державних органів відповідно до законодавства і передані до компетенції органів місцевого самоврядування (Закон “Про місцеве самоврядування в Україні”). Одночасно ці повноваження виступають перш за все як спосіб об'єктивації державних функцій, а вже потім повноваженнями їх конкретних носіїв. І хоча держава передає їм ці повноваження, їх все ж таки не можна вивести зі сфери державних інтересів і режиму функціонування державних органів. Держава вже формально не втручається у повноваження, інкорпоровані в компетенцію органів місцевого самоврядування, однак сам режим реалізації цих повноважень (метод реалізації і контролю, процедура реалізації, способи забезпечення реалізації, організаційні умови

реалізації повноважень) не може в цілому відрізнятись від режиму здійснення повноважень державних органів при здійсненні однорідних функцій.

П.д.-в. – забезпечена законом вимога уповноваженого суб'єкта стосовно належної поведінки і дій, звернена до громадян та юридичних осіб. Основними ознаками **П.д.-в.** є наявність уповноваженого суб'єкта. Згідно з чинним законодавством, зокрема ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства, такими суб'єктами можуть бути органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, їхні посадові і службові особи, а також інші суб'єкти при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень. Останні можуть виступати учасниками **П.д.-в.** не безпосередньо, а через свій апарат (органи законодавчої і судової влади). А деякі з них реалізують свої права та обов'язки у сфері державного управління безпосередньо.

Представляючи офіційно державну владу і виконуючи покладені на них завдання, зазначені вище суб'єкти наділені правами та іншими засобами виражати і втілювати в життя державні інтереси. Саме для цього вони й наділені **П.д.-в.**

П.д.-в. – це веління (наказ, вимога, команда), звернене до другої сторони публічних правовідносин. Це веління, здебільшого, має імперативний характер, тобто обов'язкове до виконання. Така обов'язковість забезпечена заходами примусу (відповідальності) у випадку неналежної поведінки або дій другої сторони.

Третім елементом **П.д.-в.** є забезпечення його законом. Саме в законі офіційно закріплені **П.д.-в.** того чи іншого суб'єкта державного управління. Законодавчі акти окреслюють межі владних повноважень, зв'язують їх суб'єктів правом. Навіть тоді, коли суб'єкт реалізує т. зв. дискреційну владу (дискреційні повноваження), він не повинен виходити за межі свободи, окреслені правом. Закон стоїть на перешкоді свавілля, суб'єктивізму. Вільний розсуд, через який реалізуються дискреційні повноваження, повинен здійснюватися в легальних межах. Орган публічної адміністрації, використовуючи такі повноваження, зобов'язаний передусім правильно оцінювати ситуацію, наявні факти і застосовувати до встановлених фактів

чинні правові норми, не допускаючи при цьому зловживання владою. Загальні інтереси, спільне благо, а не особисті корисливі інтереси мають бути покладені в основу дій та рішень суб'єктів владних повноважень. Також адміністрація не повинна ігнорувати чи зневажати загально визнані цінності й розуміння спільного блага, людського добра, яке має служити мотивацією для правильного оцінювання ситуації й вибору рішення. Для П.д.-в. характерною є система державного забезпечення, тобто наявність системи гарантій, які сприяють реалізації повноважень і стабільній діяльності державних органів. До цієї систем гарантій належить структурований апарат та корпус професіоналів, здатних кваліфіковано оцінювати ситуацію, здійснювати управління на високому професійному рівні. А це, у свою чергу, гарантує високий рівень управління. Отже, рівень управління значною мірою залежить від рівня підготовки кадрів.

Іноді орган влади набуває П.д.-в. у процесі їх отримання після т. зв. делегування. "Делегування" означає, як правило, передачу функцій, повноважень на певний час із збереженням у делегуючого суб'єкта права повернути їх до власного виконання. Водночас делегуючий суб'єкт набуває права контролю за станом і наслідками виконання делегованих функцій, повноважень; він може також фінансувати із власних коштів їх здійснення, передавати у користування необхідні для цього майнові об'єкти. Наприклад, місцеві державні адміністрації можуть здійснювати повноваження, делеговані їм відповідними радами. Таке делегування повноважень супроводжується передачею фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для їх здійснення. Місцеві державні адміністрації у такому випадку є підзвітними і підконтрольними відповідним радам у частині делегованих повноважень.

У новітній політичній історії України можна знайти випадки надання виконавчій владі більш широких делегованих повноважень. Для прикладу можна навести Закон України "Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети у сфері законодавчого регулювання" від 18 листопада 1992 р., яким передбачалося тимчасово делегувати уряду (строком до 21 травня 1993 р.) повноваження видавати

декрети з питань відносин власності, кредитно-фінансової системи, підприємницької діяльності, оподаткування, державної політики оплати праці та ціноутворення, соціально-культурного розвитку, державної митної, науково-технічної політики. Однак така практика "розширення" прав виконавчої влади України була винятком із правил, зумовленим відсутністю конституційно встановлених засад функціонування інститутів нової держави, достатньої законодавчої бази, та мала виключно тимчасовий характер. Хоча в міжнародній практиці досить часто уряди займаються правотворчістю, яка дістала в політико-правовій теорії назву т. зв. делегованого законодавства. У Європі є досить поширеною практика передачі парламентами законодавчих повноважень уряду, а до актів делегованого законодавства віднесені лише ті, що мають силу закону. Таке парламентське делегування закріплене в конституціях цілого ряду країн і стало не тільки постійним, а й майже загальним явищем у їх практиці (Швейцарія, Франція, Італія, Іспанія, Угорщина, Фінляндія, Португалія, Польща). У Великій Британії та багатьох інших англійських країнах з парламентськими формами правління для парламенту не існує формальних обмежень при делегуванні своїх повноважень уряду. Такий стан дав підстави вченим зробити загальний висновок про те, що органи виконавчої влади реалізують найважливіші державні функції і займають домінуюче місце в державному механізмі.

Літ.: Закон України про місцеве самоврядування в Україні. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>; Кодекс адміністративного судочинства України : наук.-практ. комент. / С. В. Ківалов та ін. ; за ред. С. В. Ківалова, О. І. Харитонової. – Х. : Одісей, 2006. – 550 с. – (Серія "Законо України"); Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Атіка, 2003. – 575 с.; Уваров А. А. О государственных полномочиях в компетенции органов местного самоуправления / А. А. Уваров // Государство и право. – 2002. – № 10; Шаповал В. М. Вищі органи сучасної держави: Порівняльний аналіз / В. М. Шаповал. – К. : Програма Л, 1995. – 134 с. Мужикова Н.М.

ПОЗИТИВІЗМ (від фр. positivisme – умовний, позитивний, заснований на думці) – напрям у філософії, який виходить з пріорите-

ту емпіричного досвіду як критерію істини та заперечення гносеологічного значення теоретичних та абстрактних знань. Виник у Франції та Великій Британії в середині XIX ст. Історичними підвалинами виникнення та розвитку **П.** був стрімкий розвиток технічних, природничих та точних наук, успішне оволодіння силами природи, що створювало ілюзію абсолютності емпіричних та технічних знань.

Засновником **П.** вважається французький вчений О.Конт, який відокремлював три стадії розвитку знань людини про навколишній світ: а) фіктивну (релігійну); б) абстрактну (метафізичну); в) позитивну (власне наукову), яка спирається на емпірично доведене знання. В контексті розвитку державно-політичних знань виступив засновником соціології як науки. В межах соціології відокремлював наступні напрями: соціальна статика (дослідження суспільних інститутів) та соціальна динаміка (дослідження суспільних процесів). Визначав соціологію як заповуку раціональної політики. Подальший розвиток **П.** здійснив британський філософ Дж.Стюарт Мілль, який виступив теоретиком захисту прав парламентської меншості, без чого демократія може перетворитися на тиранію.

Наступний етап (т. зв. “другий” **П.**) пов’язаний з іменами австрійського фізика Е.Маха та швейцарського філософа Р.Авенаріуса й отримав загальну назву “емпіриокритицизм”. Загалом був спрямований на подолання емпірицистського радикалізму “першого” **П.** в редакції О.Конта та його послідовників. Переважно був зорієнтований на розроблення гносеологічної проблематики та вирішення завдань методології науки. Близькими до них були погляди французького математика А.Пуанкаре, який висунув теорію “конвенціоналізму” (стверджувала, що наукові положення є не стільки відображенням певних об’єктивних моментів, скільки результатами довільних домовленостей між ученими за принципом “економії мислення”).

У XX ст. відбувся розвиток “третього” **П.**, або “неопозитивізму”. Представлений іменами М.Шліка, Р.Карнапа, Л.Вітгенштейна. Своїм головним завданням вважав аналіз мови науки, права та політики з метою вилучення з цієї мови “метафізичних” понять, що не мають фактичного підґрунтя. Ключовою проблемою вважав проблему значення

термінів, які використовуються в мові науки або політики. Процедура виявлення значення застосовуваних термінів (“верифікація”), на думку представників “третього” **П.**, полягає у зведенні їх змісту до чуттєвих даних. Найбільш елементарні твердження, що базуються на основі чуттєвих даних, дістали назву “протокольних тверджень”. Терміни, які принципово неможливо звести до “протокольних тверджень”, вважаються позбавленими сенсу та мають бути вилучені з обігу. В державному управлінні розроблені в межах “третього” **П.** процедури верифікації використовуються в законотворчій роботі, підготовці нормативних документів тощо.

Літ.: Князев В. М. Методологія наукових досліджень в галузі “Публічне адміністрування” / В. М. Князев, Ю. В. Бакаєв. – К. : Вид-во НАДУ, 2007.

Бакаєв Ю.В.

ПОЗИТИВІЗМ У ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ – нове поняття, вперше сформульоване та засноване виключно на практичних знаннях про майстерність управління державою, тобто на емпіричних дослідженнях, відкидаючи пізнавальну цінність філософського дослідження. Абсолютизація досвіду державного управління, чуттєвого пізнання, пониження ролі раціонального пізнання (понять та теорій). Сприйняття державного управління через наявні реалії, розробка наукових доктрин, заснованих на нинішньому стані держави та всіх суспільних інститутів, що до неї входять. Орієнтація наукових досліджень на найближчий час та розробка планів та цілей “сьогодні на сьогодні”.

Оскільки нинішній стан держави як апарату зазнає кардинальних змін і не є стабільним, найкраще розглядати поняття **П.д.у.** через існуючі суспільні інститути. Основним з таких інститутів у державному управлінні є інститут взаємовідносин між суб’єктами державного управління: керівниками, державними службовцями, громадянами, які звертаються в органи державної влади, та один із різновидів відносин, що виникають між цими суб’єктами і потребують негайного вирішення за допомогою наявної інформації та спеціальних навичок, а саме такі поширені суспільні явища, як конфлікти.

Оскільки конфлікти виникають у певному людському середовищі, колективі, групі

людей, їх можна звести до таких переважаючих у державному управлінні типів:

1. Керівник-підлеглий, начальник-працівник.
2. Керівник-керівник, працівник-працівник.
3. Між соціальними групами в певній організації.
4. Управлінець, керівник-колектив, група підлеглих.

Кожен із цих типів конфліктів має різні сфери прояву, найважливішим з яких для державного управління є суспільно-політична сфера.

Управлінський процес складний та багатогранний, адже в ньому зайняті сотні, тисячі людей з різними характерами, досвідом, прагненнями і метою. У процесі управління стикаються найрізноманітніші інтереси і цілі, перетинаються або стають неприйнятно непримиренними плани, наміри, сподівання. Людей може об'єднувати спільна справа, діяльність, а може роз'єднувати через багато причин, нерідко особистого характеру. Саме тоді виникає конфлікт як граничний випадок загострення суперечностей. Розв'язання таких суперечностей можливе різними шляхами, від ігнорування до забуття, одним із найкращих, навіть дещо утопічних шляхів, є прояв професійної добродітності як альтруїстичного бажання мирного співіснування.

У цілому без професійної добродітності **П.д.у.** бути не може.

Професійна добродітність – альтруїстична діяльність державних службовців, спрямована на безоплатну допомогу або надання послуг, які входять в коло їх повноважень згідно з чинними законами та посадовими інструкціями, виконання повноважень у більш повному обсязі в понаднормовий робочий час або у неробочі дні, на робочому місці або в спеціально створених для розгляду певних питань місцях (громадські консультації), діяльність за власною ініціативою щодо інформування, роз'яснення певних особливостей вирішення питань, або взагалі вирішення окремого питання.

Суперечності мають двоякий характер: антагоністичний та неантагоністичний. Перші можуть підніматися до рівня непримиренності у боротьбі точок зору, поглядів, підходів у вирішенні до чогось, тоді це призводить до розриву або непримиренності боротьби обох сторін, одна з яких рано чи пізно може зазнати поразку. Щоб не загострюва-

ти антагонізм до такої міри, потрібно зрозуміти логіку розвитку самої суперечності. В управлінні слід завжди шукати сприйнятливий вихід, не доводячи справу до повного розвалу. Не забувати, що антагонізм – одна з найгостріших форм суперечностей, яка нерідко вирішується лише непримиренною боротьбою, або у сфері суспільних суперечностей шляхом революційних перетворень, фізичного або силового зіткнень.

В основі **П.д.у.** перебуває майстерність управління конфліктами. Питання виникнення та подолання конфліктних ситуацій в управлінні стали особливо гострими в наш час, коли відбувається, з одного боку, прискорений процес суспільного розвитку з його непередбачуваними змінами, а з другого – втрата багатьма людьми звичних життєвих позицій, орієнтирів, роботи, масове безробіття – усе це посилює причини для різного масштабу стресових ситуацій. В основі державного управління – люди, державні службовці. Виходячи із важливості проблеми можна обрати стратегію поведінки в конфліктній ситуації на державній службі:

- знайти спосіб уникнення конфлікту;
  - розробити компромісне рішення;
  - заспокоїтися і змиритися з тим, що хоче робити керівництво;
  - зачекати, щоб знайти підходяще рішення.
- Можливий вихід з конфліктних ситуацій у державному управлінні через розуміння цінностей державної служби.

Цінності державної служби – цінності, наявність яких зумовлена особливостями виконання делегованих вищими органами владних повноважень відповідно до посади державного службовця, та цінності, що закріплені Конституцією, а саме верховенство права та захист прав громадян. До таких цінностей, крім основних моральних та етичних, можна віднести: ініціативність, творчість, здатність до виправданого ризику, людську порядність, прагнення та готовність забезпечувати розвиток усіх сфер життєдіяльності людини (економічної, соціальної, культурної, духовної, політичної), освоєння комунікативних навиків та основ ведення переговорів, вміння розв'язувати конфлікти та доносити інформацію до громадян, професійну добродітність, в основі якої є мораль. Моральні цінності є одним з основних способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві, особлива форма суспільної

свідомості і вид суспільних відносин. Мораль охоплює етичні погляди і почуття, життєві орієнтації і принципи, цілі й мотиви вчинків та відносин, проводить межу між добром та злом, совістю та безсовісністю, честю та безчестям, справедливістю та несправедливістю, нормами та ненормальністю, милосердям та жорстокістю і т.ін. Але в жодному разі не може бути застосована “готтентотська мораль”, або подвійна мораль – сприйняття одного й того самого вчинку залежно від суб’єкта, часу, політичної доцільності та партійної належності. Найчастіше таку мораль застосовують при сприйнятті оточуючих через призму “свої – чужі” або для виправдання своїх вчинків шляхом висвітлення аморальних вчинків опонента в політиці, бізнесі, побуті. Такі подвійні стандарти руйнують інститут моралі та моральності як такий, створюючи дуалістичність сприйняття інформації залежно від того, хто і як таку інформацію поширює і як її застосовують у державному управлінні.

Фундаментом позитивізму в державному управлінні є професійна добродійність та цінності державної служби.

Літ.: *Большая Советская Энциклопедия* (“Позитивизм”). – Б. г., б. г.; *Карнап Р.* Научное миропонимание – венский кружок / Р. Карнап, Х. Хан, О. Нейрат // *Логос*. – 2005. – № 2 (47). – С. 20; *Лебедев С. А.* Философия науки: краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории) / С. А. Лебедев. – М.: Академ. проект, 2008. – С. 88; *Костина Е. Ю.* История социальной работы / Е. Ю. Костина. – Владивосток: Изд-во Дальневосточ. ун-та, 2004; *Гринин Л. Е.* Зависимость между размерами общества и эволюционным типом политики / Л. Е. Гринин. – Б. г., б. г.

Рублюк О.В., Місяць О.Д.

ПОЛІЕТНІЧНІСТЬ – у найзагальнішому контексті – спільність проживання у певній країні двох і більше етносів або етнічних груп. Термін “**П.**”, за В.Свтухом, визначає ситуацію співіснування у рамках однієї структурованої людської спільноти (етнополітичний, етносоціальний організми) осіб різного етнічного походження, носіїв різних етнокультурницьких традицій, етнічного менталітету. В такому контексті переважна більшість країн сучасного світу є поліетнічними.

Проте такі загальні характеристики не дають вичерпної уяви про **П.** у певній, окремо

взятій, країні. Річ у тім, що це явище в кожній із багатонаціональних країн має свою специфіку. Зокрема, специфічними рисами **П.** в Україні є:

- істотне кількісне переважання найчисельнішої етнічної спільноти – українців (понад 37,5 млн осіб) над другою за цією ознакою етнічною спільнотою – росіянами (понад 8,3 млн осіб). Для порівняння: в такій типологічній країні, як Бельгія найчисельніша етнічна спільнота – фламандці – складає приблизно 56% населення, а друга за чисельністю – валлони – 42%;

- кількісне переваження українців в усіх регіонах держави, за винятком Автономної Республіки Крим (АРК);

- істотне кількісне переважання українців (77,8%) над сукупністю осіб (22,2%), що належать до усіх національних меншин, включно з росіянами;

- істотне кількісне переважання росіян (понад 8,3 млн) над сукупністю осіб (понад 2,3 млн), що належать до інших національних меншин;

- висока частка росіян у складі населення південних і східних регіонів України (зокрема, росіяни складають 58,3% від усього населення АРК; 17,6% від усього населення Дніпропетровської області; 38,2% – Донецької; 24,7% – Запорізької; 39% – Луганської; 20,7% – Одеської; 25,6% – Харківської);

- ситуація за зміною статусу росіян як домінуючої етнічної спільноти в колишньому СРСР на національну меншину в сучасній Українській державі;

- помірний індекс етнічної мозаїчності населення України, який відображає специфіку етнонаціональних поєднань її регіонів і становить 0,37, що нижче ніж у Румунії, Словаччині, але вище ніж у Польщі та Угорщині. Поліетнічність в Україні є досить несистемною і нерівномірно виявленою. Лише деякі регіони, зокрема Буковину, Закарпаття, Донбас, Дніпропетровщину, Крим, Одещину, Харківщину, можна віднести до типово поліетнічних. При цьому спостерігаються різні форми розселення етнічних громад: компактність і дисперсність, переважання в громадах сільського або ж, навпаки, міського населення, проживання поруч з кордонами своїх етнічних батьківщин чи у віддаленні від них;

- закріплення у 1990-х рр. як важливого елемента етнонаціональної структури україн-

ського суспільства кримськотатарської спільноти, кількість членів якої внаслідок масового повернення до Криму з місць депортації зросла, порівняно з попереднім переписом (1989), у 5,3 раза і налічувала в 2001 р. 248,2 тис. осіб;

– значне поширення маргінальної моделі акультурації етнічних спільнот, однією з найважливіших сутнісних характеристик якої є т. зв. українсько-російська двомовність, що досить часто виявляє протиприродну розбіжність етнічного походження людини та її рідної мови і мови спілкування в сім'ї. Так, за даними всеукраїнського перепису населення 2001 р., із загальної кількості понад 37,5 млн етнічних українців у державі більш ніж 5,5 млн осіб рідною мовою назвали російську, а ще майже 15 тис. осіб – інші мови. Досить показовими щодо мовних орієнтацій населення України є й результати опитування 2010 р., проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках щорічного соціологічного моніторингу “Українське суспільство”. Згідно з даними цього опитування, самоідентифікували себе як українці 84,7% респондентів, як росіяни 12,2%, як представники інших національностей 3,1%. Розподіл же респондентів за рідною мовою дає таку картину: 65,1% – українська мова, 32,5% – російська, 2,3% – інша мова. При цьому тільки 42% респондентів спілкуються в сім'ї переважно українською мовою, 35% – переважно російською, 0,9% – іншою мовою, 22,1% – по-різному, залежно від обставин.

Аналізуючи особливості української П., слід мати на увазі й непоодинокі факти невідповідності структури населення з рідною мовою структурі культурно-інформаційного середовища великих міст, де продовжується мовна асиміляція українців та представників національних меншин у російськомовних середовищах. У низці регіонів України переважає російськомовне місто й україномовна прилегла округа.

Отже, П. в Україні виступає як самотня, обумовлена історично модель співжиття в одному етнополітичному та етносоціальному організмі осіб і груп осіб різного етнічного походження в умовах кількісної домінанції українців, а відтак – переважання української етнічної однорідності як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівнях, суттєвого поширення російської

етнічності, особливо в південних і східних регіонах держави, компактної автохтонної етнічності ряду спільнот поблизу західних і північних кордонів України, невизначеності політико-правового статусу окремих спільнот, які не мають за межами України своєї етнічної батьківщини, а також в умовах досить широкого застосування в процесі між-етнічних взаємин українсько-російської двомовності, що стало важливим специфічним чинником інституційного забезпечення розвитку П. в Українській державі.

Незалежно від того, які б специфічні риси не приписувались “українській” П., вона має постійно перебувати в центрі уваги держави як один із пріоритетних об'єктів державного управління. Слід мати на увазі, що не всім країнам вдалося і вдається нині забезпечити мирне співіснування різних етнічних, мовних або релігійних спільнот. Тобто П. не завжди виступає як джерело соціального і культурного збагачення. За певних умов вона породжує й міжетнічні протистояння. Конфлікти на етнічному ґрунті можуть супроводжуватися насильством і руйнуванням, викликати у відповідь дії репресивного характеру, ставити під загрозу єдність держав, на території яких вони відбуваються, і створювати небезпеку втягнення в них сусідніх країн. Саме тому роль держави, насамперед демократичної, яка прагне вирішити або пом'якшити суперечності суспільного, в тому числі етнонаціонального, розвитку, встановлюючи або санкціонуючи правові норми, забезпечуючи їх реалізацію на основі Конституції та інших легітимних джерел права, є вирішальною для гарантування нормального розвитку міжетнічних процесів у тій чи тій країні. Така роль держави в багатонаціональній країні повинна виявлятися у врахуванні чинника П. при визначенні та здійсненні всіх її основних внутрішніх (економічної, політичної, соціальної, духовної) та зовнішніх (оборонної, дипломатичної, зовнішньоекономічної, зовнішньополітичної тощо) функцій. Водночас мали б бути вироблені, з одного боку, спеціальна політика держави, яка б визначала стратегію останньої щодо розвитку етнонаціональної сфери (П.), а з другого – система науково обґрунтованих управлінських заходів, спрямованих на втілення такої стратегії в життя.

Літ.: *Етнонаціональна структура українського суспільства* : довідник / В. Б. Свтух, В. П. Тро-

щинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К. : Наук. думка, 2004; *Людина* у полікультурному суспільстві : навч.-метод. посіб. для викл. вищ. навч. закл. з курсу за вибором для студ. соціокультурної спец. / О. І. Пометун, Л. Ю. Султанова та ін. – К. : Інжиніринг, 2010; *Розвиток* етнопонаціональних відносин в Україні: Стан. Тенденції. Перспективи / Д. В. Табачник, Г. Д. Попов, В. М. Воронін, Т. І. Пилипенко. – Львів : Світ, 2007.

Коваль В.І.

ПОЛІТИКА ДЕМОГРАФІЧНА – сукупність цілеспрямованих заходів держави, її органів та інших суспільних інститутів з метою досягнення оптимальної кількості населення, а також його структури і територіального розміщення. **П.д.** у широкому значенні є синонімом політики народонаселення, а у вузькому – лише її складовою поряд із регулюванням умов життя і умов праці населення. Об'єкт демографічної політики держави становлять такі складні важкопрогнозовані процеси, як народжуваність і смертність, оптимальне співвідношення яких виявляється у досягненні найбільш тривалої активної творчої діяльності та середньої тривалості життя людини. Такі демографічні явища, як шлюбність, розлучуваність, міграція є переважно особистою справою індивіда, подружньої пари, сім'ї, а тому управління демографічною поведінкою не повинне базуватися на адмініструванні, примусі чи забороні.

П.д. буває переважно трьох видів: 1) популяціоністська – орієнтована на збільшення чисельності населення, пришвидшення темпів його зростання та боротьбу із загрозою депопуляції; 2) мальтузіанська – спрямована на обмеження чисельності населення; 3) політика територіального перерозподілу населення. **П.д.** пройшла тривалий історичний шлях розвитку і залежно від проблем, що поставали перед конкретними державами та суспільствами, якийсь із трьох типів домінував, з тією лише відмінністю, що обмеження чисельності населення часто відбувалося завдяки незалежним від людини природним чинникам – стихійним лихам, голоду, епідеміям тощо. У разі ж тривалого зростання чисельності населення поширеним було свідоме стимулювання еміграції з густозаселених регіонів, освоєння (колонізація) нових земель, а інколи примусове переміщення окремих груп населення. Нині демографічні проблеми є різними

у різних країнах – у економічно розвинутих державах Європи та Північної Америки спостерігається старіння населення, а в багатьох країнах із низьким рівнем життя навпаки спостерігається “демографічний вибух”.

Основними заходами **П.д.** є економічні (допомога при народженні, позики – для підвищення народжуваності або ж переваги – для зниження); адміністративно-правові (законодавче регулювання шлюбного віку, розлучуваності, переривань вагітності); пропагандистські (формування громадської думки, використання релігійних норм, традицій, статевих освітніх програм). Загалом нині **П.д.** в Україні здебільшого зосереджена на грошових трансфертах для стимулювання народжуваності. Однак демографи досить скептично оцінюють ефективність такої допомоги у середньо- та довготерміновій перспективі. Учені звертають увагу на те, що **П.д.** в Україні та за кордоном нерідко будується на основі побутових стереотипів, а не ґрунтовних досліджень (зокрема поширене уявлення про вирішальне значення матеріальних перешкод для народжування дітей є хибним – якраз добре забезпечені сім'ї віддають перевагу одній дитині чи взагалі бездітності). Непродумане використання прямого стимулювання народжуваності створює ризик збільшення народжуваності переважно серед малозабезпечених і маргінальних груп населення, що, у свою чергу, може спричинити низку негативних соціальних наслідків (відмову від дітей, зростання дитячої безпритульності). Фінансову допомогу потрібно поєднувати з комплексом заходів у різних сферах для усунення чинників, що найбільше стримують подружжя від народження більшої кількості дітей. **П.д.** має будуватися з огляду на умови соціально-економічного розвитку держави, екологічної ситуації, стану системи охорони здоров'я, психологічних настанов індивідів та цілого суспільства. У науці існують також оптимістичні погляди на перспективи народжуваності – у зв'язку з переходом від індустріальної до постіндустріальної економіки.

В Україні в рамках державних демографічних заходів були розроблені масштабні програми: “Діти України” (1995; частина: загальноєвропейської програми “Діти 90-х”); “Українська родина” (до 2000), “Планування сім'ї” (1994), “Українська родина” (2001), “Репродуктивне здоров'я 2001–2005” (2001),

“Концепція державної сімейної політики” (2000) тощо. У червні 2004 р. була прийнята “Концепція демографічного розвитку України на 2005-2015 роки”, відповідно до якої конкретним інструментом реалізації П.д. проголошена державна підтримка сім’ї, оскільки для неї характерним є увесь спектр демографічних процесів. Концепцію замінила у 2006 р. “Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року”. Стратегія вбачає вихід із кризової демографічної ситуації не лише в подоланні депопуляції, але й у підвищенні якості життя населення, збереженні та відтворенні його життєвого і трудового потенціалу. Для цього до системи реалізації Стратегії внесено нормативно-правові та інституційні заходи. Особливо велику увагу приділено питанням народжуваності та розвитку сім’ї. Передбачено, зокрема, удосконалення кредитування житла та освіти; створення пільг для роботодавців, які приймають на роботу жінок з дітьми; підтримка діяльності сімейних лікарів; розвиток сімейних форм виховання сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; адресна допомога соціальних виплат найбільш уразливим категоріям населення; захист сімей, що усиновили дітей; посилення державного контролю якості продуктів та споживчих товарів, їх відповідності стандартам; розвиток сімейних форм дошкільного і позашкільного виховання та освіти; розробка та реалізація спеціальних програм будівництва муніципального житла. Крім підвищення рівня народжуваності та розвитку сім’ї, іншими завданнями Стратегії проголошено поліпшення здоров’я, зниження рівня смертності та збільшення тривалості життя населення; регулювання міграційних процесів; подолання негативних наслідків старіння населення; демографічний розвиток регіонів тощо.

Літ.: *Демографічна криза в Україні* / за ред. В. С. Стешенко. – К., 2001; *Курило І. О.* Соціально-демографічна політика в Україні у контексті принципів програми дій МКНР (1994 р.) / Е. М. Лібанова, І. О. Курило // *Демографія та соціальна економіка*. – 2009. – № 2; *Курило І. О.* Тенденції народжуваності в Україні у контексті подальшої трансформації суспільства / І. О. Курило // *Демографія та соціальна економіка*. – 2006. – № 1; *Макарова О. В.* Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи / О. В. Макарова // *Демографія та соціальна економіка*. – 2007. – № 1; *Смірнова О. М.* Фінансовий механізм

реалізації демографічної політики / О. М. Смірнова // *Наук. вісн. Нац. ун-ту ДПС України (економіка, право)*. – Вип. 4 (47). – 2009; *Хома Н. М.* Демографічна політика як напрямок діяльності соціальної держави / Н. М. Хома // *Наук. пр. : наук.-метод. журн.* – Т. 44. – Вип. 31. – Миколаїв, 2002. – (Серія: Політичні науки).

Заяць Д.Д.

ПОЛІТИЧНЕ РІШЕННЯ – ізольований акт, програма або план (ієрархізований та ешелонований набір рішень), що відповідає аналізу якоїсь локальної або глобальної ситуації і має на меті реалізацію політично значимих задумів. **П.р.** обов’язково мають характеризуватися такою ознакою, як системність, найповніше відображати корінні інтереси національної політичної системи. **П.р.** прямо залежить від вчасної інформації, її достовірності та оптимальної кількості. Процес прийняття **П.р.** є, безперечно, одним з ключових політичних процесів і передбачає забезпечення реалізації п’яти основних компонентів: політичних проблем, політичних альтернатив, політичних дій, політичних результатів, політичних обмежень.

(Політична проблема являє собою актуальну цінність, потребу або можливість, що може бути реалізована за допомогою колективної дії. Знання проблеми є ключовим на початковому етапі прийняття рішення. Політична альтернатива – це потенційно можливий напрям дій, що сприяють досягненню поставлених цілей і тим самим вирішенню політичних проблем. Політичні дії – конкретний вибір або послідовність кроків у рамках обраної політичної альтернативи, що сприяють досягненню поставлених цілей і бажаних результатів. При цьому необхідною є інформація про можливі позитивні і негативні наслідки (результати) застосованих дій, а також про політичні, правові, економічні та інші обмеження. Політичні результати є спостережувальними наслідками політичних дій. Саме на основі знань про можливі наслідки політичних дій та їх порівняння з фактичними результатами здійснюється оцінка політичного рішення з погляду його ефективності і результативності. Політичні обмеження – це умови, що задають спектр вибору шляхів і способів вирішення проблемної ситуації. Політичні обмеження визначаються “політичною прохідністю” рішення в просторі координат, заданих значимими інтересами, цінностями,

ідеологічними переконаннями інших суб'єктів політичного процесу, здатних вплинути на процес прийняття і реалізації даного рішення. Політичні обмеження окреслюють поле політичної підтримки рішення.)

Найбільшої уваги стадії прийняття рішень у циклі політики приділялося з часів інституційного становлення політології як науки, саме відтоді аналітики розглядали різноманітні моделі прийняття рішень у складних організаціях системи державного управління.

Мироненко П.В.

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС (від грец. Πολιτική – вміння керувати державою, спільнотою); та (від лат. Classis – група предметів чи явищ, що мають спільні ознаки).

П.к. – це правляча еліта, яка професійно займається управлінням і розпоряджається ресурсами влади, володіє політичним капіталом і перебуває усередині державної корпорації.

П.к. – це професійно залучені (ангажовані) в політичну діяльність групи людей, які утворюють основну частину політично активних громадян (О.Бабкіна, В.Горбатенко). **П.к.** здійснює політичну владу, впливає та безпосередньо бере участь у боротьбі за політичне лідерство (Т.Боттмор). При визначенні поняття **П.к.** зазвичай використовуються дві основні ознаки. Перша – формальний статус у суспільстві, що характерно для політичної еліти. Друге – доступ до ресурсів, технологій здобуття і здійснення влади, владних повноважень.

Поняття **П.к.** у його сучасному розумінні порівняно недавно ввійшло до арсеналу політичної науки. В Україні тема **П.к.** досліджується з 2008 р. Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Існує кілька підходів до визначення **П.к.**: **субстанціональний** (за К.Марксом). **П.к.** це основний суб'єкт, який організовує й контролює виробництво політичних відносин, регулює й легітимізує системи нерівності, підтримує їх усталеність; **функціональний**, визначає належність до **П.к.** не лише його існуванням, а й виконуваними функціями в політичній системі, його місцем і політичною позицією в ній. До цих функцій належать прийняття стратегічних рішень, розподіл суспільних ресурсів, представництво соціальних інтересів, підтримання громад-

ського порядку, забезпечення стабільності розвитку суспільства.

Слід розрізнити **інтегрований** і **дезінтегрований П.к.**

Інтегрований П.к. формує загальнонаціональну систему політичних цінностей, правила гри й систему суспільних пріоритетів. Домінує модель кооперації різних верств політичного класу. Підтримка політичної стабільності сприяє економічному зростанню, вигоди від якого розподіляються більш-менш справедливо між верствами громадян. У **дезінтегрованому П.к.** панує конкуренція, жорстка боротьба за розподіл дефіцитних матеріальних благ. У суспільстві посилюється нестабільність, економічний розвиток гальмується, прибутки падають, відбувається постійний перерозподіл власності, що, зрештою, призводить до розпаду **П.к.** Представниками **П.к.** є вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу і зосередили у своїх руках реальну владу в головних сферах життєдіяльності держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники аналітичних, політологічних центрів, фондів.

Складовими П.к. є: *бюрократія* – чиновники, що призначаються, *електократія* – чиновники, яких обирають, і *легіслакратія* – депутати.

П.к. є неоднорідним, до нього належать представники й офіційного **П.к.** і опозиційних течій. І ті, й інші представляють інтереси різних, часто антагоністичних соціальних груп.

На сьогодні роль **П.к.** у суспільному розвитку можна визначити таким чином (В.А.Гощовська):

Представники **П.к.:**

– визначають політичну волю соціальної групи, усього суспільства, забезпечують вироблення механізмів реалізації цієї волі;

– покликані формувати політичні цілі своєї групи;

– регулюють діяльність з політичного представництва групи, дозуючи підтримку, посилюючи або обмежуючи її;

– є основним резервом керівних кадрів, центром добору й розміщення керівників на різних ділянках політичного й державного управління.

Літ.: Кухта Б. Політична еліта і лідерство / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів : [б. в.], 1996; *Політика* в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти : монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2008; *Гошовська В. А.* Українська еліта: місце та роль у державотворенні / В. А. Гошовська, М. І. Пірен. – К. : [б. в.], 2010; *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004; *Старикова О.* Теоретичні основи інституціонального дослідження політичного класу / О. Старикова // Укр. наук. журн. “Освіта регіону. Політологія психологія комунікації”. – 2011. – № 3. – С. 31.

Гошовська В. А., Головащенко С. М.

ПОЛІТИЧНИЙ ЛІДЕР (від грец. Πολιτική – мистецтво управління; та (від англ. Leader – керівник, голова, вождь, правитель).

П.л. – учасник політичного процесу, наділена реальною владою авторитетна людина, яка справляє легітимний вплив на суспільство чи певну його частину, індивід, здатний до консолідації різних груп для розв’язання проблем суспільного розвитку, найбільш значимих з погляду групового інтересу.

П.л. може очолювати державу, велику соціальну чи соціально-етнічну спільноту, політичну партію, суспільно-політичний рух, громадсько-політичну організацію, етнічну групу.

Суспільство делегує **П.л.** частину своїх політико-владних повноважень і прав.

П.л. виконує низку важливих функцій:

– формування в суспільстві спільних цілей і цінностей;

– визначення стратегічних орієнтирів у розвитку суспільства і держави;

– формулювання та прийняття політичних рішень, забезпечення зв’язку влади із суспільством;

– мобілізація суспільства для досягнення поставлених цілей;

– формування оптимізму та ентузіазму, готовності і бажання реалізувати поставлені цілі; соціальний патронаж, захист та підтримка громадян.

Серед бажаних соціально-психологічних якостей **П.л.** виділяють комунікативні здібності, вміння звернути на себе увагу, впевненість у собі, власне бачення дійсності, інтелектуальні задатки, волю, наполегливість і цілеспрямованість. М.Вебер виділяє основні якості **П.л.**: пристрасть, небезсто-

ронність, здатність бачити суть справи, почуття відповідальності, кругозір, відчуття реальності, внутрішня зібраність і певна дистанція відносно речей і людей.

Необхідністю для **П.л.** є наявність власної політичної програми та бажання працювати над її виконанням.

Класифікація політичного лідерства за типом панування (М.Вебер): **традиційне лідерство**, в основі якого лежать звичай і звичка, традиції і вірування. Традиційними лідерами були свого часу вожді племен, старійшини, монархи. Право на панування лідер отримував завдяки своєму походженню; **харизматичне лідерство**, коли за лідером визнаються надзвичайні якості і здібності, іноді магичні. Люди вірять, що правитель покликаний здійснити наперед визначену місію і його влада практично не обмежена. Харизматичними лідерами були В.І.Ленін, І.Сталін, А.Гітлер, Мао Цзедун, Р.Хомейні. Основою легітимності харизматичного лідера є його перевага над іншими; **раціонально-легальне (демократичне) лідерство** засновано на чинній у суспільстві нормативно-правовій базі. Наприклад, відповідно до конституційних норм громадяни обирають президента своєї країни, довіряючи йому на певний термін найвищий пост у державі. Основою його легітимності є владні повноваження та владний статус Президента.

Класифікація політичного лідерства за стилем реалізації лідерських обов’язків (Дж.Фарбер):

– **активно-позитивний стиль**, зорієнтований переважно на продуктивну діяльність, раціональне розуміння лідером своїх обов’язків і здібностей, своїх можливостей;

– **активно-негативний стиль**, зорієнтований на задоволення власних амбіцій, самолюбства, честолюбства;

– **пасивно-позитивний стиль**, зорієнтований на збереження лідером своїх попередніх ціннісних орієнтирів, уявлень і кола прихильників, які змушують лідера приймати політичні рішення в межах існуючих традицій;

– **пасивно-негативний стиль** передбачає мінімальне виконання своїх обов’язків у межах існуючої системи думок і відносин. Для такого лідера характерне або передурочення ведення справ своєму оточенню, або

приймання імпульсивних, непродуманих рішень.

Класифікація політичного лідерства на основі ставлення до панівних культурних та ідеологічних цінностей:

– **лідер-консерватор**, діяльність якого спрямована на відродження й збереження установлених цінностей і традицій, норм і правил соціальної поведінки. Це керівники консервативних, республіканських та християнсько-демократичних партій і рухів;

– **лідер-ліберал** (реформатор), який, не відкидаючи цінностей, які панують у суспільстві, прагне внести в них певні зміни відповідно до вимог часу і змін політичної ситуації. Це лідери партій ліберального і соціал-демократичного напрямку;

– **лідер-революціонер**, діяльність якого спрямована на заперечення існуючих цінностей і утвердження нових. Це зазвичай керівники революційно-демократичних, комуністичних і анархічних партій;

– **лідер-реакціонер**, який відстоює застарілі, віджилі цінності й традиції. Це переважно вожді ультраправих і ультралівих партій, які тяжіють до тоталітаризму й диктатури і дуже часто породжують харизматичний тип лідера. Типологія політичного лідерства за критерієм характеру участі в організації суспільно-політичного життя:

– **формальне** політичне лідерство, це керівництво як реалізація інституціоналізованих владних повноважень. Пов'язане зі встановленими правилами призначення керівника й передбачає функціональні відносини;

– **неформальне** політичне лідерство виникає як результат особистих взаємин лідера з суспільством, базується не на формальних повноваженнях, а на авторитеті лідера, його визнанні оточенням. Політологія розрізняє поняття “**П.л.**” і “керівник” за ознакою виборності, керівник призначається відповідними структурами, а **П.л.** найчастіше висувається стихійно.

Існують психологічні та соціологічні теорії політичного лідерства. Згідно з психоаналітичною концепцією лідерства (за З.Фрейдом) людині притаманна потреба в авторитеті і покровителі. Відсутність лідера для багатьох людей неприпустима. Люди посилено шукають собі кумирів і можуть створити героїв навіть із посередніх людей.

За теорією французького соціолога Г.Лебона, що викладена у праці “Психологія на-

родів і мас”, натовп завжди шукає вождя і сам прагне до підпорядкування. **П.л.** може стати будь-яка людина, яка достатньо оволоділа психологією мас.

Теорія компенсації (за Е.Фромом) пояснює політичне лідерство через схильність до авторитаризму і прагнення до влади. Такі люди намагаються компенсувати власні уявлення про недоліки та комплекси і реалізують себе, підносячись над іншими.

Літ.: *Політологія*: навч.-метод. комплекс / за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : [б. в.], 2005; *Гошовська В. А.* Українська еліта: місце та роль у державотворенні / В. А. Гошовська, М. І. Пірен. – К. : [б. в.], 2010; *Кухта Б.* Феномен політичного лідера / Б. Кухта. – Львів : Кальварія, 2000; *Блондель Ж.* Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу / Ж. Блондель. – М. : Рос. акад. упр., 1992; *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004.

Гошовська В.А., Головащенко С.М.

ПОЛІТИЧНИЙ ЦЕНТРИЗМ. У політичний лексикон термін “центризм” увійшов у зв’язку із подіями Великої французької революції XVIII ст., коли в залі засідань національної асамблеї – парламенту Франції – праворуч від головуючого розташовувались консерватори (прихильники монархії), ліворуч – радикали, які обстоювали ідеї загальної рівності, а помірковані займали місця в центрі зали – посередині між консерваторами та радикалами. Надалі поняття політичного “центру” традиційно вживалось для визначення середньої позиції політичної сили відносно наявних альтернатив.

Більшість дослідників центрризму згодні з тим, що центризм не має постійного та незмінного змісту: у різні історичні періоди, в різних суспільствах він набуває особливих форм.

Різними є також підходи до визначення **П.ц.**, основними серед яких є такі:

– технологічне розуміння центрризму як політики послідовних реформ, яка протистоїть одночасно революції та реакції. Така політика спрямована на пошук та еволюційну реалізацію найбільш вигідної для суспільства альтернативи розвитку. Політичні сили об’єднуються для вирішення певного близького за змістом завдання, хоча з інших проблем у них можуть бути протилежні позиції;

– центризм як певна ідейно-політична конструкція, як програмна орієнтація на рівновіддаленість від крайностей політичного спектра. Центристський курс передбачає проведення такої лінії, яка на практиці є серединою між прагненням економічної ефективності та вимогами соціальної справедливості, між свободою підприємницької діяльності та бажанням суспільних верств досягти більшої соціальної рівності. Основні принципи центрризму – примирення та стабілізація в суспільстві;

– центризм як системна характеристика. **П.ц.** у своїй системній якості теоретично може претендувати на вироблення, організацію і представництво загальних суспільних інтересів. Потенційна здатність спиратися на широкий спектр інтересів фактично всіх суспільних верств, прошарків і відповідних соціально-політичних сил, груп тощо; можливість гармонізації їх діяльності та взаємовідносин на засадах гуманізму та адекватній методологічно-технологічній основі; опора на загальнолюдські демократичні цінності як на духовному, так і на практичному рівнях дадуть змогу вивести **П.ц.** на загальнонаціональний, загальнодержавний рівень. Центризм – це механізм взаємодії та взаємоузгодження таких філософських категорій у політиці, як: загальнолюдське, національне, класове (корпоративне);

– центризм як варіант політичної поведінки, яка відрізняється прагматизмом та здатністю до компромісів. У даному ракурсі **П.ц.** іноді розуміють як ціннісно-нейтральну політичну технологію, яка забезпечує згоду різних політичних сил;

– центризм як ідейно-політична течія, репрезентована в політичному спектрі певними структурами, мета яких – діяти в політичній ніші між радикалами.

Літ.: *Чернов Е.* Центризм: щель или окно в будущее / Е. Чернов // Диалог. – 1999. – № 12. – С. 49-52; *Кирилюк І.* Феномен політичного центрризму: до сутності явища та специфіки прояву в українській політиці / І. Кирилюк. – Режим доступу : <http://www.lp-ua.info>; *Васильєва Г. С.* Проблеми становлення політичного центрризму в сучасній Україні / Г. С. Васильєва. – Режим доступу : <http://www.ukr.net>; *Гавриш С.* Политика центрризма – это единственная альтернатива диктатуре циничной власти / С. Гавриш. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua>; *Водолазов Г.* Центризм – это новый тип мышления / Г. Водолазов // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 10-13.

Пашко Л.А.

ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ – політичні ідеології, які відіграють інтегруючу роль стосовно політичних рухів і зміщують наголоси від концептів до цінностей.

Термін “ідеологія” вперше з’явився на зламі XVIII-XIX ст. у працях французького економіста і філософа Д. де Тресі для позначення “вчення, науки про ідею”, які є основою формування громадської думки, політичних поглядів, поведінки людей, а отже, і політики. Він тлумачив ідеологію як науку про людське мислення та суспільні ідеї, яка повинна знайти пояснення у світосприйнятті та явищах свідомості через засади етики, моралі, політики. З часів Великої французької революції ідеологію розглядають як реальну силу, яка відіграє важливу роль у житті людини і суспільства. Американський учений Т.Парсонс відзначав здатність ідеології згуртовувати людей, а Д.Белл вважав, що ідеологія поєднує різні види емоційної енергії та спрямовує їх у політику. У сучасному розумінні, ідеологія – це система поглядів стосовно основних принципів організації суспільства, його цінностей та місця в ній людини. Ідеологія складається з трьох елементів: образу дійсності (того, що відбувається в конкретному суспільстві та поза ним); аксіологічної системи (ієрархії цінностей); практичних вказівок (методології діяльності для зміни або збереження існуючого стану справ у суспільстві). Жодна влада не обходиться без ідеології, яка надає їй доцільного характеру, орієнтуючи громадян на певну систему цінностей, норм поведінки, відповідний спосіб життя. На думку К.Гаджієва, за допомогою ідеологічних категорій обґрунтовуються або заперечуються ті чи інші політичні інститути, соціально-політичні доктрини, напрями дії. О.В.Лазоренко та О.О.Лазоренко вважають, що “функцією ідеології є також духовне відображення реального світу та створення перспективного проекту або начерку політичного простору”.

Політична ідеологія – це систематизована сукупність ідейних поглядів, що виражають чи захищають інтереси певної соціальної групи.

Кожна з політичних ідеологій має одну (іноді кілька) центральну цінність – Бога, людину, націю, клас, людство, порядок, безпеку, свободу тощо”. Найвпливовішими політичними ідеологіями є лібералізм, консерватизм,

соціал-демократія (або соціалізм), комунізм, націоналізм, фашизм. Кожна з цих ідеологій має широке теоретичне підґрунтя і в процесі історичного розвитку виникали нові синтетичні їх різновиди, що поєднували особливості як близьких, дотичних, так і, на перший погляд, несумісних політико-ідеологічних платформ.

Комунізм. Витоки цієї політичної ідеології беруть свій початок з комуналістських утопій Томаса Мора і Томмазо Кампанелли, знаходять свій розвиток у соціалістів-утопістів початку XIX ст. – А.Сен-Сімона, Шарля Фур'є і Р.Оуена. Оформленням в чітку політико-ідеологічну концепцію комунізм завдячує К.Марксу та Ф.Енгельсу, а пізніше продовжувачу і втілювачу його ідей – В.Леніну. В основу системи цінностей комунізму покладено пролетаріат – найбідніший клас найманих робітників, “найреволюційніший клас суспільства”. Основоположники комуналістської теорії наголошують на тому, що економічні відносини як базисні в суспільстві визначають усі інші. Оскільки капіталізм ґрунтується на економічній несправедливості та експлуатації пролетаріату, котрий, за К.Марксом, єдиний створює присвоєвану власниками засобів виробництва додаткову вартість, то він як суспільно-політична формація призводить до загострення внутрішніх протиріч і класової боротьби та має бути зруйнований шляхом пролетарських революцій. Комунізм як політична ідеологія та система організації суспільства має дві стадії розвитку – першу (або нижчу) соціалізм, який готує матеріальні та соціальні передумови для виникнення вищої (або завершальної) стадії – власне комунізму. Характерними ознаками цієї політико-ідеологічної системи є: виключне панування суспільної (на першій стадії – державної і колгоспно-кооперативної) власності на засоби виробництва; централізоване планування й адміністративно-командне управління в економіці, спрямовані на максимізацію виробництва та кількісні показники при соціалізмі з метою створення бази матеріального достатку для запровадження комунізму; регламентація з боку держави розподілу продуктів і послуг у суспільстві, відповідно до потреб його членів; декларована рівність умов, що має забезпечити громадянам всебічний соціальний розвиток і необхідне отримання матеріальних і культур-

них благ; прагнення нівелювати будь-які відмінності між соціальними класами, групами, а також націями. Крім того, комунізм дав поштовх для виникнення і трансформації різноманітних неокомуналістських та ультралівих течій, таких як маоїзм, троцькізм, сталінізм, ходжизм та ін.

Соціал-демократія, або демократичний соціалізм. Уперше термін “демократичний соціалізм” застосував відомий англійський письменник і драматург Бернард Шоу. Сама політико-ідеологічна концепція виділилася у робітничому русі як його реформістська течія до кінця Другого Інтернаціоналу (1889-1914 рр.), і вже у 20-х рр. соціал-демократія оформилася в самостійний політичний напрям, засудивши революційний екстремізм більшовицьких сил після Жовтневого перевороту та політичні репресії “диктатури пролетаріату”. Ідеологія демократичного соціалізму постійно змінювалась і розвивалась, еволюціонуючи від спроб повалення капіталізму до його поступового реформування, гармонізації соціальних відносин та орієнтації цієї економічної системи в бік суспільних потреб. Власне, для демократичного соціалізму завжди було актуальним питання: як поєднати соціальну справедливість зі свободою ліберальних демократій, оскільки значна бюрократизація економіки, як відомо, веде до збільшення соціального контролю та зменшення свободи у суспільстві. Усвідомлюючи це, соціал-демократи намагаються знайти рівновагу між вільним ринком та спробами його регулювання, між ефективним виробництвом та справедливим розподілом, між розвитком підприємництва, економічними стимулами до праці та достатнім рівнем оподаткування для забезпечення соціальних програм і, зрештою, переваг соціалізму, що проголошуються. Соціал-демократія ґрунтується на трьох основних принципах: свободі, соціальній справедливості та солідарності. Поняття свободи, запозичене з класичного лібералізму, означає передовсім права людини та свободу її поглядів і дій за умови, якщо це не заподіє шкоди іншим. “Справедливість, – як сказано в Декларації принципів Соціалістичного інтернаціоналу (1989 р.), – означає припинення будь-якої дискримінації особистості, а також рівність у правах і можливостях”. Під рівністю, у свою чергу, розуміють “вираження однакової цінності всіх людей”,

вона є “обов’язковою умовою вільного розвитку особистості”). Солідарність же розглядається як відповідальність індивідумів один за одного, за все суспільство, а також суспільства – за кожного з його членів.

Лібералізм. Ідея свободи індивіда, що є наріжним каменем системи цінностей лібералізму, постала наслідком європейського культурного Ренесансу та Просвітництва, і вперше з’явилася у працях Т.Гоббса, Дж.Локка, Ш.Монтеск’є. Основоположниками лібералізму вважаються Б.Констан і А. де Токвіль, серед його визначних теоретиків були Дж.С.Мілль, Дж.Медісон, Т.Джефферсон, В.Гумбольдт, А.Сміт. Лібералізм ознаменував утвердження прав і свобод людини, незалежно від її походження, відкидаючи станові привілеї, а також парламентську демократію та вільну ринкову конкуренцію. У політичному плані він став підґрунтям конституціоналізму та поділу державної влади (на законодавчу, виконавчу і судову), спрямованих у кінцевому підсумку на обмеження політичної влади та пом’якшення різних форм державного і суспільного примусу щодо індивіда. Зрештою, за Б.Констаном, будь-яка влада, котра порушує права людини, стає незаконною. Характерними рисами лібералізму є індивідуалізм, гуманізм, толерантність і демократизм. Поряд із самоцінністю особистості ця політична ідеологія наголошує на нерозривності свободи індивіда та його соціальної відповідальності перед суспільством, обстоює існування правової держави та необхідність верховенства в ній закону. У першій половині ХХ ст. сформувався новий тип лібералізму, що увібрав у себе значну частину консервативної традиції, – неолібералізм. Він характеризується зростаючою роллю держави у сфері регулювання економіки та перерозподілу певної частини суспільного продукту, здійснення соціально-економічних програм. На основі цього синтезу ліберальних і консервативних ідей виникло поняття “держави загального добробуту”, де поєднуються індивідуальна ініціатива її громадян з державним втручанням у соціальне й економічне життя. Ідея “відповідальності держави” за творення сприятливих умов для реалізації принципів класичного лібералізму, за розвиток всього суспільства та, відповідно, добробут його громадян зближує неолібералізм також із соціал-демократією, що дає багатьом політо-

логам підстави говорити про існування такого політико-ідеологічного напрямку, як соціал-лібералізм.

Консерватизм. Його виникнення як політичної ідеології пов’язане з крахом системи феодалізму та династично-монархічного режиму в Європі внаслідок грандіозних змін, які започаткували доба Просвітництва і Велика французька революція кінця ХVІІІ ст. Вперше термін “консерватизм” було вжито французьким письменником Франсуа-Рене де Шатобріаном, який жалкував за зруйнованими аристократичними устоями старих монархій. Визначним фундатором політико-ідеологічної теорії консерватизму по праву вважається англійський філософ і політик Едмунд Берк, книга якого “Роздуми про Французьку революцію” довго залишалася для його численних послідовників “Біблією консерватизму”. Центральне місце в системі цінностей консерватизму належить державі та її інтеграційній ролі для суспільства. Серед його визначальних ознак можна виділити, безперечно, традиційну для даного народу мораль, що зберігає його як єдине культурне ціле, та ієрархічність, чітку стратифікацію суспільства. Крім того, поняттями, котрі наповнюють сенс консерватизму, завжди були порядок, авторитет, відповідальність, стабільність, релігійність, патріотизм, обов’язковість, честь, праця, сім’я, право та дисципліна. В економіці консерватизм сповідує недоторканність приватної власності, розглядаючи її як передумову досягнення особистої свободи і збереження соціального порядку, принципи вільної конкуренції та необхідність мінімального державного регулювання економіки. У процесі перегляду та залучення до своєї ідеологічної орбіти ліберальних ідей і цінностей з консерватизму класичного витворився неоконсерватизм. У політичній системі суспільства він прагне створити гнучкіші й ефективніші структури влади, відновити традиційні моральні цінності та забезпечити належні законність і порядок. В економічних відносинах неоконсерватизм орієнтується на всебічне стимулювання приватного підприємництва, зменшення державного втручання, запровадження монетаристської моделі розвитку. У соціальній сфері спостерігається жорстка державна економія, скорочення соціальних програм, підтримка стабільної структури суспільства з переважаючою часткою “середніх класів”.

Націоналізм. У західній політичній науці це поняття стосується ідеології, тісно пов'язаної з будівництвом держав-націй і виникненням індустріального суспільства протягом XIX і значною мірою XX століть. Як політико-ідеологічна концепція націоналізм став продуктом боротьби проти феодалізму та подальшого утвердження буржуазно-демократичних засад суспільного устрою. Націоналізм виникає з усвідомленням соціальною спільнотою своїх спільних національних ознак на підставі етнічної, культурної, релігійної належності, а також уявлень про спільні походження, територію мешкання, мову та своєрідну специфіку психології та рис характеру членів цієї спільноти. Проте пізніше націоналізм часто використовувався як важливий компонент агресивної експансіоністської політики держав-націй, що намагалися переглянути існуючий геополітичний порядок і зайняти панівне становище у світі, як цього прагнули гітлерівська Німеччина, Італія часів Муссоліні та мілітаристська Японія під час Другої світової війни. В ієрархії ідеологічних і політичних цінностей націоналізму чільне місце належить нації, похідною від якої є національна держава, що служить для неї засобом самоствердження і розвитку. Нація розглядається як "вітчизна ідеологічна" (С.Оссовський), належність до якої визначається через участь окремої особи в її громадсько-політичному житті. Державність нації є необхідною умовою її існування, тому кожний послідовник націоналізму, тобто "національно свідомий патріот", зобов'язаний боротися за її здобуття. Останнє твердження відображає суть ідеологічної установки українських націоналістів у їхній боротьбі за незалежність України. Причому на українському ґрунті націоналізм сформувався у вигляді двох основних типів: демократичного та інтегрального. Перший подібний до націоналізму в європейському сенсі, ставлячи за мету створення української національної демократичної держави шляхом права народів на самовизначення в його етнічних кордонах, розглядаючи націю в її суб'єктивному значенні, тобто як націю політичну. Націоналізм інтегральний підкреслює етнічний характер нації та відповідно її держави, розуміючи під політичним режимом національну диктатуру на чолі з провідною верствою "українських патріотів".

Фашизм. До визначальних ознак цієї політичної ідеології відносять: тотальний контроль з боку партійної фашистської еліти над суспільним і особистим життям громадян; знищення демократичних прав і свобод; залежність індивіда від інтересів і потреб нації, соціальних мас, заздалегідь визначених фашистським керівництвом; ієрархічність соціальної структури суспільства; зрощення надцентралізованої бюрократичної машини держави з фашистською партією; перенесення внутрішньополітичних проблем у площину геополітики та формування "образу ворога". Фашизм сповідує політику так званого "соціального дарвінізму", за яким "сильнішим" народам чи расам не тільки визначено панувати над "слабкішими", але також їхнім правом і обов'язком є встановити це панування. Фашизм як ідеологія виник після Першої світової війни в Італії, і вже 1922 р. фашисти прийшли до влади у цій країні, отримавши значну більшість у парламенті. Преса потрапила під сувору цензуру, політичні партії були ліквідовані, фашистський партійний апарат сконцентрував всю політичну владу в країні, заборонялися будь-які страйки, а новостворені промислові "корпорації", що покликані були об'єднувати підприємців і робітників, поставили економіку Італії під фашистський контроль. Гітлерівський націонал-соціалізм (нацизм) поряд із цими "досягненнями" фашизму наголошував на виключній ролі арійської раси серед інших народів світу та необмеженій диктатурі однієї особи – вождя, який уособлює націю і стоїть на вершині владної піраміди у фашистській державі. Хоча фашизм був заборонений внаслідок перемоги у Другій світовій війні сил антигітлерівської коаліції, організації, що сповідують неофашистську ідеологію, існують сьогодні у багатьох країнах світу.

Неофашизм має дві форми прояву: 1) нелегального традиційного фашистського руху, пристосованого до сучасних умов; та 2) легальної і напівлегальної організації діяльності із дотриманням зовнішньої лояльності до законності, демократичних політичних інститутів, а також участь у парламентських виборах. Основні політичні ідеології згідно зі своїми базовими характеристиками можуть розглядатися у вигляді певної циклічної системи, розташованої у двохосовій площині координат, де кожен вектор, що ви-

ходить з умовного “нуля”, вказує на ту чи іншу ціннісну орієнтацію. Базовими ознаками, або цінностями, на яких ґрунтується дана політико-ідеологічна типологія, виступають: 1) по осі абсцис (горизонталь) – полюс пріоритету суспільних інтересів і колективної власності, з одного боку, та полюс пріоритету держави та/або нації, а також приватної власності – з другого; 2) по осі ординат (вертикаль) – диктаторсько-централістський полюс моністичного світогляду на одній стороні та, відповідно, демократично-федералістський полюс плюралістичного світогляду на іншій. Звичайно, ця схема, як і будь-яка інша, є дещо умовною, але вона дає змогу наочно представити розміщення найвпливовіших політичних ідеологій відносно одна одної в певній цілісній картині, яка є порівняно зручною для визначення, скажімо, місця конкретного політичного об’єднання чи партії за її політико-ідеологічними критеріями та базовими ціннісними орієнтаціями.

Літ.: *Воронкова В. Г.* Зарождение и эволюция либерализма в Украине в XIX-XX веке / В. Г. Воронкова, Н. Д. Ясыр. – Донецк, 1996; *Голубуцький О.* Консерватизм – ідеологія порядку, стабільності і добробуту / О. Голубуцький, В. Кулик. – К. : [б. в.], 1995; *Енциклопедія політичної думки* / пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2000; *Мийон-Дельсон Ш.* Политические идеи XX века / Ш. Мийон-Дельсон. – М. : [б., и.], 1995; *Політологія*: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці : навч. слов.-довід. / наук. ред. В. М. Пічі. – К. ; Львів : [б. в.], 2001.

Гошовська В.А., Баскакова Ю.В.

ПОРЯДОК ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНОПРОЕКТІВ ПАРЛАМЕНТОМ – визначена нормами Закону України “Про Регламент Верховної Ради України”, іншими нормативно-правовими актами процедура прийняття законопроекту у Верховній Раді України. **П.п.з.п.** є частиною законотворчого процесу. **П.п.з.п.** регулюється Конституцією України, Законом України “Про Регламент Верховної Ради України”, Положенням про порядок роботи у Верховній Раді України з проектами законів, постанов, інших актів Верховної Ради, затвердженим розпорядженням Голови Верховної Ради від 22 травня 2006 р. № 428, Положенням про порядок роботи з документами у Верховній Раді України, затвердженим розпорядженням Голови Верховної Ради України від 25 травня 2006 р. № 448. Включені до порядку денного сесії

Верховної Ради України законопроекти розглядаються, як правило, за процедурою у трьох читаннях і включають: перше читання – обговорення основних принципів, положень, критеріїв, структури законопроекту та прийняття його за основу; друге читання – постатейне обговорення і прийняття законопроекту в другому читанні; третє читання – прийняття законопроекту, який потребує доопрацювання та узгодження в цілому. Підготовка законопроекту до першого читання здійснюється головним комітетом, який за наслідками підготовки до розгляду в першому читанні ухвалює висновок. Не пізніше як за 7 днів до дня розгляду цього законопроекту на пленарному засіданні народним депутатам надаються: висновок головного комітету, підготовлений до першого читання законопроекту; висновки відповідних комітетів. Розгляд законопроекту у першому читанні, як правило, проводиться за процедурою повного обговорення законопроектів і включає: доповідь суб’єкта законодавчої ініціативи чи його представника; співдовідь; виступи народних депутатів з обґрунтуванням окремої думки; виступи по одному представнику від кожного комітету; виступи представників депутатських фракцій; заключне слово доповідача, уточнення пропозицій, що будуть ставитися на голосування. При розгляді законопроекту у першому читанні Верховна Рада України може прийняти рішення про обговорення проекту за скороченою процедурою.

За наслідками розгляду законопроекту в першому читанні Верховна Рада України шляхом голосування може прийняти одне з рішень про: прийняття законопроекту за основу з дорученням головному комітету підготувати його до другого читання; відхилення законопроекту; повернення законопроекту суб’єкту права законодавчої ініціативи на доопрацювання і повторне перше читання; опублікування для всенародного обговорення і подання на повторне перше читання. Законопроект на повторне перше читання подається у визначений Верховною Радою строк, але не пізніше 30 днів після його попереднього розгляду.

За загальним правилом пропозиції та поправки для підготовки законопроекту до другого читання вносяться в 14-денний строк після дня прийняття законопроекту в першому читанні за основу. Законопроект,

підготовлений до другого читання, подається у вигляді порівняльної таблиці, яка разом із супровідними документами надається народним депутатам не пізніше як за 10 днів до дня розгляду цього законопроекту на пленарному засіданні Верховної Ради України. Розгляд законопроекту в другому читанні відбувається шляхом його постатейного обговорення і голосування. За результатами розгляду законопроекту в другому читанні Верховна Рада України приймає рішення про: прийняття законопроекту в другому читанні та дорученням головному комітету підготувати його до третього читання; прийняття законопроекту у другому читанні та в цілому; прийняття законопроекту в другому читанні за винятком окремих розділів, глав, статей, частин статей та направлення їх головному комітету на доопрацювання з наступним поданням на повторне друге читання; повернення законопроекту головному комітету на доопрацювання з наступним поданням на повторне друге читання.

До законопроекту, який готується до третього читання, поправки вносяться у 5-денний строк після дня попереднього читання.

Для розгляду законопроекту в третьому читанні головним комітетом подається порівняльна таблиця, яка має містити: текст законопроекту, прийнятий за основу; усі внесені та невідкликані пропозиції, поправки; висновок головного комітету щодо внесених пропозицій, поправок; остаточну редакцію статей законопроекту, що пропонується головним комітетом для прийняття у третьому читанні.

Одночасно із законопроектом, підготовленим до третього читання, головним комітетом подаються: перелік законів, до яких у зв'язку з прийняттям цього закону необхідно внести зміни; представлений, у разі необхідності, Кабінетом Міністрів України план організаційних, кадрових, матеріально-технічних, фінансових, інформаційних заходів для введення в дію закону; проекти актів Кабінету Міністрів України, інших центральних органів виконавчої влади, прийняття яких передбачено в законопроекті або є необхідним для введення відповідного закону в дію.

Розгляд законопроекту у третьому читанні включає: голосування щодо статей законопроекту, текст яких зазнав змін після їх прийняття у другому читанні; голосування щодо

проекту постанови про схвалення підготовленого Кабінетом Міністрів України плану заходів щодо введення в дію закону після прийняття законопроекту; голосування законопроекту в цілому.

За результатами розгляду законопроекту Верховна Рада України може прийняти рішення про: прийняття закону в цілому і направлення його на підпис Президенту України; перенесення голосування щодо законопроекту в цілому у зв'язку із прийняттям рішення про перенесення розгляду законопроекту або до подання Кабінетом Міністрів України відповідних проектів актів; схвалення тексту законопроекту в цілому і винесення його на всеукраїнський референдум; відхилення законопроекту у разі, якщо Верховною Радою України не прийнято жодного з вищепередбачених рішень.

Рішення про проведення повторних перших та других читань законопроектів Верховна Рада України може приймати не більше двох разів.

За рішенням Верховної Ради допускається остаточне прийняття законопроекту (крім проектів кодексів і законопроектів, які містять понад 100 статей, пунктів) відразу після першого чи другого читання у наступних випадках: якщо законопроект визнано таким, що не потребує доопрацювання; якщо не надійшло зауважень щодо його змісту від народних депутатів, інших суб'єктів законодавчої ініціативи, юридичного чи експертного підрозділів апарату Верховної Ради України.

Законом України “Про Регламент Верховної Ради України”, іншими нормативно-правовими актами встановлюється особливий порядок внесення та прийняття закону про Державний бюджет.

Літ.: Закон України про Регламент Верховної Ради України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Ришелюк А. М. Законотворчий процес в Україні : навч. посіб. / А. М. Ришелюк. – К. : Вид-во НАДУ, 2004.

Дубенко С.Д.

ПОРЯДОК (ПРОЦЕДУРА) ПРИЙНЯТТЯ ПРАВОВИХ АКТІВ КАБІНЕТОМ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ – сукупність взаємопов'язаних стадій, спрямованих на прийняття постанов та розпоряджень Уряду. Правове регулювання **П.(п.)п.п.а.КМУ** регулюється ст. 50-53 Закону України “Про Кабінет

Міністрів України” від 7 жовтня 2010 р. та розд. 5 Регламенту Кабінету Міністрів України, затвердженого постановою КМУ від 18 липня 2007 р. № 950.

Процедура охоплює п'ять стадій. Перша стадія – підготовка проекту правового акта, яка здійснюється за ініціативою членів Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Ініціювати підготовку актів може Президент України у формі доручень. Проекти актів також готуються на основі та на виконання Конституції і законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради, рішень КМУ.

Підготовку **П.(п.)п.п.а.КМУ** здійснюють міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, Секретаріат КМУ (проектів, які вносяться на його розгляд Міністром КМУ). До підготовки проектів актів КМУ можуть залучатися народні депутати України, науковці та інші фахівці за їх згодою. Орган, який здійснює підготовку проекту, отримує статус головного розробника; інші органи, що беруть участь у розробленні проекту чи його погодженні, – заінтересованих органів. Для підготовки **П.(п.)п.п.а.КМУ** головний розробник або КМУ може утворити робочу групу. **П.(п.)п.п.а.КМУ** підлягає обов'язковому погодженню з усіма заінтересованими органами, а також з Мінфіном та Мінекономіки; щодо використання бюджетних коштів, інших фінансових ресурсів держави та державного майна погоджується з ГоловКРУ; щодо соціально-трудова сфера в обов'язковому порядку надсилається повноважному представнику від всеукраїнських профспілок, їх об'єднань та уповноваженому представнику від всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців.

Вимоги до підготовки проекту. Перша стадія: 1) проекти актів оформляються згідно з Правилами підготовки проектів актів Кабінету Міністрів України, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 6 вересня 2005 р. № 870; 2) проект розробляється на основі аналізу стану справ у відповідній сфері правового регулювання та причин, які зумовлюють необхідність підго-

товки проекту; 3) фінансово-економічні розрахунки під час підготовки проекту акта Кабінету Міністрів проводяться за затвердженою наказом Мінфіну від 21 березня 2008 р. № 428 Методикою проведення фінансово-економічних розрахунків при підготовці проекту акта Кабінету Міністрів України та законопроекту, що вноситься у порядку законодавчої ініціативи Кабінетом Міністрів України на розгляд Верховної Ради України; 4) проект підлягає опрацюванню з урахуванням *acquis communautaire*, згідно із Законом України “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” від 18 березня 2004 р. та наказом Мін'юсту “Про впорядкування процесу здійснення експертизи проектів законів України та інших нормативно-правових актів на предмет їх відповідності *acquis communautaire*” від 28 квітня 2005 р. № 42/5; 5) проект, що зачіпає права та свободи, гарантовані Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод підлягає опрацюванню з урахуванням положень зазначеної Конвенції і практики Європейського суду з прав людини, відповідно до Методичних рекомендацій щодо здійснення експертизи нормативно-правових актів (їх проектів) на відповідність Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, затверджених Урядовим уповноваженим у справах Європейського суду з прав людини 15 серпня 2006 р.; 6) проект разом з пояснювальною запискою (в окремих випадках також порівняльною таблицею) надсилається заінтересованим органам на погодження у строк, визначений головним розробником. Проекти актів з питань розвитку адміністративно-територіальних одиниць головний розробник погоджує з відповідними місцевими держадміністраціями, а з питань, що стосуються функціонування місцевого самоврядування чи інтересів територіальних громад, головний розробник надсилає відповідним органам місцевого самоврядування для ознайомлення; 7) у випадках, передбачених Регламентом КМУ, проводиться громадське обговорення проекту.

Проект акта КМУ (за винятком проекту розпорядження з кадрових питань або про затвердження складу консультативних, дорадчих, інших допоміжних органів і робочих груп) головний розробник подає Мін'юсту

для проведення правової експертизи разом з пояснювальною запискою, матеріалами погодження (листами із зауваженнями і пропозиціями) та довідками, зазначеними у п. 3 параграфу 46 і п. 3 параграфу 47 Регламенту. За результатами правової експертизи проекту акта Мін'юст оформляє висновок за встановленою ним формою, який підписує міністр або один з його заступників відповідно до розподілу обов'язків. У разі, коли за висновком Мін'юсту проект акта не відповідає Конституції та законам України, указам Президента України і постановам Верховної Ради, рішення щодо такого проекту акта приймається на засіданні Кабінету Міністрів.

Друга стадія – внесення проекту акта КМУ. Проекти актів вносяться на розгляд Кабінету Міністрів України міністерствами. Їх візує керівник органу, який є головним розробником, та міністр. Він вносить до Кабінету Міністрів разом із супровідним листом. До нього додаються: 1) пояснювальна записка; 2) довідка про погодження проекту акта; 3) протокол узгодження позицій; 4) висновок Мін'юсту; 5) порівняльна таблиця, якщо проектом акта передбачено внесення змін до інших актів Кабінету Міністрів.

Третя стадія – розгляд уповноваженими органами (опрацювання проекту акта у Секретаріаті КМУ та розгляд на засіданнях урядових комітетів). Секретаріат КМУ проводить експертизу (фахову та юридичну) поданого до КМУ проекту акта та здійснює його опрацювання (вносить поправки, пов'язані з приведенням у відповідність з правилами нормопроєктувальної техніки, редагує його). За результатами експертизи проекту акта КМУ Секретаріат КМУ оформляє експертний висновок. Проект акта опрацьовується в Секретаріаті КМУ протягом не більш як 20 днів виходячи з того, що він повинен бути розглянутий КМУ, як правило, протягом місяця з дня його надходження. Регламентом передбачена можливість продовження даного строку. Опрацьований проект акта разом з матеріалами, поданими головним розробником, та експертним висновком Секретаріату КМУ включається до порядку денного засідання відповідного урядового комітету. За результатами розгляду проекту акта схвалюється на засіданні, якщо до нього не висловлено зауважень. Розгляд проекту акта на засіданні урядового коміте-

ту може завершитися: 1) його прийняттям без зауважень; 2) висловленням зауважень і пропозицій, які призводять до змін проекту, які не впливають на його суть, доопрацюванням його головним розробником протягом трьох робочих днів з дня надходження; 3) визнанням за необхідне доопрацювати проект з урахуванням принципових зауважень і пропозицій заінтересованих органів. Проект акта Секретаріат КМУ повертає головному розробникові для доопрацювання та внесення в установленому порядку для повторного розгляду урядовим комітетом; 4) визнанням недоцільності прийняття акта КМУ. Остаточне рішення в цьому випадку приймає КМУ.

Урядовий комітет розглядає також питання про доцільність проведення антикорупційної експертизи проекту акта та приймає відповідне рішення. У даному випадку проект акта подається Секретаріатом КМУ Урядовому уповноваженому з питань антикорупційної політики для проведення в установленому порядку антикорупційної експертизи. За результатами даної експертизи проект може бути визнаний таким, що не містить корупціогенних чинників або таким, що дані чинники містить. В останньому випадку він повертається головному розробнику для доопрацювання.

Четверта стадія – прийняття рішення. Розглянутий на засіданні урядового комітету та завізований його головою проект акта включається до порядку денного чергового засідання КМУ. До проекту акта, крім матеріалів, поданих головним розробником, та експертного висновку Секретаріату КМУ додаються витяг з протоколу засідання урядового комітету і довідка про розбіжності щодо проекту акта, якщо вони залишилися неврегульованими після розгляду урядовим комітетом, а також висновок антикорупційної експертизи проекту акта (у разі її проведення). Постанови та розпорядження КМУ приймаються більшістю голосів від посадового складу КМУ. Якщо проект рішення дістав підтримку рівно половини посадового складу КМУ і за цей проект проголосував Прем'єр-міністр України, рішення вважається прийнятим. Прийняті акти КМУ Прем'єр-міністр підписує в день проведення засідання. Акт, прийнятий КМУ з поправками, оформляється у триденний строк.

П'ята стадія – оприлюднення/набрання чинності/доведення до виконавців. Постанова КМУ набирає чинності з дня її офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самою постановою, але не раніше дня її опублікування. Постанови КМУ публікуються в офіційних виданнях – “Офіційному віснику України” та газеті “Урядовий кур'єр”, а також оприлюднюються шляхом їх розміщення на офіційному веб-сайті КМУ. Постанови КМУ або їх окремі положення, що містять інформацію з обмеженим доступом (з грифом “Таємно”, “Цілком таємно”, “Особливої важливості” або “Для службового користування”), не підлягають опублікуванню і набирають чинності з моменту їх доведення в установленому порядку до виконавців, якщо самими постановами не встановлено пізніший строк набрання ними чинності. Розпорядження КМУ набирає чинності з моменту його прийняття, якщо самим розпорядженням не встановлено пізніший строк набрання ним чинності.

Акт КМУ може бути скасований Президентом України (п. 16, ч. 1, ст. 106), оскаржений у порядку адміністративного чи господарського судочинства, а також визнаний Конституційним Судом України неконституційним повністю чи в окремій частині.

Плахотнюк Н.Г.

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному індустріальному суспільству. Найвідомішими представниками теорії постіндустріального суспільства є З.Бжезинський, Д.Белл, Г.Кан, А.Тоффлер, Ж.Фурастьє, А.Турен. До основних чинників, що визначили перехід від індустріального суспільства до постіндустріального, відносять: перевагу сфери послуг над сферою виробництва; зміни в соціальній структурі суспільства (класовий поділ поступається місцем професіоналізмові); переміщення центрів знань, що справляють вирішальний вплив на стратегію розвитку суспільства, до університетів; створення нових інтелектуальних технологій (наприклад Інтернет), запровадження планування й контролю технологічних змін.

Сам термін “**П.с.**” вперше був застосований на початку ХХ ст. анархістами, які вважали, що майбутнє суспільство повинно знищити

індустріальний лад. Особливо широко в той час використовував його А.Пенті, представник однієї з галузей англійського соціалістичного руху. Друге життя цьому поняттю дали соціологи, які досліджували скорочення робочого часу в умовах післявоєнного економічного буму. У 1958 р. американський соціолог Д.Рісмен виніс термін “**П.с.**” у заголовок своєї статті, яка стала завдяки цьому воістину історичною.

Теорія **П.с.** з'явилася в результаті синтезу різних підходів до оцінки динаміки стану і розвитку суспільства. В 60-ті рр. ХХ ст. відбулося поширення поняття про постіндустріалізм й осмислення того, що технологічні чинники розвитку починають переважувати над політичними та соціальними. До початку 70-х рр. ХХ ст. постіндустріальна проблематика стала однією з провідних у соціальній філософії.

Багато дослідників вважали, що ця нова глобальна методологічна парадигма здатна надати істотний імпульс суспільним наукам. Становлення теорії постіндустріального суспільства в її сучасному вигляді пов'язане з ім'ям Д.Белла, віце-президента американської академії мистецтв і наук, професора соціології Колумбійського та Гарвардського університетів. У 1962 р. він написав велику аналітичну доповідь “Постіндустріальне суспільство: гіпотетичний погляд на Сполучені Штати в 1985 році й далі”, що стала першою роботою, цілком присвяченою означеній проблемі. У 1965 р. він очолив створену в США футурологічну комісію. Прогнози до 2000 р., сформульовані комісією, були оприлюднені в журналі “Дедалус” і спеціальному збірнику, де концепція постіндустріального суспільства була представлена як базова для вивчення перспектив розвитку суспільного прогресу. У передмові до збірника, що містить результати роботи футурологічної комісії, Д.Белл стверджував, що завдяки масовому перетворенню машинної технології на інтелектуальну відбуваються зміни і в американській політичній системі. Із цими процесами пов'язані й тенденції перетворення економічної системи індустріалізму на економічну систему постіндустріального суспільства, де центр ваги переміщується у сферу послуг, а джерела новаторства зосереджуються в інтелектуальних інститутах, переважно в університетах і науково-дослідних установах, а не в колишніх

індустріальних корпораціях. Усі ці зрушення й тенденції, на думку Д.Белла, перетворюють університети на “стражів” суспільства, які відстоюють необхідність управління не фінансовим, а “людським капіталом” і вирішують фундаментальні питання про ставлення нових технократичних форм прийняття рішень до політичних структур суспільства. В орбіту цих зрушень Д.Белл включав і більш активну участь громадян в управлінні, і зменшення залежності дітей від батьків. У міжнародному плані прогнозувалася актуалізація таких проблем, як подолання розриву між заможними і бідними країнами, що приведе світ у стан трансформації, наповнить його безліччю комунікацій, що сприяють відновленню традиційних соціальних принципів, структур, уявлень тощо. У сфері соціально-культурного життя Д.Белл констатував зростаючі розбіжності між культурою і соціальною структурою. Суспільство, на його думку, стає функціонально більш організованим, пристосованим до знання і панування комплексних наукових сил. Культура стає більш гедоністичною, вседозволяючою, експресивною, такою, що не вірить ні в авторитети, ні в запізнілі винагороди індустріального, орієнтованого на успіх технологічного світу.

Американські вчені, які працювали разом з Д.Беллом у футурологічній комісії, при виявленні тенденції розвитку суспільства фіксували увагу передусім на позаідеологічному просторі людського існування. Учасники комісії прогнозували появу засобів впливу на фізичний і психічний стани людей, пророкували тенденції, що зміцнюють ідеологічні забобони, – уявлення про людину як “острів у самому собі”, і пов’язані з ними внутрішньо різні форми антигромадського індивідуалізму. Відомий футуролог, директор Гудзонівського інституту Г.Канн, який брав участь у роботі цієї комісії, у спів-авторстві з Е.Вінером підготував доповідь, в якій прогнозується глобальне поширення “мистецтва, що відчувається”, орієнтованого не на ідейно-інтелектуальну змістовність, а на спонтанно-почуттєве ставлення індивідуумів до навколишнього середовища. Концептуальні положення “мистецтва, що відчувається” послужили основою для розробки концепції “мозаїчної культури” як протиположності “уніформованій гомогенній культурі”. У цьому контексті виникає образ

“глобального мегаполіса” – міста, в якому співіснують безліч культур і народностей, що затверджують право на незалежне приватне життя. Мозаїчна культура має тенденцію до глобального поширення не тільки завдяки засобам масової інформації, а й тому, що її базисом стають транснаціональні корпорації постіндустріального суспільства, яким Г.Канн і Б.Брюс-Бріггс призначають роль головної рушійної сили світової економіки, світової культури та суспільства.

Істотний внесок у розвиток доктрини постіндустріалізму зробив американський політолог З.Бжезинський, який виклав основні положення своєї футурологічної концепції у дослідженні “Між двох століть. Роль Америки в технотронному еру”. П.с., стверджує він, стає технотронним суспільством – суспільством, яке у культурних, психологічних, соціальних та економічних відносинах формується під впливом техніки й електроніки, особливо розвинутих у галузі комп’ютерів і комунікацій. Технотронна революція позначається на характері образного сприйняття дійсності, коли руйнуються традиційні зв’язки в родині й між поколіннями, громадське життя фрагментується, незважаючи на зростаючі тенденції до глобальної інтеграції. Цей парадокс, на думку З.Бжезинського, призводить до краху старих вірувань, пов’язаних з національними та ідеологічними спільнотами людей, формує нове глобальне бачення світу. За його поглядами, у той час, як наша безпосередня реальність фрагментується, глобальна реальність усе сильніше поглинає індивідуума, втягує його і навіть часом придушує. Очевидною безпосередньою причиною, що обговорювалася неодноразово, є комунікації. Зміни, викликані комунікаціями та комп’ютерами, сприяють зв’язаності суспільства, члени якого перебувають у безперервних і тісних слуховізуальних контактах, постійно взаємодіючи й співіснуючи у найбільш напружених соціальних випробуваннях, які можна легко підштовхнути до посилення особистого підключення до розв’язання досить віддалених проблем. Нове покоління не займається більше визначенням світу, спираючись виключно на читання, а випробовує й відчуває світ компенсаторно, за допомогою слуховізуальних комунікацій. Технотронна революція має не локально-територіальний, а гло-

бальний характер, поступово охоплюючи весь світ.

Новий етап у розвитку концепції постіндустріалізму пов'язується з виходом у 1973 р. книги Д.Белла "Прийдешнє постіндустріальне суспільство", що ще більше підсилила інтерес до цієї проблематики й зумовила появу багатьох футурологічних концепцій у західній соціальній філософії 70-х рр. ХХ ст. Починаючи з цього періоду з'являється багато робіт, присвячених осмисленню історичного рубежу, на якому перебуває людство. Постіндустріальне суспільство визначається як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до надання послуг, проведення досліджень, організації системи освіти й підвищення якості життя; в якому клас технічних фахівців став основною професійною групою й, що найважливіше, в якому впровадження нововведень... усе більшою мірою стало залежати від досягнень теоретичного знання... Постіндустріальне суспільство... припускає виникнення нового класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи.

Літ.: Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования : пер. с англ. / Д. Белл. – М. : Academia, 1999. – 956 с.; *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. ; за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Видво НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009. – 396 с.

Михненко А.М.

ПОСТМОДЕРНІЗМ – термін, що характеризує постнекласичний комплекс стилів типу філософування (класичний доби модерну було замінено на постнекласичний доби постмодерну), який позначає структурні явища світу у другій половині ХХ ст., що вплинули на всі сфери суспільного життя.

Термін "П." є своєрідним методологічним прийомом, за допомогою якого фіксується ментальна специфіка розвитку суспільства, науки та культури у ХХ ст. і являє собою своєрідну реакцію на кризу модерністської ідеології. П. символізував відхід від екстремізму, нігілізму, неоавангардизму та повернення до традиційних стилів в архітектурі,

які все більше набувала комунікативного значення. П. розглядається як окрема доба, яка прийшла на зміну Новому часу, однією із характерних рис якої є віра у прогрес та всемогутність людського розуму, зміна таких ціннісних установок позначає новий постмодерний проект розвитку світу. Втрата ціннісних установок та орієнтирів має позитивний характер – "вічні цінності – це тоталітарні та параноїдальні ідефікси, які перешкоджають реалізації творчості людини" (Ж.Делез). Саме тому ідеалом П. виступає "хаос"- "хаосмос" первинний стан неупорядкованості, адже у світі діє два визначальних принципи: шизоїдне начало творчого становлення та параноїдальне начало, яке пригальмовує порядок. Важливим принципом П. є деконструкція (зміна смислового навантаження ідеологічних конструкцій), що проникає у всі сфери суспільного життя, за умови якщо там проступають будь-які стани впорядкування явищ. Цей принцип пронизує всі філософські концепції П. – не існує єдиної логічної узгодженості між концепціями, філософський дискурс представлений будь-яким вченим мав право на існування. Важливим критерієм П. філософії виступало узагальнення та осмислення накопиченого історичного, соціального, культурного та наукового досвіду. У такий спосіб П. заперечував традиційні устої повсякденної реальності.

Сам термін "П." розроблений Р.Панвіцом у праці "Криза європейської культури" (1914), пізніше Ф.де Оніс у праці "Антологія іспанської та латиноамериканської поезії" (1934) використав його для оцінки модернізму, А.Тойнбі у праці "Осягнення історії" (1947) за допомогою поняття П. охарактеризував кінець західного панування в релігії та культурі. Найбільшої популярності поняття П. набуло в 70-х рр. ХХ ст. Х.Кокс використав поняття "постмодерністська теологія" для характеристики релігійної свідомості того часу. Особливу популярність термін П. набув завдяки праці Ч.Дженкса "Мова архітектури постмодернізму" для позначення ультрамодерністських літературних експериментів.

Основні концепції П. Більшість концепцій П. характеризують його як: 1) результат політики та ідеології неоконсерватизму (Ю.Хабермас, Д.Белл); 2) естетичний еklektизм та фетишизація предметів (З.Бауман); механізм

зміни однієї культурної доби іншою (У.Еко); загальний культурний елемент другої половини ХХ ст., в основі якого лежить специфічна парадигмальна установка на сприйняття світу у формі хаосу “постмодерністська чутливість” (Ж.-Ф.Ліотар); самостійний напрям у мистецтві, який символізує собою відповідний художній стиль, який вступає у суперечність із модернізмом (Г.Хоффман); переоцінка постулатів модернізму (Х.Латена). Становлення **П.** відбувається у 60-70 рр. ХХ ст. в результаті чого сформувалось його три основних проблемних аспекти: Бог (Ніцше), автор (Барт), людина (гуманність). Характерною особливістю **П.** є трансгресія – перехід до нових ідеологій на сучасному етапі, однією із яких виступала культурна новація (прилаштування культурних традицій до нових життєвих обставин, нових технологій презентації та нових стереотипів сприйняття (Б.Гройс).

Початком занепаду **П.** вважається 1969 р. коли виходить у світ праця Л.Філдера “Перетинайте кордон, засипайте рови”, у якій стверджується, що у **П.** не має нічого нового (Гройс), він позбавлений будь-якого сенсу, його культура, мистецтво носять виключно афірмативний характер, а тому він як “будівельний матеріал”, який використовує на працювання попередників (переважно мислителів доби Нового часу). За **П.** залишається єдина цінність – “поєднання минулого культури з її майбутнім” (Ф.Ніцше).

Літ.: Эко У. Заметки на полях “Имени розы” / У. Эко. – М.: 2000; *Брайнин-Пассек В.* О постмодернизме, кризисе восприятия и новой классике / В. Брайнин-Пассек. – Санкт-Пет., 2002; *Лиотар Ж. Ф.* Состояние постмодерна / Ж. Ф. Лиотар ; пер. с фр. Н. А. Шмако. – СПб.: Алетейя, 1998; *Ильин И. П.* Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа И. П. Ильин. – М.: Интрада, 1998; *Сокал А.* Интеллектуальные уловки. Критика философии постмодерна / А. Сокал, Ж. Брикмон ; пер. с англ. А. Костиковой, Д. Кралечкина ; предисловие С. П. Капицы. – М.: Дом интеллект. кн., 2002. – 248 с.

Князєв В.М., Войтович Р.В.

ПОТРЕБИ – певні внутрішні спонукальні мотиви діяльності людей.

Давньогрецький філософ Платон розглядав **П.** як силу, що створює спільні поселення людей, державу і все суспільство.

Зростання і вдосконалення **П.** упродовж існування людської цивілізації свідчить про

дію закону зростання потреб, який виражає внутрішньонеобхідні, сутнісні і сталі зв'язки між виробництвом і особистим споживанням, **П.** і здібностями людей. Розвиток і задоволення **П.** залежить від типу і ступеня зрілості економічної системи.

Законом України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” від 5 жовтня 2000 р. визначається, що держава гарантує забезпечення основних **П.** громадян на рівні встановлених законом державних соціальних стандартів і нормативів. Органи та установи усіх гілок державної влади справляють регулюючий, організуючий і координуючий вплив на всі сфери життєдіяльності суспільства з метою задоволення його потреб. Ефективність державної політики залежить від адекватного визначення та оцінки потреб.

П. класифікуються за такими критеріями: за суб'єктами і способами задоволення розрізняють індивідуальні, колективні та суспільні **П.**; за об'єктами – матеріальні, соціальні й духовні; за ступенем задоволення – абсолютні, дійсні й платоспроможні; за значущістю – первинні і вторинні; за сферами діяльності – потреби у праці та у відпочинку. Існують різні класифікації **П.** – Дж.Бредшоу, А.Маслоу, К.Алдерфера, Ф.Герцберга.

Дж.Бредшоу розрізняє такі **П.**: 1) нормативна потреба (ці норми і стандарти визначаються і встановлюються професіоналами у вигляді абсолютних показників на конкретний момент; змінюються зі зміною в суспільстві технологій, знань та цінностей); 2) потреба, що відчувається (оцінюється за допомогою соціологічних досліджень; характеризується відносністю в часі); 3) виражена (визначена) потреба (нагальність потреби визначають на основі обліку людей, що мають таку потребу); 4) порівняльна (відносна) потреба (відносність потреб залежить від географічних, демографічних, професійних та інших відмінностей).

А.Маслоу згрупував **П.** у п'ять категорій і розташував їх у певній послідовності (ієрархії): 1) фізіологічні потреби (їжа, одяг, житло); 2) потреби безпеки (гарантія зайнятості, медичне обслуговування, особиста безпека); 3) потреби у соціальних контактах (спілкування з іншими людьми); 4) потреби поваги (почуття власної гідності, визнання, статус); 5) потреби у самореалізації (відчуття особистого вдосконалення, реалізації потен-

ціалу). Названі потреби можна зобразити у вигляді піраміди, в основі якої – фізіологічні потреби.

Найвідоміша модифікація теорії Маслоу – теорія ЖВЗ К.Алдерфера. За цією теорією існують три рівні **П.**: Ж – життєві потреби (фізіологічні та потреби безпеки); В – потреби взаємин (пов’язані з міжособистісними стосунками); З – потреби зростання, поваги, самореалізації.

Основою програмної доповіді Міжнародної організації праці “Зайнятість, зростання і базові потреби” (1976) стала концепція базових **П.** Ця концепція передбачає формування соціально-економічної політики з урахуванням: 1) обов’язкового забезпечення мінімальних **П.** у харчуванні, одязі, житлі та побутовій техніці; 2) покращення суспільних послуг (забезпечення доброякісною питною водою, підтримка належного санітарного стану місць проживання, розвиток громадського транспорту, організація охорони здоров’я, створення умов для набуття освіти).

Літ.: Закон України про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота / М. Ф. Головатий. – К. : Мауп, 2005; Економічна енциклопедія : у 3 т. – Т. 3. / С. В. Мочерний та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002; Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист : навч. посіб. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004; Цветков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика / В. В. Цветков. – К. : Вид-во “Юрид. думка”, 2007.

Мілева Т.С.

ПОШУКАЧ ПРИТУЛКУ – іноземець (громадянин іншої держави чи особа без громадянства), який звернувся до відповідних органів держави перебування із заявою про надання йому статусу біженця, тобто особа, яка має бути прийнята як біженець, визначається як особа, що шукає притулку.

Порядок порушення П.п. клопотання про надання статусу біженця в Україні. П.п., які мають намір набути статусу біженця і перетнули державний кордон України у порядку, встановленому законодавством України, повинні протягом п’яти робочих днів звернутися до відповідного органу міграційної служби із заявами про надання їм статусу біженця. Особи, які з наміром набути статусу біженця, намагалися незаконно перетну-

ти або незаконно перетнули державний кордон України, повинні протягом трьох робочих днів звернутися до відповідного органу міграційної служби через уповноваженого цього органу чи посадову особу Державної прикордонної служби України або органу внутрішніх справ із заявами про надання їм статусу біженця, а також надати посадовим особам Державної прикордонної служби України пояснення про причини спроби незаконно перетнути або незаконного перетинання державного кордону України. Якщо у таких осіб відсутні документи, які посвідчують особу, або такі документи є підробленими чи фальшивими, вони мають повідомити про цю обставину у заяві про надання статусу біженця, а також викласти причини зазначених ситуацій. Такі особи повинні бути направлені посадовими особами Державної прикордонної служби України до органу міграційної служби.

Якщо державний кордон України перетинає чи перетнула дитина, розлучена із сім’єю, і заявляє про намір набути статусу біженця або про це повідомили інші особи, які не є законними представниками неповнолітньої особи, посадові особи Державної прикордонної служби України повинні невідкладно повідомити про це орган міграційної служби й орган опіки і піклування. Орган міграційної служби разом з органом опіки і піклування зобов’язаний вжити заходів для тимчасового влаштування такої дитини у відповідний дитячий заклад або сім’ю.

П.п., які з наміром набути статусу біженця, намагалися незаконно перетнути або незаконно перетнули державний кордон України і перебувають на території України, звільняються від відповідальності за зазначені дії.

П.п., які не є громадянами України та на законних підставах тимчасово перебувають на території України і під час такого перебування в країні їх громадянської належності чи постійного проживання виникли умови, внаслідок яких вони не можуть повернутися до країни свого походження і мають намір набути в Україні статусу біженця, повинні звернутися до відповідного органу міграційної служби із заявами про надання їм статусу біженця до закінчення строку дії дозволу на перебування в Україні.

Заяви про надання статусу біженця, подані **П.п.** з порушенням встановленого порядку, приймаються до розгляду з письмового до-

зволу керівника органу міграційної служби, якщо особа не могла з поважних причин (хвороба заявника або членів його сім'ї, ситуації надзвичайного стану на території України, затримання заявника у випадках, необхідних для встановлення особи, тощо) звернутися з такою заявою у встановленому порядку.

Орган міграційної служби може прийняти рішення про відмову у прийнятті заяви про надання статусу біженця у разі відсутності поважних причин для порушення встановленого порядку подання заяви. Про прийняття такого рішення орган міграційної служби повідомляє особу письмово із зазначенням причин відмови.

До заяви про надання статусу біженця мають бути додані документи, що засвідчують особу заявника, а також такі, які можуть слугувати доказом наявності умов набуття статусу біженця. Із собою слід взяти всі документи, які можуть підтвердити вашу особистість і особистості членів вашої сім'ї, свідоцтва про народження дітей, яким ще не виповнилося 16 років, свідоцтво про шлюб, посвідчення пенсіонера чи інваліда, тобто все, що підтверджує відомості, які ви повідомляєте міграційній службі, і що, на ваш погляд, допоможе прихильному ставленню до вашого клопотання.

П.п., якому виповнилося вісімнадцять років, подає заяву та заповнює анкету, де викладає основні відомості про себе та обставини, що змусили його залишити країну походження. Відомості про дітей, які не досягли вісімнадцятирічного віку, наводяться в анкеті одного із законних представників неповнолітньої особи.

Заява про надання статусу біженця дитині, розлученій із сім'єю, подається одним з її законних представників.

Заява про надання статусу біженця неієздатному **П.п.** подається його опікуном, про що орган міграційної служби робить на заяві відповідний запис.

Якщо заявник не може особисто скласти заяву через неписьменність або фізичні вади, заява на його прохання складається іншою особою, про що орган міграційної служби робить на заяві відповідний запис.

Відомості, що подаються заявником, є конфіденційною інформацією.

За даними незалежних експертів, за своїм соціальним статусом **П.п.**, які прибувають

до України, – це здебільшого малоосвічені або зовсім без будь-якої освіти особи, вихідці з відсталих аграрних регіонів Південно-Східної Азії, Близького та Середнього Сходу, Центральної й Південної Африки, у низці випадків – кримінальні елементи, носії інфекційно небезпечних хвороб. Основна мета перебування багатьох з них у столиці – пошук шляхів подальшої імміграції в економічно розвинуті країни Західної Європи, “діяльність” у сфері тіньової економіки та організованої злочинності, у тому числі в таких особливо небезпечних її сферах, як торгівля наркотиками і контрабанда людей. Більшість **П.п.** не володіють ні українською, ні російською мовами, не мають жодної професії або спеціальності, стабільних джерел існування. Прибувши в Україну, вони потрапляють у незнайомий етнос, незвичне соціокультурне середовище, яке за своїм життєвим укладом відмінне, а часом й протилежне їх віковим традиціям, що є серйозною перепорою на шляху до їх адаптації та інтеграції в нове суспільство в європейському розумінні цього слова.

Літ.: *Анісімова Т.* Забезпечення прав біженців та шукачів притулку в Україні / Т. С. Анісімова, В. М. Стеценко. – Донецьк : Норд-Прес, 2004. – 82 с.; *Новік В.* Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні / Володимир Новік. – К. : Компанія ВАЕУ, 1999. – 216 с.; *Закон України про біженців* / Верхов. Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 29 с.; *Малиновська О. А.* Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми / О. А. Малиновська. – К. : Генеза, 2003. – 288 с.; *Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: енциклопедія* / упоряд. Ю. Римаренко ; за ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.; *Посібник для біженців та шукачів притулку* / упоряд. В. О. Новік. – Ужгород: Патент, 2004. – 96 с.; *Тиндик Н.* Біженці: невід'ємний елемент сучасного світового міграційного процесу: монографія / Н. П. Тиндик. – Львів : ЛьвДУВС, 2007. – 608 с.

Новік В. О.

ПРАВЛЯЧА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА (від лат. “electus” – обраний і французького “elite” – відбірне, краще) – група осіб, яка займає провідне або керівне становище в певній галузі людської діяльності (політичній, управлінській, військовій, економічній, бізнесовій, науковій, культурній тощо) та наділена особливими якостями. Синонімами терміна “еліта” в суспільно-політичних науках та дер-

жавному управлінні є “правляча верхівка”, “правлячий прошарок”, “правлячі кола”.

Починаючи з XVII ст., термін еліта використовувався для позначення товарів найвищої якості. У XVIII ст. термін почали вживати для характеристики кращих військових частин та вищої знаті.

У сфері суспільно-політичних наук цей термін вперше трапляється на межі XIX-XX ст. у наукових працях французького дослідника Ж.Сореля та італійського ученого В.Парето. За визначенням В.Парето, еліта – це люди, які отримали найвищий індекс у сфері своєї діяльності. Серед інших дослідників визначення еліти далеко не однозначне: найбільш активні з політичного погляду особистості, що зорієнтовані на владу, тобто організована меншість суспільства, правлячий клас (Моска); особи, що інтелектуально чи морально стоять над масою, мають розвинене почуття відповідальності (Ортега-і-Гассет); люди, наділені владою (А.Етціоні); лідери, які мають формальну владу в організаціях та інститутах, що визначають правила суспільного життя (Т.Дай); творча меншість суспільства, що постає на протигагу нетворчій більшості (А.Дж.Тойнбі); меншість, що здійснює найбільш важливі функції у суспільстві (А.Келлер); люди, які мають у суспільстві найвищий престиж, статус та багатство (Г.Ласуел); особистості, які професійно керують справами суспільства і врегульовують конфлікти (Дж.Сарторі); меншість, що посідає найвищі позиції у системі ключових соціальних інститутів (Р.Міллс); провідні представники різних соціальних груп – професійних, етнічних, локальних (Ж.Боден); активна та авторитетна аристократія, необхідна для організації пасивної меншості (В.Липинський); невеликі групи осіб, що посідають провідне місце в політичному, економічному, культурному житті суспільства (теорія елітного плюралізму); найбільш кваліфіковані спеціалісти, менеджери та вищі службовці у системі бюрократичного управління (теорія технологічного детермінізму).

У XX ст. поняття еліти міцно увійшло до соціологічних і політологічних словників, незважаючи на те, що воно має дискусійний характер (на думку деяких науковців, може бути принизливим для інших категорій населення і суперечить ідеалам демократії).

У радянській науковій літературі правляча верхівка, до якої належав вищий чиновниць-

кий апарат та адміністрація, позначалася терміном “бюрократія”. Термін еліта вперше згадується в другій половині 50-х рр. XX ст., де він спочатку використовувався переважно для критики еліти в капіталістичних країнах. Пізніше, у 80-ті рр. елітою називають вищих партійних чиновників, урядовців, військовослужбовців, провідних науковців, частину радянської інтелігенції, що була задіяна у керівній управлінській роботі. Розглядаючи еліти в галузі державного управління, сучасні науковці виділяють: еліту політичну, еліту ідеологічну, еліту адміністративну, еліту військову.

Еліта політична – група осіб, яка має доступ до інструментів влади та справляє вплив або безпосередньо бере участь у прийнятті політичних рішень на державному рівні. До політичної еліти належать керівники держав, члени урядів, депутати законодавчих органів.

Еліта адміністративна – державні службовці, які займають вищі керівні посади (I-II категорії), їх роль і вплив зумовлюється участю в процесі підготовки і реалізації важливих політичних рішень. Адміністративна еліта може бути складовою частиною політичної.

Еліта ідеологічна – видатні діячі культури, науки, представники мас-медіа, які справляють політико-пропагандистський, ідеологічний вплив та формують ідеологію суспільства і свідомість мас.

Еліта військова – генералітет і вищий офіцерський склад. Вплив на владу визначається концентрацією в руках військової еліти значної кількості засобів знищення і людей, готових за першим наказом їх використати, а також рівнем мілітаризму самого суспільства.

Еліта економічна – група осіб, в руках якої сконцентровано великий капітал (великі власники, олігархи, провідні менеджери фінансово-промислових корпорацій тощо). Економічна еліта контролює головні економічні ресурси суспільства та виступає найбільш відчутною групою тиску на владу, використовуючи для цього безпосередні контакти з політиками (гроші, спрямовані на фінансування партій і виборчих компаній) та впливаючи на них через підконтрольні їм ЗМІ. Сучасні науковці визначають еліту як верству суспільства, що володіє певним панівним становищем у суспільстві в цілому або у певних його сферах; правом і можливостями приймати (або безпосередньо впли-

вати на процес прийняття) політичні або управлінські рішення й організувати їх виконання.

Літ.: Ашин Г. К. Элитология : монографія / Г. К. Ашин. – М. : МГИМО, 2010. – 600 с.; Крюков О. Основні підходи до трактування політичної еліти в історії політичної думки / О. Крюков // Формування і оновлення політико-управлінської еліти в сучасній Україні : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. І. Пірен. – К. : НАДУ, 2005. – С. 9-32; Мандзій Л. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : [б. в.], 2008. – Вип. XXIII : Політична еліта в історії України. – С. 50–61; Український Радянський Енциклопедичний Словник : у 3 т. / за ред. М. Бажана. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986-1987.

Гошовська В.А.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – держава, в якій юридичними засобами (конституція, закони, суди тощо) забезпечено максимальну реалізацію основних прав і свобод людини. Поняття **П.д.** розробляли Т.Гоббс, Й.Фіхте, Г.Гегель, Б.Кістяківський та ін. Згідно із сучасною концепцією **П.д.**, останній мають бути властиві певні загальні ознаки як соціально-змістового (матеріального), так і формального характеру. Серед них такі: 1) закріплення в конституції та інших законах основних прав людини; 2) панування в суспільному й державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали; 3) врегулювання відносин між особою й державою на основі підходу, принципу “особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом”; 4) взаємовідповідальність особи і держави; 5) притаманність усім громадянам високої правової культури; 6) чіткий розподіл функціональних повноважень держави між різними органами влади на основі підпорядкування саме закону як волевиявленню народу; 7) юридична захищеність особи, тобто наявність розвинених та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони та захисту основних прав людини; 8) високий авторитет у суспільному і державному житті судових органів як вирішальної, надійної юридичної гарантії прав людини; 9) обов’язкове дотримання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, насамперед державними та громадськими органами (здійснення

принципу законності). **П.д.** регламентує основні свободи людини, тобто встановлює правила, механізми їх реалізації. Порушення останніх має каратися правовими засобами й громадською думкою.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006.

Ковбасюк Ю.В., Михненко А.М.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА у широкому розумінні – це суспільно-правовий феномен, який включає в себе найсуттєвіші результати сукупного правового досвіду суспільства, насамперед право і правосвідомість, правову діяльність і правовідносини, законність і правопорядок та відображає якісний рівень розвитку правового буття. У вузькому розумінні **П.к.** є системою духовно-правових цінностей – правових знань, переконань, уявлень, світоглядно-правових орієнтацій, що відображаються в правовій свідомості людей і органічно поєднані з їх соціально-правовою активністю щодо освоєння та творення суспільно-правового буття.

П.к. як система правових цінностей, що перебуває в процесі розвитку, передбачає високу якість правотворчості, зокрема законотвірчої діяльності, всіх правових відносин, функціонування правових інститутів, усіх компонентів правової діяльності, оволодіння особистістю правом. **П.к.** людини, суспільства як соціальне явище і різновид суспільної культури є передумовою і творчою засадою, з одного боку, правового стану соціуму, ціннісним зрізом правової дійсності, з другого – надзвичайно важливою загальнолюдською та гуманістичною цінністю, складовою правової держави, цілісною соціальною системою.

П.к. як суспільний феномен має системну природу і як різновид соціальної системи є цілісним соціальним утворенням, основним елементом якого є люди, їх взаємозв’язки та взаємовідносини у сфері правового буття, правової дійсності. Структура системи **П.к.** як певний тип зв’язків між її елементами включає в себе право, правосвідомість, правову діяльність, правовідносини, законність, правопорядок. Зазначені елементи структури правової культури свідчать, що вона належить до складних соціальних систем, оскільки включає в себе елементи різних типів

(право, правова свідомість тощо), що характеризуються різними взаємозв'язками між собою. Характерною рисою **П.к.** як системи є особливим чином організований процес взаємозв'язку складових правового буття, насамперед права та культури, права і правової свідомості. Право є структурною складовою культури. Культура як сукупність досягнень людства, накопичених у процесі історичного розвитку, включає насамперед таку складову правового буття, правової дійсності як правову діяльність людини в правовому просторі. Це означає, що кожна культура (у широкому розумінні) включає в себе зазначені аспекти правового буття, таку важливу форму культури, як **П.к.**, і навпаки, правове буття характеризується своєю культурою, зокрема правовою.

П.к. як загальний спосіб існування людини у сфері правового буття, її об'єктивований результат, сукупність насамперед конструктивних складових правової дійсності й передусім діяльності людини є важливою характеристикою тієї чи іншої правової системи, критерієм, що має застосовуватись при групуванні правових культур у правові сім'ї. Не випадково більшість дослідників, праці яких присвячені характеристиці критеріїв класифікації правових систем і порівняльного права взагалі, зосереджують увагу на тих чи інших аспектах правового буття, що мають відношення до **П.к.** людини й суспільства.

П.к. є результатом різноманітного правового досвіду суспільного життя. Правовий досвід є об'єктиваним результатом діяльності суб'єкта з освоєння правової дійсності, сукупністю практично набутих ним знань, умінь, навичок, звичаїв, традицій, норм у сфері суспільно-правового буття. Освоєння людиною світу правової дійсності, духовно-правових цінностей здійснюється на основі практично-духовного досвіду. Правовий розвиток суспільства відбувається на основі освоєння набутого попередниками суспільно-правового досвіду. У правовому досвіді відображається суспільна природа діяльності людини з осягнення змісту права, моралі, юридичної системи суспільства. Досвід становить основу правових знань людини, способів і форм її культурної діяльності. **П.к.** передбачає критичне ставлення до набутого правового досвіду, заперечення консервативних, віджилих деструктивних способів і

форм, суспільно-правового досвіду і закріплення в соціально-правовій пам'яті тих його засад, які сприяють правовому прогресу. Взаємозв'язок правової культури і суспільно-правового досвіду полягає в тому, що така культура включає в себе досвід і не можлива без нього. Разом з тим функціонування і розвиток **П.к.** передбачає осмислення та врахування напрацьованого історичною практикою та набутого правового досвіду людства. Зазначене означає, що функціональний потенціал **П.к.** і правового досвіду фактично збігаються.

П.к. формується і розвивається завдяки існуванню, осягненню, творенню, збагаченню правових цінностей, ціннісно-нормативної функції. Культура, право і цінності – взаємопов'язані і взаємодоповнюючі елементи. Аксіологічний вимір правової культури тісно пов'язаний із ціннісно-нормативною сферою людини, її духовним світом. Ціннісно-нормативний потенціал **П.к.** реалізується шляхом оцінного осягнення людиною суспільно-правової дійсності. У мірі розвитку **П.к.**, зокрема правової свідомості, ціннісно-нормативна складова такої культури особистості все більше функціонує в режимі саморегуляції, вона стає все усвідомленішою, незалежною від зовнішніх чинників. Зазначене свідчить про суттєвий аксіологічний потенціал **П.к.** як ціннісно-нормативної системи, її здатність формувати, утверджувати ту сутнісну складову ціннісної орієнтації особистості, яка відображає найпріоритетніші сторони суспільно-правового буття – свободи, справедливості, верховенства права, віри людей у нього, його гарантованості. Теоретико-методологічний аналіз **П.к.** передбачає дослідження її в контексті єдності в ній національного і загальнолюдського. У сучасних умовах, коли більшість країн світу тяжіє до побудови правової держави, коли відбувається уніфікація законодавства, важливо, щоб їх національні правові системи, правові культури все більше наповнювались загальнолюдськими правовими цінностями, зокрема цінностями “класичних” правових систем, правових сімей, вбирали в себе синтезовану державно-правову матерію, що ґрунтується на узагальненому правовому досвіді людства. У сучасних умовах прослідковується тенденція до інтенсивного зближення правових систем, правових культур світу. В основі цього процесу лежить як

єдність національних особливостей **П.к.** країни, так і загальнолюдські правові цінності, зокрема обов'язкові для всіх національних правових систем норми міжнародного права. У цьому контексті зміст **П.к.** України має бути адаптований до принципів і норм міжнародного права як концентрованого згустка, квінтесенції **П.к.** світового співтовариства. Це зумовлено тим, що будь-яка національна правова система, національне право тісно взаємопов'язані зі світовим правовим простором, сучасними світовими інтеграційними процесами, у тому числі у сфері правового буття. Усе це суттєво посилює інтегративні функції **П.к.**, покликаної узагальнювати правовий досвід функціонування різних правових систем світового співтовариства, сприяти перетворенню найбільш цінного в них в органічну складову національних правових систем, власне **П.к.** Функціонування та розвиток **П.к.** ґрунтується на специфічно-юридичних особливостях національного права та світовому правовому досвіді, загальній панорамі світового правового простору, функціонуванні багатовимірних правових систем світу. Збагачення змісту **П.к.** передбачає органічний розвиток усіх складових правового простору – таких його основних масивів, як національні правові системи, правові сім'ї, групи правових систем. **П.к.** конкретної країни, її національної системи (яких у світі нараховується близько двохсот) збагачується на основі сукупного правового досвіду, загальносвітового правового масиву, правових систем та сімей, а останній, у свою чергу, не може повноцінно розвиватись, не вбираючи в себе все найбільш цінне із національного правового досвіду, національних правових культур, правокультурної самобутності народу, нації. У цьому полягає сутність складного, суперечливого процесу розвитку глобальної **П.к.** як складової прогресу світової культури, джерело формування, накопичення правових цінностей світового співтовариства, правового розвитку в цілому.

Сучасний світовий суспільно-правовий розвиток, динамізм функціонування **П.к.** зумовлює необхідність утвердження в українському суспільстві його нової парадигми. Нова парадигма **П.к.** має бути культурою глибокої духовності, в основі якої лежать засади людиноцентричності, людинотворчості, гуманістичного права, свободи особистості,

яка передбачає багатогранні способи і форми плюралістичного самоствердження людини в процесі освоєння і творення суспільно-правового буття. **П.к.** повинна стати насамперед культурою правового мислення, сучасного юридичного світогляду, системою правових ціннісних орієнтацій, культурою умов і змісту суспільно-правового буття, чинником забезпечення свободи та правової захищеності людини. Така культура має перш за все спрямовуватись на визнання і утвердження пріоритетної ролі природних прав людини в розвитку особистості, суспільства і держави, “права на індивідуальність”. Така культура має концентрувати всю правову політику навколо людини, людських цінностей і інтересів, коли на практиці втілюються ідеали людиноцентристського типу **П.к.**, в основі якої лежить індивідуальна, творча свобода. **П.к.** має сприяти тому, щоб у комплексі багатогранності суспільно-правових проблем життєдіяльності суспільства правова політика була насамперед спрямована на створення умов для реалізації індивідуальної правової свободи особистості, її правомірну діяльність, збагачення основоположних правових, моральних і духовних принципів. Важливою умовою реалізації цінностей нової парадигми **П.к.** є спроможність держави створювати реальні умови для реалізації прав і свобод людини, визнавати самоцінність людини як суб'єкта суспільно-правових відносин, її правового статусу і суверенітету.

Розвиток **П.к.** українського суспільства значною мірою пов'язаний із визначенням Україною свого місця у світовому геоправовому просторі, загальною логікою розвитку правового буття, усіх сфер суспільного життя. Динамізм розвитку **П.к.** є важливою передумовою як формування правової держави, правового розвитку особистості, правового поступу взагалі, так і глибинних трансформаційних перетворень, що відбуваються в Україні, загального прогресу суспільства.

Літ.: *Взаємозв'язок правової культури і соціального буття в процесі суспільної трансформації* // Право України. – 2004. – № 1; *Правова культура: сутність, стан та шляхи розвитку* // Зб. наук. пр. УАДУ. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – Вип.1; *Правова культура як система духовних цінностей* // Зб. наук. пр. УАДУ. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – Вип. 2; *Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства* : монографія / за ред. проф. Ю. П. Битяка, доц. І. В. Яковюка. – Х. : Право,

2007; Семитко А. П. Правовая культура общества: сущность, противоречия, процесс / А. П. Семитко. – Свердловск: Изд. Уральск. ун-та. – 1990; Скакун О. Ф. Теория держави і права (Енциклопедичний курс): підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Еспада, 2009; Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008; Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 2003. – Т. 5.

Скуратівський А.В., Скуратівський В.А.

ПРАВОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ – політика держави, спрямована на забезпечення прав і свобод громадян, законності та правопорядку в суспільних відносинах.

По суті, **П.п.У.** – це процес формування і здійснення за допомогою правових засобів, заснованих на праві ідей, цілей, принципів, програм, заходів щодо реалізації державної влади у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Метою **П.п.У.** є побудова демократичної, соціальної, правової держави, сприяння досягненню громадянської злагоди в суспільстві на основі утвердження й забезпечення законних прав і свобод людини.

Зміст **П.п.У.** пов’язаний з цілеспрямованим, вибором пріоритетів, формуванням моделей розвитку правової системи, правового розвитку держави та суспільства в цілому відповідно до об’єктивних потреб соціального прогресу та суб’єктивних інтересів володарюючих сил, суперечностей між першими й другими.

Залежно від спрямованості діяльності органів державної влади можна виокремити три напрями реалізації суб’єктами **П.п.У.**, а саме:

- 1) формування вітчизняного правового поля;
- 2) реалізація національних інтересів за умов дотримання вимог чинного законодавства;
- 3) формування правової культури та правосвідомості громадян.

Формування правового поля (правотворчість) – процес пізнання правових потреб суспільства і держави, її громадян, формування та прийняття на основі набутих знань правових актів уповноваженими суб’єктами в межах відповідних процедур. Насамперед, це форма владної діяльності держави, спрямованої на створення законів та інших нормативно-правових актів, за допомогою яких у чинній юридичній системі запроваджу-

ються, змінюються чи скасовуються правові норми.

Правотворчість обумовлює процес формування внутрішньоузгодженого національного правового поля, яке визначає форми, методи та межі регулятивної діяльності органів виконавчої влади.

Реалізація вимог чинного законодавства передбачає практичну діяльність уповноважених органів державної влади, спрямовану на забезпечення виконання вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів. Найважливішими складовими цього напрямку державної правової політики є правоохоронна, судова та контрольно-ревізійна діяльність.

Формування правової культури та правосвідомості громадян як напрям реалізації **П.п.У.** полягає у здійсненні цілеспрямованого впливу на різні соціальні верстви населення з метою підвищення їх правосвідомості та правової культури, доведенні до їх відома офіційних поглядів з питань згаданої політики.

Концептуально **П.п.У.** можна розглядати як засіб легітимізації внутрішньої та зовнішньої політики, особливу форму досягнення органами влади офіційно проголошених політичних цілей. Така політика має ґрунтуватись на положеннях і нормах Конституції України, а також загально визначених принципах міжнародного права, передбачає дотримання державою основоположних прав і свобод людини та громадянина, захист яких фактично набув наддержавного характеру.

Основою формування та реалізації **П.п.У.** є низка принципів як відправних положень правової дії, а саме: 1) соціальна обумовленість; 2) наукова обґрунтованість; 3) стійкість і передбачуваність; 4) легітимність та демократичний характер; 5) гуманність і моральні засади; 6) справедливість; 7) гласність; 8) поєднання інтересів особистості та держави; 9) пріоритетність прав людини як найвищої соціальної цінності; 10) відповідність основним положенням законодавства Європейського Союзу та міжнародного права. Основними суб’єктами **П.п.У.** є Верховна Рада, Президент України та Кабінет Міністрів України, які уповноважені визначати правові методи формування, реалізації та забезпечення основних напрямів суспільного розвитку, а також розв’язувати соціально-економічні та суспільно-політичні проблеми в загальнонаціональному вимірі.

Ядром формування **П.п.У.** є Верховна Рада України як єдиний законодавчий орган держави. Проте формування **П.п.У.** здійснюється також за активної участі Президента та Уряду, які за Конституцією України належать до числа суб'єктів законодавчої ініціативи, а Президенту, крім того, надано право вето. До того ж своєю правотворчою діяльністю (видання указів, постанов та інших нормативно-правових актів) останні створюють передумови для підвищення ефективності законодавчої діяльності парламенту.

Так, відповідно до Конституції Президент України може видавати укази, які є обов'язковими до виконання на території України. Якщо та чи інша галузь суспільних відносин з різних причин не врегульована на рівні закону, він може тимчасово унормувати їх шляхом прийняття відповідного указу. Такого роду діяльність є однією з форм впливу виконавчої влади на формування **П.п.У.**

Учасниками процесу формування **П.п.У.** як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні можуть бути політичні партії, парламентські комітети, народні депутати України, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадські організації, рухи, наукові установи та освітні заклади, а також окремі громадяни.

При цьому важливу роль у формуванні **П.п.У.** відіграють політичні партії, адже до числа їх найважливіших функцій належить агрегування (англ. *agregation* – збирання) інтересів різноманітних соціальних груп населення країни. Здійснюючи узагальнення та узгодження інтересів, претензій і пропозицій громадян, вони спроможні трансформувати їх у певну політичну позицію та реалізувати у формі політичної заяви, декларації, платформи чи програми.

Акумулюючи настрої населення, політичні партії намагаються провести свої програмні настанови через владні інститути держави, чим активно впливають на формування політичної свідомості. У разі перемоги на парламентських виборах відповідні політичні партії та блоки отримують реальну можливість безпосередньо впливати на законодавчий процес. Саме тому зміст законодавчих актів, прийнятих в умовах парламентської демократії, відображає, як правило, результати боротьби представлених у ньому політичних сил, у тому числі й опозиційних.

До головних засобів реалізації **П.п.У.** належать методи переконання (ураціональності, обґрунтованості й доцільності здійснюваного правового регулювання суспільних відносин і процесів) та примусу (легітимний, соціально виправданий, диференційований), які здійснюються в різних формах, проявах і поєднаннях.

Для **П.п.У.** актуальним є вирішення проблеми досягнення такого стану розвитку правової системи, за якого право постане особливим механізмом реалізації та підтримки сталого, безперервного функціонування держави, суспільства та країни в заданих правових параметрах.

До числа основних завдань **П.п.У.** можна зарахувати вдосконалення її політичної системи, налагодження плідного співробітництва й утвердження легітимної основи діяльності різних гілок державної влади, подолання недовіри до неї з боку суспільства, правове забезпечення організації боротьби з організованою злочинністю та корупцією, організація захисту прав та основних свобод людини і громадянина, розробка довгострокової стратегії законотворчості, вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, виховання законослухняної особистості, подолання правового нігілізму тощо. Серед важливих завдань **П.п.У.** у сфері правотворчості є приведення законодавства України у відповідність з європейськими стандартами, законодавством ЄС. На сьогодні такі пріоритети визначаються соціально орієнтованими сферами та напрямками діяльності, від зближення яких залежить зміцнення економічних зв'язків України та держав – членів ЄС.

Літ.: Недюха М. П. Світоглядно-теоретичні засади правової ідеології / М. П. Недюха // Віче. – 2009. – № 21 (258); *Законотворча діяльність*: слов. термінів і понять / за ред. акад. В. М. Литвина. – К.: Парлам. вид-во, 2004; *Шемшученко Ю.* Конституція України і права людини / Ю. Шемшученко // Право України. – 2001. – № 8. *Гошовська В.А., Святненко В.В.*

ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ – особливе структурне утворення, предметом відображення якого є процеси та явища правової складової суспільного буття, існуючі норми права. **П.с.** – це сукупність правових ідей, поглядів, уявлень, переконань, світоглядно-ціннісних орієнтацій, знань людей, які відоб-

ражають їх діяльність та поведінку у правовій сфері, існуючі суспільні відносини, що потребують правового регулювання. Тобто **П.с.** – це усвідомлення особистістю права, правових процесів та явищ суспільного життя. **П.с.** є важливою складовою правової культури, необхідним елементом функціонування і розвитку права, джерелом правопорядку, багатогранних правових явищ. **П.с.** є компонентом духовних цінностей взагалі, однією з форм суспільної свідомості. У цьому контексті вона є не тільки специфічним засобом пізнання дійсності, зокрема правової реальності, її відображення у свідомості людей, а також способом ставлення людини до права, правової дійсності. Суспільна свідомість стає правовою на основі формування в ній ідей юридичної нормативності, яка виступає чинником упорядкування процесів суспільного буття, зокрема правових відносин, і протистоїть хаосу, свавіллю. Нормативно-приписний характер **П.с.** є засобом приведення поведінки індивіда у відповідність із нормами права, волею, що виражена в ньому. Зазначене зумовлює значний регулятивний потенціал **П.с.**, її вплив на регламентацію суспільних відносин.

Предметом відображення й об'єктом регулятивного впливу **П.с.** є право, а також інші правові утворення. Право і **П.с.** перебувають в органічній єдності. **П.с.** не є правом, а право не є **П.с.**, а тому ці явища не можна ототожнювати. Разом з тим право не існує без **П.с.**, як і **П.с.** без права, вони передбачають існування одне одного. Право, правові норми не можуть бути життєздатними, коли вони не втілюються і не реалізуються у свідомій практичній діяльності індивіда, соціальної групи, суспільства. І навпаки, за відсутності правових норм, тобто жорстко фіксованої частини **П.с.**, регулююча роль останньої стане нечіткою, розпливчастою. Це зумовлено тим, що кожний суб'єкт **П.с.**, правової культури вносить у розуміння права своє бачення.

Як і право, **П.с.**, виконуючи нормативні функції, здійснює регулятивний вплив на суспільне буття. Особливість зазначеного впливу суспільної свідомості полягає в тому, що, на відміну від позитивного права як об'єктивованого інституційного утворення, вона є суб'єктивним явищем, яке функціонує на основі ставлення людей до права, реакції на нього, виражених у правовій ідео-

логії і правовій психології, теоретичному чи буденному рівні усвідомлення права. Вчений С.С.Алексєєв звертає увагу і на різний характер структурованості права і **П.с.** Коли для права характерний високий рівень структурованості, то **П.с.** є проявом духовного, інтелектуального, соціально-психологічного життя, пов'язаного з правом, але вона характеризується меншою мірою структурованості. Розрізняються право і **П.с.** за механізмами регулятивної дії. У той час, коли механізми правового регулювання реалізуються за допомогою складного юридичного інструментарію, спираючись на державний примус, то регулятивний механізм **П.с.** пов'язаний із духовною сферою і здійснюється через правову оцінку, через судження про право і через відчуття права. Неоднакові і функції права та **П.с.** якщо функції права пов'язані з нормативно-організаційним впливом на суспільне буття, із загальнообов'язковими, формальними правилами поведінки, то нормативність **П.с.** – лише з усвідомленням обов'язковості юридичних норм, воно має інформаційне і ціннісно-орієнтаційне значення.

Регулятивний потенціал **П.с.** полягає в тому, що вона є безпосереднім джерелом права, яке знаходить свій вияв у правових актах, їх змісті, формується відповідно до змісту (зрілості) **П.с.**, є процесом усвідомлення права, має з ним спільну природу, формуючись, розвиваючись, суттєво впливає на існуючі суспільні відносини. **П.с.** разом із правом відіграє активну роль у життєдіяльності суспільства, формуючи систему понять, уявлень про належний порядок регулювання суспільних відносин. **П.с.** впливає на правову систему, насамперед через правову активність людини з перетворення суспільних відносин, зокрема правовідносин, пронизуючи собою механізм правового регулювання. Тобто **П.с.** не обмежується ставленням людини до права, а направляє її до зміни правової реальності. Це свідчить про те, що **П.с.** виконує важливу регулятивну функцію в суспільстві. Чим вищий рівень **П.с.**, тим більше вона виконує функцію регулятора суспільних відносин у напрямі конструктивних змін правового буття, правової реальності.

Регулятивний потенціал **П.с.** реалізується через різноманітні складові її структури. У структурі **П.с.** виокремлюють певні елементи (сфери), рівні, види. Як неоднорідне яви-

ще, складний суспільний, духовний феномен вона є цілісною системою, окремі елементи якої впливають один на одного.

Особливо вагомий регулятивний потенціал має така складова **П.с.**, як правова ідеологія (пізнавальна, когнітивна її сторона) і правова психологія (соціально-психологічна, емоційно-вольова її сторона). Регулятивний вплив правової ідеології на суспільно-правове, духовне життя полягає в її здатності як систематизованого ядра **П.с.**, наукового вираження правових поглядів, інтересів, теорій, концепцій, принципів, свідомо відображають та оцінюють правове буття, правову дійсність. Правова ідеологія є вагомою складовою правової культури, а державно-правова ідеологія – базовою, фундаментальною умовою формування сучасної української національної правової системи. Аналізуючи регулятивний потенціал правової ідеології, важливо враховувати її особливості формування та сутнісні характеристики. Правова ідеологія формується як результат наукового, теоретичного відображення у свідомості людей, соціальних груп, суспільства правового буття на основі узагальнення процесів функціонування і розвитку правової дійсності. У правовій ідеології відображаються глибинні, сутнісні процеси правової дійсності, права, його ідейно-світоглядних складових. Вона покликана концептуально осмислювати і виражати корінні інтереси сформованих інституціональних соціальних утворень, спільностей – держави, класів, соціальних груп і прошарків населення, політичних партій, суспільства, світового співтовариства в цілому. Правова ідеологія обґрунтовує й оцінює різні правові утворення, які функціонують чи існували в історії людства, з позиції певної політико-правової доктрини (ідеології) – ліберальної, соціал-демократичної, консервативної, християнської, марксистської тощо. Вона є основою (базою) правової політики, стратегічних шляхів її реформування та вдосконалення, загального процесу правового розвитку суспільства.

Регулятивний аспект **П.с.** полягає також у здатності правової ідеології формувати теоретико-методологічні засади дослідження державно-правових явищ у суспільстві, передумови та принципи організації пізнавальної та практично-перетворюючої діяльності суб'єктів у сфері правового буття. Тому пра-

вова ідеологія тісно пов'язана із виробленням предметного знання про правову дійсність, яка набуває в знанні систематизованих, цілісних, закінчених форм. Знання права, правової реальності як продукт духовної діяльності людей є обов'язковою складовою правової ідеології, її основою. Саме за допомогою знання правова ідеологія переводить розрізнені, неузагальнені уявлення про право, правову культуру в теоретично систематизовану загальнозначиму сутність, виступаючи у формі правових норм – приписів, дозволів, заборон.

Суттєвий регулятивний потенціал впливу на суспільне буття містить і такий структурний рівень **П.с.**, правової культури взагалі, як правова психологія. Правова психологія є сукупністю правових почуттів, переконань, настроїв, емоцій, звичок, стереотипів, які виникають у людини в процесі включення її в суспільні, правові відносини. Саме з цим комплексом психологічних реакцій пов'язано виникнення мотиваційної поведінки особистості, яка має спонукальний чи гальмуючий характер. Правова психологія є складним духовним утворенням, вона формується стихійно на основі безпосереднього, емпіричного відображення суб'єктами процесів правової дійсності. Особливістю правової психології як чуттєвого сприйняття людиною правового буття є те, що в ній воно відображається не систематизовано, не узагальнено, а конкретизовано, на основі формування психологічного самопочуття індивіда, його власного внутрішнього духовного, правового досвіду, свого уявлення про сутність права. Правова психологія включає в себе і сферу несвідомого, що характеризується діями індивіда, які відображаються рефлекторно, автоматично, психічними процесами, що не беруть участі у свідомому ставленні людини до правової дійсності.

Важливість правової психології як структурного компонента **П.с.**, правової культури взагалі полягає в тому, що вона стоїть біля джерел усвідомлення людиною права, правової дійсності. Людські почуття, переживання, настрої та інші складові соціально-психологічного зрізу відображення суспільних, зокрема правових відносин, особливо їх позитивний зміст, відіграють надзвичайно важливу роль у забезпеченні життєздатності тих чи інших правових норм. Неприйняття в психології населення певних нормативно-пра-

вових актів значною мірою ускладнює процес їх реалізації. Особливо важливо враховувати соціально-психологічну готовність населення до сприйняття законодавчих нововведень у сучасних умовах реформування законодавства, формування національної правової системи. За таких умов ігнорування законодавцем правової психології, її стану в суспільстві здатне неминуче обернутись неприйняттям або і провалом багатьох політико-правових акцій, нормативно-правових актів, що приймаються.

Літ.: *Алексеев С. С.* Философия права / С. С. Алексеев. – М. : [б. и.], 1999; *Голосніченко І.* Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4; *Демічева В. В.* Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Демічева В. В. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007; *Ільин І. А.* О сущности правосознания / И. А. Ильин ; сост. и авт. вступ. ст. И. Смирнов. – М. : ТОО “Рарог”, 1993; *Калиновський Ю. Ю.* Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008; *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Еспада, 2009; *Теорія держави і права.* Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5.

Скуратівський А.В., Скуратівський В.А.

ПРАВОВЕ ПОЛЕ – вторинна соціальна система, яка виражає інформаційні інтереси про правила поведінки первинної соціальної спільності. Юридичне моделювання поведінки людини відображається в прийнятих державою нормативно-правових актах, але сама модель може виражати інтереси як соціальної спільності в цілому, так і її частини. Завдання юридичного конструктора, що створює дану модель, – якомога більш повно охопити інтереси і коло людей, для яких призначений нормативний акт.

Нормативно-правовий акт. Нормативно-правовий акт – це письмовий документ компетентного органу держави або самого народу, в якому закріплюються встановлені та забезпечувані державою формально обов’язкові правила фізичної поведінки суб’єктів суспільного життя.

Юридичні властивості нормативно-правових актів наступні:

- 1) вони є волевиявленням держави або всього народу, тобто приймаються тільки державними або іншими органами, які мають відповідні державно-владні правотворчі повноваження, і є їх одностороннім волевиявленням;
- 2) містять у собі правові норми;
- 3) мають зовнішню форму у вигляді письмового документа встановленої форми;
- 4) володіють юридичною силою, яка відображає їх співвідношення з іншими нормативно-правовими актами, місце і роль у системі законодавства та правового регулювання. Нормативно-правові акти, відповідно, поділяються на закони та підзаконні нормативно-правові акти.

Закон. Види законів. Закон – це нормативно-правовий акт органу законодавчої влади держави або самого народу, який приймається та змінюється в особливому порядку, регламентує найважливіші суспільні відносини і має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів.

Юридичні властивості закону:

– він є нормативно-правовим актом органу законодавчої влади, тобто вищого представницького органу держави або самого народу. В Україні право приймати закони належить ВРУ та безпосередньо народові шляхом проведення всенародного голосування (референдуму);

– закони встановлюються для регулювання найважливіших питань суспільного і державного життя;

– він має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативних актів;

– для законів встановлюється особливий порядок їх прийняття і введення в дію, який закріплюється в конституції та інших спеціальних законах.

За значенням і місцем у системі законодавства закони поділяються на:

– конституційні, або основні. Це конституція та закони з питань, безпосередньо врегульованих конституцією, наприклад “Про громадянство”, “Про загальний військовий обов’язок” та ін. Конституція є основним законом держави, саме в цьому законі закріплюються основи суспільного, економічного і політичного устрою країни, правове становище особи, її права та обов’язки, форма правління та форма державного устрою,

порядок організації та компетенція органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Положення, закріплені в конституції, конкретизуються у конституційних законах; – звичайні, або “біжучі”. Це всі інші чинні в державі закони;

– надзвичайні, тобто закони, які приймаються у певних, передбачених конституцією випадках, наприклад надзвичайний стан, війна тощо.

Підзаконні нормативно-правові акти. Підзаконні нормативно-правові акти – це нормативні акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання.

Види підзаконних нормативно-правових актів в Україні: укази Президента України; постанови ВРУ; Постанови КМУ; інструкції, розпорядження і накази міністерств, державних комітетів і відомств України; розпорядження глав обласних та районних державних адміністрацій; рішення виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів; нормативні накази та інструкції адміністрацій підприємств, установ, організацій.

Дія нормативно-правових актів. Дія нормативно-правових актів – це їх фактичний вплив на суспільні відносини.

Дія нормативно-правового акта обмежена трьома параметрами: а) дією у часі, тобто терміном дії або часом, протягом якого нормативно-правовий акт має юридичну силу; б) простором, на який поширюється дія нормативно-правового акта; в) колом осіб, які підпадають під дію нормативно-правового акта, тобто в яких на підставі цього нормативно-правового акта виникають конкретні юридичні права та обов’язки.

Дія нормативно-правового акта у часі обмежена моментом набрання ним юридичної сили та моментом втрати останньої. Тобто слід розрізняти: 1) введення актів у дію; 2) припинення їх дії; 3) зворотну силу дії. Нормативно-правові акти починають діяти: а) з часу, що зазначений у самому нормативно-правовому акті чи спеціально прийнятому акті; б) після 10 днів з моменту його опублікування; в) якщо нормативно-правовий акт не публікується, – то з моменту одержання його виконавцями.

Дія нормативно-правових актів у часі буває: – прямою, тобто він поширюється на всі факти, які виникли після набрання ним чинності, та на факти, які виникли до набрання ним

чинності, але продовжують існувати, проте тільки з моменту набрання ним чинності;

– зворотною, яка має місце тоді, коли нормативно-правовий акт поширюється на факти, які виникли до набрання ним чинності, але вже з моменту їх виникнення, тобто відбувається перегляд попередніх рішень з цих фактів уже за новим нормативно-правовим актом;

– переживаючою, яка має місце у випадку, коли нормативно-правовий акт поширює свою дію тільки на нові факти, а на факти, які виникли раніше і продовжують існувати, діє попередній нормативно-правовий акт. Пряму дію мають усі нормативно-правові акти, зворотню та переживаючу – тільки у випадках, спеціально передбачених законом. Дія нормативно-правового акта в просторі – це поширення його впливу на певну територію, державу в цілому чи певний регіон. Дія нормативно-правового акта за колом осіб визначається підлеглистю осіб вимогам нормативно-правових актів. Згідно із загальним правилом дія нормативно-правового акта поширюється на всіх осіб, які перебувають на певній території.

Три фактори визначають часові межі дії норми права, а відповідно й нормативного акта: 1) момент, з якого починається дія (початок дії); 2) час, протягом якого вона продовжується (тривалість дії); 3) момент, яким завершується дія (закінчення дії).

Способи, якими визначається момент набрання нормативними актами чинності:

- 1) після закінчення певного числа днів з дня опублікування;
- 2) з дня опублікування;
- 3) закон у різних своїх частинах може вводитися у дію неодноразово, неодномоментно;
- 4) від дня прийняття або підписання акта або після певного часу від дня його підписання;
- 5) з моменту настання певної події;
- 6) набрання чинності міжнародними договорами (пактами, конвенціями), прийнятими Генеральною Асамблеєю ООН, пов’язане з актом ратифікації.

Тривалість дії акта в часі.

Усі нормативно-правові акти за часовим критерієм, тобто тривалістю їх дії, можуть бути поділені на два види:

- 1) акти із невизначеним строком дії, для яких не встановлений кінцевий момент їх дії;
- 2) акти тимчасової дії, тривалість якої залежить від різних, заздалегідь визначених обставин.

Фактори (моменти), з настанням яких акт припиняє свою дію:

– у зв'язку із його скасуванням;

– у зв'язку із заміною його новим актом;

– у зв'язку із закінченням строку, на який був прийнятий акт;

– у зв'язку з настанням певних обставин (подій).

Літ.: Богачова О. В. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Богачова О. В. ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : [б. в.], 2006; Головатий С. Верховенство права : монографія : у 3 кн. / С. Головатий. – К. : Фенікс, 2006; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун : пер. з рос. – Х. : Консум, 2001; Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008.

Гошовська В.А., Святненко В.В.

ПРАВОСУДДЯ – самостійний вид державної діяльності, виключно судова діяльність, від імені держави, на підставі чинного законодавства України, шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях адміністративних, господарських, цивільних справ стосовно спорів про права та інтереси громадян. **П.** – державна діяльність, що здійснюється судом у спеціальній процесуальній формі шляхом розгляду в судових засіданнях кримінальних справ про суспільно небезпечні діяння та інші правопорушення, що тягнуть за собою застосування (або відмову від застосування) шляхом прийняття загальнообов'язкового рішення (акт правосуддя) істотних заходів державного примусу, і цивільних справ, пов'язаних із захистом інтересу, що охороняється законом, з метою боротьби з правопорушеннями і злочинністю, зміцнення правопорядку, захисту інтересів держави, прав і свобод громадян; діяльність суду щодо належного розгляду та вирішення в процесуальному порядку кримінальних та цивільних справ і застосування на основі закону державного примусу до правопорушників або виправдання невинних. **П.** в Україні здійснюється тільки судами. Вони діють незалежно від законодавчої влади, їх юрисдикція поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Суд, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів су-

спільства і держави. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Літ.: Бігун В. С. Філософсько-правове осмислення правосуддя (щодо розмежування понять “судочинство” і “правосуддя”) / В. С. Бігун // Вісн. Львів. ун-ту. – 2009. – Вип. 48. – (Серія: Юридична); Айртсен И. Деятельность в области восстановительного правосудия в Европе: материалы к докл. / И. Айртсен // Вестн. восстановит. юстиции. – 2001. – № 3; Конституційне право України / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К. : Укр. центр правн. студій, 1999.

Руснак О.В.

ПРАЦЯ (англ. Labour) – 1) енерговитратна, свідомо цілеспрямована, утворююча суспільно корисна діяльність; 2) процес перетворення ресурсів природи в цінності й блага, що здійснюється і керується людиною під дією як зовнішніх стимулів (економічних та адміністративних), так і внутрішніх спонукань; 3) один із основних видів людської діяльності (спілкування, гра, навчання).

В основі сучасного розуміння **П.** лежать погляди на природу **П.**, закладені К.Марксом як фізіологічної, психологічної, соціальної категорії. *Сутність П. як фізіологічної категорії* полягає в тому, що “... наскільки б різноманітними не були окремі види корисної праці, або виробничої діяльності, з боку фізіології це – функції людського організму, і кожна така функція, якими б не були її зміст, її форма, по суті, є затрати людського мозку, нервів, м'язів і т. ін.”. *Психологічна сутність П.* ґрунтується на усвідомленні того, що “людина не лише змінює форму того, що задається природою; вона здійснює водночас і свою свідому мету, що як закон визначає спосіб і характер її дій і якій вона повинна підпорядкувати свою волю”. Ще однією специфічною особливістю **П.** є її конкретно-історичний характер. **П.** охоплює найрізноманітніші сфери суспільного життя й постає як суспільне виробництво – форма взаємодії суспільства й природи. Місце **П.** в історії людського суспільства виявляється в цілісній сукупності її *соціальних функцій* – матеріально-забезпечувальної, соціологізуючої (соціоформуючої), цілереалізуючої, соціогенеруючої, стратифікуючої, комунікативної та соціокультурної, які реалізуються шляхом виробництва суспільного багатства,

формування й розвитку суспільства, задоволення зростаючих потреб людини, формування й розвитку самої людини.

Соціально-економічна сутність **П.** виявляється у таких її ознаках: *зміст П.* – її функціональний склад, ті операції, що людина виконує в процесі трудової діяльності; *характер П.* – система раціонального поєднання засобів виробництва і робочої сили; *умови П.* – зовнішні фактори, що справляють вплив на трудову діяльність людини. Це техніко-технологічні, санітарно-гігієнічні, матеріально-побутові й соціально-психологічні умови праці.

Специфіка понять “*характер П.*” та “*зміст П.*” дає змогу конкретизувати категорії загальної природи й соціально-економічної сутності праці в рамках історично визначеного способу виробництва, виступає передумовою вивчення конкретних рушійних сил трудової діяльності людей. *Зміст П.* являє собою сукупність трудових функцій, що відтворюють взаємодію людини і знаряддя праці в процесі праці, а також співвідношення і взаємозв’язок цих функцій. Знаряддя й засоби праці на сучасних підприємствах являють собою переплетіння всіляких їхніх видів і рівнів як за складністю, так і за ступенем відповідності науково-технічному прогресу, що спричиняє неоднорідність **П.** та проявляється в різноманітності трудових функцій працівників.

Залежно від ролі у виробничому процесі розрізняють такі основні трудові функції:

– енергетичну, яку працівник виконує як джерело руху засобів **П.**;

– технологічну, у якій працівник безпосередньо обробляє предмет **П.**, об’єднуючи тим самим предмет і засоби **П.**;

– контрольно-регулятивну, яка полягає в спостереженні і контролі за рухом предмета і засобів **П.**, налагодженні й регулюванні устаткування;

– управлінську, пов’язану з підготовкою та організацією виробництва, а також керівництвом виконавцями.

Поєднання тих чи інших функцій із затратами часу на їхнє виконання характеризує зміст конкретних видів **П.**; зміни в їхньому поєднанні ведуть до змін змісту **П.** Так, різний ступінь механізації **П.** визначає різне співвідношення функцій конкретної **П.**: ручна, механізована, автоматизована, а також різний ступінь насиченості її розумовою

діяльністю, тобто змістовність **П.** *Змістовність П.* характеризується рівнем складності, різноманітністю виконуваних працівником трудових функцій, ступенем використання інформації для вирішення виробничих завдань, а також виробничою самостійністю і відповідальністю працівника. *Зміст П.* трансформується у зв’язку зі змінами трудових функцій під впливом різних факторів. Головним серед них є науково-технічний прогрес, який полягає в заміні ручної **П.** машинною та переході від простих машин до автоматизованих. *Зміст П.* характеризує рівень складності **П.**, ступінь самоорганізації людини, ступінь різноманіття трудових функцій і визначається рівнем освіти й навичок, часу підготовки працівника, необхідних для виконання трудових операцій. Рівень самоорганізації людини в процесі **П.** залежить від характеру регламентованості її трудової діяльності й рівня її самостійності в процесі **П.**

Відмінності в трудових функціях, неоднорідності **П.** спричиняють соціальний різновид груп людей, установлення соціально-трудо-вих норм і відносин, формування соціальної структури виробничого колективу, суспільства в цілому. Розрізняють дві великі групи працівників *за змістом П.*: фізичної і розумової **П.** Основна соціальна відмінність між ними полягає у видах енергії, що витрачається в процесі **П.**: фізичної і м’язової – у першій групі й розумово-нервової і психічної – у другій. Додаткові відмінності визначаються їхньою роллю в організації **П.**, умовами **П.** й побуту, рівнем і способом оплати **П.**, культурно-освітнім рівнем, змістом дозвілля та ін. За відмінностями функціональних ролей і характеру виконуваних службових обов’язків вирізняють *функціональні групи*: робітники, інженерно-технічні працівники і службовці. Залежно від структури і взаємозв’язку виконуваних трудових функцій усі працівники розрізняються за *професійно-кваліфікаційними групами*.

Характер П. – соціально-економічна категорія, яка відображає сутність праці на даному етапі розвитку суспільства. Характер **П.** визначається такими основними відмінностями в системі суспільної організації праці: специфіка трудових функцій (фізична та розумова праця); характер професійної кваліфікації (кваліфікована й некваліфікована праця); рівень різноманіття трудових

функцій залежить від характеру виконуваних функцій – стереотипних, задано повторюваних чи переважно творчого характеру; характер соціальної форми праці: в умовах ринкових відносин людина – суб'єкт праці, може реалізувати свій трудовий потенціал двоюко: як найманий працівник, який здійснює обмін за принципом: кваліфікація і робочий час на заробітну плату та прибуток; як самостійний товаровиробник (на основі самозайнятості).

Соціальна сутність П. як складного і багатоаспектного явища виявляється у таких основних властивостях: суб'єктно-об'єктної двоякості; багаторівневості; структурної упорядкованості; суб'єктоцентризму, динамічності (рухливості), цілеспрямованості). *Двоюкість П.* полягає в органічній єдності її предметно-речовинних, природних, технологічних і функціональних факторів у поєднанні із соціальними, соціально-суб'єктивними, людськими чинниками. Ця двоякість відбивається в поняттях змісту і характеру **П.** *Багаторівневість П.* відбиває її прояв на суспільному, груповому та особистісному рівнях: на суспільному рівні мова йде про поділ, спеціалізацію та обмін **П.**; на груповому – про специфіку **П.** у різних спільнотах (колективах, кооперації, корпорації, організації); на особистісному рівні – про аналіз конкретного виду занять на конкретному робочому місці окремого працівника. *Структурна упорядкованість* фіксує типологічні ознаки і прояви **П.**, відбиті в таких поняттях, як форма, вид, організація **П.**, управління процесами **П.** *Динамічність (рухливість) П.* відбиває її мінливість як в історичному (зміна змісту і характеру з переходом до іншого історичного типу суспільства), так і в побутовому чи ситуативному відношенні (трудова мобільність, переміщення, просування, кар'єра, плинність та ін.). *Суб'єктоцентризм П.* зумовлений інтеграційною роллю людини в усіх проявах **П.**, що перетворює **П.** у цілісну систему.

Як соціальний суб'єкт **П.** людина характеризується певною трудовою поведінкою і діяльністю, ставленням до **П.**, трудовими орієнтаціями та установками. *Трудова поведінка* – це самовизначення суб'єкта (особи, колективу) щодо сфери, умов, змісту праці, комплекс актів, учинків і дій людини, які спрямовані на перетворення предметів праці з метою досягнення відповідного результа-

ту і поєднують працівника з трудовим процесом. *Трудова діяльність* – жорстко фіксована у часі та просторі цілеспрямована низка операцій і функцій, які здійснюються людьми, об'єднаними в трудову організацію. Людина проявляється в стимулюванні і мотивації своєї **П.**

Реалізований через характер **П.** зв'язок працівника і суспільства виражається через його сутнісну ознаку – *ставлення до П.*, яке виражає зв'язок між працівником і **П.** з приводу виробництва та розподілу матеріальних і духовних благ. Сутність ставлення до **П.** складається в реалізації сформованого трудового потенціалу працівника під впливом усвідомлених потреб й інтересів. За своєю природою ставлення до **П.** являє собою складне соціальне явище, яке структурно відображається в єдності трьох взаємопов'язаних елементів: 1) мотиви та орієнтація трудової поведінки, що пов'язані з виникненням і управлінням трудовими мотивами та установками, якими керуються працівники в трудовій діяльності; 2) реальна (фактична) трудова поведінка – сукупність форм трудової активності. Основними серед них вважаються якість та обсяг виконаної роботи, дисциплінованість і ініціативність, раціоналізаторська й винахідницька діяльність, багатостаттєве обслуговування і поєднання професій, використання передових методів праці й сучасних ресурсозберігаючих технологій. Разом із суспільно-політичною і духовною активністю трудова активність складає основу соціальної активності людини; 3) вербальна поведінка, яка полягає в оцінці працівниками трудової ситуації. Вона має оцінний характер, пов'язаний із суб'єктивними переживаннями працівників, їхнім внутрішнім станом та емоційними оцінками, викликаними виконуваною роботою. Ставлення до **П.** може бути позитивним, негативним та індивідуальним (нейтральним, байдужим).

Літ: *Дворецька Г. В.* Соціологія праці : навч. посіб. / Г. В. Дворецька. – К. : КНЕУ, 2001; *Державна політика в соціогуманітарній сфері* : підручник / В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський, П. К. Ситник та ін. – К. : НАДУ, 2010; *Лукашевич М. П.* Соціологія праці : підручник / М. П. Лукашевич. – К. : Либідь, 2004; *Богиня Д. П.* Основи економіки праці : навч. посіб. / Д. П. Богиня, О. А. Грішнова. – 3-тє вид., стер. – К. : Знання-Прес, 2002.
Петрос О.М.

ПРЕДМЕТ НАУКИ СУСПІЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ – дослідження цілісності суспільного управління як складної, відкритої, динамічної, нелінійної системи та сукупності зв'язків і відносин, притаманних цій системі. Чітке окреслення **П.н.с.у.** дозволяє виділити конкретні теоретичні, методологічні та практичні проблеми дослідження, а також спрямувати сам процес дослідження на встановлення закономірностей, тенденцій, визначення принципів, способів та технологій суспільного управління.

Серед основних категорій, якими оперує сучасне суспільне управління, такі: людина, суспільство, соціум, суспільні відносини, суспільний розвиток, суспільствознавство, цивілізація, держава, влада, державне управління, регіональне управління, місцеве самоврядування, громадянське суспільство, цілі розвитку тисячоліття, еволюція, революція, прогрес, синергетика, суспільні реформи, трансформації, перетворення, інституціоналізація, глобалізація, інтеграція, постіндустріальне (інформаційне) суспільство, стратегія, політика, інновації, комунікації, культура, ефективність, результативність, економічність, справедливість тощо.

Суспільство як базова категорія **П.н.с.у.** являє собою сукупність людей, об'єднаних конкретними інтересами, потребами, система зв'язків і взаємин, що склалися між людьми в процесі практичної діяльності та суспільного життя. На сучасному етапі суспільство розглядається як всеохоплююча система, що окреслюється граничними умовами соціальності як смислової комунікації, а в просторовому вимірі постає як “світове”, “планетарне” явище. Суспільство, яке передбачає протидію ізоляціонізму, доступність соціальних структур для модернізації, їхню здатність запозичувати все цінне ззовні, відмову від монополії на істину, від спроб запровадити єдине часткове бачення світу, примусово нав'язувати його всім, вважається відкритим. Суспільство характеризується постійним, безперервним розвитком. Суспільний розвиток – це якісна зміна всієї структури суспільства аж до зміни способу мислення людей, що призводить до виникнення нових суспільних відносин і нових методів виробництва. Під суспільним розвитком звичайно розуміють лише такі зміни, які відповідають інтересам більшості, сприяючи підвищенню якості життя людей і доз-

воляючи їм упевненіше дивитися в майбутнє. Як ступінь суспільного розвитку загалом, розмаїття його культурно-історичних форм, синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень суспільства використовується поняття “цивілізація”.

Іншою категорією **П.н.с.у.** є поняття соціуму – великої стійкої соціальної спільності, для якої характерна єдність умов життєдіяльності людей у певних суспільних відносинах, що пов'язано зі спільністю культури, головною ознакою якої є цілеспрямована діяльність, спілкування, генетичний і функціональний зв'язок. Соціум здатний самовідтворюватися, а також є відносним автономним утворенням, що взаємодіє з іншими соціальними спільностями. Основними складовими соціуму є: базові потреби людини, що, проєктуючись на соціальну активність, зумовлюють початковий поділ суспільної праці; початковий поділ праці як похідна індивідуальних здібностей людей, що проєктується на організацію основних сфер суспільного життя (політичну, економічну, соціальну та духовну), а також на диференціацію відповідних їм соціальних верств; архетипи колективного несвідомого, що, проєктуючись на основні цінності суспільства, формують систему соціальних норм, стандартів поведінки і способу життя загалом.

Важливе місце у **П.н.с.у.** належить нації, що являє собою тип етносу, який виникає як історична, соціально-економічна та духовна спільність людей з певною психологією і самосвідомістю. Нації виникають на основі народностей (винятком є США, Канада), причому історичні фактори відіграють визначальну роль.

Суспільний розвиток є дуже складним та об'єктивним процесом. У той же час він узагальнює та відображає численні процеси самоорганізації, що відбуваються в суспільстві. Саме завдяки цим процесам самоорганізації можна говорити про наявність управління суспільним розвитком, або інакше кажучи – суспільного управління.

Літ.: *Управління суспільним розвитком*. Вступ до спеціальності: навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко, С. О. Борисевич. – К.: Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика*: монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.). – К.: НАДУ, 2009; *Щокін Г.* Управління суспільним розвитком: загальна концепція / Г. Щокін. – К.: МАУП, 2005.

Михненко А.М.

ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (англ. principles of providing of national security) – основоположні ідеї та фундаментальні положення, що виражають об'єктивні закономірності й визначальні науково обгрунтовані напрями реалізації цілеспрямованої системної державної політики захисту національних інтересів України.

Захист життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави побудований на демократичних принципах (від лат. *principium* – основа, начало, засади). У **П.з.н.б.** відображені політико-правові ідеї, погляди на систему національної безпеки як соціальну цінність. У них у концентрованому вигляді виявлена заінтересована воля народу наділити суб'єктів забезпечення національної безпеки такими якостями, які найбільш повно мали б можливість задовольняти його ідеї і погляди у визначенні основ національної безпеки.

З розвитком суспільства **П.з.н.б.** розвиваються і вдосконалюються з урахуванням потреб політичних і соціально-економічних перетворень, подальшого забезпечення гарантій захисту прав громадян, їх об'єднань і державних інтересів, а також підвищення ефективності діяльності системи забезпечення національної безпеки. На сучасному етапі розвитку України суворе додержання і законодавче вдосконалення повноти вираження і дії демократичних **П.з.н.б.** виступають важливою гарантією зміцнення законності як невід'ємної частини функціонування правової держави і демократичного правопорядку.

П.з.н.б. мають такі ознаки: 1) наявність певної ідеї (погляду), яка становить зміст принципу; 2) нормативно-правове закріплення цієї ідеї; 3) безпосередній зв'язок з процесом забезпечення національної безпеки; 4) загальність щодо всього процесу забезпечення національної безпеки; 5) наявність типових рис системи національної безпеки, а також винятків, які не є принципом; 6) звичайні вимоги (правила), які не складають одну з відомих альтернативних вимог, не можуть бути принципами; 7) положення, які дублюють інші принципи або які з них виходять, не можуть бути принципами.

П.з.н.б. закріплюються в нормах права, їх положення, правила відображають суспіль-

но-правові погляди народу як безпосередньо, так і через політичні партії, громадські й державні об'єднання, які беруть участь у соціально-політичному житті держави. Змістом таких суспільно-політичних поглядів будуть відносини, які входять до предмета регулювання у сфері національної безпеки. Таким чином, **П.з.н.б.** – це закріплені в нормах права погляди українського народу на завдання і мету забезпечення національної безпеки, організаційної її побудови, державно-управлінської діяльності та правового становища учасників процесу – громадян, підприємств, установ, організацій.

У цьому контексті слід звернути увагу на положення ст. 5 Закону України “Про основи національної безпеки України”, де визначаються **П.з.н.б.**: 1) пріоритет прав і свобод людини і громадянина; 2) верховенство права; 3) пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів; 4) своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам; 5) чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки; 6) демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки; 7) використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

У Законі також визначено, що національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. Вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

Закон України “Про основи національної безпеки України” визначає **П.з.н.б.** щодо внутрішньої і зовнішньої державної політики у відповідних сферах. Внутрішня політика ґрунтується на таких принципах: 1) пріоритетність захисту національних інтересів; 2) верховенство права, забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, повага до гідності кожної особи; 3) рівність

усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері економічної діяльності; 4) здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; 5) відкритість та прозорість процесів підготовки і прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування; 6) забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соціальної спрямованості; 7) забезпечення балансу загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів; 8) свобода, соціальна справедливість і творча самореалізація, участь громадян в управлінні державними і суспільними справами; 9) соціальне партнерство та громадянська солідарність.

Зовнішня політика ґрунтується на таких принципах: 1) суверенна рівність держав; 2) утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іноземної держави; 3) повага до територіальної цілісності іноземних держав та непорушності державних кордонів; 4) вирішення міжнародних спорів мирними засобами; 5) повага до прав людини та її основоположних свобод; 6) невтручання у внутрішні справи держав; 7) взаємовигідне співробітництво між державами; 8) сумлінне виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань; 9) пріоритет загальновизнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права; 10) застосування Збройних Сил України лише у випадках актів збройної агресії проти України, будь-яких інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів, боротьби з міжнародним тероризмом та піратством або в інших випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 11) застосування міжнародних санкцій, контрзаходів та заходів дипломатичного захисту відповідно до міжнародного права у випадках міжнародних протиправних діянь, які завдають шкоди Україні, її громадянам і юридичним особам; 12) своєчасність та адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам Україні, її громадянам і юридичним особам. **П.з.п.б.**, означені в Законі України "Про основи національної безпеки України", за суттю

переважно відповідають принципам зовнішньої та внутрішньої політики, викладеним у новому Законі України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики". Разом з тим принципова розбіжність чинної Стратегії національної безпеки з даним Законом полягає у прийнятті позаблокової політики на відміну від мети євроатлантичної інтеграції, передбаченої Стратегією.

Літ.: Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Закон України про засади внутрішньої і зовнішньої політики. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Ситник Г. П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки : навч. посіб. : у 3 ч. / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов. – Ч. 2 : Методологічні основи державного управління національною безпекою. – К. : НАДУ, 2009.

Абрамов В.І.

ПРИРОДНІ РЕСУРСИ (англ. natural resources; нім. natürliche Ressourcen f pl, Naturschätze m pl, natürliche Hilfsquellen f pl (Ressourcen f pl), Rohstoffquellen f pl) – 1) одинорідні складові природи, що є елементами екосистеми і придатні для задоволення певних потреб людини; 2) запас, який може бути використано у господарській діяльності людини і становить його сировинну і енергетичну базу. **П.р.** розподіляються за такими критеріями: природним – ресурси живої і неживої природи; виробничим (характер використання у виробничій діяльності людини) – первинні, вторинні, невичерпні, вичерпні, відновні і невідновні. **П.р.** (за природним критерієм) різні за змістом: сонячне проміння, землі (у тому числі ґрунти), надра, води, атмосферне повітря, клімат, тваринний світ, рослинний світ, географічне положення, особливості рельєфу, розміщення ресурсів. **П.р.** (за виробничим критерієм) – космічний простір, повітряний простір, радіочастотний ресурс; мінеральні, біологічні, рекреаційні ресурси; альтернативні джерела енергії (сонячне проміння, енергія вітру, води, наземна рослинність). **П.р.** (за виробничим критерієм) розподіляються на вичерпні та невичерпні, відновлювані та невідновлювані. До невичерпних **П.р.** належать сонячна радіація, енергія води, вітру, до вичерпних невідновлюваних – мінеральна сировина, природні будівельні матеріали. До вичерпних відновлюваних **П.р.** належать ґрунтовий покрив, водні ресурси,

лікувальні грязі, рослини для палива тощо. У структурі **П.р.** особливим стратегічним ресурсом є **земля**. Прийнята в 1996 р. Конституція України визначила землю основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Земля має державні кордони України, є територіальною базою розміщення народногосподарських об'єктів, місцем проживання населення, основним засобом виробництва (передусім сільського і лісового господарства). Всі землі України незалежно від їх цільового призначення, господарського використання і особливостей правового режиму належать до земельних ресурсів і становлять єдиний земельний фонд держави. Земельний фонд України становить 60,4 млн га і складається із земель різного функціонального призначення, якісного стану та правового статусу. Земельна площа (суша) становить понад 57,0 млн га; її сільськогосподарська освоєність досягла майже 70,0%, розораність – 57,1%; частка ріллі в загальній площі сільськогосподарських угідь перевищила 79%. За цільовим призначенням земель та функціональним використанням земельний фонд України охоплює: сільськогосподарські угіддя (41,9 млн га, або 69,4% від земельного фонду); ліси та лісовкриті площі (10,4 млн га, або 17,2%); забудовані землі під промисловими і транспортними об'єктами, житлом, вулицями тощо (2,3 млн га, або 3,8%); землі, що покриті поверхневими водами, – (2,4 млн га, або 4%); інші землі (3,4 млн га, або 5,6%). Рівень інтенсивності використання земельних ресурсів України є досить диференційованим у територіальному розрізі. Найвища залученість земель у господарський обіг склалася у Львівській, Донецькій, Тернопільській областях. У цілому земельні ресурси України характеризуються досить високим біопродуктивним ресурсом, а в його структурі висока питома вага ґрунтів чорноземного типу, що створює сприятливі умови для продуктивного землеробства. Найвищу сільськогосподарську освоєність території мають землі Запорізької (88,3%), Миколаївської (86,6%), Кіровоградської (85,7%), Дніпропетровської (82,8%), Одеської (83,2%) та Херсонської (81,4%) областей. На сучасному етапі земельні ресурси України деградують. Це зумовлено тим, що 70% від всього агроландшафту країни використовується для господарської діяльності,

але через надмірне і неправильне використання родючість землі з кожним роком знижується. Екосистема ґрунту руйнується в основному через інтенсивний розвиток ерозії: останнім часом вона охопила понад 35% сільгоспугідь України. Активне використання добрив призвело до збільшення площі кислих ґрунтів (на 2,4 млн га за останні 15 років). На врожай сільськогосподарських культур впливає і товщина гумусового шару, а вона за останнє десятиліття знизилася в середньому на 20%. Майже 40% від загальної площі земельних ресурсів України належать до забруднених земель. При збереженні нинішніх темпів деградації ґрунту (ерозія, затоплення, зміни клімату та ін.) критичні значення рівня родючості можуть бути досягнуті через 20-30 років, а в окремих регіонах навіть раніше. Забруднюють земельні ресурси відходи людської діяльності. У країні діє близько 800 офіційних звалищ, загальна кількість сміття на яких перевищила 35 млрд т. Щорічно ця цифра зростає ще на 700-800 тис. т. Площа всіх полігонів з відходами вже займає 4% площі України. Речовини, які виділяються в результаті хімічних реакцій на полігонах твердих побутових відходів, здатні перетворити територію України на одну суцільну зону екологічного лиха.

Мінерально-сировинні ресурси – це сукупність різних видів корисних копалин, які можуть бути використані за сучасного рівня розвитку продуктивних сил. За характером використання мінеральні ресурси поділяються на: паливно-енергетичні, рудні й нерудні. На їх базі розвиваються такі важливі галузі промислового виробництва, як чорна і кольорова металургія, електроенергетика, машинобудування, хімічна промисловість та ін. У структурі паливних ресурсів України домінує кам'яне і буре вугілля, запаси якого за категоріями А + В + СІ на 1997 р. становлять 45,7 млрд т і є достатніми для забезпечення власних потреб. Основні запаси кам'яного вугілля зосереджені в Донецькому і Львівсько-Волинському басейнах; бурого вугілля – переважно в Дніпровському басейні. В Україні виявлено 307 родовищ нафти і газу, які зосереджені переважно на північному сході країни, у Прикарпатті і Причорномор'ї. Початкові розвідані запаси становили понад 3,4 млрд т умовного палива. Ступінь виснаження розвідних запасів

становить понад 60%. Екологія страждає від нераціонального видобутку, неправильного закриття нерентабельних і вироблених шахт і кар'єрів, активізувалися процеси підтоплення міст і сіл, забруднення поверхневих і підземних водозаборів, просідання земної поверхні. В межах Донецька розміщений 61 терикон, який щорічно викидає в атмосферу близько 70 т шкідливих речовин. Серед них сірка, нітрати, кобальт, миш'як.

Водні ресурси – це поверхневі і підземні води, придатні для використання в народному господарстві. Водні ресурси виступають джерелом промислового і побутового водопостачання. Рівень забезпеченості України водними ресурсами є недостатнім і визначається формуванням річкового стоку, наявністю підземних і морських вод. Водні ресурси річкового стоку оцінюються у 209,8 км³, з яких місцевий стік на території України становить в середньому 52,4 км³, приток – 157,4 км³. Запаси підземних вод, не пов'язаних з поверхневим стоком, становлять 7 км³. Крім того, в господарстві України використовується до 1,0 км³ морської води. В розрахунку на одного жителя України поверхневий місцевий стік становить близько 1045 м³. 80% населення України використовує воду з поверхневих джерел. Недостатнє очищення стоків, неякісне очищення промислових вод, надмірна насиченість органікою призводить до того, що сьогодні практично всі вододіли країни наблизилися до 3-го класу забрудненості. Очистні споруди, що виробляють питну воду, розраховані на прийом води 1-2 класу забруднення. Як результат – 80% проб води показують, що її якість не відповідає умовам держстандартів. Майже 75% українців п'є воду з Дніпра, якість якої погіршується вниз за течією річки. Найскладніша обстановка з якістю питної води в Криму. Найчистіша вода в Україні в Полтавській області, де майже вся вода береться з підземних джерел.

Лісові ресурси слугують важливим сировинним фактором для розвитку галузей народного господарства. Україна належить до країн з невисокою забезпеченістю лісом. Площа її лісового фонду становить 10,8 млн га, в тому числі вкрита лісом – 9,4 млн га. Лісистість території становить лише 15,6%, причому її рівень територіально досить диференційований: від 43,2% в Івано-Франківській області до 1,8% в Запорізькій. На-

ближеним до оптимального вважається показник на рівні 21-22%, який дає змогу досягти збалансованості між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання і екологічними вимогами. Вікова структура лісів України характеризується такими співвідношеннями: молодняки займають 45,4% площі, середньовікові дерева – 37,7%, достигаючі та стиглі – відповідно 10,1 та 6,8%, що в 1,5-2 рази нижче від оптимальних величин. За останнє десятиліття в Україні значна частина лісових насаджень загинула від промислових викидів та постраждала від аварії на ЧАЕС. Крім того, загальний стан лісів України не відповідає еколого-економічним вимогам, а лісове господарство функціонує в складних екологічних умовах. Порушена збалансованість між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання і екологічними вимогами; спостерігається значне виснаження лісосировинної бази, погіршення природних комплексів, деградація рослинного покриву; обмеженість інвестицій для лісгосподарського виробництва; скорочення обсягів лісокористування та низький рівень задоволення потреб у деревині за рахунок місцевих ресурсів.

Рекреаційні ресурси забезпечують відновлення та розвиток життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності, тобто слугують для регенерації здоров'я і підтримки працездатності населення. До рекреаційних ресурсів відносять об'єкти і явища природного походження, які можуть бути використані для лікування, оздоровлення, відпочинку, туризму. До їх складу входять бальнеологічні (мінеральні води, грязі), кліматичні, ландшафтні, пляжні та пізнавальні ресурси. Вони розміщені практично на всій території України, однак територіально дуже нерівномірно. Найвища концентрація рекреаційних ресурсів склалася в південних областях України – на території Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької та Донецької областей, а також в Автономній Республіці Крим. Унікальні рекреаційні ресурси зосереджені в Карпатах. Значні запаси мінеральних вод розміщені у Львівській (Трускавець, Моршин, Східниця, Великий Любень, Немирів), Полтавській (Миргород), Вінницькій (Хмельник) областях. В Україні є великі запаси лікувальних грязей в Івано-Франківській, Одеській областях та в Автономній Республіці Крим.

Завдяки поєднанню певних природних факторів та ресурсів формуються потужні рекреаційні комплекси. Територіальна структура рекреаційного комплексу представлена рекреаційними пунктами (окремо розміщені санаторії, пансіонати тощо), рекреаційними районами (рекреаційні пункти і курорти з відповідною інфраструктурою), рекреаційними регіонами (група рекреаційних районів) та рекреаційними зонами (сукупність взаємопов'язаних регіонів).

Атмосферне повітря – глобальний **П.р.** – постійно деградує. Щорічно в атмосферу України потрапляє понад 6 млн т шкідливих речовин і вуглекислого газу. Традиційно головними забруднювачами залишаються промислові підприємства. Однак збільшення кількості автомобілів на дорогах спричинило і збільшення шкідливих викидів в атмосферу. Постійно зростає кількість відпрацьованих газів, що надходять у повітря на території великих міст. Загальна кількість усіх автомобільних викидів становить 2,3 млн т. Основна причина деградації **П.р.** України – стихійне поглиблення суперечностей між природним змістом їх функціонування та соціально-економічною формою їх використання, неефективне управління **П.р.** на макро-, мезо- та макрорівнях. Цілісність процесу функціонування **П.р.** зумовлює необхідність формування цілісного механізму державного управління, який має бути основним інструментом для зупинення їх деградації. **П.р.** за своїми властивостями не є природним потенціалом, який може бути більшим або меншим від суми вхідних **П.р.** Для перетворення **П.р.** у природний потенціал потрібен ефективний макроекономічний механізм управління.

Літ.: Ішук С. П. Розміщення продуктивних сил / С. П. Ішук. – К. : [б. в.], 2002; Заставний Ф. Д. Географія України / Ф. Д. Заставний. – Л. : [б. в.], 1994 р.; Максаковський В. П. Економічна і соціальна географія світу / В. П. Максаковський. – К. : [б. в.], 1996 р.; Географія / П. О. Масляк та ін. – К. : [б. в.], 1998 р.; Шаблій О. І. Соціально-економічна географія України / О. І. Шаблій. – Л. : [б. в.], 2000 р.; Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – К. : Знання, 1998.; Поповкін В. Н. Регіонально-цілісний підхід в економіці / В. Н. Поповкін. – К. : Наук. думка, 1993. – 210 с.; Розміщення продуктивних сил : підручник / за ред. Є. П. Качана. – К. : Вища

шк., 1998; Руденко В. П. Природно-ресурсний потенціал України / В. П. Руденко. – К. : Либідь, 1994. Мартиненко В. Ф.

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ – екологічна місткість території, оцінена з урахуванням характеру використання, наявності й стану географічних структур, природного ландшафту, кліматичних умов, мінеральних ресурсів, ґрунтів, водних ресурсів, атмосфери, рослинного і тваринного світу.

П.-р.п. розглядається як сукупність усіх природних можливостей, засобів, запасів, джерел, що використовуються (або можуть використовуватись) за даним рівнем розвитку продуктивних сил для досягнення певної мети. До складу **П.-р.п.** входять природні умови і ресурси. Природні ресурси, на відміну від природних умов, беруть безпосередню участь у матеріальному виробництві й невиробничій діяльності.

Наявність природних ресурсів є головною умовою розміщення продуктивних сил на даній території. Кількість, якість і поєднання ресурсів визначають **П.-р.п.** території, який є важливим фактором розміщення населення і господарської діяльності. З огляду на освоєння значних джерел природних ресурсів виникають великі промислові центри, формуються господарські комплекси та економічні райони. **П.-р.п.** району справляє вплив на його ринкову спеціалізацію, місце в територіальному поділі праці, міжнародний рейтинг країни. Отже, наявність тих чи інших природних умов, і особливо природних ресурсів, може бути стимулом, поштовхом для розвитку економіки країни, але не завжди. Останнім часом виокремилась і така тенденція: чим вище рівень розвитку виробництва у країні, тим менше він залежить від ресурсного фактора (наприклад Японія).

Сучасний розвиток цивілізації характеризується тим, що дедалі більша частина природних умов перетворюється на природні ресурси. Сьогодні сонячне тепло, внутрішнє тепло Землі, опади, клімат і рельєф частіше розглядаються для життєдіяльності людини як природний ресурс, ніж природні умови. За особливостями використання природні ресурси поділяються на невичерпні та вичерпні (серед останніх виділяють відновні, відносно відновні та невідновні).

За економічною класифікацією розрізняють: ресурси матеріального виробництва, у т. ч.

промисловості (паливо, метали, деревина, риба) і сільського господарства (грунти, води для зрошення, кормові рослини, промислові тварини); ресурси невиробничої сфери, у т. ч. прямого споживання (питна вода, дикорослі рослини і тварини) і непрямого (наприклад використання для відпочинку зелених насаджень та водоймищ).

За походженням і природними властивостями виділяють: мінеральні ресурси (корисні копалини), земельні, водні, біологічні (зокрема лісові), агрокліматичні (сонячне тепло, світло, опади), ресурси енергії природних процесів (енергія сонця, вітру, землі), а також рекреаційні (вони поєднують в собі різні види ресурсів).

За запасами природних ресурсів Україна посідає провідне місце в Європі, зокрема, перше місце – за кількістю орних земель, запасами залізної та марганцевої руд, сірки; у числі перших – за запасами кам'яного вугілля, природного газу, калійної та кам'яної солей.

Економічна оцінка природних ресурсів включає врахування багатьох чинників (економічних, соціальних, технічних, еколого-географічних), які зумовлюють просторові відмінності й значення природних ресурсів для життєдіяльності людини. Під час їх економічної оцінки використовуються такі критерії: розміри родовища, які визначаються його запасами; якість корисних копалин, їх склад і властивості, умови експлуатації; потужність пластів і умови залягання; господарське значення; річний обсяг видобутку.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Розміщення продуктивних сил* : посібник / Л. Л. Тарангул, І. О. Горленко, Г. І. Євтушенко. – К., 2000.

Михненко А.М., Тараненко О.П.

ПРОЦЕС (від лат. processus – просування) – послідовна зміна станів, стадій, етапів або певних явищ, яка відбувається закономірним порядком; хід розвитку чого-небудь; сукупність послідовних дій, засобів, спрямованих на досягнення певного результату.

П. управління характеризує систему управління, всі її елементи в динаміці як діяльність органів і кадрів управління. Його основною складовою є розробка, прийняття та реалізація управлінських рішень.

П. державного управління є усвідомленою та цілеспрямованою діяльністю, пов'язаною

з реалізацією повноважень суб'єктів управління щодо розроблення, прийняття і впровадження державно-управлінських рішень чи послідовному здійсненню управлінського циклу (планування, організація, мотивація, контроль), яка впливає на зміну суспільних процесів та явищ, наближаючи їх до бажаного стану згідно з визначеними цілями.

П. управління характеризує систему державного управління та всі її елементи в динаміці як діяльність органів влади і їх кадрів, яка регламентується нормативно-правовими документами, відповідає вимогам послідовності, повноти та якості виконання всіх етапів прийняття й ухвалення рішень і стадій управлінського циклу, безперервності, відповідності специфічним особливостям об'єкта впливу тощо. Основними елементами **П.** державного управління є: 1) збирання, обробка та передача інформації; 2) вироблення (обґрунтування) і прийняття рішення; 3) перетворення рішення на різні форми команд (усна, письмова, наказ тощо); 4) аналіз ефективності прийнятого рішення та наступне його коригування.

Літ.: *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.; *Державне управління та державна служба* : словник-довідник / уклад. О. Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.; *Економічна енциклопедія* : у 3 т. Т. 3 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002. – 952 с.; *Словник термінів і понять з державного управління* / уклад. В. Я. Малиновський. – К. : Атіка, 2005. – 240 с.; *Советский энциклопедический словарь* / науч.-ред. совет : А. М. Прохоров (пред.). – М. : Совет. энцикл., 1981. – 1600 с.; *Теорія та історія державного управління* : навч. посіб. / Г. С. Одицова, В. Б. Дзюндзюк, Н. М. Мельтюхова та ін. – К. : “Видавн. дім “Професіонал”, 2008. – 288 с.

Тимоха Д.А.

ПСИХОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ (англ. psychology of management). Існує кілька підходів і визначень **П.у.** як науки. Основним її поняттям у всіх випадках залишається взаємодія між людьми в організації. Найбільш уживаними визначеннями у вітчизняній практиці з урахуванням досвіду інших країн є наступні: 1) **П.у.** – це галузь науки, що вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності, психологічні основи підбору і навчання управлінських кадрів. 2) **П.у.** – це практична галузь, що дає конкретний результат керівникові у взаємодії з

персоналом, що передбачає володіння серйозними психологічними знаннями, а також уміннями: оперувати багатьма взаємозв'язками та враховувати, що при вирішенні будь-якої ділової проблеми не можна залишати осторонь емоційну сферу співробітників, оскільки останнє багаторазово перевищує в людині раціональність; звертати увагу на стиль конкурентних відносин і суперництва в колективі, а також на методи мотивації персоналу; враховувати рівень культури організації і співвідносити із запитамі керівництва; коли немає можливості займатися кожним, хто не може реалізуватися, але є можливість організувати роботу таким чином, щоб можливість реалізації (шанс) був у кожного. 3) **П.у.** – це галузь психологічної науки, предметом якої є взаємодія суб'єктів управління й об'єктів управління, а основне завдання – оптимізація цього управління. 4) **П.у.** – це галузь науки, основним завданням якої є аналіз психологічних умов і особливостей управлінської діяльності з метою підвищення ефективності та якості роботи в системі управління. 5) **П.у.** – це система, що складається з двох блоків: психологічні аспекти управління (психологічні компоненти управління; психологічні розробки і прийняття управлінських рішень; психологічні особливості організаторської діяльності як функції управління; психологія контролюючої діяльності (особистісні якості керівника, схеми і вимогливість до навколишнього середовища, твердість норм, свідомість, вплив на колектив); психологічні вимоги до особистості управлінців (емоційно-вольова сфера, вимогливість, критичність, сміливе входження в роль організатора, уміння нести відповідальність за роботу інших людей тощо); психологічне становлення і підвищення кваліфікації керівників організації (навчання, форми навчання, мода і результат, технології і гра в технології)) і соціально-психологічних особливостей взаємодії управлінця з іншими людьми (соціально-психологічні особливості взаємодії управлінця з іншими працівниками; соціально-психологічні функції управління персоналом організації; формування сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі, стилю управління і його оптимізації; психологія управлінського спілкування; діяльність управлінця з попередження та розв'язання конфліктів). 6) **П.у.** – це галузь науки, яка

вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності, поєднує досягнення різних наук у сфері вивчення психологічних аспектів процесу управління й спрямована на його оптимізацію та підвищення ефективності. Її об'єктом є організована діяльність людей. Предметом – відносини між суб'єктом та об'єктом управління.

П.у. зародилась наприкінці XIX ст. і подолала у своєму розвитку кілька етапів, на яких суттєво змінювалися її основні принципи. У 20-ті рр. **П.у.** була покликана вирішити два завдання: добір співробітників відповідно до виконуваних функцій та вплив на психіку працівників через стимулювання. До середини 30-х р. XX ст. матеріальне стимулювання розглядається як основний фактор підвищення ефективності діяльності, також приділяється увага безпеці праці та підготовці високопрофесійних кадрів. Із середини 30-х рр. XX ст. вивчається роль морального стимулювання та неформальних лідерів у підвищенні ефективності виробництва. У 60-ті рр. більш активною стає взаємодія між психологічними знаннями та теорією і практикою управління. У 70-ті рр. XX ст. провідними постають питання методів психології управління, функціонального аналізу управлінської діяльності, психолого-педагогічних проблем управління, вивчення структури й механізмів управлінської діяльності, організації, контролю й прогнозування виробничих процесів. У 80-ті рр. XX ст. головний акцент робиться на: дослідженнях шляхів перебудови психології керівних кадрів у сучасних умовах; проблемах стилю роботи, самооцінці, індивідуальних концепціях керівників; адекватності сприйняття управлінцем професійно-ділових характеристик підлеглих; соціально-психологічних особливостей управління плинністю кадрів; соціально-психологічному аналізу взаємозв'язків між задоволеністю працею й стабільністю виробничих колективів; ролі людського і психологічного факторів в управлінні; оптимальному розподілі професійних і соціальних ролей у групі (колективі). З кінця 90-х рр. XX ст. актуальним постають наступні питання: організованої діяльності трудового колективу; відповідності працівника організації; добору працівників в організацію та їх орієнтацію щодо властивостей організації; гуманізації умов праці; розширення участі в управлінні працівників; впро-

вадження психологічних і соціальних інновацій в організацію, вирішення спільними зусиллями загальних проблем діяльності організації; впровадження кооперативного (командного) стилю праці; довіри працівнику, надання йому максимальної самостійності; розвитку методів мотивації працівників; механізмів групової динаміки; управлінського спілкування; психології управління конфліктами в організації; створення іміджу, реклами; прийняття управлінських рішень; організаційної поведінки; орієнтації членів групи на завдання; лояльності персоналу. На межі ХХ та ХХІ ст. **П.у.** переживає особливо інтенсивний розвиток. Для цього періоду характерна низка рис: прикладний характер проблем, інтеграція психолого-управлінського знання в інші галузі науки, головний наголос робиться на розгляді особливостей управління у сфері бізнесу та ділових відносин. Є спроба звести **П.у.** до психології менеджменту.

Проблеми психології управління висвітлюються у працях таких відомих учених, як Є.Бондаренко, Л.Джуел, В.Казьмирченко, Л.Карамушка, Б.Ломов, С.Максименко, Л.Орбан-Лембрик, В.Третяченко.

У державному управлінні аспекти **П.у.** розглядаються як: психологічні площини управ-

ління (впливи в системі владних відносин, комунікації та комунікаційні процеси, управлінське спілкування, професійна підготовка, мотивація вдосконалення управлінської діяльності) та соціально-психологічні особливості управління (чинники процесу реформування, чинники професійної самоідентифікації, методи управління та особливості діяльності керівника, соціально-психологічний імідж сучасного керівника).

Літ.: *Большой психологический словарь* / сост. и общ. ред. Б. Мецераков, В. Зинченко. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 с.; *Джуэл Л.* Индустриально-организационная психология : учеб. для вузов / Л. Джуэлл. – СПб. : Питер, 2001. – 720 с.; *Драгомирецька Н. М.* Теоретичний аналіз комунікативної діяльності державного службовця : монографія / Н. М. Драгомирецька. – Одеса : Астропринт, 2005. – 280 с.; *Ждан А. Н.* История психологии: от античности к современности / А. Н. Ждан. – М. : Пед. об-во Рос., 2003. – 512 с.; *Козлова Г. М.* Психология управления : навч. посіб. / Г. М. Козлова, Н. М. Драгомирецька. – Одеса : ОДЕУ, 2010. – 355 с.; *Орбан-Лембрик Л. Е.* Психология управления : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 567 с.; *Психологічна енциклопедія* / авт.-упор. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.; *Третяченко В. В.* Колективні суб'єкти управління: формування, розвиток та психологічна підготовка / В. В. Третяченко. – К. : Стило, 1997. – 585 с.

Драгомирецька Н.М.

Р

РЕГІОНАЛЬНА МОВА – мова або мови, офіційний статус якої(их) закріплений у законодавстві одного або кількох адміністративно-територіальних суб'єктів – адміністративно встановлених регіонах держави поряд з офіційною/державною мовою, яка є чинною на території всієї держави (білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська як регіональні в областях і містах України, де офіційною/державною є українська). Європейська хартія **Р.м.** – прийнята в Страсбурзі 5 листопада 1992 р., метою Хартії є “захист і розвиток історичних **Р.м.** і мов національних меншин в Європі” Хартія (ч. I, ст. 1).

У Пояснювальній доповідці до Хартії дається таке роз'яснення (параграф 18): “Замість інших виразів, таких як “менш поширені мови”, Хартія обрала термін “**Р.м.** або мови меншин”. Прикметник “регіональний” означає мови, використовувані на обмеженій території держави, у рамках якої, проте, люди, які говорять цією мовою, можуть складати більшість громадян. Термін “меншина” відноситься до ситуацій, в яких або мова використовується людьми, які не проживають компактно на якій-небудь певній території держави, або, хоч і проживають компактно на визначеній території, становлять меншину щодо населення даного регіону, яке говорить на мові більшості даної держави.” Територія, на якій використовується **Р.м.** або мова меншини” означає географічну територію, на якій вказана мова є засобом спілкування для такої кількості людей, яка виправдовує заходи з розвитку і захисту, вказані в даній Хартії.

Щодо **Р.м.** або мов меншин, Європейська хартія закріплює, що в межах територій, де ці мови функціонують, та відповідно до стану розвитку кожної мови, сторони (країни-учасники) будують свою політику, законо-

давство та практику на таких цілях і принципах: визнання **Р.м.** або мов меншин як засобу відображення культурного багатства; повага до кордонів кожної географічної місцевості, де використовують **Р.м.** або мову меншини, забезпечення, при чинному або новому адміністративному поділі, безперешкодного розвитку відповідної **Р.м.** або мови меншини; необхідність здійснювати рішучі дії, спрямовані на розвиток **Р.м.** або мов меншин із метою їх збереження; сприяння їх використанню: в усній і письмовій формі, у суспільному та приватному житті й заохочення такого використання; підтримка і розвиток стосунків між групами, які використовують **Р.м.** або мову меншини, та іншими групами населення держави, які вживають мову в такій самій або подібній формі, а ще започаткування культурних стосунків з іншими групами населення держави, які користуються різними мовами; забезпечення належних форм і засобів викладання та вивчення **Р.м.** або мов меншин на всіх відповідних рівнях; забезпечення особам, які не володіють **Р.м.** або мовою меншини і які проживають у місцевості, де вона використовується, можливостей вивчати її за своїм бажанням; сприяння здійсненню наукових досліджень у галузі **Р.м.** або мов меншин в університетах чи аналогічних установах; розвиток відповідних форм транснаціональних обмінів із питань, що стосуються **Р.м.** або мов меншин, що використовуються в такій самій або подібній формі у двох або більше державах.

Визнання **Р.м.** здебільшого стикається з демографічними, лінгвістичними та політико-економічними проблемами. Європейська хартія **Р.м.** або мов меншин була схвалена в Страсбурзі 5 листопада 1992 р. Даний міжнародний документ Україна підписала 2 травня 1996 р., вперше він був ратифікований Законом від 24 грудня 1990 р. Верховна Рада у травні 2003 р. ратифікувала Хартію іншим

законом із трохи зміненою назвою – “Про ратифікацію Європейської хартії Р.м. або мов меншин”. Документ покликаний сприяти розвиткові передовсім тих мов, які, як сказано в преамбулі до нього, “є під загрозою вимирання”. Кожна країна, що приєдналася або має намір приєднатися до цієї Хартії, повинна взяти зобов’язання щодо застосування, як мінімум, 35 пунктів або підпунктів. Україна, вступаючи до Ради Європи 9 листопада 1995 р., взялась, серед іншого, ратифікувати цей багатосторонній міжнародний договір. Хартія набрала чинності 1 березня 1998 р. після ратифікації 5 країнами. Із 44 країн підписали цей документ 29 держав, 17 з них ратифікували його. Хартія як акт міжнародного права не визначає статусу регіональних або міноритарних мов, а містить перелік цілей і принципів, відповідно до яких кожна держава (яка є стороною Хартії) бере на себе зобов’язання покладати в основу своєї політики, законодавства і практики захист цих мов. Поняття “регіональні або міноритарні мови” охоплює також і ту категорію мов (що потребують захисту з боку держави), яку в Хартії поіменовано як “позатериторіальні мови”.

У ст. 2. Закону України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин” перелічуються саме не мови, а меншини – білоруська, гагаузька, грецька, єврейська, російська тощо (усього 13 мов). Але предметом Хартії є мови, а не меншини. І саме ті мови, які можуть зникнути з мовної карти Європи, інші регіональні і міноритарні мови, їх підтримка. Автентичний базовий термін Хартії “regional or minority languages” (англ.) (“langues regionales ou minoritaires” (фр.)) був некоректно перекладений як “регіональні мови або мови меншин”. Його оптимальним українським аналогом є – “регіональні або міноритарні мови”, тобто мови, що використовуються у певному регіоні і є менш поширеними, ніж інші у кордонах даного регіону. У Хартії не йдеться про запровадження особливих охоронних заходів стосовно мов усіх без винятку меншин у країні. Всупереч меті автентичної Хартії, її український варіант не згадує такі мови, як караїмська, кримчацька, ромська, носії яких живуть в Україні. На підставі Хартії, а точніше її українського варіанта, місцеві ради цілого ряду східних областей, зокрема Донецька обласна рада, Донецька,

Луганська, Харківська, Запорізька, Маріупольська тощо міські ради навесні 2006 р. прийняли рішення про надання російській мові статусу регіональної у територіальних межах владної компетенції відповідних органів. У вересні 2008 р. до Верховної Ради було передано законопроект “Про внесення змін до Закону України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”. У новому перекладі термін “мова меншини” замінена на “міноритарна мова”.

Літ.: Закон України про ратифікацію Європейської хартії і регіональних мов або мов меншин // Голос України. – 1999. – 30 груд.; Закон України про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Лопушинський І. Державна мовна політика України та право національних меншин на освіту / І. Лопушинський // Вісн. НАДУ. – С. 401-407; Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – С. 444.

Попович Н.Г.

РЕЙТИНГОВЕ ГОЛОСУВАННЯ – визначення рейтингу прийнятності кандидатів (1, 2 ...). Кандидати з відсутнім рейтингом є останніми.

Перемогу здобуває найбільш прийнятний кандидат для всіх голосуючих порівняно з будь-яким іншим кандидатом за сукупним рейтингом. У світі розроблено та застосовується багато методик визначення сукупного рейтингу всіх голосуючих. Ефективним для порядку визначення сукупного рейтингу є принцип Кондорсе, відомий як парадокс теорії суспільного вибору, вперше описаний у 1785 р. Його суть полягає в тому, що правило простої більшості не в змозі забезпечити транзитивність бінарного відношення суспільної переваги серед існуючих варіантів. Внаслідок нетранзитивності результат може залежати від порядку голосування, що дає можливість маніпуляції вибором більшості.

Заслужує на увагу метод Шульце, тобто система голосування, розроблена в 1997 р. М.Шульце, яка, на його думку, є “методом роз’їждженого шляху”. Вона дає змогу визначити переможця з використанням бюлетенів для голосування, в яких виборці вказують свої переваги щодо кандидатур. Та-

кож цей метод можна використовувати і для отримання відсортованого за перевагою списку переможців. Цей метод задовольняє критерію Кондорсе: якщо один із кандидатів перемагає при попарному порівнянні з кожним з інших кандидатів, він оголошується переможцем. Згідно з методом Шульце кожен бюлетень містить повний список кандидатів, і кожен виборець ранжує їх у порядку своєї переваги. У найпоширенішому форматі використовуються числа за збільшенням, коли виборець ставить “1” напроти прізвища найбажанішого кандидата, “2” напроти другого за перевагою і т. д. Виборці можуть ставити однакові числа кільком кандидатурам, або взагалі не заповнювати це поле для частини кандидатур (у такому разі вважається, що виборець поставив такі кандидатури однаково нижче за всіх, для яких він вказав число).

Літ.: <http://www.uprava.org.ua/ua/rejtingove-golosuvannya/>

Пашко Л.А.

РЕЛІГІЙНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ – теоретична форма відтворення однієї з функцій релігії – легітимізації, яка обґрунтовує, освячує і певною мірою узаконює деякі суспільні порядки та інституції. Концепт божественного походження влади має ірраціональний характер, оскільки сакралізує державну владу завдяки харизмі її носія, що робить його живим Богом, тоді як земна влада має своїм джерелом владу божественну. Звичаєво-харизматична концепція легітимізує державу не тільки через божественне обрання, але й патріархальну традицію, що поступово секуляризує джерела влади та аргументи її легітимізації. Раціоналістична концепція державної влади визнає необмеженість влади Бога, але за людиною залишається право на відносну самостійність у формуванні політичної сфери суспільства, що передбачає відповідне юридичне оформлення та окреме десакралізоване організаційне утворення – бюрократію. Таким чином влада набуває світських рис, але завжди має другорядний характер порівняно із земною формою існування царства божого – римською церквою. Характеризуючи християнське вчення про владу, апостол Павло писав: “Всяка душа та буде покірна вищим властям; бо немає влади не від Бога, існуючі ж власті від Бога, встановлені...

Чи хочеш не боятися влади? Роби добро, і одержиш похвалу від неї; бо начальник є Божа слуга, тобі на добро. Якщо ж робиш зло, бійся, бо він недаремно носить меч: він Божа слуга, месник в покарання що робить зле. І тому потрібно покорятися не тільки із страху покарання, але і по совісті. Для цього ви і податі платите, бо вони Божії служителі, цим самі постійні зайняті. Отже віддавайте всякому належне: кому подати – подати; кому оброк – оброк; кому страх – страх; кому честь – честь” (Рим. 13. 1-7).

Водночас необхідність держави впливає не безпосередньо з волі Божої про первозданного Адама, але з наслідків гріхопадіння та із згоди дій по обмеженню панування гріха у світі з Його волею. Священне Писання закликає владу імущих використовувати силу держави для обмеження зла і підтримки добра, в чому і бачиться етичний сенс існування держави (Рим. 13). За вченням Церкви, сама влада також не має права абсолютизувати себе, розширюючи свої межі до повної автономії від Бога і встановленого Ним порядку речей, що може призвести до зловживання владою і навіть до обожнювання володарів. Держава, як і інші людські установи, нехай навіть і направлені на благо, може мати тенденцію до перетворення в самодостатній інститут. Численні історичні приклади такого перетворення показують, що в цьому випадку держава втрачає своє справжнє призначення.

Саме тому у своєму творі “Про град Божий” Августин вважає Церкву вищою формою світської влади, обґрунтовуючи теократичну модель церковно-державних відносин, що повністю відповідало християнській заповіді “віддайте кесарю кесарево, а Богу Богове”. Пізніше пріоритет церковної влади був теоретично обґрунтований у працях Фоми Аквінського, який вважав, що світській владі підконтрольні лише тіла людей, але не їх душі. Право розпоряджатися, контролювати та оцінювати діяльність світських правителів належить Церкві як вищій владі. У подальшому розвитку модернізація соціально-політичної теорії знайшла своє відображення в енцикліці папи Лева XIII “Про нові речі”, згідно з якою ідеальна модель соціального устрою має за основу принципи християнської моралі, тому Церква відкрита для доброзичливої співпраці зі світською владою.

Православна християнська конфесія з початку свого формування на території великокімнжества Київського і пізніше Російської імперії наслідувала візантійську традицію панування світської влади над церковною, починаючи із прийняття християнства на Русі. Найбільш закінченої форми це протистояння набуло за царя Петра I. У петровських реформах необмежена панівна роль держави над церквою та її ієрархією набула законодавчого оформлення. Апологетом петровських реформ був Феофан Прокопович, який у своїх творах намагається виправдувати повне скасування церковної автономії у формі об'єднання світської та духовної влади в особі государя. Наслідком цього стала секуляризація церковного майна та певна підміна соціального служіння Церкви її адміністративними функціями.

Ідеї наднаціональності та державності, що лежать в основі ісламської клерикальної теорії державної влади, спираються на догмати ісламу, які розроблялися у вигляді всеосяжної універсальної системи соціальних, моральних і правових норм, поглядів та ідей, джерелом яких є Коран, Сунна та Шаріат. У соціально-політичній сфері можна визначити кілька напрямів у трактуванні взаємовідносин світської та релігійної влади: традиціоналізм, реформізм, панісламізм, фундаменталізм, які відрізняються рівнем повноважень, що визнаються за релігійними організаціями в їх стосунках з владою.

Велика кількість ісламських країн прагнуть використати в політичній сфері певні традиційні релігійні ідеї, правила та настанови, що дозволили б запроваджувати в життя особливий "ісламський шлях" соціального розвитку. В 70-х рр. ХХ ст. було створено концепцію "ісламської держави", в якій: 1) всі її громадяни повинні сповідувати іслам; 2) правила державного та суспільного життя повинні регламентуватись не стільки правовими, скільки релігійними нормами; 3) державна влада повинна обиратись та організовуватись за законами ісламу. Одночасно постулюється, що такого роду ісламська держава є вільною і справедливою організацією суспільного життя, якій не притаманні недоліки капіталізму (гонитва за прибутками) та соціалізму (державний атеїзм і заперечення приватної власності).

Ідеологічною підставою вчення про ісламську державу є твердження про те, що Ал-

лах – єдине джерело державної влади. Водночас положення Корану стосовно питань влади, порядку її наслідування, покарань тощо різними напрямками ісламу тлумачаться настільки різноманітно, що це відкриває дуже широкі можливості для прийняття конкретних політичних рішень – від визнання необхідності т. зв. народного лідера, який радиться із членами суспільства з усіх важливих питань, до диктатури лідера, визнаного найближчим до Аллаха (згідно з мусульманською традицією правителем повинна бути наймудріша людина, а такою може бути лише духовна особа).

Літ.: *Академічне релігієзнавство* : підручник / за наук. ред. проф. А. Колодного. – К. : Світ знань, 2000; *Баширов Г. А.* Ислам и этнополитические процессы в современной России / Г. А. Баширов. – М. : [б. и.], 2000; *Колодний А. М.* Релігійне сьогодення України : наук. збірка / А. М. Колодний. – К. : [б. в.], 2009; *Кучер О. Н.* Ислам / О. Н. Кучер, О. П. Семотюк. – Ростов н/Д. : Феникс ; Х. : Торсинг, 2004; *Огієнко І. І.* Українська церква / І. І. Огієнко. – Прага : [б. в.], 1962.

Хміль Т.В.

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – об'єднання послідовників певного віросповідання на основі спільного віровчення з метою задоволення власних релігійних потреб, здійснення релігійного культу, підтримання зв'язків з державними органами та суспільними організаціями. Як колективні утворення **Р.о.** діють як одне ціле з єдиною метою, встановленою у законі, а саме – задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру. **Р.о.** мають різну організаційну побудову та органи управління. Наприклад, громади, управління (центри, монастирі, духовні навчальні заклади як самостійні юридичні особи) можуть входити до релігійного об'єднання Українська Православна Церква. **Р.о.** діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури. Порядок створення органів управління та їх повноваження закріплюються у статутах, вказівках організацій і пов'язані з конфесійними правилами. Існують як колегіальні органи – загальні збори громади, Собор Єпископів Церкви, так і одноособові органи – настоятель у православної громаді, ректор духовного навчального закладу. Колегіальні органи створюються у виборному порядку, одноособові – як у результаті виборів, так і за призначенням.

Р.о. виступають основним суб'єктом взаємодії з державною владою. Порядок цієї взаємодії регламентується системою конституційних принципів та окремих законів, до яких належать принципи відокремлення церкви та релігійних організацій від держави (Конституція України, ст. 35, Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" (1991), ст. 5), згідно з якими держава не втручається у внутрішні справи церкви, тобто догматичні, організаційні та адміністративні. **Р.о.** вільні у своїй канонічній та позарелігійній діяльності за умови реєстрації свого статуту, що надає їй права юридичної особи. Також закон регулює господарську, фінансову, виробничу діяльність організацій. У свою чергу, **Р.о.** не беруть участь у політичному житті, не втручаються у державні справи та справи інших релігійних об'єднань. **Р.о.** мають право на здійснення релігійного виховання та освіти за умови дотримання принципу відокремлення школи від церкви, що визначає світський характер навчання в державних освітніх закладах, дотримання принципів свободи совісті та віросповідання, а також толерантності стосовно віруючих інших віросповідань і тих, що не сповідують релігії. Релігійні управління і центри відповідно до своїх зареєстрованих статутів мають право створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей. Духовні навчальні заклади діють на підставі своїх статутів, а громадяни, які навчаються у вищих і середніх духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами щодо відстрочення проходження військової служби, оподаткування, включення часу навчання до трудового стажу на умовах, встановлених для студентів та учнів державних навчальних закладів.

Принцип рівності усіх релігійних організацій перед законом означає, що **Р.о.**, незалежно від їх напрямку та конфесійної належності, мають однаковий правовий статус, що не передбачає отримання будь-яких переваг та преференцій. Держава однаково захищає законні права всіх релігійних організацій, якщо їх діяльність не порушує правопорядок, тобто не загрожує безпеці держави, моральним засадам суспільного життя людей, їх здоров'ю та свободі.

Ставлення релігійних організацій до держави базується на безумовному визнанні фак-

ту незалежності України та сподіванні, що "церква відокремлена від держави, але не від суспільства". **Р.о.** мають право на здійснення багатьох видів позарелігійної діяльності, в т.ч. економічної, якщо її результати використовуються на релігійні цілі. Держава сприяє цій діяльності, зокрема благодійницькій, співпрацює з релігійними спільнотами у справі збереження історико-культурної спадщини, підтримує інші суспільно значущі зусилля їх.

Більшість питань, що ставляться релігійними організаціями перед державою, мають неполітичний характер:

- повернення релігійним організаціям відчуженого від них майна і культових будівель, запобігання можливій приватизації колишньої церковної власності;
- послаблення податкового тягаря в їх економічній діяльності;
- створення пільгових умов для отримання гуманітарної допомоги з боку "братських" закордонних центрів;
- отримання більшого доступу до ЗМІ;
- спрощення процедур виїзду за кордон із суто релігійною мотивацією.

Процес релігійного відродження в Україні полягає в суттєвому збільшенні кількості релігійних організацій, яких зараз нараховується близько 35 тис., що, безумовно, робить їх вагомим складовим громадянського суспільства. Незважаючи на уповільнення темпів збільшення кількості релігійних організацій за останнє десятиліття, Україна посідає п'яте місце серед найбільш релігійних країн Європи, що дозволяє стверджувати про соціальну реабілітацію релігії в Україні.

Літ.: Конституція України. – К. : [б. в.], 1996; Закон України про свободу совісті та релігійні організації // Закони України. – К. : [б. в.], 1996; Релігія : енциклопедія / сост. и общ. ред. А. А. Грицанов, Г. В. Синило. – Минск : Книжный Дом, 2007; Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций : сб. док. – К. : [б. и.], 1996; Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. – К. : [б. в.], 1996; Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. В. Шуба. – К. : Криниця, 1999.

Хміль Т.В.

РЕЛІГІЯ (з лат. religio – вшанування богів, набожність та religare – зв'язувати) – одна з основних форм суспільної свідомості, складова духовної культури, духовний феномен, один з компонентів духовної діяльності лю-

дини. **Р.** виражає віру людини в існування надприродного Начала, виступає для неї за собом входження у світ.

Поняття “**Р.**” є складним і багаторівневим явищем. На сьогодні нараховується близько 270 визначень **Р.**, однак жодне з них не розкриває всієї сутності цього терміна.

Сучасні вітчизняні науковці виділяють три підходи до вивчення **Р.**: генетичний (звідки походить **Р.**, що є її джерелом?); структуральний (які основні складові елементи **Р.**?); функціональний (як функціонує та чи інша **Р.** в індивідуальному і суспільному житті людини?). Існують різноманітні теорії походження **Р.**: теологічна, містична, наукова, православно-академічна, міфологічна, анімістична, магічна, психологічна, теорія аніматизму, теорія прамонотеїзму. Будь-яка релігійна система має таку структуру: релігійна свідомість, релігійні відносини і діяльність, релігійні організації та інститути. **Р.** як один з органічних компонентів структури суспільства виконує в ньому низку взаємопов’язаних між собою функцій: компенсаційну, світоглядну, регулятивну, інтегративну, комунікативну, терапевтичну, дезінтегруючу, ідеологічну, політичну, правову, легітимуючу, телеологічну, аксіологічну, культуроформуючу, культурозберігаючу, етноформуючу та ін.

Різнманітність та складність феномену **Р.** проявляється в її класифікації. Так, **Р.** поділяються на: первісні вірування (магія, фетишизм, тотемізм, анімалізм, зоолатрія, анімізм, аніматизм, землеробський культ, шаманство); національні **Р.**: ранні національні (народні) **Р.** (давньогрецька, давньоримська, давньослов’янська, давньогерманська та ін.), пізні національні **Р.** (індуїзм, іудаїзм, конфуціанство, джайнізм, зороастризм); світові **Р.**: буддизм, християнство, іслам; новітні **Р.** (нетрадиційні релігії, неохристиянські течії, вірування, орієнталістські (східні) релігії, езотеричні об’єднання, неоязичництво), синтетичні **Р.** (сайєнтологічні рухи та ін.).

Кожна держава виробляє власне ставлення до **Р.**, її місця в суспільному житті. Виходячи з цього виділяють кілька типових видів існування **Р.** в соціумі, її взаємозв’язку з державою, політикою тощо. Так, перший тип – теократія (папоцезаризм) – передбачає залежність життя держави та суспільства від **Р.** (Іудея V-I ст. до н.е., окремі арабські халіфати VII-XIII ст., Папська область в Італії VIII-IX ст., країни середньовічної Європи

V-XIV ст., на сьогодні – Ватикан, Іран, Саудівська Аравія та ін.); другий тип – залежність релігійних інститутів від держави та їх одержавлення, підкорення **Р.** світській владі (Візантія, частково Київська Русь, царська Росія XVIII – поч. XX ст.); третій тип – панівне становище певної релігійної інституції в державі – державна церква. Тут держава законодавчо фінансує діяльність, підтримує та опікує певну релігійну інституцію (церкву, релігійну організацію), надає їй привілейоване становище в суспільстві (на сьогодні – Великобританія, Греція, Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Туніс, Пакистан, Сирія та ін.); четвертий тип – релігійні інституції, формально відокремлені від держави, проте держава підтримує та надає окремим церквам чи релігійним організаціям значні привілеї (на сьогодні – ФРН, Австрія, Японія та ін.); п’ятий тип – релігійні інституції і держава практично відокремлені одна від одної. Держава не втручається у справи релігійних об’єднань, проте законодавчо забезпечує свободу релігії, свободу церкви, релігійних організацій. Релігійні інституції, у свою чергу, не втручаються в справи держави, проте діють в її правовому полі (на сьогодні це США, Франція, Україна); шостий тип – релігійні інституції, відокремлені від держави. Тут держава втручається у внутрішні справи церкви, релігійних організацій, обмежує простір їх канонічної діяльності, при цьому останні витісняються з усіх сфер суспільного буття (СРСР (1917-1985 рр.), ряд колишніх соціалістичних країн).

З часу проголошення своєї незалежності Українська держава взяла курс на демократизацію сфери буття **Р.** в Україні. Це знайшло свій прояв у Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації” (23 квітня 1991 р.) та ст. 35 Конституції України (1996 р.). У них проголошено плюралізм релігійних течій, думок, переконань, їх рівність перед законом, свободу сповідання будь-яких релігій тощо. Завдяки історичній традиції українського народу, демократичній законодавчій базі, несприйняттю утворення державної церкви, співпраці держави з низкою міжконфесійних утворень (Всеукраїнською Радою церков і релігійних організацій, Міжнародною Асоціацією релігійної свободи, Народою християнських церков) тощо Українська держава забезпечує плюралізм, рівність та свободу буття **Р.** в Україні.

На сьогодні християнська Р. переживає період постмодерну, який проявляється в наближенні його (християнства) до свого раннього періоду (новозавітного вчення Ісуса Христа).

Літ.: *Історія релігій в Україні* : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) та ін. – К. : [б. в.], 1996-2004. – Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України / за ред. проф. А. Колодного. – Дрогобич : Коло, 2003. – 616 с.; *Колодний А. М.* Пре-модерн, модерн і постмодерн в контексті історії християнства / А. М. Колодний // *Укр. релігієзнавство*. – 2005. – № 3 (35). – С. 5-32; *Лубський В. І.* Релігієзнавство : підручник / В. І. Лубський, В. І. Теремко, М. В. Лубська. – К. : Академ-видав, 2002. – 432 с.; *Релігієзнавчий словник* / за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Чет-верта хвиля, 1996. – 392 с.

Грінер О.М.

РЕСУРСИ СУСПІЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ – наявні матеріальні, духовні, енергетичні та інші реальні можливості, які суб'єкти суспільного управління використовують для забезпечення керуваності інших учасників суспільних відносин з метою досягнення цілей розвитку. Найчастіше йдеться про такі типи ресурсів: економічні, фінансові, матеріально-технічні, кадрові, інформаційні тощо.

Економічними ресурсами є всі речові чинники виробництва, які використовують для виготовлення товарів і послуг. Умовно, з урахуванням особливостей особистісного фактора, який об'єднує працю і підприємницьку діяльність, що перебувають у статичності (тобто робоча сила, яка не функціонує), останні можна віднести до поняття “факторів виробництва”.

У процесі розподілу валового національного продукту у підприємств, організацій, держави формуються доходи і грошові нагромадження, які називаються фінансовими ресурсами. Залежно від рівня, на якому проходить формування і використання фінансових ресурсів, їх поділяють (так як і всі фонди грошових коштів) на:

– централізовані – які утворюються на рівні держави, окремих адміністративно-територіальних одиниць, об'єднань, міністерств;

– децентралізовані – створюються окремими суб'єктами господарювання.

Обсяг фінансових ресурсів залежить від ступеня розвитку економіки країни, методів господарювання. Матеріально-технічні ре-

сурси включають в себе різноманітні матеріальні елементи виробництва, які використовуються, в основному, як предмети праці у виробничих процесах. Вони є матеріальними елементами оборотних засобів і їх вартість повністю відтворюється у вартості продукції (робіт), на виготовлення яких вони були витрачені впродовж певного циклу.

Кадрові ресурси – штатний склад кваліфікованих працівників органів державної влади, підприємств, установ, організацій.

Інформаційні ресурси включають у себе масиви документів інформаційних систем (в архівах, фондах, банках даних, бібліотеках, депозитаріях, музейних сховищах).

Можна також розглядати інші типи ресурсів. Зокрема: геополітичні ресурси – це можливості географічного положення держави, регіону, території культурні ресурси, до яких слід віднести духовні цінності, знання, вірування, управлінську культуру, освітній рівень; правові ресурси, що засновані на правосвідомості громадян країни і характеризуються якістю законів та підзаконних актів, їх виконанням, дотриманням режиму законності; мотиваційні ресурси, що характеризують здатність підвищення або пониження соціального статусу як суспільно значущої ролі людини відповідно до соціальної стратифікації; силові ресурси – це засоби і апарат силового впливу та ін.

Літ.: *Управління суспільним розвитком: словник-довідник* / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009. – 396 с.

Михненко А.М., Тараненко О.П.

РЕФОРМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ В УКРАЇНІ – зміна поділу території держави на систему адміністративних одиниць, відповідно до якого утворюється вертикальна структура органів державної влади та управління. У XVII-XX ст. неодноразово здійснювались **Р.а.-т.У.** У ході Визвольної війни замість воєводств і повітів був запроваджений полково-сотенний устрій. У 1649 р. територія Української козацької держави поділялась на 16 полків: 9 полків на Правобережжі (Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Уманський, Чер-

каський, Чигиринський) і 7 полків на Лівобережжі (Кропив'янський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський), в яких нараховувалась 271 сотня. У 1650 р. кількість полків зросла до 20. Полки й сотні не були однаковими за територією і чисельністю населення, кількість сотень у полках коливалась від 7 до 20. Нові адміністративно-територіальні одиниці були меншими, ніж воєводства і повіти, тому легше й ефективніше здійснювалось керівництво на місцях, що особливо важливо було під час воєнних дій. З 60-х рр. XVII ст. Гетьманщина поділялася на 10 полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький і Полтавський. У 1774 р. в них нараховувалося 164 сотні.

Традиції полково-сотенного устрою були перенесені й на територію Слобідської України, де утворилося 5 полків: Острозький, Сумський, Охтирський, Харківський та Ізюмський, в яких у 1734 р. було 98 сотень. Після ліквідації автономії на Україну поширюється дія "Установлення для управління губерній Всеросійської імперії" 1775 р. і встановлюється поділ на губернії та повіти. Нова **Р.а.-т.У.** повністю ігнорувала економічні зв'язки окремих територій та їх національні особливості. Вона базувалася виключно на кількості населення, що мало на меті полегшити здійснення завдань податкової і каральної політики держави. Кожна губернія, щоб "порядочно могла быть управляема", повинна була мати 300-400 тис. ревільських душ (тобто осіб чоловічої статі з податних станів), а повіт – 20-30 тис. Дія "Установлення про губернії" поширювалася спочатку на ті українські землі, що входили до складу Слобідсько-Української, Азовської та Новоросійської губерній, а з 1782 р. – і на територію колишньої Гетьманщини. Після входження до складу Російської імперії Правобережної України за поділами Польщі адміністративно-територіальний устрій тут також був приведений у відповідність із загальноімперським.

Перманентний процес трансформації адміністративно-територіального поділу завершився на початку XIX ст., коли остаточно склалися 9 українських губерній: Київська (12 повітів), Волинська (12), Подільська (12) на Правобережжі, Слобідсько-Українська, з

1835 р. – Харківська (11), Чернігівська (11), Полтавська (15) на Лівобережжі, Катеринославська (8), Таврійська (8), Херсонська (6) на Півдні. Окремі губернії об'єднувалися у генерал-губернаторства: Київське у складі Київської, Волинської, Подільської губерній (1832-1914), Новоросійське з центром в Одесі, яке включало Херсонську, Таврійську та Катеринославську губернії, а з 1812 р. і Бессарабську область (1805-1873), Малоросійське у складі Полтавської та Чернігівської губерній (1802-1856). У ході здійснення селянської реформи 1861 р. і запровадження сільського й волосного самоврядування з 1866 р. була встановлена чотириступенева система управління (центр – губернія – повіт – волость).

Адміністративний поділ на воєводства та повіти був скасований і в Галичині після її входження у 1774 р. до складу Австрійської імперії. Спочатку вона була поділена на 6 округів (циркулів) у межах колишніх польських воєводств, що, у свою чергу, поділялися на 18 дистриктів. У 1782 р. поділ на дистрикти ліквідували, залишивши поділ на 18 циркулів. З приєднанням Буковини їх кількість зросла до 19. Після 1848 р. була проведена нова **Р.а.-т.У.**, за якою коронні краї замість циркулів почали поділятися на повіти. Напередодні Першої світової війни налічувалося 82 повіти, з них 51 повіт – у Східній Галичині.

Важливі кроки у напрямі введення нового територіального устрою були зроблені за часів УНР, коли прийняли Закон УНР від 6 березня 1918 р. "Про поділ України на землі", згідно з яким замість губерній і повітів мали бути створені 32 землі. Але революційні події та надзвичайно складна військово-політична ситуація завадили цьому.

Період 20-х – початку 30-х рр. XX ст. позначився проведенням перманентних **Р.а.-т.У.**, коли йшов пошук найбільш ефективних важелів управління. Декретом РНК РСФРР "Про порядок зміни кордонів губернських, повітових та інших", прийнятим 27 січня 1918 р., місцевим радам надавалися досить широкі права щодо цих питань. Як наслідок, у 1920 р. кількість адміністративно-територіальних одиниць порівняно з 1917 р. зросла на 15%, а чисельність волостей досягла 1 900. Робота над підготовкою **Р.а.-т.У.** розпочалася в 1922 р. Встановлювалася наступна кількість населення при створенні нових

адміністративно-територіальних одиниць: для округу – 400-600 тис., для району – 25-40 тис. і для сільської адміністративної одиниці – не менше 1 тис. осіб. Іншими критеріями утворення адміністративно-територіальних одиниць були: наявність об'єктів промисловості, посівів технічних культур, тяжіння населення до промислових і торговельних центрів, характер та напрямки транспортних шляхів, національний склад населення, культурні, побутові та інші місцеві особливості.

У квітні 1923 р. ВУЦВК своєю постановою “Про новий адміністративно-територіальний поділ” скасував повіти і волості, створивши замість них 53 округи і 706 районів. У цілому по Україні кількість адміністративно-територіальних одиниць зменшувалася майже на 43% і відповідно на 46% скорочувалася кількість працівників місцевих органів влади.

Губернії, передавши частину своїх функцій округам, певним чином втратили своє значення як керівних, так і організаційних центрів. Відповідно до постанови ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад Президія ВУЦВК 3 червня 1925 р. взагалі їх скасувала. У підсумку **Р.а.-т.У.** замість 9 губерній, 102 повітів, 1 989 волостей і 15 696 сільрад наприкінці 1925 р. було створено 41 округ, 680 районів, 10 314 сільрад, 70 міських і 155 селищних рад, у тому числі 549 національних сільрад (162 російські, 160 німецьких, 87 польських, 62 молдавські, 33 єврейські, 25 болгарських, 8 грецьких, 7 чеських, 3 албанські, білоруська, шведська) і 37 національних селищних рад. У 1930 р. відбулась чергова реорганізація: згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. “Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління” округи скасовувались і запроваджувалось безпосереднє підпорядкування 484 районів центру.

Досить швидко стала зрозумілою незручність такої системи управління. На позачерговій четвертій сесії ВУЦВК 9 лютого 1932 р. ухвалюється рішення про нову **Р.а.-т.У.** і перехід до системи: центр – область – район. Спочатку було створено 5 областей: Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська і Харківська, влітку 1932 р. до них додалися ще дві – Донецька і Чернігівська. Процес створення областей в основному завершився у 1939 р. На кінець 1980-х – поча-

ток 1990-х рр. в Україні налічувалося 25 областей, 469 районів, 434 міста, у тому числі 2 міста (Київ, Севастополь) республіканського підпорядкування, 820 селищ міського типу, 8 805 сільрад.

Літ.: *Довідник з історії України / за заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – Вид. 2-ге, допрац. і допов. – К. : Генеза, 2001; Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1968; Куйбіда В. С. Генеза територіальної організації України: конституційно-правові аспекти / В. С. Куйбіда, І. Я. Заяць. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2010; Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996; Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. – К. : Освіта, 1995; Ткачук П. Адміністративно-територіальний устрій України: досвід та уроки / П. Ткачук // Місцеве самоврядування. – 1998. – № 5-7.*

Ковбасюк Ю.В., Прокопенко Л.Л.

РИЗИК НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ – розрахункова кількісна оцінка ймовірного розміру шкоди (збитку) національній безпеці у разі настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації): війни, катастрофи, політичної, економічної чи іншої кризи тощо; кількісна оцінка небезпеки національному інтересу, яка є наслідком вказаної події (ситуації).

Р.н.б. є ситуативною характеристикою цілеспрямованої діяльності суб'єктів та об'єктів національної безпеки щодо реалізації національних інтересів, і в такому випадку зумовлена неоднозначністю її результатів і, відповідно, можливим настанням несприятливих для національних інтересів наслідків. **Р.н.б.** може бути й наслідком відсутності або несвоєчасності реакції (дій, заходів) з боку суб'єктів національної безпеки на події, явища, процеси інші чинники, які породжують небезпеку реалізації національних інтересів. Розгляд **Р.н.б.**, а саме: його виявлення, дослідження, розрахунок прогнозних оцінок та підготовка пропозицій щодо зменшення ймовірного розміру шкоди (збитку) для національної безпеки в разі настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації) можливий як у статистичному, так і в динамічному значенні.

У статичному значенні розгляд **Р.н.б.** полягає в способі його вираження, що диференціюється залежно від сфери його визначен-

ня. У динамічному значенні розгляд **Р.н.б.** полягає у відмінності ступеня (оцінки) його розподілу пропорційно масштабу очікуваних втрат від настання події (виникнення небажаної ситуації). Тому, напр., розрізняють малий, великий, прийнятний, критично-допустимий, недопустимий тощо **Р.н.б.** В останньому випадку йдеться про найвищий ступінь несприятливих наслідків (шкоди, збитків, втрат) для національних інтересів. При цьому, як правило, найменші **Р.н.б.** за ступенем завдання збитку (шкоди, втрат) національним інтересам України зумовлені *викликами національній безпеці*, а значні – загрозами життєво важливим національним інтересам.

Оскільки діяльність суб'єктів та об'єктів національної безпеки зумовлена необхідністю реалізації національних інтересів у всіх сферах життєдіяльності суспільства та держави, то розрізняють політичні, економічні, соціальні та гуманітарні **Р.н.б.** і складові вказаних ризиків, зокрема зовнішньополітичні, внутрішньополітичні, фінансові, інвестиційні, воєнні. Тобто **Р.н.б.** є об'єктивною реальністю, уникнути якої неможливо.

Основними факторами, які справляють вплив на величину (ступінь, міру) **Р.н.б.**, є об'єктивна невизначеність, суперечливість, неповнота, неточність інформації, яка використовується під час прийняття управлінських рішень стосовно того чи іншого об'єкта національної безпеки. Так, у разі прийняття державно-управлінського рішення щодо забезпечення політичної безпеки важливими факторами є не тільки інтереси та поведінка учасників управлінських та суспільно-політичних відносин, а й можливі впливи (тиск) суб'єктів міжнародних відносин. У загальному ж випадку, у процесі розгляду **Р.н.б.** та остаточного прийняття державно-управлінського рішення стосовно забезпечення реалізації того чи іншого національного інтересу, як правило, мають бути піддані детальному аналізу такі елементи ризику: ймовірність виникнення бажаного результату; можливість відхилення від поставленої мети, заради чого має виконуватися обрана альтернатива; відсутність упевненості в досягненні поставленої мети; можливість виникнення небажаних наслідків під час виконання тих чи інших дій в умовах невизначеності; матеріальні, моральні та інші витрати, пов'язані з впровадженням обраної

в умовах невизначеності альтернативи; очікування загрози невдачі в результаті вибору альтернативи та її реалізації.

Для зниження негативного впливу **Р.н.б.** завчасно мають бути відпрацьовані плани дій (заходів) суб'єктів національної безпеки як щодо запобігання т. зв. позаштатних ситуацій (коли **Р.н.б.** досягає неприйнятної рівня), так і дії у разі їх настання. Передусім це стосується можливого набору методів (сукупності засобів, способів, прийомів) реагування на загрози національній безпеці у вказаних ситуаціях, а також організації належного моніторингу за стійкістю політичної та економічної системи в контексті контролю критичних параметрів (показників, індексів) функціонування вказаних систем. Доцільним є завчасне створення та підготовка тимчасових робочих груп, штабів, антикризових центрів тощо, належне їх матеріально-технічне оснащення та періодична перевірка їх функціональної готовності для виконання завдань у разі настання несприятливої події (виникнення позаштатної ситуації), напр. в умовах надзвичайного стану (на об'єкті, певній місцевості, у державі). У цілому ж, як свідчить практика розвинених країн, для зменшення **Р.н.б.**, які виникають при реалізації національних інтересів, доцільним є створення штатних ситуаційних (антикризових, моніторингових, аналітичних тощо) центрів як на загальнодержавному, так і на регіональному (об'єктовому) рівнях. Тобто управління **Р.н.б.** зумовлює необхідність завчасного планування, вжиття заходів, спрямованих на зменшення рівня ймовірності негативних наслідків для об'єктів національної безпеки, збільшення вірогідності позитивних результатів діяльності суб'єктів національної безпеки, передусім *сектора безпеки*, удосконалення технологій прийняття управлінських рішень, методів їх реалізації відповідно до конкретних обставин ситуації, що склалась або може скластися.

Середовище реалізації національних інтересів постійно містить ті чи інші обставини (фактори, умови), реалізація (вплив) яких є не що інше, як настання небажаної з точки зору національних інтересів події (ситуації). Ця подія є небажаною, оскільки завдає шкоди національній безпеці і може бути оцінена кількісно. Принципово в даному випадку є те, що небезпеки національній безпеці ма-

ють безперервний спектр в інтервалі: абсолютна відсутність небезпек – абсолютна (максимально можлива) небезпека. Оскільки будь-яка система змінюється безперервно, то виникає методологічна проблема, а саме: невизначеність у питанні, які збитки (втрати) для тієї чи іншої системи вважати недопустимими, відносно допустимими, допустимими і т.ін.? Для зняття вказаної невизначеності можна залучати експертів, увівши деякі порогові оцінки (межі) на кшталт: максимально допустимий збиток, мінімально недопустимий збиток тощо. Проте залучення експертів залишає досить широке поле для суб'єктивізму, який повністю усунути неможливо. Тобто невизначеність залишається і є сама по собі небезпекою, оскільки це одна із головних причин неадекватного сприйняття загрози та реакції на неї, що може завдати шкоди національним інтересам. Тому доцільно визначати максимально допустимі межі збитків (врат) для системи більш однозначно, а саме: вважати, що це та межа, за якою настає втрата цілісності системи, руйнування її структури, тобто руйнування системи. Так, якщо ті чи інші події (ситуації, фактори) розцінюються як небезпеки для життєво важливих національних інтересів, то вони мають бути ідентифіковані як реальна загроза для національної безпеки. Це дає змогу запропонувати оцінку небезпек, в основі якої може бути покладена якісна класифікація, що ґрунтується на сутності понять *виклик та загроза національній безпеці*, а кількісна – на оцінці **Р.н.б.** Напр., небезпеки для національних інтересів можуть бути розташовані в такій послідовності: виклик (малий ризик); потенційна загроза (середній ризик); реальна загроза (великий ризик); реальна небезпека (неприйнятний ризик). Оскільки суть поняття **Р.н.б.** пов'язана з імовірністю настання якоїсь події негативного характеру та її негативними наслідками, кількісна оцінка вказаного ризику може слугувати мірою (ступенем) небезпеки тому чи іншому національному інтересу. У динамічному значенні під час використання **Р.н.б.** як міри (ступеня) небезпеки національному інтересу він розглядається як деяка функція, аргументами якої є ймовірність настання небажаної події (виникнення ситуації) P і розмір збитку (шкоди, втрат), який може бути завдано зазначеному інтересу W унаслідок

настання вказаної події (виникнення ситуації). Оскільки зазначені аргументи завжди містять певну невизначеність, унаслідок неповноти інформації про них (відповідно, p і w), то в остаточному підсумку функція для визначення **Р.н.б.** матиме вигляд: $Р.н.б. = f(P, W, p, w)$. Вказана форма визначення оцінки **Р.н.б.** є досить зручною, оскільки дає змогу поєднати в одному показнику різноманітні дані про рівень безпеки об'єкта як функцію наслідків впливу на цей рівень будь-яких процесів (подій, явищ), у т. ч. і можливих управлінських рішень у процесі *державного управління національною безпекою*.

Розробляючи комплекс заходів щодо забезпечення національної безпеки, необхідно мати на увазі широкий спектр загроз, що мають властивість синергізму, визначати пріоритетність заходів, здійснювати ретельний аналіз тенденцій розвитку загроз. Усе це безпосередньо пов'язане з управлінням **Р.н.б.** на стратегічному рівні державного управління. Саме тому завчасно мають бути розроблені та встановленим порядком затверджені орієнтовні переліки дій (заходів) органів державної влади та місцевого самоврядування залежно від ситуації, яка склалася щодо забезпечення національної безпеки.

Літ.: Абдурахманов М. И. Геополитика, международная и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Боришполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; Акимов В. А. Природные и техногенные чрезвычайные ситуации (опасности, угрозы, риски) : монография / В. А. Акимов, В. Д. Новиков, Н. Н. Радаев. – М. : ЗАО ФИД Деловой экспресс, 2001; Альгин А. Риск и его роль в общественной жизни / А. Альгин. – М. : Мысль, 1981; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Міжнародна і національна безпека* : корот. слов. термінів / уклад. : Г. П. Ситник (кер. творч. кол.), В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004; *Ситник Г. П. Державне управління національною безпекою (теорія і практика)* : монографія / Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Ситник Г. П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України* : навч. посіб. : у 3 ч. / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов ; за заг. ред. Г. П. Ситника ; Ч. 2: *Методологічні основи державного управління національною безпекою*. – К. : НАДУ, 2009; *Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика* : монографія / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вав-

ринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во “Кондор”, 2007.

Ситник Г.П.

РІВЕНЬ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ – показники розвитку економіки країни, що включають дані про сукупний суспільний продукт, національний дохід на душу населення, використання природних ресурсів, організацію і ефективність економіки. Показники економічної ефективності найбільшою мірою характеризують **Р.е.р.** країни, прямо або побічно відображаючи якість, стан і рівень використання основного та оборотного капіталу, трудових ресурсів. До них належать: продуктивність праці, капіталоємність одиниці ВВП і конкретного виду продукції, фондівіддача одиниці основних фондів, матеріалоємність одиниці ВВП або одиниці продукції тощо. Оскільки стан розвитку суспільства не завжди можна відобразити через сформовану систему критеріїв та показників, необхідно формувати критерії, здатні віддзеркалити отримані результати. При цьому критерії ефективності повинні не тільки відображати ступінь досягнення поставлених результатів, але і реагувати на виникнення нових проблем в управлінні, а також на негативні наслідки державного управління. Різний **Р.е.р.** впливає на матеріальний добробут не лише працюючого населення, а й соціально незахищених верств населення. Це відбувається за рахунок того, що чим більший рівень валової доданої вартості, тим більша сума місцевих податків, яка надає змогу місцевим органам влади здійснювати доплати та надбавки різним категоріям населення. Значні податкові надходження до місцевих бюджетів надають можливість будувати соціальне житло, поліпшувати умови життя населення, а також розвивати соціальну інфраструктуру. Розподіл країн на групи залежно від **Р.е.р.** називається типологією держав, відповідно до якої суверенні держави поділяють на чотири типи: економічно розвинені країни (ФРН, Франція, Великобританія та Італія); країни, що розвиваються; країни з перехідною економікою; країни з централізованою керованою економікою (Китай, Куба, В'єтнам).

Літ.: *Рівень життя населення України / НАН України ; Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України ; за ред. Л. М. Черенько. – К. : ТОВ “Вид-во “Консультант”, 2006.*

Михненко А.М., Щур Н.О.

РІВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – стан суспільних відносин, що характеризується відсутністю чи неістотністю соціально-класових розходжень.

Р.с. – один з провідних ідеалів справедливого суспільного устрою, для якого характерними є вимоги однакових прав і свобод індивідів, їх рівності перед законом і зміст якого на різних етапах розвитку цивілізації визначається характером історичної епохи і класовою структурою суспільства. Виникнення проблеми **Р.с.** синхронне у часі з поділом суспільства на класи, виникненням рабовласництва, якому були притаманні глибока нерівність, абсолютна безправність рабів і відносна безправність нижніх страт соціальної піраміди. В епоху феодалізму соціальна нерівність видозмінилася у форму станової нерівності: найбезправнішим класом було селянство, яке економічно й політично залежало від феодалів. Гасло боротьби за **Р.с.** було домінуючим мотивом повстань рабів Стародавнього світу і селянських війн Середньовіччя. Одночасно розвивалось теоретичне осмислення причин соціальної нерівності та шляхів її подолання. Серед перших, хто безпосередньо пов'язав проблеми нерівності з приватною власністю на засоби виробництва, були Т.Мор (1478-1535) і Т.Кампанела (1568-1639). Проблема **Р.с.** була однією з головних в епоху буржуазних революцій. В Англійській буржуазній революції XVII ст. і Великій французькій революції XVIII ст. діяли радикальні течії, метою яких було утвердження загальної **Р.с.** (левеллери в Англії, бабувісти у Франції).

Конституювання капіталістичного суспільного ладу привело до значних змін у суспільних відносинах. Уперше було скасовано стани і станові привілеї, проголошено принцип рівності громадян перед законом. Водночас суспільна практика засвідчила обмежений характер **Р.с.** в умовах капіталізму, оскільки буржуазна рівноправність не здатна запобігти диференціації суспільства на антагоністичні класи і наростанню боротьби між ними. В епоху утвердження індустріально розвинених держав завдяки досягненням науково-технічного прогресу і боротьбі робітничого класу істотно підвищився рівень життя в провідних капіталістичних країнах. У суспільствознавстві виникає теорія “держави загального благоденства”, яка робить

висновок про успішне розв'язання проблеми **Р.с.** у зрілих державах індустріального і постіндустріального типу. Суспільна практика спростовує таку категоричність.

Наприкінці 60-х рр. тейлоризм і фордизм як основа економічної організації капіталістичного світу ХХ ст. дійшли своєї межі. Зниження продуктивності праці започаткувало інфляцію, а потім і кризові явища 70-90-х рр. у традиційних капіталістичних державах. Критики капіталізму (Дж. О'Коннор, Ле Пор, П.Бурдьє та ін.) обґрунтували точку зору про легалізацію і узаконення основних видів соціальної нерівності в сучасних державах Заходу, неспроможних подолати періодичні соціально-економічні кризи, розрив між економічно багатою Північчю і відсталим Півднем, де проблема **Р.с.** постає ще гостріше.

Претензійним варіантом розв'язання проблеми **Р.с.** тривалий час залишається теорія та практика соціалістичного будівництва у ряді країн Східної Європи. Однак ці спроби подолання соціальної нерівності не мали успіху.

Сучасний варіант розв'язання проблем **Р.с.** у суспільствах перехідного типу передбачає: цілеспрямоване залучення до суспільних перетворень апробованих світовим співтовариством демократичних засад функціонування різних сфер соціуму, насамперед політичної; перехід до плюралістичної моделі організації та діяльності економічної і духовної сфер; кардинальний перегляд усього комплексу проблем міжнаціональних відносин, приведення національного законодавства у відповідність із міжнародними стандартами прав людини; створення умов для повної реалізації особистого потенціалу кожної людини з одночасним наданням державних гарантій суспільно-позитивної спрямованості такого процесу.

Організація Об'єднаних Націй у документах останніх років, присвячених проблемам соціального розвитку, рекомендує розглядати **Р.с.** між людьми як паритет щодо основних прав і свобод, як рівність можливостей у сфері освіти і зайнятості та реалізації власного потенціалу.

Принципи рівності й рівноправності повинні лежати в основі процесу розвитку, орієнтованого на людину, для того щоб усі люди мали безперешкодний доступ до ресурсів і можливостей. Згідно з прийнятими на Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інте-

ресах соціального розвитку (Копенгаген, 6-12.03.1995) Копенгагенській декларації про соціальний розвиток і Програмі дій, соціальна справедливість, **Р.с.** і рівноправність відображають концепцію справедливого суспільства, що забезпечує справедливий розподіл доходів і безперешкодний доступ до ресурсів через рівність і рівні можливості для усіх. Державні стратегії повинні усувати проблеми ринкової системи і сприяти забезпеченню **Р.с.** і соціальної справедливості. Рівність можливостей означає, що всі люди мають однакові можливості брати участь у підвищенні якості свого власного життя і життя суспільства і зробити свій внесок у цей процес. Однак світ сьогодні далекий від ідеалу рівності, про що свідчить зростаючий розрив між багатими і бідними. Цей розрив виявляється не тільки в рівнях доходу й активів, а й у якості і доступності освіти, охорони здоров'я і можливостей працевлаштування, у захисті прав людини і доступі до політичної влади та представництва. Людство ніколи не жило ілюзіями щодо того, що йому вдасться цілком і систематично викоринити нерівність, однак боротьба за досягнення навіть обмежених успіхів стає усе більш важкою, оскільки глобальна прихильність одному із самих базових принципів рівності – зменшенню розходжень у становищі самих багатих і самих бідних прошарків населення – поступово сходить нанівець.

У результаті несправедливого розподілу можливостей, ресурсів і доходів та нерівного доступу до робочих місць і соціальних послуг усе більше людей стикається з проблемою бідності. Відсутність доступу до освіти, хронічна бідність і безробіття, нерівність можливостей і доступу до ресурсів призводять до соціального відчуження і маргіналізації. У багатьох країнах збільшується розрив між тими, хто має добре оплачувану роботу, яка вимагає високої кваліфікації, і тими, хто змушений задовольнятися низькооплачуваними і негарантованими роботами з низьким рівнем соціального захисту.

Уряди повинні заохочувати **Р.с.** і соціальну справедливість шляхом проведення регулярного перегляду державної політики, включно політику у сфері охорони здоров'я й освіти, і витрат державних засобів з точки зору **Р.с.** і рівності статей та розширення їхнього позитивного внеску в забезпечення рівних можливостей.

Літ.: *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Соціолого-педагогічний словник* / за ред. В. В. Радула. – К. : ЕксОб, 2004; *Економічна енциклопедія* : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – Т. 3. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002; *Резолюція 24 спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН S-24/2* (1.07.2000 р.); *Доповідь Шестидесятої сесії Генеральної асамблеї ООН про світове соціальне становище в 2005 році “Соціальний розвиток, включаючи питання, що стосуються світового соціального становища і молоді, осіб похилого віку, інвалідів і родини”*; *Програма дій Всесвітньої зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку* (Копенгаген, 6-12 берез. 1995 р.); *Копенгагенська декларація про соціальний розвиток, прийнята Всесвітньою зустріччю на вищому рівні в інтересах соціального розвитку* (Копенгаген, 6-12 березня 1995 р.).

Ярош Н.П.

РОБОЧА МОВА – мова, офіційно визначена для спілкування, листування, опрацювання інформації, створення документації під час різноманітних міжнародних зустрічей, як-от конгреси, симпозиуми, конференції, семінари тощо. Наприклад, ООН використовує шість офіційних **Р.м.** (англійську, арабську, іспанську, китайську, російську, французьку), хоча її секретаріат має дві робочі мови – англійську та французьку (резолюція 2 (I) від 1 лютого 1946 р.). Рада Європи визнає 11 “офіційних і робочих мов”, однак лише французька, англійська, рідше німецька є мовами спілкування.

Літ.: *Баурінг Б.* Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов’язання і український закон та законодавство / Б. Баурінг // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю.Бестерс-Дільгер. – К. : Вид. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2008. – С. 55-95; *Kymlicka W.* Introduction. Language Rights and Political Theory: Context, Issues, and Approaches / W. Kymlicka, A. Patten (eds) Language Rights and Political Theory. – Oxford : Oxford University Press, 2004. – P. 1-51.

Левченко О.П.

РОЗВИТОК (англ. development – розвиток; зростання; розширення, еволюція; створення; подія; поліпшення, удосконалення) – особливий тип незворотних, поступальних, цілеспрямованих змін складних системних об’єктів, що пов’язано з їх структурним та функціональним оновленням, поліпшенням,

зростанням, удосконаленням, перетворенням у “своє” якісно нове.

Не випадково **Р.** прирівнюється до прогресу. Це пов’язано з усвідомленням суспільного **Р.** в історії європейської суспільної думки. Виявляється, що ні для епохи античності, ні для Середньовіччя ідея **Р.** не була актуальною. Для давніх греків Космос є взаємопов’язаною цілісністю, де відбуваються процеси виникнення і перетворення одних явищ у інші, тобто процеси змін. Вони небезпідставно вважали, що становлення чогось у природі чи суспільстві здійснюється як безперервний рух, змінність і припускає взаємодію та взаємний перехід протилежностей: добра і зла у людських стосунках, сухого і вологого, світла і тьми, холодного і теплого в природі тощо. Таке розуміння легко пояснювалось з точки зору сприйняття світу як великого повсюдного кругообігу. Відтворення раз і назавжди встановленої гармонії та відповідних структур в оточуючому людину світі розглядалось або як мудрий витвір “мешканців Олімпу”, або як природний, узвичаєний порядок. Виходило так, що у світі все існуюче підпадає під циклічні зворотні зміни. При цьому відсутній навіть будь-який натяк у суспільній думці на усвідомлення **Р.** як виникнення чогось принципово нового, незворотного, адже це порушувало б уже установлену гармонію. “Світ єдиний, – узагальнює тодішню пануючу ідею циклічності, круговороту Геракліт, – не створений ніким із людей і ніким із богів, але він був, є і буде вічно спалахуючим та згасаючим вогнем”. Зрозуміти розвиток як процес якісних природних та соціокультурних змін, коли з’являється докорінно інше, нове по відношенню до минулого, не дають змоги і своєрідні погляди на соціальний час та соціальний простір. Суспільні та культурні зміни актуалізують різні види перетворень у специфічному часі. Прикладами специфічних систем відліку часових актів може слугувати культура аграрних цивілізацій (Давній Єгипет та ін.), де було властивим предметне тлумачення циклічного часу, прообразом якого слугували землеробство, періодика пір року, цикли сонячного і місячного календаря, ритми зоряного неба. У пізньоелінський період, з формуванням християнства і його культурних традицій, актуалізується інший часовий масштаб – есхатон (грец. *έσχατος* – останній, крайній), коли час вкладався в

інтервалі між початком і кінцем світу. Ранній християнський філософ і богослов Августин уподібнює історію суспільства окремому людському життю від народження до смерті: народження людини він порівнював з початком історії, а смерть – зі страшним судом. Ця модель до певної міри долала античні уявлення про час і простір й утвердилась в епоху Середньовіччя. Важливий крок до ідеї **Р.** світу робить Р.Декарт. Бог, на його думку, створюючи світ, надав йому поштовху й руху подібно годиннику, що накрутив годинника. Проте він не поширює поняття **Р.** на суспільство. Суттєві зміни в соціальному просторі було помічено мислителями лише в епоху буржуазних революцій, що й викликало інтерес до усвідомлення історії. Французькі просвітники Вольтер та Ж.-Ж.Руссо висувають ідею історичного **Р.**, а Р.Ж.Тюрго та Ж.А.Кондорсе доповнюють її вченням про безперервний суспільний прогрес як домінуючу форму суспільного **Р.** Невдовзі дійсне формування теорії **Р.** відбувається в німецькій класичній філософії. Спочатку І.Кант застосовує поняття **Р.** до Сонячної системи, а згодом порушує питання про **Р.** моральності та соціальний **Р.** Його учень І.Гердер здійснює першу спробу послідовного аналізу історичного **Р.** народів і культур. Цілісну ж концепцію **Р.**, передусім історичного **Р.** людства, з позицій діалектики розробив Гегель. Отже, поняття суспільного прогресу та історичного **Р.** суспільства формуються більш-менш одночасно, і оскільки прогрес витлумачується виключно у позитивному розумінні, в цьому самому смислі інтерпретується і поняття **Р.** Відтоді стає зрозумілим, що процес **Р.** є набагато складнішим, ніж процес змін. Зміна одного (чогось, когось) на інше означає механічне повернення до старого чи залучення, упровадження замість старого чогось якісно нового, перероблення, переміщення, переінакшення, надання іншого вигляду тощо і стосується будь-чого: суспільного стану, управлінського процесу, руху, ознак, властивостей, форм і методів управлінського впливу, соціальних технологій, механізмів управління в суспільному бутті, суспільних інституцій та інститутів і т. ін. Встановлення факту здійснення змін іще нічого не говорить про характер чи тенденції змін. Будь-який **Р.** завжди пов'язаний зі змінами, але не всяка зміна, у тому числі й з утворенням

нової якості, може вважатися **Р.**, адже зміна включає й просту механічну руйнацію старого (наприклад динамічне здійснення приватизації без створення необхідних умов для конкуренції та відповідної інституціональної й інфраструктурної модернізації в трансформаційному суспільстві, як вважає один із сучасних теоретиків інституціоналізму Л.Кейн, не може привести до створення ринкового середовища в країні, тобто до утворення ефективного внутрішнього ринку). Заслугує на увагу суспільний **Р.**, принаймні, двох видів: 1) стосується кумулятивного характеру очікуваних змін, поступового функціонального удосконалення будь-якої соціальної, економічної та ін. систем (політичної організації держави, державного управління та місцевого самоврядування, їх керівних органів, ринку, фінансово-кредитної системи, сфери охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення тощо). У цьому випадку зміни можуть класифікуватися як модернізація (удосконалення відповідно до нових, зростаючих вимог і потреб; надання тому, що утвердилося (наявному), невластивих йому сучасних рис, осучаснювання), реформування (поступове цілеспрямоване поліпшення, нововведення в будь-якій сфері суспільного життя чи галузі), трансформація (усвідомлені, очікувані перетворення, поступові якісні зміни вигляду, форми, істотних властивостей чого-небудь). 2) **Р.** здійснюється як ривок, відносно швидкі якісні зміни для досягнення бажаної мети на основі раціонального осмислення суспільного буття (з урахуванням особливостей природного **Р.** змінюваного явища, об'єкта, сфери, інституту тощо та поетапного проведення соціально-економічних та управлінських трансформацій, модернізації чи реформування). Важливою специфічною особливістю, яка стосується обох видів **Р.**, є усвідомлення того факту, що суспільні суперечності в будь-якій державі постійно виникають і мають динамічно вирішуватись засобами державного управління. Разом з тим сам процес виявлення та вирішення нових суперечностей з точки зору соціальної філософії, без будь-яких передумов вважається позитивним явищем, що сприяє **Р.** Нагромадження таких суперечностей без реагування на них є марнуванням часу, оскільки їх нарощування має певну межу, за якою не лише гальмується **Р.** соціальної системи, а й стає

можливим, як свідчать соціальні практики, її “знищення”. Це ж саме стосується і подолання негативних тенденцій суспільних змін. Утрата часу в реагуванні на перманентно й природно породжувані суспільством суперечності загрожує руйнівними процесами в соціальному просторі.

Виходячи із запропонованого розуміння **Р** будь-яку територіальну громаду, як одиницю місцевого самоврядування, можна вважати “точкою зростання”, а регіональну територіальну одиницю в державі – “центром соціально-економічного поступу (прогресу)”. У цьому відношенні територія держави стає множиною таких “точок” і “центрів” **Р** без периферії, тобто територією сталого **Р**.

Літ.: *Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия* / главн. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников. – Минск : МФЦ, 2002. – 1008 с.; *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.; *Корженко В. В.* Філософія виховання: зміна орієнтацій : монографія / В. В. Корженко. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.; *Новый англо-русский и русско-английский словарь* / сост. А. Ю. Петраковский. – Х. : ЧП “Див”, 2008. – 576 с.; *Новый англо-русский словарь: Ок. 60000 словарных статей* / В. К. Мюллер, В. Л. Дашевская, В. А. Каплан и др. – 4-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1996. – 880 с.; *Райт Г.* Державне управління / Глен Райт : пер. з англ. – К. : Основи, 1994. – 191 с.; *Философия: энцикл. сл.* / под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардарики, 2004. – 1072 с.

Корженко В.В.

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИЙ СУСПІЛЬСТВА (англ. development social society) – зміна суспільства внаслідок соціальних процесів, у ході яких відбуваються кількісні і якісні перетворення соціальної системи, що приводять до якісного нового стану суспільства. Соціальний процес можна характеризувати як послідовні зміни станів елементів соціальної системи та її підсистем, соціального суб’єкта та об’єкта.

Розрізняють процеси: функціонування, що забезпечують відтворення якісного стану елементів соціальної системи, її підсистем, соціального суб’єкта, об’єкта; розвитку, що зумовлюють перехід елементів соціальної системи, її підсистем, соціального суб’єкта, об’єкта до якісного нового стану.

Соціальні процеси розрізняють також за об’єктом змін (людство, суспільство, клас,

соціальна група, організація, мала група і т.д.), за ступенем керованості (стихийний, природно-історичний, цілеспрямований). До соціальних процесів відносяться будь-які ідентифікації, що виступають як повторювані моделі соціальних взаємодій: конфлікт, кооперація, інтеграція, диференціація і т.д. Соціальний розвиток може бути еволюційним і революційним, прогресивним і регресивним. Для соціального розвитку шляхом еволюції характерне поступове відмирання старих елементів існуючої соціальної системи і накопичення, витіснення та поступова заміна новими елементами.

Інша форма соціального розвитку – революційні перетворення, коли відбувається відносно швидко й одноразове руйнування всіх застарілих елементів системи і заміна їх новими елементами, що відразу ж виникають у системній єдності. Еволюція і революція (лат. evolution – розгортання; revolution – поворот, зміна) – нерозривно пов’язані сторони розвитку.

Суспільство перебуває в неперервному русі, тобто воно є динамічною системою і включає величезну кількість складових його елементів і підсистем, що оновлюються і знаходяться в змінюваних зв’язках і взаємодіях. До числа підсистем належать різні сфери громадського життя: економічна (відносини в процесі матеріального виробництва), соціальна (взаємодія суспільних страт, соціальних груп і прошарків), політична (діяльність держави, політичних партій, громадських організацій і рухів), духовна (мораль, релігія, мистецтво, філософія, діяльність наукових, релігійних, освітніх установ і організацій). У центрі суспільного розвитку перебуває людина, наділена розумом і волею. Люди належать до певних соціальних груп, етносів, націй, між якими виникають у процесі життєдіяльності суспільні відносини. Прийнято розрізняти відносини у сфері матеріального виробництва (вони забезпечують суспільству матеріальні можливості функціонування і розвитку) і в сфері духовного життя суспільства. Останні (юридичні, ідеологічні, політичні, моральні й ін.) – результат і умова взаємодії людей у процесі створення і поширення духовно-культурних цінностей, орієнтація на які значною мірою визначає вектор суспільного розвитку. Матеріальні і духовні суспільні відносини перебувають у взаємозв’язку і забезпечують

розвиток суспільства. Мислителі давно задумувалися над напрямом суспільного розвитку, його залежністю від свідомої діяльності людей, оцінками прогресивного і регресивного просування цього розвитку. Тип, напрям розвитку, для якого характерний перехід від нижчого до вищого, від менш до більш досконалого суспільного устрою, визначається як соціальний прогрес. Рух від вищого до нижчого, процес соціальної деградації, повернення до віджилих форм і структур суспільного устрою це є соціальний регрес.

Для розуміння характеру суспільного розвитку учені вводили різні схематичні моделі. Одним вони уявляються у вигляді сходів: кожна сходинка – етап розвитку. Інші вважали, що розвиток має спіралевидний характер, треті стверджують про схожість з маятниковим рухом (“рух гойдалок”).

М.Д.Кондратьєв висунув теорію, відповідно до якої великі соціальні трансформації виникають на ґрунті реальних економічних умов. Соціальні потрясіння відбуваються синхронно з періодами зростаючих хвиль великих економічних циклів, коли бурхливий розвиток продуктивних сил вступає з протиріччя з відсталими економічними відносинами і соціально-правовим укладом суспільства.

Існують й інші погляди. Одним з основних законів суспільного розвитку є закон єдності та боротьби протилежних начал людської природи, що визначає людські потреби, претензії на їхнє задоволення, і власне задоволення. У цьому зв'язку багато років учені шукають джерела і критерії оцінки суспільного розвитку, пропонуючи різні підходи. Деякі відомі дослідники стверджували, що найважливішими є зміни соціальної структури суспільства. До елементів цієї структури відносяться соціальні групи, соціальні інститути і структурні відносини.

К.Маркс вважав, що відносини, властиві історично більш раннім і більш простим співтовариствам, у більш розвинутому суспільстві виступають як відносини, що відстали від рівня розвиненості даного суспільства.

Т.Парсонс припускав, що зміни прогресивного характеру, які підвищують здатність суспільства до втілення в життя тих чи інших цінностей, виражаються в диференціації, тобто в утворенні нових соціальних груп, у тому числі класів.

Узагальнюючи вищевикладені трактування і теорії, варто визнати, що соціальна трансформація, яка характеризує суспільний розвиток, є наслідком зміни соціального стану, масштабного переміщення людей, істотних інституційних змін суспільного устрою.

Прогресивний соціальний розвиток забезпечується сукупністю, здійснюваних державою і суспільством політичних, правових, економічних, ідеологічних, організаційних і соціально-психологічних заходів, що дозволяють зберігати існуючі в суспільстві конституційний лад, соціальну стабільність, не допускаючи їхнього ослаблення і тим більше регресу.

Основним критерієм суспільного розвитку повинна стати оцінка соціального розвитку особистості в процесі соціального розвитку суспільства. Така позиція заснована на переконанні, що соціальний розвиток суспільства і соціальний розвиток особистості – взаємообумовлені процеси.

Суспільство історично розвивається як сукупність відносин між людьми, що складаються в процесі життєдіяльності людських індивідів, особистостей. Особистість – це людина, взята в системі таких його психологічних характеристик, що соціально обумовлені, виявляються в суспільних за природою зв'язках і вчинках людини, що мають істотне значення для неї самої і навколишнього оточення. Особистість має свободу волі. Свобода волі – поняття, що означає можливість безперешкодного внутрішнього самовизначення людини у виконанні тих чи інших цілей і завдань особистості. Воля – це свідоме і вільне устремління людини до здійснення своєї мети, що становить для неї певну цінність. Вольові якості – категорія динамічна, тобто здатна до зміни, розвитку протягом життя. Вольові якості нерідко спрямовуються не стільки на оволодіння обставинами та їх подолання, скільки на подолання самого себе. Це особливо стосується людей імпульсивного типу, невірноважених і емоційно збудливих, коли їм доводиться діяти всупереч природним чи характерологічним даним.

Тільки вільні люди, що володіють волею жити гідно, зможуть гідно відстояти свою волю і права.

Іншими значущими характеристиками розвитку особистості, а крізь її призму – й розвитку суспільства, є специфічні людські

здібності та властивості (мова, свідомість, трудова діяльність і ін.). Вони не передаються людям у порядку біологічної спадковості, а формуються прижиттєво, у процесі засвоєння культури, створеної попередніми поколіннями. Ніякий особистий досвід людини не може привести до того, щоб у неї самостійно сформувалися логічне мислення і системи понять. Беручи участь у праці та різних формах суспільної діяльності, люди розвивають у собі специфічні людські здібності, що вже сформувалися в людства. Як жива істота, людина підкоряється основним біологічним і фізіологічним законам та соціальним законам розвитку суспільства.

Становлення особистості є процесом соціалізації людини, що полягає в освоєнні нею своєї родової, суспільної сутності. Це освоєння завжди здійснюється в конкретно-історичних обставинах життя людини. Становлення особистості пов'язане з прийняттям індивідом вироблених у суспільстві соціальних функцій і ролей, соціальних норм і правил поведінки, з формуванням умінь будувати відносини з іншими людьми. Сформована особистість є суб'єктом вільної, самостійної і відповідальної поведінки в соціумі. Однак не кожна особистість несе щось позитивне в соціум. Деструктивні процеси для суспільства і самої особистості мають алкоголізм, токсикоманія, захоплення тоталітарними ідеологіями, участь у фанатичних сектах, ведення асоціального способу життя. Фактично людина є "особистістю" й "індивідуальністю" із усіма визначеними ознаками індивідуальності в тій мірі, у якій вона що-небудь "означає" для інших, може їм що-небудь дати, тоді як замкнутість у собі та відособленість є ознакою втрати особистості. У сучасному суспільстві дедалі гостріше проявляються процеси, орієнтовані на відособленість і замкнутість людей. Це тривожна ознака регресивного соціального розвитку.

Особливе значення для соціального розвитку особистості має її самовизначення. Самовизначення, що включає становлення особистості та її самоідентифікацію з тією чи іншою соціальною групою, соціальною спільністю, – тривалий процес. Становлення особистості відбувається в процесі засвоєння людьми досвіду і ціннісних орієнтацій даного суспільства, що називають соціалізацією. Для прогресивного соціально-

го розвитку характерні умови, що дозволяють розвиватися творчому мисленню і творчості в різних сферах життєдіяльності людини. Основні закономірності формування особистості багато в чому визначаються станом і властивостями особистості та можливостями її самореалізації. При цьому самореалізація досягається тільки в рамках ненасильницької парадигми управління розвитком особистості в процесі соціального розвитку суспільства.

Найважливішим показником спрямованості соціального розвитку в сучасних умовах стає характер соціальних відносин. Вектор розвитку може бути розгорнутий у бік посилення нерівності, що приводить до панування одних соціальних груп і підпорядкування їм інших, і як наслідок – зростання соціальної напруженості. А може бути розгорнутим в іншому напрямку, коли формується декомпозиція статусів соціальних груп і виникає соціальне примирення, яке дозволяє соціальному розвитку набувати стійкого прогресивного характеру. Всі зазначені характеристики відбивають ті чи інші сторони суспільного розвитку й залежно від специфіки дозволяють судити про прогресивність чи регресивність цього розвитку. Україна, як країна наздоганяючого розвитку, на сьогодні має досить багато проблем у цьому плані. Так, має місце вражаюча диференціація в суспільстві за доходами, втрачено за роки незалежності багато цивілізаційних остовів суспільного розвитку, до числа яких відносяться і моральні складові соціального буття. Яким же бачиться вихід щодо вирішення накопичених проблем, які стримують розвиток і суспільний прогрес в Україні? Очевидно, потрібно консолідувати ті незатребувані владою й політикумом інтелектуальні сили, тих людей, які є визнаними моральними авторитетами, й давати їм можливість впливати на суспільство.

Ці неформальні об'єднання могли б бути інтелектуальною і моральною альтернативою сучасній еліті України. Така "інша еліта" допоможе знайти в суспільстві своєрідні "точки зростання", не уражену тлінням здорову соціальну тканину. Адже небезпека сучасної т. зв. еліти полягає ще й у тому, що вона й вироблювані нею продукти суспільного розкладання заражають усе довкола, масово нав'язуючи соціуму негативні цінності й негативні стандарти поведінки.

Тобто йдеться про соціальну епідемію, яка прагне поширитися на весь економічний, політичний і духовний простір держави. Захистити простір інтелектуальної свободи та моральної відповідальності – це сьогодні, мабуть, головне завдання тих людей, яких раніше називали інтелігенцією. І мабуть, воно і є головним вектором у забезпеченні поступальності й прогресу в соціальному розвитку Української держави.

Літ.: *Онiкiєнко В. В.* Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України / В. В. Онiкiєнко, Л. М. Ємельяненко, І. В. Терон ; за ред. В. В. Онiкiєнка. – К. : РВПС України НАН України, 2006; *Семигіна Т. В.* Словник із соціальної політики / Т. В. Семигіна. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2005; *Управління соціальним і гуманітарним розвитком* : навч. посіб. / авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, Е. М. Лібанова та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського : у 2 ч. – К. : НАДУ, 2009; *Соціальна політика* : енциклопедія / под общ. ред. д.э.н., проф. Н. А. Волгина и д.ф.н., проф. Сулимовой. – М. : Изд-во “Альфа - Пресс”, 2006; *Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи* / С. І. Бандур, Т. А. Заяць, В. І. Куценко та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – 2-ге вид. допов. і переробл. – Черкаси : Брама-Україна, 2006.

Гриненко А.М.

РОЗПОРЯДЖЕННЯ. Особливістю будь-якої форми політичної діяльності, що забезпечує виконання політичною системою її головних функцій, є прийняття і реалізація **Р.** **Р.** – різновид підзаконного акта, що видається з оперативних та інших поточних питань державного будівництва, економічного розвитку, сфери культури тощо. Видаються Президентом України та КМ України (ст. 106, 117 Конституції), іншими органами державної влади та їх посадовими особами в межах їх компетенції на основі та на виконання Конституції, законів, указів Президента України, постанов КМ України, актів вищестоящих органів або органів місцевого самоврядування. **Р.** Президента України, видані в межах повноважень, передбачених ст. 106 Конституції, скріплюються підписами Прем’єр-міністра України та міністра, відповідального за акт та його виконання, і є обов’язковими до виконання на всій території України. **Р.** – це документ, який видається посадовими особами, державними органами, установами, підприємствами в межах їх

компетенції і має обов’язкову юридичну силу щодо громадян (працівників) та підпорядкованих установ, яким адресовано **Р.**

Розрізняють **Р.**, що мають разові права, наслідки для конкретного випадку, і **Р.** загальної довготривалої дії. На відміну від постанови, **Р.**, як правило, не має нормативного характеру. Скасування **Р.** чи визнання його недійсним здійснюються у судовому порядку або шляхом скасування вищестоящим органом. **Р.** КМ України та РМ АР Крим скасовуються Президентом України.

Р. в адміністративному праві – одна з форм управлінського рішення, акт державного управління, що має вольовий, владний характер і видається компетентним органом державної влади та органом місцевого самоврядування чи його посадовими особами у порядку, встановленому законом або іншим *нормативно-правовим актом*, та є обов’язковим для суб’єктів, яким він адресований.

Р. – офіційний документ, що видається (приймається) одноособово керівником підприємства, організації чи установи або їх відокремлених структур, підрозділів. Містить вказівки (доручення, завдання тощо) щодо вирішення окремих оперативних питань виробничого або управлінського характеру та зазвичай має обмежений строк дії і стосується вузького кола відповідних структур та посадових осіб. На практиці існує певна схожість між **Р.** і *наказом*. У правовому відношенні ці розпорядчі документи фактично рівноцінні, тому інколи **Р.** видається замість наказу. У цьому випадку в тексті **Р.** слово “наказую” замінюється словами “зобов’язую”, “вимагаю”, “пропоную”, “доручаю” тощо.

Р. – усна вказівка керівника або іншої уповноваженої *службової особи* виконати певне, як правило, разове завдання (роботу, доручення, дію тощо), що може фіксуватись у формі телефонограми або запису у спеціальному журналі.

Р. – у виконавчому провадженні – документ, в якому на підставі рішення, що підлягає виконанню, *державним виконавцем* сформульовано вимогу про стягнення грошових коштів чи іншого майна *боржника* на користь *стягувача*.

Р. є підзаконними актами й поділяються на дві групи: **Р.** *загального характеру* – тривалої дії; **Р.** *окремого характеру* – стосуються конкретного вузького питання.

Р. видають Президент України, Кабінет Міністрів України (на підставі й для виконання законів, рішень Президента України, Верховної Ради України та її Президії), виконкоми рад депутатів, а також керівники підприємств (організацій, установ) та їхні заступники з метою вирішення оперативних завдань. Як правило, **Р.**, що їх видають на підприємствах, мають обмежений термін дії і стосуються вузького кола підрозділів чи посадових осіб (працівників).

Р. мають такі реквізити: повна назва установи; назва документа; номер; дата видання; місце видання; назва (про що **Р.**); текст (констатуюча та розпорядча частини); додатки (у разі потреби); посада, підпис, ініціали, прізвище особи, яка підписала **Р.**

Залежно від сфери функціонування розрізняють накази (**Р.**), що охоплюють нормативно-правові питання внутрішньої діяльності підприємства загалом, а також питання діяльності кожного працівника. Першу групу розпорядчих документів становлять накази з основної діяльності, другу – накази з особового складу.

Р. видається одноосібно керівником, головним чином колегіального державного органу, для вирішення оперативних завдань. Як правило, цей документ має обмежений термін дії і стосується обмеженого кола осіб, організацій та громадян. **Р.** видаються головою Кабінету Міністрів України, головами обласних та районних адміністрацій. Реквізити розпоряджень здебільшого повторюють реквізити рішень. На **Р.** може бути поставлений герб країни.

Основна функція розпорядчих документів – регулювати діяльність органу управління з метою виконання поставлених перед ним завдань, одержання максимального ефекту від своєї діяльності та діяльності організації загалом. Розпорядчі документи виконують регулятивну функцію, спрямовану від суб'єкта управління (керівного органу) до об'єкта управління (підлеглих), тобто від керівника організації до керівників структурних підрозділів та їх працівників, забезпечуючи безперервність і безперервність процесу управління, злагоджену роботу всіх органів і ланок управління.

Облік особового складу організації: наказ (**Р.**) про переведення на іншу роботу; наказ (**Р.**) про надання відпустки; наказ (**Р.**) про припинення трудового договору.

Наказами (**Р.**) з основної діяльності документують питання: фінансово-господарської діяльності підприємств; відкриття філій; організації структурних підрозділів, розподілу посадових обов'язків; режиму роботи підприємства; фінансування певних програм, проектів; внесення змін та доповнень до штатного розпису та безліч інших управлінських ситуацій, які потребують документного вирішення.

Текст **Р.** має констатуючу і розпорядчу частини. В останньому пункті **Р.** зазначають осіб, на яких покладають обов'язки з контролю за їх виконанням.

Найбільш поширеною формою розпорядчого впливу є усна вказівка керівника. Найчастіше цю форму впливу застосовують керівники низової ланки: адміністратори, завідувачі виробництвом, секціями і відділами. На вищих рівнях управлінської ієрархії кількість усних вказівок зменшується.

Р. містить обов'язкове для виконання завдання, перелік обмежень (тобто того, що не слід робити) і в окремих випадках інструкції про порядок виконання завдань. **Р.** повинні відповідати стратегії організації і компетенції як керівника, так і виконавця; бути обґрунтованими і чітко сформульованими, забезпеченими необхідними матеріальними та інформаційними ресурсами; давати змогу перевіряти й оцінювати результати дій, спрямованих на їх виконання.

Залежно від цілей та особливостей ситуації **Р.** можуть бути: директивними (наказ, команда, доручення і т. ін.); демократичними (рада, рекомендація, прохання, виклик добровольців). Наказ зобов'язує підлеглих визначеним способом, точно та в установлений термін виконати завдання, що становить сутність **Р.**

Накази (**Р.**) з основної діяльності видають: на виконання нормативно-правових актів вищих органів влади і управління; для здійснення власної виконавчо-розпорядчої діяльності, що впливає з функцій і завдань, поставлених перед організацією, це т. зв. ініціативні накази. Ініціативний наказ видається для оперативного впливу на процеси, що виникають у межах самого підприємства. Накази (**Р.**) з основної діяльності тиражують у потрібній кількості і спрямовують згідно зі списком надсилань до структурних підрозділів, підвідомчих установ, інших, задіяних у вирішенні питання, установ. Для

цієї групи наказів уважається неунормованим зазначати окремим пунктом перелік посадових осіб, до відома яких доводиться наказ. У наказах з основної діяльності, на відміну від наказів з особового складу, зазвичай немає запису “З наказом ознайомлені”. Свідченням цього є те, що для погодження розробники візують проект документа, відповідальні ж виконавці одержують згідно з реєстром тиражований примірник наказу. Лише в окремих випадках виникає потреба оформити окремий аркуш ознайомлення.

Літ.: Балабанова Л. В. Організація праці менеджера : підручник / Л. В. Балабанова, О. В. Сардак. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : Професіонал, 2007; Беспяньська Г. Розпорядчі документи / Г. Беспяньська : жанрово-видова характеристика та особливості складання й оформлювання наказів з основної діяльності // Довідник кадровика. – 2008. – № 3; Загребельна Л. С. Діловодство : метод. матеріали для студ. фак-ту соц. екон. упр. / Л. С. Загребельна, Н. В. Піддубна. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2006; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник ; пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001.

*Стадник М.М., Стасюк Л.О.,
Ананко Л.В.*

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА полягає в правовому, економічному та соціальному забезпеченні розвитку інститутів громадянського суспільства – (далі Г.с.) як сфери спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, які захищені необхідними законами від безпосереднього втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

Держава бере на себе зобов’язання створити сприятливі правові умови для діяльності організацій Г.с., зокрема у створенні об’єднань Г.с., забезпечує значну частину фінансування діяльності організацій Г.с. та залучає до надання соціальних послуг.

Держава виступає в суспільстві і як суб’єкт економічної діяльності, і як сторона соціального партнерства, і як регулятор ефективної взаємодії складових суспільства, і як захисник малозабезпечених і знедолених членів суспільства, і як керівник довгостроковим соціально-економічним розвитком країни, і як гарант Конституції і національної безпеки.

Г.с. часто характеризують як щось протилежне державі. Так, вчені Сміт та Гронберг характеризують громадянське суспільство таким чином: “Г.с. належить до мережі асоціацій, груп та неофіційних заходів, що існують окремо від держави та ринку”.

До терміна Г.с. відносять не лише надання суспільних благ, але й участь громадян, індивідуальну та громадську відповідальність, реагування на дії держави. У демократичних країнах Г.с. виступає в ролі партнера держави у вирішенні соціальних і суспільних проблем.

Численні неузгодженості в законодавстві часто призводять до того, що держава створює серйозні перепони у створенні об’єднань Г.с. Термін реєстрації для більшості громадських, благодійних, релігійних, міжнародних та інших організацій є дискримінаційним. Така дискримінація закладена на законодавчому рівні й ще більше посилюється на практиці: прибуткове підприємство реєструється протягом 14 днів практично в усіх органах влади й може розпочати свою діяльність, проте тривалість реєстрації громадських об’єднань займає від місяця до дев’яти.

21 листопада 2007 р. КМУ ухвалив Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку Г.с. Вона визначає спробу держави запровадити нову державну політику сприяння розвитку Г.с. в Україні. Концепція встановлює головні завдання цієї нової державної політики, визначає принципи і форми взаємодії органів виконавчої влади й організацій Г.с., а також напрями вдосконалення актів законодавства з питань діяльності організацій Г.с.

Як бачимо, розвиток громадянського суспільства багато в чому залежить саме від держави.

Подальший активний розвиток громадянського суспільства в країні можливий за умови виконання державою таких вимог:

– налагодження механізмів підтримки громадських ініціатив на місцевому рівні;

– вдосконалення нормативно-правової бази (внесення змін до законів України “Про соціальні послуги”, “Про місцеве самоврядування в Україні”, “Про об’єднання громадян”, “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”), а саме: спрощення процедури проведення реєстрації об’єднань громадян, розроблення належного пра-

вового механізму реалізації громадянами своїх конституційних прав на участь в управлінні державними справами та вирішенні питань місцевого значення;

- розробка нормативної бази для соціального замовлення;
- удосконалення системи підготовки фахівців служб та закладів, які надають соціальні послуги, та включення до цієї системи фахівців з недержавних організацій;
- розробка методики та запровадження державного моніторингу програм з надання соціальних послуг;
- формування бази даних надавачів соціальних послуг;
- розробка та впровадження в місцевих органах соціального захисту методики вивчення потреб місцевих громад у соціальних послугах (для планування соціального замовлення і відповідного надання послуг у громаді на підставі виявлених потреб);
- запровадження моніторингу ефективності

надання органами виконавчої влади інформаційних послуг на офіційних сайтах;

- вивчення і проведення аналізу громадської думки стосовно діяльності органів виконавчої влади;
- проведення навчання працівників органів місцевої влади з питань визначення потреб та планування соціальних послуг;
- забезпечення проведення урядових громадських слухань з актуальних питань розвитку громадянського суспільства.

Літ.: Бармак М. *Основи права* / М. Бармак. – Тернопіль : Астон, 2008; *Основи демократії* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарюк та ін. – К. : Вид-во “Ай Бі”, 2004; *Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні* : матеріали наук.-практ. конф. / за ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2001; *Mazzola F. The Important Role of Government in Fostering Civil Society* / F. Mazzola. – Stanford University, 2010.
Коник С.М., Бобровникова А.О.

С

СИМБІОЗ (від грец. symbiosis “спільне життя”) – близьке співтовариство між різними спільнотами (соціальними групами, інститутами, організаціями та ін.), які можуть набувати різних форм залежно від природи відносин між ними і від того, корисні ці відносини або шкідливі, але які врешті-решт стають вигідними для обох партнерів, а інколи й необхідними.

Відомі три форми **С.** – *мутуалізм*, *комменсалізм* і *паразитизм*.

Мутуалізм – це відносини, які корисні для обох сторін; *комменсалізм* – це відносини, які корисні для однієї сторони й байдужі для другої; *паразитизм* – це коли відносини шкідливі для однієї сторони і корисні для іншої.

Природі відомі численні приклади симбіотичних відносин, від яких виграють обидва партнери. У земній біосфері загальна користь відносин має велике значення для розуміння еволюції, яка може принести швидку і значну вигоду. На початку ця допомога використовується односторонньо у формі *паразитизму*, але потім завдяки взаємному пристосуванню ці відносини можуть стати взаємно корисними і навіть необхідними. У природі спостерігаються всі перехідні ступені між радикальним паразитизмом і фактичним злиттям організмів.

З огляду на суспільні відносини, **С.** – це простір діяльного єднання зі здоровими силами суспільства, оздоровлення та перетворення. Ідея **С.** виникла у зв’язку з пошуком гармонійних і в той же час динамічних способів залучення сукупного потенціалу для знаходження найбільш ефективних рішень реалізації вже як існуючих проектів (пропозицій), так і потенційних. Задум такий, що реалізація одного проекту автоматично допомагає реалізації інших, що входять до нього.

С. – це спільний взаємодоповнюючий і взаємозбагачуючий розвиток віртуальних і реаль-

них проектів різного плану: творчих, культурних, ділових, природоохоронних, соціальних та ін., при цьому кожен з них зберігає самоцінність і своєрідність, своє обличчя. Такий вільний і в той же час об’єднавчо-комплексний підхід до співпраці на основі усвідомленої й активної причетності до метаглобального процесу, адекватного новій парадигмі сталого розвитку держави.

С. – це і особлива стратегія адаптації проектів до навколишнього середовища, що досягається шляхом їхнього єднання, тому **С.** повинен розвиватися і поширюватися, в нього повинні поступово вливатися нові діяльні сили суспільства зі своїми проектами і пропозиціями.

Грамотне, взаємовигідне співробітництво регіонів і центру це лише загальний огляд тих цілей, яким покликане служити державне управління. Оперативні та стратегічні, кінцеві та проміжні, загальні та приватні цілі повинні являти собою **С.** та *синтез*, тобто повну цілісність, а дану цілісність потрібно з’єднати з адекватними засобами, методами та формами їх реалізації, тому що в протилежному випадку навіть правильно поставлені цілі в процесі їх реалізації будуть спотворені.

Сучасний стан державного управління є своєрідним поєднанням **С.** нового і старого. Реформування державного управління включає визначення ролі, завдань, функцій, структури органів державного управління, розподілу повноважень між виконавчою владою та органами місцевого самоврядування, розвиток системи державної служби, вироблення соціальних і гуманітарних аспектів управління, створення відповідної законодавчої та нормативно-правової бази, формування механізмів піднесення економіки, добробуту населення, забезпечення національної безпеки, оздоровлення відносин між органами влади та населенням, інститутами громадянського суспільства, тому вміле поєднан-

ня урядової та громадської діяльності становить ідеал такого С.

Літ.: Дідович С. В. Формування та функціонування симбіозу *Mesorhizobium ciceri* – *Cicer arietinum* в агроценозах південного Степу України : дис. ... канд. с.-г. наук : 03.00.07 / Дідович С. В. ; Південна дослідна станція Ін-ту с.-г. мікробіології УААН. – Сімферополь, 2007. – 232 с. : іл., табл. – Бібліогр.: с. 143–170; *Биологический энциклопедический словарь*. – М. : Сов. энцикл., 1986. – 831 с.; *Яблоков А. В. Эволюционное учение* / А. В. Яблоков, А. Г. Юсуфов. – М. : Высш. шк., 2004. – 310 с.; *Белявский Н. Н. Полицейское право (Административное право)* / Н. Н. Белявский. – Изд. 2-е. – Юрьев : [б. и.], 1910. – 372 с.

Кринична І. П.

СИМВОЛИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ (від грец. σμβολον – знак, сигнал, прикмета, ознака) – предмети, явища, істоти, процеси й відносини, абстрактні поняття, що набувають властивостей знаків, є елементами комунікацій і за певних соціокультурних умов забезпечують осмислення легітимності й структурованості системи державного управління та як засіб соціального управління впливають на стан і розвиток суспільних процесів, свідомість, поведінку й діяльність соціальних груп і окремих осіб.

С.д.у. є органічним поєднанням державних символів (Державний Прапор, Державний Герб, Державний Гімн), символів державної влади (булава, штандарт Президента, будинок державної адміністрації, посада в системі державної служби, ієрархія органів державного управління та ін.) та символів власне державно-управлінського процесу (визначити пріоритети, провести нараду, підписати указ, особисто проконтролювати виконання рішення, вручити державну нагороду тощо). З погляду державного управління символ варто розглядати як полісемантичний і поліфункціональний знак, що є елементом комунікацій і носієм певної ідеї та за відповідних соціокультурних умов може справляти певний вплив на стан і розвиток суспільних процесів, свідомість, поведінку та діяльність особи і громадянина, виступаючи засобом соціального управління. Застосування символу в державному управлінні доцільно розглядати з позицій трьох аспектів: гносеологічного, онтологічного й аксіологічного. Гносеологічний аспект полягає у застосуванні символу як засобу пізнання дійсності, що можна подати як проникнення об'єкта

чи суб'єкта державно-управлінської діяльності до символічних систем один одного або ж символічних систем навколишнього середовища та адекватне інтерпретування їх ключового значення. Онтологічний аспект зумовлює звернення до символу як засобу конструювання реальності, зокрема у формі відповідних символічних систем. Аксіологічний аспект передбачає застосування символу у разі коригування ціннісних орієнтацій як об'єкта, так і суб'єкта державно-управлінської діяльності, що самі по собі співвідносні з певними символічними системами.

Через **С.д.у.** відбувається динамічне відтворення процесів реалізації державної влади у відповідних соціокультурних контекстах. **С.д.у.** вказують на процес, його суб'єкти, об'єкти, чинники та результати. **С.д.у.** співвідносяться з головними стадіями державно-управлінського процесу, що дає змогу виокремити групи символів, які є носіями таких ідей (сміслів): ідентифікації стану речей як такого, що потребує (або не потребує) впливу держави; сакралізації змін, що відбулися, відбуваються чи мають відбутися внаслідок державно-управлінського впливу – символи мети та результату; легітиматії та ідентифікації впливу, спрямованого на збереження чи зміну певного стану об'єкта управління – символи власне процесу управління; означення державного контролю за станом і змінами об'єкта управління; презентації результатів оцінювання змін, що сталися з об'єктом державного управління внаслідок застосованого державно-управлінського впливу.

С.д.у. становлять систему, основними функціями якої є: комунікативна (як складової комунікативних мереж, до яких залучене державне управління); соціокультурна (забезпечення семіотичної інституалізації суспільного порядку); політична (легітиматія системи державного управління); власне управлінська (як комплекс засобів державного управління).

Система **С.д.у.**, як і будь-яка інша система, переживає низку трансформацій: від створення системи до її ліквідації (консервації). При цьому специфіка проходження цих етапів для даної системи полягає в тому, що вона одночасно є підсистемою в соціокультурній системі суспільства та системі державного управління. Таким чином, елементи системи **С.д.у.**, що одночасно входять до

двох систем вищого порядку – державного управління та соціокультурної – створюють ефективний амортизаційний механізм, який забезпечує певну поступовість суспільних перетворень, накопичення, збереження та відтворення в нових умовах попереднього соціального та культурного досвіду.

Дослідження символу як феномену культури та засобу соціального управління має тривалу історію. Лише протягом ХХ ст. символ був предметом досліджень таких учених, як Ж.Бодрійяр (розкрив механізми символічних обмінів у сучасному суспільстві), П.Бурдьє (розробляв тему символічної влади й політики), Ю.Лотман (показав роль символу в системі культури), П.Флоренський (розкрив вплив символів на духовну сферу людини), Г.Щедровицький (розробив методологію досліджень знакових систем) та багатьох інших. Останнім часом символ як важливий елемент суспільних відносин перебуває у полі зору і низки сучасних українських дослідників: Л.Богатої, В.Бугрова, В.Бурлачука, Н.Дашенкової, Г.Карпенко, Н.Костенко, П.Кретьова, Е.Мамонтової, В.Полянської, Г.Почепцова та ін. Ними, зокрема, досліджувалися роль символів у функціонуванні соціального організму та конструюванні реальності, у побудові картини соціального світу, функції символу, символічна політика як система політичних технологій легітимації влади, символічний ресурс державного управління, символи в масовій комунікації, у політичній рекламі тощо.

Літ.: *Бакланов П. А.* Професіональні символи государственной службы (социологический анализ) : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.08 “Социология управления” / Бакланов Павел Анатольевич ; Рос. акад. гос. службы. – М. : [б. и.], 2007; *Бурлачук В. Ф.* Символ и власть. Роль символических структур в построении картины социального мира / В. Ф. Бурлачук. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002; *Дрешпак В. М.* Знаки та символи в державному управлінні : монографія / В. М. Дрешпак. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2010; *Серьогін С. М.* Система державної служби та її символи / С. М. Серьогін, В. М. Дрешпак // Вісн. держ. служби України. – 2008. – № 3.

Дрешпак В.М.

СИМВОЛІКА ДЕРЖАВНА УКРАЇНИ – офіційно закріплені законодавством України відзнаки держави у формі знаків, символів, кольорів, звукового вираження, що втілюють самобутність українського народу, ідеї

політичного, історичного, етнонаціонального характеру, виражають національний менталітет та символізують державність і суверенітет, верховенство та незалежність влади. **С.д.У.** через своє умовне зображення передає сутність держави, дає уявлення про соціальні цінності державного ладу, є втіленням боротьби за самовизначення, є історичним надбанням народу, часткою його культури; покликана слугувати основою формування громадянських рис особистості, патріотизму, національної свідомості, активної життєвої позиції.

С.д.У. уособлюється символічно із самою державою, з її політико-правовою належністю або власністю; має загальнообов’язкове значення державних законів, оскільки виражає або захищає державно-правові потреби та інтереси, має спеціальний державно-правовий режим.

У суспільних відносинах усіх країн світу інститут державної символіки відіграє важливу історико-культурологічну, соціально-економічну, політичну, етнонаціональну роль; є базовим елементом у процесах державотворення, об’єднання й консолідації народу, патріотичного виховання громадян. Згідно зі ст. 20 Конституції України, державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

У ч. 1 ст 65 Конституції України зазначено: “Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов’язком громадян України”. Публічна надруга над **С.д.У.** карається законом України (ст. 338, 339 Кримінального кодексу України).

Державний Прапор України. Державний прапор України як один з **С.д.У.** уособлює її суверенітет.

Синьо-жовте поєднання на українських прапорах відоме з XV ст., коли галицькі полки з такими стягами брали участь у Грюнвальдській битві 1410 р. Велика корогва Запорізької Січі була червона із зображенням на лицьовому боці білого архангела Михаїла, а на зворотному - білого грецького хреста, оточеного золотими небесними світилами. Першу спробу створити жовто-блакитний прапор з двох горизонтальних смуг приблизно такої форми, як тепер, здійснила Головна Руська Рада, яка почала боротьбу за відродження української нації. У червні 1848 р. на

міській ратуші Львова вперше було піднято жовто-блакитний прапор. 22 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Закон “Про Державний прапор республіки”, затвердивши жовто-блакитний прапор символом Української Народної Республіки (УНР). 13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада проголосила державним прапором Західно-української Народної Республіки національний синьо-жовтий прапор. 20 березня 1920 р. він був затверджений і на Прикарпатській Русі, тобто Закарпатті, а з 1939 р. і на Карпатській Україні. Перший прапор УРСР (установлений у березні 1918 р.) був червоний із золотими ініціалами “УРСР” у горішньому червоному накутнику із золотим обрамуванням; згодом обрамування зникло, а аббревіатура періодично змінювалася у 1923 р. – на УССР, у 1927 р. – УСРР; у 1937 р. було створено прапор червоний із серпом і молотом та ініціалами “УРСР”. 21 листопада 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила горизонтальне розташованих смуг: верхньої – червоного кольору (2/3 ширини прапора), і нижньої – лазурного кольору із зображенням у верхній частині золотих серпа і молота і над ними – червоної п’ятикутної зірки, обрамленої золотою каймою. 4 вересня 1991 р. ВРУ постановила “у зв’язку з проголошенням Верховною Радою України Акта про незалежності України ... підняти над будинком Верховної Ради України історичний національний синьо-жовтий прапор, що символізує миролубну українську державу в образі чистого неба і хлібного лану”. Відповідно до постанови ВРУ від 28 січня 1992 р. № 2067-ХІІ, а також ст. 20 Конституції України Державний Прапор України “являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3”.

Серед багатьох спроб тлумачення символіки цих кольорів та порядку їх розташування утвердилася думка, що синій колір у верхній частині прапора – це колір чистого неба над Україною, а жовтий (золотавий) у нижній частині – це колір стиглої пшениці на українських ланах. Державний прапор як символ країни є втіленням національної єдності, честі та гідності, традицій державотворення, історії та сьогодення; символізує єдність,

сконсолідує міста і краї в державу, а духовно й історично близькі етноси – в націю; символізує стабільність держави й урочистість тих чи інших всенародних подій, свят, ритуалів. Законодавством передбачено обов’язкове підняття Державного Прапора України: на будинках, де відбуваються сесії ВРУ, сесії обласних, районних, міських, районних у містах, селищних та міських рад (на весь період сесії); на будинках КМУ, Адміністрації Президента України, місцевих державних адміністрацій, виконавчих комітетів, міських, селищних та сільських рад; на будинках міністерств, державних комітетів і відомств, інших державних і громадських органів України, підприємств та організацій, а також на житлових будинках у дня державних свят (у День Соборності України (22 січня), День Перемоги (9 травня), День Конституції України (28 червня), День Державного Прапора України (23 серпня), День незалежності України (24 серпня), День Збройних Сил України (6 грудня)); під час проведення загальнодержавних заходів; на будинках і засобах пересування дипломатичних представництв та консульських установ України; на морських суднах, суднах внутрішнього плавання та інших засобах пересування, де як офіційні особи перебувають Президент України, Голова Верховної Ради України, Прем’єр-міністр України, а також дипломатичні представники та консули України (за згодою зазначених осіб); як кормового прапора на суднах, зареєстрованих у порядку, установленому законодавством України; в інших передбачених законодавством випадках. На вшанування багатовікової історії українського державотворення, державної символіки незалежної України та з метою виховання поваги громадян до державних символів України Указом Президента України від 23 серпня 2004 р. №987/2004 встановлено День Державного Прапора України, який відзначається щорічно 23 серпня, і передбачає у цей день “проведення щороку о 9 годині офіційної церемонії підняття Державного Прапора України в містах Києві і Севастополі, обласних та районних центрах, інших населених пунктах України, за участю діячів науки та культури, представників міжнародних, громадських, релігійних організацій, політичних партій”, а також організацію різноманітних заходів (наукових конференцій, круглих столів, відкритих уроків і

лекцій у навчальних закладах), присвячених історії Державного Прапора України та інших державних символів України.

Гідність прапора захищається як у самій країні, так і за її межами. Зневага до прапора розглядається як посягання на честь нації та держави; публічний глул над Державним Прапором України, а також над офіційно встановленим прапором іноземної держави є злочином. Саме тому передбачаються санкції за порушення встановленого порядку поведінки з прапором.

Державний Герб України – це офіційний символічний знак держави, що в кольорових зображеннях виражає її історичні, національні, соціальні та інші традиції й особливості.

В Україні Державний герб має давню історію. Тризуб як геральдичний знак широко використовували у Київській Русі, зокрема на коштовних прикрасах, предметах побуту, на грошових знаках, зокрема монетах Володимира Великого. Як державний знак він символізує соборність (єдність) усіх українських земель. У грудні 1917 р. Українська Центральна рада прийняла тризуб як герб УНР; у березні 1919 р. було проголошено закон про герб і викладено опис герба з тризубом як головним його елементом. Залишався він і головним елементом герба гетьманської держави П.Скоропадського та Директорії. Уперше конституційно тризуб було оформлено як державний герб у травні 1920 р. Всеукраїнською Національною Радою, а вдруге – 1 жовтня 1920 р. спеціальною Урядовою Комісією з підготовки Конституції Української держави. У 1939 р. тризуб став державним гербом Карпатської України. З проголошенням незалежності України у 1991 р. її малим гербом став тризуб. Постановою ВРУ від 19 лютого 1992 р. № 2137-ХІІ “Про Державний Герб України” тризуб було затверджено як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України.

Згідно зі ст. 20 Конституції України передбачено затвердити великий Державний Герб України, який встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу ВРУ. Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Згідно із законодавством зображення Державного Герба України вміщується на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба.

Державний Гімн України. Державний Гімн України як закріплена в законодавстві країни музично-поетична емблема держави, через систему (набір) музично-поетичних образів виражає певне коло ідей політичного характеру та символізує суверенну державу. Державний Гімн як урочистий музичний твір, розрахований на масове сприйняття та виконання. У піснях-гімнах сконцентрована жива історія народів, їх прагнення до волі, відображено шляхи визвольних прагнень, національно-політичні ідеали; вони відображають національну самобутність держави, є пам'ятниками культури.

Державний Гімн має неперевершене значення серед **С.д.У.**, покликаний втілювати суверенітет держави.

У 1862 р. українським етнографом, фольклористом і поетом П.Чубинським був написаний вірш “Ще не вмерла Україна”, якому в майбутньому судилося стати національним, а згодом і державним гімном українського народу. Патріотичний вірш отримавши широке поширення на Західній Україні. Невдовзі відомий композитор свого часу, священник М.Вербицький написав музику до нього, представивши спочатку цю пісню як солоспів і сам виконав її на сходинах гімназійної “Громади” в Перемишлі; пізніше він зробив з неї хорову композицію. Урочисте виконання хорового варіанта вперше відбулося 1 липня 1864 р. в Перемишлі на свято Св. Івана Хрестителя. А текст цієї пісні з ногами був надрукований у Львові в 1885 р. у збірнику пісень під назвою “Кобзар”.

Після Лютневої революції 1917 р. Гімн “Ще не вмерла Україна” став майже обов'язковим атрибутом усіх маніфестацій, під час яких висувалися українські національні вимоги. З виникненням УНР ця пісня виконувала функцію Державного Гімну. Після проголошення незалежності 15 січня 1992 р. музична редакція гімну “Ще не вмерла Україна” була затверджена як Державний Гімн України. У ст. 20 Конституції України записано: Державний Гімн України – національ-

ний гімн на музику М.Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. 6 березня 2003 р. ВРУ затвердила Закон “Про Державний Гімн України”, де виправлено перший рядок гімну (“Ще не вмерла України і слава, і воля”): “Державним Гімном України є національний гімн на музику М.Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П.Чубинського”. Законом також визначено, що “урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України”.

Державний Гімн України як *С.д.У.* виконують під час підняття Державного Прапора України, відкриття урочистих засідань, на початку офіційних зустрічей на найвищому рівні, прийнятті військової присяги, відкритті спортивних змагань тощо.

У 2005 р. НБУ було введено в обіг пам’ятну монету “Державний Гімн України” номіналом 10 гривень, присвячену державному символу і випущену на відзначення 140-ї річниці першого публічного виконання національного Гімну України на музику М.Вербицького та слова П.Чубинського.

Літ.: *Грушевський М.* На порозі нової України : ст. і джерельні матеріали / М. Грушевський ; Укр. іст. т-во. – Нью Йорк ; Львів ; К. ; Торонто ; Мюнхен, 1992; *Державний гімн України* : попул. іст. нарис / упоряд.: М. П. Линник та ін. – К. : Муз. Україна, 2006; *Українські символи*. – К. : Редакція часопису “Народознавство”, 1994; *Словник символів культури України*. – 2-ге вид., доп. і випр. – К. : Міленіум, 2002; *Сергійчук В. І.* Доля української суверенної символіки / В. І. Сергійчук. – К. : Знання, 1990; *Хорошевський А. Ю.* 100 знаменитих символів України / А. Ю. Хорошевський. – Х. : Фолио, 2007; *Державна символіка України*. – К. : Довіра, 2004. – 156 с.

Афонін Е.А., Чепуренко Я.О.

СИНЕРГЕТИКА В УПРАВЛІННІ. Синергетика – фундаментальна наука, міждисциплінарний напрям наукових досліджень, завдання якого полягає у пізнанні принципів самоорганізації різних систем. Термін “синергетика” запроваджений німецьким ученим Г.Бакеном. Синергетика визначається і як наука щодо самоорганізації, яка вводить поняття “динамічного хаосу” (термін запровадив М.Фейгенбаум) та дисипативних (розпорошених) структур (термін запровадив І.При-

гожин) як певної надскладної упорядкованості. До сфери її вивчення належать не лише природні об’єкти, а й людське суспільство та наслідки його інтелектуальної діяльності. Синергетика вивчає явища, які виникають у результаті спільної дії багатьох різних чинників, у той час як кожен із них окремо до цього явища не приводить. Синергетика – це наука про складні відкриті системи. Провідна властивість цих систем полягає в самоорганізації, упорядкованості, організованості, інформації. На сьогодні синергетика є найбільш сучасною теорією еволюції надвеликих і надскладних систем.

Людина (як і все живе) є складною системою, яка безперервно обмінюється з оточуючим середовищем інформацією, енергією та матерією. Під час цього обміну вона вибірково сприймає імпульси, які надходять до неї, і накопичує в собі компоненти, потрібні їй у конкретний період. Таким чином, все живе має властивість будувати себе за “власним проектом”. Отже, кожний із нас стає таким, яким хоче бути, урахувавши те, що це “індивідуальне бажання” належить як до свідомої, так і до підсвідомої сфери, тобто якщо ми свідомо не формуємо себе, то це все одно відбувається, але несвідомо. У підсвідомій сфері панують стереотипи, програми суспільства, які впливають на людину зовні. Отже, людина стає такою, якою її роблять.

Ортодоксально-марксистські тлумачення історії людського суспільства акцентували увагу на її суспільному характері, зводили суспільність до генералізації (повторюваності певних моментів життєдіяльності в економічній, політичній, духовній сферах суспільства), яка на практиці призводила до уніфікації розуміння історії. Але в історичному процесі діють не тільки “класичні”, сталі закони, а й свого роду “логіка ситуацій”, для осягнення якої необхідне ґрунтовне осмислення взаємодії економічних, соціальних, політичних, духовних чинників, особливостей формування, функціонування і розпаду колективного несвідомого, ментальності, національно-культурної традиції. Радикальні зміни, які відбуваються в Україні та інших колишніх республіках СРСР, потребують нових методів дослідження їх історії. У сучасній суспільній філософії утверджуються уявлення про зростання ролі випадковості в розвитку суспільства, про особливості суспільної і людської життєдіяльності, які

ґрунтуються на визнанні індивідуалізації характеру будь-якої суспільної необхідності. Таку можливість надає синергетика. Центр дослідницьких зусиль у сфері С.у. прямує від розуміння її загальних засад до вивчення того, що цей напрям людської думки може дати в аналізі окремих сфер індивідуальної і суспільної життєдіяльності, передбачити можливі шляхи розвитку подій. Особливо важливою темою є дослідження політичної сфери суспільства. По-перше, це важливо для нормального функціонування держави, запобігання кризам і катастрофам. По-друге, політичній сфері кожного суспільства притаманно зіткнення необхідних і випадкових явищ. По-третє, суспільствам посттоталітарного типу властиві нестабільні процеси, в яких дивним чином поєднуються економічні, соціальні, політичні, моральні чинники. С.у. не дає абсолютно точних прогнозів. Вона вивчає розвиток нерівноважних систем, перехід їх до нового стану. Зокрема, деякі реформи у процесі своєю здійснення обертаються протилежним, починають розвиватись якимось інакше, підкоряючись своїм, самоорганізаційним основам. Реформи, які видаються логічними і обґрунтованими, не знаходять свого соціального носія. Водночас діяльність окремих груп населення не знаходить свого продовження, тому що в суспільстві відсутні відповідне політико-правове підґрунтя та необхідні соціальні інститути. Для об'єктивного аналізу сучасної ситуації в Україні слід відмовитись від застарілого розуміння співвідношення між економічною і політичною сферами суспільства. Головна біда “радянського марксизму” був явний пріоритет економічного (матеріального взагалі) чинника перед політичними, правовими, духовними, національно-психологічними чинниками. Розвиток економіки повністю детермінує всі інші сфери розвитку суспільства. Отже, негативні явища в економіці (тіньова сфера, криміналізація тощо) породжують відповідні явища в політиці. Розв'язання проблеми тіньової економіки – це, у першу чергу, вирішення проблем політичної влади. Факт існування тіньової економіки в державі – це не лише результат перехідних процесів, небажання чи невміння управляти складними динамічними процесами, які вона переживає в усіх сферах буття. С.у. дозволяє дослідити рівень синхронізації економічних і політично-правових реформ

та роль випадковості в розвитку суспільства. У політичній сфері незначні, за історичними масштабами, випадкові події (напр. загибель політичного лідера або його хвороба, поширення недостовірної інформації, амбітне протистояння політичних лідерів тощо) можуть призвести до загострень у суспільстві й унеможливити проведення економічних реформ. Подібні випадковості проте виявляють глибинні тенденції, закономірності, які перебувають “у підпіллі”, але в переломні моменти розвитку суспільства спливають на поверхню.

С.у. не претендує на абсолютне знання суспільства, але ставить завдання наукового пізнання політичної складової суспільного життя. Її предметом є не суспільство як врівноважена, стаціонарна система, а тенденції, які визначають розвиток, співвідношення необхідного і випадкового в його розвитку як системи. Завдяки новітнім методам дослідження стає зрозумілим сенс кризових, переломних моментів суспільного життя, які незрозумілі для “здорового глузду”. С.у. дає можливість доволі об'єктивно аналізувати суб'єктивне в політичній дійсності, усвідомити, що випадковість не другорядна, а навпаки, необхідна умова існування й розвитку політичного життя. На емпіричному рівні роль випадковості давно усвідомлювалась у різних культурах. Сприятливий випадок сприймався як та можливість, яку не можна упускати. Ще в Давньому Римі казали: “Якщо до тебе прийшла Фортуна, подбай за найбільш зручне місце для неї”. У класичній картині світу випадковість є проявом необхідності й знаходить своє відображення у класових, однотипних явищах і процесах. У цьому контексті випадковість стає закономірною і можна впевнено передбачати появу тієї чи іншої випадковості. Подібну картину бачимо в класичній фізиці. У політичній сфері такі явища ми спостерігаємо вивчаючи погляди виборців. Для політиків різні показники опитувань виборців давно стали звичними і надійними інструментами. Про ефективність вивчення випадкового в масових процесах свідчить та точність, з якою соціологи і аналітики передбачили результати останніх президентських виборів в Україні і США. Інший фундаментальний тип випадковості має одиничний, неповторний характер. Такі випадковості неможливо передбачити і вони стають предметом прискіпливого аналізу тільки

тоді, коли вони вже відбулись. В історії XIX–XX ст. можна побачити багато випадковостей, які визначили розвиток подій, але передбачити які було практично неможливо. Прикладом може бути хвороба Наполеона в битві при Ватерлоо, вбивство ерцгерцога Фердинанда в 1914 р. або президента Кенеді в 1963 р. Подібні події нагадують катастрофи, стихійне лихо, про які кажуть, що вони “вибухнули”. Цей тип випадковості створює умови для розвитку подій у непередбачуваному напрямі. Синергетичні методи дозволяють розглянути суспільство як багаторівневу систему. Не потрібно сподіватися, що таку систему можна реформувати тільки шляхом прийняття того чи іншого закону. Для дійсного реформування суспільства необхідно виявити залежність політичної сфери від розвитку економічної, духовної сфер суспільства, національної психології, ментальних структур.

У книзі колишнього віце-президента США А.Гора “Земля на чашах терезів” було висловлено думку про тупик, у який завела американське суспільство “ринково-споживацька цивілізація”, що зараз підвела всю планету Земля до загрозованої межі. Автор зазначає, що людство в 60-ті рр. XX ст. пройшло точку біфуркації (набуття нової якості у розвитку динамічних систем поряд з малими змінами їх параметрів). Воно вчасно не змінило імперативів розвитку. Загальні цілі й стабільне майбутнє були принесені в жертву поточним політичним дивідендам і забобонам епохи, яка минула. Фізики у свій час пояснювали, що всі проблеми можна поділити на технічні та наукові. Розв’язання технічних проблем можливе за існування необхідної кількості грошей. З науковими проблемами складніше. Їх вирішення може як існувати, так і не існувати. Так от, з проблемами енергетики, напевно, відбулась помилка. Їх вважали технічними, у той час як вони виявились науковими, адже суспільство змушене дорого платити за сучасне благополуччя, кожний день витрачаючи невідновлювані природні ресурси. Ми з легкістю порушуємо закони природи, за якими все живе керується почуттям голоду і небезпеки. Отже, енергетику чекають величезні зміни. Необхідно вирішити доволі складні проблеми покращення ресурсної бази у короткі терміни, адже людство з величезною швидкістю віддаляється від природної рівноваги в навколишньому сере-

довищі. Шлях технічної цивілізації, яким суспільство впевнено крокувало чотири останні століття, дійшов кінця, тобто із стереотипами масової свідомості йому просто не вижити. Неважко передбачити, що у XXI ст. від багатьох звичних речей світове співтовариство змушене буде відмовитись, зокрема як у сфері технологій, так і у сфері ідеології, моралі, засадничих уявлень про людину. Методи С.у. дадуть змогу суспільному управлінню використовувати звички фізиків – спочатку думати, а потім робити, тобто вони дозволяють моделювати процеси самоорганізації в суспільстві і появи в ньому якісно нових суспільних відносин.

Синергетика володіє значними експериментальним потенціалом щодо знаходження ірраціональних причинно-наслідкових зв’язків, нелінійних залежностей сталих закономірностей, які діють у певних умовах та проміжках часу. Одне з питань – чому певні особи не досягають самореалізації, зокрема у бізнесі, що свідчить про факт невідповідності їх прагнень з устремліннями організації. Багато управлінців міркували над цими питаннями, звертаючись до методології наукових системних підходів різних гуманітарних наук, зокрема філософії, для того щоб підвищити мотивацію – вектор і швидкість розвитку як співробітника, так і організації в цілому. Деякі з них, хто ознайомився з основами С.у., прагнуть застосувати її принципи і технології для виправлення ситуації, яку розглядали, виходячи з деяких припущень, які становили логіку моделі бізнесу, запозичену у синергетиці. Інформаційні зв’язки як між системами, так і між їх елементами мають голографічний характер, тобто інформація, яка змінилась в одному елементі системи, одночасно відображається в іншій і також змінюється. Тому можна стверджувати, що є призначення (доля) у великих відкритих суспільних системах і належних до них підсистем. Отже, великі системи надають малим інформацію організаційного характеру, тобто як їм краще і швидше вдосконалюватися, за що малі віддають більшим енергію, яка цю інформацію генерує і вдосконалює для відновлення все зростаючих запитів і потреб малих систем. Таким чином, у суспільстві відбувається енергетично-інформаційний обмін, який підтримує життя як у людині і суспільстві, так і в природі. Розвиток і еволюція життя,

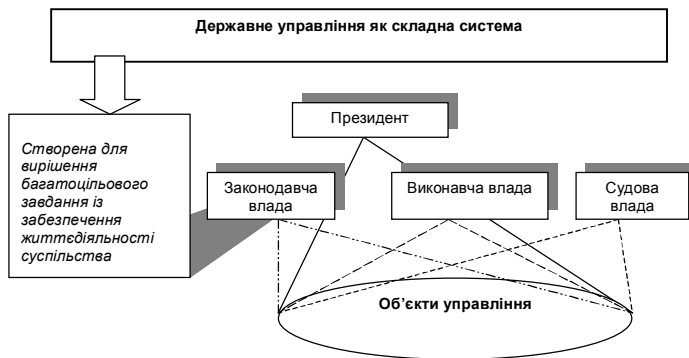
суспільства, особи відбувається завдяки тому, що подекуди в закритих і значно частіше у відкритих системах в умовах хаотичної взаємодії виникає ефект когерентності (узгодженості) чи синергії, коли суспільна система переходить до системи більш високого рівня, нової більш складної і витривалої.

Літ.: *Хакен Г.* Синергетика / Г. Хакен // Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. – М. : [б. и.], 1985; *Василькова В. В.* Волновые процессы в общественном развитии / В. В. Василькова, И. П. Яковлев, И. Н. Барыгин. – Новосибирск : [б. и.], 1992; *Режабек Е. Я.* Капитализм: проблема самоорганизации / Е. Я. Режабек. – Ростов н/Д : [б. и.], 1993; *Капица С. П.* Синергетика и прогнозы будущего / С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. – М. : Наука, 1997; *Князева Е. Н.* Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. В. Курдюмов // Вопр. филос. – 1992. – № 12; *Интуиция как самодостраивание* // Вопр. философии. – 1994. – № 2.

Борисевич С.О.

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ. Цілісна С.д.у. органічно поєднує у своєму складі: суб'єкт управління (керуючу систему); об'єкт управління (керовану систему); всю сукупність різноманітних зв'язків, які при цьому здійснюються (систему управлінських відносин щодо їх взаємодії).

Державне управління – це система, побудована для вирішення багатоцільових завдань, що відображає різні аспекти та характеристики об'єкта, які складно побачити з позиції одного спостерігача (суб'єкта управління). Для опису діяльності об'єкта управління необхідно використовувати кілька мов (законодавчої, виконавчої, судової влади) та взаємопов'язаний комплекс різних моделей управління, тому С.д.у. може бути ідентифікована як складна (рис. 1).

Рис. 1. Державне управління – складна різноаспектна система

Виявлення (створення) ієрархії підсистем у великій системі дозволяє додатково вивчити як властивості системи в цілому, так і її компонентів. Розмір великої системи може бути визначений за різними критеріями: кількість підсистем: (априорних – теоретичних, за законом; апостеріорних – фактичних – на практиці); кількість рівнів ієрархічних підсистем, яка відповідає кількості “прирощувань” метамови, що описує властивості нового рівня за допомогою понятійного апарату попереднього рівня.

Державне управління як велика система складається з численних елементарних систем, що об'єднуються в підсистеми, створюють ієрархію (рис. 2).

Рис. 2. Система органів виконавчої влади

Складну велику систему важко прогнозувати за всієї різноманітності параметрів, тому вона не може бути віднесена до добре структурованих (організованих) систем. Державне управління є складною системою, що має всі ознаки неструктурованої самоорганізованої системи, характеризується такими ознаками: відсутність математичного опису, стохастичність поведінки, що викликано не тільки наявністю специфічних викривлень у системі, а й великою кількістю другорядних факторів; негативне ставлення до управління – сформоване уявлення людей про межі керованості та втручання у власні дії; нестационарність – нестандартність, рухливість характеристик системи, зміна її параметрів, еволюція системи в часі; невідтворюваність експериментів, що пов'язано з різною реакцією С.д.у. на ту ж саму ситуацію або управлінський вплив у різні моменти часу. Зважаючи на соціальну природу державного управління, йому притаманні властивості самоорганізованих систем.

Літ.: Атаманчук Г. В. Теория государственного управления / Г. В. Атаманчук. – М. : [б. и.], 2004. – 577 с.; Державне управління в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Б. Авер'янова. – К. : [б. в.], 1999. – 266 с.; Державне управління і менеджмент : навч. посіб. у табл. і схемах / Г. С. Одінцева, Г. І. Мостовий, О. Ю. Амосов та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Г. С. Одінцової. – Х. : ХарПІ УАДУ, 2002. – 497с.; Державне управління в Україні: наукові, правові, кадрові та організаційні засади : навч. посіб. / за заг. ред. Н. Р. Нижник, В. М. Олуйка. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львів. політехніка”, 2002. – 352 с.; Державне управління / за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с.; Одінцева Г. С. Теорія і історія державного управління : опорний конспект лекцій і метод. вказівки до проведення практ. занять / Г. С. Одінцева, Н. М. Мельтюхова. – Х. : ХФ УАДУ, 2001. – 136 с.; Райт Г. Державне управління / Г. Райт. – К. : Основи, 1994. – 191 с.; Теория системного менеджмента : учебник / под общ. ред. П. В. Журавлева, Р. С. Седегова, В. Г. Янчевского. – М. : Изд-во “Экзамен”, 2002. – 512 с.

Мельтюхова Н.М.

СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ – складова системи національної безпеки – сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених механізмів (інституційних, організаційних, правових та інших) і суб'єктів забезпечення національної безпеки (посадові особи держави, орга-

ни державної влади та місцевого самоврядування, державні установи та заклади, сили й засоби сектору безпеки, інститути громадянського суспільства, окремі громадяни), які на основі чинного законодавства трансформують політику національної безпеки у цілеспрямовану скоординовану діяльність (заходи політичного, правового, організаційного, воєнного та іншого характеру) щодо реалізації національних інтересів (передусім щодо виявлення, прогнозування, попередження та нейтралізації загроз безпеці особи (громадянина), суспільству та державі).

Серед основних завдань, які покладаються на С.з.н.б.: розробка (уточнення) концепцій, доктрин, стратегій, інших керівних документів, у тому числі науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо забезпечення національної безпеки; створення, підготовка та підтримка в готовності до застосування згідно із штатним призначенням та координація діяльності сил і засобів сектору безпеки, а також його кадрове, матеріально-технічне, фінансове та інше забезпечення; локалізація, деескалація та врегулювання конфліктів (кризових ситуацій) у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави, а також ліквідація їх наслідків; здійснення заходів спільно з міжнародними організаціями щодо забезпечення міжнародної та національної безпеки; комплексний моніторинг факторів, які справляють вплив на національну безпеку, в тому числі виявлення, прогнозування та оцінка загроз і можливостей у контексті реалізації національних інтересів; контроль за здійсненням заходів щодо забезпечення національної безпеки, оцінка результативності дій та витрат на проведення вказаних заходів. Ці завдання головним чином акцентують увагу на заходах, спрямованих на захист національних інтересів, але орієнтація передусім на захист вказаних інтересів поступово формує політику національної безпеки, суть якої – очікування, виживання. Така політика є безперспективною, бо віддає ініціативу, а отже, й переваги стороні, яка розглядається як імовірне джерело загроз. Тому з огляду на те, що українські законодавці під захищеністю національних інтересів розуміють не тільки захист, а й забезпечення сталого розвитку суспільства, важливими є також наполегливі зусилля суб'єктів С.з.н.б., спрямовані на створення більш сприятливих умов для реалізації вказаних інтересів.

Принципи побудови та функціонування **С.з.н.б.** зумовлені принципами забезпечення національної безпеки, які визначені чинним законодавством. Серед них, зокрема: дотримання балансу життєво важливих інтересів людини, суспільної групи, суспільства та держави і забезпечення їх взаємної відповідальності за вирішення питань забезпечення національної безпеки; верховенство права та дотримання законності; забезпечення пріоритету договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів соціального, міжетнічного, міжконфесійного характеру на національному та міжнародному рівнях; поважання суверенітету інших держав та невторчання у їх внутрішні справи; забезпечення адекватності заходів щодо захисту національних інтересів існуючим загрозам; активне залучення інститутів громадянського суспільства та ЗМІ до процесу вироблення й реалізації політики національної безпеки; підтримка на належному рівні наукових досліджень у сфері забезпечення національної безпеки. Навіть у країнах розвинутої демократії, де значну роль при розробці та впровадженні державно-управлінських рішень у сфері безпеки відіграють інститути громадянського суспільства та ЗМІ, головним суб'єктом забезпечення національної безпеки в **С.з.н.б.** є органи державної влади. Це зумовлено тим, що саме органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, використовуючи наявні у їх розпорядженні ресурси, здійснюють юридично владний вплив на суспільні відносини, які виникають з приводу реалізації національних інтересів (передусім їх захисту). Ключове місце також належить і сектору безпеки, який є елементом **С.з.н.б.** й головним завданням якого є підготовка до застосування або загрози застосування сили для збройного захисту національних інтересів. Розробка законів, концепцій, доктрин, стратегій, інших керівних документів щодо забезпечення національної безпеки, які в сукупності визначають основи та механізми реалізації політики в запозиченій сфері, зумовлює необхідність системного аналізу умов реалізації національних інтересів та розробку адекватних їм управлінських рішень, що є функцією суб'єктів забезпечення національної безпеки. Тому підготовка пропозицій стосовно політики національної безпеки є одним із ключових завдань **С.з.н.б.**

З огляду на це вказана система є не просто сукупністю взаємодіючих відповідних структур, а й певним процесом формування правового поля та прийняття політичних рішень у сфері забезпечення національної безпеки. З огляду на це вкрай важливим є те, хто бере участь в оцінках і прогнозах та яка інформація була взята до уваги. Це означає, що в структурі **С.з.н.б.** має бути підсистема, головною функцією якої є не тільки розробка та прийняття державно-управлінських рішень щодо реалізації політики національної безпеки, а й формування правового поля даної політики. Цю функцію виконує система *державного управління національною безпекою*, яка є підсистемою **С.з.н.б.** Наприклад, міністерство оборони чи закордонних справ не рідко ініціюють як розробку, так і прийняття тих чи інших законодавчих актів, спрямованих на формування (вдосконалення) правового поля забезпечення національної безпеки.

Функції **С.з.н.б.** по захисту й функції щодо створення сприятливих умов для реалізації національних інтересів (розвиток науки та освіти, просування на зовнішні ринки, добросусідські відносини тощо) тісно взаємопов'язані. Але в будь-якому випадку досягнення національних цілей, які спрямовані на виконання вказаних функцій, потребує наявності певного потенціалу **С.з.н.б.** (можливостей по застосуванню дипломатичних, воєнних, економічних, інформаційних та інших інструментів державної влади). Це, у свою чергу, передбачає наявність у розпорядженні **С.з.н.б.** певних ресурсів (матеріальних, фінансових, людських та ін.), раціональне використання яких дозволяє забезпечити деякий (максимально можливий) рівень захищеності національних інтересів на той чи інший момент часу.

Через наявність значної множини факторів, які справляють суперечливий вплив на бажаний потенціал (можливості) **С.з.н.б.**, проблема визначення його достатності для захисту національних інтересів поки що не розв'язана (навіть коли розглядається одна із сфер національної безпеки). Крім того, перерозподіл обмежених ресурсів з метою посилення одного з інститутів **С.з.н.б.**, які вже є у розпорядженні, може призвести до послаблення інших інститутів, а відтак і до зниження загального рівня захищеності національних інтересів.

Водночас існує інтервал раціонального співвідношення ресурсів, які суспільство може виділити для забезпечення своєї безпеки (передусім для створення та функціонування сектору безпеки) до сукупного потенціалу держави. За мирних умов для задоволення потреб безпеки потрібно виділяти щорічно не більше ніж 25% ВВП (більша частка може призвести до руйнування народно-господарського комплексу). За умов воєнного часу дане співвідношення не повинно перевищувати 40%, інакше також може відбутися різке зменшення загального потенціалу держави, що за умов затяжної війни неминуче призведе до поразки в ній.

Згідно з чинним законодавством України центральне місце в **С.з.н.б.** належить Президентові України, який як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України і Голова Ради національної безпеки і оборони України здійснює загальне керівництво у цих сферах.

Літ.: *Закон України про основи національної безпеки* // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351 (зі змінами); *Ситник Г. П.* Державне управління національною безпекою (теорія і практика) : монографія / Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Ситник Г. П.* Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. : у 3 ч. / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Ч. 2: Методологічні основи державного управління національною безпекою. – К. : НАДУ, 2009; *Абдурахманов М. И.* Геополитика, международная и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Баришполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; *Общая теория национальной безопасности : учебник* / А. В. Возженников, Н. В. Кривельская, И. К. Макаренко и др. ; под общ. ред. А. А. Прохожева. – М. : Изд-во “РАГС”, 2002; *Міжнародна і національна безпека* : коротк. слов. термінів / уклад. : Г. П. Ситник (кер. творч. кол.), В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004; *Возженников А. В.* Национальная безопасность (теория, политика, стратегия) : монография / А. В. Возженников. – М. : НПО “Модуль”, 2000; *Основы национальной безопасности* : монография / М. М. Абдурахманов, В. А. Баришполец, В. Л. Манилов, В. С. Пирумов. – М. : Друза, 1998; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка,

В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Енциклопедия государственного управления в России* : в 2 т. – Т. 1 / под общ. ред. В. К. Егорова. – М. : Изд-во “РАГС”, 2008.

Ситник Г.П.

СИСТЕМА ІНФОРМАЦІЙНА (англ. *Information System*) – організаційно впорядкована сукупність елементів (людей, документів, даних, форм тощо) і *інформаційних технологій*, що реалізують інформаційні процеси, підтримуючи дії, управління та прийняття рішень.

С.і. є одним з видів соціотехнічної системи. Найдавнішими і найпоширенішими **С.і.** слід вважати бібліотеки, які, власне, стали називати **С.і.** для узагальнення лише за сучасної доби. У 1950-х рр. з'явилися **С.і.** з елементами автоматизації, що реалізовувалися на електромеханічних бухгалтерських рахункових машинах і були призначені для обробки рахунків і розрахунку зарплати. Використання таких **С.і.** давало змогу скорочувати витрати робочого часу на підготовку паперових документів.

Залежно від ступеня (рівня) автоматизації виділяють такі **С.і.**: 1) неавтоматизовані – всі операції з обробки інформації виконуються людиною; 2) автоматизовані – з частковою автоматизацією функцій управління або обробки даних; 3) автоматичні, комп'ютерні – усі функції управління й обробки даних здійснюються технічними засобами без участі людини.

Автоматизована система (АС, англ. *Automated System; AS*) – система, що складається з персоналу та комплексу засобів автоматизації його діяльності, яка реалізує *технологію інформаційну*. До основних компонентів автоматизованих систем відносять користувача та експлуатаційний персонал, а також комплекс засобів автоматизації: організаційне, методичне, технічне, математичне, програмне, інформаційне, лінгвістичне, правове та ергономічне забезпечення.

Автоматизована інформаційна система (АІС) – організаційно-технічна система, в якій реалізується технологія обробки інформації з використанням технічних і програмних засобів.

Основними факторами, які впливають на впровадження **С.і.**, є потреби організацій та користувачів, а також наявність відповідних засобів для їх формування. При цьому **С.і.**

може існувати і без застосування комп'ютерної техніки – це, власне, питання економічної доцільності. Але слід зазначити, що найсуттєвіше на розвиток С.і. вплинули саме досягнення в галузі комп'ютерної техніки та телекомунікаційних мереж, тому сучасне розуміння С.і. передбачає використання комп'ютера як основного технічного засобу обробки інформації.

Комп'ютерна система (КС) – система, створена на основі комп'ютерної технології, яка може використовуватися для забезпечення потреб управління, бізнесу, особистих чи інших потреб. Це може бути комп'ютерний, телекомунікаційний або програмний засіб (застосування) або поєднання цих компонентів. КС може бути складовою частиною С.і., при цьому їх може бути кілька. У деяких випадках обидва терміни використовуються як синоніми.

Інтегральна інформаційна система (ІС) – це один з видів АІС, заснованої на знаннях. ІС є комплексом програмних, лінгвістичних і логіко-математичних засобів для реалізації основного завдання: здійснення підтримки діяльності людини і пошуку інформації в режимі розширеного діалогу на природній мові. За допомогою ІС вирішуються, зокрема, такі завдання, як: інтерпретація даних, діагностика, моніторинг, проектування, планування, навчання, керування, підтримка прийняття рішень.

Оскільки С.і. створюються для задоволення інформаційних потреб у межах конкретної предметної області, то відповідно до сфер застосування існують конкретні типи систем. Наприклад, економічна С.і. призначена для виконання функцій управління на підприємстві, галузю економіки тощо.

Географічна інформаційна система, геоінформаційна система (ГІС, англ. Geographic Information System, GIS) – система геопросторової інформації, у якій фіксуються, зберігаються, аналізуються географічні дані з відповідним посиленням на їх місцезнаходження, і здійснюється керування такими даними. ГІС є високотехнологічним еквівалентом географічної карти, що дає змогу поєднати модельне зображення території (електронне відображення карт, схем, космо-, аерозображень земної поверхні) з інформацією табличного типу (різноманітні статистичні дані, списки, економічні показники тощо). Слід зазначити, що

ГІС є складовою багатьох С.і. і можуть бути використані для найрізноманітніших цілей, об'єднуючи численні джерела даних, якими можна маніпулювати й оновлювати в будь-який час.

Загалом усі С.і., засновані на знаннях, можна підрозділити на такі, що вирішують завдання аналізу, і на такі, що вирішують завдання синтезу. Основна відмінність завдань аналізу від завдань синтезу полягає в тому, що якщо у завданнях аналізу множина рішень може бути перерахована і включена в систему, то в завданнях синтезу множина рішень потенційно не обмежена і будується з рішень окремих компонент або проблем. Завданнями аналізу є: інтерпретація даних, діагностика, підтримка прийняття рішення; до завдань синтезу належать проектування, планування, управління. До комбінованих – завдання: навчання, моніторингу, прогнозування. Розвиток і впровадження С.і. почалися ще з 1950-х рр. Цей процес в СРСР і за кордоном відбувався в різних умовах і для виконання різних завдань, що, зокрема, і відобразилося в назвах С.і. При цьому сфера їх застосування активно розширювалася, зокрема як інструмент управління. Мова йде у тому числі про такі С.і.:

– автоматизовані системи управління (АСУ), відомі в зарубіжній літературі як системи (електронного) оброблення даних (англ. *Data Processing Systems, DPS*), а також системи обробки транзакцій (англ. *Transaction Processing Systems, TPS*), орієнтовані на поточні звіти про бізнес-об'єкт і супровід угод (облік продажів, бухгалтерський облік та облік витрат, управління активами, матеріалами, фінансові звіти);

– автоматизовані системи управління базами даних (АСУБД), відомі в зарубіжній літературі як системи інформаційного управління (менеджменту) (англ. *Management Information Systems, MIS*), призначені для забезпечення ефективного збирання даних про компанію, організації їх руху і ефективного доступу до них у великих комп'ютерних системах (фінансовий облік, облік людських ресурсів, нарахування заробітної плати, управління запасами).

– підтримки прийняття рішень (СППР, англ. *Decision Support Systems, DSS*), призначені для надання допомоги у прийнятті стратегічних і тактичних рішень з частково або погано структурованої проблеми (бізнес-

планування, інвестиції, купівля і продаж продуктів, надання послуг, фінансове управління); – інтегровані інформаційного управління (менеджменту) (англ. – *Integrated Management Information Systems, IMIS*), що мають кілька рівнів інтеграції: інформації, програм і даних. Як приклад – поширена система планування ресурсів підприємства (англ. *Enterprise Resource Planning, ERP*);

– інформування керівництва (англ. *Executive Information Systems, EIS*);

– експертні (англ. *Expert Systems, ES*), які генерують рішення на основі бази знань і механізмів штучного інтелекту;

– штучного інтелекту (англ. *Artificial Intelligence Systems, AIS*), в яких закладено можливість самонавчання, зокрема на основі т. зв. нейронних мереж, що складаються із штучних нейронів. Можуть підтримувати прийняття рішень у багатьох галузях: фінансові послуги, маркетинг, аналіз виробничого процесу тощо.

За ступенем централізації оброблення інформації виокремлюють централізовані **С.і.**, децентралізовані та колективного використання. За спрямованістю основних завдань, які вирішуються за допомогою **С.і.**, існують інформаційно-пошукові, інформаційно-довідкові, інформаційно-керівні, реалізації технологічних процесів, СППР та інтелектуальні **С.і.**

За належністю розрізняють **С.і.** державні, територіальні (регіональні), галузеві, об'єднані, підприємств або установ.

Питання захисту інформації в **С.і.** регулюються відповідними актами законодавства, а суб'єктами відносин, пов'язаних із цим, є: власники інформації; власники систем; користувачі. Зокрема, це означає, що право власності на **С.і.** не породжує права власності на інформацію, яка в ній обробляється. Порядок доступу до інформації, перелік користувачів та їх повноваження стосовно цієї інформації визначаються власником інформації.

Базовим елементом *інфраструктури технологічного електронного урядування* є **С.і.** “Електронний уряд”, центральною частиною якої є Єдиний веб-портал органів виконавчої влади, призначений для інтеграції веб-сайтів, електронних **С.і.** та ресурсів органів виконавчої влади і надання інформаційних та інших послуг з використанням Інтернету.

Літ.: Закон України про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах від 5 лип. 1994 р. № 80/94-ВР; *Про затвердження*

Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 берез. 2006 р. № 373 ”; *Про затвердження* Порядку взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційних та телекомунікаційних системах : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листоп. 2002 р. № 1772; *Про заходи* щодо створення електронної інформаційної системи “Електронний Уряд” : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 лют. 2003 р. № 208.

Кукарін О.Б., Марчук О.В.

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ (від грец. *systema* – ціле, що складене з частин; з'єднання) – множина елементів, які перебувають у відносинах і зв'язках один з одним і створюють певну цілісність, єдність.

Кожна **С.у.** складається з двох взаємопов'язаних підсистем: управляючої підсистеми або суб'єкта управління (тобто того, хто управляє) та керованої підсистеми або об'єкта управління (того, ким управляють). Крім того, **С.у.** складається з кількох однорідних груп елементів (технічних, технологічних, організаційних, економічних та соціальних). Технічні елементи – збалансований комплекс окремих видів технічного обладнання спеціальних засобів.

Технологічні елементи – це елементи, що визначають розподіл політичної або духовної діяльності, матеріального виробництва на етапи, стадії, процеси. Зазвичай, такі елементи – це набір правил і норм, що визначають послідовність операцій у процесі певного виду діяльності та управління ними. Організаційні елементи – це елементи, які безпосередньо через розробку структури управління, відповідних інструкцій, положень та інших нормативних документів визначають раціональне використання технічних засобів, предметів праці, інформації, трудових та матеріальних ресурсів.

Економічні елементи – це сукупність господарських та фінансових процесів, операцій та зв'язків.

Соціальні елементи – сукупність соціальних відносин, що створюються в результаті спільної діяльності соціальних груп, а також їх носії, тобто – люди.

До управляючої підсистеми належать елементи, що забезпечують процес управління, тобто цілеспрямованого впливу на колекти-

ви людей, зайнятих у керованих системах (структура, функції, кадри, інформація, методи, техніка та технології). Ефективність управління, яка досягається розмежуванням або об'єднанням функцій, визначенням мети на тому чи іншому етапі розвитку, запобіганням дублювання функцій значною мірою залежить від усебічного вивчення специфіки суб'єктів управління.

Головною метою діяльності С.у. є не особиста діяльність, а організація та забезпечення належного стану об'єкта. Останній може розглядатись у двох аспектах: як організована підсистема управління; як об'єктивні явища, процеси матеріального світу, що підлягають впливу, перетворенню та використанню.

Зміни в об'єктах зумовлюють розвиток С.у. та оцінку ефективності її функціонування. Тому об'єкт управління володіє властивістю певною мірою впливати на управлінську діяльність за кінцевими результатами. Більше того, об'єкт управління визначає стан функціонування суб'єкта, впливаючи на його побудову, організацію діяльності, вибір цілей, використання комплексу засобів їх досягнення.

Літ.: *Игнатъева А. В.* Исследование систем управления : учеб. пособие для вузов / А. В. Игнатъева, М. М. Максимцов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 157 с.; *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, О. А. Машков ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 160 с.; *Попов В. М.* Системный анализ в управлении социально-экономическими и политическими процессами / В. М. Попов, Г. П. Солодков, В. М. Топилин. – Ростов н/Д, 2002. – 501 с.; *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* / кол. авт. ; наук. кер. В. В. Цветков. – К. : "Оріяни", 1998. – 364 с.; *Теория управления социалистическим производством* / под ред. О. В. Козловой. – М. : [б. и.], 1983; *Теория та історія державного управління* : навч. посіб. – К. : Видавн. дім "Професіонал", 2008. – 288 с.

Мельтюхова Н.М.

СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЗНАННЯМИ – встановлений в організації формальний порядок роботи з інформаційними ресурсами для полегшення доступу до знань і повторного їх використання за допомогою сучасних інформаційних технологій. Для цього знання класифікують і розподіляють за категоріями відповідно до наперед визначеної онтології, що зазнає розвитку, структурова-

них і напівструктурованих баз даних і баз знань. Основна мета С.у.з. – зробити знання доступними і повторно використовуваними на рівні всієї організації. Окрім того, для ефективної командної роботи в умовах надлишку циркулюючої в організації інформації, що надходить ззовні, виникає необхідність у такій інтелектуальній системі управління знаннями, в якій коректне формулювання питання (задавання критеріїв і системи обмежень на природній розмовній мові) дає змогу отримати миттєву, достовірну й актуальну відповідь.

Напрямок управління знаннями (С.у.з.) з'явився в результаті переосмислення ролі та місця інформаційного менеджменту в сучасному світі. З'ясувалося, що внутрішньої інформації в компаніях накопичено і зберігається стільки, що навігація в ній і пошук необхідних даних стає окремим завданням, яке перевершує за складністю традиційні методи отримання даних з архіву або ззовні.

С.у.з., на відміну від Information Management, віддає перевагу людям і процесам, а не теорії і технології побудови інформаційних систем заради самих інформаційних систем.

Успіх будь-якої компанії визначається не тільки її матеріальними і технічними можливостями. Дуже важливу роль відіграє здатність використовувати колективний інтелектуальний потенціал співробітників. С.у.з. дають змогу розглядати інтелектуальний капітал компанії у вигляді керованого ресурсу, гарантуючи, що важливі знання, створені де-небудь в організації, доступні там, де вони потрібні, і саме тоді, коли потрібні. Для своєчасного прийняття адекватних рішень у мінливих ринкових умовах важливо вміти користуватися величезним багажем знань, який має в наявності практично будь-яка сучасна компанія. Однак не у всіх компаніях запроваджена методика управління знаннями, без якої неможливе ефективне використання інформації, зосередженої в базах даних, сховищах документів, повідомленнях електронної пошти, звітах про продажі, даних про клієнтів, партнерів і конкурентів компанії.

Управління знаннями дає змогу ставити і вирішувати правильні завдання, замість правильного вирішення завдань самих по собі. Знання про бізнес, якими володіє компанія, подаються у вигляді бізнес-правил (далі – правила). Знання є основою інтелектуального капіталу і матеріалізовані в стратегічно-

му та процедурному керівництві; угодах із споживачами і постачальниками, маркетингових стратегіях; цінній політиці; пропозиціях продуктів та послуг; досвіді управління відносинами з клієнтами; нормативних документах, що регламентують бізнес.

Найуспішніші організації можна розглядати як інтелектуальні підприємства, що розвивають у себе базові здібності, засновані на знаннях. Управління знаннями пов'язане з генеруванням (як в окремих співробітників, так і в організації загалом), формалізацією, збереженням, розповсюдженням, координацією і контролем знань. Ефективне управління знаннями залежить від організаційної структури, інфраструктури і комунікацій, а отже, є похідним від культури організації. Накопичення знань у сучасному виробництві вже не вважається "витратою", а є невід'ємною його частиною. Інакше кажучи, навчання – нова форма виробничого процесу. На думку аналітичної компанії Gartner Group, компанії, які не перейшли до моделі управління, заснованої на знаннях, зазнаватимуть серйозних труднощів на ринку через різку втрату конкурентоспроможності (з імовірністю 70%).

Явне знання – це знання, зміст якого виражений чітко, може бути записаний і збережений. Неявне знання здебільшого не фіксується і ґрунтується на індивідуальному досвіді, що робить його важким для запису і зберігання. Обидві форми знання виникають спочатку як індивідуальне знання, але для суттєвого покращення діяльності організації вони мають бути перетворені в організаційне знання. Практично глобального поширення у світі з кінця 1970-х рр. набула форма подання знань у вигляді "продукційних правил" "якщо - то". Зворотний логічний висновок дає змогу на основі таких правил одержувати знання "знати, як", "знати, чому", "знати, що". Однак найважливіше – це те, що "продукційні знання" ідеально виконують функцію інформаційного забезпечення систем ситуаційного управління (далі ССУ). Через свої функціональні властивості ССУ, крім підтримки прийняття управлінських рішень, забезпечують перетворення індивідуальних знань в організаційні.

Ресурси знань розрізняють залежно від галузей індустрії і програм. Зазвичай до них належать: керівна інформація, листи, новини, інформація про замовників, відомості

про конкурентів і дані, що нагромадилися в процесі роботи. Для застосування С.у.з. використовують різноманітні технології: електронну пошту; бази і сховища даних; системи групової підтримки; браузері і системи пошуку; корпоративні мережі й Інтернет; експертні системи і системи баз знань; інтелектуальні системи.

У системах штучного інтелекту бази знань генерують для експертів і систем, заснованих на знаннях, в яких комп'ютери використовують правила виведення, щоб отримати відповіді на питання користувачів. Хоча придбання знань для отримання комп'ютерних висновків усе ще залишається важливим питанням, більшість сучасних розробок КМ забезпечують знання в зручній для сприйняття формі або поставляють програмне забезпечення для оброблення цих знань.

Літ.: *Крыштафович А. Н.* Управление знаниями – перспективное направление менеджмента / А. Н. Крыштафович // Менеджмент в России и за рубежом. – 2003. – № 1; *Юринець В. С.* Інформаційні системи управління персоналом, діловодства і документообігу : навч. посіб. / В. С. Юринець, Р. В. Юринець. – Львів : Тріада Плюс, 2008. – 628 с.; *Max H.* Bazerman Judgment in Managerial Decision Making / H. Max. – New York : JOHN WILEY&SONS, INC., 2001; *Prusak L.* Where did knowledge management come from? / L. Prusak // IBM Systems Journal. – 2001. – Vol. 40. – N 4; *Megan Santosus.* The ABCs of Knowledge Management / Megan Santosus, Jon Surmacz. // www.CIO.com; <http://www.crn.ru>; <http://www.ou-link.ru/>; : <http://www.cfin.ru/itm>

Юринець Р.В.

СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЄЮ – ПОРТАЛИ – інфраструктура, що дає змогу використовувати Інтернет не тільки як засіб комунікації, але й як один з основних інструментів здійснення трансакцій. Створення подібної інфраструктури ґрунтується на впровадженні таких Інтернет-програм, які дозволяють організації надавати своїм клієнтам і співробітникам актуальну інформацію, а часто й прямий доступ до інформаційних систем та інших програм, а також своєчасно обробляти відомості, що надходять від них (наприклад замовлення або пропозиції). Для цього нерідко застосовують порталні технології, що дають змогу здійснити інтегрування наявних програм у рамках єдиного способу доступу до них. Портал – це єдина точка входу в си-

стемі, за допомогою якої можна знаходити і вивільняти (identify and unlock) структуровану та неструктуровану інформацію з різних джерел з метою перетворення її на знання, необхідні для прийняття рішень, і надає доступ до різних сервісів на основі персоналізації користувачів за допомогою будь-якого пристрою, під'єданого до Інтернету. Класифікувати портали можна за різними ознаками, але найчастіше використовують класифікацію за призначенням. На сьогодні за цією ознакою розрізняють три основні типи порталів:

1. Загальнодоступні або горизонтальні портали (іноді їх називають мегапорталами), до яких належать Yahoo!, Lycos, Excite, Rambler. Ці портали призначені для найширшої аудиторії, про що свідчить зміст поданої ними інформації і структура послуг, хоча, зазвичай, вони мають загальне спрямування (наприклад новини про політичні події і культурне життя, електронна пошта, розсилання новин тощо). Сфера діяльності таких порталів переплітається зі сферою діяльності засобів масової інформації, тому останнім часом спостерігаються процеси злиття загальнодоступних порталів і засобів масової інформації в межах однієї компанії. Вони містять пошукові можливості, рядки новин, біржові відомості, прогнози погоди, тобто все, що необхідне для щоденного інформаційного забезпечення. Водночас вони надають користувачам послуги електронної пошти, сервіси для планування часу, ведення баз даних, адрес і дат, а також інші безкоштовні послуги. Тим самим вони збільшують кількість відвідувачів, що є життєво важливим для них, оскільки загальнодоступні портали існують за рахунок рекламної діяльності.

2. Вертикальні портали, які призначені для специфічних видів ринку та обслуговують аудиторію, що користується послугами цього ринку або працює на ньому. Прикладами таких порталів можуть бути програми B2C (Business-to-consumer), наприклад, туристичні агентства, які надають послуги з бронювання місць у готелях, замовлення і доставки квитків, доступу до карт і відомостей про автомобільні маршрути тощо, або портали типу B2B (Business-to-business), що дають змогу своїм клієнтам реалізовувати спільні бізнес-операції (наприклад вибирати постачальників і здійснювати закупівлю товарів, проводити аукціони тощо).

Кількість подібних порталів останнім часом швидко зростає, оскільки всі нові ринки товарів і послуг переміщуються в Інтернет.

3. Корпоративні портали, які призначені для співробітників, клієнтів і партнерів одного підприємства (іноді їх називають B2E-портали – Business-to-employees). Користувачі такого portalу отримують доступ до призначених їм сервісів і програм залежно від їхньої ролі і персонального профілю, і це найцікавіша категорія порталів у плані реалізації корпоративної інфраструктури й інтеграції програм. Призначенням корпоративного portalу є надання зовнішнім і внутрішнім користувачам можливості персоналізованого доступу до всіх корпоративних даних і програм (зокрема неструктуровані й різномірні дані), об'єднання ізольованих моделей бізнесу, інтеграція різних корпоративних програм (зокрема програм бізнес-партнерів), забезпечення повноцінного цілодобового доступу всіх користувачів (зокрема і мобільних) до ресурсів компанії незалежно від їх місця перебування.

У деяких публікаціях пропонують детальнішу класифікацію корпоративних порталів. Наприклад, їх поділяють: на портали, які подають результати аналізу даних (Business intelligence Portals), внутрішньо-корпоративні Інтранет-портали (Business area Portals), портали для організації групової роботи (Enterprise Collaborative Portals), портали, призначені для управління знаннями (Enterprise Knowledge Portals), т. зв. рольові портали (Role portals), які підтримують три бізнес-моделі – B2E, B2C і B2B. Деякі джерела зараховують до корпоративних порталів і сайти, засновані на засобах управління документами та інформаційним наповненням сайтів і призначені тільки для надання інформації різним групам відвідувачів. Крім цього, порталами іноді називають інші типи Web-програм, які використовують для надання своїм користувачам різних послуг через Інтернет, наприклад голосові портали, що дають право доступу до деяких послуг з телефонної лінії за допомогою голосових команд або команд, надісланих з клавіатури телефону, або т. зв. персональні портали, за допомогою яких можна здійснювати послуги персональних інформаційних менеджерів й електронної пошти.

Чільне місце на ринку корпоративних порталів займають SAP, IBM, Sun і Sybase, CA,

Oracle, Microsoft і PeopleSoft – продукти цих компаній відносять до найкращих пропозицій у галузі засобів управління порталами загального призначення.

Порталам, що використовуються як складові частини електронного бізнесу, притаманні: надійне середовище реалізації програм; забезпечення захисту збереженої інформації, використовуючи програмні (логічні) й фізичні способи забезпечення безпеки (встановлення автентичності, управління доступом, конфіденційність і цілісність даних тощо); потужні й гнучкі інструменти розроблення програм; широкі можливості у сфері інтегрування програм; відповідність вимогам до інформаційних систем масштабу підприємства; програмна підтримка інтегрування з іншими програмами та інформаційними системами партнерів; програми інтелектуального аналізу (так звані системи управління знаннями); підтримка мобільного (бездротового) доступу до даних.

Літ.: *Елманова Н.* Web-портали: назначение, преимущества, особенности и средства / Н. Елманова // Компьютер-Пресс, 2002. – № 6; *Черняк Л.* Порталы и жизненные циклы / Л. Черняк // Открытые системы. – 2002. – № 2; *Юринець В. С.* Інформаційні системи управління персоналом, діловодства і документообігу : навч. посіб. / В. С. Юринець, Р. В. Юринець. – Львів : Тріада Плюс, 2008. – 628 с. – Режим доступу : <http://www.interface.ru>; <http://okc.ru:8080>

Юринець Р.В.

СИТУАЦІЯ НАДЗВИЧАЙНА ЕКОЛОГІЧНА – надзвичайна ситуація, за якої на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави.

У разі її виникнення законодавством України передбачається оголошення такої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації. Підставами для цього є:

- значне перевищення гранично допустимих норм показників якості навколишнього природного середовища, визначених законодавством;
- виникнення реальної загрози життю та здоров'ю великої кількості людей або заповдіння значної матеріальної шкоди юридичним, фізичним особам чи навколишньому природному середовищу внаслідок надмірного забруднення навколишнього природного середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи чи інших факторів;

- негативні зміни, що сталися в навколишньому природному середовищі на значній території і які неможливо усунути без застосування надзвичайних заходів з боку держави;

- негативні зміни, що сталися в навколишньому природному середовищі, які суттєво обмежують або виключають можливість проживання населення і провадження господарської діяльності на відповідній території;
- значне збільшення рівня захворюваності населення внаслідок негативних змін у навколишньому природному середовищі.

Негативними змінами в навколишньому природному середовищі є втрата, виснаження чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів унаслідок надмірного забруднення навколишнього природного середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи та інших факторів, що обмежують або виключають можливість життєдіяльності людини та провадження господарської діяльності в цих умовах.

Окрема місцевість України оголошується зоною **С.н.е.** Президентом України за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України або за поданням Кабінету Міністрів України. Указ про оголошення окремої місцевості зоною **С.н.е.** затверджується Верховною Радою України протягом двох днів з дня звернення Президента України.

Кабінет Міністрів України вносить подання про оголошення окремої місцевості зоною **С.н.е.** на підставі пропозицій центрального органу виконавчої влади, до відання якого віднесені питання екологічної безпеки, Ради міністрів АР Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування або за власною ініціативою.

Оголошення окремої місцевості АР Крим зоною **С.н.е.** або окремих її місцевостей може ініціювати Верховна Рада АР Крим. В Указі Президента України про оголошення окремої місцевості зоною **С.н.е.** зазначаються, зокрема:

- обставини, що стали причиною оголошення окремої місцевості зоною **С.н.е.**;
- обґрунтування необхідності такого оголошення;
- межі території, на якій оголошується зона **С.н.е.**;
- заходи щодо організаційного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення життєдіяльності населення в зоні **С.н.е.**;

– основні заходи, що вживаються для подолання наслідків **С.н.е.**;

– обмеження на певні види діяльності в зоні **С.н.е.**;

– час, з якого окрема місцевість оголошується зоною **С.н.е.**, і строк, на який ця територія оголошується такою зоною.

На території такої зони тимчасово запроваджується особливий правовий режим – правовий режим зони **С.н.е.**

Запровадження відповідного правового режиму зони **С.н.е.** передбачає виділення державою і/або органами місцевого самоврядування додаткових фінансових та інших матеріальних ресурсів, достатніх для нормалізації екологічного стану та відшкодування завданих збитків, запровадження спеціального режиму поставок продукції для державних потреб, реалізацію державних цільових програм громадських робіт.

За наявності достатніх підстав у межах зони **С.н.е.** може бути введено правовий режим надзвичайного стану в порядку, встановленому Законом України “Про правовий режим надзвичайного стану”.

Рішенням про встановлення правового режиму зони **С.н.е.** з метою здійснення заходів для нормалізації екологічного стану можуть встановлюватися обмеження на здійснення певних видів діяльності шляхом встановлення тимчасової заборони на:

– будівництво та функціонування об’єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку;

– застосування в господарській та іншій діяльності особливо небезпечних речовин (хімічних, радіоактивних, токсичних, вибухових, окислювальних, горючих, біологічних агентів тощо), засобів захисту рослин, сукупність властивостей яких і/або особливості їх стану можуть погіршувати екологічну ситуацію в цій зоні;

– функціонування санаторно-курортних закладів;

– провадження будь-якої іншої діяльності, що становить підвищену екологічну небезпеку для людей, рослинного, тваринного світу та інших природних об’єктів.

Дія правового режиму зони **С.н.е.** може бути достроково припинена Президентом України за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України або за поданням Кабінету Міністрів України в разі усунення обставин, що стали причиною оголошення окремої місцевості зоною **С.н.е.**, вжиття за-

ходів, які необхідно було здійснити для нормалізації екологічного стану на території зони **С.н.е.**

Припинення дії правового режиму зони **С.н.е.** на території АР Крим або в окремих її місцевостях може ініціювати Верховна Рада АР Крим.

Подання Кабінету Міністрів України про дострокове припинення дії правового режиму зони **С.н.е.** готуються з урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади.

З достроковим припиненням дії правового режиму зони **С.н.е.** така територія не вважається зоною **С.н.е.**

Літ.: Закон України про зону надзвичайної екологічної ситуації. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Бегун В. В. Безпека життєдіяльності (забезпечення соціальної, техногенної та природної безпеки) : навч. посіб. / В. В. Бегун, І. М. Науменко. – К. : Фенікс, 2004; Данилишин Б. М. Наукові основи прогнозування природно-техногенної (екологічної) безпеки / Б. М. Данилишин, В. В. Ковтун, А. В. Степаненко. – К. : Лекс Дім, 2004; Зеркалов Д. В. Екологічна безпека: управління, моніторинг, контроль : посібник / Д. В. Зеркалов. – К. : КНТ, Дакор, Основа, 2007; Качинський А. Б. Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні моделі / А. Б. Качинський. – К. : [б. в.], 2004; Хоружая Т. А. Оценка экологической опасности / Т. А. Хоружая. – М. : Книгасервис, 2002.

Клименко Н.Г.

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ (СБУ) – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

Після проголошення незалежності перед Україною постало питання про ліквідацію радянської системи органів державної безпеки та створення нових інституцій, покликаних захистити її суверенітет, вирішувати інші завдання у сфері забезпечення національної безпеки.

Одним із перших кроків на цьому шляху стало створення комісії з розроблення Концепції органів державної безпеки України. Враховуючи її напрацювання, а також роботу Комісії Верховної Ради з питань реорганізації органів державної безпеки, 20 вересня 1991 р. парламент ухвалив постанову “Про створення Служби національної безпеки України” (СНБ України). Цією ж постановою було ліквідовано Комітет державної безпеки УРСР.

На початковому етапі розвитку даного органу було призначено керівництво Служби та її основних структурних підрозділів. Протягом вересня 1991 – лютого 1992 р. було розроблено і затверджено штати підрозділів центрального апарату Служби, СНБ Кримської автономії, регіональних органів, органів військової контррозвідки та Інституту підготовки кадрів СНБ України. Тоді ж розпочалося комплектування їх особовим складом, який прийняв присягу на вірність українському народу.

Діяльність особового складу СНБ України спрямовувалась на вирішення найважливіших питань державної безпеки й інформаційно-аналітичного забезпечення керівництва країни. Швидкими темпами розв'язувалися організаційно-штатні завдання, створювалася нормативно-правова база для розгортання повноцінної оперативно-службової діяльності, здійснювалося комплектування спецслужби.

У 1991-1992 рр. у складі Служби були створені Головне управління розвідки, Головне управління контррозвідки, Управління “К” (боротьби з корупцією і організованою злочинною діяльністю), низка інших основних та допоміжних підрозділів (інформаційно-аналітичний, слідчий, оперативно-технічний, урядового зв'язку, військово-медичний, мобілізаційний, оперативного документування, міжнародних зв'язків та роботи з особовим складом, громадських зв'язків тощо), Інститут підготовки кадрів СНБ України, а також управління СНБ України в областях та Служба національної безпеки в Криму.

У грудні 1991 р. відповідно до Указу Президента України розпочалося створення системи органів і підрозділів військової контррозвідки СНБ України. Завдяки цьому розв'язувалася проблема забезпечення державної безпеки у Збройних Силах, Національній гвардії, Прикордонних військах та інших військових формуваннях України.

25 березня 1992 р. було прийнято Закон України “Про Службу безпеки України”. Подальша розбудова Служби відбувалась відповідно до цього документу.

Відповідно до чинного законодавства, на СБУ покладається захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від

розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці.

До завдань СБУ також входять попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо становлять загрозу життєво важливим інтересам України.

Систему СБУ складають Центральне управління Служби, підпорядковані йому регіональні органи, органи військової контррозвідки, військові формування, а також навчальні, науково-дослідні та інші заклади Служби.

Для організації і проведення антитерористичних операцій та координації діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з тероризмом чи залучаються до антитерористичних операцій, при СБУ функціонує Антитерористичний центр.

Керівництво діяльністю СБУ здійснює Голова Служби, який несе персональну відповідальність за виконання завдань, покладених на неї. Голова СБУ призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України.

СБУ відповідно до своїх основних завдань зобов'язана: проводити інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України; здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном; виявляти, припиняти та розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби; проводити дізнання і слідство у цих справах; розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням зазначених злочинів; здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідуваль-

но-підривної діяльності проти України; забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань; здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, Збройних Сил України, інших військових формувань, дислокованих на території України, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів інших галузей господарства; брати участь у розробці і здійсненні відповідно до Закону України "Про державну таємницю" та інших актів законодавства заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та конфіденційної інформації, що є власністю держави, сприяти у порядку, передбаченому законодавством, підприємствам, установам, організаціям та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України; здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки; у межах визначеної законодавством компетенції забезпечувати захист особистої безпеки громадян і осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у разі надходження від них, членів їх сімей та близьких родичів заяви, звернення керівника відповідного державного органу чи отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози їх життю, здоров'ю, житлу чи майну; брати участь у реабілітації і поновленні прав незаконно репресованих осіб; сприяти Державній прикордонній службі України в охороні державного кордону України; сприяти забезпеченню режиму воєнного та надзвичайного стану в разі їх оголошення, а також ліквідації наслідків стихійного лиха, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій та інших надзвичайних ситуацій; надавати наявними силами і засобами (у тому числі технічними) допомогу органам внутрішніх справ, іншим правоохоронним органам у боротьбі із злочинністю; брати участь у розробці заходів і вирішенні питань, що стосуються в'їзду в Україну та виїзду за кордон, перебування на її території іноземців та осіб без громадянства, прикордонного режиму і митних правил; проводити наукові дослідження і дослідно-конструкторські роботи, упроваджувати їх результати в практику діяльності Служби; виконувати за доручен-

ням Президента України інші завдання, безпосередньо спрямовані на забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки держави; брати участь у розробленні та здійсненні заходів щодо фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, а також у проведенні спеціальної перевірки щодо допуску до особливих робіт. Використання СБУ в партійних, групових чи особистих інтересах не допускається. Діяльність партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичні цілі, в СБУ забороняється. На період служби чи роботи за трудовим договором членство співробітників СБУ у таких об'єднаннях зупиняється.

СБУ взаємодіє з державними органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, які сприяють виконанню покладених на неї завдань. Громадяни України та їх об'єднання, інші особи сприяють законній діяльності Служби на добровільних засадах.

Громадськість у визначеному законодавством порядку інформується про діяльність Служби через засоби масової інформації та в інших формах.

Літ.: Закон України про Службу безпеки України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/

Смолянюк В. Ф.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ (лат. socialis – суспільний) – процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві.

Життєвий шлях людини, відображення нею соціально-психологічної реальності є складною двосторонньою взаємодією людини та соціального середовища. Процес їх взаємовпливу сприяє розвитку і становленню індивіда. Активність індивіда зумовлена потребою людини належати до соціуму, сприймати, оцінювати й осмислювати його, ідентифікувати себе із своїм народом, конкретно соціальною групою. Вимоги групи до поведінки індивіда спонукають його до вироблення відповідної лінії поведінки. Соціально-психологічне розуміння С. особистості визначає погляд на неї як на специфічне утворення, продукт соціально-психологічного відображення соціального життя, соціальних відносин.

Соціально-психологічна реальність, соціально-психологічні явища виникають як відображення різних форм спілкування і взаємодії. Формування особистості відбувається за допомогою власного досвіду становлення і розвитку в безпосередніх соціальних контактах. У процесі соціалізації у людини формуються соціальні якості, знання, вміння, навички, що дає їй змогу стати дієздатним учасником соціальних відносин. С. відбувається як за стихійного впливу на особистість різних обставин життя, так і за цілеспрямованого формування особистості. Людина долучається до групи, намагаючись стати її частиною, досягнути почуття “Ми” і почуття “Я” серед “Ми”, що позбавляє самотності, дає відчуття сили і впевненості, спонукає до впливу на соціальне життя у групі в процесі міжособистісних контактів, сприяє набуттю індивідуального досвіду. Формами реалізації процесу С. є соціальна адаптація та інтеріоризація.

Соціальна адаптація (лат. *adaptatio* – пристосувати) – вид взаємодії особи із соціальним середовищем, у процесі якої відбувається узгодження вимог та сподівань обох сторін. Цей процес указує на пристосування індивіда до рольових функцій, соціальних норм, спільностей, до умов функціонування різних сфер суспільства.

Інтеріоризація – процес формування внутрішньої людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей, ідеалів, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє “Я”.

Двосторонній процес С. передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв’язків і активне їх відтворення. Тобто людина не тільки адаптується до умов соціуму, елементів культури, норм, що формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, а й завдяки своїй активності перетворює їх на власні цінності, орієнтації, установки.

Джерела сучасної концепції С. містяться у працях американського психолога А.Бандури, французького соціолога і юриста Г.Тарда, американського соціолога Т.Парсонса. Нині процес С. наука розглядає в широкому і вузькому розумінні цього поняття. С. у широкому розумінні – це визначення походження і формування родової природи людини (йдеться про філогенез – історичний про-

цес розвитку людства), у вузькому – процес включення людини в соціальне життя шляхом активного засвоєння нею норм, цінностей та ідеалів. Зважаючи на це С. можна розглядати як типовий та одиничний процеси. Типовий процес визначається соціальними умовами, залежить від класових, етнічних, культурних та інших відмінностей; пов’язаний із формуванням типових для певної спільноти стереотипів поведінки. С. як одиничний процес пов’язана з індивідуалізацією особистості, виробленням нею власної лінії поведінки, набуттям особистого життєвого досвіду, тобто із становленням індивідуальності.

Серед багатьох учених поширення думка, що С. тісно пов’язана з адаптацією – пристосуванням організмів до навколишнього середовища. Вони трактують С. як безперервну адаптацію живого організму до оточення, як його здатність пристосовуватися до реакцій людей. Згідно з іншою точкою зору адаптація є складовою С., її механізмом.

Існують певні взаємозв’язки соціалізації з вихованням – цілеспрямованим, свідомо здійснюваним впливом на особистість суспільства та його соціальних інститутів з метою організації та стимулювання активної діяльності особистості. Однак ці процеси не можуть бути ідентичними, адже С. відбувається як під впливом цілеспрямованих зусиль, так і в результаті безпосереднього впливу середовища, що включає у собі елементи стихійності, неорганізованості. Отже, С. є значно ширшим процесом, ніж виховання, який може бути як організованим, так і стихійним, не завжди усвідомлюваним.

Літ.: Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для вузов / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 376 с.; Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник / В. В. Москаленко. – К. : Центр навч. л-ри, 2005; Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003; Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для вузов / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 376 с.

Макаренко Е.М.

СОЦІАЛІЗМ (від лат. *socialis* – суспільний) – соціально-політичні вчення і теорії, які розкривають ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності в її різноманітних формах, відсутності експлуатації людини людиною, рівності соціальних структур і класів, справедливому розподілі

матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, дотримання прав і свобод усіма категоріями трудящих. Спокійно трудові верстви населення різних історичних епох і суспільно-економічних формацій прагнули до побудови суспільства, в основі якого мають бути покладені принципи рівності, братерства, справедливості, свободи, щастя трудової людини. Ще з часів утопічного соціалізму здійснювалися різноманітні пошуки побудови суспільного устрою, адекватного мріям і сподіванням трудящих мас. Реалізація цих планів, ідей, мрій почала здійснюватися з часів індустріальної епохи, виникнення на історичній арені робітничого класу, загострення форм класової боротьби між панівними і пригнобленими класами. С. – багатоаспектне поняття, яке в теорії і практиці має різноманітні судження, концепції, гіпотези. Найголовнішими серед них вважаються два підходи: марксистський і соціал-демократичний. Марксистські розглядають С. як першу фазу, ступінь справжнього, “дійсного комунізму”, де панує принцип організації життєдіяльності людей “від кожного – за здібностями, кожному – за працею”. На цьому етапі здійснюється революційний перехід від капіталістичного суспільства до соціалістичних форм реалізації марксистсько-ленінської теорії та її принципів щодо побудови нового суспільного устрою, де відбувається ліквідація приватної власності й існування експлуаторських класів, утверджується суспільна форма власності як домінуюча на засоби виробництва, зростає провідна роль робітничого класу в межах соціально-політичної єдності суспільства, утверджується єдина ідеологія – марксизм-ленінізм, керівною і спрямовуючою силою виступає Комуністична партія як найбільш передовий і свідомий авангард усіх класів і прошарків нового суспільства, здійснюються докорінні зміни у сфері духовно-культурного життя та всебічного і гармонійного розвитку особистості. Поступово проголошені принципи С. (суспільна власність, відсутність експлуатації, загальність праці, соціальні гарантії тощо) почали втрачати соціальну значимість, вони лише декларувалися, а в дійсності панував волонтаризм і свавілля, порушувалися демократичні засади, права і свободи громадян, панувало авторитарне управління, що, зрештою, призвело до компрометації соціалістичних ідеалів і С. із нау-

кової теорії перетворився в утопію, скомпрометував віковічні ідеали про побудову справедливого демократичного суспільства. Соціал-демократична точка зору на С., де усувається революційна заміна, ліквідація старих суспільних порядків, а переворот у житті суспільства здійснюється шляхом реформ, існуванням приватної власності, зростанням “середнього класу” тощо, також потребує більш зрілих форм реалізації для задоволення потреб різних груп населення. У сукупності це призвело не лише до краху різноманітних теорій перетворення суспільства на основі соціалістичних ідей, а й до кризи уявлень про С. у світовому масштабі. Одночасно С. здійснив низку рішучих кроків з утвердження гуманних ідей і цінностей, серед яких чільне місце посідають соціальні права трудящих на безоплатну освіту, медичне обслуговування, забезпеченість людей роботою і її оплатою, створення сприятливих умов для навчання і виховання підростаючих поколінь, подолання всіх проявів насилля і соціального відчуження, соціальної солідарності, здійснення гарантій для розвитку демократій тощо, що мають вагоме значення для поступової вибудови сучасного громадянського суспільства, де вищою цінністю має бути вільна творча людина праці.

Літ.: Бальцерович Л. Соціалізм. Капіталізм. Трансформація / Л. Бальцерович. – М. : Наука, 1999; Зиновьев А. Коммунизм как реальность. Кризис коммунизма / А. Зиновьев. – М. : [б. и.], 1994; Очерк теории социализма : учеб. пособие для вузов / Г. Л. Смирнов, Э. М. Андреев, Э. А. Баграмов и др. – М. : Политиздат, 1989; Шафаревич И. Социализм как явление мировой истории соч. : в 3 т. / И. Шафаревич. – Т. 1. – М. : [б. и.], 1994.

Надольний І. Ф.

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА як підсистема загальної системи національної безпеки являє собою комплекс заходів, спрямованих на недопущення умов, які б привели до суттєвого зниження рівня життя, добробуту людини, населення, суспільства в цілому. С.б. являє собою процес формування стану захищеності особистості, соціальних груп, соціуму загалом від загроз їх соціальним інтересам. С.б. – це стан життєдіяльності людини та суспільства, що характеризується сформованою, сталою соціальною системою забезпечення соціальних умов діяльності особистості, її соціальної захищеності,

стійкістю щодо впливу чинників, які підвищують соціальний ризик.

С.б. – це стан і ступінь захищеності насамперед людини, особистості, а також суспільства та держави в таких важливих складових їх життєдіяльності, як добробут, рівень доходів населення, оплата праці, стан здоров'я, зайнятість, демографічна ситуація, соціально-класова диференціація, соціальний захист тощо від внутрішніх та зовнішніх загроз як необхідної умови функціонування та розвитку соціуму. Інакше кажучи, **С.б.** – це певний рівень захищеності соціальних інтересів людей, соціальних груп, суспільства та держави в соціальній сфері життєдіяльності, їх соціальних цінностей від різноманітних внутрішніх та зовнішніх загроз. **С.б.** – це така характеристика умов життєдіяльності суспільства, що визначається стійкістю та стабільністю щодо впливу тих факторів, які створюють загрозу соціальній деформації та диспропорції в функціонуванні й розвитку людини, соціальної групи, соціального інституту або суспільства в цілому. Досягнення **С.б.**, процес її забезпечення відбувається шляхом реалізації політики держави, зокрема її соціальної політики, за допомогою механізмів та інструментів державного управління.

Досліджуючи **С.б.** в державно-управлінському аспекті, можна стверджувати, що така безпека є системою державно-правових гарантій, що забезпечують захист людини та суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз, формування таких умов життєдіяльності особистості, які б гарантували можливість самореалізації її соціального потенціалу в суспільстві, насамперед у соціальній сфері, всебічного сталого розвитку, здатність до постійного та стабільного самовідтворення соціального потенціалу та капіталу, соціального самовдосконалення.

Державна політика, спрямована на забезпечення **С.б.**, має за мету недопущення чи своєчасне подолання загроз у соціогуманітарній сфері життєдіяльності суспільства. Виходячи з виняткової важливості загроз **С.б.** національним інтересам у соціальній та гуманітарній сферах вони виділяються окремо в Законі України “Про основи національної безпеки України”: невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам; неефективність державної політики

щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості населення; криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення і, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб; загострення демографічної кризи; зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства; прояви моральної та духовної деградації суспільства; зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва.

У загальному вигляді загрози **С.б.** (соціальні небезпеки), що існують в українському суспільстві та гальмують державне управління процесом забезпечення соціальної і національної безпеки, загалом можна класифікувати таким чином: загрози **С.б.** – небезпеки для соціальної сфери життєдіяльності українського суспільства, що детерміновані духовними, економічними, політичними та соціальними чинниками; загрози **С.б.** – небезпеки для духовного, економічного, політичного та соціального життя суспільства, детерміновані соціальною сферою; внутрішні загрози – небезпеки власне соціальної сфери.

Загрози та небезпеки **С.б.** потребують визначення та реалізації пріоритетів і напрямів державної соціальної політики щодо їх подолання. За змістом напрями мають відповідати пріоритетним соціальним інтересам.

До них пропонується віднести такі: *прискорене формування в Україні соціальної держави, яка має стати головним суб'єктом стабільного соціального розвитку суспільства, гарантом реалізації соціальних прав та свобод людини; створення умов для поглиблення суспільного поля реалізації соціального потенціалу людини, свободи вибору нею способів і форм освоєння та творення суспільного буття, соціальної самореалізації, збагачення змісту і напрямів альтернативної діяльності в процесі соціального, суспільного розвитку; підтримання в суспільстві соціальної злагоди як важливої умови стабільного соціального розвитку на основі насамперед формування сталих процесів соціальної структурованості, соціального миру та співробітництва, соціального партнерства як різних класів, соціальних груп, верств суспільства, так і суб'єктів соціального регулю-*

вання суспільних відносин; *утвердження в суспільстві соціальної справедливості як загальнолюдської суспільної цінності*, що являє собою захищені правом і усім суспільним устроєм можливості доступу кожної людини до соціальних благ та інших суспільних цінностей, їх розподіл та використання з урахуванням власного внеску в суспільство; *формування та розвиток соціально-ринкових відносин, соціально орієнтованого господарства*, за яких економічна свобода ринку спрямовувалася б на посилення соціальної безпеки людини і суспільства, соціальної захищеності особистості, її незалежності від держави; *розвиток соціально-класових відносин* шляхом формування різноманітних елементів сучасної соціально-класової структури суспільства і розвитку потужного середнього класу як чинника соціально-політичної та економічної стабільності суспільства на основі динамічних процесів соціальної мобільності; *розвиток соціально-трудоових відносин* і передусім ринку праці та зайнятості населення з метою підвищення ефективності використання трудового потенціалу, забезпечення продуктивної зайнятості, створення нових і ефективного використання наявних робочих місць; *розвиток сімейно-шлюбних відносин*, спрямованих на зміцнення соціальних, духовних, моральних, матеріальних підвалин сім'ї, ефективного виконання нею своїх функцій; *розвиток соціально-демографічних відносин* на основі здійснення активної демографічної політики, головними завданнями якої є забезпечення розвитку народонаселення, зниження смертності в усіх вікових групах населення, особливо населення працездатного віку, подолання негативної тенденції до зниження чисельності населення, підвищення тривалості життя, забезпечення розширеного відтворення населення; *регулювання міграційних процесів* з метою захисту національного ринку праці та інтересів громадян України, захист інтересів і прав українських працівників-мігрантів, збереження трудового та інтелектуального потенціалу держави, упорядкування зовнішньої трудової міграції; *захист трудових прав громадян* насамперед на безпечні й здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом, законодавче врегулювання системи державного нагляду і контролю за додержанням законів та інших нормативно-правових актів про працю; *реалізація*

соціальної політики в галузі охорони праці, основними завданнями якої є створення безпечних умов праці на виробництві, зокрема безпечних робочих місць, суттєве зниження рівня робочого травматизму та професійних захворювань, поліпшення стану гігієни праці та виробничого середовища; *розвиток соціально-діалогових, договірних відносин* між найманими працівниками та роботодавцями як чинника оптимізації соціально-трудоових відносин, удосконалення відносин соціального партнерства з метою утвердження в суспільстві соціальної злагоди, громадського миру і демократії; *створення умов для підвищення соціально-економічної активності населення, застосування сучасних мотиваційних і стимулюючих механізмів високопродуктивної праці*, які б сприяли посиленню спонукальних мотивів і стимулів активізації трудової діяльності, підвищенню заінтересованості працівників у кінцевих результатах, пошуку додаткових резервів підвищення продуктивності суспільної праці; *забезпечення достатнього життєвого рівня кожної людини на основі здійснення зваженої активної політики доходів*, зменшення їх диференціації, запобігання бідності, обмеження соціального розшарування населення за рівнем доходів, стимулювання, формування стабільного платоспроможного попиту населення; *упровадження гнучкої, динамічної системи оплати праці* на основі призупинення зниження вартості робочої сили і забезпечення її випереджального зростання, глибокої структурної реформи заробітної плати, формування її нової моделі, збільшення її частки в структурі суспільного доходу як головного джерела підвищення добробуту громадян, що ґрунтується на високій ціні працюючого населення; *формування динамічної, гнучкої системи соціального захисту*, метою якої є забезпечення добробуту, прав і гарантій людини стосовно рівня і якості життя, соціального самопочуття особистості, яка передбачає кілька типів соціальних заходів, на основі розширення і поглиблення соціально-економічної бази, суспільного поля **С.б.**, людини; *розробка і впровадження в практику нової моделі соціального страхування* за всіма його видами, запровадження системи управління коштами загальнообов'язкового державного соціального страхування, перетворення системи соціального страхування з компонента по-

даткової, розподільчої системи в надійний засіб мікро- і макроекономічного та соціального регулювання; *реформування системи пенсійного забезпечення* з метою закріплення в межах національної системи пенсійного забезпечення населення кількох самостійних систем на основі як обов'язкового, так і добровільного страхування, упровадження тривірневої системи пенсійного забезпечення; *реформування системи соціальної допомоги, посилення її адресності на основі: підвищення обґрунтованості соціальної допомоги щодо її адресної спрямованості; поглиблення адресної соціальної підтримки малозабезпечених верств населення, насамперед непрацездатних; заміни системи пільг окремих категорій населення на адресну цільову допомогу, поетапний перехід до монетизації соціальних пільг; реформування системи охорони здоров'я населення з метою: поєднання (збереження основних позицій) державної системи охорони здоров'я і створення ринку медичних послуг, упровадження страхової медицини.*

Літ.: *Гошовська В.* Соціальна домінанта національної безпеки: актуальні проблеми : монографія / В. Гошовська. – К. : Видавн. дім “Корпорація”, 2004; *Льчук Л. І.* Соціальна безпека – безпека людини, суспільства і держави / Льчук Л. І. // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 5; *Новікова О. Ф.* Соціальна безпека: організаційно-економічні проблеми і шляхи вирішення / О. Ф. Новікова. – Донецьк : ІЕП НАН України, 1997; *Про основи національної безпеки України* : Закон України : прийнятий 19 черв. 2003 р. № 964 // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39; *Соціальна безпека: пошук нової парадигми* : зб. наук. ст. / Центр перспектив. соц. дослідж. Мінва праці та соц. політики НАН України. – К., 2004. – Вип. 2; *Соціальна безпека: пошук нової парадигми* : зб. наук. ст. – К., 2003; *Соціальна політика та економічна безпека* / за заг. ред. Є. І. Крихітіна. – Донецьк : Каштан, 2004; *Чубук Р. В.* Соціальна безпека: проблеми та пріоритети / Р. В. Чубук // Проблеми розвитку соціологічної теорії. – К. : Ін-т соціології НАН України; *Соціологічна асоціація України*, 2005. – Вип. 4; *Хомра О. У.* Соціальна безпека: виклики, загрози, критерії / О. У. Хомра, Т. Є. Русанова // Стратег. панорама. – 2004. – № 1; *Колков В.* Социальная безопасность / В. Колков. – М. : Интерпракс, 1998. – Ч. 1; *Соціальна безпека: теорія та українська практика* : монографія / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін. ; за ред. І. Ф. Гнибіденка та ін. – К. : КНЕУ, 2006.

Скуратівський В. А.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

(англ. Social Responsibility) – міра відповідності дій соціальних суб'єктів (держави, соціальних груп, особистостей) взаємним вимогам, діючим правовим та іншим суспільним нормам, загальним інтересам. **С.в.** як філософсько-соціологічна категорія характеризує міру відповідності поведінки суб'єктів суспільно-політичного життя вимогам суспільства, діючим соціальним (як моральним, так і правовим) нормам.

Відносини відповідальності охоплюють усі сфери суспільного життя, є невід'ємною складовою усіх видів суспільних відносин – духовних, економічних, політичних, соціальних. Вони полягають у залежності одних суб'єктів суспільних відносин від інших з можливістю застосування другими щодо перших у разі настання їх відповідальності певних санкцій як негативних щодо них наслідків. Без **С.в.** в її неформалізованих (морально-етичних) і формалізованих (юридичних) виявах суспільство не змогло б існувати, у суспільних відносинах запанували б анархія і свавілля.

С.в. відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин, є формою регуляції суспільної поведінки, засобом підтримання цілісності суспільства, суспільної злагоди, соціальної справедливості, удосконалення соціального буття. **С.в.** складне поняття, державно-управлінська, філософська та правова категорія, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Вона пронизує всі сфери життя від особистої до сфер суспільного буття. **С.в.** зумовлена закономірностями суспільного життя, специфічними зв'язками між людьми та іншими соціальними суб'єктами, що вимагають від людей виконання певних обов'язків. Тому вчені у визначенні **С.в.** ураховують два чинники, які доповнюють один одного: об'єктивний, який має справу з розумом, і суб'єктивний, пов'язаний із почуттями.

С.в. є засобом підтримання цілісності суспільства, суспільної злагоди, соціальної справедливості, удосконалення суспільних відносин. Вона виникає одночасно із суспільством. Її формування пов'язане з розвитком людини як соціальної істоти, суспільних відносин, коли поведінка особи набуває суспільної значущості й тому починає регулюватися за допомогою соціальних норм. **С.в.** ще в конституції Пилипа Орлика

(1710) розумілася не стільки як відповідальність влади перед громадянами, скільки як відповідальність кожного, від підданого до правителя, перед державою.

С.в. розвивається як ознака владно-управлінських відносин саме в демократичних соціальних державах. Виникнення **С.в.** пов'язане із суспільними цінностями, що детермінують діяльність та поведінку всіх учасників соціальних дій. Основою **С.в.** є динамічна система цінностей, властивих індивідові, соціальній спільноті та суспільству загалом, інституціям та органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам. **С.в.** є одним із механізмів реалізації сучасних цінностей у соціальному управлінні на різних рівнях: базисному, цивілізаційному; загальнодержавному, суспільному; груповому, рольовому та персональному, ситуативному. На різних ціннісних рівнях **С.в.** несе різне соціальне навантаження й здійснює різні соціальні функції.

У сучасному трактуванні поняття **С.в.** розуміється багатьма науковцями як форма реалізації соціального контролю за поведінкою особистості, критерій співвідношення кінцевого результату і наміченої мети, політичних, юридичних, соціальних та інших відносин. **С.в.** як категорія, що описує змінний у часі та діяльнісному просторі феномен, може розглядатися в трьох смислових якостях: структура, функція, процес.

Механізм дії **С.в.** передбачає взаємодію її суб'єктів і об'єктів, контроль за мірою виконання суб'єктом своїх обов'язків перед об'єктом, а також установлення правоти чи провини в діяльності суб'єкта. В.М.Хомич трактує **С.в.** "як складне суспільне відношення, що полягає у свідомо-вольовому самообмеженні особою суб'єктивної свободи згідно з вимогами схваленої суспільством необхідності". Відносини між державою і людиною мають формуватися на основі взаємної **С.в.** Ці відносини будуються на взаємопов'язаних рівнях відповідальності "людина – суспільство – держава". Ідея соціальної держави переносить акцент наукових досліджень з **С.в.** людини перед суспільством і державою на **С.в.** держави перед суспільством і людиною. Історично суб'єкт і об'єкт можуть змінювати свої місця на протилежні. Залежно від конкретного суб'єкта розрізняють особисту (персональну) та колективну (суспільну) відповідальність. Ускладнення суспільного

життя, виникнення різних соціальних інститутів та ціннісно-нормативних систем захисту інтересів громадян, груп і суспільства привело до виникнення різних форм **С.в.**: юридичної, моральної, політичної, партійної, професійної, громадянської тощо. В основу класифікації **С.в.** покладена відповідна сфера соціальної діяльності. Сутність **С.в.** полягає вже в обов'язках індивіда виконувати відповідні політичні, моральні, юридичні вимоги, які ставить перед ним суспільство, держава, колектив. **С.в.** на особистісному рівні стикається з правом, правовим регулюванням лише в аспекті покладення на громадян певних обов'язків і наділення їх певними правами. А.Ф.Плахотний пропонує класифікувати **С.в.** за способами регулювання і забезпечення: правова і моральна. За часовим виміром відповідальність за минуле (вчине) діяння – ретроспективна сторона та відповідальність за майбутні дії – перспективна сторона. За видами соціальних ролей – політична, цивільна, партійна, виробнича, професійна, сімейна тощо.

Л.Грядунова пропонує структурувати **С.в.** таким чином: політична, цивільна, виробнича, правова, моральна.

Слушною є думка Г.Малкіної, що **С.в.** настає переважно за порушення соціальних норм. Соціальні норми фіксуються і виявляються як у вербальній (нормативні акти), так і невербальній (звичаї, традиції, символи тощо) формах. Соціальні норми класифікуються за різними підставами. Така класифікація може бути покладена в основу виокремлення та групування наступних видів **С.в.** За джерелами і способами утворення соціальні норми поділяються на моральні, правові, релігійні та корпоративні. Відповідно виокремлюються такі види **С.в.**: моральна – відповідальність перед суспільством за дотримання моральних норм; правова відповідальність – перед державою за дотримання правових норм; релігійна – перед Богом за дотримання релігійних норм; корпоративна – перед громадським об'єднанням за дотримання корпоративних норм. Залежно від сфери суспільних відносин та об'єктів, з приводу яких вони складаються, виокремлюються соціальна, політична та інші види відповідальності. За суб'єктом виокремлюється **С.в.** індивідів, соціальних та організаційних спільнот. За часом розрізняють

ретроспективна (за минуле), проспективна (за теперішнє) і перспективна (за майбутнє) **С.в.** Г.Йонас виділяє різні типи **С.в.**, які найбільшою мірою поширені в суспільстві: природна і штучна (договірна), горизонтальна і вертикальна, легальна і моральна тощо.

Методологічною основою вироблення поняття **С.в.** є аналіз співвідношення категорій соціальної свободи і необхідності.

До проблем теорії **С.в.** належать: організація процедури притягнення до відповідальності; визначення мети і принципів відповідальності; уточнення суб'єктного складу відносин; установлення підстав притягнення до відповідальності тощо. **С.в.** не знаходить широкого застосування в нормативно-правових і політичних документах українського суспільства, а це свідчить про недооцінку органами державного управління важливості **С.в.**

Проблема відповідальності передбачає з'ясування формальних умов, за яких суб'єкт **С.в.** може виконати певні вимоги, обов'язки та завдання, вільно здійснити вибір, усвідомлювати наслідки діяльності. Тому в різних теоріях проблема **С.в.** пов'язана з проблемою свободи. Міра **С.в.** зростає відповідно до розвитку громадянських свобод, демократії, культури членів суспільства та можливості їх самореалізації, активності у розв'язанні суспільних проблем.

Розв'язання проблем **С.в.** дасть змогу сформулювати цілісний механізм **С.в.** Чітке розмежування функцій, завдань, повноважень, компетенцій сприятиме оптимізації **С.в.** Розвиток механізмів **С.в.** сприятиме мотивації управлінців до змін ситуації у сферах державного управління та в соціальній.

Літ.: Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма / Л. И. Грядунова. – К. : Вища шк., 1979; Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас. – К. : Лібра, 2001; Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект) : автореф. дис. ... д-ра політ. наук / Малкіна Г.М. – К. : [б. в.], 2011; Плахотный А. Проблема социальной ответственности / А. Плахотный. – Х. : Изд-во при Харьк. ун-та “Высш. школа”, 1981; Соціальна філософія: корот. енцикл. слов. – К. ; Х. : ВМП “Рубікон”, 1997; Хомич В. М. Социалистическая ответственность и право / В. М. Хомич // Право и демократия. – 1989. – № 2.

Скуратівський В.А., Лундюк О.А.

СОЦІАЛЬНА ГРУПА – сукупність людей, об'єднаних спільністю інтересів, професії, діяльності та ін. Люди перебувають у **С.г.** у стані постійної взаємозалежності. Члени однієї **С.г.** мають спільні норми і загальні цілі. Функції **С.г.** неоднакові. Індивіди беруть участь у багатьох групах. Усі групи чинять тиск на своїх членів, щоб змусити їх відповідати нормам групи. Розрізняють постійні, тимчасові і випадкові групи; вільні і обов'язкові групи; формальні й неформальні робочі групи. Соціальні групи характеризуються стійкістю та стабільністю, високим ступенем однорідності, згуртованості.

Найбільш поширене уявлення про те, що найменшою групою є група з двох осіб, так звана “діада”, або “пара”, з ним змагається точка зору, що визначає, що найменша кількість членів малої групи не дві, а три особи. Виходячи з цього в основі всіх різновидів малих груп лежать т. зв. “тріади”. **С.г.** володіють різним ступенем соціального контролю. Серед усіх соціальних груп особливе місце займають т. зв. статусні групи – класи, прошарки і касты. Ці великі групи, що виникли на основі соціальної нерівності, мають (за винятком каст) низький внутрішній соціальний контроль, який, однак, може підвищуватися в міру усвідомлення особистостями своєї належності до статусної групи, а також усвідомлення групових інтересів і включення в боротьбу за підвищення статусу своєї групи. Це відбувається тому, що зі зменшенням розміру групи збільшується число міжособистісних взаємодій. Кожен соціальний інститут відповідає інтересам конкретної соціальної групи і слугує задоволенню її потреб. Саме цим визначаються відносини між соціальними групами. Інтереси одних соціальних груп не завжди узгоджуються з інтересами інших.

Усі групи суспільства поділяють на гіпергрупи, супергрупи, декогрупи, великі, середні, метогрупи, малі й мікрогрупи (у вітчизняній психології всі соціальні групи поділяють на великі й малі). *Гіпергрупи* – це населення всієї планети, Європи, Азії, Південної Америки тощо як соціальні групи. *Супергрупи* – населення великих за чисельністю держав – Китаю, Індії, США, Росії та ін., а також великих міжнародних організацій, блоків (наприклад НАТО) тощо. *Декогрупи* – це соціальні групи, які відображають цілі суспільства (наприклад України,

Польщі, Франції тощо) або спільнот окремих республік у складі держави (Росія) чи штатів (США). *Великі групи* – це класи, соціальні прошарки, етнічні, професійні, вікові групи (нації, молодь, робітники та ін.), а також партії, суспільні рухи, спільноти великих організацій тощо. Великі соціальні групи мають свою неповторну соціальну психіку, яка регулює їхню життєдіяльність. До неї належать звичаї, обряди, традиції, специфічні форми і мова спілкування, контакти, потреби, інтереси, цінності та ін. *Метагрупи* – підприємства, невеликі громадські організації, військові частини тощо. *Середні групи* – порівняно великі громадські організації та навчальні заклади, територіальні спільноти (жителі одного міста, району, села, селища). Середні групи, у свою чергу, поділяють на ті, що виникли випадково, стихійно та існують незначний проміжок часу (натовп, аудиторія). Під *малими групами* розуміють порівняно стійкі, нечисленні за складом, пов'язані спільною метою об'єднання людей, у яких здійснюється безпосередній контакт між їхніми членами (шкільний клас, студентська навчальна група, військові підрозділи) та ін. Головною особливістю малої групи є: спільність соціальних норм, інтересів, звичаїв, форм поведінки; безпосередній або опосередкований контакт між членами групи, міжособистісна взаємодія і взаємовплив. Розрізняють також *формальні* (функціонує відповідно до заздалегідь установлених офіційних цілей, завдань, інструкцій, статутів) і *неформальні малі групи* (формується на основі особистих симпатій і антипатій, а поведінка встановлюється особливими неписаними правилами).

Інші типи групи включають у себе наступне: *“peer” групи* (група однолітків приблизно одного віку, соціального статусу та інтересів); *“клуб” групи* (зазвичай для вступу потрібно стати членом цієї групи. Такі клуби можуть створюватися для певних видів діяльності: спортивні клуби тощо); *релігійні спільноти* (поділяються на чотири підгрупи: церква, секта, деномінація віровчення і культ. Церква – релігійна організація, яка має тісні контакти з широкими прошарками суспільства і яка діє всередині нього. Секта – організація, що відкидає цінності іншого суспільства, тобто невелика група представників церкви відокремлюється і створює нову ре-

лігію. Деномінація – проміжна ланка між церквою та сектою. Культ – крайня форма секти; банди; натовп; загін.

Як своєрідна мікро модель громадської структури (**С.г.**) виступає сім'я, і одночасно з цим є досить стійка група людей, між якими відбувається безпосереднє особисте спілкування і взаємодія. Відносини між чоловіком і дружиною регулюються спеціально розробленою інститутом шлюбу системою норм і санкцій. Одні норми, права і обов'язки мають юридичний характер і регламентуються. Основами законодавства і кодексом про шлюб та сім'ю (наприклад матеріальні зобов'язання подружжя стосовно дітей, один одного, про володіння майном, а також норми, пов'язані з розірванням шлюбу). Регулювання інших норм шлюбу здійснюється завдяки моралі, звичаїв, традицій (напр. норми залицяння, дошлюбної поведінки, розподілу влади і обов'язків між чоловіком і дружиною, сімейне дозвілля тощо). Оскільки норми і традиції з часом змінюються, відзначається їх відмінність залежно від тієї чи іншої стадії життєвого циклу сім'ї. Як мала **С.г.** сім'я частіше за все розглядається в тих випадках, коли вивчаються відносини між індивідами, складовими сім'ї, або внутрішні зв'язки сім'ї.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Загальна психологія* : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. Й. Варій, В. С. Донченко, М. В. Сидоров, М. М. Шарапов. – К. : ВЦ “Академія”, 2009; *Новикова С. С.* Соціологія: історія, основи, інституціоналізація в Росії / С. С. Новикова. – М. : Моск. психолого-соц. ін-т ; Воронеж : Изд-во НПО “МОДЭК”, 2000.

Михненко А.М., Щур Н.О.

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА (англ. Welfare State) – тип держави, яка проводить державну політику, спрямовану на забезпечення прав і свобод людини і насамперед соціальних прав, досягнення високого рівня добробуту населення, забезпечення соціальної безпеки суспільства, задоволення соціальних потреб, створення умов для реалізації особистістю свого соціального потенціалу.

С.д. – форма оптимізації суспільного буття, яка реалізується через конституційне закріплення і гарантування соціально-економічних та соціальних прав і свобод людини і громадянина та відповідних обов'язків дер-

жави, метою якої є реалізація права людини на гідне життя, створення всебічних умов для самореалізації її сутнісних сил, забезпечення реалізації соціальних цінностей та насамперед соціальної справедливості, соціального прогресу суспільства. Основою є ідея, на якій базується С.д., – це принцип справедливості.

Існує значна кількість визначення С.д.: як форма оптимізації суспільного буття, метою якої є забезпечення людині права на гідне життя, створення умов для самореалізації соціального потенціалу людини, забезпечення соціальної безпеки, соціальних цінностей та соціальної справедливості, соціального прогресу суспільства; як організація, що прагне вплинути на розподіл економічних благ, дотримуючись принципів справедливості; як держава, яка повинна піклуватися про соціальну справедливість, соціальну захищеність та благополуччя громадян; як “особливий тип розвиненої держави, у якій забезпечується високий рівень соціальної захищеності всіх громадян за допомогою активної діяльності держави щодо регулювання соціальної, економічної та інших сфер життєдіяльності суспільства, установлення в ньому соціальної справедливості та солідарності” (П.Гончаров); як “правова, демократична держава, яка здійснює сильну соціальну політику та розвиває вітчизняну соціальну ринкову економіку, спрямовану на стабільне забезпечення високого життєвого рівня та зайнятості населення, реальне забезпечення прав і свобод громадян, створення своєчасних та доступних усім громадянам систем освіти, охорони здоров’я, культури, соціального забезпечення та обслуговування, підтримки бідних та малозабезпечених прошарків населення” (М.Гриценко); як держава, яка свою відповідальність і силу впливу спрямовує на подолання суспільного зла і на нівелювання соціальних суперечностей (Брокгауз). Із визначень видно, що досягнення в суспільстві соціальної справедливості є домінуючим в існуванні С.д. Обов’язком С.д. є здійснення соціальної політики, яка має бути спрямована на розробку і здійснення системи реформ і заходів соціального захисту населення. Держава має сприяти створенню соціального порядку, турбуватися про всі верстви населення і особливо про соціально вразливі групи. Метою С.д. є забезпечення

кожному гідного людини існування. Шляхом досягнення поставленої мети є розподіл економічних благ.

Поняття С.д. відображає суть держави, тобто стійку загальну спрямованість діяльності, пов’язану із забезпеченням суспільних інтересів. Чинником формування соціального типу держави є прийняття державою соціальних зобов’язань, що заклало основи здійснення нею цілеспрямованої соціальної політики.

Основною метою такої держави є створення необхідних умов для забезпечення добробуту, соціальної захищеності особи на рівні чинних державних соціальних стандартів, для всебічного та гармонійного розвитку особистості, надання їй можливості самозабезпечення, задоволення потреб, гарантування соціальної та особистої безпеки кожного громадянина. С.д. створює умови для покращення соціального самопочуття громадян та стабільного існування суспільства в цілому. Феномен С.д. науковці аналізують на трьох рівнях: науковому (низка концепцій); нормативному (законодавчо закріплений конституційний принцип), емпіричному (практична діяльність органів державної влади з метою розв’язання соціальних проблем суспільства). С.д. визнають пріоритет прав людини, закріплюють їх на конституційному рівні та на рівні законодавства, гарантують обов’язковість їхнього забезпечення. Тому відповідно до відображення соціальної орієнтації держави конституції країн світу поділяють на три групи: 1) у яких держава прямо вказується соціальною; 2) які містять різні формулювання про цілі соціальної держави; 3) у яких є формула “держави добробуту”. Уперше формула С.д. з’явилась у ст. 20 післявоєнної Конституції ФРН 1949 р. Проте основні ідеї С.д., такі як соціальна захищеність, соціальна справедливість, закріплювалися у нормативних актах раніше (Веймарська конституція 1919 р., імперська конституція Німеччини 1871 р., Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р., Декларація незалежності США 1776 р., Велика Хартія вільності 1215 р.). У науковий обіг поняття С.д. було введено Л. фон Штейном у 1850 р. (праця “Сучасне та минуле правової науково-державницької Німеччини”).

Існуючі на той час держави ліберального типу виявили неспроможність забезпечити соціальні права та добробут усіх громадян.

Тому виникла необхідність у розвитку концепції С.д. як альтернатива ліберальній державі.

С.д. характеризується певними ознаками. Єдиної позиції щодо визначення основних ознак С.д. немає. До них відносять: конституційні гарантії забезпечення основних прав особистості; формування та ефективне функціонування соціально орієнтованої ринкової економіки; організація та здійснення державної влади на демократичних, правових засадах; активна реалізація основних напрямів соціальної політики; забезпечення в суспільстві соціального миру та злагоди завдяки ефективній реалізації політики соціального партнерства; досягнення в суспільстві соціальної справедливості. До ознак С.д. також відносять: надкласовість держави плюралістичне суспільство; соціальну справедливість як оптимальне співвідношення принципів індивідуальної свободи та рівності; гідний людини прожитковий мінімум, що забезпечується соціальною взаємодопомогою; соціальне забезпечення; покращення добробуту; наявність налагодженого, нескладного юридичного механізму практичної реалізації прав людини; забезпечення етичних засад у відносинах між людьми; політичний, ідеологічний і соціальний плюралізм. Становлення С.д. сприяло виникненню нового етапу розвитку відносин між державою і суспільством, державою й особою. Як соціальна, ця держава розглядає людину як вищу соціальну цінність, надає соціальну допомогу індивідам, які перебувають у важкій життєвій ситуації, перерозподіляє економічні блага.

Виділяють такі принципи діяльності С.д.: людської гідності, соціальної справедливості, субсидіарності, соціального партнерства або солідарності, автономії суспільних відносин та процесів, соціальних зобов'язань, а також принцип державного втручання в економіку. Зазначені принципи відображають закономірності розвитку і функціонування С.д.

Умовами функціонування С.д. є наявність правової держави, громадянського суспільства, "середнього класу".

Співвідношення С.д. і соціальної політики держави можна визначити так: соціальна політика – це пріоритетний напрям діяльності соціальної держави, а С.д. – це суб'єкт здійснення соціальної політики. Лише цілеспрямована розробка та виважене здійснення соціальної політики ефективно функціону-

вання соціально орієнтованої ринкової економіки сприятиме досягненню в суспільстві соціальної справедливості, що є основою діяльності соціальної держави. Така держава сприятиме забезпеченню в суспільстві соціального миру та злагоди.

Літ.: Гончаров П. К. Социальное государство: сущность и принципы / П. К. Гончаров // Вестн. Рос. Ун-та дружбы народов. – Серия: Политология. – 2000. – № 2; Панкевич О. З. Соціальна держава: поняття та загальна характеристика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Панкевич О. З. – Львів, 2003; Сіленко А. О. Соціальна держава: територія перемін / А. О. Сіленко. – Одеса : Укр. держ. акад. зв'язку ім. О. С. Попова, 2000; Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. В. Скрипнюк. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000; Скуратівський В. А. Соціальна політика : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. – К. : Вид-во УАДУ, 2003; Социальное государство : крат. слов.-справ. / [редкол. : Н. Н. Гриценко, Г. А. Николаев, Ф. И. Шарков и др.]. – М. : АТиСО, 2002; Скуратівський В. А. Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський та ін.] ; за ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трошинського : у 2 ч. – К. : НАДУ, 2009. – Ч. 1; Співак В. М. Соціальна правова держава як фактор розвитку демократичного суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук / Співак В. М. – К., 2001.

Скуратівський В. А., Ліндюк О. А.

СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ – поділ суспільства на групи, що виникають унаслідок соціальної нерівності, неоднакового володіння матеріальними і духовними благами, відрізняються суспільним статусом і життєвими можливостями та займають різне соціальне становище. Багато дослідників вважають, що соціальне розшарування притаманне будь-якому суспільству. Навіть у первісних племенах виділялися групи відповідно до статі й віку, з притаманними їм привілеями та обов'язками. Тут же були впливовий і шановний вождь та його наближені, а також ті, що живуть "поза законом", знедолені. На наступних етапах розвитку соціальне розшарування ускладнювалося і ставало все більш очевидним. Розрізняють економічну, політичну і професійну диференціацію. Економічна диференціація виражається в неоднакових доходах, рівні життя, в існуванні багатих, бідних та середніх верств населення. Розподіл суспільства на керуючих і керованих

них, політичних лідерів і масу є проявом політичної диференціації. До професійної диференціації можна зарахувати виділення в суспільстві різних груп за родом їх діяльності, заняттям. При цьому деякі професії вважаються більш престижними порівняно з іншими. Таким чином, уточнюючи поняття С.д., можна сказати, що під ним мається на увазі не просто виділення будь-яких груп, а й певна нерівність між ними з точки зору їхнього суспільного становища, обсягу та характеру прав, привілеїв і обов'язків, престижу та впливу. Чи можна усунути цю нерівність? На це питання даються різні відповіді. Напр., марксистське вчення про суспільство виходить з необхідності й можливості усунення цієї нерівності як найбільш яскравого прояву соціальної несправедливості. Для вирішення цього завдання потрібно в першу чергу змінити систему економічних відносин, ліквідувати приватну власність на засоби виробництва. В інших теоріях соціальне розшарування також розцінюється як зло, проте воно непереборне. Люди повинні приймати таке становище як неминучість. Згідно з іншою точкою зору, нерівність розцінюється як позитивне явище. Воно змушує людей прагнути до вдосконалення суспільних відносин. Соціальна ж однорідність призведе суспільство до загибелі. При цьому багато дослідників зазначають, що в більшості розвинених країн відбувається зменшення соціальної поляризації, зростають середні верстви і скорочуються групи, пов'язані з крайніми соціальними полюсами. Як вважає німецький філософ і соціолог Георг Зіммель, С.д. – це процес, за допомогою якого інституційна діяльність стає більш спеціалізованою, поділяючись на дві або більше окремих інституційних діяльностей. Диференціація – це термін, запозичений з біології для опису спеціалізації функцій в суспільстві в процесі соціальної еволюції. Напр., відділення та спеціалізація економічної функції виробництва від сім'ї, що зберігає функції відтворення та соціалізації дітей. У моделі соціальної системи Толкотта Парсонса (1977) цей процес описаний з більш абстрактної точки зору: відділення держави від общинної спільноти. Він також відноситься до структурної диференціації у функціоналістських теоріях соціальної зміни. Еволюційні теорії соціальної зміни XIX ст., напр., Герберта

Спенсера вбачали в диференціації фундаментальний принцип соціального розвитку в біології і соціології, завдяки чому зростають розмір і складність суспільства у пристосуванні до навколишнього середовища. Процес супроводжувався функціональною потребою в зростаючій інтеграції та взаємозалежності у більш складних суспільствах. У творах Еміля Дюркгейма термін ідентичний суспільному поділу праці.

Літ.: *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. : за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Михненко А.М.

СОЦІАЛЬНА ЕРОЗІЯ – процес розхитування і розмивання устоїв суспільства: організаційних структур, соціальних відносин і зв'язків; норм поведінки, цінностей, форм життєдіяльності, що призводить до зростання моральних навантажень на людину, соціальних груп та супроводжується соціальним стресом. С.е. відбувається під впливом різних деформуючих чинників, таких, як: *низька ефективність стилю керівництва*, культивування деформованих стилів управління; *емоційне напруження*, яка спричиняє розвиток негативних особистісних процесів; *висока інтенсивність праці*; *хронічний дефіцит часу*; виникнення і *тривале існування конфліктних ситуацій* (напр. громадянські заворушення та війни, релігійні та міжетнічні конфлікти); постійні та невинуваті *новації, зміни, переміщення*; *політична нестабільність та напруженість*. Необхідність моральних вимірів політики у державі продиктована обставинами глобального порядку. Екологічні катастрофи, гострі міжнародні конфлікти, масовий голод у багатьох країнах, війни й кровопролиття наприкінці XX ст. потребують проведення нової глобальної політики, вироблення загальнолюдської етики, які ґрунтувалися б на визнанні прав людини на гідне життя і, відповідно, зростанні значення моральних цінностей. Невиконання обов'язків перед суспільством, нереалізованість угод, несвоєчасно виплачені зарплати, несплачені податки, проігноровані закони й суспільні інтереси – усе це є розбіжностями між ідеалом і

соціальною дійсністю. Усунути їх відносно означає відновити моральне здоров'я суспільства. На міжособистісні стосунки впливають три основних чинники: психологічні особливості, соціальна діяльність і суспільні відносини. Зазначені чинники і зв'язки між ними, що ґрунтуються на спілкуванні людей, є її органічною оболонкою, від якості якої залежить: психологічний комфорт (з проєкції на здоров'я членів колективу); поліпшення кількісних і якісних характеристик праці; задоволеність виробничою діяльністю.

Літ.: *Психологія управління* : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003; *Політологія*: курс лекцій : навч. посіб. – Тернопіль : Магнолія-плюс, 2004; *Москвичев С. Г.* Введение в психологию управления / С. Г. Москвичев. – К. ; Сан-Франциско : Light Press, 2005; *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006.

Михненко А.М., Щур Н.О.

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ – усвідомлення групою своїх уявлень, норм, інтересів і проблем. Досягнення групою соціальної ідентифікації означає, що ці уявлення поширені в групі і є досить однорідними в її межах. Крім того, про досягнення групою соціальної ідентифікації свідчить також сформованість у її свідомості протиставлення “нас” та “їх”, що є початковим етапом формування основ соціальної діяльності. Трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні, характеризуються значними змінами становища всіх соціальних груп, розпадом старих соціальних зв'язків та формуванням нових, що призводять до кардинальних змін у соціальному становищі груп та в соціальній структурі всього суспільства. Процеси трансформації докорінно змінили соціальну структуру українського суспільства, не залишивши недоторканою жодної великої соціальної спільноти. Це змушує всі групи переглядати своє соціальне становище. Проблема вивчення **С.і.** в контексті соціологічного аналізу не можна вирішити без вивчення соціальної стратифікації суспільства, дослідження існуючих соціально-статусних груп, особливостей їх становища в сучасній ситуації. Дослідження соціальної структури суспільства – це той необхідний фундамент, без якого будь-яке вивчення процесів **С.і.** виявляється таким, що не спирається на реальні суспільні процеси.

Сьогодні, у зв'язку з докорінними соціальними трансформаціями, питання ідентичності висувається на перший план.

Явища ідентифікації та ідентичності інтенсивно досліджувалися в межах західної наукової традиції, але практично завжди вони спрямовувалися на вивчення особистісної мотивації (З.Фройд, К.-Г.Юнг, Е.Еріксон, Дж.Марсія, А.Уотерман, М.Берзонський, А. ван Хуф та ін.), або взаємодію осіб у малих контактних групах (Г.Теджфел, Дж.Тернер, Дж.Г.Мід, Е.Гофман, Р.Дженкінс, А.Кохен, П.Оукс та ін.), або на комбінацію цих підходів (М.Брюер, Т.Тайлер). Це є наслідком того, що західна наукова традиція значною мірою виходить з ідей індивідуалізму.

Західні спеціалісти зосереджувалися насамперед на дослідженні своїх суспільств, але оскільки ситуація, у якій перебувають країни пострадянського простору, є унікальною, то нині з'являється все більше зарубіжних праць, присвячених особливостям **С.і.** та ідентичності в Україні.

Поняття **С.і.** досліджувалося найбільше психологами, тому практично всі розглянуті підходи аналізують характеристики ідентифікації особистості, а не групи. Отже, рух різних теорій **С.і.** в напрямі усунення протиставлення особистісної та **С.і.** поєднується з індивідуалізацією ідентифікації. Це дає підстави стверджувати, що поняття ідентифікації особистості характеризується органічною єдністю її особистісної та **С.і.**

Ідентифікація розглядається переважно як спосіб прийняття соціальних ролей при входженні в групу (З.Фройд, Л.Бандура, Т.Парсонс), як засіб інтерналізації об'єктивної реальності (П.Бергер, Т.Лукман), як механізм “влиття” “Я-концепції” в соціальне оточення, що проявляється в усвідомленні групової належності, формуванні соціальних настанов (Ч.Кулі, Дж.Г.Мід). Індивід ідентифікує себе з тими чи іншими соціальними позиціями на основі власних уявлень про їх структуру. Тобто йдеться про символічний аспект соціального простору. Ідентичності, присутні в уявленнях індивідів про соціальний простір, можна назвати номінальними, оскільки (в ідеалі) вони усвідомлюються настільки, що можуть бути виражені і виражаються в назвах – номінаціях.

Зазвичай можна говорити не стільки про усвідомлення, скільки про відчуття соціальної позиції, яку індивід посідає в соціальному просторі. З іншого боку, можна говорити про

ідентифікації реальні, тобто про позиції, які визначають різні практики індивідів (“практичний” аспект соціального простору) безвідносно до того, наскільки чітко вони усвідомлюються в уявленнях. Але це не означає, що такі види ідентифікації повністю збігаються; особливо це стосується трансформаційного суспільства.

Будь-яка людина в тій або іншій формі усвідомлює свій статус, своє місце в суспільстві, проте зовсім не обов’язково, що вона чітко відносить себе до певної соціальної категорії, тим більше до такої, яка входить до наукової теорії стратифікації, яка найчастіше відома лише обмеженому колу людей.

Ідентифікація з певною соціальною групою чи класом характеризується комплексом уявлень про соціальну реальність і їх місце в ній – уявлення, що регулюють їх життєву активність, і специфічних уявлень саме для даної страги, що в тій чи іншій мірі відрізняють її від решти верств суспільства. Можна стверджувати, що міра цієї специфічності, “особливості” соціальних уявлень людей, що аналітично відносять себе до тієї чи іншої соціальної групи, тобто чіткість або, навпаки, розмитість меж, що відрізняють їх за даною ознакою від решти суспільства, дасть підстави говорити про рівень реальної ідентифікації.

Літ.: *Гнатенко П. І.* Ідентичність: філософський та психологічний аналіз / П. І. Гнатенко, В. М. Павленко. – К.: Арт-Пресс, 1999; *Данилова Е.Н.* Проблема соціальної ідентифікації в постсоветской России / Е. Н. Данилова // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1997. – № 3; *Даудрих Н.И.* Социальная идентичность: методологический аспект / Н. И. Даудрих // Социология. – М.: Изд-во Инта фонда обществ. мнение, 2002; *Макеев С.А.* Социальная мобильность и идентичность в структурной перспективе / С. А. Макеев // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. – Х.: Видавн. центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 1999; *Павленко В. Н.* Трансформация социальной идентичности в посттоталитарном обществе / В. Н. Павленко, Н. Н. Корж // Психол. журн. – 1998. – № 1; *Макеев С. А.* Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996; *Старовойтова І. І.* Соціальна ідентифікація як основа формування соціальних спільнот / І. І. Старовойтова // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. пр.; відп. ред. В. В. Лях. – К.: Укр. центр духов. культури, 1999. – Вип. 4.

Макаренко Е.М.

СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ – сукупність підходів прикладних соціальних наук, які орієнтовані на цілеспрямовані зміни організаційних структур, визначають людську поведінку і забезпечують контроль за нею; це – комплексний підхід до вивчення та зміни соціальної реальності, який ґрунтується на використанні інженерного підходу та наукомістких технологій. Більшість авторів розглядають інженерію як діяльність щодо застосування наукових знань з метою створення штучних технічних об’єктів та інших матеріальних цінностей. До такого розуміння діяльності інженера схильна повсякденна свідомість, яка уявляє інженера як людину, що працює з машинами та різними технічними засобами. Проте уявлення про природу інженерної діяльності змінювалися в міру того, як змінювалися суспільне виробництво, соціальна практика, а також під впливом розвитку науки та її зрощування з матеріальним виробництвом. Поступово до неї стали відносити застосування наукових знань не тільки до технічних засобів та об’єктів, а й до економічних, організаційних, соціальних та інших систем і процесів. Тому сьогодні можна дати таке визначення **С.і.**: це різновид професійно-практичної діяльності, завдяки якій соціально-наукове (зокрема соціологічне) знання трансформується безпосередньо в перетворювально-практичну діяльність.

На думку Карла Поппера, одного з теоретиків **С.і.**, термін “**С.і.**” вперше введений у 1922 р. Р.Паундом у його праці “Вступ у філософію права”. А в молодій радянській Росії названий вище термін вживав інженер і поет Олексій Гастєв ще в 1920–1921 рр.

У нашій вітчизняній літературі (у рамках колишнього СРСР) термін “**С.і.**” набув поширення на початку 70-х рр. ХХ ст. у працях з критики західної соціології та соціальної психології. Проте дійсно широке застосування цього терміна припадає на 80-ті рр. Слід зазначити, що у вітчизняній літературі частіше використовується термін “соціоінженерна діяльність”. У сучасній науковій літературі поняття **С.і.** вживається переважно для позначення особливої діяльності, орієнтованої на цілеспрямовану зміну та регулювання різних організаційних структур, соціальних інститутів, офіційних організацій, органів влади і т. ін. Напр., К.Поппер визначає **С.і.** як діяльність із проектування

нових соціальних інститутів, а також з управління вже існуючими соціальними інститутами шляхом поступових реформ. Ряд авторів розглядають **С.і.** як різновид управлінської діяльності, що здійснюється соціологами, соціальними психологами та іншими спеціалістами спільно з керівниками підприємств, організацій, управлінських структур. А деякі автори пропонують відмовитися від поняття “**С.і.**” у зв’язку з тим, що воно стало предметом ідеологічних спекуляцій (Ф.А. фон Хайєк, Н. Стефанов, К. Рихтаржик та ін.). На їх думку, поняття “**С.і.**” допускає і виправдовує можливість маніпулювання людською поведінкою. Щоб виключити ідеологічну інтерпретацію даного поняття, вони пропонують замінити його “соціальною технологією” або “соціотехнікою”. Проте, як справедливо зазначає Г.О. Антонюк, проста заміна термінів не вирішує проблему. “Соціальна інженерія – на його думку, – це не просто термін, пише він. – Це, по суті, узагальнена назва комплексу теорій, що пов’язані з перенесенням у соціальну сферу і використанням інженерних термінів, які застосовуються в технічній галузі”.

Конкретний зміст **С.і.** зумовлений значною мірою специфікою інженерної діяльності. Інженер, на відміну від інших спеціалістів, створює в процесі проектування нові об’єкти. Поняття “**С.і.**” – це узагальнена форма вираження інженерного підходу в соціальній сфері. **С.і.** виступає одним із засобів поєднання науки і практики. Вона є галуззю соціальної науки, орієнтованою на вирішення практичних завдань. **С.і.** є інструментом соціального управління. Водночас соціальний інженер не підмінює управління. **С.і.** являє собою діяльність, яка спрямована на організацію базової (економічної, управлінської, педагогічної та ін.) діяльності шляхом створення і використання спеціальних засобів, методів, технологій.

Умовно можна виділити чотири основних напрями соціоінженерної діяльності: соціоінженерні дослідження (інженерний аналіз соціальних систем), проектно-конструкторська, організаційно-технологічна і консультативно-управлінська діяльність.

Залежно від характеру об’єкта можна виділити кілька рівнів соціоінженерної діяльності: інституціональний (обслуговування соціальних інститутів), організаційний (рівень формальних організацій), груповий

і особистісний (регуляція соціальної поведінки особистості).

С.і. ґрунтується на застосуванні різноманітних методів: аналітичних методів, методів соціального моделювання, методів соціального експерименту, проєктивних методів, ігрових методів, інноваційних методів та ін. Методи **С.і.** дозволяють багато в чому подолати обмеження, що їх накладає на роботу соціолога винятково дослідницький підхід. **С.і.** як складова управлінської діяльності повинна керуватися низкою принципів. Перший і основний – принцип безпосередньої участі соціального інженера (а це найчастіше соціолог або соціальний психолог) у розв’язанні соціально-управлінських завдань. Соціальний інженер не може бути стороннім спостерігачем. Другим є принцип безперервності соціоінженерного забезпечення управлінських рішень на всіх стадіях – від початку і до кінця. Третім принципом є принцип технологізації управлінської діяльності, тобто поділі її на складові елементи.

Предметна галузь **С.і.** внутрішньо диференційована. Залежно від характеру об’єкта, на який вона спрямована, виділяють кілька рівнів: інституціональний (вивчення, проектування та обслуговування суспільних інститутів): організаційний або менеджеральний (наукове управління офіційними організаціями); груповий (вивчення і проектування групових відносин) і особистісний (регуляція соціальної поведінки індивіда).

Прийнято також виділяти кілька напрямів соціоінженерної діяльності: соціоінженерні дослідження (аналіз і діагностика можливостей соціальних систем), інженерне конструювання соціальних систем (їх проектування, програмування й планування), інженерне обслуговування соціальних систем (консультації з питань розроблених планів). Основні функції соціоінженерної діяльності: проектно-конструкторська, прогностична, консультативна, експертна, контролююча.

Літ.: *Маковецький А.М.* Соціальна інженерія як галузь соціології : навч. посіб. / А. М. Маковецький. – Чернівці : Рута, 2004; *Рущенко І. П.* Загальна соціологія : підручник / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004; *Макро- і мікросоціальна інженерія: соціоінженерний практикум. Збірник практичних та тестових завдань* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. І. Подшивалкіна, М. П. Лукашевич, С. І. Суїменко, Т. Г. Каменська ; Ін-т вищ. освіти АПН України ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; Ін-т соц.

наук. – Одеса : Астропринт, 2001; *Поппер К.* Ницета историцизма / К. Поппер // *Вопр. філософії.* – 1992. – № 9; *Соціологія* : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавн. Центр “Академія”, 2002.

Макаренко Е.М.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ – міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщань. Людина має можливість пересуватися в соціальному просторі подібно до фізичного руху більш звичному для нас геометричному просторі. У соціології рух суб’єктів у соціальному просторі називається **С.м.**

С.м. може бути двох типів: вертикальна і горизонтальна. Перший тип пов’язаний з переходом людини з однієї спільноти до іншої, якщо ці групи мають різний соціальний статус, тобто одна порівняно з іншою є “нижчою” або “вищою”.

Вертикальна мобільність може бути висхідною, коли людина здійснює рух по т. зв. соціальних щаблях “вгору”, підвищує свій статус, або низхідною (людина втрачає звичне соціальне становище і переходить до нижчої групи). “Кроки” у суспільному просторі робляться людьми не хаотично, а в певних напрямках, що збігаються з осями диференціації соціального простору.

У цивілізованому демократичному суспільстві, яке є плюралістичним у своїй основі й утворює десятки осей, людина має значно більше можливостей для руху, мобільності, зміни умов свого життя.

Можливість вибору, право бути господарем своєї долі є ознакою соціальної свободи, якою користується особистість у суспільстві. Навпаки, примітивне, традиційне суспільство, де існує вузька соціальна структура, обмежена кількість осей диференціації (частина яких є ще й закритими для широкого загалу спеціальними заборонами), звужує свободу, робить долю людини запрограмованою від народження до смерті.

Соціологи розрізняють індивідуальну й групову мобільність.

У першому випадку індивід змінює свою соціальну позицію (статус) шляхом виходу з певної соціальної групи й приєднання до іншої спільноти. Напр., отримавши диплом спеціаліста, учорашній студент стає представником певної професійної групи, його індивідуальний статус підвищується, звичайно, якщо не відбулося щось гірше, і за

молодою людиною, напр., надовго закріпився статус безробітного.

Індивідуальна мобільність має певну часову закономірність, яка графічно може сприйматися як випукла синусоїда: на початку життя, у молодості та в роки максимальної соціальної активності людина досягає найвищих статусів, типовою для цього періоду є висхідна мобільність; а разом із зниженням активності, відходом від справ, пенсією індивід дещо втрачає у соціальному становищі.

Групова або структурна мобільність пов’язана зі змінами в самій архітектурі соціального простору, коли певні соціальні групи або просуються “вгору”, або втрачають свій попередній ранг.

Тема **С.м.** є однією з найважливіших у дослідженнях соціологів, оскільки безпосередньо стосується гострих соціальних проблем і долі абсолютної більшості людей сучасного суспільства.

Ця проблема майже не існувала в традиційному, феодальному суспільстві, де люди проживали майже те ж саме життя, що й їх батьки.

Статус людей Середньовіччя був визначений, як правило, ще до їх народження. Сучасне суспільство є ареною боротьби людей за кращу долю у сенсі просування соціальними сходами “вгору”. Існує багато теорій, що пояснюють мобільність різних верств населення, акцентують увагу на умовах і факторах мобільності, наслідках тощо. Класичною вважається праця П. Сорокіна “Соціальна мобільність” (1927).

Для дослідження **С.м.** соціологи застосовують різноманітні емпіричні методи. У 60-ті рр. ХХ ст. американці П.Блау і О.Данкен дослідили рух їх співгромадян у суспільстві, використовуючи загальнонаціональну вибірку обсягом 20 тис. осіб. Дослідники розрізняли мобільність всередині покоління і т. зв. міжгенераційну мобільність (порівняння статусу батька і основного статусу сина). У ті роки США були на підйомі в економічному й соціальному контекстах. Опитування зафіксувало значну вертикальну мобільність, яку автори пояснювали тим, що вакансії службовців (“білих комірців”) зростають швидше порівняно з вакансіями робітників, що зайняті фізичною працею (“сині комірці”). Протягом 50–60-х рр. у США вертикальна мобільність, що перетинала лінію “сині комірці” / “білі комірці”, сягала 30%.

Американські соціологи вважають, що в сучасному суспільстві особливого значення набувають освіта й професіоналізм як фактори індивідуальної висхідної мобільності.

Літ.: *Рущенко І. П.* Загальна соціологія : підручник / І. П. Рущенко. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.; *Соціологія* : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавн. Центр “Академія”, 2002. – 560 с.; *Подвижность* структуры. Современные процессы социальной мобильности / С. Макеев, С. Войтович, И. Прибыткова и др. ; НАН Украины ; Ин-т социологии. – К. : [б. и.], 1999. – 204 с.; *Социальное расслоение и социальная мобильность* / РАН ; Ин-т социологии / З. Т. Голенкова (отв. ред.). – М. : Наука, 1999. – 191 с.

Михненко А.М.

СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ – особливий стан суспільної свідомості та поведінки, специфічна ситуація сприйняття та оцінки дійсності, емоційний стан групи чи суспільства в цілому, зумовлений тиском з боку природного або соціального середовища.

Оснovoю **С.н.** складають нереалізовані потреби людей та соціальних груп, що викликають незадоволеність. Формами прояву **С.н.** можуть бути: страйки, саботаж, заколоти, масові демонстрації, мітинги тощо.

С.н. визначається як певний психічний стан суспільства (спільноти, групи), що зумовлюється об’єктивними чинниками і виявляється в індивідуальній та груповій поведінці. **С.н.** може мати мобілізаційний ефект, але це буде мобілізація не у формі піднесення, ентузіазму, зрештою ейфорії, а у формі агресії, спрямованої на руйнування справжніх чи уявних перешкод на шляху реалізації заблокованих потреб і цілей.

За М.Слюсаревським, структура **С.н.** включає: загальне невдоволення суб’єктів наявною в суспільстві ситуацією; їхнє невдоволення можливостями свого впливу на ситуацію; невдоволення діями тих персоніфікованих соціальних сил, які, за уявленнями суб’єктів, здатні впливати на ситуацію; ретроспективну оцінку минулого стану ситуації (чи тієї ситуації, яка їй передувала); прогнозу оцінку майбутнього стану ситуації (чи тієї ситуації, що має прийти їй на зміну).

С.н. визначається такими трьома чинниками: 1) долученням до процесу значної частини населення; 2) змінами в суспільній свідомості, що проявляються на індивідуальному рівні в емоційному стресі, світоглядній

невизначеності та поширенні девіантних форм поведінки; 3) збільшенням готовності до дій, які розглядаються як вимушена поведінка, що спрямована проти існуючого суспільного ладу для досягнення бажаного стану.

Стадії **С.н.** як процесу відрізняються за своїми просторо-часовими параметрами та формами вираження.

Перша, у межах якої відбувається приховане, таке що до певного часу не має зовнішніх ознак, незадоволення. Цій стадії притаманна неорганізована, переважно вербальна, форма вираження незадоволення, збільшення занепокоєння у зв’язку з порушенням звичного становища. На цій стадії суспільство чітко ще не розуміє причин, наслідків та масштабів змін, що відбуваються.

Друга – загострення напруженості. На цій стадії з’являється чітке розуміння негативності існуючого стану справ більшістю населення. Під впливом зазначених настроїв втрачається довіра до влади, знижується її авторитет, зникає відчуття безпеки, поширюються песимістичні оцінки майбутнього, виникає схильність до протестних дій в окремих регіонах, населених пунктах тощо.

Третя стадія **С.н.**, як правило, характеризується її зменшенням, поступовим зникненням рис, що притаманні цьому стану суспільного життя. Проте конфлікти, зароджені на попередніх стадіях, можуть продовжуватися, не викликаючи помітного суспільного резонансу.

Реформування українського суспільства стало причиною підвищеного інтересу дослідників до питання соціальної адаптації населення в умовах гострої кризи перехідного періоду. У зв’язку з цим актуалізувалася проблема напруженості в суспільстві, яка, з одного боку, постає показником його нестабільності та конфліктності, а з другого – є характеристикою процесу адаптації населення до нових умов соціально-економічного середовища. Особливої гостроти набуває **С.н.** у структурі людських ресурсів. Вона негативно позначається на економічному потенціалі держави, сприяє відчуженню особи від виробничої діяльності, негативно впливає на економічні інтереси товаровиробників, супрорводжується загостренням існуючих та появою нових трудових суперечок та конфліктів. Це ставить перед органами державної влади завдання вдосконалення політики зайнятості.

Для демократичного суспільства наявність певного рівня **С.н.** є станом нормальним, що обумовлено вільним поширенням у ньому ідей, часто альтернативних, можливістю рефлексії групових інтересів і боротьби груп на захист цих інтересів. Низький рівень **С.н.** свідчить про переважання задоволеності населення умовами середовища та його небажання щось змінювати. Це може призвести до втрати соціальною системою динамічності розвитку. Середній та близький до нього рівень **С.н.** забезпечує системі рухливість, здатність до еволюційних змін. Дуже висока **С.н.** може привести до глибинних змін у соціальній системі як конструктивного характеру, коли утворюються структури, що надають їй можливості ефективного функціонування на якісно новому рівні, так і деструктивного, коли система перестає функціонувати зовсім.

За таких умов дії державної влади мають спрямовуватися на сприяння дотриманню різними сторонами цивілізованих форм боротьби та політичної конкуренції, недопущення виникнення гострих конфліктів, які матимуть дестабілізуючі та руйнівні наслідки. Різні аспекти визначення та обчислення рівня соціальної напруженості досліджувалися О. Давидовою, В. Салмановим, П. Чорнобай, М. Слюсаревським, зарубіжними вченими Р. Мертоном, Р. Дарендорфом та ін.

Літ.: Головаха Є. Соціальна напруженість в українському суспільстві / Є. Головаха // Дух і літера. – 1997. – № 1–2. – С. 45–47; Міщенко М. Соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу / М. Міщенко. – К.: НІСД, 1995; Небоженко В. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві / В. Небоженко. – К.: Абрис, 1994; Росс Л. Человек и ситуация: Уроки социальной психологии / Л. Росс, Р. Ниссбет. – М.: [б. и.], 2000; Слюсаревський М. Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників / М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2002. – № 5 (8). – С. 24–34.

Меляков А.В.

СОЦІАЛЬНА НОРМА – зумовлене об'єктивними закономірностями суспільного розвитку правило поведінки (діяльності) людей, яке має загальний характер, виражає волю певної частини або всього суспільства і забезпечується різноманітними засобами соціального впливу. **С.н.** має загальний характер і є взірцем для поведінки людей у тій

чи іншій ситуації, еталоном суспільних відносин. **С.н.** впливає на волю і свідомість конкретної особи, формує її соціальну поведінку, чим регулює дії або бездіяльність учасників відносин, тобто є моделлю відповідної поведінки і несе інформацію про соціальні цінності, порядок ставлення до людей, природи, держави тощо. Функцією **С.н.** є те, що за їх допомогою стає можливим правильна орієнтація поведінки членів суспільства відносно інших. На основі власних цінностей та ціннісних орієнтацій суспільство, держава, нація чи різні соціальні групи розробляють систему **С.н.** поведінки особистості. В соціологічному трактуванні **С.н.** – це правила поведінки, очікування і стандарти, що регулюють взаємодію між людьми та вказують на дозволена і недозволена поведінку у певних ситуаціях. **С.н.** створюють соціокультурні засади та визначають межі діапазону припустимої поведінки діяльності людей, соціальних груп та організацій в конкретному суспільстві на певному історичному етапі його розвитку. **С.н.** є необхідною умовою для впорядкування життя суспільства, його ефективного функціонування, налагодження необхідної взаємодії його членів. Таким чином, **С.н.** відіграють регулятивну роль, визначають взірці, еталони поведінки особистості. Вони є також засобом узгодження інтересів різних індивідів, їхніх груп і суспільства. **С.н.** може також накладати певні обмеження на діяльність особистості. Одні соціальні норми спрямовані на обмеження певних дій особистості, інші – на створення можливості бажаних для суспільства дій особистості. Суспільство, використовуючи систему **С.н.**, може прагнути до детальної регламентації дій особистості, примушувати її уникати таких вчинків, які б суперечили його інтересам. Разом з тим воно може стимулювати такі самостійні ініціативи, дії індивіда, які б певним чином зміцнювали існуючу соціальну систему.

С.н. може або відповідати законам суспільного розвитку (у такому разі вона є "природною"), або відображати їх не досить адекватно, суперечити їм, будучи результатом викривленого відображення об'єктивних закономірностей. На думку Е. Дюркгейма, **С.н.** як особливі чинники суспільного розвитку ефективні лише тоді, коли вони спираються не на зовнішні примуси, а на моральний авторитет суспільства. **С.н.** складаються як

результат віддзеркалення в свідомості та вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Зміст і характер **С.н.** зумовлений економічними, матеріальними, правовими, моральними чинниками.

Основними видами **С.н.** є правові норми, норми моралі, звичаєві та корпоративні норми. Правові норми є загальнообов'язковими, формалізованими правилами поведінки, які встановлені або санкціоновані, а також охороняються державою. Правові норми відрізняються від інших **С.н.** тим, що встановлюються або санкціонуються державою; утворюють внутрішню узгоджену цілісність, єдність, тобто систему; існують лише як єдина система норм у суспільстві; формують правила поведінки у вигляді прав і обов'язків; мають цілком визначені форми зовнішнього вираження, точно визначені межі дії, обов'язку; забезпечуються, крім інших засобів, ще й державним примусом.

Норми моралі – сформовані в суспільстві правила поведінки, що виражають уявлення людей про загальнолюдські цінності. Дія цих норм забезпечується внутрішнім переконанням, суспільною думкою, заходами суспільного впливу. Моральні норми визначають правила поведінки людей, що є повторюваними та більш-менш однотипними. Норма моралі не властива детальна регламентація поведінки людей. Особливість цих норм полягає в тому, що основами їх формування та виконання є громадська думка, масові звички, традиції. Оскільки вимоги моральної норми виражаються лише в загальних формах, вони не є обов'язковою нормою суспільною поведінки. Звичаєві норми – це правила поведінки, які сформувались у суспільстві в результаті їх багаторазового повторення, є традицією суспільної поведінки. Моральні та звичаєві **С.н.**, на відміну від правових норм, виражають волю різних груп суспільства; можуть не бути внутрішньо узгодженими, не мати властивостей системи; існують у вигляді кількох самостійних систем нормативного регулювання; виражаються не лише через права і обов'язки, а й через загальні принципи суспільної поведінки; позбавлені формальної визначеності; не завжди мають точно визначені межі дії; забезпечуються лише соціокультурною традицією, суспільними переконаннями, громадським впливом та іншими позадержавними засобами. Корпоративні норми

(норми громадських організацій) – це правила поведінки, встановлені громадськими організаціями, закріплені в їх статутах (положеннях і т.ін.), діють у їх межах і ними ж охороняються від порушень за допомогою певних заходів суспільного впливу. Крім зазначених **С.н.**, розрізняють: релігійні, політичні, естетичні, організаційні норми та норми культури та ін. Кожен вид **С.н.** має свою специфіку впливу на взаємодію особистості та суспільства.

С.н. можуть по-різному усвідомлюватися і сприйматися представниками різних соціальних груп. Норми, що нав'язуються суспільством, державою, окремою соціальною групою, можуть відповідати або не відповідати інтересам, ціннісним орієнтаціям індивіда, наслідком чого є нехтування цими нормами.

Літ.: Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; пер. с фр., сост., послесл. и прим. А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 2006; Лукашевич Н. П. Социология : учеб. пособие / Н. П. Лукашевич, Н. В. Туленков. – 2-е изд., стереотип. / под общ. ред. Н. В. Туленкова. – К. : МАУП, 2002; *Социология* : енциклопедія / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Минск : Кн. Дом, 2003.

Супрун Н.А.

СОЦІАЛЬНА ОПІКА – різновид професійної діяльності, який утвердилася близько ста років тому в країнах Західної Європи. За цей час у практиці **С.о.** за кордоном сформувався достатня кількість теорій, моделей, технологій цієї діяльності. В нашій країні **С.о.**, як вид професійної діяльності, визнано на початку 90-х років ХХ ст., тому очевидно, що зараз теорія і практика **С.о.**, як професійної діяльності в Україні знаходиться на етапі становлення. Тому в спеціальній літературі не існує однозначного тлумачення терміну “**С.о.**”. У більшості наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених це поняття розглядається у трьох аспектах:

- як практична професійна діяльність із надання допомоги та підтримки людям, що опинилися у скрутній ситуації;
- як навчальна дисципліна з професійної підготовки фахівців із соціальної допомоги та підтримки населення;
- як галузь наукових знань, що ґрунтується на сукупності концепцій і теорій, має свій категоріальний апарат, досліджує принципи і закономірності, моделі та методи соціальної опіки.

Аналіз понятійного масиву дефініції “С.о.”, поданого у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, свідчить про відсутність узагальненого розуміння. Так, відомий теоретик російської школи соціальної роботи О.І.Холостова розглядає С.о. як інструмент реалізації державної соціальної політики, як “особливий вид діяльності, метою якої є задоволення соціально гарантованих та особистісних інтересів різних груп населення, створення умов, що сприяють відновленню чи покращенню здатності людей до соціального функціонування”.

Подібного підходу до розуміння С.о. дотримується відомий український вчений А.Й.Капська, яка вважає, що це “вплив професіоналів, громадськості та соціальних інститутів на суспільство шляхом формування і реалізації соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов життєдіяльності кожної людини і сім’ї”. Інші науковці ототожнюють С.о. із наданням допомоги людині у кризових ситуаціях. Вони вважають, що це “професійна діяльність, пов’язана з використанням соціологічних, психологічних, педагогічних методів і прийомів для розв’язання індивідуальних та соціальних проблем”.

У більшості словників, виданих в Україні, це поняття трактується як “цілеспрямована діяльність у суспільстві через уповноважені органи, яка спрямована на забезпечення належного соціального, культурного та матеріального рівня життя членів суспільства та надання допомоги різним категоріям людей”.

Один із основоположників української школи соціальної роботи І.І.Мигович наголошує, що визначення С.о. має базуватися на таких стрижневих поняттях, як “соціальне” та “соціалізація”. Тому через призму цих понять він стверджує, що це “професійна діяльність соціальних інститутів, державних і недержавних організацій, груп та окремих індивідів, пов’язана з наданням допомоги особам чи групам людей щодо соціалізації, якщо в них за відсутності належних умов у суспільстві або через наявність особистих вад процес соціалізації ускладнюється, призупиняється або відбувається у зворотному напрямі (тобто спостерігається де-соціалізація)”.

На підставі аналізу запропонованих визначень можна зробити висновок про те, що на

сучасному етапі розвитку С.о. є три підходи до її трактування. У першому підході С.о. розглядається як інструмент реалізації державної соціальної політики. Для другого підходу характерний акцент допомоги населенню у кризових або важких ситуаціях. Третій підхід зводить сутність С.о. до надання соціальних послуг. Але спільним для всіх цих підходів є розуміння С.о. як виду практичної діяльності. Основними завданнями С.о. як виду суспільної діяльності є покращення соціального самопочуття людини, вдосконалення умов її життя, забезпечення відповідного соціального функціонування, гармонізація системи відносин у сім’ї, колективі, суспільстві в цілому.

Літ.: Лукашевич М. П. Соціалізація, виховні механізми і технології : навч.-метод. посіб. / М. П. Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998; Соціальна робота: соціальна педагогіка (понятійно-термінологічний словник) / за заг. ред. І. Д. Звереві. – К. : Етносфера, 1994; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К., 2000; Словарь по социальной педагогике / за ред. Л. В. Мардахаев. – М. : Академия, 2002; Словарь-справочник по социальной работе / под ред. Е. И. Холостовой. – М. : Юрист, 2000.

Новікова А.О.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА – важлива складова внутрішньої політики держави, яка проводиться урядом через місцеві та регіональні органи влади та здійснюється державними та громадськими організаціями. Втілюється в життя через комплекс заходів, що охоплюють різноманітні напрями соціальної сфери суспільства з метою поліпшення рівня та якості життя, підвищення добробуту і надання соціального захисту різним верствам населення. Головною метою соціальної політики є створення умов для оптимального розвитку та функціонування соціальних відносин, освоєння соціальних цінностей і досягнення в суспільстві соціальної стабільності та злагоди. Суб’єктами С.п. є реалізатори програм та заходів, що спрямовані на соціальну сферу (державна, людина, соціальні інститути, політичні партії, громадські організації, асоціації громадян, колективи, фонди, суб’єкти, зокрема соціального захисту (підприємці, роботодавці), і суб’єкти, які здійснюють діяльність у різноманітних формах як у ме-

жах інституціональних структур, так і на громадських засадах. Об'єктами **С.п.** є окремі особи, групи або спільноти, які потребують певної соціальної підтримки.

У широкому розумінні **С.п.** – це система інституційних і надінституційних, державних і громадських, суспільних і особистих, індивідуальних способів і форм діяльності, спрямованих на створення умов для всебічної самореалізації соціального потенціалу людини, її сутнісних сил. Соціальна політика має такі рівні: загальнодержавний (урахування інтересів всього суспільства), регіональний (інтереси адміністративної одиниці), місцевий (інтереси міста, району, підприємства), локальний (допомога і підтримка громадян, які постраждали від стихійного лиха).

Важливе завдання **С.п.** спрямоване на поліпшення добробуту та стабільний розвиток не тільки суспільства, а й держави в цілому. Вирішення цього завдання полягає у розв'язанні таких проблем: а) недопущення масової бідності та зростання безробіття; б) матеріальна підтримка безробітних, а також тієї частини населення, яке перебуває у складній життєвій ситуації (малозабезпечені особи, пенсіонери, неповнолітні, ветерани війни, інваліди, сироти тощо); в) підтримання стабільного рівня доходів населення шляхом проведення індексації доходів та антиінфляційних заходів; г) розвиток галузей соціальної сфери (освіта, житлове господарство, охорона здоров'я, культура і мистецтво). Саме тому важливим і першочерговим завданням **С.п.** є адресна (тобто призначена для конкретних груп населення, передусім слабозахищених верств населення) соціальна підтримка і допомога з боку держави.

Серед основних функцій, що виконує держава, проводячи **С.п.**, такі: а) соціальне відтворення населення, змістом якого є створення умов для нормальної життєдіяльності людини, задоволення її потреб у таких сферах суспільного життя, як праця, споживання, сімейні відносини, охорона здоров'я, освіта тощо; б) регулятивна, яка полягає в намаганні держави стимулювати активну діяльність особистості, соціальних груп за допомогою правових, економічних, моральних важелів, внаслідок чого люди стають здатними до самоорганізації та самозахисту; в) соціально-захисна, з якою пов'язані соціальні гарантії держави, забезпечення

соціальних прав громадян у разі зниження матеріального рівня життя, втрати роботи, працездатності, старіння, інших ситуацій, які супроводжують людину від народження до смерті; г) стабілізаційно-адаптивна, згідно з якою держава має дотримуватися принципу соціальної справедливості, враховувати у своїй політиці реакцію населення, громадську думку, підтримувати свій авторитет серед населення, впливати на формування ціннісної свідомості суспільства, узгоджувати інтереси, регулювати правовими засобами конфлікти в суспільстві, забезпечуючи його усталений розвиток.

Умовою для ефективної реалізації соціальної політики є: а) відмова від форм і методів управління, що породжують соціальне відчуження людини; б) пошук ефективних способів і форм та усунення невиправданих і малоефективних методів регулювання, що гальмують процес утвердження цінностей соціального буття; в) утвердження динамічності механізму регулятивної діяльності, спрямованої на збагачення соціального потенціалу суспільства. Формування соціальної політики, зокрема в країнах колишнього Радянського Союзу, відбувається з урахуванням укладених ними конвенцій Міжнародної організації праці, а також вимог, що висувуються світовими організаціями при наданні фінансової допомоги. У боротьбі за визначення майбутніх напрямів економічного та соціального розвитку пострадянських країн беруть участь Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк (СБ), Європейський Союз (ЄС), Міжнародна організація праці (МОП).

Але оскільки питання щодо моделей соціальної політики є дискусійним, то Комісія ЄС з розробки моделі соціальної політики виділяє дві головні моделі: “бісмарківську” (модель Бісмарка) та “беверіджську” (модель Беверіджа, започаткована у 1942 р. у Великій Британії). Водночас приклад розвинутих країн світу доводить, що за сучасних умов “суто” “бісмарківської” або “беверіджської” моделі **С.п.** немає. Виділяють такі моделі соціальної політики: марксизм; соціалізм; соціал-демократична; консервативна; ліберальна; фашизм; держава загального добробуту.

Літ.: *Гуманітарна та соціальна політика* / В. П. Єлагін, М. В. Кашуба, П. І. Шевчук, Т. О. Панфілова. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Magistr”, 2004. – 176 с.; *Управління суспільним розвитком* : словник-до-

відник / за заг. ред. А. М. Михненко, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко, С. О. Борисевич, О. А. Бугрін, В. М. Князєв. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 210 с.; *Скуратівський В. А.* Основи соціальної політики : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. – К. : МАУП, 2002. – 200 с.; *Гриненко А. М.* Соціальна політика : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / А. М. Гриненко. – К. : КНЕУ, 2003. – 309 с.

Скуратівський В. А.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В ОРГАНІЗАЦІЇ (КОРПОРАЦІЇ) (англ. Social policy organization of corporation) – являє собою систему відносин роботодавців, адміністрації і найманих працівників з приводу збереження або зміни їхнього соціального стану, або інакше, – це діяльність із задоволення соціальних потреб, узгодження соціальних інтересів, надання соціальних послуг працівникам та членам їх сімей.

Склалася два протилежних підходи в розумінні корпоративної соціальної політики, що проводиться організацією (підприємством, фірмою, корпорацією й іншими господарюючими суб'єктами).

Прихильники одного з них визнають, що організація повинна орієнтуватись на виробничі й економічні цілі і її соціальна відповідальність полягає в одержанні максимального прибутку, забезпеченні високого рівня заробітної плати для працівників і дивідендів для акціонерів.

Прихильники другого підходу вважають, що організація може вирішувати як виробничі й економічні, так і соціальні завдання, що виникають у процесі її діяльності, тобто повинен бути визначений баланс у вирішенні виробничих, економічних і соціальних завдань, що існують в організації.

Обидва ці підходи мають право на існування. Роботодавець чи його адміністрація вирішують, який з них вибрати залежно від виробничих, економічних, фінансових і соціальних можливостей і ресурсів.

У період ринкових економічних трансформацій істотно змінилися погляди на соціальну політику організації. Якщо в радянський час організації вирішували не тільки виробничі й економічні завдання, але і соціальні, то в умовах формування ринкової економіки багато хто з них значно скоротив обсяг соціальної діяльності. Основна причина – нестача фінансових коштів для реалізації соціальної політики. З економічних і фінан-

сових причин одні організації відмовилися від об'єктів соціальної інфраструктури, передавши їх зі своїх балансів на баланс органів місцевого самоврядування. Інші приватизували об'єкти соціальної інфраструктури, перевели їх на комерційну основу. Треті прагнуть зберегти соціальну діяльність, об'єкти соціальної інфраструктури, але не в повному обсязі, а звільняючись від тих з них, що безпосередньо не пов'язані з відтворенням кадрового потенціалу.

Для подальшого розвитку соціальної політики в організації органи державної влади і місцевого самоврядування можуть створювати умови, у тому числі і за податковими пільгами, що дадуть можливість організації зберегти об'єкти соціальної інфраструктури, необхідні для відтворення і розвитку кадрового потенціалу. Разом з тим можна кооперувати кошти організацій і органів місцевого самоврядування, призначені для інвестування об'єктів соціальної інфраструктури.

Організація надає працівникам обов'язкові соціальні послуги, що впливають із законодавчих актів і особливостей виробництва. Трудовим законодавством України передбачене надання організаціями гарантій і компенсацій у сфері трудових відносин. Гарантії – це засоби, способи й умови, за допомогою яких забезпечується здійснення наданих працівникам прав у сфері соціально-трудова відносин. Компенсаціями є грошові виплати, встановлені для відшкодування працівникам витрат, пов'язаних з виконанням ними трудових та інших обов'язків. Відповідно до законодавства організації платять соціальні відрахування і страхові внески у державні позабюджетні соціальні страхові фонди. Законодавство зобов'язує роботодавця, адміністрацію організації забезпечувати безпечні умови праці, санітарно-гігієнічні умови для працівників.

Стратегія соціального розвитку організації включає всі обов'язкові соціальні послуги, які вона повинна представляти працівникам відповідно до законодавства. Разом з тим соціальна політика в організації не обмежується тільки обов'язковими соціальними послугами, оскільки конкуренція на ринку праці припускає наявність певного пакета додаткових соціальних послуг, що можуть залучити новий персонал на роботу в організацію, утримувати працюючих тут людей. Чим вища потреба у висококваліфікованих праців-

никах, тим більше потрібно додаткових соціальних послуг для залучення і закріплення працівників. Організації можуть забезпечувати своїх працівників безкоштовними або частково оплачуваними обідами, оплачувати путівки в санаторії і будинку відпочинку, абонементами для відвідування спортивних споруд, утримання дітей у дитячих установах, надавати інші соціальні послуги.

Основні напрями **С.п.о.**: діяльність по оплаті, нормуванню й охороні праці; соціальне партнерство; забезпечення зайнятості працівників; розвиток кадрового потенціалу і підготовка персоналу; участь у соціальному забезпеченні й соціальному страхуванні; розвиток об'єктів соціальної інфраструктури організації; соціальний захист персоналу; розробка і реалізація соціальних програм. При цьому зберігаються старі та створюються нові робочі місця, проводиться навчання і перенавчання працівників, здійснюється їхній соціальний захист від безробіття.

Вирішуючи соціальні проблеми зайнятості, організації прагнуть адаптуватися до постійно мінливих умов на ринку праці, використовують різні режими зайнятості, розвивають внутрішньофірмову мобільність. Використовується повна, вторинна, тимчасова і неповна зайнятість. Неefективні робочі місця ліквідуються. Організації надають вивільнюваним працівникам соціальну підтримку. В подальшому надається допомога із працевлаштуванням, професійною підготовкою, перепідготовкою і підвищенням кваліфікації, надається додаткова матеріальна допомога. Роботодавці й адміністрація підприємств повинні відповідати за працевлаштування вивільнюваних працівників, за надання їм соціальних гарантій.

С.п.о. – важливий елемент її виробничого й економічного потенціалу. Основне призначення соціальної політики полягає в тому, що вона сприяє забезпеченню економічного зростання, збільшенню продуктивності, підвищенню ефективності та якості праці; стимулює працівників до підвищення кваліфікації, сприяє вирішенню таких управлінських завдань, що сприяють закріпленню найбільш кваліфікованих працівників, забезпеченню їхньої ротації, лояльного ставлення до організації.

Соціальна політика є ефективною, якщо надані соціальні послуги відбивають специфіку діяльності організації, режим та охорону

праці, транспортну доступність місця роботи. Форми і види соціальних послуг доцільно диференціювати за категоріями персоналу. Необхідно надавати ті види соціальних послуг, що користуються попитом у персоналу. В багатьох організаціях існує низький рівень заробітної плати. Вони не можуть у даний час підняти її рівень, але можуть надавати соціальні послуги своїм працівникам. Це якоюсь мірою, частково, компенсує низьку зарплату. **С.п.о.** здійснюється ефективно, якщо в ній зацікавлений роботодавець, адміністрація і наймані працівники.

Уряд та профспілки України вважають за необхідне підвищувати соціальну відповідальність бізнесу і тому приділяють велику увагу проведенню соціальної політики на підприємствах. Про це свідчить досвід цілого ряду підприємств.

Літ.: *Аверин А. Н.* Социальная политика и подготовка управленческих кадров / А. Н. Аверин. – М. : Дашков и К, 2007; *Управління трудовим потенціалом* : навч. посіб. / В. С. Васильченко, А. М. Гриненко, О. А. Грішнова, Л. П. Керб. – К. : КНЕУ, 2005; *Гриненко А. М.* Соціальна політика : навч. посіб. / А. М. Гриненко. – К. : Вид-во КНЕУ, 2004; *Захаров Н. Л.* Управление социальным развитием организации : учебник / Н. Л. Захаров, А. Л. Кузнецов. – М. : Изд-во “ИНФРА-М”, 2006; *Семигіна Т. В.* Словник із соціальної політики / Т. В. Семигіна. – К. : Видавн. дім “Киево-Могилян. акад.”, 2005; *Социальная политика* : учебник / под общ. ред. Н. А. Волгина. – М. : Изд-во “Экзамен”, 2006; *Социальная политика* : энциклопедия / под общ. ред. д.э.н., проф. Н. А. Волгина и д.ф.н., проф. Сулимовой. – М. : Изд-во “Альфа - Пресс”, 2006; *Шевчук П. І.* Соціальна політика / П. І. Шевчук. – Львів : Світ, 2003. – 400 с.

Гриненко А.М.

СОЦІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ – докорінний різкий якісний переверот у всій соціальній структурі суспільства; спосіб переходу від однієї форми соціально-політичного устрою до іншої. **С.р.** поділяються на антиімперіалістичні, антиколоніальні, національно-визвольні, буржуазні та буржуазно-демократичні, народні й народно-демократичні, соціалістичні та ін.

У сучасній науці досить спірним є питання про типи і форми соціальних революцій, і пов'язано це насамперед із застосуванням як об'єктивних, так і суб'єктивних критеріїв у цьому питанні. На наш погляд, для типології революцій необхідно визначити особливості

суперечностей, що породжують дану соціальну революцію, особливості характеру і типу соціальних революцій у різних країнах, специфіку “дозрівання” об’єктивних умов та об’єктивного фактора, особливості розвитку соціальної революції як процесу, зовнішніх умов, що впливають на дану революцію. Необхідно також мати на увазі основні історичні типи соціальних революцій і перехідні форми соціальних революцій, які існують у межах одного й того самого типу революції і для яких характерне поєднання та переплетення різних типів революційних процесів. Такі революції можуть становити етап або стадію в процесі переходу від одного історичного типу революції до іншого. Їх прояв обумовлюється як об’єктивними, так і суб’єктивними причинами. Однією з головних об’єктивних передумов виникнення подібного феномену є розбіжність між основним протиріччям, що викликав цю революцію, та її рушійними силами. Інша причина – складність самого революційного процесу, оскільки для нього характерна неоднотипність. У той же час необхідно розрізняти характер і тип соціальних революцій. Характер революції (демократична, антифеодална, антимонархічна, антиімперіалістична, антимонополістична і т.д.) можна встановити до її початку, а тип революції з’ясовується після її перемоги. За марксистського підходу тип соціальної революції визначається тими економічними та соціальними суперечностями, які викликають перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої, більш прогресивної. Тобто тип революції детермінується саме об’єктивним характером, точніше, метою революції. Основним протиріччям визначається і відповідний класовий антагонізм, і спрямування революційних та контрреволюційних сил, і характер тієї формації, яка виростає зі старого суспільства та утвердженню якої сприяють революційні сили. З основного антагоністичного протиріччя колишньої соціально-економічної структури випливає також і необхідність усунення влади реакційного класу та завоювання влади революційним класом, тому що основним питанням соціальної революції є перехід державної влади з рук одного до рук іншого класу. Революції, кажучи словами Маркса, “постійно критикують себе ... повертаються до того, що здається вже виконаним, щоб ще раз почати це заново,

з нещадною ґрунтовністю висміюють половинчастість, слабкі сторони і непридатність своїх перших спроб”. Слід зазначити, що К.Маркс завжди розглядав свою філософію як інструкцію до успішної пролетарської революції, і його кар’єра розподілялася між науковими дослідженнями і соціалістичним лідерством. Схоже на те, що Маркс, десь близько 1850 р., фактично змінив свої погляди на революційну стратегію, хоч він цього явно ніколи не говорив. У “Комуністичному маніфесті” (1848) він категорично заперечував, що комуністи утворюють політичну партію; вони є, мовляв, “найпередовішим і найрішучішим загоном робітничого класу”. Цей вираз, мабуть, породив у В.І.Леніна характеристику своєї партії як “авангарду” пролетаріату. В період написання “Комуністичного маніфесту” Маркс, безумовно, вірив, що Німеччина стоїть на порозі буржуазної революції і що її викличе соціалістична революція у Франції. Відповідно він міг вірити, що еліта відданих революціонерів з чіткою програмою і яким розумінням історичної необхідності соціальної революції зможе успішно діяти як генеральний штаб для всіх радикальних пролетарських рухів, таких як, наприклад, ліві профспілки. Однак він невдовзі переконався, що ці дрібнобуржуазні радикальні організації були занадто сильні, аби дозволити маніпулювати ними в такий спосіб, і з провалом революційних спроб у 1848 р. він зробив висновок, що потрібен буде довгий підготовчий період, поки індустріалізація виробить у робітників належну дієву класову свідомість. Він усе ще вірив, що **С.р.** неминуха, але він також вірив, згідно зі своєю теорією, що революція не може бути “зроблена”, доки буржуазне суспільство не розвине всіх потенційних можливостей капіталістичної системи. Йдеться про подвійну стратегію: соціалістична партія має насправді добиватися буржуазних реформ, що зміцнюють робітничий клас, але її головною турботою має бути збереження своєї власної чистоти і свободи дій. Вона ніколи не повинна вплутуватися у спільну політичну відповідальність через співробітництво з партіями середнього класу. Це було піднесено марксистськими соціалістичними партіями до стратегічного стандарту: відмови обіймати міністерські посади в урядах, сформованих коаліціями з несоціалістичними партіями.

У марксистській концепції **С.р.** кількість типів соціальних революцій визначається відповідно кількістю суспільно-економічних формацій. А оскільки серед самих марксистів немає єдності з приводу даної кількості (вона коливається від чотирьох до шести), то й кількість історичних типів неоднакова. Одні суспільствознавці вважають, що можна виділити чотири типи соціальних революцій. Інші зводять їх до двох - буржуазної і пролетарської революцій.

Перехід від первісного суспільства до класово-антагоністичного деякі з дослідників називають **С.р.** Цей перехід, що відбувся стихійно і незалежно від волі людей, був усе ж таки певним результатом зіткнення і взаємопереплетення суперечливих суспільних сил. Тут у наявності докорінні зміни в економічній, політичній соціальній і духовній сферах суспільного життя.

З огляду на різноманіття форм зміни суспільно-економічної формації підкреслимо, що необхідно розрізняти три основних історичних типи соціальних революцій: 1) соціальні революції, в результаті яких у кінцевому рахунку відбувся перехід до феодалізму, 2) антифеодальні, або буржуазні соціальні революції і 3) соціалістичні революції. У теорії **С.р.** важливе значення надається не тільки основним історичним типам соціальних революцій, але, як уже зазначалося, перехідним формам соціальних революцій. При цьому варто розрізняти, по-перше, перехід до **С.р.** взагалі, по-друге, перехідні форми революції, по-третє, перехідні етапи, шаблі соціальної революції. Відтак, незважаючи на всю складність переходу, визначеність перехідної форми революції надає спрямованості переходу: від чого до чого відбувається перехід, які соціальні сили детермінують розвиток революції, а якщо їх кілька, то яка з них є визначальною, домінуючою. З позиції загальнофілософського підходу очевидно, що перехідний стан означає рух перехідного явища від одного якісного стану до іншого. Отже, перехідний стан - це такий стан, в якому взаємодіють елементи кількох якостей. У перехідних формах старе і нове немовби проникають і взаємодіють одне з одним, і домінуюча тенденція цього переплетіння стане очевидною не відразу, а в кінці перехідного процесу.

Науковий аналіз суспільних процесів показує, що під час переходу різноманітні рево-

люційні процеси взаємодіють. Марксистичні вважають, що рушійні сили вищого типу соціальної революції є згуртованими й активними, тому що вони борються за докорінні інтереси переважної частини соціального організму, а встановлений ними тип суспільних відносин є більш прогресивним в аспекті суспільно-історичного розвитку. Досить цікавим видається підхід представників західної "соціології революції", у яких переважає саме соціологічний аспект у визначенні типології соціальної революції. При цьому вони не прагнуть до розмежування основних (самостійних) історичних типів революцій і перехідних (несамостійних) форм соціальних революцій, що властиве представникам марксистської платформи. Так, Ф.Грос виділяє чотири типи революції: 1) революція знизу, 2) революція зверху, 3) комбінований (з першого і другого) переворот, 4) палацовий переворот. Дж.Пітті, навпаки, вважає, що існують п'ять основних типів революції: 1) велика національна революція (тобто революція знизу); 2) державний переворот (тобто революція зверху); 3) палацовий переворот; 4) повстання (як бунт) та 5) революція політичної системи. Р.Тонтер і М.Мідлерскій дають, наприклад, чотири критерії класифікації революцій: 1) ступінь участі мас; 2) тривалість революційного процесу; 3) рівень насильства; 4) цілі повсталих. А звідси чотири типи революцій: 1) революція мас; 2) революційний переворот; 3) переворот-реформа; 4) палацова революція. Нарешті, М.Рідж виділяє 1) громадянську революцію (боротьба усередині країни); 2) національну революцію (звільнення від іноземного засилля); 3) передчасну революцію (незрілу), тобто масовий рух проти внутрішнього або зовнішнього ворога, що зазнала невдачі у спробі уразити його (незрілими революціями можуть бути і громадянська революція, і національна революція). Слабкість вищевказаних позицій, на наш погляд, полягає у відсутності науково-теоретичних і насамперед об'єктивних критеріїв типологізації, класифікації, притаманних соціологічному підходу.

Нова ситуація в сучасному світі висуває й нові підходи. Так, німецький дослідник К.Земан по-своєму відтворює діалектику марксистської теорії революції. На його думку, в найближчому майбутньому у високорозвинутих країнах капіталізму відсутня перспек-

тива соціалістичної революції, і тому не доводиться розраховувати на вирішення нею екологічних проблем, що стали частиною глобальних проблем. Отже, в нинішніх умовах “боротьба за екологічну революцію повинна отримати пріоритет перед боротьбою за соціалістичну революцію ... Класовий принцип ні в якому разі цьому не суперечить”. Кардинальні зміни в реальній дійсності наших днів і в суспільній та індивідуальній свідомості вимагають, безсумнівно, нового осмислення проблеми суспільної перебудови шляхом прогресу. Це осмислення, перш за все, пов’язане із з’ясуванням співвідношення еволюції і революції, реформи і революції. Як уже зазначалося, звичайно еволюцію розуміють у цілому як кількісні зміни, а революцію – як якісні зміни. При цьому реформа також отожднюється з кількісними змінами і відповідно протиставляється революції. Методологічну розробку цієї проблеми, на нашу думку, найбільш повно здійснив М.А.Селєзньов. Він підкреслював, зокрема, що еволюція – це безперервний ряд наступних, одна за одною, якісних змін, у результаті яких змінюється природа не докорінних, несуттєвих для даної якості сторін. У своїй сукупності ці поступові зміни готують стрибок як докорінна, якісна зміна. Революція – це зміна у внутрішній структурі системи, що стає сполучною ланкою між двома еволюційними стадіями у розвитку системи. Реформа – це частина еволюції, її разовий момент, акт. На нашу думку, реформа – це особлива форма революційного процесу, якщо розуміти революцію як вирішення протиріччя перш за все між продуктивними силами (зміст) і виробничими відносинами (форма). В реформі можна бачити як руйнівний, так і творчий процес. Руйнівний характер реформ виявляється в тому, що з точки зору революційних сил, поступки у вигляді реформ, що проводяться правлячим класом, “підточують” позиції останнього. А це, як відомо, може підштовхнути правлячий клас до насильницьких дій, щоб зберегти своє панування в незмінному вигляді, а революційні сили – до відповідних дій. У результаті цього підготовка якісних змін у соціальному організмі консервується, а то й переривається. Творчий характер реформ виявляється в тому, що вони готують нові якісні зміни, які сприяють мирному переходу до нового якісного стану суспільства, мирній формі перебігу процесу – революції.

Недооцінюючи значення реформ у прогресивному перетворенні суспільства, ми применшуємо роль форми в розвитку змісту, що саме по собі не діалектично. Отже, революція і реформа є необхідними компонентами конкретно-історичного етапу розвитку людського суспільства, утворюючи суперечливу єдність. Але реформи як такі все-таки не змінюють фундамент старого суспільного ладу. Не викликає сумніву, що в революційних процесах сучасної історії незалежно зростає значення творчих цілей на протиположний руйнівним. Реформи перетворюються з підпорядкованого і допоміжного моменту революції на своєрідну форму її вираження. Тим самим виникають можливості взаємопроникнення і, очевидно, взаємопереходу, взаємовпливу реформи і революції. З вищевикладеного випливає, що революційним відтепер необхідно вважати не те, що виходить за рамки реформи, а те, що дозволяє розширити ці рамки до рівня і вимог завдань кардинального перетворення існуючих суспільних відносин. Суть – не в протиставленні “руху” і “кінцевої мети”, а в такій їх ув’язці, щоб у результаті “руху” могла реалізуватися “кінцева мета”. “Революційний реформізм” відкидає як неспроможну альтернативу: революція або реформа. Якщо ми не віримо в еволюційні можливості вітчизняної цивілізації і знову схильні тільки до революцій та переворотів, то про реформи не може бути й мови. Таким чином, виходячи з аналізу світової історії та основних історичних типів соціальних революцій у цілому можна стверджувати, що соціальні революції є необхідними й закономірними, бо, зрештою, вони знаменували рух людства по шляху прогресивного суспільно-історичного розвитку. Але революційний процес, так само як і еволюційний процес, – це не одноразовий акт. У ході цього процесу відбувається уточнення та поглиблення завдань, поставлених суб’єктами на початку революції, матеріалізація ідей.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко, С. О. Борисевич, О. А. Бутрін та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Історія політичної думки* : пер. з англ. – К. : Основи, 1997; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Михненко А.М.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА – 1) система теоретичних знань та відповідна практика, яка має на меті забезпечення соціальної справедливості шляхом підтримки найбільш соціально уразливих верств населення; 2) професійна діяльність, спрямована на допомогу, підтримку та надання соціальних послуг групам людей, які опинилися у скрутній ситуації, що збільшує або відновлює їх здатність до соціального функціонування; 3) навчальна дисципліна з професійної підготовки фахівців із соціальної допомоги та підтримки населення.

Потреба в комплексній **С.р.** особливо зростає в кризові періоди, коли погіршується доля мільйонів людей. Держава через **С.р.** бере на себе найважливіші функції із забезпечення прав людини в соціальній галузі. Суть цієї політики: запобігання подальшому погіршенню життя народу; ефективна зайнятість і обмеження надмірного зростання безробіття; створення необхідних передумов для поступового поліпшення матеріального становища, умов життя різних верств і груп людей.

Першочерговими заходами щодо формування стратегії **С.р.** є реформування системи соціальної допомоги, розвиток адресної допомоги; соціальна підтримка сім'ї, ветеранів війни та праці, жінок, дітей і молоді; соціальний захист громадян, які потерпіли від наслідків Чорнобильської катастрофи; забезпечення інвалідам рівних з іншими громадянами можливостей для участі в економічній, політичній і соціальних сферах життя суспільства, умов для реалізації потенційних можливостей інвалідів; соціальна підтримка громадян, звільнених у запас або відставку з військової служби, служби в органах внутрішніх справ та членів їхніх сімей. **С.р.** має місце і під час забезпечення розвитку ринку праці й зайнятості, попередженні й скасуванні причин соціального ризику тощо. Існує кілька підходів до класифікації інституцій **С.р.** за різними критеріями: за рівнем діяльності та її масштабами; за організаційним рівнем діяльності соціальних інституцій **С.р.**; за відомчою підпорядкованістю соціальних служб та інституцій соціальних відомств.

Органи **С.р.** мають за мету здійснення політики держави, громадських структур, забезпечення людей потенційними життєвими благами, сприяння нормалізації соціально-психологічних відносин між ними, розвиток самостійності в управлінні. Фактично всі

організаційні структури суспільства в широкому розумінні займаються проблемами **С.р.** Однак у більш вузькому **С.р.** здійснюється спеціалізованими органами, закладами, відомствами, які безпосередньо причетні до умов праці, побуту, дозвілля, охорони здоров'я, безпеки і т. ін.

Останніми роками до системи органів **С.р.** активно долучаються громадські організації соціального спрямування, діяльність яких має вплив на усі сфери життя суспільства. Дедалі більшого значення набуває відродження розвитку благодійної діяльності різних організацій та установ, спеціалізованих громадських об'єднань і приватних осіб. **С.р.** як самостійна наука і навчальна дисципліна має складну інтегральну природу. Свій творчий потенціал **С.р.** реалізує через численні функції, основними з них можна вважати: 1) гносеологічну (теоретико-пізнавальну); 2) організаційно-виховну; 3) регулятивно-профілактичну; 4) інформаційно-комунікативну; 5) соціоінтеграційну.

За своєю сутністю **С.р.** покликана сприяти зміцненню стабільності й безпеки суспільства. Соціальні проблеми і деформації можуть завадити економічному відродженню, політичній стабільності країни. Становлення ефективної вітчизняної моделі соціальної роботи, у т.ч. підготовки кадрів для неї, базується на ідеології соціальної політики. Історично в Європі поширені такі 4 головні її доктрини: християнство, філантропія, фемінізм і соціалізм. На думку І.Миговича, в Україні на ґрунті ліберальної і патерналістської тенденцій буде утверджуватися змішана модель соціального розвитку. За цієї моделі працездатне населення буде самостійно розв'язувати свої проблеми, а держава опікуватиметься специфічними його групами. Відповідної еволюції зазнаватиме соціальна політика, законодавчий процес, **С.р.**

Серед провідних українських дослідників **С.р.**: А.Капська, Л.Коваль, І.Зверева, І.Мигович, Т.Семигіна, В.Скуратівський, О.Палій, А.Ягодка. Слід відзначити представників російської школи соціальної роботи, зокрема С.Тетерського, О.Холостову, М.Фірсова, Б.Шапіро. Різноманітним аспектам соціальної роботи присвячені дослідження американців Б.Дженсона, Ф.Дея, британських дослідників Б.Дікона, У.Лоренца.

Літ.: Горілий А. Історія соціальної роботи в Україні / А. Горілий. – Тернопіль : [б. в.], 2001;

Мигович І. І. Теорія і методи соціальної роботи : навч. посіб. / І. І. Мигович, М. П. Лукашевич. – К. : [б. в.], 2002; *Соціальна робота в Україні* : навч. посіб. – К. : Центр навч. л-ри, 2004; *Barker R. L. The Social Work Dictionary* / R. L. Barker. – Washington, 1995; *The Blackwell Encyclopedia of Social Work* / Ed. By Davies M. – Oxford, 2000.

Меляков А.В.

СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ – 1) сукупність соціальних чинників, що впливають на поведінку, почуття і уявлення індивіда або групи в системі взаємодії в певний період часу; 2) стан демографічної, економічної, ресурсної, екологічної, громадсько-політичної, культурно-історичної та інших складових (соціальних об'єктів) соціальної сфери територіальної громади.

С.с. впливає на сукупність конкретних обставин у суспільно-політичному житті суспільства в певний період часу та розвитку і є невід'ємним складником суспільно-політичного процесу. Розрізняють нестандартні, невизначені, неоднозначні, напружені, критичні, некеровані, панічні, екстремальні та інші типи **С.с.**

С.с. середнього класу залежить від кількості та якості сукупності суспільних груп, що мають матеріальну чи інтелектуальну власність і за своїм життєвим рівнем займають проміжне становище щодо класів великих власників і найманих працівників, які не мають власності. У сучасному суспільстві до середнього класу належать частина селянства, дрібні промисловці й торговці, частина службовців, інтелігенції. Середній клас є соціальною силою, яка стабілізує соціально-економічну ситуацію в державі.

Регулювання **С.с.** та реформування соціальної сфери ніколи не відбувалося з міркувань гуманності чи добродійності. Майже завжди воно було зумовлено політичними причинами. Сферою економіки, яка за державної підтримки могла б істотно змінити соціально-економічну ситуацію в країні, є малий і середній бізнес. Тому одним з пріоритетних напрямів соціальної політики в транзитивній період має стати державна підтримка підприємництва. Соціальна функція малого і середнього бізнесу є глобальною. По-перше, підприємства малого і середнього бізнесу здатні "поглинати" незайняту робочу силу, а по-друге, підприємство формує соціальну базу для створення середнього класу – гаранта політичної стабільності. Нарешті, не

можна пропустити, що розвиток малого й середнього бізнесу – це оптимальний шлях до ринку, що закладає глобальні підвалини економічного зростання в країні, забезпечує політичну й соціальну стійкість системи.

Для того щоб держава стала ефективною соціальною організацією, у суспільстві має існувати система домовленостей різних соціальних верств, груп, сил щодо спільних соціальних цілей, здійснення окремих соціальних функцій. Кожен суб'єкт спільного соціального організму – суспільства – має беззастережно дотримуватись своїх прав та обов'язків і виконувати властиві йому соціальні функції. Цей процес спонукає різні соціальні структури до пристосування одна до одної і подолання відмінностей у поглядах. Взаємне пристосування – невід'ємний елемент ефективної діяльності соціальної організації.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Решетніченко А. В. Теорія управління соціальним розвитком: українсько-англійський глосарій* / А. В. Решетніченко, С. М. Серьогін ; пер. з англ. Л. В. Павленко та ін. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2005; *Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці* : навч. словник-довідник для студ. / уклад. : В. М. Піча, Н. М. Хома ; наук. ред. В. М. Пічі. – К. : Каравела ; Львів : Новий Світ-2000, 2002; *Соціологія політики* : енцикл. слов. / авт.-упоряд. : В. А. Полторака, О. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009; *Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні* : навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008.

Михненко А.М., Щур Н.О.

СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ (англ. – Social Justice, лат. Justitia – зв'язок із законом) – одна з фундаментальних цінностей суспільного життя, що ґрунтується на засадах єдності інтересів суспільства і особи, рівноваженості в соціальних відносинах прав і обов'язків людей. **С.с.** як суспільно-політична цінність суспільства є однією з головних умов соціального прогресу, реалізація якої супроводжується утвердженням рівності соціальних прав кожної особистості (рівність можливостей, рівне користування перевагами), скасуванням необґрунтованих привілеїв, відповідністю величини доходу людини витратам праці та капіталу, захис-

том соціально-економічних прав і свобод громадян, соціальним захистом непрацевдатних, малозабезпечених категорій населення. **С.с.** – поліструктурне поняття, яке виступає в суспільному житті: суспільно значущим ідеалом; принципом організації суспільних відносин; елементом психології у вигляді почуттів, вимог та сподівань. Багатогранність проявів **С.с.** зумовлює її внутрішню суперечливість. Суть її полягає у взаємодії всіх структурних елементів, у впливі на функціонування одне на одного в суспільстві та якості суспільних взаємовідносин в цілому. **С.с.** виражає складні діалектичні процеси розвитку суспільства в минулому і сучасному. Визначаючи поняття **С.с.**, виділяють три елементи: міру винагороди; міру вимог; правомірність оцінки.

С.с. характеризується: по-перше, як принципи співвідносності, розподілу, покарання, винагороди; по-друге, як поняття “норма”, “міра” (правова, соціальна, моральна); по-третє, як почуття та оцінка.

Об'єктами оцінки з точки зору **С.с.** є: 1) відносини суспільства й особи (дії класів, держави, суспільства щодо індивідів); 2) ставлення особи до суспільства, класу, нації, держави, сім'ї, а також до самої себе; 3) дії однієї особи щодо іншої. Поняття **С.с.** можна використати для оцінки різних суспільних явищ та факторів. В історії розвитку людської цивілізації поняття **С.с.** мало різне змістове навантаження (етичне, соціальне, політичне, юридичне) і використовувалося для закріплення ідеологічного, морального, юридичного ставлення людини до дійсності та слугувало ідеологічним чинником для визначення соціально-політичних пріоритетів розвитку суспільства та держави.

Найбільш поширеними принципами **С.с.** є: “всім порівну”; “кожному за працю”; “кожному по заслугі”; “кожному за потребами”; “кожному за рангом”; “кожному те, що передбачає закон”, тощо. Відповідно до цих принципів та їх комбінацій розрізняються і концепції **С.с.**: ліберальні, консервативні, неоліберальні, неоконсервативні, егалітарні, меритократичні, соціалістичні, комуністичні та ін. Платон, Аристотель, І.Кант, Дж.С.Мілль, К.Маркс та представники сучасності різних галузей знань досліджували співвідношення справедливості й держави. Платон називав справедливістю добродетель, що означає справедливе ставлення до інших людей, а

також суму всіх чеснот взагалі, розглядав її як властивість держави, що базується на відносинах між класами. Держава справедлива, якщо вона здорова, сильна, єдина, стабільна. Від Аристотеля бере початок традиція розглядати **С.с.** як пріоритетну державо-будівничу цінність, основу для розбудови власної концепції “ідеальної держави”. Справедливість, на його думку, є “найбільш досконала” і “повна чеснота”. Справедливість він розглядав як загальне благо, завдяки якому люди погоджуються із законом і правом у державі, і поділяв на зрівнювальну (геометричну) та розподільну (арифметичну), які мають різне значення і використовуються в різних випадках. Завдання зрівнювальної справедливості полягає у віддачі рівним за рівне, вирівнюванні того, що є предметом обміну. Суть розподільної справедливості – у розподілі благ “кожному за заслуги” відповідно до тих чи інших якостей кожної людини. У І.Канта справедливість є центральною категорією. Це міра моральної гідності влади, що примушує, обов'язкова умова морального визнання її з боку підданих, повага і довіра до неї. Зміст **С.с.** у К. Маркса визначається виключно економічними, класовими, ідеологічними принципами. Вчення про **С.с.** наближене саме до такої держави, яка покликана здійснювати соціальну політику, перерозподіл матеріальних і духовних благ, але на користь одного класу за рахунок іншого і насильницьким шляхом. Найбільш поширеними за радянської епохи були соціологічна (матеріальна) та ідеологічна (нормативно-ціннісна) концепції соціалістичної **С.с.**. Соціологічна концепція відображала закономірності процесу суспільної взаємодії, виражені як обмінні й розподільчі зв'язки між людьми. Цей об'єктивний механізм відтворюється в ідеологічних, ціннісних структурах, що складаються з ідей, норм, принципів, соціальних інститутів, спрямованих на пошук потрібного масштабу, міри, правил у сфері загального обміну і розподілу. У соціологічному аспекті **С.с.** є масштабом, відображенням певними конкретно-історичними умовами існування і розвитку суспільства, мірою відповідності між діями і зусиллями людей і відповідної реакції на них з боку держави, суспільства, різних організацій, груп та окремих індивідів. Вона передбачає відповідність і співрозмірність внеску та отримання позитивних зусиль і винагороди.

Ряд науковців визначає С.с. як моральну цінність, ціннісно-нормативний орієнтир, морально обґрунтований критерій для співрозмірності взаємних вимог і вчинків людей. У їхніх концепціях важливе місце посідають суб'єктивні цінності, елементи суспільної та індивідуальної свідомості. Ці елементи формуються на основі усвідомлення й оцінки тих відносин розподілу та обміну, що вже існували, чи тих, що прогноуються, а також об'єктивних систем С.с..

Найбільш популярні концепції С.с. демократичного спрямування: ліберальна (егалітаристська концепція Дж.Ролза); консервативна (меритократична концепція Д.Бела та Р.Нозіка); лібертаристська Ф.Хайєка, що зорієнтована виключно на ринкові відносини. Поняття С.с. використовується при характеристиці соціальної держави. Існують різні оцінки ролі С.с. та її визначення. Для Дж.Ролза “справедливість – це перша достойність соціальних інститутів, так само як істинність, правдивість – достойність систем мислення”. Справедливе суспільство має відповідати двом критеріям: 1) принципу рівного права для всіх членів суспільства на основні свободи; 2) принципу диференціації, за яким відносна економічна рівність може існувати лише в тих межах, у яких вона сприятиме досягненню ще вищого абсолютного рівня життя для найменш спроможних членів суспільства. Усім людям потрібно забезпечити гарантовану мінімальну частку соціальних благ і дати можливість на встановленій справедливій основі брати участь у розподілі соціальних благ. В ідеалі справедливість для Ролза – це розподіл цінностей у суспільстві, спрямований на соціальний захист людини, особливо соціально незахищеної. Саме такий підхід до С.с. найбільш відповідає сучасній *соціальній державі*.

Р.Нозік головну увагу приділяє юридичним процесуальним проблемам, процедурній теорії справедливого розподілу і захищає теорію невтручання держави в розподільчі процеси. Ф.Хайєк стверджує, що спроби здійснити С.с. на практиці є несумісними із суспільством вільних людей. У буденній свідомості С.с. ототожнюється з рівністю, але справедливим може бути лише те суспільство, де є свобода індивіда. Лише ринковий розподіл у демократичному суспільстві, яке ґрунтується на приватній власності й суспільному договорі, здатний

забезпечити людині принцип рівних можливостей. Єдиним мірилом С.с. може бути конкуренція в умовах ринкової економіки.

Гуманістичну теорію справедливості, покликану забезпечити свободу в демократичному суспільстві, сформулював К. Поппер. Вона базується на трьох приписах: власне принципі егалітаризму, тобто приписі ліквідувати “природні” привілеї; загальному принципі індивідуалізму; принципі, згідно з яким завдання і мета держави – захистити права і свободи своїх громадян.

У період перебудови в наукових доктринах С.с. відбулися певні зміни: домінуючими стали питання диференціації заробітків і доходів як засобів стимулювання праці, її кількості та якості; підвищення заробітної плати як засобу подолання зрівнялівки та скорочення різниці в розмірах доходів.

Сутність С.с. історично розкривалася у взаємозв'язку людини з державою, і саме через цей зв'язок визначався її зміст. Як свідчить історичний досвід, дискусії про С.с. супроводжували суспільства в періоди нестабільності й завжди були покликані сприяти виходу із ціннісної кризи, коли старі ідеали і морально-правові цінності втрачали свій сенс, а нові ще не сформувалися.

Наразі С.с., поряд із традиційною функцією розподілу матеріальних благ, наповнюється новим ідеологічним та нормативно-ціннісним змістом, що тісно пов'язаний із свободою людини, правом, правами людини, порядком, стабільністю, соціальним престижем, питаннями освіти, захисту конституційних та соціально-економічних прав, почуттям власної гідності людини та ін. Такі зрушення означають розширення сфери дії критерію С.с. і пов'язані з демократичними перетвореннями, поглибленням реформ у суспільстві. Це впливає на збагачення змісту С.с. й розширення сфери її дії.

Завдання держави полягає в переорієнтації змісту С.с., зокрема на пріоритет прав людини, збереження її гідності шляхом задоволення не лише конституційних, а й соціально-економічних прав. Зміст С.с. доцільно безпосередньо узгоджувати з природним правом – забезпеченням основних прав людини. Це надає гуманістичного змісту С.с., відповідає сучасним цивілізаційним, загальнолюдським цінностям, орієнтує на повагу до людини, її гідності.

Літ.: Колодий А. Ф. Социальная справедливость и равенство: проблемы теории и практики /

А. Ф. Колодий. – Львов : Світ, 1991; *Мальцев Г. В.* Буржуазний егалитаризм / Г. В. Мальцев. – М. : Мысль, 1984; *Нозік Р.* Розподільна справедливість / Р. Нозік // Сучасна політична філософія. – К. : Основи, 1998; *Рачков Л. А.* Правда-справедливість / Л. А. Рачков / Вест. Моск. ун-та. – 1996. – № 1. – (Сер. 7. “Філософія”); *Ролз Дж.* Теорія справедливості / Дж. Ролз. – К. : Основи, 2001; *Скуратівський В. А.* Соціальна політика : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. – К. : УАДУ, 2003. – 365 с.; *Скуратівський В. А.* Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / [авт. кол.: В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський та ін.] ; за ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трошинського : у 2 ч. – К. : НАДУ, 2009. – Ч. 1; *Справедливість* соціальна // Політолог. енцикл. слов. – К. : [б. в.], 2004; *Троян О. І.* Соціальна справедливість як моральна основа демократичної правової держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. / О. І. Троян. – Х., 1995; *Хайек Ф.* Пагубная самонадеянность / Хайек Ф. – М. : [б. и.], 1992.

Скуратівський В. А., Ліндюк О. А.

СОЦІАЛЬНА СТАБІЛЬНІСТЬ – такий стан соціальної системи, який дає змогу їй ефективно функціонувати і розвиватися в умовах зовнішніх і внутрішніх впливів, зберігати свою структуру та основні якісні характеристики. **С.с.** дає змогу забезпечити поступальний розвиток економіки, зберігати політичну стабільність суспільства.

Досягнення **С.с.** передбачає утримання соціальних конфліктів на регульованому та контролюваному рівні для запобігання деструктивним процесам, що становлять загрозу економічному та політичному розвитку держави.

У сучасних соціальних дослідженнях термін “стабільність” вживається в різних значеннях, а саме, як: 1) здатність системи функціонувати та розвиватися; 2) незмінність стану суспільства; 3) як здатність системи зберігати якісну визначеність; 4) її здатність зберігати рівноважний динамічний стан; 5) здатність системи повертатися до стану рівноваги після незначних змін.

С.с. забезпечується соціальними інститутами – історично обумовленими формами організації спільної діяльності людей. Соціальні інститути регулюють відносини (економічні, політичні, правові) між великими і малими соціальними групами, формують співвідношення різних соціальних інтересів у межах даного суспільства. За допомогою соціального контролю соціальні інститути забез-

печують стабільність соціальної системи і можливість управління нею на основі прогнозування, зумовлюють структуру соціальної поведінки. Існують кількісні і якісні порушення **С.с.** Кількісні порушення долаються в межах даної системи за збереження її якості та сутності. Якісні порушення призводять до соціальної кризи, що зумовлює необхідність переходу системи до нового якісного стану. Зовнішніми проявами нестабільності соціальної системи можуть бути зниження темпів та динаміки її розвитку, поява процесів стагнації та явищ, виникнення соціальної напруженості.

С.с. покликана зберегти баланс соціальних та економічних інтересів різних груп населення. Забезпечується **С.с.** проведенням державною ефективною соціальною політикою, що базується на таких принципах: 1) визнання необхідності поступального розвитку суспільства як однієї з умов стабільного розвитку суспільства; 2) чітке визначення пріоритетів у галузі соціальної політики, які підтримуються на державному рівні; 3) узгодження стратегічних та оперативних цілей соціальної політики; 4) забезпечення керованості соціальними процесами на основі збереження єдиного соціального простору та загальнодержавних мінімальних гарантій у галузі соціального захисту населення; 5) забезпечення єдності соціальної політики на різних рівнях управління; 6) розподіл сфер відповідальності між різними рівнями керівництва соціальними процесами.

За нормальних умов соціальна система на основі дії механізмів саморегуляції здатна забезпечити свою стабільність, тобто для конкретного суспільства завжди існують параметри, у межах яких забезпечується належний рівень безпеки, достатній для збереження стабільності. Для досягнення належного рівня **С.с.** необхідно подолати найбільш помітні загрози в соціальній сфері: низький рівень життя населення, негативні показники приросту чисельності населення, безробіття тощо.

Літ.: *Гуц А. К.* Глобальна етносоціологія / А. К. Гуц. – Омск : [б. и.], 1997; *Кіндратець О.* Політичні зміни і політична стабільність / О. Кіндратець // Політ. менеджмент. – 2005. – № 2 (11); *Левада Ю. А.* Стабільність в нестабільності / Ю. А. Левада // Обществ. науки и современность. – 2003. – № 5; *Макарычев А. С.* Стабільність і нестабільність при демократії: методологіческие подходы и оценки / А. С. Макарычев // Полис. – 1998. – № 1.

Меляков А. В.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ (лат. *stratum* – шар) – поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Теорію **С.с.** було створено на початку 40-х рр. ХХ ст. американськими соціологами Толкоттом Парсонсом, Робертом-Кінгом Мертоном, К.Девісом та іншими вченими, які вважали, що вертикальна класифікація людей та їх груп спричинена розподілом функцій у суспільстві. На їхню думку, **С.с.** забезпечує виокремлення соціальних верств за певними важливими для конкретного суспільства ознаками (критеріями): характером власності, розміром доходів, обсягом влади, освітою, престижем, національними та іншими рисами. Соціально-стратифікаційний підхід є одночасно методологією і теорією розгляду соціальної структури суспільства. Він сповідує такі основні принципи:

– обов'язковість дослідження всіх верств суспільства;

– застосування при їх порівнянні єдиного критерію;

– достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу кожної з досліджуваних соціальних верств.

С.с. означає як сам процес, що безперервно триває в суспільстві, так і його результат. Вона засвідчує не просто різне становище в суспільстві індивідів, родин чи цілих країн, а саме їх нерівне становище. Вона є не лише методом виявлення верств конкретного суспільства, а й портретом цього суспільства. Простратифікувавши населення країни, можна виділити страти (верстви), з яких воно складається. Тому стратифікація – риса будь-якого суспільства. Англійський соціолог Е.Гідденс розрізняє чотири основних історичних типи стратифікованого суспільства: рабство, касти, стани і класи.

Закритий тип: існують жорсткі перепони між верствами (стратами), які обмежують переміщення.

Відкритий тип: можливі й бажані переміщення з одного класу в інші.

1. Рабство. Воно було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими. Щоправда, і рабство було неоднорідним залежно від періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому – йому відводилася роль слуги чи солдата.

2. Касти. У різних регіонах поділ на касти має різні форми. Особливо характерний він для Індії. Як правило, межі між кастами дуже різкі, що практично виключає будь-яку соціальну мобільність. Каста пов'язана з індуїзмом і з ученням про “переселення душі”. Сподівання на те, що в “наступному” житті його каста підвищиться, спонукає індивіда суворо дотримуватися певних суспільних норм.

3. Стани. Властиві вони європейському феодалізму. До найвищого стану належали аристократи і вельможі, до нижчого – духовництво, наділене значними привілеями, до третього стану – вільні селяни, чиновники недворянського походження, купці й ремісники. Межі між станами не були такими різкими, як за кастової системи, а соціальне переміщення було можливим, хоча й складним.

4. Класи. Цей тип стратифікованого суспільства є головним об'єктом соціології марксизму. Її основоположник К.Маркс вважав класову структуру суспільства основою розвитку і змін, а виникнення класів пояснював економічними чинниками – суспільним поділом праці, формуванням відносин приватної власності. В.Ленін застосовував багатofакторний аналіз класоутворюючих ознак: місце в системі суспільного виробництва, відношення до власності на засоби виробництва, роль у суспільній організації праці, розміри доходів та ін.

Сучасні дослідники (зокрема П'єр Бурдьє) при розгляді цього питання беруть до уваги не тільки економічний капітал, вимірюваний у категоріях власності і доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація).

Якщо за попередніх типів стратифікації достатньо було одного параметра, класове структурування передбачає застосування сукупності критеріїв. Класи не детерміновані віросповіданням або законом; належність до класу не є спадковою. Це – більш відкритий тип стратифікації, ніж інші, а класові межі не настільки суворі. Тому соціальне переміщення за класовою ознакою – звичайне явище, оскільки належність до класу пов'язана з професією, матеріальним рівнем, майновим цензом індивіда, його залученням-незалученням до ключових контролюючих позицій у суспільстві тощо.

Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних

ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та соціальні можливості діяти спільно.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, як правило, три класи.

Вищий клас. До нього зараховують роботодавців, керівників, топ-менеджерів, усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий ценз (багатство).

Середній клас. Цей феномен сформувався в індустріальному суспільстві, розвинувся в постіндустріальному. Його ідентифікують за різними критеріями, в яких домінують такі сутнісні ознаки:

1. Сукупність соціальних груп, що займають проміжну позицію між верхами і низами суспільства, виконуючи внаслідок цього функцію соціального медіатора (посередника).

2. Порівняно високозабезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності. Висока якість життя, впевненість у майбутньому зумовлюють його зацікавленість у збереженні соціального порядку, внаслідок чого він є соціальним стабілізатором суспільства.

3. Елемент соціальної структури, що зосереджує у своїх рядах найбільш кваліфіковані, діяльні кадри суспільства. Його професійний склад охоплює наукових та інженерно-технічних працівників, управлінський, адміністративний персонал, що не обіймає високих посад, інтелектуалів, які працюють за наймом, працівників сфери обслуговування, дрібних власників, фермерів, робітників високої кваліфікації. Середні верстви сучасного західного суспільства становлять приблизно 80%. Завдяки переліченим якостям та високому соціальному престижеві середній клас виконує функцію агента технологічного і соціально-економічного прогресу.

4. Більшість населення високорозвинутих західних країн, що є основним носієм суспільних інтересів, національної культури, тобто властивих відповідним суспільствам цінностей, норм. Поширюючи зразки власної культури на вищі й нижчі верстви, середній клас виступає культурним інтегратором суспільства.

Нижчий клас. До нього належать низькокваліфіковані робітники, особи без професійної кваліфікації (т. зв. "сині комірці").

Однак за всієї значущості класова система – один з виявів **С.с.** При цьому класова і стра-

тифікаційна моделі соціальної структури не заперечують одна одну, а навпаки – сприяють побудові моделі соціальної структури. Розгляд соціальної структури в контексті стратифікації дає змогу описати механізми і способи формування конкретної ієрархії суспільства. Це особливо важливо при дослідженні перехідних періодів у розвитку суспільства, коли змінюються механізми соціальної диференціації.

Літ.: Рущенко І. П. Загальна соціологія : підручник / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004; *Соціологія* : підручник для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавн. центр "Академія", 2002; *Ранние формы социальной стратификации: генезис, историческая, динамика, потестарно-политические функции*: Памяти Л. Е. Куббеля / Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; В. А. Попов (отв. ред.). – М. : Восточ. лит-ра, 1993; *Социальная структура и стратификация в условиях формирования гражданского общества в России* : в 2 кн. / РАН ; Ин-т социол. {Москва} ; З. Т. Голенкова (отв. ред.). – М. : [б. и.], 1995; *Шкаратан О. И. Социальная стратификация России и Восточной Европы: сравнительный анализ* / О. И. Шкаратан, В. И. Ильин ; Гос. ун-т. – Высш. шк. эконом. – М. : Издат. дом ГУ ВШЭ, 2006.

Макаренко Е.М.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА (англ. Social Structure) – ієрархічно упорядкована сукупність взаємозалежних та взаємодіючих індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими взаємовідносинами. **С.с.** – специфічний постійно здійснюваний процес суспільної структуризації, в якій одна одну змінюють диференціація й інтеграція, статика і динаміка, стійкість і мінливість. **С.с.** є мережею досить стійких, упорядкованих зв'язків між елементами соціальної системи, характерних для певної спільноти норм, цінностей, інститутів, у рамках яких соціальні факти і колективні уявлення є зовнішніми, об'єктивованими, примусовими для всіх членів суспільства. За визначенням П.Штомпки, структура є прихованою мережею стійких і регулярних зв'язків між елементами в будь-якій царині реальності, яка істотно впливає на розвиток явищ, що в ній відбуваються. Сукупність ідей, переконань, поглядів, значущих у певному колективі, може впливати на зміну усталених у суспільстві норм, цінностей, інститутів.

С.с. є багатогранним, складним утворенням. На думку Л.Г. Іоніна, така структура передбачає наявність двох моментів: являє собою систему відносин, завдяки яким суспільство існує у вигляді певної цілісності, що не розпадається на частини; є певним порядком розміщення статусів і груп, який закріплює неоднакове відношення останніх до ресурсів, якими володіє система в цілому. Суспільство як складне соціальне утворення характеризується організованою цілісністю і багатозначними людськими відносинами і відображається в його **С.с.** **С.с.** віддзеркалює стан розвитку суспільства, змінюється відповідно до політичних, економічних і соціальних умов, а також відповідно до пов'язаних з ними цінностей. Поняття **С.с.** вживається в широкому і вузькому розумінні. В широкому розумінні **С.с.** – це складова суспільства як соціальної системи, в основу якої покладено процес функціонування та розвитку соціальних (суспільних) відносин, різні форми зв'язків між суспільними сферами. **С.с.** суспільства характеризується сталими взаємовідносинами елементів у соціальній системі, кожний з яких функціонує на рівні складної підсистеми зі своїми взаємозв'язками, взаємозалежностями. У вузькому розумінні **С.с.** є системою соціально-групових відносин у суспільстві, що розглядається з погляду соціального статусу і ролі соціальних груп у системі соціальної диференціації. Основний елемент **С.с.** – система соціальних спільнот, насамперед соціальних груп (класи, етноси, сім'я, тощо, тобто рівні **С.с.** суспільства), що реалізується в системі соціальних відносин (у вузькому розумінні). Кожний з елементів **С.с.** суспільства складається з різноманітних підсистем з певними внутрішніми властивостями. Елементами **С.с.** є люди (індивіди, особистості), які займають певні соціальні позиції (статуси) в системі соціальних відносин, виконуючи при цьому певні соціальні функції (ролі). Саме статусно-рольові ознаки **С.с.** суспільства і є основою, на якій відбувається об'єднання людей в соціальні спільноти (класи, групи). В цьому зв'язку **С.с.** суспільства часто визначають як сукупність статусів та ролей, а статус називають основним елементом **С.с.** **С.с.** включає соціально-класові, соціально-професійні, соціально-демографічні, етнонаціональні, сімейно-шлюбні, соціально-те-

риторіальні відносини. Кожний із зазначених структурних елементів **С.с.** суспільства складається з різноманітних підсистем зі своїми внутрішніми властивостями.

С.с. являє собою складне гетерогенне утворення, до складу якого входять елементи, що відіграють відмінні ролі щодо соціальних інновацій, зокрема соціальні спільноти та соціальні інститути є стабілізуючими, а суспільні відносини, суспільна діяльність та індивіди – динамізуючими чинниками. Складність **С.с.**, притаманні їй сталість та відносний динамізм зумовлюють дуальність її функцій у соціальній динаміці. **С.с.** передусім виступає як внутрішній устрій суспільства, що складається з упорядкованих часток, що взаємодіють між собою і розміщені певним чином, забезпечують сталість соціальної системи та можливість її відтворення (П.Штомпка, Г.Л.Іонін). Вона постає як щось надіндивідуальне, що спрямовує людську діяльність.

С.с. відображає: рівень стабільності суспільства; якісну характеристику суспільства як цілісної системи; динаміку, тип суспільства; суперечності в його розвитку. Динамізм **С.с.** зумовлений наявністю в ній сукупності взаємозалежних елементів, яким притаманна “відкритість-світу”, здатність до змін: зміни елементів спричиняють трансформацію структури в цілому.

Роль **С.с.** у функціонуванні соціуму та детермінанти її зміни досліджують західні (К.Леві-Строс, Е.Дюркгейм, М.Вебер, Е.Гідденс, Т.Парсонс, П.Ансар, П.Штомпка, Т.Монсон, П.Сорокін) та вітчизняні науковці (Л.Г. Іонін, М.В. Попович, С.О. Макеєв, Н.Чорниш).

Стабілізуючим елементом соціуму є культура, яка або отожднюється зі структурою (Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Е.Гідденс), або є ланкою, що поєднує структуру та особистість через соціальний статус (Р.Лінтом, Р.Мертон). Усталення результатів попереднього розвитку **С.с.** забезпечується суспільними інститутами та організаціями.

Донедавна домінувала думка, що **С.с.** є чимось інваріантним і незмінним, що визначає плин соціальних процесів, поведінку окремо взятого індивіда. Онтологічний і гносеологічний статуси такого уявлення ґрунтувалися на тому, що **С.с.** поставала, по-перше, утворенням, що існувало до і незалежно від індивідів і груп незважаючи на те, уявляли

її як ідеальну (К.Леві-Строс, Е.Гідденс) чи як матеріальну (марксизм, функціоналізм, П.Бурдьє) основи; по-друге, не просто як задана, а як така, що породжувала усілякі форми громадського життя, підтримувала їх, оформляла, поєднувала і погоджувала, тобто була принципом, який породжує і приписує різні види індивідуальної і колективної діяльності; по-третє, **С.с.** містила в собі той пояснювальний принцип, з якого все виводилося, і була тією фундаментальною незалежною змінною, що ніколи не втрачає свого статусу. Наявні компоненти **С.с.** більш статичні, в яких закріплено результати попереднього розвитку суспільства, і більш динамічні, що синтезують у собі минуле, сьогодення і майбутнє і які відтворюють наявну суспільну ситуацію та спрямовані на вдосконалення суспільного буття шляхом перетворень. До першої групи компонентів відносять спільноти, соціальні інститути. Спільнота має стійкі як внутрішні, так і зовнішні зв'язки (соціально-економічні, професійні, демографічні, національні тощо), постійно відтворювані приблизно в тій самій якості і кількості на певному етапі суспільного розвитку. Діяльність індивідів і спільнот людей підводить їх до необхідності створення таких соціальних інститутів, які фіксують і контролюють рівень розвитку існуючих суспільних відносин, відтворюють і зберігають загальноприйняті в суспільстві цінності і закріплюють духовно-практичну основу для стабільності й стійкості соціуму. До другої групи компонентів належать суспільні відносини, суспільна діяльність. У соціальні відносини особистості залучаються як носії і представники своєї спільноти.

Усі елементи **С.с.** суспільства є об'єктом державної, зокрема соціальної політики. Соціально-класові, соціально-трудова, етнонаціональні, соціально-демографічні, сімейно-шлюбні та інші види соціальних відносин, що становлять **С.с.** суспільства, основу соціальної сфери, детермінують самореалізацію людиною свого соціального потенціалу, стан її соціальної безпеки. Зазначене зумовлює необхідність цілеспрямованого регулювання суб'єктами державної, соціальної політики усіх елементів **С.с.**, створення умов для їх оптимального розвитку та функціонування. У рамках **С.с.** розрізняють три рівні структурної організації: мікро-, мезо- і макроструктуру.

Функції **С.с.** такі: розподільча – підтримка і розвиток форм суспільного поділу праці; стимулююча – формування і посилення стимулів до суспільно корисної діяльності; інтеграційна – забезпечення єдності інтересів різних груп; інноваційна – сприяння динамізму соціального розвитку.

С.с. зумовлює стратифікацію суспільства й статусну закріпленість соціальної нерівності.

До типів **С.с.** відносять: соціально-класову структуру, яка відображає складну картину соціальної нерівності між суспільними класами, працівниками фізичної і розумової праці, містом і селом, соціальними верствами всередині класів; стратифікаційну структуру; інституційну структуру.

Удосконалення державної політики, спрямованої на оптимізацію **С.с.** українського суспільства, передбачає подолання існуючої нерівномірності розшарування населення за рівнем доходів, звуження масштабів бідності та створення й закріплення позицій середнього класу на основі позитивних якісних змін у рівні життя. Така політика має здійснюватись шляхом: зменшення бідності на основі скорочення безробіття, підвищення розмірів соціальних виплат та допомоги у поєднанні із забезпеченням їх адресності та поліпшення житлових умов соціально уразливих верств населення; забезпечення передумов для входження до середнього класу осіб, які мають високий рівень освіти та кваліфікації, відповідний соціальний статус, але не належать до середнього класу за критерієм доходу та матеріального стану; збільшення чисельності підприємців, власників, фермерів, які, набувши власність та сформувавши відповідну психологію, входять до середнього класу в нових соціально-економічних умовах. Як утворення незавершене і здатне до трансформацій внаслідок своєї принципової відкритості різноманітним змінам, **С.с.** є передумовою соціальних інновацій.

Літ.: Бурдьє П. Структури, habitus, практики // Современная социальная теория / Бурдьє, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск : [б. и.], 1995; Вебер М. Сословия и классы / М. Вебер // Личность. Культура. Общество. – 2007. – Вып. 4; Ручка А. О. Структура соціальна // Соціальна філософія : корот. енцикл. слов. / А. О. Ручка. – К.–Х. : Рубікон, 1997; Скурагівський В. А. Соціальні системи та соціологічні методи дослідження : навч. посіб. / В. А. Скурагівський, М. Ф. Шевченко. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; Скурагівський В. А.

Соціальна політика : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. – К. : УАДУ, 2003; *Управління соціальним і гуманітарним розвитком* : навч. посіб. / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський та ін.] ; за ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трошинського : у 2 ч. – К. : НАДУ, 2009. – ч. 1; *Структурні виміри сучасного суспільства* : курс лекцій / НАН України ; Ін-т соціології. Вищ. шк. соціології / С. Макеєв (ред.). – К., 2006; *Трошинський В. П.* Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / В. П. Трошинський, В. А. Скуратівський, П. К. Ситник та ін. – К. : НАДУ, 2008; *Штомпка П.* Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомпка // Социол. исслед. – 2001. – № 9. *Скуратівський В.А., Линдюк О.А.*

СОЦІАЛЬНА СФЕРА – система життєдіяльності суспільства, яка включає такі складові (підсистеми): систему відтворення, функціонування та розвитку (задоволення) соціальних інтересів людей, соціальних груп, їх соціальних цінностей (передусім соціальної справедливості), забезпечення їх соціальної безпеки (через політику доходів, систему оплати праці, соціальне страхування, соціальний захист, пенсійне забезпечення, соціальну допомогу тощо); соціальну структуру суспільства і передусім соціальні (соціально-класові, соціально-трудова, сімейно-шлюбні та інші) відносини; установи і підприємства соціальної інфраструктури, спрямовані на надання соціальних послуг (медичних, освітніх, культурних, побутових тощо). Тривалий час соціогуманітарна сфера, процес виробництва соціальних та культурних послуг розглядалася як щось похідне від його головної складової – економіки, процесу матеріального виробництва. Більшість учених-економістів зосереджували увагу на розумінні **С.с.** як частини економіки, що безпосередньо пов'язана з кінцевими потребами людини, сім'ї, соціальної групи, суспільства в цілому, задоволенням соціальних потреб, споживанням благ та послуг, отриманням доходів тощо. Цим самим концентрувалася увага на важливому, але однобічному взаємозв'язку між матеріальним виробництвом, суспільством, державою та людиною. Американський вчений-економіст Дж.Стігліц розглядає **С.с.** як державний сектор економіки, в якому виробляються ті товари і послуги, які не в змозі забезпечити ринкова економіка або забезпечує з погляду соціальної безпеки неефективно. Але з часом вчені все

більше концентрують увагу на соціогуманітарних складових суспільного, насамперед матеріального виробництва. Так, представники молодшої школи (Л.Брентано, А.Вагнер, М.Вебер та ін.) ставили акцент на необхідності пов'язувати процес економічного розвитку суспільства, матеріального виробництва з соціогуманітарними чинниками. Соціогуманітарні складові суспільного прогресу, зокрема задоволення соціальних потреб, морально-етичні питання, вчені розглядають як пріоритетні завдання, вирішивши які можна розв'язати суперечності соціально-трудова відносин в індустріальному суспільстві.

Багато вчених-економістів сьогодні розглядають **С.с.** як елемент єдиної відтворювальної системи суспільства (інституційна, матеріально-виробнича, фінансова, соціальна підсистеми). Мається на увазі, що якою в економічній сфері, насамперед у сфері матеріального виробництва виробляються матеріальні цінності, витрачаються різноманітні види природного та людського потенціалу суспільства, то **С.с.** пов'язана зі споживанням матеріальних благ і відтворенням людського, соціального капіталу. Німецький вчений-економіст А.Мюллер-Армак, обґрунтовуючи зміст **С.с.**, розглядає її як таку, яка не просто виконує функцію споживання матеріальних та духовних благ, а й функцію простого та розширеного фізичного та духовного відтворення. Дослідник характеризує **С.с.** як навколишнє середовище в його антропологічному вимірі і наголошує на важливості його осмисленого облаштування з метою історичного і культурного призначення людини. На думку вчених, **С.с.** містить у собі всі складові, які слугують її відтворенню, функціонуванню й розвитку: суб'єкти **С.с.** – індивіди, спільноти та саме суспільство як соціальний організм; підсистеми **С.с.** – сфери освіти, родини, праці, побуту, соціальна інфраструктура тощо; соціальні інститути й організації, що здійснюють управління **С.с.**; соціальні зв'язки й відносини між суб'єктами, підсистемами та інститутами; потреби, цінності й норми, покладені в основу цих відносин; процеси в **С.с.**

Центральним елементом у структурі **С.с.** вчені вважають потреби індивіда та групи, тому ступінь задоволення потреб людей у благах, необхідних для їхньої активної життєдіяльності, вказує на реальний рівень роз-

витку **С.с.** у цілому. Функціонування **С.с.** здійснюється через діяльність конкретних установ соціальної інфраструктури. Соціальна інфраструктура – це стійка сукупність галузей і видів діяльності, що створюють умови для задоволення потреб людини. Установи та підприємства соціальної інфраструктури (медичні, освітні, побутові, дозвільні тощо) забезпечують взаємодію матеріально-речовинного середовища та соціальних суб'єктів з метою раціональної організації життєдіяльності людей.

Дослідники зазначають, що **С.с.** виступає сегментом соціального простору, де відбуваються всі процеси соціальної діяльності індивіда та соціуму. При цьому виділяють широке та вузьке розуміння **С.с.** У широкому розумінні поняття “**С.с.**” – це сфера прояву засад соціальності через взаємодію індивідів та спільнот, а також через функціонування соціальних інститутів. **С.с.** містить два основних компоненти – соціальні відносини та соціальну діяльність. Центральним елементом у структурі **С.с.** є потреби індивіда та групи. У вузькому розумінні “**С.с.**” – це особлива сфера взаємодії людей, де здійснюється їх відтворення та життєзабезпечення і задовольняються їхні потреби.

Деякі вчені (напр., Іванов), які, досліджуючи **С.с.** в широкому розумінні, розглядають її насамперед як систему соціальних відносин. Вони зазначають, що “змістом **С.с.** є соціальні відносини, під якими в найзагальнішому розумінні маються на увазі відносини між соціальними групами з приводу їх становища та ролі в суспільстві, способу та устрою життя”. У вузькому розумінні **С.с.** переважно розглядають як сферу життєдіяльності суспільства, спрямовану на забезпечення соціальної безпеки людини, її соціальний захист. Німецький дослідник К.Нерр розглядає **С.с.** як сферу інтересів держави, спрямовану на суспільну турботу і допомогу соціальним групам людей, які не можуть через певні причини брати участь у системі суспільного виробництва або можуть брати в ньому обмежену участь з причин, пов'язаних зі здоров'ям, віком, недостатніми можливостями працевлаштуватися. Ряд вчених ще більше звужує зміст та функції **С.с.**, зводячи її до такого напрямку соціального захисту, як соціальне забезпечення.

Сучасний зміст поняття “**С.с.**” розкривається не тільки через її розуміння як інфра-

структури, що забезпечує соціальні норми життєдіяльності населення шляхом надання органами публічної влади відповідних послуг, а й через цільову спрямованість на формування сприятливих соціальних відносин між індивідами і їх групами (колективами). Оптимальні процеси в розвитку **С.с.** пов'язані з активністю її інститутів й організацій, спрямованою на соціальний захист інтересів кожної людини й на забезпечення доступності для членів певного суспільства його основних ресурсів. Головною функцією **С.с.** при цьому виступає відтворення й всебічне життєзабезпечення особистості й соціальної спільноти. Соціальне відтворення при цьому розуміють як цілеспрямовану соціальну діяльність із забезпечення сприятливих умов існування та розвитку **С.с.** [Панченко].

Більшість учених розглядає **С.с.** як одну із основних сфер суспільства, яка охоплює інтереси класів, соціальних груп, верств, націй та народностей, відносини суспільства та особистості, умови праці та побуту, здоров'я та дозвілля [Андрущенко, Горлач]. На думку дослідників, **С.с.** суспільства розділена на чотири взаємопов'язані частини: по-перше, соціальна структура суспільства представлена певними соціальними спільнотами, верствами, групами, класами і т.ін., відносинами між ними; по-друге, соціальна інфраструктура – сукупність галузей народного господарства та видів суспільно корисної діяльності, спрямованих на надання послуг безпосередньо людині; по-третє, соціальні інтереси, потреби, очікування, мотиви та стимули, тобто все те, що забезпечує зв'язок індивіда чи групи з іншими, включеність особистості в суспільний процес; по-четверте, принципи та вимоги соціальної справедливості, умови і гарантії її здійснення.

Досліджуючи проблеми розвитку **С.с.**, надзвичайно важливо подолати поширену думку (насамперед учених-економістів) про те, що така сфера є похідною від економічної, її сутність слід пов'язувати виключно із соціальними витратами, а досягнення в **С.с.** оцінювати виключно економічними показниками. Насправді **С.с.** – це суспільний феномен, який відображає широке коло соціальних взаємозв'язків в суспільстві, впливаючи не тільки на соціальний, а й, насамперед, на економічний, а також політичний, духовний розвиток, детермінуючи тим самим всі основні сфери життєдіяльності соціуму. **С.с.** –

це така система забезпечення національних програм розвитку суспільства, яка покликана засобами та механізмами соціальної політики створювати умови для реалізації потенціалу людини, соціальної стабільності, соціального миру, високого рівня суспільної соціодинаміки, ефективного забезпечення соціальних потреб, і, насамперед, високого рівня соціальної безпеки.

Літ.: *Іванов М.* Приватизація державної власності / М. Іванов // Економіка України. – 2001 – № 4; *Куценко В. І.* Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього : монографія / В. І. Куценко, Б. М. Данилишин (наук. ред.). – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008; *Осадчая Г. И.* Социология социальной сферы / Г. И. Осадчая. – М. : Союз, 1999; *Панченко М. М.* Удосконалення механізмів державного управління соціальною сферою на регіональному рівні: організаційний аспект : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. – Одеса, 2009; *Скуратівський В. А.* Соціальна політика : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. – К. : УАДУ, 2003; *Скуратівський В.* Соціальна сфера і соціальна політика в умовах утвердження базових засад сталого людського розвитку / В. Скуратівський // Вісн. УАДУ. – 2002. – № 4; *Скуратівський В. А.* Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський та ін.] ; за ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського : у 2 ч. – К. : НАДУ, 2009. – Ч. 1; *Социология.* Наука об обществе : учеб. пособие / под общ. ред. В. П. Андрущенко и Н. И. Горлача. – Х. : [б. и.], 1996; *Стиглиц Дж.* Экономика государственного сектора / Дж. Стиглиц. – М. : Инфра-М, 1997; *Kornai J.* The Hungarian Reform Process: Vision, Hopes and Reality / J. Kornai // Journal of Economic Literatures. – 1986. – Vol. XXIV (Decem).

Скуратівський В. А.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ – заходи матеріальної підтримки особи та сім'ї з боку держави і суспільства через систему нагородження та розподілу коштів *соціального захисту*, призначених на *соціальну допомогу*, виплати по *соціальному страхуванню* та інші соціальні виплати.

Уперше термін “С.з.” був використаний у законодавстві США в Законі про С.з. 1935 р. Пізніше Міжнародна організація праці прийняла цей термін для постійного використання, оцінивши його як “простий і доступний для розуміння всіма одного з всеохоплюючих виразів та найглибших сподівань людей усього світу”.

Слід розрізняти поняття “соціальний захист” та “С.з.”.

Поняття “соціальний захист” у нашій країні почало широко вживатися тільки на етапі переходу до ринку, хоча в тій чи іншій формі соціальний захист населення завжди існував у суспільстві. Цей термін прийшов на заміну іншому термінові – С.з. За часів радянського соціалізму всі соціальні виплати здійснювалися виключно державою. Тому під С.з. розуміють переважно державне С.з., тобто таке, яке здійснюється державними органами.

Таким чином, соціальним захистом позначають увесь комплекс заходів, спрямованих на створення безпечного соціального середовища людини, а С.з. виконує функцію нагородження та розподілу коштів соціального захисту.

Теоретико-методологічні та прикладні питання С.з. досліджують українські вчені й практики, зокрема Н.Кабаченко, К.Міщенко, Е.Лібанова, О.Макарова, Т.Семигіна, Л.Скоропад, Л.Сідельник та ін.

Літ.: *Державна політика в соціогумантарній сфері* : підруч. / авт. кол. В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К.Ситник та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського. – К. : НАДУ, 2010. – 284 с.; *Соціальний захист населення України* : монографія / авт. кол. : І. Ф. Гнибіденко, М. В. Кравченко, О. Ф. Новікова та ін. ; за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2009. – 184 с.; *Соціальні допомоги, пільги та послуги за законодавством України* : зб. нормат. актів / Т. М. Додіна (упоряд.), Г. І. Чанишева (упоряд.). – Х. : Одиссей, 2008. – 520 с. – (Серія “Закони України”); *Управління соціальним і гуманітарним розвитком* : навч. посіб. / авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, Е. М. Лібанова та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського : у 2 ч. – К. : НАДУ, 2009. – Ч. 1. – 456 с.

Кравченко М. В.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАМОВЛЕННЯ (англ. social contract) – комплекс заходів організаційно-правового характеру з розв’язання пріоритетних соціальних проблем силами громадських об’єднань (ГО) у співпраці з органами влади шляхом розробки і реалізації соціальних проектів за рахунок бюджетних та інших коштів через укладення соціальних контрактів на конкурсній основі.

У розвинених країнах С.з. є одним з численних механізмів взаємодії між ГО і вла-

дою як на місцевому, так і на державному рівні. Так, за оцінками фахівців, майже третина коштів, які обертаються в некомерційному секторі США, – це кошти, що надійшли від держави через систему соціальних контрактів. У Німеччині ця частка досягає 70, у Франції 80%. У ФРН після возз'єднання Німеччини значна частина соціальних установ колишньої НДР, що раніше перебувала у віданні державних управлінь, були передані благодійним організаціям разом з персоналом, обладнанням і своїми бюджетами.

Для України в пострадянському просторі досвід соціального партнерства США і Європи поки що не може бути використаний у повному обсязі, оскільки обсяг коштів, які ГО у вигляді фінансової допомоги отримують від держави, становить лише 10% від їх бюджетів. Тому впровадження С.з. є актуальним. В Україні впровадження С.з. розпочалося у м. Одесі в 1996 р., де міський Центр соціальної допомоги висунув і розробив ідею об'єднання зусиль і ресурсів державних служб, суб'єктів підприємницької діяльності та ГО у сфері соціальної допомоги через використання механізму С.з. У 1999 р. Одеським суспільним інститутом соціальних технологій разом із Асоціацією “КОВЧЕГ” за підтримки Фонду Ч.С.Мотта було розроблено соціально-економічне і нормативно-правове обґрунтування механізму С.з. та проект Положення з комплектом необхідних технологічних документів. 10 серпня 2000 р. Одеська міська рада за поданням постійної комісії з питань удосконалення структури управління містом своїм рішенням № 1440-XXIII ухвалила Положення про соціальне замовлення у місті Одесі. Цей день вважається днем народження С.з. в Україні.

У 2005 р. вперше в Україні Дніпропетровська обласна рада ухвалила механізм С.з. на обласному рівні. На початок 2011 р. С.з. та його різні модифікації були впроваджені майже в 30 містах, у тому числі у Харкові, Миколаєві, Чернівцях, Львові, Луцьку, Рівному, Кременчуці, Комсомольську Полтавської області, а також у Дніпропетровській та Донецькій областях. Триває впровадження С.з. механізму у Дніпропетровську, Запоріжжі, Луганську, Полтаві, Вінниці, в Одеській області.

Визначення пріоритетних соціальних проблем для розв'язання із використанням ме-

ханізму С.з. базується на *методиці соціальної діагностики*, яка забезпечує винесення на конкурсне розв'язання соціальних проблем, які: віднесені чинним законодавством до відання органів публічної влади відповідного рівня; визначені у нормативних актах як пріоритетні; на цей час не розв'язані або розв'язуються недостатньо ефективно; потенційно можуть бути розв'язані силами місцевих ГО або вже розв'язуються за їх участю.

Життєвий цикл функціонування механізму С.з. можна умовно розподілити на п'ять основних стадій. *На першій стадії* орган влади, який є відповідальним за стан соціальної сфери на певній території, організовує виявлення та аналіз соціальних проблем, визнає їх пріоритетність та формує завдання на їх розв'язання; крім того, за профілем цих проблем визначає серед своїх органів замовників С.з. та ухвалює програму їх розв'язання із використанням механізму С.з. Кошти на виконання цієї програми включаються до відповідного бюджету.

На другій стадії за розпорядженням керівника органу публічної влади проводиться конкурс серед ГО за номінаціями, якими є пріоритетні проблеми. Учасники конкурсу подають свої варіанти розв'язання цих проблем у вигляді соціальних проєктів в конкурсну комісію, яка оцінює їх за певними критеріями і визначає переможців. Соціальні проєкти оцінюються за трьома групами показників: *загальними показниками*: відповідність проєкту умовам конкурсу, відповідність встановленим вимогам, наявність у ГО позитивного досвіду вирішення подібних соціальних проблем та новизна і оригінальність запропонованого проєкту; *показниками економічної ефективності*: раціональність витрачання бюджетних ресурсів, залучення додаткових зовнішніх ресурсів, використання внутрішніх резервів соціальної групи; *показниками соціальної ефективності*: перспектива вирішення певної соціальної проблеми, поліпшення стану соціального об'єкта в цілому та створення механізмів його соціального саморозвитку. Підсумки конкурсу затверджуються розпорядженням керівника органу публічної влади, яке містить розподіл сум бюджетних коштів між переможцями у кожній номінації. *На третій стадії* між замовником і переможцем конкурсу – виконавцем С.з. укладається соціальний контракт, в якому уточнюється склад

заходів, що планується реалізувати в процесі виконання соціальних проектів з урахуванням реально виділених з бюджету сум. Замовник перераховує виконавцю через підрозділи Держказначейства першу частину коштів, передає їм у користування майно та об'єкти нерухомості, потрібні для виконання соціального контракту. *На четвертій стадії* виконавець під контролем замовника виконує завдання, передбачені умовами соціального контракту, залучаючи обумовлений обсяг додаткових ресурсів за рахунок власних можливостей та за допомогою спонсорів. Цей етап завершується оформленням акта здачі-приймання виконаних робіт, на підставі чого замовник здійснює остаточне фінансування виконавця. *На п'ятій (післяконтрактній) стадії* замовник і виконавець протягом терміну, обумовленого соціальним контрактом, здійснюють моніторинг стану соціального об'єкта, на вирішення проблем якого було спрямоване С.з. Дані моніторингу можуть бути підставою для формування нового завдання на розв'язання соціальної проблеми і початку нового життєвого циклу С.з.

За умовами соціального контракту, який укладається між замовником і переможцем конкурсу соціальних проектів, обсяг бюджетних ресурсів є лише частиною всього обсягу ресурсів, які використовуються для реалізації соціального проекту. Іншу частину ресурсів виконавець С.з. залучає з небюджетних джерел. Так, за даними дослідження 10-річного досвіду впровадження С.з. в Україні, проведеного Одеським суспільним інститутом соціальних технологій, обсяг ресурсів, додатково залучених виконавцями С.з. у соціальну сферу, перевищує бюджетні витрати у 3-5 разів.

Важливою особливістю С.з. є те, що споживачами передбачених ним соціальних послуг, як правило, є люди, які не пов'язані ні з виконавцем, ні з замовником ніякими зобов'язаннями. Це потребує включення у соціальний контракт спеціальних заходів контролю якості послуг, що надаються, і механізму захисту прав споживачів цих послуг. Тому система моніторингу та контролю С.з. має базуватися на потрійному союзі оцінювачів, де поряд з представниками влади як експерти мають виступати ГО та безпосередні споживачі соціальних послуг.

На цей час в Україні тривають дискусії щодо сутності механізму С.з. Одні фахівці вбача-

ють у ньому традиційну систему конкурсного надання *муніципальних грантів* для організацій третього сектору за рахунок місцевого або державного бюджетів. Інші зводять увесь комплекс процедур і заходів механізму С.з. до тривіального контракування соціальних послуг ГО місцевими органами влади. Дехто розглядає С.з. просто як конкурс проектів ГО (маються на увазі проекти молодіжних та дитячих ГО, які фінансуються за рахунок державного бюджету органами виконавчої влади).

Але насправді механізм С.з. поєднує в комплексі всі згадані вище форми владно-громадської співпраці як власні *модифікації (складові)*, оскільки С.з. одночасно є і формою фінансової підтримки ГО (відмінна риса гранту), і містить технологію надання соціальних послуг на контрактній основі (елемент соціального контракування послуг), і будується на конкурсній системі відбору виконавців (конкурс проектів ГО). Крім того, механізм С.з. містить низку таких ексклюзивних компонентів, як: *соціальна діагностика* пріоритетних проблем, що необхідно розв'язати; *цільова програма* з розв'язання цих проблем за допомогою механізму С.з.; *післяконтрактний моніторинг* стану соціального об'єкта; залучення виконавцями *додаткових ресурсів* з небюджетних джерел. Аналіз законодавства України свідчить про наявність в Україні нормативно-правових умов для впровадження С.з. Але для подальшого поширення і розвитку цієї соціальної технології необхідно прийняти Закон України "Про соціальне замовлення" та поправки до пов'язаних з ним законів, розробити *Типові (модельні) положення* про соціальне замовлення на рівні села, селища, міста, області та району, а також відповідні модельні статті для *статутів територіальних громад* і модель *Програми* щодо вирішення пріоритетних соціальних проблем території із використанням механізму С.з.

Подальше впровадження в практику роботи органів державної влади та місцевого самоврядування механізму С.з. сприятиме вивільненню держави від соціальної опіки шляхом часткового роздержавлення сфери соціальних послуг і дасть змогу більш адресно і якісно вирішувати основні проблеми у соціальній сфері, розширюючи участь громадян у управлінні.

Літ.: Закон України про здійснення державних закупівель. – Режим доступу : www.zakon.gov.ua

gada.gov.ua; *Большой экономический словарь* / под ред. А. Н. Азрилияна. – М. : Ин-т нов. экономики, 1998; *Брудный В.* Социальный заказ в Украине. Обоснование и внедрение / В. Брудный, И. Каминник, А. Крупник. – Одесса : [б. и.], 2001; *Гражданские инициативы и будущее России* / под общ. ред. М. И. Либоракиной и В. Н. Якимца. – М. : Шк. культур. политики, 1997; *Толмасова А.* Социальный заказ в российских регионах. Проблемы и перспективы / А. Толмасова. – М. : САФ Россия, 1998; *Универсальный бизнес-словарь* / Л. Ш. Лозовский, Б. А. Райсберг, А. А. Ратковский. – М. : Инфра-М, 1997; *Хананашвили Н. Л.* Смутные времена социальной политики в России / Н. Л. Хананашвили, В. Н. Якимец; Фонд “НАН”. – М. : [б. и.], 1999; *Якимец В. Н.* Особенности развития социального партнерства в индустриальной регионе России (на примере Челябинской области) / В. Н. Якимец, Н. А. Гусева. – Челябинская область, г. Златоуст : [б. и.], 2000.

Крупник А. С.

СОЦІАЛЬНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ – система соціальних заходів, яка передбачає сприяння, підтримку і надання послуг соціальними службами окремим особам чи групам населення для подолання або полегшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та повноцінної життєдіяльності.

С.о. здійснюється шляхом надання соціальних послуг:

- за місцем проживання особи (вдома);
- у стаціонарних інтернатних установах та закладах;
- у реабілітаційних установах та закладах;
- в установах та закладах денного перебування;
- в установах та закладах тимчасового або постійного перебування;
- у територіальних центрах соціального обслуговування;
- в інших закладах соціальної підтримки (догляду).

Відповідно до потреб осіб, які потребують **С.о.**, можуть надаватися такі види *соціальних послуг*:

– соціально-побутові – забезпечення продуктами харчування, м'яким та твердим інвентарем, гарячим харчуванням, транспортними послугами, засобами малої механізації, здійснення соціально-побутового патронажу, виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів тощо;

– психологічні – надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення

відносин із соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад;

– соціально-педагогічні – виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація індивідуального навчального, виховного та корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо, а також залучення до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, заінтересованих осіб;

– соціально-медичні – консультації щодо запобігання виникненню та розвитку можливих органічних розладів особи, збереження, підтримка та охорона її здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів, трудова терапія;

– соціально-економічні – задоволення матеріальних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізуються у формі надання натуральної чи грошової допомоги, а також допомоги у вигляді одноразових компенсацій;

– юридичні – надання консультацій з питань чинного законодавства, захист прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій щодо цієї особи (оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів особи тощо);

– з працевлаштування – пошук відповідної роботи, сприяння у працевлаштуванні та соціальне супроводження працевлаштованої особи;

– з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями – комплекс медичних, психологічних, інформаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації права на професійну орієнтацію та підготовку, освіти, зайнятості;

– інформаційні – надання інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації (довідкові послуги); поширення просвітницьких та культурно-освітніх знань (просвітницькі послуги); об'єктивної інформації про споживчі властивості та види соціальних послуг, формування певних уявлень

і ставлення суспільства до соціальних проблем (рекламно-пропагандистські послуги). Теоретико-методологічні та прикладні питання соціального захисту громадян, які потребують сторонньої допомоги, досліджують українські вчені й практики, зокрема В. Дьяченко, Н. Кабаченко, К. Міщенко, Т. Семигіна, Л. Скоропад, Л. Сідельник та ін.

Літ.: *Закон* України про соціальні послуги // Відом. Верховн. Ради України. – 2003. – 7 листоп. – № 45; *Закон* України про внесення змін до Закону України “Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей”. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; *Закон* України про внесення змін до Закону України “Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення”. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; *Закон* України про реабілітацію інвалідів // Відом. Верховн. Ради України. – 2006. – № 2. – С. 44; *Закон* України про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; *Концепція* реформування системи соціальних послуг, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 квіт. 2007 р. № 178-р // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 28. – С. 69; *Соціальні допомоги, пільги та послуги за законодавством України* : зб. нормат. актів / Т. М. Додіна (упоряд.), Г. І. Чанишева (упоряд.). – Х. : Одісей, 2008. – 520 с. – (Серія “Закони України”); *Управління* соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. : у 2 ч. / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський, Е. М. Лібанова та ін.] ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трошинського. – К. : НАДУ, 2009. – Ч. 1. – 456 с.

Кравченко М.В.

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО (англ. social partnership, де part – частка, party – компанія, partnership – співробітництво, товариство) – 1) система правових і організаційних норм, принципів, структур, процедур, які спрямовані на забезпечення взаємодії між найманими працівниками, роботодавцями, державними органами влади в регулюванні соціально-трудових відносин на національному, галузевому, регіональному рівні та на рівні підприємства (організації); 2) міжсекторна, в т. ч. і міжнародна взаємодія, спільна діяльність учасників на основі погодження інтересів і кооперації зусиль та ресурсів для реалізації взаємоприйнятних цілей і задоволення спільних соціальних інтересів; 3) заснована на договірних засадах взаємодія,

співпраця соціальних партнерів (учасників соціального партнерства) у діяльності, спрямованій на досягнення спільних цілей.

Становлення системи **С.п.** має відносно давню історію і бере початок з кінця ХІХ ст., коли у найбільш розвинутих країнах Західної Європи (Франції, Великобританії, Німеччині) у практиці діяльності профспілкових організацій почали використовуватись колективні договори. Концептуальні засади **С.п.** закладено в працях класиків економічної науки Дж.С.Мілля, Ж.Сея, Ф.Бастіа, Е.Бернштейна та інших, у теоретичних положеннях яких обґрунтована ідея необхідності співпраці між класами як засобу подолання конфліктності соціально-економічного розвитку суспільства. Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. цей підхід набуває поширення в працях представників соціал-реформістського напрямку в концепціях “соціальної гармонії”, “асоціації між працею і капіталом”, “гармонії інтересів” та ін. Ідеї **С.п.** знайшли відображення також у документах католицької церкви, зокрема в посланні Папи Римського Лева ХІІІ католикам і католицьким церквам (енцикліка “Про капітал і робочу силу”, 1891 р.), в якому визначено необхідність гармонізації інтересів між урядом, бізнесом, робітниками і Церквою. За канонами католицької церкви енцикліка не підлягає обговоренню і є обов’язковою до виконання. Як зазначалось у документі, ідея про ворожість та конфліктність суспільних класів є ірраціональною та помилковою. “Класи однаковою мірою мають потребу один в одному: капіталісти не можуть існувати без робітників, а робітники не можуть існувати без капіталістів”. Умовою стійкого та врівноваженого розвитку будь-якої держави повинно стати співіснування класів у злагоді та гармонії.

Іншим джерелом ідей **С.п.** вважається політика австрійського міністерства торгівлі, яке, починаючи з 1898 р. і до розпаду Австро-Угорщини, впроваджувало модель участі робітничого руху у функціонуванні держави та забезпеченні економічного розвитку. Концепція **С.п.** знайшла практичне втілення в структурі Міжнародної організації праці (МОП), створеної в 1919 р., як форуму для обговорення спільних питань між урядами, роботодавцями та працівниками. Діяльність МОП з моменту її створення базується на принципах “класового миру”.

У практиці суспільної взаємодії система принципів **С.п.** здобула поширення після Другої світової війни 1939–1945 рр. у ФРН, Австрії, Швеції, Бельгії, Франції, Великобританії та інших країнах. **С.п.** – важлива частина доктрини теорії “соціального ринкового господарства”, одним із засновників якої був канцлер ФРН Л.Ерхард. У книзі “Добробут для всіх” Л.Ерхард розглядав політику **С.п.** як важливу умову успішного економічного розвитку країни, виходячи з того, що приватні та групові інтереси найманих працівників, з одного боку, і роботодавців – з другого, необхідно узгоджувати для досягнення інтересу вищого порядку – “добробуту суспільства”. Л.Ерхард закликав працівників і роботодавців до “соціальної відповідальності”, рекомендуючи їм вирішувати свої конфлікти мирним шляхом. Подальший розвиток концепції **С.п.** пов’язаний із становленням теорії “індустріального суспільства”, висунутої в 50-ті рр. ХХ ст. (Р.Арон, Дж.Гелбрейт, Ф.Перру, Р.Дарендорф та ін.), в межах якої обґрунтовано ідею про докорінні зміни соціально-економічного становища робітників у сучасному ринковому господарстві, що сприяє нівелюванню класових суперечностей та конфліктів. Така зміна зумовлена посиленням економічної та соціальної ролі держави, зростанням впливу на розвиток суспільства бізнес-структур, які вимушені керуватися у своїй діяльності не лише економічною мотивацією, а й необхідністю надання робітникам певного комплексу соціальних гарантій. Підтвердженням розвитку системи **С.п.** є зростання частки робітників у власності та поширення їх участі в управлінні підприємством. У 1960-70 рр. **С.п.** стає офіційною доктриною урядів більшості європейських країн, слугує ідеологічним підґрунтям політики “класової співпраці”. Один із напрямів **С.п.** пов’язаний з розробкою проблем участі працівників в управлінні підприємством та економікою в цілому: у ФРН – це теорія і практика “співучасті”, розроблена профспілковим керівництвом, що стала офіційною програмою Об’єднання профспілок Німеччини; у Франції концепція “співучасті” висунута президентом Франції Ш. де Голлем і розвинена в 70-х рр. Ж.Шираком; у Великобританії, Швеції, Бельгії та інших країнах – це теорія “виробничої демократії” (Б.Робертс, Г.Спитальс, К.Петмен та ін.); в Ірландії – тристоронні трирічні національні угоди.

Таким чином, у практиці соціально-економічних відносин зарубіжних країн **С.п.** набуло специфічних національних ознак. Розвиток теорії та практики **С.п.** в Україні відбувається під суттєвим впливом не лише європейського досвіду, а й практики розбудови даного інституту у радянський період та в період транзитивних перетворень у пост-соціалістичних країнах (у багатьох з яких розуміння “**С.п.**” більше відповідає змісту поняття “**соціальний діалог**”). Значний вплив на розвиток **С.п.** справила інституціоналізація системи органів державного управління у цій сфері, зокрема утворення 8 лютого 1993 р. Національної ради **С.п.** (ліквідована Указом Президента України “Про розвиток соціального діалогу в Україні” 29 грудня 2005 р.). Дослідженню **С.п.** присвячені праці О.Мірошніченка, Г.Осового, О.Стояна, А.Рибак, А.Андрющенко, І.М.Дубровського, В.І.Жукова, В.А.Скуратівського та ін. Мета **С.п.** полягає в прагненні *соціальних партнерів* досягти загального блага в суспільстві через підвищення продуктивності праці, розвиток науково-технічного прогресу, збільшення валового національного продукту, підвищення рівня життя. *Соціальні партнери*: 1) державні партнери (державна Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади в особі відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування); 2) працівники (професійні спілки та їх об’єднання, інші організації найманих працівників); працівник – фізична особа, яка працює на підставі трудового договору на підприємстві, в установі, організації чи у фізичної особи, яка використовує найману працю; професійні спілки – здійснюють представництво та захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки; 3) роботодавці (їх організації та об’єднання); роботодавець – власник підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, виду діяльності та галузевої належності або уповноважений ним орган чи фізична особа, яка використовує найману працю; організація роботодавців – організація, яка об’єднує роботодавців з метою представництва і захисту їх прав та інтересів; об’єднання організацій роботодавців – об’єднує організації роботодавців з метою представництва і захисту прав та інтересів організацій роботодавців та роботодавців.

С.п. забезпечує, насамперед, об'єднання і співпрацю учасників у рамках певної групи інтересів: роботодавців, працівників, держави. В ширшому контексті **С.п.** включає об'єднання і співпрацю держави, місцевої влади, роботодавців (представників роботодавців) і працівників (представників працівників), засновану на договірних засадах (Генеральна угода, регіональна угода, галузева угода, колективний договір, трудовий договір, контракт) та спрямовану на досягнення спільних цілей. Взаємопов'язаний і узгоджений механізм функціонування різних видів угод і колективних договорів, що забезпечують надійні гарантії дотримання прав людини у сфері праці та ефективне регулювання соціально-трудова відносин утворює систему **С.п.** Ключовими елементами системи **С.п.** є також: 1) наявна система участі найманих працівників у прибутках; 2) участь робітників в управлінні, що звичайно має дві форми. Перша полягає у наданні повноважень органам представництва працівників, друга – у включенні представників працівників до складу керівного органу. Як засіб демократичного врядування **С.п.** включає різні види співпраці – спільну діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, комерційних організацій і недержавних некомерційних організацій, що використовується у здійсненні повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Прикладом **С.п.** в Україні слугує приватно-державне партнерство з реалізації соціальних програм, проектів та інші види співпраці соціальних партнерів.

Літ.: *On capital and labor*. Encyclical of Pope Leo XIII. – Режим доступу : http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum_en.html; *Конвенція МОП “Про тристоронні консультації”*. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=c&find=1&org=395>; *Про національну раду соціального партнерства* : Указ Президента України від 8 лют. 1993 р. № 34/93 (втратив чинність). – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=151%2F93>; *Про розвиток соціального діалогу в Україні* : Указ Президента України від 29 груд. 2005 р. № 1871. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1871%2F2005>; *Закон України про соціальний діалог в Україні*. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2862-17>; *Экономическая энциклопедия*. Политическая экономия : в 4 т. / гл. ред. А. М. Румянцев. – Т. 3. “Н”. – М. : Сов. энцикл., 1979; *Закон Украї-*

ни про державно-приватне партнерство. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

Петрос О.М., Сурпун Н.А.

СОЦІАЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ – регулювання, яке покликане слугувати соціальним цілям і переважно здійснюється у сферах: охорони здоров'я, захисту довкілля, захисту споживачів, інформатизації суспільства та розвитку культури. Необхідною умовою нормальної його життєдіяльності є порядок у суспільстві. Від рівня суспільного порядку залежить стан суспільної й особистої безпеки, проте суспільний порядок не виникає сам по собі, він є закономірним наслідком регулювання суспільних відносин. **С.р.** – це система засобів, спрямованих на впорядкування поведінки людей, їхніх соціальних спільностей з метою узгодження і стабілізації суспільних відносин.

Розрізняють два основних види **С.р.** – індивідуальне і нормативне. *Індивідуальне регулювання* – це упорядкування поведінки людей за допомогою разових рішень, що стосуються окремих випадків, конкретних осіб. *Нормативне регулювання* – упорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил, тобто стандартів, зразків, моделей поведінки, що поширюються на всі аналогічні випадки. За допомогою загальних правил (соціальних норм) досягається єдиний порядок у суспільстві. Одним із специфічних напрямів **С.р.** є правове регулювання, яке виникає разом із соціальним розмежуванням суспільства та виникненням держави. Спрямовується на впорядкування найважливіших суспільних відносин і здійснюється за допомогою системи специфічних юридичних засобів. Правове регулювання здійснюється як за допомогою загальнообов'язкових правил поведінки – правових норм, так і за допомогою індивідуальних рішень правового характеру. Право з'являється як результат об'єктивних потреб суспільства, у якому виникають внутрішні суперечності, що не можуть долатись вже ним самим самостійно. Своім регулюючим впливом право забезпечує організованість, стабільність і порядок у суспільстві. За допомогою права в суспільстві розв'язуються соціальні конфлікти і суперечності. Право несе в суспільство інформацію про добро і справедливість, витісняє із суспільства шкідливі для нього відносини. Право слугує мірою суспільної й особистої свобо-

ди. Адже в суспільстві немає і бути не може безмежної свободи. Свобода без меж – це свавілля, уседозволеність. У межах права, правових норм люди, їхні об'єднання та організації можуть діяти вільно. Таким чином, в умовах соціально неоднорідного суспільства право виконує важливу і необхідну функцію узгодження різних інтересів людей, їхніх об'єднань, суспільства в цілому, надання суспільним відносинам ознак стабільності, упорядкованості за допомогою специфічних юридичних засобів.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Волинка К. Г.* Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003.

Михненко А.М., Щур Н.О.

СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ – суб'єктивний індикатор успішності процесу соціально-економічної адаптації населення до мінливої соціальної дійсності.

Цей показник характеризує мотиваційний субстрат соціального захисту, що віддзеркалює суб'єктивний стан людей, детермінований соціально-економічними факторами. **С.с.** відображає узагальнені емоційно-почуттєві реакції, оцінки, думки та настрої як населення країни в цілому, так і окремих його груп щодо різноманітних суспільних явищ, процесів та інститутів. Соціальне самопочуття дає можливість визначити найбільш болючі і уразливі точки у соціальній сфері, що становлять певну загрозу подальшому розвитку суспільства, виступають як бар'єри і гальмують його подальший поступ. Фіксація і аналіз таких точок напруження є необхідною умовою вжиття своєчасних заходів з боку влади і неурядових організацій щодо їх подолання.

Значення **С.с.** населення зростає в період активного розвитку соціальних процесів.

С.с. є основою для прогнозування соціальних змін, потреб суспільства та проектування соціальних технологій з оптимізації управління системою забезпечення соціальної безпеки людини та суспільства, а також суб'єктивним критерієм оцінки ефективності соціальної політики та державного управління з метою приведення їх у відповідність із реальними потребами населення.

Вивчати феномен **С.с.** вітчизняні науковці почали приблизно з 80-х рр. XIX ст., але ще й

досі немає однозначного академічного визначення цієї дефініції. У вітчизняній науці вирізняють кілька підходів до визначення **С.с.**:

1) через поняття задоволеності людини різними аспектами життя. Можна навіть помітити певну тенденцію до отождолення понять “соціального самопочуття” та “інтегрованої задоволеності життям. Прибічники даного підходу розглядають **С.с.** власне як відображення якості життя і для повноти його виміру намагаються врахувати різні сфери життєдіяльності;

2) як інтегрованої характеристики реалізації життєвої стратегії особистості, ставлення до дійсності;

3) як “синдрому свідомості”, що відображає ставлення до взаємозв'язку між рівнем запитів і ступенем задоволення життєзначущих потреб.

Таким чином, **С.с.** виступає як результат рефлексії людиною з приводу власного благополуччя чи неблагополуччя, пов'язаного з можливостями реалізації найбільш значущих і актуальних потреб, прагнень, сподівань тощо.

Широкий зміст поняття **С.с.** синтезує безліч якісних і кількісних показників, які в сукупності характеризують рівень індивідуально-суспільної рівноваги. Як узагальнена результативна характеристика адаптації людей до умов сучасного життя **С.с.** складається з трьох елементів: внутрішнього стану людини (здоров'я, настроїв, відчуття щастя, оптимізму); оцінки зовнішніх умов (сприйняття власного стану); становища в нових умовах. Індикаторами **С.с.** виступають: стан задоволеності рівнем та якістю життя, своїм соціальним статусом, рівень соціальної адаптованості до нових умов, стан здоров'я, характер чинників, що викликають турботу громадян. **С.с.** людини визначається мірою задоволення її соціальних потреб, які, у свою чергу, є похідними від наявної в суспільстві системи соціальних благ, їх виробництва й розподілу. Чим сильніше людина відчуває брак певних соціальних благ, тим гіршим є її **С.с.**

Ученими Інститут соціології НАН України (доктор соціологічних наук Н.В.Паніна і доктор філософських наук Є.І. Головаха) розроблено методику вимірювання Інтегрального індексу **С.с.** Для широкого використання підготовлені дві модифікації тесту: 44-пунктний варіант опитувальника, призначений для поглиблених досліджень **С.с.**, і

20-пунктний варіант, призначений для моніторингових, порівняльних і оперативних досліджень. Запропонована методика дає можливість вимірювати рівень **С.с.** населення в існуючих суспільних умовах і оцінювати ефективність соціальної політики з погляду її впливу на соціально-психологічну атмосферу і масові настрої.

Як інтегральний показник **С.с.** відображає рівень задоволеності матеріальним становищем у цілому і окремими елементами робочої ситуації та побуту, що детермінує соціальну зрілість та соціальну активність як окремих соціальних груп, індивідів, так і суспільства в цілому.

С.с. – це комплексна характеристика стану свідомості людей, що розкривається в різних соціальних ситуаціях, відображає ступінь їх соціальної свободи, можливості всебічного розвитку, реалізації здібностей і життєвих планів, які зумовлюються сукупністю наявних у суспільстві матеріальних, політичних, соціокультурних і духовних можливостей задоволення потреб людей і реалізації їхніх інтересів.

Проблеми, пов'язані з розвитком соціальної сфери життєдіяльності людини, завжди займають провідне місце у державній політиці та державному управлінні цивілізованих країн світу. Їх актуальність зросла в умовах фінансово-економічної кризи, яка розпочалась у світі у 2008 р. і не обминула українське суспільство. Вищенаведене зумовило проведення наукового дослідження “Соціальне самопочуття населення України: регіональні виміри” кафедрою соціальної і гуманітарної політики Національної академії державного управління при Президенті України (завідувач кафедри – д.і.н., проф. В.П. Трошинський), в ході якого досліджено результативність соціогуманітарної політики в регіональному вимірі через соціальне самопочуття, психологічний і фізичний стан (здоров'я) людей на основі вивчення їхніх самооцінок доступу до благ сучасної цивілізації в головних сферах життєдіяльності.

Літ.: *Соціальне самопочуття населення України в контексті державної гуманітарної політики* : навч.-метод. посіб. / В. П. Трошинський, В. А. Скуратівський, П. К. Ситнік та ін. – К. : НАДУ, 2009. – 36 с.; *Головаха Е. И.* Измерение социального самочувствия : тест ИИСС / Е. И. Головаха, Н. В. Панина, А. П. Горбачик. – Режим доступа : <http://www.isras.ru/files/File/4M/10/Golovaha,%20Panina,%20Gorbachik.pdf>

Ярош Н.П.

СОЦІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ – один з найважливіших типів управління, метою якого є упорядкування процесів суспільного розвитку, створення умов для задоволення потреб людини, суспільства, розвитку його основних підсистем відповідно до об'єктивних законів функціонування соціуму. **С.у.** можна визначити як свідому цілеспрямовану діяльність, яка має за мету упорядкування процесів суспільного буття, тобто **С.у.** – це процес, покликаний приводити той чи інший об'єкт, ту чи іншу складову соціального організму у відповідність з потребами, законами функціонування і розвитку власного потенціалу.

С.у. є одночасно об'єктивним та суб'єктивним явищем, виступаючи у вигляді управлінських відносин, діяльності з управління. **С.у.** як свідомий, суб'єктивний процес має відображати об'єктивні вимоги розвитку певного суспільного об'єкта. А тому діяльність суб'єкта **С.у.** визначається об'єктом управління, тобто духовними, економічними, політичними та соціальними відносинами. Крім того, і сам суб'єкт **С.у.** визначається цими відносинами. Звідси впливає головне завдання **С.у.**: досягнення відповідності суб'єктивної діяльності людей вимогам об'єктивних законів суспільного розвитку, забезпечення збалансованого та стабільного функціонування та розвитку соціуму.

У своєму розвитку теорія **С.у.** пройшла кілька етапів: перший – класичний, або раціоналістичний напрям (школа наукового менеджменту Ф.Тейлора; адміністративна школа управління А.Файоля; теорія “ідеальної бюрократії” М.Вебера); другий – соціально-психологічний, або гуманістичний напрям (школа людських відносин Е.Мейо; теорія “Х” і “У” Д.Мак-Грегора; теорія стилів управління К.Левіна; теорія потреб А.Маслоу та ін.); третій – системний, або синтетичний напрям (емпірична школа П.Друкера; школа соціальних систем Ч.Барнарда); нова школа управління, або школа кількісних методів Г.Саймона, тобто методів точних наук (кібернетики, математики), з широким використанням комп'ютерних технологій і програмного моделювання; теорія організаційної культури, а також численні системні та ситуаційні концепції управління. Цей напрям ознаменував собою остаточний перехід у розумінні проблем управління від суто інженерного підходу до соціологічного.

В основу **С.у.** покладено певний рівень організації суспільства та його управлінської діяльності. Організація є основною, сутнісною ознакою **С.у.** Організація розглядається як головна ознака **С.у.**, як структура, в якій відбуваються процеси управління, а також як одна з функцій управління, тобто що організація як сутність **С.у.** є його об'єктивною характеристикою. Це обумовлено тим, що **С.у.** як організуюча діяльність, відтворює будь-яке явище (об'єкт) як певну організаційну структуру.

Організація містить усі функції **С.у.**, вона притаманна всім його функціям, всім основним стадіям управлінського циклу. В такому контексті досліджує сутність організації В.Г.Афанасьєв, який пов'язує її з управлінським циклом, визначаючи організацію через її місце в управлінському процесі. Як вважає вчений, операції, дії суб'єкта **С.у.**, які відповідають стадіям управлінського циклу, що послідовно замінюють одна одну, являють собою функції управління, а сукупність цих функцій – зміст управлінського процесу. Цими функціями є: розробка та прийняття управлінського рішення; організація; регулювання; коригування; облік та контроль. Дослідник акцентує увагу на розумінні стадій управлінського циклу саме як функцій **С.у.** на відміну від їх розуміння як певних конкретних завдань, що виконуються конкретним соціальним суб'єктом. Жодна з функцій сама по собі або проста сума функцій не дають уявлення про **С.у.**: тільки в нерозривній єдності, діалектичному взаємозв'язку вони утворюють єдиний управлінський цикл”.

До найзагальніших властивостей **С.у.** відносять, по-перше, наявність людини як суб'єкта й об'єкта управління, як первинного елемента соціальної системи; по-друге, цілеспрямований свідомий вплив на різні спільноти людей, соціальні групи, організації, колективи тощо для координації та узгодження їхньої діяльності в процесі вирішення суспільних завдань з метою формування й відтворення відповідних умов, що сприяють розвитку людини як особистості; по-третє, забезпечення функціонування і розвитку будь-якої соціальної системи при збереженні її основних якісних параметрів (Лапуста).

С.у., має справу з проблемами та процесами, що безпосередньо пов'язані з потребами й інтересами людей, соціальних груп. Це

означає, що лише за умови, коли з'ясовано якісну характеристику соціального організму, виявлено закони його функціонування, насамперед суспільних відносин, які складаються між ним і середовищем, відкриваються перспективи для усвідомлення того, за рахунок яких сил конкретне суспільство, будь-яка соціальна організація забезпечують цілісність, життєздатність та саморозвиток, яку роль у цьому забезпеченні відіграють механізми **С.у.**

Виходячи з потреб суспільства **С.у.** визначає, по-перше, шляхи розвитку суспільства в заданому напрямі, тобто виробляє цілі, по-друге, здійснює теоретичне та практичне забезпечення способів досягнення очікуваного результату, організацію і координацію діяльності людей за допомогою відповідних дій. Для збереження своєї цілісності суспільство створює для цього необхідні механізми – державу з властивими їй атрибутами влади в суспільстві, регулюючу та регульовану систему. Регулююча підсистема – це суб'єкт **С.у.**, а регульована підсистема – об'єкт **С.у.** Тому **С.у.** набирає вигляду впливу суб'єкта на об'єкт заради досягнення поставленої мети. **С.у.** постає як специфічна соціальна діяльність, спрямована на розвиток соціальної системи в цілому, регулювання взаємодії всіх її компонентів. Об'єктом цієї діяльності виступає система суспільних відносин, її окремі підсистеми (Лукашевич, Туленков).

Здійснюючи **С.у.**, слід враховувати те, що неможливо зробити все суспільне буття виключно соціально регульованим. Поряд з свідомим **С.у.** в суспільстві діють чинники стихійного управління. Таким чином, особливістю управління є те, що в ньому існують (діють) два типи управлінського впливу на власний розвиток: стихійний, неупорядкований (об'єктивна саморегуляція) і свідомий, цілеспрямований, тобто **С.у.**

Отже, суспільство, зокрема процеси розвитку соціального організму, – це саморегульована система. Особливістю об'єктивного (стихійного) управління (саморегулювання) в суспільстві є те, що в цьому разі упорядковуючий вплив на суспільну (соціальну) систему є середнім результатом взаємодії різних (як конструктивних, так і деструктивних) сил, зокрема випадкових явищ, процесів. Класичним прикладом такої об'єктивної саморегуляції є ринок, процеси соціальної

мобільності, духовної самоорганізації тощо. Соціальна саморегуляція - це процес самоздійснення, самоорганізації суспільного буття, соціального розвитку, що ґрунтується на чинниках об'єктивної (спонтанної, самодовільної, непорядкованої) регуляції, **С.у.** та внутрішньої свідомої саморегуляції особистістю своїх сутнісних сил. Складовими елементами такої саморегуляції, що безпосередньо чи опосередковано впливають на суспільний розвиток, є: ринкові відносини, соціально-демографічні процеси (пов'язані з відтворенням населення); ринок праці (формується на основі попиту і пропозиції робочої сили, процеси соціально-трудоових відносин); самозайнятність населення; процеси соціальної мобільності; міграційні процеси; самореалізація соціального потенціалу людини.

Об'єктивна саморегуляція формує умови для розмаїття форм самоздійснення людини у процесі суспільного розвитку, сприяє повнішому розкриттю і самореалізації її соціального потенціалу, самовіддачі в трудовому процесі на основі життєздатних мотиваційних механізмів продукуючої праці і створення умов для розширення та поглиблення простору соціальної активності, утвердження нової, позитивної логіки соціальної динаміки особистості і суспільства. Але об'єктивна саморегуляція процесів розвитку суспільства містить як конструктивні, творчі, так і руйнівні, деструктивні моменти. Тому будь-яка абсолютизація ролі чинників об'єктивної саморегуляції суспільного розвитку неминуче пов'язана з недооцінкою свідомої цілеспрямованої діяльності в цій сфері і, насамперед, активної, зваженої управлінської діяльності, соціального, державного управління, зокрема державної політики. Значення свідомої управлінської діяльності, соціального, державного управління, економічної, соціальної, гуманітарної політики як чинників оптимізації процесів суспільного розвитку в сучасних умовах істотно зростає, оскільки вона має реконструювати, здійснити кардинальну реформу життєдіяльності суспільства. Таким чином, процеси соціального розвитку відбуваються на трьох головних рівнях: об'єктивної саморегуляції, яка базується на процесі функціонування і розвитку суспільних (духовних, економічних, політичних, соціальних) відносин; **С.у.**, в основу якого покладена свідомо, цілеспрямована

діяльність суб'єктів суспільного буття, його різноманітних підсистем; внутрішньої свідомої саморегуляції людиною свого соціального, духовного потенціалу, її сутнісних сил. У цьому контексті завдання **С.у.** полягає в тому, щоб: забезпечувати постійне звуження впливу стихійного управління, меж неупорядкованих регуляторів суспільного розвитку, заміну їх свідомою організацією; створювати умови для посилення чинників внутрішньої свідомої саморегуляції людиною свого потенціалу шляхом концептуалізації умов її самоздійснення індивідуально-особистісним буттям.

Літ.: *Атаманчук Г. В.* Управление - социальная ценность и эффективность / Г. В. Атаманчук. - М. : Академия, 1995; *Афанасьев В. Г.* Системность и общество / В. Г. Афанасьев. - М. : Политиздат, 1990; *Скуратівський В. А.* Соціальна політика : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. - К. : УАДУ, 2003; *Слепенков И. М.* Теория социального управления : учеб. пособие для вузов / И. М. Слепенков, Ю. П. Аверин. - М. : [б. и.], 1990; *Словарь-справочник менеджера* / под ред. М. Г. Лапусты. - М. : ИНФРА, 1996; *Социальное управление* : словарь / под. ред. В. И. Добренкова, И. М. Слепенкова. - М. : Изд-во МГУ, 1994; *Соціологія управління* / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков; Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : навч. посіб. - К. : МАУП 1999; *Туленков Н. В.* Социальная эффективность управления / Н. В. Туленков // Персонал. - 1998. - № 2, 3; *Щекин Г. В.* Теория социального управления : монография / Г. В. Щекин. - К. : МАУП, 1996.

Скуратівський В. А.

СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ (англ. social institution, від лат. institutum – встановлення, установа) – 1) історично обумовлена форма організації та регулювання суспільного життя; 2) головний компонент соціальної структури, механізм, що інтегрує і координує індивідуальні дії людей, упорядковуючий найбільш важливі відносини суспільного життя; 3) організована система зв'язків і процедур, яка об'єднує значимі суспільні цінності і забезпечує виконання життєво важливих для суспільства функцій; 4) стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, що регулюють взаємодію людей у певній сфері життєдіяльності і організують їх у систему ролей і статусів.

Основними структурними елементами системи **С.і.** є: мета та сфера його діяльності; функції, передбачені для досягнення мети;

нормативно обумовлені соціальні ролі та статуси в структурі інституту; засоби й настанови щодо досягнення мети та реалізації функцій, включаючи відповідні санкції.

Головне призначення **С.і.** у суспільстві полягає у зменшенні невизначеності шляхом встановлення постійної (але необов'язково ефективної) структури людської взаємодії.

С.і. регулюють різні сфери людської взаємодії: економічну, політичну, соціальну та духовну. Відповідно до них вирізняють такі основні **С.і.**: – **С.і.** економічної сфери: інститут власності; інститут виробництва; інститут розподілу; інститут обміну; інститут споживання; інститут фінансів; господарські утворення та об'єднання різного типу; інститут підприємництва; – **С.і.** політичної сфери: інститут влади; інститут держави; інститут державного управління; інститут громадянства; інститут самоврядування; – **С.і.** духовної сфери: інститут освіти; інститут науки; інститут культури; інститут виховання; церква як соціальний інститут;

– **С.і.** соціальної сфери: інститут сім'ї; інститут соціальних відносин; інститут соціальної стратифікації; інститут соціальної безпеки; інститут соціальної політики.

Кожен **С.і.** має, крім специфічних, спільні з іншими інститутами ознаки:

- 1) установки і зразки поведінки;
- 2) утилітарні культурні риси;
- 3) символічні культурні ознаки;
- 4) кодекси поведінки (усні і письмові);
- 5) ідеологію.

У структурі **С.і.** розрізняють неформальні і формальні. Неформальні **С.і.** утворюють неофіційні, неправові обмеження: певні традиції, ustalені звичаї, неписані кодекси поведінки, господарську етику, культурну спадщину та ментальні стереотипи. Формальні **С.і.** – це офіційні, правові обмеження, які є результатом надання правових рамок інституційним нормам суспільства, тобто є їх юридичним закріпленням та відповідним організаційним втіленням.

Із сутності та природи **С.і.** випливає їх функціональне призначення:

- регулювання і соціального контролю;
- інтегративна функція;
- трансляюча функція;
- залучення людей до діяльності, або комунікативна функція.

Регулятивна функція забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства

шляхом вироблення шаблонів поведінки, інтегративна – об'єднання прагнень, дій, відносин індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства. Зміст трансляючої функції соціального інституту – закріплення і відтворення суспільних відносин шляхом передачі із покоління в покоління соціального досвіду, цінностей норм та ролей конкретного соціального інституту. Комунікативна функція спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми в процесі організації їх спільної життєдіяльності. Кожна з цих функцій знаходить конкретний вияв і своєрідність у різноманітних інститутах.

Якщо діяльність **С.і.** сприяє інтеграції людини у суспільні відносини, то її називають функціональною. Якщо **С.і.** не сприяє або навіть перешкоджає задоволенню потреб системи суспільства в цілому, то його діяльність може бути охарактеризована як дисфункційна.

Найпоширеніші дисфункції **С.і.**:

- невідповідність інституту конкретним потребам суспільства (нечіткість інституційної діяльності);
- розмитість, невизначеність функцій, виродження їх у символічні, неспрямовані на досягнення раціональних цілей;
- зниження авторитету соціального інституту в суспільстві;
- персоналізація діяльності інституту, яка означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб, змінює свої функції залежно від інтересів окремих людей, їх особистих рис.

Наростання дисфункцій великої кількості соціальних інститутів загрожує незворотною дезорганізацією і руйнуванням соціальної системи.

Підтриманню функціональності **С.і.** сприяє:

- наявність соціальних норм, приписів, які регулюють поведінку людей;
- інтеграція інституту в соціальну систему суспільства, що забезпечує йому підтримку самого суспільства;
- можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки;
- наявність матеріальних засобів та умов для підтримки діяльності інституту.

Кожен соціальний інститут має свою *систему цінностей та правил* (нормативних очікувань), які визначають мету його діяльності. Ця система гарантує схожу поведінку людей,

узгоджує і спрямовує в єдине русло їх певні наміри, встановлює способи задоволення їхніх потреб, розв'язує конфлікти, що виникають у повсякденному житті, забезпечує стан рівноваги і стабільності в межах тієї чи іншої соціальної спільноти і суспільства в цілому. Але сама по собі наявність цих соціокультурних елементів ще не забезпечує функціонування інституту. Для того щоб інститут працював, необхідно, щоб вони стали досягненням внутрішнього світу особистості, були інтерналізовані ними у процесі соціалізації, втілилися у форму соціальних ролей і статусів.

Надаючи сталості і визначеності діяльності соціальних груп, спільнот, **С.і.** інтегрують їх, надають їх взаємодії цілісного характеру. Це дає змогу розглядати соціальні інститути як різновид особливих соціетальних зв'язків, тобто таких, що забезпечують цілісність. Найчастіше вживане значення терміна "**С.і.**" пов'язане з характеристикою упорядкування, формалізації і стандартизації суспільних зв'язків і відносин. А сам процес упорядкування, формалізації і стандартизації суспільних зв'язків і відносин отримав назву "інституціоналізація" (див. *Інституціоналізація*). Проблеми соціальних інститутів є предметом інституційної теорії (див. *Інституційна теорія*). До інституційного підходу в дослідженнях звертаються, як правило, тоді, коли виникає потреба дати відповіді на нагальні питання суспільного розвитку і фундаментальні проблеми щодо природи існування суспільства та визначення перспектив його реформування.

Літ.: Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000; *Войтович С. О.* Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність / С. О. Войтович. – К. : Ін-т соціології, 1998; *Макеєв С. О.* Соціологія : навч. посіб. / С. О. Макеєв, В. П. Черноволенко, В. Л. Осовський та ін. ; за ред. С. О. Макеєва. – К. : "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 1999; *Трощинський В.* Соціальний розвиток : опорний конспект навч. дисц. / В. Трощинський, О. Петроє, І. Горгес. – К. : Вид-во НАДУ, 2008; *Гайдай Т.В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст : монографія / Т. В. Гайдай. – К. : Видавн.-поліграф. центр "Київ. ун-т", 2008; *Осинов В.* Социологический энциклопедический словарь : на рус., англ., нем., франц. и чеш. яз. / ред. координатор акад. РАН Г. В. Осинов. – М. : Издат. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998; *Фролов С. С.* Соци-

логия : учебник для высш. учеб. заведений / С. С. Фролов. – М. : Наука, 1994.

Петроє О.М.

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ (англ. Social Capital) – одна із форм суспільного капіталу, результат соціальних відносин та рівня довіри, що спрямовується на соціокультурну підтримку економічного розвитку суспільства. Теорія **С.к.** ґрунтується на дослідженнях відносин між людьми або групами людей, що сприяють економічній діяльності, з погляду філософії, державного управління, економіки, соціології, психології тощо. Сутність **С.к.** вчені трактують неоднозначно. А.де Токвіль, Е.Дюркгейм, М.Вебер заклали підвалини сучасних теорій **С.к.** П.Бурдьє, Дж.Коулмен, Р.Патнем, Ф.Фукуяма ввели зазначену категорію в науковий обіг. **С.к.** виник як інституціональна форма функціонування та усупільнення праці. Вчені розглядають його як нематеріальний структурний елемент сукупного суспільного капіталу, який виконує функцію соціокультурної детермінації суспільних відносин. Категорією "**С.к.**" Л.Ханіфан описував "значущі обставини, що впливають на повсякденне життя кожного", розуміючи під такими обставинами солідарність і соціальні зв'язки між людьми, які утворюють соціальну групу. Дружні відносини між індивідами утворюють соціальну спільність, позитивно впливають на економічну діяльність. Дж.Коулмен розглядав **С.к.** як ресурс дії, потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, сформований у міжособистісних відносинах. Механізмами, які формують **С.к.**, на думку Дж.Коулмена, є взаємодія очікувань і груповий примус, привілейований доступ до інформації (як наслідок володіння цим капіталом) та соціальна організація, яка створює умови для джерел і дій. Р.Патнем, вказуючи на роль громадської залученості до розвитку єдності суспільства, зазначає, що "**С.к.** міститься в таких елементах суспільної організації, як соціальні мережі (людські взаємини, що базуються на співпраці), соціальні норми і довіра, що створюють умови для координації і кооперації заради взаємної вигоди". **С.к.** характеризує рівень розвитку громадянської співпраці та здатності громадян до об'єднань.

Дослідники (Н.Лін, С.Боргатті, К.Джонс, М.Еверет) розглядають феномен **С.к.** на

мікро- і макрорівнях. На мікрорівні **С.к.** трактується як якісна характеристика індивідуального соціального актора, а також суспільства. Розуміння мікрорівня **С.к.** припускає, що індивід може робити інвестиції у власний **С.к.** Мікрорівневе трактування **С.к.** далі розвивали П.Бурдьє, В.Бейкер, П. Ді Маджіо, Р.Барт, А.Портес, Р.Леонарді, Б.Веллман, Х.Флеп та ін. П. Бурдьє визначав **С.к.** як “сукупність існуючих або потенційних ресурсів, які пов’язані з наявністю стійкої мережі певною мірою інституціоналізованих зв’язків та відносин взаємного знайомства та визнання”, тобто **С.к.** – це ресурси, об’єднані груповими зв’язками, які побудовані на довірі, та містяться в соціальних мережах. Це один із різновидів капіталу, що визначає статус людини в соціумі. Складовими елементами **С.к.**, за П.Бурдьє, є: соціальні мережі, норми і довіра. Обсяг **С.к.** визначається як функція розміру соціальної мережі актора і обсягу капіталу (економічного, культурного і символічного), що перебуває у власності членів особистої мережі цього актора. В.Бейкер пропонує визначення: “**С.к.** – це ресурси, які актори отримують із специфічних соціальних структур (соціальних мереж) і використовують виходячи із своїх інтересів”. Р.Барт визначає **С.к.** як “дружні контакти між колегами по службі і ширші контакти”, завдяки яким використовується фінансовий і людський капітал. На думку А.Портеса, “**С.к.** – це здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на основі свого членства в певній соціальній мережі або в більш широкій соціальній структурі”. Здатність до накопичення **С.к.** – це особливість мережі відносин, яку вибудовує індивід, а не індивідуальна характеристика особи. Х.Флеп визначає **С.к.** як функцію розміру мережі, сили відносин між актором, обсягу капіталу якого визначається актором та членами мережі, а також ресурсів, якими вони володіють. Н.Лін трактує **С.к.** як ресурси в межах соціальних мереж, і визначає обсяг **С.к.**, підсумовуючи цінні ресурси (багатство, влада, авторитет), що належать індивідам.

Р.Патнем, М.Палдем, М.Шифф, Ф.Фукуяма, Дж.Л.Ханіфан і Дж.Якобс розглядали **С.к.** на макрорівні, тобто на рівнях держави і регіону. Р.Патнем перемістив акцент з аналізу економічної функції **С.к.** на пояснення його природи як суспільного блага і виріз-

няв три його складові – моральні принципи і норми, соціальні цінності (довіру), соціальну інфраструктуру. **С.к.** створюється шляхом активної взаємодії між людьми. За М.Палдемом, **С.к.** – “соціальний клей, який дає змогу мобілізувати додаткові ресурси відносин на основі довіри людей”. На думку М.Шиффа, **С.к.** – це набір елементів соціальної структури, які впливають на відносини між людьми і є базовими аргументами для реалізації функцій. Ф.Фукуяма визначає **С.к.** як норми (неформальні і низка формальних) та цінності, які роблять можливими узгоджені колективні дії у групах людей. Він виділяє механізми відтворення **С.к.**, такі як релігія, традиції, історичний звичай. Для вченого високий рівень **С.к.** – це неофіційна норма, що є необхідною умовою ринку та ліберальної демократії та створює сприятливі умови для взаємодії між людьми.

Фахівці Світового банку визначали **С.к.** як сукупність горизонтальних зв’язків між людьми, що, у свою чергу, містять у собі соціальні контакти та пов’язані з ними нормами, які впливають на суспільство, продуктивність та добробут. Вони систематизували підходи до дослідження сутності **С.к.** та залежно від факторів його формування виділяють такі: з погляду громади; мережевий; інституціональний; синергетичний. Концепції соціального прагматизму (Дж.Дьюї, В.Джеймса), громадянського суспільства (М.Локка), політичної структури і простору (Дж.Клеснера, Р.Інглхарта, Я.Теорелла) сприяли подальшому розвитку теорії **С.к.** Фахівці Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України виділяють такі підходи до визначення **С.к.**: соціоантропологічний (**С.к.** розглядається як природні прагнення людей до об’єднання (природні інстинкти)); соціологічний (**С.к.** трактується з погляду мотивації людської поведінки, розглядаючи його як норми, мережі та організації); культурологічний (увага приділяється формуванню та функціонуванню **С.к.** в різних соціокультурних системах); економіко-інституціональний (**С.к.** є результатом і ресурсом соціальних відносин і зв’язків); політологічний (соціальні інститути і норми сприяють формуванню людської поведінки).

Таким чином, **С.к.** трактується як різновид капіталу (П.Бурдьє), уміння індивіда долати труднощі (Г.Лоурі), сукупність ресурсів, отриманих індивідами із соціальних структур

(В.Бейкер, Н.Лін), норми і соціальні відносини, здатні породжувати дію (Р.Патнем, Ф.Фукуяма), потенціал соціальних мереж (А.Портес, М.Палдем, М.Шифф), поєднання формальних і неформальних соціальних систем, сукупність інститутів (Дж.Коммонс), продукт дії добровільних асоціацій індивідів та соціальних мереж (Дж.Коулмен) тощо.

С.к. сприяє залученню додаткових ресурсів відносин на основі взаємодовіри людей і виступає як соціальний об'єднувальний інструмент. Людина індивідуально не здатна нагромаджувати **С.к.**, це – особливість соціальної мережі взаємовідносин між людьми, результат участі людини в соціальній структурі, ресурс, який дає змогу людині задовольняти свої потреби шляхом долучення до соціальних зв'язків, забезпечувати ефективність розвитку суспільства. Основою його є довіра, що сприяє співпраці для взаємної вигоди. Природа і характер **С.к.** визначається Р.Патнемом як історично детермінований (сформований на основі історичних традицій та нагромаджений за певний проміжок часу), Ф.Фукуямою та Е.Остромом – як спонтанний, сформований стихійно. Метою і завданням накопичення та застосування **С.к.** є забезпечення соціологізації суспільних відносин. Він формується переважно засобами духовного виробництва та відіграє значну роль у функціонуванні суспільства, в економічному розвитку, забезпечує конкурентоспроможність.

Характерними ознаками **С.к.** є: суспільна, а не індивідуальна природа; **С.к.** є суспільним благом, оскільки виступає як елемент функціонування соціально організованої суспільної системи, є результатом організованої взаємодії. **С.к.** властивий структурі відносин економічного, фізичного та людського капіталу. Для володіння ним людині необхідний зв'язок з іншими людьми. **С.к.** динамічна величина і характеризується певною невизначеністю.

Вирізняють такі типи **С.к.**, як індивідуальний, що майже не залежить від цінностей, норм і довіри, притаманної суспільству, і колективний, коли умовою великого обсягу **С.к.** макрорівня виступають специфічні цінності, норми і довіра.

Основними функціями **С.к.** є: відтворення сукупної робочої сили, підвищення продуктивності праці, рівня довіри, збереження та вироблення формальних і неформальних соціальних норм.

С.к. досліджується на локальному, регіональному національному і глобальному рівнях. **С.к.** має формальну (характеризується рівнем довіри до офіційних державних інститутів і суспільних організацій) і неформальну (проявляється через залучення в дружні відносини, наявність контактів з родичами і знайомими) сторони. Він впливає на виробничу діяльність позитивно, коли в колективі панує довіра, що відображає характер, культуру соціальних відносин. Важливою умовою формування **С.к.** є подальший розвиток суспільних відносин на всіх рівнях взаємодії в державі. **С.к.** виступатиме передумовою економічного розвитку та ефективного соціального управління, сприятиме вирішенню соціальних завдань, підвищенню добробуту населення, справедливому розподілу ВВП, розширенню свободи вибору для людей.

Лит.: *Baker W. E. Market Networks and Corporate Behavior / Wayne E. Baker // The American Journal of Sociology. – 1990. – Nov. - Vol. 96. – № 3; Becker G. S. Human Capital. – N.Y., 1964; Borgatti S. P. Network Measures of Social Capital / S. Borgatti, C. Jones, M. Everett // Connections. – 1998. – 21(2); Бурдьє П. Форми капітала / П. Бурдьє // Екон. соціологія, 2002. – Т. 3. – № 5 (ноябрь); Coleman J. S. Foundation of Social Theory / James S. Coleman. – Harvard: Harvard University Press, 1994; Демків О. Соціальний капітал: теоретическіе основания исследования и операциональные параметры / О. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4; Державна політика в соціогуманітарній сфері: підручник / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін.]; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського. – К.: НАДУ, 2010; Hanifan L. J. The Community Center / Lida J. Hanifan. – Charleston : General Books LLC, BiblioBazaar LLC, 2009; Lin N. Building a Network Theory of Social Capital / N. Lin // Connections. – 1999. – 22(1); Патнем Р. Процвітаючі ком'юніти, соціальний капітал и общественная жизнь / Роберт Д. Патнем; пер. с англ. С. Старикова // Миров. экономика и междунар. отношения, 1995. – № 4; Portes A. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology / Alejandro Portes // Annual Review of Sociology. – 1998. – Aug. – Vol. 24, issue 1; Соціальний капітал України: теоретико-методологічні основи формування: монографія / С. І. Бандур, Л. Г. Богуш, Т. А. Заяць та ін. – К.: РВПС України НАН України, 2010; Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity / Francis Fukuyama. – New York: Free Press, Simon & Schuster Inc., 1996.*

Скуратівський В.А., Ліндюк О.А.

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРЯДОК – такі умови існування, за яких формуються, підтримуються й руйнуються різні зразки соціальної організації, що представлені сукупністю інститутів та засобів їх впливу на соціальне життя.

Поняття “**С.п.**” використовується для позначення встановлених зразків, постійних структур, процесів та змін притаманних соціуму, які відбиваються на поведінці та взаємодії індивідів і на функціонуванні соціальної системи в цілому.

С.п. – система, що включає в себе індивідів, взаємозв’язок між ними, звички, звичаї, що в сукупності сприяють виконанню роботи, необхідної для успішного функціонування цієї системи. Індивід або група може знати, що очікує від них суспільство, але це не завжди спонукає їх до дії. Тому немає такого суспільства, що могло б функціонувати без розробленої системи правил і норм, що пропонують виконання кожним індивідом вимог і обов’язків, необхідних для суспільства. Якщо подібні умови не дотримуються самими членами суспільства, то в ньому немає порядку. Упорядкованість суспільства ґрунтується на взаємозалежних ролях, відповідно до яких кожна особистість бере на себе визначені обов’язки стосовно інших і водночас вимагає від інших виконання ними своїх обов’язків, що кореспондуються з правами цієї особистості.

Розв’язання проблем соціального розвитку пов’язане насамперед з поняттям природи та реальним установленням нового соціального порядку, коли інновації і традиції збалансовані й не спричиняють у суспільстві негативних суперечностей.

У сучасній українській науці немає чіткого визначення поняття “**С.п.**”, яким він має бути в новій Україні, яких цінностей слід дотримуватися, які механізми використовувати для регулювання і контролю, щоб розбудувати “нормативні” суспільні відносини.

За Т.Парсонсом, **С.п.** – це не випадковість соціальної взаємодії індивідів, соціальна система, у якій індивіди визнають визначені стандарти, цінності, практичні способи поведінки та діють найбільш упорядковано. Це дає змогу підтримувати всередині соціальної системи “великий та складний баланс”, забезпечуючи соціальну рівновагу. З.Бауман вважає, що становлення порядку означає маніпуляцію можливими подіями. Кожен

порядок має свої цінності, які є його об’єктом. “Жоден опис порядку не може не мати цінності. Кожен порядок – це лише один із багатьох засобів зміни можливого, який має певну перевагу перед іншими”. Ж.Падьюло визначає **С.п.** як систему відносин, що встановлюються між індивідами і групами. **С.п.** завжди є феноменом, у якому переплетене те, що передбачається. Р.Парк вважав, що **С.п.** – це модель, необхідна для колективного життя в умовах конкуренції і конфлікту. М.Вебер визначав **С.п.** як спосіб розподілу почесних символів. М.Комаров ототожнює **С.п.** із соціальною інтеграцією. “Забезпечення і підтримка соціального порядку або, інакше кажучи, соціальної інтеграції суспільства є однією із сторін функціонування культури, яка за допомогою цінностей і символів об’єднує людей у соціальне ціле”. С.Фролов убачає в соціальному порядку систему, яка включає: індивідів, взаємозв’язок між ними, звички, звичаї, що діють непомітно і сприяють виконанню роботи, яка необхідна для успішного функціонування цієї системи. Ю.Волков та І.Мостовая визначають **С.п.** як взаємодію між особою і соціальною структурою: “Соціальні порядки як розмітка соціального простору, бар’єри і канали соціальних переміщень, правила дотримання і порушення соціальної диспозиції – встановлюють і підтримують самі люди”.

Літ.: Волков Ю. Г. Социология / Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая. – М. : [б. и.], 1998; Кули Ч.-Х. Человеческая природа и социальный порядок / Ч.-Х. Кули. – М. : [б. и.], 2000; Полулях В. Теорії питання соціального порядку / В. Полулях // Персонал. – 2007. – № 1; Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз. – К. : [б. в.], 2001. Соціологія : підручник / В. Г. Городяненко, О. В. Гілюн, А. В. Демічева та ін. – К. : [б. в.], 2003;

Меляков А.В.

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК (англ. social development) – поняття, що характеризує якісні зміни соціальних об’єктів, появу нових форм соціальних відносин, існування різних соціальних систем, зумовлених перетворенням їх внутрішніх і зовнішніх зв’язків. **С.р.** акцентує увагу на якісних змінах соціальних систем. На відміну від поняття “соціальний прогрес” термін “**С.р.**” використовується для фіксації прогресу і регресу, відтворення і руйнації, саморозвитку і самознищення соціальних об’єктів і систем.

С.р. – складне і багатоаспектне суспільне явище, дослідженню якого присвячені праці представників функціоналістського підходу (О.Конта, В.Парето, Е.Дюркгейма, Т.Парсонса, М.Вебера) та конфліктологічної парадигми соціального розвитку (К.Маркса, Р.Дарендорфа, Л.Козера), а також сучасні теорії соціального розвитку (глобалізації, суспільства ризику, мережевого суспільства).

Поняття **С.р.** вживається в широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні **С.р.** відображає: 1) такий тип змін у суспільстві, що характеризується переходом усіх суспільних відносин до якісно нового стану; 2) всю сукупність економічних, соціальних, політичних і духовних процесів, наслідком яких є якісні перетворення в суспільстві; 3) соціальні зміни у всіх підсистемах суспільства як соціальної системи. **С.р.** суспільства зумовлюється всією сукупністю суспільних відносин, рівнем їх динамізму. Кожному конкретно-історичному типу суспільства відповідає певний рівень соціального розвитку, який визначається економічними, політичними, соціальними та духовними відносинами.

У системі суспільних відносин, які справляють значний вплив на **С.р.**, особливо важливе місце належить соціальній сфері суспільства, основою якої є соціальні відносини – статусні відносини між індивідами і соціальними групами, а також складові соціальної сфери, спрямовані на забезпечення соціальної безпеки – організація праці та зайнятості, система оплати праці, соціальний захист, соціальна допомога, пенсійне забезпечення тощо. У вузькому розумінні **С.р.** якраз характеризує зміни у системі соціально-групових (соціально-статусних, класових, трудових, сімейно-шлюбних, територіально-поселенських, демографічних) відносин та соціальної безпеки суспільства.

Ключовим поняттям у визначенні **С.р.** є соціальні зміни – зрушення у суспільному житті, зумовлені виникненням нових явищ, структур, характеристик у результаті взаємодії різних соціальних систем і підсистем. Соціальні зміни реалізуються в соціальних процесах – послідовній зміні станів соціальних систем і підсистем суспільства, рухові в часі низки соціальних подій чи явищ певної спрямованості: еволюційних або революційних, прогресивних або деструктивних, розвитку або деградації.

С.р. здійснюється в межах соціальної структури суспільства – упорядкованої сукупності індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних сталими взаємовідносинами. Основними елементами соціальної структури є люди, які обстоюють певні соціальні позиції (статуси) і виконують статусні функції (ролі) у системі соціальних відносин. **С.р.** як розвиток соціальних відносин нерозривно пов'язаний із соціальною мобільністю – процесом переміщення людини між ієрархічно і функціонально організованими елементами соціальної структури (класами, верствами, групами та категоріями населення, позиціями).

Рівень або зрілість розвитку соціальних відносин у суспільстві за конкретних умов місця і часу характеризують критерії **С.р.** З погляду накопиченого людством на певний час досвіду **С.р.** суспільство можна вважати соціально розвиненим, якщо, зокрема: в його соціальній структурі основним (за питомою вагою і продуктивним потенціалом) є середній клас; забезпечено надійний державний захист прав приватної власності, у т. ч. інтелектуальної, власності дрібних акціонерів, їх реальну участь у розподілі прибутків, а також розвиток малого і середнього бізнесу та підприємництва; стратифікаційна система суспільства передбачає доступ до соціальних благ усіх його членів, хоча й на диференційованих засадах; у суспільстві склалася розвинена система соціального захисту з чіткими механізмами перерозподілу суспільного багатства на користь людей, які тимчасово чи постійно потребують особливої підтримки, незважаючи на їх статки, вік, стан здоров'я тощо; адекватно винагороджується праця усіх членів суспільства, у т. ч. досягнуто справедливого рівня оплати праці в бюджетній сфері; сформована та реалізується сучасна модель ринку праці, тісно пов'язана з ринком освітніх послуг через налагодження системи ефективної співпраці із замовниками підготовки фахівців, і зорієнтована на заохочення до створення нових робочих місць у приватному секторі економіки, самозайнятості населення, підвищення мобільності робочої сили тощо; соціальні інститути культури, освіти, науки працюють на благо усіх членів суспільства, зокрема через систему позичок, пільг, дотацій забезпечуються рівні можливості доступу до якісної освіти однаково талановитим вихідцям

з різних соціальних верств; у суспільстві утвердилися демократичні цінності, ідеї громадянського миру і злагоди, толерантності та поваги до прав меншин, досягнуто загальногромадянського консенсусу стосовно ключових національних завдань, наявна усвідомлена готовність протистояти зовнішнім загрозам і викликам.

С.р. є одним серед пріоритетних напрямів і ключових завдань державного управління, спрямованих на забезпечення таких змін (модернізації) усієї системи соціальних відносин, які б адекватно відповідали все новим і новим потребам людей та можливостям їх реалізації. “Декларація соціального прогресу і розвитку”, проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у грудні 1969 р., установлює такі цілі **С.р.**: забезпечення права на працю на всіх рівнях, права організувати професійні спілки та асоціації працівників і укладати колективні договори; сприяння повній продуктивній зайнятості, створення справедливих і сприятливих умов праці для всіх, включаючи санітарні умови та охорону праці, забезпечення без будь-якої дискримінації справедливої винагороди за працю, запровадження мінімального рівня заробітної плати, достатньо високого для забезпечення задовільного рівня життя; ліквідація голоду та недоїдання і гарантія права на належне харчування; ліквідація зубожіння; забезпечення неухильного підвищення рівня життя, а також справедливого і рівномірного розподілу доходів; досягнення найвищого рівня охорони здоров'я усього населення, по можливості безоплатно; викорінення неграмотності, забезпечення права на загальний доступ і на безоплатне обов'язкове навчання в початковій школі та на всіх рівнях; підвищення загального рівня освіти упродовж усього життя; забезпечення усіх, особливо осіб, які мають низький дохід та великі сім'ї, задовільними житловими умовами і комунальним обслуговуванням; створення та поліпшення системи соціального забезпечення і страхування для осіб, які через хворобу, непрацездатність або похилий вік тимчасово чи постійно не мають змоги заробляти на життя; охорона прав матері і дитини; захист прав та забезпечення добробуту літніх людей та інвалідів; забезпечення захисту людей, які мають фізичні або розумові вади; виховання молоді в дусі ідеалів справедливості й

миру, взаємної поваги та взаєморозуміння між народами; усунення умов, які породжують злочинність, правопорушення й особливо злочинність неповнолітніх.

Досягнення цілей **С.р.** забезпечують обґрунтовані наукою і перевірені практикою засоби і методи державного управління: планування соціального прогресу і розвитку як складова частина планування загального пропорційного розвитку; створення національних систем з розробки і втілення в життя соціальної політики і програм, сприяння з боку зацікавлених держав плановому регіональному розвитку; заохочення основних та прикладних соціальних досліджень, особливо порівняльних міжнародних досліджень, стосовно планування і виконання програм соціального розвитку; вжиття заходів щодо розширення участі широких мас в економічному, соціальному, культурному і політичному житті країн через посередництво національних урядових органів і неурядових організацій, кооперативів, сільських асоціацій, організацій робітників і роботодавців, жіночих і молодіжних організацій за допомогою таких методів, як національні й регіональні плани соціального й економічного прогресу та громадського розвитку з метою досягнення повної інтеграції національного суспільства, прискорення процесу соціальної мобільності та зміцнення демократичної системи; мобілізація громадської думки як на національному, так і на міжнародному рівні на підтримку принципів і цілей соціального прогресу і розвитку; прогресивне збільшення бюджетних та інших ресурсів, необхідних для фінансування соціальних аспектів розвитку; досягнення справедливого розподілу національного доходу шляхом використання, зокрема податкової системи і державних витрат як інструмента розподілу і перерозподілу доходу для сприяння соціальному прогресові вжиття заходів щодо відповідного контролю над використанням землі в інтересах суспільства; вжиття відповідних законодавчих, адміністративних та інших заходів з питань забезпечення усіх не лише політичними і громадянськими, а й у повному обсязі економічними, соціальними і культурними правами без жодної дискримінації; вжиття заходів щодо різкого збільшення і диверсифікації сільськогосподарського виробництва з метою забезпечення достатніх і добре збалан-

сованих поставок продовольства, справедливого його розподілу серед усього населення та поліпшення норм харчування; вжиття заходів щодо впровадження за участю уряду програм будівництва дешевого житла як у сільських, так і в міських районах; надання безоплатних послуг у сфері охорони здоров'я всьому населенню і забезпечення загальної доступності до відповідних профілактичних та лікувальних закладів; розробка та втілення в життя законодавчих заходів й адміністративних положень з метою здійснення всебічних програм у сфері соціального забезпечення; підготовка національних кадрів і персоналу, у т. ч. адміністративного, управлінського, професійного і технічного, необхідного для реалізації планів і політики соціального розвитку.

Таким чином, держава і громадські організації мають у своєму розпорядженні достатньо засобів, методів та інструментів, за допомогою яких, відповідно до специфіки діяльності державних та недержавних інститутів, можна справляти регулюючий вплив на **С.р.** Разом з тим основним суб'єктом **С.р.**, активним учасником і бенефіціантом права на розвиток є людина. У Декларації про права на розвиток, прийнятій ООН 4 грудня 1986 р., за людиною визнана роль основного суб'єкта процесу **С.р.**, на людину покладається відповідальність за розвиток в індивідуальному і колективному плані, обов'язки перед суспільством як таким, що здатне забезпечити вільний і повний розвиток її особистості. За державою закріплювалися право і обов'язок визначати відповідну національну політику **С.р.**, спрямовану на постійне зростання добробуту всього населення і кожної окремої особи.

Літ.: *Социальная философия* : словарь / сост. и ред. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академ. Проект; Екатеринбург : Делов. Книга, 2006; *Дворецька Г. В.* Соціологія : навч. посіб. / Г. В. Дворецька. – К. : КНЕУ, 1999; *Макеев С. О.* Соціологія : навч. посіб. / С. О. Макеев, В. П. Чорноволенко, В. Л. Осовський та ін. ; за ред. С. О. Макеева. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1999; *Декларация* социального прогресса и развития. Провозглашена резолюцией Генеральной Ассамблеи от 11 дек. 1969 г. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/document/declarat/socdev.htm>; *Декларация* про права на развитие. Принята ГА ООН в грудні 1986 р. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/document/gadocs/convres/r41-128.pdf>; *Трошинський В.* Соціальний розвиток : опорний конс-

пект навч. дисц. / В. Трошинський, О. Петроє, І. Горгес. – К. : Вид-во НАДУ, 2008; *Управління* соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський, П. К. Ситник та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трошинського : у 2 ч. – К. : Вид-во НАДУ, 2009. – Ч.1; *Концептуальні* засади державної політики в соціогуманітарній сфері на регіональному рівні: експертні матеріали : навч. посіб. / авт. кол. В. П. Трошинський, В. А. Скуратівський, П. К. Ситник та ін. ; за заг. ред. В. П. Трошинського, О. М. Петроє. – К. : НАДУ, 2008.

Трошинський В.П., Скуратівський В.А., Петроє О.М.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ОСОБИСТОСТІ – її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання.

С.с.о. охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, характер виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки). Усе це Р.Мертон називає “статусним набором”. Соціальні статуси поділяються на привласнені, або отримані незалежно від суб'єкта, найчастіше від народження (раса, стать, вік, національність) і досягнуті, або надбані власними зусиллями індивіда (сімейне становище, професійно-кваліфікаційний рівень тощо). Серед статусів вирізняють інтегральний та допоміжні. Іноді їх взаємодія може спричинити внутрішньоособистісні конфлікти.

Вертикальний вимір соціуму формують нерівні між собою групи. Це означає, що люди, які до них належать, користуються різним доступом до соціальних ресурсів. Вони мають різні обсяги матеріальних благ, користуються неоднаковими правами та обов'язками, їх місце в суспільстві по-різному оцінюється взагалі, вони не рівні з точки зору владних повноважень, нарешті, якась група може бути щодо нижчих панівною. Соціологи оперують спеціальним терміном для позначення щаблів “вертикальних сходів” – “соціальний статус”. Статус – це рангова характеристика соціальної позиції та відповідної соціальної групи (рангом називають порядок об'єкта, позиції у певному списку).

Соціальні статуси є інструментом для порівняння ваги соціальної позиції у соціальному просторі. Статуси можуть бути “високими” й “низькими”, “вищими” й “нижчими”.

Одночасно категорією “статус” соціологи користуються для того, аби визначити зміст соціальної позиції, її належність до тієї чи іншої вісі виміру, напр., у цьому значенні використовуються такі терміни, як “професійний статус”, “майновий статус”, “гендерний статус”, “класовий статус”. Отже, терміни “позиція” і “статус” можуть вживатися як синоніми.

Є категорія статусів, які за законами або традиціями успадковуються від батьків (характерно для феодальної епохи і станової системи), або автоматично приписуються людині при народженні (стать, громадянство, етнічність, у деяких випадках – віросповідання). Такі соціальні статуси будемо називати успадкованими або приписаними.

У сучасному суспільстві за найбільш важливі статуси треба боротися, докладати багато зусиль, талантів і здібностей, аби їх досягти, опанувати. До них належать і професійний статус, і службові статуси, і в більшості випадків – майнові статуси. Такі статуси називаються досягнутими. Чим більше суспільство дає можливість своїм членам конкурувати й у чесній боротьбі досягати лідерства в бізнесі, політиці, службі, тим воно є динамічнішим, отже, має внутрішній потенціал до поступу й досягнення цивілізаційних вершин.

Навпаки, закриті, корумповані, кланові суспільства, де діють феодальні закони й переважають успадковані та приписані статуси, втрачають здатність до розвитку, бо ці системи пригнічують енергію і таланти загалу. Але не варто й недооцінювати функції приписаних статусів. Американський соціолог Ральф Лінтон (1893-1953), досліджуючи функції статусів першого і другого роду, дійшов висновку, що приписані статуси відіграють роль стабілізаторів суспільного життя. Вони є більш ефективними із соціальної точки зору, оскільки задають членам суспільства від народження програму соціалізації, виховання. Дійсно, статус шляхтича міг успадковуватися, але це й накладало значні обсяги соціальних зобов’язань, бо королівська служба вимагала тривалої підготовки у дитинстві та отроцтві. Успадкувати землю, капітал, виробництво означало необхідність

певної спеціальної освіти, оволодіння навичками менеджмент тощо.

Оскільки соціальний простір є багатовимірним, то кожна соціальна позиція сполучається з різними соціальними групами, отже, індивід може мати кілька статусів. Напр., одночасно виступати і як “чоловік” (гендерний статус), і як “син” (сімейний статус), і як “майор” (службовий статус), і як “футбольний вболівальник” (неформальний статус) тощо. У цьому разі може виникнути проблема визначення основного статусу. Останній виконує важливу соціальну функцію, бо оточення часто сприймає індивіда відповідно до його суспільної ваги.

Для чоловіків переважно основними статусами є службові, професійні, бізнесові статуси; для жінки цю роль може відігравати й статус дружини або матері. Раніше суспільство відводило жінкам саме такі статуси, це було притаманно традиційному суспільству. У сучасних розвинутих країнах доволі потужним є рух за гендерну рівність, і більшість сучасних жінок роблять вибір на користь освіти, кар’єри подібно до чоловіків. Основний статус може бути як власним вибором людини, так і визначатися оточенням у контексті панівної культури.

Літ.: Левченко *И. П.* Индивидуальный социально-правовой статус личности / *И. П. Левченко, С. В. Облиенко* ; Московский ун-т МВД России. – М. : Книж. мир, 2005; Руценко *И. П.* Загальна соціологія : підручник / *И. П. Руценко*. – Х. : Видво Нац. ун-ту внутрішніх справ, 2004; *Соціологія* : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. *В. Г. Городяненка*. – К. : Видав. Центр “Академія”, 2002.

Макаренко Е.М.

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ (англ. Social Relation) – відносини між соціальними групами з приводу їх становища та ролі в суспільстві, способу та устрою життя. **С.в.** є змістом соціальної сфери. **С.в.** – це відносини між історично й об’єктивно сформованими спільнотами людей.

Поняття **С.в.** вживається у широкому і вузькому розуміннях. У широкому розумінні **С.в.** є синонімом поняття “суспільні відносини”, тобто такі, які протистоять природним відносинам. **С.в.** – це система соціальних зв’язків між людьми, у які вони вступають у процесі соціально-економічної, соціальної (у вузькому розумінні), політичної, духовної взаємодії. Характеризуються вони як відносини,

в основу яких покладено обмін цінностями, відносини соціальної залежності та влади, а також відносини між людьми щодо реалізації їх соціальних статусів. Зазначені елементи є важливими складовими соціальних зв'язків.

С.в. у широкому розумінні є об'єктом політики, соціального управління. Соціальна політика як складова політики в системі **С.в.** має відображати і створювати елементи такого виду **С.в.**, які пов'язані із соціальною сферою життя людей, соціальними потребами, способами і формами реалізації ними свого соціального потенціалу, створення умов для стабільного рівня соціальної безпеки.

У вузькому розумінні **С.в.** – це особливий тип суспільних відносин, що виникають між індивідами як членами спільнот, індивідами, які займають певні позиції та відіграють певні ролі в суспільстві. Під **С.в.** розуміють систему соціально-групових відносин, які входять у соціальну структуру суспільства.

С.в. є складовою соціальної структури суспільства та формами, у межах яких здійснюються різні види діяльності. У вузькому розумінні **С.в.** включають: соціально-класові, соціально-трудова, соціально-демографічні, етнонаціональні, сімейно-шлюбні, територіально-поселенські, тобто ці відносини виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Від інших видів суспільних відносин **С.в.** відрізняються двома найважливішими особливостями. Першою з них є те, що вони виділяються на основі їх суб'єктів. Якщо духовні, економічні, політичні відносини виокремлюються на основі їх об'єктів, тобто того, з приводу чого вони складаються (такими є, відповідно, власність на засоби виробництва, виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ, політична влада і культурні цінності), то основою виокремлення **С.в.** є їх суб'єкти, тобто спільноти людей, між якими вони складаються. Друга особливість **С.в.** полягає в тому, що їх суб'єктами є не всі спільноти людей, а лише ті, що сформувалися об'єктивно в процесі історичного розвитку. Вчені виділяють п'ять основних груп таких спільнот: соціально-класові (суспільні класи, внутрішньокласові та міжкласові соціальні верстви і групи); соціально-етнічні (племена, народності, нації); соціально-демографічні (сім'я, чоловіки,

жінки, діти, молодь, особи середнього і старшого віку); соціально-професійні (робітники, селяни, підприємці, службовці, спеціалісти); соціально-територіальні (населення окремих адміністративно-територіальних одиниць – сіл, селищ, міст, районів, областей тощо). Такі спільноти сформувалися об'єктивно, їх ніхто спеціально не створював на відміну від об'єднань людей – політичних партій, економічних товариств тощо, утворення яких є результатом свідомої цілеспрямованої діяльності людей. Суб'єктом **С.в.** є також людина не як індивід – конкретна людина, а як представник соціальних спільнот, тобто як особа певної національності, статі, віку, професії тощо (Шляхтун). Науковці зазначають, що **С.в.** виступають способом вияву, трансформації і реалізації соціальності (спільності, близькості, відчуженості, толерантності, конфліктності, партнерства, розподілу функціональної залежності, обміну діями, діяльністю тощо) у суспільстві шляхом взаємодії індивідів між собою не “як чистих Я”, а як суспільно визначених, типізованих, функціональних істот, що займають певні позиції та відіграють певні ролі в суспільстві. Відносини та зв'язки між ними в цьому аспекті є наслідком не їх індивідуального, а суспільного буття. Такі **С.в.** об'єктивно задаються і реалізуються через статусні місця, що їх посідають індивіди, і не завжди передбачають пряму взаємодію між своїми носіями, їх суб'єктивне ставлення один до одного чи до предмета відносин. **С.в.** виступають як відносини індивідів, оскільки не існують поза індивідуальним буттям конкретних людей. У такому ракурсі вони є позастатусними, міжособистісними чи груповими стосунками і реалізуються через безпосередні контакти та вербально, а також через матеріальні і духовні посередники (Тарасенко).

Основним чинником виникнення і функціонування **С.в.** є соціальний статус кожного з індивідів, розподіл цих статусів у суспільстві, у межах яких і з позицій яких вступають у взаємодію між собою та суспільством. У такому розумінні **С.в.** є завжди статусними та унормованими відносинами, тобто закріплені правом, мораллю, традиціями, престижем тощо.

Структурованість суспільства породжує ієрархію **С.в.**, що є об'єктивною, зовнішньою щодо окремих індивідів і впливає на

можливі конкретні взаємостосунки між людьми. Так, за визначенням П.Штомпки, структура є прихованою мережею стійких і регулярних зв'язків між елементами в будь-якій царині реальності, яка істотно впливає на розвиток явищ.

С.в. охоплюють усі сфери суспільного життя та діяльності. Матеріально-економічні відносини включають: виробничі відносини – технологічні, відносини розподілу, обміну; соціально-політичні - політичні, правові, класові, національні, соціально-групові; духовно-культурні - моральні, релігійні, художньо-естетичні відносини.

Суб'єктами **С.в.** є індивіди та соціальні спільноти. Їхні інтереси та потреби покладені в основу таких відносин. Суб'єкти **С.в.**, як зазначають науковці, мають зовнішнє і внутрішнє, індивідуально-конкретне і суспільно-узагальнене буття, що урізноманітнює форми їх існування. Виокремлюють латентний та видимий характер **С.в.** У різний історичний період вони відрізняються за змістом та спрямованістю.

С.в. як обмін цінностями виникають із взаємовідносин, спрямованих на досягнення різного роду цінностей. Цінності в цьому аспекті є джерелом, необхідною умовою для різних видів соціальних взаємодій. Стабільність **С.в.** зумовлюється існуванням у суспільстві неперехідних цінностей, природно-історичним процесом їх обміну. На нерівному розподілу соціальних цінностей в суспільстві будується **С.в.**, насамперед економічні. А зміст **С.в.** залежить від того, як поєднується у взаємодіях людей потреба в цінностях та володіння ними. Соціальні цінності, процес їх задоволення людьми є регулятором **С.в.**, і в цьому аспекті вони є цінностями-регуляторами, цінностями-нормами. Важливе завдання активної соціальної політики з регулювання **С.в.** між людьми з приводу обміну цінностями полягає в стимулюванні, мотивації їх до знаходження, досягнення, як суспільно значимих соціальних цінностей - соціальної справедливості, добробуту, злагоди, а також індивідуальних цінностей кожного індивіда.

Характерною рисою багатьох видів **С.в.** є відносини соціальної залежності та влади. Відносини залежності виникають у процесі соціальної взаємодії індивідів, суспільної діяльності людей із задоволення своїх потреб. Вони можуть існувати як прямо, без-

посередньо, так і опосередковано, усвідомлюватись і не усвідомлюватись людьми. Саме процес задоволення потреб людини зумовлює залежність індивідів один від одного, що є основою виникнення і функціонування соціального буття. Відносини залежності проявляються у відносинах влади. Відносини влади – важлива складова **С.в.**, оскільки вони мають важливе значення в життєдіяльності людини. Кожна організована соціальна група чи сам процес – це значною мірою процес владних відносин, зокрема використання влади. Соціальна влада, суперництво через владу – важливий елемент соціального буття, загальна складова соціальних структур. В основі будь-якої соціальної влади виділяють три складові: сила, авторитет, вплив.

С.в. залежності та влади безпосередньо впливають на реалізацію людьми свого соціального потенціалу, соціальної безпеки. Зазначені **С.в.** залежності та влади проявляються в системі соціально-трудова відносин, зокрема відносин з приводу суспільного розподілу результатів праці, тобто благ, у процесі соціальної стратифікації. Є багато аспектів впливу **С.в.** залежності та влади на соціальну сферу життя суспільства, задоволення людиною своїх соціальних цінностей, самореалізації свого соціального потенціалу. Тому важливим завданням соціальної політики є регулювання **С.в.** залежності та влади, які безпосередньо чи опосередковано впливають на реалізацію людиною свого соціального потенціалу, її соціальної безпеки. **С.в.** сприяють упровадженню інноваційних процесів в організацію суспільного життя. Значний потенціал для суспільного розвитку містять у собі якісно нові **С.в.**, які є результатом кількісної зміни включених у них суб'єктно-об'єктних складових.

Літ.: Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер ; пер. з нім. О. Погорілого. – К. : Основи, 1998; Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 1997; Скуратівський В. А. Соціальні системи та соціологічні методи дослідження : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, М. Ф. Шевченко. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; Скуратівський В. А. Соціальна політика : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. – К. : УАДУ, 2003; Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський та ін.] ; за ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трошинського : у 2 ч. –

К. : НАДУ, 2009. – Ч. 1; *Соціологія* : короткий енциклопедичний словник / уклад. : В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. ; за заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998; *Шляхтун П. П.* Конституційне право України : підручник / П. П. Шляхтун. – К. : Освіта України, 2010; *Штомпка П.* Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомпка // Социол. исслед. – 2001. – № 9.

Скуратівський В.А., Линдюк О.А.

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ – процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії.

У соціальній сфері не існує незмінних об'єктів і суб'єктів. Тому явища суспільного життя слід розглядати не тільки в статичному стані, а насамперед у динаміці. Соціальна динаміка разом із соціальною статикою були основними напрямками соціологічного аналізу О.Конта. Ідеї динамізму соціальних процесів сповідував і Г.Спенсер, який сформулював ключові положення еволюціонізму як методологічного фундаменту соціології. Значну увагу аналізу динаміки суспільного розвитку приділяв К.Маркс, створивши теорію суспільної формації, у межах якої виокремив етапи послідовного розвитку суспільства. У середині ХХ ст. на зміну пануючим у західній соціології структурно-функціоналістським ідеям стабільності й непорушності існуючого порядку прийшли критичні ідеї (Г.Беккер, У.Мур, Н.Смелзер та ін.) про необхідність фундаментальних соціальних змін у суспільстві. Якщо у функціоналізмі соціальні зміни ототожнювалися з адаптацією, то його опонентами вони розглядалися як реформістська перебудова.

Поняття “соціальні зміни” у вітчизняній науці вживалось рідко. Звичнішим було поняття “соціальний розвиток”, яке характеризує лише певний вид соціальних змін, спрямований на вдосконалення. Поняття “соціальні зміни” і “соціальний прогрес” не тотожні. “Прогрес” виражає ціннісну характеристику, зміни в бажаному напрямі. Але багато соціальних змін не мають чіткого спрямування. Тому в сучасній науці віддають перевагу нейтральному поняттю “соціальні зміни”, яке не має в собі оцінювального компонента і охоплює широке коло різноманітних соціальних змін безвідносно до їх спрямованості. Це поняття фіксує факт зрушення, зміни в широкому розумінні. Соціальні зміни

відбуваються на рівні міжособистісних відносин, на рівні організацій та інститутів, малих і великих соціальних груп, на місцевому, соціетальному та глобальному рівнях. Суспільствознавство аналізує різні типи соціальних змін: еволюційні й революційні, короткострокові й довгострокові, організовані й стихійні, насильницькі й добровільні, усвідомлені й неусвідомлені, а також зміни на рівні індивіда, групи, організації, інституту, суспільства та ін. Серед багатьох теорій соціальних змін розрізняють три групи: соціокультурні, індустріально-технологічні та соціально-економічні.

Соціокультурні теорії на передній план висувають зміни в соціокультурній сфері – світогляді, релігії, системах цінностей, менталітеті соціальних груп, суспільств та епох. Такі зміни вважаються найбільш фундаментальними, що визначають усі інші зміни в суспільстві. Серед цієї групи теорій своєю ґрунтовністю виділяється теорія соціокультурної динаміки П.Сорокіна.

Індустріально-технологічні теорії інтерпретують соціальні зміни як похідні змін у технології матеріального виробництва. Індустріальну (промислову) технологію розглядають як фундамент, на якому відбуваються зміни, і як головне їх джерело. До цієї групи відносять теорії “стадії економічного зростання” (І.Росту), “єдиного індустріального суспільства” (Р.Арон), “постіндустріального суспільства” (Г.Белл, З.Бжезинський, А.Турен), “кінця ідеологічної ери” (Д.Белл, М.Ліпсет).

Найпоширенішою серед *соціально-економічних теорій* є марксизм. З його точки зору (К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін) вирішальним фактором соціальних змін є економічний розвиток, точніше – діалектика взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин.

Кожна з названих груп теорій має свої переваги, але жодна не може розглядатись як вичерпна.

Значні соціальні зміни відбуваються на основі важливих відкриттів і нововведень, тобто інновацій. Поняття “інновація” увійшло в науку ще в ХІХ ст. і вживалось при вивченні змін у культурі на протипагу поняттю “традиція”. Тепер нововведення розглядається як певна стадія процесу соціальної зміни. Інновація – комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також

пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі. Інновація – не тільки відкриття, а і його впровадження. Саме воно спричинює суттєві зміни в суспільному житті. Не всі інновації однозначно сприймаються суспільством. Різним буває термін їх втілення в життя, яке відбувається шляхом дифузії – передачі інноваційних рис і зразків поведінки від однієї групи до іншої як усередині певного суспільства, так і за його межами.

Літ.: *Рущенко І. П.* Загальна соціологія : підручник / І. П. Рущенко. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004 р.; *Соціологія* : підручник для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавн. Центр “Академія”, 2002; *Управління суспільним розвитком*. Вступ до спеціальності : навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко, С. О. Борисевич ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : Вид-во НАДУ, 2006.

Макаренко Е.М.

СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ – комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя.

Суб'єкти **С.п.** – державні та комунальні спеціалізовані підприємства, установи, заклади соціального обслуговування, підпорядковані центральним, місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи, що не мають на меті отримання прибутку. Функції суб'єктів соціальних послуг – виконання завдань, що збігаються з основними функціями суспільства. Головним критерієм надання **С.п.** є адекватна оцінка допомоги та визначення рівня соціальних норм суспільства.

Сфера **С.п.** охоплює ринковий та неринковий сектори. До неринкового сектору відносять систему державного та некомерційного обслуговування населення на підставі принципу субсидарної відповідальності та залучаються не тільки фінансові ресурси населення, але й благодійних організацій. **С.п.** можуть бути: *соціально-побутові* (спрямовані на підтримку життєдіяльності громадян у побуті); *соціально-медичні* (спрямовані на

підтримання та покращання здоров'я населення); *соціально-психологічні* (передбачають корекцію психологічного стану громадян для їх проживання і адаптації в суспільстві); *соціально-педагогічні* (спрямовуються на профілактику відхилень у поведінці та особистого розвитку клієнтів соціальних служб); *соціально-економічні*, спрямовані на підтримку і поліпшення життєвого рівня суспільства; *соціально-правові* (надання юридичної допомоги, захист законних прав та інтересів громадян); *нерегулярними* (напр. сезонний або у зв'язку з прийняттям рішень щодо надання будь-яких пільг (ветеранам, інвалідам, вкладникам); *інформаційні* (поширення просвітницької та життєво необхідної інформації); *надмірними* (напр. на послуги лікарів у зв'язку з епідемією, стихійним лихом); *негативний* (напр. відмова від надання роботи алкоголікам, жінкам з дітьми, колишнім ув'язненим, наркоманам) тощо.

Відповідно до Закону України “Про соціальні послуги” **С.п.** надаються: за місцем проживання особи (вдома); у стаціонарних інтернатних установах та закладах; у реабілітаційних установах та закладах; в установах і закладах денного перебування; в установах та закладах тимчасового або постійного перебування; у територіальних центрах соціального обслуговування; в інших закладах соціальної підтримки (догляду). А при отриманні **С.п.** громадянин має право на: поважливе і гуманне ставлення з боку суб'єктів, що надають соціальні послуги; вибір установи та закладу, а також форми соціального обслуговування; інформацію щодо своїх прав, обов'язків та умов надання соціальних послуг; згоду на соціальні послуги; відмову від соціальних послуг; конфіденційність інформації особистого характеру, що стала відома суб'єкту, який надає соціальні послуги; захист своїх прав і законних інтересів, у тому числі в судовому порядку. Здійснюють **С.п.** соціальні працівники, волонтери, соціальні служби та інші фізичні особи, які мають відповідну освіту і схильні за особистими якостями до надання соціальних послуг.

Літ.: *Закон України про соціальні послуги* (із змінами і доповненнями). – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Управління суспільним розвитком: словник-довідник* / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006.

Михненко А.М., Щур Н.О.

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ – права людини і громадянина у соціальній сфері, що полягають у набутті соціальних благ, володінні, користуванні й розпорядженні ними та їх захисті або вчиненні певних дій у цій сфері. **С.п.л.** – один із загальних видів все-світньовизнаних прав людини, досить тонка й така, що важко піддається визначенню, категорія. Спостерігається активна експлуатація цієї категорії у політичних цілях, причому **С.п.л.** або досить жорстко “прив’язуються” до економічних прав, або підміняють собою певні економічні права, або навпаки, соціальними правами обмежується лише сфера соціального забезпечення, а під соціальним правом (у позитивному значенні) розуміється право соціального захисту. До **С.п.л.** належать права, реалізація яких пов’язана із задоволенням найважливіших соціальних потреб людини. Відповідно до Конституції України до **С.п.л.** належать права на працю (ст. 43); відпочинок (ст. 45); соціальний захист (ст. 46), які включають право людей ... “на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом”; житло (ст. 47); достатній життєвий рівень (ст. 48); охорону здоров’я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49) та ін. Сукупність **С.п.л.** становить систему соціального права, за допомогою якого реалізується соціальна функція держави.

С.п.л. були закріплені у таких основних міжнародно-правових актах: Загальній декларації прав людини (ООН, 1948 р.), Міжнародних пактах ООН 1966 р., конвенціях Міжнародної організації праці, Європейській соціальній хартії (Рада Європи, Турин, 1961 р.), Європейській соціальній хартії (переглянутій) (Рада Європи, Страсбург, 1996 р.), Європейському кодексі соціального забезпечення (Рада Європи, 1964 р., переглянуто в 1990 р.), Хартії основних прав працівників (ЄС, 1989 р.), Хартії основних прав Європейського Союзу (ЄС, 2000 р.) тощо. Згідно з цими актами до основних соціальних прав належать: право на працю; на відпочинок; на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім’ї; на охорону здоров’я, медичну допомогу, медичне страхування; на соціальне забезпечення; на освіту; на житло; на охорону і допомогу сім’ї; на захист

материнства; на охорону і допомогу дітям та підліткам. Цей перелік значно доповнюється в інших міжнародних актах та в національних законодавствах. Так, у Загальній декларації прав людини закріплені такі соціальні права, як: право на соціальне забезпечення (ст. 22), працю і вільний вибір роботи (ст. 23), відпочинок і дозвілля (ст. 24). Відповідно до ст. 25 кожна людина має право на такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров’я і добробуту її самої та її сім’ї, право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку, втрати засобів для існування через незалежні від неї обставини. Йдеться, крім того, про права людини на освіту, на вільну участь у культурному житті суспільства, науковому прогресі (ст. 26-27). Гарантіями зазначених прав є право людини на соціальний і міжнародний правопорядок, за якого права і свободи, викладені в декларації, можуть бути повністю реалізовані. Все ж найбільш поширеним у науці є визначення соціальних прав як таких, що забезпечують людині гідний рівень життя і соціальну захищеність. Визнання прав людини, встановлення їх змісту та забезпечення гарантій – найвизначніше надбання ХХ ст.

Літ.: *Лепихов М. М.* Право и социальная защита населения (социальное право) / М. М. Лепихов. – М. : Былина, 2000; *Болотіна Н. Б.* Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні : монографія / Н. Б. Болотіна. – К. : Знання, 2005; *Політологічний енциклопедичний словник /* упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004.

Михненко А.М., Щур Н.О.

СОЦІАЛЬНІ СИСТЕМИ – найвища форма самоорганізації людського суспільства, якій притаманна внутрішня структурна та функціональна цілісність, взаємозалежність усіх складових елементів і зв’язків між ними, їх певна ієрархія, визначена відносинами обміну, залежності й влади. Основними елементами **С.с.** є люди, які в процесі своєї життєдіяльності вступають у різноманітні зв’язки та взаємовідносини, формуючи суспільні явища й процеси, що конституюються у певні соціальні об’єкти й структури. Усі **С.с.** виникають унаслідок цілеспрямованої діяльності людини. В одних випадках **С.с.** свідомо формуються й коригуються суб’ек-

тами суспільного життя в руслі заданих цілей (напр. органи державної влади, політичні партії, галузі виробництва, соціальне забезпечення тощо); інші виникають і функціонують як загальний результат реалізації окремих цілей складовими елементами системи (напр. ринкові відносини, соціально-класова структура суспільства та ін.). В усіх випадках розвиток **С.с.** відбувається внаслідок взаємодії об'єктивної саморегуляції та свідомої цілеспрямованої управлінської діяльності. Співвідношення між цими двома складовими самоорганізації **С.с.** може бути дуже різним: від синхронної взаємодії до майже цілковитого домінування одного чинника над іншим. Визначення оптимального співвідношення управлінського впливу й об'єктивної саморегуляції соціальної системи – одне з найважливіших завдань суб'єктів управлінської діяльності: недостатнє (як і надмірне) втручання у функціонування останньої може мати згубні для неї наслідки. **С.с.** властива низка загальних закономірностей функціонування й розвитку: 1) цілеспрямованість та гнучкість, здатність змінювати в певних межах свою поведінку задля досягнення заданої мети; 2) емерджентність, набуття системою властивостей, не притаманних її окремим елементам чи їх механічній сукупності; 3) єдність структури та функцій, їх взаємозалежність; 4) відкритість, обмін системи та її елементів з середовищем оточення (закриті системи деградують і руйнуються); 5) адаптивність, здатність перебудовуватися відповідно до змін середовища оточення; 6) єдність централізації і децентралізації цілеспрямованого (управлінського) впливу на процеси саморегуляції системи; 7) можливість нелінійного розвитку, коли трансформація системи неадекватна спрямованому на неї (чи на її елементи) впливу.

С.с. зазвичай є складними і багаторівневими, де кожен елемент є підсистемою зі своїми специфічними характеристиками. Соціальне буття людини є глобальною системою, що складається з величезної кількості підсистем, які, взаємодіючи між собою, створюють неймовірно складну мережу суспільних відносин, соціальних явищ, процесів, об'єктів, що в динаміці наповнюють конкретним змістом ту чи іншу історичну епоху, визначаючи її характер та особливості.

Схематично структуру суспільства як найбільшої і найскладнішої соціальної системи

можна подати таким чином: 1) **суспільство** в цілому як соціальна система; 2) **людина** як основний елемент суспільства, що також є складною соціальною системою, у якій на індивідуальному рівні концентруються й відображаються всі суспільні відносини; 3) система соціальних зв'язків, які виникають між людиною і суспільством.

У свою чергу, система соціальних зв'язків, що опосередковує взаємодію людини і суспільства, складається із багатьох підсистем, базовими серед яких є такі.

1. Система соціальних контактів.
2. Система соціальних дій.
3. Система соціальної взаємодії, яка включає: а) систему соціальних відносин; б) систему соціальних спільностей; в) систему соціальних інститутів та організацій. Кожне з цих утворень має власні підсистеми. Так, система соціальних відносин, будучи сукупністю всіх соціальних зв'язків людей, які виникають на основі обміну цінностями та залежності й влади, поділяється на дві великі підсистеми: 1) соціальну структуру, яка відображає сталий розподіл соціальних статусів та ролей у суспільстві і 2) систему соціальної мобільності, яка відображає зміни у соціальній структурі, зумовлені зміною соціальних статусів і ролей індивідів чи соціальних груп. Система соціальних спільностей розпадається на територіальні, етнонаціональні, соціальні та ін. Система соціальних інститутів включає їх різновиди: економічні (інститути власності, фінансів, ринку праці тощо); політичні (інститут влади, громадянства, управління та ін.); соціальні (інститут сім'ї, соціального захисту тощо); духовні (інститут освіти, виховання та ін.)

Ефективне державне управління суспільним життям потребує ґрунтовного пізнання закономірностей функціонування **С.с.**, у яких відображається все багатство суспільної активності людей.

Літ.: Скуратівський В. А. Соціальні системи та соціологічні методи їх дослідження / В. А. Скуратівський, М. Ф. Шевченко. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ "Атлант ЮЕМСІ", 2006. – 498 с.; Управління соціальним і гуманітарним розвитком : у 2 ч. – К. : НАДУ, 2009. – Ч. 1. – 456 с.; 2010. – Ч. 2. – 244 с.

Ситник П.К.

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ УПРАВЛІННЯ

– напрями цілеспрямованого впливу на сферу суспільних відносин, що полягають у забезпеченні реалізації потреб розвитку суспільства і його підсистем; формуванні критеріїв і показників соціального розвитку об'єкта; розробці й застосуванні методів розв'язання проблем, що виникають; досягненні запланованих параметрів у розвитку соціальних відносин і процесів суспільства. З точки зору суспільного розвитку можна виділити наступні **С.ф.у.**:

– управління соціально-економічними процесами, що означає соціальний контроль за виконанням соціально-економічних програм, спрямування і мотивацію економічної діяльності людей, регулювання економічної поведінки людини, її ролі в системі економічних відносин;

– управління соціально-політичними процесами, яке полягає у відтворенні змісту політики і способах її впровадження в життя;

– управління процесами сфери духовного життя, що виявляється у формі освіти й виховання, визначенні засобів та методів активного залучення людей до суспільного життя. Перша функція проявляється в підтриманні на відповідному рівні реальних доходів населення, що вимагає забезпечення реалізації державних гарантій їх індексації відповідно до темпів інфляції, визначених законодавством. У зв'язку з тим, що в рамках обмежувальної грошової та фіскальної політики можливості такої індексації незначні, останнім часом набули поширення аргументи щодо підвищення реальних доходів за рахунок мінімізації темпів зростання споживчих цін. Однак не можна забувати, що активна антиінфляційна політика відіграє, як було зазначено вище, гальмуючу роль щодо економічного зростання. Отже, такий напрям підвищення реальних доходів населення видається для сучасних умов безперспективним. Об'єктивною основою для підвищення реальних доходів зайнятих у суспільно корисному процесі має слугувати підвищення продуктивності ресурсів і збільшення на цій основі обсягу виробництва споживчих товарів та послуг. Необхідним вважається дотримання принципу випереджаючого зростання продуктивності ресурсів (у тому числі праці) порівняно зі зростанням заробітної плати, оскільки за такого підходу збільшується конкурентоспроможність про-

дукції. Не менш важливим вважається створення сприятливого інвестиційного клімату в країні та її регіонах.

Пріоритетне місце в процесі реалізації та розвитку людського потенціалу країни посідає політика на ринку праці. У зв'язку з посиленням фіскальної політики та здійсненням заходів щодо зменшення рівня тінізації економіки відбувається поступове згорання кількості тіньових робочих місць, що загострює проблему збільшення легальної зайнятості. Політика держави в цьому напрямі повинна бути спрямована, перш за все, на розробку економічних механізмів заохочення роботодавців до створення нових робочих місць для молоді.

Друга функція має на меті забезпечити ефективність функціонування політичних інститутів, стабільність політичної системи шляхом законодавчо-визначеного і закріпленого розподілу функцій та повноважень між управлінськими органами.

Сфера даної функції – це відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням політичних інтересів і свобод шляхом участі у різного роду партіях, рухах, громадянських ініціативах, асоціаціях. Соціально-політична функція перебуває у тісній діалектичній єдності з соціально-економічною функцією. Взаємно визначаючи одна одну, ці функції приводять у рух соціальні сили суспільного розвитку, підвищують їх ефективність. Економіка зумовлює політичну діяльність. І все ж головна роль належить політиці, яка є найбільш активним засобом перетворення суспільства. Характеризуючи соціально-політичну функцію управління, слід розглянути дві її складові. Одна відображає зміст політики, яка виражається в її соціальних цілях, проведення їх у життя. Інша, не менш важлива, показує, у який спосіб політика втілюється в життя. При цьому ключовим питанням залишається питання про владу. Спосіб здійснення влади розкриває зміст соціально-політичної функції з точки зору механізмів її реалізації. Соціально-політична функція управління полягає в організації системи політичних відносин, взаємодії між владою і суспільством таким чином, щоб відтворювати гармонійний їх взаємозв'язок у транзитивних умовах.

Третя функція спрямована на впорядкування життєдіяльності суспільства. Соціальне управління використовує суб'єктивні чинни-

ки поведінки людини та її ставлення до діяльності. Ця сторона визначає зміст духовно-ідеологічної функції управління. Одним із потужних факторів, що спонукають людину до дії, є її свідомість, яка проявляється у вигляді ідеальних прагнень. Оволодіваючи мільйонами людей, цілі та прагнення людей перетворюються на матеріальну силу, потужний засіб перетворення реального життя.

Ядром громадської та індивідуальної свідомості виступає світогляд. Він визначає духовний світ особистості, соціальну, суспільно-політичну активність людини, характер мотивів і стимулів трудової діяльності, її моральне обличчя. Сукупність засобів, способів, форм і методів ідейно-політичної освіти та виховання, організації людей, їх активного включення в суспільне життя становить зміст духовно-ідеологічної функції соціального управління.

Літ.: Управління суспільним розвитком : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009. – 396 с.

Михненко А.М., Месюк М.П.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА – цілісне утворення, основними елементами якого є люди, а також їхні стійкі зв'язки, взаємодії і стосунки.

Соціальна система – суспільство і його складові, що виступають як системні цілісності. Соціальна система є складним організованим, упорядкованим цілим, яке складається з індивідів, соціальних спільнот та інститутів, що об'єднуються різноманітними зв'язками та відношеннями і мають соціальну природу. Основну роль у таких системах відіграють люди, які виступають суб'єктами соціальної діяльності. Соціальна система утворюється завдяки спільній меті, розумінню компонентами цієї системи своїх завдань та функцій. Значну роль у цій системі відіграють прямі та зворотні зв'язки, принцип ієрархії, соціокультурні стандарти, зразки поведінки тощо. Соціальна система характеризується високою здатністю до самоорганізації, активною діяльністю та адаптивністю. Природа соціальної системи зумовлена такими факторами, як тип цивілізації, рівень економічного, політичного, соціаль-

ного та духовно-культурного розвитку, прояв людської активності. Державне управління розглядає соціальну систему як базову основу управління, що забезпечує його принципи та теоретико-методологічний зміст.

Економічна система – взаємопов'язана сукупність організаційних форм та інституцій, в яких відбуваються господарські процеси, економічна діяльність людей; спосіб організації господарського життя суспільства з метою розв'язання його ключових проблем. Констатуючими (системоутворюючими) елементами економічних систем виступають інституції, форми організації господарського життя суспільства, серед яких звичайно виділяються права власності та механізми координації господарських процесів.

Системою називають комплекс взаємопов'язаних елементів разом із відношеннями (зв'язками) між цими елементами та між їх атрибутами, які спільно реалізують певні цілі. Таким чином, **С.-е.с.** являє собою сукупність зв'язків, відносин та вчинків, які виникають на основі спільної діяльності людей, на підставі закріплених норм, принципів, що історично склалися у спільноті з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання економічного продукту. **С.-е.с.** належать до класу кібернетичних, тобто керованих, систем.

С.-е.с. має ієрархічну (багатоступеневу) структуру, за якої кожний рівень управління має певну автономію і є безпосереднім об'єктом управління для вищого рівня (цех – підприємство). Ієрархія і кількість підсистем залежать від внутрішньої складності підприємства, а також від його цілей і завдань. Ієрархічний принцип побудови структури управління підприємством дозволяє певною мірою спростити систему, а також долати інформаційні бар'єри, що виникають в організації. **С.-е.с.** характеризується різними технічними, технологічними, організаційними та економічними потенціалами.

В **С.-е.с.** постійно виникають фактори невизначеності, які поділяють на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх факторів належать: нові економічні умови постачання і реалізації продукції, новітні інноваційні досягнення наукових закладів; останні податкові новини та митні зміни тощо. Внутрішніми факторами є: реконструкція і реформування підприємств; упровадження нових форм організації та оплати праці; зміни в кількісному та якісному складі працівників;

виникнення труднощів у зв'язку з погіршенням морального клімату в колективі; технічні й технологічні помилки спеціалістів, неадекватність техніки та ін.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Рульєв В. А. Менеджмент* : навч. посіб. / В. А. Рульєв, С. О. Гуткевич. – К. : Центр учбов. л-ри, 2011. – 312 с.

Михненко А.М., Нелезенко Н.П.

СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ МОДЕЛІ (англ. Welfare State Models) – умовно описувана схема елементів соціальної держави, яка дає змогу порівняти **С.д.м.** в країнах світу використовуючи характерні риси, покладені в основу такої моделі.

У світі існує багато **С.д.м.**, які класифікуються за різними ознаками: масштабами участі держави у розробленні та реалізації соціальних програм, джерелами фінансування та структурою соціальних витрат; структурою категорій населення, які підпадають під дію певної соціальної програми; формами соціального захисту; рівнем державних соціальних гарантій і платних послуг, характером управління соціальним розвитком тощо. Суттєві теоретико-методологічні розробки з проблем розвитку та функціонування **С.д.м.** здійснюються в межах філософських, економічних, юридичних, політичних, соціологічних наук, науки державного управління. Г.Віленський і Ч.Лебо у праці “Індустріальне суспільство та соціальна держава” (1958) запропонували одну з перших класифікаційних схем, виокремивши “інституціональну” і “залишкову” **С.д.м.** У **С.д.м.** “інституціонального” типу (консервативній, твердій-ринковій) об’єктом соціальної політики виступають практично всі верстви населення, перерозподіл матеріальних благ вважається функцією держави, держава відіграє вирішальну роль у вирівнюванні доходів населення. Такий тип чітко виражений у шведському варіанті соціальної політики. У “залишковій” (ліберальній, соціально-демократичній) **С.д.м.** держава покладає на себе лише ті функції, з якими не справляється ринок, перерозподіл благ здійснюється державою як надзвичайний захід, вибірково, спрямований на найбільшні верстви населення, тобто надання державної підтримки особі передбачено лише у випадках, коли

індивідуальні потреби не можуть бути задоволені іншими соціальними інститутами (сім’єю, громадою, фондами). Державна підтримка забезпечується короткостроково до того часу, коли людина або сім’я знову зможуть піклуватися про себе самостійно. Типовим представником такої моделі є США. Обидва типи **С.д.м.** подібні за складом компонентів. Відмінність між ними полягає у масштабах втручання держави в соціально-економічне життя суспільства, ролі і співвідношенні структурних елементів, пасивною чи активною позицією держави і саморегуляцією ринку в соціальній сфері. В “інституціональній” моделі державні заходи допомоги охоплюють широке коло людей і здійснюються за рахунок податків, заходи держави у “залишковій” моделі спрямовані вибірково, на найбільшні верстви населення, за наявності слабо вираженої прогресії податків. Р.Тітмусс у 1974 р. розробив класифікацію соціальних держав, доповнивши дві вищезазначені моделі проміжною – моделлю індустріальних досягнень.

Досить часто науковці виділяють “змішаний” варіант, який є проміжним між “інституціональним” і “залишковим”. Його ще називають “соціально-ринкове господарство”. Така **С.д.м.** використовується в Німеччині. Характерною особливістю є те, що поряд із визнанням саморегулюючої ролі ринку передбачено свідоме втручання держави в цей процес.

Г.Еспінг-Андерсен у праці “Три світи капіталізму добробуту” виходив не тільки з концептуального підходу до ролі держави в економіці, але й враховував ступінь і форми цього втручання, виділяючи такі **С.д.м.**:

– ліберальну (залишкову) – домінує вільний ринок, участь держави мінімізована (залишковий принцип фінансування малозабезпечених), держава забезпечує рівні соціальні шанси громадянам, заохочує приватні форми соціального страхування та стимулює трудову мотивацію;

– консервативну (корпоративну, солідарно-консервативну) – **С.д.м.** виходить із необхідності забезпечити рівновагу патерналістських заходів з адресними програмами підтримки малозабезпечених, система забезпечує соціальні гарантії, але ступінь перерозподілу доходів незначний, в її основу покладена ідея партнерства між державою та суспільними організаціями;

– соціал-демократичну (соціалістичну, солідарну) – перевага віддається соціальним завданням над вимогами ринку, переважає принцип універсалізму в наданні соціальних послуг, ступінь перерозподілу значний для забезпечення широких витрат на соціальні цілі, держава гарантує певний рівень доходів та соціальних послуг незалежно від особистого трудового внеску.

Поширеним є поділ основних **С.д.м.** на консервативну, ліберальну, соціально-демократичну та католицьку.

У класифікації Г.Терборна враховується не тільки обсяг соціальних зобов'язань держави, а й політика, що проводиться державою на ринку праці. Відповідно, науковці виділяють чотири типи **С.д.м.**: сильну інтервенціоністську державу добробуту – сильна соціальна політика, домінує ідея “повної зайнятості”; слабкі компенсаторні держави добробуту – значні соціальні зобов'язання при низькій прихильності до “повної зайнятості”; невеликі держави добробуту, орієнтовані на повну зайнятість; держави добробуту, орієнтовані на ринок – обмежені соціальні права при низькій прихильності до “повної зайнятості”.

Т.Тілтон та Н.Ферніс виокремлюють три різновиди **С.д.м.**:

– позитивну державу – соціальне забезпечення ґрунтується на індивідуалізмі та захисті корпоративних інтересів, визнається лише право на соціальну допомогу, розмір і характер якої встановлюється державою. Політика держави є засобом контролю, “амортизатором” соціальних конфліктів, а на соціальні потреби витрачається незначна частка державного бюджету. Діють численні соціальні програми. Прикладом такої держави є США, Австралія. Ця модель зіставлювана із класичною неоліберальною, “залишковою” **С.д.м.**;

– власне соціальну державу (держава соціальної безпеки) – створює умови для повної зайнятості, забезпечує усім громадянам гарантований мінімальний рівень життя (Великобританія, Франція, Греція);

– державу загального добробуту – гарантується рівність, кооперація і солідарність членів суспільства, забезпечується повна зайнятість, відсутня диференціація доходів населення (Швеція, Нідерланди).

Комісія ЄС з розробки уніфікованої моделі соціального захисту для європейських країн виділяє дві основні **С.д.м.**: “бісмарковську” та “бевериджську”. Особливістю моделі

Бісмарка є те, що вона передбачає жорстку систему взаємозв'язку між рівнем соціального захисту й успішністю професійної діяльності працівника. Тому соціальні права людини зумовлюються відрахуваннями, які виплачуються працівником упродовж активного життя. Соціальні виплати набувають форми відкладених платежів (страхових внесків), з яких формуються професійні страхові фонди та здійснюються соціальні виплати. Соціальний захист людини не залежить від держави, її фінансового, бюджетного забезпечення (винятком є тільки сім'ї із недостатніми можливостями активної трудової діяльності). В основу моделі Беверіджа покладено принцип національної солідарності, який ґрунтується на концепції розподільчої справедливості. Людина незалежно від її соціально-трудової активності має право на мінімальний соціальний захист в разі хвороби, старості або через іншу причину погіршення свого добробуту. Джерелом фінансування є державний бюджет, який формується з податків. Модель Беверіджа в системі соціального захисту реалізують скандинавські країни, Великобританія. Залежно від географічного положення західних країн модель Бісмарка називають європейською (континентальною), а модель Беверіджа – північною (нордичною).

Крім охарактеризованих вище **С.д.м.**, також виділяють:

– німецьку (континентальну) – діє в Німеччині, Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії, частково у Франції, Угорщині. Для неї характерні великі обсяги перерозподілу ВВП через бюджет (близько 50 %), у формуванні страхових фондів провідну роль відіграють роботодавці, прагнення до підтримки повної зайнятості;

– англосаксонську – застосовується у Великобританії, Ірландії, Канаді. Для неї характерні більш низький рівень перерозподілу ВВП (менш як 40%), пасивний характер політики зайнятості, у пропозиції соціальних послуг значну роль відіграють приватні і суспільні компанії;

– середземноморську – використовується в країнах Південної Європи (Греція, Іспанія, Італія). Соціальна політика спрямована на компенсацію витрат у доходах найбільш уразливих груп населення;

– скандинавську – характерна для Швеції, Данії, Норвегії і Фінляндії. Соціальна полі-

тика активна, всеосяжна, високий рівень перерозподілу національного доходу, фінансування соціальних витрат здійснюється в основному за рахунок бюджету.

Деякі вчені виділяють **С.д.м.**: соціального нігілізму та конфуціанську модель тощо.

Незважаючи на відмінності між **С.д.м.** та особливостями їх упровадження в кожній конкретній країні, такий тип держави має визначальні ознаки та основоположні принципи, які роблять її саме соціальною. Діючі **С.д.м.** є складними. Будучи лише моделями, вони повною мірою в жодній країні світу не були реалізовані. Слід здійснювати активний пошук кожній країні світу своєї моделі соціального розвитку, яка урахувала б національні особливості, традиції та реалії глобалізації світової і національних економік. Проте всі **С.д.м.** мають сприяти досягненню в суспільстві соціальної справедливості завдяки здійсненню цілеспрямованої та виваженої соціальної політики.

Літ.: Волков А. М. Швеция: социально-экономическая модель / А. М. Волков. – М. : Мысль, 1991; Гансли Т. Социальная политика и социальное обеспечение за рыночной экономики / Т. Гансли ; пер. з англ. О. Перепада. – К. : Основи, 1995; Гришин И. В. Типы социальной политики: концепции, практика / И. В. Гришин, И. В. Соболева // Общество и экономика. – Б. м. : [б. и.], 1997; Дікон Б. Глобальна соціальна політика / Б. Дікон, М. І. Холмс, П. Стабс. – К. : Основи, 1999; *Западноевропейские страны: особенности социально-экономических моделей* / под ред. В. П. Гутника. – М. : Наука, 2002; Скуратівський В. А. Соціальна політика : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. – К. : УАДУ, 2003; Скуратівський В. А. Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський та ін.] ; за ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трошинського : у 2 ч. – К. : НАДУ, 2009. – Ч. 1; *Державна політика в соціогуманітарній сфері* : підручник / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський, П. К. Ситник та ін.] ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трошинського. – К. : НАДУ, 2010; Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. В. Скрипнюк. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000.

Скуратівський В. А., Линдюк О. А.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ – способи впливу на стан колективу, груп, індивідів за допомогою знань з психології, соціології, соціальної психології з метою підтримки в оптималь-

ному робочому режимі складних елементів та різномірних об'єктів систем державного управління за умов збереження здоров'я членів колективу та комфортного морально-психологічного клімату. В групу соціально-психологічних методів входять ряд методів, у тому числі: планування соціального розвитку колективу, використання різних форм колективного й індивідуального морального заохочення, збереження та розвитку традицій колективу, урахування індивідуально-психологічних особливостей членів колективу в управлінні. Для вивчення соціально-психологічних факторів, що впливають на ефективність праці, широко використовуються такі методи досліджень, як анкетування, інтерв'ювання, спеціальні тести, хронометраж, спостереження, опитування та ін. Застосування **С.-п.м.у.** демонструє пізнавально-діяльнісне відношення до світу. Головна мета застосування соціально-психологічних методів – формування в колективі позитивного морально-психологічного клімату, який активізує ініціативність кожного працівника, творчу цілеспрямованість, самодисципліну та реалізують мотиви соціальної поведінки людини.

Серед сучасних науковців, які досліджували соціально-психологічні методи та механізми управління: Д.І.Дзвінчук, В.С.Лозниця, Л.Е.Орбан-Лембрик, Ю.Г.Одегов, О.І.Турчинов, Г.В.Щокін, Г.Д.Горячев, С.Т.Гурьянов, А.Л.Журавльов, О.О.Зворикін, І.І.Ляхов, Є.В.Таранов та ін.

С.-п.м.у. являють собою єдність двох аспектів управлінського впливу на працівників – соціального і психологічного. Соціальний вплив проявляється через сукупність конкретних способів і прийомів, спрямованих на формування й розвиток виробничого колективу, трудову і творчу активність його працівників, формування духовних інтересів людей та їх світогляд. Соціальні методи управління ґрунтуються на врахуванні особливостей взаємодії людей, форм спілкування, культурних норм і цінностей. За їх допомогою здійснюється управління відносинами в колективах і між колективами. Забезпечують формування і розвиток трудових колективів шляхом управління свідомістю і поведінкою людей через потреби, інтереси, мотиви, ідеали, цілі, нахили тощо.

Психологічний вплив полягає в регулюванні взаємовідносин між членами виробничого

колективу з метою створення в ньому сприятливого психологічного клімату. Психологічний вплив базується на використанні різноманітних факторів: інформованості про результати праці, моральні спонукання до творчості, ініціативи, активності якісної праці, врахуванні психологічних особливостей працівників, забезпеченні перспективного соціального й професійного зростання, справедливості матеріального стимулювання, підборі працівників з урахуванням їх психологічних характеристик. Психологічні методи управління застосовують з метою гармонізації стосунків працівників фірми і формування такого психологічного клімату, який сприяв би активізації діяльності всього колективу. Їх поділяють на такі групи: методи формування і розвитку трудового колективу; методи гуманізації стосунків у трудовому колективі; методи психологічного спонукання (мотивації); методи професійного відбору і навчання. Психологічні методи управління покликані забезпечити формування первинних трудових колективів відповідно до індивідуальних здібностей, нахилів, інтересів працівників і дотримання їх психологічної сумісності та шляхи регулювання відносин між людьми, впливаючи на індивідуальну психологію окремих робітників. У процесі управління ці способи і прийоми впливу різним чином поєднуються, завдяки чому підвищується їх ефективність. **С.-п.м.у.** ґрунтуються на використанні моральних стимулів до праці, діють на особистість за допомогою психологічних прийомів з метою перетворення адміністративного завдання на свідомий обов'язок, внутрішню потребу людини. Залежно від специфіки управлінських цілей виокремлюють такі методи: підвищення соціально-виробничої активності; соціально-історичного успадкування; управління ролевою поведінкою; удосконалення комунікацій; соціального регулювання; пропаганди та агітації власного прикладу; формування певної організаційної культури.

Літ.: Кулініч І. О. Психологія управління : навч. посіб. / І. О. Кулініч. – К. : Знання, 2008. – 292 с.; Лозниця В. С. Психологія управління : навч. посіб. / В. С. Лозниця. – К. : ТОВ “УВПК “ЕксОб”, 2000. – 512 с.; Цимбалюк І. М. Психологія управління : навч. посіб. / І. М. Цимбалюк. – К. : ВД “Професіонал”, 2008. – 624 с.; *Інформаційні матеріали сайту.* – Режим доступу : <http://www.readbookz.com/>; *Інформаційні матеріали сайту.* – Режим доступу : <http://www.library.oridu.odessa.ua/>;

Інформаційні матеріали сайту. – Режим доступу : <http://revolution.allbest.ru>

Соколовський С.І.

СОЦІОТЕРАПІЯ (англ. sociotherapy) – надання соціальної допомоги в ситуаціях різного роду соціально-системних ускладнень у випадку виникнення потреби покращити якість життєдіяльності як окремих осіб, так і соціальних груп та соціуму в цілому. Синонімом **С.** є соціотерапія громад і соціотерапія через громади – **С.**, що використовується безпосередньо членами громад без спеціальних (соціально-психіатричних) знань та навичок; передбачає вияви соціального альтруїзму, що дає можливість уникнути ізоляції й депривації комунікативних потреб особи. Як синонімічний термін використовується також соціумотерапія – терапія соціуму та його підсистем, унормування (упорядкування, корегування) патологічних процесів і станів соціальної системи та параметрів її ментального профілю. **С.** складається з окремих терапевтичних соціотехнологій – алгоритмів зовнішньої та/або (само)корекції, модифікації і трансформації соціальної системи та її сегментів, індивідуального або групового суб'єкта з метою надання йому (суб'єкту) зовнішньої соціальної допомоги (або інформації щодо можливості отримання самопомоги) в ситуаціях соціальних ускладнень, а також у випадку потреби покращити якість власної життєдіяльності.

Поняття **С.** в літературі досить багатозначне. Одні автори використовують його як синонім терапії середовищем, інші як синонім терапії середовища, треті розуміють під цим терапевтичну активність соціальних працівників та соціальних терапевтів, четверті – сукупність терапевтичних прийомів з галузі терапії зайнятості, працетерапії та реабілітації. Основою всіх концепцій **С.** є уявлення про те, що соціальне оточення в лікарні та вдома має найважливіше значення для перебігу психічних захворювань і що соціальні заходи можуть впливати позитивно й негативно на симптоматику хвороби.

Соціотерапевтичні концепції при цьому досить різноманітні: від простої вимоги людяності й дружнього терапевтичного середовища до комплексної системи терапевтичного співтворарства. Поширення **С.** у 70-ті рр. ХХ ст.

пов'язане з численними клінічними спостереженнями та експериментальними даними, які виявили негативну сторону тривалої госпіталізації, що включає в себе, тією чи іншою мірою, елементи депривації і призводить до явищ “госпіталізму”. Проведення С. передбачає реалізацію таких умов: створення “нормального”, дружнього й відкритого середовища; більш гнучка організація неминучого обмеження волі; структурування та організація дня, проведеного в психіатричному закладі (час зайнятості та дозволя відрізняються одне від одного); надання можливості зустрічей у неформальних і терапевтичних групах; орієнтація пацієнтів на зовнішній світ; забезпечення контактів з родичами; надання регулярних відпусток і прогулянок. Пацієнт повинен бути мотивований по можливості на самообслуговування.

Крім того, виділяють специфічні заходи, засновані на концепції С.: працетерапія, терапія зайнятостю, реабілітація, домашні тренування та ін. С. сприяє посиленню інтересу до нормального, здорового, до всього, що не пов'язано з хворобою. У тій мірі, в якій пацієнт дізнається і перевірить свої реакції на невизначені, неформальні, загальні ситуації, що передбачають щоденні, буденні, банальні реакції, настільки успішною буде С. С., психотерапія та соматотерапія (тілесна терапія) не виключають, а доповнюють одна одну. При цьому С., як правило, є загальною основою лікування, яку важко виділити, в той час як психотерапія та соматотерапія специфічні у своїх методах і визначаються характером хвороби й теоретичними концепціями. Характер ставлення до психічно хворих у тому чи іншому суспільстві в певну епоху – це вже С. або щось їй протилежне. Але те й інше – це один і той самий аспект, один і той самий вимір.

С. – це фактично найдавніший і найбільш природний спосіб терапії. Коли він виходить із примату й центрації психічно хворого – це терапія в загальноприйнятому гуманістичному сенсі. А коли він виходить із примату й центрації суспільства, і тим більше держави, – це санація або, кажучи сучасною українською мовою, – “зачистка” суспільства від психічно хворих, а заодно з ними – бунтівників, дисидентів і навіть “білих ворон” – девіантів різного роду, за допомогою їх інтернування, ізоляції або клеймування (таврування, стигматизації), наприклад, по-

ставити когось на облік або взагалі знищити для “очищення” та “оздоровлення” корінної національності. Не варто забувати, як радикально змінюється поняття С. залежно від пріоритетів суспільства. Терапією середовищем (С., від франко-англ. *milieu*therapy) вважається система терапевтичних заходів, спрямована на максимальне розкриття наявних у хворих адаптивних можливостей за допомогою організації позитивної взаємодії з навколишнім середовищем. С. включає як демократичну систему взаємодії персоналу та хворих з участю останніх у терапевтичному процесі, так і організацію наближених до “звичайного” життя стилів існування. Сюди входять спільні розваги, зайнятість хворих за інтересами з активною ініціативою самих пацієнтів, комфортні та естетично позитивні умови побуту. Організаційні форми терапії середовищем є гнучкою системою “середовищ”, що дозволяють з урахуванням особистісного та психопатологічного складу хворих використовувати найбільш адекватні види терапії на кожному її етапі. Типи середовища індивідуальні й послідовні: врівноважуючий – у гострому періоді хвороби, надихаюче-підтримуючий – у періоді реабілітації, тренінговий – під час інтенсивної психотерапії з навчання нових навичок адаптації, піклувальний – при лікуванні хронічних хворих.

Творець системи соціальних впливів, методу роботи з хворими, який тепер називається С., Х.Сімон, обгрунтовуючи свою позицію, виходив з положення, що пристосування до середовища є основним принципом життя. Воно вимагає від кожного індивіда постійної мобілізації всіх сил і здібностей. Для того, щоб уникнути додаткової шкоди від несприятливого середовища психіатричного закладу, необхідно все оточення хворого організувати таким чином, щоб воно якомога більше наближалось до “нормального”. Загальна мета С. – максимізація адаптивних можливостей психічно хворого – підпорядкована спільній меті реабілітації – відновлення особистого та соціального статусу пацієнта.

Літ.: Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. – М. : Изд-во МГУ, 1990; Бойко В. В. Социально-психологический климат коллектива и личность / В. В. Бойко, А. Г. Ковалев, В. Н. Панферов. – М. : Мысль, 1983; Бирюкова М. В. Соци-

альные технологии и проектирование : учеб. пособие для вузов / М. В. Бирюкова. – Х. : НУА, 2001; *Бурдые П.* Социология социального пространства : пер. с фр. / Пьер Бурдые ; общ. ред. и послесл. Н. А. Шматко. – М. : Ин-т эксперимент. социол. ; СПб. : Алетей, 2005; *Кабанов М. М.* Методы психологической диагностики / М. М. Кабанов. – Л. : Психолог. л-ра, 1985; *Романенко Ю. В.* Смыслопродуктивання в соціальних системах / Ю. В. Романенко – К. : Е та Е, 2005; *Романенко Ю. В.* Соціалізація особи: метапрограмний та психотехнологічний аспекти / Ю. В. Романенко. – К. : Вид-во ДУКТ, 2007; *Романенко Ю. В.* Сучасні психотехнології / Ю. В. Романенко. – К. : Вид-во ДУКТ, 2008.

Крячко В.І.

СТАБІЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬНА – багатокомпонентне поняття, що відображає процес динамічного розвитку основних підсистем суспільства в межах їх ієрархічної взаємодії, в якому відбувається трансформація стійкості, єдності та цілісності суспільства. Як складний феномен суспільного буття, **С.с.** репрезентується основними рівнями суспільного розвитку, на основі яких визначаються її структура та підсистеми забезпечення в державному управлінні (свідомісна, політична, економічна, соціальна, культурна). В ідеалі **С.с.** поєднує стійкість та динамізм, формуючи стан порядку, що розвивається, замінюючи застарілі норми політичного, економічного та соціального розвитку на новітні, які формуються відповідно до сучасних потреб державотворення. Відповідно до умов самоорганізації системи **С.с.** завжди враховує структуру суспільства, складові елементи та характер взаємодії між ними, а також притаманні їм основні функції. Відтак **С.с.** являє собою стан взаємодії та взаємозв'язку всіх структурних елементів основних підсистем суспільства, який у процесі динамічного розвитку системи забезпечує їй умови для збереження цілісності й тривалого функціонування під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Відповідно, стабільність свідомісної підсистеми розглядається в контексті ціннісно-ідеологічних установок і може бути визначена як базова орієнтуюча та спрямовуюча складова **С.с.**, в якій визначаються соціально значущі пріоритети суспільного розвитку; стабільність політичної підсистеми являє собою управлінську складову **С.с.** і відповідно один з важливих механізмів забезпечення відтво-

рення усіх її складових, що реалізується на рівні державної влади; стабільність економічної підсистеми детермінована конкретним типом суспільних (виробничих) відносин і є складовою стабільності сталого розвитку; стабільність соціальної підсистеми являє собою структурно-орієнтуючу складову **С.с.**, яка формує загальні та індивідуальні пріоритети суспільного розвитку; стабільність культурної підсистеми визначається як ціннісно-орієнтуюча та ціннісно-формуюча складова **С.с.** на основі відтворення та об'єктивації процесу духовного виробництва.

Зважаючи на траєкторію розвитку та етапи життєвого циклу суспільства як системи, виділяється кілька типів **С.с.**: стабільність зростання (стабілізація), стабільність стану (гармонійна), критична стабільність (застій), транзитивна стабільність (самоорганізація), стабільність спаду (криза). Відповідно, процес забезпечення **С.с.** визначається як цілеспрямований та керований вплив на всі елементи суспільства як системи в сукупності зв'язків та взаємовідносин між ними з метою набуття системою інтегративного характеру на основі обмеження імовірності виникнення негативних детермінантів суспільного розвитку. Процес забезпечення **С.с.** має циклічний характер і проходить ряд етапів, кожен з яких має власну мету та ознаки – дестабілізація (ситуативна адаптація – хаотичність), нестабільність (самозбереження системи – дискретність), престабілізація (самоорганізація системи – поліваріантність), нерівноважність (системні трансформації – варіативність), транзитивна рівновага (стабілізаційна транзитивність – адаптивність), стабілізація підсистем (стабілізація – динамічність), стабільність (закріплення стабілізації – адекватність), постстабілізація (якісні зміни – поліморфність), постстабілізаційна інноваційність (інноваційне моделювання – інваріантність).

З точки зору державного управління **С.с.** відображає ступінь керованості стану цілісності системи. Одним з головних факторів забезпечення **С.с.** є формування стабільної системи державного управління. Завдання державного управління щодо регулювання процесів забезпечення **С.с.** мають два виміри: стратегічне бачення реального стану та перспектив розвитку суспільства і держави, що знаходить свій вияв у загальнодержавних програмних документах (стратегіях,

концепціях тощо), та конкретну деталізацію стратегічних завдань відповідних сфер суспільного розвитку, що відображається у планових документах. Відтак державне управління забезпеченням **С.с.** визначається як комплексне системне впровадження стабілізаційної політики держави на всіх етапах стабілізації суспільства, а також формування державної стратегії стабілізації з урахуванням всіх суспільних ресурсів за допомогою державно-управлінських механізмів (упорядкована система взаємоузгоджених та взаємообумовлених елементів усіх підсистем, скерованих управлінським впливом на забезпечення **С.с.**). Такі механізми повинні відображати процес цілеорієнтованої діяльності та впливати на стан соціальної самоорганізації системи. Механізми стають засобом стабілізації процесів суспільного розвитку, який, з одного боку, зберігає сталі ціннісні настанови та елементи стабільності, а з другого – надає можливість адаптивно сприймати інноваційні зміни, що виникають у процесі самоорганізації системи, її розвитку як цілого. Для забезпечення стабілізації суспільного розвитку оптимальним є транзитивний механізм формування та підтримки **С.с.**, застосування якого суб'єктами управління зумовлює впровадження механізму інноваційного регулювання, що розвивається на основі моделювання складних систем. Це спрямовано на забезпечення процесу виявлення, узагальнення та визначення ситуаційно значущих елементів імовірних змін майбутніх періодів. Транзитивний механізм набуває особливої ваги, враховуючи відносність стабільності системи, оскільки дозволяє забезпечувати її збереження, функціонування та розвиток, створювати умови для контролю змін. На відміну від класичного для управління контролю, реалізація контролю змін у даному випадку спрямована на здійснення виходу на новий етап, якісною характеристикою якого є інноваційність. Аналіз та оцінювання **С.с.** здійснюється на основі розробки прогнозних моделей нестійкого розвитку, що забезпечує адекватність державно-управлінських рішень реальній суспільній ситуації та відтворення на цій основі альтернативних шляхів вирішення проблем у межах стратегічних перспектив суспільного розвитку. Аналіз та оцінювання **С.с.** здійснюється за конкретними показниками: дієвість (наслідки виведення

підсистем суспільства зі стану нестабільності в стан суспільної стабільності), економічність (ресурсоємність та витратність підсистеми в загальному процесі забезпечення суспільної стабільності), ефективність (зміст та якісні зміни і характеристики суспільної стабільності), результативність (соціальні параметри досягнення суспільної стабільності) та вітальність (обумовленість вихідних умов забезпечення суспільної стабільності з урахуванням їх відповідності кінцевому результату). Показники за кожним з критеріїв групуються в системні, суспільні та управлінські. В межах зазначених груп виокремлюються за пріоритетністю первинні, вторинні та перехідні показники, що вказують на ступінь суспільної значущості того чи іншого показника. За даними показниками визначаються типи стану системи: динамічний (цілісність системи, інноваційність розвитку, адаптивність до змін); стабільний (цілісність системи, визначеність пріоритетів розвитку, протидія змінам); транзитивний (псевдоцілісність системи, невизначеність напряму розвитку, активність змін); сталий (замкненість системи, протидія розвитку та змінам), нестабільний (становлення системи, значний вплив середовища, змінність напрямів розвитку). Забезпечення динамічного стану стабільності системи визначається вибором певної моделі взаємовідносин між державою і суспільством, яка ґрунтується на стратегічних орієнтирах держави в аспекті забезпечення **С.с.** з урахуванням сучасної парадигми державного управління, її відповідності умовам суспільного розвитку на конкретному історичному етапі та стратегії забезпечення **С.с.** у перспективі. Оптимальною є модель, яка характеризується відносинами “сильна держава – сильне суспільство”, ґрунтується на мультисистемній, глобалізаційній, інтеграційній парадигмі державного управління. Їй притаманний динамічний рівень стабільності системи, що дозволяє в процесі забезпечення суспільної стабільності досягати стратегічних пріоритетів (формування нового світоустрою, демократична держава, соціально орієнтована економіка, незалежна зовнішня і внутрішня політика). Поняття **С.с.** є основним поняттям відповідної теорії **С.с.**, яка формується в межах теорії державного управління. Теорія **С.с.** являє собою сукупність наукових поглядів,

в яких розкриваються закономірності формування, розвитку та змін суспільної стабільності в її зв'язку з процесами розвитку суспільства, держави і особистості та визначається певна система ідей, понять, гіпотез, законів на основі вироблення конкретного алгоритму наукового прогнозування проблем та механізмів їх вирішення на рівні державної влади.

Літ.: Валентей С. Развитие общества в теории социальных альтернатив / С. Валентей, Л. Нестеров. – М. : Наука, 2003; Гуц А. Глобальная этносоциология / А. Гуц, Л. Паутова. – М. : Книжн. дом “ЛИБРОКОМ”, 2009; Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики / В. Парсонс ; пер з англ. О. Дем'янчук. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006; Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седов, А. Д. Ковалев. – М. : Аспект Пресс, 1998; Руденко О. Теорія суспільної стабільності в державному управлінні : монографія / О. Руденко. – К. : НАККІМ, 2010.
Руденко О.М.

СТАЛИЙ РОЗВИТОК (англ. sustainable development) – усталена назва концепції і принципів, що були схвалені світовим співтовариством на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.). У прийнятій у Ріо-де-Жанейро декларації закладено 27 принципів концепції політики сталого розвитку, які визначають умови досягнення **С.р.**, що, зокрема, передбачає: досягнення стійкого економічного зростання за умов справедливого забезпечення потреб нинішнього і наступних поколінь; збереження та відновлення навколишнього середовища; участь молоді і жінок у досягненні **С.р.**; ліквідацію або обмеження нежиттєздатних моделей виробництва і споживання; обов'язок держав мати ефективне законодавство і екологічні стандарти в галузі збереження навколишнього середовища. Крім того, запропоновано державам налагодити співробітництво за напрямками досягнення **С.р.** шляхом обміну науково-технічними знаннями та новітніми технологіями, а також створення відкритої економічної системи, яка має привести до економічного зростання і **С.р.** в усіх країнах.

Принципи **С.р.** включають право людини на здорове і плідне життя у гармонії з природою, економічний прогрес та його гуманістичний характер, екологічну спрямованість та далекоглядність. **С.р.** передбачає досяг-

нення збалансованого розвитку основних підсистем соціально-економічної системи (економічної, екологічної, виробничої, соціальної) з метою максимізації добробуту людини без ускладнення можливостей для майбутніх поколінь. Принципи **С.р.** орієнтують держави на впровадження ресурсо-, енергозберігаючих та екологічно безпечних технологій, екологічного аудиту. Слід розуміти, що **С.р.** є не те що незмінним станом гармонії людини і довкілля, а скоріше процесом прогресивних змін, за якими масштаби експлуатації ресурсів, напрям інвестицій, орієнтація технологічного розвитку та інституціональних змін мають бути узгоджені з наявними і майбутніми потребами, не створюючи загрози майбутнім поколінням у задоволенні своїх потреб.

У контексті наведених принципів **С.р.** більш релевантним був би переклад “*sustainable development*” як “життєзабезпечуючий розвиток” або “збалансований розвиток”. Разом з тим, враховуючи усталене вживання терміна “сталий розвиток” у законодавчих актах України (в Росії вживається термін “устойчивое развитие”), цей термін став елементом категоріально-понятійного апарату, тому далі доцільно додержуватися саме такого перекладу – **С.р.**

Принципи **С.р.** стали основою для розробки в подальшому програмних документів ООН, низки міжнародних організацій, а також окремих країн і політичних партій. Це свідчить про те, що Концепція **С.р.** стала панівною доктриною розвитку цивілізації. Серед цих документів слід відзначити, зокрема: доповідь ООН “Про розвиток людського потенціалу” (1994 р.); прийняту у вересні 2000 р. 189 країнами-членами ООН Декларацію Тисячоліття, у якій визначено глобальні Цілі Розвитку Тисячоліття до 2015 року і до якої приєдналася Україна; схвалену у 2010 р. лідерами країн-членів Євросоюзу нову стратегію розвитку Євросоюзу: Європа 2020: Стратегія інтелектуального, сталого і всеохопного зростання (Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth). У цих документах, а також у низці наукових праць принципи **С.р.** розкриваються за актуальними проблемами розвитку і надаються уточнені визначення **С.р.**, серед яких найбільшого поширення набуло таке досить ємне та універсальне формулювання **С.р.** **С.р.** визначається як

такий розвиток, коли за умов досягнутого стійкого економічного зростання забезпечуються справедливий розподіл його результатів для забезпечення нинішніх і майбутніх потреб людини, розвиток людського потенціалу та реалізація прав жінок, збереження та відновлення довкілля для нинішнього та наступних поколінь. За цією формулою **С.р.** передбачається таке зростання добробуту, яке відбувається через неспотворене та збалансоване нагромадження капіталів в умовах державної підтримки розвитку освіти, заходів, спрямованих на охорону суспільного здоров'я та захист природного капіталу. При цьому має бути забезпечений мінімально необхідний і дедалі вищий рівень людського капіталу для сприяння запровадженню інновацій як визначального фактора розвитку національної економіки.

Для виміру **С.р.** застосовується система індикаторів, що включають критерії та показники, за якими вимірюється рівень досягнень **С.р.** регіоном (країна, регіон країни, місто), а також континентом та всією світовою спільнотою, прогнозується майбутній стан регіону і розробляються завдання та орієнтовні показники **С.р.** Індикатори є основою для розробки політики (гуманітарної, екологічної, економічної, демографічної тощо) у сфері **С.р.** Так, сформована в контексті **С.р.** на глобальному рівні система Цілей Розвитку Тисячоліття містить вісім цілей, 21 завдання розвитку та 60 індикаторів для кількісної оцінки прогресу щодо їх досягнення. Цілі Розвитку Тисячоліття є орієнтирами досягнення країнами **С.р.** на довгострокову перспективу, узагальнені й кількісно вимірювані та плануються кожною країною.

У контексті концепції **С.р.** за підтримки ООН існує Програма Людського Розвитку (ПРООН), згідно з якою здійснюються моніторинг та підтримка розв'язання двох основних проблем – усунення бідності і сприяння сталому людському розвитку. ПРООН реалізується через відповідні представництва, які розташовані в усіх країнах світу-членах ООН. З 1990 р. ПРООН щорічно видає загальносвітові, а з 1995 р. – національні доповіді про розвиток людського потенціалу. У рамках реалізації ПРООН відслідковується прогрес розвитку людського потенціалу, який відповідно до принципів **С.р.** розглядається як головний чинник будь-якого про-

цесу розвитку, а для його вимірювання застосовується узагальнений показник виміру гідного рівня життя людини у країні – індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) як комплексний показник, який враховує не тільки економічний стан держави, а й рівень досягнень країни за трьома найважливішими напрямками людського розвитку: 1) забезпечення гідного рівня життя людини, що пов'язано з економічним станом держави і вимірюється показником ВВП, визначеним з урахуванням паритету купівельної спроможності долара США до національної валюти (ПКС) на душу населення, а також зайнятості населення; 2) досягнення довгого та здорового життя, що вимірюється показником очікуваної при народженні дитини тривалості життя, смертності при народженні дитини, забезпеченості чистою питною водою, що певною мірою визначається видатками держави на охорону суспільного здоров'я; 3) здобутих знань, що вимірюється рівнем грамотності дорослого населення, кількістю населення, яке навчається у навчальних закладах, охоплення населення вищою освітою, що визначається видатками держави на освіту. При розрахунках ІРЛП враховуються також такі параметри, як частка населення за межею бідності, рівень безробіття, гендерний фактор. За методикою ООН усі показники, індикатори за напрямками розвитку людського потенціалу з певними ваговими коефіцієнтами інтегруються для отримання числового значення ІРЛП, за яким складається світовий рейтинг країн. За розрахунками ІРЛП (теоретичне значення у межах від 0 до 1) для країн світу-членів ООН складається рейтинг країн (останній був складений у 2007 р.). Рейтингові місця країн світу за ІРЛП експертами ПРООН поділені на чотири групи: 1) до першої групи з вищим рівнем людського розвитку (Very High Human Development) зараховують країни, які посідають за ІРЛП з 1-го по 38-ме рейтингове місце, так, у цій групі 1-ше місце посідає Норвегія, США – 13-те місце, усі країни “ядра” Євросоюзу (ЄС-15), серед яких найвище місце – 5-те – посідає Ірландія, 12-те місце посідає Фінляндія, а найнижче – 34 місце – Португалія; 2) до другої групи з високим рівнем людського розвитку (High Human Development) віднесені країни, які посідають за ІРЛП з 39-го по 83-тє рейтингове місце, серед яких на 63-му рейтингово-

му місці перебуває Румунія (найнижче рейтингове місце серед країн Євросоюзу, ЄС-27), Білорусь посідає 68-ме місце, Росія – 71, Казахстан – 82; 3) до третьої групи із середнім рівнем людського розвитку (Medium Human Development) належать країни, які посідають за ІРЛП з 84-го по 158-ме рейтингове місце, серед яких на 85-му місці перебуває Україна; 4) до четвертої групи з низьким рівнем людського розвитку (Low Human Development) віднесені країни, які посідають за ІРЛП з 159-го по 182-ге рейтингове місце, серед яких на останніх 181-му та 182-му місцях перебувають відповідно Афганістан та Нігер.

Аналіз світових тенденцій досягнення **С.р.** свідчить, що вихід за стислий історичний період (20-25 років) на траєкторію **С.р.** таких країн, як Ірландія, Фінляндія, Південна Корея, зумовлений утвердженням в національній економіці цих країн *інноваційної моделі розвитку*. **С.р.** як альтернатива екстенсивному економічному зростанню є загальносвітовою проблемою, стан розв'язання якої визначає прогрес цивілізації. Але вирішувати цю загальнолюдську проблему має кожна держава. Звідси концепція **С.р.**, якій не існує альтернативи, має бути усвідомлена як суспільством, так і владними органами країни для формування на її основі державної політики. Стратегічною метою державної політики **С.р.** України є розвиток людського потенціалу, підвищення рівня та якості життя населення на основі науково-технічного прогресу, динамічного розвитку економіки на інноваційних засадах, утвердження високих соціальних стандартів і за умов збереження відтворювального потенціалу природного комплексу країни як частини біосфери Землі на користь нинішнього і майбутніх поколінь. Для оцінки стану формування економічних, соціальних та екологічних передумов для переходу України до **С.р.**, аналізу і обговорення проблемних питань та розроблення пропозицій щодо їх вирішення з урахуванням міжнародного досвіду з формування та реалізації політики **С.р.** створено постійний консультативно-дорадчий орган при Кабінеті Міністрів України – Національну раду сталого розвитку.

Літ.: Згуровский М. З. Основы устойчивого развития общества: курс лекций : в 2 ч. / М. З. Згуровский, Г. О. Стапоха. – К. : НТУУ “КПИ”, 2010. – Ч. 1. – 464 с.; Капица Л. М. Индикаторы мирового

развития / Л. М. Капица. – 2-е изд. – М. : МГИМО (У) МИД России, 2008. – 352 с.; Цілі Розвитку Тисячоліття: Україна – 2010. Національна доповідь / М-во економіки України. – Б. м. : [б. в.], 2010. – 107 с.; Доклад о развитии человека 2009 : пер. с англ. / ПРООН. – М. : Весь Мир, 2009. – 232 с.

Гусев В. О., Мужилко О. О.

СТАН ВОЄННИЙ – особливий правовий режим, що вводиться в державі або в окремих її місцевостях за чітко встановленою чинним законодавством процедурою за рішенням вищого керівництва держави за виняткових обставин (у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності, територіальній цілісності тощо). Метою введення **С.в.** є створення належних умов для здійснення органами державної влади, військовим командуванням, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями наданих їм повноважень у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності та територіальній цілісності. Принциповою особливістю **С.в.** є значне розширення повноважень військового командування (військової влади) та покладання на громадян додаткових обов'язків і певних обмежень (щодо пересування, комендантської години, тривалості робочого дня, щодо можливої участі у страйках і маніфестаціях тощо). Введення **С.в.** передбачає здійснення комплексу заходів політичного, економічного, організаційного, інформаційного та іншого характеру. Зокрема, введення **С.в.** передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, органам місцевого самоврядування, іншим суб'єктам забезпечення національної безпеки повноважень, необхідних для нейтралізації (зниження рівня) воєнної загрози та забезпечення національної безпеки, тимчасове обмеження (із зазначенням строку дій) конституційних прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, переведення у найвищі ступені бойової готовності сил і засобів сектору безпеки (передусім збройних сил).

Період фактичного перебування держави у **С.в.** часто називають воєнним часом. Водночас початком воєнного часу може бути не тільки оголошення **С.в.**, а й початок воєнних дій. При цьому кінцем воєнного часу є день і час припинення воєнних дій, а у разі

їх продовження після оголошення про припинення вказаних дій – момент їх фактичного закінчення.

В Україні відповідно до чинного законодавства правовий режим **С.в.** визначається виключно законом. Згідно з Конституцією України введення **С.в.** оголошує ВРУ за поданням Президента України. Вона ж схвалює його рішення про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України. Конституцією України передбачено, що законодавчий орган має прийняти таке рішення впродовж двох днів з моменту звернення Президента України стосовно необхідності введення **С.в.** в Україні чи в окремих її місцевостях, а також про оголошення загальної або часткової мобілізації шляхом затвердження відповідних указів Президента України (подання Президента України про оголошення стану війни у разі збройної агресії проти України).

Координацію та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах **С.в.** здійснює Рада національної безпеки і оборони України. Вона, зокрема, на своїх засіданнях розглядає питання щодо доцільності (необхідності) оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення **С.в.** в Україні або окремих її місцевостях, координує і контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в цих умовах, координує та контролює діяльність органів виконавчої влади з відбиття збройної агресії, організації захисту населення та забезпечення його життєдіяльності, охорони життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтриманню громадського порядку в умовах **С.в.**

Літ.: Конституція України // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; Закон України про Раду національної безпеки і оборони України // Відом. Верховної Ради України. – 1998. – № 35. – Ст. 237; Міжнародна і національна безпека : короткий словник термінів / уклад. : Г. П. Ситник (кер. творч. кол.), В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004; *Абдурахманов М. И.* Геополитика, международная и национальная безопасность: словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Баришполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999.

Ситник Г.П.

СТАНДАРТ СОЦІАЛЬНИЙ (від англ. standard – норма, зразок) – встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій. **С.с.** – рівень споживання тих чи інших благ, що склався в суспільстві і визнається прийнятним більшістю населення або представників певної суспільної групи. Певна частина членів суспільства за своїми умовами побуту може перебувати нижче визначеного таким чином рівня, але переважання уявлень про стандарти життя, які відповідають мінімальним вимогам культури, свідчить, що значна частина населення живе в умовах, близьких до суспільних стандартів. **С.с.** можуть використовуватися державою як інструмент управління соціальним розвитком, у разі відпрацювання соціально-економічної політики, розподілу ресурсів соціального сектору, реалізації соціальних програм, встановлення й забезпечення соціальних гарантій. У такому випадку **С.с.** набувають рис чітко фіксованих нормативів. При цьому вони можуть мати обов'язковий або рекомендований характер. Під час розробки соціальних стандартів враховуються два аспекти: стандартизація соціальних прав; розробка соціальних стандартів рівня життя.

Головна мета розробки **С.с.** – забезпечити стабільність у країні і мінімізацію соціального ризику, що в цілому дасть змогу знизити соціальну напруженість. Першу групу **С.с.** розроблено в 1961 р. у формі “Європейської соціальної хартії”, присвяченій *формуванню і захисту соціальних прав*. У 1996 р. Рада Європи підготувала нову редакцію Європейської соціальної хартії, яку схвалила Рада Міністрів 3 квітня 1996 р., а з 3 травня 1996 р. її відкрито для підпису Європейськими країнами. Сьогодні п'ятнадцять країн її ратифікували. Стандартизація соціальних прав передбачає право на працю, на професійну підготовку, справедливі умови праці, свободу профоб'єднань, укладення трудового договору, право працівників на інформацію та управління підприємствами тощо. Значна частина стандартизації соціальних прав відобразилася в чинних законах України. Друга група соціальних стандартів пов'язана зі *стандартизацією рівня життя в країні*. Ці стандарти характеризують мінімальні соціальні норми, які гарантують

гідний рівень життя. До **С.с.** життя належать такі: 1) тривалість життя – від 25 (мін.) до 85 (макс.) років; 2) грамотність населення – від 0 (мін.) до 100 (макс.) %; 3) середня тривалість навчання – 15 років; 4) реальний ВВП на душу населення (в купівельній спроможності до долара) – від 100 дол. США (мін.) до 40 тис. дол. США (макс.); 5) сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, народжених жінкою у фертильному віці від 20 до 45 років) – 2,14 – 2,15; 6) коефіцієнт старіння населення (частка населення, старша за 65 років, у загальній чисельності населення) – 7%; 7) співвідношення 10% найбагатших до 10% найбідніших – 10 до 1; 8) частка населення, яке проживає за межею бідності, – 10 %; 9) співвідношення мінімальної середньої заробітної плати – 1 до 3; 10) мінімальний рівень погодинної заробітної плати – 3 дол. США; 11) рівень безробіття (з урахуванням прихованого) – 8–10 %; 12) кількість правопорушень на 100 тис. осіб – до 5 тис.; 13) рівень депопуляції (кількість народжених до кількості померлих) – 50 до 50; 14) кількість психічних патологій на 100 тис. населення – 284 од. Стандарти 1–4, як було показано, використовуються ООН для розрахунків індексу людського розвитку країни (рівень життя, освіта, довголіття), а стандарти 5–10 застосовуються для аналізу і прогнозування соціально-політичної ситуації в країні. У 2000 р. відповідно до Закону України від 5 жовтня 2000 № 2017 “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” закладено правові засади формування та застосування державних **С.с.** і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією України та законами України основних соціальних гарантій. Відповідно до ст. 27 Закону України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” розроблено Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів, який затверджено наказом Мінпраці від 17 червня 2002 р. № 293 відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 17 травня 2002 р. № 643, де визначено та систематизовано перелік державних **С.с.** і нормативів у всіх сферах їх застосування, а саме: у сфері доходів населення, соціального обслуговування, житлово-комунального обслуговування, транспортного обслуговування та зв’язку, охорони здоров’я, забезпечення навчальни-

ми закладами, обслуговування закладами культури, обслуговування закладами фізичної культури та спорту, побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування, соціальної роботи з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей. Крім того, у Класифікаторі визначено центральні та місцеві органи виконавчої влади, які є відповідальними за розробку й виконання державних **С.с.** та нормативів, здійснення моніторингу у сфері їх застосування та фінансового забезпечення. У результаті всіх перетворень в Україні склалась і законодавчо закріпилась державна система соціальних стандартів та гарантій, до якої входять: прожитковий мінімум як базовий державний соціальний стандарт, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, освіти, охорони здоров’я тощо; основні державні соціальні гарантії, які забезпечують конституційні права громадян на гідний життєвий рівень; інші державні соціальні гарантії, які встановлюються для надання соціальної підтримки населенню країни в цілому та окремим категоріям громадян. До основних державних соціальних гарантій належать: мінімальний розмір заробітної плати, мінімальний розмір пенсії за віком, розміри державної соціальної допомоги, страхових та соціальних виплат тощо. Базовим державним **С.с.** є прожитковий мінімум, установлений законом, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров’я та освіти. Основні державні соціальні гарантії, що є основним джерелом існування, не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму. Інші державні соціальні гарантії являють собою гарантії щодо рівня життя населення, яке постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, стипендій учням професійно-технічних та студентам вищих державних навчальних закладів, індексації грошових доходів населення, надання гарантованих обсягів соціально-культурного, житлово-комунального, транспортного, побутового обслуговування та обслуговування у сфері освіти, охорони здоров’я, фізичної культури і спорту, забезпечення пільгових умов задоволення потреб

у товарах та послугах окремих категорій громадян, які потребують соціальної підтримки, і т. ін. Тому критерії **С.с.** такої сучасної системи соціального забезпечення, як одного з елементів соціальної політики повинні бути сформовані на підставі об'єктивних даних економічного, соціального, демографічного, а головне, правового та політичного характеру, щоб, з одного боку, вони реально відображали потреби індивіда в суспільстві, а з другого - давали уявлення про реальні способи їх забезпечення на даному етапі суспільного розвитку. Всі ці дані складають основу соціальних показників, які виконують багато різних функцій, і насамперед, використовуються для: визначення та вимірювання соціальних цілей; проведення аналізу перебігу суспільних процесів; інформування суспільства про перебіг соціальних процесів.

С.с. і нормативи можуть прийматися і діяти на різних рівнях: 1) державні **С.с.** і нормативи формується, встановлюються та затверджуються у порядку, визначеному КМУ за участю та погодженням з іншими сторонами соціального партнерства, діють на всій території України і є обов'язковими для всіх державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності; 2) регіональні **С.с.** і нормативи формується і затверджуються органом державної влади певного регіону України (27 регіонів – 24 області, АР Крим, м. Київ і м. Севастополь) і діють у межах даного регіону; 3) місцеві **С.с.** і нормативи формується органами місцевого самоврядування при розробці та реалізації місцевих соціально-економічних програм і можуть передбачати додаткові соціальні гарантії за рахунок коштів місцевих бюджетів; 4) **С.с.** і нормативи галузі соціальної сфери затверджуються відповідним міністерством чи відомством, діють у межах компетенції та сфери діяльності даної галузі; 5) **С.с.** і нормативи підприємства (установи) затверджуються керівними органами підприємства, діють тільки в його межах; 6) міждержавні **С.с.** і нормативи прийняті державами, що приєдналися до Угоди про проведення погодженої політики у сфері стандартизації і сертифікації; 7) міжнародні **С.с.** прийняті міжнародною організацією зі стандартизації.

Літ.: Закон України про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії // Відом. Верховної Ради України. – 2000; *Державний* кла-

сифікатор соціальних стандартів і нормативів : затв. Наказом Мінпраці від 17 черв. 2002 р. № 293 відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 17 трав. 2002 р. № 643. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>; *Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України ; за ред. Л. М. Черенько. – К. : ТОВ “Вид-во “Консультант”, 2006; Єлагін В. П. Соціальна політика. Теоретико-методологічні та концептуальні підходи : підручник / В. П. Єлагін. – Х. : Магістр, 2010; Гриненко А. М. Соціальна політика : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / А. М. Гриненко. – К. : КНЕУ, 2003. Мухненко А.М., Щур Н.О.*

СТИЛЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – заснована на певних принципах система засобів, форм і методів взаємодії державних органів та посадових осіб, а також їх впливу на суспільні процеси. Відмінність **С.д.у.** від стилю роботи в інших сферах суспільства виявляється насамперед у такому: соціальна активність посадових осіб і відповідних органів пов'язана із застосуванням державно-владних повноважень або опорою на них; така активність чітко й досить повно нормативно регламентована і виявляється у встановлених формах і процедурах; своєю метою ця активність має формування й реалізацію керуючих впливів. **С.д.у.** повинен складатися з таких необхідних для нього елементів: цільових, функціональних та організаційних характеристик органів державної влади й місцевого самоврядування, що визначають їх місце і правовий статус в ієрархії системи державного управління; юридично закріплених форм, методів і процедур управлінської діяльності органів управління та їх посадових осіб; загальнокультурних, професійних та особистих якостей посадових осіб, за допомогою яких формується соціально-психологічні механізми управління.

У сучасному управлінні йдеться про науковість **С.д.у.**, що передбачає: широке використання в державному апараті досягнень суспільних, природничих і технічних наук; послідовне дотримання в діяльності апарату встановлених наукою об'єктивних закономірностей суспільної життєдіяльності; сприяння з боку апарату розвитку науково-технічного прогресу й широкому впровадженню його досягнень у практику; співвідношення рівня діяльності апарату з обґрунтованими наукою положеннями, висновками й рекомендаціями.

Розрізняють загальний та індивідуальний С.д.у. Зокрема, загальний С.д.у. – це сукупність найбільш характерних та стійких методів вирішення типових завдань та проблем, які використовують органи державної влади у процесі реалізації функцій державного управління. Виділяють директивний (командно-адміністративний), демократичний, ліберальний, кампанійський та інші загальні С.д.у. Застосування того чи іншого стилю обумовлюється політичним режимом і є похідним від нього. Загальний С.д.у. є загально визнаним та чітко проявляється в основних своїх рисах повсюдно. У ньому відображаються офіційна стратегія суспільного розвитку, переважні способи розв'язання проблем суспільства, професійні та особистісні якості переважної більшості працівників державного апарату тощо. Таким чином, загальний стиль тісно пов'язаний з ідеологією державного управління, у якій концентровано виявляється ціннісна і змістовна орієнтованість державного впливу, його пріоритети. Наприклад, еволюція загального С.д.у. в країнах Західної Європи була пов'язана зі зміною ідеології стосунків між державою і людиною на користь пріоритетності інтересів останньої. Відображенням нової ідеології стала концепція маркетингової (сервісної) держави, згідно з якою не громадяни служать державі, а вона є організацією на службі в суспільства. Отже, держава не управляє громадянами, а надає їм послуги, тобто її різноманітні дії спрямовані на створення умов для реалізації громадянами своїх прав та свобод. Відповідно до цього новими рисами загального С.д.у. стали чутливість до конкретних потреб громадян у послугах, тобто орієнтація на їх виявлення і задоволення, забезпечення зручності надання послуг для громадян, мінімізація витрат часу та ресурсів.

Індивідуальний С.д.у. – це загальний С.д.у., сприйнятий відповідно до конкретних умов управлінської діяльності та рис персоналу певного державного органу і його апарату. Загальний та індивідуальний С.д.у. можуть відрізнятися, оскільки визначальний вплив на індивідуальний стиль діяльності як конкретних державних органів, так і їх апаратів справляють особистісні риси керівників, їх звичні способи поведінки і діяльності, сукупність форм і методів роботи тощо. Серед індивідуальних С.д.у. найчастіше виді-

ляють автократичний (авторитарний), демократичний і ліберальний стилі.

Автократичний С.д.у. характеризується тим, що керівник якомога більше централізує повноваження, структурує роботу підлеглих і майже не дає їм свободи в прийнятті рішень. Керівник визначає всі стратегії групи і ніяких повноважень підлеглим не делегується. Автократ щільно керує всією роботою в межах його компетенції і, щоб забезпечити виконання роботи, може чинити психологічний тиск, загрожувати. Керівник авторитарного типу схильний придушувати ініціативу. Практикується доведення рішення до виконавців через форму наказу, розпорядження. Коли автократ, крім негативного примушування, використовує винагороду, його називають прихильником автократа. У такому разі він виявляє активну турботу про настрій і благополуччя підлеглих, може навіть дозволити або заохочувати їх участь у плануванні завдань, але зберігає за собою фактичну владу приймати рішення. До переваг автократичного С.д.у. відносять: максимальну продуктивність роботи в багатьох випадках, тому що керівник може багато зробити для підвищення ефективності праці; стабільну і сильну владу керівника, що збільшує його можливості впливати на підлеглих для досягнення поставлених завдань; “залізну” дисципліну; чіткість і швидкість прийняття і виконання рішень; зменшення помилок у випадках, коли керівник більш досвідчений і краще професійно підготовлений, ніж підлегли. Серед недоліків автократичного С.д.у. виділяють: придушення ініціативи і творчості; слабкі можливості професійного зростання, вдосконалення, а також виховання самостійності, лідерських якостей у підлеглих; можливі незадоволення характером і змістом праці, недружелюбність у групі; відсутність групового мислення; можлива агресивність поведінки по відношенню як до керівника, так і до інших членів групи; значна тривога, залежна і покірна поведінка.

При демократичному С.д.у. керівник перед прийняттям рішення радиться з підлеглими, здебільшого доводить рішення до виконавців у м'якій формі, уникає жорстких наказів, практикуючи пропозиції та поради, заохочує ініціативу підлеглих. Демократичний керівник віддає перевагу таким механізмам впливу, які апелюють до потреб більш висо-

кого рівня: потреби в належності до високої мети, автономія, самовираження тощо. Справжній демократ намагається не нав'язувати свою волю підлеглим, делегує їм певні повноваження і відповідальність, яка також розподіляється. Таким чином, підлеглі беруть активну участь в управлінні. До переваг демократичного **С.д.у.** можна віднести: значне підвищення ефективності виконання завдань у випадку, коли підлеглі є високопрофесійними, оскільки вони здатні найкращим чином організувати свою роботу; підтримка рішень підлеглими, які в такому разі виявляють велику самовіддачу при їх реалізації; стимулювання ініціативи і творчості; великі можливості професійного зростання, вдосконалення, виховання самостійності, лідерських якостей у підлеглих; високий ступінь задоволення характером і змістом праці; розвиток групового мислення. Серед недоліків демократичного **С.д.у.** виділяють: можливе затягування рішень; послаблення влади керівника; можливе погіршення дисципліни; можливе погіршення якості роботи і поява помилок через більш слабкий контроль керівника; значно менші можливості мобілізувати колектив на якісне виконання завдань, що не відповідають інтересам і бажанням підлеглих.

Ліберальний **С.д.у.** характеризується мінімальною участю керівника. Останній схильний знімати з себе відповідальність, віддавати ініціативу в руки підлеглих. Розпорядження він переважно формулює у вигляді прохання. Група має дуже велику свободу ухвалювати власні рішення. Підлеглі майже повністю самостійно визначають свої цілі і контролюють свою роботу. Ліберальний стиль межує з потуранням підлеглим, відходом від гострих питань, конфліктних ситуацій, утриманням від прийняття рішень. До переваг ліберального **С.д.у.** можна віднести: найбільш повний прояв творчого начала, ініціативи підлеглих; максимальні можливості для вдосконалення, виховання самостійності, лідерських якостей у підлеглих; найбільш повне задоволення характером і змістом праці; найбільш сприятливі можливості для формування згуртованих груп на основі дружби, спільності ідеалів, устремлень тощо; практично відсутність примусу, пригнічення особистості, моральний комфорт підлеглих; відсутність негативної мотивації, страху. Серед недоліків ліберального

С.д.у. виділяють: можливо низьку дисципліну; усунення керівника від прийняття рішення, зняття з себе відповідальності; можливу низьку якість виконання завдань внаслідок відсутності контролю з боку керівника; появу неформальних лідерів, що розколюють колектив та вносять безладдя в роботу; низький ступінь впливу керівника на підлеглих; дуже слабкі можливості, нерідко неможливість, мобілізувати колектив на якісне виконання завдань, що не відповідають інтересам і бажанням підлеглих; можливе формування атмосфери вседозволеності.

Результати спеціальних досліджень показують відсутність постійної залежності між стилем керівництва та ефективністю управлінської діяльності. У цьому зв'язку жоден індивідуальний **С.д.у.** не може вважатися кращим за інші у всіх випадках. Керівник повинен вміти вибирати і застосовувати різні стилі відповідно до конкретних ситуацій. Вибір найкращого стилю залежить від багатьох ситуаційних чинників, серед яких можна виділити, зокрема, особисті якості керівника, особисті якості підлеглих та колективу в цілому, характеристики управлінської ситуації, такі як складність завдання, час, інформація, мета тощо.

Літ.: Мескон М. Х. Основы менеджмента : пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело ЛТД, 1994. – 702 с.; *Державне управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.) та ін. ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.; *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – 4-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2006. – 584 с.; *Мельник А. Ф.* Державне управління : підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с.; *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2009. – 394 с.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

СТИЛЬ МИСЛЕННЯ СУБ'ЄКТА ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ – форма прояву стійкої сукупності засобів пізнання, що функціонує в конкретних суспільно-історичних умовах, зумовлена особливостями вихідних світоглядних, ментальних, ціннісних, нормативних, структурно-функціональних, методологічних наста-

нов і визначає єдність принципів та методів державного управління, що використовуються на практиці; конкретний, специфічний спосіб відображення об'єктивної дійсності, який відтворюється в процесі розгортання якісного переходу від індивідуального до суспільного, особливого і загального; спосіб відображення спеціальних та загальних зв'язків між суспільством, державою та особистістю, спрямованих на відтворення цілісної системи засобів теоретико-пізнавальної та предметно-практичної діяльності; конкретний спосіб упорядкування та застосування особистістю методів, процедур, форм пізнання соціальної дійсності; спосіб розуміння об'єктивної дійсності, що формується в процесі соціалізації, залучення людини до соціальної практики; складова методологічної свідомості.

С.м.с.д.-у.д. є важливим методологічним принципом пізнання об'єктивної дійсності та суспільної практики; компонентом методологічної свідомості, що визначається діалектикою історичного і логічного. В **С.м.с.д.-у.д.** реалізується взаємозв'язок ідеального та матеріального, відображається якісний перехід від ідеального до матеріального. **С.м.с.д.-у.д.** репрезентує соціокультурні аспекти формування особистості, підпорядковуючи її психофізіологічні особливості, забезпечуючи включеність у суспільне буття. Детермінантами **С.м.с.д.-у.д.** є соціокультурні умови розвитку особистостей; їх соціально-історичні типи, в яких містяться прогилежності внутрішнього світу людини і які вступають у суперечності із зовнішнім світом тощо; феномени духовно-матеріальної культури, їх національно-історичні особливості; рівень розвитку науково-технічної культури, її взаємозв'язок із соціумом; ситуативний характер соціальної взаємодії в аспекті динамічності або статичності суспільних відносин та їх розвитку; процеси соціокультурної трансформації особистості та суспільства.

Діяльнісний та світоглядний аспекти онтологічного, гносеологічного та методологічного рівнів мислення дозволяють по-різному характеризувати стиль мислення суб'єкта державно-управлінської діяльності: а) з точки зору закріплення в даному суспільстві традицій (соціокультурних, національних), суспільної практики за однією з найбільш загальних сфер соціального життя, в якому

здійснюється державно-управлінська діяльність; б) як спосіб мислення конкретного типу, що характеризується набором розумових засобів та структурною організацією категоріальної будови мислення; в) як специфічний індивідуальний спосіб відображення об'єктивної дійсності.

У межах діяльнісного підходу **С.м.с.д.-у.д.** може бути розглянутий: як показник особливостей етапу та спрямованості процесів розвитку індивідуальності особистості; як критерій процесів формування і реалізації фізичних, інтелектуальних та духовних здібностей суб'єктів державно-управлінської діяльності; як критерій розвиненості онто-, соціо- та гносеологічних складових індивідуального та суспільного потенціалу суб'єктів державно-управлінської діяльності, які формують зміст **С.м.с.д.-у.д.**

Розглянутий в аспекті розгортання процесу переходу від психофізіологічної природи індивіда до соціально-обумовленого його самовизначення, **С.м.с.д.-у.д.** являє собою форму зовнішнього прояву складної діалектики відносин між особистістю, суспільством та державою як формами самовизначення суб'єктів суспільного буття.

Загальною інваріантною ознакою **С.м.с.д.-у.д.** є принцип "відбору" та структурування наявної "категоріальної" будови мислення суб'єкта державно-управлінської діяльності, засобів, що використовуються в теоретико-пізнавальній діяльності та соціальній практиці, їх трансформацією.

Структуру зовнішньої сторони **С.м.с.д.-у.д.** визначають методи, форми і засоби, які суб'єкт державно-управлінської діяльності використовує в даний конкретний період часу. В структурі внутрішньої сторони **С.м.с.д.-у.д.** відображаються індивідуально-психологічні, соціокультурні, суспільно-політичні, ідеологічні, економічні, освітні, світоглядні, ментальні тощо особливості формування і розвитку особистості, які зумовлюють пріоритети використання нею в процесі життєдіяльності тих чи інших стійких форм, методів і засобів пізнання.

С.м.с.д.-у.д. є принципом конструювання мислення – його стратегії, логіки відповідних йому дій – на основі світогляду, а також на основі тих чи інших життєвих орієнтирів, які складають певний рівень сприйняття та усвідомлення суб'єктом державно-управлінської діяльності об'єктивної дійсності.

Як спосіб відображення історично сформованих суспільних норм, цінностей, ідеалів **С.м.с.д.-уд.** впливає на вибір практичної життєвої та світоглядної позиції. Як іманентна суб'єкта державно-управлінської діяльності конкретна, специфічна форма розгортання якісного переходу від індивідуального до суспільного, загального, яка утворює певний спосіб відображення спеціальних та загальних зв'язків між суспільством, державою та особистістю, спрямованих на відтворення цілісної системи засобів теоретико-пізнавальної та предметно-практичної діяльності, **С.м.с.д.-уд.** є важливим елементом системи відображення та репрезентації у свідомості особистості всієї сукупності явищ духовно-матеріальної культури, в якій вони надаються в синтезованому вигляді, створюючи основу для формування та перетворення світогляду з урахуванням особливостей менталітету, системи панівної в суспільстві ідеології та системи суспільних цінностей на суб'єктивному рівні.

С.м.с.д.-уд. характеризується функціональною спрямованістю та спеціалізацією конкретної практичної діяльності. **С.м.с.д.-уд.** виконує онтологічні, гносеологічні, світоглядні, ментальні, аксіологічні, освітні, регулятивні функції, функції "правил та норм свідомої діяльності". Специфічними функціями **С.м.с.д.-уд.** є комплексно-системна, раціонально-аналітична, упорядкування, вдосконалення, процесуальна, політична самоідентифікація, які спрямовані на забезпечення ефективності та результативності державно-управлінської діяльності, є підґрунтям для зміни основних методів, принципів та підходів державного управління. Функціональний зміст **С.м.с.д.-уд.** розкривається в загальних стилеутворюючих чинниках: форми суспільної свідомості, тип соціальних відносин, характер, вид та спрямованість практичної діяльності, тип соціального суб'єкта, об'єкт соціального пізнання, характер та зміст пізнання, зміст мислення. **С.м.с.д.-уд.** зумовлює здатність суб'єкта державно-управлінської діяльності визначати загальні пріоритети соціального розвитку суспільства, враховуючи індивідуальні очікування інших соціальних суб'єктів, розробляти та ефективно реалізовувати соціальну політику держави, визначати напрями розвитку суспільства, що детерміновані сукупністю соціальних відносин, особливостями соціальної структури суспільства, типом су-

спільства та культури, а також здатністю особистості у професійній діяльності та соціальній практиці адекватно та гнучко змінювати стиль свого мислення.

Поняття **С.м.с.д.-уд.** акумулюється в методології суспільних, гуманітарних наук, набуваючи актуальності поряд з моделями, принципами, методами, концептами та іншими складовими методології наукових досліджень, займаючи важливе місце в аналізі процесів державного управління соціальним розвитком суспільства. Поняття **С.м.с.д.-уд.** дає можливість більш чіткого розвитку концепцій державного управління з урахуванням сукупності соціальних відносин та необхідності розвитку цілісної особистості.

Літ.: *Василевська Т.* Етичні наслідки групового мислення державних службовців / Т. Василевська // Вісн. НАДУ. – 2005. – № 3; *Лосев А.* Проблема художественного стиля / А. Лосев. – К. : Киев. Акад. Евробизнеса, 1994; *Мамардашвили М.* Формы и содержание мышления / М. Мамардашвили. – М. : Полит. лит., 1968; *Манхейм К.* Консервативная мысль: Стиль мышления / К. Манхейм // Манхейм К. Диагноз нашего времени / К. Манхейм. – М. : Полит. лит., 1994; *Парахонский Б.* Стиль мышления. Философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания / Б. Парахонский. – К. : Наук. думка, 1982; *Філософський словник* / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986.

Вітер Д.В.

СТРАТЕГІЧНА МЕТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА – концентроване відображення провідних соціальних інтересів на конкретному етапі історичного розвитку нації. Стратегічна мета є конкретизацією суспільного ідеалу та національної ідеї в руслі усвідомлених нагальних соціальних потреб сьогодення, є баченням визначальних пріоритетів національного поступу та шляхів, засобів, методів і механізмів їх реалізації.

Стратегічною метою розвитку сучасної України є побудова демократичного суспільства, що базується на приватній власності, легітимному підприємстві, вільній праці його членів, передових наукоємних технологіях виробництва й управління, гармонійному поєднанні ефективної високоцентралізованої влади й широкого місцевого самоврядування, пріоритеті духовних цінностей, забезпечуючи всім громадянам особисту свободу, правовий і соціальний захист, всебічний розвиток та можливість творчої самореалізації,

гарантуючи соціальну справедливість у споживанні матеріальних і духовних благ, у суспільному розподілі та організації праці, зумовлюючи гармонійне поєднання інтересів усіх соціальних верств населення, високий патріотичний дух нації та гідне місце її в сучасному світовому цивілізаційному процесі. Таке визначення стратегічної мети охоплює всі основні складові суспільного життя, відображає базові цінності й життєсміслові орієнтири людської діяльності в контексті кращих традицій європейського гуманізму. Держава у своїй управлінській діяльності, спрямованій на досягнення стратегічної мети суспільного розвитку, має керуватися загальнолюдським гуманістичним принципом: людина – понад усе, вона є самоціллю і самоцінністю, а тому ніким не може бути використана як засіб досягнення чийось власних інтересів.

Реалізація стратегічної мети державою передбачає послідовне розв'язання кількох фундаментальних завдань: а) розгортання стратегічної мети в конкретну політичну програму суспільних перетворень (систему економічних, політичних, соціальних, культурних та ін. заходів, реформ, трансформацій, які необхідно здійснити в країні). Така програма має відповідати об'єктивним закономірностям розвитку суспільства, ситуації, що склалася у певний час, наявним матеріальним й інтелектуальним ресурсам нації; б) пошук адекватних засобів реалізації поставлених цілей (політико-правових, матеріально-технічних, кадрових, організаційних тощо). Невідповідність засобів наміченим цілям призводить до деформації суспільного життя навіть за умови наукової обґрунтованості цілей, їх відповідності назрілим потребам суспільства. Стратегічна мета у таких випадках стає недосяжною, а політичні програми її реалізації – порожніми деклараціями або ж деструктивними діями з руйнівними для суспільства наслідками; в) визначення суб'єктів (соціальних сил), спроможних здійснити необхідні перетворення. Держава повинна знайти чітку відповідь на запитання: 1) хто, які суб'єкти суспільного життя зацікавлені в досягненні поставлених державою цілей?; 2) чи спроможні вони це зробити? В сучасному українському суспільстві основним засобом реалізації стратегічної мети розвитку вважаються реформи: політико-правові, економічні, со-

ціальні, адміністративні, управлінські, освітні та ін. Основними суб'єктами суспільних трансформацій має виступити середній клас у взаємодії з політико-управлінською, економічною, духовною елітою країни. У перспективі передбачається все більш повне залучення до реалізації стратегічної мети широких верств населення, конструктивна активізація більшості членів громадянського суспільства.

Літ.: Ситник П. К. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні / П. К. Ситник, А. П. Дербак. – К.: НІСД, 2004. – 226 с.; Розова Т. В. Специфіка становлення громадянського общества в Україні: монографія / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одеса: Юрид. лит., 2003. – 336 с.; Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-економічного розвитку: монографія. – К.: НІСД, 2008. – 744 с.

Дербак А. П.

СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ

– планування цілей розвитку держави, що передбачає пошук оптимального набору траєкторій її руху, зорієнтованих на досягнення певних довгострокових цілей в умовах реальних ресурсних обмежень. Таке планування є одним із найважливіших завдань державно-управлінської діяльності. Воно охоплює концептуалізацію політик, програм і проектів, нормативно-правове, організаційне і координаційно-планове проектування і передбачає досягнення їх балансу та забезпечення синхронного розвитку. **С.п.д.у.** фактично поєднує в собі кілька видів управлінської діяльності, а саме: визначення цілей державного управління, прогнозування, оцінку адекватності ресурсів, адаптацію до зовнішнього середовища та внутрішню координацію, які відображені в докладному комплексному плані, спрямованому на забезпечення досягнення поставлених цілей. Його характерною рисою є масштабне охоплення проблем.

Важливе значення має визначення місії державного управління як основи **С.п.д.у.** На вищому державному рівні така місія полягає у забезпеченні досягнення місії держави, тобто головної мети діяльності держави, що є причиною її існування. За основу формулювання такої місії можна взяти, наприклад, положення ст. 1 і 3 Конституції України. Зокрема, виходячи зі ст. 1 місія нашої держави полягає в побудові суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держа-

ви. На основі ст. 3 цю місію можна розуміти як найповніше забезпечення прав і свобод людини. Фактично, обидва наведені варіанти є різними способами формулювання однакової за змістом місії, якій мають підпорядковуватися будь-які цілі державного управління. Іншим підґрунтям для **С.п.д.у.** є засади внутрішньої і зовнішньої політики у різних суспільних сферах, які у нашій державі визначені Законом України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” від 1 липня 2010 р. № 2411-VI. Цей закон визначає засади політики України у сферах розбудови державності, розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки та оборони, в економічній, соціальній і гуманітарній сферах, в екологічній сфері та сфері техногенної безпеки, а також зовнішньої політики України. Місія та засади політики дають основу для розробки довгострокових цілей розвитку держави, з яких мають впливати системи цілей розвитку різних сфер суспільного життя. Згідно з європейською практикою, такі цілі визначаються у спеціальному стратегічному документі (стратегії, програмі, плані), затвердженому на вищому рівні на термін більше 5 років. Такий документ фактично являє собою державно-управлінське рішення щодо реалізації стратегії і політики відповідних суб’єктів державного управління. Він є науковим передбаченням стану держави як цілісного об’єкта управління в певний момент часу. Прикладами таких документів можуть слугувати національні плани розвитку низки країн Європи. Стратегія визначає курс на розподіл обмежених ресурсів для досягнення визначених цілей, а політика – загальні орієнтири для дій та прийняття рішень, які полегшують досягнення цілей. Положення довгострокового стратегічного документа мають конкретизуватися у програмі діяльності уряду. Остання відіграє роль документа стратегічного планування на середньострокову перспективу, виходячи з якого потрібно розробляти галузеві стратегії, концепції та програми. Всі ці документи є основою для визначення короткострокових цілей та пріоритетів розвитку держави, а також формування державного бюджету на поточний рік. Наприклад, Законом України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціаль-

ного розвитку України” передбачено щорічне затвердження Верховною Радою України Державної програми економічного і соціального розвитку України на основі Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

Літ.: *Саати Т.* Аналитическое планирование. Организация систем : пер. с англ. / Т. Саати, К. Кернс. – М. : Радио и связь, 1991. – 224 с.; *Стратегическое планирование* / под ред. Э. А. Уткина. – М. : Изд-во “ЭКМОС”, 1998. – 440 с.; *Виханский О. С.* Стратегическое управление : учебник / О. С. Виханский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Гардарика, 1998. – 296 с.; *Методология державного управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко, Д. О. Безносенко, С. В. Бутівченко та ін. ; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 196 с.; *Запровадження стратегічного планування в Україні* : зб. док. і матеріалів / уклад. В. В. Тертичка. – К. : Вид-во НАДУ ; ЦДАР, 2004. – 437 с.; *Фатхутдинов Р. А.* Стратегический менеджмент / Р. А. Фатхутдинов. – М. : Дело, 2008. – 448 с.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

СТРАТЕГІЧНИЙ ОБОРОННИЙ БЮЛЕТЕНЬ – концептуальний довгостроковий програмний документ з реформування та розвитку Збройних Сил України та інших складових Воєнної організації держави.

С.о.б. є публічним документом, який супроводжується відповідними додатками з інформацією обмеженого доступу. У цілому цей документ містить таку інформацію про збройні сили та інші військові формування держави:

- огляд національних нормативно-правових документів у воєнній сфері;
- оцінка прогнозу загроз та викликів у воєнній сфері на період до 2025 р.;
- основні завдання та амбіції уряду щодо оборони держави та пріоритетні напрями;
- основні міжнародні зобов’язання України щодо застосування військової сили, що є обмеженням у воєнній сфері;
- функції та завдання для збройних сил та інших військових формувань держави;
- перелік ситуацій, які використовуються під час планування сил, формування необхідних можливостей;
- можливості збройних сил та інших військових формувань, необхідні для досягнення амбіцій України до 2025 р.;
- можливості збройних сил та інших військових формувань держави, які можна використовувати для гарантування воєнної безпеки до 2025 р.;

- можливості, яких не вистачає збройним силам та іншим військовим формуванням держави для забезпечення амбіцій;
- перелік, типи та обсяг ресурсів, їх вартість, що необхідні для досягнення можливостей, яких не вистачає;
- можливості держави задовольнити потреби оборони і забезпечити підтримання поточних та досягнення перспективних можливостей;
- прогностичні показники видатків на оборонну сферу в Державному бюджеті України;
- заходи держави щодо інтеграції потреб оборони до стратегії соціально-економічного розвитку України (кадри; наука; ресурси; промисловість; виробництво; випробування; ринок озброєння; ресурси; технології; розвиток технологій в інтересах оборони);
- основні засади кадрової політики у сфері оборони;
- головні напрями розвитку воєнної науки, проведення наукових досліджень у сфері оборони та засади воєнно-технічної політики;
- основні заходи щодо вдосконалення оборонного планування, формування єдиної стратегії бюджетного планування у сфері оборони;
- напрями зміцнення зв'язків збройних сил та інших військових формувань держави з громадськістю;
- принципи забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців та членів їх сімей;
- напрями вдосконалення воєнно-політичного, військового та військово-технічного співробітництва.

С.о.б. є результатом проведення в державі оборонного огляду. Перший оборонний обряд було проведено в Україні у 2003-2004 рр. За його результатами Указом Президента України від 22 червня 2004 р. було затверджено **С.о.б.** України на період до 2015 р. Документ визначив основні положення політики України в оборонній сфері на довгострокову перспективу та став основою для середньострокового оборонного планування. На його підставі розроблено Державну програму розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 рр.

Це надало можливість набути досвіду системного та прозорого оборонного планування в державі за стандартами, прийнятими в провідних державах світу. За його результатами проведено низку реформ, що відкрили перспективу для більш системної трансформації Збройних Сил України (ЗСУ).

Водночас через об'єктивні обставини огляд мав і певні недоліки, які в подальшому негативно вплинули на реалізацію його результатів. Зокрема, це стосується визначення перспективи розвитку ЗСУ на базі надто амбітних прогностичних фінансових показників. Унаслідок цього не повною мірою вдалося переоснастити ЗСУ сучасними видами озброєння і військової техніки, виконати програму комплектування військовослужбовцями за контрактом, розв'язати соціальні проблеми військовослужбовців, розробити реалістичну довгострокову стратегію розвитку всієї оборонної сфери та управління нею. Перший огляд, як і **С.о.б.**, обмежився тільки оглядом ЗСУ, що на той час стало теж значним досягненням.

Ініціаторами проведення другого оборонного огляду в першій половині 2008 р. виступили Міністерство оборони та Генеральний штаб. З цього часу розпочалося системне напрацювання відповідних нормативних актів та методологічних документів. Ініціатива оборонного відомства підтримана Кабінетом Міністрів, Радою національної безпеки і оборони та Президентом України. У травні 2008 р. було прийнято відповідне рішення РНБО України, яке 27 червня 2008 р. введено в дію Указом Президента України № 598. На його виконання КМУ розроблено відповідний план.

Основною метою проведення другого оборонного огляду є оцінка наявних можливостей держави щодо ефективного реагування на спектр сучасних викликів та загроз у воєнній сфері, визначення стратегії розвитку всього сектора безпеки і оборони на довгострокову перспективу, а також її гармонізація з наявними ресурсами держави. Огляд має визначити засади трансформації ЗСУ.

Досягнення цієї мети зумовлює такі ключові завдання в рамках огляду: аналіз безпекового середовища навколо України, викликів та загроз у воєнній сфері на довгострокову перспективу; визначення шляхів подальшого використання наявних можливостей; визначення необхідних можливостей для нейтралізації наявних і потенційних загроз та викликів; визначення обсягів фінансових ресурсів держави для забезпечення обороноздатності держави на довгострокову перспективу; збалансування потрібних можливостей з прогнозованими ресурсами на оборону держави й опрацювання реалістичного май-

бутнього обрису ЗСУ та інших військових формувань (ІВФ); інтегрування спроможностей усіх складових Сектора безпеки і оборони для максимально ефективного вирішення завдань оборони держави; створення обрису системи управління державою у кризових ситуаціях; визначення етапів і пріоритетів розвитку ЗСУ та ІВФ на довгострокову перспективу.

Результатом проведення став **С.о.б.**, який планується затвердити Указом Президента України після прийняття Воєнної доктрини України у першій половині 2011 р. Водночас Указом Президента України має бути введена в дію Державна комплексна програма реформування і розвитку Збройних Сил України на 2011-2015 рр.

Літ.: Закон України про оборону України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; Закон України про організацію оборонного планування. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; Про введення в дію рішення РНБО “Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 р.” : Указ Президента України від 10.12. 2010 р. № 1119/2010. – Режим доступу : www.president.gov.ua; Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. Ю. Свида. – Львів : ЛІСВ, 2008; Ситник Г. П. Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук. ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во “Кондор”, 2007.

Мандрагеля В.А.

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ – системний засіб управління змінами для забезпечення розвитку організації, окремої сфери діяльності. Розробка **С.р.** здійснюється з використанням технологій стратегічного планування, що передбачає визначення місії діяльності, стратегічного бачення розвитку, аналіз зовнішнього і внутрішнього середовища, побудову ієрархічної системи цілей, розробку комплексу програмно-цілевих засобів (проектів, програм) досягнення стратегічних пріоритетів (плану дій), формування політик реалізації **С.р.** та системи індикаторів успішності її виконання. У публічному управлінні України своєрідний бум стратегічного планування, що розпочався наприкінці 90-х рр. минулого століття і продовжується нині, виявився у розробці численних стратегій со-

ціально-економічного розвитку міст, регіонів, окремих сфер діяльності, країни в цілому. На стадії підготовки до розробки **С.р.** видається розпорядчий документ щодо організації процесу її розробки, в якому, зокрема, визначаються керівник і основні відповідальні особи за виконання проекту, кількість і склад робочих груп, склад і повноваження Стратегічного комітету (тимчасовий консультативно-дорадчий орган, що організовує процес планування, генерує ключові стратегічні пропозиції, здійснює експертизу проектів стратегічних рішень і планових документів, представлених робочими групами, реалізує взаємодію з громадськістю, моніторинг реалізації **С.р.** тощо), необхідні ресурси для розробки **С.р.** (матеріальні, фінансові, інформаційні) та відповідальні за їх надання; термін подання підсумкового документу.

Розробка **С.р.** здійснюється за такими етапами: аналіз ситуації та формування концептуальної частини **С.р.**; формування системи цілей; формування комплексу програмно-цілевих засобів реалізації цілей.

На етапі аналізу ситуації вирішуються такі завдання: уточнення місії; аналіз середовища; виявлення стратегічних проблем; формування концепції (моделі) діяльності; формування стратегічного бачення. Особливості етапу: найбільший ступінь невизначеності; провідна роль аналітичної компоненти; найбільш значуща роль креативності; найбільш висока ціна помилок. Інструменти виконання робіт етапу: діагностичний аналіз за статистичними та управлінсько-адміністративними даними; аналіз результатів соціологічних досліджень (опитування, фокус-групи); SWOT-аналіз; бенчмаркінг. У процесі діагностики соціально-економічного та суспільно-політичного стану територіального утворення аналізуються: демографічні тенденції; ринок праці та зайнятість, якість робочої сили; стан, протиріччя й тенденції розвитку виробничо-господарського комплексу території, ефективність використання природних ресурсів території; тенденції економічного розвитку та підприємництва, конкурентне середовище; ступінь розвитку ринкової інфраструктури території; раціональність використання комунальної власності, земельних ресурсів; показники рівня та якості життя населення, нові та перспективні потреби; комфортність мешкання жителів, екологія, інженерна інфраструкту-

ра; стан і тенденції розвитку територіальної громади як спільноти; забезпеченість фінансовими ресурсами та ефективність їх використання.

За результатами діагностики ситуації виявляється комплекс проблем розвитку, серед яких слід обрати найбільш значущі (пріоритетні) з урахуванням реальних (передбачуваних) обмежень за ресурсами, часом, ступенем реалізованості. Інструментом може бути індивідуальне ранжирування проблем членами робочої групи і виявлення загальної суми рангів, або метод парних порівнянь (оцінка порівнюваної значущості всіх проблем). З урахуванням результатів аналізу особливостей території, її конкурентних переваг, гіпотез щодо динаміки виявлених проблем, аналізу існуючого стану й перспектив розвитку територіального промислово-виробничого комплексу, прогнозованих умов діяльності формується стратегічне бачення розвитку територіального утворення як опис його майбутньої моделі за основними системотвірними факторами на досить віддалену перспективу (15–20 років).

На етапі формування системи цілей здійснюється декомпозиція стратегічного бачення розвитку в ієрархічну структуру дерева цілей, де за рівнями визначаються генеральні цільові настанови, стратегічні та операційні (проблемно-орієнтовані) цілі. Для визначення проблемно-орієнтованих цілей здійснюються генерування та аналіз альтернатив досягнення стратегічних цілей і вибір опорних альтернатив за обраними критеріями.

На етапі формування комплексу програмно-цільових засобів реалізації цілей здійснюються: формування набору проектів реалізації проблемно-орієнтованих цілей; структуризація проектів і планування їх реалізації; визначення витрат на реалізацію проектів; визначення суспільної корисності (результатів) проектів; зіставлення загальних витрат на реалізацію портфеля проектів з фінансовими можливостями і формування остаточного варіанта портфеля проектів. Визначення суспільної корисності проектів бажано здійснювати на засадах людино-орієнтованого підходу (наприклад виходячи з очікуваних вигод мешканців території, що отримуються в результаті реалізації стратегічних пріоритетів).

Система індикаторів успішності реалізації **С.р.** має бути побудована з використанням

відомого в управлінні підходу трьох Е: результативність (efficiency), ефективність (effectiveness), економічність (economy). Важливою умовою повноцінної реалізації **С.р.** є моніторинг її виконання із залученням громадськості.

Літ.: Дробенко Г. О. Стратегічне планування розвитку територіальних громад : метод. посіб. / Г. О. Дробенко, Р. Л. Брусак, Ю. І. Свірський ; Центр муніцип. і регіон. розв. ; Міжнар. фонд "Відродження". – Л. : СПОЛОМ, 2001. – 118 с.; *Порядок організації робіт з розробки стратегії розвитку регіону* : препр. / С. А. Романюк, Н. М. Внукова, О. В. Коврига [та ін.]. – Х. : [б. в.], 2001. – 32 с.; Шаров Ю. П. Стратегічне планування в муніципальному менеджменті: концептуальні аспекти : монографія / Ю. П. Шаров. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 302 с.

Шаров Ю.П.

СУБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – орган влади, установа, підрозділ апарату управління чи посадова особа, які розробляють і ухвалюють державно-управлінські рішення щодо здійснення керуючого впливу на підпорядковані об'єкти управління або регулювання певних процесів та відносин у різних сферах суспільної життєдіяльності. Згідно з Конституцією України, єдиним джерелом влади у суспільстві виступає народ, який делегує свої повноваження колективним **С.д.у.** – органам влади. Усвідомлюючи соціальну відповідальність, вони мають право в межах своєї компетенції формувати державну політику, приймати рішення та здійснювати цілеспрямований вплив на об'єкти влади. Але при цьому слід враховувати мінливе домінування активної ролі суб'єктів та об'єктів державного управління. **С.д.у.** (керуюча складова) спільно з об'єктом державного управління (керованою складовою) і взаємозв'язками, які при цьому виникають, формують систему державного управління, яка характеризується складністю і великими розмірами.

С.д.у., у свою чергу, є також великою системою, яка має свої характеристики, розподіляється на підсистеми та елементи, наділена певною компетенцією і державно-владними повноваженнями, що дозволяють їй втілювати свою волю у форму керівних команд чи рішень, обов'язкових для виконання, тобто, це система, що управляє об'єктами управління. **С.д.у.** не можуть існувати без відповідних об'єктів управління і лише у сукупності вони утворюють систему державного управ-

ління. В залежності від цілей суб'єкт державного управління може розглядатися і як об'єкт для вищестоящої ланки в ієрархії управління.

Літ.: *Теорія та історія державного управління* : навч. посіб. / Г. С. Одінцова, В. Б. Дзюндзюк, Н. М. Мельтюхова та ін. – К. : Видавн. дім “Професіонал”, 2008. – 288 с.; *Малиновський В. Я.* Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, допов. і випр. – К. : Центр сприяння інститут. Розв. Держ. служби, 2005. – 254 с.; *Теорія та практика державного управління* / П. І. Надолішній, В. Б. Дзюндзюк, Н. М. Мельтюхова та ін. : матеріали для слухачів 1-го курсу заочно-дистанц. форми навч. магістер. підготовки, Харків, 2007-2008 навч. рік. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); *Державне управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко та ін. ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.

*Одінцова Г.С., Дзюндзюк В.Б.,
Мельтюхова Н.М.,
Миронова Н.С., Дідок Ю.В.*

СУБ'ЄКТ УПРАВЛІННЯ – джерело керуючого впливу; особа, група осіб, спеціально створена установа, організація, орган або система органів, які впливають на об'єкт з метою забезпечення його функціонування і руху до заданої мети. У керуючому впливі **С.у.** на об'єкт закладено сутність управлінської діяльності, смисл і зміст взаємодії її компонентів.

Унаслідок впливу **С.у.** об'єкт певною мірою змінюється, набуває нових якостей та організаційних особливостей. Головною визначальною ознакою змін є те, що вони відповідають потребам **С.у.**

С.у. прагне до змін в об'єкті, які відповідають цілям, завданням та уявленням про те, як має бути організований і як повинен функціонувати об'єкт. Тому керуючий вплив виступає як цілеспрямований та організуючий фактор. Такий вплив містить комплекс керуючих команд, які виробляються, формуються і видаються **С.у.** Об'єкт ці команди сприймає, аналізує і реалізує на практиці. Отже, керуючий вплив забезпечує підпорядкування та підвладність об'єкта **С.у.**

У соціальній сфері взаємодія суб'єктів і об'єктів управління відображає все розмаїття соціальних відносин суспільства. Ці зв'язки мають політико-державний, владно-організуючий характер і здійснюються на підставі соціальних, передусім правових,

норм, регламентуються встановленими організаційно-процесуальними формами.

В юридичній літературі під **С.у.** розуміють носія прав і обов'язків у тій чи іншій сфері правовідносин, здатного своїми діями реалізовувати надані права і виконувати покладені на нього обов'язки. Це означає, що **С.у.** повинен мати комплекс передумов, які б дозволяли надати йому певні суб'єктивні права і обов'язки. До таких передумов належать:

– наявність певної організаційно-правової форми, в якій здійснюється господарська або управлінська діяльність. Організаційно-правова форма передбачає, по-перше, певну структуру суб'єкта (органу управління), яка регулюється нормами права, статутним або штатно-посадовим розписом, і, по-друге, порядок створення, діяльності, реорганізації та ліквідації, який переважно встановлюється за законодавством України;

– зовнішня відокремленість, яка характеризується наявністю системоутворюючих ознак, а саме: юридично відокремлене і закріплене майно, самостійний баланс, поточний та інші рахунки в банках, установчі документи (договір, статут, акт про створення суб'єкта, положення) та інші атрибути;

– здатність виражати і здійснювати волю у відносинах з державою або державну волю в процесі управління, можливість набувати від свого імені майнові й особисті немайнові права, вступати в зобов'язання і виступати в судових органах.

С.у. може розглядатися і як об'єкт для вищестоящої ланки в ієрархії управління. Так, наприклад, обласна державна адміністрація, що здійснює управлінські функції на території області, будучи **С.у.** на цій території, разом з тим є об'єктом управління Кабінету Міністрів.

С.у. здійснює управлінську і організаційну діяльність, приймає рішення і забезпечує досягнення поставлених цілей. Крім активності, **С.у.** характеризується також відповідальністю за результати керуючого впливу. Останнім часом у зв'язку з посиленням нелінійності всіх процесів, що відбуваються в суспільстві, коли малі локальні збурення можуть призводити до глобальних наслідків, відповідальність **С.у.** за результати діяльності стає не лише бажаною характеристикою, а суттєвою, невід'ємною, атрибутивною.

Кожному **С.у.** притаманні певні функції, які відображають загальносистемний поділ праці щодо їх виконання, унаслідок чого

функції характеризують основний зміст та напрями діяльності С.у.

С.у. є системно організованим, і йому властиві ознаки будь-якої соціальної системи. Для С.у. характерні загальні функції і цілі, єдність принципів їх утворення, побудови та діяльності, структурна єдність та інші ієрархічні зв'язки та відносини, прийняття чітко обумовлених управлінських рішень, узгодження їх між собою.

Відносини між С.у. і об'єктами можуть мати субординаційний та координаційний характер. Деякі автори виділяють "формальні" (офіційні) і "неофіційні", а також відносини "організації" та "дезорганізації". Крім того, державно-управлінські відносини можна класифікувати таким чином: галузеві (відносини в межах однієї галузі), територіальні (у межах одного регіону), міжгалузеві (між органами різних галузей), міжрегіональні (між органами різних регіонів), територіально-галузеві.

Узгодження (упорядкування) управлінських дій приводить до встановлення між ними вертикальних зв'язків – субординації, тобто підпорядкування одного інтересам іншого. Субординаційні відносини розрізняються за видами: пряме підпорядкування, непряме підпорядкування, подвійне підпорядкування, ієрархічне підпорядкування тощо. Всі ці види субординації мають свої особливості та певний обсяг у конкретних системах управління залежно від методів, які використовуються у відносинах С.у. з об'єктом.

Встановлення між С.у. та об'єктом горизонтальних зв'язків має назву координації, тобто поєднання двох і більше однорівневих з точки зору визначеного критерію дій, що забезпечують досягнення запланованого результату. Координаційні відносини розрізняються за видами: узгодження, предметно-технологічна взаємодія, ієрархічна, або складна, взаємодія. Субординацію і координацію можна розглядати як двоєдине виявлення сутності управлінської діяльності, а також як її базові форми. У процесі цієї діяльності вони доповнюють одна одну, причому залежно від конкретної ситуації переважає та чи інша. Ці зв'язки мають діалектичний характер: об'єкт, яким управляють, не є пасивним учасником управлінських відносин. Він бере активну участь у формуванні характеру і напрямку управляючої дії, насамперед при опрацюванні, прийнятті та виконанні управлінських рішень.

Чим вищий ступінь відповідності С.у. об'єкту, тим ефективніше здійснюється управління.

Літ.: Бакуменко В. Д. Теоретичні та організаційні засади державного управління : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній. – К. : Міленіум, 2003; Державне управління в Україні: організаційно-правові засади : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник / В. К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 1999; Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-видавн. від. "Вежа" Вол. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.

Москаленко С. О.

СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (англ. subjects of providing of national security) – учасники відповідних правовідносин, які мають суб'єктні права та виконують юридичні обов'язки із забезпечення національної безпеки. Для того щоб бути С.з.н.б., певна організація або структура повинна володіти відповідною правосуб'єктністю. У державних і громадських організаціях правосуб'єктність знаходить вияв у компетенції їх органів, тобто в сукупності прав та обов'язків, що надаються їм для виконання функцій із забезпечення національної безпеки.

Аналіз нормативно-правових актів, які визначають правовий статус С.з.н.б., дає змогу виокремити характерні ознаки С.з.н.б. Так, правосуб'єктні нормативно-правові акти у сфері забезпечення національної безпеки, як правило, містять вказівку на те, що С.з.н.б.: формуються безпосередньо державою або населенням і здійснюють свої функції від імені держави; виконують чітко визначені, встановлені в законодавчому порядку функції, види і форми діяльності у сфері забезпечення національної безпеки; мають юридично закріплену організаційну структуру, територіальний масштаб діяльності, спеціальні повноваження, які визначають їх роль і місце в системі забезпечення національної безпеки, а також порядок їх взаємин з іншими С.з.н.б., державними установами; наділені повноваженнями державно-владного характеру. Передбачається також, що до складу С.з.н.б. входять посадові особи, які безпосередньо виконують покладені на них керівні повноваження, визначається порядок їх призначення.

Отже, правосуб'єктним законодавством встановлено, що **С.з.н.б.** є частиною державного апарату, мають компетенцію, структуру, територіальний масштаб діяльності, утворюються в порядку, встановленому законами або іншими нормативно-правовими актами, застосовують визначені форми та методи діяльності, наділені правом виступати від імені держави й покликані в порядку законодавчої, судової, виконавчої і розпорядничої діяльності здійснювати повсякденне забезпечення національної безпеки України. Правоздатність і дієздатність **С.з.н.б.** виникає одночасно з їх утворенням і визначенням компетенції, а припиняється у зв'язку з ліквідацією чи скасуванням.

Слід відзначити, що правосуб'єктне законодавство у сфері забезпечення національної безпеки також може бути класифіковане на окремі підвиди. Так, досить чітко виокремлюються: 1) законодавство про правовий статус органів державної влади, які беруть участь у забезпеченні національної безпеки; 2) законодавство, яке регулює правовий статус окремих складових воєнної організації держави; 3) законодавство про спецслужби; 4) законодавство про правоохоронні органи. У цьому контексті слід звернути увагу на положення ст. 4 Закону України "Про основи національної безпеки України", де визначаються **С.з.н.б.** До цих суб'єктів віднесені: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; громадяни України, об'єднання громадян.

Таким чином, залежно від обсягу й характеру компетенції, закріплених у правосуб'єктному законодавстві, **С.з.н.б.** можуть бути поділені на: **суб'єкти загальної компетенції**, які здійснюють керівництво всіма чи більшістю напрямів забезпечення національної безпеки: **Президент України** – забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; є Верховним Голо-

вокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України; приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України.

Верховна Рада України – визначає основи та здійснює законодавче регулювання політики національної безпеки; створює правові засади функціонування системи національної безпеки; визначає рамки повноважень органів, які покликані забезпечити національну безпеку України; приймає концепцію національної безпеки України; встановлює бюджет країни, який виділяється на забезпечення національної безпеки (бюджет на утримання ЗСУ, оборонний бюджет); визначає порядок створення, чисельність та напрями діяльності органів спеціальної компетенції. **Кабінет Міністрів України** – керує діяльністю усіх підлеглих органів у частині забезпечення національної безпеки; визначає обсяги матеріально-технічних ресурсів для забезпечення потреб національної безпеки.

Рада національної безпеки і оборони України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування).

Міністерства та відомства держави – забезпечують реалізацію державної програми з національної безпеки в межах своєї компетенції.

Конституційний суд – визначає відповідність прийнятих державних рішень у сфері національної безпеки.

Органи судової влади – здійснюють правосуддя у сфері забезпечення національної безпеки.

Правоохоронні органи – виконують окремий спектр завдань, у тому числі забезпечення національної безпеки.

Прокуратура – здійснює нагляд за дотриманням законодавства у сфері національної безпеки і притягує до відповідальності порушників.

Міністерство внутрішніх справ – державний орган виконавчої влади, який захищає

життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Органи спеціальної компетенції займаються лише забезпеченням національної безпеки:

Рада національної безпеки і оборони України – консультативний орган Президента України, який здійснює координацію діяльності органів спеціальної компетенції у сфері забезпечення національної безпеки: розробляє основні напрями стратегій НБ; розробляє прогнози у сфері забезпечення національної безпеки; готує рекомендації Президенту України для прийняття рішень у сфері національної безпеки; координує діяльність органів держави у здійсненні заходів або виконання рішень РНБОУ; координує діяльність органів спеціальної компетенції із забезпечення національної безпеки; розробляє рекомендації щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій; готує пропозиції щодо запровадження надзвичайного стану в країні або в окремих місцях; під час війни виконує функції Ради оборони.

Міністерство оборони і збройних сил України – на нього покладається оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

Служба безпеки України – на неї покладаються у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб; попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Міністерство надзвичайних ситуацій – забезпечує реалізацію державної політики у сфері цивільного захисту, керівництво діяльністю єдиної державної системи цивільного захисту населення і територій, поводження з радіоактивними відходами, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, рятувальної справи, техногенної і пожежної без-

пеки, створення та функціонування системи страхового фонду документації, профілактики травматизму невиробничого характеру, а також гідрометеорологічної діяльності.

Служба зовнішньої розвідки України – здійснює розвідувальну діяльність у політичній, економічній, військово-технічній, науково-технічній, інформаційній та екологічній сферах.

Державна прикордонна служба – виконує завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні.

Інші органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують вирішення питань, що стосуються реалізації політики забезпечення національної безпеки, віднесених законодавством до їх компетенції.

Суттєву роль у реалізації політики національної безпеки мають відігравати інститути громадянського суспільства, у тому числі шляхом здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади у цій сфері. Активна діяльність інститутів громадянського суспільства сприятиме зміцненню гарантій додержання законності, прав і свобод людини та громадянина, забезпеченню адекватності системи національної безпеки загрозам національним інтересам та економічним можливостям держави.

Літ.: *Закон України про основи національної безпеки України*. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Новицький Г. В.* Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України : монографія / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008; *Ситник Г. П.* Концептуальні засади забезпечення національної безпеки : навч. посіб. : у 3 ч. / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов. – Ч. 2 : Методологічні основи державного управління національною безпекою. – К. : НАДУ, 2009.

Абрамов В.І.

СУВЕРЕНІТЕТ. Суверенітет державної влади існує фактично з часу виникнення держави, однак теоретичне обґрунтування **С.** з'явилося значно пізніше. Першим теоретиком **С.** в XVI ст. був французький прихильник сильної королівської влади Ж.Боден. Поява цієї теорії пов'язана з цілком конкретними історичними подіями – боротьбою королів проти зазіхань великих феодалів на самостійність у межах однієї держави (феодалі діяли за принципом “кожен барон суве-

рен у своїй баронії”) та спроб Папи Римського стати “над королями” і управляти ними. Саме тоді і склалося вчення про С. як С. внутрішній і зовнішній.

С. – 1) незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; 2) незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах (класичне визначення поняття); 3) незалежність держави у зовнішніх зносинах та верховенство у внутрішніх справах; верховенство, сукупність верховних прав, що належать державі або її главі; 4) виключне право здійснювати верховну владу у певній державі (рідше – на окремій території, над окремою групою осіб) незалежно від будь-кого (відповідно С. частково тлумачиться як “повна незалежність”); 5) незалежність держави, що полягає в її праві на власний розсуд розв’язувати свої внутрішні й зовнішні справи, без втручання в них будь-якої іншої держави.

С. є необхідною політичною та юридичною ознакою держави. У сучасних умовах С. найчастіше розглядається як верховенство влади держави всередині країни та її незалежність від влади будь-якої іншої держави. Послання двох начал – верховенства і незалежності – означає як право держави на незалежність і свободу від посягань іззовні і зсередини, так і право управляти, панувати, владарювати, свободу приймати рішення, здійснювати функції верховної влади. Отже, розрізняють два аспекти поняття “С.” – внутрішній і зовнішній. Під внутрішнім аспектом С. розуміється можливість для держави розпоряджатися своєю територією і ресурсами, а також видавати закони й примушувати підданих до їх виконання. У внутрішньому житті країни С. передбачає верховенство уряду та державних структур, які ним формуються. Зовнішній аспект С. отожднюється з можливістю держави проводити незалежну політику, встановлювати дипломатичні відносини з іншими державами, оголошувати їм війну або укласти мир тощо. Важливою ознакою державного С. є визнання міжнародним співтовариством, іншими суб’єктами міждержавних відносин права даного уряду на юридично рівних засадах вступати у відносини з іншими урядами. Правовою основою С. є конституції, декларації, загальновизнані принципи міжнародного права, які фіксують суверенну рівність держав, їх територіальну цілісність, невтручання у внутрішні та зовнішні спра-

ви, право націй на самовизначення. Повага до С. – один з найголовніших принципів міжнародного права і міжнародних відносин, який закріплено у Статуті ООН, Гельсінських угодах та інших міжнародно-правових документах. С. проявляється у властивості державної влади самостійно визначати загальнообов’язкові для всіх членів суспільства правила поведінки, забезпечуючи єдиний правопорядок, права і обов’язки громадян, посадових осіб, державних, партійних, громадських організацій і органів.

Розрізняють три види С.: а) державний; б) народний; в) національний. Існує повний, формальний і частково обмежений С. Формальний С. юридично і політично проголошений, а фактично, внаслідок поширення на нього впливу інших держав, які диктують свою волю, не здійснюється. Частково обмежений С. може бути добровільним і примусовим. Вимушене обмеження може мати місце щодо переможених у війні держав з боку держави-переможниці. Добровільне обмеження С. може допускатися самою державою за взаємною згодою з іншими державами заради досягнення певних цілей. Поряд із С. держави існує С. *народу і нації*. Перший означає верховенство народу у вирішенні докорінних питань організації свого життя. Другий визначає повновладдя нації, її можливість і здатність визначати характер свого життя, здійснювати своє право на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави. Найчастіше С. розглядається відносно держав як основний принцип міжнародних правовідносин та суттєва ознака сучасної держави в міжнародному праві і визначається як “повнота влади”, незалежність держави від інших держав чи міжнародних об’єднань, що виявляється у праві вільно вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи без стороннього втручання. Джерелом і носієм суверенних прав – сувереном – може бути абсолютний монарх чи диктатор (наприклад за абсолютизмом), а в демократичних країнах – народ (т. зв. народний С.). У тоталітарних державах С. права здійснює керівна партія. Васалітет, протекторат чи вхід однієї держави у тісні об’єднання з іншими призводять до обмеження С. чи його повної втрати.

Отже, державним С. є верховенство державної влади щодо будь-якої іншої влади всередині країни та її незалежність від будь-якої

іншої влади за її межами. З цього визначення випливає, що С. поділяється на внутрішній і зовнішній. У сучасних умовах внутрішній С. регулюється нормами конституційного права, а зовнішній, що стосується характеру відносин між різними країнами, – ще й нормами міжнародного права. У Конституції України закріплюється, що Україна є суверенною і незалежною державою, її С. поширюється на всю її територію, вона визнає чинні міжнародні договори і вважає їх частиною національного законодавства України, на території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Літ.: Конституція України. – К. : [б. в.], 1996; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Українська дипломатична енциклопедія* : у 2 т. / редкол. : Л. В. Губерський та ін. – К. : Знання України, 2004; *Основи конституційного права України* : навч. посіб. / А. М. Михненко, А. О. Саражан, О. Л. Леонов та ін. – Донецьк ; ДДТУ, 1997; *Комментарій к Конституции Украины*. – 2-е изд., исправ. и доп. – К. : Парлам. изд-во, 2003.

Михненко А.М.

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ (англ. Judicial control) – діяльність судів, яка базується на законі щодо перевірки правомірності актів та дій органів виконавчої влади, їх посадових осіб із застосуванням, якщо виникає необхідність, правових санкцій. **С.к.** полягає у захисті прав та свобод людини, перевірці законності дій органів виконавчої влади.

С.к. реалізується в Україні системою судів загальної та спеціальної юрисдикції. Конституцією України (ст. 55) закріплено право кожної людини і громадянина на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. **С.к.** у демократичній державі має позанаціональні рамки. Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

С.к. в Україні має непрямий характер, оскільки контролюється законність не самих законів, а нормативно-правових актів, які базуються на законах, та законність дій служ-

бових осіб, які виконують ці закони. **С.к.** є специфічним видом контролю у сфері державного управління. Особливість цього контролю полягає в тому, що його здійснюють не систематично, не повсякденно, як, наприклад, контроль з боку спеціалізованих контролюючих органів або прокурорський нагляд за законністю в державному управлінні, а одноразово, під час розгляду справ (адміністративних, цивільних, кримінальних).

С.к. в управлінні можна класифікувати за двома основними напрямками: за видом суду, який здійснює контроль, і за формою втручання в діяльність підконтрольного органу. В останньому випадку виділяють пряму (безпосередню) та непряму (опосередковану) форми втручання.

В Україні **С.к.** здійснюють Конституційний Суд України, суди загальної компетенції та арбітражні суди.

Контроль з боку Конституційного Суду є особливим видом **С.к.**, який відокремлено від контролю з боку судів загальної компетенції та арбітражних судів. Таку відокремленість обумовлено особливим статусом Конституційного Суду та предметом його контролю. Конституційний Суд здійснює контроль, який виходить за межі контролю в державному управлінні. До його контрольних повноважень належать: обов'язок приймати рішення й давати висновки в справах про конституційність законів та інших актів Верховної Ради України, актів Президента України, правових актів Верховної Ради АРК; вирішення питань про відповідність Конституції України чинним міжнародним договором України тощо.

Як свідчить світова практика, кількість об'єктів **С.к.** поступово зростає, і для кожної держави перелік цих об'єктів індивідуальний. В Україні об'єктами **С.к.** є: закони, а саме такі їх різновиди: закони, прийняті референдумом, та звичайні закони; закони, які вносять зміни й доповнення до Конституції; регламенти та інші акти, які були прийняті законодавчим органом; інші нормативно-правові акти органів державної влади; нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування; внутрішньодержавні договори; акти і дії об'єднань громадян; індивідуальні (правозастосовні) акти і правозастосовна практика компетентних державних органів та посадових осіб; міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; дії посадових осіб;

проведення референдуму й виборів; створення й діяльність політичних партій та інших об'єднань громадян. Цей перелік об'єктів судового контролю не є вичерпним.

С.к. може бути класифікований на види за такими критеріями:

– за часом здійснення – попередній (превентивний, запобіжний) і наступний (репресивний). У разі попереднього контролю акт перевіряється до набрання ним чинності, наступний контроль поширюється на акти, що вже набрали чинності (юридично чинні);

– за правовими наслідками – консультативний і запроваджуючий (постановляючий). Рішення в порядку консультативного контролю не тільки має високий моральний авторитет, а і є юридично значущим. Воно зобов'язує взяти до уваги висновки Конституційного Суду або аналогічного йому органу тим органом, від якого залежить подальша доля проекту закону або закону, вже прийнятого парламентом;

– за обов'язковістю здійснення – обов'язковий і факультативний. Обов'язковий контроль здійснюється у наперед передбачених випадках, факультативний – лише з ініціативи уповноваженого органу або індивіда в разі виникнення сумнівів щодо конституційності закону; – за способом здійснення – абстрактний і конкретний. Абстрактний контроль передбачає перевірку конституційності закону поза зв'язком із якою-небудь справою. Конкретний контроль здійснюється тільки у зв'язку з конкретною справою і полягає у зв'язуванні того, чи підлягає застосуванню певний закон, конституційність якого оспорується. Такий вид контролю зазвичай застосовується щодо уповноважених індивідів, юридичних осіб. В інших випадках використовується абстрактний контроль;

– за способом перевірки конституційності чи законності акта – судовий контроль змісту акта (матеріальний), його форми та способу прийняття (формальний). Матеріальний контроль означає перевірку відповідності положенням Конституції України чи законам змісту акта. При формальному контролі перевіряється додержання вимог щодо порядку прийняття акта (чи належало це до компетенції органу, який його прийняв, чи додержано відповідні процедурні правила та чи оформлено акт належним чином).

Особливістю **С.к.** є те, що конституційність об'єктів контролю перевіряє Конституцій-

ний Суд України. Він наділений спеціальною юрисдикцією, яка здійснюється за допомогою самостійного виду судочинства – конституційного судового провадження. Конституційна судова юрисдикція і відповідне судочинство становлять конституційну юстицію, тобто конституційне правосуддя. Визнання органами конституційного правосуддя закону неконституційним означає зупинення дії цього закону, тобто, по суті, його скасування. Додаткове рішення парламенту з питання чинності неконституційного закону не потрібне.

Літ.: *Адміністративне право України* : підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, О. В. Дьяченко та ін. ; за ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2005; *Виконавча влада і адміністративне право* / за ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Видавн. Дім “Ін Юре”, 2002; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

СУПЕРЕЧНОСТІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

– діалектична взаємодія співвідносних взаємозумовлених і взаємовиключних визначеностей суспільного буття, які опосередковують, взаємоперетворюються одна в одну. **С.с.р.** розглядаються філософією як джерело та рушійна сила господарської системи. Розкриття сутності суперечностей, встановлення їх ролі в суспільному розвитку найповніше охоплює ядро суспільного розвитку, об'єктивно характеризує суть речей, явищ, процесів. Про джерела розвитку людського суспільства розмірковували античні філософи, зокрема Платон і Аристотель, Б.Спіноза (“природа причина самої себе”), представники німецької класичної філософії – І.Кант, Л.Фейєрбах, які бачили їх у суперечностях. Значення суперечностей у розвитку суспільства досліджував видатний німецький філософ XIX ст. Гегель. Він вважав, що суперечність є принципом “усякого саморуху”, внутрішнім джерелом дійсного розвитку. “Суперечність, – писав Гегель, – ось що насправді рухає світом...”.

Сучасна соціальна філософія розглядає джерела суспільного розвитку крізь призму суперечностей трьох сфер життєдіяльності суспільства: 1) це світ природи, речей і явищ, які існують незалежно від свідомості людей, об'єктивно. Природа, як вважають деякі автори, є основою існування суспільства, з нею

постійно взаємодіє людина. Ш.Монтеск'є пов'язував політичну організацію суспільства з кліматом та ґрунтами. Л.Мечников пов'язував виникнення давніх цивілізацій із географічним положенням. Розвиток капіталізму відбувався в країнах з помірним кліматом. Сучасна екологічна криза – приклад суперечностей між виробничою діяльністю людини та природою; 2) це суб'єктивний світ існування людини, який реалізується через раціоналістичне європейське мислення, “технологічний детермінізм”, що виявляється у розвитку техніки та технології, на яку покладаються основні надії певної частини людей щодо покращення умов життя. Формами існування суб'єктивного світу є побудова постіндустріального, інформаційно-технічного суспільства, яке є прикладом розвитку суперечності між гуманними цілями людського існування і технологічно-інформаційними засобами; 3) це духовний світ людини як джерело саморозвитку суспільства. А.Тойнбі, П.Сорокін основними інструментами суспільного розвитку вважають морально-релігійне, духовне вдосконалення суспільства. Марксистська філософія основними інструментами суспільного розвитку вважає мобілізацію людей на боротьбу за справедливе суспільство на базі комуністичного ідеалу, але без Бога.

Характеристика **С.с.р.** як рушійної сили господарювання потребує розкриття їх провідної ланки. Константою у структурі рушійних сил кожної людини, будь-якої соціальної групи (стану, професійної групи, покоління), суспільства в цілому як соціальної системи; кожного соціального інституту, (держави та її органів, системи освіти тощо); соціальних спільнот людей (сім'ї, роду, племені, нації, народу), всього людства філософська наука вважає **інтерес**. Його зміст формується умовами життя людей та їхніх спільнот. Інтерес є реальним чинником соціальних рішень, що впливають із безпосередніх спонукань, мотивів, помислів, ідей індивідів, соціальних груп, спільнот, які беруть участь у процесі суспільного господарювання. К.Гельвецій розглядає інтерес як “всесильного чарівника”, який трансформує вигляд будь-якого предмета. П.Гольбах вважав інтерес єдиним мотивом людської діяльності. Кант і Гегель пов'язували інтерес з різноманітними формами людської діяльності. Можна виділити формулу, яка лежить в основі рушійних сил

суспільного розвитку: інтерес – стимул – мотив дії – сама дія.

Реалізація інтересів (індивідів, соціальних груп, спільнот людей тощо) відбувається через реальні суспільні відносини, зв'язки, організації. Провідною ланкою у структурі рушійних сил є матеріальні інтереси, які реалізуються через відносини власності, що набувають соціальних форм у процесі суспільної взаємодії людей, розкривають їх зміст, соціальну спрямованість та суперечливість.

С.с.р. мають різні форми функціонування: протилежності, різні темпи та цикли розвитку. Існують різні форми розв'язання суперечностей, які визначаються існуючою господарською системою. На сучасному етапі цивілізаційного розвитку вони формуються ринковою господарською системою, суть якої розкривається у самоорганізаційних стихійних (спонтанних) механізмах. Основою **С.с.р.** є економічні суперечності. Відповідно до ринкового способу господарювання суперечності проходять у своєму розвитку такі етапи: тотожність, відмінність, суперечність, конфлікт і ступінь розв'язання суперечності, перехід у вищу форму свого руху. Характерною особливістю у послідовності даних етапів є обов'язковий конфлікт як етап, який свідчить, що суспільний розвиток в існуючій парадигмі неможливий, тому потрібна якісна зміна у взаємодії протилежних сторін. Суперечності перетворюються в антагонізми суспільного розвитку, що знаходять своє втілення в економічних кризах та соціальних революціях. Під час конфлікту суспільний розвиток призупиняється, здійснюється пошук нових параметрів співвідношення суперечливих сторін, суспільство втрачає величезні невідтворювані ресурси, гальмується суспільний прогрес.

На сучасному етапі самоорганізації глобальної ринкової економіки **С.с.р.** розв'язуються шляхом ігнорування, заперечення, знищення протилежної сторони, тому що основним механізмом ринкової економіки, який лежить в основі її рушійних сил, є конкуренція, котра не передбачає жодних компромісів та призводить до монополії, що заперечує конкуренцію. Так, наприклад, ефективність економік провідних держав світу забезпечується за рахунок знищення екології, придатної для проживання людини. Ніякі обмежувальні глобальні механізми сьогодні не забезпечують призупинення глобального

забруднення навколишнього середовища, наслідком якого є глобальне потепління.

В умовах ринкової системи господарювання вплив на **С.с.р.** здійснюється на основі механізмів саморегулювання, тобто спонтанно, стихійно, після господарських, економічних, політичних та інших подій. В умовах ринку ризики, які зумовлені **С.с.р.**, ідентифікуються суб'єктами господарювання самостійно, частково. У результаті **С.с.р.** не підпадають під суспільне управління та контроль, які здійснюються за наздоганяючим методом, ризики розвиваються спонтанно, утворюються кризи, проблеми, антагонізми. Отже, природа суспільних проблем та криз – стихійний розвиток суперечностей та ризиків, які діють поза свідомим макроекономічним управлінням.

Конфлікти, економічні, фінансові та інші кризи призводять до необхідності втручання держави (економічної, соціальної, політичної, юридичної, ідеологічної функцій) у їх розв'язання, включення свідомо організованого господарського механізму у процес управління господарським розвитком.

Взаємозалежність глобальних чинників суспільного розвитку зумовлює необхідність формування нової методологічної бази управління. Прогнозований суспільний розвиток на глобальному рівні зумовлює необхідність заперечення антагонізмів у процесі взаємодії суперечностей. Не можна скасувати жодну із сторін протилежностей без негативних наслідків для суспільного розвитку. **С.с.р.** стають прогнозованою та керованою рушійною силою суспільного розвитку тоді, коли вони ідентифікуються, конкретизуються ризики, які зумовлені **С.с.р.**, розробляються механізми зняття, управління та контролю за ризиками.

Суспільний розвиток у XXI ст. зумовлює необхідність оптимізації використання невідтворюваних ресурсів на базі врахування усіх без винятку чинників господарювання, формування досконалих механізмів управління. Управління господарським розвитком у будь-який момент часу одночасно має такі види: наздоганяюче, в режимі реального часу, превентивне. Наздоганяюче управління спрямовується на розв'язання проблем минулого. Управління в режимі реального часу передбачає розв'язання поточних проблем. Превентивне управління спрямовується на виявлення та ідентифікацію **С.с.р.**, конк-

ретизацію ризиків, розробку механізмів зняття ризиків, формування механізмів управління ними та контролю за їх здійсненням. У XXI ст. для забезпечення достатньої ефективності суспільного розвитку потрібно здійснити перехід від наздоганяючого до превентивного управління.

Перехід до превентивного управління передбачає необхідність ідентифікувати **С.с.р.**, що має здійснюватися на базі критеріїв суперечностей: економічних, соціальних, екологічних, політичних, законодавчо-нормативних, національних, етнічних, інформаційних, інноваційних, техніко-технологічних, матеріальних, духовно-моральних. Кожен із критеріїв відображає одну з якісних сторін суспільного розвитку. **С.с.р.** діють у середині якісних сторін та між ними. Існують **С.с.р.** між економічними та соціальними, між економічними та екологічними, між економічними та політичними сторонами суспільного розвитку.

Перехід до превентивного характеру управління господарським розвитком зумовлює необхідність аналізу та конкретизації ризиків, які зумовлені **С.с.р.** Кожен ризик потребує розробки адекватних механізмів їх зняття, управління та контролю.

Перехід до превентивного управління потребує конкретизації **С.с.р.** Існують наступні **С.с.р.**: суперечність між суспільним характером виробництва і приватною власністю на засоби виробництва; між реальним та фінансовим капіталом; між вартістю та споживчою вартістю товару; між економічними інтересами держави, громадянського суспільства, підприємства та особистості; між громадянським суспільством та владою; між багатством і бідністю; між обмеженими ресурсами та необмеженими потребами; між матеріальними і духовними потребами, інтересами; між економічним та соціальним; між економічним та екологічним; між загальним, особливим та одним; між змістом та формою і т. ін.

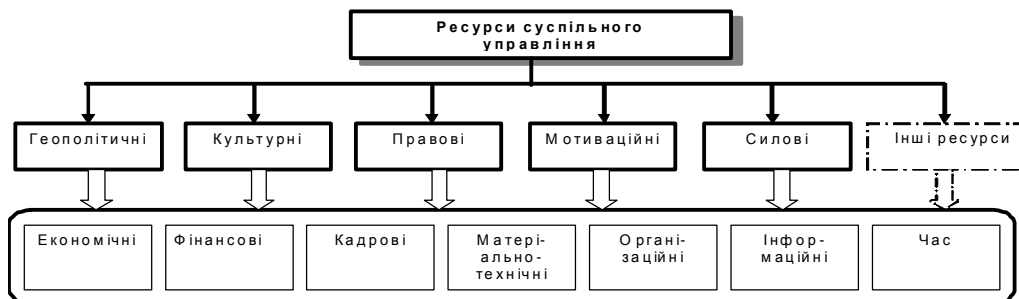
Антагоністичний спосіб розв'язання **С.с.р.** потребує заміни на превентивне управління ними, конкретизації ризиків господарського розвитку, які зумовлені функціонуванням суб'єктів та об'єктів суспільного виробництва, розробки механізмів зняття та управління ризиками. Антагонізми суспільного розвитку доцільно передбачати, а не ліквідувати шляхом соціальних революцій.

Літ.: Мочерний С. В. Економічна теорія : навч. посіб. / С. В. Мочерний. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2005; Иноземцев В. Л. Пределы “догоняющего” развития / В. Л. Иноземцев. – М. : ЗАО “Изд-во “Экономика”, 2000; Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Г. В. Ф. Гегель. – М. : [б. и.], 1974.

Мартиненко В. Ф.

СУСПІЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ – управління процесами формування і розвитку суспільства. Термін **С.у.** інтегрує управління всіма сферами суспільної діяльності (політичної, економічної, соціальної, гуманітарної, екологічної), державне управління (центральне, регіональне, місцеве), місцеве самоврядування, управління громадськими організаціями і рухами, політичними партіями, профспілками та ін.

Ефективність реалізації **С.у.** насамперед пов’язана з відповідними ресурсами – наявними матеріальними, духовними, енергетичними та іншими реальними можливостями, які суб’єкти **С.у.** використовують для забезпечення керованості інших учасників суспільних відносин з метою досягнення цілей розвитку (див. рисунок).

Ризики в **С.у.** – це ймовірність відхилення від заданих цілей у процесі **С.у.**, пов’язана з можливістю виникнення несприятливих геополітичних та внутрішніх ситуацій, людським фактором та ін. Найчастіше йдеться про такі типи ресурсів: економічні, фінансові, матеріально-технічні, кадрові, організаційні, інформаційні, час. Можна також розглядати інші типи ресурсів. Зокрема: геополітичні ресурси – це можливості географічного положення держави, регіону, території; культурні ресурси, до яких слід віднести духовні цінності, знання, вірування, управлінську культуру, освітній рівень; правові ресурси, що базуються на правосвідомості громадян краї-

ни і характеризуються якістю законів та підзаконних актів, їх виконанням, дотриманням режиму законності; мотиваційні ресурси, що характеризують здатність підвищення або пониження соціального статусу як суспільно значущої ролі людини відповідно до соціальної стратифікації; силові ресурси – це засоби і апарат силового впливу та ін.

Основними чинниками ризику в **С.у.** є: нестабільність законодавства, економічної та соціальної ситуації; невизначеність політичної ситуації; неповнота або неточність наданої інформації; невизначеність цілей, інтересів та поведінки учасників суспільних відносин; зміна влади; зміна зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної обстановки; технологічна відсталість; стихійні лиха тощо. Типові заходи щодо запобігання ризику такі: планування дій у позаштатних ситуаціях (методи перевірки стійкості системи, коригування параметрів проекту, формалізованого опису ймовірності ризику); наявність координаційного центру на випадок позаштатних ситуацій; механізми захисту інтересів учасників і запобігання непра-

вмірним або загрозливим діям з боку окремих учасників суспільних відносин та ін.

Літ.: Михненко А. М. Управління суспільним розвитком. Вступ до спеціальності : навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; Управління суспільним розвитком : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; Ковбасюк Ю. В., Михненко А. М.

СУСПІЛЬНИЙ ПОРЯДОК – стан стабільності, упорядкованості й безпеки в суспільстві, одна з його універсальних цінностей; стан мирного співіснування членів товариства, що характеризується

відсутністю ворожих дій, повстань, бунтів тощо, спроможних порушити повсякденне, нормальне громадське життя. **С.п.** – порядок, що реально склався у суспільстві в результаті здійснення соціальних норм, за якого поведінка учасників відносин є суспільно корисною.

Порядок у суспільстві, який відповідає вимогам усього комплексу соціальних норм. **С.п.** – реальний порядок суспільних відносин, що відповідають не тільки нормам права, а й іншим соціальним нормам, це система відносин, що склалася в суспільстві між людьми, правила поведінки і співжиття, встановлені чинним законодавством, звичаями і традиціями, а також моральними нормами. **С.п.** є сукупною системою суспільних відносин, яка складається в результаті реалізації соціальних норм: норм права, норм моралі, норм громадських організацій, норм неправових звичаїв, традицій і ритуалів. **С.п.** і громадська безпека є основними об'єктами охорони в діяльності органів внутрішніх справ. Як соціально-правові категорії, що охоплюють специфічну сферу суспільних відносин, вони характеризуються рядом особливостей, що визначають зміст діяльності органів внутрішніх справ з охорони (забезпечення) цих відносин.

По-перше, **С.п.** і безпека стосуються всіх громадян без винятку, причому з моменту народження і до кінця життя. По-друге, **С.п.** та громадська безпека, як правило, стосуються елементарних дій, вчинків і правил поведінки людей. Вони відбуваються відкрито, публічно і звичайно зрозумілі для оточуючих. По-третє, **С.п.** і безпека регулюються як нормами права, так й іншими соціальними і технічними нормами (моралі, звичаями, традиціями, навіть модою). По-четверте, у сфері **С.п.** і безпеки України постійно фіксується величезна кількість правопорушень. При цьому всі правопорушники, а це значна частина населення, так чи інакше знають примусового впливу з боку співробітників міліції. По-п'яте, у сфері **С.п.** і безпеки відбувається обіг об'єктів і предметів підвищеної небезпеки: придбання, зберігання, використання, перевезення цивільної і службової вогнепальної зброї, вибухових і сильнодіючих отруйних речовин, радіоактивних ізотопів та ін. Тому ліцензійно-дозвільна діяльність органів внутрішніх справ, що здійснюють державний нагляд та контроль

у цій галузі, дозволяє попереджувати і припиняти порушення встановлених правил і тим самим мінімізувати настання тяжких наслідків, пов'язаних, як правило, з порушенням відповідних норм, стандартів і вимог. По-шосте, з розглянутою сферою тісно пов'язані такі небезпечні антисоціальні явища, як наркоманія, пияцтво, проституція, бродяжництво, жебракування. Саме тому в ряді міст країни створюються спеціальні підрозділи, т. зв. міліція моралі. По-сьоме, проведення різних масових публічних заходів з великою концентрацією людей у тих чи інших приміщеннях або на обмеженій території нерідко створює загрозу для життя і здоров'я громадян, нормального функціонування організацій. До таких заходів можна зарахувати політичні (мітинги, походи, демонстрації), економічні (пікетування, голодування), культурно-видовищні (фестивалі, концерти, дні міст), спортивні (олімпіади, різні змагання), релігійні та інші масові заходи. Їх проведення вимагає величезної організаційної роботи органів внутрішніх справ, залучення для забезпечення порядку і безпеки значних сил та засобів міліції і внутрішніх військ.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Алексушин Г. В.* История правоохранительных органов / Г. В. Алексушин. – Самара : Изд-во АНО “ИА ВВС” и АНО “Ретроспектива”, 2005.

Михненко А.М.

СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК. Під **С.р.** розуміють тип змін у суспільстві, що супроводжується переходом суспільних відносин до якісно нового стану. Він є наслідком взаємодії великої сукупності суспільних процесів, основу яких складає цілеспрямована діяльність людей та різноманітних організацій. Загальний механізм суспільного розвитку полягає у виникненні нових потреб у різних сферах суспільного життя та пошуку можливостей їх задоволення. Нові потреби постійно виникають як наслідок суспільної діяльності, а тому пов'язані з пошуком та винаходом нових засобів праці, спілкування, організації суспільного життя, розширенням та поглибленням обсягу наукового знання, ускладненням форм і механізмів творчої діяльності людей.

Залежно від активності суб'єктів діяльності розрізняють дві основні форми суспільного розвитку – еволюційну та революційну.

Перша з них – це повільні, поступові зміни у соціальній системі або її елементах. Друга – це якісні зрушення в усіх суспільних структурах, що здійснюються шляхом докорінної перебудови суспільних відносин і соціальних інститутів. Важливу роль у забезпеченні стабільності суспільного розвитку відіграють суспільні реформи та стратегічне управління. Передбачувані зміни, нововведення та перетворення стимулюють розвиток. Саме тому поліпшення системи суспільного управління на основі демократизації суспільних відносин забезпечує найкращі результати в удосконаленні суспільства та прискоренні його розвитку.

Соціальні зміни є типом руху соціальних процесів та соціальних структур у суспільстві. Вони виявляються у виникненні, деформації та зникненні певних елементів соціальних систем, трансформації внутрішніх та зовнішніх зв'язків. Чинники, що визначають такі зміни, – це об'єктивні передумови економічного, політичного, соціального характеру, а також особливі життєві обставини, що формують свідомість та поведінку індивідів і соціальних груп.

Зміни в окремих соціальних структурах становлять зміст їх функціонування, а зміни в соціальній системі у цілому визначають зміст її розвитку. Їх поділяють на якісні та кількісні. Якісні зміни означають тотальну трансформацію інституціональних структур, тобто радикальну зміну всієї організаційної структури суспільства. Якісні зміни є революційними, вони змінюють усталену нормативну модель соціальної організації й відбуваються у всьому соціально-культурному просторі суспільства. Кількісні зміни відбуваються спочатку в окремих соціальних структурах. Вони мають еволюційний характер і виникають як реакція на соціальну напруженість всередині даної інституціональної структури. Такі зміни є обов'язковою умовою якісних змін, зокрема соціальних реформ та революцій.

Співвідношення у змінах реформування й революції слід розглядати як співвідношення активних еволюційних процесів та революцій, що зумовлюється конкретно-історичною взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема своєрідністю, станом і співвідношенням різноманітних соціальних прошарків, страт суспільства, його різно-

масштабних соціальних груп у кожній країні і в міжнародному масштабі.

Для кожної держави як цілісної системи найбільш небезпечними є періоди переходу від однієї до іншої стадії розвитку, коли різні суспільні групи мають різну ціннісну орієнтацію, що зумовлює внутрішні конфлікти. Будь-який розвиток, як правило, супроводжується різноманітними трансформаціями та модернізаціями. Трансформація – це інтегроване поняття, що охоплює процедури введення, звільнення і поновлення. В управлінні суспільним розвитком трансформація проявляється як перехід до нових принципів управління й завжди супроводжується нестандартними змінами. Вона найчастіше починається за існуючої організаційної структури, а завершується досягненням якісно нового рівня управління.

Під “модернізацією”, яка в загальнотеоретичному сенсі базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до якісної еволюції, в науці розуміють:

- сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурологічних зрушень та перетворень конкретного суспільства у напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення;

- наближення соціальних і політичних систем та їхніх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості.

Модернізація спрямована на впровадження нових форм суспільного буття, перехід від традиційного суспільства до відкритого, від індустріального – до постіндустріального (інформаційного), від тоталітарного й авторитарного – до демократичного.

Вибір модернізаційного розвитку починається і здійснюється саме у сфері політики, з вияву політичної волі до змін. Дослідники зазначеної наукової орієнтації вважають, що процес модернізації включає насамперед удосконалення політичних структур і механізмів соціально-політичного розвитку. Пріоритетними проблемами цього напрямку вважаються: впорядкування геополітичного простору через утворення національних або федеративних держав, централізацію та децентралізацію влади; здатність держави до структурних змін в усіх сферах суспільного життя зі збереженням стабільності та внутрішньої консолідації суспільства; залучення широких мас населення до участі в політичному процесі і встановлення політичної

демократії; вдосконалення соціально-політичних механізмів та рушіїв модернізації – ролі і функцій держави, структури і взаємодії інститутів, діяльності соціальних суб'єктів оновлення (модернізаторської еліти, зацікавлених соціальних груп, політичних лідерів); політична соціалізація особи, спрямована на розширення її політичної участі, утвердження як неперехідної цінності людського виміру політики.

Сучасна теорія розглядає модернізаційний процес у тому чи іншому суспільстві як свідому установку держави на здійснення якісних перетворень не засобом калькування досвіду передових країн, а шляхом поєднання найбільш поширених політичних структур, інститутів, цінностей, які мають універсальний, всезагальний характер, з традиційною специфікою певних суспільств.

Процес модернізації, на думку відомого західного політолога С.Блека, проходить кілька стадій: а) усвідомлення мети; б) консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти; в) період трансформації; г) інтеграція суспільства на новій основі.

На практиці виділяються дві кардинально протилежні форми реалізації ідеї модернізації, які значною мірою залежать від типу політичних систем і політичної влади. В одному випадку обираються репресивні засоби, коли суспільство насильницьким шляхом заганяється в нову модернізовану реальність. У другому випадку колективними та індивідуальними зусиллями створюються можливості для вдосконалення суб'єктів і рушіїв модернізаційного процесу, забезпечуються умови і стимули прискореного розвитку суспільства, набуття якостей свободи, компетентності, творчості та відкритості.

Якщо стан розвитку суспільства характеризується високим рівнем інноваційності, зростанням показників освітнього рівня робочої сили (в тому числі кількості вищих навчальних закладів), наявністю технопарків, технополісів, техноінкубаторів, науково-дослідних, проектних та інших організацій, які займаються науковою діяльністю та впровадженням її результатів, то можна говорити про науково-технічний прогрес.

Суспільний розвиток часто гальмується й навіть на певний час переривається такими явищами, як криза та стагнація. Такі явища свідчать про виникнення суттєвих проблем

подальшого розвитку суспільства, необхідність пошуку нових його джерел, змін у процесах суспільної самоорганізації.

Криза як соціально-політичний феномен проявляється через тимчасове призупинення або припинення функціонування окремих елементів чи інститутів політичної системи; значне поглиблення і загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості; перерив у функціонуванні будь-якої соціальної системи з позитивним чи негативним для неї наслідком. Соціальні системи переживають багато різних видів криз, у тому числі й політичних, які, у свою чергу, багатоманітні і включають, зокрема, кризи конкретної політики, влади в цілому, уряду, парламенту, кризи відносин між гілками влади, довіри тощо.

На сучасному етапі розвитку суспільства спостерігаються ознаки його глобальної кризи, що виявляються через вичерпання старих і несформованих нових джерел розвитку суспільства. Наслідком цього є кризи у всіх суспільних сферах та у гальмуванні й навіть припиненні еволюційних суспільних процесів. Це виявляється передусім у руйнуванні колишніх ціннісних орієнтацій та несформованості нових, що спричиняє системну дезорієнтацію суспільства. Водночас періоди піднесення і спаду відомі впродовж усієї історії суспільного розвитку, де спад, як правило, є необхідною передумовою наступного піднесення на новій джерельній базі.

Велику роль у попередженні негативних явищ у процесі суспільного розвитку відіграють прогнози, які можуть бути політичними, економічними, соціальними, технологічними тощо. Діяльність політиків постійно супроводжують політичні прогнози. В роботі урядів стало нормою здійснювати прогнози економічного і соціального розвитку країни, її регіонів, окремих територій, що, здебільшого, розробляється на довгострокову (більше п'яти років) та середньострокову (до п'яти років) перспективу та містить: аналіз соціально-економічного розвитку за попередній період і характеристику основних проблем економіки та соціальної сфери; опис стану використання природного, виробничого, трудового, наукового потенціалу, екологічної ситуації; прогноз кон'юнктури на ринках основних видів товарів та послуг; можливі напрями вирішення проблем розвитку економіки і соціальної сфери; цілі та пріоритети соціально-економічного розвитку

і пропозиції щодо заходів для їх досягнення; основні показники соціально-економічного розвитку; висновки щодо тенденцій розвитку економіки та ін.

Будь-які прогнози суспільного розвитку мають базуватися на пізнанні його об'єктивних тенденцій. У цьому напрямі проводиться багато досліджень, наслідком яких стало виявлення низки світових тенденцій суспільного розвитку.

Першою такою тенденцією виступає глобалізація – явище і процес безпрецедентного посилення взаємозв'язку та взаємозалежності країн світу, що проявляється в багатьох аспектах. Характерним проявом процесу глобалізації є світова інтеграція, що супроводжується утворенням нових наднаціональних економічних та політичних структур або підписанням нових інтеграційних угод у межах вже існуючих структур. Прикладами таких процесів можуть бути утворення Андського спільного ринку (1990), поетапне розширення Європейського Союзу, заснування таких утворень, як Організація азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва (1993), НАФТА (1994), СНД (1992). Іншим важливим аспектом глобалізації, який ряд фахівців взагалі вважають ядром глобалізації, є процес всесвітнього розповсюдження інформаційних технологій, продуктів і систем. Ще одним проявом глобалізації є вражаюче зростаюча значущість міжнародного виміру в проведенні національної політики. Країни світу тепер повинні адаптувати планування та виконання своїх внутрішніх політик, багато в чому виходячи з міжнародних умов та вимог.

Другою тенденцією є збільшення кількості та різке підвищення ролі неурядових та міжурядових акторів на світовій арені – ТНК, міжнародних Організацій (МВФ, ОЕСР, ООН, Світовий банк тощо), рухів (насамперед правозахисні та екологічні рухи) та внутрішньодержавних регіональних утворень (різноманітних асоціацій, форумів, об'єднань і т. ін.).

Третьою тенденцією можна вважати процес децентралізації, що включає поступове подолання процесу централізації з притаманними йому вертикальною структурою і субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі. При цьому в управлінську практику втілюються два підходи:

– концентрація в єдиному центрі тільки найбільш суттєвих, основних функцій керів-

ництва і управління без надмірного обмеження сфери дії місцевого самоврядування; – створення системи управління, що дозволяє в будь-якій сфері суспільної діяльності максимально спиратися на спонтанні сили суспільства і якомога менше вдаватися до примусу.

Процеси децентралізації призвели до переосмислення ролі місцевого самоврядування, що втілювалося в середині 1980-х рр. у двох основних міжнародно-правових актах – “Європейській хартії місцевого самоврядування” та “Всесвітній декларації місцевого самоврядування”. Місцеве самоврядування визначається у цих документах як право і реальна здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину державних справ і управління ними, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення.

Четверта тенденція полягає в гуманізації суспільства, тобто поступове повернення до цінностей гуманізму. Відбувається зміна суспільної свідомості в напрямі формування наступних характеристик:

- вміння досягати суспільної згоди, що виключає саму можливість негативного тлумачення тих чи інших культур, народів, традицій;
- подолання розриву елітарної і масової культури, вдосконалення творчого потенціалу і культури окремої особистості;
- відхід від ідеологічного диктату і догматизму, утвердження людяності, людянолюбства, свободи особистості, рівності, справедливості, терпимості до інакомислення;
- подолання технократизму, збалансування природничо-наукової, технічної і гуманітарної складових у системі освіти;
- поєднання професіоналізму і моральних критеріїв людського буття.

П'ятою тенденцією є демократизація суспільства, яка поєднує в собі класичні риси демократичного розвитку і особливості, що випливають з характеру плюралістичного постмодерного суспільства. Найбільш відповідним йому є розуміння демократії як “поліархії” (термін введений Р.Далем та Т.Ліндбломом, від грецького *polys* – багато і *arche* – влада, джерело, засада; дослівно багатовладність, багатозасадність). Сучасними вченими поліархія розглядається як політичний порядок, який характеризується розподілом та розосередженням влади між її різними центрами та носіями, що означає пе-

рехід від жорстких, ієрархічних до адаптивних, мережевих управлінських структур. Шоста тенденція – це інформатизація суспільства, що виявляється у стрімкому розвитку електронних комунікацій та інформаційних технологій, їх впровадженні у всі сфери суспільного життя, зокрема в суспільне управління. В сучасних умовах рівнем інформатизації перевіряється та оцінюється ступінь зрілості суспільства, розвиненості країни, а також готовності державної влади до адекватного сучасним потребам виконання свого призначення.

У розвинених країнах уже сформовано, а в інших країнах формується постіндустріальне інформаційне суспільство – якісно новий суспільний організм, в основі якого лежить раціональне використання інформації та інформаційних технологій, перетворення інформації, особливо знань, на найважливіший продукт і капітал. У сфері суспільного управління тенденція інформатизації виявляється, передусім, у створенні та розвитку системи електронного урядування.

Сьома тенденція може бути визначена як зростання швидкості змін у суспільстві. Це особливо яскраво помітно у таких сферах, як наука і технології, оскільки накопичення наукових знань та їх матеріалізація у вигляді технологій відбувається небачено швидкими темпами. Це, у свою чергу, впливає на інші сфери людської життєдіяльності, досить суттєво змінюючи їх за короткі проміжки часу. Найбільш вражаючим прикладом може бути тотальне впровадження комп'ютерних систем і технологій, що за короткий час суттєво змінило обличчя сучасного суспільства. Результатом такого зростання швидкості змін є, у свою чергу, зміна стилю життя людей, їх культури та мислення відповідно до необхідності постійно пристосовуватися до нових суспільних умов. Негативні ефекти цього процесу були описані А.Тюффлером, який назвав його “шоком майбутнього”. Нарешті, восьмою тенденцією можна вважати процес індивідуалізації, в центрі якого перебуває людина як основний об'єкт і суб'єкт модернізаційного процесу. У людей західних країн з високим матеріальним достатком поступово відбувається зміна орієнтації від опікування матеріальним добробутом і фізичною безпекою у бік піклування про якість життя. На зміну матеріальним цінностям поступово приходять постмате-

ріальні: орієнтація на цікаву, осмислену працю, духовно-моральне єднання; зосередження енергії на забезпечення соціального статусу і покращення якості життя; заміна релігійних та інших традиційних орієнтацій нерелігійними, пов'язаними зі свободою індивідуального самовираження; відкритість і готовність до сприйняття соціально-політичних і культурних змін; активізація пошуків сенсу життя на індивідуально-особистісному рівні; прагнення знайти свою нішу в лоні сучасної цивілізації.

Літ.: *Управління суспільним розвитком. Вступ до спеціальності* : навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко, С. О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2006.

Михненко А.М.

СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ – категорія, що виражає спосіб сукупного взаємозалежного буття певних груп людей, сутність якого (цього способу) зводиться до наявності для них реальної можливості вступити з необхідністю в актуальний взаємозв'язок через діяльність і її продукти.

Серед специфічних властивостей **С.в.** слід назвати їх здатність до упредметнення і персоніфікації. Упредметнення свідчить про те, що люди взаємодіють між собою не через свою тілесну природу, а через світ предметів-посередників, створених працею і здатних презентувати відносини. Йдеться насамперед про весь речовий світ, вироблений людьми. Але упредметнення суспільних відносин не слід обмежувати тільки речовим світом, хоч він і є головним у житті людини. У процесі історичного розвитку, наявності розгалуженого суспільного життя і розподілу праці виникають й інші, не речові форми “втілення”, такі як соціальні норми, цінності, установки тощо. Щодо персоніфікації, або уособлення, то йдеться про те, що люди постають перед нами як соціально “помічені”, як певною мірою абстрактні носії, живі репрезентанти **С.в.** Незважаючи на те, що індивіди взаємодіють один з одним як особистості, вони мають і своє “інше Я” – постають як типізовані представники певних соціальних спільнот, як носії соціальних ролей. Конечними суб'єктами, сторонами **С.в.** часто є різні соціальні спільноти, які являють собою надіндивідуальну реальність (етнос, нація, клас, верства тощо). У суспільстві індивіди частіш за все

співвідносяться один з одним через належність до певної соціальної групи. Всі об'єктивні умови, в тому числі **С.в.**, тісно пов'язані з діяльністю людей. Це проявляється не тільки в тому, що люди повинні їсти, пити та одягатися, щоб бути активними, а і в тому, що об'єктивні умови визначають напрям та структуру діяльності. Головну роль тут відіграють **С.в.**, унаслідок чого вони посідають особливе місце серед інших об'єктивних умов та виконують функцію соціальних форм діяльності людей. **С.в.** – необхідний структурний компонент суспільства, форма взаємозв'язку між класами, соціальними групами, націями та народностями, іншими соціальними спільнотами, форма внутрішнього взаємозв'язку окремих суспільств, особистостей як представників цих соціальних спільнот. Визначення перспектив розвитку **С.в.** є необхідною передумовою досягнення нового якісного стану всіх сфер життєдіяльності суспільства, у тому числі й самої людини – головної цінності будь-якого цивілізованого суспільства.

Передбачення розвитку суспільних відносин, як і інших суспільних процесів та явищ, є доволі складним та важким дослідницьким завданням. По-перше, правильність визначення перспектив розвитку **С.в.** значною мірою залежить від чіткості розуміння їх змісту та структури (об'єкт передбачення). По-друге, складністю та багатомірністю форм прояву **С.в.** Потрете, складністю та багатомірністю взаємозв'язків **С.в.** з іншими процесами та явищами суспільного життя. По-четверте, відсутністю дослідницького досвіду щодо розробки перспектив розвитку **С.в.** По-п'яте, недостатнім розвитком державної соціальної статистики, яка покликана узагальнювати та фіксувати перебіг розвитку суспільних відносин у відповідних показниках. По-шосте, обмеженістю конкретно-соціологічних даних про тенденції, суперечності, механізми функціонування та розвитку різноманітних форм соціальних відносин суспільства. По-сьоме, недооцінкою з боку працівників ролі соціальних відносин у перспективах розвитку суспільства в цілому, окремих трудових колективів та особистостей. По-восьме, певною недооцінкою важливості вивчення суспільних відносин щодо прогнозування загострення соціальних і національних конфліктів на території СНД. По-дев'яте, незацікавленістю державних структур адмініст-

ративно-командного стилю керівництва в розробці науково обґрунтованих неідеологізованих соціальних прогнозів за найрізноманітнішими напрямками суспільної життєдіяльності. По-десяте, нерішучістю самих учених суспільствознавців у розробленні соціальних проектів, прогнозів, рекомендацій тощо.

С.в. як одна з найважливіших підсистем функціонування і розвитку суспільства має свою специфічну будову, певний набір частин, компонентів та специфічну форму їх внутрішнього зв'язку.

Сторонами таких відносин можуть бути різного роду спільноти та конкретні особистості, якщо останні є представниками перших. Відповідно до сторін (носіїв) **С.в.** усе їх різноманіття в суспільстві можна умовно розділити на три структурних рівні: 1) між соціально-історичними спільнотами (класами, соціальними групами, націями); 2) між суспільними організаціями, установами й трудовими колективами; 3) між окремими індивідами.

Таким чином, компонентами, суб'єктами **С.в.** виступають усі суб'єкти суспільного життя, тобто історичні спільноти людей, які об'єктивно складаються (нації, народності, соціальні групи та верстви), свідомо створювані стійкі об'єднання (трудова колективи, партії, союзи, рухи тощо), а також окремі суспільні індивіди, соціальна природа яких в кінцевому результаті була детермінована належністю до історичних спільнот.

Передбачення розвитку **С.в.** з необхідністю включає розкриття майбутнього якісного стану всіх суб'єктів цих відносин. Для цілеспрямованого наукового обґрунтованого управління розвитком соціальних суб'єктів необхідно цілісно та диференційовано знати напрями, тенденції та перспективи їх розвитку. Ця особливість (ця вимога) надзвичайно важлива для ефективного управління розвитком суспільства в цілому, тому що вміти управляти означає вміти передбачати.

Літ.: Кривуля М. А. Диалектика общественных отношений и деятельности человека / М. А. Кривуля. – Х. : Вища шк., 1988; *Социальные отношения: проблемы и перспективы развития.* – К. : Наук. думка, 1993.

Макаренко Е.М.

СУСПІЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – не задоволені потреби, які набули значущості для великих груп населення. Існують два підходи до виділення суспільних проблем: на основі чи-

сельності людей, яких вони зачіпають, або з урахуванням підтримки, відгуку на них, інтересу населення до них. Одне із завдань політичної системи (державної і міжнародної) полягає в тому, щоб виявляти **С.п.** і виробляти стратегію їх розв'язання. Наявність певної **С.п.** не призводить автоматично до її розв'язання, оскільки необхідний механізм, який дає змогу ставити проблеми перед суспільством. На основі з'ясування пріоритетності розв'язання **С.п.** визначаються цілі і пріоритети суспільного та державного управління, формування державної політики. **С.п.** – це явища, що не контролюються індивідом, але впливають на його повсякденне життя; до них належать, наприклад, економічні кризи, зміни уряду, війни, реформи тощо. **С.п.**, які стосуються інтересів усіх країн і народів, усього людства, називають глобальними. Глобальні **С.п.** – це проблеми, пов'язані з природними, природно-антропогенними, суто антропогенними (у тому числі економічними, соціальними) явищами, що виникли в процесі розвитку сучасної цивілізації і мають загальнопланетарний характер як за масштабами та значенням, так і за способами розв'язання, а тому потребують координації зусиль усього світового співробітництва. Усі глобальні **С.п.** поділяються на політичні, економічні, демографічні, соціальні та екологічні. Найнебезпечнішими для людства є політичні **С.п.**, що включають питання: а) війни і миру та гонки озброєнь в глобальному масштабі; б) економічного і політичного протистояння Сходу і Заходу; в) вирішення регіональних релігійних і військово-політичних. Екологічні **С.п.**: криють у собі загрозу: а) знищення природних ресурсів; б) забруднення довкілля, в) збіднення генофонду Землі. Дуже різноманітними в різних регіонах світу є демографічні **С.п.** Для країн третього світу характерний “демографічний вибух”, а в розвинених країнах спостерігається старіння і депопуляція населення. Для розв'язання численних соціальних **С.п.** (охорона здоров'я, освіта, наука і культура, соціальне забезпечення) необхідні значні кошти і підготовка кваліфікованих спеціалістів. Востаннє десятиріччя загострилися екологічні глобальні **С.п.**, що зумовлено обмеженістю енергетичних ресурсів, сировини, продовольства. Сировинна та енергетична проблеми мають багато спільного. Вони зумовлені передусім недостатньою кількістю розвіданих запасів корисних копалин і дуже нераціональ-

ним їх використанням. уже доводиться експлуатувати родовища, які розміщені в гірших гірничо-геологічних умовах, у районах з екстремальними природними умовами (Сибір, Канадська Арктика, пустелі Африки і Австралії), з нижчим вмістом корисних компонентів у рудах. Усе це призводить до подорожчання сировини та енергії, а значить, і всієї продукції згаданих галузей господарства. Тому основним шляхом урегулювання сировинно-енергетичної кризи є перехід до матеріало- і енергозберігаючих технологій, комплексного використання сировини, створення мало- і безвідходного виробництва. У сучасній науковій думці сформувався така класифікація глобальних **С.п.** за сферами дії:

1. Глобальні **С.п.** у сфері взаємодії природи і суспільства:

- надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством тощо;
  - аціональне природокористування і збереження навколишнього природного середовища;
  - раціональне використання ресурсів Світового океану, мирне освоєння космічного простору;
  - утилізація відходів життєдіяльності тощо.
2. Глобальні **С.п.** у сфері суспільних взаємовідносин:

- унеможливлення світової термоядерної війни і забезпечення стабільного миру;
- подолання економічної відсталості частини регіонів і країн світу;
- запобігання локальним, регіональним та міжнародним конфліктам;
- ліквідація наслідків світових та локальних криз;
- роззброєння і конверсія військового виробництва тощо.

3. Глобальні **С.п.** у сфері розвитку людини та забезпечення її майбутнього:

- пристосування людини до умов природного і соціального середовища, що змінюється під впливом НТР;
- подолання епідемій, тяжких захворювань серцево-судинних, онкологічних, СНІДу, наркоманії);
- втрата довіри до соціальних інститутів, нестабільність сім'ї та послаблення зв'язку поколінь;
- боротьба з міжнародною злочинністю, наркобізнесом, тероризмом;
- проблеми демократизації та охорони прав людини тощо.

Головна передумова успішного вирішення глобальних проблем, розгляд їх у

взаємопов'язаній цілісності, тісному поєднанні економічних, політичних, соціальних, культурних, технологічних, екологічних, психологічних та інших процесів.

Передумови вирішення глобальних проблем: – прорив у суспільній свідомості, нові концептуальні підходи до розуміння перспектив розвитку людства;

– переосмислення суті економічної безпеки держав, які реалізують різні моделі демократичного суспільства.

Загалом причиною загострення глобальних **С.п.** є криза індустріальної цивілізації внаслідок:

– безсистемної, безконтрольної, безмежної утилізації ресурсів природи;

– низького рівня технологічної культури виробництва;

– максимізації, а не оптимізації темпів економічного зростання;

– домінування технократичного підходу, послаблення антропогенних засад;

– масштабного впливу людської діяльності на навколишнє середовище й необмеженого вторгнення людства у біосферу;

– швидкої урбанізації населення планети, зростання гігантських мегаполісів і агломерацій, що супроводжуються скороченням сільськогосподарських угідь, лісів, бурхливою автоматизацією;

– поглиблення суперечностей між світовим економічним розвитком і соціальним прогресом. Глобальні **С.п.** характеризуються такими чинниками:

– мають загальний, універсальний характер, загальнопланетарний зміст і значення, принципово важливі для долі всього людства;

– безпосередньо стосуються життєвих інтересів усіх верств населення, усіх країн і народів планети, усіх або великої групи держав;

– мають взаємопов'язаний характер і суттєво впливають на всі сфери суспільного життя; – відображають поглиблення та ускладнення світогосподарських зв'язків;

– потребують залучення колосальних технологічних, фінансових, трудових, інформаційних ресурсів, невідкладних і рішучих дій на основі колективних і скоординованих зусиль світового співтовариства;

– можуть бути успішно розв'язані за умови створення адекватної моделі стійкого розвитку людської цивілізації.

Літ.: Мочерний С. В. Економічна теорія : підручник / С. В. Мочерний, М. В. Довженко. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2004; Мочерний С. В.

Політична економія : навч. посіб. / С. В. Мочерний. – К. : Знання-Прес, 2002; Економічна теорія: Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання-Прес, 2004; Економічна теорія : курс лекцій (для студентів неекон. спец.). – Чернівці : [б. в.], 1999; Старостенко Г. Г. Політична економія : посіб. для дистанц. навчання та індивід. роботи / Г. Г. Старостенко. – К. : Ун-т “Україна”, 2004.

Михненко А.М., Козак В.І.

СУСПІЛЬНІ ФОНДИ СПОЖИВАННЯ – товари і послуги, що надаються державою всім її громадянам на рівних засадах. **С.ф.с.** утворюються з метою збереження, відновлення та розвитку суспільних ресурсів. За цілями **С.ф.с.** утворюються для: 1) реалізації ефективної природно-ресурсної політики, збереження, відновлення та розвитку суспільних ресурсів; 2) спільного задоволення потреб громадян України шляхом фінансування видатків за напрямками, визначеними законом; 3) спільного задоволення потреб членів окремої територіальної громади шляхом фінансування видатків за напрямками, визначеними законом та суспільним договором; 4) соціального забезпечення (страхування) окремих категорій осіб, визначених законом. **С.ф.с.** є некомерційними самоврядними організаціями. **С.ф.с.** не можуть займатися іншою діяльністю, крім тієї, для якої їх створено, та використовувати свої кошти на цілі, не пов'язані з цією діяльністю. Кошти **С.ф.с.**, утворених на загальнодержавному рівні, не включаються до складу державного бюджету. Кошти **С.ф.с.**, утворених на територіальному рівні, не включаються до складу місцевого бюджету. **С.ф.с.** діють на підставі статутів, що затверджуються у порядку, визначеному законом, та утворюються і діють відповідно до законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. **С.ф.с.** утворюються за рахунок: обов'язкових страхових внесків осіб; плати за користування та/або відчуження об'єктів права суспільної власності; коштів державного бюджету та/або місцевих бюджетів; добровільних внесків; інших джерел, передбачених законом. Умови та порядок формування і використання **С.ф.с.** встановлюються законом. Умови та порядок формування і використання територіальних **С.ф.с.**, що формуються за рахунок плати за використання (відчуження) об'єктів права комунальної власності, встановлюються законом

та суспільним договором. Управління **С.ф.с.** здійснюється на основі рівного представництва сторін управління фондами. Сторонами управління **С.ф.с.** є: 1) об'єднання роботодавців на загальнодержавному рівні, об'єднання профспілок на загальнодержавному рівні, Кабінет Міністрів України, а також, якщо це передбачено законом та статутом фонду, об'єднання громадських організацій на загальнодержавному рівні - якщо фонд утворюється на загальнодержавному рівні і формується за рахунок переважно обов'язкових страхових внесків осіб; 2) представники Верховної Ради України від опозиції, Президент України, Кабінет Міністрів України, а також, якщо це передбачено законом та статутом фонду, об'єднання громадських організацій на загальнодержавному рівні – якщо фонд утворений на загальнодержавному рівні і формується за рахунок переважно плати за користування та відчуження об'єктів права суспільної власності; 3) територіальна громада в особі об'єднань громадян, що діють у межах адміністративно-територіальної одиниці, представницький орган місцевого самоврядування, виконавчий орган місцевого самоврядування – якщо фонд утворений на територіальному рівні й формується за рахунок переважно плати за користування та відчуження об'єктів права комунальної власності. Об'єднання громадських організацій на загальнодержавному рівні, що входять до складу органів управління **С.ф.с.**, якщо це передбачено законом та статутами фондів, можуть мати статус громадських спостерігачів з правом встановлення обмежень, визначених законом, щодо виконання окремих рішень органів управління суспільними фондами споживання. **С.ф.с.**, якщо це передбачено законом та статутами фондів, можуть мати спільні інформаційно-технічні системи обліку об'єктів права суспільної власності, системи обліку наданих громадянам та використаних ними прав щодо отримання забезпечення за громадянським мінімумом, а також інші інформаційно-технічні системи, необхідні для виконання фондами повноважень, передбачених законом. **С.ф.с.**, якщо це передбачено законом та статутами фондів, можуть мати спільні (об'єднані) виконавчі, контролюючі та наглядові органи, необхідні для здійснення фондами повноважень, передбачених законом. Структура та склад органів управління **С.ф.с.**, а також умо-

ви і порядок представництва сторін управління та їх повноваження, в тому числі структура, склад, умови, порядок представництва та повноваження громадських спостерігачів, визначаються законом та статутами фондів.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Управління суспільним розвитком*. Вступ до спеціальності : навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко, С. О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Інновації в управлінні суспільним розвитком* : навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко. – К. : НАДУ, 2009.

Михненко А.М.

СУСПІЛЬСТВО АТОМІЗОВАНЕ – суспільство приватного інтересу, в якому панує індивідуалізм. Потреба в свободі індивідуальної діяльності задля задоволення власних життєвих інтересів вимагає дедалі більшої автономії щодо інших членів соціуму та соціальних груп, які вони утворюють. Суспільство поділяється на окремих індивідів, які ведуть поміж собою боротьбу за вигідні для них види і форми діяльності, спроможні забезпечити максимально можливий доступ до життєвих благ. Спілкування між людьми все більшою мірою формалізується і зводиться до переважно прагматичних форм. Кожен індивід керується власними інтересами, вбачаючи у своїх ближніх, з одного боку, конкурентів, а з другого – засіб досягнення власних егоїстичних цілей. Цей парадоксальний зв'язок членів **С.а.** помітив і чітко відобразив ще наприкінці XVIII ст. основоположник класичної німецької філософії І.Кант. Він показав, що в епоху буржуазного індивідуалізму міжлюдські суспільні взаємини неминуче поєднують два взаємовиключні вектори: індивіди ненавидять одні одних і водночас не можуть існувати одні без одних. І.Кант назвав такий тип суспільних зв'язків “патологічною єдністю”, а історичний прогрес вбачав у переході **С.а.** в “аподиктичну цілісність” - єдність, що ґрунтується не на егоїстичних інтересах, а на загальних, на ставленні людей одних до одних не як до конкурентів і засобів задоволення власних потреб, а як до спільників, кожен з яких є однаковою самоцінністю.

Основним регулятором міжлюдських взаємин в **С.а.** виступає держава. Вона встанов-

лює правові норми взаємодії громадян у процесі їх суспільної активності, дбає про те, аби індивіди не завдавали збитків один одному, намагається втілювати в життя принцип соціальної справедливості. Г.Гегель назвав таку державу “зовнішньою”, маючи на увазі, що “правила гри” тут підтримуються зовнішнім щодо індивідуальних воель примусом. А свободу, яку гарантує своїм громадянам держава в С.а., Г.Гегель охарактеризував як “абстрактну”, оскільки вона не сприяє становленню внутрішньої цілісності суспільного організму. І.Фіхте (1762-1814) історичний період, за якого панує буржуазний індивідуалізм і ліберальна ідеологія, назвав “епохою порожньої свободи”, коли держава, надаючи своїм громадянам праву свободу, не сприяє жодним чином виконанню ними свого людського призначення: спрямувати свою діяльність на становлення цілого – “безперервно наростаючу досконалість Буття”, оскільки все існуюче може жити і повноцінно функціонувати лише в цілісному суспільному організмі. У міру розвитку товарного виробництва й панування ринкових відносин, коли суспільним ідеалом стає масове споживання матеріальних благ і культ чуттєвих насолод, неминуче поглиблюється відчуження людини від людини. Індивід перетворюється в “гвинтик” суспільного механізму, роль, місце й статус якого визначено панівними суспільними відносинами, що сприймаються ним як зовнішня ворожа сила. “Левіафан” (за виразом Т.Гоббса). Із творця світу речей людина перетворюється в їх пасивного споживача і сама прирівнюється до них, використовується суспільством як товар, який можна купити, використати чи продати. Члени С.а. все більшою мірою замикаються в собі, намагаючись максимально адаптуватися до соціального середовища, стають конформістами – пасивними пристосуванцями, що безапеляційно визнають нав’язані їм норми і стандарти життя. Це призводить до спустошення людської особистості, виникнення відчуття самотності й безцільності свого існування. Такі індивіди стають легкою здобиччю політичних демагогів й авантюристів. Ними легко маніпулювати й штовхати на антисоціальні дії. Бурхливий розвиток сучасних технологій сприяє подальшій атомізації суспільства. Завдяки Інтернету, телебаченню, впливу масової культури людина створює собі власний

віртуальний світ, занурюється в систему симулякрів, втрачаючи інтерес до живого конструктивного спілкування, творчої активності, визначеної громадянської позиції.

Єдиною ефективною протидією атомізації суспільства може бути послідовна політика держави, спрямована на формування в населення системи загальнолюдських та традиційних національних духовних цінностей, високорозвинутої національної самосвідомості, активної громадянської позиції. Держава повинна культивувати у своїх громадян відчуття причетності до загальної справи національного будівництва, прагнення реалізувати свій особистісний потенціал у творчій суспільно-корисній діяльності, встановити гуманні міжлюдські стосунки, розуміння того, що тільки консолідованими зусиллями усіх можна досягнути бажаних життєсміслових цілей кожного зокрема.

Літ.: *Гегель Г. В. Ф.* Философия духа / Г. Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3; *Гегель Г.* Философия права / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1990; *Гоббс Т.* Левіафан / Т. Гоббс // Избр. произв. : в 2 т. – М. : Мысль, 1964. – Т. 2; *Кант И.* Идея всеобщей истории // Кант И. Соч. в 6 т. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6; *Ортега-и-Гасет Х.* Бунт мас / Х. Ортега-и-Гасет // Вибрані твори. – К. : Основи, 1994; *Фіхте И.* Основные черты современной эпохи / И. Фіхте // Соч. в 2 т. – СПб, МИФРИЛ, 1993. – Т. II; *Ситник П.* Громадянське суспільство і держава: особливості їх взаємодії / П. Ситник // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4; *Державна політика в соціогуманітарній сфері* : підручник. – К. : НАДУ, 2010. *Дербак А.П.*

СУСПІЛЬСТВО ГРОМАДЯНСЬКЕ – система інститутів за межами державних та комерційних, яка забезпечує самоорганізацію та розвиток населення; сукупність громадянських і соціальних інституцій та організаційних заходів, які формують базис реально функціонуючого суспільства на противагу і на доповнення виконавчих структур держави (незалежно від політичної системи).

С.г. – історичний тип у розвитку людського суспільства, його конкретна якісна характеристика; сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних відносин. Структурними елементами цієї системи є організації (політичні партії, громадські об’єднання, асоціації) та різні

об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), які охоплюють всі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини.

С.г. – сукупність громадян одного суспільства, одного регіону, однієї країни чи регіонального об'єднання. У будь-якому разі на практиці формування **С.г.** не досягається індивідуально, лише спільноту. Таку спільноту можна розглядати як утворену на добровільних, волонтерських засадах і сукупних особистих зацікавленнях громадян формально від імені членів спільноти. **С.г.** не виникає всупереч державі, а взаємодіє з ним для досягнення загальних цілей. Структурними елементами **С.г.** є всілякі об'єднання громадян, політичні партії, масові рухи тощо. Роль **С.г.** як проміжної ланки в процесі взаємодії влади і громадян може приводити до його ідеалізації як головної умови вирішення мало не всіх насущних проблем.

В Україні тривають дискусії про вплив держави та про баланс сил державної влади й суспільства. Значна частина населення вбачає в державі чужу, корумповану силу, не довіряє державній владі, хоч і дотримується утопічного погляду, ніби винятково державними засобами можна створити нове **С.г.**

Концепція **С.г.** передбачає, що центром є людина, її права, свободи та її інтереси, інститути **С.г.** і держави утворюються для забезпечення умов нормальної життєдіяльності людини, захисту її прав. При цьому державні інститути мають нести подвійний тягар, забезпечуючи через закони, рівні для всіх людей умови і можливості, нормальне функціонування **С.г.**

Усі політичні, економічні, соціальні й культурні права людини мають знайти відображення у відповідних інститутах **С.г.**, таких як власність, свобода підприємництва, екологічна безпека, сім'я, освіта, наука і культура, громадські об'єднання, свобода інформації та ін. Держава та інститути **С.г.**, незважаючи на значну різницю між ними, мають одну мету – консолідувати суспільство. Але механізми консолідації, як і механізми внутрішньої взаємодії, у них протилежні. Інститути **С.г.** об'єднують людей, забезпечуючи їм можливість вільно реалізувати власні інтереси, а держава – як спеціальний інститут – примусом.

Політизація деяких інститутів **С.г.** (церква, ЗМІ) зумовлена тим, що держава не забезпечує умов для їх нормального функціонуван-

ня. Тому деякі інститути активно вступають у політичний процес. В умовах розвинутого **С.г.** та правової держави кожен інститут виконує лише йому притаманні функції.

На відміну від західних демократичних держав, де взаємодія між державою та інститутами **С.г.** віддзеркалює баланс сил та груп інтересів, який склався в результаті еволюції демократії, у сучасній Україні характер взаємин держави й інститутів **С.г.** окреслюється тенденцією: зацікавленості держави діяльністю цих інститутів. Але така зацікавленість доволі низька, оскільки держава ще не відчуває реальної користі від діяльності цих інститутів, а інститути, у свою чергу, не докладають достатніх зусиль, аби змінити ставлення до себе. Відносини між ними частіше будуються на необхідності спонсорувати діяльність громадських інститутів. Хоча інститути уже могли б активніше лобювати інтереси окремих верств населення.

С.г. має низку ознак, які співвідносять його з державою. Серед них слід виділити такі основні:

- **С.г.** не включає державу, а розвивається самостійно;

- **С.г.** складається із суб'єктів – вільних і рівноправних громадян і об'єднань, що добровільно сформувалися й перебувають у відносинах конкуренції і солідарності;

- **С.г.** має певний пріоритет перед державою, проте заінтересоване в добробуті держави і сприяє її розвитку;

- **С.г.** справляє вплив на створення і функціонування державних органів у власних інтересах;

- **С.г.** має право вимагати від держави захисту життя, здоров'я, безпеки громадян, не допускаючи її втручання в їх приватні інтереси;

- **С.г.** формує право, що формулюється державою в законах та інших нормативно-правових актах, гарантує і захищає її від порушень із боку будь-кого. Усі потреби **С.г.** реалізуються за допомогою волі держави, вираженої у формі правового акта;

- **С.г.** розвивається і взаємодіє з державою в межах права, яке виступає як рівний і справедливий масштаб свободи і справедливості, а не як спосіб нав'язування державної волі. На основі зазначених ознак можна сформулювати три підходи до співвідношення **С.г.** і держави:

- держава і **С.г.** – збіжні соціальні системи;

- держава і С.г – різні соціальні системи, первинною (провідною) є держава, що контролює С.г;
- держава і С.г – різні соціальні системи, держава виконує службову (підпорядковану) роль щодо С.г.

Отже, держава і С.г не можуть існувати окремо й повинні взаємодіяти між собою. Тому наша держава має здійснити ряд внутрішніх перебудов в економіці, державному управлінні та суспільній свідомості загалом.

Літ.: Бармак М. Основи права / М. Бармак. – Тернопіль : Астон, 2008; Джин Л. Коэн. Гражданское общество и политическая теория : пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Араго. – М. : Изд-во "Весь мир", 2003; Кириченко С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст / С. О. Кириченко. – К. : Логос, 1999; Рудич Ф. М. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / Ф. - М. Рудич. – К. : Парлам. вид-во, 2006; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001.

Коник С.М., Бобровникова А.О.

СУСПІЛЬСТВО ЗНАНЬ – поняття вперше було використане в 1969 р. університетським викладачем Пітером Друкером, котрий отримав у Німеччині докторський ступінь у галузі міжнародного права. Воно набуло подальшого розвитку в 90-х рр. ХХ ст., зокрема в роботах таких дослідників, як Робін Манселл і Ніко Стер. Свій внесок у розвиток цього поняття внесли й вітчизняні вчені, представники державного апарату, співробітники державної служби, системи освіти, ЮНЕСКО. Для правильного розуміння сутності й змісту С.з., його характерних особливостей необхідно розрізнити поняття "інформація" і "знання".

Інформація (від лат. Informatio – ознайомлення, роз'яснення, викладання, представлення, поняття) в сучасному тлумаченні являє собою: а) повідомлення, інформування про що-небудь, яке передається людьми; б) одне з основних понять кібернетики.

Знання – перевірений практикою і засвідчений логікою результат процесу пізнання дійсності, адекватне її відображення в свідомості людини у вигляді уявлень, суджень, понять, теорій.

Інформація дає відповідь на питання, що існує, які конкретні відомості передаються людям усним, письмовим, комп'ютерним та іншими способами. Знання ж дає відповідь на питання як і чому дана річ, явище або

процес існує; охоплює тим самим їх сутність, зміст, тенденції, закони розвитку.

Лише такий методологічний підхід дозволяє виділити не тільки складові інформаційного суспільства і суспільства знання, що збігаються, а й їх розбіжності. Інформаційне суспільство – суспільство, яке виробляє інформаційний матеріал, що обробляється перед його використанням і виступає як товар, що продається і купується. С.з. – найбільш досконала форма інформаційного суспільства, яке визначається індексом інтелектуальних активів суспільства, конкурентності, перспективності та якості його розвитку. На думку академіка НАН України М.Згуровського, на рубежі ХХ і ХХІ ст. функціонують комунікаційне суспільство, інформаційне суспільство і суспільство, побудоване на знаннях. "Комунікаційне та інформаційне суспільство базуються на технологіях; суспільство, побудоване на знаннях, – на людях – творцях, озброєних технологіями. У цьому суспільстві знанням притаманний людський вимір, знання створюються і розвиваються людьми і пов'язані з тим, що роблять і думають люди". С.з. – це суспільство, переваги якого визначають не розмірами території держави, кількістю населення, потенціалом озброєнь, а інтелектуальним фактором, у розвитку якого початкову роль відіграють саме знання людини.

Виникла нова виробнича сила – сила знання. Традиційні фактори виробництва у вигляді землі, праці та капіталу не зникають, але відходять на другий план. Вони перетворюються з допомогою спеціалізованих знань, носієм якого виступає новий тип працівника – працівник, який творчо мислить, володіє здатністю забезпечити інтенсивну роботу розуму.

Частка монотонної, механічної праці в С.з. буде все більше скорочуватися і замінюватися інтелектуальною працею. Тим самим знання дедалі активніше набувають людського гуманістичного призначення, справляють свій вплив на всі сфери суспільного життя, в тому числі на систему органів державної влади і функцій держави, на виконання повсякденної роботи управлінням державою. Це створює можливості для підвищення якості державного управління, творчої діяльності менеджерів відповідного рівня, консультантів, програмістів, користувачів програмного забезпечення, спеціалістів державної служби, які займаються професійною діяльністю.

В С.з. стрімко зростає частка працівників, що займаються розумовою діяльністю, інтелектуалів, які безпосередньо створюють не матеріальні цінності, а знання, перетворюють інформацію в думки, нове знання. На цій основі поглиблюється інтелектуальний зміст майже всіх видів праці. Сучасний робітник, фермер, лікар, державний службовець знають набагато більше, ніж їх попередники. В таких умовах різко зростає цінність нових, істинних знань. Найбільше це виявилось у створенні й функціонуванні “інтелектуальних компаній”, які пропонують суспільству нові знання і технології їх набуття, інтелектуальний капітал.

У життєдіяльності людства довгий час існувала думка, що переважно суспільство впливає на розвиток науки, системи знання. Сьогодні посилюється зворотний процес – колосальний вплив наукових досягнень, системи освіти на всі аспекти розвитку світової цивілізації. Зростаюча залежність економіки від знання привела до появи ідеї про створення єдиної світової системи освіти, заснованої на єдиних освітанських стандартах. Відчутно підвищується попит на освіту, зокрема вищу. Чисельність студентів у світі з 13 млн в 1960 р. збільшилося до 82 млн у 2000 р., а в 2025 р. може сягнути до 100 млн.

Творче використання наукових досягнень, розширення системи освіти і підвищення її якості дозволили країнам-учасницям організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) розвивати свою економіку, базуючись на знаннях.

Подібні приклади ставлять перед органами державного управління України складні й невідкладні завдання, що потребують сучасного та ефективного вирішення. З одного боку, необхідна більш глибока та різноманітна державна підтримка науки і системи освіти. Україна має один із найвищих у світі індексів освічених людей (98%), великий науковий потенціал, але залишається країною, в якій державна підтримка науки і освіти перебуває ще на явно недостатньому рівні, а отже не повною мірою використовуються переваги, що їх надає і формує суспільство освіти.

З другого боку, необхідне творче удосконалення принципів, методів і форм державного управління процесами засвоєння нових знань суб’єктами державної служби. Перші кроки глобалізації сучасного світу, кризові

події останніх років вимагають від державного управління пошуку і формування нової парадигми, відповіді на фундаментальне запитання: кого вчити, чому вчити, де вчитися, як вчити майстерності управління? Без засвоєння і розширення базисних інновацій, без системи безперервної освіти, без дистанційних навчальних закладів та інших видів підготовки спеціалістів державного управління не можна успішно реалізувати одну з головних вимог С.з.: освіта для всіх і здобуття нових знань протягом усього життя людини. Вирішення цієї складної проблеми покликане забезпечити органічне входження України і світовий економічний, політичний і культурний простір.

Лит.: *Енциклопедия: Обществоведение*. – Режим доступа : <http://www.internet-school.re/Enc.ashx?item=10629>; *Згуровский М.* Путь к информационному обществу – от Женева до Туниса / *М. Згуровский* // *Зеркало недели*. – 2005. – 3 сент.; *Глобалистика: междунар. междисциплинар. энцикл. слов.* / глав. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков – М. : Элима, СПб. : Издат. Дом “Питер”, 2006. – С. 182.

Валуиський О.О.

СУСПІЛЬСТВО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ

– стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству. Вважається, що С.п. виникає в останню чверть ХХ ст. У С.п. функціонує високорозвинена ринкова економіка, провідною сферою якої є сфера послуг, ефективно використовуються досягнення науково-технічного прогресу, ключові позиції займають університети як центри наукових знань і науково-технічні спеціалісти. Політична сфера спирається на зрілу демократію, в соціальній сфері основним завданням є якість життя.

Найвідомішими представниками теорії С.п. є З.Бжезинський, Д.Белл, Г.Кан, А.Тоффлер, Ж.Фурастьє, А.Турен та ін.

Теорія С.п. має дві фундаментальні складові, перша з яких базується на твердженні про те, що періодизація історії відбувається не за принципом оцінки класової структури суспільства, а на основі дослідження технологічних аспектів організації суспільного виробництва. Згідно з цим твердженням історичний розвиток поділяють на три періоди: доіндустріальне (аграрне) суспільство, індустріальне (промислово-корпоративне), постіндустріальне (інтелектуально-техноло-

гічне) суспільство. Друга складова теорії **С.п.** визначає, що залежно від рівня технологічного детермінізму в суспільстві послідовно домінують первинна сфера економічної діяльності (сільське господарство), вторинна сфера (промисловість) та третинна (сфера послуг), де провідні позиції посідають наука й освіта. Кожній з цих трьох стадій властиві певні форми соціальної організації: церква та армія в аграрному суспільстві, корпорації в індустріальному, університети в **С.п.**, а також домінуюча роль певної соціальної верстви (відповідно феодала та представники церкви, бізнесмени, науковці).

До основних чинників, що визначили перехід від суспільства індустріального до постіндустріального, зараховують: перевагу сфери послуг над сферою виробництва; зміни в соціальній структурі суспільства (класовий поділ поступається місцем професіоналізму); переміщення центрів знань, що справляють вирішальний вплив на стратегію розвитку суспільства, до університетів; створення нових інформаційних та інтелектуальних технологій; запровадження планування й контролю технологічних змін. Зокрема, американський соціолог Д. Белл стверджує, що в **С.п.** зникає клас капіталістів, а його місце посідає нова правляча еліта, яка володіє високим рівнем освіти і знань, що стають визначальними з погляду соціальної стратифікації. Отже, основою соціального конфлікту в **С.п.** виявляється боротьба між знаннями і некомпетентністю.

У 80-ті рр. ХХ ст. ряд прихильників теорії **С.п.** (Ж. Серван-Шрейдер, С. Масуда та ін.) зробили спробу обґрунтувати необхідність та доцільність зміни терміна “**С.п.**” на термін “суспільство інформаційне”, виходячи з того, що вироблення, розподіл та споживання інформації є головною сферою економічної діяльності сучасного суспільства. Дійсно, запропонована концепція збагатила знання про сучасне суспільство, відзначила цілий ряд фундаментальних явищ, які раніше не мали належного осмислення. У її рамках було розглянуто положення про зростання та самозростання інформаційної вартості, проаналізовано властивості інформації як суспільного блага, закладені основи оцінки широкого кола інформаційних благ тощо. Проте ідея суспільства інформаційного має певну зацикленість на технологічних проблемах розвитку суспільного виробництва,

що нівелює її характер як цілісної соціальної теорії. Більше того, значно розвиваючи деякі елементи теорії **С.п.**, концепція суспільства інформаційного ні в одному з істотних пунктів не суперечить їй і фактично може розглядатися як один з її напрямів.

Літ.: *Політологічний словник* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонока. – К. : МАУП, 2005; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Белл Даниел*. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М. : Academia, 1999; *Иноземцев В.* Социология Даниела Белла и контуры современной постиндустриальной цивилизации / В. Иноземцев // *Вопр. философ.* – 2002. – № 5. – С. 3-12; *Новая постиндустриальная волна на Западе* : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999.

Самбук О.М.

СУСПІЛЬСТВО СОЦІАЛЬНОГО ДОБ-

РОБУТУ – стабільне суспільство, головний принцип якого – високий рівень виробництва, сильні профспілки та договірні відносини між роботодавцем та наймачем, які контролюються державою. Концепція соціальної ринкової економіки **С.с.д.** передбачає синтез гарантованих державою політичних свобод, економічної свободи та ідеалів соціальної держави, що гарантує соціальну захищеність громадян і соціальну справедливість. Поняття “соціальне” означає, що ринкове господарство внаслідок своєї ефективності створює матеріальні передумови для забезпечення того або іншого рівня добробуту для всіх верств населення. Центральне місце в **С.с.д.** посідає ідея забезпечення прийнятних для даного суспільства життєвих стандартів. Особистий добробут, крім суто економічних критеріїв (таких, наприклад, як зайнятість, рівень прибутку тощо), залежить і від рівня гарантій у державі політичних свобод (наприклад свобода і безпека особистості, свобода слова, свобода совісті тощо), від таких показників, як соціальна захищеність, сімейне життя, можливості просування по службі тощо. **С.с.д.** характеризується стабільністю, оскільки спирається на сильні соціал-демократичні традиції та високоорганізовані професійні рухи. **С.с.д.** відповідає високий рівень життя, масштабність соціальної політики, що ґрунтується на здійсненні дер-

жавної функції перерозподілу національного доходу відповідно до пріоритетів суспільних потреб із метою досягнення більшої соціальної рівності та більшої соціальної справедливості.

С.с.д. можна виділити за наступними ознаками: у соціальній сфері проблеми, які виникають, включаючи трудові відносини, пенсійне забезпечення, екологію тощо, розв'язуються за активної участі його членів методом соціального діалогу; значна частка ВВП використовується на соціальні потреби і, як наслідок, досягається високий рівень соціальної захищеності; орієнтована на ринок економіка (гнучкий ринок праці, відносно низькі податки).

Літ.: *Горохова К. Г.* “Государство благосостояния”: шведская модель / К. Г. Горохова. – М. : Знание, 1989; *Оболєнський О. Ю.* Державна служба : навч. посіб. / О. Ю. Оболєнський. – К. : КНЕУ, 2003.

Михненко А.М., Щур Н.О.

СУСПІЛЬСТВО СПОЖИВАННЯ (англ. consumersociety; нім. konsumgesellschaft; фр. La Societe de consommation) – сукупність суспільних відносин, організованих на основі принципу індивідуального споживання. **С.с.** характеризується масовим споживанням матеріальних благ і формуванням відповідної системи цінностей і установок. **С.с.** є однією з рис сучасного суспільства. Термін **С.с.** використовують для опису ефекту порівняння особистого щастя до купівлі і споживання матеріальних благ. Розвиток **С.с.** на Заході датується періодом після закінчення Другої світової війни. Так, у 1970 р. французький соціолог Ж.Бодріяр внаслідок критичного переосмислення політичної економії за К.Марксом розробляє теорію **С.с.** – це праця з розширеного відновлення споживчої вартості як системи з універсальним, розширеним виробництвом усієї системи вартості. **С.с.** орієнтовано винятково на “позитивне” задоволення бажання. **С.с.** не обов'язково є багаті суспільства, хоча певний рівень надмірності при цьому спостерігається. Споживчим суспільство робить зміна ставлення до цінностей, чому особливо сприяють радіо, телебачення, різні форми реклами. **С.с.** культивує в людей особливу ментальність з опорою на знаки, з вірою, що знаки (речі-знаки, відносини-знаки, цінності-знаки) допомагають знайти щастя,

опанувати навколишній світ, тоді як насправді відбувається занурення людини в ірреальний світ знаків. **С.с.** розвивається одночасно з розвитком капіталізму, який супроводжується бурхливим економічним і технічним розвитком та такими соціальними змінами, як: зростання доходів, що суттєво змінює структуру споживання; зменшення тривалості робочого дня; розмивання клаєсової структури і багатофакторний характер соціальної диференціації; індивідуалізація споживання, що формує індивідуальний стиль і імідж; збільшення числа товарів і послуг, а також одиниць людського досвіду та аспектів повсякденного життя, що комодифікуються, виставляються на продаж; поширення ринку на всі сфери життєдіяльності; перетворення акту здійснення купівлі на вид дозвілля. До найважливіших рис моделі **С.с.** належать: 1) втягнення в активне споживання більшості населення, а не лише найбагатших класів; 2) індивідуальне споживання населення виходить за межі, що диктуються природними потребами, і перетворюється на основну частину відтворення людини соціальної; споживання стає інструментом конструювання соціальної ідентичності, соціокультурної інтеграції в суспільство; 3) виробництво стає не лише масовим, але й гнучким, що дає змогу споживачам конструювати свою індивідуальність за допомогою речей; 4) з'являється розвинена система кредиту, різні форми банківських карток, що прискорює процес прийняття рішення про здійснення покупки; 5) товар цінується як засіб комунікації, який дає змогу передати інформацію про соціальний статус; 6) результатом виробництва стають бренди – торгові марки, що перетворилися на феномени масової свідомості (оцінки, символи); 7) відбувається естетизація споживання, що значно збільшує роль дизайну. У “Суспільстві споживання” автор розрізняє до деякої міри велике життя – сферу політики, науки, культури, – в якій він зазначає присутність трансцендентного, і маленький світ повсякденного життя, світ замкнутий і цілком іманентний.

В умовах прискореної глобалізації кінця ХХ – початку ХХІ ст. модель розширеного **С.с.** поширилася у світі як універсальний алгоритм побудови успішної економіки. У результаті склалася система міжнародного поділу праці, в якій провідне місце посіли країни з найрозвиненішою фінансовою системою

та високою ємністю внутрішнього ринку, зорієнтованого на задоволення потреб С.с. Вони стали експортерами технологій, фінансових схем, моделей економічної та соціальної організації, а більшість країн світової периферії набули функції товарного та ресурсного забезпечення. Відтак консервація нерівномірності розвитку стала однією з ключових глобальних проблем. Остаточним виразом моделі розширеного С.с. став збій фінансово-банківської системи розвинених країн. Нездатність кредиторів обслуговувати непомірні борги призвела до знецінення фінансових інструментів, хвилі банкрутств фінансових установ, тотального обвалу фондових ринків, валютної лихоманки та критичного зниження кредитної активності.

С.с. характеризується не тільки швидким зростанням індивідуальних витрат, а й зростанням витрат, що здійснюються третьою стороною (особливо адміністрацією) на користь окремих осіб і мають на меті зменшити нерівність у розподілі доходів. Таким чином, колективні кошти витрачаються здебільшого на людину, а не на матеріальні блага й устаткування, що надаються в його розпорядження. Колективні витрати є сьогодні також тими пунктами, які виявляють тенденцію до прискореного зростання. С.с. відрізняється не тільки достатньою кількістю благ і послуг, але і тим, що все є послугою, що надане для споживання ніколи не дається як продукт, а завжди як особиста послуга, як задоволення.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры* / Ж. Бодрийяр. – М. : Культурная революция, Республика, 2006; *Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з Експертною доповіддю НІСД “Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації”)* / уклад. А. В. Єрмолаєв. – К. : НІСД, 2010.

Михненко А.М., Щур Н.О.

СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО – наука, що охоплює сукупність усіх наукових та позанаукових знань про суспільство. Розв’язанню проблем суспільного розвитку сприяла типологізація форм пізнання суспільної реальності (наукова та позанаукова), розмежу-

вання на основні форми (філософське, загальнонаукове, спеціально-наукове, традиційне гуманітарне та соціальне знання як такі, що виникають на стику С., природознавства й технікознавства), виділення основних типів суспільствознавчих теорій відповідно до властивих С. основних форм пізнання та знання, а також з’ясування типологічних особливостей їх взаємозв’язку з життєдіяльністю людей в історичному процесі.

Відокремлення знань про суспільство як відносно самостійної сфери розпочинається досить рано (напр., у греко-римській культурі – очевидно, з Аристотеля). Однак у вигляді автономного цілісного утворення, ядро якого формує сукупність наук про суспільство, С. формується лише приблизно із середини ХІХ ст. Так, словники нім. мови фіксують у 70-ті рр. минулого століття неологізм “наука про дух”, який виник як еквівалент терміна при перекладі на нім. мову англ. позитивістів, зокрема в перекладі Шіля “Логіки” Д.Ст.Мілля. В неокантіанстві Баденської школи трапляється дещо ін. термін – “науки про культуру” (Віндельбадт, Ріккерт). У працях цих мислителів, як у книзі Ділтея, було здійснено чи не перші спроби різко розмежувати С. і природознавство. В подальшому мірою конституювання С. як своерідної цілісності відбувається й формування двох магістральних підходів у тлумаченні й розвитку С.: наукоцентричного та наукобіжного. Немарксистська традиція виникнення першого пов’язувала з іменами основоположників першої, “класичної” форми позитивізму, насамперед О.Конта, Дж.С.Мілля та Г.Спенсера; марксистської – з революційним переворотом у С., здійсненим К.Марксом та Ф.Енгельсом. З позитивістською (Т.Кун, П.Фейсрабанд, С.Тулмін, К.Поппер, Г.Альберт тощо) та марксистськими орієнтаціями пов’язаний і подальший розвиток наукоцентричного С. Наукобіжне С. бере початок з Баденської школи неокантіанства (Г.Ріккерт, В.Віндельбадт) і конкретизується у філософії життя (Ф.Ніцше, Г.Зіммель, В.Ділтей, О.Шпенглер), філософській антропології (М.Шелер, Г.Плеснер, А.Гелен, Е.Ротхакер та ін.), герменевтиці (пізній Е.Гуссерль, М.Хайдеггер, Г.Гадамер, А.Агіель, П.Рікьор), екзистенціалізмі (М.Бердяєв, Л.Шестов, К.Ясперс, М.Бубер, Г.Марсель, А.Камю, Ж.-П.Сартр), Франкфуртській школі філо-

софії і соціології (Т.Адорно, М.Хоркхаймер, Г.Маркузе, Е.Фромм), персоналізмі (М.Лосський, Дж.Ройс, С.Муньс, В.Штерн та ін.), доводячи подекуди до войовничого, нігілістичного антисциентизму (А.Клагес, Е.Юнгер, А.Боймлер, А.Розенберг). Неспроможність спроб найрадикальніших представників обох напрямів або ж звести С. до сукупності наук про С. (наукоцентризм), або ж, навпаки, взагалі вивести його за межі наукового пізнання, виявила однобічність обох підходів і необхідність подолання, “зняття” шляхом розробки глибшого, конкретнішого розуміння своєрідності С.

Кожна із суспільних наук досліджує один об’єкт – суспільство, але з різних боків (тобто кожна гуманітарна наука має свій предмет) і свої засоби пізнання. Історія відтворює все суттєве в минулому житті суспільства, значних суспільних процесів (революцій, війн, повстань, економічних і політичних реформ). Соціологія вивчає стан суспільства як системи взаємодії соціальних інститутів, процесів, суспільних груп і особи. Психологія дає уявлення про суспільство з боку соціально-психологічних процесів, що в ньому відбуваються. Юридичні науки досліджують закономірності регулятивних механізмів, зокрема права як особливої системи соціальних норм, правових форм організації й діяльності держави та політичної системи суспільства в цілому. Об’єднання наук про суспільство в єдину систему гуманітарного пізнання постає як домінуюча тенденція і актуальна потреба їх сьогоденного розвитку. Матеріальну основу С. становить суспільство як єдиний об’єкт пізнання для всіх гуманітарних наук, духовну – об’єктивна потреба в пізнанні суспільства як цілісної системи, методологічну – соціальна філософія – наука, що має свій специфічний предмет, обґрунтовує філософську концепцію суспільно-історичного розвитку.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка / уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Управління суспільним розвитком* : бібліогр. довід. / уклад. : В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко, А. М. Михненко (кер. автор. кол.), Ю. П. Сурмін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Соціологія політики* : енцикл. слов. / авт. упрояд. : В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009.

Михненко А.М.

СФЕРА СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ – різнопланові процеси, стосунки, цінності, інститути, фактори як матеріальні, так і ідеальні, об’єктивні й суб’єктивні. Сфера – це реальний процес людської життєдіяльності. Діалектика **С.с.ж.** розглядається як реальне життя суспільства в конкретно-історичних, соціокультурних та природних вимірах. Доцільно виділити такі сфери суспільного життя:

а) матеріальну – охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання, а також продуктивні сили й виробничі відносини, науково-технічний прогрес і технологічну революцію;

б) соціально-політичну – включає соціальні та політичні відносини людей у суспільстві – національні, групові, міждержавні тощо. Саме ця сфера охоплює такі явища й процеси, як революція, реформа, еволюція, війна. У цій сфері функціонують такі соціальні інститути, як партія, держава, суспільні організації;

в) духовну – це широкий комплекс ідей, поглядів, уявлень, тобто весь спектр формування свідомості (як індивідуальної, так і суспільної), трансформації її від однієї інстанції до іншої (засоби масового інформування), перетворення в індивідуальний духовний світ людини;

г) культурно-побутова – охоплює виробництво культурних цінностей, передачу їх від одного покоління до іншого, життя сім’ї, побутові проблеми (організація відпочинку, вільного часу), освіту, виховання тощо.

Усі сфери суспільного життя тісно взаємопов’язані, тому їх треба розглядати лише в єдності. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя призведе до створення деформованої моделі суспільства. У центрі кожної сфери, як і суспільства в цілому, має стояти людина, що охоплює всі сфери життєдіяльності, єднає їх.

Суспільство як єдність соціального й індивідуального спрямоване, по-перше, на забезпечення умов для збереження і розвитку самого соціуму і, по-друге, на забезпечення умов для реалізації і розвитку здібностей індивідів, для задоволення ними своїх потреб. Основні сфери людської життєдіяльності зумовлюють основні функції суспільства: забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (зростання добробуту, матеріального достатку); регулювання й організацію суспільних відносин (соціаль-

но-політичні, етичні гарантії виживання людства, упорядкування і нормалізації політичних, правових, моральних відносин); духовно-культурний розвиток людей.

Суспільне життя за своєю сутністю є творчим процесом створення і розвитку людиною як суспільно-історичним суб'єктом соціальних умов свого життя. У цьому процесі розвивається і сама людина, розширюються її можливості, вдосконалюються здібності. Така особливість людського буття визначається в соціальній філософії поняттям "суспільне виробництво". Суспільне виробництво не обмежується лише економічною сферою (матеріальне виробництво), воно є разом з тим і розвитком різноманітних суспільних відносин та соціальних інститутів (виробництво форм спілкування), і процесом формування і розвитку духовної сфери людства, суспільних форм свідомості (духовне виробництво). Отже, основні сфери життєдіяльності в їх взаємозв'язку - це і є реаль-

ний процес суспільного виробництва як виробництва життя, його соціальних умов і його суб'єкта - суспільної людини.

Літ.: *Андрущенко В.* Сучасна соціальна філософія : навч. посіб. / В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : [б. в.], 1996. – 222 с.; *Бердяев Н. А.* Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : [б. и.], 1990. – С. 4–50.; *Герасимчук А. А.* Філософія: курс лекцій : навч. посіб. для вузів / А. А. Герасимчук. – К. : [б. в.], 1999. – 165 с.; *Канке В. А.* Філософія. Исторический и систематический курс : учеб. для вузов / В. А. Канке. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : [б. в.], 1998; *Келле В. Ж.* Теория и история. Проблемы теории исторического процесса / В. Ж. Келле, М. Я. Ковальзон. – М. : [б. и.], 1981. – С. 12–67.; *Князев В. М.* Філософія / В. М. Князев. – К. : [б. в.], 1996. – 64 с.; *Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ століття / О. І. Погорілий. – К. : [б. в.], 1996. – 342 с.; *Радугин А. А.* Хрестоматия по философии : учеб. пособие / А. А. Радугин. – М. : [б. и.], 1998. – 432 с.; *Рузавин В. И.* Самоорганизация и организация в развитии общества / В. И. Рузавин // *Вопр. филос.* – 1995. – № 8.

Михненко А.М.

Т

ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ – семантична категорія, що відображає сприйняття й осмислення людиною часу позначуваних ситуацій та їх елементів стосовно моменту мовлення того, хто говорить. Водночас **Т** – це функціонально-семантичне поле (ФСП), яке базується на цій семантичній категорії, що охоплює угруповання граматичних, морфологічних, лексичних і синтаксичних, а також комбінованих (лексико-граматичних, граматико-контекстуальних та ін.) засобів мови, які використовуються для вираження різних варіантів цієї семантичної категорії.

Сучасна лінгвістика дозволяє будувати теоретичні конструкти, що відображають існуюче в нашій мовній свідомості членування основних категорій об'єктивної дійсності, серед яких, безсумнівно, однією з найважливіших є категорія часу. Такими конструктами є ФСП та системи значень. ФСП відображає тією чи іншою мірою устрій світу, а складові його системи значень – структуру нашого пізнання. “ФСП **Т** – це насамперед національно-детермінована іпостась відповідної понятійної категорії”.

Для ФСП обов'язковим є центр (хоча можлива і поліцентричність), часто граматикалізований у загальному значенні, тобто ФСП характеризується граматикалізованим центром і периферійною частиною. “В основу протиставлень “центр – периферія” покладений той факт, що домінантою поля вважають конститuent: а) найбільш спеціалізований для вираження даного значення; б) який відображає його найбільш однозначно; в) який систематично використовується”.

У сучасній лінгвістиці першорядного значення набули проблеми функціонування мовних одиниць у текстах різних стилів, з'ясування специфіки взаємодії певної граматичної одиниці з контекстом, що зумовило активізацію досліджень функціонального напрямку, одним з аспектів яких є вивчення структурно-семантичних особливостей

функціонально-семантичних категорій. У працях українських і зарубіжних науковців ґрунтовно описано такі функціонально-семантичні категорії, як: **Т**. (Г.Золотова, Б.Комріє, З.Тураєва), аспектуальність (С.Маслов, С.Соколова, А.Тімберлейк), таксис (О.Бондарко, С.Полянський), локативність (Т.Булігіна, А.Шмельов).

Серед інших функціонально-семантичних категорій **Т** відзначається складністю своєї структури й семантики, оскільки дискусійними є питання щодо співвідношення реального й текстового часу. Вивчення мовознавцями засобів вираження часу в тексті було спрямоване на опис структури функціонально-семантичної категорії **Т**. (В.Адмоні, О.Бондар, О.Бондарко); темпоральної структури наукових і художніх текстів (З.Тураєва); особливостей вживання в українській мові певних граматичних конструкцій з часовим значенням (Л.Вишня, П.Криворучко, Р.Куцова, В.Позанська). Функціонально-семантичні категорії є основою для побудови відповідних функціонально-семантичних полів. У лінгвістиці детально розроблено теорію побудови ФСП **Т**. (О.Бондарко, О.Бондар). Незважаючи на ґрунтовні дослідження **Т** у функціональній граматиці, у контексті завдань функціональної стилістики це питання висвітлено не повно. Всебічно вивчено питання особливостей функціонування мовних одиниць на позначення часу в текстах художнього стилю (О.Бондарко, М.Всеволодова, Л.Малімон, З.Тураєва, Д.Шмельов). Темпоральна структура текстів інших стильових різновидів, зокрема публіцистичних й інформаційних, не була предметом спеціальних наукових досліджень. Окремі специфічні риси часової організації текстів цих стилів з'ясовано в працях Ю.Арешенкова, О.Бондаря, Н.Шумарової.

Оскільки **Т** є стилістично релевантною категорією, то аналіз особливостей використання в текстах публіцистичного й інформа-

ційного стилів мовних одиниць, здатних виражати певну темпоральну семантику й виконувати спільну функцію, допоможе виявити одну з диференційних стильових ознак цих текстів, сприятиме розв'язанню питання щодо статусу інформаційного стилю.

Лит.: *Бондарко А. В.* Теория функциональной грамматики / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990; *Бондарко А. В.* Грамматические значения и смысл / А. В. Бондарко. – Львів : Наука, 1971.

Гошовська В.А., Баскакова Ю.В.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – основні напрями змін складових державного управління під впливом тенденцій і факторів суспільного розвитку. Провідну роль серед них відіграють як процеси зовнішнього щодо державного управління середовища – глобалізація та її виклики, перехід сучасного суспільства в постіндустріальну інформаційну стадію розвитку, його демократизація й емансипація людини, так і внутрішні рушії розвитку державного управління як сфери людської діяльності. При цьому діють соціальні, економічні, політичні й ціннісно-ментальні передумови і наслідки цього процесу. Найважливішою передумовою **Т.р.д.у.** є становлення постіндустріальної інформаційно-комунікативної глобальної цивілізації. Окремі **Т.р.д.у.** розглядаються в роботах Г.В. Атаманчука, В.Д. Граждана, В.Н. Іванова, В.І.Патрушева, О.П. Прохорова, А. Тоффлера, Фр. Фукуями та ін.

Тенденції формуються за основними складовими державного управління, які включають: сукупність наділених компетенцією і певним чином структурованих та супідрядних суб'єктів держави, діяльність яких спрямована на певні об'єкти суспільства; систему управлінських зв'язків, відносин та організації як суб'єктів, так і об'єктів; діяльність з її сукупними механізмами здійснення активності суб'єктів управління, що включає систему політичних, правових, моральних норм, стратегій, процедур; сукупність управлінських функцій, пов'язаних з підтримкою рівноваги і розвитку суспільної системи, дотриманням режиму законності, дотриманням прав і свобод людей, наданням суспільству різного роду послуг; об'єкти, якими виступають ті або інші об'єкти держави чи суспільства, на які спрямовується компетенція суб'єктів державного управлін-

ня; сукупність ідей, теорій, поглядів, що їх використовують суб'єкти управління для обґрунтування, побудови і реалізації управління; система професійного навчання управлінських кадрів.

Зміни в системі державного управління мають багатоаспектний, багатоплановий характер. Усі тенденції можна умовно об'єднати за виділеними складовими державного управління. Вони виступають як найбільш важливі довгострокові тренди розвитку управління. *Тенденції змін суб'єктів управління.* 1. Спостерігається прискорення процесу демократизації влади, використання партнерських підходів у прийнятті рішень, розвиток і диверсифікованість форм та методів взаємодії з населенням, сприяння посиленню відкритості влади, участі в ній громадян, парсипативні методи взаємодії з людьми з метою їх залучення до участі в прийнятті рішень. 2. Суб'єкт управління втрачає одноособову владу в управлінні. Він стає частковим суб'єктом сукупного суб'єкта державно-управлінської діяльності. 3. Система управління змінюється від бюрократичного патерналізму до представництва територіальних громад й активного залучення недержавних організацій. У ті або інші аспекти державного управління включаються представники бізнесу, громадських організацій, груп тиску тощо. 4. Зростає вплив на управління громадянського суспільства. Розвиток відбувається від недооцінки громадянського суспільства або патерналістського до нього ставлення з боку держави і його органів до налагодження з ним різноманітних зв'язків на основі партнерства. 5. Швидкими темпами зростає професійний поділ управлінської праці з виділенням відповідних професій, спеціалізацій і кваліфікацій від домінування в системах управління адміністраторів до збільшення чисельності консультантів, аналітиків і радників. При цьому спостерігається інтенсивне залучення в державну бюрократію університетських професорів, бізнесменів, діячів громадських організацій. 6. Загострюється проблема зміни соціально-економічного статусу державних службовців і службовців місцевого самоврядування, удосконалення оплати їхньої праці. Тут діють дві протилежні тенденції. Перша орієнтує на підвищення статусу за рахунок належної заробітної плати і неформального авторитету, а друга вимагає зниження статусу-

су за рахунок перетворення державних службовців у професійних працівників специфічної системи обслуговування – дійсних слуг народу. 7. Відбувається загострення проблеми патологій державної служби і державного управління, йде інтенсивний пошук ефективних інструментів і технологій боротьби з корупцією, зловживаннями службовим становищем, порушенням прав і свобод людини в системах управління.

Тенденції зміни управлінських зв'язків, відносин, організації. 1. Досить інтенсивно відбувається перехід від ієрархії до горизонтальних координуючих зв'язків, використання теорії альянсів, тобто асоціативних форм організації й управління. Зростає роль координації порівняно з субординацією, а також посилюється реординація, під якою розуміють таку модель управління, коли реалізується правова перевага однієї спільності над іншою або одних сторін, частин і елементів якої-небудь спільності над іншими як по горизонталі, так і по вертикалі. Звідси величезна увага приділяється розвитку довіри між усіма учасниками управління. 2. Відбуваються значні зміни відносин між начальником і підлеглим в аспекті залучення підлеглого до прийняття рішень, дбайливого до нього ставлення на основі принципів теорії людського капіталу. 3. Наявність у суспільстві впливових громадських та опозиційних структур змушує налагоджувати з ними відносини. Відбувається перехід від концентрації основних ресурсів на прийнятті й реалізації управлінських рішень до концентрації основних зусиль на проведенні соціального діалогу, погоджень, комунікації. 4. Істотно міняється і співвідношення централізації та децентралізації: від єдності централізації і децентралізації на базі централізації до їх єдності на основі децентралізації, а також швидкої зміни моделі співвідношення залежно від виникнення загроз стабільності та єдності держави і суспільства. 5. Спостерігається рух від формальної організації до корпоративних зв'язків, відносин, організації і культури. Корпоративізація державного управління істотно змінює всі його аспекти, змушує діяти відповідно до погоджених цінностей, інтересів, стратегій на основі дотримання договорів і балансів.

Тенденції змін управлінської діяльності. 1. Найбільш вираженою тенденцією виступає перехід у системах управління від твердих і

однозначних норм до цінностей. 2. Посилюється технологізація управління за допомогою впровадження технологій прийняття управлінських рішень, комунікації, влади і впливу, організаційної культури, лідерства, мотивації, стилю управління, конфлікту, соціальної відповідальності, групової динаміки і ділової етики. 3. Від класичних технологій державного управління, побудованих на оргтехніці, поділі й операціоналізації діяльності, до постмодерністських технологій, що базуються на багаторівневих і багатосуб'єктних взаємодіях з використанням інформаційно-комп'ютерної техніки й техніки телекомунікацій. 4. Зростають запити на інформаційно-аналітичні, комп'ютерні системи, що регулюють на підставі баз дані процеси в економіці, транспортній системі, комунальному господарстві й соціальному захисті. 5. Інтенсивно розвивається система державного і муніципального менеджменту, що являє собою складну сукупність принципів, норм, парадигм, культури, технологій, включає організаційно-функціональний, публічний менеджмент і менеджмент послуг та розвитку.

Тенденції змін управлінських функцій.

1. Відбувається зміна співвідношення управлінських функцій. Планування, мотивація і координація набувають набагато більшого значення, ніж контроль і організація, відбувається перехід від управління до регуляції, дерегуляції і саморегуляції, від дії до посередництва, відбувається лібералізація контролю, доповнення самоконтролем і контролем зі сторони. 2. Втрачають колишнє значення неконкурентні, мобілізаційно-розподільні механізми управління. Помітним стає перехід від концентрації, нагромадження і використання ресурсів до їх розподілу і створення, від орієнтації на освоєння вкладених ресурсів до орієнтації на результат. 3. Посилюється перехід від програмно-цільового управління до проектно-програмно-цільового управління, що передбачає розробку комплексу погоджених проектів і програм розвитку основних підсистем, побудованих на основі антикризового, сталого розвитку. 4. Досить швидко відбувається розвиток від закритої системи розробки управлінських рішень до адміністративної, фінансової і публічної підзвітності. 5. Глобалізація змінює простір реалізації управлінських функцій. Відбувається перехід від управлін-

ської діяльності в замкнутому унітарному національному просторі до діяльності в широкому просторі регіональної і міждержавної кооперації. 6. Протягом найближчих десятиліть зростатиме роль функції надання соціальних послуг. При цьому буде відбуватися переорієнтація від прямого надання послуг населенню до організації партнерства в задоволенні потреби в послугах, від забезпечення асортименту соціальних послуг до забезпечення зростання їх якості. 7. Дуже перспективний процес переходу від адміністративного управління до складної єдності організаційно-адміністративного, інформаційно-аналітичного, соціально-сервісного і публічно-комунікативного управління.

Тенденції змін об'єктів управління. 1. Проблема обмеженості ресурсів висуває на перший план перехід від використання ресурсів до їх створення, що перетворює ресурси із засобів управління в його об'єкт. Відбувається зміна залежності системи управління виключно від матеріально-фінансових ресурсів до зростання її залежності від інформаційних ресурсів. 2. Якщо відповідно до концепції лібералізму держава відходила від своєї роботи серед об'єктів, залишаючи їх на піклування громадських структур, то в сучасних умовах спостерігається формування іншої стратегії: держава намагається зберегти свою присутність у різних сферах суспільства з одночасним обґрунтованим партнерством з громадськими структурами. 3. Відбувається втягування у сферу управління держави об'єктів, розміщених на території інших країн і включених у процес глобалізації. Разом з тим доводиться ділитися своєю суверенністю стосовно об'єктів, що розташовуються на власній території. 4. В найближчі роки загостриться потреба в реформуванні системи адміністративно-територіального устрою та управління на основі сучасних форм співвідношення між централізацією і децентралізацією.

Тенденції змін ідей і теорій управління. 1. Основною лінією розробки теорій управління є позиція т. зв. "прориву", тобто стрімкого просування управлінської системи до свого відновлення й відновлення зони управління з метою забезпечення подолання кризових і стагнаційних процесів, забезпечення лідерства країни. 2. До найбільш відомих концепцій державного управління належать: веберівська модель раціональної

бюрократії, системна модель управління, що базується на чітких організаційно-структурних побудовах і функціонуванні держави; концепція децентралізації і соціальної саморегуляції, в тому числі й на основі мереж; трисекторного партнерства; лібералізації держави і поділу влади; концепція демократичного управління, публічного управління, що базується на цінностях, максимальній відкритості, процедурах комунікації та балансі інтересів; електронного уряду. Стійкою тенденцією використання в управлінні концепцій є методологічний і концептуальний плюралізм, що нерідко доходить до еkleктики, в основі формування якої є державно-управлінська ситуація і прагнення досягти конкретного результату. 3. Досить чітким є перехід від ідеології адміністративного управління до складної єдності ідеологій організаційно-адміністративного, інформаційно-аналітичного, соціально-сервісного і публічно-комунікативного управління. 4. Протиріччя між глобальними факторами і можливостями держави, з одного боку, і необхідністю забезпечення національної ідентифікації – з другого диктує необхідність формування національних концепцій менеджменту і державного управління, що могли б інтегрувати кращі зразки національного й зарубіжного управлінського досвіду. 5. Здійснюється пошук не тільки прикладних теорій управління, але й загальної теорії управління, що могла б виступити ідейно-філософською основою сучасного управління, наприклад концепція ноосфери В.І. Вернадського.

Тенденції зміни професійного навчання управлінців. 1. Змінюється сама модель ідеального державного службовця. Відбувається перехід від моделі державного службовця, орієнтованого на виконання своїх обов'язків у системі ієрархії, до моделі службовця, що політично нейтральний, професійний, чесний, чутливий до вимог громадян і здатний діяти в умовах невизначеності внутрішньо-державного і міжнародного середовища. 2. Нагальнішою стає потреба в оволодінні управлінською елітою сучасними управлінським знанням, формуванні управлінської еліти. 3. Потребою часу є зміна ментальності державних службовців, що повинні виступати як державні менеджери. 4. В процесі підвищення з боку суспільства вимог до дієздатності держави відбудеться відмова від суто ліберальної моделі його функціонуван-

ня. Це приведе до зростання потреби в професійних адміністраторах, що володіють адміністративними методами управління. Сучасній управлінській практиці потрібний не тільки фахівець у галузі публічного управління, а, насамперед, адміністратор, аналітик, антикризовий та інноваційний менеджер. Ймовірно, найбільш перспективною буде полісегментна система професійної підготовки державних службовців порівняно з односегментною. Домінування фахівців у галузі публічного управління приведе до здійснення припущень Ю.Хабермаса щодо перетворення реальної політичної й управлінської діяльності в комунікаційну гру без результату. 5. Нарешті, будь-яка система навчання буде неефективною без наповнення її гносеологічними, правовими, моральними, ресурсними й іншими нормами і стандартами, створення ефективної системи конкуренції, оснащення її передовими методами і технологіями навчання.

Виділені тенденції є ознакою кардинальних змін державного управління, які пов'язуються деякими дослідниками управління з новою державно-управлінською революцією.

Літ.: Атаманчук Г. В. Управление – фактор развития (размышления об управленческой деятельности) / Г. В. Атаманчук. – М.: ЗАО “Изд-во “Экономика”; Будзан Б. Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи / Б. Будзан. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001; Бурега В. В. Социально-адекватный менеджмент / в поисках новой парадигмы : монография / В. В. Бурега. – К.: Издат. центр “Академия”, 2001; Граждан В. Д. Теория управления : учеб. пособие / В. Д. Граждан. – М.: Гардарики, 2006; Друкер П. Ф. Задачи менеджмента в XXI веке : учеб. пособие : пер. с англ. / П. Друкер. – М.: Издат. дом “Вильямс”, 2002; Иванов В. Н. Управленческая парадигма XXI века : учеб. пособие для вузов / В. Н. Иванов, А. В. Иванов, А. О. Доронин. – М.: МГИУ, 2002. – Т. 1; Тоффлер Э. Метаморфозы власти : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2003; Туленков М. В. Концептуальні засади організації сучасного менеджменту : монографія / М. В. Туленков. – К.; Ніжин : ТОВ “Вид-во “Аспект-Поліграф”, 2006; Удовик С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / С. Л. Удовик. – К.: Ваклер, 1999; Фукуяма Фр. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М.: ООО “Изд-во АСТ”; ЗАО НПП “Ермак”, 2004; Фукуяма Фр. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ : АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006.

Сурмін Ю.П.

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

(англ. theory of public administration) – система наукового знання про сутність, становлення та розвиток феномену державного управління, на якій базується відповідна галузь науки та практичної діяльності.

В основу Т.д.у. покладена ідея формування наукового знання про державне управління як систему, що справляє цілеспрямований вплив держави на суспільство, внаслідок якого задовольняються її потреби та реалізуються поставлені цілі. Об'єктом Т.д.у. є система державного управління в сукупності всіх її структурних елементів та процесів, а предметом – закономірності й принципи її функціонування та розвитку.

Ключовими поняттями сучасної Т.д.у. є держава та державна влада, оскільки державне управління є способом функціонування і реалізації державної влади з метою становлення та розвитку держави. Держава – це основний інструмент політичної системи суспільства, що здійснює управління останнім, охорону його економічної та соціальної структури, організацію і впорядкування соціально неоднорідного суспільства, забезпечення його цілісності та безпеки.

В основу держави покладена державна влада як інструмент забезпечення існування держави та досягнення цілей останньої, її обов'язковий атрибут. Державна влада має здатність впливати на процеси в суспільстві за допомогою спеціальних органів та установ, які є складовими єдиного механізму державної влади. Як зазначав відомий російський вчений Г.В.Атаманчук, державне управління за змістом є процесом реалізації державної влади, її зовнішнім, матеріалізованим вираженням, яке поза цим не існує.

Таким чином, суб'єктом державного управління є система державної влади у вигляді спеціально утворених органів, між якими розподілені певні функції державного управління. Об'єктом державного управління є все суспільство, яке розглядається як складна динамічна самокерована система, а управління ним – як соціальна функція, що виявляється у владно-організуючій діяльності, яка забезпечує узгодженість спільної праці і побуту людей для досягнення суспільно значущих цілей та завдань. Причому держава відіграє роль структури, а державне управління – механізму суспільного самоуправління. З погляду суб'єкт-об'єктних відносин

державне управління являє собою неперервний процес реалізації відповідних управлінських функцій держави.

Розглядаючи державне управління як систему, дуже важливо розуміти один з найважливіших системних принципів, а саме, що така система не просто утворюється в результаті об'єднання всіх управлінських зусиль, а набуває якісно нових властивостей. Це, зокрема, означає, що різноманітність властивостей системи державного управління більша, ніж у суми властивостей окремо взятих органів державної влади та управління. Сфери діяльності держави безпосередньо трансформуються у сфери державного управління. Це здійснення внутрішньої та зовнішньої політики, правове регулювання відносин у масштабах всього суспільства, формування та реалізація державного бюджету тощо. Дуже важливим фактором для розуміння стану і розвитку державного управління є врахування його об'єктивних основ, а саме природно-географічних умов, культурно-історичної спадщини та соціально-економічних умов.

До базових положень сучасної **Т.д.у.** слід віднести:

- розуміння державного управління як діяльності держави щодо організації впорядкування різних соціальних процесів у суспільстві шляхом її практичного, організуючого та регулюючого впливу на суспільну життєдіяльність людей з метою впорядкування, збереження або перетворення останньої, що спирається на силу державної влади;
- формування **Т.д.у.** як комплексного, міждисциплінарного знання, що спирається на досягнення політології, історії держави, конституційного та адміністративного права, менеджменту, соціології, економіки, психології, кібернетики, інформатики, синергетики, теорії систем тощо;
- розвиток системи державно-управлінських знань з урахуванням світових глобалізаційних процесів, зокрема інтеграційних, екологічних, інформаційних, демографічних, антикризових, безпекових тощо;
- розгляд державного управління як системи, що складається із суб'єкта (окремі органи державної влади та управління, апарат державного управління, а також їх система в цілому) та об'єкта (суспільство, різноманітні суспільні відносини) управління, які перебувають у стані неперервного цикліч-

ного процесу управління, що включає послідовність певних функцій та механізмів управління (загальних та/або спеціальних);

– об'єктивізацію державно-управлінських впливів суб'єкта управління як суспільної потреби, інтересу та цілі в державному управлінні, що усвідомлені ним, юридично нормативно висловлені та практично здійснені в його рішеннях та діях;

– спрямування державного управління на покращення стану людини в суспільстві з огляду на світові тенденції людського розвитку та реалізації принципів людського виміру і, зокрема, в управлінні (державні та муніципальні служби) виходячи з основних підходів та принципів управління персоналом;

– органічне поєднання та застосування системного, діяльнісного та ситуаційного підходів, широке використання підходу до аналізу політики;

– надання державному управлінню стратегічного характеру, що передбачає врахування реальних перспектив та актуальних проблем світового розвитку та реалізацію через певні державні політики;

– розвиток державно-управлінських технологій як різновиду соціальних технологій шляхом типізації найбільш характерних процесів, програм, проєктів, процедур та операцій;

– дотримання та постійне вдосконалення управлінської, зокрема адміністративної та правової культури тощо.

З погляду методології науки **Т.д.у.** виконує низку функцій, серед яких доцільно виділити: функцію опису певної сукупності явищ і процесів у галузі державного управління; функцію пояснення їх сутності та закономірних взаємозв'язків; функцію передбачення тенденцій розвитку, майбутніх подій і станів системи державного управління та її окремих елементів, виникнення нових явищ у цій системі, що має важливе значення як для практики державно-управлінської діяльності, так і для самого наукового пізнання; функцію синтезу емпіричного матеріалу та розрізнених теоретичних знань у цілісну систему на основі єдиних принципів; методологічну функцію розвитку та удосконалення пізнавального інструментарію науки державного управління. Ця функція лише формується, оскільки відповідний методологічний арсенал перебуває на стадії становлення та розвитку; практичну (соціальну) функцію забезпечення тео-

ретичної основи розроблення методів, методик, технологій та практичних рекомендацій, використання яких дає змогу ефективно здійснювати державно-управлінську діяльність; ідеологічну функцію вироблення й обґрунтування ідеальних установок, норм, цільових та ціннісних орієнтацій як у державному управлінні, так і в самому суспільстві.

На сьогодні в галузі державного управління ще не існує як цілісної загальної теорії, так і завершених теорій стосовно окремих об'єктів цієї галузі. Проте накопичено значні масиви емпіричного матеріалу та розроблено їх типології, виділено та впорядковано низку закономірностей, принципів, моделей. Тому на часі перехід від цих розрізнених фрагментів наукового знання до вищих форм його організації у вигляді наукових теорій – ієрархічних систем законів та відповідних моделей, що базуються на вихідних системоутворюючих принципах і описуються спеціалізованою термінологією. Розвиток таких теорій має відбуватися виходячи з того, що за змістом державне управління є політичною (державна політика) та адміністративною діяльністю, а за формою – правовою, організаційною та організаційно-правовою.

Літ.: *Авер'янов В. Б.* Державне управління: теорія і практика : монографія / В. Б. Авер'янов, В. В. Цветков, В. М. Шаповал та ін. ; за ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Юрінком Інтер, 1998; *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления: курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997; *Афанасьев В. Г.* Общество: системность, познание и управление / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1981; *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРИДУ НАДУ, 2009; *Гурне Б.* Державне управління / Б. Гурне ; пер. з фр. В. Шовкуна. – К. : Основи, 1993; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; *Райт Г.* Державне управління : пер. з англ. / Г. Райт. – К. : Основи, 1994; *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* / кол. авт. ; наук. кер. В. В. Цветков. – К. : Оріяни, 1998.

Бакуменко В.Д., Князєв В.М., Ковбасюк Ю.В.

ТЕОРІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ (англ. *Theories of modernization*) – теорія, що розглядає модернізацію як складний глобальний процес, який відбувається в усіх ключових сферах життєдіяльності суспільства і характеризується структурно-функціональною диференціацією та утворенням відповідних форм інтеграції. Розрізняють технологічну, функціональну і глобальну модернізації, різноманітні інтерпретації стадій модернізації в окремих країнах.

У більшості класичних Т.м. акцент робиться на формуванні індустріального суспільства, модернізація розглядається як процес, що відбувається паралельно індустріалізації, як перетворення традиційного аграрного суспільства в індустріальне. Він розглядається з точки зору трансформації системи господарства, технічного озброєння та організації праці. Виходячи з цього розрізняють “первинну” і “вторинну” модернізацію. Під “первинною” модернізацією розуміють процес, здійснений в епоху промислових революцій, – класичний “чистий” тип “модернізації першопрохідців”. Під “вторинною” модернізацією розуміють процес, що супроводжує формування індустріального суспільства в країнах “третього світу”, – вона відбувається в умовах наявності зрілих моделей, апробованих у країнах індустріально-ринкового виробництва, а також, по можливості, прямих контактів з ними – як у торговельно-промисловій, так і в культурній сфері. Одним з методологічних обґрунтувань є застосування до теорії вторинної модернізації принципів запропонованої німецькими етнографами концепції культурних кіл, заснованої на ідеї поширення форм культури від центрів культурного синтезу і нашарування різних культурних кіл, поширених з різних центрів.

Соціологи визнають, що вирішальним чинником модернізації виступають подолання та заміна традиційних цінностей, що перешкоджають соціальним змінам і економічному зростанню, на цінності, які мотивують господарюючих суб'єктів на інноваційну діяльність – розробку, створення і поширення нових технологій та генерування нових організаційно-економічних відносин. Причому в більшості західних суспільств індустріалізації передували як зміни в суспільній свідомості, так і зміни в економіці, розвиток мануфактурного виробництва і формування національних ринків.

Модернізаційна теорія, яка використовується в науково-навчальних процесах без прив'язки до історичних, культурних, духовних традицій України, є черговим втіленням прогресистських поглядів, згідно з якими історія є шляхом сходження від варварства до складнішого і кращого майбутнього.

У періоди криз багато класичних підходів, моделей, які використовувалися в попередні етапи розвитку, як і структури управління, не спрацьовують належним чином. Практично стає неможливим прогнозувати подальший розвиток ринків, регіонів, країн.

Власне, в сьогоденнішніх умовах доводиться мати справу з кризою, що породжена системними процесами модернізації. По суті, спостерігається декадентство в державному управлінні, триває процес розмивання, занепаду функцій держави.

Літ.: *Горбатенко В.* Стратегія модернізації суспільства: Україна та світ на зламі тисячоліть : монографія / В. Горбатенко. – К. : Академія, 1999; *Зеленько Г.* “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України / Г. Зеленько. – К. : Критика, 2003; *Валлерстайн І.* Аналіз мирових систем и ситуации в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб. : [б. и.], 2001; *Хантингтон Э.* Политический порядок в меняющемся обществе / Э. Хантингтон. – М. : [б. и.], 2004; *Инглхарт Р.* Модернизация и постмодернизация / Р. Инглхарт // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология. – М. : Академия, 1999.

Розпунтенко І.В.

ТЕОРІЯ ЧЕТВЕРТОГО СВІТУ (*Fourth World theory*) – сукупність ідей, поглядів, що обґрунтовують необхідність збереження етнокультурної різноманітності світу. Політична карта нараховує приблизно 200 держав, у той час як існує понад 5 тис. світових корінних народів. Сучасні держави виступають як своєрідні імперії, що окупували інші народи. Відзначаються глобальний етноцид і екоцид відносно численних “меншин”. Спроби організованого спротиву з їх боку часто розглядаються як прояв тероризму та екстремізму. **Т.Ч.с.** прагне створити типологію народів, що не мають державності. Процес деколонізації наприкінці ХХ ст. дав поштовх появи нових проблем, насамперед так званих малих народів. В реальності 95% сучасних держав є багатонаціональними. Наприклад, у Нігерії проживає 450 народів, в Індії – 380, в Індонезії – 250 народів. Зрозуміло, що народи, які прагнуть незалежності, кваліфі-

куються титульними етносами як “терористичні”. На думку прихильників **Т.Ч.с.**, держави, які знищують “малі” народи, формують фундамент свого майбутнього розпаду. Взагалі невід’ємним елементом світового геополітичного простору стали нині невідомі держави. За підрахунками політичних географів, у 90-х рр. ХХ ст. 27 держав не контролювали повністю свою територію: Ліберія, Сомалі, Судан, М’янма, Афганістан, Азербайджан, Грузія, Молдова, Кіпр, Колумбія тощо.

У 1945-1990 рр. у 41 країні світу були розв’язані громадянські війни, в 15 країнах частина території була окупована іноземними військовими формуваннями. Розпад СРСР і геополітичне зростання американської “суперімперії”, яка відверто ігнорує міжнародне право, призвели до військової інтервенції НАТО в Югославії, Афганістані, Іраку вже на межі ХХІ ст. Усі ці дії не тільки кардинально міняють геополітичну конфігурацію міжнародних відносин, а й створюють нову політико-психологічну ситуацію в сучасному світі.

Держави, що знищують малі народи, закладають основи свого майбутнього розвалу, як це ми бачимо з СРСР і Росією. **Т.Ч.с.** потребує посилення цивілізованого підходу в геополітиці і в геоekonomіці, аби зафіксувати і врахувати та зберегти культурну й біологічну різноманітність.

Літ.: *Мартин Г.-П.* Западная глобализации: атака на процветание и демократию : пер. с нем. / Г.-П. Мартин, Х. Шуманн. – М. : Альпина, 2001; *Сенченко М. І.* Дарунки Заходу: глобалізм, мондіалізм, лібералізм / М. І. Сенченко // Контрасти. Мондіалізм і тероризм. – К. : [б. в.], 2001.

Розпунтенко І.В.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОБОРОНА – система загальнодержавних воєнних і спеціальних заходів, що вживаються в особливий період. Основними завданнями **Т.о.** є: охорона та захист державного кордону; забезпечення умов для надійного функціонування органів державної влади, органів військового управління, стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил); охорона та оборона важливих об’єктів і комунікацій; боротьба з диверсійно-розвідувальними силами, іншими збройними формуваннями агресора та незаконно утвореними антидержавними збройними формуваннями; організація та здійснення

евакуаційних заходів; проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт у небезпечних районах, захист населення від наслідків воєнних дій, аварій (руйнувань), зумовлених застосуванням засобів ураження, терористичними актами та диверсіями; підтримання правового режиму воєнного стану.

Заходи **Т.о.** за окремими її складовими здійснюються в кризових ситуаціях, умовах надзвичайного стану. Повне розгортання системи **Т.о.** здійснюється в особливий період функціонування держави.

До виконання завдань **Т.о.** в межах їх повноважень залучаються Збройні Сили України (ЗСУ), органи та підрозділи СБУ, внутрішні війська МВС України, Прикордонні війська України (війська Державної прикордонної служби), Управління державної охорони України, інші військові формування, створені відповідно до законів України (далі – військові формування), а також органи у справах цивільної оборони, сили і засоби цивільної оборони, органи внутрішніх справ, органи та установи кримінально-виконавчої системи, інші правоохоронні органи (далі – правоохоронні органи).

Підготовка **Т.о.** включає комплекс заходів щодо їх організації, всебічного забезпечення, підготовки території держави, об'єктів, органів і військ (сил) до її ведення.

Територія України поділяється на зони **Т.о.**, які збігаються з межами АРК, областей, м. Києва і Севастополя. Зона **Т.о.** поділяється на райони **Т.о.** відповідно до адміністративно-територіального устрою АРК, областей, міст Києва і Севастополя.

Загальне керівництво підготовкою **Т.о.** здійснює Президент України – Верховний Головнокомандувач ЗСУ.

Організація та керівництво територіальною обороною покладається: а) на всій території України – на Генеральний штаб ЗСУ та на Головне командування Сухопутних військ ЗСУ; б) у межах оперативного командування – на Командувача військ оперативного командування; в) у межах зони (району) територіальної оборони – на начальника зони (району) територіальної оборони – Голову Ради міністрів АРК, голову обласної (районної), Київської та Севастопольської міської (районної у місті) державної адміністрації.

Для планування і координації дій з підготовки та ведення **Т.о.** в МВС України, Міністерстві України з питань надзвичайних си-

туацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Управлінні державної охорони України, органах управління ЗСУ, СБУ, Прикордонних військ України у мирний час створюються структурні підрозділи **Т.о.** В інших міністерствах і центральних органах виконавчої влади, місцевих державних адміністраціях, органах місцевого самоврядування та правоохоронних органах планування і координація дій з підготовки та ведення **Т.о.** здійснюється підрозділами з питань оборонної і мобілізаційної роботи.

У Раді міністрів АРК, місцевих державних адміністраціях для планування і координації дій з підготовки та ведення **Т.о.** у мирний час утворюються штаби територіальної оборони. Начальником штабу зони (району) **Т.о.** призначається військовий комісар АРК, області (району), міст (району в місті) Києва та Севастополя.

У МВС України, Міністерстві України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Управлінні державної охорони України, органах управління СБУ, Прикордонних військ України розробляються плани участі у **Т.о.**

Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та правоохоронні органи, які не опрацьовують плани участі у **Т.о.**, питання підготовки **Т.о.** відображають у мобілізаційних планах. Головним командуванням Сухопутних військ ЗСУ за дорученням начальника Генерального штабу ЗСУ розробляється Зведенний план **Т.о.** України, який затверджується Головнокомандувачем ЗСУ.

Контроль за підготовкою **Т.о.** здійснюється Кабінетом Міністрів України, центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, Генеральним штабом ЗСУ, Головним командуванням Сухопутних військ ЗСУ, управліннями оперативних командувань, органами управління військових формувань, правоохоронними органами відповідно до їх компетенції.

Т.о. вводиться на всій території України або в окремих її місцевостях Президентом України – Верховним Головнокомандувачем ЗСУ в разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Під час ведення **Т.о.** сили і засоби міністерств, інших центральних органів вико-

навчої влади, Ради міністрів АРК, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, органи, війська (сили), організації та установи військових формувань можуть бути передані у підпорядкування Генерального штабу ЗСУ, Головного командування Сухопутних військ ЗСУ, управлінь оперативних командувань.

Порядок підпорядкування визначається відповідними планами **Т.о.**

Президент України – Верховний Головнокомандувач ЗСУ здійснює загальне керівництво територіальною обороною держави через Генеральний штаб ЗСУ, Головне командування Сухопутних військ ЗСУ, командування військових формувань, управління оперативних командувань, Раду оборони АРК та ради оборони областей.

Безпосереднє керівництво територіальною обороною держави здійснює Головнокомандувач Сухопутних військ ЗСУ через управління оперативних командувань, штаби зон територіальної оборони.

Начальники зон територіальної оборони здійснюють керівництво територіальною обороною через Раду оборони АРК, ради оборони областей.

Керівництво територіальною обороною здійснюється із стаціонарних (захищених) або польових пунктів управління (командних, запасних, тилових системи управління військами (силами), прийнятої у Збройних Силах України, інших військових формуваннях, органах управління у справах цивільної оборони, силах і засобах цивільної оборони, а також із міських та позаміських запасних пунктів управління і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування. ЗСУ, інші військові формування, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів АРК, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування та правоохоронні органи взаємодіють під час виконання завдань територіальної оборони згідно з відповідними планами територіальної оборони, планами участі в територіальній обороні та мобілізаційними планами.

Взаємодія організовується завчасно у мирний час і уточнюється з початком виконання завдань територіальної оборони у строки, визначені Генеральним штабом ЗСУ.

Виходячи з зазначеного можна зробити висновки, що **Т.о.** це одна з основних складових оборони держави.

Літ.: Закон України про оборону України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев, І. Ю. Свіда. – Львів : ЛІСВ, 2008; Демидов Е. А. Системно-концептуальные основы деятельности в военно-технической области / Е. А. Демидов, А. Ф. Величко, И. В. Волощук. – К. : ТОВ “Технологічний парк”, 2004; Демчук П. О. Соціально-політичні проблеми державного і воєнного управління : навч. посіб. / П. О. Демчук. – К. : НАОУ, 2002; Ситник Г. П. Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук. ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во “Кондор”, 2007; Смолянюк В. Ф. Військова могутність України: теоретико-методологічні засади формування та розвитку (політичний аналіз досвіду 1990-х років) : монографія / В. Ф. Смолянюк. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2000.

Мандрагеля В.А.

ТЕХНОКРАТІЯ (від грец. *techne* – мистецтво, уміння, майстерність, і *kratos* – влада, панування) – влада “знаючих” та “уміючих”, тобто фахівців. Це поняття відображає ідеологію, світогляд та політичне прагнення науково-технічної та адміністративної еліти до панівного становища в суспільстві. Теоретичним обґрунтуванням такої позиції є концепція “технологічного детермінізму”, суть якої зводиться до тези: “наука і техніка – незалежні змінні, а соціальні інститути – залежні”.

Технократичні умонастрої супроводжують всю історію людства, проте найбільшого поширення набувають у постіндустріальну епоху у зв’язку з перетворенням управлінської діяльності в основу суспільного виробництва, а засобів праці – у продукт “високих технологій”, насамперед, інформаційних. На посилення технократичних умонастроїв впливають також політичні, геополітичні, економічні та інші кризові явища.

В історії державного управління технократизм відомий як макіавелізм з його сумнозвісною тезою: “мета виправдовує засоби”. В сучасній практиці державного управління технократизм проявляє себе у намаганні управлінського апарату узурпувати державну владу, “захистити” її від “некомпетентного втручання” з боку як політиків, так і громадськості. Технократ сповідує тезу: “або демократія, або ефективність”. Технократ як

керівник, хоча і цінує в підлеглому його професіоналізм, але нехтує його моральними якостями й розглядає його лише як “гвинтик” державної машини чи установи. Технократ-керівник нерідко розглядає себе як представника “еліти”, а народ – як “натовп”, “біомасу”, “пластичний матеріал” для маніпулювання свідомістю тощо.

Технологічний детермінізм як теоретично-методологічне обґрунтування технократичної ідеології по суті є позитивістським різновидом соціального детермінізму, що абсолютизує відносну самостійність та видиму незалежність розвитку науки і техніки від суспільства. Він є також некритичним апологетом західноєвропейського типу цивілізації (на відміну від східного), яка дійсно стоїть на шляху необмеженого техніко-економічного розвитку і сповідує науково-технічний тип раціональності. Це призводить до надмірної експлуатації, навіть до хижацько-споживацького використання природних ресурсів і людського потенціалу, до підвищення соціальної і політичної напруги між “бідними” та “багатими” країнами, “аборигенними” народами та “країнами – завойовниками”, до загострення екологічних та інших глобальних проблем сучасності.

Основоположниками теорії та ідеології технологічного детермінізму, яка виникає на початку ХХ ст., вважаються Т.Веблен, Д.Бернхем, Б.Бернштейн, К.Каутський та ін. У подальшому їх ідеї розвивали і доповнювали У.Ростоу, Дж.Гелбрейт, Д.Белл, О.Тоффлер, З.Бжезинський та ін.

Протилежністю технократії є технофобія – “страх перед технікою” – свідома відмова від благ “технічної цивілізації”, або ж песимістичне чи, навіть, нігілістичне ставлення до науково-технічного прогресу та його соціальних перспектив. Звідси відомі ідеї та концепції “нульового росту”, “шоку від майбутнього”, “революції свідомості”, “зміни людських якостей” тощо, більшість яких висувують представники Римського клубу. Найбільшого поширення ці ідеї набувають наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

Літ.: Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дорогокази в майбутнє : доп. Римському Клубові / Б. Гаврилишин. – К. : Унів. вид-во “ПУЛЬСАРИ”, 2009. – 248 с.; Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – 451 с.; Тоффлер Э. Третья волна : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : ООО “Изд-во “АСТ”, 2004. – 781 с.;

Хайдеггер М. Вопрос о технике / М. Хайдеггер / Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления : пер. с нем. / М. Хайдеггер. – М. : Республика, 1993. – С. 221-238; Фромм Э. Революция надежды : пер. с англ. / Э. Фромм. – М. : АСТ, 2006. – 283 с.; Фукуяма Ф. Великий разрыв : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : ООО “Изд-во “АСТ”, 2003. – 474 с.

Князєв В.М.

ТЕХНОЛОГІЇ ВИБОРЧІ – сукупність політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх об’єднання.

На думку М.Варія, “Т.в. є засобом практичного досягнення поставлених цілей, ...вони є специфічним інструментом інновацій і творчості, організації різних видів впливу на електорат, соціальної, політичної, психологічної, економічної та інших видів діяльності та взаємодії у ході виборів. Їх особливістю є те, що з їх допомогою моделюються, стають феноменом соціальної реальності процеси впливу на електорат”.

М.Малишевський у книзі “Технологія і організація виборів” зазначає: “Сучасні технології проведення виборчих кампаній можна визначити як сукупність найбільш загальних заходів і дій, порядок і принципи застосування яких регламентуються умовами відповідної виборчої кампанії, а самі вони завжди унікальні, тому що залежать не тільки від специфіки та особливостей виборчого округу, а й від особистісних характеристик кандидатів та їхніх команд, які беруть участь у виборчому процесі”.

Автори збірника “Т.в. і виборче мистецтво” ще 1993 р. зробили висновок, що мистецтво, у тому числі й виборче, виникає тоді, коли кількість переходить у нову якість. Мистецтво виборів виникає, коли Т.в. перетворюються на поєднання соціології, політології, психології, нових інформаційних технологій, PR, лідерської комунікації. “Виборче мистецтво – це Т.в. майбутнього, що створюють політику реалій та ілюзій, якими живе суспільство”.

Останнім часом у спеціальній літературі з’явилася теза про протиставлення терміна “Т.в.” новому – “виборче мистецтво”. І.Грознецький вважає, що це не зовсім доречно: продуктивніше говорити про піднесення Т.в. до рівня мистецтва. “Такий підхід має на увазі розгляд кожної виборчої кампанії як унікальної, єдиної у своєму роді і неповторної.

Виборче мистецтво протилежне шаблону, трафарету, потоковому виробництву, проведенню кампаній за заздалегідь заданим зразком. Як і будь-яке мистецтво, це творчий процес, у ході якого створюється нова й оригінальна реальність”. Ймовірно, розвиток **Т.в.** буде здійснюватися у напрямі подальшої індивідуалізації роботи, яка передбачає всебічне врахування всього комплексу особистісних якостей кандидата, поглиблену і ретельну діагностику виборчого округу й детальний аналіз отриманого матеріалу.

Термін “**Т.в.**” досить часто використовують політичні консультанти і політики, але він ще недостатньо розроблений. Технологією можуть назвати телефонне опитування, телевізійний ролик, розповсюдження анонімних листівок і, нарешті, стратегічний план виборчої кампанії. Найбільш розгорнуте визначення “**Т.в.**”, на нашу думку, подається в одному з довідників виборця: “**Т.в.** – система (сукупність) заздалегідь продуманих, намічених, тих, які використовуються (а також які вводяться інтуїтивно, спонтанно), заходів, кроків, планів, засобів, процедур, технічних, інформаційних засобів для успішного висунення кандидатів та їх обрання”. На думку В.Полторака, “**Т.в.** – це сукупність засобів, методів і прийомів спеціально формалізованого й організованого впливу на електорат, що уможливають вплив на його електоральну поведінку і спонукають віддати голоси за певного кандидата чи партію”. Лаконічне визначення дає М.Лозовий: “Під **Т.в.** розуміють набір інструментів і каналів для трансляції повідомлень, що виходять від кандидата, його команди і спрямовані до виборців”. Є.Малкін і Є.Сучков пропонують таке формулювання: “Під **Т.в.** розуміють методи організації виборчих кампаній кандидатів і (чи) партій, спрямованих на досягнення успіху на виборах. У цьому значенні всі дії кандидата та його команди від моменту ухвалення рішення про участь у виборах до підрахунку голосів можна зарахувати до **Т.в.**”. Автори розмірковують: якщо розглядати **Т.в.** як набір послідовних дій, що повинні привести до певного результату, то виборче мистецтво – підхід, який враховує індивідуальність кожної виборчої кампанії, електорату, кандидата, еліти, команди, засобів комунікації. Подібної точки зору дотримуються й автори вищенаведених формулювань (М.Варій, В.Амелін, С.Устименко,

І.Грознецький), а саме: **Т.в.** потрібно розглядати, у першу чергу, як виборче мистецтво. Наголошувати слід не тільки на тому, що слід робити, але й як. Тобто звертати увагу не тільки на змістовий аспект **Т.в.**, а й на режисуру, драматургію і майстерність акторів. Зазначається, що “...грань між **Т.в.** і виборчим мистецтвом майже умовна”. Особливого значення набуває не “що” кандидата, а “як”, методи політичної боротьби мають самодостатнє значення. **Т.в.** – це “...певна сума політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських дій з метою приведення до влади окремого політика чи групи політиків, політичної організації, блоку, об’єднання, сили”.

Лит.: *Bongrand M. Le Marketing Politique / M. Bongrand. – P., 1993. – P. 13–14. David D. Le Marketing Politique / D. David. – P., 1978. – P. 17; Lindon D. Le Marketing Politique et Social / D. Lindon. – P., 1976. – P. 3; Амелін В. Н. Технология избирательной кампании / В. Н. Амелін, С. В. Устименко. – М.: Союз, 1993; Бебик В. Як стати популярним, перемогти на виборах та утриматися на політичному олімпі / В. Бебик. – К.: Абрис, 1993; Бебик В. М. Базові засади політології / В. М. Бебик. – К.: МАУП, 2000; Білоус А. Політичні об’єднання України / А. Білоус. – К.: Україна, 1993. – 108 с.; Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології: навч.-метод. посіб. / М. Й. Варій. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003; Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003; Выдрин Д. Политика: история, технология, экзистенция / Д. Выдрин. – К.: Либідь, 2001; Головатий М. Ф. Професія – політик / М. Ф. Головатий. – К.: Парлам. вид-во, 2000; Ильясов Ф. Н. Политический маркетинг. Искусство и наука побеждать на выборах / Ф. Н. Ильясов. – М.: ИМА-Пресс, 2000; Ковлер А. И. Избирательные технологии: российский и зарубежный опыт / А. И. Ковлер. – М.: [б. и.], 1995; Короткий тлумачний словник української мови / уклад. Д. Гринчишин, Л. Гумецька, В. Карпова та ін. – К.: Рад. шк., 1978; Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер. – М.: Прогресс, 1990; Малишевский Н. М. Технология и организация выборов / Н. М. Малишевский. – Минск: Харвест, 2003; Малкин Е. Б. Основы избирательных технологий / Е. Б. Малкин, Е. Б. Сучков. – 3-е изд., расш. и доп. – М.: SPSL – Рус. панорама, 2002; Мескон М. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури; пер. с англ.; общ. ред. и вступ. ст. Л. И. Евенко. – М.: Изд-во “Дело”, 2000; Музыкант В. П. Теория и практика современной рекламы / В. П. Музыкант. – М.: [б. и.], 1998. – Ч. 2; Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія роз-*

в'язання / А. М. Пойченко та ін. – К. : Вид-во УАДУ, 1997; *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – К. : Вид-во “Гене́за”, 1997. – С. 191–192.

Гошовська В.А., Баскакова Ю.В.

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ наголошує на необхідності встановлення політичної влади технократів-фахівців (організаторів виробництва й інженерів), яка б здійснювалась на базі наукового знання в інтересах усього суспільства.

Ідею “технократії” було сформульовано в соціальній теорії Т.Веблса “Інженери і система цін” (1921).

Історія людської цивілізації – це зміна суспільних інститутів, що переважають у певні періоди історії:

- *1 стадія* – доісторичні часи первісного суспільства;

- *2 стадія* – епоха варварства й грошового обігу, опосередкованого через грошові відносини. Ця стадія охоплює ремісничий і машинний рівні.

Двигуном розвитку суспільства вважають **економіку**, тобто виробництво, що випереджає розвиток соціальних інститутів, норм соціального життя й приводить в кінцевому результаті до суспільних змін. Основна риса суспільства на початку ХХ ст. – протистояння інтересів індустрії і бізнесу. У подоланні цього протистояння авангардна роль належить **технократії**.

Технократії всіх видів властиве прагнення керувати суспільством на основі технічних критеріїв, ігноруючи ціннісно-етичні виміри політики.

Соціальна верства висококваліфікованих фахівців (менеджерів) становить владну еліту західного суспільства.

У цілому теорії **Т.д.** пропагують необхідність політичної влади технічних фахівців. Абсолютизуючи роль техніки в соціальному житті, вони підкреслюють залежність індивідуумів від сучасних технологій. Існує ряд технократичних теорій:

1) *оптимістична* – базується на необмежених масштабах науково-технічного прогресу;

2) *песимістична* – нульового зростання, тобто припинення економічного розвитку, а разом з цим – забруднення навколишнього середовища й хижацької експлуатації природних ресурсів. Економічне зростання, на думку представників цієї теорії, становить загрозу для всієї екосистеми.

Отже, технократизм – це віра в безумовну добродійність розвитку техніки, розширення сфери її впливу в суспільному житті. Пріоритет віддається технічній раціональності. Вважається, що розвиток техніки забезпечить суспільству загальну гармонію. Пізніше дехто в техніці почав убачати неминуче зло. Техніка, усупереч усьому, раціоналізує суспільство. Періодизація людської цивілізації пов'язана з певними аспектами в розвитку техніки (зміна знарядь праці, засобів зв'язку, джерел енергії). На зміну м'язовій енергії прийшли парова, електрична, атомна. Технократичний оптимізм змінюється на песимізм (концепції нульового зростання). Концепції “нульового зростання” – це уповільнене чи повне припинення економічного зростання з метою збереження екологічної і суспільно-політичної рівноваги.

Цікавою є позиція римського клубу: у доповідях Дж.Форрестера “Динаміка зростання”, Медоуза “Межі зростання” зазначається, що перед західним суспільством неминуче постане проблема “меж зростання”, яка призведе до загальної екологічної катастрофи (коллапсу). Тому “гонитву” за зростанням виробництва слід припинити.

“Стадії економічного зростання” в теорії У.Ростоу.

У.Ростоу розглядає суспільство як альтернативу матеріалістичному розумінню історії – ученню Маркса про суспільно-економічні формації. Історію розвитку суспільства й людства він поділяє на п'ять стадій:

1) традиційне суспільство – аграрне суспільство з примітивним сільськогосподарським виробництвом; ієрархічною соціальною структурою; владою, зосередженою в руках земельних власників; “доньютонівським рівнем” науки й техніки;

2) “перехідне суспільство” – період створення передумов (“зрушення”) для збільшення капіталовкладень у розрахунку на душу населення; зростання продуктивності сільськогосподарства; появи нового типу заповзятливих людей, що виступають як рушійна сила суспільного розвитку; зростання націоналізму, що прагне забезпечити економічний фундамент національної безпеки; виникнення централізованої держави;

3) стадія “зрушення” – період “промислової революції”, що призвів до збільшення частки нагромадження капіталу, швидкого зростання основних галузей промисловості,

радикальної зміни засобів виробництва (на цій стадії, на думку У.Ростоу, Англія перебувала в кінці XVIII ст. Франція і США – усередині XIX ст., Німеччина – у другій половині XIX ст., Росія – у 1890 – 1914 рр., Індія і Китай – з початку 50-х років XX ст.);

4) стадія “зрілості” – індустріальне суспільство, що відзначається бурхливим розвитком промисловості, виникненням нових галузей виробництва; підвищенням рівня капіталовкладень до 20% національного доходу; широким упровадженням досягнень науки й техніки; зростанням частки міського населення до 60-90%; збільшенням частки кваліфікованої праці, зміною структури зайнятості (за У.Ростоу, для досягнення стадії зрілості необхідний перехідний період тривалістю 50-60 рр.);

5) ера “високого масового споживання” – основними викликами суспільства стають проблеми споживання, а не виробництва; основні галузі промисловості – сфера послуг і виробництво товарів масового вжитку, а не традиційні галузі.

Погляди У.Ростоу надалі стали одним із джерел **теорій постіндустріального суспільства**. Теорії “соціальних індикаторів” використовуються для оцінки ефективності й доцільності використання людських ресурсів. Існують різні моделі “соціальних індикаторів”: освіта, наука, охорона здоров’я, якість і стилі життя, рівень життя, які використовуються для адекватного розуміння індустріального суспільства, тобто його соціальної захищеності. О.Тоффлер (нар. у 1928 р.) – американський публіцист і футуролог; всесвітню популярність йому принесла книга “Шок майбутнього”, яку перекладено на багато мов світу. Основна ідея – прискорення соціальних і технологічних змін створює все більше труднощів для адаптації як індивідів, так і суспільства в цілому. Його роботи – “Зіткнення з майбутнім” (1970), “Доповідь про екосистему” (1975), “Третя хвиля” (1980) – присвячені аналізу спрямованості змін у житті сучасного суспільства.

О.Тоффлер констатує крах усіх соціальних інститутів суспільства й прагне виявити тенденції, які б свідчили, що виробництво, родина, система комунікацій, сам напрям наукової думки (від аналізу до синтезу) має спрямування: 1) від централізації до децентралізації; 2) від концентрації до дифузії; 3) від ієрархії до незалежності; 4) від скуп-

ченості на підприємстві до надомної праці в “електронному будинку”; 5) від уніфікації до різноманітності життя в децентралізованому суспільстві.

Причиною кризи, яка охопила сучасне суспільство, на думку О.Тоффлера, є перехід до **нової цивілізації “третьої хвилі”**. По-заду – перша (аграрна), друга (індустріальна) цивілізації.

Сьогоднішнє суспільство (“третя хвиля”) може вижити в сучасних катаклізмах лише за умови переходу до форм соціального життя на основі **нового рівня рівності**, участі в прийнятті політичних рішень, соціальної різноманітності.

Тоффлер не дає точного визначення нової цивілізації. Такі асоціації, як “космічна ера”, “інформаційне суспільство”, “глобальне село”, “постіндустріальне суспільство”, на його погляд, неприйнятні, тому що не дають ні найменшого уявлення про справжню динаміку змін, що відбуваються, породжені ними напруженість і конфлікти.

На протиположності утопії й антиутопії свою концепцію Тоффлер називає **“практицією”**.

Д.Белл (нар. у 1919 р., Нью-Йорк) – американський соціолог, фахівець у сфері історії суспільної думки, політичних течій і соціального прогнозування. Став відомим завдяки дослідженню “Кінець ідеології”, в якому протиставляє науку ідеології й проповідує вичерпання лівих ідей і політичних течій XX ст.

Концепція *постіндустріального суспільства*, сформульована Беллом, поставила його в ряд провідних представників соціального прогнозування на Заході. Відповідно до цієї концепції, в умовах НТР соціальна революція стає зайвою.

Відкидаючи “однобічний детермінізм” через намагання звести рушійні сили розвитку суспільства до одного джерела, Белл вважає, що різні сфери суспільства (технологія, соціальна структура, політика, культура) є самостійними й “роз’єднаними” у тому розумінні, що кожна має свою незалежну від інших логіку розвитку.

Теоретичним і методологічним обґрунтуванням концепції “постіндустріального суспільства” є **осьовий принцип** інтерпретації соціальних відносин, що дає змогу вченому конструювати різні ідеальні типи суспільних систем, які існують паралельно або змінюють одна одну.

Марксистській теорії суспільного розвитку Д.Белл протиставляє свою інтерпретацію

всесвітньої історії кризі призму технології і знання. Він визначає такі типи суспільства:

- 1) доіндустріальне;
- 2) індустріальне;
- 3) постіндустріальне.

Постіндустріальне суспільство Белл зображує спочатку як технократичну утопію (технократію), поступово перетворюється на нову стадію антагоністичного суспільства, яке увіковічує конфлікти між керуючими й керованими, яке його роздирають нові економічні, соціальні, політичні й культурні протиріччя.

Д.Белл називає себе “соціалістом в економіці, лібералом у політиці і консерватором у культурі”. Він є одним з найвідоміших представників американського неоконсерватизму.

Теорія конвергенції (Дж.Гелбрейт, А.Сахаров) – поступове зближення економічних, політичних та ідеологічних систем капіталізму й соціалізму. Виникла в 50–60-ті рр. ХХ ст. у період НТР, що визначається прискоренням процесів усупільнення засобів виробництва, поширенням ідей постіндустріального суспільства.

Дж.Гелбрейт – прихильник концепції достатку, за якою виробництво й економіка повинні створити достаток дешевих товарів для масового споживання. На зміну концепції достатку прийшла концепція “індустріального суспільства”. У цьому суспільстві у великих виробничих корпораціях здійснено реальний перехід до влади технократії – техноструктури. При цьому якість життя споживачів є другорядною справою – значення має процвітання виробництва як такого; розвиток виробництва, згідно з концепцією, є основним завданням суспільства.

На думку Дж.Гелбрейта, таким чином досягається гармонія суспільних цілей і цілей корпорації. На його погляд, в утвердженні суспільних інтересів можна розраховувати тільки на державу.

Аналізуючи владні інститути, Гелбрейт виокремив *три типи влади* для традиційного, капіталістичного й сучасного суспільства:

- 1) заслужена;
- 2) що компенсує;
- 3) що регулює.

Кожному виду влади відповідають свої основні форми впливу з метою підпорядкування – покарання, винагорода й переконання. Основними джерелами влади є особистість, власність і організація.

Теорії “суспільства достатку”.

Термін, який застосовують західні гуманітаристи на позначення сучасного стану розвитку постіндустріального суспільства, виник у контексті теорій суспільства благополуччя й суспільства споживання в 50–60-ті рр. минулого століття.

Основна ідея цих теорій – досягнення суспільства соціальної однорідності за рахунок економічного зростання й технологічних нововведень. Передбачалося, що достаток і доступність товарів масового споживання вже самі по собі повинні створити умови для благополучного й щасливого існування кожного громадянина й безконфліктного існування суспільства.

Концепції меритократії.

Меритократія – буквально влада, заснована на заслугах (від лат. слова – гідний і – влада). Термін запровадив англійський соціолог М.Янг на противагу поняттям аристократії й демократії.

У роботі “Піднесення меритократії” (1958) сатирично зобразив майбутній прихід до влади нової олігархії, яка виправдує своє панування тим, що вона складається з інтелектуально найбільш обдарованих та енергійних людей.

Ця концепція покликана виступити проти ідеї соціальної рівності та виправдати політичні й економічні привілеї “нової інтелектуальної еліти”, яка робить найбільший внесок у добробут нового суспільства.

Ж.Фрідман (1902–1977) – французький соціолог; вивчав соціальні проблеми постіндустріального суспільства. Фрідман був одним з провідних представників французької школи соціології праці не тільки з погляду її функціонування в промисловій організації, а і з більш широких соціально-філософських позицій.

Аналізуючи працю у взаємозв’язку із соціальною структурою, еволюцією техніки й різними соціальними процесами, Фрідман гостро критикував сучасні форми праці. Поділ праці на часткові функції призводить до дегуманізації праці й викликає у працівника психологічну напруженість і незадоволеність працею.

Людина стає неспроможною повністю реалізувати свою особистість у процесі праці. На думку Фрідмана, ні прогрес техніки, ні зміна форми власності не вирішують гострих соціальних і соціально-психологічних

проблем дегуманізованої праці. Разом з тим Фрідман не заперечував, що соціальна структура суттєво впливає на ставлення людини до техніки.

Літ.: *Воронкова* В. Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри : монографія / В. Г. Воронкова ; Запоріж. держ. інженер. академія. – Запоріжжя : ЗДІА, 2010; *Воронкова* В. Г. Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-антропологічні виміри) : монографія / В. Г. Воронкова ; Запорізька держ. інженер. акад. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2008.

Макаренко Е.М.

ТИПОВЕ ТА УНІКАЛЬНЕ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ. Типове – це загальна якість множини елементів державного управління, в кожному з яких воно може бути представлене в різних кількісних параметрах. Типове означає не уніфікацію та шаблонування, а виділення найбільш загального і характерного, що відображає управлінські явища в головному і виділяє в них найістотніше. Типове слугує основою формування взаємозв'язків у системі державного управління, але воно не повинно виявлятися явною мірою повсюди і підпорядковувати собі всі властивості її елементів.

Урахування об'єктивних обмежень орієнтує на те, що може бути типовим у державному управлінні. Такі обмеження створюються, по-перше, обсягом і характером життєдіяльності людей, яка набуває суспільно значущого, публічного характеру, зачіпає інтереси інших людей і тим самим підлягає державному управлінню; по-друге, стихійними механізмами, які діють у процесі життєдіяльності людей і перебувають за межами людського пізнання та управління; по-третє, самоуправлінськими механізмами в діяльності керованих об'єктів; по-четверте, керуючим впливом на суспільні процеси інших суб'єктів управління; по-п'яте, доцільністю самої державно-правової організації і регулювання відповідної життєдіяльності людей. Важливий момент, що впливає на кількість, зміст і характер типовості елементів державного управління, пов'язаний з ієрархічною, пірамідальною побудовою системи державного управління і, відповідно, неоднаковим відображенням різноманітності об'єктів управління на різних його рівнях і в різних ланках.

Науковці виділяють принаймні кілька напрямів, за якими проявляється типове в державному

управлінні, зокрема: побудова апарату, що включає робоче місце службовця, структурні підрозділи, діапазон і сфера керівництва, зв'язки між організаційними одиницями, допоміжні служби тощо; управлінські процеси і службові відносини, зокрема функції управління, стилі роботи керівників, оцінка дій підлеглих, способи формування доручень, мотивація хорошої роботи, адміністративний контроль, заохочення і стягнення, процедури діяльності, методи та механізми реалізації управлінських завдань і т. ін.; відносини із суспільством, у тому числі надання послуг, взаємодія з громадськістю тощо.

Поряд з типовим важливе місце належить унікальному, під яким розуміють одиничне, самобутнє, неповторне у державному управлінні. Можливість і необхідність унікального зумовлюють доцільність управлінських інновацій, які спочатку виникають в одиничному варіанті, поступово удосконалюються та доводять свою ефективність, перетворюючись на типове.

Як і щодо типового, можна виділити певні напрями прояву унікального. Першим напрямом є нестандартні ситуації. Часто державним органам доводиться діяти в ситуаціях, що не мають аналогів. Учасники державно-управлінських процесів, вирішуючи управлінські завдання, часто стикаються із ситуаціями, коли умови і ресурси не дають можливості використати типові рішення. Доводиться розробляти прогнози розвитку, моделі, давати відповіді на питання, що виникають, визначати цілі та шляхи практичних дій, тобто відтворювати унікальне. Другим напрямом є специфічні умови. Наприклад, більшість низових органів державного управління перебувають у своєрідних природних, виробничих, соціальних і демографічних умовах, і ця специфіка має знаходити відображення у структурах цих органів, розподілі сфер управління та завданнях їх підрозділів тощо. Третім напрямом є дія людського чинника. Зокрема, людський потенціал державних органів є неповторним, і це визначає певну унікальність діяльності службовців при реалізації їх компетенції. Унікальне пов'язане також з відомою свободою і творчим підходом у державному управлінні.

Загалом у державному управлінні необхідно гармонійно поєднувати типове та унікальне. І кожен керівник на своєму рівні має чітко

уявляти, що є типовим, а що – унікальним. Те, що можливо, доцільно типізувати, щоб підвищити ефективність управлінської діяльності за рахунок використання перевірених практикою стандартних схем, процедур, методів і т. ін. Натомість, у роботі з унікальним винятково важливу роль відіграє науково-аналітичне забезпечення державного управління. Останньому на сьогодні доводиться працювати в умовах, коли суспільні зміни відбуваються з великою швидкістю. Відповідно все більшого значення і поширення у державному управлінні набуває використання науково-аналітичних методів і різних форм професійної аналітичної діяльності (аналітичних центрів, “фабрик знання” тощо) з метою забезпечення прийняття ефективних рішень на основі адекватного розуміння та прогнозування змін надскладного і мінливого суспільного середовища.

Літ.: *Державне управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.) та ін. ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.; *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – 4-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2006. – 584 с.; *Цветков В. В.* Демократия і державне управління: теорія, методологія, практика : монографія / В. В. Цветков. – К. : Юрид. думка, 2007. – 336 с.; *Мельник А. Ф.* Державне управління : підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с.; *Державне управління* : основи теорії, історія і практика : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 394 с.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

ТИПОВІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З РОЗРОБКИ ДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ – рекомендації, які можуть бути враховані при формуванні будь-якої цільової проблемно-орієнтованої програми. Найбільш суттєвими з них є такі. Розробляючи державну програму, необхідно виходити з того, що вона є цілісним об’єктом управління незалежно від відомчої підпорядкованості її складових елементів та потребує формування і функціонування певного організаційно-економічного механізму управління нею.

До структури державної програми доцільно включати наступні типові блоки: аналітичний (концепція програми з аналізом сучасного

стану проблеми); цільовий (система цілей та підцілей); програмних завдань і заходів (проектів); зведений (система основних фінансових, техніко-економічних та інших показників програми, а також обсяги необхідних ресурсів для її реалізації); організаційно-економічний, в якому передбачаються форми, методи і порядок управління програмою, механізми її реалізації та контролю.

Під час формування державної програми необхідно виконати такі типові стадії проектування, як: відбір проблем для прийняття програмного рішення в межах конкретного соціально-економічного чи науково-технічного пріоритету; підготовка завдань для формування програми; розробка концептуальних положень програми; обґрунтування і розбудова дерева цілей; розробка проекту програми, включаючи формування на конкурентних основах його альтернативних варіантів (проектів) з вибором із них оптимального для закінченої редакції програми; створення й ефективне використання організаційно-економічних механізмів управління програмою; оцінка остаточних результатів з розрахунками ефективності від запровадження програми.

Формування державної програми, як правило, передбачає отримання від міністерств, відомств, обласних держадміністрацій, підприємств, установ і організацій будь-якої форми власності не тільки конкретних пропозицій щодо заходів, а й матеріалів аналізу, техніко-економічних розрахунків, прогнозних оцінок в обсязі, достатньому для обґрунтування доцільності та необхідності включення таких заходів до програми.

Досягнення загальної мети програми неможливе без розробки заходів, які забезпечують її впровадження, таких як створення необхідної нормативно-правової бази та інформаційно-методичного ресурсу (методичні, інструктивні та інші документи), а також залучення фінансових ресурсів усіх зацікавлених суб’єктів господарської діяльності (держави, галузей, регіонів, підприємств різних форм власності, різних фондів, вітчизняних та іноземних інвесторів). У програмі доцільно визначити не тільки конкретні цілі, а й перспективу з урахуванням реальних матеріальних і фінансових можливостей держави. Вважається за доцільне здійснювати програму в два-три етапи. На першому етапі, як правило, необхідно реалі-

зувати та доопрацювати базові пілотні проекти, а також створити умови (правові, фінансові, організаційні) для подальшого виконання програми. На другому етапі необхідно забезпечити початок виконання основних проектів програми з широким застосуванням напрацьованих пілотних проектів. На третьому етапі необхідно забезпечити завершення та здавання-приймання усіх передбачених програмою проектів та заходів. Проміжним результатом виконання сучасної програми, як правило, є створення системи управління об'єктом (або об'єктами), стосовно якого реалізується програма; розробка проблемно-орієнтованих науково-методологічних засад у межах програми; застосування автоматизованих технологій управління; започаткування комплексної системи моніторингу; впровадження нормативно-правового супроводу програми та відпрацювання механізму її фінансування. Впровадження програми також передбачає формування та використання відповідних засобів організаційного, технічного, кадрового та інших видів забезпечення.

Оскільки одночасно неможливо профінансувати всі, навіть особливо ефективні проекти, передбачається це здійснювати поетапно та поступово, починаючи з окремих проектів, частина яких після впровадження та підтвердження високої ефективності буде впроваджена у виробництво. Для запобігання не ефективним витратам коштів, своєчасного виявлення витрат, реалізація яких стає недоцільною, та включення нових перспективних проектів до програми, необхідно передбачити постійний контроль за її виконанням і щорічне коригування (актуалізацію) складу завдань і заходів. Така робота потребує налагодження системи оперативного отримання та обробки інформації про перебіг виконання програми з використанням сучасних комп'ютерних інформаційних технологій.

Літ.: Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко. – Ч. 2. Науково-прикладні аспекти. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; Воронков А. А. Методы анализа и оценки государственных программ в США / А. А. Воронков. – М. : Наука, 1986; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; Рижих В. Н. Государственное управление научно-техническим прогрессом: экономические ас-

пекты : монография / В. М. Рижих. – Х. : Прапор, 1998.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О., Штика Л.Г

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА – як суспільне явище притаманна всім країнам незалежно від рівня й типу їх економічного розвитку. Практика свідчить, що доки держава у той чи інший спосіб впливатиме на економічні процеси через реалізацію бюджетної, грошово-кредитної, митної та податкової політики, доти зберігатимуться й умови для **Т.е.**, яку можна розглядати як об'єктивно зумовлений соціально-економічний механізм, що компенсує упущення та недосконалість легальних соціально-економічних відносин. Так, **Т.е.** частково розв'язує низку поточних проблем, які виявляються неспроможними вирішити повною мірою легальні економічні відносини та держава, зокрема це забезпечення акумуляції вільних грошових коштів, формування прошарку підприємців, створення умов для самозайнятості, джерело доходів певних верств населення. Водночас серед негативних наслідків, що продукуються **Т.е.**, слід відзначити такі: зменшення надходжень до бюджетів усіх рівнів і, відповідно, зниження соціальних стандартів та скорочення соціальних програм; нелегальний експорт капіталів і зменшення обсягів інвестицій в економіку країни; зростання соціальних проблем на поточний час і в майбутньому (дефіцит коштів Пенсійного фонду, брак соціального страхування працівників, а в майбутньому – недостатнє пенсійне забезпечення працівників, які отримують зараз “тіньові зарплати”); створення сприятливого середовища для корупції і криміналізації суспільства, формування правового нігілізму та недовіри до органів державної влади. Разом такі наслідки **Т.е.** формують негативний міжнародний імідж країни, знижують її інвестиційну привабливість і є головними загрозами національним інтересам та національній безпеці. Термін “**Т.е.**” найчастіше застосовується для описання економічних процесів, що, як правило, не асоціюються з офіційною або легальною діяльністю, найбільш поширені тлумачення цього складного та багатопланового явища такі:

– економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами і спрямована на одержання

доходу шляхом порушення чинного законодавства;

– економічна діяльність, яка здійснюється неофіційно, за межами правового поля або з порушенням законодавства і від якої держава не одержує податкових надходжень;

– економічна діяльність, що здійснюється в рамках закону, але не реєструється державними органами;

– діяльність, яка в основі є кримінальною і охоплює незаконні види діяльності, а також діяльність, що є легальною, але здійснюється методами, що перебувають поза законом. Особливістю **Т.е.** як економічної діяльності є те, що вона не відображається в обліку та звітності суб'єктів підприємницької діяльності, а також не враховується і не контролюється державними органами й спрямована на отримання шляхом порушення чинного законодавства неконтрольованого доходу, від якого держава не одержує податкових надходжень.

Для сегментації **Т.е.** застосовується традиційна класифікація, згідно з якою національна економіка поділяється на дві частини: легальну (тобто “білу”, “світлу”) і “тіньову” (приховану). **Т.е.**, у свою чергу, включає напівлегальну, нелегальну (“сіру”) і кримінальну, або “чорну”, економіку.

Напівлегальна – заборонена законодавством приховувана економічна діяльність працівників легальної економіки на їхніх робочих місцях, що призводить до прихованого перерозподілу раніше створеного національного доходу.

Нелегальна – дозволена законом, але не зареєстрована економічна діяльність (переважно дрібний бізнес) з виробництва та реалізації звичайних товарів і послуг.

Кримінальна – економіка організованої злочинності, тобто заборонена законодавством економічна діяльність, пов'язана з виробництвом і реалізацією заборонених товарів та послуг.

У трансформаційній економіці, у якій недосконалий державний механізм монополізації економіки, **Т.е.** не тільки становить помітну частину економічної діяльності, а й продовжує розширюватися. До основних чинників, що призводять до зростання **Т.е.**, можна віднести: недостатність інвестицій, що спрямовуються на створення нових робочих місць; високий рівень вимушеної неповної зайнятості працюючих; низькі відносно потреб людини трудові доходи

широких верств населення; невідповідність праці у легальному секторі національної економіки; високі податки і нерівномірність податкового навантаження; недостатня прозорість податкового законодавства й постійне внесення змін до нього; повільні та непрозорі приватизаційні процеси; втручання владних структур усіх рівнів у діяльність суб'єктів господарювання; корупція в органах державної влади та місцевого самоврядування. Саме ці чинники багато в чому визначають конкретні механізми функціонування **Т.е.**, яка на сучасному етапі, за різними експертними оцінками, становить від 40 до 60% від легального сектору національної економіки. Такий значний діапазон оцінок пов'язаний з недосконалістю підходів до виявлення та оцінювання масштабів поширення **Т.е.** Структура **Т.е.** достатньо складна і включає елементи різної природи, що пов'язані з реальним виробництвом товарів та послуг або з їх перерозподілом, але ці елементи можуть бути виявлені або, навпаки, їх важко виявити та оцінити.

Для кількісного оцінювання масштабів сектору **Т.е.** розроблені різноманітні підходи внаслідок складного характеру явища, що пов'язаний з приховуванням товарів (послуг) від обліку, контролю та реєстрації. Для оцінювання масштабів **Т.е.** застосовуються різні непрямі методи, точність результатів яких залежить від дотримання багатьох умов, тому постає завдання з розробки спеціальних методів для кількісного оцінювання масштабів **Т.е.**

Усі методи, що використовуються для визначення масштабу **Т.е.**, можна умовно віднести до: 1) обліково-статистичних, що використовують статистичні дані основних соціально-економічних показників та їх складових, а також показники, які безпосередньо характеризують **Т.е.** (напр., показники виявлених злочинів у сфері економіки та ін.) і піддають аналізу розбіжності між цими показниками; 2) відкритих перевірок, що застосовують контролюючі органи в межах своєї компетенції для виявлення конкретних проявів **Т.е.**; 3) спеціальні економіко-правові методи, які передбачають проведення бухгалтерського, документального та економічного аналізу.

Серед зазначених методів найбільш поширені обліково-статистичні методи, що включають: а) метод специфічних індикаторів –

використовує який-небудь показник, що відображає рівень **Т.е.** і отримується прямим або непрямим способом; б) прямі методи (мікрометоди) – передбачають проведення аналізу інформації від спеціальних обстежень, опитувань, перевірок для виявлення розбіжностей між доходами і витратами окремих груп платників податків; в) непрямі методи – базуються на аналізі розбіжностей статистичних даних щодо виробництва та споживання, порівнянні доходів та витрат, показниках зайнятості й обстеженні витрат працівників, аналізі товарних потоків; г) монетарні підходи – передбачають аналіз сфери грошового обігу, де операції **Т.е.** висвітлюються через попит готівки; г) альтернативні оцінки макроекономічних показників – передбачають використання непрямих даних для розрахунку реального обсягу ВВП з наступним визначенням масштабів **Т.е.** шляхом порівняння скоригованого показника ВВП з офіційними статистичними даними. Результати розрахунків за прямими методами надають, як правило, занижену оцінку масштабів **Т.е.**, а розрахунки за непрямими методами – завищену. Тому об’єктивна оцінка масштабів **Т.е.** можлива при комплексному використанні різних методів.

Крім того, особливої уваги потребує вивчення однієї з особливостей, яка притаманна вітчизняним процесам “тінізації”, що за своєю суттю є тісним і динамічним зрощуванням тіньової економіки і тіньової політики, а також відпливом тіньових капіталів за кордон.

Негативні наслідки, що спричиняють поширення **Т.е.**, вимагають проведення ефективної державної політики нейтралізації **Т.е.** і мінімізації її негативних впливів. Формуючи концептуальні засади протидії **Т.е.**, слід виходити з таких позицій: по-перше, неможливості повернення до монополії державної власності та адміністративно-планової системи; по-друге, у процесах реформування національної економіки мають бути враховані інтереси як вітчизняних товаровиробників, так і споживачів; по-третє, під час запровадження реформ мають бути задіяні широкі верстви суспільства, включаючи й ті, що беруть участь в **Т.е.**

Для розв’язання проблеми зменшення обсягів сектору **Т.е.** в національній економіці необхідно: 1) продовжити комплекс реформ у податковій сфері, при цьому основна увага має бути приділена таким напрямом:

зміцненню податкової системи та податкової служби; підвищенню прозорості щодо адміністрування податків; 2) забезпечити належний контроль фінансових операцій органів державного управління; 3) створити правові механізми й відповідну інфраструктуру для протидії відмиванню коштів, отриманих незаконним шляхом, а також для повернення незаконно вивезених з України капіталів; 4) розробити та реалізувати спеціальну програму інтеграції сектору **Т.е.** в легальну економіку на засадах суспільного договору, а також здійснити легалізацію тіньових капіталів; 5) здійснити оптимальну дерегуляцію адміністративних бар’єрів; б) запровадити декларацію доходів та витрат державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування.

При цьому головними засобами протидії **Т.е.** залишаються: створення сприятливого інституціонального середовища для проведення законної економічної діяльності, оптимізація податкового навантаження і створення рівних умов для ведення бізнесу.

Виконання зазначених завдань дасть змогу за рахунок тіньових капіталів та збільшення податкових надходжень забезпечити великомасштабне інвестування в національну економіку для її розвитку на правових засадах.

Літ.: *Нагребельний В. П.* Тіньова економіка / В. П. Нагребельний, В. М. Попович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : [б. в.], 1998. – Т. 6; *Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації* : монографія / за ред. З. С. Варналія. – К. : Вид-во НІСД, 2006. – 576 с.; *Турчинов О. В.* Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О. В. Турчинов. – К. : Вид-во “АртЕк”, 1995. – 300 с.

Гусєв В.О., Таращанська О.Б.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ МІЖЕТНІЧНА (терпимість міжетнічна) – повага, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності. Це гармонія в різноманітті та не лише моральний обов’язок, а й політична і правова потреба, чеснота, яка сприяє заміні культури війни культурою миру. Їй сприяють знання, відвертість, спілкування, свобода думки, совісті і переконань.

Не слід розглядати **Т.м.** як поступку, поблажливості або потурання. Це перш за все активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних сво-

бод людини. За жодних обставин **Т.м.** не може слугувати виправданням посягань на ці основні цінності, тому її повинні проявляти окремі люди, групи і держави. **Т.м.** – це обов’язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму, демократії і правопорядку. Це поняття означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини, підтверджує норми, установлені в міжнародних правових актах у сфері прав людини.

Прояв **Т.м.**, який співзвучний повазі прав людини, не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Це означає, що кожен має право дотримуватися своїх переконань і визнає таке саме право за іншими. Це визнання того, що люди за своєю природою відрізняються на вигляд, за становищем, мовою, поведінкою і цінностями і мають право жити у світі та зберігати свою індивідуальність. А погляди однієї людини не можуть бути нав’язані іншим.

Науковцями **Т.м.** розглядається також як терпимість до проявів іноетнічного менталітету в поведінці, способі життя, характері, висловлюваннях тощо. Це один із необхідних шляхів досягнення прийнятної та коректної міжетнічної взаємодії в суспільстві, особливо, якщо за стратегію взаємодії обрано міжетнічну інтеграцію. Чинники, що впливають на **Т.м.**, – соціального та психологічного гатунку. Взаємозв’язок етнічного, психологічного та соціального проявляється у впливі факторів особливостей соціальної структури, етнічної установки, конфліктності (неконфліктності) національних (етнічних) міфів, конфесійної належності, етнопсихологічної дистанції, “відкритості” суспільства, політичної і гуманітарної культури суспільства. Для міжнародної злагоди важливо, щоб окремі люди, спільноти і нації визнавали і поважали культурний плюралізм людського співтовариства. Адже нетолерантність (інтолерантність, нетерпимість) може набувати форми маргіналізації соціально найменш захищених груп, їх виключення із суспільного і політичного життя, а також насильства і дискримінації стосовно них. А відчуження і маргіналізація можуть стати причиною стану пригніченості, ворожості й фанатизму.

На державному рівні **Т.м.** вимагає справедливого і неупередженого законодавства, дотримання правопорядку, судово-процесуальних і адміністративних норм, також надання

кожній людині можливостей для економічного і соціального розвитку без якої-небудь дискримінації. Обов’язковою ознакою правової, демократичної держави з поліетнічним складом населення є реальне забезпечення прав не лише особи, а й окремих етнічних спільнот, які проживають на її території, з метою утвердження рівноправності громадян, створення умов для розвитку толерантної міжетнічної взаємодії. В основі державної етнонаціональної політики України, змістом якої є міжнаціональна (міжетнічна) злагода в умовах етнічного та культурного розмаїття, лежать норми міжнародного законодавства, а також Конституції та законів України.

Базовими міжнародними документами є Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. У рамках Ради Європи також діє Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, 12-й протокол якої зобов’язує держави, що ратифікували його (Україна в лютому 2006 р.), гарантувати будь-які права без дискримінації і передбачає механізм покарання у разі невиконання зобов’язань. Принципи **Т.м.** закріплені в законних актах та проголошені в міжнародних деклараціях, зокрема: в Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього, Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин. Основним міжнародним документом у сфері **Т.м.** є Декларація принципів толерантності (далі – Декларація), яка затверджена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р. Вона базується на утвердженні основних прав людини, вірі в гідність і цінність людського життя в необхідність прояву **Т.м.** та мирного співжиття; на вірі в те, що мир повинен ґрунтуватись на інтелектуальній та етичній солідарності людства. Декларація відбиває основні постулати Загальної декларації прав людини, яка проголошує, що кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії, на свободу переконань та вільне їх вираження і що освіта повинна сприяти **Т.м.** та дружбі між усіма народами, етнічними та релігійними спільнотами.

Антидискримінаційне законодавство зобов’язує держави боротися з проявами нетолеран-

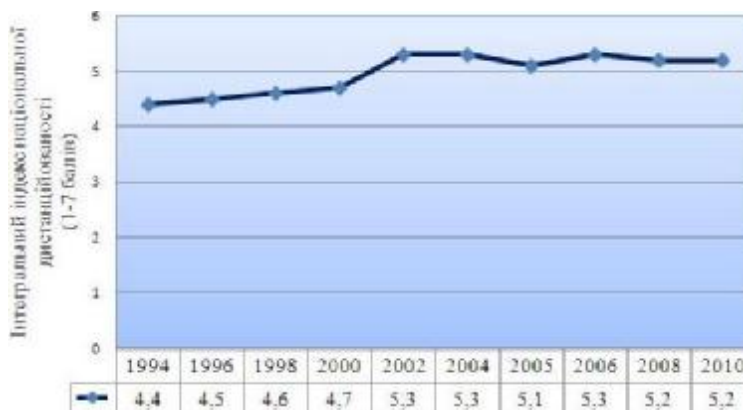
тності розвивати і заохочувати повагу прав людини і основних свобод для всіх. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, статі, мови, національної належності, релігії. Державні посадові особи відповідно до міжнародних норм також мають бути уважні, справедливі і неупереджені під час виконання своїх функцій і, зокрема, у своїх відносинах з громадськістю. Вони не повинні надавати будь-яку неправомірну перевагу будь-якій групі осіб або окремії особи та допускати дискримінацію щодо них.

Формування відповідного міжнародного та національного законодавства у сфері **Т.м.** обумовлене актами нетолерантності кількість яких останнім часом збільшилась, а саме: насильства, тероризму, ксенофобії, агресивного націоналізму, расизму, антисемітизму, відчуження, маргіналізації і дискримінації стосовно національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, біженців, робітників-мігрантів, іммігрантів і соціально найменш захищених груп у суспільствах, а також актами насильства і залякування відносно окремих осіб, які реалізують своє право на свободу думки і переконань. Подібні прояви нетолерантності становлять загрозу справі зміцнення миру та демократії на національному і міжнародному рівнях і є перешкодою на шляху розвитку.

Строкатість феномену **Т.м.** зумовила інтерес до нього дослідників різних галузей науки, таких як: Е.Сміт, Ч.Тейлор, М.Уолцер; В.Малахов, М.Хомяков, А.Татарко, Н.Лебедева, С.Федотова, В.Лекторский; Л.Аза, К.Галушко, Л.Головатий, В.Євтух, А.Круглашов, В.Котигоренко, О.Картунов, І.Курас, Ю.Куц, О.Майборода, П.Надолішний, М.Обушний, Л.Орбан-Лембрик, М.Пірен, А.Пономарьов, О.Сербенська Т.Сенюшкіна, Ю.Тищенко, В.Трошинський та ін., які розглядають цю проблему у багатьох контекстах.

Рівень **Т.м.** зазвичай визначається за т. зв., шкалою соціальної дистанції Богардуса (від 1 до 7 балів). Опитування, яке проводилось

КМІС у лютому 2010 р., показало, що найвищий рівень **Т.м.** населення України демонструє до 3-х етнічних груп: україномовних українців (96% населення не проти, щоб вони жили в Україні), російськомовних українців (94%) та росіян (85%). Потім до білорусів (76%) та до євреїв (63%). Найнижча **Т.м.** до представників чорної раси (тільки 22% погоджуються, щоб вони жили в Україні). Також ще до 6 етнічних груп рівень **Т.м.** є нижчим за 50%: німці (38%), роми (цигани) (37%), румуни (36%), канадці (36%), американці (35%), французи (33%). За даними КМІСу, рівень **Т.м.** в Україні постійно знижувався з 1994 до 2008 р., але в 2009 та 2010 рр. намітилися ознаки деякої стабілізації ситуації. Дослідження Інституту соціології НАН України також вказують на стабілізацію інтегрального індексу національної дистанційованості (який демонструє рівень **Т.м.**) населення України в 2008–2010 рр. (див. рисунок).

Динаміка інтегрального індексу національної дистанційованості

Сучасні процеси глобалізації, що супроводжуються розмиванням культурних меж національних спільнот, ведуть як до подальшого розвитку **Т.м.**, так і до поширення національного радикалізму як засобу збереження власної культурної самобутності. Тому утвердження ідеалів **Т.м.** в сучасному суспільстві є першочерговим завданням, оскільки толерантність – не лише найважливіший принцип співжиття, але й необхідна умова миру і соціально-економічного розвитку держави.

З метою мобілізації громадськості, привернення уваги до небезпек, що криються в нетолерантності, та зміцнення прихильності й акти-

візації дій на підтримку заохочення толерантності і виховання в її дусі 16 листопада проголошено Міжнародним днем толерантності.

Літ.: *Декларація принципів толерантності*. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_503; *Декларації про расу і расові забобони*. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_503; *Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб* (1996 рік.); *Закон України про національні меншини в Україні*. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_503; *Етносоціологія: терміни та поняття* : навч. посіб. / В. Б. Свтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та ін. – К. : Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003; *Толерантність населення України. Опитування* / Київ. міжнар. ін-т соціології, листопад 2010 р. : Б. м. : б. в., 2010; *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010.

Сичова М.Д.

ТРАНСФОРМАЦІЇ УПРАВЛІНСЬКІ – докорінне перетворення форми та змісту управлінської системи, досягнення нового якісного стану її організації та функціонування, передусім перехід до нових принципів управління. Основним шляхом трансформації системи державного управління виступають відповідні реформи, тому співвідношення між управлінськими реформами та **Т.у.** можна розглядати як співвідношення “шлях–мета”. Під час здійснення планованих **Т.у.** їх доцільно розглядати як компонент системних суспільних змін у нерозривному зв’язку з перетвореннями в інших сферах і галузях життя суспільства. Перетворення державного управління не повинні протиставлятися, відокремлюватися або вважатися чимось вищим порівняно із суспільними реформами. Навпаки, зміни у галузі державного управління важливо чітко підпорядковувати досягненню цілей розвитку суспільства. Важливе значення має вироблення стратегічного бачення майбутнього стану та нових принципів роботи системи державного управління, що слугують загальним орієнтиром та основою постановки цілей змін. Крім того, виходячи з принципу об’єктивності державного управління, його системну трансформацію в певній країні необхідно проводити з урахуванням тенденцій розвитку суспільства та самого державного управління як у цій країні, так і у світі. До-

корінне перетворення всієї системи державного управління може здійснюватися також у межах соціальних або політичних революцій, проте останні на даний час вважаються менш доцільними, ніж еволюційні зміни за допомогою реформ.

Літ.: *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* / наук. кер. В. В. Цветков. – К. : Оріяни, 1998. – 364 с.; *Гонцяж Я.* Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості / Я. Гонцяж, Н. Гнидюк. – К. : Міленіум, 2002. – 136 с.; *Коваленко А. А.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти / А. А. Коваленко, І. О. Кресіна, В. В. Цветков. – К. : Ін Юре, 2003. – 496 с.; *UK Modernising government program*. – London : UK Cabinet office, 1999. – 66 p.

Ковбасюк Ю.В., Кравченко С.О.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ (англ. *transformation of economic systems*) – перехід від одного типу організації господарського життя суспільства до іншого, зміна (заміна) форм економічних систем відповідно до модернізації або радикального перетворення елементів, що їх утворюють. Звичайно розрізняють внутрішньо-системну і міжсистемну трансформацію економіки. Внутрішньосистемна **Т.е.с.** охоплює перетворення, які не виходять за межі даної економічної системи і спрямовані на модернізацію та вдосконалення існуючих господарських відносин і форм. Внутрішньосистемна **Т.е.с.** означає еволюційну адаптацію наявного господарського устрою до змінюваних умов економічного розвитку. Фактично мова йде про зміни в економічній системі без її заміни. Натомість міжсистемна **Т.е.с.** охоплює перетворення, які приводять до становлення господарського устрою суспільства на якісно новій основі, що насамперед пов’язано із радикальною заміною конституюючих елементів існуючої системи, а саме – прав власності та координуючого механізму.

Економічні перетворення в Україні, як і загалом на всьому пострадянському просторі, мають яскраво виразний характер міжсистемної **Т.е.с.**, переходу до принципово нового господарського устрою на засадах приватної власності та ринкового механізму. Проте сучасний вибір економічної системи для України вже не обмежується дилемою ринкового чи неринкового розвитку. Він

значно ускладнюється внаслідок глобальної фінансово-економічної кризи, у зв'язку з процесами внутрішньосистемної трансформації ринкової економіки найбільш розвинутих країн світу у напрямі пристосування до вимог постіндустріального, інформаційного суспільства. Врахування цих вимог необхідне при виборі й реалізації ефективної моделі ринкового господарства в умовах України, якщо йдеться про подолання глибокого розриву у рівнях соціально-економічного розвитку між нею і передовими країнами Заходу.

У процесі **Т.е.с.** постсоціалістичних країн об'єктивно існують три послідовні фундаментальні тенденції ринкових перетворень: 1) поступовий занепад та відмирання (природне або штучне) економіки радянського типу як найбільш характерної й амбіційної моделі центрально-керованого господарства; 2) генеза відносин сучасної посткласичної ринкової економіки, заснованої на засадах приватно-корпоративної власності; 3) соціалізація, зростання ролі суспільних цінностей та інституцій у визначенні економічної поведінки, гуманізація суспільно-економічного життя як фундаментальної передумови будь-яких сучасних трансформаційних процесів.

Спільне в політиці ринкових реформ, здійснюваних в Україні, інших постсоціалістичних країнах, полягає у вирішенні, принаймні, чотирьох взаємопов'язаних завдань, яким відповідають і чотири фази трансформаційних процесів, що визначають зміст і послідовність системних перетворень в економіці: 1. Лібералізація економіки передбачає скорочення державної регламентації господарського життя, усунення законодавчих або бюрократичних перешкод економічної діяльності, демонтаж механізмів, пов'язаних з жорстким регулюванням цін, розподілом ресурсів, адміністративним обмеженням зовнішньої торгівлі і використанням твердої валюти. Лібералізації належить головна роль у руйнуванні адміністративно-командної системи, зростанні приватного сектору і формуванні відкритої економіки.

2. Макроекономічна (фінансова) стабілізація покликана знизити відкриту інфляцію, яка після початку лібералізації неминуче приходить на зміну товарному дефіциту і придушеній інфляції. Стабілізаційна політика передбачає жорсткі кредитні, грошові й бюджетні обмеження, регулювання валют-

ного курсу національної грошової одиниці, що дає змогу досягти поставлених цілей протягом одного року. Стабілізаційні процеси відбуваються паралельно з лібералізацією, синхронізуючись з нею.

3. Структурна перебудова як процес пристосування структури національної економіки до змінюваних потреб внутрішнього і зовнішнього ринків необхідна для переорієнтації всього народногосподарського комплексу на виробництво споживчих товарів і послуг відповідно до структури попиту. Реальні й глибокі структурні перетворення розпочинаються з досягненням макроекономічної стабілізації і проводяться, періодично повторюючись відповідно до технологічних змін у способах виробництва. Реструктуризація економіки закладає якісно нові підвалини економічного зростання.

4. Інституційні перетворення спрямовані на формування засад ринкового господарства, введення в дію його рушійних сил, насамперед підприємництва і конкуренції. Це передбачає зміни у відносинах власності, приватизацію і земельну реформу, формування ринків праці та капіталів, проведення антимонопольної політики, підтримку з боку держави малого і середнього підприємництва, розвиток фінансової інфраструктури, забезпечення стабільної законодавчої бази ринкової економіки, створення нової податкової служби, судової та правової системи і т. ін. Інституційна трансформація економіки і суспільства розпочинається одночасно з їх лібералізацією і загалом може охопити життя одного покоління.

Кінцевий успіх ринкової **Т.е.с.** визначається вирішенням усіх чотирьох завдань і забезпеченням сталого економічного зростання як основи досягнення суспільного добробуту. Водночас стратегія **Т.е.с.** вимагає не тільки глибокого знання закономірностей функціонування сучасного ринкового господарства, а й розуміння послідовності й темпу введення в дію його основних елементів. Звідси найважливіше завдання держави у процесі здійснення економічних реформ полягає у виборі стратегічних пріоритетів, визначенні послідовності, темпів, синхронізації ринкових перетворень. Для постсоціалістичних країн питання про стратегію **Т.е.с.** на початку 90-х рр. XX ст. у спрощеному вигляді зводилося до вибору одного з двох можливих підходів, відомих під назвами "шокова терапія" і "градуалізм".

Доктрина шокотерапії представляла погляд на трансформаційний процес з його кіцевого пункту і передбачала проведення всього комплексу радикальних реформ у найкоротші терміни. У цьому випадку мова йшла про швидке проведення лібералізації і фінансової стабілізації з одночасним започаткуванням системних інституційних змін. Конкретна програма шокової терапії мала на меті створення вільного ринку і досягнення макроекономічної стабілізації внаслідок одночасного швидкого проведення низки заходів короткострокового характеру: лібералізації цін; обмеження зростання заробітної плати і доходів; різкого скорочення бюджетних витрат, централізованих інвестицій, дотацій і субсидій; обмеження сукупного попиту через зменшення дефіцитного фінансування і підвищення податків; ускладнення умов надання кредитів, жорсткий контроль за обсягом грошової маси в обігу; забезпечення відкритості національної економіки. Передбачалося, що невиконання хоча б одного із зазначених заходів призведе до деформації економічної поведінки. Яскравим прикладом проведення економічних реформ за сценарієм шокової терапії була програма радикальних економічних перетворень, започаткована у Польщі із січня 1990 р., відома як “план Бальцеровича”, який був ключовою фігурою у її розробці. Прихильники шокової терапії, як правило, усвідомлюють можливі витрати від її реалізації, проте вважають їх меншим злом порівняно з витратами від неефективних рішень і ризиків, що супроводжують половинчасті й непослідовні реформаторські зусилля.

Градуалістська стратегія пропонує поступовий, поетапний перехід до ринку на відміну від шокової терапії, яка пов’язана з досить високими соціальними витратами і може викликати непередбачувані наслідки, включаючи навіть відновлення старої системи. Градуалістська модель **Т.е.с.** може реалізуватися спочатку в експериментальному порядку з наступним поширенням успішного досвіду (лібералізація може розпочатися в окремих галузях, які перебувають у кризовому стані, вільне ціноутворення варто запровадити спочатку у приватному секторі економіки і т. ін.). Ринкові перетворення поступово мають поширюватися на інші сфери економіки відповідно до появи необхідних елементів інституційної інфраструктури. При-

хильники градуалізму виступають проти разової, одномоментної лібералізації цін і швидкої приватизації. На їх думку, у процесі реформ треба не допустити руйнування виробничого потенціалу і зберегти зайнятість на належному рівні. Тому градуалісти провідну роль відводять стабілізації виробництва і тільки при сталому випуску продукції вважають за можливе забезпечити безперервне надходження ресурсів, необхідних для підтримки певного рівня споживання та інвестицій, для соціальної адаптації населення до умов ринкової **Т.е.с.** Така стратегія ґрунтується на сподіваннях щодо підвищення ефективності і зростання доходів уже в результаті первісних часткових реформ, що повинні слугувати поштовхом до наступних, більш складних економічних перетворень. Стратегія градуалізму ставить особливі вимоги і до уряду. По-перше, прихильники поступових заходів мають бути здатні додержуватися курсу реформ з появою перших ускладнень і зуміти подолати побічні негативні ефекти вибіркової лібералізації економіки. По-друге, оскільки ринок і планове ведення господарства будуть деякий час співіснувати, у приватних осіб і компаній може з’явитися могутній стимул до одержання економічної ренти за рахунок переміщення товарів і фінансових ресурсів із дешевого і контрольованого державою сектору економіки в лібералізовані сектори, що відрізняються більш високими цінами і прибутковістю. Все це створює сприятливе підґрунтя для корупції і тінізації економіки. Найбільш характерним прикладом реалізації градуалістської стратегії переходу до ринкового господарства є досвід Китаю, який починаючи з 1978 р. йшов шляхом поступового розгортання і заохочення ринкових сил, децентралізації процесу прийняття економічних рішень, зміцнення матеріальних стимулів і конкурентних засад економіки. Для китайських реформ характерний частковий, експериментальний підхід, заснований на методі спроб і помилок, коли способи та інструменти перетворень мають значні відмінності як за галузями, так і за географічними регіонами, і санкціонуються центром тільки після успіхів на місцевому рівні.

Водночас досвід більшості країн з перехідною економікою протягом останнього десятиріччя яскраво свідчить, що вибір між шоковою терапією та градуалізмом є доволі

умовним. Доктрина шокотерапії, зосереджуючи увагу на фінансових і цінових питаннях, є лише першим кроком у неминуче тривалому процесі перетворень. Навіть найрадикальніші реформи обов'язково включають елементи стратегії градуалізму. За таких умов діалектика співвідношення державних і ринкових регуляторів економічного оновлення в Україні на сучасному етапі передбачає посилення регулюючої ролі держави з огляду на системну перебудову економіки, поглиблення її ринкової трансформації в умовах подолання наслідків глобальної фінансово-економічної кризи. У міру зміцнення ринкових структур і механізмів, забезпечення їх автономного функціонування і соціальної спрямованості, безперечно, змінюватимуться характер і межі державного втручання. Але на сьогодні утвердження в Україні моделі економічного зростання, заснованої, з одного боку, на активному стимулюванні всебічного розвитку ринкових відносин, а з другого – на використанні регульованих державою механізмів, є однією з базових позицій економічної стратегії, що розглядається.

Літ.: Аслунд А. Розбудова капіталізму: Трансформації в країнах колишнього Радянського блоку : пер. з англ. / А. Аслунд. – К. : Дух і літера, 2003; Бодров В. Г. Трансформація економічних систем: концепції моделі, механізми регулювання та управління / В. Г. Бодров. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; Гальчинський А. С. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти / А. С. Гальчинський. – К. : Либідь, 2006; Кушлін В. И. Траектории экономических трансформаций / В. И. Кушлін. – М. : Экономика, 2004; Лукинов И. И. Экономическая трансформация (в конце XX ст.) / И. И. Лукинов. – К. : АО "Книга", 1997.

Бодров В.Г.

ТРИПАРТИЗМ (від англ. *tripartite* – що складається з трьох частин, троїстий, тристоронній) – форма прояву соціального партнерства як системи соціально-економічних відносин, що ґрунтується на узгодженні (пошуку консенсусу) загальнодержавних і групових інтересів у соціально-економічній сфері. Соціальне партнерство в економіці розглядається, як: 1) ідеологія та етичне поняття, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях; 2) організаційний принцип регулювання соціально-трудова відносин; 3) правовий інститут; 4) сукупність органів, організацій, що створені з представників

працівників найманої праці, роботодавців і держави.

Питання соціального діалогу розглядаються Д.Белом, М.Вебером, К.Поппером, Ф.Шміттером та іншими вченими. Соціальне партнерство і трипартизм як складові соціальної політики аналізують Д.Гелбрейт, Ф.Гайдуліна, В.Жуков, А.Колот, Ю.Маршавін, В.Михеев, Г.Осовий, О.Палій та ін.

Існують дві моделі соціального партнерства – біпартизм та трипартизм, які відрізняються ступенем участі держави в соціальному діалозі, нормами і правилами регулювання соціально-економічних відносин, організаційним механізмом. Для першої моделі характерним є двостороннє співробітництво між об'єднаннями роботодавців та організаціями працівників; роль держави у регулюванні трудових відносин зводиться до виконання функцій арбітра чи посередника при виникненні соціальних конфліктів (США, Канада, Великобританія). **Т.** передбачає взаємодію трьох основних суб'єктів економіки: держави (в особі її органів чи уповноважених), роботодавців (їх асоціацій, об'єднань) і працівників (як правило, в особі профспілок). При цьому держава відіграє активну роль соціального партнера (Німеччина, Франція, Швеція, Австрія).

Т. є винаходом індустріального суспільства, результатом еволюції соціального діалогу, сучасним механізмом оптимізації відносин між працею і капіталом. Він прийшов на зміну теорії класової боротьби, що розглядалась як єдиний засіб вирішення суспільних конфліктів. Починаючи з 50-х років ХХ ст. у розвинених країнах Заходу ідея соціального миру, побудованого на співпраці влади, роботодавців і бізнесу, тобто **Т.**, стає найпоширенішим способом вирішення соціальних суперечностей. Основними принципами взаємодії виступають: добровільність, рівноправність, відповідальність, самообмеження і взаємні поступки в ході переговорів, виконання домовленостей.

Стрижнем **Т.** є принцип співробітництва між всіма учасниками діалогу, який реалізується шляхом проведення переговорів, обміну інформацією, укладення колективних угод, погодження нормативно-правових актів, консультацій при прийнятті рішень соціальними партнерами на всіх рівнях, спільного розв'язання колективних трудових спорів тощо. Згода сторін та конвенціальність

(відповідність конвенції, угоді) трудових відносин є типовими рисами **Т**. Як правовий інститут соціальне партнерство, в тому числі **Т**, – це сукупність норм, які регламентують відносини між соціальними партнерами щодо врегулювання трудових і соціально-економічних відносин.

Державна політика в системі соціального партнерства, що базується на принципі **Т**, спрямована на сприяння створенню і розвитку вільних, незалежних представницьких органів роботодавців і працівників; формування механізму взаємодії сторін соціального партнерства; вироблення і реалізацію спільно з іншими учасниками узгодженої соціально-економічної політики; створення ефективного механізму регулювання соціально-трудова і пов'язаних з ними економічних відносин; забезпечення соціальної стабільності і згоди в суспільстві; недопущення колективних трудових спорів і конфліктів у сфері соціально-економічних відносин; застосування міжнародних трудових норм і норм, що регулюють права людини, в першу чергу актів ООН, конвенцій Міжнародної організації праці (МОП), Європейської соціальної хартії тощо. Предметом соціального партнерства виступають: гарантії та захист прав людини у сфері праці, сприяння колективно-договірному процесу, умови, принципи реалізації соціально-економічної політики і трудові відносини, галузеві (регіональні) тарифні умови праці, зайнятості тощо.

Розбудова інституційної бази соціального партнерства в Україні розпочалася з прийняття Закону “Про зайнятість населення” (1991) і створення першого органу на трипартійних засадах – Українського координаційного комітету сприяння зайнятості населення (1992). Важливим кроком у формуванні системи соціального партнерства стало створення Національної ради соціального партнерства – постійно діючого тристороннього консультативно-дорадчого органу при Президенті України (1993), а також Національної служби посередництва і примирення (1998).

Регулювання правовідносин у сфері ведення соціального діалогу здійснюється законами України “Про колективні договори і угоди”, “Про об'єднання громадян”, “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, “Про організації роботодавців”, “Про

порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”, “Про оплату праці” та іншими актами.

З 1993 р. укладається Тарифна угода, а потім Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України і профспілковими об'єднаннями України, з 1997 р. – ще й Українським союзом промисловців та підприємців (з 1999 р. – Конфедерацією роботодавців України, зараз Федерація роботодавців України). 15 квітня 2008 р. підписана Генеральна угода між урядом, всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців і підприємців та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями на 2008-2009 рр. Сторони спрямовуватимуть скоординовані зусилля на прискорення людського розвитку та виконання першочергових завдань у соціально-економічній і трудовій сферах, підвищення рівня зайнятості населення, належне матеріальне забезпечення працівників, подальший розвиток соціального діалогу, досягнення стабільності та згоди в суспільстві.

Літ.: Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования : пер. с англ. / Д. Белл. – М. : Academia, 1999. – 956 с. ; Гайнуллина Ф. И. Политические аспекты социального партнерства в России / Ф. И. Гайнуллина. – М. : [б. и.], Профиздат, 2001; Колот А. М. Соціально-трудова відносини: теорія і практика регулювання : монографія / А. М. Колот. – К. : КНЕУ, 2003. – 230 с.; Осовий Г. В. Соціально-трудова відносини: питання теорії та практики / Г. В. Осовий та ін. – К. : АПСВ, 2005. – 436 с.

Дідківська Л. І.

ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ (англ. Labour potential) – наявна і можлива в майбутньому кількість та якість праці, на яку розраховує суспільство, колектив організації, індивід за даного рівня розвитку науки й техніки і яка визначається чисельністю працездатного населення, його професійно-освітнім рівнем. **Т.п.** визначає максимально можливу потенційну здатність до праці індивіда, колективу (організації) та суспільства в цілому. **Т.п.** має кількісний вимір і якісні характеристики. У кількісному вимірі оцінюється усередненою кількістю людино-років трудового життя, що має прожити дане покоління, соціальна група, індивід у складі економічно активного населення при певних показниках смертності й економічної активності. Величина **Т.п.** може бути обчислена також з використанням відповідних аналітичних

показників у людино-днях на основі наступної формули:

$$\dot{O}_{\text{сiа}} = \sum_{i^r} \times_{i^r} * \sum \dot{O}_{\text{сiа}^r}$$

де $\dot{O}_{\text{сiа}}$ – потенційний (можливий) фонд робочого часу за певний період, людино-днів; $\times_{i^r}$ – чисельність працездатної частини населення i -ї групи, осіб; $\dot{O}_{\text{сiа}^r}$ – фонд робочого часу, який встановлено на підставі законодавства для кожної i -ї групи населення, людино-днів.

Підвищення трудового потенціалу окремих працівників є, безперечно, основним фактором підвищення трудового потенціалу суспільства. **Т.п.** властивий суспільному виробництву на будь-якій стадії історичного розвитку. Кожен новий, більш прогресивний суспільно-економічний устрій породжує нову, більш високу його форму, що віддзеркалює процес розвитку продуктивних сил суспільства, у тому числі людського фактора суспільного виробництва. Сучасні якісні зміни в соціальній структурі українського суспільства і створення в Україні ринку праці зумовили істотні зміни структури **Т.п.** Відповідно до сучасної соціальної структури склад зайнятих на ринку праці України за формами власності та за їх часткою в кожній соціальній страті істотно змінився і неоднорідний. У сучасній ринковій економіці, включаючи українську, не все економічно активне населення працевлаштовується на ринку праці. За допомогою ринку праці одержує роботу частина працездатного населення, чия робоча сила і праця є товаром. Здатність до праці та праця не є товаром у власників засобів виробництва всіх категорій – осіб, що володіють бізнесом і займаються підприємницькою діяльністю; акціонерів, що живуть за рахунок акціонерного доходу; осіб, що займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи; членів виробничих кооперативів; самостійно зайнятих і неоплачуваних сімейних працівників. Власність на засоби виробництва врятовує їх від необхідності в будь-якій формі продавати свою працю. Включення таких власників у процес виробництва як зайнятих здійснюється позаринковим шляхом як безпосереднє поєднання факторів виробництва. Власники засобів виробництва, що беруть участь у трудовій діяльності, як частина зайнятих, входять до складу трудоактивного населення, а отже, беруть участь у формуванні **Т.п.**

Частина власників засобів виробництва, що не беруть участі у трудовій діяльності, випадають з **Т.п.** суспільства. Тому порівняно з 1990 р. величина **Т.п.** України дещо скоротилася – майже з 25,5 млн до 22,5 млн осіб у 2009 р. Носієм **Т.п.** є трудові ресурси суспільства. Ефективність **Т.п.** тим вища, чим вища продуктивність праці, якісніша і послідовніша політика трудовозбереження. Критерієм соціально-економічної ефективності використання **Т.п.** є зниження сукупних витрат живої праці, її полегшення й оздоровлення, а не економія витрат на відтворення робочої сили. **Т.п.** є органічним компонентом економічного потенціалу, тобто сукупної здатності економіки виробляти матеріальний продукт і послуги. Результативність **Т.п.** має не кінцевий, а проміжний характер, тому що безпосередня реалізація **Т.п.** – це маса праці визначеної кількості та якості. Отже, кінцева реалізація **Т.п.** у масі вироблених товарів і послуг можлива лише як елемент економічного потенціалу.

Включення **Т.п.** в економічний потенціал припускає збалансованість особистого і речового факторів виробництва. У ринковій економіці проблема гармонізації трудового й економічного потенціалів зважається за допомогою збалансованості державного регулювання і механізмів конкуренції.

Важливу роль у підвищенні ефективності використання **Т.п.** в сучасній економіці відіграє зайнятість працездатного населення. Проблеми розвитку **Т.п.** повинні вирішуватись у взаємозв'язку з розширеним відтворенням *людського потенціалу і людського капіталу*.

Літ.: Васильченко В. С. Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. / В. С. Васильченко, А. М. Гриненко, О. А. Грیشнова, Л. П. Керб. – К. : КНЕУ, 2005; Качан Є. П. Управління трудовими ресурсами : навч. посіб. / Є. П. Качан, Д. Г. Шушпанов. – К. : Видавн. дім “Юрид. кн.”, 2003; Маренков Н. Л. Управление трудовыми ресурсами / Н. Л. Маренков, А. Е. Алимарина. – Ростов н/Д. : Фенікс, 2004; Осовська Г. В. Управління трудовими ресурсами : навч. посіб. / Г. В. Осовська, О. В. Крушельницька. – Житомир : ЖГП, 2000; Шаульська Л. В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України : монографія / Л. В. Шаульська ; НАН України ; Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк : [б. в.], 2005. – 502 с.

Гриненко А. М.

ТРУДОВІ РЕСУРСИ [Labour resources] – це: 1) частина населення країни, яка, маючи відповідні психофізіологічні, фізичні та

інтелектуальні якості, здатна виробляти матеріальні й духовні блага і послуги, тобто здійснювати корисну діяльність; 2) наявні в нинішній час і передбачувані в майбутньому ресурси праці суспільства з відповідними кількісними та якісними характеристиками. Вихідною у дослідженні сутності явища **Т.р.** слугує категорія “ресурси”. У сучасній економічній літературі існують різні підходи до класифікації ресурсів, найбільш загальними серед яких є марксистська та ринкова. Марксистська класифікація ресурсів ґрунтується на тому, що фундаментальною основою розвитку людського суспільства є матеріальне виробництво, яке завжди передбачає наявність таких трьох факторів: робочої сили; предметів праці; засобів праці. У вітчизняній економічній літературі, що тривалий час базувалася на марксистській теорії, шлях до розуміння трудових ресурсів пролягав через дослідження соціально-економічних форм праці, її нормування та організації людини як головної виробничої сили суспільства. В основі ринкової класифікації економічних ресурсів лежить теорія трьох факторів виробництва – землі, праці, капіталу. Під поняттям “ресурси праці” (**Т.р.**) розглядаються усі людські ресурси, які є у суспільстві і доступні для використання в процесі виробництва. Зміст **Т.р.** найповніше розкривається через зміст категорії “економічно активне населення”. Категорія **Т.р.** уперше була уведена в науковий обіг і практику роботи в 1922 р. академіком С.Г.Струмиліним і розглядалася як робоча сила країни або народу у віці 16-49 років. Це дало можливість багатьом дослідникам трактувати **Т.р.** як чисельність осіб обох статей працездатного віку (жінки від 16 до 55, чоловіки від 16 до 60), здатних брати участь у виробництві товарів і послуг, а також осіб обох статей, старших і молодших працездатного віку, зайнятих у суспільному виробництві. З цієї когорти виключені непрацюючі інваліди праці та війни I та II груп і непрацюючі особи працездатного віку, що отримують пільгові пенсії. **Т.р.** суспільства визначаються показниками не тільки наявних на сьогодні, а й передбачуваних у майбутньому ресурсів праці. Як засвідчує історія суспільного розвитку, країни світу, у яких створені умови для формування, найкращого використання **Т.р.**, де високо цінується праця і здійснюється постійна турбота про їх відтворення, збагачен-

ня, є найбільш багатими, цивілізованими у світі. За підрахунками Світового банку, у складі національного багатства США основні виробничі фонди становлять 19%, природні ресурси – 5%, а людський капітал – 76%. Відповідні показники для Західної Європи – 23, 3 та 74%. **Т.р.** у структурі національного багатства України складають лише 46,7% (природні – 34,9%, виробничі фонди – 18,4%), що актуалізує необхідність підвищення ефективності управління **Т.р.** у країні.

Управління Т.р. [Management labour resources] – це: 1) система впливу на процеси формування, розподілу і використання, збереження і відтворення ресурсів праці відповідно до поточних і стратегічних цілей соціально-економічної політики держави; 2) свідомий і цілеспрямований вплив суспільства на процеси функціонування **Т.р.**, здійснюваний на основі урахування притаманних їм закономірностей та тенденцій з метою забезпечення сприятливих умов для формування і розвитку *трудового потенціалу*, раціонального використання, збереження, відновлення та розвитку **Т.р.**, належного рівня соціального захисту людини у сфері праці.

Лит: Струмилин С. Г. Наши трудовые ресурсы и перспективы / С. Г. Струмилин // Хозяйственное строительство. – М. : [б. и.], 1922. – Вып. 2; *Блэк Дж.* Экономика : толковый слов. : англо-русский / Дж. Блэк. – М. : Инфра-М, 2000; *Економічна теорія* : у 2 кн. Кн. 1 : Макроекономіка : навч. посіб. / за ред. З. Г. Вагааманюка та С. М. Панчішної. – К. : Заповіт, 1997; *Райзберг Б. А.* Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – 3-е изд, перераб и доп. – М. : Инфра-М, 2002; *Економічна енциклопедія* : у 3 т. / відп. ред. С. В. Мочерний. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002; *Словник сучасної економіки МАКМІЛЛАН* : пер. з англ. – К. : АртЕк, 2000; *Манків Н. Г.* Макроекономіка : пер. з англ. / Н. Г. Манків. – К. : Основи, 2000; *Макконнелл К. Р.* Экономикс: принципы, проблемы и политика : в 2 т. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю ; пер. с англ. 11-го изд. – М. : Республика, 1992. – Т. 1; *Мікроекономіка і макроекономіка* : підручник : у 2 ч. / С. Будаговська, О. Кілієвич, І. Луніна та ін. – К. : Основи, 1998; *Економіка праці та соціально-трудова відносини* : підручник / [А. М. Колот, О. А. Грішнова, О. О. Герасименко та ін.] ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Колота. – К. : КНЕУ, 2009; *Скуратівський В. А.* Державна політика в соціогуманітарній сфері : підручник / В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський, П. К. Ситник та ін. – К. : НАДУ, 2010.

О.М.Петроє

ТЪЮТОР (від англ. tutor – домашній вчитель, опікун, наставник, репетитор; від лат. tutor – захисник, опікун) – 1) особа, яка веде індивідуальні або групові заняття з учнями, студентами; репетитор, наставник; 2) історично сформована особлива педагогічна позиція, яка забезпечує розробку індивідуальних програм для учнів та студентів і супроводжує процес індивідуальної освіти в школі, вищому навчальному закладі, системах додаткової та неперервної освіти. В університетах **Т.** – помічники викладача, здіблішого аспіранти або старші студенти.

Витоки цієї професії йдуть із Середньовіччя, коли Європа (Італія, Англія, Франція) була охоплена потужним інтелектуальним рухом (XI – XII ст.), що привело до зміщення центра тяжіння культури від монастирів до міст, в яких почали створюватися університети та університетські братства. **Т.** ставали вихованці духовного закладу з науковим ступенем, здатні до рефлексії та аналізу власного досвіду самоосвіти.

Тьюторство оформлюється приблизно в XIV ст. у класичних англійських університетах: Оксфорді та Кембриджі, де основним процесом одержання університетських знань був процес самоосвіти, і тьюторство спочатку виконувало функції супроводу цього процесу самоосвіти. З того часу під тьюторством розуміють форму університетського наставництва, коли в умовах свободи вибору викладача й методів викладання необхідним ставав посередник між вільним професором і вільним школярем, який мав би об'єднувати на практиці особистісний зміст і академічні ідеали.

У XVII ст. **тьюторська система** офіційно визнається частиною англійської університетської системи, що поступово витісняє професорську. Протягом XVIII–XX ст. у найстаріших університетах Англії тьюторська система не тільки не здала своїх позицій, а зайняла центральне місце в навчанні; лекційна система служила лише доповненням до неї. У лексику вітчизняної педагогіки слово **Т.** увійшло у 90-х роках XX ст., перші публікації з проблеми тьюторства як особливої діяльності з'явилися в 1993–1994 рр. і пов'язані з аналізом досвіду в галузі дистанційної освіти. З цього часу феномен тьюторства став досліджуватися вітчизняними науковцями і практиками, серед яких А. Андреев, В. Биков, А. Воронцов, Л. Долгова, Н. Жевакіна, А. Зінченко, В. Конєв, Т. Ковальова, В. Ку-

харенко, В. Максимов, О. Плахотник, В. Репкін, Н. Рибалкін, М. Щенніков та ін.

На сучасному етапі тьюторство знайшло позитивні відгуки в різноманітних галузях освіти, економіки тощо.

Основними функціями Т. є: інформаційна, керуюча, організаційна, соціальна, технічна та співробітництва.

Т. виступає, як: підтримувач процесу, радник/консультант, експерт, дослідник, підтримувач змісту, технолог, проєктувальник, менеджер (адміністратор).

Серед *завдань Т. є:* керівництво навчальною групою, сприяння учням у включенні в навчальний процес, прийнятті рішень, допомагаючи у виборі потрібної інформації, досягненні цілей, а також пропонуючи замислитись над власним навчальним процесом і рекомендуючи способи його покращання; спостереження за успіхами учнів, їх діяльністю і якістю роботи, допомога у усуненні ускладнень, контроль за дотриманням термінів складання залікових (контрольних, практичних, лабораторних) робіт; надання порад з питань навчання, пояснення критеріїв успішного навчання, допомога учням долати перешкоди, обґрунтовано обирати теми кваліфікаційних робіт (рефератів, проєктів, науководослідницьких робіт); підтримка мотивації до навчання, спонукання учнів застосовувати свої ідеї на практиці.

Психолого-педагогічні компетенції Т. (за Т. Сурніною): інформувати учнів про особливості організації навчального процесу та вимоги до підсумкової підготовки; рекомендувати вибір індивідуальної траєкторії навчання відповідно до початкового рівня підготовки учнів, їх освітніх потреб та мотивації; визначати обсяг і зміст підтримки, яка надається, залежно від цілей підготовки і якості використовуваних навчально-методичних матеріалів планувати етапи підтримки; під час організації занять стимулювати ставити питання, більше відповідати, ніж запитувати; брати участь у спільному обговоренні підходів до вирішення конкретних ситуацій, завдань і проблем; стимулювати виникнення позитивних емоцій у тих, хто навчається, заохочувати, підтримувати інтерес до навчання; спільно з учнями здійснювати цілеспрямований пошук навчальної інформації; оцінювати досягнення учнів на всіх етапах навчання, створювати умови для здійснення самооцінки; враховувати задоволеність учнів ходом і результатами

навчального процесу; сприяти взаємодії учнів між собою в процесі навчання.

Сьогодні у західноєвропейській школі існують різні моделі діяльності педагогів у системі індивідуальної педагогічної підтримки учнів: Т., куратор, координатор, радник, педагоги з кар'єри тощо. За різними назвами проглядається єдина сутність діяльності цих фахівців, що полягає в наданні допомоги дитині при складанні індивідуального плану навчання, консультацій щодо її реальних можливостей і здібностей, рекомендацій для самостійного вирішення складних проблем тощо.

У вітчизняних вищих навчальних закладах система тьюторства застосовується мало. Вона практикується здебільшого в консерваторіях, театральних ВНЗ, де професійна підготовка з основної спеціальності здійснюється під керівництвом конкретного викладача впродовж усього періоду навчання.

Літ.: Жевакіна Н. В. Педагогічні умови організації дистанційного навчання студентів гуманітар-

них спеціальностей у педагогічному університеті : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 "Теорія та методика професійної освіти" / Жевакіна Н. В. – Луганськ, 2009. – 20 с.; Сборник АПК-КиППРО / Т. М. Ковалева, Л. М. Долгова и др. – М. : [б. и.], 2009; *Мойсеюк Н. С.* Педагогіка : навч. посіб. / Н. С. Мойсеюк. – К. : [б. в.], 2007. – 656 с.; *Основи професійної підготовки державних службовців* : навч. посіб. / за заг. ред. С. І. Бородіна, В. Г. Логвінова, О. Ф. Мельникова та ін. – К. : Міленіум, 2004; *Пьянив В. С.* Функции тьюторства в контексте психолого-педагогического сопровождения студентов / В. С. Пьянив // Среднее профессиональное образование. – 2009. – № 3; *Рыбалкина Н. В.* К истории тьюторства. Введение. Фигура Нового Средневековья / Н. В. Рыбалкина. – Режим доступа : <http://thetutor.ru/history/article04.html/>; *Сурнина Т. Ю.* Развитие тьюторских компетенций как способ совершенствования деятельности современного преподавателя / Т. Ю. Сурнина // Сибир. пед. журн. – 2008. – № 3. – С. 169–179. – Режим доступа : <http://elibrary.ru/download/97927377.pdf>

Ларіна Н.Б.

У

УКРАЇНСЬКИЙ ФЕМІНІЗМ І ЖІНОЧИЙ РУХ. Фемінізм походить з усвідомлення нерівного представлення чоловічого та жіночого досвіду в культурі людства. Упродовж тисячоліть “храм цивілізації і культури” розбудовували лише чоловіки, а тому всі форми суспільної свідомості – релігія, мораль, економіка, політика, наука й мистецтво – мали відбиток власне чоловічих уявлень і переконань. Власне, культурний досвід можна точно назвати лише “чоловічим”, а не “загальнолюдським”, адже друга половина людства була відсторонена від публічного життя, від культурної праці, замкнена навколо “домашнього вогнища”. Отже, феміністичний світогляд початком нової доби визначив прихід у культуру жіночої духовності, оскільки інші, ніж у чоловіків, психічні та інтелектуальні особливості жінок мали продукувати зовсім нові цінності, привести до перебудови державного й суспільного ладу, змінити всю культуру: нова культура, на відміну від попередньої (власне чоловічої), мала стати дійсно “загальнолюдською”, тому що в ній нарешті буде представлений повноцінний людський досвід: і чоловічий, і жіночий. Як західний феномен фемінізм має історію, невід’ємну від західної політичної історії. Свого часу частина України внаслідок своєї належності до Австрії була хоч і провінційною, маргінальною, та все ж частиною Заходу, де панували найновіші інтелектуальні ідеї. Як інтелектуальна течія фемінізм виник та існує в Україні з 80-х рр. ХІХ ст. С.Павличко наголошує на *основних датах розвитку українського фемінізму*. У 1884 р. Наталя Кобринська заснувала першу жіночу організацію “Товариство руських женщин”, за сприяння українських радикалів І.Франка та М.Павлика. У 1887 р. вийшов перший жіночий альманах “Перший вінок”,

виданий Н.Кобринською разом з О.Пчілкою. У 1893, 1895 і 1896 рр. Н.Кобринська видала три книжки “Наша доля” у серії “Жіноча бібліотека”, в якій продовжувала втілювати свою ідею видавати твори для жінок, написані жінками, таким чином пробуджуючи жіночу свідомість і бажання емансипації. З часом Н.Кобринська відійшла від жіночого руху, розчарована браком радикалізму й відсутністю у його членів інтересу до теоретичних питань. Рух тим часом розвивався – аж до виникнення в 1921 р. Союзу українок. Зоряний час цієї організації припав на 30-ті рр., коли її очолювала Мілена Рудницька.

1990-ті рр. в Україні позначилися активним пожвавленням феміністичних дискусій. В українському культурному просторі О.Забужко, С.Павличко, В.Агеєва, Н.Зборовська, Н.Чухим та інші філософи, історики, культурологи, літературознавці відкрили цілком нові інтерпретаційні можливості для аналізу української історії, культури, літератури, ментальності. Неабияку роль у цих дискусіях відіграв вихід книги “Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи” (1998) після історичного дослідження М.Богачевської-Хомяк “Білим по білому” (1995) про жіночий рух в Україні з 1884 до 1939 рр., що привело до утвердження в українській суспільній свідомості очевидного факту: фемінізм існував не лише як західноєвропейське та американське явище, **український фемінізм** відігравав у національній культурі не менш вагому роль: розгорнув власний теоретичний дискурс, витворив новий тип української жінки – жінки-громадянки, зумовив глибокі зміни в духовному обличчі українського світу ХХ ст. Книга, в якій зібрано матеріали про життя, суспільно-політичну та публіцистичну творчість М.Рудницької, документально підтверджує

наявність української феміністичної традиції, яку досліджує Н.Зборовська у книзі “Феміністичні роздуми... на карнавалі мертвих поцілунків”.

Фемінізм у сучасному жіночому житті відображає глибокий внутрішній конфлікт. Перешкодою в розбудові нової культурної доби М.Рудницька вважає цей “трагічний конфлікт” – між обов’язками та інтересами жінки як матері й господині та її боротьбою за можливість самореалізації. У закладених суспільством обставинах лише та жінка може рівноправно з чоловіком творити культурні цінності, яка зігнорує природне статеве життя: подружжя і материнство. Звичайно, оборонці “жіночності” вважають саме материнство найважливішим покликанням жінки, а найкращі умови для його реалізації – біля “домашнього вогнища”; у їхній уяві феміністки, відкликаючи жінку з дому, до суспільної праці, бунтують проти природного жіночого призначення, а тому несуть для людства світоглядне зло. М.Рудницька інтелегентно викриває такий лицемірний чоловічий консерватизм, доводячи об’єктивну зумовленість жіночого руху.

У наш час, коли виникають численні **жіночі організації**, особливо актуальним є феміністичний погляд початку ХХ ст. Ще в 1919 р. М.Рудницька заперечувала утворення жіночих політичних та фахових організацій, вважаючи це таким же анахронізмом, як відкриття університетів або театрів для жінок. Жіночі організації, які є, власне, жіночими лише через статеvu належність їх членів, не мають рації для існування, тому що відокремлення від чоловіків у громадсько-політичному житті є нонсенсом. Жіночі товариства й жіночі часописи мають потребу в існуванні лише тоді, вважала М.Рудницька, коли слугують виключно жіночим інтересам. Тобто йшлося про власне феміністичні установи, які б згуртували жінок, без огляду на їхні політичні та інші розбіжності, оскільки виходили б із спільного жіночого інтересу, стосувалися власне жіночого буття. Так, феміністичний світогляд виражав соборний ідеал надпартійної жіночої солідарності, – вважає Н.Зборовська.

Разом з іншими українськими активістками М.Рудницька пережила справжню катастрофу, коли у 1930 р. у Відні Конгрес Міжнародної жіночої ради виключив членство українок через те, що вони представляють не-

державну націю. Тоді М.Рудницька разом із С.Русовою дали собі слово: у ситуації, коли мирно співпрацювати з культурним світом заборонено, вони стануть “бунтарями Європи”. Український фемінізм був дійсно таким бунтівним європейським рухом, що, як і Сізіф, відкинув богів і почав рухати каміня. Як справедливо стверджує С.Павличко, “фемінізм в Україні невідворотний, як частина демократизації і модернізації суспільства та його інтелектуальної думки”, адже “жіночий рух, – як писала М.Рудницька, – діє в усіх жінках, навіть коли вони цього не знають і цього не хочуть, – навіть коли вони *на словах* його відрікаються”. Про будь-яке існування “Союзу українок” після приєднання Західної України до СРСР не могло бути й мови, зважаючи на повну несумісність патріотичного й демократичного галицького фемінізму з більшовизмом.

Проголосивши на весь світ про “вирішення жіночого питання”, радянська влада повністю нівелювала громадсько-політичні рухи жінок, експериментуючи з витвором німецьких комуністок Р.Люксембург і К.Цеткін – марксистським фемінізмом. Комуністична пропаганда зображувала сучасний західний фемінізм як хобі пересичених багатством буржуазних жінок, вона таврувала феміністські теорії за ігнорування “справжнього” ходу історії, за звеличення проблем статі над класовою боротьбою. В результаті М.Рудницька опинилася в еміграції, а історія її життя та праці заборонені й забуті співвітчизницями.

Крах тоталітарної системи в кінці ХХ ст., погіршення економічної ситуації в країні та різке зниження рівня добробуту її громадян вкрай загострили проблеми жіноцтва як соціальної групи, що виявилася значно більше дискримінованою та приниженою. Розвиток суспільної самоорганізації на шляху до створення громадянського суспільства став реальним підґрунтям розвитку *жіночого руху* в Україні.

Літ.: Грицяк Н. В. Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики : монографія / Н. В. Грицяк. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 384 с.; Зборовська Н. Феміністичні роздуми: На карнавалі мертвих поцілунків / Н. Зборовська, М. Ільницька. – Львів : Вид-во ОО Василян “Місіонер”, 1999. – 336 с.; Павличко С. Чи можливий в Україні фемінізм? / С. Павличко // Фемінізм ; передм. Віри Агеєвої. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. –

С. 167-179; Рудницька М. Статті. Листи. Документи / М. Рудницька ; упоряд. : Мирослава Дядюк. – Львів : [б. в.], 1998. – 844 с.; *Богачевська-Хомяк М.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К. : Либідь, 1995. – 424 с.

Грицяк Н.В.

УПРАВЛІННЯ – діяння, яке призводить до змін стану якогось об'єкта; вплив на об'єкт, систему, процес тощо з метою збереження їх сталості або переведення з одного стану в інший відповідно до встановленої мети.

В **У.** виокремлюються об'єкт **У.** (підсистема, що керується) і суб'єкт **У.** (підсистема управління), які в сукупності складають систему **У.** Об'єкт **У.** сприймає діяння (суспільна праця та виробництво; технічні засоби: машини, агрегати, споруди; тварини і рослини; поведінка окремих людей та груп). Суб'єкт **У.** реалізує управлінські діяння на підставі прийняття управлінських рішень (органи влади та управління різного рівня, окремі посадові особи, колективні органи прийняття рішень). В **У.** виокремлюються **У.** соціальними системами, **У.** технічними системами, **У.** біологічними системами.

Цілі **У.** обумовлені законами, відповідно до яких функціонують об'єкти **У.** Формування і вибір цілей – початковий етап процесу **У.** Цілі виступають орієнтирами всієї управлінської діяльності й визначають можливі і необхідні стани об'єкта **У.** в певні інтервали часу.

Функції **У.** – результат розподілу праці в **У.**, спеціалізований вид діяльності в **У.** До функцій **У.** відносять планування, організацію, мотивацію та контроль.

Планування – визначення цілей та шляхів їх досягнення; наукове передбачення майбутнього розвитку, його результатів, соціальних та інших наслідків. Підфункції планування: прогнозування, моделювання (розроблення та аналіз альтернатив), програмування (розроблення планів дій). Результати планування: плани і система планованих показників.

Організація – формування та координація системи діяльності та управління у часі і просторі для досягнення основних цілей розвитку. Підфункції організації: організаційне проектування, департаменталізація (розподіл та групування робіт і ресурсів за певною ознакою – функціональною, продуктовою, географічною, ринковою); раціональне з'єднання та часова і просторова координація виробничих факторів; делегування по-

вноважень (визначення ступеня централізації-децентралізації, системи підпорядкування); визначення діапазону контролю; координація. Результати організації: створення структури (форми діяльності); забезпечення вертикальної та горизонтальної узгодженості діяльності у просторі та часі шляхом створення формальних і неформальних механізмів.

Мотивація – забезпечення внутрішнього спонукання виконавця до дій для досягнення цілей організації; цілеспрямовані процеси, що забезпечують ефективне вирішення завдань розвитку організації / господарського комплексу / інших об'єктів **У.** на основі визначених форм і методів впливу. Підфункції мотивації: визначення комплексу потреб та інтересів, мотивів і стимулів до діяльності, критеріїв задоволеності / незадоволеності учасників діяльності, факторів послаблення / посилення мотивації. Результати мотивації: формування моделі поведінкового процесу (цінності – потреби – інтереси – відносини – думки – дії).

Контроль – виявлення відповідності діяльності та її результатів встановленим орієнтирам; забезпечення суб'єктів **У.** інформацією про процеси розвитку організації / господарського комплексу / інших об'єктів **У.** (на основі системи організованих спостережень, вимірів, стандартів тощо), що створює підстави для втручання у перебіг зазначеного процесу з метою зміни окремих напрямів діяльності. Підфункції контролю: облік (вимірювання результатів); перевірка (спостереження, моніторинг процесів); аналіз (порівняння того, що досягнуто, з тим, що очікувалося). Результати контролю: виявлення відхилень від плану; перегляд та коригування діяльності (за необхідністю).

Основною підсистемою **У.** соціально-економічними процесами є **У.** господарським комплексом території, яке здійснюється на всіх стадіях його розширеного відтворювання та є механізмом реалізації і організації реалізації вимог усієї системи об'єктивних економічних законів.

Якщо розглядати **У.** як соціальне явище, то воно являє собою цілепокладаючий, організуючий і регулюючий вплив на власне, колективне життя, життя цілого суспільства, що справляється як безпосередньо, так і через спеціальні організації (наприклад державу).

Соціальне **У.** (**У.** соціальними системами) має своє суб'єктно-об'єктне поле, до якого мож-

на віднести діяльність політико-громадських об'єднань, поведінку окремих людей та груп, суспільну працю та економічну діяльність тощо. Соціальне У. спеціально не досліджує економічні, юридичні, політичні та інші сторони управління. Предмет вивчення соціального У. – теорія і методологія взаємодії цих наук, заснована на системному зв'язку всіх суспільних явищ у процесах їх взаємовідносин і взаємовпливів.

Соціальне У. має політичний і адміністративний аспекти. Кожен із цих аспектів має свій власний окремий об'єкт управлінського впливу, специфічну правову базу, організаційний порядок функціонування, відповідальність тощо.

Політичне У. – загальне У. з боку соціуму суспільними роботами шляхом прямої чи представницької демократії; процес узгодження інтересів і установок держави з інтересами громадянського суспільства, різних соціальних верств, прошарків і груп, суспільних об'єднань і організацій на основі пізнання та використання об'єктивних потреб розвитку соціуму. Призначення політичного У. – прийняття принципових (стратегічних) рішень за критерієм відповідності потребам певної групи населення країни / регіону / району / міста тощо.

Адміністративне У. базується на відповідній ієрархії управлінської діяльності і при організації суспільних робіт, організовує виконання політичних рішень та координацію діяльності всіх елементів системи. Призначення адміністративного У. – прийняття ефективних рішень за критерієм оптимального використання суспільних ресурсів.

Досвід У. економікою (господарським комплексом) за ринкових умов визначив схему У., яка складається з трьох ланок: державного У., регіонального У. і місцевого У. (самоврядування), кожне з яких має свої цілі, завдання і функції. Окремо виділяють У. в приватному секторі.

Основною метою У. економікою на державному рівні (*державне У.*) є створення економічно потужної незалежної держави на базі високоефективного господарського комплексу і високорозвиненої ринкової інфраструктури.

У. господарським комплексом є формою прояву глибинних відносин суспільства, в остаточному підсумку – відносин власності на засоби виробництва. Основна мета У. господарським комплексом – забезпечення безпе-

ребійного функціонування виробництва і підвищення його ефективності.

Метою *регіонального У.* є підвищення якості життя населення і забезпечення відтворення природних систем на базі ефективного комплексного економічного і соціального розвитку регіону, що досягається шляхом раціональної організації територіального господарства.

Метою У. на *місцевому рівні (місцеве самоврядування)* є самостійне або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішення питань місцевого значення територіальною громадою (жителями села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста).

У. в *приватному секторі* – У. приватними підприємствами та іншими приватними організаціями. Ознаки У. в приватному секторі: мета – отримання прибутку; менша прозорість діяльності і відкритість для зовнішнього впливу; більш тривалий час для розвитку продуктів, технологій, ринків; менша кількість демократичних обмежень.

Процес У. характеризується здійсненням *управлінської діяльності*. *Форми управлінської діяльності* – це зовнішні, постійно й типізовано зафіксовані вияви практичної активності державних органів з формування і реалізації управлінських цілей і функцій та забезпечення їх власної життєдіяльності.

Літ.: Мескон М. Основы менеджмента : пер. с англ. / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурн. – М. : Дело, 1992. – 702 с.; Косовська Г. В. Основы менеджменту : навч. посіб. / Н. В. Косовська. – К. : Кондор, 2003. – 556 с.; *Державне управління та державна служба : словник-довідник* / уклад. О. Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Социологический энциклопедический словарь* / за ред. Г. В. Осипова. – М. : Издат. группа "ИНФРА М – НОРМА", 1998. – 488 с.; *Энциклопедия государственного управления в России* : в 2 т. / под общ. ред. В. К. Егорова ; отв. ред. И. Н. Барциц / отв. ред. И. Н. Барциц. – Т. 2. – М. : Изд-во "РАГС", 2008. – 520 с.

Шаров Ю.П., Чикаренко І.А.

УПРАВЛІННЯ МАРКЕТИНГОМ – процес впливу суб'єкта маркетингової діяльності на елементи внутрішнього та зовнішнього

маркетингового середовища з метою підтримання певної відповідності між ними, що спрямована на досягнення маркетингових цілей організації. При цьому вплив на внутрішнє середовище має характер прямого та безпосереднього керування. Вплив на елементи зовнішнього середовища має опосередкований непрямий характер.

До об'єктів **У.м.** у внутрішньому середовищі організації зараховують: персонал організації, асортимент товарів (послуг, що надаються організацією), систему збуту та розподілу, цінову політику та систему маркетингових комунікацій. Після того як визначені ці елементи (т. зв. комплекс маркетингу), з їх допомогою справляється вплив на елементи зовнішнього середовища. Основними з них є: сукупність фактичних та потенційних споживачів (цільовий ринок), постачальники компонентів виробництва, конкуренти, посередники та контактні аудиторії. Основна мета впливу в процесі **У.м.** – досягнення маркетингових цілей організації. Зазвичай, це максимізація прибутку та збільшення вартості бізнесу. При цьому завдання керуючого об'єкта у короткотерміновій перспективі – вчасно проаналізувати характер та напрям впливів оточуючого середовища, оцінити їх та розробити систему адекватних дій у відповідь у сфері маркетингу організації. У стратегічному плані метою системи **У.м.** є створення такої системи управління в конкретних умовах функціонування підприємства (вибір параметрів, порогів чутливості, способів одержання й аналізу інформації, методів прийняття рішень і т.ін.), за якої на одиницю сукупних витрат, включаючи витрати на маркетинг, буде досягатися максимум результату.

Система **У.м.** містить у своєму складі такі елементи підсистеми: 1) одержання інформації, її аналізу; 2) формування цілей маркетингу (планування); 3) організації практичної реалізації маркетингових рішень; 4) контролю. Рішення у сфері **У.м.** розглядаються у трьох основних аспектах:

- маркетингове управління організацією (як концепція, спосіб мислення);
- управління маркетинговою функцією (організація, планування й контроль діяльності);
- управління попитом (цільовий ринок, комплекс маркетингу).

До особливостей **У.м.** відносять імовірний характер більшості конкретних аспектів мар-

кетингової діяльності організації, які необхідно заміряти й прогнозувати. Для цього використовують особливі методи (від простих спостережень до доволі складних за процедурою маркетингових досліджень). Особливістю маркетингових рішень є наявність численних ризиків. Це вимагає оцінки й визначення шляхів їх подолання. Особливості прийняття рішень у процесі **У.м.** пов'язані також з реалізацією управлінського впливу на поведінку споживачів через складний механізм свідомості. Зокрема: оцінкою психологічних реакцій покупця; моделюванням заходів психологічної орієнтації й переконання; визначенням меж психологічного захисту.

У процесі **У.м.** розрізняють рівень стратегічного й тактичного управління.

Стратегічний рівень стосується визначення та вибору загальних напрямів діяльності організації на ринку в перспективі з урахуванням конкретних цінностей цією організацією. Рефлексивне поведіння на ринку визначається залежно від поведінки конкурентів, політичного середовища, економічної ситуації та ін. Це дозволяє коригувати власні стратегічні рішення з управління для досягнення більших результатів.

Маркетингова стратегія спирається на визначену стратегію поведінки організації та передбачає створення стратегічного плану маркетингових заходів. Зазвичай розробка стратегій досить дорога й вимагає високого професіоналізму. Тактичне **У.м.** передбачає формування системи підпорядкованих планів та конкретних заходів, що спрямовані на реалізацію маркетингових стратегій.

Значення розуміння процесів **У.м.** у практиці органів державного управління посилюється з розширенням використання універсальної концепції маркетингу та формуванням системи державного маркетингу.

Літ.: Армстронг Г. Введение в маркетинг = Marketing: An Introduction / Г. Армстронг, Ф. Котлер. – 8-е изд. – М. : Вильямс, 2007. – С. 832; Основы маркетинга / Ф. Котлер, В. Вонг, Дж. Сондерс, Г. Армстронг. – 4-е европ. изд. – М. : Вильямс, 2007. – С. 1200; Котлер Ф. Маркетинг, менеджмент / Ф. Котлер. – СПб. : Питер, 2009. – С. 31; Коротков А. В. Управление маркетингом / А. В. Коротков, И. М. Синяева ; под ред. А. В. Короткова, И. М. Синяевой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юнити-Дана, 2005. – 463 с.

Ромат С.В.

УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ (англ. *risk management* – ризик-менеджмент) – цілеспрямована безперервна діяльність з вибору та реалізації найкращого з можливих способів зменшення ризиків до прийнятного рівня при заданих обмеженнях на ресурси і час. Основною метою **У.р.** є забезпечення максимальної ефективності управління ризиками. Завдання **У.р.** полягають у профілактиці виникнення ризиків, мінімізації збитків, що спричинені ризиками, максимізації ймовірності досягнення встановлених цілей, захисті об'єкта ризику від можливих нинішніх чи майбутніх небезпек.

Функції **У.р.**: діагностична функція, що передбачає діагностування “проблемних зон” та впливів факторів ризику; функція зворотного зв'язку, наявність якої дає змогу оперативно і змістовно впливати на хід виконання рішення, а відсутність призвести до прийняття помилкових рішень; функція орієнтування, завданням якої є постійне відслідкування ризиків і зосередження уваги керівництва і виконавців насамперед на “проблемних зонах”; корегуюча функція, яка відповідальна в ході управління ризиками за здійснення корегування цілей, засобів та інструментів досягнення цих цілей; стимулююча функція, яка пов'язана з процесом залучення до управління ризиками всіх його учасників. Залежно від величини ризику **У.р.** зводиться до: уникнення ризику (застосовується у випадках, коли наслідки управлінського рішення можуть спричинити більші втрати); мінімізації ризику (передбачає зменшення вірогідності негативних наслідків рішень); прийняття ризику (застосовується, коли ризик неминучий); передачі ризику (найчастіше шляхом укладення договорів здійснюється часткова або повна передача відповідальності за нього третім особам при збереженні існуючого рівня ризику).

Ризик-інструментарій досить широкий. Залежно від ризиків, якими необхідно управляти, використовуються такі **методи У.р.**: адміністративні, правові, організаційні, економічні, дисциплінарні, соціальні, психологічні, технічні, технологічні, компенсаційні, наукові тощо.

Процес **У.р.** складається з етапів: встановлення цілей **У.р.** та планування процедур управління ризиками для даної організації чи проекту, ідентифікація ризиків (визначення джерел та факторів ризиків), аналіз ризиків

(складення повного переліку ризиків, їх характеристики, можливий вплив), якісна та кількісна оцінка ризику (оцінка потенційних наслідків конкретної події, оцінка ймовірності події), реагування на ризик (визначення й оцінка варіантів, планування заходів реагування, розподіл відповідальності), оцінка досягнутих результатів і корекція ризик-стратегії.

У.р. – це не тільки наука, але й мистецтво. Чим більш нестандартним є завдання, тим важливіша роль мистецтва в **У.р.** Тому ефективність **У.р.** може бути підвищена не тільки за рахунок застосування наукових методів, а й творчих підходів.

У результаті **У.р.** відповідальною особою приймається оптимальне рішення, що зменшує або повністю ліквідує ризик виникнення небезпечної ситуації методами, які:

- засновані на використанні найбільш повної наукової, економічної і технічної інформації;
- враховують комплексні дані про наявні шкідливі впливи і беруть до уваги можливість виникнення інших небезпечних ситуацій та їх наслідків;
- доцільні з точки зору пропорційності витрат та отриманих результатів;
- орієнтовані передусім на запобігання виникненню небезпечних ситуацій, а не на контроль за вже існуючими;
- схильні до використання альтернатив командно-адміністративним методам там, де це можливо;
- враховують політичні, соціальні, правові та культурні особливості в кожному конкретному випадку;
- передбачають заохочення за впровадження інновацій, аналіз даних та проведенні дослідження.

Стратегічне У.р. являє собою діяльність з розробки стратегії розвитку організації, підприємства чи органу державної влади на основі системного аналізу екзогенних та ендогенних факторів ризику, стратегічного планування, прогнозування майбутніх подій. Ефективне **У.р.** передбачає наявність послідовних положень (які відображають цілі організації, бажані результати), процесів (які визначають поточну діяльність організації), кваліфікованого персоналу і систем контролю. Значні недоліки в одному або кількох із цих компонентів розглядаються як недоліки в **У.р.**

Літ.: Хохлов Н. Управление риском / Н. Хохлов. – М. : Юнити-Дана, 1999; *Экономические механиз-*

мы управления рисками чрезвычайных ситуаций / МЧС России. – М. : ИПП “Куна”, 2004; *Муравьева Е.* Прикладная техносферная рискология. Экологические аспекты / Е. Муравьева, В. Романовский. – Казань : [б.и.], 2007; *Вітлінський В.* Аналіз, моделювання та управління економічним ризиком : навч.-метод. посіб. / В. Вітлінський, П. Верченко. – К. : КНЕУ, 2000. *Риск-менеджмент* : учебник / В. Вяткин, И. Вяткин, В. Гамза и др. – М. : Издат.-торг. корпорация “Дашков и Ко”, 2003; *Актуальні проблеми оцінки ризиків і загроз національній безпеці в контексті євроатлантичної інтеграції України.* Вип. 9 / за заг. ред. Акад. НАН України В. Горбуліна. – К. : ДП “Євроатлантикінформ”, 2005; *Черкасов В.* Проблеми риска в управленческой деятельности : монография / В. Черкасов. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 1999.

Білявська О.Б.

УПРАВЛІННЯ СЛУЖБОВОЮ КАР’ЄРОЮ – заходи, що вживаються кадровою службою організації щодо планування, організації, мотивації і контролю службового зростання працівника виходячи з цілей, потреб і можливостей його та організації. Термін “кар’єра” (від фр. *carriere* та італ. *carriera* – біг) у загальному розумінні означає успішне просування в галузі суспільної, службової, наукової та іншої діяльності. Заходи з **У.с.к.** сприяють відданості працівника інтересам організації, підвищують продуктивність праці, зменшують плинність кадрів і більш повно розкривають здібності людини. Засобами реалізації плану розвитку та **У.с.к.** є: успішне виконання посадових обов’язків; професійний та індивідуальний розвиток; ефективне партнерство з керівником; помітний внесок у діяльність організації; партнерство з кадровою службою.

В англосаксонських країнах, зокрема у США, особлива увага приділяється соціально-психологічним аспектам управління. Тут робиться наголос на залученні в органи управління психологів і соціологів та підготовці їх до специфічної діяльності управління кадрами. Служби управління персоналом виконують такі найважливіші завдання, як: соціально-психологічна діагностика; аналіз і регулювання групових та особистісних взаємин, стосунків керівника і підлеглих; управління виробничими і соціальними конфліктами, стресами; інформаційне забезпечення системи кадрового управління; управління зайнятістю; оцінка й добір кандидатів на вакантні посади; аналіз кадрового потенціалу

та потреби в кадрах; кадровий маркетинг; планування і контроль ділової кар’єри; професійна та соціально-психологічна адаптація працівників; управління трудовою мотивацією; регулювання правових питань трудових відносин; дотримання вимог психофізіології, ергономіки та естетики праці.

Для успішного здійснення функції управління людськими ресурсами слід виходити з трьох послідовних стадій: *стратегічне управління* (розробка кадрової політики, прогнозування й перспективне планування потреби в кадрах, їх підготовка й підвищення кваліфікації, методичне та нормативне забезпечення кадрової роботи); *оперативне управління* (поточна діяльність кадрових служб, навчальних закладів щодо виконання норм законодавства й запланованих заходів); *контроль* (аналіз ефективності управління державною службою). До функцій головної служби персоналу слід віднести: формування напрямів персональної політики; розгляд звернень працівників; управління соціальними програмами; координацію роботи підрозділів щодо добору кадрів; вироблення і реалізацію програм перепідготовки, підвищення кваліфікації кадрів; методичну допомогу лійним керівникам; розроблення стратегії і методик добору кадрів; контроль за дотриманням законодавства, до функцій підрозділів служби персоналу – визначення кадрових потреб підрозділу; участь у відборі та організаційній соціалізації нових працівників; роз’яснення кадрової політики організації працівникам підрозділу; допомогу керівникам у виконанні управлінських функцій; початковий розгляд звернень персоналу.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Савченко В. А.* Управління розвитком персоналу : навч. посіб. / В. А. Савченко. – К. : КНЕУ, 2002; *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – 2-ге вид. допов. та переробл. – К. : Атіка, 2003.

Михненко А.М.

УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬНИМ РОЗВИТКОМ – узагальнюючий показник, що характеризує співвідношення одержаних суспільством кінцевих результатів та сукупних витрат на його досягнення, покликаних забезпечити їх високу ефективність. Ефективність реалізації **У.с.р.** насамперед пов’язана з

відповідними ресурсами – наявними матеріальними, духовними, енергетичними та іншими реальними можливостями, які суб'єкти суспільного управління використовують для забезпечення керуваності інших учасників суспільних відносин з метою досягнення цілей розвитку. Виділяють такі типи ресурсів: економічні, фінансові, матеріально-технічні, кадрові, організаційні, інформаційні. Можна також розглядати й інші типи ресурсів. Зокрема: геополітичні ресурси – це можливості географічного положення держави, регіону, території; культурні ресурси, до яких слід віднести духовні цінності, знання, вірування, управлінську культуру, освітній рівень; правові ресурси, що засновані на правосвідомості громадян країни і характеризуються якістю законів та підзаконних актів, їх виконанням, дотриманням режиму законності; мотиваційні ресурси, що характеризують здатність підвищення або пониження соціального статусу як суспільно значущої ролі людини відповідно до соціальної стратифікації; силові ресурси – це засоби і апарат силового впливу тощо.

У.с.р. володіє численними чинниками впливу й супроводжується великою імовірністю ризиків. Серед чинників впливу виділяють три базові групи: 1) економічні, які пов'язані з організаційними ресурсами: грошовими, людськими, матеріальними, часовими; 2) технічні – нормативна регламентація, структурна побудова, інформаційне забезпечення; 3) соціальні – досвід керівника і виконавців, здатність швидко орієнтуватися в екстремальних умовах, знання (передусім спеціальні), кваліфікація і т.ін.

У.с.р. ґрунтується на двох основних формах суспільного розвитку – еволюційній та революційній. Еволюційна форма передбачає повільні, поступові зміни у соціальній системі або її елементах. Революційна – якісні зрушення в усіх суспільних структурах, що здійснюються шляхом докорінної перебудови суспільних відносин і соціальних інститутів. Важливу роль у забезпеченні стабільності суспільного розвитку відіграють суспільні реформи та стратегічне управління. Передбачувані зміни, нововведення та перетворення стимулюють розвиток. Саме тому поліпшення системи **У.с.р.** на основі демократизації суспільних відносин забезпечує найкращі результати у вдосконаленні суспільства та прискоренні його розвитку.

Співвідношення у змінах реформування й революції слід розглядати як співвідношення активних еволюційних процесів та революцій, що зумовлюється конкретно-історичною взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема своєрідністю, станом і співвідношенням різноманітних соціальних прошарків, страт суспільства, його різномасштабних соціальних груп у кожній країні і в міжнародному масштабі.

Для кожної держави як цілісної системи найбільш небезпечними є періоди переходу від однієї до іншої стадії розвитку, коли різні суспільні групи мають різну ціннісну орієнтацію, що зумовлює внутрішні конфлікти.

У.с.р., як правило, супроводжується різноманітними трансформаціями та модернізаціями. В **У.с.р.** трансформація проявляється як перехід до нових принципів управління й завжди супроводжується нестандартними змінами. Вона найчастіше починається за існуючої організаційної структури, а завершується досягненням якісно нового рівня управління. Модернізація спрямована на впровадження нових форм суспільного буття, перехід від традиційного суспільства до відкритого, від індустріального – до постіндустріального (інформаційного), від тоталітарного й авторитарного – до демократичного.

Процес модернізації, на думку відомого західного політолога С.Блека, проходить кілька стадій: а) усвідомлення мети; б) консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти; в) період трансформації; г) інтеграція суспільства на новій основі.

Модернізація включає насамперед удосконалення політичних структур і механізмів соціально-політичного розвитку. Пріоритетними проблемами цього напрямку вважаються: упорядкування геополітичного простору через утворення національних або федеративних держав, централізацію та децентралізацію влади; здатність держави до структурних змін в усіх сферах суспільного життя зі збереженням стабільності та внутрішньої консолідації суспільства; залучення широких мас населення до участі в політичному процесі і встановлення політичної демократії; удосконалення соціально-політичних механізмів та рушіїв модернізації – ролі і функцій держави, структури і взаємодії інститутів, діяльності соціальних суб'єктів оновлення (модернізаторської еліти, зацікавлених соціальних груп, політичних лідерів);

політична соціалізація особи, спрямована на розширення її політичної участі, утвердження як неперехідної цінності людського виміру політики.

Сучасна теорія розглядає модернізаційний процес у тому чи іншому суспільстві як свідому установку держави на здійснення якісних перетворень не калькуванням досвіду передових країн, а шляхом поєднання найбільш поширених політичних структур, інститутів, цінностей, які мають універсальний, загальний характер, з традиційною специфікою певних суспільств.

На практиці виділяють дві кардинально протилежні форми реалізації ідеї модернізації, які значною мірою залежать від типу політичних систем і політичної влади. В одному випадку обираються репресивні засоби, коли суспільство насильницьким шляхом заганається в нову модернізовану реальність. У другому випадку колективними та індивідуальними зусиллями створюються можливості для вдосконалення суб'єктів і рушіїв модернізаційного процесу, забезпечуються умови і стимули прискореного розвитку суспільства, набуття якостей свободи, компетентності, творчості та відкритості.

Якщо стан розвитку суспільства характеризується високим рівнем інноваційності, зростанням показників освітнього рівня робочої сили (у т. ч. кількості вищих навчальних закладів), наявності технопарків, технополісів, техноінкубаторів, науково-дослідних, проектних та інших організацій, які займаються науковою діяльністю та впровадженням її результатів, то можна говорити про науково-технічний прогрес.

Ус.р. часто гальмується і навіть на певний час переривається такими явищами, як криза та стагнація. Ці явища свідчать про необхідність пошуку нових джерел суспільного розвитку, змін у процесах суспільної самоорганізації.

Криза як соціально-політичний феномен проявляється через тимчасове призупинення або припинення функціонування окремих елементів чи інститутів політичної системи; значне поглиблення і загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості; розриви у функціонуванні будь-якої соціальної системи з позитивним чи негативним для неї наслідком. Соціальні системи переживають багато різних видів криз, у т. ч. й політичних, які є, у свою чергу, багатоманітними і включають, зокрема, кризи конк-

ретної політики, влади в цілому, уряду, парламенту, кризи відносин між гілками влади, довіри тощо.

Криза в будь-якому разі означає, що існуюча система досягла межі, далі якої вона існувати або рухатися (розвиватися) не може, вичерпала ресурси та смисл існування, наразилася на суцільний спротив ззовні, серйозні перешкоди.

Стагнація – це стан, що характеризується зупинкою у розвитку, застоєм, згортанням змін, розпадом соціально-економічної інфраструктури, тенденцією до економічного та політичного регресу. Відомим шляхом виходу із стагнації є проведення реформ, масштаб яких залежить від ступеня їх поширення на різні сфери суспільного життя. Велику роль у запобіганні негативним явищам у процесі суспільного розвитку відіграють прогнози, які можуть бути політичними, економічними, соціальними, технологічними тощо. Діяльність політиків постійно супроводжують політичні прогнози. У роботі урядів стало нормою здійснювати прогнози економічного і соціального розвитку країни, її регіонів, окремих територій, що здебільшого розробляються на довгострокову (більше п'яти років) та середньострокову (до п'яти років) перспективу та містять: аналіз соціально-економічного розвитку за попередній період і характеристику основних проблем економіки та соціальної сфери; опис стану використання природного, виробничого, трудового, наукового потенціалу, екологічної ситуації; прогноз кон'юнктури на ринках основних видів товарів та послуг; можливі напрями вирішення проблем розвитку економіки і соціальної сфери; цілі та пріоритети соціально-економічного розвитку і пропозиції щодо заходів для їх досягнення; основні показники соціально-економічного розвитку; висновки щодо тенденцій розвитку економіки та ін.

Літ.: Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986; Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія / В. П. Горбатенко. – К. : Видавн. центр “Академія”, 1999; Управління суспільним розвитком. Вступ до спеціальності : навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко, С. О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика : монографія / А. М. Мих-

ненко (кер. авт. кол.). – К. : НАДУ, 2009; *Щокін Г.* Управління суспільним розвитком: загальна концепція / Г. Щокін. – К. : МАУП, 2005.

Михненко А.М.

УПРАВЛІНСЬКА КУЛЬТУРА – частина загальної культури суспільства, яка розглядається як єдність управлінських знань, цінностей, управлінських та організаційних відносин на певному етапі розвитку суспільства, управлінської діяльності. Елементи **У.к.**: управлінські знання (теорії управління, відповідна свідомість, настрої); суспільні відносини, насамперед управлінські та організаційні, у яких матеріалізуються знання, норми, цінності суспільства і в процесі соціалізації особистості стають надбанням культури кожного; управлінська діяльність, яка має творчий характер і дозволяє також трансформувати норми й цінності суспільства в мотиви особистої поведінки, у стійкі риси особистості, формувати саму особистість як самостійний суб'єкт управління. У системі державного управління функціонування **У.к.** відбувається на двох рівнях: рівень політичного управління та рівень адміністративного управління, представлений державною службою. **У.к.** виконує такі функції: ціннісну – як система координат у відносинах об'єкта і суб'єкта управління; пізнавальну – як засіб пізнання учасників управлінського процесу; гуманістичну – розвиток творчого потенціалу учасників управлінського процесу; інформаційну – трансляція управлінського досвіду, забезпечення зв'язку між поколіннями; нормативно-регулюючу – виступає засобом соціального контролю за поведінкою учасників управлінських процесів. Виділяють три типи **У.к.**: 1) адміністративно-командна – ґрунтується на домінуванні адміністративного права і державних структур. Такий тип культури характерний для тоталітарних режимів; 2) інформаційно-аналітична – передбачає домінування інформаційних технологій та комп'ютерних систем. Тут пріоритетним є технократичний компонент; 3) соціально орієнтована – головним суб'єктом виступає людина, перевага віддається розкриттю творчого потенціалу. Основою нової інтегральної **У.к.** виступає соціально орієнтована культура, заснована на принципах гуманізму, захисту, відтворення і розвитку як природи, так і людини. Важливою складовою **У.к.** виступає управлінський інтелект, що формується на основі

особистого досвіду, на основі наукових знань і є складовою частиною інтелектуальної власності. Важливою рисою управлінського інтелекту є здатність до рефлексії, потреба в постійному вдосконаленні.

Літ.: *Гаєвський Б. А.* Культура державного управління: організаційний аспект : монографія / Б. А. Гаєвський, В. А. Ребкало. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; *Державний службовець в Україні (пошук моделі)* / Н. Р. Нижник, В. В. Цветков, Г. І. Леліков та ін. – К. : Ін-Юре, 1998; *Нижник Н. Р.* Государственно-управленческие отношения в демократическом обществе : монографія / Н. Р. Нижник. – К. : [б. и.], 1995; *Ясин Е. Г.* Культура и инновации: к постановке проблемы / Е. Г. Ясин, Н. М. Лебедева. – М. : Форсайт, 2009; *Пригожин А. И.* Современная социология организаций / А. И. Пригожин. – М. : [б. и.], 1999.

Михненко А.М., Пантелейчук І.В.

УПРАВЛІНСЬКІ ПАТОЛОГІЇ – недоліки в управлінні, що набули хронічного характеру. Термін “**У.п.**” вжитий російським ученим А.І.Пригожиним для позначення певного класу феноменів, що стійко відтворюються та проявляються в різних поколіннях керівників. Поширеною **У.п.** є розрив між рішеннями та їх виконанням. Причина цього полягає як у низькій виконавській дисципліні, так і в недоліках самих рішень, причому вплив на невиконання рішень розподіляється між ними приблизно порівну. Для боротьби з цим явищем необхідний ретельний аналіз можливостей і труднощів реалізації рішень, співвідношення сил, що сприяють і протистоять їм, імовірність ризику, можливої зміни умов ще на стадії підготовки та прийняття рішень.

Для того щоб не отримати ефект інверсії, тобто стан, коли результат управлінського впливу виявляється протилежним меті, необхідна багатоваріантна розробка рішень та вибір з-поміж них альтернативи, що найбільше задовольняє цілі та умови реалізації. Здійсненність управлінського рішення є найважливішим показником керованості програми і проектів. Часто робиться спроба створювати організацію або підрозділ для управління програмами. Але слід пам'ятати, що в організацій свої цілі та існують межі між ними, які тільки ускладнюють справу та призводять до зайвих узгоджень. Саме функції організації повинні визначати її структуру, а не навпаки. Тобто структура необхідна тільки тією мірою та в тому вигляді, у яких вона найкраще забезпечує ви-

конання визначених для організації функцій. Шлях запобігання такій патології – це уникнення зайвих структурних рішень щодо організаційних проблем та завдань. Треба намагатися завжди, якщо це можливо, замість структур створювати механізми реалізації. Наведемо деякі інші феномени, які є найбільш поширеними або суттєвими за впливом і негативними наслідками. Серед них такі: зростання без розвитку як наслідок нездатності до змін, неприйняття очікуваних нововведень або невміння їх здійснювати; превалювання процедур та особистісного розуміння справи над цілями (найгірший прояв бюрократії); використання ресурсів організації у власних, корисливих, цілях; невідповідність займаним посадам, інакше кажучи, неспроможність осіб виконувати доручені їм функції; формування рішень відповідно до очікувань вищестоящих керівників або певних сил (лобіювання у гіршому розумінні); прийняття рішень-антонімів на кшталт “об’єднати – роз’єднати”, “централізувати – децентралізувати”; маніпулювання фактами, їх фільтрація залежно від ситуації і особистих потреб та інтересів; імітація раціонального аналізу, за яким приховуються хибні підходи та помилки в управлінні; втрата керованості внаслідок погіршення відносин з підлеглими, надмірної їх чисельності; перевантаження їх великим обсягом завдань та інформації; слабка вмотивованість праці персоналу; посилення розбіжностей між формальною та неформальною структурами організації; виникнення конфліктів; дублювання існуючого організаційного порядку в наказах, розпорядженнях, інструкціях, тобто фактично віднесення до обов’язкових тільки тих із них,

що підкріплюються нагадуванням; відчуження працівників від прийняття та реалізації рішень, відсутність в їхній діяльності творчості; прийняття рішення, доручення всупереч заведеному організаційному порядку без залучення нижчестоящих керівників, тобто неповне використання наявного управлінського ресурсу; концентрація уваги в роботі керівників з підлеглими на оцінці недоліків, а не досягнень; фактор емоційного впливу на рішення, небажання визнавати власні помилки. Позбавлення від зазначених вище недоліків є одним із головних завдань реформування існуючої системи державного управління.

У.п. характеризуються значною різноманітністю і можуть бути класифіковані наступним чином: місце в системі управління, ідентифікація дії суб’єкта, тип суб’єкта, соціальний час, походження, можливість усунення.

Класифікація У.п. державного управління

Підстава класифікації	Види деформацій, їхня характеристика
Місце в системі управління	Функціональні – являють собою деформацію основних функцій державного управління, що приводить до зростання його дисфункціональності; структурні – різного роду структурні деформації, найчастіше гіпертрофованість окремих ланок структури; організаційні – перекося організації державної влади й управління, найчастіше виявляється в надмірній твердості або нечіткості організаційних структур; програмні – помилки стратегій, програм, планів і прогнозів, найчастіше у вигляді ресурсної незабезпеченості й відсутності систем управління програмами; ментально-культурні – неадекватність ментальності й управлінської культури, помилковість тієї філософії й ідеології державного управління, що застосовується
Ідентифікація дії суб’єкта	Злочини – пов’язані з усвідомленим або неусвідомленим порушенням закону; прорахунки – пов’язані з помилковими діями
Тип соціальних форм	Бюрократизація – роздутість і заплутаність апарату управління, багатописання, підміна законів підзаконними актами, тяганина, консерватизм, неприступність, протекціонізм; корупція – використання службового становища з метою особистої наживи; порушення прав людини – різні аспекти порушення прав і свобод громадянина органами та посадовими особами державного управління і місцевого самоврядування; руйнування системи управління – свідомі або неусвідомлені дії, що призводять до втрати організованості, припинення функціонування системи управління, її розпаду; зниження ефективності системи управління, дезорганізація, деморалізація, демотивація – дії, що приводять до погіршення результативності функціонування системи, зниження організованості, рівня корпоративної моралі та мотивації
Тип суб’єкта	Командні – є результатом командної діяльності або бездіяльності; персональні – виникають завдяки діяльності або бездіяльності керівника
Соціальний час	Утопізація – втілення в сьогоденні утопічних моделей майбутнього; неадекватна актуалізація – актуалізація того, що не є актуальним; ретрорізація – втілення в сьогоденні безперспективних моделей минулого, що гальмують розвиток нововведень
Джерело походження	Власні – викликані діями суб’єктів управління, національними особливостями системи державного управління; далекі впливи – викликані негативними впливами суб’єктів або факторів глобального співтовариства
Можливість усунення	Принципово нездоланні – не можуть бути усунуті із суспільної системи через їхню генетичну зумовленість; принципово переборені – можуть бути переборені при виникненні більш сприятливих впливів і відповідної активності суб’єктів управління

Серед причин **У.п.** державного управління як галузі практичної діяльності найбільш важливими є його надмірна політизація. Нині, як ніколи, істотно посилилася залежність державного управління від полі-

тичної кон'юнктури. Періодичні зміни владних команд щоразу завершуються "чисткою" державного апарату не за принципом професіоналізму, а за принципом "замінімо чужих на своїх", що веде до поступового усунення з державної служби фахівців.

Розробка технологій подолання **У.п.** державного управління є нині одним із найбільш актуальних завдань державного управління як галузі науки. Ефективними шляхами подолання **У.п.** є: їх системне дослідження інструментарієм практично всіх соціально-гуманітарних наук, побудова їхньої концепції, налагодження системи моніторингу; формування в суспільстві уявлення про досягнення державного управління, особливо в країнах Європейського Союзу, про нормативно-правове регулювання управлінської діяльності; налагодження системи внутрішнього і зовнішнього контролю в органах державного управління та органах місцевого самоврядування, особливо контролю з боку громадянського суспільства; проведення цілеспрямованої кадрової політики у сфері державної служби, що включає добір, професійне навчання, розміщення і просування кадрів тощо.

Літ.: Будзан Б. Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи / Б. Будзан. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001; Кравченко А. И. Социология управления: фундаментальный курс : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. И. Кравченко, И. Ю. Тюрина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академ. проект, 2005; Пригожин А. И. Организации: системы и люди / А. И. Пригожин. – М. : ИПЛ, 1983; Социальные отклонения. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Юрид. лит., 1989.

Сурмін Ю.П.

УПРАВЛІНСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ – різновид соціальних технологій, сукупність методів та процесів управління, а також науковий опис способів управлінської діяльності, у т. ч. управлінських рішень для досягнення цілей організації. **У.т.** розвиваються шляхом типізації управлінських ситуацій, виділення найбільш характерних процедур і операцій. Управління – це сфера найбільш широкого використання соціальних технологій, тому що в ній дуже гостро стоїть проблема оптимальності дій. У

цій сфері протягом багатьох століть концентрувався досвід та знання технологізації діяльності. Особливо інтенсивно вони розпочали свій розвиток на початку ХХ ст. із виникненням наукового менеджменту. Його класики Фр.Тейлор, А.Файоль, Г.Емерсон, Г.Форд не тільки зробили значний внесок у визначення основних принципів наукового менеджменту, а й в технологізацію управління. Так, Фр.Тейлор сформулював підходи до раціоналізації та операціоналізації управління працівником, заклавши систему цехового менеджменту. А.Файоль визначив суть та технології адміністративного управління. Г.Емерсон сформулював дванадцять принципів управлінської продуктивності праці, що підштовхнуло розвиток **У.т.** Особливо значний внесок у практику технологій менеджменту зробив Г.Форд, який створив першу успішно функціонуючу промислову компанію.

Розвиток **У.т.** в СРСР та Україні гальмувався адміністративно-командною системою управління, несприйняттям принципів ринкової регуляції та західного менеджменту. Тому **У.т.** розвивалися значною мірою тільки у сфері адміністративного управління. Нині в умовах становлення ринкової економіки та розвитку демократії формуються нові передумови технологізації управління, серйозні завдання проведення адміністративної реформи, модернізації управління, збагачення його досягненнями світової цивілізації.

Світ **У.т.** такий великий і різноманітний, що для його опису потрібні десятки книжок та спеціальних наукових досліджень. Наведемо тільки загальну їх класифікацію, використовуючи основні елементи системи управління. Усі **У.т.** діляться на цілісні та часткові. Перші включають у себе другі, напр., технологію розробки рішень методом "мозкового штурму".

Таблиця 1

Основа класифікації	Види управлінських технологій
Об'єкти управління	Виробничо-економічне управління, державне управління, місцеве самоврядування, управління соціально-культурною сферою тощо
Суб'єкти управління	Діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, громадсько-політичних організацій, підприємства тощо
Механізм управління	Соціально-економічне ринкове управління, організаційне, адміністративне управління, соціально-культурне управління тощо
Види організаційних структур	Лінійні, функціональні, лінійно-функціональні тощо
Структури управлінського циклу	Цілісні, часткові
Стиль управління	Авторитарні, ліберальні, демократичні тощо.
Тип процесу управління	Детерміноване управління, ефективне управління, антикризове управління, інноваційне управління, ситуативне управління, пошукове управління
Етапи розвитку технологій	Проектування організації, перевірки та впровадження, управління

Класифікація частково-управлінських технологій

Основа класифікації	Види управлінських технологій
Формування цілей та завдань	Побудова "дерева цілей", стратегічного планування
Розробка та прийняття управлінських рішень	"Мозоковий штурм", нарада, управління ризиком, процедури прийняття рішень
Організація	Побудова організації, безпека організації, управління організацією
Контроль	Контролінг, аудит
Кадри	Управління персоналом, підготовка кадрів, просування кадрів, формування команди, нарощування та реалізації людського капіталу
Документи та інформація	Документування та документообіг, побудова та робота інформаційних систем
Ресурси	Фінансова діяльність, оптимізація, інновації, маркетинг, аналіз користі та витрат

Технологічний характер мають етапи управлінської дії.

Таблиця 2 лузевих, міжтериторіальних, проблемних цільових програм різного рівня; розроблення в межах державного апарату науково обгрунтованих технологій підготовки, прийняття і реалізації управлінських рішень; розвиток технологій для організаційних форм управлінської діяльності; розроблення технологій зворотних зв'язків управлінських процесів.

Літ.: *Актуальные проблемы разработки и внедрения социальных технологий в трудовых коллективах.* – М. :

Таблиця 3

Технологічний зміст етапів управлінської дії

Етапи	Технологічний зміст
Аналітичний	Інформаційний та ситуаційний аналіз, визначення управляючої дії, прогнозування та моделювання необхідних дій, визначення кадрового підкріплення прийнятого рішення, аналіз засобів та технологій виконання рішення, визначення обсягів витрат ресурсів, визначення термінів виконання, створення плану дій, аналіз очікуваних результатів, оцінка ефектів від рішення
Організаційний	Розробка організаційних та правових документів, забезпечення нормативних умов рішення, обговорення та прийняття організаційних та правових документів, організація, забезпечення та виконання рішень, безпосередня реалізація організаційних дій, плану дій
Результуючий	Контроль виконання та оперативне інформування, оцінка ефективності й результатів управлінської діяльності, узагальнення проведених управлінських дій, оцінка нової управлінської ситуації

Управлінська діяльність поділяється на послідовно взаємопов'язані процедури та операції, які виконуються більш-менш одночасно та мають за мету досягнення максимального рівня ефективності. У цьому ракурсі основними вимогами до У.т. є ефективність, оперативність, своєчасність, простота, доступність як для керівників, так і для виконавців, відкритість, відповідність нормам та законам, гуманність тощо.

Серед основних тенденцій розвитку У.т. найбільш рельєфними є: зростання уваги до людського капіталу, людських ресурсів організації; У.т. розглядаються як ефективні інструменти реалізації інновацій, забезпечення динаміки об'єкта; спостерігається демократизація систем управління за всіма аспектами; У.т. отримують гнучкість, варіативність, перетворюються на специфічні різновиди управлінських комп'ютерних технологій; базуються на інформаційно-аналітичних технологіях тощо. Актуальними напрямками удосконалення У.т. державного управління є: забезпечення належної організованості, необхідної регламентації та ефективності розвитку міжга-

Літ.: *Актуальные проблемы разработки и внедрения социальных технологий в трудовых коллективах.* – М. : [б. и.], 1991; *Дядченко Л. Я. Социальные технологии в управлении общественными процессами* / Л. И. Дядченко. – Белгород : Центр соц. технологий, 1993; *Иванов В. Н. Социальные технологии в современном мире* / В. Н. Иванов. – М. : Славян. диалог, 1996; *Иванов В. Н. Социальные технологии : учеб. пособие* / В. Н. Иванов, В. И. Патрушев ; Акад. наук социал. техно-

логий и мест. самоуправления. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Муницип. мир, [б. г.]; *Князев В. Н. Технология как предмет социально-философского исследования* : дис. ... д-ра филос. наук / В. Н. Князев. – К. : [б. и.], 1991; *Лем Ст. Сумма технологий* / Ст. Лем. – М. : Мир, 1968; *Марков М. Технология и эффективность социального управления* / М. Марков. – М. : Прогресс, 1982; *Патрушев В. И. Введение в теорию социальных технологий* / В. И. Патрушев. – М. : Изд-во "ИКАР", 1998; *Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики* / В. И. Подшивалкина. – Кишнев : [б. и.], 1997; *Социальные технологии : толковый слов.* / отв. ред. В. Н. Иванов. – М. ; Белгород : Луч – Центр соц. технологий, 1995; *Стефанов Н. Общественные науки и социальная технология* / Н. Стефанов. – М. : Прогресс, 1976; *Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий* : учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004.

Сурмін Ю.П.

УТИЛІТАРИЗМ – принцип, відповідно до якого моральна цінність діяльності, вчинку, рішення визначається його корисністю (задоволення, яке він приносить найбільшій чисельності людей).

Поняття “У.” введено в науковий обіг Ф.Хатчесоном (“Дослідження походження наших ідей про прекрасне і чесноти” (1725)) та Д.Міллем (“Utilitarianism” (1861)). Останній вважається головним представником утилітаристичного напрямку. У своїй теорії У. Д.Мілл виходив із доцільності розмежування понять “евдемонізм” та “У.”, що в кінцевому результаті зводилось до розуміння користі через можливість отримання насолоди. Він поставив такі питання: 1) у чому полягає сутність принципу користі; 2) як конкретизується санкціонування принципу користі; 3) якими мають бути докази обґрунтування користі; 4) який взаємозв’язок між поняттями “користь” і “справедливість”.

Методологічні основи У. містяться у працях мислителів різних історичних періодів – від Сократа, Епікура до Бентама. Класичне формулювання У. належить останньому – моральне те, що приносить найбільше щастя найбільшій чисельності людей. Погляди вчених на У. не збігаються у поняттях – що вважати максимально корисним: задоволення чи страждання. У Новий час під поняттям У. розуміється механізм реалізації чеснот, який слугує досягненню щастя (найвища форма задоволення), його критерієм є корисність чеснот. Ці чесноти визначають діяльність людини і залежать від трьох видів законодавства: божественного, цивільного та суспільного, яким людина підпорядковується через його корисність (Дж.Локк). Прагнення до задоволення нерозривно пов’язується з можливістю реалізації суспільного блага (К.Гельвецій, П.Гольбах). Можливість досягнення суспільного блага є критерієм моральності (Д.Юм). Завдяки постійному впливу розуму на відчуття бажання і небажання у людини розвивається здатність виробляти моральну оцінку, здатність, яка є найвищою метою діяльності всебічного вдосконалення людського суспільства (Бенек). Сутність У. виводиться із альтруїзму – властивого людині прагнення зрозуміти інтереси інших людей і побачити в них своє відображення, тому прагнення людини до щастя завжди пов’язується з можливістю гарантувати щастя іншим людям (Фейербах). Спільного щастя можна досягти лише завдяки прагненню всіх індивідів до власного щастя, щастя ж індивіда, навпаки, може бути досягнуто завдяки прагненню до спільного щастя лише частково (Г.Спенсер). Сутність

У. в його наївності: суспільство – це сума багатьох індивідів, а не органічне ціле, всі їх прагнення спрямовані на те, аби спонукати людей робити добро для інших і заради інших (І.Бентам, Сміт). Знищення приватної власності, установлення державного регулювання праці та розподіл продуктів праці є основним принципом У. (К.Маркс).

Концепція У. І.Бентама (1748–1832) має найбільший вплив на становлення його методології, у межах якої розроблено методіку пошуку об’єктивних критеріїв виміру цінностей, яка мала б забезпечувати відповідність соціальної політики і громадського законодавства потребам людини. Морально виправданими вважаються лише такі дії людини, які в результаті гарантують можливість отримання максимально корисного ефекту. *Основний принцип У.:* будь-яка дія правомірна з етичної точки зору лише в тому випадку, якщо сумарно-корисний ефект цієї дії перевищує сумарно-корисний ефект будь-якої іншої дії, яка могла б бути здійснена замість попередньої дії.

Принцип У. передбачає необхідність переважання позитивного ефекту над негативним (прибутків над витратами), відповідно до цього правомірною є така дія, яка дає найбільш чистий прибуток порівняно з іншими варіантами. У процесі аналізу всіх можливих варіантів дій слід урахувувати як поточні позитивні й негативні ефекти у вигляді прибутку і витрат, так і прогнозувати наслідки, у т. ч. будь-які непрямі результати.

Принцип У. виступає критеріальною основою для інтуїтивної оцінки моральнісної поведінки – людина завжди здатна пояснити, чому вона морально зобов’язана виконувати ті чи інші дії, оскільки вона має чітке уявлення про їх користь чи шкоду, якої вони можуть завдати стосовно неї самої чи інших.

Конкретизовано такі види особистої користі: 1) груба (людина протягом життя шукає задоволень і уникає страждань); 2) є результатом уявленя, честолюбства й егоїзму; 3) людина шукає задоволення у відчутті симпатії, теопатії та моральності; 4) розумна користь (досягнення найвищого щастя) (Гартлей). Загальний контекст розуміння поняття У. включає поняття “евдемонізм” (концепції і теорії, побудованих на понятті користі й насолоди). Евдемонізм є суб’єктивним та егоїстичним принципом, тоді як У. – об’єктивним та альтруїстичним. Ідеалом

утилітарної моралі є досягнення щастя (на- солода або відсутність страждання).

Розвиток теорії У. привів до появи трьох її напрямів: економічний, широкий, політич- ний утилітаризм.

Економічний У. – це напрям, який зводить гіпотетичний вибір людини до можливості отримання грошового еквіваленту, забезпечу- ючи таким чином відповідність затрат резу- льтату (абсолютизується точний розрахунок у діях людини).

Широкий У. – напрям, який відводить ви- значальну роль оцінці якості вчинків людини, які приносять людині найвище задоволення (кожен вчинок оцінюється з позиції його відповідності чітко встановленим правилам).

Політичний У. – це один із напрямів У., який обґрунтовує регулятивну роль держави у промисловості та сфері послуг. Засновником політичного У. вважається Е. Чадуїк, який у своїй теорії відстоював максималізацію щастя людини в межах держави, досягнути яке до- сить часто вдається лише за допомогою ре- волюції. Політичний У. у більшості підходів відстоював ідею соціальних змін, тому він був покладений в основу ліберально-консерва- тивних, реалістичних та реформаційних ідей. Політичний У. висуває основну моральну вимогу до політиків: завжди пам'ятати про “крайню межу” – кінцевий результат своїх рішень та дій, завжди виграє той, хто здатний забезпечити максимальний добробут громадя- нам демократичними способами. У зв'язку

з цим введено поняття “У. – як домашньої філософії уряду” (Р.Гудін).

Традиційно У. виступає у формі ефективної ідеології реформізму, у результаті чого сфор- мувався окремий рух. Одним із засновників цього руху вважається Ф.А.Ланге (1828– 1875), який у своїй праці “Робоче питання та його значення для сучасності” (1866) розро- бив основні методи досягнення позитивного ефекту в результаті проведення відповідних соціальних реформ. Це сприяло перетворенню У. на основу формування нового соціально- етичного вчення, яке заперечувало принцип раціоналізму і мало на меті створити гіпо- тетичне майбутнє людського суспільства, базоване на принципах моралі (практична сторона життя людини).

Основним принципом сучасного У. є подаль- ше покращення та вдосконалення життя людини.

Літ.: Соловьев В. Оправдание добра / В. Соловь- ев. – СПб. ; М. : 2009; Гюйо Ж. М. История и критика современных английских учений о нрав- ственности / Ж. М. Гюйо. – М. : [Б. и.], 2005; Бентам И. Введение в принципы морали и зако- нодательства / И. Бентам. – М. : [Б. и.], 2005; Мальцев А. Нравственная философия / А. Маль- цев. – М. : [Б. и.], 2005; Мысли об основах нрав- ственности / П. Лавров, Н. К. Михайловский, Н. И. Кареев. – СПб. ; М., 2008; Яркова Е. Н. Ути- литаризм как тип культуры. Концептуальные па- раметры и специфика России / Е. Н. Яркова. – М. : [Б. и.], 2001.

Князев В.М., Войтович Р.В.

Ф-Х

ФАКТ УПРАВЛІНСЬКИЙ – одинична суспільно значуща подія або деяка сукупність однорідних подій, що є типовою для управлінської діяльності й характерною для певних управлінських процесів; причина, рушійна сила управлінського процесу, що потребує формулювання управлінського завдання або є наслідком управлінської діяльності.

Факт – дійсна, невігадана подія, явище; твердо встановлене положення, засноване на досвіді, що слугує для якого-небудь висновку, виключення або є перевіркою якого-небудь припущення. В онтологічному змісті факт – це подія, що мала місце в певний час за певних умов незалежно від того, спостерігалася вона дослідником або іншими суб'єктами, що не були учасниками даних подій. У науковому (гносеологічному) контексті **Ф.у.** – це подія, описана в чітких поняттях із вказівкою специфіки управлінської ситуації, у якій вона мала місце.

Ф.у. може бути дія, вчинки та характеристики поведінки людей і соціальних груп, продукти людської діяльності (матеріальні та духовні), вербальні дії, а також їх взаємозв'язки. Оскільки **Ф.у.** стає надбанням знання тільки завдяки його реєстрації, він визнається достовірним лише за умови досить обґрунтованого опису, що враховує всю його цілісність і зв'язки із істотними характеристиками управлінської ситуації.

Наукова обґрунтованість встановлених **Ф.у.** залежить від світоглядної позиції дослідника (її реалістичності, прогресивності), об'єктивності управлінської теорії, у поняттях якої описуються факти, надійності методу і техніки реєстрації первинних даних і способів їхнього зв'язування в сукупні соціально-статистичні факти. Установлення безсумнівних **Ф.у.** забезпечується ретельно розробленою програмою соціологічного (соціального)

дослідження, у якому визначаються його мета та уточнюються вихідні поняття (теоретико-практичні рамки виділення істотних сторін описуваних явищ), чітко демонструються правила процедури реєстрації та узагальнення досліджуваних явищ. Визначення **Ф.у.** має наводитися з урахуванням вимог реалізації принципів відповідності буття до визначеності. До **Ф.у.** можна віднести інформацію, що має такі ознаки:

- адекватність за певної кількості звернень суб'єкта управління до об'єкта;
- має повторюватись через рівні проміжки часу при зверненні до об'єкта управління;
- не змінюється при зверненні до об'єкта управління кількох суб'єктів управління за однаковими правилами;
- умови та характер взаємодії суб'єктів управління з об'єктом управління мають бути ідентичними за суттю.

Ф.у. є перевірена інформація стосовно управлінського процесу, яка характеризується тотожністю результатів при зверненні до одного і того самого об'єкта управління як до одного, так і до кількох суб'єктів управління за умови використання ними однакових правил звернення. **Ф.у.** повинні давати досліднику реальну можливість побудувати централізовану систему знань про об'єкт, у якій вони набувають статусу понять, слугують інструментарієм, користуючись якими і враховуючи специфіку якого суб'єкта управління взаємодіє з об'єктом управління.

Літ.: Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – М. : Политиздат, 1990. – С. 281; Рузавин Г. И. Методология научного исследования / Г. И. Рузавин. – М. : ЮНИТИ, 1999. – С. 242; Фаренік С. А. Логіка і методологія наукового дослідження : наук.-метод. посіб. / С. А. Фаренік. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – С. 74–90.

Козлов К.І.

ФАНДРАЙЗИНГ (англ. Fund raising) – висвітлення потреб організації та комплекс методів і процедур, необхідних для залучення ресурсів з метою реалізації важливих неприбуткових проєктів.

Практика **Ф.** передбачає створення на законодавчому рівні стимулів для заохочення комерційних організацій, спонсорів і меценатів інвестувати кошти на благодійні цілі. Вперше методи **Ф.** були застосовані у США через обмеженість фінансової підтримки культурної сфери з боку держави. На заході **Ф.** – це розвинута науково-прикладна дисципліна і щоденна практична діяльність як складова частина будь-якої системи управління. Науковці розглядають **Ф.** як один з елементів паблік рилейшнз або як його спеціалізовану форму.

Ф. – відносно новий вид діяльності, який не був раніше притаманним соціально-економічній реальності нашої країни і спричинений зменшенням фінансуванням державою бюджетних організацій (освітніх, науково-дослідницьких, культурологічних тощо) та появою різноманіття громадських організацій.

Більшість ресурсів стали залучатись від приватних донорів та різних інституцій. Зростання чисельності приватних наукових, освітніх та неприбуткових організацій спричинюють те, що отримати кошти на певні проєкти чи програми стає дедалі важче. Для вирішення цього завдання при багатьох наукових закладах і громадських організаціях створюються відділи або служби **Ф.**, функції яких спрямовані на реалізацію програм організацій шляхом залучення коштів.

Європейські і американські держави набагато раніше стикнулися із таким явищем і уже накопичили досвід у цій сфері. Багаторічна успішна практика **Ф.** діяльності дає підстави робити узагальнення та висновки. Зважаючи на світовий досвід та давні традиції благодійності та меценатства в Україні, цей вид діяльності має значні перспективи. Велика кількість неприбуткових організацій та невіршених соціальних проблем вимагає нових підходів до пошуку необхідних фінансових, матеріальних та людських ресурсів для реалізації актуальних проєктів, спрямованих на гармонізацію суспільних відносин і покращення якості функціонування організацій неприбуткової сфери. Основними принципами **Ф.** є: поєднання стратегії та тактики; взаємовигідність; збалансо-

ваність; відповідність планів можливостям; комплексність; співпраця з партнерами; некомерційність.

Існує багато підходів до визначення найбільш активних форм **Ф.** та їх змісту загалом. Узагальнений досвід теоретиків та практиків **Ф.** дає змогу виокремити такі три основні форми: грантовий **Ф.**; благодійницький **Ф.**; співробітництво з органами державної влади, промисловими підприємствами та фірмами.

Мотивами, що спонукають представників бізнесу спрямовувати кошти на благодійність, є: рекламні можливості (промоція бренду чи продукції компанії); створення позитивного іміджу особи чи компанії; демонстрація політики соціальної відповідальності; доступ до цільової аудиторії в рамках заходу з метою промоції власної продукції чи послуг.

Організація процесу **Ф.** кампанії передбачає: пошук потенційних ресурсів і донорів; обґрунтування потреби в коштах і узгодження з інтересами самих донорів; формування, підтримку і розвиток зв'язків з донорами; формування громадської думки на користь підтримки діяльності організації. В її основу мають бути покладені такі фундаментальні чинники: правильний вибір лідерів (кадрів), ретельно розроблений план, переконлива мета (для чого потрібні кошти). Успішність і кваліфікована реалізація залежить від ретельно розробленого плану в рамках чітко визначеного бюджету.

У практичній діяльності розрізняють: “короткий” **Ф.**, сконцентрований на самому процесі звернення й прохання, та “довгий” **Ф.**, метою якого, крім безпосереднього звернення з проханням до донора, є встановлення з ним добрих дружніх відносин, стимулювання його до подальшої благодійницької діяльності. Теоретики та практики **Ф.** застосовують такі методи: особисте індивідуальне звернення до потенційного донора, метод збирання коштів “людина-до-людини”; публічне звернення до потенційних донорів у групі зробити свої пожертви; письмове звернення-заява до благодійного фонду або донорської організації щодо надання певного гранту; телефонування потенційним донорам; розсилання електронних листів потенційним донорам; звернення до відвідувачів Інтернет-сайту організації; реклама тощо.

На основі давніх українських традицій меценатства і зарубіжного практичного досві-

ду **Ф.** на Україні мають відродитися старі та з'явитися нові форми залучення коштів на справи, корисні для всього суспільства. Розвиток **Ф.** в Україні вирішальною мірою залежать від сприятливого нормативно-правового забезпечення громадянської активності та благодійництва.

Літ.: Закон України про благодійництво та благодійні організації // Відом. Верховної Ради України. – 1997. – № 46. – Ст. 292; Закон України про об'єднання громадян // Відом. Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504; Закон України про професійних творчих працівників та творчі спілки // Відом. Верховної Ради України. – 1997. – № 52. – Ст. 312; *Благодійні інституції України: сучасний стан та перспективи розвитку (за результатами соціологічного дослідження)* / О. В. Безпалько, Ю. М. Галусян, А. В. Гулевська-Черниш та ін. – К. : Книга плюс, 2008; *Почепцов Г. Г. Психологические войны* / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, Ваклер, 2000; *Тульчинский Г. Л. Фандрайзинг в социально-культурной сфере* / Г. Л. Тульчинский. – СПб. : [б.и.], 1999; *Stone N. The Management and Practice of Public Relations* / N. Stone. – Foreword, 1995.

Лазар Я.І.

ФЕМІНІЗМ. НАПРЯМИ ФЕМІНІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ФЕМІНІСТИЧНОГО РУХУ. Суспільні зміни, пов'язані з бурхливим розвитком капіталістичного виробництва, урбанізацією та демократизацією в країнах Європи та Північної Америки на межі XIX–XX ст., стали вирішальними для трансформації суспільних поглядів на гендерну рівність, зокрема щодо політичних та громадянських прав жінок. Саме в цей період активізувалися різноманітні суспільні рухи за права жінок та набула поширення відповідна ідеологія, що отримала назву феміністичної. **“Фемінізм”** цей термін походить від латинського слова *femina* – жінка. Фемінізм – *ідеологія жіночої емансипації та досягнення гендерної рівності, а також жіночий рух, спрямований на зміни правового, політичного та соціально-економічного становища жінки в суспільстві.* Фемінізм як тип світогляду, теоретична, культурологічна та соціально-політична течія передбачає критику патріархатного устрою з його історично сформованою системою інститутів домінування чоловіків у суспільстві, а отже, соціальною, політичною, економічною та культурно-освітньою дискримінацією жінок.

Напрями феміністичної теорії та феміністичного руху. Розвиток феміністичної традиції умовно охоплює, принаймні, два історичних етапи – від кінця XVIII ст. до середини XX ст. і від 60-х рр. XX ст. до наших днів. Отже, феміністична ідеологія характеризується різними історичними завданнями, потребами та уявленнями жінок у різних культурах та ситуаціях. Наприклад, актуальна до початку XX ст. вимога законодавчого надання виборчого права жінкам є на сьогодні вже сталим і незаперечним здобутком демократичного світового розвитку, водночас питання представництва жінок у різних сферах прийняття рішень (влада, політика, бізнес) і досі є актуальними для багатьох країн. Тому часто фемінізм трактується не як однорідна систематизована теорія, а як різноманітні феміністичні напрями.

До основних напрямів феміністичної теорії належать:

1. *Ліберальний фемінізм.* Розрізняють *класичний ліберальний фемінізм*, який зосереджується на ідеях громадянської свободи і повного юридичного рівноправ'я жінок і чоловіків, та *егалітарний фемінізм* (Бетті Фрідан, Розі Брайдоггі), який зосереджується на проблемі поєднання приватної (сімейної) та публічної діяльності та пропагує ідеї економічної і соціальної справедливості.

Теоретики ліберального фемінізму у другій половині XX ст. висловили думку, що успішне входження жінок у публічну сферу залежить від асиміляції чоловіків у приватну сферу, зокрема від більшого задіяння їх у домашньому господарстві, участі у вихованні дітей, рівного розподілу сімейних обов'язків.

2. *Марксистський фемінізм.* Теоретики цього напрямку акцентують увагу на критиці капіталістичної системи, що породжує класову нерівність так само, як економічну залежність жінки від чоловіка. Згідно з цим підходом гендерна нерівність може бути ліквідована тільки з ліквідацією капіталізму та класового поділу і встановленням комуністичного ладу. Основним завданням жінок з точки зору марксистського фемінізму є вихід на ринок оплачуваної праці та участь у класовій боротьбі. Велика увага приділяється соціалізації домашньої праці, оскільки публічна (оплачувана) праця не звільняє жінку від домашньої праці, а несе з собою подвійне (у сфері публічного і приватного виробництва) навантаження.

3. *Радикальний фемінізм*. Головною ідеєю є переконання в тому, що гноблення жінок – це найперша історична, найпоширеніша та найфундаментальніша форма соціального гноблення, яка може бути концептуальною моделлю інтерпретації всіх інших форм гноблення та дискримінації: класових, расових, етнічних. Згідно з теоріями радикального фемінізму основою експлуатації жінок є репродукція, сексуальність, материнство. А відтак пропонуються різні шляхи звільнення жінки, пов'язані з цими її властивостями та ролями: ліквідація сім'ї як економічного інституту та інституту виховання дітей, формування засад т. зв. “*андрогінної культури*”, де відмінність між жінками і чоловіками була б зведена до мінімуму і яка б містила кращі здобутки обох статей. Основні теоретики радикального фемінізму – Кейт Міллет, Суламіф Файерстоун, Андреа Дворкін.

4. *Соціалістичний фемінізм*. Претендує на поєднання кращих ідей марксистського та радикального фемінізму. Теоретики цього напрямку, погоджуючись із твердженнями радикального фемінізму про всепроникність чоловічої влади і з тим, що всі сфери життя повинні розглядатися як політичні, прагнуть простежити історію чоловічої домінації і зрозуміти її зв'язок з іншими формами гноблення, зокрема взаємозв'язок класового гноблення і гноблення за статтю в капіталістичному суспільстві. На їхню думку, для звільнення жінок потрібна не тільки зміна економічних умов, а й реорганізація репродуктивної сфери. Отже, згідно з цим підходом люди повинні мати змогу контролювати народжуваність і незалежно від статі мати, наприклад, відпустки для догляду за дітьми, гнучкі робочі графіки.

До сучасних напрямів феміністичної ідеології також відносять психоаналітичний, постмодерністський, конструктивістський, антирасистський, кібер-фемінізм та ін.

Літ.: *Основи демократії* : підруч. для вищ. навч. закл. / за заг. ред. А. Ф. Колодій. – 3-тє вид., оновл. і допов. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.; *Грицяк Н. В.* Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики : монографія / Н. В. Грицяк. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 384 с.

Грицяк Н.В.

ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – розділ теорії державного управління, що досліджує світоглядні, методологічні та аксіологічні засади і принципи державно-управлінської діяльності.

Це також комплексна, міждисциплінарна галузь знань, яка вивчає зв'язок державного управління як з іншими видами суспільної діяльності, так і з ціннісно-смысловими вимірами життєдіяльності людини й суспільства.

До компетенції **Ф.д.у.** входять також питання етики державної служби, культури та ідеології державно-управлінської діяльності, особистісні (екзистенційні) їх виміри. В останньому випадку державна служба та державне управління розглядаються не тільки як, відповідно, вид і сфера професійної діяльності, але і як покликання та спосіб самореалізації людини, відтворення її суспільної сутності та розвитку особистих творчих здібностей.

Історично **Ф.д.у.** виникає і розвивається в межах соціальної філософії, політології, юридичної науки (теорії держави і права, філософії права) тощо, обслуговуючи потреби як цих наук, так і формування теоретичного рівня світогляду (на відміну від буденного). Тільки з виникненням науки державного управління як самостійної галузі знань **Ф.д.у.** трансформується в теоретичну форму світогляду, необхідну, насамперед, для управлінських кадрів вищої кваліфікації (тих, хто приймає рішення стратегічного характеру), а також стає складовою теорії і практики державного управління, в тому числі підготовки відповідних кадрів.

Як складова теорії державного управління **Ф.д.у.** розглядає природу цієї наукової галузі, її предмет, гносеологічні, теоретичні та методологічні особливості, зв'язки з суміжними дисциплінами, історичні умови виникнення та закономірності розвитку, роль у суспільстві тощо, а також різноманітні аксіологічні, пізнавальні й технологічні проблеми та аспекти державно-управлінської діяльності. В аксіологічному плані (див. статтю “Аксіологія управлінська”) **Ф.д.у.** аналізує ціннісно-смыслові виміри державного управління, зокрема його суспільну мету і культурне призначення, ціннісні засади та орієнтації, морально-етичні норми, соціальні наслідки тих чи інших прийнятих (або не прийнятих) урядових рішень, роль ідеології та політики в державному управлінні, шляхи формування громадянського суспільства, взаємодію державної влади й суспільства, влади і бізнесу, причини корупції та шляхи

запобігання їй, проблеми свободи, демократії, законності та соціальної справедливості, соціологічні, психологічні та екзистенційні (особистісні) питання державного управління, професійної етики, етикету тощо.

Серед теоретичних проблем **Ф.д.у.** слід виділити: аналіз концепцій, доктрин, теорій державного управління, порівняльний аналіз систем державного управління, дослідження сучасних тенденцій державотворення, вплив на них процесів глобалізації, регіоналізації, національних традицій тощо. Окрему групу проблем, важливих для розвитку власне теорії державного управління, складають питання логіки (аналіз відповідних категорій, законів, принципів), гносеології (особливостей та закономірностей пізнавального процесу в науці державного управління), методології (вчення про методи і форми наукового пізнання – як загальнонаукові, так і особливі, притаманні лише науці державного управління).

До основних філософських проблем, що відображають технологію державного управління, слід зарахувати наступні: поняття технології, її взаємозв'язок з аксіологією; технократизм як суспільне явище; співвідношення методології, технології та стилю державно-управлінської діяльності; механізми, засоби та процедури державного управління; систему влади та форми державного устрою; особливості державного управління на центральному, регіональному та місцевому рівнях; взаємодію органів державної влади з органами місцевого самоврядування; галузеве управління; організацію та управління в державних установах; адміністративну культуру державного службовця та ін.

Ф.д.у. є основою, “квінтесенцією” державно-управлінської культури, самоусвідомленою формою сучасної практики державного управління.

Літ.: Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997. – 400 с.; Гегель Г. В. Философия права / Г. В. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 489 с.; *Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми* : монографія / за заг. ред. В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003. – 320 с.; *Державне управління в Україні: централізація і децентралізація* / за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 480 с.; *Макиавеллі Н. Флорентійські хроніки: Державець* / Н. Макиавеллі. – К. : Основи, 1998. – 492 с.; *Платон. Государство* / Платон // Сочинен-

ния : в 3 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3. – Ч. 1. – 450 с.; Райт Г. Державне управління / Г. Райт. – К. : Основи, 1994. – 191 с.; Тоффлер Э. *Метаморфози влади* : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : ООО “Изд-во “АСТ”, 2004. – 669 с.; Фукуяма Ф. *Великий разрыв* / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. – М. : ООО “Изд-во “АСТ”, 2003. – 474 с.

Князєв В.М.

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ – спосіб організації верховної влади в державі, який характеризується структурою, порядком формування, компетенцією вищих органів державної влади, встановленим порядком взаємовідносин між ними, ступенем участі населення в їх формуванні. Характер **Ф.д.п.** співвіднесений з конституційно-правовим статусом кожного з відповідних органів. **Ф.д.п.** зумовлена як взаємовідносинами органів законодавчої і виконавчої влади, так і юридичною та фактичною роллю, яку відіграє в державному механізмі глава держави.

Ф.д.п. дає уявлення про один із найважливіших елементів форми держави, який характеризує структурно-інституціональні та функціональні сторони організації верховної влади в державі. Власне “форма” у цьому контексті стосується визначення того, як і яким чином здійснюється правління, що є формальним джерелом влади. Джерелом влади може бути визнана воля однієї людини, воля всього народу або ж воля певної панівної соціальної верстви. Різноманітність особливостей, які характеризують окремі держави, та позицій, з яких вони можуть бути розглянуті, дає можливість визначити найрізноманітніші класифікації **Ф.д.п.** Класичним варіантом є поділ на монархічну та республіканську **Ф.д.п.**

Ще Аристотель розрізняв держави за кількістю осіб, які правлять, і виділяв три “способи правління”: царство, аристократію і політію. Ця класифікація вважалася класичною і за часів Середньовіччя. Тоді ж для позначення єдиновладдя як державної форми почали вживати термін “монархія”, а Н.Макиавеллі в XVI ст. уперше застосував термін “республіка” як антитезу єдиновладдю. Він же став, по суті, ідеологом визнаної класифікації держави на монархію і республіку. Така класифікація відображає основи організації держави за різних історичних часів. Монархія і республіка були фактично первинними формами правління, які еволюціонували разом із суспільством.

Монархія (від грец. *monarchia* – одновладдя) – **Ф.д.п.**, за якої верховна влада цілком

або частково належить одній особі (монарху). Розрізняють необмежені та обмежені монархії. До необмежених належать абсолютна (зосередження усієї повноти верховної влади в руках монарха і відсутність будь-яких органів, з якими він поділяв би свої повноваження) та теократична (верховна влада релігійного правителя є одночасно абсолютною державною владою) монархії. Прикладами абсолютної монархії у сучасному світі можуть служити Бахрейн, Катар тощо; теократичної – Ватикан, Саудівська Аравія. До обмежених монархій належать дуалістична (частина верховних державно-владних повноважень зосереджена в руках монарха, а частина – у представницького органу) та парламентська (зосередження усієї повноти влади в руках представницького органу за наявності монарха, який існує лише як символ держави або зберігає певні повноваження). Прикладами дуалістичної монархії є Йорданія, Марокко, Оман; парламентської – Великобританія, Данія, Нідерланди. Влада монарха є спадковою і передається від одного представника династії до іншого у встановленому законом порядку. Законодавчій практиці відомі три системи успадкування престолу: салічна (Бельгія, Норвегія, Японія), яка надає право спадкування тільки по чоловічій лінії; кастильська (Великобританія, Данія, Іспанія), що віддає перевагу чоловікам, але допускає й успадкування по жіночій лінії у випадках принципу старшинства; австрійська – допускає право успадкування для жінок тільки у випадку відсутності законних спадкоємців по чоловічій лінії (таку систему було введено в Росії у 1797 р., після чого, як відомо, жінок на російському престолі не було).

Республіка (від лат. *res* – справа і *publicus* – суспільний, всенародний) – **Ф.д.п.**, яка ґрунтується на виборності органів влади, що обираються всім населенням на визначений термін. Республіканська **Ф.д.п.** передбачає визнання народу носієм верховної влади, сувереном, який делегує її своїм представникам на певний строк. Розрізняють такі типи республіканської **Ф.д.п.**, як парламентська республіка, коли вся повнота державної влади фактично зосереджена в руках парламенту, який обирає президента і формує уряд; президентська республіка, коли президент має широкі повноваження, що досягається внаслідок всенародного обрання

парламенту і президента; напівпрезидентська (змішана) республіка, коли відбувається обмеження повноважень президента внаслідок того, що уряд формується парламентом і більше залежить від нього. Прикладами парламентської республіки є Німеччина, Греція, Ізраїль; президентської – США, Мексика, Уругвай; напівпрезидентської – Португалія, Фінляндія, Франція.

Відповідно до суспільно-політичних і державно-правових потреб країн, що розвиваються, запроваджуються також **Ф.д.п.**, які є модифікаціями основних форм. Найчастіше виокремлюють монократичну республіку, яку іноді визначають як суперпрезидентську. За змістом відповідних конституцій поділ влади набуває, по суті, атрибутивного значення, а президент – домінуючої ролі у здійсненні державного владарювання. Існують також інші модифікації та перехідні форми, які відображають специфічні особливості кожної країни.

Характер **Ф.д.п.** залежить від типу суспільства та зумовлюється конкретною розстановкою соціально-політичних сил і результатами боротьби між ними; історичними особливостями окремих країн; особливостями культури народу; впливом у країні державних процесів, у тому числі воєнних.

Ф.д.п. є переважно формально-юридичною характеристикою суспільно-політичного ладу. В реальному житті суто формальні ознаки держави можуть співіснувати з протилежними їм фактичними процесами й процедурами.

Літ.: *Бостан С. К.* Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : монографія / С. К. Бостан. – Запоріжжя : Юрид. ін-т, 2005; *Кравченко В. В.* Конституційне право України : навч. посіб. / В. В. Кравченко. – Вид. 4-ге, випр. та допов. – К. : Атіка, 2006; *Рябов С. Г.* Основи теорії політики / С. Г. Рябов, М. В. Томенко. – К. : Тандем, 1996; *Шаповал В. М.* Конституційне право зарубіжних країн : підручник / В. М. Шаповал. – К. : АртЕк, Вища шк., 1997; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2004. – Т. 6.

Москаленко С. О.

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ – спосіб організації державної влади, який визначається характером взаємовідносин держави як цілого та її складових частин (адміністративно-територіальних чи національно-територіальних одиниць). Держав-

ний устрій є визначальним фактором побудови організаційної структури державного управління. Свій вияв **Ф.д.у.** знаходить в особливостях політико-територіальної організації (устрою) держави та її адміністративно-територіального устрою.

Для простої за устроєм (унітарної) держави характерним є те, що жодна з частин її території не наділена статусом державного утворення. Унітарними державами є Україна, Франція, Швеція, Португалія, Іспанія тощо. В унітарній державі існують одна конституція, стереотипна схема організації й підпорядкування органів влади, одна система права, єдине громадянство, єдина судова система. Складові частини унітарної держави найчастіше мають статус адміністративно-територіальних одиниць – територіальної бази для здійснення загальних завдань державного управління. Однак у межах адміністративно-територіальних одиниць здійснюються не тільки функції державного управління у вузькому розумінні цього поняття (тобто суто адміністративні функції), а й певні політичні функції. Адміністративно-територіальні одиниці розглядають також як матеріальну основу організації публічної влади, що склалася на окремій частині державної території. Залежно від політичного режиму можуть існувати різні види унітарних держав. При тоталітарних режимах виборні місцеві органи звичайно відсутні, а функції управління на місцях здійснюються призначеними представниками центру. При демократичних режимах у деяких державах місцеві органи влади обираються населенням, а контроль з боку центральних органів влади зберігається тільки побічний (Великобританія та ін.). Інколи унітарну **Ф.д.у.** супроводжує автономія (Італія, Японія), що за таких умов розглядається як засіб децентралізації. За своєю юридичною природою автономія є самоврядуванням населення на частині території держави, що звичайно характеризується наданням органам автономії законодавчих повноважень з питань місцевого значення. Статус автономних одиниць відмінний від правового статусу звичайних адміністративно-територіальних одиниць. Автономії надаються за адміністративним і національним принципами з урахуванням історичних та географічних факторів.

Складна за устроєм держава характеризується наявністю національно-державних або інших державних утворень – штатів (Авст-

ралія, Індія, США), земель (Австрія, ФРН), провінцій (Аргентина, Канада), республік (Росія), кантонів (Швейцарія). Вона утворюється на підставі договору між суб'єктами, кожен з яких зберігає політичну самостійність і ознаки державності. Класифікація складних держав не є однозначною. Типовим різновидом такої держави є федерація. Головна ідея принципу федералізму (з лат. *foedus* – союз, об'єднання) полягає в розмежуванні сфер компетенції федеральної (центральної) влади та влади суб'єктів федерації у наданні їм певної політичної самостійності. Принцип федералізму поєднує загальнонаціональні і регіональні інтереси.

Всі суб'єкти федерацій мають однаковий юридичний статус: з позицій визначення їх політико-правового статусу вони є державними утвореннями, нерідко наділеними багатьма відповідними державними ознаками (крім державного суверенітету). Самостійну зовнішню, а також з багатьох питань і внутрішню політику вони здійснювати не можуть. Ознаками федерації є: спільна територія, спільні збройні сили, єдина митна система, єдина грошова й податкова системи, спільні конституція й громадянство (поряд з конституціями і громадянством суб'єктів федерації). Водночас загальною рисою є наявність у кожного суб'єкта власної системи органів влади, зокрема законодавчих, виконавчих і судових органів. Прийнято навіть виділяти вищі органи суб'єктів федерації. До компетенції суб'єктів федерації, як правило, належать питання, що не потребують однотипного регулювання. Це, крім організації й діяльності місцевих органів влади, забезпечення громадського порядку, збереження довкілля, суспільно необхідні роботи й служби тощо. Принципи розмежування компетенції між федерацією та її суб'єктами відіграють вагому роль у визначенні політико-правового статусу відповідних державних утворень. Проте найбільше значення тут мають фактичний обсяг і предметний зміст владних повноважень, віднесених до органів суб'єктів тієї чи іншої федерації, а також характер практики реалізації цих повноважень, що залежить від конкретних умов виникнення і розвитку кожної федерації. Однак завжди ключові повноваження, природа яких пов'язана із самою суттю державного суверенітету, надані федеральним органам. Найширшою за обсягом і предметним змістом слід виз-

нати компетенцію суб'єктів децентралізованих федерацій.

Деякі автори до складної **Ф.д.у.** відносять також конфедерацію, імперію, унію, співтовариство та співдружність. Асоційованість цих форм та збереження повної самостійності суб'єктів ставлять під сумнів трактування їх як цілісних держав. Так, конфедерація є міждержавним об'єднанням з певними, визначеними звичайно в установочному акті, цілями. Члени конфедерації передають об'єднанню частину своїх суверенних прав, на підставі чого конфедерація може виступати як окремий суб'єкт міжнародного права. Проте конфедерація не наділена суверенністю. Спільні органи, що формуються в конфедерації, наділені обмеженою компетенцією (зазвичай у сфері міжнародних відносин). До того ж держави-члени мають право виходити зі складу конфедерації. Отже, сьогодні конфедерації у розумінні спільної держави не існує, хоча в історії відомі приклади конфедеративних утворень, окремі з яких існували досить тривалий час: Швейцарія (1291-1849), Нідерланди (1579-1795), Німеччина (1815-1864) тощо.

Чинниками, що впливають на встановлення тієї чи іншої **Ф.д.у.**, є історичні й конституційні традиції, умови виникнення держави, наслідки і спадок від часів колоніальної та іншої залежності, співвідношення й розстановка суспільно-політичних сил, рівень культури громадян, національний склад населення, рівень соціально-економічного розвитку країни, міжнародне становище тощо.

Літ.: *Конституційне (державне) право зарубіжних країн* : навч. посіб. / В. М. Бесчастний, О. В. Філонов, В. М. Суботін, С. М. Пашков ; за ред. В. М. Бесчастного. – К. : Знання, 2007; *Рябов С. Г. Основи теорії політики* / С. Г. Рябов, М. В. Томенко. – К. : Тандем, 1996; *Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн* : підручник / В. М. Шаповал. – К. : АртЕк ; Вища шк., 1997; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2.

Москаленко С. О.

ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ – процес, що згідно з відомим принципом А. Чандлера “стратегія визначає структуру” передбачає постановку цілей держави, визначення необхідних функцій для їх реалізації, створення відповідних органів державної влади для виконання

визначених функцій, розподіл повноважень та відповідальності між цими органами, а також визначення їх внутрішньої структури. Таким чином, державна влада реалізується через організацію, яка стає її матеріальною силою. Визначення спектру цілей, переліку основних функцій, виділення з них окремих підфункцій є визначальними чинниками впливу на вибір структури центральних і місцевих органів виконавчої влади.

Виділяють низку принципів, відповідно до яких має здійснюватися **Ф.с.о.д.в.** Насамперед до них відносять структурно-цільові принципи, зокрема: узгодженості цілей державного управління між собою, їх несуперечливості; взаємодоповнюваності цілей; підпорядкованості часткових, локальних цілей загальним, завдяки чому забезпечується ієрархія цілей у “дереві” цілей; розподілу цілей за функціями державного управління й управлінськими функціями державних органів тощо. В результаті забезпечується перехід “дерева” цілей у функціональну структуру державного управління. До іншої групи включають структурно-функціональні принципи, серед яких: диференціація функцій та їх правове закріплення в компетенції відповідних органів; сумісність однопорядкових функцій у межах одного органу і функцій цього органу з функціями інших органів у межах відповідної підсистеми; концентрація управлінських функцій і необхідних ресурсів у органах відповідно до інтересів і потреб об'єкта управління, тобто самодостатності; субсидіарність; поєднання централізації і децентралізації; комбінування з метою уникнення дублювання і паралелізму; відповідність управлінських впливів об'єктивним потребам і запитам об'єкта тощо. Виділяють також структурно-організаційні принципи, в тому числі: єдності системи державної влади, що забезпечує цілісність, узгодженість і дієвість державно-управлінських процесів; поєднання колегіальності та єдиноначальності; територіально-галузевої обумовленості організаційних структур; лінійно-функціональний, що визначає обсяг і зміст підлеглості та управлінської взаємодії в організаційній структурі державного управління; багатоманітності організаційних зв'язків. На основі останнього принципу визначаються вертикальні й горизонтальні зв'язки органів державної влади, а також органів виконавчої влади і

місцевого самоврядування, органів публічної влади та неурядових організацій. Одним з його проявів можна вважати подвійне підпорядкування.

Суттєве значення при **Ф.с.о.д.в.** має розподіл повноважень між елементами організаційної структури, що здійснюється за допомогою делегування. Існують різні ступені делегування повноважень. Зокрема, це: повне делегування, коли підлеглий виконує роботу та несе відповідальність за неї, а керівник не втручається у роботу, обмежене делегування, коли підлеглий виконує роботу та разом з керівником несе відповідальність за неї, нульове делегування, коли підлеглий виконує роботу, але відповідальність за неї несе керівник, і навіть делегування навпаки, коли підлеглий перекладає роботу на керівника. Після **Ф.с.о.д.в.** визначаються внутрішня структура, повноваження, чисельність штату і концепція діяльності кожного з таких органів та закріплюються у положеннях про них. При формуванні цих внутрішніх структур доречно використовувати процедуру організаційного проектування, що включає низку етапів. Спочатку здійснюється поділ організації по горизонталі на широкі блоки, що відповідають найважливішим напрямам її діяльності. Приймається рішення про те, які види діяльності повинні виконувати лінійні та штабні підрозділи. Встановлюється співвідношення повноважень різних посад та ланцюг команд. У разі потреби проводиться поділ на дрібніші організаційні одиниці для більш ефективної спеціалізації та уникнення перевантаження керівників. Визначаються посадові обов'язки як сукупність певних завдань та функцій. Багато аспектів формування внутрішньої структури органів виконавчої влади піддаються типізації, що дає уряду змогу спеціальним нормативно-правовим актом визначати типові структурні підрозділи апарату цих органів та регламентувати чисельність працівників у підрозділах. Взагалі проблема **Ф.с.о.д.в.** є дуже складною. Структура органів державної влади має відповідати певному періоду розвитку суспільства, а проектування такої структури має відбуватися виходячи із державної стратегії, щоб забезпечити реалізацію цієї стратегії. Розумно створена структура органів державної влади значною мірою визначає ефективність всієї системи державного управління. Структура пов'язує окремі елементи цієї

системи в єдине ціле, істотно впливає на форми та організацію планування, оперативного управління, засоби організації робіт та їх координацію, дає можливість виміряти і порівняти результати діяльності кожної ланки системи. Така структура впливає і на технології управління, ставить завдання оптимального розподілу інформації, раціонального добору й розстановки кадрів. Державне управління без чітко продуманої структури органів державної влади практично неможливе. Очевидно, що зміна стратегії має зумовлювати коригування організаційної структури державної влади для забезпечення ефективного вирішення проблем державного управління. Такі зміни, як правило, набувають характеру адміністративних реформ, метою яких є подолання кризи або неефективності влади, відновлення довіри населення до неї тощо.

Літ.: Мескон М. Х. Основы менеджмента : пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело ЛТД, 1994. – 702 с.; Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 160 с.; *Методологія державного управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко, Д. О. Безносенко, С. В. Бутівченко та ін. ; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 196 с.; *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – 4-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2006. – 584 с.; *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 394 с.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ – взяті в комплексі основні напрями або види внутрішньої і зовнішньої діяльності держави, що виражають і конкретизують її сутність та призначення в суспільстві, цілі й завдання державного управління. Головні завдання і цілі держави на тій чи іншій стадії розвитку зумовлюються економічними, політичними та соціальними умовами в суспільстві. Здійснення **Ф.д.** має постійний, систематичний характер і відбувається протягом усього часу існування умов, що спричинили появу тих чи інших функцій. Від інших напрямів та видів діяльності (мети, завдань тощо) **Ф.д.** відрізняються тим, що вони є найбільш загальними і по-

стійними напрямами або видами діяльності, а їх виникнення, як правило, передують виникненню держави або окремих її інститутів.

Усебічне пізнання держави передбачає вивчення того, як цей соціальний інститут діє, змінюється, розвивається, як реалізує своє соціальне призначення.

Критеріями класифікації Ф.д. є насамперед основні елементи її діяльності: суб'єкти, об'єкти, способи, засоби та умови діяльності держави. Держава тільки тоді функціонує продуктивно, коли її функції повною мірою відповідають об'єктивним потребам суспільства. **Ф.д.** – основний напрям її діяльності, у функціях предметно виявляється її загальнолюдська сутність і суспільне призначення. **Ф.д.** показують, у чому виявляється вплив держави на суспільство, її регулююча роль. Виконуючи свої функції, держава тим самим вирішує завдання, що постають перед нею. **Ф.д.** конкретизують цілі державного управління. Також, здійснюючи свої функції, держава вирішує завдання з управління суспільними процесами. Реалізуються функції у певних формах і особливими, характерними для державної влади методами. **Ф.д.** мають об'єктивний, конкретно-історичний характер. За *суб'єктами діяльності* держави розрізняють, зокрема, такі **Ф.д.**, як загальнодержавні суб'єкти федерацій (федеративних держав), органів державної влади тощо. За *об'єктами (сферами) діяльності держави* її основні функції поділяються на:

– внутрішні, що здійснюються в межах даної держави і в яких виявляється її внутрішня політика. *Внутрішні Ф.д.* здійснюються в таких сферах: а) економічній, в якій держава виступає як організатор виробництва, координатор господарської діяльності та економічних процесів; б) культурній, виховній, освітній, науковій, спортивній і пропагандистській; в) соціальній, у якій держава виступає організатором соціального забезпечення, тобто страхування, опіки, піклування, компенсації, охорони здоров'я тощо; г) підтримки порядку. Внутрішня функція підтримки порядку має два аспекти. Перший полягає в гарантуванні елементарного порядку (переслідування за звичайні злочини, правосуддя, утримання в'язниць і апарату охорони громадського порядку і т.ін). Другий – у захисті суспільного ладу від дестабілізації або деструкції, тобто фактично це функція правоохоронно-політична;

– зовнішні, що забезпечують здійснення зовнішньої політики держави. До них належать такі функції, як підтримання міжнародного миру, міжнародне економічне співробітництво, організація міждержавних зв'язків тощо. Слід мати на увазі, що в державах різних типів і на різних етапах їх розвитку кількість і зміст як внутрішніх, так і зовнішніх функцій можуть змінюватися.

За *часом здійснення*, або за тривалістю у часі їх здійснення, **Д.ф.** поділяються на:

– постійні, що здійснюються протягом усього часу існування держави. До цього виду належать, напр., охорона країни, охорона правопорядку тощо;

– тимчасові, які здійснюються протягом певного періоду існування держави чи пов'язані з певним фактом. Прикладом можуть бути розробка конституційного законодавства, ліквідація наслідків стихійного лиха чи соціального конфлікту;

За сферою суспільного життя **Ф.д.** поділяються на:

– економічні (створення умов для розвитку виробництва, організація та стимулювання наукових досліджень, створення світової економічної системи);

– політичні (створення інститутів для вільного виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп суспільства, охорона і захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку, оборона своєї країни від зовнішнього нападу);

– гуманітарні (охорона та захист основних прав людини, охорона природного середовища).

За *соціальним значенням державної діяльності* **Ф.д.** поділяються на:

– основні, що характеризують призначення держави, найбільш загальні, найважливіші напрями її діяльності на певному етапі розвитку. Вони здійснюються не окремими державними органами, а різною мірою багатьма ланками державного апарату. Крім того, основні функції мають комплексний характер, їх об'єктом є широке коло споріднених суспільних відносин, на які і впливає певна система напрямів державної діяльності. До основних функцій держави належать, напр., функція оборони країни, захисту правопорядку, законності, охорони прав і свобод громадян та ін.;

– додаткові (допоміжні), що є складовими елементами основних функцій, але самі по собі не розкривають сутності держави. Так, у складі такої основної **Ф.д.**, як оборона країни,

можна виділити ряд допоміжних: забезпечення збереження державної та військової таємниці, зміцнення збройних сил, організація та підтримка військового обладнання і т.ін.

Держава здійснює свої функції в особливих формах і специфічними методами. Форми реалізації **Ф.д.** показують, якого зовнішнього вигляду набуває діяльність держави, як вона оформлена. Методи ж здійснення **Ф.д.** являють собою способи і засоби, що використовуються під час забезпечення функціонування держави.

Розрізняють *правові* і *неправові* форми реалізації **Ф.д.** При цьому під правовими формами розуміють увесь механізм правового регулювання, яким володіє держава. До *неправових* форм відносять контрольну, ідеологічну, виховну, інформаційно-технічну (допоміжну) та інші види державної діяльності. Така класифікація форм здійснення **Ф.д.** не має чітких критеріїв, оскільки, напр., контрольна діяльність держави також регламентується нормами права. Більша перевага віддається класифікації головних форм здійснення **Ф.д.**, відповідно до якої виділяються правові й організаційні форми. Серед правових форм зазвичай називають законодавчу (правотворчу), управлінську (виконавчу), судову (правоохоронну) і контрольню-наглядну. *Правові* форми пов'язані з виданням юридичних актів, організаційні реалізуються в межах уже виданих актів і являють собою фактичні дії, що сприяють реалізації прийнятих юридичних актів. До організаційних форм можна віднести створення конкретних державних органів, їх структурних підрозділів, матеріальне забезпечення їх праці, підбір відповідних спеціалістів, технічного обслуговуючого персоналу тощо.

За умовами діяльності держави розрізняють **Ф.д.**: постійні (здійснюються на всіх етапах її діяльності), тимчасові (зумовлені воєнним або надзвичайним станом чи іншими факторами) і загальнодержавні (загальні) або локальні (місцеві, регіональні).

Щодо методів здійснення **Ф.д.**, то слід зазначити, що довгий час у теорії держави і права визнавалися лише методи переконання й примусу. Не відмовляючись від їх використання і підкреслюючи певну ефективність впливу цих методів на розвиток суспільних відносин і процесів, слід звернути увагу на те, що ускладнення керівництва суспільством вимагає різноманіття управлінських методів.

Можна назвати такі групи методів, за допомогою яких держава здійснює свої функції:

1) метод нормативно-правового регулювання;

2) метод примусу, який використовується при порушенні загальнообов'язкових державних приписів;

3) метод рекомендацій, тобто орієнтації на конкретний зразок поведінки або дій, бажаних з точки зору держави, і метод заохочення, який провадить до дотримання цього зразка, стимулюючи суспільно корисну діяльність;

4) метод договірної регулювання, який набуває в умовах демократичної держави універсального значення. Останнім часом метод договірної регулювання набув широкого поширення не тільки у сфері приватних, а й публічних інтересів;

5) методи контролю і нагляду. Зокрема, держава здійснює ліцензування окремих видів підприємницької діяльності, а також діяльності некомерційних організацій; стандартизує продукцію, роботи, послуги, видає сертифікати якості тощо. У здійсненні функції охорони прав і свобод громадян, усіх форм власності, забезпечення законності і правопорядку велику роль відіграє прокурорський нагляд за виконанням чинних законів та інших нормативно-правових актів фізичними і юридичними, посадовими і службовими особами. У будь-якій державі діють і спеціальні органи громадського контролю.

Реалізація інноваційної моделі розвитку країни передбачає необхідність підвищення ефективності *регуляційної* функції держави стосовно науки, технологій та інформації. Участь держави в організації науково-технологічної та інноваційної діяльності посилюється у міру зростання науково-технічного потенціалу країни та підвищення його ролі у розвитку суспільства. Серед пріоритетів більшості передових країн у тій чи іншій формі можна зустріти і розробку нових матеріалів, і дослідження проблем енергетики та збереження природного середовища, не кажучи вже про все більш виразне винесення на передній план розробки та впровадження на загальнодержавному рівні інформаційних технологій.

Здійснення **Ф.д.** забезпечується насамперед її органічним механізмом, який складають органи державної влади та інші інститути держави (бюджетна, грошова і банківська системи, територія, збройні сили та інші військові формування тощо.) Всі **Ф.д.** тісно

взаємопов'язані, а успішне здійснення кожної **Ф.д.** об'єктивно можливе лише за наявності міцної правової основи у вигляді окремої галузі чи сукупності галузей права або законодавства, наприклад, у вигляді господарського, економічного та інших галузей законодавства і права. Ефективність здійснення своїх функцій кожною державою залежить від різноманітних внутрішніх, національних і зовнішніх, міжнародних факторів та відображає, зрештою, закономірності розвитку окремої держави і держави взагалі.

Літ.: *Михненко А. М.* Управління суспільним розвитком. Вступ до спеціальності : навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Волинка К. Г.* Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.; *Андрусак Т. Г.* Теорія держави і права / Т. Г. Андрусак. – Львів : [Б. в.], 2000. – 206 с.; *Кельман М. С.* Загальна теорія держави і права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
Ковбасюк Ю.В., Михненко А.М.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – специфічні за предметом, змістом і засобами забезпечення цілісні керівні впливи держави. **Ф.д.у.** тісно пов'язані з функціями держави і відображають способи здійснення останніх. **Ф.д.у.** розкривають і характеризують взаємозв'язки держави як цілісного суб'єкта управління.

У науковій літературі існують різні варіанти класифікацій **Ф.д.у.** Згідно з одним із найпоширеніших класифікаційних підходів за критерієм змісту, характеру й обсягу впливу **Ф.д.у.** поділяють на загальні та специфічні. Загальними є функції, які відображають сутнісні моменти державного управління, його об'єктивно необхідні взаємозв'язки і мають місце практично в будь-якій управлінській взаємодії органів державної влади з об'єктами управління. Відповідно до характеру і послідовності дій до загальних **Ф.д.у.** відносять такі:

– інформаційне забезпечення здійснення державно-управлінської діяльності;

– прогнозування як науково обґрунтоване передбачення цілей розвитку та результатів певних подій чи процесів у системі державної діяльності на основі отриманих даних, досягнень наукового аналізу, професійного досвіду та практики;

– прогнозування цілей та моделювання розвитку механізму держави, державного апарату, державної служби, органів державної влади, стандартів державного управління;

– планування як визначення напрямів, темпів, кількісних і якісних показників тих чи інших процесів у системі державного управління, державних функцій (економічні, соціально-культурні, військові, оборонні, боротьба з організованою злочинністю й корупцією у системі державної служби тощо), спрямованих на досягнення попередньо визначених цілей; розробку цілей і завдань, напрямів розвитку та реформування всієї державно-управлінської діяльності;

– організацію як формування певного типу організаційної структури об'єкта і суб'єкта управління та взаємозв'язків між ними, а також ступінь централізації і децентралізації управління, поділ і кооперацію праці в суб'єкті управління;

– керівництво – встановлення правил, нормативів, напрямів діяльності та окремих дій органів державної влади, керованих об'єктів;

– координацію – погодження діяльності різних структур державного механізму для досягнення загальних цілей і завдань держави;

– розпорядництво, тобто оперативне регулювання процесів державної діяльності (у вузькому розумінні – це поточні вказівки керівних державних службовців);

– облік – фіксація та аналіз інформації щодо повноважень і переліку органів державної влади, державних управлінських рішень, реєстру посад державних службовців, кадрового складу державної служби, результатів реалізації державно-службових відносин;

– контроль як спостереження за керованими процесами, перевірка якості, встановлення відхилень, збирання необхідної інформації для оцінки ситуації, налагодження зворотного зв'язку об'єкта управління й управлінського апарату;

– аналіз як розгляд керованих процесів і процесів управління в розрізі складових, що дає можливість усунути негативні прояви в об'єкті і суб'єкті управління, виявити причини і тенденції їх виникнення, закріпити ті

позитивні моменти, які забезпечують очікуваний результат.

Специфічні **Ф.д.у.** відображають особливий зміст окремих впливів, зумовлений різноманітністю багатьох компонентів, які взаємодіють в управлінні. Вони реалізуються, як правило, в окремих сферах, галузях державного управління і визначаються запитами керованих об'єктів. Виокремлюють підгрупи специфічних функцій управління за видами керованих об'єктів. Наприклад, управління економічними об'єктами потребує зовсім інших управляючих впливів, ніж управління духовними об'єктами чи об'єктами соціальної сфери. Навіть такі специфічні функції управління, як фінансування, оподаткування, ліцензування, регулювання праці і заробітної плати, кредитування тощо в кожному із видів керованих об'єктів і в кожній, відповідно, керівній підсистемі набувають своєї специфіки.

За ступенем функціонального навантаження розрізняють також головні та допоміжні **Ф.д.у.** До головних належать:

- політико-адміністративні – забезпечення державного суверенітету; здійснення внутрішньої та зовнішньої політики в межах Конституції та законів України; забезпечення прав і свобод людини та громадянина; здійснення заходів із забезпечення обороноздатності та національної безпеки; забезпечення та координація роботи органів влади; перегляд територіального устрою країни; забезпечення умов для створення та діяльності політичних партій; формування у громадян громадсько-правової відповідальності;
- соціальні – вироблення і реалізація соціальної політики; формування системи соціального захисту та пенсійного забезпечення; регулювання трудових відносин між найманими працівниками та роботодавцями; охорона дитинства, материнства, батьківства; забезпечення раціонального використання природних ресурсів; регулювання природоохоронної діяльності; забезпечення прав корінного населення та соціальних меншин; надання якісних соціальних послуг населенню;
- економічні – гарантія економічної безпеки та самостійності; формування економічної політики; організація грошового обігу; формування правових засад функціонування ринкової економіки; виробництво суспільних товарів; перерозподіл доходів; вироблення і реалізація фінансово-бюджетної, гро-

шово-кредитної, структурної, інвестиційної, науково-технічної та інноваційної політики; забезпечення однакових умов для розвитку всіх форм власності; організація та забезпечення зовнішньоекономічної діяльності;

- культурно-освітні – забезпечення розвитку фундаментальної науки; розробка та реалізація державних програм розвитку науки й освіти; створення умов для розвитку мистецтва, культури, фізкультури і спорту; формування системи підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації кадрів.

Допоміжні **Ф.д.у.** покликані забезпечити належні умови діяльності суб'єктів державно-управлінської системи. Перелік цих функцій включає: формування і використання кадрового потенціалу органів державної влади; організацію діяльності суб'єктів управління; технічне забезпечення управлінської діяльності органів влади; фінансове та юридичне забезпечення функціонування владних структур; організацію діловодства, контролю та аудиту, інформаційного забезпечення та зв'язків з громадськістю органів державної влади.

Залежно від спрямованості й місця впливу виділяють зовнішні й внутрішні **Ф.д.у.** Внутрішні **Ф.д.у.** уособлюють управління всередині державного апарату і спрямовані на те, щоб забезпечити діяльність самої керівної підсистеми й удосконалення її елементів – структури, форм і методів діяльності державних органів. Вони підпорядковані зовнішнім **Ф.д.у.** – безпосередньому впливу держави, її органів на суспільні процеси. Система зовнішніх **Ф.д.у.** визначається як вертикальною і горизонтальною побудовою організаційної структури механізму держави, так і особливостями цілей і змісту діяльності різних керованих об'єктів.

Набір **Ф.д.у.** та їх практична реалізація залежать від сукупності цілей, завдань та повноважень держави, її соціальної спрямованості; рівня централізації; розвитку громадянського суспільства; стану, структури і рівня самокерованості суспільних процесів та інших чинників.

Літ.: Бакуменко В. Д. Теоретичні та організаційні засади державного управління : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній. – К. : Міленіум, 2003; Гурне Б. Державне управління / Б. Гурне. – К. : Основи, 1993; Державне управління в Україні: організаційно-правові засади : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко

та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; *Державне управління: теорія і практика* / за ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Юрінком Інтер, 1998; *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Мельник А. Ф.* Державне управління : підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Расіна ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання, 2009; *Райт Г.* Державне управління / Глен Райт. – К. : Основи, 1994.

Москаленко С. О.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ – передбачені Конституцією та законами України напрями або види її здійснення. Мета та загальні функції, тобто принципові напрями діяльності державної влади в Україні, досить чітко визначені у Преамбулі та ст. 3, 8, 10-13 і 19 Конституції України.

Зі змісту Конституції випливає, що державна влада є багатофункціональною. Можна виокремити такі основні **Ф.д.в.**: законодавчу, управління (виконання законів та інших нормативно-правових актів), судову.

Наведені **Ф.д.в.** визначаються як головні, або пріоритетні, проте далеко не єдині. Про це, зокрема, свідчить компетенція органів законодавчої, виконавчої і судової влади, яка нерідко містить, поряд з власними функціями та повноваженнями – законодавчими, виконавчими і судовими – кілька суміжних функцій: контрольну, наглядову, представницьку, установчу, арбітражну, охоронну, інформаційну, бюджетно-фінансову, а також функцію програмування і прогнозування та інші, які розрізняють за тими самими критеріями (формою, способом чи засобом діяльності держави та її органів). Конституцією і законами України передбачені та функціонують на практиці низка органів державної влади, які зовсім неможливо або можливо лише умовно віднести до органів законодавчої, виконавчої або судової влади. Це такі органи, як Президент, прокуратура, Центральна виборча комісія, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення тощо.

Ф.д.в. раціонально класифікувати за такими ознаками: суб'єктами, об'єктами, способами, засобами, походженням, здійсненням тощо. Кожна конкретна функція державної влади має притаманні лише їй форми і методи здійснення. Так, основними формами здійснення **Ф.д.в.** вважають правотворчу,

правозастосовну та правоохоронну діяльність, правове регулювання і безпосередню організаторську роботу щодо здійснення правових настанов у цілому. Методами ж здійснення **Ф.д.в.** є переконання, заохочення і примус.

Змістом тієї або іншої **Ф.д.в.** є сам процес впливу держави за допомогою державної влади через практичну діяльність органів держави на певні або групу споріднених суспільних відносин.

Кожна конкретна **Ф.д.в.** поєднує у собі зміст, форми і методи здійснення відповідною гілкою державної влади (законодавчою, виконавчою, судовою), застосування якої пов'язане з особливостями конкретного об'єкта державного впливу.

Літ.: *Державна виконавча влада в Україні: формування та функціонування* / П. В. Бабич, Л. Ф. Биков, З. М. Борисенко, Г. М. Буянкіна, О. А. Воронько ; Укр. акад. держ. упр. при Президентіві України ; Центр дослідж. адмін. реформи. – К. : [б. в.], 2000. – Ч. 1-2; *Мінченко Р. М.* Теоретико-правові проблеми організації та функціонування державної влади в умовах модернізації механізму української державності : монографія / Р. М. Мінченко ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – Одеса : Фенікс, 2008; *Фрицький Ю. О.* Державна влада в Україні: становлення, організація, функціонування / Ю. О. Фрицький ; Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2006.

Князєв В. М., Макаренко Е. М.

ФУНКЦІЯ І СТРУКТУРА УПРАВЛІННЯ – нерозривно взаємопов'язані та взаємообумовлені сторони системи управління, що виступають, відповідно, як її зміст та форма. Структура управління – це форма організації системи управління, що визначає сукупність її стійких зв'язків, забезпечує цілісність і стабільність, тобто збереження основних властивостей при різних внутрішніх і зовнішніх зв'язках. Організаційна структура є одним з основних елементів управління організацією. Вона характеризується розподілом цілей і завдань управління між підрозділами та службовцями і спрямована насамперед на встановлення чітких взаємозв'язків між окремими підрозділами організації, розподіл між ними прав та обов'язків. Зовнішнім відображенням організаційної структури управління є склад, співвідношення, розміщення і взаємозв'язок окремих підсистем організації.

У структурі управління кожною організацією виділяються наступні елементи: ланки,

рівні управління та зв'язки – горизонтальні й вертикальні. До ланок управління відносять структурні підрозділи, а також окремих службовців, що виконують відповідні функції управління або їх частину. В основу утворення ланки управління покладено виконання підрозділом певної функції управління. Зв'язки, встановлені між однорівневими підрозділами, мають горизонтальний характер. Під рівнем управління розуміють сукупність ланок управління, що займають певний ступінь у системі управління організацією. На одному рівні здійснюється розподіл компетенції між підрозділами.

У практиці державного управління найбільш широко застосовуються структури управління, які дістали назву ієрархічних або бюрократичних. До них можна застосувати сформульовані М.Вебером принципи раціональної бюрократії, насамперед принцип ієрархічності управління, згідно з яким структура нижчого рівня підпорядкована структурі вищого рівня і контролюється останньою. Якщо розглядати систему державного управління в цілому, то її структурними ланками виступають органи державної влади, що взаємодіють з приводу досягнення цілей державного управління у процесі реалізації відповідних управлінських функцій. Характеристики такої взаємодії залежать від функціональної структури державного управління, під якою розуміють нормативно закріплений розподіл кожної функції державного управління за управлінськими функціями органів державної, передусім виконавчої, влади відповідно до місця цих органів в управлінській системі. Таким чином, організаційна і функціональна структура державного управління органічно взаємопов'язані. Немає органів державної влади поза їх функціями. При цьому функції державного управління є первинними і визначальними щодо організаційної структури. Вони обумовлюють необхідність тих чи інших елементів системи органів виконавчої влади і будову цієї системи.

На практиці функціональна та організаційна структури постають як єдине ціле, тобто як організаційно-функціональна структура державного управління – сукупність органів державної влади, а також державних установ і організацій в єдності їх функцій, повноважень та організаційних зв'язків, яка забезпечує цілісний управлінський вплив на суспільну систему чи на окремі її сфери.

Літ.: Мескон М. Х. Основы менеджмента : пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело ЛТД, 1994. – 702 с.; Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 160 с.; *Методологія державного управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко, Д. О. Безносенко, С. В. Бутівченко та ін. ; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 196 с.; *Атаманчук Г. В. Теория государственного управления* : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – 4-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2006. – 584 с.; *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 394 с.

Бакуменко В.Д., Надолішній П.І., Кравченко С.О.

ФУНКЦІЯ ПЛАНУВАННЯ У ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ – управлінська функція, змістом якої є постановка цілей державного управління (цілепокладання), а також визначення шляхів досягнення цілей, необхідних для цього ресурсів та розроблення відповідних планів діяльності (цілезабезпечення). Планування пов'язане, за характеристикою американських учених Т.Сааті та К.Кернса, з досягненням бажаних майбутніх станів, які є малоімовірними без втручання людини; містить “формування подій” як у нинішньому, так і в майбутньому шляхом найкращого розміщення наявних ресурсів; є прагматичною діяльністю, що пов'язана з вибором ефективних та перспективних шляхів розвитку держави з низки альтернатив (враховує такі обмеження, як невідповідна технологія, недосконалість і неповна інформація); включає раціональний вибір і складається з прогнозування (довгострокове планування), програмування (розробки програм та планів) та проектування (прив'язки програм і планів до ресурсів, їх конкретизація у проектах).

Ф.п.д.у. має здійснюватися згідно з певними принципами. Серед них доцільно відзначити, насамперед, принцип універсальності, що дозволяє розробляти типові схеми планування у різних галузях державного управління. Згідно з цим принципом процес планування складається з однакових і тих етапів незалежно від масштабу та специфіки об'єкта планування. Науково обгрунтоване планування має також базуватися на принципах об'єктивності, випередження та оп-

тимальності. Принцип об'єктивності передбачає, що планування є ефективним лише тоді, коли воно базується на пізнанні специфіки об'єкта планування – його структури, об'єктивних потреб, закономірностей і можливостей функціонування та розвитку. Принцип випередження означає постановку цілей і завдань певної діяльності на основі аналізу і прогнозування можливостей, потреб і перспектив розвитку об'єкта планування з використанням науково обгрунтованої методології. Це передбачає активне виявлення і попередження можливих проблем розвитку об'єкта планування замість пасивного очікування їх прояву та реагування на необхідність їх термінового вирішення. Згідно з принципом оптимальності при визначенні як цільових пріоритетів, так і шляхів досягнення цілей необхідно проводити раціональний вибір найкращих із можливих варіантів за певними критеріями. Ефективність планування залежить також від дотримання принципу відповідності засобів завданням планування, що відображає необхідність використання найбільш доцільних засобів, особливо методологічних, для вирішення завдань планування того чи іншого типу. Наприклад, суттєво різні методи мають використовуватися при вирішенні добре структурованих, слабкоструктурованих та неструктурованих проблем.

Ф.п.д.у. реалізується через відповідний процес, що включає низку етапів. Початковим є аналіз наявного стану об'єкта і суб'єкта державного управління та на цій основі визначення місії, тобто головної загальної мети управлінської діяльності стосовно обраного об'єкта. Місія задає загальний орієнтир, без якого неможливо сформулювати “дерево” цілей державного управління, тому її визначення має передувати постановці цілей. Якісний виклад місії має включати опис: основних потреб або особливих проблем, які необхідно вирішити за допомогою управління; очікувань та вимог зацікавлених сторін; послуг/продукції, що планується надати, та процесів/ресурсів, що передбачається використати для задоволення цих вимог. Наступним етапом є визначення цінностей, тобто тих норм поведінки, управлінських стандартів, етичних вимог, суспільних ідеалів, на захист та утвердження яких має працювати суб'єкт державного управління. Цінності спрямовують поведінку членів організації,

ухвалення рішень і вибір стратегій, можуть слугувати могутнім зняряддям для перетворень в організаційній культурі та мотивації працівників. Завдяки цьому цінності, поряд з місією, стають основою постановки цілей. На практиці цінності, як правило, відображаються у вигляді загальних принципів діяльності організації, здійснення програми тощо. Наприклад, на даний час система базових принципів належного урядування набуває загальносвітового визнання як універсальна основа побудови та функціонування державного управління. Важливим етапом планування є прогнозування, тобто одержання науково обгрунтованої інформації про можливий майбутній стан як об'єкта, так і суб'єкта державного управління. Це включає передбачення негативних змін, яким доцільно протидіяти, позитивних змін, яким доцільно сприяти, майбутніх суспільних потреб, які потребуватимуть задоволення, можливостей розвитку як об'єктів, так і суб'єктів державного управління тощо. Прогнозування є невід'ємною складовою випереджального державного управління, яке не просто реагує на наявні суспільні проблеми, а передбачає і попереджає їх виникнення. Аналіз наявного стану об'єкта і суб'єкта державного управління, а також прогнозування їх розвитку створюють основу для виявлення управлінських проблем, тобто чітко усвідомлених та сформульованих невідповідностей між існуючим станом об'єктів державного управління та їх бажаним станом, що визначається місією та цінностями державно-управлінської діяльності. Це дає підстави для формування системи цілей державного управління, що полягають у вирішенні сформульованих проблем, тобто побудова “дерева” цілей та визначення цільових пріоритетів. На цьому завершується стадія цілепокладання та розпочинається стадія цілезабезпечення. Остання насамперед включає вибір загальних шляхів досягнення цілей державного управління. При цьому важливе значення має виявлення та оцінка максимально широкого, бажано повного, переліку альтернативних шляхів, що забезпечує їх необхідну різноманітність, а значить основу для оптимального вибору. Наступним етапом є програмування, тобто відповідно до вибраних шляхів досягнення цілей формування програм або планів з визначенням завдань, термінів та послідовності їх вико-

нання, виконавців завдань та обсягів необхідних ресурсів. Завершує процес планування етап проектування, що включає: формування переліку конкретних робіт для вирішення завдань; вибір доцільних засобів виконання робіт; розробку графіків (термінів та послідовності виконання робіт); добір виконавців за роботами; розрахунок розподілу необхідних ресурсів.

Будь-який управлінський процес починається з функції планування і вже це вказує на її особливе значення, оскільки помилки на цій стадії, особливо під час цілепокладання на рівні державних завдань, можуть зробити марними всі подальші зусилля. Рішення при плануванні можна узагальнити у три групи: стратегічні (головні, довгострокові), оперативні (рутинні, короткострокові) та адміністративні (координуючі дії щодо реалізації стратегічних та оперативних рішень). Переважно вважається, що планування охоплює й прогнозування. Водночас є й інша думка, згідно з якою прогнозування виділяється в окрему функцію управління і розглядається як метод науково аргументованого передбачення ймовірних тенденцій і напрямів при розв'язанні стратегічних завдань суспільства.

Літ.: Саати Т. Аналитическое планирование. Организация систем : пер. с англ. / Т. Саати, К. Кернс. – М. : Радио и связь, 1991. – 224 с.; Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 160 с.; *Методологія державного управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко, Д. О. Безносенко, С. В. Бутівченко та ін. ; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 196 с.; *Запровадження стратегічного планування в Україні* : зб. док. і матеріалів / уклад. В. В. Тертичка. – К. : Вид-во НАДУ ; ЦДАР, 2004. – 437 с.; *Атаманчук Г. В. Теория государственного управления* : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – 4-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2006. – 584 с.; *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – 394 с.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

ФУТУРОЛОГІЯ (від лат. futurum – майбутнє) – в широкому розумінні – майбутнє Землі та людства, у вузькому – сфера наукових знань, що охоплює перспективи соціальних процесів, прогнозування та прогностику концепцій майбутнього. Наукова основа **Ф.** –

прогностичні блоки і перевірені методи прогнозування, створені іншими науками. Крім того, кожне наступне футурологічне дослідження спирається на досвід попередніх досліджень, запозичуючи певні теми і прийоми або спереваючись з ними. **Ф.** можна назвати наукою про шляхи розвитку цивілізації.

Термін **Ф.** був запропонований ще в середині 1940-х рр. німецьким професором Флехтхейм, а як наукова дисципліна вона сформувалася до 1960-х рр. завдяки зусиллям Германа Кана з корпорації RAND і ряду інших вчених, однак спроби наукового передбачення майбутнього робилися ще до XIX ст. У період античності і Новий час основним жанром **Ф.** були утопії в дусі “Держави” Платона або “Утопії” Томаса Мора. Утопії були довільно відірваними від реальності і не прив’язаними ні до конкретного місця, ні до часу ідеальних суспільств. В утопіях також був відсутній зв’язок між ними і реальністю, тобто не вказувався шлях, як досягти бажаного майбутнього. Авторам утопій здавалося, що досить описати ідеальне майбутнє, щоб воно за цим описом само себе створило. Наступна важлива футурологічна модель розроблена Марксом. Уявлення про майбутнє, за Марксом, містить у собі елементи як утопії, так і моделі. При цьому модель служить шляхом, який зв’язує сьогодення і майбутню утопію. Цей шлях включає певні етапи (робочий рух – революція – соціалізм), якими можна керуватися, рухаючись до мети, що й робили в подальшому всі комуністи і революціонери. Маркс також показав неминучість циклічних криз при капіталізмі через перевиробництво і вивів закон спадної віддачі від вкладень. Наступний ривок **Ф.** зробила в творчості письменників-фантастів Г.Уеллса і Ж.Верна. Уеллс вигдав універсальну “футурологічну зброю” – машину часу – технологічний аналог трансцендентного одкровення.

Футурологічним прогнозам 60-х – початку 70-х рр. XX ст. властиве глибоке самоусвідомлення катастрофічності сучасної цивілізації (глобальні проблеми, руйнівний вплив на людину техногенного суспільства, небезпека ядерної війни та ін). Водночас **Ф.** цього періоду відображала наявність стану фрустрації (краху всіх надій і віри в майбутнє, страху перед майбутнім, що за умов швидкої зміни (“модифікації”) суспільства стає феноменом повсякдення і в умовах панування

якого людині все важче адаптуватись до соціальної реальності (О.Тофлер, “Футурошок”, 1970). Наприкінці 70-х – у 80-х рр. ХХ ст. **Ф.** зосереджує увагу переважно на екологічних проблемах; розробляються концепції та моделі стабільного розвитку людства, “нового світового порядку”, постіндустріального та інформаційного суспільства. У першій половині 90-х рр. **Ф.** набула яскраво вираженої філософсько-історичної і соціально-політичної орієнтованості. Останнє зумовлене тим, що філософія політики в сучасному світі репрезентує найактуальніші проблеми. У 1990 р. Ф.Фукуяма висунув ідею “кінця історії” як майбутнього історичного затишшя внаслідок переваги ліберальної демократії на геополітичному просторі планети. 1994 р. С.Хантінгтон передбачив “реванш Бога”: після руйнації двополосного світу на людство чекає загострення суперечностей і ймовірне зіткнення між цивілізаціями, які консолідуються довкола традиції релігій. Останні прогнози можна розцінювати як різновид “прогнозів-провокацій”, “прогнозів-розвідників”, адресованих насамперед посттоталітарним країнам для стимулювання в них самопізнання й виявлення існуючих установок на майбутнє.

Епоха змін, які нас чекають попереду, кидає виклик **Ф.**, оскільки, з одного боку, вимагає більш точного передбачення, а з другого – може містити в собі безліч непередбачуваних подій, які не можна було навіть передбачити. Ідеальне майбутнє **Ф.** полягає в тому, що люди будуть розділяти більш-менш єдиний образ можливого майбутнього, при цьому основні фактори невизначеності в майбутньому будуть усунені і **Ф.** буде зближуватися з оперативним плануванням. **Ф.** як наука зможе показати повноту та ефективність своїх методів, успішно передбачивши багатозначні події майбутнього або підготувавши суспільство до несподіванок. Усі численні прогнози можна звести до двох основних футурологічних напрямів: соціально-оптимістичного й еколого-песимістичного. Перший базувався на успіхах науково-технічної революції, другий – із економічних і екологічних криз та катастроф. Головними темами футурологічних прогнозів є проблеми: 1) екології; 2) демографії і голоду; 3) гонки озброєнь і збереження миру; 4) ресурсів; 5) моральної деградації; 6) економічного і соціального розвитку людства.

Літ.: Турчин А. Учебник по футурологии / А. Турчин, М. Батин. – М. : [б. и.], 2010; *Політологічний*

енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004.

Михненко А.М., Щур Н.О.

ХАРИЗМА (грец. *charisma* – милість, благодать, божий дар) – виняткова обдарованість, надзвичайні якості, які наділяють особу (лідера) беззаперечним авторитетом в очах її послідовників, дають змогу впливати на широкий загал, підкоряти його своїй волі.

Термін “**Х.**” походить з християнської теології, вперше його запровадив у Новому Заповіті апостол Павло. У першому посланні апостола Павла до коринтян йдеться про надприродний дар, яким Христос наділяв вірного (чи вірних) з метою виконання певної місії чи послуги в церковній громаді; особливо наголошувалося на дарі “говорити мовами” та пророкувати.

У суспільствознавчих науках термін “**Х.**” набув поширення завдяки М.Веберу, який використав його у своїй типології легітимного панування. Поряд з легальним (раціональним) пануванням, яке існує завдяки встановленим правилам, і традиційним пануванням, що ґрунтується на вірі у святість тих порядків і тих можновладців, які існують здавна, М.Вебер виділив харизматичне панування. Це панування існує внаслідок відданості особі володаря та його **Х.**, насамперед через її магічні здібності, героїзм, сили духу та слова. Харизматичний авторитет не пов’язаний з нормами або правилами, а базується на афективних та емоційних почуттях. Прикладами **Х.** є надзвичайна військова відвага, дар пророцтва, магічні здібності тощо. Вирішальне значення для виникнення харизматичних відносин має не стільки саме володіння **Х.**, скільки її визнання послідовниками. Для цього необхідне підтвердження **Х.** знаменням або чудом. **Х.** зберігається доти, доки вона підтверджується, коли боги “полишають” вождя, коли його надзвичайні якості втрачаються, то закінчується і його панування.

Згідно з М.Вебером **Х.** володіють: великі полководці, пророки, видатні політики; засновники світових релігій – Будда, Христос, Магомет; засновники держав, великі завойовники – Олександр Македонський, Юлій Цезар, Наполеон. У ХХ ст., як свідчить історія, яскраво вираженою **Х.** володіли Ленін, Сталін,

Мао Цзедун, відомі релігійно-політичні діячі М.Ганді, Мартін Лютер Кінг та ін.

Термін “Х.” не несе в собі позитивного або негативного забарвлення – і Ганді, і Гітлер однаковою мірою володіли Х. Вирішальним у цьому питанні є не те, що вони робили і яким чином діяли, а те, що ці дії здобували визнання завдяки їм Х.

Харизматичне лідерство, за М.Вебером, виникає в суспільстві, як правило, у критичні соціально-політичні періоди. Він розцінював лідера харизматичного типу як одну з найреволюційніших сил історії, оскільки харизматичний вождь та його авторитет не пов’язані з минулим, а його емоційний зв’язок з масами робить такого лідера здатним мобілізувати їх на розв’язання завдань соціального оновлення.

Соціальною базою харизматичного лідерства зазвичай виступає широкий загал, який не має високої політичної культури і беззаперечно довіряє лідеру, оскільки неписьменним людям або тим, які не мають політичного досвіду, особа лідера є ближчою і зрозумілішою, ніж, наприклад, політична програма. Харизматичному лідеру притаманні такі риси, як неприйняття або формальне прийняття демократії; прагнення одноосібної

влади; підтримка культу особи; постійні пошуки зовнішніх і внутрішніх ворогів. Інакше кажучи, у чистій своїй формі він має авторитарний, панівний характер.

Харизматичне лідерство у справжньому, а не формальному вираженні, як правило, не може бути тривалим. У відносно спокійні, стабільні періоди воно трансформується в легальне (раціональне) або традиційне лідерство, яке зберігає історичні традиції і водночас здійснює необхідні реформи. Цей процес раціоналізації, або традиціоналізації, харизматичного лідерства М.Вебер назвав “рутинізацією Х.”

Таким чином, за М.Вебером харизматичне лідерство: 1) має особистий характер; 2) базується на емоційній основі; 3) відіграє новаторську або революційну роль; 4) недовговічне і з плином часу рутинізується.

Літ.: Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер, пер. з нім. О. Погорілий. – К. : Основи, 1998; *Політологія* : енциклопед. слов. / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993; *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – К. : Генеза, 2004.

Тинкован О.В.

Ц

ЦЕРКВА ДЕРЖАВНА – форма, модель державно-церковних відносин, за якої одна з релігій (церква, віросповідання, конфесія) на законодавчому рівні проголошується привілейованою, панівною у країні та в тій чи іншій формі поєднується з державою.

Ц.д. є складовою державного апарату, виконує певні повноваження державно-владного характеру, здійснює державно-політичні, адміністративно-правові функції. **Ц.д.** має можливість впливати на політику державних інституцій, має право брати участь у політичному житті держави (представництво духовенства в державних органах, політичні церковні союзи), обов'язковими є релігійні церемонії під час проведення державних заходів (коронація монархів, релігійна клятва, присяга). **Ц.д.** на основі закону отримує з боку держави часткове або повне фінансування своєї діяльності (субсидії з капіталовкладень, землю у власність, звільнення від податків тощо). Правовий статус **Ц.д.** існував у період Середньовіччя, нею була Російська православна церква в Російській імперії та ін. На сьогодні **Ц.д.** набула поширення в 40 державах світу: Афганістан, Бахрейн, Великобританія, Греція, Данія, Ємен, Ізраїль, Ірак, Іран, Ісландія, Ліхтенштейн, Мавританія, Мальта, Марокко, Норвегія, ОАЕ, Оман, Пакистан, Саудівська Аравія, Туніс, Швеція та ін.

Наприклад, у Греції у ст. 3 Конституції Православна церква визнана панівною та розглядається як корпоративний інститут, що діє в системі публічного права. Статут Православної церкви має статус державного закону, її священний Синод має право видавати власні нормативні документи, які набувають сили закону з моменту публікації в державній газеті. Православна церква має привілейований статус, що визначається в на-

данні їй з боку держави повноважень, які притаманні державним інстанціям. Так, вона є впливовою у сфері освіти: в початкових і середніх школах релігійна освіта здійснюється згідно з її догматами і традиціями, справляє значний вплив на сімейно-шлюбні відносини: церковний шлюб має однакову силу з громадянським (введений 1982 р.), має право розглядати питання надання чи ненадання дозволу на будівництво церков неправославних конфесій, мечетей чи синагог: відмова митрополита Православної церкви дати згоду не має характеру адміністративної заборони, проте відповідні державні органи рахуються з нею. Держава наглядає за Православною церквою, має право втручатися у її справи, навіть у внутрішні, проте таке втручання спирається не на прямий примус, а реалізується через законодавство і правову традицію. Державне забезпечення Православної Церкви є нормою.

У Великобританії Англійська церква – **Ц.д.**, її главою є монарх. Керівний орган Англійської церкви – Церковний синод – залежить від держави: його законодавчі рішення, перш ніж набути статусу закону, мають бути затверджені в парламенті і узгоджені з монархом. У системі обрання вищих ієрархів Англійської церкви кінцеве призначення залежить від прем'єр-міністра Великобританії. Всіма церковними фінансами розпоряджається Інститут "Церковних уповноважених", його функціями є: виплата заробітної плати церковним ієрархам, фінансування будівництва нових церков, організація нових парафій, навчання священнослужителів тощо. Англійська церква користується рядом привілеїв: її представники беруть участь у коронації монарха, вона має 24 місця в парламенті, володіє статусом благодійної організації, свята цієї церкви мають статус

державних. Англіканська церква практикує пастирство в армії, в місцях позбавлення волі, проводить богослужіння в школах.

У Саудівській Аравії іслам – державна релігія, головний закон держави, який визначає характер суспільно-економічного ладу, систему державних органів, порядок їх утворення і діяльності, обов'язки підданих. Світські та релігійні структури поєднані й тісно переплетені. Державна влада сприяє закріпленню ісламської моралі, культури, етики у сфері освіти (мета ж освіти – “поширення й зміцнення” мусульманського віровчення), сім'ї, у масовій свідомості та поведінці. Дієвим механізмом примусу населення до виконання ісламських постулатів є т. зв. “комітети дозволу добра і заборони зла”, котрі діють практично в усіх населених пунктах королівства. Дані комітети уповноважені забезпечувати “праведну” орієнтацію громадян у виконанні обов'язків, приписаних шари'атом, не допускати з їх боку непристойних вчинків, звичок та новацій, що суперечать системі мусульманського права. Обов'язком держави є утримання Мекки і Медини – “святих місць” ісламу – та опікування прочанами. Що стосується України, то намагання утвердити Ц.д. спостерігались у часи Гетьманату та Директорії (1918-1920), коли Православна церква де-факто проголошувалась державною. У Західноукраїнській Народній Республіці (1918-1939) Українська Греко-Католицька Церква практично функціонувала як державна.

Втілення ідеї Ц.д. не є прийнятним для України з огляду на невизнання державою жодної релігії як обов'язкової (ст. 35 Конституції України) та проголошення рівності всіх релігій перед законом, недопущення переваг чи обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших (ст. 5 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”).

Літ.: Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття : монографія / С. І. Здіорук. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.; Козыренко Л. Государство и церковь в Великобритании / Л. Козыренко // Государственная служба : науч.-полит. журн. – 2006. – Янв.-февр. – № 1. – С. 126-129; Плохий С. Державна Церква в Україні: ідеї, моделі, реалії / С. Плохий // Сучасність. – 1995. – № 7-8. – С. 106-114; Релігієзнавство : навч. посіб. / за ред. С. А. Бублика. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 496 с.; Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного, Б. Любовика. – К. :

Четверта хвиля, 1996. – 392 с.; Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. академічний курс : підручник / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 480 с.

Грінер О.М.

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ – визначається складною системою взаємин, взаємодії та взаємовпливів церков та релігійних організацій у тій чи іншій країні, у тих чи інших суспільних умовах.

Ц.-р.с. в Україні представляють понад 120 церков та релігійних течій. Найбільш численними є конфесійні утворення християнського віросповідання: Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ МП), Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ-КП), Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ), Римо-Католицька Церква (РКЦ), Всеукраїнський Союз об'єднаних євангельських християн-баптистів (ВСО ЄХБ), Всеукраїнський Союз Християни віри євангельської-п'ятидесятники (ВСХВС), Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня (АСД), Свідки Єгови. Крім названих, конфесійна карта України представлена релігійними організаціями, що репрезентують іудаїзм (Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських громад та організації України, Об'єднання іудейських релігійних організацій, релігійні громади прогресивного іудаїзму та ін.), іслам (Духовне управління мусульман Криму, Духовне управління мусульман України та ін.), неохристиянські течії (Церква Христа, Церква Повного Євангелія, Українська християнська євангельська Церква та ін.), течії християнського спрямування (Церква Нового Єрусалиму та ін.), східні релігійні течії (буддизм, Свідомість Крішні, інші орієнталістські організації тощо), релігії етнонаціональних спільнот (Вірмено-апостольська церква, караїми та ін.), течії язичницької основи (Рідна Українська Національна віра, Слов'янсько-ведичний рух “Хара Хорс”, інші організації язичників тощо).

Особливостями **Ц.-р.с.** нашої країни є: відсутність домінуючої територіально та загальнонаціональної за статусом церкви (релігійної організації); домінування на конфесійній карті країни православ'я; втрата традиційними релігійними інституціями

(трьома православними, греко-католицькою та римо-католицькою церквами) статусу рівноцінної духовної і соціальної інституції, наявність у них матеріальних проблем та їх низький рівень впливу на свідомість громадян нашої країни; переважання в кількісному плані релігійних об'єднань у Західному регіоні; динамічний розвиток конфесійних утворень протестантського віросповідання; стрімке поширення зарубіжних релігійних течій; поява різноманітних національних конфесійних утворень.

Вітчизняна **Ц.-р.с.** характеризується наявністю як негативних, так і позитивних факторів. Негативними проявами **Ц.-р.с.** нашої країни є низка факторів. По-перше, розкол в одній з найбільших конфесій України – православ'ї, яке на сьогодні представлено трьома самостійними церквами: УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ. По-друге, втручання в релігійно-церковне життя України зарубіжних релігійних інституцій (Ватикан, Московський патріархат, мусульманські центри та ін.) та світських чинників (влада країн, що мають в Україні свої етноменшини, Сенат США, ОБСЄ та ін.). По-третє, наявність конфліктних полів суперечності, нетолерантних відносин, нетерпимості, суперництва між традиційними конфесіями (православ'я, греко-католицизм, римо-католицизм, протестантизм та православно-мусульманський конфлікт), між традиційними та новітніми релігійними утвореннями. По-четверте, політизація релігійного життя (поєднання релігійного життя з політичним). По-п'яте, клерикалізація деяких сфер українського суспільства: освітньої та військової, що є результатом відсутності законодавчого забезпечення діяльності в них релігійних об'єднань. По-шосте, заперечення релігії як морального імперативу в повсякденному житті людини, її виключення з процесів національного відродження, перетворення деяких релігійних інституцій на дезінтегруючий фактор суспільного життя тощо. По-сьоме, регіоналізація українського суспільства за конфесійною ознакою (домінування УГКЦ у Західній частині країни, УПЦ КП та УАПЦ – у Західній та Центральній Україні, УПЦ МП – у Східному та Південних регіонах держави, ісламу – в АР Крим). По-восьме, низький рівень моральності та духовності українського суспільства: зростання зовнішніх виявів релігійності за відсутності глибокої і уста-

леної віри, прагнення до екзотичності й певної прагматичності в орієнтації молоді на релігійні феномени. Названі вище негативні явища, що характеризують **Ц.-р.с.**, свідчать про дезінтегративну роль релігії та церкви (релігійних організацій) в українському суспільстві.

Позитивними проявами **Ц.-р.с.** в Україні є такі фактори. По-перше, збільшення кількості, порівняно з комуністичними часами, релігійних організацій як традиційних, так і новітніх конфесій. По-друге, розширення мережі релігійних установ (недільних шкіл, релігійних засобів масової інформації тощо), видання релігійної літератури, здійснення добродійної діяльності та ін. По-третє, конфесії налаштовані на толерантне, терпиме ставлення одна до одної, готові до конструктивного діалогу, переговорів з проблем, що можуть призводити до ускладнень міжконфесійних відносин, їх загострення, неправових методів розв'язання (Всеукраїнська Рада церков та релігійних організацій та інші організації, створені вітчизняними релігійними об'єднаннями). По-четверте, активізація звернення релігійних інституцій до правового вирішення конфліктних ситуацій у відносинах між собою. По-п'яте, широке оприлюднення у ЗМІ в Україні і за кордоном позицій сторін у міжконфесійних конфліктах, що змушує конкретні конфесії більш зважено і толерантно діяти в межах правового поля тощо. По-шосте, покращення, порівняно з радянськими часами, рівня релігійності українського суспільства внаслідок забезпечення державою умов для реалізації її громадянами права на свободу совісті. По-сьоме, високий рівень довіри до церкви як суспільної інституції. По-восьме, релігійні організації стали активним чинником духовного відродження, у результаті чого підвищився їх суспільний статус.

Українська держава створила правові умови для стабілізації **Р.-ц.с.**, приведення її до критеріїв демократичного життя. Так, завдяки ст. 35 Конституції України та Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" держава визнає право кожної людини на свободу світогляду і віросповідання. Проте здійснення цього права може бути обмеженим іншими законами у випадку порушення громадського порядку, обмеження прав і свобод людини, посягання на її здоров'я та нівелювання загальнолюдських

моральних цінностей. Проголошується відокремлення церкви та релігійних організацій від держави і школи – від церкви. Держава не визнає жодну з існуючих релігій як обов'язкову, натомість, вона проголошує рівність усіх релігій перед законом. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” проголошує невтручання держави у діяльність релігійних організацій в межах закону. Натомість Українська держава законодавчо визначає, контролює та регулює тільки зовнішні аспекти діяльності релігійних спільнот, встановлює умови існування, межі діяльності, статус, права й міру їх відповідальності.

На сьогодні завданням Української держави є створення умов для досягнення міжрелігійного миру та нівелювання негативних явищ, що характеризують сучасну **Р.-ц.с.** в Україні. Це слід здійснювати шляхом формування міжконфесійної толерантності та безконфліктності виходячи з інтересів національної безпеки та розв'язання актуальних проблем буття релігійних спільнот: вирішення питань повернення церковної власності, землекористування, оподаткування, надання права церквам, релігійним організаціям засновувати загальноосвітні навчальні заклади тощо.

Літ.: *Історія релігій в Україні* : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) та ін. – К. : [б. в.], 1996-2004. – Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України / за ред. проф. А. Колодного. – Дрогобич : Коло, 2003. – 616 с.; *Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми* : монографія / за ред. В. П. Горбатенка. – К. : ТОВ “Вид-во “Юрид. думка”, 2005. – 332 с.; *Колодний А. Актуальні проблеми релігійного життя нинішньої України* / А. Колодний // Україна релігійна : кол. моногр. – Кн. перша: Стан релігійного життя України. – К. : [б. в.], 2008. – С. 5-11; *Колодний А. Багатоманіття виявів релігійного життя України* / А. Колодний // Україна релігійна : кол. монографія. – Кн. перша: Стан релігійного життя України. – К. : [б. в.], 2008. – С. 12-23; *Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах* : монографія / А. М. Колодний. – Львів : СПОЛЮМ, 2005. – 336 с.; *Климов В. Міжконфесійні відносини: стан і форми* / В. Климов // Україна релігійна : кол. моногр. – Кн. перша: Стан релігійного життя України. – К. : [б. в.], 2008. – С. 48-67; *Управління соціальним і гуманітарним розвитком* : навч. посіб. / [авт. кол. : В. П. Трощинський, В. А. Скурагівський, Е. М. Лібанова та ін.] ; за заг. ред. В. П. Трощинського, В. А. Скурагівського : у 2 ч. – К. : НАДУ, 2010. – Ч. 2. – 244 с.

Грінер О.М.

ЦИРКУЛЯЦІЯ ЕЛІТ – теорія колообігу еліт, сформульована італійським соціологом, інженером за фахом В.Парето. Перенісши основний закон механіки на суспільні відносини та сформулювавши принцип підтримання та порушення рівноваги у соціальних системах, він здійснив спробу побудувати нову політико-правову теорію. На думку цього науковця, оскільки цикли підйому та занепаду, становлення й падіння еліти є необхідною умовою функціонування суспільства в цілому та державних механізмів зокрема, чергування, коливання, зміна еліт є законом існування людської спільноти.

Ц.е. В.Парето вважав соціальною закономірністю, що проявляється: у зміні одних елітарних груп іншими; в оновленні елітарних властивостей, якостей та ознак; у зміні типів пануючої еліти; у приході до влади еліти, яка володіє затребуваними суспільною ситуацією якостями тощо. Динамічні соціальні зміни в суспільстві, на думку В.Парето, є наслідком протиборства та **Ц.е.** Її основними формами є: поступальна (вибори та кооптація до своїх лав представників контреліти) та обвальна (переворот, революція). В.Парето поділяв еліту на правлячу і неправлячу (контреліту). Революція, на його думку, – лише боротьба зі зміною правлячої еліти на потенційну еліту, яка, щоправда, маскується тим, що діє нібито від імені народу. Отже, революція – це не більше, ніж зміна еліт: стара еліта, яка є при владі, виявляється нездатною до ефективного управління, тому в суспільстві формується нова потенційна еліта, якій для утвердження в статусі правлячої необхідна підтримка мас, незадоволених старим суспільно-політичним устроєм.

Еліти мають загальну тенденцію до занепаду, а нееліти здатні виробляти потенційно елітарні елементи. Це зумовлено тим, що належність до еліти (з точки зору її видатних ознак) не успадковується. Саме тому колишні еліти втрачають свою енергію та резерви утримання влади, отже, усе частіше відбувається зміна старих еліт новими, які часто є вихідцями з простих мас.

Динаміка еліт спричинює, стимулює та активізує дві типові тенденції, а саме: герметичність, суть якої полягає у своєрідному “зачиненні” еліти та перешкоджанні будь-якого входження до її лав (“ефект фортеці”); відкритість, що характеризує еліту, готову до залучення у свої лави нових прибічників,

симпатиків та членів. У відкритих елітах циркуляція має динамічний характер, причому рівень соціальної адаптації до зовнішніх змін також є досить високим. У закритих елітах циркуляція є сповільненою чи навіть загальмованою, хоча в них зберігаються внутрішня стабільність, наступність політики та виваженість прийнятих рішень. Цікавий аналіз процесу трансформації елітних груп пропонує І.Куколев, який виділяє кілька моделей, зокрема модель I – “зміна потоків”: трансформація як послідовна зміна кількох хвиль правлячої еліти. На кожному етапі трансформації попередня хвиля правлячої еліти висуває на керівництво наступну, а вона, у свою чергу, стає політичним “могильником” для тих, хто її висунув. У цій моделі аналізуються поверхові політичні зміни у трансформації еліти і, як правило, лише її персональний склад. Модель II (найпоширеніша концепція) – “політичний капіталізм”. Вона базується на конвертації політичного капіталу в капітал економічний. Політичні еліти змінюються першими і досить швидко заповнюють дві нові ніші – нової політичної еліти та нової економічної еліти. Політична номенклатура, використовуючи політичну владу, першою освоює механізми приватизації державної власності і в результаті низки послідовних дій утворює велику частину нової фінансової та підприємницької еліти, частково заповнюючи нові політичні інститути. Модель III – “бунт економічної еліти чи пробудження регіональних еліт”. Номенклатура СРСР складалася із двох великих взаємно суперечливих частин – партійних працівників і господарських керівників, кожна з яких мала певну владу і розпоряджалась певними ресурсами. Займаючись безпосередньо виробництвом, забезпечуючи його функціонування, господарники були в менш привілейованому стані, ніж партійна верхівка. “Перебудова” – бунт господарських, економічних еліт, які вимагали зміни політичних позицій і розкріпачення своєї діяльності. Партійна еліта розкололася, і її регіональна частина долучилася до господарської. У результаті зрощування “реформаторських” фрагментів номенклатури відбулося формування сучасних елітарних груп, які становлять певний “сплав” колишніх господарських і партійних регіональних еліт. Модель IV – “роль контреліти” – відображені публічні і соціальні мо-

менти політичного процесу. Господарська еліта в боротьбі проти “партократів” використала контреліту своїм політичним союзником, який зруйнував вищу політичну компоненту номенклатури і привів до влади економічну еліту і номенклатуру другого і третього ешелонів, частково з’єднавшись із ними.

Літ.: *Парето В.* Компендиум по общей социологии / В. Парето. – М.: [б. и.], 2008. – 511 с.; *Крыштановская О. В.* Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. В. Крыштановская // *Обществ. науки и современность.* – 1995. – № 1. – С. 51-65; *Куколев И.* Трансформация политических элит / И. Куколев // *Обществ. науки и современность.* – 1997. – № 4. – С. 82-91; *Крестева А.* Власть и элита в обществе без гражданского общества / А. Крестева // *Социс.* – 1996. – № 4. – С. 19-29; *Хоффман-Ланге У.* Элиты и демократизация: германский опыт / У. Хоффман-Ланге // *Социс.* – 1996. – № 4. – С. 50-57; *Мясников О. В.* Смена правящих элит: “консолидация” или “вечная схватка”? / О. В. Мясников // *Полис.* – 1993. – № 1. – С. 52-60; *Елизаров В. П.* Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс / В. П. Елизаров // *Полис.* – 1999. – № 1. – С. 72-78.

Пашко Л.А.

ЦІЛІ НАЦІОНАЛЬНІ – основні орієнтири (мотиваційні установки, бажані результати) узгодженої діяльності держави, суспільства і громадян, які видаються досяжними у межах деякого інтервалу часу; кінцевий момент (подія) політичного, економічного чи будь-якого іншого соціально значущого процесу досягнення суспільно значимих результатів загальнонаціонального масштабу.

Ц.н. формуються в руслі *національних інтересів*. Вони є їх своєрідною декомпозицією, а їх зміст, спрямованість, терміни та бажана інтенсивність досягнення головним чином визначаються динамікою та суперечливістю розвитку середовища існування суспільства і держави та іншими чинниками, зокрема, серед них наявні та прогнозовані загрози указаним національним інтересам та ступінь важливості реалізації національних інтересів у межах деякого інтервалу часу. Тобто формулювання (визначення) **Ц.н.** та важливість їх досягнення у процесі впровадження політики національної безпеки обумовлені передусім необхідністю реалізації національних інтересів.

Ц.н., як і національні інтереси, мають складну структуру і можуть бути класифіковані за різними ознаками, зокрема за: характером

(коаліційні, національні); масштабом (загальнодержавні, регіональні, локальні); ступенем важливості (життєво важливі, важливі тощо); за строками дії (постійні, довгострокові, середньострокові, короткострокові), за сферами прояву життєдіяльності суспільства і держави (політичні, економічні, соціальні, гуманітарні). Формування системи **Ц.н.** та їх класифікація апіорі дають змогу побудувати деяку гіпотетичну модель кращого (бажаного) стану людини, суспільства, держави (у контексті безпечніших умов їх розвитку та життєдіяльності), а досягнення таких цілей є передумовою переходу до зазначеного стану. Це зумовлює необхідність декомпозиції **Ц.н.** у національні завдання, які за своєю суттю є не що інше, як кількісно визначені **Ц.н.**, оскільки постановка та виконання завдань передбачають необхідність визначення певної послідовності дій (заходів), терміни виконання, необхідні засоби (ресурси), способи їх використання, виконавців тощо.

Як правило, кожна держава визначає **Ц.н.** як кінцеві результати діяльності:

– політичного характеру (визначаються вищим політичним керівництвом і мають бути досягнуті у політичній сфері);

– економічного, соціального та гуманітарного характеру (визначаються в процесі здійснення економічної, соціальної та гуманітарної політики держави й повинні бути досягнуті в економічній, соціальній та гуманітарній сферах);

– воєнного характеру (визначаються в процесі здійснення воєнної політики держави, пов'язаної зі створенням, підготовкою і застосуванням засобів збройної боротьби, воєнним будівництвом, зміцненням оборони країни, забезпеченням воєнної безпеки, й мають бути досягнуті у воєнній сфері).

У тріаді “*національні цінності* – національні інтереси – **Ц.н.**” останні є найбільш рухливими (динамічними). Це зумовлено тим, що для будь-якого національного інтересу у загальному вигляді може бути сформована множина сукупностей **Ц.н.**, успішне досягнення яких може гарантувати його реалізацію. При цьому вказана тріада є головним мотиваційним і об'єктивним чинником формування системи забезпечення національної безпеки та визначає її функції і стратегічні завдання. Але оскільки інтереси, а тим більше цілі різних суспільних груп та політичних еліт на відносно короткому відрізку часу можуть

не збігатися, а за певних умов навіть набувати антагоністичного характеру, кінцеві результати функціонування зазначеної системи можуть бути незадовільними. Ці обставини також породжують значні труднощі при стратегічному управлінні та плануванні у сфері національної безпеки. Указані труднощі, зокрема, мають місце при розробці керівних документів з питань забезпечення національної безпеки (що спостерігається в Україні впродовж усіх років її незалежності), оскільки якість їх підготовки передбачає чітке (несуперечливе) та науково обгрунтоване визначення **Ц.н.**, адекватних можливостям та умовам реалізації національних інтересів. Тобто як і у випадку визначення пріоритетів політики національної безпеки, коли принципово важливим є визначення ієрархії національних інтересів, так і при стратегічному плануванні її забезпечення принципово важливим є визначення ієрархії **Ц.н.**

Як і національні інтереси, **Ц.н.** розподіляють на три категорії (групи) виходячи з того, на задоволення яких інтересів суспільства і держави вони спрямовані: у безпеці, добробуті чи на розвиток міжнародного співробітництва.

Цілі першої групи – забезпечення територіальної цілісності та суверенітету держави, прав і свобод людини; другої – підвищення якості життя суспільства, а саме економіки, соціального захисту, охорони здоров'я, системи освіти тощо. Цілі третьої групи – розвиток добросусідських відносин з іншими країнами та забезпечення доступу на зовнішні ринки.

Переважна частина **Ц.н.** перших двох груп спрямована на збереження (захист) та прогресивний розвиток матеріальних (природні ресурси, економіка, генофонд нації, географічна територія тощо) і духовних (культура, мова, наука, тощо) цінностей, а цілі третьої групи надають політиці національної безпеки зовнішнього спрямування, оскільки вони відображають тенденції все більшої взаємозалежності світового співтовариства при розв'язанні проблем забезпечення безпеки. Процес стратегічного планування у сфері національної безпеки базується на визначенні та врахуванні ступеня важливості **Ц.н.** для реалізації того чи іншого національного інтересу. Тобто в межах кожної групи **Ц.н.** (безпеки, добробуту та міжнародного співробітництва) цілі класифікуються як такі, що мають високий, середній чи низький ступінь важливості. При цьому значною мірою цілі у сфері інтересів безпе-

ки продиктовані потенційними чи реальними загрозами, а цілі, спрямовані на забезпечення добробуту, – змішані за характером (можуть бути наслідком намагань розширити наші можливості або ж захистити їх від наявних чи прогнозованих загроз). Досягнення ж цілей, які мають на меті розвиток міжнародного співробітництва (в економічній, політичній та інших сферах), повинне створити кращі можливості для реалізації цілей перших двох груп.

При цьому в межах кожної групи мають бути визначені пріоритетні **Ц.н.** Чинники, які суттєво впливають на ієрархію цілей, – це ресурси для їх досягнення, інтенсивність (енергійність, наполегливість), з якою держава має намір відстоювати той чи інший інтерес, актуальність цілей.

Крім того, серед **Ц.н.** завжди є віддалені цілі, яким віддається пріоритет, і короткострокові цілі, що є менш пріоритетними. Проте чим більш віддалені за часом прогнози (плани) ми складаємо, тим більш невизначеними стають умови досягнення віддалених цілей, а отже, все менш успішними будуть спроби їх досягнення. Тобто можна відмовитися від досягнення короткострокових цілей, але згодом з'ясувати, що і реалізація довгострокових не здійснена внаслідок причин, які неможливо було передбачити заздалегідь.

Чинним законодавством визначені стратегічні цілі політики національної безпеки України, які з урахуванням викладеного вище можна інтерпретувати як **Ц.н.**, а саме:

- досягнення національної єдності та консолідації суспільства;
- підвищення ефективності системи державного управління та місцевого самоврядування;
- забезпечення прийняттого рівня економічної безпеки, що неможливе без здійснення структурної перебудови й підвищення конкурентоспроможності національної економіки;
- забезпечення енергетичної безпеки;
- досягнення високих соціальних стандартів, розв'язання на цій основі нагальних демографічних проблем;
- створення безпечних умов життєдіяльності населення;
- реформування інститутів сектору безпеки Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів;
- прискорення реалізації судової реформи;
- розвиток системи демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави;

– забезпечення сприятливих зовнішніх умов для розвитку та безпеки держави.

Літ.: Абдурахманов М. И. Геополитика, международная и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Баришполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; *Міжнародна і національна безпека* : корот. слов. термінів / уклад : Г. П. Ситник (кер. творч. кол.), В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004; *Общая теория национальной безопасности* : учебник / А. В. Возженников, Н. В. Кривельская, И. К. Макаренко и др. ; под общ. ред. А. А. Прохожаева. – М. : Изд-во "РАГС", 2002; *Ситник Г. П.* Державне управління національною безпекою (теорія і практика) : монографія / Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Ситник Г. П.* Національна безпека України: теорія і практика : монографія / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во "Кондор", 2007; *Стратегія національної безпеки України* : затв. Указом Президента України від 12 лют. 2007 р. № 105/2007. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

Ситник Г.П.

ЦІЛІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ – конкретні на певну перспективу кінцеві стани або очікувані результати суспільного розвитку. Серед різновидів **Ц.с.р.** можна виділити наступні: суспільно-політичні, що охоплюють комплексний, цілісний, збалансований і якісний розвиток суспільства; соціальні, що відображають вплив суспільно-політичних цілей на соціальну структуру суспільства, взаємовідносини її елементів, стан і рівень соціального життя людей; духовні, пов'язані в одному аспекті із сприйняттям духовних (культурних) цінностей, якими керується суспільство, а в іншому – із задіянням духовного потенціалу суспільства в реалізації суспільно-політичних і соціальних цілей; економічні, що характеризують та утверджують систему економічних відносин, які забезпечують матеріальну основу реалізації суспільно-політичних та інших цілей; організаційні, які спрямовані на розв'язання організаційних проблем розвитку, розбудову відповідних інституцій та організаційних структур; інформаційні, які ведуть до забезпечення накреслених цілей необхідною, достовірною і адекватною інформацією.

Основні **Ц.с.р.** відображені у Декларації тисячоліття ООН, прийнятій главами держав та урядів 189 країн під час 55-ї сесії Гене-

ральної Асамблеї ООН у м. Нью-Йорку 8 вересня 2000 р. У Декларації були визначені Цілі розвитку тисячоліття, яких країни-підписанти, включаючи Україну, зобов'язалися досягти до 2015 р. Серед таких цілей: викоринення крайніх злиднів і голоду; забезпечення загальної початкової освіти; заохочення рівності чоловіків і жінок, розширення прав і можливостей жінок; скорочення дитячої смертності; поліпшення охорони материнства; боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими захворюваннями; забезпечення екологічної стійкості; формування глобального партнерства в цілях розвитку. Програма Цілей тисячоліття була опрацьована для кожної країни-учасниці процесу відповідно до потреб і проблем, які вимагають нагального вирішення у конкретній країні. Зокрема, програмні пункти **Ц.с.р.** України передбачають: 1. Подолання бідності: зменшити вдвічі кількість населення, вартість добового споживання якого не перевищує 4,3 дол. США за паритетом купівельної спроможності, порівняно з 2001 р.; зменшити на третину частку бідного населення (згідно з показниками, визначеними національною межею бідності). 2. Забезпечення доступу до якісної освіти впродовж життя: підвищити рівень населення, яке охоплюється освітніми закладами, порівняно з 2001 р.; підвищити рівень якості освіти. 3. Забезпечення сталого розвитку довкілля: збільшити на 12% частку населення, що має доступ до чистої питної води в період з 2001 до 2015 р.; до 2015 р. стабілізувати забруднення повітря стаціонарними джерелами; розширити мережу заповідників та природних національних парків до 10,4% від загальної території України. 4. Поліпшення здоров'я матерів та зменшення дитячої смертності: зменшити на 17% рівень материнської смертності; зменшити на 17% рівень смертності серед дітей віком до 5 років. 5. Обмеження поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденції до скорочення їх масштабів: зменшити на 13% темпи розповсюдження ВІЛ/СНІДу; зменшити на 42% рівень захворюваності на туберкульоз. 6. Забезпечення гендерної рівності: забезпечити гендерне співвідношення обох статей на рівні не менше 30 до 70 у представницьких органах влади та на вищих щаблях виконавчої влади; скоротити наполовину розрив у доходах жінок та чоловіків.

Підписання Україною Декларації тисячоліття ООН стало визнанням першочерговості розв'язання проблем суспільного розвитку, ознакою прийняття державою відповідальності за стан і перспективи розвитку людського потенціалу.

Літ.: *Управління суспільним розвитком. Вступ до спеціальності* : навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко, С. О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.). – К. : НАДУ, 2009; *Щокін Г. Управління суспільним розвитком: загальна концепція* / Г. Щокін. – К. : МАУП, 2005.

Михненко А.М.

ЦІННІСТЬ – феномен, який об'єктивно, за своєю природою є благом для людини, спрямованим на утвердження її в бутті, реалізацію її творчих можливостей; **Ц.** – це такі результати або продукти різноманітної діяльності людей, які задовольняють які-небудь матеріальні або духовні потреби людей різних соціальних груп.

Історія виникнення поняття "**Ц.**" пов'язується з появою товарів, товарного обміну й поняття "ціна" товару. Ціна товару (далі – **Ц.** товару) є соціальною властивістю (ознакою) товару, що відображає кількість інших товарів (або грошей), на яку може бути вимінений цей товар. Продукти діяльності людей (товари й послуги), що мають певну ціну, перетворилися в **Ц.** На відміну від розуміння **Ц.** як "переконаності", такі **Ц.** можна реально споживати у речовому вигляді.

Кожній сфері буття людини відповідають певні **Ц.** До **Ц.** відносять передусім усе те, що природа надала в користування людині, – чисте повітря, воду, корисні копалини, родючі ґрунти, ліси, багаті на рибу ріки і моря. Це – природні **Ц.**

Як економічні, так і політичні (управлінські) **Ц.** мають утилітарну корисність для людей та суспільства в цілому, тому називаються утилітарними **Ц.**, здатними принести людям користь шляхом задоволення або матеріальних потреб, або політичних, правових, управлінських тощо потреб людей і соціальних груп.

На відміну від утилітарних, духовні **Ц.** (естетичні, етичні, світоглядні, наукові тощо) задовольняють потреби людей і соціальних груп в удосконаленні, розвитку їхнього духовного світу, у насиченні свідомості людини знаннями, почуттями, ідеалами. Із практики відомо,

що духовні Ц. мають не матеріальну (утилітарну) корисність, а корисність духовну, тобто психоемоційну. При їх сприйнятті і розумінні вони здатні передавати людям або формувати в них певні соціальні почуття (моральні й естетичні) чи знання (світоглядні й наукові). Моральними Ц. є, наприклад, вчинки людей, їхня поведінка, спрямована на задоволення суспільних потреб чи інтересів у добрі (ввічливість, гостинність, пошана, милосердя, вірність даному слову, мужність, самопожертва, безкорисливість, честь, достоїнство, совість тощо). Як естетичні Ц. виступають, зокрема, художні твори.

Світоглядними Ц. є філософські або релігійні вчення, ідеологічні символи тощо. Наукові Ц. – це, насамперед, наукові здобутки, книги й інші знакові системи, що виражають і передають людям накопичені в науці знання про світ, суспільство, людину. Є й інші види духовних Ц.: педагогічні, спортивні, ігрові тощо.

Сукупність економічних Ц. зазвичай називають “багатством”, політичних – “правом”, управлінських – “владою”, моральних – “добром”, естетичних – “красою”, світоглядних і наукових – “істиною”. Всі Ц., тобто соціальні Ц. в цілому, називають “благом”. Тому можна зробити висновок, що Ц. для людей – це благо.

У наведеній класифікації Ц. розрізняють такі, що мають для людини індивідуальний характер (хоча і формуються під впливом соціуму), і такі, що мають виключно соціальний характер. Серед останніх, безсумнівно, перебувають Ц. політичні й управлінські, як такі вони є Ц. одного роду. Тому цілком обґрунтовано систему взаємодії політичних і управлінських Ц. у певному аспекті розглядати як цілісну – політико-управлінську або державно-управлінську – систему Ц.

Практика громадського життя показує, що в суспільстві постійно виникають різні комбінації розглянутих Ц., у тому числі утилітарних і духовних. Наприклад, застосування при створенні утилітарних Ц. дизайну, художнього конструювання й моделювання перетворює їх, створених у промисловому виробництві, на твори декоративно-прикладного мистецтва, що характерні не лише корисністю, а й виразністю, красою. Навіть виражено утилітарні речі, зокрема клейноди державної влади, можуть виявитися системами різних Ц. одночасно: символом багатства (економічна Ц.),

права (політична Ц.), влади (управлінська Ц.), шляхетності (моральна Ц.), краси (естетична Ц.), “легітимності” або вибраності (світоглядна Ц.) тощо.

Це свідчить на користь того, що будь-яка Ц. являє собою єдність об’єктивного і суб’єктивного, матеріального й ідеального. Тому й духовні Ц. мають не менш міцну матеріальну основу, ніж утилітарні.

У ХХІ ст. сучасна світова філософія, зокрема аксіологія (грец. *axios* – Ц., *logos* – вчення – філософська дисципліна, що вивчає сутність, типи і функції Ц.), входить із новим розумінням дефініції “Ц.”, історичних стилів Ц., законів їх розвитку, переоцінкою Ц. минулого часу, новою концепцією культури (не тільки як системи Ц., а й навичками зі створення й споживання Ц., їх освоєння, тобто сприйняття, розуміння, оцінки, збереження, поширення й споживання), розумінням Ц. майбутнього суспільства й окремої особистості.

Кожен управлінський процес має свої переваги й тим самим знаходить свою ціннісну нішу, що стає важливою складовою у взаємодії з подібними собі. Державно-управлінські Ц. можуть бути виявлені за допомогою суб’єктивного критерію, що включає переваги, якими можуть володіти соціальні спільноти завдяки реалізації цих Ц.

Державно-управлінські Ц. можна назвати ідеями реалізації політичних потреб певних суб’єктів, будь-то людина або соціальна група, або політична партія, або суспільство в цілому. Політичні ідеї також становлять основу дій суб’єктів державної влади, служать обґрунтуванням цих дій. Політичні Ц. постійно виникають, поширюються, функціонують певний проміжок часу, розчиняються, зникають, знову виникають тощо. Тобто вони функціонують у суспільній структурі як ідеї Ц. соціальних груп, спільнот та їх політичних представництв. Як такі вони можуть становити основу Ц. державно-управлінських, якщо їх носії стають суб’єктами державної влади. У цьому зв’язку виникає проблема гармонізації політичних Ц. окремих соціальних груп і суспільства в цілому. Таким чином, політичні Ц. – це ідеї політичних потреб, що виражають відносини індивідів, соціальних груп та суспільства між собою. Державно-управлінські Ц. в такому випадку – засоби, за допомогою яких політичні Ц. втілюються в реальність їх носіями – суб’єктами державної влади.

Літ.: *Козаков В. М.* Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні / В. М. Козаков. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 284 с.; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Современная украинская энциклопедия* : в 16 т. – Х. : Книжк. клуб сімейн. дозвілля, 2006.

Ребкало В.А., Козаков В.М.

ЦІННОСТІ (англ. *values*) – позитивна або негативна значимість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної групи, суспільства в цілому, обумовлена не їх властивостями, а залученням у сферу людської життєдіяльності інтересів і потреб, соціальних відносин; критерій і способи оцінки такої значимості, виражені в моральних принципах і нормах, ідеалах, установках, цілях. Розрізняють матеріальні, суспільно-політичні й духовні Ц.; позитивні й негативні Ц.

Основою еволюції філософських уявлень про Ц. була давня теоретична традиція, що формувала ставлення людини до світу в дихотомії знання та Ц. Світ ціннісних переживань перебував у центрі філософських досліджень, переважно у його етичних, естетичних та релігійних проявах. В античну, середньовічну епохи філософи розробляли ціннісну феноменологію, не аналізуючи власне категорію “Ц.”, її логічний зміст. Принциповим поштовхом до розвитку теорії Ц. стала філософія раціоналізму, що з'явилась у XVII ст.

Фундаментальною для теорії Ц. є проблема природи, способу буття Ц., їх способу функціонування в суспільстві. Ц. є духовними феноменами, вічні трансцендентні сутності, закладені Богом як потенційна довершеність у предмети довколишнього світу.

Ц. в структурі соціуму. Ц. в житті суспільства виступають соціально значимими орієнтирами діяльності суб'єктів, одним із факторів розгортання політичної історії. Вони є більш високим поняттям, ніж звичайна зацікавленість людини. Саме через культурні Ц. людина задовольняє свої потреби, і саме існування Ц. відрізняє людину від тварини. Ц. становлять фундамент культури, і предметним полем формування Ц. є культура. Ці категорії невіддільні одна від одної. Культура і визначається через систему Ц. та ідей, що слугують для регулювання поведінки членів певного соціуму.

Суб'єкт-об'єктна природа Ц. Існування культурних Ц. характеризує спосіб буття

людства, рівень виокремлення людини з природи. Ціннісний тип світорозуміння зумовлений суспільним способом життя людини, існуванням суспільних потреб. Ціннісні виміри дають змогу усвідомити дві площини реальності – ідеальну і реальну, зіставляючи їх, розглядаючи ідеальний світ як взірцевий щодо реального. Суспільні Ц. виокремлювались з реальних соціальних потреб, поступово набували ідеалізованих рис. Цим і пояснюється їх складна двоїста суб'єкт-об'єктна природа. Ціннісна свідомість творить власний світ, світ емоційних переживань, ціннісних образів. У ціннісній формі людина не об'єктивує, а суб'єктивує зовнішню дійсність, привласнюючи її, наділяючи людськими смислами, утверджуючи тождність із собою. Тому Ц. є лише те, що усвідомлюється, переживається як Ц.

Ц. як структурний елемент діяльності. Свій ціннісний світ людина вибудовує в процесі предметно-практичної діяльності. А будь-який акт діяльності включає ідеальний момент, під час якого складається задум дії, її ідеальна мета, план реалізації, а також життєвий сенс цієї діяльності, загалом те, для чого здійснюється вся дія. Саме цей момент діяльності і характеризує категорія Ц. Генетично закріплені Ц. у процесі суспільної практики акумулювали в собі потреби, інтереси, емоційні переживання суб'єкта.

Логічні елементи категорії Ц. Ціннісний світ людини складається з ціннісних образів. На відміну від пізнавального образу, спрямованого на відображення світу таким, який він є, основою, вихідною, власною формою буття Ц. є чуттєве переживання. Воно не може бути виражене в об'єктивних характеристиках. Ц. – явище соціальне, тому воно не може бути однозначно істинним чи хибним. Поняття істини надто вузьке для характеристики способу відповідності Ц. і дійсності. В певних соціальних умовах суб'єкт позбавлений ціннісного вибору, а тому і відповідальності за свою оцінку. Важливими характеристиками Ц. є об'єктивна значущість та суб'єктивна норма, на які теж не можна поширювати поняття істини. Критерії ціннісного вибору завжди відносні, зумовлені поточним моментом, історичними обставинами, оскільки переводять проблему істини в моральну площину. Ц. включають когнітивний та емоційний компоненти, знання та оцінку. Ці компоненти мають протилежні

логічні властивості. Знання фіксують доведене, Ц. – належне; в знаннях людина абстрагується від своєї зацікавленості, в оцінці, навпаки, стверджує свій інтерес. Суб'єктивний компонент Ц. не однорідний, він внутрішньо структурований на значення і особистісний смисл. Особистісний смисл Ц. визначається її відношенням до потреб людини.

Ієрархія Ц. людського буття. Основна форма, в якій функціонують Ц., – ідеал. У цьому проявляється абсолютність ідеалу, його безкінечність, принципова недосяжність. Саме завдяки безкінечності ідеалу можливі ціннісна ієрархія, певна градація, що визначається відповідністю ідеалу; ідеал же не має ступенів. Свою діяльність людина будує відповідно до нормативів і Ц. Без усвідомлення людиною змісту Ц., якими вона керується, неможливо визначити цілі її діяльності. Саме цей суб'єктивний аспект вироблення цілей суспільної діяльності людей і відображається категорією ціннісної орієнтації. Останні утворюються на основі системи Ц., які в межах певного суспільства виконують близькі функції, мають єдину систему значень і є найважливішим елементом у структурі особистості. В них відображається вибіркоче, суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних умов її життя. Найважливішою функцією цих орієнтацій є функція регулятора зовнішньої поведінки індивіда. В історії культури було багато систем ціннісних орієнтацій, які на основі домінуючих Ц. об'єднувались у типи ціннісних орієнтацій. Виділяють різні типи таких орієнтацій. Загальноновизнаними є такі: етикорелігійна (етизм), образно-естетична (естетизм), утилітарна ціннісна, науково-теоретична, політична (етагизм) орієнтації. Домінування в кожному з типів певного виду Ц. модифікує сукупний зміст таких систем і робить їх системами, на які орієнтовані певні соціально-культурні групи з визначеними установками та способом життя. Ціннісній орієнтації утилітаризму характерне домінування господарського, прагматичного підходу до всіх Ц. Ця орієнтація вимірює всі Ц. користю, тобто знецінює їх, зводячи навіть людину до її вартості. Науково-теоретична орієнтація спрямована на пошук абстрактних сутностей в поясненні життя. В поясненні світу вона апелює до теоретичних доказів і претендує на універсальність свого світобачення.

Ціннісні орієнтації можуть формуватись у будь-якій сфері життєдіяльності. До таких ба-

зових, загальнолюдських Ц. належать Ц. добра (блага), свободи, користі, істини, правди, творчості, краси, віри. Підсумковою Ц. є благо як єдність істини, добра і міри. Благо виступало вищим життєвим орієнтиром людини, узагальнювало в собі і вищу мету її існування і спосіб життя. Усвідомлення себе частиною універсуму, свого неповторного буття в ньому виражалось у Ц. сенсу і свободи. Пафос перетворення світу орієнтував людину на користь, а подолання перешкод – на Ц. добра. Пізнання об'єктивного світу і суб'єктивного світу інших людей формували Ц. істини й правди. Пізнання і перетворення світу зумовлювали ставлення до світу на основі творчості. Цілісний погляд на світ обумовлював, підносив людський дух до мудрості, а зв'язок з універсумом формував Ц. краси і віри.

Ц. як ядро світоглядної проблематики. Філософи намагалися збагнути сутність людини, причину її страждань. Вищою Ц. життя стародавніх філософів вважали природу, але не ту природу, що оточує людину, не довкілля, а істинну природу – споконвічний закон буття. Цей світовий закон – Логос у Геракліта, Дао – у Лао-цзи, Алейрон – у Парменіда і т.ін. Доки людина жила в замкнутому світі родової міфології, доки вся її поведінка суворо регламентувалася традиційною родовою мораллю, не поставало питання про індивідуальну відповідальність, про відповідність життя індивіда цьому колективному, універсальному закону. На початку XVI ст. церковній монополії в Західній Європі було покладено край. Багато чинників – і ідеологічних, і політичних вимагали реформи релігійного життя, але наслідки втручання в духовну сферу виявились більш далекосяжними. Суспільство розколось на релігійні табори: католиків, протестантів, лютеран, кальвіністів. Поділ населення не за національною і не за становою ознакою призвів до того, що мільйони людей, з думкою яких досі ніхто з політиків не рахувався, були змушені замислитись: хто вони, до якого табору належать, чи істинна їхня віра, і що таке істина взагалі. Тривалі релігійні і громадянські війни зруйнували звичний порядок життя. Маса людей з усіх верств вдалися до самовизначення ціннісних основ свого світогляду. Все духовне і філософське життя дістало потужний поштовх до вироблення нової ціннісної парадигми.

Літ.: Афанасьев М. С. Социальные ценности и ценностная ориентация личности / М. С. Афана-

сьєв. – М. : [б. и.], 1990; *Бакиров В. С.* Ценностное сознание / В. С. Бакиров. – Х. : [б. и.], 1985. – 224 с.; *Бакрадзе А. Т.* Идеал людяности і цінності людського життя / А. Т. Бакрадзе // Філосо. думка. – 1989. – № 2. – С. 17-23; *Блюмкин В. А.* Мир моральных ценностей / В. А. Блюмкин. – М. : [б. и.], 1981. – С. 4-36; *Дробницкий О. Г.* Понятие морали / О. Г. Дробницкий. – М. : [б. и.], 1974. – С. 358-361; *Малахов В. А.* Цінність як категорія культури / В. А. Малахов // Філосо. думка. – 1982. – № 5. – С. 76-85; *Ручка А. А.* Социальные ценности и нормы / А. А. Ручка. – К. : [б. и.], 1976. – 253 с.; *Столович Л. Н.* Природа эстетической ценности / Л. Н. Столович. – М. : [б. и.], 1972. – С. 39-117; *Чухина Л. А.* Человек и его ценностный мир в религиозной философии / Л. А. Чухина. – Рига : [б. и.], 1991. – С. 10-25, 189-250, 244-267.

Малюська В.А.

ЦІННОСТІ ДУХОВНІ – феномени суспільної свідомості, які виступають у формі провідних, значущих соціокультурних орієнтирів: ідеалів, норм, символів, образів, почуттів тощо, що зумовлюють духовний розвиток індивіда чи суспільства в цілому. **Ц.д.** можуть бути зафіксовані у продуктах духовної діяльності: творах мистецтва, різноманітних наукових теоріях, системах моральних норм чи настанов тощо.

В окрему категорію виділяють загально-суспільні, загальнонародні, національні, класові, групові або особистісні цінності, на основі яких конкретне суспільство чи індивід у конкретний історичний період визначають позитивну чи негативну значущість наслідків людської діяльності. Кожному соціуму властива певна система цінностей, яка визначає особливість його історичного буття упродовж існування.

Процес формування та розвитку **Ц.д.** суспільства слід розглядати як поєднання індивідуального, групового та суспільного. На особистісному рівні він має сталий характер і проходить етапи визначення потреби, появи інтересу та здійснення мотивації.

У загальносуспільному масштабі формування **Ц.д.** зумовлене історичним розвитком соціуму. Система цінностей формується поступово, через відбір поведінки і досвіду людей. На початковому етапі цінності з'являються як сукупність звичок, прийомів людського побуту, специфічні форми поведінки, що передаються від покоління до покоління. У подальшому розвитку ці прийоми побуту закріплюються, схематизуються в таких нормативних утвореннях, як традиції, обряди, звичаї, ритуали. У них

закладаються певні ціннісні взірці, які в наступному зберігаються та транслюються через соціальні інститути: заклади освіти та виховання, засоби масової інформації, релігійні та політичні установи тощо.

Система **Ц.д.** народу становить частину його духовної культури. Базові **Ц.д.** акумульовані в національній культурі, у фольклорі, традиціях, звичаях, міфології, мистецьких творах тощо, які мають своєрідний національний характер. Система **Ц.д.** створює внутрішній стрижень культури, духовну квінтесенцію потреб й інтересів індивідів та соціальних спільностей. Панівна система цінностей визначально впливає на інтереси, потреби та поведінку індивідів у суспільстві.

Як складова частина суспільного життя, система **Ц.д.** має низку специфічних рис, зміст яких викликає об'єктивну необхідність наукового управління процесом її розвитку. У процесі свого формування та розвитку система **Ц.д.** має індивідуально-суспільний характер. Безпосередній вплив на особистість, соціальні групи, виховна та певною мірою організуюча роль цієї системи цінностей викликають прагнення соціуму до регуляції, управління нею. Можливість такої регуляції, управління процесом формування та розвитку духовних цінностей насамперед на наукових засадах має будь-яке суспільство. При цьому управлінський вплив практично реалізується на основі властивості управління і як виду діяльності, і як суспільного відношення. У цілому система **Ц.д.** як частина суспільного буття є об'єктом управління саме через залучення її до системи суспільних відносин, безпосередній вплив на становлення соціуму.

Літ.: *Державна політика в соціогуманітарній сфері* : навч. посіб. / В. П. Трошинський, П. К. Ситник, В. А. Скуратівський та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2007; *Андрущенко В.* Культура. Идеология. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002; *Ситник П. К.* Проблеми формування національної самосвідомості в Україні / П. К. Ситник, А. П. Дербак. – К. : НІС, 2004.

Мисів Л.В.

ЦІННОСТІ НАЦІОНАЛЬНІ – притаманні суспільству або окремому народу країни матеріальна, інтелектуальна і духовна власність та досягнення, що становлять основу його матеріального й морального існування і розвитку та визначальним чином

справляють вплив на формування системи національних інтересів і цілей, є їх базовим компонентом. Тому **Ц.н.** є основою національної безпеки. Їх деградація та втрата фактично означають втрату національної ідентичності. **Ц.н.** визначають ціннісні орієнтації суспільства, політичні, культурологічні та філософсько-світоглядні уявлення й переконання, моральні та етичні принципи поведінки кожного члена суспільства.

Ц.н. є фундаментальними нормами, які дають змогу окремій людині повсякденно здійснювати вибір життєвої позиції, суспільству – визначитися зі стратегічним баченням свого майбутнього та лінією поведінки в критичних ситуаціях, а державі – визначити пріоритети зовнішньої та внутрішньої політики. Вони є найбільш стабільним і найменш рухливим елементом системи забезпечення національної безпеки, визначають сутність, цілісність, стійкість, конфігурацію та спрямованість формування й функціонування вказаної системи, а внаслідок екстраполяції **Ц.н.** на конкретно-історичні умови розвитку нації (суспільства) формуються відповідні національні інтереси. **Ц.н.** уособлюють цінності індивіда (особистості), суспільства та держави, а об'єктивне існування і вплив їх на безпеку природних і суспільних процесів зумовлюють доцільність поділу вказаних цінностей на природні та соціальні. Природні цінності зумовлені тим, що безпека особи та суспільства пов'язані з необхідністю мати житло, їжу, а також задовольняти інші потреби біологічного характеру. Щодо держави, то такою цінністю є цілком визначена географічна територія, без якої неможливе існування держави, тобто це та природна цінність, без наявності та належного захисту якої неможливо говорити про безпеку держави і суспільства. Наявність тих чи інших природних ресурсів теж слід вважати природними цінностями як суспільства, так і держави, оскільки вони визначають величину потенціалу, який може бути використаний державою для забезпечення національної безпеки. Соціальні цінності обумовлені суспільним характером існування людини. Вони більш перемінливі, ніж природні цінності, незважаючи на те, що технологічна могутність та зростаючі потреби людини в останнє століття досить потужно впливають на структуру, ієрархію, обсяг і пріоритетність для людини та суспільства природних цінностей.

Ц.н. завжди відіграють роль регуляторів людської діяльності, є факторами стабіль-

ності та інтеграції систем суспільства різних рівнів – від малих груп до суспільства в цілому. Прекрасне й потворне, трагічне й комічне, добро та зло не існують в об'єктивному світі самі, а відчуються ними як оцінки. Це означає, що головна функція **Ц.н.** – служити основою вибору для дій та інтеграції соціальних систем, оскільки в реальному житті такі цінності значною мірою є вже заданими людині, й вона має лише пристосувати свою поведінку до них. Тобто **Ц.н.** у житті суспільства відіграють роль особливих ідеологічних основ, інтегруючих, комунікативних засад, а чіткі, відносно стійкі, адекватні матеріальному та духовному потенціалу нації цінності є головними життєвими орієнтирами на шляху прогресивного суспільного розвитку. Тому складність політичних, соціальних і економічних проблем державного будівництва вимагає передусім їх ціннісної інтерпретації, тобто з'ясування і врахування ціннісних уявлень та орієнтацій, які є панівними в українському суспільстві. Мова йде про цінності, які визначають ціннісну систему суспільної свідомості. Без розв'язання цієї проблеми неможливо науково обґрунтувати систему національних інтересів та забезпечити духовну цілісність і безпеку суспільства. Тому формування системи **Ц.н.** в Україні є не тільки важливою теоретико-методологічною проблемою теорії національної безпеки та державного управління, а й проблемою суспільно-політичного характеру. Чим повніше соціальні норми (вимоги) відповідають **Ц.н.**, тим ефективніше вони будуть виконувати регулятивну функцію і тим сильніше впливатимуть на свідомість та поведінку особистості.

Це зумовлено тим, що держава не може існувати, спираючись лише на моральні норми. Вона повинна закріпити пануючі в суспільстві цінності нормами права шляхом включення їх у відповідні акти законодавства, унаслідок чого система **Ц.н.** та їх складова – цінності суспільства – набувають офіційного статусу і відповідного захисту з боку держави.

Чіткої структури та вичерпного переліку **Ц.н.** як колективної волі суспільства в жодному суспільстві не існує, оскільки різні соціальні групи можуть мати (і, як правило, мають) різні ціннісні орієнтації та пріоритети. Внаслідок цього **Ц.н.** є певною мірою своєрідним результатом суперництва та компромісу між різними соціальними групами (зокрема титульною нацією і національни-

ми меншинами) та соціально значущими орієнтирами діяльності суб'єктів і об'єктів національної безпеки. Головним завданням українського суспільства є соціальна модернізація. Водночас у суспільній та індивідуальній свідомості відбувається руйнування традиційних ціннісних норм, витіснення їх новими, про що свідчать численні соціологічні дослідження. Нові ціннісні норми формуються виходячи із тих цілей та завдань, які стоять перед суспільством і відображають суспільні потреби, задоволення яких можливе тільки при науковій організації державного управління. Визначальну роль у процесі інтеграції (дезінтеграції) суспільства відіграє ідентичність, основою якої є **Ц.н.** та відчуття безпеки. Вони значною мірою формують усвідомлення та оцінку загроз національній безпеці політичним керівництвом і населенням країни. Тому формування активної життєвої позиції особистості, спрямованої на захист і розвиток **Ц.н.**, має бути стратегічним пріоритетом у діяльності органів державної влади під час розробки та впровадження державної політики з питань національної безпеки. **Ц.н.** мають набути рельєфних рис у результаті їх екстраполяції на конкретно-історичні внутрішні та зовнішні умови, на особливості формування та розвитку Української держави. При цьому задоволення потреб подальшого розвитку духовності народу України, зміцнення її суверенітету, збереження територіальної цілісності, становлення як держави консолідованої демократії мають базуватися на органічному поєднанні загальнолюдських та специфічних **Ц.н.** України.

Літ.: *Ситник Г. П.* Державне управління національною безпекою (теорія і практика) : монографія / Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Ситник Г. П.* Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. : у 3 ч. / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, Д. Я. Кучма. – Ч. 1 : Філософсько-методологічні та системні основи забезпечення національної безпеки. – К. : НАДУ, 2009; *Абдурахманов М. И.* Геополитика, международная и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Баршполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; *Общая теория национальной безопасности* : учебник / А. В. Возженников, Н. В. Кривельская, И. К. Макаренко и др. ; под. общ. ред. А. А. Прохожаева. – М. : Изд-во "РАГС", 2002; *Міжнародна і національна безпека* : корот. слов. термінів / уклад. : Г. П. Ситник (кер. творч. кол.), В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004.

Ситник Г.П.

ЦІННОСТІ ПОЛІТИЧНІ (англ. *political values*) – упорядковані за важливістю критерії або стандарти, за якими оцінюються об'єкти, явища, процеси політичного життя, ідеї, переконання, або ж ідеальні моделі певного стану, які впливають на орієнтацію суб'єкта у світі політики, на його політичний вибір чи поведінку. **Ц.п.** є орієнтирами і регуляторами політичної свідомості, політичних відносин та політичної практики. Вагомий внесок у вивчення **Ц.п.** зробили такі західні дослідники, як Г.Алмонд, С.Верба, М.Рокіч, П.Сорокін, Е.Тоффлер, Ш.Шварц, П.Штомпка та ін. Важливе значення мають також розробки вітчизняних науковців, зокрема Е.Афоніна, Є.Головахи, В.Карлової, В.Козакова, С.Макеєва, Н.Паніної, В.Рєбкала, А.Ручки, М.Слюсаревського, Ю.Сурміна, С.Телешуна та ін.

Ц.п. функціонують у суспільній структурі як цінності соціальних груп, спільнот та їх політичних представництв і є відносними, оскільки вони є продуктом політичного досвіду і залежать від умов життєдіяльності окремої соціальної спільноти, відтак можуть змінюватись. Зокрема, американський соціолог Ш.Шварц, провівши дослідження у дев'яти країнах Східної Європи і 11 західноєвропейських країнах (1997 р.), зафіксував суттєві розбіжності у **Ц.п.** у різних респондентів: зокрема східноєвропейці демонструють відданість ієрархічним цінностям (таким, що символізують владу) на противагу цінностям рівності (універсалізм і доброзичливість).

Ц.п. є не лише ідеалами, до них належать і чітко узаконені норми, що виступають у формі відповідних документів (конституцій та інших законів, кодексів, указів, угод тощо). Зокрема, Конституція України закріплює те, що всі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах, а права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Також Конституція гарантує громадянам України рівні конституційні права і свободи та рівність перед законом тощо; не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Таким чином, у Конституції зафіксовано такі **Ц.п.**, як права і свободи людини, її правова захищеність, людська та національна гідність, суспільна злагода, соціальна

справедливість, громадянська відповідальність, законність, суверенітет тощо.

Згідно з методологією, встановленою ООН щодо *якісного державного управління*, до **Ц.п.** належать: орієнтація на консенсус, спільна робота громадян і влади, чуйність реагування, оперативність, рівність і недискримінація, верховенство права.

Ц.п. нарівні з політичними установками та чинними нормами політичної практики функціонують в рамках певної політичної культури, яка задає певні межі, в яких члени суспільства приймають законність чинної форми правління, почувають себе політично дієздатними, висловлюють згоду чи незгоду з існуючими правилами гри.

До функцій **Ц.п.** належать такі:

- інтеграції, яка полягає у створенні цілісної системи вищих цінностей і їх взаємної сумісності (за П.Сорокіним);
- політичної ідентифікації, що полягає у збереженні й розвитку тотожності соціально-політичного суб'єкта;
- мобілізації, яка полягає у політичному мотивуванні і створенні умов, коли політичні цілі перетворюються на конкретні дії;
- контрольна, завдяки якій **Ц.п.** стають підґрунтям для вироблення критеріїв оцінки політичної дії та її результатів;
- інструментальна – полягає у визначенні соціально-політичних благ і механізмів їх досягнення;
- регулятивна – зумовлює ставлення соціальної/політичної групи до різних соціальних/політичних інститутів;
- директивна, яка сприяє встановленню ієрархії політичних цілей та кінцевої мети політичної діяльності.

Серед видів **Ц.п.** дослідники виокремлюють **Ц.п.-цілі** (наприклад громадянська ідея, прогрес, справедливість, порядок) і **Ц.п.-засоби** (наприклад влада/опозиція, мир/війна/революція).

Система **Ц.п.** тісно пов'язана з процесом **політичної соціалізації**, тобто процесом набуття орієнтацій щодо держави і політичного життя, який індивіди розпочинають з дитячого віку. Головними агентами політичної соціалізації у сучасних суспільствах є сім'я, школа, групи ровесників та засоби масової інформації; на пізніших етапах посилюється вплив таких агентів, як робота, армія, наука, церква, партії, держава. Орієнтації, яких індивід набуває у процесі політичної соціалізації, включають також узагальнені

установки щодо понять “влада”, “демократія”, певних політичних зобов'язань, симпатій до певної політичної партії або уявлень про припустимі форми вираження політичної активності. Український соціолог А.Ручка вважає, що постсоціалістичні країни (серед них Україна) нині зіткнулись з проблемою негативних наслідків суспільних перетворень. Такі явища, як зниження рівня життя, безробіття, інфляція, зростання злочинності, радикальна зміна стратифікаційної ієрархії, стали травмогенними чинниками, що призвели до виникнення т. зв. “травматичної ідентичності”. У своїх ідентифікаційних практиках соціальні групи та окремі індивіди використовують фрагментарні, почасти незрозумілі, сумнівні критерії; це означає ідентифікаційний хаос – ідентичності, у тому числі й політичні, у держави, соціальної групи та окремої людини можуть не збігатися. Ступінь консенсусу між членами суспільства визначається т. зв. “позитивними **Ц.п.**” (за визначенням К.Гаджієва). Г.Алмонд і С.Верба вважають, що для збереження стабільності демократична система потребує політичної прихильності громадян, яка базується на поєднанні їхніх прагматичних та емоційних орієнтацій. Будуючи політичну демократію, політичні лідери часто зосереджують свою увагу на існуванні формального набору демократичних урядових інституцій та створенні конституцій, – зауважують дослідники. Водночас розвиток стабільного і ефективного демократичного ладу залежить від орієнтацій громадян щодо політичного процесу та підтримки тієї чи іншої політичної діяльності, що є, фактично, легітимацією того чи іншого політичного режиму.

Літ.: *Конституція України* : прийнята на п'ятій сес. Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. із змінами, внесеними Законом України від 8 груд. 2004 р. № 2222-IV. – К. : [б. в.], 2006. – 124 с.; *Афонін Е. А.* Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики / Е. А. Афонін, Л. В. Гонюкова, Р. В. Войтович. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 250 с.; *Гаджієв К. С.* Политическая наука / К. С. Гаджієв. – М. : Междунар. отношения, 1995. – 400 с.; *Громадянське суспільство: проблеми і напрями інституційного розвитку* : навч. посіб. / за заг. ред. Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2008. – 55 с.; *Кін Джон.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення : пер. з англ. / Джон Кін. – К. : К.І.С. ; АНОД, 2000. – 192 с.; *Козаков В. М.* Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні : моно-

графія / В. М. Козаков. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 284 с.; *Концептуальні засади взаємодії політики й управління* : навч. посіб. / авт. кол. : Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валевський та ін. ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. – К. : НАДУ, 2010. – 300 с.; *Культура – суспільство – особистість* : курс лекцій : навч. посіб. / НАН України, Ін-т соціол. НАН України, Вища шк. соціол. ; за ред. Л. Скокової. – К. : [б. в.], 2006. – 396 с.; *Пірен М. І. Публічна політична діяльність* : навч. посіб. / М. І. Пірен. – К. : НАДУ, 2009. – 288 с.; *Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін*. – К. : Ін-т соціол. НАН України, 2009. – 560 с.
Федорів Т.В.

ЦІННОСТІ СУСПІЛЬНІ – прийнята співтовариством сукупність цінностей, досвіду, інформації та очікувань, що формує бачення бажаної і досяжної реальності, мобілізує соціум на розв’язання суспільних проблем, узгодження цілей з результатами і засобами їх досягнення, пошук ресурсів і самоорганізацію для досягнення очікуваних результатів. За традиційною класифікацією цінності поділяють на матеріальні, які існують у формі речей (одяг, продукти харчування, техніка, картина), і духовні – моральні, релігійні, художні, політичні та ін. Відповідно до принципу єдності теорії й практики аналіз практичного спрямування вживання поняття “цінність” у всесвітній історії і в сучасних суспільствах дає змогу дійти висновку про те, що цінності – *це такі результати або продукти різноманітної діяльності людей, які задовольняють які-небудь матеріальні або духовні потреби людей різних соціальних груп.*

Ц.с. можуть не тільки об’єднувати й інтегрувати суспільство, але також і диференціювати його через протилежність системи цінностей. Загалом у суспільстві виділяють такі цінності:

- існуючі (робота, сім’я, повага до людей, багатство тощо);
- цільові (ідеали, цілі, ціннісні бажання);
- належні (соціальні норми, ролі, установки).

Основна форма, в якій функціонують цінності, – ідеал. Особливістю ідеалу є його нездійсненність. У цьому проявляються абсолютність ідеалу, його безкінечність, принципова недосяжність. Саме завдяки безкінечності ідеалу можливі ціннісна ієрархія, певна градація, що визначається відповідністю ідеалу. Соціальні норми виконують функції оцінки й орієнтації особистості, спільноти, суспільст-

ва. Вони здійснюють регулювання і соціальний контроль за поведінкою людей. Норми мають вольовий характер і виявляють типові соціальні зв’язки, надають типові масштаби поведінки. Вони не тільки оцінюють і орієнтують, а й диктують свій тип поведінки. Соціальні норми встановлюють відповідні межі у житті суспільства: умови, форми поведінки, характер відносин, цілі та способи їх досягнення. Будь-яке суспільство є цілим і динамічним у своєму розвитку завдяки інтегруючій ролі соціальних норм і цінностей, тобто згоді більшості громадян сповідувати певну культуру з її суспільними нормами й ціннісними ідеалами. Вони обґрунтовують норми, пріоритети та очікування, які реалізуються у взаєминах людей.

Будь-яке суспільство має свою систему цінностей, що притаманні конкретній епосі його розвитку, конкретній спільноті: людству у цілому, окремій цивілізації, народу, населенню регіону, етнічній чи соціальній групі тощо. Якщо звернутись до фундаментальних базових цінностей демократичного суспільства, то ними є: людина, її життя, її природні права і свободи тощо. З ними пов’язані т. зв. інструментальні похідні цінності, тобто такі, які забезпечують існування і функціонування демократичного суспільства: народовладдя, верховенство права, багатопартійність, толерантність, свобода слова та ін.

До загальнолюдських **Ц.с.**, які сприймаються на сімейно-побутовому рівні громади і яких люди дотримуються в повсякденному житті, ближчим є місцеве самоврядування, яке базується на: народовладді; законності; гласності; колегіальності; поєднанні місцевих і державних інтересів; виборності; правовій, організаційній та матеріально-фінансовій самостійності в межах повноважень, визначених цим та іншими законами; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб; державній підтримці та гарантіях місцевого самоврядування; судовому захисті прав місцевого самоврядування.

Літ.: Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К. : [б. в.], 1994; *Філософський енциклопедичний словарь*. – М. : [б. и.], 1997; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

Ребкало В.А., Козаков В.М.

Ч-Ш

ЧИННИКИ ПЕРЕХОДУ ВІД ІНДУСТРІАЛЬНОГО ДО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА – низка факторів, що зумовлюють та супроводжують такий перехід, а саме: а) зміна економіки від товаро-виробничої до обслуговуючої; б) зміна соціальної структури суспільства, де провідну роль відіграє професійна стратифікація, значне збільшення дипломованих спеціалістів у всіх галузях суспільної діяльності; в) поява нової панівної еліти, що має високий рівень освіти та знання; г) перетворення інформаційних технологій на основу всієї цивілізації.

Порівняння індустріального та постіндустріального суспільства

Основні складові	Індустріальне суспільство	Постіндустріальне суспільство
Технічний базис	Індустріальний	Інформаційний
Основа суспільного добробуту	Товари	Знання
Масовий клас	Робітники	Службовці, менеджери
Принцип управління	Керівництво	Узгодження
Форма власності	Приватна	Акціонерна
Політичний режим	Авторитаризм, представницька демократія	Безпосередня демократія, самоуправління

Індустріальне суспільство. Індустріальному суспільству властиве машинне виробництво, національна система господарювання, вільний ринок. Цей тип суспільства виник порівняно недавно – починаючи з XVIII ст., внаслідок промислової революції, що охопила спочатку Англію і Голандію, а згодом і решту країн світу. В Україні промислова революція почалася приблизно в середині XIX ст. Суть промислової революції полягає у переході від ручного способу виробництва до машинного, від мануфактури до фабрики. Освоюються нові джерела енергії: якщо раніше людство використовувало в основному енергію м’язів, рідше – води і вітру, то з початком промислової революції по-

чинають використовувати енергію пари, а пізніше – дизельні двигуни, двигуни внутрішнього згорання, електроенергію. В індустріальному суспільстві на задній план відійшло завдання, яке було головним для традиційного суспільства, – нагодувати людей і забезпечити їх найнеобхіднішими для життя речами. Тепер лише 5-10% людей, зайнятих у сільському господарстві, виробляють достатню кількість продуктів для всього суспільства. Індустріалізація приводить до посиленого зростання міст, зміцнюється національна ліберально-демократична держава, розвивається промисловість, освіта, сфера обслуговування. З’являються нові спеціалізовані суспільні статуси (“робітник”, “інженер”, “залізничник” та ін.), зникають станові перепони – уже не благородне походження чи сімейні зв’язки є підставою для визначення місця людини в суспільній ієрархії, а її особисті дії. У традиційному суспільстві дворянин, який збіднів, залишався дворянином, а багатий купець все одно був особою “неблагородною”. В індустріальному ж суспільстві кожен завойовує свій статус особистими заслугами – капіталіст, який збанкрутував, капіталістом уже не є, а вчорашній чистильник черевиків може стати власником великої фірми і зайняти високе становище в суспільстві. Зростає соціальна мобільність, відбувається вирівнювання людських можливостей, внаслідок загальної доступності освіти.

Постіндустріальне суспільство. Термін “постіндустріальне суспільство” запропонований Деніеллом Беллом у 1962 р. Свого часу Д.Белл очолював “Комісію 2000 року”. Завданням цієї комісії було напрацювання прогнозів соціально-економічного розвитку у третьому тисячолітті. На основі проведених комісією досліджень, Д.Белл разом з

іншими авторами написав книгу “Америка в 2000 р.”. У цій книзі, зокрема, доводилось, що за індустріальним суспільством настає новий етап людської історії, який базуватиметься на досягненнях науково-технічного прогресу. Цей етап Д.Белл і назвав “постіндустріальним”. У другій половині ХХ ст. в найрозвинутіших країнах світу, таких як США, країни Західної Європи, Японія, різко зростає значення знання та інформації. Динаміка оновлення інформації стала такою високою, що вже у 70-х рр. ХХ ст. вчені-соціологи зробили висновок (як показав час – правильний), що у ХХІ ст. неписьменними вважатимуться не ті, хто не вміє читати і писати, а ті, які не вміють учитися, забувати непотрібне, і вчитимуться знову. У зв’язку зі зростанням ваги знань та інформації наука перетворюється на безпосередню виробничу силу суспільства – дедалі більшу частину доходів передові країни отримують не від продажу промислової продукції, а від торгівлі новими технологіями і наукоємною та інформаційною продукцією (як-от: кіно, телепрограми, комп’ютерні програми тощо). У постіндустріальному суспільстві вся духовна надбудова інтегрується в систему виробництва і – тим самим – долається дуалізм матеріального та ідеального. Якщо індустріальне суспільство було економікоцентричним, то постіндустріальне суспільство характеризується культуроцентричністю: зростає роль “людського фактора” і всієї спрямованої на нього системи соціогуманітарного знання. Це, звичайно, не означає, що постіндустріальне суспільство заперечує базові компоненти індустріального (високорозвинена промисловість, трудова дисципліна, висококваліфіковані кадри). Як зауважив Д.Белл, “постіндустріальне суспільство не заміщує індустріальне, так само як індустріальне суспільство не ліквідує аграрний сектор економіки”. Але людина у постіндустріальному суспільстві уже перестає бути “людиною економічною”. Доміnantними для неї стають нові, “постматеріалістичні” цінності.

Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства визначається: зміною у сфері економіки – перехід від економіки, орієнтованої на товаровиробництво, до економіки, що орієнтується на сферу послуг та інформації. Причому, йдеться, насамперед, про висококваліфіковані послуги, такі як розвиток і загальна доступність банків-

ських послуг, розвиток засобів масової комунікації і загальна доступність інформації, охорона здоров’я, освіта, соціальна опіка, і тільки у другу чергу – послуги, що надаються окремим клієнтам. У середині 90-х рр. ХХ ст. у сфері виробництва та у сфері обслуговування й надання інформаційних послуг було, відповідно, зайнято: в США – 25% і 70% працюючого населення; в Німеччині – 40% і 55%; в Японії – 36% і 60%. Навіть у виробничій сфері у країнах з постіндустріальною економікою представники інтелектуальної праці, організатори виробництва, технічна інтелігенція й адміністративні кадри складають близько 60% усіх зайнятих. Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства визначається також зміною в соціальній структурі суспільства (поділ за професійною ознакою приходить на зміну класовому поділу). Наприклад, Д.Белл вважає, що в постіндустріальному суспільстві зникає клас капіталістів, а його місце займає нова правляча еліта, яка володіє високим рівнем освіти і знань. Основний конфлікт, таким чином, у цьому суспільстві виникає не між працею і капіталом, а між знанням і некомпетентністю. Зростає значення вищих навчальних закладів: університет замінив промислове підприємство, чільну інституцію індустріальної епохи. За нових умов перед вищою школою стоять щонайменше два головних завдання: створювати теорії, знання, які стають головним чинником соціальних змін, а також виховувати радників та експертів; створювати нові інтелектуальні технології (серед іншого, наприклад, генна інженерія, клонування, нові агротехнології та ін.).

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009.

Михненко А.М.

ШКОЛА ЛЮДСЬКИХ ВІДНОСИН (англ. *school of human relations*) – підхід до управління, що наголошує на соціальних факторах результативності групової діяльності, на

зумовленості стабільності становища, престижу, належності до групи та участі у справах працівників, що обумовлені складною внутрішньою структурою робочого колективу та системою неформальних зв'язків.

Засновниками **Ш.Л.В.** вважають двох учених – М.Фоллет та Е.Мейо, які виходили з того, що навіть чітко відпрацьовані виробничі операції та висока оплата праці не завжди забезпечують адекватне зростання продуктивності праці без відповідного задоволення соціальних потреб. Науково-практична цінність цього підходу полягає в тому, що мотивація виходить за межі суто економічного стимулювання праці, базуючись на соціально-психологічних чинниках групової взаємодії.

Передусім, при розгляді процесів прийняття рішень слід враховувати вплив на них цілеспрямованої (а не реактивної) поведінки людини, в основу якої покладений прояв волі останньої. Модель цієї поведінки, за спрощеною схемою, така: уявлення про цінність → дія → цінність.

Цей підхід пов'язує процеси прийняття рішень з психологічною проблематикою волі людини. Оскільки різні люди мають різну волю та способи її прояву, то вони різняться й способами прийняття рішень. Серед характеристик людини, що впливають на прийняття рішень, виділяють: ступінь схильності до ризику; особисті уподобання при виборі засобів досягнення результату; досвід реалізації засобів управлінських впливів; ступінь розвиненості інтуїції; особисті цілі. Останні визначаються: особистісною системою цінностей; матеріальним становищем; віком; оточенням, в якому людина функціонує та в якому вона виховувалася; сімейним станом; станом здоров'я.

Саме тому в науці управління визначився напрям підвищення ефективності організації за рахунок підвищення ефективності її людських ресурсів, який безпосередньо вплинув на подальший розвиток теорії прийняття рішень. Були запропоновані методи і прийоми, які, передусім, стосуються психологічних та соціологічних аспектів управління людьми і спілкування між ними. Серед зарубіжних дослідників найбільший внесок у становлення цього напрямку внесли М.Фоллет, Е.Мейо, К.Ар-

джиріс, Р.Лікерт, Д.Мак-Грегор, Ф.Герцберг. Їх ідеї є основоположними для численних сучасних досліджень з проблем професійного відбору та професійної орієнтації.

Основними напрацюваннями у цій сфері є теорії мотивації, що базуються на двох підходах. Перший пов'язує з теоріями задоволення (за іншою термінологією – змістовні теорії чи теорії потреб), оскільки він заснований на способах аналізу індивідуальних потреб та їх задоволення. Серед відомих теорій задоволення – ієрархія потреб А.Маслоу, теорія ЖВЗ, теорія двох чинників Ф.Герцберга, теорія трьох потреб Д.Макклеланда. Другий підхід пов'язує з теоріями процесу (або процесуальними теоріями). Він ґрунтується на зосередженні, передусім, на розмовних процесах індивідів, а не на їхніх потребах. Серед найбільш відомих теорій процесу – теорія справедливості, модель Портера-Лоулера та теорія сподівання В.Врума. Теорії мотивації та їхнє використання в управлінні слід розглядати з урахуванням культурної специфіки різних країн. На думку Г.Райта, ключовими поняттями теорій мотивації є зусилля, організаційні цілі та індивідуальні потреби. Застосовується така схема дій: задовольняються потреби працівників → вони докладають енергійних зусиль → в результаті забезпечується досягнення організаційних цілей. Саме задоволення потреб працівників є основною метою мотиваційних зусиль.

Загальновідома вирішальна роль керівника як при підготовці, так і при остаточному прийнятті рішень. За допомогою управлінських рішень керівник реалізує в системі управління ряд специфічних функцій, зокрема: спрямовуючу (визначає цілі та завдання), забезпечувальну (визначає механізми реалізації цілей та завдань), координуючу (координує досягнення цілей та виконання завдань) і стимулюючу (створює умови для ефективної праці персоналу). Тому значна увага дослідників зосереджена саме на проблемі керівництва (лідерства, проводу). При дослідженні цієї проблеми були застосовані різні підходи: з позицій особистих якостей, поведінковий та ситуаційний. Сучасне ставлення до цього питання таке – повинні вибиратися різні стилі керівництва залежно від конкретної ситуації. Це висуває досить жорсткі вимоги до керівників, їх особистісних якостей, знань, досвіду, інтуїції та здорового глузду. Серед найбільш відомих теорій лідерства: “теорія ікс та ігрек” (зіставлення

автократичного та демократичного керівництва), яка запропонована Д.Мак-Грегором; дослідження стилів керівництва К.Левіна, Р.Лайкерта; “управлінська сітка” Блейка-Мугона; десять управлінських ролей керівника, виділені Мінцбергом; ситуаційна модель керівництва Фідлера; підхід “шлях-мета” Мітчела-Гауза; теорія життєвого циклу Херсі-Бланшара і модель прийняття рішень керівником Врума-Ітона.

Літ.: Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко. – Ч. 1. Теоретико-методологічні засади. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; Гвишиани Д. М. Організація и управление / Д. М. Гвишиани. – 3-е изд., перераб. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1998; Дункан Джек У. Основопологающие идеи в менеджменте. Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики : пер. с англ. / Джек У. Дункан. – М. : Дело, 1996; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко

та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Кнорринг В. И.* Искусство управления : учебник / В. И. Кнорринг. – М. : Изд-во “БЕК”, 1997; *Мескон М. Х.* Основы менеджмента : пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело ЛТД, 1994; *Організаційна поведінка* / Д. Гелрігел, Дж. В. Слокум-молодший, Р. В. Вудмен, Н. С. Тренінг ; пер. з англ. І. Тарасюк, М. Зарицька, Н. Гайдукевич. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001; *Райт Г.* Державне управління : пер. з англ. / Г. Райт. – К. : Основи, 1994; *Румянцева З. П.* Общее управление организацией: принципы и процессы / З. П. Румянцева, Н. Б. Филинов, Т. Б. Шрамченко // 17-модульная программа для менеджеров “Управление развитием организации”. Модуль 3. – М. : ИНФРА-М, 1999; *Саймон Г.* Адміністративна поведінка: Дослідження прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції : пер. з англ. / Г. Саймон. – К. : АртЕк, 2001; *Саймон Г.* Менеджмент в організаціях / Г. Саймон, Д. Смитбург, В. Томпсон ; сокр. пер. с англ. – М. : Экономика, 1995.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

Я

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ (англ. – quality of life (QOL)) – комплексна інтегральна характеристика становища людини в різних соціальних системах і структурах, показник міри її соціальних свобод і можливостей для всебічного розвитку, задоволення матеріальних і нематеріальних (у т.ч. духовних) потреб. На відміну від категорії рівень життя, що відображає здебільшого кількісні параметри, **Я.ж.** синтезує та розкриває якісні параметри життя: якість праці, наявність якісного харчування, житла, міцного здоров'я, якість одягу, якісний рівень сфери освіти, охорони здоров'я, довкілля, високий морально-психологічний стан людини, наявність достатнього вільного часу для розвитку творчих здібностей людини та ін.

Фундаментальні засади дослідження **Я.ж.** закладено в працях провідних соціологів і філософів В.І.Вернадського, К.М.Долгова, А.Г.Здравомислова, Н.С.Злобіна, Б.І.Клейнера, І.С.Кона, Л.М.Леонтьєва. Окремі аспекти **Я.ж.** розкривають дослідження вчених радянської доби, присвячені проблематиці способу життя (С.А.Ануфрієв, І.В.Бестужев-Лада, А.Г.Здравомислов, В.А.Ядов та ін.) На відміну від радянських авторів, зарубіжні дослідники висувають саме концепцію “**Я.ж.**”, а не “спосіб життя”. Вони трактують **Я.ж.** як комплексну, інтегральну характеристику економічних, соціальних, політичних і культурних чинників, що визначають становище людини в суспільстві. Прихильники економічного підходу (Р.Арон, Т.Атталі, Д.Белл, Дж.Гелбрейт, М.Гійом, Д.Медоуз, У.Ростоу, А.Турен, Дж.Форрестер) розглядають **Я.ж.** як необхідний атрибут нового постіндустріального суспільства. Хоча вони і приписують **Я.ж.** нематеріальний характер, все ж пов'язують цей показник з досягненням певного рівня матеріального добробу-

ту, економічного розвитку і намагаються його виміряти за допомогою системи об'єктивних показників, включаючи в неї такі фактори, як стандарт життя, рівень доходів, демографічні показники, забруднення середовища та ін. Г.Маркузе, Б.Ф.Скіннер інтерпретують **Я.ж.** як соціальний, а не індивідуальний феномен. На їхню думку, необхідна умова поліпшення **Я.ж.** – не економічне піднесення і перехід до більш високого рівня виробничих і суспільних відносин, а великомасштабна зміна поведінки людини: зміна установок особистості, формування почуття відповідальності, пробудження самоповаги, ініціативи, зниження занепокоєння, рівня фрустрації, ослаблення почуття відчуженості та безнадії.

Поняття **Я.ж.** набуває широкого вжитку в сучасних наукових дослідженнях зарубіжних і вітчизняних вчених. У психології **Я.ж.** відображають показниками психічного благополуччя й почуття щастя; у правовому відношенні **Я.ж.** проявляється в реалізації права на гідне життя і вільний розвиток людини; у медицині **Я.ж.** виразно пов'язана з дефініцією здоров'я і передбачає комплексне оцінювання благополуччя фізичного, психічного й суспільного.

Попри значний інтерес до поняття **Я.ж.**, на рівні теорії сьогодні не існує спільної точки зору щодо його сутності та визначення критеріїв для вимірювання. Найчастіше обґрунтовують дві структурні складові **Я.ж.**: змістовну та операційну. У змістовній частині розкривається сутність поняття **Я.ж.**, а в операційній конкретизується спосіб кількісного вимірювання **Я.ж.** Змістова складова **Я.ж.** розкривається в рамках глобального і компонентного визначень його сутності.

*Глобальні визначення **Я.ж.** є досить загальними з акцентом на рівні задоволення матері-*

альних, культурних і духовних потреб людини. Пикладом такого підходу слугують запропоновані експертами ООН та Організації економічного співробітництва і розвитку показники **Я.ж.** (див. рисунок).

ООН (1961)	Організація економічного співробітництва і розвитку
Здоров'я	Здоров'я
Споживання продуктів харчування	Розвиток через освіту
Освіта	Зайнятість і якість трудового життя
Зайнятість, умови праці	Відпочинок
Житлові умови	Стан споживчого ринку товарів і послуг
Соціальне забезпечення	Стан навколишнього середовища
Одяг	Особиста безпека
Рекреація, вільний час	Соціальні можливості й соціальна активність
Права людини	

Показники якості життя

Компонентні визначення підкреслюють багатовимірну природу та дві сторони **Я.ж.**: об'єктивну і суб'єктивну. Критерієм об'єктивної оцінки його слугують науково обґрунтовані нормативи потреб та інтересів людей, із співвідношення яких можна об'єктивно судити про ступінь задоволення цих потреб та інтересів. Прикладом об'єктивного підходу до оцінки **Я.ж.** є індекс людського розвитку. Досить популярним серед *об'єктивних методів* є оцінка індексу **Я.ж.** (Quality of Life Index), що визначається журналом International Living і розраховується на основі 9 індикаторів, вимірюваних за 100-бальною шкалою серед 194 країн з метою оцінки і виявлення кращих місць у світі для життя людини. Питома вага індикаторів у загальному індексі за Quality of Life Index визначається таким співвідношенням: вартість життя – 15%; культура та дозвілля – 10%; економіка – 15%; навколишнє середовище – 10%; свободи – 10%; охорони здоров'я – 10%; інфраструктури – 10%; безпеки і ризику – 10%; клімату – 10%. За результатами 2010 р. перші місця у рейтингу країн за **Я.ж.** посідають Франція, Австралія та Швейцарія. Україна у цьому рейтингу посідає 62 місце з такими оцінками **Я.ж.** за категоріями (у %): вартість життя – 49; культура та дозвілля – 61; економіка – 42; навколишнє середовище – 74; свободи – 75; охорони здоров'я – 68; інфраструктури – 60; безпеки і ризику – 71 та клімату – 78. Суб'єктивний підхід до **Я.ж.** базується на тому, що потреби й інтереси індивідуальні, а тому ступінь їх задоволення можуть оцінити тільки самі люди. ВОЗ трактує понят-

тя **Я.ж.** як сприйняття людьми свого становища в житті залежно від культурних особливостей і системи цінностей, а також залежно від мети, очікувань, стандартів і потреб. Тобто з цієї позиції **Я.ж.** – це рівень задоволення людиною своїм життям за її власною суб'єктивною самооцінкою. Суб'єктивно оцінюється раціональна (загальна задоволеність життям і оцінка ступеня задоволеності його складовими) та емоційна (баланс позитивних та негативних емоцій) компоненти.

Вони існують у свідомості людей і, відповідно, в їх особистих судженнях і оцінках. Вимірювання **Я.ж.** здійснюється на основі обстежень самопочуття, суб'єктивного благополуччя (SWB) і психології щастя.

Категорія **Я.ж.** наприкінці ХХ ст. виходить на перший план у державній політиці і соціальній роботі як інтегральна оцінка ефективності управління в постеконічній епоху. Діяльність держави у визначенні та реалізації заданої **Я.ж.** забезпечується шляхом законодавчого введення стандартів (індексів) якості життя, які зазвичай включають три блоки комплексних індикаторів: 1) здоров'я населення і демографічне благополуччя, які оцінюються за рівнями народжуваності, тривалості життя, природного відтворення; 2) задоволеність населення індивідуальними умовами життя (добробуту, житла, харчування, роботи тощо), а також соціальна задоволеність станом справ у державі (справедливість влади, доступність освіти і охорони здоров'я, безпека існування, екологічне благополуччя). Для їх оцінки використовуються соціологічні опитування населення. Об'єктивним індикатором крайньої незадоволеності населення слугує рівень криміногенної ситуації, самогубств, інших асоціальних явищ; 3) духовний стан суспільства. Рівень духовності визначається за характером, спектром і активністю творчих ініціатив, інноваційних проєктів, з одного боку, та частотою порушень загальнолюдських норм і правил, з другого. Показниками духовного стану суспільства слугують дані офіційної статистики.

Літ.: Соціальна політика : енциклопедія / под ред. Н. А. Волгина. – М. : Изд-во "Альфа-Пресс",

2006; *Ходос Е. М.* Социально-философские аспекты качества жизни : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Е. М. Ходос. – Пенза, 2000; *Трошинський В.* Соціальний розвиток. Конспект навчальної дисципліни / В. Трошинський, О. Петрос, І. Горрес. – К. : НАДУ, 2008; *Скуратівський В. А.* Державна політика в соціогуманітарній сфері : підручник / В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський, П. К. Ситник та ін. – К. : НАДУ, 2010; *Лібанова Е.* Ринок праці та соціальний захист / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004; Quality of Life Index // International Living. – Режим доступу : <http://internationalliving.com /2010/02/quality-of-life-2010/>
Петрос О.М.

ЯКІСТЬ ТРУДОВОГО ЖИТТЯ – рівень задоволення особистих потреб працівників у процесі їх виробничої діяльності. **Я.т.ж.** характеризується таким групами показників: визнання і справедлива винагорода за виконану роботу; взаємовідносини у трудовому колективі; участь у прийнятті рішень, що стосуються виробничої діяльності; якість виробничого середовища; можливості професійного розвитку і кар’єрного зростання; соціальні гарантії.

З одного боку, **Я.т.ж.** може бути виміряна деякими кількісними величинами (тривалість робочого тижня, розмір заробітної плати тощо), з другого – її може оцінити сам працівник за такими якісними чинниками, як справедливість винагороди, цікавість роботи, повага до нього тощо.

Основними суб’єктами, які мають вплив на формування складових **Я.т.ж.**, є керівництво організації, профспілки і держава. Функції держави тут, в основному, полягають у нормативно-правовому регулюванні процесів формування і дотримання відповідних стандартів якості та в забезпеченні соціальних гарантій особам, які ще не приступали до трудової діяльності або припинили її з різних причин. Необхідними чинниками підвищення **Я.т.ж.** є зрілість правової культури й активність людини, які сприяють перетворенню її в активний, творчий суб’єкт реалізації соціально-трудоного потенціалу особи. Сучасні дослідники розглядають концепцію **Я.т.ж.** як одну з базових для запровадження у практику мотивації персоналу нових підходів до підвищення соціальної та виробничої активності працівників і звертають увагу на появу тенденцій з розробки та запровадження у господарську практику програм

гуманізації праці, нетрадиційних методів матеріального стимулювання, програм професійно-кваліфікаційного розвитку робочої сили та широкого залучення працівників до управління виробництвом. Сучасні підходи, які ґрунтуються на концепції **Я.т.ж.**, мають за основу класичні теорії мотивації. Їх основоположниками були Еміль Дюркгейм (1858-1917), Дуглас Мак-Грегор (1906-1964), Джон Кеннет Гелбрейт (1908-2006), Фредерік Герцберг (1923-2000). Зокрема, автор ідеї соціальної солідарності французький соціолог Еміль Дюркгейм був прихильником рівності соціальних можливостей і плати всім за заслугами. Він розглядав поділ праці не як суто економічне, а як всеохоплююче соціальне явище, що забезпечує соціальну солідарність. Автор “теорії співучасті” американський соціолог Дуглас Мак-Грегор розглядав заходи з активізації праці з використанням широкого залучення працівників до управління. Цей учений обґрунтував також т. зв. “теорію Y”, за якою пересічний працівник за відповідних умов та після належної підготовки стає здатним виявляти творчий підхід, винахідливість, брати на себе відповідальність. Американський економіст Джон Кеннет Гелбрейт для сприяння можливостям підвищення **Я.т.ж.** пропонував суттєво розширити соціальні програми, створити систему перенавчання осіб, які втратили роботу. Американський психолог Фредерік Герцберг додатково до чинників, пов’язаних з виробничим середовищем, виділив чинники, які задовольняють потребу персоналу в праці як джерелі самореалізації та особистого удосконалення: можливість професійного зростання, визнання добре виконаної роботи, привабливість праці, усвідомлення відповідальності.

Літ.: *Durkheim Emile.* De la division du travail social / Emile Durkheim. – Paris : Les Presses universitaires de France, 1967; *Herzberg Frederick.* The Motivation to Work / F. Herzberg, B. Mausner, and B. Snyderman. – New York : John Wiley & Sons, 1959; *Galbraith John Kenneth.* Economics and the Public Purpose / John Kenneth Galbraith. – Boston : Houghton Mifflin, 1973; *McGregor Douglas.* The Human Side of Enterprise / Douglas McGregor. – New York : McGraw-Hill Book Company Inc., 1960; *Грішнова О. А.* Економіка праці та соціально-трудоі відносини : підручник / О. А. Грішнова. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2007; *Колот А.М.* Соціально-трудоі відносини: теорія і практика регулювання : монографія / А. М. Колот. – К. : КНЕУ, 2005.

Матвійшин Є.Г.

ЯКІСТЬ УПРАВЛІННЯ (англ. *quality of management*) – оцінка процесу управління, яка визначається ступенем досягнення встановленої мети та раціональністю організації процесу її досягнення.

У науковий обіг термін “якість” увів Аристотель (384–322 до н.е.), яким він позначав важливу особливість, одну з істотних ознак об’єкта, сукупність його властивостей. Оновлений стандарт ІСО 8402-94 трактує *якість* як сукупність характеристик об’єкта, які визначають його здатність задовольняти встановлені і передбачувані потреби. У 1987 р. в світі введений в дію комплекс міжнародних стандартів ІСО 9000, які формують системно-теоретичну базу управління якістю для усіх видів діяльності.

Дослідження у сфері **Я.у.** проводяться з початку минулого століття. Найвідомішими публікаціями, присвяченими **Я.у.**, є: Е.Демінга “Якість, продуктивність, конкурентоспроможність”, де утверджується пріоритет замовника і споживача; Дж.Джурана “Довідник з управління якістю”, де вперше було обґрунтовано перехід від контролю якості до управління нею; К. Ісікави “Японські методи управління якістю”, в якій досліджені переваги комплексного управління якістю. А.Файоль зазначав, що процес управління якістю слід розглядати як суму функцій з управління нею. Російський вчений І.А.Льїн у 1928 р. визначив програму нової епохи якості, яка завдяки реалізації високих вимог до людини, управління, праці і продукту має забезпечити високий рівень життя. Значний внесок у розробку теорії якості управління зробили також російські вчені Л.Дубовицький, В.Нікітін, А.Субетто, українські вчені А.Новицький, П.Орлов, О.Чала, М.Шаповал та ін.

Ще за часів становлення радянської влади уряд СРСР дбав про забезпечення високої якості. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР 1929 р. передбачалося: за недотримання обов’язкових стандартів примусові роботи строком до одного року або позбавлення волі на термін від 2 до 5 років. У 1933 р. встановлюється новий термін покарання – не менше від 5 років, а в 1940 р. Указом Президії Верховної Ради цей термін подовжений до 5-8 років.

У передових країнах для стимулювання розвитку систем забезпечення якості запроваджені національні премії – такі, як премія Е.Демінга в Японії (1958), М.Болдріджа в

США (1987), Європейська премія якості (1991), шведська премія якості (1992) та ін. Оскільки управління здійснюється через *вплив* одних людей на інших, до уваги слід брати соціальні результати і наслідки управління у вигляді забезпечення потреб окремих осіб, певних груп, суспільства у цілому і підтримання його цілісності і динаміки. Специфіка управління проявляється у тому, що управлінські впливи, які містяться в ньому, цілепокладають, організовують і регулюють відтворювальні процеси в керованих об’єктах, де відбувається виробництво, розподіл, обмін і споживання споживчих цінностей – матеріальних, соціальних і духовних продуктів. Тому **Я.у.** має оцінюватися, передусім за *кінцевим результатом управлінського процесу*, який синергетично поєднує чимало сил і чинників, ресурсів і резервів, знань і досвіду, етичних і психологічних складових усіх учасників цього процесу. **Я.у.** оцінюється за допомогою показників і критеріїв. *Показники* – це певні характеристики результату або процесу управління, які можуть бути кількісними, тобто вимірюваними, або якісними (індикаторами), тобто такими, що оцінюються за ступенем їх прояву. *Критерії* – це правила, за якими оцінюється **Я.у.** шляхом зіставлення фактичних значень показників або проявів індикаторів з еталонними. Склад показників та індикаторів, за якими оцінюється якість соціального, зокрема державного управління, відрізняється від показників та індикаторів **Я.у.** у сфері комерційної діяльності тим, що у державному управлінні головними є показники кінцевої соціальної ефективності, а в комерційному на першому місці стоїть прибуток.

Оцінюючи **Я.у.**, слід розрізняти *якість результату* управлінського впливу та *якість процесу* управління. *Якість результату* управлінського впливу характеризує результати функціонування управлінської системи у вигляді її внеску в результат діяльності організації, розвиток громади або її окремих складових, у тому числі: рівень продуктивності праці керованого об’єкта, рівень добробуту людей, упорядкованість, стан безпеки, зайнятість, стан довкілля і як узагальнюючий підсумок – якість життя.

Якість процесу управління включає якість процесу в цілому та якість його складових. Характеристиками *якості процесу управління в цілому* є обґрунтованість обраної управ-

лінської технології, раціональність структури управління, стиль управління, загальні економічні, соціальні, технічні, кадрові й часові витрати тощо. *Якість складових* процесу управління включає характеристики окремих елементів управлінської діяльності, зокрема обґрунтованість конкретних управлінських рішень, законності рішень і дій органів та посадових осіб, відповідності змісту управлінських актів нормативній моделі, рівня демократизму управлінської діяльності, відкритості, правдивості і повноти управлінської інформації, дотримання етичних норм особовим складом суб'єкта управління тощо.

Якщо внутрішньоорганізаційна система управління не є раціональною та зрозумілою, то незалежно від того, якими повноваженнями наділена ця система, вона діятиме неефективно. М. Вебер вважав, що раціональна діяльність є основою забезпечення ефективності адміністративного апарату. При цьому необхідним є чіткий розподіл функцій, чітко встановлена та зафіксована система правил, яка забезпечує однотипність управлінської діяльності у типових ситуаціях. Забезпечення **Я.у.** передбачає розробку стандартів якості, розподіл відповідальності за якість та контроль якості робіт. *Контроль Я.у.* містить методики і процедури зіставлення наявних значень показників з еталонними, встановленими у нормативних документах для певного виду діяльності. Обов'язковою умовою якісного управління є регулярна *звітність* суб'єктів управління.

У Великобританії в результаті адміністративної реформи з'явилися так звані *громадянські хартії* (стандарти адміністративних послуг певного відомства) та *Білі книги* (регламенти роботи відповідного органу). Лише за наявності зазначених складових вказані органи управління можуть претендувати на сертифікацію за стандартами ISO 9001:2000. В Україні цим стандартам надано чинності і вони прийняті як державний стандарт ДСТУ ISO 9001-2001.

Для забезпечення належної **Я.у.** в Україні в органах публічної влади приймаються регламенти. Регламенти органів виконавчої влади розробляються на основі Типового регламенту, затвердженого постановою КМУ. Але *недоліками* більшості з них є закритість від громадян, відсутність критеріїв ефективного адміністрування, відповідальності за не-

виконання норм регламенту, регламентації взаємодії з іншими органами влади.

Належна **Я.у.** забезпечується лише за умови комплексного, системного підходу. *Система управління якістю* – це сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих процесів, спрямованих на якість, які реалізуються керівництвом організації шляхом визначення політики і цілей, а також шляхом досягнення цих цілей (ISO 9000:2000). Оптимізація регламентованих належних чином управлінських процедур створює передумови для розроблення і впровадження в систему діяльності органів та організацій *управлінських стандартів*. *Стандарт* у Законі України “Про стандартизацію” визначається як документ, що встановлює для загального і багаторазового застосування правила, загальні принципи або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, з метою досягнення *оптимального* ступеня впорядкованості у певній галузі, розроблений у встановленому порядку на основі консенсусу.

Стандартизація сприяє впорядкуванню і покращанню організації управлінської діяльності, а впровадження комплексів стандартів дає змогу створювати на їх основі комплексні *системи управління якістю*, які сприяють вибору *оптимальних управлінських рішень* і підвищенню *ефективності діяльності органу управління* в усіх сферах господарського і державного управління. Одним із шляхів підвищення якості управління є “*процесний підхід*”, який за стандартом ДСТУ ISO 9000:2007 трактується як систематичне визначення процесів та їх взаємодій в організації, а також управління ними.

Я.у. у сфері публічної влади невід'ємна від таких чинників, як *демократія*, що забезпечує належну участь громадян в управлінні та представництво їх інтересів на усіх рівнях управління; *соціальна справедливість*, яка є однією з найважливіших умов сучасного суспільного розвитку, що інтегрує суспільство в єдине ціле; *право*, яке має аналогічне призначення. Важливою складовою **Я.у.** є *культура управління*, яка зумовлює як підвищену швидкість вирішення соціальних завдань, так і їх соціальну ефективність. Культура та етика управлінської діяльності проявляються у *стилі роботи* апарату управління. Важливим елементом забезпечення **Я.у.** є *дисципліна* як дотримання суб'єктом управління обов'язкових правил поведінки,

передбачених нормами права й суспільної моралі. Управлінська дисципліна включає відповідальність, що охоплює цивільну, кримінальну, адміністративну, матеріальну, майнову, моральну, конкретизація яких наведена в Законі України “Про державну службу”.

Однією з дієвих форм підвищення **Я.у.** є *громадський контроль*, який розглядається як інструмент *громадської оцінки* ступеня виконання органами влади та іншими підконтрольними об’єктами їх *соціальних завдань*. З управлінських позицій громадський контроль є однією з функцій управління, а його головна мета – усунення причин, які породжують невідповідність діяльності підконтрольних об’єктів певним соціальним нормам, та запобігання їм.

Поширеною формою громадського контролю є *звернення громадян*, за допомогою яких вони у режимі зворотного зв’язку повідомляють державні та недержавні інституції про виконання, невиконання або неналежне виконання ними або підвідомчими їм органами чи установами соціальних функцій та вимагають вжиття відповідних заходів. *Громадська думка* також є важливим чинником у зовнішній оцінці **Я.у.** Особливу роль тут відіграють ЗМІ.

Найважливішою умовою підвищення якості управлінської діяльності органів влади є її *відкритість та прозорість*, яка досягається, зокрема, шляхом розширення доступу до

інформації про діяльність цих органів та їх підприємств.

Літ.: Закон України про державну службу. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Закон України про стандартизацію. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Міжнародний стандарт ІСО 8402:1994. Управління якістю та забезпечення якості. – Друге вид.; Державний стандарт ДСТУ ІСО 9001-2001; Державний стандарт України ДСТУ ІСО 9000:2007 (ІСО 9000:2005, ІДТ). Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів; Державний стандарт України ДСТУ ІСО 9004:2009. Системи управління якістю. Настанови щодо поліпшення діяльності; Атаманчук Г. В. Управление: сущность, ценность, эффективность : учеб. пособие для вузов / Г. В. Атаманчук. – М. : Акад. Проект ; Культура, 2006; Вебер М. Образ общества. Избран. соч. : пер. с нем. / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994; Джуран Д. Все о качестве: Зарубежный опыт. Высший уровень руководства и качество / Д. Джуран. – М. : [б. и.], 2001. – Вып. 2; Исикава К. Японские методы управления качеством / К. Исикава. – М. : Экономика, 1988; Мэннинг Н. Реформа государственного управления: международный опыт : пер. с англ. / Н. Мэннинг, Н. Парисон. – М. : Весь Мир, 2003; Цветков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В. В. Цветков. – Х. : Право, 1996; Шаповал М. І. Основи стандартизації, управління якістю і стандартизації / М. І. Шаповал. – К. : [б. и.], 2000; *European Governance. A White Paper*”, Comission of the European Communities. – Brussels, COM (2001).

Крупник А. С.